

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN

ҚОРҚЫТ АТА АТЫҢДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДА УНИВЕРСИТЕТІ
ҚЫЗЫЛОРДИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ КОРКЫТ АТА
KORKYT ATA KYZYLORDA UNIVERSITY

ҚАЗАҚСТАН
ТӘУЕЛСІЗДІГІНЕ
30 ЖЫЛ

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ
"ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМЫ:
ЖАҢА ЖАҒДАЙЛАР МЕН МІНДЕТТЕР"
МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
«ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА КАЗАХСТАНА:
НОВЫЕ РЕАЛИИ И ВЫЗОВЫ»
INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
"EDUCATION AND SCIENCE OF KAZAKHSTAN:
NEW REALITIES AND CHALLENGES"

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ БІЛІМІ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМЫ: ЖАҢА ЖАҒДАЙЛАР МЕН МІНДЕТТЕР» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 14-желтоқсан, 2021. – Қызылорда: Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, 2021. – 886б.

Материалы международной научно-практической онлайн конференции на тему: **«ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА КАЗАХСТАНА: НОВЫЕ РЕАЛИИ И ВЫЗОВЫ»**. 14-декабря, 2021. – Кызылорда: Кызылординский университет имени Коркыт Ата, 2021. – 886 с.

Materials of the international scientific practical online conference **«EDUCATION AND SCIENCE OF KAZAKHSTAN: NEW REALITIES AND CHALLENGES»** December 14, 2021. - Kyzylorda University named after Korkyt Ata, 2021. 886 p.

Редакциялық ұжым: ф.ғ.к., доцент Б.С.Кәрімова, т.ғ.к., профессор А.Т.Жүнісов, ф.-м.ғ.к., г.ғ.к., профессор Қ.А. Омаров, ф.ғ.к., п.ғ.д., профессор Ш.М.Майгельдиева, б.ғ.д., профессор С.Ж.Ибадуллаева, х.ғ.к., профессор Н.О.Аппазов, п.ғ.к. Н.А.Абуова.

Редакционная коллегия: к.ф.н., доцент Б.С.Каримова, к.т.н., профессор А.Т.Жунисов, к.ф.-м.н., к.г.н., профессор К.А.Омаров, д.п.н., профессор Ш.М.Майгельдиева, д.б.н., профессор С.Ж.Ибадуллаева, к.х.н., профессор Аппазов, к.п.н. Н.А.Абуова

Editorial Board: candidate of philological sciences (Ph.D), assoc.professor B.S.Karimova, candidate of technical sciences (Ph.D), professor A.T.Zhunissof, candidate of geographical sciences (Ph.D), professor K.A.Omarov, doctor of pedagogy, professor Sh.M. Maigeldiyeva, doctor of biological sciences, professor S.Zh.Ibadullaeva, Candidate of Chemical Sciences, Professor Appazov N.O., candidate of pedagogical sciences N.A. Abuova

Редактор: әлеуметтік ғылымдар магистрі А.Батухан
Техникалық редактор: С.А.Кулманова

Редактор: магистр социальных наук А. Батухан
Технический редактор: С.А.Кулманова

Editor: vaster of social sciences A. Batukhan
Technical editor: S.A. Kulmanova

Шығарылған материалдағы мәліметтердің шынайылығына авторлар жауапты. За достоверность информации в опубликованных материалах ответственность несут авторы публикаций.
The authors of publications are responsible for authenticity of information in published materials.

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, 2021

МАЗМҰНЫ

1-СЕКЦИЯ

«ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ: ЖАҒА БАҒДАР МЕН ШЫНАЙЛЫҚ»

«ВЫСШЕЕ И ПОСЛЕВУЗОВСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ: РЕАЛИИ И НОВЫЕ ОРИЕНТИРЫ»

«HIGHER AND POSTGRADUATE EDUCATION IN A PANDEMIC: REALITIES AND NEW GUIDELINES»

1.	<i>Seth Agbo</i> Ideals and Realities of the English Language Policy in Universities in Kazakhstan as a Means of Global Competitiveness.....	10
2.	Афанасьева Н.В., Шильдебаева Л.К. Тренды в обучении и актуальная тематика курсов (на примере онлайн школы моды School of fashion study Самарского университета)	15
3.	Кирьякова А. В. Взаимосвязь аксиологии и инноватики в образовательных системах	19
4.	Сүлейменова Г.Ж., Елеуов Н. Пандемия кезіндегі қашықтықтан білім беру: жоғары білім берудегі жаңа міндеттер.....	24
5.	Керейбаева А.А. Қашықтан қытай тілінен сабақ беру барысында қолданылатын әдістер және мультимедиялық технологиялар	28
6.	Каримова Б.С., Жетпеисова Н.О. Educational methods and technologies recommended for applying in an online education	36
7.	Тузельбаева Д.М. Стратегии развития у студентов навыков критического мышления на уроках./ Strategies for developing students critical thinking skills in the classroom	43
8.	Винтайкин Б.Е., Литвинов О.С., Саидахметов П.А., Батрбек Д.Б. Пакеты научно-технической графики как средство улучшения эффективности преподавания физических и технических дисциплин в университетах.....	47
9.	Женсикбаева А.С. ЖОО мен ТЖКБ ұйымдарында онлайн форматта хореографиялық білім беру мен оқытудың оңтайлы жолдары	51
10.	Жунисова А.Т., Жолдасқызы М. Қашықтықтан білім беру арқылы студенттердің танымдық қызығушылығын арттыру.....	56
11.	Тұяқбаев Ғ.Ә., Ермағанбетова З.Н., Аширбекова Г. Қазақстандағы жаңа медианың даму тенденциялары / Тенденции развития новых медиа в Казахстане	59
12.	Саудабаева Г.С., Джанбубекова М.З., Майгельдиева Ш.М., Агбаева У.Б., Амзеева Г.А. Особенности цифровизации для профессионального самоопределения на разных этапах формирования личности». / Digitalization features for professional self-determination at different stages of personalization formation	73
13.	Дарибаева С.К., Сапарқызы Ж., Насипова С.Б. Абдиева Ж., Берик Н. Abdiyeva¹ Zh., Berik² N., Время и управление им - ключевые факторы продуктивности обучения./ Time and its management are key factors in making learning productive.....	81
14.	Жайлауова М.К., Парменова М.Ж., Бекмурзаева Р.А., Койшибаев М.Н., Байболова Д.Т. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін кәсіби даярлауда мультимедиялық технологияларды пайдалану / Использование мультимедийных технологий в профессиональной подготовке будущих учителей начальных классов.....	90
15.	Жамансариева Л.Д., Мамедалиева Б.А., Баймағанбетова Ж.Т., Абдрахманова С.Н. Общение детей: анализ традиционных и инновационных форм.....	99
16.	Абилхаирова Ж.А., Сагдуллаев И.И., Жорабекова А.Н., Туленова Х.Б., Садуакас Г.Т. Сущность основных понятий в акмеологической науке.....	105
17.	Азирбекова А.Ж., Уткельбаев Қ.З., Абдразакова А.О., Байкадамова Г.М. Технология дистанционного обучения: совершенствование профессиональных навыков учителя». / The Essence of Basic Concepts in Acmeological Science.....	114
18.	Абадилдаева Ш.К., Есембекова Ш.Т., Мамырбаева М.К., Баймаханова Ш.У. Трудности обучения в дистанционном образовании.....	120

19.	Абенова Р.И., Кыпшакбай Н.К., Джумагулова М.Ш. Эффективность использования смешанного обучения в преподавании иностранного языка	125
20.	Bainiyazova E.M., Fahrutdinova R.A., Biltekenova G.B., Uisinbayeva E.B., Mukhanova M.Zh. The professional competencies of future preschool teachers in an integrated college-university system.....	133
21.	Bainiyazova E.M., Fahrutdinova R.A., Sadybekova S.I., Diuanova R.K., Sembieva G.M. Formation of the linguodidactic competence of a future foreign language teacher at university....	138
22.	Fahrutdinova R.A., Diuanova R.K., Uisinbayeva E.B., Mukhanova M.Zh., Madibayeva S.K. Formation of a linguistic self-education culture of students by means of teaching English at university future foreign language teacher at university	142
23.	Ашимова М.Е., Тлеубай С.Ш., Камзаева К.С., Стамкулова Ш.К. Использование информационных технологий в профессиональной деятельности будущего специалиста./ The use of information technologies in the professional activity of a future specialist.....	148
24.	Имангалиева Ш.Д., Ахметова А.С., Аманбайкызы Р. Актуальные проблемы подготовки будущих учителей к социально-педагогической деятельности.....	158
25.	Кенжебаева К.С., Агбаева У.Б., Игенбаева Р.Т., Аманбайкызы Р. Содержание и эффективность психолого-педагогического тренинга, направленного на развитие социального интеллекта будущих учителей в условиях обновления содержания образования.....	166
26.	Бероева Е.А. Особенности формирования цифровой образовательной среды в дополнительном профессиональном образовании.....	175
27.	Джанысова Д.Д. Қашықтықтан оқытудағы білім сапасын арттырудың бір жолы...	180
28.	Жусупова Ж.А., Турланкызы А., Бекжанова Б.Ж., Досполова Г.У., Сапаркызы Ж. Взаимосвязь национального воспитания и образования в формировании идеальной личности	184
29.	Шеримова А.С., Ерназарова Г.Ш., Избасарова Ж.Ж., Шалабаева Ж.С., Усенбек Р. Формирование учебно-исследовательской культуры студентов в вузе.....	190
30.	Просвиркина И.И., Омельченко Ю.В., Майгельдиева Ш.М., Абдрахманова З., Сапаржанова Ж. Применение современных технологий в русле этнометодического подхода.....	205

2-СЕКЦИЯ

«УНИВЕРСИТЕТТІҢ ҒЫЛЫМИ - ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ЗАМАНАУИ ШЕШІМДЕР МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАР»

«НАУЧНО-ИННОВАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВУЗА: СОВРЕМЕННЫЕ РЕШЕНИЯ И ТЕНДЕНЦИИ»

«SCIENTIFIC AND INNOVATIVE ACTIVITY OF THE UNIVERSITY: MODERN SOLUTIONS AND TRENDS»

1.	Абасилов А.М. ЖОО-да элеуметтік лингвистикалық ілімді оқытудың маңызы.. ..	217
2.	Жетпеисова Н.О., Калиева С. Н. Контекстке бағытталған тапсырмалар білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда маңызды шарты ретінде.....	221
3.	Алмат А.А. Болашақ мұғалімнің гуманистік позициясының маңызы.....	227
4.	Дәрібай С.Н. Бастауыш сыныпта жаратылыстану пәнін оқытудың ерекшеліктері.....	235
5.	Смайлова Ж.Ж. Дизайн арқылы тамақтану мәдениетін қалыптастыру.....	239
6.	Қозыбай А.К., Жанбекова Г.И. Техникалық жоғары оқу орындарында физика курсын оқыту мәселелері туралы.....	244
7.	Гайнеев Э.Р. Дуальный подход в организации наставничества в процессе подготовки квалифицированных рабочих кадров.....	250
8.	Еспенбетова Ш.О., Алжанова Н.М. Қашықтықтан оқыту жағдайында физикалық химия пәнінен зертханалық сабақтарды оқытудың әдістемесі.....	262
9.	Тапалова А.С., Абызбекова Г.М., Қонысбай А.С. Орта мектепте химия пәнін оқытуда	

	проблемалық-интегративті оқыту мәселелерін шешу.....	267
10.	Абызбекова Г.М., Тапалова А.С., Оңғар Д.К., Еспенбетова Ш.О., Арынова К.Ш., Балықбаева Г.Т. Жасыл химия және жасыл химиялық білім беру.....	273
11.	Абызбекова Г.М., Жолдасбаева Ж.А. Үздіксіз химия-педагогикалық білім беру бағдарламаларының сабақтастығы.....	279
12.	Абильдаева К.М., Айсеева Н.Н. Тенденции становления антропонимической картины мира современного казахского языка.....	293
13.	Абызбекова Г.М., Тапалова А.С., Құлымбет Л.С. Химия-педагогикалық білім беруде органикалық химияны контексті оқытудың принциптері.....	294
14.	Ділман Т.Б., Джалбирова Ж.Т., Смаханова А. Қ., Қанибайқызы К. Интегралдық геометрия есебі шешімінің жалғыздығының теоремасы.....	300
15.	Кәрібозұлы Б., Қудайбергенова К.Т. Сыр сұлейлерінің мысал, айтыс, дастандарындағы әдеби бейненің көріністері.....	312
16.	Карибозұлы Б., Оралова Г., Ботабаева Ж.Т. Жанровая характеристика и тематико-художественные особенности дастанов и эпосов Базар жырау.....	131
17.	Әбілов А.Ә., Қудайбергенова К.Т. Сыр сұлейлерінің мысал өлеңдері.....	322
18.	Аханов С.М., Абуова Н.А., Байжанова Б.К., Нуржан Д.Ж. Обоснование оптимальных конструктивных параметров лотка к пресс-подборщикам для боковой выгрузки тюков....	327
19.	Тохетова Л.А., Байжанова Б.К., Нурумова Р., Аханов С., Тихомир П. Технология выращивания различных культур в севообороте на основе риса в Кызылординской области	333
20.	Тохетова Л.А., Байжанова Б.К., Нуржан Д.Ж., Жуматаева Ж.Б., Демесинова А.А., Цвижанович Т. Гены <i>Hordeum vulgare</i> для адаптивной селекции в бассейне Аральского моря, Казахстан, для диверсификации сельского хозяйства.....	343
21.	Тохетова Л.А., Байжанова Б.К., Жаппарбеков Н.М., Нуржан Д.Ж., Нурғалиев Н. Ш., Тихомир П. Влияние облучения семян на начальный рост ячменя, определение частоты и спектра мутационной изменчивости морфологических свойств.....	349
22.	Көптілеуов Б.Ж., Абуова Н.Ә., Оңдасынов Б. Күріш ауыспалы егістігінде жоңышқа дайындаудың ерекшеліктері.....	357
23.	Кучбоев А.Ә., Собирова Х.Н., О.О.Амиров, Жумабекова Б.К., Тулиндинова Г.К. Современные подходы к изучению систематики животных.....	363
24.	Мырзабаева Г.А., Абдигапбарова А.И., Идрисова А.Б. Жүнісбек Н.Қ. Қазақстанның аймақтарында өсірілетін жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай сорттарының өсу ерекшеліктері.....	369
25.	Мырзабаева Г.А., Абдигапбарова А.И., Идрисова А.Б. Особенности роста сортов яровой твердой и яровой мягкой пшеницы в регионах Казахстана.....	374
26.	Мырзабаева М.Т., Узакбаева А.Ж. Перспективы использования диатомовой земли в защите сельскохозяйственных культур от засушливого стресса.....	375
27.	Қошқарова Ш.З., Кәрібаева Ғ.Н., Қожаберген А. Экологияны қорғау мақсатында қалдық теріні пайдаланып, жаңа бұйымдар жасау.....	381
28.	Кутербеков К.А., Бекмурза К.Ж., Кабышев А.М., Кубенова М.М., Курбанов А.Н., Айдарбеков Н.К., Сейдахметов П.А., Турмамбеков Т.А., Мухамбетжан А.М. Синтез твердого электролита для твердооксидных топливных элементов.....	385
29.	Нугманова А.С., Кутербеков К.А., Кабышев А.М., Пирманова А.Ж., Бахтин М.М. Текущая радиационная обстановка в районе крупнейшего хранилища радиоактивных отходов в районе города Степногорск (Казахстан).....	287
30.	Кутербеков К.А., Кабышов А., Кабдрахимова Г., Амангелди Н., Бугыбаев Е., Ергалиулы Г., Исатаев Т., Ажибеков А., Мендибаев К., Пенионжкевич Ю., Мауей Б., Лукьянов С., Садыков Б., Мухамбетжан А. Новая камера рассеяния для прецизионных экспериментов по сечениям реакции тяжелых ионов на ускорителе ДЦ-60 (Нур-Султан, Казахстан) при низких энергиях.....	396
31.	Абдимомынова А.Ш., Кулмурзаев Н.С., Бекетова К.Н., Берикболова У.Д. Инвестиционная привлекательность регионов Казахстана: анализ и оценка.....	397

32.	Айдосова Б.К., Бисенова Р.А. Кредитный рынок Казахстана в условиях пандемии: состояние и проблемы.....	403
33.	Бекхожаева А.К., Кожамет Д. Роль инвестиций в преодолении пандемического кризиса и обеспечении социальной стабильности.....	406
34.	Кулмурзаев Н.С., Абдимомынова А.Ш., Мухтарова А., Едильбаев Н.Ж. Современное состояние продовольственной безопасности Казахстана и основные факторы ее обеспечения.....	409
35.	Умирзакова М., Берикболова У.Д. Пути развития конкурентоспособности регионального производства в Казахстане.....	418
36.	Шайхисламова Г.Ш. Проблемы управления инновациями в Казахстане.....	425
37.	Берикболова У.Д., Дузельбаева Г.Б., Абдимомынова А.Ш. Государственно-частное партнерство как подход к решению социально-экономических государственных задач в регионе.....	432
38.	Берикболова У.Д., Абдимомынова А.Ш., Дузельбаева Г.Б. Особенности государственно-частного партнерства в подготовке кадров для малого и среднего бизнеса в современных условиях.....	438
39.	Култанова Н.Б. Методологические основы исследования социально-экономического развития регионов.....	447
40.	Мусаева Г.И. Влияние пандемии на рынок труда Казахстана.....	451
41.	Шайхисламова Г.Ш. Ұлттық экономиканы дамытудағы адам капиталын басқару	454
42.	Берикболова У.Д. Роль инноваций в повышении региональной конкурентоспособности	457

3 – СЕКЦИЯ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ АДАМИ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУ: ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН БАСЫМДЫҚТАР

ГУМАНИТАРНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА: ЦЕННОСТИ И ПРИОРИТЕТЫ

«HUMANITARIAN MODERNIZATION AND HUMAN DEVELOPMENT: VALUES AND PRIORITIES

1.	Ертаев М.А., Тулентаев М., Сапарбек Ғ. Жастардың еңбекке қатынастарының әлеуметтік мотивациялық алға ұмтылдырушы негіздері.....	464
2.	Есдәулет Е., Жамашев А. Араб елдеріндегі гуманитарлық жаңғыру және адами әлеуетті дамытудағы Мұхаммад Әл-Жарибидің рөлі.....	472
3.	Азаматова А., Масакова С. Определение индикаторов социального неравенства с применением кластерного подхода.....	481
4.	Абасилов А.М., Пірімова Ә.Ә. С.Елубайдың «жалған дүние» романындағы сөздердің генетикалық қабаты, олардың стильдік қолданыстары.....	489
5.	Мусафиров М.К. Перспективы развития дополнительного образования детей в России в контексте современных реалий и историко-педагогического подхода.....	495
6.	Алмат А.А. Болашақ мұғалімнің гуманистік позициясының маңызы.....	500
7.	Ж.М.Майгельдиева, Н.Ю.Фоминых, Г.Р.Нурекешова, Т.И.Кеншинбай, Б.Т.Досмаганбетов Академическое письмо в развитии профессиональных навыков студентов гуманитарно-педагогических специальностей.....	506
8.	Каримова Б.С., Жетпеисова Н.О., Баимбетова Л.Р., Макашева А.П. К вопросу реализации образовательной технологии сIИl в казахстанских школах.....	513
9.	Назарбек Қ.Ж. «Шетелдік террористік ұйым» ұғымы туралы әлеуметтік-құқықтық дискурс.....	526
10.	Тайбекова Л.С., Майгельдиева Ж.М., Есенова П.С., Лыпкань Т.В., Имаханова А.А., Исабекова А.А. О векторных аспектах фразеологизмов разносистемных языков	

	(на материале концепта «семья»)	528
11.	Kozhakuly O., Abdrazakova A.U., Azirbekova A.Zh., Asanbaeva A.Zh. Repercussions of the resettlement policy of the tsarist government in the turkestan area (xix-xx centuries)	537
12.	Bekish E.T, Sardarova E.A, Madibaeva S.K. National education of kazakhstan in the context of civilization	549
13.	Bulshakbayeva a.i., SURANSHIEVA M.K., ARGINGAZINA Sh.B. Socio-pedagogical prevention of anxiety in adolescent children	554
14.	Аслан Э.А., Мұқашева А.Б. Арнайы білімді қажет ететін балалары бар отбасының ерекше позициялары	560
15.	Әлайдарова А.Ә Дәстүрлі қолөнер туындымыздың бірегейі- қазақ халқының киіз үйінің қазіргі жағдайы	569
16.	Зайкенова Р.З., Нұрланбекова Е.Қ., Нұрғазы Ұ.А. Алтайдың «сират» романындағы тәуелсіздік идеясы	572
17.	Имангалиева Ш.Д., Ахметова А.С. Бастауыш мектеп оқушыларының сөздік-логикалық ойлауын зерттеу мәселесі	580
18.	Кипшакбаев К.З., Сейсекеев А.О. Құқықтық перспективалар тұрғысынан қазақстан республикасының әлеуметтік-саяси дамуы	585
19.	Әділова Ш. Монотеистік діндердің эсхатология түсінігіндегі адамзатқа ортақ құндылықтар	591
20.	Кайпабаева А., Амантайқызы Ә., Аубакирова Г.Н. М.Хакімжанованың лирикалық шығармаларындағы «әйел» концептісі	597
21.	Тұхмарова Ш. К. «Мәңгілік ел» идеясы аясында біртұтас ұлт құру келешегі	602
22.	Қожақұлы Ө., Абдразакова А.У., Азирбекова А.Ж., Асанбаева А.Ж Патша өкіметінің түркістан өлкесіндегі қоныстандыру саясатының салдары (xix-xx ғғ)	607
23.	Сапарқызы Ж., Махан А.Р. Жасөспірімдік жас кезіндегі темпераменттің даму ерекшеліктері	618
24.	Bakir A., Taiman S., Zharbulova S. The leaders of alash are alikhan bukeikhan and Mustafa Shokai	624
25.	Ахметбек Б.М. Сыр бойындағы алтын руы туралы зерттеулерім	633
26.	Сапарқызы Ж., Исламбек А.А. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында оқушылардың зерттеушілік дағдыларын қалыптастыру	642
27.	Озтюрк Д.С. Аксиология образовательного взаимодействия педагога и обучающихся поколения альфа	647
28.	Каргапольцева Н.А. Социализация личности в цифровом образовательном пространстве университетского кластера	653
29.	Orazbakov A.Zh., Taiman S.T., Satbai T.I., Ibrayev U.S. Omarov D.K. People migrated forcibly to kyzylorda region during the great patriotic war years	660
30.	Taiman S., Tursun Kh., Khazretalikyzy R., Orazbakov A, Zharbulova S The program “cultural heritage” and foreign archival kazakhstan	674
31.	Ansatova M.N., Tukhmarova Sh.K., Yessengeldieva S.M., Tolepbergen K.K., Zhussupbekova B.A. The importance of the formation of a national idea in kazakh society in the era of globalization	681
32.	Omar K.K., Omarov D.K., Abenov E.M. Orazbakov A.Zh., Taiman S.T., Sakhiyev S. Features and problems of youth culture in kazakhstan in the modern era of globalization (south kazakhstan region)	688
33.	Taiman S., Zharbulova S., Zhumadildaev M., Zhussupbekova B., Omarov D.K. The issue of the insurgency in turkestan in the works of mustafa shokai	699
34.	Zhumadildayev M.M. , Alpysbes M.A. , Taiman S.T., Karamanova M.S., Utkelbaev Q.Z. Heroic songs about the liberation struggle of the turkic peoples of central asia in the second half of the 19th century: history and influence	707
35.	Satbai T.Ya., Orazbakov A.Zh., Tanybergenova S.S. The activities of the union of cinematographers of kazakhstan in the post-war years (1946-1970)	720

36.	Karbozuly B., Botabayeva Zh.T. Genre character and thematic, artistic features of poems and epics of bazar zhyrau.....	725
37.	Oralova G.S., Aitbayeva A.E., Zhanbershieva U.H. Thinkers of the turkish world: the harmony of the works of al-farabi and abai....	735
38.	Tuyakbayev G.A., Utkelbayev K.Z. Kazakh military literature in the xxth century.....	745
39.	Tuyakbayev G.A. Mustafa shokay is the founder of kazakh emigrant journalism.....	750
40.	Tuyakbayev G.A., Urazova A.K. The historical significance of the letters of Mustafa Shokay.....	755
41.	Abasilov A.M., Kypshakbay N.K., Yermaganbetova Z.N., Abasilova A.Zh. Genre and stylistic features of memories.....	761
42.	Aitimov M. K., Kamzaeva K.C, Yessembecova Sh, Zhumadildaev M.M. Historicism is the realistic basis of the artistic image (based on the novel-hamsa r. tokhtarov " the phenomenon of abay»).....	770
43.	Yelemessova Sh., Almutova A., Kamisheva G., Saryshova K., Bekmaganbetova G. Language relevants of national culture in the literary text (on the novel "kazakh soldier" by g.musrepov) .	779
44.	Bekmagambetov Sh, Bekmagambetova G, Yessembecova Sh ' Abadildaeva Sh. About some methods of genetic study of the internal word form.....	787
45.	Nurekeshova G.R., Maigeldiyeva Zh.M. National character of mythological images in english-kazakh-chinese works.....	794
46.	Beknazarova U.,Saduakasuly Zh.,Suleimenova Zh. Linguistic study and conceptualization of time in kazakh language.....	801
47.	Asemkhankyzy M, Anuar I.A., Kanaeva I.T. Cultural connection between kazakh and chinese names.....	807
48.	Aubakirova K., Baimakhanova Sh., Abenova R . View of the great steppe culture in arab east ethnolinguistic value of written monuments in the turkish-kipchak language.....	811
49.	Abadildayeva Sh.K., Essembekova Sh.T., Mamyrbayeva M.K., Baimakhanova Sh.U. The concept «life» in abai's poetry.....	819
50.	Yessembecova Sh, Abadildaeva Sh, Mamyrbaeva M. Concept and word.....	825
51.	Zhalelova G. The role of psychological analysis in creating a family chronicle in l.n. tolstoy's novel "Anna Karenina".....	828
52.	Bekish E.T., Mukhametshin A.G., Sarsenova G.K, Zhapbarov N.A. National education of kazakhstan in the context of civilization.....	834
53.	Maigeldiyeva Sh.M., Igenbaeva R.T., Omarova L.T., Baibolova D., Kereybaeva A.. Development of the system of public education of youth on the basis of the gender approach.....	839
54.	Karimova B.S., Imakhanova A.A., Yessenova P.S., Taybekova L.S., Zharbulova S.T. Training features of philology students in the context of digital education.....	850
55.	Zhorabekova A.N., Abilkhairova Zh.A., Sagdullaev I.I., Kudabayeva P.A., Tulenova Kh.B. Components of professional competences of a future teacher based on a multilingual approach.....	859
56.	Biltekenova G.B, Shukenova K.S, Mukhanova M.Zh. Digital education resources (der)-in english lessons.....	867
57.	Sholpan D., Imangalieva, Ayan S. Akhmetova, Amanbaigyzy R. Relationship of results of the test "vocabulary subtest" and "scale of awareness" at kazakh- respondentspeople in using of kazakh and russian version.....	871
58.	Bekmagambetov Sh,Mamyrbaeva M.K. A brief excursion on the theory of genetic linguistics: material and ideal first foundations of the language.....	880

1-с е к ц и я

DEALS AND REALITIES OF THE ENGLISH LANGUAGE POLICY IN UNIVERSITIES IN KAZAKHSTAN AS A MEANS OF GLOBAL COMPETITIVENESS

Seth Agbo

Lakehead University, Canada

Abstract. This paper outlines the significance of globalization in determining educational policy as a means of convergence or catching up with the OECD knowledge-based societies, and also to probably obtain a gateway into the EU. A recent government policy, calling for equipping future generations with fluency in three languages--Kazakh, Russian and English has led to universities mandating English language as the language of instruction in graduate and undergraduate programs. An integral part of this policy requires university teachers and graduate students to place English above the Russian *lingua franca* by demanding strong scholarly credentials in English. This paper is a position paper on language reforms in universities in Kazakhstan. The paper explores the implications of the English as the language of instruction policy in universities and examines the challenges posed by the policy on faculty, students and administrators. As English becomes the language of instruction in university programs in Kazakhstan, students, particularly PhD students have been mandated to have high citation indexes by publishing articles in peer-reviewed English language journals as a condition for graduation from a PhD program. Furthermore, the continuous employment of university faculty depends on English proficiency and publications in the English language; and similarly, administrators are being pressured to place their universities on the world map by raising institutional standards to the levels required by international accreditation and ranking organizations. Proponents of the language policy initiatives hold the perception that by attempting to graft Western-type education principles onto post-Soviet higher education institutions, Kazakhstan is likely to catch up with the higher education situation appertaining in OECD countries and become globally competitive. The thesis of this paper, however, indicated that the effectiveness of the current reforms is bounded by the limits of the higher education traditionalism and the long established educational value orientations in Kazakhstan. Therefore, to become competitive globally, universities must develop new attitudes and organizational structures as well as improving current practices.

Keywords: *Globalization, higher education reform, convergence, educational policy, English language proficiency.*

Introduction. Through the information and communications technologies of recent times, all nations, all peoples, and all cultures are brought into face-to-face proximity in which there is no escape (Dale & Robertson, 2002, 2009). A heavy responsibility has been placed on education as the co-partner of the politics of comprehending and implementing a popular culture on a worldwide scale (Akkary, 2014; Beech, 2009). Educational thought thereby becomes primarily concerned with the foundations upon which the worldwide culture, termed as globalization functions. Globalization then becomes a powerful symbol by which to consider the adequacy or inadequacy of current educational objectives (Beech, 2009; Robertson & Dale, 2015). And, one reason it is so powerful is that it is by no means the mere speculative offspring of development (Robertson & Dale, 2015). It is rather a kind of shorthand symbol of the main economic, socio-cultural and information and communication technological changes taking place in the world today.

One of the immediate consequences of globalization has been to motivate so-called deprived nations to strive for (globalization) system dedifferentiation to enhance their standing in relation to richer countries of the world (Beech, 2009; Jarvis, 2009). In a sense, the very concept of globalization implies such a process of international dedifferentiation; a tendency that exerts a tensile strain against the various reform processes of internal structural differentiation, the spread of specialized global agencies and various epigenetic developments (Robertson & Dale, 2015). In this context the contemporary pattern of educational reforms in the developing and emerging nations appears to provide evidence of some change away from previous development patterns. In other words, educational borrowing in recent times emphasizes selective education-related patterns that can best be understood as complementary to the socio-political structure direction involved in the shaping of globalization goals (Robertson & Dale, 2015). Unlike educational borrowing in the past, contemporary educational reforms are marked by an increasing degree to which developing and

emerging nations tend to focus on the socio-cultural characteristics of developed nations, not merely to respond positively to changes in their material and socio-cultural environments (Akkary, 2014; Beech, 2009; Komatsu, 2014).

Accordingly, educational reforms around the world have been under attack as undermining the development needs of nation states by emphasizing globalization to such an extent as to subdue all the other considerations of the real needs of national societies (Akkary, 2014; Furlong, 2015; Komatsu, 2013). With the increase in the amount of international information about both social structures and information and communication technologies, and of the appropriate channels by which such information is disseminated, developing and emerging nations can select much more readily the aspects of development to which they wish to refer, and which they wish to imitate (Clayton, 2004; Dale & Robertson, 2009; Kellner, 2002). ‘World culture’, as it is sometimes called, globalization, has become lingering, normal, omnipresent, and its every increasing tempo is outpacing the capacity of nation states (particularly the developing and emerging nations) to cope with it (Furlong, 2015). It is in the context of the juxtaposition of globalization and its influence upon societies that we must re-examine the goals of educational reforms in contemporary times. In this context, the current pattern of educational reforms, particularly in the developing and emerging nations appears to provide evidence of some change away from previous development patterns (Furlong, 2015; Komatsu, 2013). In other words, reforms have depended on educational borrowing emphasizing selective education-related patterns that can best be understood as complementary to the socio-political structure direction involved in the shaping of globalization goals (Beech, 2009; Robertson & Dale, 2015).

Embedded in the view of development is the idea of equivalence with nations held to be developed to the extent that they approximate the attributes of prestigious national societies (Banaji, 2013; Brousseau, et al., 2011; Komatsu, 2013). Globalization provides extensive information about developed nations, and within this system the drive towards development implies the motivation to reach equivalence in rank vis-à-vis the developed countries (Ginsburg & Megahed, 2013). Accordingly, education has come to play an important role as a key component in the selection of criteria for development and the formulation of corresponding goals of national wellbeing. As Furlong (2015) argues, “National prosperity, social justice, and social cohesion are all seen to rest on the shoulders of education” (p. 29). Education is therefore compelled to carry out reforms as guiding purposes that serve as beacon lights on the path of globalization. Education cannot avoid doing so even though it may choose to do no more than accept critically the norms already implicit in social change. The danger is that nation states will be satisfied with platitudes or with pleasant-sounding generalities such as ‘world culture’ ‘globalization’, ‘neoliberalism’, and, ‘knowledge economy’—phrases more harmful than helpful because they conceal underlying differences of meaning at the same time, that we pay lip-service to them (Furlong, 2015; Anand, 2015). Contemporary education requires a normative framework that avoids clichés and undefined terms as much as possible. For Furlong (2015), “whatever the underlying material changes of globalisation, as a process, it is almost universally ‘imagined’ as necessitating neoliberal policies” (p. 29).

Realities of Globalization-Induced Reforms.

Agbo & Pak (2017) provide a framework through which to resolve a perplexity that is likely to become more rather than less plaguing in educational policy around the world. They refer to the question of educational reforms meeting the needs of globalization. A corollary of this question is whether nation states should start considering reforms to meet national needs and identity instead of meeting the needs of globalization. It should be stressed that I do not wish to minimize the role of globalization in the development of societies. On the contrary, I want to underscore the importance of access on the part of developing and emerging nations to information about national systems and the wider global system. However, my conception of national development hinges on the significance of the advancing national identities. This seems to me to be of greater analytical importance than development based on globalization.

Agbo & Pak (2017) further indicated that the English as the language of instruction policy in Kazakhstan has been motivated by the needs of globalization, in-keeping with a world of *externally oriented national societies* (Jarvis, 2009). In other words, present-day reforms in emerging states have followed the path of grafting values of advanced economies onto their nation states to the extent of almost overlooking their own exclusive internal problems (Akkary, 2014; Komatsu, 2013). (Akkary, 2014). In his penetrating analysis of relationships among the rich and poor countries Frank's (1972) dependency theory concludes that it is impossible to reach equivalence with the advanced economies by adopting their cultural and value orientations (Agbo, 2005). Dependency theory rejects the idea of modernization theory that development would occur by exposing the modern values of the advanced industrialized countries to the developing and emerging nations (Frank, 1972). Much of Frank's (1972) argument is that the tenacious poverty in the developing countries is caused by exposure to the economic, political and social influences to the advanced industrialized countries (Hettne, 1990; Webster, 1984). In this context, therefore, the growth of the advanced industrialized countries in the world today means the concurrent underdevelopment of those countries whose economic surplus the advanced knowledge-based economies exploit (Head, 1991). Probably, one of the major points of significance about globalization in the present context is that it has brought an *interventionist meta-reform* principle to the forefront of national development and analysis, so relegating the previously dominant *necessity need-reform* principle to the background (Jarvis, 2009).

My interpretation of the importance and obsession accorded the English language as demonstrated in Kazakhstan is that more clearly, values of the rich countries have become institutionalized and entrenched in differentiated form in the heart of emerging and developing nations such as post-Soviet Kazakhstan and that there is the thought that the development of these emerging states can be made possible by attaining Western values in terms of cultural dissemination and imitation (Akkary, 2014; Beech, 2009; Jarvis, 2009). I therefore see the importance rendered the English language policy and the fascination to it as a special role of the university to do justice to changes of emphasis in the contemporary global process. In other words, under the pressures of globalization, the universities are making a complete replica of universities in English speaking nations without understanding the effects on national identity of the university community (Klerides, 2009). Instead of viewing national development simply as the process of importing 'advanced' features or alternatively as a conflict between advancement and traditionalism, the logical question about how and in what form sociocultural imports are incorporated may be more crucial in the analysis.

Those interested in the study of ideology and how it is carried out through the concept of hegemony should be familiar with the denunciations we are making against English as the language of instruction policy in universities in post-Soviet Kazakhstan (McLaren, 2007). McLaren (2007) defines hegemony as "the struggle in which the powerful win the consent of those who are oppressed, with the oppressed unknowingly participating in their own oppression" (p. 203). There is thus a tendency on the part of politicians and university administrators to underscore the importance of the English language more than the native languages and deny the implications regarding national identity.

In many contexts, Agbo & Pak (2017) found that English as the language of instruction policy is not making progress in the changes it intended. The comprehension of lessons taught in English is a good example. According to Agbo & Pak (2017), about 50% of the students do not at all understand lessons taught in English. Similarly, administrators including heads of academic departments who could fully understand and speak English ranged from 10 to 50%. By contrast, the pre-policy situation where courses were taught in the native languages will invert this relationship between comparative perspectives of comprehension. The issue here is not only a concern about understanding lessons taught in English or comprehending and speaking English, but also relates to issues about national identity (Klerides, 2009). In the post-policy situation, the expectation of global competitiveness becomes the most important component of the value system; all other desires tend

to be associated with global competitiveness. Undoubtedly, it is important for the university community to comprehend other languages, particularly English to differentiate the variances of social context, of academic alignment and indeed of cultural and economic conditions that make them diverse from other nations (Klerides, 2009; Pickel, 2013). In fact, the crucial component in national identity is that identity is defined and facilitated in terms of 'Others' (Klerides, 2009; Pickel, 2013) as according to Klerides: "Any identity is about imagining the national Self as much as imagining the national Others" (p. 1230). Thus, in any case I endorse the learning of English as a subject within the university curriculum rather than as the language of instruction in all graduate programs.

Language is the pivot of culture (Klerides, 2009; Pickel, 2013). Some of the most significant treatises into understanding the role of language in cultural and national identity have been progressed by Klerides (2009) and Pickel (2013) who have situated the elements of national identity in language acquisition and use. I do not have the luxury in the present context for us to probe deeply into language analysis of nationhood and identity. But I do need to be quite clear on the basic concepts relevant to this paper. Accordingly, I will momentarily discuss two leading conceptions from Klerides' analysis. Klerides first sees the purpose of education is the transmission of a nation's cultural heritage; and secondly, language is important in a nation's education and national identity. According to Klerides, the most convenient and realistic way to characterize a national education is "to protect, preserve and hand on the so-called cultural inheritance of a nation, and by means of this heritage, to foster a sense of national belongingness among citizens and to assure the cultural continuity of the nation" (p. 1228). In a discursive approach, Klerides (2009) describes how the intent of language is expressed through the ability of language to generate ideal results and to shape relationships through collective societal meanings.

Agbo & Pak (2017) found that the subunits of their study's respondents thought that they could acquire the English language and improve their capability to replace their native languages of Kazakh and Russian through various ways. However, in her study of *Nations, national cultures and natural languages*, Pickel (2013) writes that "National cultures are intimately tied to natural languages, and the acquisition of a national culture occurs as part and parcel of the acquisition of a natural language (p. 245). In her analysis, Pickel differentiates between *artefactual* and *natural* languages. She describes artefactual languages as artistic practices, scientific and technical know-how, religion and other societal symbols that we may be able to learn over time. According to Pickel, "Artefactual languages populate the broad range of modern knowledge areas, above all in science and technology" (p. 430). As Pickel defines a natural language:

A natural language, on the other hand, is the substrate for a myriad diverse subcultures, from sectoral macrocultures (e.g. of political systems) to the microcultures (workplace, club, family) of everyday life. A natural language, contrary to what its name may suggest, is not a biological artefact. It is a cultural achievement that is passed on to new generations via non-genetic mechanisms, though without having to be explicitly taught. (p. 430)

Pickel (2013) cautions that "Learning a natural language at a later time in life is generally significantly more difficult than learning artefactual languages that do not depend on other culture-specific knowledge but are universal" (p. 431). Appropriately, evoking most of what has been discussed up to this point in the analysis of the English language policy in universities in Kazakhstan, I can specify in summary form that the present language policy reform is constrained by the limits of traditionalism and the long conventional value alignments in Kazakhstan. That is, to say, because of the natural position of the Russian and Kazakh languages in Kazakhstan, the English cannot readily lend itself readily as the appropriate language of instruction. As Fierman (2006) writes of the traditional position of the Russian language, "Indeed, in the late 1980s, even among adult urban ethnic Kazakhs, most had graduated from schools where Russian was the sole medium of instruction, and their children were following in their parents' paths" (p. 101).

Conclusion. In concluding my analysis of language reforms in universities in post-Soviet Kazakhstan, I should emphasize that while the implications of educational reforms are much more

about national development, the fusion of educational reforms and the ideology behind globalization produces in a new paradox, a fabricated dependency of social change that is attuned to the value orientations of the advanced knowledge-based economies but claims applicability when the globalization ideal is becoming ever clearer. In other words, by reforming education and tying it to the ideals of the advanced economies and/or processes associated with globalization, emerging and developing nations are compromising national identities by becoming archetype adaptations of the advanced economies. Still more fundamentally, global competitiveness, which underlies so much of contemporary national reforms, is itself gravely deficient in its capacity to cope with the normative differences and realities of nation states. Elsewhere we tried to analyze this deficiency. Here we may merely point out that the need for reform should be analyzed not only in terms of global competitiveness but also in normative and socio-cultural terms.

In focusing on education's role on national identity, we stumble upon the concept of the nation and the concept of globalization in which we find educational reforms relegating the benefits of efficient education by carrying into educational institutions the conflict between the demands of globalization and national identity. Our findings in the present study have indicated the emphasis on globalization as continuity of efficiency while ignoring national identity in which efficiency is naturally ongoing. We view the development of national identity as the main benefit obtained through education and obviously one of the major goals of education. It should now be apparent that the kind of educational reform required for national development in the 21st century cannot be satisfied by the orthodox formulations of global competitiveness any more than by the genteel and aspiring formulations of neocolonialism. While the needed analysis may learn much from both, and especially from the former, reforms should aim to remove their deficiencies and construct the principles, methods and contents of need-based, normative national reforms. We believe that the temporal constrictions placed upon educational reforms in developing and emerging states in recent times represent a regressive pace in national development. The implications of such constrictions are many. Some are quite understated and the problems, risks and conflicts are countless as the impact of education is indeed broad, going far beyond global competitiveness in terms of economic growth. The notion of global competitiveness may be arguably related to the level of success on the part of education in sustaining the capacity to function efficiently in its sociocultural political environment. We believe that educational reforms in emerging and developing nations should include processes that involve national identity and at the same time understanding the conditions of other nations (Klerides, 2009). That is to say, we are literally restricting educational reforms to the needs and values of society while also giving thought to the existence of other cultures. Educational reforms must accordingly be reformulated in harmony with a different non-globalization emphasis, which in development terms, we see as the combination of normative values most conducive to steady national growth—those centered on national identity. Undoubtedly, there has to be shifts in educational reform primarily among national policy-makers and subsequently among the policy actors such as educational administrators as Akkary (2014) has stated in the case of educational reforms in the Arab world, that “reformers in developing countries still need to control their urges for imported quick fixes as a means for hastily turning around their failing educational systems” (p. 196). Thus, our conceptualization of educational reforms is in line with Klerides (2009) as he demands a look “beyond economic aspects of education and globalisation into a cultural and historical motif of analysis reinvented, however, along the lines of the new emancipatory views on nationhood and cultural identity” (p. 1226). For such reasons as these, there is no cause to conclude that educational reforms cannot be rebuilt and applied in the context of the real needs of nation states.

References:

[1] Agbo, S.A. & Pak, N. (2017). Globalization and educational reform in Kazakhstan: English as the language of instruction in graduate programs. *International Journal of Educational Reforms*, 26(1), 16-45.

- [2] Agbo, S.A. (2005). Myths and realities of higher education as a vehicle for nation building in developing countries: The culture of the university and the new African diaspora. In D.S. Preston (ed.), *Contemporary issues in education* (pp. 49-69). Amsterdam/ New York: Rodopi.
- [3] Akkary, R.K. (2014). Facing the challenges of educational reform in the Arab world. *Journal of Educational Change*, 15, 179-202.
- [4] Beech, J. (2009). Who is strolling through the global garden? International agencies and educational transfer. In Cowen, R. & Kazamias, A. M. (eds.), *International handbook of comparative education*, pp.341-358. London/New York: Springer.
- [5] Clayton, T. (2004). “Competing conceptions of globalization” revisited: Relocating the tension between world-systems analysis and globalization analysis. *Comparative Education Review*, 48(3), pp. 274-294.
- [6] Dale, R. & Robertson S.L. (2009). Beyond methodological ‘isms’ in comparative education in an era of globalization. In Cowen, R. & Kazamias, A. M. (eds.), *International handbook of comparative education*, pp.1113-1128. London/New York: Springer.
- [7] Dale, R. & Robertson S.L. (2002). The varying effects of regional organizations as subjects of globalization of education. *Comparative Education Review*, 46(1), pp. 10-36
- [8] Fierman, W. (2006). Language education in post-Soviet Kazakhstan: Kazakh-medium instruction in urban schools. *The Russian Review*, 65, 98-116.
- [9] Ginsburg, M. & Megahed, N. (2013). Globalization and the reform of faculties of education in Egypt: The roles of individual, and organizational, national and international actors. *Education Policy Analysis*, 19(15), 1-24.
- [10] Jarvis, P. (2009). Lifelong learning and globalization: Towards a structural comparative model. In Cowen, R. & Kazamias, A. M. (eds.), *International handbook of comparative education*, pp. 601-617. London/New York: Springer.
- [11] Kellner, D. (2002). Theorizing globalization. *Sociological Theory*, 20(3), pp. 285-305.
- [12] Klerides E. (2009). National cultural identities, discourse analysis and comparative education. In Cowen, R. & Kazamias, A. M. (eds.), *International handbook of comparative education*, pp. 1225-1248. London/New York: Springer.
- [13] Komatsu, T. (2013). Why do policy leaders adopt global education reforms? A political analysis of SBM reform adoption in post-conflict Bosnia and Herzegovina. *Education Policy Analysis Archives*, 21(62), 1-16.
- [14] Resnik, J. (2006). International organizations, the “education-economic growth” black box, and the development of world education culture. *Comparative Education Review*, 50(2), pp. 173-195.
- [15] Robertson, S.L., & Dale, R. (2015). Towards a ‘critical cultural political economy’ account of the globalising of education. *Globalisation, Societies and Education*, 13(1), 149-170).

ТРЕНДЫ В ОБУЧЕНИИ И АКТУАЛЬНАЯ ТЕМАТИКА КУРСОВ (НА ПРИМЕРЕ ОНЛАЙН ШКОЛЫ МОДЫ SCHOOL OFFASHIONSTUDY (SFS) САМАРСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Афанасьева Наталья Валериевна

Самарский университет, город Самара, Российская Федерация, сотовый телефон +79276049693, e-mail: marna2007@mail.ru, orcid.org/0000-0003-2375-5089.

Шильдебаева Ляззат Кадырбековна

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, город Кызылорда, Республика Казахстан, сотовый телефон +77014593745, e-mail: lyazzatK.sh.2007@mail.ru, orcid.org/0000-0002-8655-9707

Аннотация. В период эпидемии и глобального ухода в онлайн перед вузами особенно остро стоит проблема актуальности и востребованности образования на международном рынке коммерческих курсов. В данной статье дается информация о возможности сотрудничества между двумя вузами России и Казахстана, краткая история школы Школа моды School of fashion study (SFS)

и ее развития в эпоху COVID 19. Проведены исследования тематики краткосрочных курсов мировых вузов, основанных на изучении сайтов заведений и изменении содержания в период 2020-2021 г.г. Особое внимание было уделено курсам повышения квалификации и краткосрочным курсам. Был установлен топ наиболее популярных курсов в 2021 году: 3D Fashion modeling, Sustainable fashion, Adobe Photo shop and Adobe Illustrator for fashion, были определены целевые группы потребителей курсов для молодежи- курсы для поступающих в вузы (17-22 лет), курсы для тех, кто хочет повысить свою профессиональную квалификацию (24-30 лет); интересующиеся модой женщины (45- 60 лет); женщины (25-35 лет), фанаты определенных стилей (тинейжеры)) и проведена систематизация информации. Авторами предложены пути дальнейшего сотрудничества по теме отслеживания актуальности тематики и контента коммерческих онлайн курсов.

Ключевые слова: Fashion courses, topics in fashion education, international trends in fashion, fashion schools, online courses.

Введение: В течение многих лет авторы преподавали дизайн одежды в высшей школах Российской Федерации и Республики Казахстан.

Так как в последние годы стали популярны такие направления как продвижение и реклама одежды, стайлинг и другие смежные области индустрии моды. С 2020 года образование в индустрии моды сильно изменилось, как и сама индустрия. Ключевыми моментами для сферы индустрии моды можно назвать уход в цифровые технологии (VR), перемещение сферы продвижения брендов в социальные сети. В связи с тем, что сейчас на рынке популярны новые профессии, такие как цифровой стилист онлайн, цифровая мода или продвижение и маркетинг в социальных сетях, то само обучение также требует новых подходов и разработки новых программ обучения.

Назрел вопрос координации совместных работ по проведению курсов.

Афанасьева Н.В. прошла программу стипендий правительства Китая Chinese Government Scholarship Programs, изучив новые передовые методы обучения и обновив знания о национальных академических достижениях и продолжает применять их в своей новой деятельности. Самарские специалисты готовы возможности поделиться своим опытом с коллегами Кызылординского университета имени Коркыт Ата.

История сотрудничества в сфере дизайна между Самарским университетом и Кызылординским университетом имени Коркыт Ата началась в 2016 году. Ассоциированный профессор кафедры «Декоративно-прикладное и изобразительное искусство» Кызылординского университета имени Коркыт Ата, к.т.н. Л.К Шильдебаева по официальному приглашению кафедры «Технология сервиса и дизайна» Самарского государственного архитектурно-строительного университета с 19 по 20 мая 2016 года посетила город Самару (Российская Федерация), выступив на пленарном заседании III Международной научно-практической конференции "Инновационные технологии в сфере сервиса и дизайна" с докладом «Роль офиса коммерциализации технологий вузов в сфере сервиса и дизайна». В выступлении Л.К Шильдебаева рассказала о результатах деятельности офиса коммерциализации технологий КУ имени Коркыт Ата, направленных на продвижение идей и начинаний по всем отраслям, в том числе и дизайне. Во время выступления Л.К.Шильдебаева подчеркнула, что для внедрения этих результатов необходим обмен информацией, организация стажировок в сфере дизайна, реализация программы мобильности преподавателей и студентов между профильными учреждениями разных стран. Л.К Шильдебаева посетила факультет Дизайна, познакомившись с материально-технической базой, профессорско-педагогическим составом и студентами специальности «Дизайн среды», «Дизайн костюма», «Графический дизайн» Самарского государственного архитектурно-строительного университета. Руководство СГАСУ выразив благодарность за презентацию, подчеркнуло необходимость дальнейшего плодотворного сотрудничества между университетами в будущем.

В настоящее время Афанасьева Н.В. разрабатывает и совершенствует программы, визуальные образы моды, постоянно изучает модные коммуникационные тренды и

прогнозирование. Как творческий специалист регулярно привлекает студентов Российских и других международных университетов на инновационные проекты, например, сейчас участвует в работе конкурса StylistKing [1]. Создавая атмосферу открытости и доброжелательности, афанасьева Н.В. имеет опыт контактной работы с иностранными студентами, с воодушевлением работала онлайн-преподавателем школы «FashionStudy» с иностранными студентами в 2020-2021 годах в Самарском университете [2].

История возникновения онлайн школы моды Schooloffashionstudy (SFS) началась в 2011 году, сначала как курсы дополнительного образования «Проектирование костюма» в Российском государственном университете туризма и сервиса, затем в 2014 году как реальные технологически лаборатории. На курсах ученики в то время изготавливали швейные изделия для индивидуальных клиентов и образы для промышленных коллекций. В 2016-18 стажировка в Китае в Donghua university (Shanghai) была посвящена обучению китайскому языку по интенсивной программе и позже китайский язык дал возможность узнать изнутри систему образования университета. Работа Н.В.Афанасьевой в качестве руководителя Студии дизайна одежды для иностранных студентов (Россия, Узбекистан, Африка) позволила приобрести бесценный опыт создания творческих коллекций моделей одежды для подиумных показов. По возвращении из Китая в 2020 году вместе с выпускницей Донгхуа Университета Анастасией Афанасьевой основали SFS онлайн школу моды в подразделении Internationalsummerschools в Самарском университете. На тот момент планировалось открыть в школе и офлайн формат тоже. Однако в связи со сложной эпидемиологической ситуацией в мире из-за Covid 19 с лета 2020 года школа полностью перешла на онлайн. Поскольку это была новая для университета форма работы с иностранными студентами, перед курсами встал вопрос изучения существующих в мире школы моды и определение ниши и потенциальных потребителей. Соответственно нужно было также определить контент содержание учебных курсов, потенциального потребителя данного продукта.

обзор литературы: Для разработки содержания актуальных курсов были изучены мировые бестселлеры от трендов и цветовых прогнозах [3], о методах проектирования дизайна одежды [4], для мастер классов [5], статьи из журналов о трендах и профессиональные платформы [6, 7,8], а также вебсайты китайских компаний, предоставивших нам информацию о трендах в Китае [9], материалы конференции University of Management and Technology (Pakistan, Lahore 2-3 декабря 2021).

материал и методы исследования. В рамках исследования тематики курсов по направлению «Школа моды» в Самаре всего в течение нескольких месяцев было изучено более 80 известных мировых школ моды в следующих странах: Америка, Англия, Франция, Италия, Япония, Германия, Швеция, Чехословакия, Тунис, Турция, Китай, Пакистан, ОАЭ, Кувейт, Израиль, Румыния, Индонезия, Малайзия, Индия, Россия (всего более 120 сайтов международных школ моды). Проведенный сравнительный анализ показал, что несмотря на кажущееся многообразие названий курсов о моде (бакалавриат и магистратура), существуют множество одноименных названий. Fashion design studio, Fashion Illustration, Digital fashion, History of costumes, Sustainable fashion, Fashion industry and brands, Fashion Management and Fashion marketing, 3D modeling,

Рейтинги топ 10 названий курсов для краткосрочных программ: и программ профессиональной переподготовки:

- 1) 3D Fashion modeling
- 2) Sustainable fashion
- 3) Adobe Photoshop and Adobe Illustrator for fashion
- 4) Fashion Illustration
- 5) Introduction to fashion design
- 6) Digital fashion
- 7) Fashion marketing

- 8) Product development technologies
- 9) Fashion management
- 10) Fashion stylist

11) После проведенного анализа дополнительных программ были выделены блоки для следующих направлений тем:

1 Познавательное-развлекательное (лекции развлекательного характера: о фильмах, художниках, событиях мира моды и т.д.)

2 Образовательное (лекции по истории искусств, деталях в одежде, теория составления образов и т.д.)

3 Практическое (практика, создание лекал простыми словами, составление образов практика, создание коллажей, творческие работы в программах). Были выделены большие группы (по видам потребителей).

Это следующие:

- курсы для детей (мировые детские школы творчества и моды) 5-7 лет, 8-12 лет, 13-14лет;

- курсы для подростков, поступающих в вузы 17-22 лет;

- курсы для тех, кто хочет повысить свою профессиональную квалификацию 24-30 лет;

- интересующиеся модой женщины 45- 60лет;

- женщины 25-35 лет;

-фанаты определенных стилей (тинейжеры);

Еще одним направлением работы Самарской школы является организация и проведение онлайн международного конкурса стилистов Stylist King. Тысячи просмотров и сотни зарегистрированных участников показали интерес молодежной аудитории к выбранной теме стайлинга одежды и сотрудничества с китайским брендами-производителями верхней одежды. На конкурсе участники создавали подборки образов с применением фото одежды брендов. Коллажи и видео участников размещены на аккаунтах школы SFS внистагамм[10] и веб сайте stylistking.com.

Результаты. Таким образом, в настоящее время образовательные учреждения в различных странах мира имеют программы долгосрочного обучения (бакалавриат и магистратура), программы краткосрочных курсов, программы профессиональной переквалификации, летние курсы. Наиболее востребованные названия краткосрочных курсов 3DFashion modeling, Sustainable fashion, Fashion Illustration. Потребитель выбирает цифровую моду, все больший уход в виртуальную реальность. Онлайн школа моды School of fashion study (SFS) идет в ногу с вышеописанными трендами, гибко реагирует на изменение потребительского спроса. Пекинский конкурс Stylist King продемонстрировал перспективность направления Digital Stylist в формате онлайн для стран СНГ, включая Казахстан. В заключении авторами предлагается продолжить начатое в 2016 году сотрудничество между университетами (в лице двух представителей профильных кафедр Н.В. Афанасьевой и Л.К.Шильдебаевой). На их взгляд сотрудничество сSchooloffashionstudy (SFS) Самарского университета может быть выражено в трех направлениях:

1) Приглашение Кызылординского университета имени Коркыт Ата к сотрудничеству онлайн в области курсов дополнительного образования по направлению Мода со следующего семестра (февраль –май 2022)

2) Популяризация конкурса Sk и приглашение к участию в международном Китайско-российском конкурсе с 100% онлайн программой) (январь –февраль 2022)

3) Проведение Мастер –классов в рамках мероприятий сторон.

Представители Самарского университета выражая искреннюю благодарность за приглашение участвовать в работе конференции Кызылординского университета имени Коркыт Ата в декабре 2021 года, надеются, что проведенные Самарской школой SFS исследования содержания и наименований курсов и полученные результаты будут

интересны профессиональному сообществу для дальнейшего развития сектора коммерческого онлайн образования университетов двух стран- России и Казахстана.

Литературы:

<http://stylistking.com>

[1] <https://school.ssau.ru/schools/9>.

[2] Kate Scu, Debra Johnston Cobblly Color forecasting for fashion (Text © 2012 Kate Scully and Debra Johnston Cobb This book was designed and produced by Laurence King Publishing Ltd, London.)

[3]EzinmaMbonu Fashion design Reswarch (Published in 2014 by Laurence King Publishing Ltd 361–363 City Road, London, EC1V 1LR, United Kingdom)

[4]fashion MASTER BOOK: Women (Sketchberry Book 1) Kindle Editionby Leon Gulbetty (Author), Olga Gulbetty (Author)

[5] Deloitte Digital 2020 (<https://www2.deloitte.com/>)

[6]View research 2019 (<https://www.grandviewresearch.com/>)

[7]WGSN <https://www.wgsn.com/>

[8]BODA Beijing Original Design Promotion Assassination (北京原创设计推广协会)

<http://www.boda86.com/>

[9]<https://l.instagram.com/?u=https%3A%2F%2Ftaplink.cc%2Fschoolfashionstudies&e=ATPfeL3Lp0udb60I6PI5JUR3LkMkwfwzyjq7IUENEuKD7kQYopdoWPCAhzpp587xOHEfa7w2-DVdnfzooAxrQ&s=1>.

[10]Шильдебаева Л.К., Ахметова К.О. «Роль офиса коммерциализации технологий вузов в сфере сервиса и дизайна». "Инновационные технологии в сфере сервиса и дизайна" III Халықаралық ғылыми-практикалық конференция (III Международная научно-практическая конференция). Самара 2016. 66-71 б.б. (выступление на пленарном заседании).

ВЗАИМОСВЯЗЬ АКСИОЛОГИИ И ИННОВАТИКИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМАХ

Кирьякова Аида Васильевна

*доктор пед. наук, профессор, заведующий кафедрой общей и профессиональной педагогики,
E-mail: aida.osu@gmail.com, Оренбургский государственный университет;*

Глобальные тенденции развития общества, отчетливо показывают нам, что именно образование выполняет роль генетической матрицы, являясь важнейшим элементом механизма трансляции информационного кода культуры, обеспечивая ее воспроизведение и развитие.

Общеизвестно, что понятие «инновация» возникло в XIX веке и означало введение некоторых элементов одной культуры в другую. Нововведение – это целенаправленное изменение, которое вносит в среду внедрения (организацию, регион, общество). Потребность в нововведениях всегда появляется в связи с необходимостью внесения изменений в сложившуюся систему. В педагогическом лексиконе понятие «инновация» иногда отождествляется с понятиями «нововведение», «новшество», «реформирование», а в более широком смысле всякое изменение в системе образования. Основоположниками исходных положений теории инноваций являются немецкие ученые В.Зомбарт, В.Метчерлих и австрийский экономист И.Шумпетер, которые применяли эти положения к социально-экономическим и технологическим процессам.

Инноватикой образования серьезно занимаются такие ученые, как К. Ангеловский Н.Р. Юсуфбекова, С.Д. Поляков, В.И. Загвязинский, А.Я. Найн, А.В. Хуторской.

Нововведений в образовании сейчас достаточно много, идет процесс их интенсивного освоения, поиск обобщенных теорий инновационных процессов в педагогике. Противоречие

между процессами создания новшеств и их использованием на практике заставило обозначить проблему разработки педагогической инноватики как особой отрасли педагогического знания, в которой были бы отражены пути органического соединения процессов создания нового и его применения на практике.

В настоящее время во всем мире существует высокий интерес к инновационным процессам, подчеркивается, что особую роль в инновационном развитии приобретают нововведения в образовании. В нем участвуют и на него влияют многие факторы. Подчеркнем также, что университеты во многом ответственны за жизнь инноваций, за развитие инновационного подхода в образовании, так как, занимаясь подготовкой кадров в широком региональном масштабе, педагоги вуза информируют, оценивают, прогнозируют, стимулируют и отвечают за точность и качество проектирования инноваций на практике.

Данный вопрос в педагогической науке может быть обозначен как ***вопрос взаимосвязи аксиологии и инноватики***. Сущностная характеристика взаимосвязи аксиологии и инноватики в образовании состоит в сохранении баланса нового и старого. Именно этот баланс обеспечивает развитие образовательных систем. Традиции народа, пронизывая национальную культуру, создают тот необходимый каркас, тот стержень, который удерживают всю систему в состоянии целостности и прогрессивного развития.

Этой проблеме в настоящее время посвящены специальные исследования (А.В.Кириякова, Т.А.Ольховая, Н.Р. Юсуфбекова). В них подчеркивается, что разработка проблем взаимосвязи педагогической инноватики, включает три основных теоретических блока: осмысление процессов создания педагогических новшеств, их освоения педагогическим сообществом и применения, что объективно ведет к определению предмета и задач педагогической аксиологии. Нельзя понять теоретическое и практическое значение возникающих педагогических новшеств (новых аспектов содержания и процесса обучения и воспитания) без выяснения ценностной их природы, без определения системы педагогических ценностей и критериев оценки педагогических явлений. Именно эти вопросы и должны войти в содержание педагогической аксиологии и определить специфику ее предмета в целом.

Следует отметить тот факт, что педагогические идеи, теории, принципы, равно как и педагогические явления, являясь инновациями, не обязательно становятся ценностями. Педагогическая инноватика занимается педагогическими новшествами, в то время как педагогическая аксиология обращена не только к новшествам, но и к тем явлениям и процессам в педагогике, которые давно включены в педагогическую действительность и воспроизводятся в ней как особые ценности в массовой практике.

В связи с этим, ***важно рассмотреть феномен ценности как центрального понятия в аксиологии в контексте инновационных процессов***.

Следовательно, ценности - один из главных компонентов духовных оснований общества, определяющий «духовный настрой», интеллектуальную, нравственную, эмоциональную атмосферу эпохи, того или иного типа общества.

Обращаясь к проблемам инновационных и аксиологических ракурсов образования, следует подчеркнуть, что особого внимания заслуживает позиция ученых, разрабатывающих аксиологию культуры на основе структурно-содержательного подхода (Г. Хофстеде, Г. Триандис, Ш. Шварц, Ф.Тромпенаарс), так как их позиция фокусируется в основном на универсальных измерениях, с помощью которых отдельные культуры могут сравниваться, ранжироваться и в зависимости от которых можно оценить их уникальность..

Начало систематических усилий в поисках универсальных ценностных измерений культуры принадлежит Герту Хофстеде (). Он определяет культуру как «коллективные, умственные программы или программное обеспечение ума», по которым члены различных групп отличаются друг от друга. Культура является отличительной особенностью общества, а не индивида. Ценности же представляют особый интерес, потому что их можно рассматривать как ядро культуры. Его модель ценностей культуры имеет

образ луковицы, сердцевину которой составляют сакральные ценности, где ядро определяют ценности народа, а поверхностный слой – шелуха – наносные ценностные отношения к чужим идеалам, моде, стилю досуга, шоу-бизнеса и т.д.

Переферийными ценностями, по его мнению, являются символы, образцы мод, поведение, герои, кумиры и т.д. В ходе социальной эволюции они меняются относительно легко. Этот вывод напрямую касается образовательных практик, так как объясняет новые тенденции в образе жизни новых поколений и позволяет определять стратегию воспитания молодого поколения, понимая неизбежность отличий и возможность опоры на традиции и глубокие народные- подлинные скрижали.

В последние два десятилетия проведено много исследований, раскрывающих значимость и многоплановость аксиологического подхода для образования. Педагогический аспект аксиологии образования в общем виде состоит в том, чтобы широкий спектр ценностей культуры стал ценностными ориентирами нового поколения. Фактически именно ценности культуры выступают скрепами поколений. В этой связи оправданным шагом исследовательской деятельности в образовании является рассмотрение ценностных ориентиров каждого нового поколения. Наш стремительно меняющийся мир дает особую картину ценностного модуса сознания современного поколения.

Свойство инновации разрушать привычные представления и менять уклад жизни ведет неизбежно к тому, что процесс внедрения не может быть легким и для всех желанным. Процессы, происходящие в высшей школе страны, крайне противоречивы. Иногда создается впечатление, что навыки мышления, общественное сознание и психология поведения всех субъектов образовательного процесса уже не соответствуют новым условиям, в которые властно поставила нас жизнь.

Особое внимание в настоящее время вызывает информатизация образования, поскольку это современная магистральная линия инноваций в образовании, имеющая ярко выраженную субъектно - ценностную окраску - отношение к информации как ценности нашего века, отношение к ценностям интернета, цифровым трансформам. Несмотря на интенсивность теоретических и эмпирических разработок в системе образования потенциал информационных технологий остается не конца раскрытым. В частности, это лавинообразный рост Интернета, стремительное распространение социальных сетей вроде Facebook, Инстаграм и Twitter и глубокое воздействие этих феноменов на общественную, культурную и коммерческую деятельность людей. Интернет и социальные средства информации значительно меняют весь процесс обучения, вынуждая преподавателей пересматривать подходы и методы, находя способы работы с новыми технологиями для стимулирования обучения вне зависимости от преподаваемой дисциплины. Движущими силами развития Интернета стали не только инновации и технологии, но и высвобождение духа творческой фантазии у миллионов пользователей.

К новым ракурсам соединения аксиологии и инноватики в этом контексте следует отнести исследование аксиосферы интернета (Е.Р. Южанинова), которую можно рассматривать как фрагмент, часть пространства всего интернета, а его, в свою очередь, как часть социокультурного пространства. Аксиосфера интернета может рассматриваться не только как *пространственно-временной континуум* функционирования определённых ценностей (инструментальных, общезначимых, субъектных) и ценностных отношений в интернете, но и как упорядоченные, устойчивые взаимодействия личности с техно-социокультурной средой интернета, ориентированные на ценностное самоопределение личности и её самореализацию.()

Аксиосфера интернета является новым, педагогически значимым, *пространством самовыражения и самореализации молодежи, а синтез ценностей традиционной и виртуальной культуры даёт импульс к обретению студентом смыслов жизни.*

Нельзя не обратить внимания на исследование, раскрывающее новое актуальное понятие «сетевая личность», которое ввел в научный педагогический оборот А.А. Ахаян,

рассмотрев неизбежные объективные тенденции образовательного процесса, сопровождающие вхождение в новую цифровую эпоху, в новую образовательную (трехмерную) реальность. Отвечая на главные вызовы века А.А.Ахаян утверждает, что сетевая компетентность личности основана на системе ценностей, что предполагает необходимость особого внимания к воспитанию нового поколения. Автор определяет сетевую личность как личность, способную и осознающую как ценность свои возможности и право на удовлетворение гносеологической (познавательной) и коммуникативной потребности в момент ее возникновения (на пике интереса).

Среди инноваций образования, соединяющих аксиологию и инноватику, следует обозначить креативность как системообразующий результат образовательного процесса. Обращаясь к феномену креативности, нельзя не сказать о тесной взаимосвязи и взаимозависимости аксиологии и креативности. Ретроспективно анализируя эволюцию интереса к креативности, В.В.Морозконстатирует, что активный интерес к данной проблеме появился в середине двадцатого века. Значительный рост публикаций в различных сферах науки служит прямым тому доказательством. Креативность представляет собой процесс создания новых, оригинальных продуктов, обладающих ценностью. Человечество постоянно находится в поиске новых способов расширить свои возможности, сделать окружающие условия более комфортными и удовлетворяющими все новые потребности. В результате практической реализации креативных идей создаются различные приборы и технологии, облегчающие повседневную жизнь каждого человека, увеличивающие производительность и повышающие эффективность труда. Креативность человека заключается в том, что он смотрит на привычные вещи под другим углом, отличным от традиционного, и постоянно старается их улучшить. В условиях современного мира, где происходят динамические изменения, затрагивающие все сферы жизнедеятельности, невозможно учить, только опираясь на традиционные методы обучения. Именно поэтому интенсивно внедряется проектная деятельность как главный способ развития креативности студентов.

Поколение цифровых аборигенов привыкло выполнять сразу несколько заданий и постоянно контактировать с другими людьми. Нетерпеливые и стремящиеся немедленно удовлетворить свои потребности, студенты предпочитают активное обучение, с использованием интерактивных технологий и мобильных устройств, которые им интересно применять для учебных целей. Мы убеждаемся, что использование интернет технологий в обучении позволяет повысить учебную мотивацию, развить когнитивные навыки, навыки самостоятельной работы, активизировать творческий подход к поиску и обработке информации.

Интернет представляет собой неисчерпаемый источник самой разнообразной информации, но следует научить студентов находить и распознавать надежные и ценные источники, грамотно и эффективно пользоваться этой информацией, критически мыслить, оценивать и принимать нестандартные решения, являясь глобальным информационным ресурсом, он играет значительную роль в развитии креативности как преподавателя, так и студента.

Изменившиеся параметры современности диктуют необходимость изучения проблемы университетской субкультуры во всем многообразии, многоплановости данного феномена; проблемы ее становления и развития, вопросы «вращения» молодежи в социум; проблемы ценностного самоопределения личности молодого человека. Молодежная субкультура как аксиологический феномен исследована Л.В.Мосиенко. Субкультура, неразрывно связанная с существующей культурой общества, составляет основу цивилизации, целостность социума, ориентирована на постоянный диалог с общепринятой культурой, который может принимать формы «обновления культуры», «развития», «восстановления традиций», так и «противостояния», «разрушения». Будучи частью культуры вообще, субкультура, сохраняет, транслирует социальный опыт, передавая его из поколения в поколение. Она генерирует новые программы деятельности, поведения, общения людей,

которые реализуясь в соответствующих видах и формах человеческой активности, порождают реальные изменения в жизни общества. Субкультура не противостоит доминирующей культуре. Она включает ряд ценностей данной культуры, добавляя к ним новые, характерные.

Пространства университетской молодежной субкультуры вмещает значительные изменения в современном образовании: введение категории свободы творчества в учебной и внеучебной деятельности; изменение характера интеркультурного взаимодействия в виртуальном мире (интернет-проекты, форумы, создание веб-сайта, мультимедиа проекты, технология «электронное портфолио», электронные семинары); использование коммуникативно-ценностных технологий (французские мастерские, философское кафе, дебаты) и игр (игра-маскарад, игра-иллюзия, игра-загадка, игра-состязание); применение социальных практик (гуманитарные проекты, волонтерство, добровольческая деятельность, инициативы, акции, театральная коммуникация, публичная коммуникация, флешмобы, имиджевые проекты, презентации, фестивали, конкурсы, концерты, спектакли).

Педагогическое обращение к ценностному потенциалу университетской молодежной субкультуры позволяет определить вектор направленности ценностного самоопределения студентов, формировать новое качество человеческого капитала. Молодежная субкультура, потенциально обладая как негативными, девиантными, деструктивными, так и позитивными, продуктивными, конструктивными чертами, дает импульс новой нарождающейся культуре.

Университетская субкультура, будучи объективной глобальной инновацией вместе с тем, не выходит за рамки существующих национальных культурных ценностей общества. Она не противопоставляет себя общей культуре, а стремится к интеграции с ней. В результате такого взаимодействия обогащаются обе культуры.

Взаимосвязь аксиологии и инноватики в образовательных системах при сохранении баланса традиционных ценностей и новых тенденций может тем ресурсом развития, которому принадлежит будущее.

Список литературы:

- [1] Ахаян А.А. Образовательная динамика сетевой личности. СПб.-2018 -212с.
- [2] Багдасарян В.Э. Аксиология России в перспективе мирового развития. // Политика и Общество. - 2014. - № 7. - С. 837-854.
- [3] Баева Л.В. Ценности изменяющегося мира: экзистенциальная аксиология истории. Монография. – М. Изд-во АГУ, 2004 – 277 с.
- [4] Баркер Дж. Парадигмы мышления: Как увидеть новое и преуспеть в меняющемся мире. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 187с.
- [5] Дон Бек, Крис Кован. Спиральная динамика: управляя ценностями, лидерством и изменениями Ю, 2010. -419 с.
- [6] Каган М.С. Философская теория ценности. - СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997.- 205 с.
- [7] Кирьякова А.В. Аксиология и инноватика университетского образования : монография. – М.: «Дом педагогики», 2010. – 200 с.
- [8] Кирьякова А.В. , Мороз В.В. Аксиология креативности. Монография. – М.: «Дом педагогики», 2014. – 225с.
- [9] Кондаков, А.М. ФГОС старшей школы: проблемы и перспективы [Электронный ресурс]. URL: <http://www.slideshare.net/DrofaUral/ss-15751214>.
- [10] Мосиенко Л.В., Молодежная субкультура: проблема становления. Монография.- М.: «Дом педагогики», 2010.-205 с.
- [11] Робинсон, К. Образование против таланта. – М.: Манн, Иванов и Фербер, Эксмо, 2013. – 336 с.
- [12] Южанинова, Е.Р. Аксиосфера интернета и личность: монография. – М.: «Дом педагогики», 2013. – 274 с.
- [13] Фельдштейн, Д. И. Проблемы психолого-педагогических наук в пространственно-временной ситуации XXI века : Докладна общем собрании РАО 18.12.2012 г. / Д. И. Фельдштейн. – 13 с. : [электронный ресурс] ; режим доступа: <http://www.smolin.ru/actual/public/pdf/feldchteyn.pdf>

[14] Вересаев, Н. Образование и культура: нереальные цели и реальные ценности / Н. Вересаев, А. Мельников. Университет Оулу, Финляндия. – [электронный ресурс] : режим доступа: <http://nveresov.narod.ru/OIK.pdf>

[15] Terence Lovat, Ron Toomey Neville Clement. International Research Handbook on Values Education and Student Wellbeing - Springer Science+ Business Media B.V. 2010- 336 p - London, New York.

[16]. Hofstede, G. Cultural Dimensions in Management and Planning .In W.B.Gudykunst, Young Yun (eds.) Readings On Communicating with Strangers. McGraw-Hill ,Inc., pp. 89-109.

МРНТИ:14.35

ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ: ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҢА МІНДЕТТЕР.

Сүлейменова Г.Ж.

Ақтөбе қаласы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, тарих ғылымдарының кандидаты;

Елеуов Н.

Ақтөбе қаласы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, магистрант

Андатпа. COVID-19 осыған дейінгі кезеңде белсенді дамып келе жатқан көптеген процестердің, соның ішінде Қазақстанның жоғары оқу орындарына қашықтықтан білім беруді одан әрі енгізудің катализаторы болды. Қазақстан жоғары мектебі COVID-19 пандемия жағдайында қашықтықтан оқытуға толық көшуге байланысты жаңа қиындықтарға тап болды.

Өзгерістерге дәстүрлі түрде баяу әрекет ететін жоғары білім беру жүйесі ашық білім беру қағидаттарын жүзеге асыратын қашықтықтан білім беру технологияларын кең ауқымда қолдану арқылы ағымдағы жағдайға барабар жауап беру үшін айтарлықтай қайта құруға мәжбүр болды. Сонымен бірге, COVID-19 пандемия жағдайында қашықтықтан оқытуды одан әрі енгізу Қазақстан жоғары мектептің ұлттық жетістіктерін сақтай отырып, туындаған қиындықтар мен қарама-қайшылықтарды жеңе отырып жүргізуі қажеті туындап отыр.

Кілт сөздер: қашықтықтан оқыту, пандемия, міндеттер.

Ключевые слова: дистанционное обучение, пандемия, задачи.

Keywords: distance learning, pandemic, tasks.

Кіріспе Қоғам үкіметтің, кәсіпорындардың, білім беру ұйымдарының, қауымдастықтардың қазіргі жағдайға бейімделуін және жұмыс істеу тәсіліне түбегейлі өзгерістер енгізуін бақылауда. Коронавирустық пандемия әлеуметтік шындықты айтарлықтай өзгертті. COVID-19 алдыңғы кезеңде белсенді дамып келе жатқан көптеген процестердің катализаторы болды: қоғам өмірінің барлық салаларын цифрландыру, цифрлық теңсіздіктің күшеюі, халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарының цифрлық сауаттылығын қалыптастыру және т. б. Жоғары мектеп жаңа қиындықтарға тап болды: білім беруді цифрландыру; жас және аға буын оқытушыларының цифрлық мәдениетіндегі сандық алшақтық және т. б. Сондай-ақ, қашықтықтан оқыту формаларына күрт көшу және өзін-өзі оқшаулаумен байланысты аймақтық ауысуға көшу Болон декларациясының негізгі ережелерін қайта қарауға мәжбүр етіп отыр. Жоғары білім беру жүйесі трансформациядан өтуде, онда студенттердің қашықтықтан оқыту нысандарына көшу үшін бастапқыда әртүрлі жағдайлар болған жоғары оқу орындарында алатын білімінде алшақтық барған сайын сезіледі ("*коронавирусқа дейінгі*" кезеңде қашықтықтан білім алудың болуы, материалдық-техникалық база, ЖОО бейіні және оқытылатын пәндер) [1,2].

Жоғарыда айтылғандай, пандемия қашықтықтан оқыту түріне көшуді жеделдетті. Айта кету керек, жоғары оқу орындарының басшылығы бұл мәселені шешуге мәжбүр. Бір жағынан, олар жоғары органдардың директиваларының қысымына ұшырайды, олардың

нұсқаулары мен шешімдері арқылы жоғары мектептің қызметін бақылауды жүзеге асырады. Еліміздің Білім және ғылым министрлігімен 2015 жылдың 20 наурызында №137 бұйрығымен «Қашықтықтан білім беру технологиялары бойынша оқу процесін ұйымдастыру қағидалары» енгізілген болатын. Сондай-ақ, ҚР БҒМ-ның 2020 жылғы 13 мамырдағы №345 бұйрығына сәйкес «Коронавирустық инфекцияның таралуына жол бермеуге байланысты шектеу шаралары кезеңінде жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарында оқу процесін ұйымдастыру жөніндегі әдістемелік ұсынымдар» берілді [3].

Екінші жағынан, жоғары оқу орындарының басшылығы қаржылық қысымға ұшырады. Мұндай жағдайларда қашықтықтан оқыту қаражат тартудың тиімді көзіне айналады, бұл жоғары оқу орындарына қаржы табуға да, үнемдеуге де мүмкіндік береді. Жоғары мектептің қашықтықтан оқыту формасына көшу оқытушылар мен студенттердің онлайн оқу материалдарымен жұмыс істеуге мәжбүр болған білім беру тәжірибелерінің өзгеруіне әкелді. Бұл жоғары білім беру жүйесіне қиындық туғызды, бұл қашықтықтан білім берудің проблемалары мен одан әрі даму перспективаларын зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Сонымен қатар, қашықтықтан білім беру проблемасы әлемдік білім беру жүйесі үшін жаңа проблема болып табылмайды. ХІХ ғасырдың соңында Еуропалық білім беру жүйесінде тұрақты және қол жетімді пошта байланысының пайда болуымен қашықтықтан білім берудің прототипі – "корреспонденттік оқыту" пайда болды. Оқушылардың оқытушылармен хат алмасуы жүргізілді, оқушылар игеруге қажетті оқу бағдарламалары мен тапсырмаларды алды, емтихандарды сенімді тұлғаға тапсырды немесе ғылыми жұмыс бейнесінде өз ізденістерін ұсынды [4]. Сонымен қатар, бұл кезеңде білім берудің бұл түрі Ресейде пайда болады [5]. АҚШ-қа келетін болсақ, 1897 жылы қашықтықтан білім берудің ірі теоретиктерінің бірі У.Харпер Чикаго университетінің оқыту жүйесіне "корреспонденттік" (*сырттай оқу*) енгізді [6-7].

ХХ ғасырда "корреспонденттік оқыту" дамыды. Қоғамда қолданылатын неғұрлым күрделі технология дамыған сайын, қашықтықтан білім беру провайдерлері оның пайдалану диапазонын кеңейту және олар ұсынатын оқыту сапасын жақсарту үшін қолданды. Бұл радио мен теледидарды, аудио және бейне жазбаларды, телефонды, телефаксты, компьютерді пайдалануға қатысты. Осылайша, білім беру жүйесіне қашықтықтан оқытуды енгізудің біртіндеп процесі жүргізілді. Бұл процесс бүгінгі күнге дейін аяқталды деп болжауға негіз жоқ. Әрине, қашықтықтан білім беру одан әрі дамитын болады және осы әрі қарай дамуда компьютерлік технологиялар саласындағы жаңа жетістіктер пайдаланылатын болады. Д.Киганның «Мобильді оқыту – болашақтың жаршысы» – деген пікірімен келісуге болады [6]. Осылайша, сырттай/корреспонденттік оқытудың жақсаруы заманауи қашықтықтан білім беру жолын ашты.

Б.Холмбергтің жұмысында педагог пен студенттердің цифрлық өзара іс-қимыл жүйесі, сондай-ақ оқытушылардың цифрлық сауаттылығы мәселесі талданады [8]. Неміс зерттеушісі О.Петерс қашықтықтан оқытуды дамып келе жатқан индустрияландыру процесі жағдайында қарастырып, қашықтан білім берудің тауарлар мен қызметтерді өндірумен (*еңбек бөлінісі, стандарттау және жаппай өндіріс, оңтайландырылған өндіріске бейімделу*) ұқсастығын көрсетті [9]. Дж. Мур қашықтықтан білім беруді негізгі әлеуметтік ұйымдар арасындағы өзара іс-қимыл деп санайды (*оқытушылар мен студенттер*). Оның пікірінше, оқу процесінің субъектілері арасында қашықтықтың болуы студенттің тәуелсіздігінің дамуына ықпал ететін оң фактор болып табылады [10]. Р.Гарисонның айтуынша, оқыту және оқыту процесінде озық ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу қашықтықтан оқыту әдістері айтарлықтай өзгерді [11].

Жоғары мектепте қашықтықтан білім беру туралы көптеген зерттеулерге қарамастан, пандемия жағдайында қазақстандық жоғары білім берудің қашықтықтан оқыту түріне форсмажорлық көшу және жоғары мектептің алдында тұрған жаңа қиындықтар туралы зерттеулер жеткіліксіз.

2020 жылы коронавирустық пандемия бүкіл әлемдегі білім беру жүйесіне әсер етті, бұл мектептер, университеттер мен колледждердің жұмысын тоқтата тұруға әкелді. 2020 жылдың сәуір айындағы жағдай бойынша пандемия әсерінен оқу орындарының жабылуына байланысты шамамен 1,7 миллиард білім алушы зардап шекті. ЮНЕСКО мониторингіне сәйкес, 192 ел COVID-19 індетінің таралуын тежеу мақсатында университеттердің қызметін тоқтатты [12]. Пандемия қазірдің өзінде «өзгерістердің елеулі триггеріне» айналды, ол оқытушылар мен университет студенттеріне, сондай-ақ кәсіби қайта даярлау бағдарламаларына қойылатын талаптарды өзгертуде. ЮНЕСКО мектептер мен университеттердегі мұғалімдер мен студенттерге қашықтықтан оқыту бағдарламаларын және қашықтықтан оқыту үшін пайдалануға болатын ашық білім беру қосымшалары мен платформаларын пайдалануды ұсынады [13].

2020 жылдың сәуір айында «QS» жаһандық рейтингтік агенттігі пандемияның жоғары оқу орындарына айтарлықтай теріс әсерін анықтаған «Коронавирустың жаһандық жоғары білімге әсері» жөнінде кең ауқымды социологиялық зерттеу жүргізді (*11 000-нан астам студент пен 400 білім беру саласының мамандары сауалнама жүргізілді*) [14]. Зерттеуге сәйкес, наурыз айының соңында сауалнамаға қатысқан студенттердің көпшілігіне (*жалпы санның 57%*) «Коронавирус сіздің жоспарларыңызға қалай әсер етті?» деген сұрақ қойылып, қатты әсер еткенін және олардың оқу жоспарларының өзгеруі мүмкін екенін айтты. Коронавирустық пандемия студенттердің академиялық ұтқырлығына да кері әсерін тигізді. Студенттердің көпшілігі мұны саяхатқа шектеулер, университет қызметінің тоқтатылуы, шәкіртақы алудағы қиындықтар, емтихандарды кейінге қалдыру және т.б. байланыстырады. COVID-19 пандемиясы студенттердің университеттерге түсу тәсілін де түбегейлі өзгертті. Барлық барлық жоғары оқу орындары ашық есік күндері сияқты талапкерлерді тартуға арналған дәстүрлі іс-шараларды өткізу мүмкіндігін жоғалтты және жалпы белгісіздік жағдайына байланысты студенттер контингентін тарту жоспарлары үлкен өзгерістерге ұшырады.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің «Пандемия кезеңінде білім беру ұйымдарында, COVID-19 коронавирустық инфекцияның таралуына жол бермеу жөніндегі шараларды күшейту туралы» 2020 жылғы 1 сәуірдегі №123 санды бұйрығына сәйкес қашықтықтан оқыту технологиясын қолдана отырып білім берудің мақсаты: сапалы білім беру қызметін алуда азаматтардың мүмкіндіктерін кеңейту; олардың білім қажеттіліктерін тұрғылықты жеріне, әлеуметтік жағдайына, жасына, денсаулығына және өмірдің тағы басқа себептеріне қарамастан қамтамасыз ету болды [15].

Осылайша, коронавирустық пандемия бүкіл әлемдегі жоғары оқу орындарының қызметіне бұрын-соңды болмаған әсер етті, олар кампустарды ұзақ мерзімге жабуға және студенттер контингентін Қашықтықтан оқытуға ауыстыруға мәжбүр болды. Демек, қазір университеттердің тиімділігі көбінесе студенттерді қашықтықтан оқытуға арналған цифрлы құралдардың сапасы мен шебер қолданылуына байланысты.

Қорытынды Біз қолданыстағы нормалар үнемі өзгертін әлемде өмір сүріп жатырмыз. COVID-19 пандемиясы қашықтан білім беру технологияларына назар аудара отырып, жоғары білім беру жүйесін жылдам өзгертуде. Жақын болашақта жоғары оқу орындар өз бағдарламаларын қысқа мерзімде және барынша сапалы студенттерді оқытуға ыңғайлы онлайн ортаға көшіре алатын нарықта табысты болады. Коронавирустық пандемия ұлттық білім беру жүйелері үшін ғана емес, студенттер мен университет оқытушылары үшін де сынақ. Олардың көпшілігі ешқашан онлайн режимінде оқымаған немесе сабақ бермеген, электронды білім беру ортасында жұмыс істеуге қажетті дағдылары жоқ.

Сонымен қатар, әлем елдерінің білім беру жүйелері алдында тұрған жаһандық мәселелерге қарамастан, қазіргі жағдай университет қызметкерлері мен студенттердің өздерін білім беру қызметін жалғастырудың жаңа әдістері мен жолдарын іздеуге мәжбүр етуде. Қазіргі жағдай жоғары білім беру жүйесін елеулі түрде өзгертіп, олардың алдында

жана сын-кәтерлер мен мүмкіндіктерді белгіледі. Алдағы жылдары қашықтықтан білім беру технологиялары барлық деңгейдегі ұлттық білім беру жүйелерінде кеңінен таралатыны анық.

Әдебиеттер:

[1] «Egemen Qazaqstan» республикалық газеті, «**Аймағамбетов, А.**: Пандемия жағдайындағы Қазақстанның білім беру жүйесі» [Электронды ресурс] // Қолдану режимі: <https://egemen.kz/article/235576-askhat-aymaghambetov-pandemiya-dgaghdayyndaghy-qazaqstannynh-bilim-beru-dguyesi>

[2] Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «Халықаралық сарапшылар: Қазақстан пандемия кезінде үздіксіз білім беру үрдісін тиімді ұйымдастыра алды» [Электронды ресурс] // Қолдану режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/128918?lang=kk>

[3] Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі [Электронды ресурс] // Қолдану режимі: adilet.zan.kz;

[4] Gaddén G. Hermods 1898-1973. 1973 Malmö: Hermods. p. 344.;

[5] Мадеев Н.Е. «История развития дистанционного обучения» /Н.Е.Мадеев, В.Э.Зилько // Молодой ученый. 2017. №21(155). С.16-18. // Қолдану режимі: <https://moluch.ru/archive/155/43724/>;

[6] Keegan, D. «Six distance education theorists.» 1983 Hagen: FernUniversität, ZIFF. P.285.;

[7] Keegan D. «The future of learning: from eLearning to mLearning.» 2002 ZIFF Papiere 119. Hagen: FernUniversität. P.198.;

[8] Holmberg B. «Guided didactic conversation in distance education, in D.Sewart & B.Holmberg(eds.), Distance Education: International Perspectives.» London: Croom Helm, 2003.;

[9] Peters O. Distance education in a post-industrial society. In: Keegan D. (Ed.), Theoretical Principles of Distance Education. 1993. Routledge, London, pp. 39–58.

[10] Moore G. «Toward a theory of independent learning and teaching // Journal of Higher Education: International Perspectives.» 1973 XLIV(12). P. 661–679;

[11] Garrison R. «Theoretical challenges for distance education in the 21st century: A shift from structural to transactional issues. The International Review of Research in Open and Distributed Learning», 2000, no. 1 (1), pp. 1-17;

[12] UNESCO, «COVID-19 Educational Disruption and Response» // Қолдану режимі: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>;

[13] UNESCO, «290 миллион учашық не посещают школу в связи с эпидемией COVID-19: ЮНЕСКО публикует первые глобальные данные и мобилизует ресурсы для осуществления ответных мер» // Қолдану режимі: <https://ru.unesco.org/news/290-million-uchashchih-sya-ne-poseshchayut-shkolu-v-svyazi-s-epidemiyei-covid-19-yunesko>;

[14] QS Quacquarelli Symonds, The Impact of the Coronavirus on Global Higher Education // Қолдану режимі: <https://www.qs.com/portfolio-items/the-impact-of-the-coronavirus-on-global-highereducation>

[15] Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі [Электронды ресурс] // Қолдану режимі: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu?lang=kk>

REFERENCES:

[1] «Egemen Qazaqstan» respublikalyq gazeti, «Askhat Aimagambetov: Pandemia jagdaiyndagy Qazaqstannyn bilim beru juyesi» ["Askhat Aimagambetov: Kazakhstan's education system in the context of a pandemic"] // Retrieved from: <https://egemen.kz/article/235576-askhat-aymaghambetov-pandemiya-dgaghdayyndaghy-qazaqstannynh-bilim-beru-dguyesi>

[2] Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylым ministrligi «Khalyqaralyq sarapshylar: Qazaqstan pandemia kezinde uzdiqsiz bilim beru urdisin tiimdi uiymdastyra aldy» ["International experts: Kazakhstan was able to effectively organize the process of continuing education during the pandemic"] // Retrieved from: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/128918?lang=kk>

[3] Qazaqstan Respublikasynormativtik quyqytyq aktilerinin aqparattyq-quyqytyq juyesi [Information and legal system of normative legal acts of the Republic of Kazakhstan] // Retrieved from: adilet.zan.kz[in Kazakh];

[4] Gaddén G. Hermods 1898-1973. 1973 Malmö: Hermods. p. 344.;

- [5] Madeev N.E. «Istoria razvitiya distantsionnogo obucheniya» / N.E.Madeev, V.E.Zil'ko // Molodoi uchenyi. [History of the development of distance learning] 2017. №21(155). С.16-18. // Retrieved from: <https://moluch.ru/archive/155/43724/>[in Russian];
- [6] Keegan, D. «Six distance education theorists.» 1983 Hagen: FernUniversität, ZIFF. P.285.;
- [7] Keegan D. «The future of learning: from eLearning to mLearning.» 2002 ZIFF Papiere 119. Hagen: FernUniversität. P.198.;
- [8] Holmberg B. «Guided didactic conversation in distance education, in D.Sewart & B.Holmberg(eds.), Distance Education: International Perspectives.» London: Croom Helm, 2003.;
- [9] Peters O. Distance education in a post-industrial society. In: Keegan D. (Ed.), Theoretical Principles of Distance Education. 1993. Routledge, London, pp. 39–58.
- [10] Moore G. «Toward a theory of independent learning and teaching // Journal of Higher Education: International Perspectives.» 1973 XLIV(12). P. 661–679;
- [11] Garrison R. «Theoretical challenges for distance education in the 21st century: A shift from structural to transactional issues. The International Review of Research in Open and Distributed Learning», 2000, no. 1 (1), pp. 1-17;
- [12] UNESCO, «COVID-19 Educational Disruption and Response» // Retrieved from: <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>;
- [13] UNESCO, «290 millionov uchashchikhsya ne poseschayut shkolu v svyazi s epidemiey COVID-19: UNESCO publikuet pervye global'nye dannye I mobilizuet resursy dlya osuschestvleniya otvetykh mer» [290 million students are out of school due to the COVID-19 epidemic: UNESCO publishes the first global data and mobilizes resources for the response] // Retrieved from: <https://ru.unesco.org/news/290-millionov-uchashchihhsya-ne-poseschayut-shkolu-v-svyazi-s-epidemiey-covid-19-yunesko>;
- [14] QS Quacquarelli Symonds, The Impact of the Coronavirus on Global Higher Education // Retrieved from: <https://www.qs.com/portfolio-items/the-impact-of-the-coronavirus-on-global-highereducation>;
- [15] Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylym ministrligi [Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan] // Retrieved from: <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu?lang=kk>[in Kazakh]

УДК 372.881.111.1

ҚАШЫҚТАН ҚЫТАЙ ТІЛІНЕН САБАҚ БЕРУ БАРЫСЫНДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ӘДІСТЕР ЖӘНЕ МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Керейбаева А.А.

*Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: k_aigerym@mail.ru*

Түйіндеме. Бүкіл әлемде орын алған коронавирус індетіне байланысты қашықтан оқыту үрдісіне көшу оқытушыларға қысқа уақытта жаңа жағдайға икемделе, жаңа дағдыларды игеруіне әкелді. Сабақ беру барысында сапалы білім беру, оқытушының білімі, біліктілігі және тілді үйрету әдіс тәсілдерін тиімді қолдануымен тікелей байланысты.

Зерттеу жұмысының мақсаты: Тілдерді үйретуде қолданылып келе жатқан әдіс тәсілдерге сипаттама беріп, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ-де қытай тілінен қашықтан сабақ беру барысында қолданылатын: грамматикалық-аударма, аудиолингвалды, аудиовизуалды, коммуникативті және тілдерді тапсырма негізінде оқыту әдістерінің артықшылығымен кемшіліктеріне және қашықтан тілді үйрету барысында сабақ мақсатына жетуге көмек ететін мультимедиялық бағдарламаларға сипаттама беру және талқылау. Оқытушының тілді үйретудегі басты мақсаты студенттерге қытай тілін тиімді және жеңіл үйренуіне жасанды орта құру, оны мультимедиялық бағдарламалар көмегімен іске асыруға болады. Мақалада студенттер лексика және грамматикалық материалдарды үйренуіне бағытталған бағдарламалар сипаттамасы, интерактивті аудио және видео платформалары көрсетілген, онда мәтіндер мен диалогтар арқылы студент оқытушының көмегінен өз бетімен тілді үйренуіне және өз білімін әр түрлі платформаларда тексеру

мүмкіндігіне ие бола алады, одан бөлек сабақ барсында оқытушы студенттердің білімін қызықты ойын түрінде тексеруге арналған бағдарламалар үлгілері де берілген.

Кілт сөздер: қашықтан оқыту, әдіс-тәсілдер, қытай тілі, оқытушылар

Керейбаева А.А.

Международный университет информационных технологий, Казахстан, г.Алматы

E-mail: k_aigerym@mail.ru

Абстракт: Переход к дистанционному обучению в связи с глобальным распространением коронавируса, привело к адаптации преподавателей в кратчайшие сроки к новым условиям и скорому приобретению новых навыков. Качественное образование в процессе преподавания напрямую связано с эффективным применением методов обучения, знаний, умений и навыков преподавателя.

Цель данного научного исследования: дать характеристику применяемым методам обучения языкам, охарактеризовать преимущества и недостатки методически используемых при дистанционном обучении китайского языка в КазУМОиМЯ имени Абылай хана, как грамматико-переводной метод, аудиолингвальный и аудиовизуальный метод, коммуникативный метод и метод на основе заданий, а так же были даны описания мультимедийных программ, способствующих достижению цели урока при обучении дистанционному языку. Основной целью преподавателя в обучении языку является создание искусственной среды для эффективного и легкого изучения китайского языка студентами Вуза, что может быть реализовано с помощью мультимедийных программ. В статье представлено описание программ, направленных на изучение студентами лексического и грамматического материала, интерактивные аудио и видеоплатформы, где посредством текстов и диалогов студент может самостоятельно без помощи преподавателя изучать язык и проверять свои знания на различных платформах, кроме того, в ходе урока преподавателем представлены образцы программ для проверки знаний студентов в увлекательной игровой форме.

Ключевые слова: дистанционное обучение, методы, китайский язык, преподаватели

Kereibayeva A. A.

International University of Information Technologies, Kazakhstan, Almaty

E-mail: k_aigerym@mail.ru

Methods and multimedia technologies used in remote Chinese Language Teaching

Abstract: Due to the global spread of the coronavirus, the transition to distance learning has led teachers to adapt to the new situation in a short period of time and contributed to the acquisition of new skills. Quality education in teaching is directly related to the teacher's knowledge, qualifications and effective use of language teaching methods.

The purpose of the research: to describe the methodological approaches used in teaching languages, the advantages and disadvantages of the following methods of teaching languages: grammatical-translation, audiolingual, audiovisual, communicative and task-based methods used in distance learning of the Chinese language at Ablai Khan University, as well as the description of multimedia programs that can help to achieve the goals of the lesson in remote language learning. The main goal of the teacher in teaching the language is to create an artificial environment for students to learn Chinese effectively and easily, which can be implemented with the help of multimedia programs. The article presents a description of programs aimed to help students to learn vocabulary and grammar materials, interactive audio and video platforms, where through texts and dialogues a student can learn the language independently without the help of a teacher and test their knowledge on different platforms, in addition, for teachers there are given samples of programs for testing students' knowledge in an interesting game form.

Keywords: distance learning, methods, Chinese, teachers

Кіріспе Коронавирус індеті бүкіл әлем бойынша өмірдің барлық салаларына әсерін тигізді, оның ішінде білім саласына да бірқатар өзгерістер әкелді. Елімізде аурудың таралуын болдырмау мақсатында барлық оқу орындары қашықтан оқыту жүйесіне көшірілді, кенеттен оқытушылар дәстүрлі оқыту жүйесінен қашықтан оқыту жүйесіне қысқа мерзімде бейімделулеріне тура келді. Бұл жағдай оқытушыға қытай тілін оқытуда қолданылатын тиімді амал-тәсілдер мен жаңа мультимедиялық оқыту бағдарламаларын біріктіре қолдана

отырып, сабақтың әдістемелік жүйесін жақсартуды міндеттеді. Ж. Керімова өз еңбегінде: Оқыту әдісі тілді оқытудағы қоғамның қажетсінулеріне жауап ретінде пайда болып, қоғамның түрлі даму сатыларындағы ғылым мен техниканың даму деңгейін бейнелеген. Осылайша, тілдің практикалық меңгеруіне деген қажетсіну тікелей әдістердің тууына, ал қоғамның қысқа уақытта тілді үйренуге деген талабы интенсивті әдістердің дамуына алып келді. Заманауи технологиялардың дамуы аудио- мен видеотаспаларды, компьютерлерді оқу үрдісіне енгізуіне және қашықтан оқуды тілді меңгерудегі перспективалық форма ретінде рәсімдеуге септігін тигізді,- деген.[1] Көптеген ғалымдар ғасырлар бойы тілді үйрету барысындағы сәтсіздіктерді жоюға оңтайлы әдістерді ойлап табуға әр түрлі әрекеттер жасап келген, ол әдістер түрлері: грамматикалық-аударма, аудиолингвалды, аудиовизуалды, коммуникативті және тілдерді тапсырма негізінде оқыту әдістері.

Зерттеу жұмысының мақсаты: біз бұл мақалада тілдерді үйретуде қолданылып келе жатқан әдіс тәсілдерге сипаттама беріп, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӨТУ-де қытай тілінен қашықтан сабақ беру барысында қолданылатын: грамматикалық-аударма, аудиолингвалды, аудиовизуалды, коммуникативті және тілдерді тапсырма негізінде оқыту әдістерінің артықшылығымен кемшіліктеріне және қашықтан тілді үйрету барысында сабақ мақсатына жетуге көмек ететін мультимедиялық бағдарламаларға сипаттама беру және талқылау.

Зерттеудің методологиясы мен әдістері: Зерттеудің негізгі әдісі-салыстырмалы талдау әдісі. Дәстүрлі және қашықтан сабақ беру барысында әдістердің қолданысын салыстыра артықшылығымен кемшілігіне сипаттама беру. Оқыту әдістеріне байланысты әдебиеттерді талдау, оқытушылар пайдалану үшін мультимедиялық ресурстар туралы ақпаратпен бөлісу.

Төменде тілді үйрету барысында қолданылатын әдіс-тәсілдердің тиімділігімен кемшіліктері көрсетілген.

Қазіргі кезле Қазақстандағы қытай тілі сабақтарында кеңінен орын алған әдіс, **грамматикалық-аударма әдісі**, кезінде Еуропа елдерінде грек және латын тілдерін оқыту барысында қолданылып, басты мақсаты үйреніп жатқан тілдегі грамматикалық ережелерді игерту арқылы мәтіндерді ана тілінен шет тіліне аударма жасату арқылы тілді үйрету. [2] Бұл әдістің тигізетін кері әсері көп болғанымен оқытушылар түрлі себептермен әлі де осы әдістің тізгінін жібермеуде, оған себеп оқытушының қытай тіліндегі сөз байлығының жеткіліксіздігі, ескі ұстаным мен әдістемелік сауатсыздық. Әзіргі көптеген мылқау студенттердің пайда болуының бірден бір себебі болып табылады. Туындаған жағдайды шешудің амалы, қашықтан сабақ беру барысында бұл әдісті коммуникативті күзіреттілікті дамыту әдісімен үйлестіре қолдану арқылы, екі әдістің кемшіліктерін толықтырып, студенттің тілдегі грамматикалық құрылымды дұрыс түсіне қарым-қатынас жасауына және тілді үйрену барысындағы түсінбеушілігін жоюға мүмкіндігін береді.

Оқытушы сабаққа қатысты лексика және грамматикалық материалдарды студент өз бетімен үйренуіне септігін тигізетін парақшалардың тізімі:

1. <https://www.chineseboost.com/grammar/> және <https://ninchanese.com/chinese-grammar-lessons/> парақшаларында қытай тілінің А1 деңгейінен С1 деңгейіне дейінгі барлық грамматикалық тұжырымдар мысалдарымен жүйелі түрде ағылшынша түсіндірілген.

2. hanbridgemandarin.com- парақшасында иероглифтің құрылымы, бастапқы деңгейдегі әр түрлі тақырыптарға байланысты қолдалатын сөздер мен сөз тіркестер, HSK-дің 1-6 деңгейіне дейінгі маңызды грамматикалық ережелерді үйрететін жоғары деңгейде дайындалған видео сабақтарды табуға болады, кемшілігі, сабақтар ағылшын тілді студенттерге бағытталған. Одан бөлек сайтта студент өзін сынап көруге HSK тестін тапсыруға да мүмкіндік берілген.

3. <https://mandarinbean.com/steating/>- платформада 3 түрлі деңгейге бөле дайындалған (HSK2, HSK4, HSK6) интерактивті мәтіндер және олардың дыбыстамасы да берілген, әр сөздің үстін баса оның ағылшынша баламасын көруге болады. Студенттің HSK-ден өзін

сынауына да мүмкіндік бар.

4. <https://www.learnmandarinchinese.com/course/> бұл парақшада HSK 1-6 деңгейге дейінгі сөздер, сөйлемдер және олардың дыбыстамалары берілген. Студент дыбыстаманы тыңдап диктант жазуға және HSK 1 мен HSK 4 тестін өтуге де мүмкіншілігі бар.

5. Jukuu-бұл ағылшын және қытай тілдеріндегі сөйлемдер базасы болса, <https://zaojv.com/> тек қытай тіліндегі сөйлемдер базасы. Екі платформаның да интерфейсі өте қарапайым және Google интерфейсіне өте ұқсас. Оған сөзді енгізгеннен кейін, сол сөзді қамтитын қытай және ағылшын тілдеріндегі сөйлемдер тізімін көре аласыз.

6. <http://cca.xingtanlu.cn> - бұл платформада сөздердің үйлесімді сөз тіркестерін, олардың қандай зат есімдер және жалғаулармен жиі қолданылатынын мысалдар арқылы біле аласыз.

Аудиолингвалды оқыту әдісі - бұл әдістің пайда болуы АҚШ-та екінші дүние жүзілік соғыс кезінде көші-қонды адамдарды тез арада ағылшын тіліне үйрету қажеттілігімен байланысты. Әдістің мақсаты студенттер сөздер мен сөйлемдерді оқытушының айтқан сөзінен емес, аудио жазбадағы сөздің табиғи дыбысталуын ести тілді үйренуі. [3]

Қашықтан үйрену барысында бұл әдістің тиімділігі жоғары, студент өзіне қолайлы уақытта оқытушы университет платформасына жүктеген сабаққа байланысты аудио жазбаларды тыңдап, өз бетінше жаттыға алуы. Сол арқылы студент үйретілген лексиканы тез меңгеріп, жадына сақтауына ықпал етеді, бірақ әдістің басты кемшілігі студенттер ол үйренген сөздерін шынайы тіл қарым қарымқатынасында еркін қолдана алмауында.

Төменде көрсетілген сайттардан студенттер өз бетімен қалаған уақытында кіріп, аудио сабақтарды тыңдау арқылы қытай тілін үйренуіне болады.

1. Youochinese - парақшасында қытай тілінің пиньиндарының интерактивті кестесі әр дыбысты естуге және дыбыстарды қалаған тоныңызды таңдап тыңдауға мүмкіндік береді, әр дыбыстың қалай дыбысталатынын көрсететін қысқаша бейне таспаны да қарай аласыз.

2. Chineserod- парақшасында қытай тілінің пиньиндарының дыбысталу үлгісі және ережесі берілген.

3. <https://www.webchinese.ru/> парақшасында Мәскеу Вентана-граф баспаханасынан шыққан М.Б. Рукодильниктің бастауыш сыныптарына арналған «Қытай тілі» атты оқу құралын және әр сабақтың аудио дыбыстамаларын табуға болады.

Оқытушы қашықтан оқыту барысында сабақтың лексикасы, диалогы мен мәтінін өту барысында аудиотаспаларды тыңдату арқылы студенттің тыңдау дағдыларын қалыптастырып, сөздерді дұрыс дыбысталуын меңгеруіне көмек етеді.

Аудиовизуалды оқыту әдісі- аудиолингвистикалық әдіспен қатар дамыған әдістердің түрі. Бұл әдістің шығу тарихына келетін болсақ, алғаш рет 1950 жылы Францияның Сен-Клу педагогикалық институтында Поля Риван мен Петара Губерину аудиовизуалды әдісті тіл ғылымы әдістемесіне енгізген. [4] Аудиовизуалды оқыту әдісі – тілді көру және естуге арналған көрнекілік құралдарды қарқынды түрде пайдалана отырып, күнделікті тұрмыста қарым-қатынас жасау кезінде қолданылатын шектеулі лексика-грамматикалық материалды көбіне ауызша түрде үйрету тәсілі. Бұл әдісті қашықтан оқыту барысында қолданудың тиімділігі жоғары, оның себебі, сабақ барысында оқытушы әр түрлі аудиовизуалды оқыту құралдарын қолдану мүмкіндігі, олар: суреттер, сызбалар, кино үзінділері, бейне жазбалар. Одан бөлек қытай тілін студент өз бетімен үйренуіне арналған платформаларды айта кетейік.

1. www.hwjyw.com/hwjc/hwjc-sygp/index111.shtml Шэньси педагогикалық университеті әзірлеген қытай тілі мен мәдениетін шетел азаматтары онлайн түрде үйрену платформасы, Цзинан университетінің дайындаған мектеп оқушыларына арналған “中文” және “汉语” атты А1 деңгейінен В2 деңгейіне дейінгі 12 томдық оқулықтың негізінде құрылған. Платформада мәтін мен диалог интерактивті қысқаша бейне көріністер ретінде берілген, әр сабақта жаңа иероглифтердің құрылымы және қолданысымен танысуға болады. Одан бөлек платформада студенттің өзін өзі тексеруге арналған интерактивті жаттығулар орын алады.

2. Қытай тілін үйренуге арналған Ұлы қытай қорған платформасы, оның ерекшелігі берілген диалогтар қызықты сюжеттік желіден, шынайы қытай ортасындағы өзара

сұхбаттасуларды көрсеткен. Әр сабақтың иероглиф, лексика, фонетика, грамматикаға байланысты интерактивті жаттығуларын да таба аласыз. Платформаны <https://mooc.chinesecio.com> немесе <https://www.greatwallchinese.cn/customer/teacherfield/redirect.do?key=featurestour> сайттарынан ақылы қолдануға немесе тапсырыс беріп сатып алуға болады.

3. Peiyinxu бағдарламасын ұялы телефонға жүктеп, студент фильмдердің қысқаша үзінділерін субтитрлерін оқу арқылы өзі қалаған кейіпкердің сөзіне дыбыстық дубляж жасап, бейне таспаны өзіне жүктеп алуына болады. Бұл студенттің қытайша сөйлеу мәнерін тәрбиелеп, оның сөйлеу қабілетін арттырады.

Коммуникативті оқыту әдісі- 1970 жылдан бері тілді үйретуде үздік жемістерімен танымал әдіс коммуникативтік тілді оқыту әдісі, ол Хаймстың коммуникативтік құзыреттілік тұжырымдамасынан негізін алады. Онда ғалым «студенттің белгілі бір мәдени әлеуметтік ортада тілді қолдануы одан лингвистикалық немесе грамматикалық құзіреттілігінің болуын қажет етпейді, ол студенттің үйреніп жатқан тілді әр түрлі коммуникативтік жағдайларда икемді қолдана алуын талап етеді»,- деген. [5] Оқытушы аталмыш әдісті қытай тілін қашықтан үйрету барысында студенттерге топтық, жұптық жұмыс жасатып, әр түрлі тақырыптарға диалог, монолог, кейс жағдаяттарын шешу арқылы тілді коммуникативтік ортада қолдануына мүмкіндік туғызады. Бұл әдістің кемшілігі студенттің лексикамен грамматикалық қателіктеріне аса көңіл бөлінбеуінде, басты мақсаты студент өзіндік сөз қорымен қысылмай тілдік қарым қатынасқа түсуі.

Төменде студенттерге жасанды қытай ортасын тудыруға және студенттің өз бетімен тілдік дағдысын дамытуға көмек болатын парақшалар тізімі көрсетілген.

<http://www.61ertong.com/> бұл парақша ҚХР халқының 2-7 жас аралығындағы жас жеткіншектеріне арнайы дайындалған. Парақшадан қысқаша балаларды әлеммен таныстыратын, ой өрісін дамытып, тәрбиеге әкелетін 2-3 минуттық видеолармен қамтылған, одан бөлек қытайдың кішкене балаларға арналған әндерімен ертегілерін де тамашалауға болады. Бұл материалдар Қазақстан студенттеріне қытай тілді жасанды ортасын жасап, тілді жеңіл және қызықты түрде үйренуге септігін тигізетіні анық.

<https://www.chinese-learning.cn/#/web> Жаһандық қытай тілін үйрену интерактивті платформасы қытай тілін 5 жастан бастап үйренуге бағытталған. Оның ішінде мектепке дейінгі балалар күнделікті қолданыстағы 365 сөйлем, өлеңдер және ертегілермен таныса алады. Ересек балалар түрлі тақырыптағы әңгімелер, поэзияларды және идиомалардың мағынасын игертуге бейімделген ертегілерді оқып және тыңдап, өз бетімен ауызша қысқаша әңгімелегенін дыбыстай алады, платформа жүйесі студенттің айтқан әңгімесін автоматты түрде парақшаға түсіріп, оған баға береді.

Қашықтан оқыту барысында көптеген әдістердің ішінде тілдерді **тапсырма негізінде оқыту (TBLT) әдісі** едәуір нәтижелерін көрсетті. Бұл әдіс коммуникативті тілді үйрету әдісінен негізін алып, сабақ аясында студенттер тапсырмалар орындау арқылы тілді табиғи контексттерде қолдана үйренуіне бағытталған. Мұнда оқытушы тек сабақ мақсатына жетуге бағыт беруші ретінде қарастырылып, студенттердің топтық, жұптық жұмыстарын бақылап, олардың өз беттерімен оқу материалдарды игеруіне әкелетін, жаттығулар мен тапсырмаларды әзірлеп, оның іске асуын сабақ барысында қадағалайды. Ал, студенттер сабақтың белсенді қатысушыларының рөлін атқарып сабақтың материалын өздері меңгереді.

Бұл мақалада біз Уиллис пен Уиллис (2007) сабақ барысында қолданылатын жеті түрлі тапсырма түрлерін мысал ретінде көрсеттік, олар:

Жүйелеу - миға шабуыл жасау/фактілерді іздеу (Мысалы: адамдарды, заттарды, қасиеттер, ерекшеліктер және т.б)

Сұрыптау - топқа жіктеу, саралау (Мысалы: суреттерді оқиғаға байланысты орын тәртібіне қою, заттың құнына байланысты іріктеу және т.б)

Сәйкестендіру - тыңдау немесе оқу арқылы сәйкесін табу (Мысалы: суреттерге оған сәйкес сөз тіркестер немесе сипаттамаларын табу)

Салыстыру - ұқсастықтар мен айырмашылықтарды іздеу (мысалы: сәлемдесу тәсілдерін салыстыру, айырмашылықтарын табу)

Мәселелерді шешу- логикалық мәселелер, өмірден алынған әр түрлі жағдаяттарды шешу, ақыл - кеңес беру, оқиғаның соңын ойластыру.

Жеке тәжірибемен бөлісу - әңгімелер, анекдоттар, пікірлерімен бөлісу.

Жобалар мен шығармашылық тапсырмалар-сауалнама жүргізу және есептер дайындау, телешоуларды жоспарлау және т. б. [6]

Қашықтан оқытуда оқытушы жоғарыда көрсетілген тапсырмаларды іске асыра алатындай мультимедиялық бағдарламаларды қолданылуы қажет. Оған көмек болатын бірнеше бағдарламалар төменде көрсетілген, олар:

Wordwall.net платформасы- оқытушы арқылы жаңа өтілетін материалдың түсіну және тексеруге арналған әр түрлі тест түрін дайындауға болады, мысалы: әр сөзді оның анықтамасының жанына қою, дұрыс жауаптарын таңдау, мәтін ішіндегі бос орындарға тиесілі сөзді қою, дұрыс не бұрыс жауабын таңдау, ауызша тапсырмаға сұрағын барабанды айналдыра таңдау. Ойынның іске асуына келсек студенттер виртуальды класс бөлмесіне кіріп оқытушы айтқан арнайы құпия санды енгізе жауап береді, ойынды қызықты сайыс түрінде жеке немесе топпен жарыстырып өткізе де болады.

Quizlet- платформасында flashcards функциясы арқылы оқытушы жаңа сөздер,терминдер, мақал-мәтелдер, ережелер жиынтық билеттерін дайындай алады. Билеттерде жаңа сөздердің анықтамасын, мысал ретінде сөйлем және сурет немесе аудио файлды да жүктеуге болады, бұл студенттің жадына тез сақтауына ықпал етеді. Студент билеттермен жұмысты онлайн түрде өз бетімен немесе оқытушының қатысуымен орындап, өз білімін learn функциясындағы тест арқылы тексерсе болады.

Socrative - платформасы арқылы оқытушы қашықтан студенттердің оқу материалын қаншалықты сәтті игергенін түсінуге, алған білім көлемін тексеруге және бағалауға көмек етеді. Бағдарлама 3 түрлі сұрақ нұсқасын ұсынады, олар: шын немесе өтірік жауабын таңдау, сұрақ және бірнеше жауаптан дұрыс нұсқасын таңдау және ашық сұрақтар. Платформада студенттер тестті аяқтаған соң нәтижесін Excel кестесінде сақтауға да мүмкіндігі бар.

Quizizz- ол әр түрлі ойындар, сайыстар, тесттерді жүзеге асыруға болатын қызықты платформа. Онда барлық студенттерге бірдей тапсырма берілгенімен, әр студентке кездейсоқ сұрақтар тізбегі келеді.

Қорытынды. Ғасырлар бойы келе жатқан оқыту әдістерінің жоғарыдан көріп тұрғанымыздай әр қайсысының өзіндік шектеуліктері мен кемшіліктері бар, бірақ ол кемшіліктерді толықтыру есебінен оқытушы әдістерді сабақтың мақсатына жету үшін үйлестіре қолдануға тырысу керек. Дәстүрлі немесе қашықтан жүргізілген сабақ болсын, оқытушылар асыра қолданатын грамматика аударма әдісінде студенттердің тест немесе жазбаша емтихандарын тапсыруына көмегі болса да, студенттің тыңдау, сөйлеу, жазу қабілеттерін арттырудағы ықпалы төмен. Қашықтан сабақ беруде грамматика аударма әдісімен сабақ беру, көптеген студенттердің жалығуын, сабаққа түрлі себептерді сылтауратып қатыспауына жағдай жасады. Бұл жағдайды оқытушылардың ескі танымнан қол үзіп, жаңа әдістерге бет бұруына алып келді. Студенттердің қызығушылығын арттыру себебінен тілдерді тапсырма негізінде оқыту, коммуникативті оқыту әдістері, аудио лингвалды және аудиовизуалды әдістерімен үйлестіре қытай тілін оқыту жаңа үрдіске айналып, оқытушылардың ізденісін арттырды. Қашықтан оқыту барысында студенттің өзіндік жұмысқа уақыты ұзарғанын түсіне, оларға оқытушының көмегінсіз қашықтан тілді үйренуге жағдай жасау керектігі туындады. Бұл жағдайды шешуге жаханды технология заманында пайда болып жатқан мультимедиялық бағдарламалар көмек етуде, бағдарламалардың мақсаты студенттер бағдарламадағы жасанды қытай әлемінен қытай тілін жеңіл және тез игеріп, бастысы өзгеше қызықты түрде үйрену. Бұл мақалада қолдануға

тиімді әдістер жайлы қысқаша түсіндірмелер арқылы, оқытушылар сабақ мақсатына қарай оларды жаңа мультимедиялық бағдарламалармен бірлестіре тиімді қолдануына түрткі болсын деген есеппен жазылған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Керимова, Ж. Шет тілін оқытудағы әдістемелер мен коммуникативтік бағыт // ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы. 2011 - №4/57 -776.
- [2] Конакбаева, Т.Е. Иновациялық технологияларды арнайы курста жүзеге асырудың тиімділігі// Наука и жизнь Казахстана. 2020 - №7/2 -1536.
- [3] Щукин, А.Н. «Обучение иностранным языкам, теория и практика», Филоматис, 2006г. стр. 480
- [4] Информационно-коммуникативные технологии и цифровая грамотность педагога//Вестник Таганрогского института А.П.Чехова. 2004. №1-468-471
- [5] Бөрібекова, Ф.Б., Жанатбекова Н.Ж. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар: оқулық. - Алматы, 2014. - Б 7-10
- [6] Титова, С.В. Цифровые технологии в языковом обучении: теория и практика. 2004.-Эдитус. -4
- [7] Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М., 2002.
- [8] Азарова Л.А., Миропольская И.А., Степаненко Е.Б. Интернет-сервисы в практике работы учителя дистанционного обучения: методическое пособие. – СПб.: ГБУ ДПО «СПбЦОКиИТ», 2018. – С. 11.
- [9] Якунин, А.Ф.. Информационно-коммуникационные технологии и цифровая грамотность педагога // Вестник Таганрогского института А.П. Чехова.2016. – №1. – С. 468-471.
- [10] Ломовцева, Н.В. Формирование готовности преподавателей вуза к использованию дистанционных образовательных технологий: дисс.. к. п. н.: 13.00.08. – Екатеринбург, 2009.
- [11] Lu Hua, Li Yecai (2007). "Breakthroughs in Teaching Chinese as a Foreign Language". Contemporary Education Forum.
- [12] Niu Shutian (2008)."Research on Vocabulary Processing and Analysis in Textbooks of Chinese as a Foreign Language", Journal of Shandong University.
- [13] Qi Yan (2009). Research on Vocabulary Problems in "Experience Chinese" High School Textbook , Journal of Jinan University.
- [14] Zhang Lina (2009). "The Current Situation and Thoughts on Chinese Teaching in Kazakhstan". Xi'an: Xi'an Foreign Studies University.
- [15] Wang Junrong (2010). "Research on Classroom Teaching Skills of Chinese as a Foreign Language". Journal of Sichuan Normal University.
- [16] Yang Zhenghong, Li Lihua, Wang Zhimin (2010). "Gardner's teaching Model and a New Exploration of University English Classroom Motivation Strategies". Journal of Xia University.
- [17] Fernnandez.V, Simo P, Sallan J.M.(2009). Podcasting:A new technological tool to facilitate good practice in higher education. Computers and education,53,385-392.
- [18] Mayer R., Moreno R. (2002). Aids to computer-based multimedia learning. Learning anf Instruction,12, 107-119
- [19] Saied Ketabi, Sara Hashemi Shahrahi(2009).Vocabulary in the approaches to language teaching: from the twentieth century to the twenty first. The Journal of language teaching and research, Vol2,№3, pp 726-731,may 2011
- [20] Bailey, C. J., Card, K. A. (2009). Effective pedagogical practices for online teaching: Perception of experienced instructors. The Internet and Higher Education, 12(3),2009, 152- 155.
- [21] Craddock, J., & Gunzelman, R. Creating WOW(2014). Characteristics of successful online instruction and facilitation. The Journal of the Virtual Classroom, 2013. 26
- [22] Fuller, P., & Yu, G. (2014). Lessons learned: online teaching adventures and misadventures. Journal of Social Sciences, 2014,10(1), 33-38.
- [23] Nagel, L., Kotzé, T. G. (2009). Supersizing e-learning: What a CoI survey reveals about teaching presence in a large online class. Internet And Higher Education, 13 (1-2), 45-51. DOI: 10.1016/j.iheduc.2009.12.001
- [24] Todd, D. R., Zhushan, L. (2012). Teachers' technological readiness for online professional development: evidence from the US e-Learning for Educators initiative, Journal of Education for Teaching,

38 (4), 389-406. DOI: 10.1080/02607476.2012.707921

[25] **Halliday, M. A. K.** (1973). *Explanations in the functions of language*. London: Edward Arnold.

[26] **Hedge, T.** (2000). *Teaching and learning in the language classroom*, Oxford: Oxford University Press.

[27] **Richards, J. C. & Renandya, W. A.** (2002). *Methodology in language teaching: An anthology of current practice*, (pp.254-266), Cambridge: Cambridge University Press.

[28] Richards and Rodgers. (1986). *Approaches and methods in language teaching: A description and analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

[29] **Murcia, M. C.** (2013). Language teaching methods from Greeks to Gattegno. *MEXTESOL Journal* 37(2), 1–9.

[30] **Oxford, R.** (1990). *Language learning strategies : What every teacher should know*. New York: Newbury House.

[31] **Oxford, R.** (2011). *Teaching and Researching Language Learning Strategies*. Harlow: Pearson Education.

References:

[1] **Kerimova, ZH.** (2011) Shet tilin okytudagy әdistemeler men kommunikativtik bagyt // *KazYU habarshysy. Shygystanu seriyasy*. 2011 - №4/57 -77b .

[2] **Konakbaeva, T.E.** (2020) Inovatsionnyy tekhnologiyalary arnasy kursta zhyzege asyruyng tiimdiligi// *Nauka i zhizn' Kazakhstan*. 2020 - №7/2 -153b .

[3] **Shchukin, A.N.** (2006) «Obuchenie inostrannym yazykam, teoriya i praktika», Filomatis, 2006g. str. 480

[4] A.P.CHEkhova. (2004) *Informacionno-kommunikativnye tekhnologii i cifrovaya gramotnost' pedagoga//Vestnik Taganrogskogo instituta* 2004. №1-468-471

[6] **Boribekova, F.B., Zhanatbekova N.ZH.** (2014) *Kazirgi zamangy pedagogikalyk tekhnologiyalar: okulyk.* - Almaty, 2014. - B 7-10

[7] **Titova, S.V.** (2004) *Cifrovye tekhnologii v yazykovom obuchenii: teoriya i praktika.* -Editus. -4

[8] **Passov, E.I.** (2002) *Kommunikativnyy metod obucheniya inoyazychnomu govoreniyu.* M., 2002.

[9] **Azarova, L.A., Miropol'skaya I.A., Stepanenko E.B.** (2018) *Internet-servisy v praktike raboty uchitelya distantsionnogo obucheniya: metodicheskoe posobie.* – SPb.: GBU DPO «SPbCOKOiT», 2018. – S. 11.

[10] **Yakunin, A.F.** (2016) *Informacionno-kommunikacionnye tekhnologii i cifrovaya gramotnost' pedagoga // Vestnik Taganrogskogo instituta A.P. CHEkhova.* – №1. – S. 468-471.

[11] **Lomovceva, N.V.** (2009) *Formirovanie gotovnosti prepodavatelej vuza k ispol'zovaniyu distantsionnyh obrazovatel'nyh tekhnologij: diss.. k. p. n.: 13.00.08.* – Ekaterinburg, 2009.

[12] Lu Hua, Li Yecai (2007). "Breakthroughs in Teaching Chinese as a Foreign Language". *Contemporary Education Forum*.

[13] Niu Shutian (2008). "Research on Vocabulary Processing and Analysis in Textbooks of Chinese as a Foreign Language", *Journal of Shandong University*.

[14] Qi Yan (2009). Research on Vocabulary Problems in "Experience Chinese" High School Textbook , *Journal of Jinan University*.

[15] Zhang Lina (2009). "The Current Situation and Thoughts on Chinese Teaching in Kazakhstan". Xi'an: Xi'an Foreign Studies University.

[16] Wang Junrong (2010). "Research on Classroom Teaching Skills of Chinese as a Foreign Language". *Journal of Sichuan Normal University*.

[17] Yang Zhenghong, Li Lihua, Wang Zhimin (2010). "Gardner's teaching Model and a New Exploration of University English Classroom Motivation Strategies". *Journal of Xia University*.

[18] **Fernandez, V., Simo P, Sallan J.M.**(2009). Podcasting: A new technological tool to facilitate good practice in higher education. *Computers and education*, 53, 385-392.

[19] **Mayer R., Moreno R.** (2002). Aids to computer-based multimedia learning. *Learning and Instruction*, 12, 107-119

[20] Saied Ketabi, Sara Hashemi Shahrabi(2009). Vocabulary in the approaches to language teaching: from the twentieth century to the twenty first. *The Journal of language teaching and research*, Vol2, №3, pp 726-731, may 2011

- [21] **Bailey, C. J.**, Card, K. A. (2009). Effective pedagogical practices for online teaching: Perception of experienced instructors. *The Internet and Higher Education*, 12(3),2009, 152- 155.
- [22] **Craddock, J.**, & Gunzelman, R. Creating WOW(2014). Characteristics of successful online instruction and facilitation. *The Journal of the Virtual Classroom*, 2013. 26
- [23] **Fuller, P.**, & Yu, G. (2014). Lessons learned: online teaching adventures and misadventures. *Journal of Social Sciences*, 2014,10(1), 33-38.
- [24] **Nagel, L.**, Kotzé, T. G. (2009). Supersizing e-learning: What a CoI survey reveals about teaching presence in a large online class. *Internet And Higher Education*, 13 (1-2), 45-51. DOI: 10.1016/j.iheduc.2009.12.001
- [25] **Todd, D. R.**, Zhushan, L. (2012). Teachers' technological readiness for online professional development: evidence from the US e-Learning for Educators initiative, *Journal of Education for Teaching*, 38 (4), 389-406. DOI: 10.1080/02607476.2012.707921
- [26] **Halliday, M. A. K.** (1973). *Explanations in the functions of language*. London: Edward Arnold.
- [27] **Hedge, T.** (2000). *Teaching and learning in the language classroom*, Oxford: Oxford University Press.
- [28] **Richards J. C.** & Renandya, W. A. (2002). *Methodology in language teaching: An anthology of current practice*, (pp.254-266), Cambridge: Cambridge University Press.
- [29] Richards and Rodgers. (1986). *Approaches and methods in language teaching: A description and analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [30] **Murcia, M. C.** (2013). Language teaching methods from Greeks to Gattegno. *MEXTESOL Journal* 37(2), 1–9.
- [31] **Oxford, R.** (1990). *Language learning strategies : What every teacher should know*. New York: Newbury House.
- [32] **Oxford, R.** (2011). *Teaching and Researching Language Learning Strategies*. Harlow: Pearson Education.

MPHTИ 14.25.09

EDUCATIONAL METHODS AND TECHNOLOGIES RECOMMENDED FOR APPLYING IN AN ONLINE EDUCATION

KarimovaB.S, Zhetpeissova N.O,

Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

Abstract. The article discusses some modern educational technologies that have proven their effectiveness in the practice of vocational education. Active learning implies the use of a number of innovative educational approaches and technologies that intensify the educational process in the context of modern requirements for higher and higher quality training of future specialists. This work is a continuation and addition to the article "On innovative pedagogical technologies and training methods", which was published in 2020 in the *International Journal of Learning and Change*. Some of the most relevant teaching methods and technologies recommended for use in online learning are presented.

Keywords: teaching methods, educational technologies, STEAM, Agile, Mind fitness, Singapore technique.

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые современные образовательные технологии, доказавшие свою эффективность в практике профессионального образования. Активное обучение предполагает использование ряда инновационных образовательных подходов и технологий, интенсифицирующих образовательный процесс в контексте современных требований к все более и более качественной подготовке будущих специалистов. Данная работа является продолжением и дополнением к статье «Об инновационных педагогических технологиях и методах обучения», опубликованной в 2020 году в *InternationalJournalofLearningandChange*. Представлены некоторые из наиболее актуальных методов обучения и технологий, рекомендуемых для использования в онлайн-обучении.

Ключевые слова: методика обучения, образовательные технологии, STEAM, Agile, MindFitness, Сингапурская методика.

Аңдатпа. Мақалада кәсіптік білім беру тәжірибесінде тиімділігін дәлелдеген кейбір заманауи білім беру технологиялары қарастырылған. Белсенді оқыту болашақ мамандарды барған сайын сапалы дайындау үшін заманауи талаптар жағдайында білім беру үдерісін белсендіретін бірқатар инновациялық білім беру тәсілдері мен технологияларын қолдануды көздейді. Бұл жұмыс 2020 жылы International Journal of Learning and Change журналында жарияланған «Инновациялық педагогикалық технологиялар және оқыту әдістері туралы» мақаласының жалғасы және қосымшасы болып табылады. Онлайн оқытуда қолдануға ұсынылатын ең өзекті оқыту әдістері мен технологияларының кейбірі ұсынылған.

Түйін сөздер: оқыту әдістемесі, білім беру технологиялары, STEAM, Agile, Mind Fitness, сингапурлық әдістеме.

1 Introduction. In Kazakhstan, as well as throughout the world, there have been changes in the basic conditions for organizing schools activities: new types of educational institutions have been created; a departure from traditional uniformity in the content of education was carried out; educational standards have been introduced, in which the emphasis is on preparing students for life and work in the new socio-economic conditions of society; the practical orientation of teaching staff training has been strengthened; more attention is paid to ethnic and cultural problems of education and the quality of the educational process.

Today, it is obvious that the professions that will emerge in the coming years in high-tech industrial sectors will require entirely new competencies at the intersection of several industries.

Due to technological advances, competences will quickly become obsolete, and this is still a challenge and subject for the revision of the model of modern education, which should take the form of lifelong learning education throughout life. New educational priorities encourage teachers and school teachers to search for new modern effective teaching technologies that allow them to achieve higher learning and upbringing results, to introduce new educational technologies into the educational process (Karimova B. et al. 2020).

2. Online education in Kazakhstani schools. The coronavirus pandemic has led to a rapid transition of schools and universities to distance learning. Modern technical facilities have made it possible to conduct classes with schoolchildren online, transmit assignments and verify them orally and in written form, i.e. carry out online communication between student and teacher. For school teachers and most lecturers, the transition to online education has created numerous difficulties and problems. In this regard, the work on social networks and registration in the Zoom and Classroom applications has intensified. Zoom became the major service for working videoconferencing, discussing the progress of assignments, master classes and online lessons for students. According to data, the number of users of this application worldwide has increased twenty times during the quarantine - up to 200 million users.

In Kazakhstan schools, online classes are available through Zoom, Skype, GoogleMeet, WhatsApp and others. Not all of them are convenient as distance learning tools, but in the course of the educational process the teachers and learners adapt to the selected application. Homework assignments are set on an interactive platform, and the result appears in personal account in the form of points. Such work, ideally, would allow teaching in such a way that students study systematically and that monitoring is timely.

However, the school system has not been properly adapted for online learning was not well adapted to online learning. The transition to online learning has proved to be difficult, since the vast majority of teachers are accustomed to the classic scheme of working in front of the class with students, with a blackboard and chalk, when can hold the attention of the classroom, involve all the students in the work, and test the knowledge. The stressful introduction of distance learning has shown and demonstrated poor effectiveness of online education. Currently, school class is a teacher's monologue without feedback. And if in small groups, for example, to study foreign

languages, the teacher can at least listen to the students in a lesson, then for an ordinary class of 25-30 students this turned out to be a physically impossible action for the teacher.

But, despite the difficulty of the situation, schools continue to work, and teachers come to the conclusion that online learning in school education will be successful if there is a well-built feedback between teacher and student, for which appropriate educational technologies, methodologies and manuals should be selected.

The terms "method, methodology" have a Greek-Latin origin from the word *methodos* or *methodus*, means access or a path leading to a certain goal. The development of modern educational technologies is gradually changing the educational system, new methods are emerging, old methods are being updated or old methodologies are being revised.

3. Current trends in education. The main trends characterizing education in the near future are:

- Student-driven learning (the training is aimed at the learner - the professional of the future must be multilingual and multicultural);
- Professionalism, mentoring and coaching (teachers and educators must become trained mentors, coaches and leaders in both teaching and student support);
- Niche learning and micro-credentialism (specific knowledge and functions in a particular industry);
- Lifelong learning (learning throughout life);
- Educational technologies (<https://the-steppe...>)

Modern educational technologies are a prerequisite and driving force for all these trends. What is meant by "educational technologies" in their current interpretation?

Technologies are both distance learning, and gamification, and the use of augmented (AR), virtual (VR) and mixed reality (MR), project-based learning and many other modern teaching technologies. (Source: <https://ar-conf>)

To be clear (definitions): AR - This includes digital objects displayed on wearable devices without changing the outside world in any way.

VR - this term refers to a completely virtual reality created by a computer and reproducing a completely different environment from the real world.

MR - mixed reality — It's an environment that has been created to fit the situation in the real world. There is a coexistence of real and virtual objects.

4 . STEAM education. One of the main technologies today is STEAM education, which includes 5 academic disciplines: S –science, T –technology, E –engineering, A –art and M – math. It is significant to highlight, that creativity in this aspect means its most diverse areas: for example, music, painting, poetry and any others.

STEAM education is based on the idea of educating students using interdisciplinary and applied approach. Instead of studying each of the five disciplines separately, this approach integrates them into a single curriculum. This is one of the directions of project implementation and educational research activities in and out of school.

In this approach, 70 per cent of schoolchildren study traditionally and 30 per cent of school time is devoted to research.

Aside from linking objects to real life, this approach opens the way for student creativity, when the project activities of junior schoolchildren pose a number of challenges. There is no right solution; the student is given full freedom of creativity. With this kind of assignment, a child doesn't just get to know ideas captivating, but also immediately implements them. So, he/she learns to plan his/her activities based on the task at hand and the resources available to it, which will necessarily be of use in the real world.

Kazakhstan also started the active development of STEAM education: there has been a transition to the updated content of school education in the context of STEAM. To implement the new education policy, it is planned to include STEAM in the curriculum- elements for the development of novel technologies, scientific innovations and mathematical modeling. A renewed

interdisciplinary and project-based approach to teaching is being introduced in schools, which will enable schoolchildren to enhance their research and technological capabilities, develop critical, innovative and creative thinking skills, problem solving, communication and teamwork. The number of «cross-cutting themes» between objects of natural-mathematical direction will increase.

A key feature of STEAM education is the interaction of schoolchildren in the direction of teamwork, especially teamwork is relevant for the activities of schoolchildren in the mode of creating and protecting projects. Through teamwork, students are able to activate the creative and emotional components of his personality, quickly find answers to questions, and find effective ways to solve problems. ((Birmingham et al., 2017)

5. Agile technology. Today, Agile technology is recognized as an effective educational approach for performing project work. In English, «agile» means «alive, mobile», but translate it more often as «flexible» (Agile Based Learning). In the software industry, the term originated in the early 2000s, when the term Agile was first introduced in the United States and published by AgileManifesto «Manifesto of flexible software development». The manifest refers to software that can be applied incompletely different fields, including school education (*The Agile Manifesto*). Agile is not based on specific processes or even process elements, but high-level values. Values are the common denominator that sets priorities for action and helps developers make new products faster and more efficient. The four values of Agile, where the first position is more important than the second:

1. People and their interactions are more important than processes and tools
2. Meaningful learning is more important than measuring learning
3. Cooperation with stakeholders is more important than complex negotiations
4. Readiness for change is more important than following the original plan (The Agile Classroom).

The essence of the agile approach is set out in the "manifesto", but can be summarized as follows:

- development is carried out in short cycles (iterations) lasting 1-4 weeks;
- at the end of each iteration, the customer receives a valuable application (or part of it) that can be used in the work;
- the development team cooperates with the customer throughout the project;
- changes in the draft are welcome and quickly incorporated into the work.

Experience has shown that knowledge and skills that are interesting to students are best learned and will be used by them in real life. Therefore, it is important to include the learner's parents in the educational process, because they are the ones who are most aware of the child's preferences and proclivities. It is important to include the pupil in the setting of objectives and in the evaluation of teaching. Pupils, parents, teachers will make up the team that conducts the educational process according to the preferences and intentions of all its members. As teaching practice lacks the tools to organize such teamwork, then Agile can be used as this tool. This approach can be easily integrated into the work of specific schools and used in curriculum design and daily work (Agile Schools).

The most popular Agile approach is called Scrum. Initially, Scrum's methodology came from the sphere of information and telecommunication technologies (IT spheres) and is still a mainstream (main direction). However, more and more professionals are finding ways to apply Scrum techniques in other areas, including education (EduScrum).

In Scrum the work is carried out by sprints - similar in duration short iterations. All work is completed by a small (up to 10 people) team of developers, product owner (responsible for product success) and scrum master (responsible for the efficiency and correct application of Scrum). The team independently decides who does what, when and how. All team members jointly plan the sprint, jointly demonstrate the results to stakeholders, and jointly look for ways to solve problems with both the product and the work process. During the sprint, developers discuss obstacles, short-term plans, and division of work among themselves daily and verbally.

In recent years, research has shown a range of significant changes for children in transition: sharp decline in cognitive development, i.e. the development of cognitive processes capable of regulating mental actions, etc. And now more than ever the question has arisen about the development of the intellectual potential of modern children, in this regard, there is an increasing need to develop attention, memory, logical thinking, [the ability to manage oneself, to enter into various forms of communication among pre-school and school children](#).

Intellectual development in traditional learning occurs spontaneously. [Modern children living with the latest technologies of modern world civilization](#), training in old technology is not appropriate. [In order to have a strong knowledge base and quick learning skills, it is important to know the following educational technology.](#)

6. Mind-fitness technologies. Mind-fitness technologies allow children to prepare for the increasing school load and, in general, master the "skills of the future" necessary for a person of the 21st century. Mind-fitness can be used to train the ability to focus attention and cognitive skills: memory, fast reading, and the ability to concentrate. *Mind* has another meaning as intelligence; *fitness* means to keep in shape, to train. The term was first used in 2014. [Agency for Strategic Initiatives and Moscow School of Management «Skolkovo» in the edition «Atlas of new professions»](#) presents disappearing professions and those that will be in demand until 2030 (Atlas_2.0.). One of the demanded professions in the present and future is that of mind coaching, otherwise, a mind fitness trainer. Mind-fitness coaches teach clients how to build willpower, long-term memory, concentration and logical thinking. Mind-fitness [technology will help all participants in the educational process to structure](#) information and find the most appropriate (Pedsovet.su).

One of the basics of mind-fitness is fast reading. Fast reading is a useful skill for modern people who develop the speed of reading. In order to master the speed of reading, memory, attention, concentration and peripheral vision. It is necessary to learn how to work correctly with the text and perform exercises to train speed reading. A normal person can run over a text of 300 words in a minute. It is believed that one can move up the career ladder faster if this speed is doubled [2]. Mind-coaches teach clients to read 1500 words per minute, which increases the amount of information received many times over. It is argued that time is saved and memory is improved. To learn speed reading, can be used the Shulte Table [4]. The author of the book "Keep your brain alive" American neuroscientist Lawrence Katz recommended that his patients draw geometric shapes or write letters simultaneously with both hands. Such actions activate both hemispheres of the brain and contribute to the development of multitasking. [5].

Mental arithmetic education is highly advanced in Kazakhstan. Mental arithmetic is a method for the harmonious development of intelligence that uses Asian computation technology from a variety of counting - abacus (soroban) avoid using very, many etc.. The program of mental arithmetic consists of mechanical exercises with the fingers on counting, mental counting and exercises in concentration, attention and logic. The speed of thinking and the ability to learn creative disciplines are greatly increased in children. During training exercises, counting develops fine motor skills, stimulates development of interhemispheric connections. Thanks to technical exercises on abacus increases the speed of thinking, the intensity and concentration. At the first stage of training, the child learns the correct technique for performing counting on the abacus and masters all operations initially on the abacus. Calculating in the mind or mental counting is the result of the work of the abacus exercise system, when the child is ready for the figurative calculation. The basis of the mental counting is considered to be the visualization of the mental map in the mind and operations with beads without representation of numbers.

[Once the exercise is properly performed, the visible result will be surprisingly fast.](#) Although, the development of intelligence through mental arithmetic is noticeably deeper and vastly efficient avoid using much, more etc. The neural connections generated by exercise in the classroom remain with the child evermore, which means that the child has learned to concentrate quickly, visualize the information and quickly operate the data. At school, subjects are mostly confined to the development of the left hemisphere [and practically exclude the development of the right](#)

[hemisphere, which is generally responsible for](#) the realization of creativity. Through mental arithmetic, the child's brain includes a harmonious development program- the analytical abilities of the left hemisphere and the visual-spatial abilities of the right hemisphere work, which leads to a more rapid development of all intellect (Paolucci, C. et al., (2017).

There are a number of applications and services, available for mind-fitness: Lumosity is a popular memory simulator, reaction speed, and other cognitive skills. [It consists of approximately 40 games, which the program delivers based on gender, age](#) and psychological state of the client. Brainmetrix is a [free web service, that offers a set of games to improve memory and performance](#). Eidetic is an application, developing memory. Based on research, that once again confirmed, that to memorize information requires a repetition, the developers created a program that helps to learn new words, facts and dates faster.

7. Singapore-based methodology

Among modern educational technologies, particular attention is paid to methods that enable the teacher to involve all pupils in the classroom and maximize the effectiveness of the process (Slavin R. et al., (1989). This is about the so-called «Singapore-based methodology». Singapore's method of learning is based on collaborative technology, small group work, and partner training and project activities. Singapore's method suggests cooperative education with five basic components:

1. Positive interrelationship. The group works as a whole, with a single goal that can only be achieved through the joint efforts of the entire team.
2. Individual responsibility. Each member of the group is responsible for achieving the goal.
3. Peer-to-peer communication.
4. Communicative skills.

The Singaporean system is aimed at increasing the motivation of schoolchildren and their interest in lessons. Singaporean schoolchildren are accustomed from early childhood to work together on common tasks, discuss their implementation, ask each other and the teacher questions and argue. In each class, the teacher breaks up previously formed groups, performs a general task and creates new ones. All learning structures can be divided into three groups:

1. Learning structures that show the interaction of learner-learner necessary for development of communication and collaboration.

RallyRobin is a learning structure where two participants exchange short responses in the form of the list.

Timed-Pair-Share is a [learning structure in which two participants share detailed responses](#) over a certain amount of time.

Continuous Round Robin is a learning structure where a discussion of an issue is organized in teamwork, [taking on more than one priority](#).

2. Educational structures showing interaction «learner - learning material».

JotThoughts is a learning structure in which participants speak loudly about a fictional word on the subject, write down the word on a leaf and put the face up in the center of the table. Without observing the order, each participant must fill out 4 leaflets, therefore 16 leaflets will be at the center of the table.

RAFT (Role-Audience-Format-Topic) is a more structured project organization, in which the final product may differ depending on the role of the students, the audience (for which the product is being prepared), the form of implementation and the topic of the assignment, determined by the teacher.

StirtheClass - A learning structure where students move silently in class to add as many ideas as possible to the list of participants.

3. Learning structures to make the lesson fun, increase student self-esteem and confidence, and enable students to practice social skills for communication, collaboration and decision-making.

Teambuilding is a set of structures, used for team formation and team-building of 4 individuals. It is essential that everything is organized easily, fun and non-academically.

Classbuilding is [a set of structures, based on the following actions](#): stand up, move, interact.

Strategies, such as Highfive silence signal, timer, managemat, etc. are used to control the class.

These structures allow students to develop critical and creative thinking, to make the learning process more attractive and effective.

Singapore's method of learning has several advantages over group work. The method of cooperative learning, in contrast to traditional group work, involves the creation of not just a group, but a team between students.

8. Conclusion

Modern educational technologies allow realizing the cognitive and creative activity of schoolchildren, using study time more efficient, decreasing the proportion of reproductive activity of students by reducing the volume of home assignments (Harris, J.et.al (2009). The basic guidelines are individualized teaching, distance and variability of the educational process, academic mobility of students, regardless of age and level of education.

The use of new technologies in education eliminates the monotony of educational process; create conditions for the change of learners' activities.

The content of this article is a logical continuation of the previous one. We would recommend to the educator that the choice of technology should be based on the subject matter, educational needs, level of preparation and age of students.

References:

- [1] **Karimova, B.S.** and Zhetpeisova N.O. (2020) On innovative pedagogical technologies and training methods. *Int. J. Learning and Change*, Vol. 12, No. 1, pp.15-24/
- [2] <https://the-steppe.com/mneniya/top-5-novyh-trendov-v-obrazovanii> (accessed 03.03.2021).
- [3] **Birmingham, D.**, Barton, A.C., McDaniel, A., Jones, J., Turner, C. and Rogers, A. (2017) ‘But the science we do here matters’: youth-authored cases of consequential learning’, *Science Education*, Vol. 101, No. 5, pp.818–844.
- [4] The Agile Manifesto. <http://users.jyu.fi/~mieijala/kandimateriaali/Agile-Manifesto.pdf>
- [5] The Agile Classroom: Embracing an Agile Mindset In Education? [Электронный ресурс] // URL: <https://medium.com/laboratoria/the-agile-classroom-embracing-an-agile-mindset-in-education-ae0f19e801f3> (accessed 06.03.2021).
- [6] Agile Schools: How Technology Saves Education (Just Not the Way We Thought it Would) [Электронный ресурс] // URL: <https://www.infoq.com/articles/agile-schools-education>
- [7] Agile Based Learning: What Is It and How Can It Change Education? [Электронный ресурс] // URL: <https://www.opencolleges.edu.au/informed/features/agile-based-learning-what-is-it-and-how-can-it-change-education/> (accessed 16.02.2021).
- [8] Atlas of new professions – Moscow school ... www.skolkovo.ru > SKOLKOVO_SEDeC_Atlas_2.0.pdf <https://cepia.ru/bystroe-chtenie-s-zapominaniem> (accessed 25.02.2021).
- [9] **Harris, J.**, Mishra, P. and Koehler, M. (2009) ‘Teachers’ technological pedagogical content knowledge and learning activity types: curriculum-based technology integration reframed’, *Journal of Research on Technology in Education*, Vol. 41, No. 4, pp.393–416.
- [10] **Paolucci, C.** and Wessels, H. (2017) ‘An examination of preservice teachers’ capacity to create mathematical modeling problems for children’, *Journal of Teacher Education*, Vol. 63, No. 3, pp.330–344.
- [11] Pedsovet.su Modern pedagogical technology of mind-fitness (date of the visit 25.02.2021)
- [12] Mind-fitness – new educational technology. Educational social web nsportal.ru (date of the visit 26.02.2021)
- [13] Source: <https://ar-conf.ru/ru/news/v-chem-raznitsa-megdu-vr-ar-i-mr-67080> © AR/VR/MR ConferenceR) (date of the visit 01.03.2021)
- [14] **Slavin, R.E.** Research on Cooperative Learning: an International Perspective // *Scandinavian Journal of Educational Research*.— Decemer, January, 1990.— Vol. 33.— No. 4. — 1989. <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0031383890330401#preview>

STRATEGIES FOR DEVELOPING STUDENTS CRITICAL THINKING SKILLS IN THE CLASSROOM

Tuzelbayeva D.M.

International Information Technology University

Abstract. Critical thinking is best way to the educational learning process, cognitive improving, and effective developing students in the classroom. Critical thinking skills are important and necessity skills of students to develop higher order thinking. Teaching and practicing critical thinking provides students to solve problems, to create, to evaluate situations and tasks. A student of critical thinking is the thinking of independent and differently. Students who applying critical thinking skills approach in the classroom they are more thoughtful and effective with ask various questions and participate in different debates with discussions in learning process. Critical thinking strategies help to students analyze the most useful questions in the most productive sequence in order to create and evaluate.

Key words: Critical thinking, education, cognitive thinking, developing skills, effective method, learning, foreign language.

Kazakhstani society is characterized by public modernization and inclusion in world integration processes, where leading position is education. The first president of the country N.A. Nazarbayev set high enough the bar before national education. One of the foremost places in the process of modernization is education. Education must become competitive, high quality, so that graduates Kazakhstani schools could easily continue their studies at foreign universities. In modern Kazakhstan, the formation of a new education system, oriented to the world educational space. This process accompanied by significant changes in pedagogical theory and practice. Society implies the improvement not only of technology and technology, but also of the person himself, especially his thinking. Social modernization and the pursuit of universal progress are: cooperation constructive and focused interaction with others; work in the team teamwork collaboration; assessment of students, classmates, partners; planning goal setting, scheduling, and prioritization of work.

The formation of the advanced countries of the world is aimed at the formation of these qualities of these qualities. Every state needs educated and thinking people. The future generation should be able to independently acquire knowledge, while acquiring the skills necessary for life in modern society, to facilitate the further development of this same society. An independent search for answers to problematic questions posed by a teacher, finding rational ways to solve problems, independently putting forward cognitive problems, and developing original theorems contribute to the manifestation of the highest degree of mental activity. The formation of students' critical thinking in the learning process is becoming especially important not only in connection with the new tasks set for the school in modern conditions. In a personality-oriented pedagogy, the conditions for the formation of critical thinking should correspond to increased attention to the inner world of the individual [1].

It is necessary to focus on creating a favorable psycho-emotional climate while assimilating educational material and solving the problems of harmonious development of a healthy personality and the formation of its physical culture. In the future, the main capital of the information society will not be information itself, but the ability to efficiently assimilate, accumulate, process and produce it. This means that the perspective of increasing the importance of methods and tools for working with more voluminous and complex in form and content information flows, not only through a variety of artificial means, but also means of self-improving natural intelligence, is relevant. Therefore, one of the basic forms of preparation for a successful life in the information and post-information society of the 21st century is the formation of critical thinking. Today, this process is an urgent educational problem [4].

Communicative competence is an important part of learning process in language teaching and an interactive method in modern methodology of teaching foreign languages. Interactive approaches

are aimed at a broader interaction of students not only with the teacher, but also with each other and increasing the activity of students in the learning process. Critical thinking of students are oriented on improve learners to communicate each other and develop themselves and their worldview and to be better individuals [2]. The process of development of foreign language communicative competence is the most important and helpful element in the classroom. The theory of communicative approach is basis of speaking activity. This creates conditions for real communication and opportunities for building the potential of interpersonal and intercultural interaction. Using variety critical thinking tasks by applying methods and techniques in the classroom provides variety and interest for the lesson. Many students enjoy communicate with others in the classroom [6]. Teaching a communicative language is considered as an approach that can fill a gap in a number of previous methods and approaches to the English language. English language is growing effectively in the world; international classification in English is getting widespread. The purpose of the communication competence is to focus on main skills, such as listening and speaking, as a student each other -centered activity in a communicative context. This approach makes language learning more appropriate, attractive, effective and enjoyable [3].

Teaching and learning in education is mainly based on two activities. They are imparting knowledge and acquiring knowledge. In the first case, the teacher sends the information and the students receive it. In the second case, in my research developing critical thinking when students acquire knowledge in the process of learning a foreign language by using speaking skills [5]. Communicative approach is in language teaching its diversity-an interactive approach to modern methods of teaching foreign languages in groups and pairs. For my research, read various articles related to my topic but most of them focused on developing critical thinking in learning process and decided to research how effectively improve students thinking in educational process. However, my research problem statement is developing critical thinking students by applying speaking skills during the lesson. How to improve critical thinking by using communicative skill during English classes? What is the students' role in developing communicative competence? Is it applicable for learners of secondary school? The development of critical thinking skills is an integral component of personality formation in the context of the development of global information civilization. Critical thinking is the use of cognitive techniques or strategies that increase the likelihood of obtaining the desired result.

Critical thinking is the thinking of the social and independent. Information it is the starting point, not the end point, of critical thinking. Critical thinking begins with asking questions and understanding the problems to be solved. Critical thinking tends to a convincing argument. Critical thinking is a fulcrum, a natural way of interacting with ideas and information. [9] Skills are needed not only to own it, but also to critically to evaluate, conceptualize, and apply. Receiving new information, students should to learn to consider it from different points of view, to draw conclusions about it value and accuracy. It is necessary to attract information in which the student must be aware that learning is more about his personality and interests work with the teacher's methods and means of training. With all the variety of definitions critical thinking can be seen in them a close meaning that reflects the evaluative and reflexive properties of thinking. This open thinking, not accepting dogmas, developing by imposing new information on life personal experience. In this and there is his difference from creative thinking. Critical thinking is the starting point for developing creative thinking; they develop in synthesis, interdependently [1].

MATERIALS AND METHOD. This tool discusses various critical thinking strategies and methods for learning and suggesting students to help them think for themselves: discussion groups, solving a practical problem, designing a playground, publishing an article, reports, oral presentation, survey-questionnaire, synthesis and processing information gathered, interview, analysis, creation, case study, experiments and demonstrations, surveys, visits and visitors, role playing and drama. In order to achieve the goal set in the following methods were used: to study and analyze domestic and foreign literature on the research problem; monographic method solid research experience in foreign language teaching students in higher school; observation,

conversation method; study products of the educational activities of students, teaching experiment (diagnostic, formative, stages of a control) [8]. Different methods and strategies of critical thinking can qualify as productive educational activities for students. They were directed to the chose the ones that allow successfully forming the intercultural competence of students in the process of teaching a professionally oriented foreign language course. Project method is based on recreating a social interaction in a small group during the educational process. Case-study is a method of active learning of life situations, based on the organization of discussions on the specific issues and encouraged to understand the situations of professional activities, which need the solution of a problem. The case method is particularly successfully used only in combination with other methods of learning foreign languages such as modeling, system analysis, mental experiment, problem method, classification method, game methods, «brainstorming» and discussion. [8] The method of «brainstorming» encourages intellectual-creative and cognitive abilities of students. Its purpose is to organize collective cognitive activity of students in order to find the greatest number of non-traditional ways of solving the problems by releasing the participants from the inertia of critical thinking and stereotypes; to stimulate creative activity; to demonstrate the benefits of the collective search of complex problems' solutions and etc. These methods give students the opportunity to:

1. directly participate in team work because the methods under discussion involve a high number of students in the learning process. It is practically possible to develop students' higher order thinking skills.

2. develop social and personal skills, learn to make decisions together and respect different points of view, analyzing and evaluating tasks thereby revealing leadership qualities. In addition, it also touches upon developing critical thinking and creativity.

3. To learn how to organize their speeches, formulate the main points with illustrative examples in a graphic or collisional form. They start prioritizing, highlighting the main ideas from the less relevant parts. Learners also practice creating logical chains and attracting the attention of the audience, which contributes to the development of oratory skills and the ability to represent their own opinions and creative ideas. The use of interactive methods of teaching includes the following components of professionally-communicative orientation: - substantial special vocabulary, texts and tasks. Various games, debates, situations, discussions suggest which close to the realistic action and reality associated with future professional communicative competence. For example during the learning process can be use Bloom's taxonomy wheel which help students to create necessary questions and modelling them during the lesson.

CONCLUSION. The purpose of this study is to improve students' critical thinking skills by using various methods and techniques during the learning process. Learning style relatively and develops according to students' motivations, educational field of school. Also students have different cognitive characteristics, although learning styles are impact by personal characteristics, environmental factors are also important in the developing learning process. [9]Teacher who improve students critical thinking provide students with the opportunity to understand and take charge of their learning. Students who implement critical thinking skills approach the courseware in a more thoughtful and effective manner, ask more challenging questions and participate in the learning process more intensely.

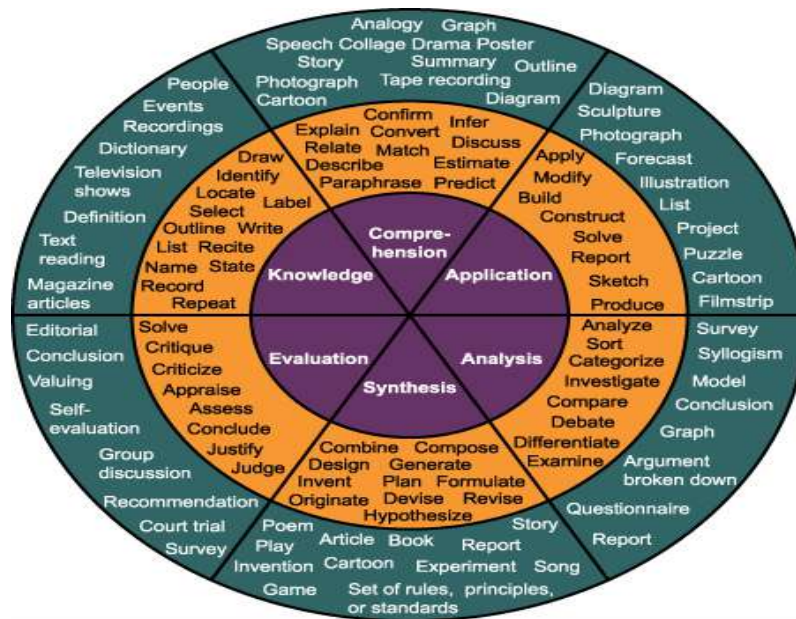

Table 1. Bloom's Taxonomy wheel

Students who develop critical thinking skills often practice those skills well into latter life. These skills may, in fact, literally change their lives forever. Using these skills, students tend to expand the perspectives from which they view the world and increase their ability to navigate the important decisions in learning and in life. The main point in the educational process is the use of a communicative approach to the language and applies of teaching a foreign language for secondary school learners. The fact is that interactive teaching methods are very useful in this regard to develop students' critical thinking skills. Studies have been conducted to prove the importance of interactive techniques for the development of foreign language competence [8]. Critical assessment offers simplicity, objectivity and transparency in the process of assessing knowledge, skills and ability. Therefore, it is important for each student to be able to independently assess themselves and other learning partners and objectively evaluate each task during the educational process. Such an action would not be possible without the widespread knowledge of critical thinking. Critical thinking is thinking related to solving problems, making decisions, assessing probabilities and analyzing projects.[7]

References:

[1] **Eman, M.A.** (2019) Critical Thinking pedagogy: Using textbooks evaluation and content analysis techniques, International journal of linguistics, literature and translation (IJLLT)

[2] **Ferdous, S. S.** (2011). Effectiveness of Communicative Language Teaching Approach at HSC Level. English Department East West University, 92 (3), 1-56.

[3] **Gallagher, N.** (2011, August). world language instruction and teacher's beliefs: the implications of communication language teaching. Graduate College of Bowling Green State University, 1-93.

[4] **Richard, P.,**Elder Linda Critical Thinking Concepts and tools

[5] **Robin W.** (2002 Khan, M. A. (2008) (n.d.) EFL Teacher's Perception on the Usefulness of Communicative Language Teaching

[6] **Linda M.M.** (2014) Critical Thinking in the classroom Journal of learning in higher education 25-30

[7] **Halpern Diane F.,** (2014) Thought and knowlrdge: An Introduction to critical thinking (5th edition). NY:Psychology Press.

[8] <https://www.teachervision.com/top-10-most-popular-graphic-organizers>

[9] **Lifanova T.U.,** (2015) Critical thinking/ Al-Farabi Kazakh National University

ПАКЕТЫ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ГРАФИКИ КАК СРЕДСТВО УЛУЧШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ И ТЕХНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН В УНИВЕРСИТЕТАХ

Винтайкин Б.Е.,¹ Литвинов О.С.,² Саидахметов П.А.,² Батрбек Д.Б.

¹Московский Государственный Технический Университет им. Н.Э. Баумана,
Москва, 2-я Бауманская 5, РФ

²Южно-Казахстанский университет им.М. Ауэзова, Шымкент, Байтурсынова 55, РК
E-mail: vintaikb@bmstu.ru, oleglitv@bmstu.ru

Аннотация. Важным направлением повышения качества современного образования является использование современных компьютерных технологий на дому, на лабораторных курсах и в квалифицированной работе студентов. В современных условиях эти технологии особенно полезны, так как позволяют учителям и учащимся сосредоточиться на принципах и способах решения проблем, не беспокоиться о времени на длительную работу. Проведен анализ многолетнего опыта изучения пакетов научно-технической графики в курсах вычислительного практикума технических университетов с целью повышения качества современного образования и эффективности использования времени при освоении различных дисциплин. Приводятся типичные задачи, наиболее эффективно решаемые с помощью пакетов научно-технической графики, без использования ручных вычислений и программирования, в том числе и на многочисленных примерах обработки данных лабораторных работ, современного физического и технологического эксперимента, подготовки графических материалов курсовых работ и статей. Предложена схема построения оптимизированного вычислительного практикума. Выделены основные темы разделов курса, наиболее эффективно влияющие на качество и экономию времени при изучении различных предметов.

Ключевые слова: компьютерная графика, физический эксперимент, обработка данных.

Введение. Важнейшим направлением улучшения качества современного образования является использование самых современных компьютерных технологий при выполнении домашних, лабораторных курсовых и квалификационных работ студентами. В условиях недостатка времени эти технологии особо полезны, поскольку позволяют и преподавателям и студентам сконцентрировать внимание на освоении принципов и подходов к решению проблем, не тратя время на длительную трудоемкую ручную работу.

В настоящее время пакеты научно-технической графики являются наиболее эффективным способом решения поставленных задач, особо для получения наглядной графической информации для квалификационных и курсовых работ, статей, учебников и презентаций докладов. Большая часть таких пакетов, например Excel [1-4], Origin [5,6], Grapher [7], содержит табличный процессор, позволяющий наиболее просто выполнять типичные очень трудоемкие операции с данными таблицы, включая быстрое преобразование Фурье, статистические вычисления, аппроксимацию функций по методу наименьших квадратов и ряд других часто встречающихся в физических исследованиях операций.

Обучение студентов использованию таких пакетов значительно повышает качество и эффективность обучения, позволяет, не отвлекаясь на долгую вычислительную работу, глубже изучить важные вопросы применимости различных методик обработки данных и решения физических и научно-технических задач, позволяет студентам выполнять задачи с минимальным объемом трудоемкой рутинной графической и вычислительной деятельности, знакомит их сразу, наглядно, с правильными схемами и правилами работы [8].

Оптимизации процесса обучения студентов и аспирантов эффективному использованию пакетов научно-технической графики посвящена данная работа. Подходы, изложенные в ней, на протяжении 15 лет успешно применялись нами при обучении студентов и аспирантов в МГТУ им. Н.Э. Баумана, ЕГУ им. А.И. Бунина, ЮКГУ им. М.Ауэзова.

Структура курса. Пакеты научно-технической графики целесообразно осваивать на одном из начальных (2-3-4) курсах обучения, когда изучена высшая математика и общая физика. В этом случае студенты уже изучили постановки задач математики и обработки данных по физике. В МГТУ им. Н.Э. Баумана такой курс проводится на 3-м курсе обучения бакалавров по направлению «Техническая физика», а в ЕГУ им. А.И. Бунина – на четвертом курсе подготовки студентов по ряду технических специальностей. Несколько лет в МГТУ им. Н.Э. Баумана этот курс проводили как составную часть обязательного (в рамках существовавшего тогда стандарта) для направления курса «Компьютерные технологии в науке и образовании» [9]. Такое позднее чтение курса не позволяло студентам использовать полученные знания при решении многочисленных учебных задач, курсовых квалификационных и лабораторных работ, поэтому и было принято решение изучать этот предмет на 3-м курсе.

Занятия проводили как лабораторный вычислительный практикум в дисплейном классе, так, чтобы компьютер использовался 1-2 студентами. Использование проектора или интерактивной доски при таком подходе желательно, но не обязательно, был и успешный опыт использования обычной доски в дисплейном классе. Целесообразно занятия проводить двумя или тремя преподавателями, с тем чтобы на одного преподавателя приходилось 6-10 студентов.

Длительность курса была различной, от 18 до 32 часов, в последнем случае удавалось решить большее число практически полезных задач в дисплейном классе и меньшей самостоятельной работой дома [10]. На неделю приходилось 2 часа занятий. Курс многократно читался и вахтенным методом – за две недели с проведением занятий несколько раз в неделю, по 2–4 часа в день.

Каждый даже небольшой раздел курса сначала объяснялся преподавателем с помощью проектора, затем студенты самостоятельно выполняли спроектированную на экран задачу и показывали преподавателю результаты ее выполнения. Все результаты студенты сохраняли в индивидуальной папке, которую представляли в день получения зачета, бумажную работу удавалось сводить к минимуму.

Курс был разделен на два модуля, по каждому модулю проводилась контрольная работа: студенты на занятии самостоятельно решали в дисплейном классе две индивидуальные задачи (по вариантам) и объясняли преподавателю ее решение. Заканчивался курс как правило зачетом, проводимым как итоговая работа по описанной выше схеме [11].

Таблица. 1. Основные разделы курса.

№	Название раздела	Время (часы) объяснения раздела преподавателем	Время (часы) выполнения задач студентами
1	Двумерная графика, табличные вычисления	2	2
2	Аппроксимация функций и метод наименьших квадратов	2	3
3	Трехмерная графика	2	2
4	Оформление результатов вычислительной работы	1	1
5	Типовые задачи статистической обработки данных	1	1

В рамках курса изучались пакеты программ Origin, Grapher, Excel. Наиболее эффективным, на наш взгляд, является пакет Origin [5,6], изучению которого отводилось

наибольшее внимание. Эта программа, признанная большинством специалистов как самая удачная, была создана как средство работы с функциями одной или двух переменных, поэтому вычислительные операции проводятся над матрицами и колонками таблиц сразу, а не по ячейкам, как в программе Excel. Кроме того вычислительные возможности программы и удобство их применения делают Origin, более эффективной чем Grapher [7] и Excel [1-4].

Структура курса была спроектирована для более эффективного освоения задач, от простого к сложному. Курс был разделен на 5 разделов, два в первом модуле, три – во втором (см. таблицу. 1.).

На первом же занятии после краткого изложения истории появления пакетов научно-технической графики и типовой структуры каждого файла пакета студенты строили первый график и проводили его редактирование. Это вызывало большой интерес, поскольку открывалась возможность сразу применять полученные знания и при изучении других предметов[12].

При изучении раздела «двумерная графика» большое внимание уделяли вычислительным функциям пакетов, позволяющим быстро проводить трудоемкие вычисления в области статистических вычислений, сглаживания, дифференцирования, интегрирования функций, вычисления Фурье-образов, фильтрации шумов. Подробно рассматривали вопросы импорта – экспорта данных и изображений, которые обычно хорошо развиты у современных пакетов научно-технической графики. Такие возможности очень важны для пользователей программ, поскольку позволяют передавать данные из одного пакета в другой, что делает возможным выполнение и сложных расчетов с помощью нескольких пакетов, например, Фортран, С++ и других. В таблице 2 приведены самые интересные вопросы этого большого раздела[13].

Таблица 2. Типичные задачи двумерной графики и табличных вычислений.

№	Задача	Время, ч
1	Форматирование графиков с ошибками измерений	2
2	Построение гистограмм	1
3	Экспорт изображений и данных	1
4	Импорт данных	1
5	Организация табличных вычислений	1
6	Сглаживание графиков функций, поиск экстремумов функций, дифференцирование и интегрирование	1
7	Аппроксимация функций методом наименьших квадратов	2
8	Создание пользовательских функций при аппроксимации функций методом наименьших квадратов	2
9	Преобразование Фурье	1

Раздел «Аппроксимация функций и метод наименьших квадратов» очень удачно реализован в пакете Origin. С помощью набора команд меню можно аппроксимировать одни графики функций, например, экспериментальные точки, другими, контролируя визуально процесс аппроксимации. При этом пакет обеспечивает вычисление и параметров подбираемых функций и их стандартные отклонения. Аппроксимирующие функции можно выбирать из большой библиотеки функций (более 300 функций) или создавать самому по естественно-понятному алгоритму[14].

Трехмерная графика – третий раздел курса, позволяющий строить трехмерные раскладки двумерных графиков, траектории и поверхности в трехмерном пространстве, карты изо- уровней функций двух переменных, сечения поверхностей плоскостями. В этом разделе целесообразно рассмотреть и возможности пакетов при работе с матрицами[15].

Окончательному оформлению результатов обработки данных посвящен раздел 4. «Оформление результатов вычислительной работы». Наиболее интересным здесь можно считать размещение большого числа графиков в виде таблицы и независимое форматирование каждого графика в таблице. Такая функция очень удачно реализована в пакете Origin. В нем же можно изготовить листы презентации, содержащие тексты, таблицы, графики и рисунки, выбирая их из числа оформленных в ходе работы.

В пятом разделе обычно рассматриваем решение типовых задач статистической обработки данных, их сортировки по различным критериям. В пакете Origin эти задачи удается решать с помощью команд меню и заполнения простых табличек-подсказок. Обязательно рассматриваем вопросы проверки гипотез о равенстве средних значений. Такая простая задача требует больших вычислений, а в пакете Origin она удается решать с помощью команд меню.

Зачетные билеты по курсу содержали 2-3 задачи на различные разделы. Обязательно встречалась задача, посвященная аппроксимации функций методом наименьших квадратов.

Заключение. Курс, посвященный освоению пакетов научной графики читался нами на протяжении 15 лет в режиме по 2 часа в неделю, а также и как ускоренный курс в рамках двухнедельных практик студентов и аспирантов обучающихся по направлению «Техническая физика» и ряда технических и физических специальностей. Курс вызывал большой интерес слушателей как имеющий очень большую практическую ценность и позволяющий быстро и качественно решать многочисленные трудоемкие задачи при освоении многочисленных физических и технических дисциплин.

Литература:

- [1] **Чекотковский, Э.В.** Графический анализ статистических данных в Microsoft Excel 2000. –М.: Издательский дом «Вильямс», 2002. –464 с.
- [2] **Васильев, А.Н.** Научные вычисления в Microsoft Excel. –М.: Издательский дом "Вильямс", 2004. –512 с.
- [3] **Берк, К., Кэйри П.** Анализ данных с помощью Microsoft Excel.: Пер. с англ. –М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. –560 с.
- [4] **Лялин, В.С.** Статистика: теория и практика в Excel: учеб. пособие / В.С. Лялин, И.Г. Зверева, Н.Г. Никифорова. –М.: Финансы и статистика; ИНФРА-М, 2010. –448 с.
- [5] **Исакова, О.П., Тарасевич Ю.Ю., Юзюк Ю.И.** Обработка и визуализация физических экспериментов с помощью пакета Origin. Анализ и обработка спектров. Учебно-методическое пособие. –Ростов-на-Дону, Южный федеральный университет. 2007.– 76 с.
- [6] **Ефремов, А.С., Кондаков О.В., Сипягин Ю.В.** Описание пакета Origin. Учебное пособие. – Елец, Изд-во ЕГУ им. А.И. Бунина, 2003. – 129 с.
- [7] **Кондаков, О.В., Красев Е.Ю.** Пакет Grapher 1.06. Учебное пособие. – Елец, Изд-во ЕГУ им. А.И. Бунина, 2003. – 126 с.
- [8] **Ерунова, П.И.** Урок физики и его структура при комплексном решении задач обучения. - М., 1988.
- [9] Контроль знаний по физике/ Под ред. В.Г. Разумовского, Р.Ф. Кривошаповской.-М., 1982.
- [10] **Ланина, И.Я.** Не урокам единым: Развитие интереса к физике.-М.,1982.
- [11] **Оконь В.** Введение в общую дидактику/ Пер.с польск.- М.,1990.
- [12] **Онопrienко О.В.** Проверка знаний, умений и навыков учащихся по физике. М.,1988.
- [13] **Анофрикова, С.В., Прояненко Л.А.** Методическое руко-водство по разработке фрагментов уроков с использованием учебного физического эксперимента.-М., 1989
- [14] **Давыдов, В.В.** Виды обобщений в обучении.-М., 1972.
- [15] **Дамитов, Б.К.** Методика обучения решению физических задач.-Уральск.2002.

ЖОО МЕН ТЖКБ ҰЙЫМДАРЫНДА ОНЛАЙН ФОРМАТТА ХОРЕОГРАФИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ МЕН ОҚЫТУДЫҢ ОҢТАЙЛЫ ЖОЛДАРЫ

Женсикбаева А.С.

E-mail: zhensikbaeva-ais@mail.ru

М. Мәметова атындағы Қызылорда жоғары колледжінің «Хореография» ПЦК жетекшісі,
Қызылорда қ.

Біздің қазақ халқы дарынды, өнерпаз халық, ән, күй деген мұрамызда шек жоқ. Ал бұл қазақ халқынан қалған биден мұра өте аз. Жаңа ұрпақ осы биді қолға алғаны жөн. Менің байқауымша осы өнерге талпынып жүрген Шара сияқты жастар бар көрінеді. Одан бір нәрсе шығатын түрі бар. Ал қай өнерді алсақ та, опера болсын, музыка театры болсын, оның бәрі бисіз болмайды.

Мұхтар Әуезов

Қазақ халқының би өнерінің түп тамыры ғасырлар қойнауынан нәр алатыны белгілі. «Өнер – өнегелі, ақылды адамдарды тәрбиелейтін құрал» - деп педагог В.А.Сухомлинский айтып кеткендей, тәрбие үрдісінде өнерге аса көңіл аудару қажеттілігін атап көрсеткен болатын. Сол өнердің бірі – би өнері. Ол адам баласын үнемі көтеріңкі көңіл-күйде, қанаттанып жүруге мәжбүрлейтін өнер. Би өнерімен айналысу білім алушылардың көркемдік талғамын дамытады, жалпы мәдениетін қалыптастырады. Би өнері қай халықта болсын, көркем мәдениеттің аса маңызды бөлігі саналады.

Әр өнершартты болып келеді. Сол өнерлердің ішінде хореография өнері ерекше. Өйткені, хореография ол – сөзсіз өнер. Оның негізі – би. Хореография – ой мен мазмұнды музыкалық-хореографиялық бейне арқылы ашатын сахналық өнердің бір түрі.

Жалпы бидің қай түрі болмасын адам ағзасы үшін өте пайдалы. Әсіресе би жүрек-қан тамырлары мен тыныс алу жолдарының жұмысын жақсартады, иммунитетін күшейтеді. Зат алмасу процесі жақсы жүреді. Бидің көмегімен адамның бойындағы сезім мен эмоцияны жеткізуге де болады және жеңіл әрібақытты сезінуге көмектеседі. Сондай-ақ мидың жұмысы жақсара түседі.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылдың 16 наурызынан бастап жаһандық індет короновирустық инфекцияның таралуына байланысты халқымыздың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында төтенше жағдай режимін енгізді. Осыған орай барлық білім беру жүйесіндегі оқыту мен тәрбие ісі қашықтан жүргізілуге көшті.

ҚР Білім және ғылым министрі Асхат Аймағамбетов еліміздегі жоғары оқу орындары мен коллеждер қашықтықтан оқытуға дайын екенін хабарлағаны мәлім. Министр айтқандай, қашықтықтан оқытуға Қазақстандағы жоғары оқу орындарының қауқары жетеді. Студенттерді қашықтықтан оқытуға техникалық мүмкіндік бар және интернеттің жылдамдығы да жеткілікті- деген болатын (1).

Білім беру саласының алдында ЖОО мен ТЖКБ ұйымдарында күрделі, маңызды да мазмұнды міндеттер тұрғаны белгілі. Сандық технологиялар дәуірінде оқу орындарының қашықтықтан дәріс беру жүйесіне көшуі – заман талабы болып отыр. Қашықтықтан оқыту оқытушының жүктемесінің көлемі өсіуімен қатар: дәріс беру, контенттерді дайындау, кері байланыс жасай отырып, бағалау - оқытудың сапалық деңгейін сақтап қалу мақсатында нақты шешімдер керек болды.

Еліміздің ақпараттық қолдау орталығы барлық білім беру орындарында «Bilimland», «Google Classroom», «MOODLE», «Univer», «Platonus», «Canvas», «Daryn.online», «Coursera», «ZOOM», Google meet сынды жүйелер өз курстарын, оқу бағдарламаларын, қызметтерін тегін пайдалануды ұсынды.

Оқу процесінде басты шабыттандырушы және бағыттаушы оқытушы болып табылғандықтан сабағына аса жауапкершілікпен дайындалады. Дегенмен бұрын соңды

арнайы бейімделмегендіктен, ұйымдастыруда, цифрлық технологияларды тиімді қолдану мүмкіндіктерін жетілдіруде ізденіс керектігі жасырын емес. Онлайн форматта оқыту оқытушыға да, білім алушыға да үлкен жауапкершілікті жүктеді. Үнемі байланыс орната отырып білім алушылардың қызығушылығын жоғалтып алмай, сабаққа қатысу көрсеткішін арттыру мақсатында сабақ мазмұнын сақтай отырып, ақпараттық сандық технологияларды оқыту үдерісінде мүмкіндігінше кеңінен пайдалану керектігі - оқытушының іскерлігі мен шеберлігіне байланысты.

Әр оқу орны бекіткен платформаларда оқытушы лекциялық, практикалық, оқу және өндірістік практикаларды өткізсе, оқу-әдістемелік бөлім тарапынан осы процесті бақылап, мониторинг жүргізіп, талқылап, керек болған жағдайда қолдау, ұсыныс және кеңестер беріледі.

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінде «Platonus» жүйесінде жұмыс жүргізіледі.

«Platonus» - қашықтықтан және кредиттік жүйемен оқыту технологиясы процесін кешенді автоматтандыруды қамтамасыз ететін автоматтандырылған ақпараттық жүйе.

Жүйе ЖОО-ның нақты ақпараттары мен процестері көрсетілген орталықтандырылған деректер базасынан тұрады.

Әр студентке қажетті ақпаратты ашып қарауды, қызметкерге өзінің негізгі міндетін автоматтандыруды, қашықтықтан оқытындар үшін кейстер мен білімді бақылауға жедел қол жеткізуді, Интернет желісінде нақты уақытында тікелей оқытушымен қарым-қатынас жасауды немесе ЖОО-ның ішкі желісімен қарым-қатынас жасауды қамтамасыз ететін жеке кабинет (web-парақ) қарастырылған.

Әр студенттің өзінің жеке виртуальді кабинетін пайдалану мүмкіндігі бар:

өзінің жеке оқу жоспарын құру үшін элективті пәндерге тіркелуге;

үлгідегі оқу жоспарымен және пәндердің силлабустарымен танысуға;

оқу сабақтарының кестесі мен транскриптті қарауға;

виртуальді аудиторияға қол жеткізу мүмкіндігі.

«PLATONUS» автоматтандырылған ақпараттық жүйесі университетте оқу процесін тиімді және оңтайлы ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар бағдарламаның хабарлама қызметі университеттің ағымдағы мәселелері жайлы ақпарат алуға мүмкіндік береді: оқытушылардың хабарландырулары, тест тапсырмаларын тағайындау, оқытылатын пән бойынша жаңа әдебиеттің түсуі туралы ақпарат, басқа студенттермен іскерлік қарым-қатынаста болу және т.б.

Бұл жүйе өте қызықты, әрі қажетті, өйткені кез келген студент өз парақшасына кіру арқылы өз бағаларын, аралық бақылау мен емтихан қорытындыларын, яғни пән бойынша қорытынды бағаларын білуіне мүмкіндік алады.

Студент қалауы бойынша оқытушы оған кез келген уақытта әр түрлі деңгейдегі сұрақтарды қолдану арқылы жаттығу тестерін жасап, тағайындай алады.

Қашықтықтан оқытуда әр мамандықтың өзіндік ерекшеліктері ескеріледі. Жалпы, бүгінгі күні онлайн форматта практикаға негізделген хореографиялық білім берудің қандай оңтайлы жолдары бар деген сұрақ туындайды. Онымен қоса **студенттердің практикалық сабаққа қатысуы, өздігінен жұмыс жүргізуі, тақырыпты меңгерітіп, кері байланыс жасату, білімнің де дұрыс бағалануы, сабақ сапасы деңгейін көтеруде оқытушыға үлкен жауапкершілікті жүктейді.** Әрине хореографияда онлайн форматта оқыту өзінің қиыншылықтарын туғызуда. Теориялық білімді қашықтықтан беріп қана қою немесе экранның арғы бетінде отырып ZOOM бағдарламасымен практикалық сабақ беру қаншалықты тиімді?

Шығармашылық мамандықтардың қашықтықтан оқытудың проблемаларының бірі – үй жағдайында практикалық тапсырмаларды орындау. Бөлменің тарлығы, оқытушы мен білім алушының жүзбе-жүз жанды кездесудің мүмкін болмауы, әдістемелік тұрғыда

жөндеп, дер кезінде қайта жасатып кеңестер беру мүмкіндіктерінің болмауы қиындықтарды туындатады.

Бұны шешудің бірнеше оңтайлы жолдарын қаратырсак:

Бекітілген кесте бойынша уақытылы білім алушының сабаққа қосылуып дағдылануы және жауапкершілік танытуы;

Білім алушы тарапынан еркін қозғалатындай бос кең бөлмені пайдалануы. Себебі өзін-өзі қолайлы жағдай жасау арқылы шығармашылығын айқын көрсете алуы;

Сабақтың үйреншікті құрылымында, оқытушының би залында концертмейстердің сүйемелдеуімен, жанды дыбыста тікелей ZOOM бейне байланыс платформасын шексіз пайдаланып, сабақтың мақсатына жетуі;

Түрлі виртуалды оқыту платформаларында теориялық материалдарды, контенттерді қосымша жүктеуі;

Замануи жабдықталған зертханалардың болуы. Онда оқытушы түсірген тақырып бойынша бейне жазбалардың, ЦББР арнайы пәндер бойынша кітаптар қорының болуы, электронды түрдегі қажетті оқу-әдістемелік материалдары бар электрондық оқу-әдістемелік кешендерді тікелей сілтеме арқылы қол жетімділігін арттыру;

Оқу әдістемелік бірлістіктермен байланыса отырып оқу үдерісін жетілдіру, озық тәжірибені тарату, мамандық бойынша актуалды проблемаларды шешу мақсатында конференциялар, семинарлар мен кездесулерді ұйымдастыру.

Хореография пәндері бойынша оқу үдерісіне ақпараттық технологияларды, замануи оқу құралдарын сапалы басқару, арнайы пәндер мазмұнын интерпретациялау және интеграциялау бойынша online форматта кездесулер ұйымдастыру.

Шетелдік, отандық серіктестіктермен хореографиялықбілім беру мен шығармашылық аясында білім алушыларға арналған online форматта мастер-класстар, дәрістер, вебинарлар ұйымдастыру.

ТЖКБ ұйымы – М.Мәметова атындағы Қызылорда педагогикалық жоғары колледжі оқу үдерісін асинхронды және синхронды оқыту форматында E-COLLEGE электрондық порталында жүзеге асырып келеді. Порталдың өзіндік ерекшеліктері мен мүмкіндіктері жетерлік. «Колледж әкімшілігі», «Кадр бөлімі», «Студенттік бөлім», «Оқу бөлімі», «Бөлімдер», «Оқытушы», «Студент», «Тестілеу орталығы» және т.б. бөлімдері оқытушы мен студент, ата-ана арасындағы байланысты жұмыстар өз нәтижелерін беріп келеді.

«Оқытушы» автоматты басқару жүйесінде әрбір оқытушы өз пәні бойынша студенттердің сабаққа қатысуын, үлгірім бағаларын қояды. Колледжде жұмыс атқаратындығы туралы, еңбекақысы жайлы және т.б. түрлі анықтамаларға тапсырыс жібере алады.

«Студент» автоматты басқару жүйесінде әрбір студент өзінің сабаққа қатысуын, үлгірім бағаларын көре алады. Сонымен қатар осы колледжде оқитыны туралы тағы да басқа анықтамаларға тапсырыс бере алады.

Қазіргі таңда арнайы пәндер бойынша: «Классикалық биді оқытудың теориясы мен әдісі», «Халық биді оқытудың теориясы мен әдісі», «Қазақ биді оқытудың теориясы мен әдісі» пәндерінің барлығы да онлайн форматта E-COLLEGE электронды порталында жүзеге асады. Оқытушы тақырып бойынша сабақ жоспарын дайындап, білім алушыға үй тапсырмасы ретінде Microsoft Word, Audio, PDF/PPT бағдарламаларында тезис, тақырып бойынша бірнеше тапсырмалар көрсетіледі. Оқытушы үй тапсырмасын салған соң, концертмейстер MP3 форматында музыка жүктейді. Қосымаша ЦББР оқулықтар беріліп, You Tube каналына *оқытушы дайындаған 10 минуттық* бейне сабақтарының сілтемесі беріледі.

Онлайн режимге ауыса отырып, білім алушылардың дағдыларын жоғалтпай кері байланысты тиімді ұйымдастыру, бұл өзін-өзі оқшаулау жағдайында білім беру процесінің маңызды талаптары мен негіздерінің бірі болып табылады. Өз кезегінде білім алушы кері байланысты белгіленген уақытта өзіндік жұмыс жасап, жоғарғы курстар

өздері шығарған оқу комбинцияларды, этюдтарды, би композицияларын смартфондарымен inshot, carcut қосымшаларымен монтаждайды, төменгі курстар бейне материалдарын You Tube өз каналдарына жүктеп сілтемесін үй тапсырмасы ретінде қайта салады.

Өзін-өзі тәрбиелеу- қашықтықтан оқыту форматын таңдауда маңызды фактор болып табылады, өйткені икемді оқу уақыты тыңдаушыларға өзін сабақ кестесінің шеңберінде және аудиторияға барумен шектелмеуге, оқу уақыты мен орнын өз қалауы бойынша таңдауға мүмкіндік береді.

Үйреншікті дәріс материалының орнына біз студенттерге бейне-дәрістер мен презентациялар, қосымша материалдарға сілтемелер алуды ұсынамыз. Практикалық тапсырмалар оқылған материалды өз бетінше бекітуге көмектеседі.

ZOOM платформасында бейне байланыс жасалып, тақырып қайта түсіндіріледі, білім алушылардың барлығын бірден көріп, белсенділігі мен қатысуы бақыланады.

Онлайн режимдегі оқыту дегеніміз – интернет ресурстарының көмегімен ағымдағы уақытта белгілі бір қашықтықта оқытушының экранын көру арқылы оқытуды ұйымдастыру формасы.

Қашықтықтан оқыту дегеніміз — оқытушы мен білім алушы арасында қандай да қашықтықта интернет ресурстарының сүйемелдеуімен өтілетін оқытудың формасы, яғни интернет желілерінің көмегімен белгілі бір арақашықтықта оқыту.

Қашықтықтан оқыту жүйесінің басты артықшылығының бірі – уақытты үнемдей алу. Осы үнемдеген уақытымды өзімнің кәсіби деңгейім мен шеберлігімді арттыруға жұмсаймын.

Қашықтықтан оқытудың артықшылығы:

- қазіргі заманғы және сапалы оқыту;
- оқуға түсуге ешқандай шектеулер жоқ;
- жеке оқу кестесі;
- қашықтық пен жасқа қарамастан білім алу үшін тең мүмкіндіктер;
- мемлекеттік үлгідегі диплом;
- оқу үшін қолайлы уақыт пен орынды таңдау.

Сонымен қатар, қашықтықтан өткізілген барлық сабақтардың бейнежазбалары арнайы youtube арнайы каналымызда сақтаулы тұрады. Кез келген уақытта

«Тынымсыз – ізденіс, түбегейлі – нәтиже» екенін ескерсек, адамның ішкі дүниесін байытып, жанын тазартатын құдіретті өнер – білім алушылардың өнерге сүйіспеншілігін, өмірге құштарлығын, еңбекке, іскерлікке ынтасын арттыруда жеке тұлғаның қалыптасуына би өнерінің әсері ерекше.

Қорыта келгенде би өнері студенттердің ішкі рухани әлемді ашады, адамды сұлулыққа тәрбиелейді, игі қасиеттерді оятады. Би тек сырт келбетті ғана емес, рухани ішкі жан-дүниесінің баюына да мол үлес қосады. Зиянды әдеттерден аулақ болуға баулиды, көркемдік талғамын дамытады. «Адамзаттың бірінші ұстазы» атанған ежелгі грек философы Аристотель: «Би – адамдардың мінез-құлқын, ішкі жан-дүниесін, әрекетін көрсететін таза ырғақтың көрінісі, себебі би қимылдары туар кезде ырғақтық сурет әдетте оны туғызған сезім күйіне сәйкес келеді» деген екен. Ішкі рухани әлемімізді ашып, сұлулыққа тәрбиелейтін, игі қасиеттерді бойымызға сіңіретін би өнері әлі де жасай бермек. Қанша уақыт өтсе де, адамзаттың өнерге деген сүйіспеншілігі арта береді деп ойлаймын. Шын өнерді бағалай білетін талғампаз көрермен, дені сау, өнерлі ұрпағымыз көбейсін.

Әдебиеттер:

- [1] Қашықтықтан білім беру жүйесіне көшу – заман талабы <https://bilimdinews.kz/?p=96339>
[2] 2020-2021 оқу жылында Қазақстан Республикасының білім беру ұйымдарында оқу процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы: Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан қ.: Б.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2020. – 331 б

ҚАШЫҚТЫҚТАН БІЛІМ БЕРУ АРҚЫЛЫ СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Жунисова А.Т. п.ғ.магистрі, аға оқытушы,
Жолдасқызы М. ө.ғ. магистрі,
оқытушы

E-mail: Zhasiyat@mail.ru, mary-m3@mail.ru

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қаласы

Қашықтықтан білім беру - білім алушылармен тікелей тұрақты байланыста білім беру болып табылады. Кейсік технология – бұл ақпараттарды әртүрлі тасымалдауды қолдана отырып өзіндік оқуға арналған арнайы оқу-әдістемелік кешендердің жинағы ретінде ақпараттық білім беру ресурстарын білім алушыларға беруге негізделген қашықтықтан оқыту технологиясы болып табылады. Оқу ақпаратын сақтау және беру осы өзара қарым-қатынас нысаны арқылы жақсы іске асырылады және ол оқушыларға оқу ресурстарын толық көлемде қолдануға мүмкіндік береді[1].

Қашықтықтан білім беруде кез - келген оқу үдерісі сияқты оқытудың жекелеген кезеңдерін бөліп көрсетуге болады.

Бірінші кезең - мотивация сатысы. Қашықтықтан оқытудың бұл моделі оқушының жеке басының ерекшелігін және оқушының мақсатын икемді түрде ескереді, оның жеке оқу траекториясын құрады. Мұндай мүмкіндікті іске асыру үшін белгілі тұрақталған педагогикалық жүйедегі тьюторлар немесе басқа педагог-тәлімгер тарапынан жоғары білікті үйлестіру жұмысын атқару қажет[1].

Осы мақсатта «Сәндік қолданбалы және бейнелеу өнері» кафедрасының Д-16-1 графикалық дизайн оқу тобының студенттеріне Қашықтықтан білім беру аясында, сабақ барысында Макетті орындаудың техникасының мүмкіндігін және материалмен жұмыс істеу әдістері қарастырылған. Макеттеудің дағдысын дамыту үшін, бейнелеуден өзгешелігі – материалды модел түріндегі форманың туындысы және ол өзінің көлемді түрін айқын көрсетті. Ірі құрылымдарды салу кезінде кіші масштабтағы оның формасының көшірмесін орындаған.Болашақтағы құрылымдардың детальдарын және кеңістіктік шешімдерін көрнекті етіп көрсету үшін олардың көлемді моделдеріне соңғы жылдары тағы да қызығушылық артты. Өзіне керекті мотивация алуда білім алушы өзбетінше оқып,

егер мұндай оқыту мазмұнды кейспен бекітілген болса, пәндердің кең ауқымы материалдың едәуір көлемін меңгере алады.

Изолон пенополиэтиленнен жасалған. Өзіне керекті мотивация алуда білім алушы өзбетінше оқып,Материалдың кеуекті құрылымы жоғары жылу оқшаулау сипаттамаларын қамтамасыз ете отырып және бұл изолонның не екенін түсінгеннен кейін, мүмкін болатын аймақты нақтылап, жұмыстарын орындады. Оның пішініне байланысты ол инженерлік коммуникацияларды жылу оқшаулау үшін кеңінен қолданылып; жылу шағылыстырғыш экрандар жасады Төмен жылу өткізгіштігі бар фольга пленкасының жақсы шағылыстырғыш қабілеті оны жылыту радиаторларының немесе жылыту құрылғыларының артына орналастыруға мүмкіндік береді;

1-сурет, Д-16 тобы студенттерінің қолынан жасалған Бұйымдар

1-сурет, Д-16 тобы студенттерінің қолынан жасалған

Кейс-технологияда оқу-әдістемелік материалдардың барлығы арнайы жиынтыққа біріктіріледі, ол оқушының өзбетінше ізденуіне әсерін береді. Өзіне керекті мотивация

алуда білім алушы өзбетінше оқып, егер мұндай оқыту мазмұнды кейспен бекітілген болса, пәндердің кең ауқымы бойынша материалдың едәуір көлемін меңгере алады.

Қашықтықтан оқытудағы басты мақсат - кейстерді қалыптастыру, ҚО порталын ақпараттық-техникалық жағынан қамтамасыз ету, электронды оқулықтар, мультимедиялық курстар және қашықтықтан оқыту технологиясының басқа да әдістемелік құралдарын жасақтау, порталда қажетті ресурстарды жариялау, білім беру порталын ақпараттық-техникалық жағынан қамтамасыз ету, тестілеу жүйелері мен басқа білім тексеру құралдарына техникалық көмек көрсету, электронды оқулықтар мен электронды кешендерді дайындау және жасақтау, қашықтықтан білім беру үдерісі бойынша кеңес беру[2].

Алға қойған мақсаттарға жетуде келесі міндеттерді жүзеге асыруы қажет. Қашықтықтан білім беру жүйесін жүргізуде кейс-технологиялар, желілік технологиялар және TV-технологиялар қолданылады. Кейс-технологияда оқу-әдістемелік материалдардың барлығы арнайы жиынтыққа біріктіріледі, ол оқушының өзбетінше ізденуіне әсерін береді. Өзіне керекті мотивация алуда білім алушы өзбетінше оқып, егер мұндай оқыту мазмұнды кейспен бекітілген болса, пәндердің кең ауқымы бойынша материалдың едәуір көлемін меңгере алады.

Желілік технологияларға - жергілікті және жаһандық есептеу желілері мен интернет-технологияның шексіз мүмкіндіктерін жатады. Оқытудың желілік технологиясы кезінде студент ДК-де жүйелі түрде жұмыс істеуі керек және практикалық және бақылау жұмыстарының нәтижелерін жіберу үшін интернет желісіне шығу, электрондық тестілеуден өту, электрондық пошта және семинарларда оқытушылармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігі болуы тиіс. Бұл технологияның сөзсіз артықшылығы оқу орнына күндізгі баруды жылына бір рет қысқарту мүмкіндігі болып табылады [2].

Сондықтан қашықтықтан оқыту түрлеріне сәйкес мақсаттар, мазмұндар, ұйымдастыру құрылымдары, нысандары және оқыту әдістері, диагностика жүйесі және нәтижелерді бағалау, былайша айтқанда дидактикалық жүйе құрылады. Қашықтықтан білім берудің табыстылығына индивидуумның мүдделері, себептері, құндылықтық ұстанымдары мен қажеттіліктері үлкен әсер етеді. Оқушы болуға ынтасы мен қажеттігін, мақсаттар мен күтілетін нәтижелерді түсіну жаңа оқу ақпаратын қабылдауды жеңілдетеді.

Келесі кезең - ұйымның сатысы. Білім берудің ұйымдастырушылық түрлерінің қатарына: дәрістер, практикалық, зертханалық, семинарлық сабақтар, курстық және қосымша жобалау, консультациялар және т. б. Жатады[3].

Қашықтықтан оқыту режимінде оқу материалдарын жіберуге болады. Бұл жағдайда телекоммуникациялық каналдар арқылы тек қана мәтінді ақпараттарды ғана емес, сонымен қатар бейне материалдарды да жіберуге болады. Тестілер жүйесі және оқушылардың бақылау сұрақтары арқылы оқу материалдарын меңгеру дәрежесін бақылау аса қиындыққа соқпайды. Бұл мақсаттар үшін компьютерлік тестілеу және өңдеу жүйесін пайдалануға болады. Сонымен қатар қашықтықтан оқыту элементтерін оқушылардың шығармашылық қабылетін дамытуға бағытталған оқытудың инновациялық түрлерінде де толық қолдануға мүмкіндік бар.

Түсіну кезеңін - қашықтықтан білім берудің орталық буыны, деп есептеу керек. Ол студенттердің зияткерлік қызметімен тікелей байланысты. Бұл кезең тек білім алушының зияткерлік қызметіне ғана емес, сонымен қатар тәжірибелі оқытушымен диалогта білімін тексеру мүмкіндігіне, бақылау және бағалау кезеңімен байланысты. Сондай-ақ бақылау жеткізген білім деңгейін объективті анықтайды.

Қашықтықтан білім берудегі қорытынды бақылау ерекше нюанстарға ие: оқыту және бағалау кезеңіне қорытынды бақылау да жатады. Ол білім алушылардың телекоммуникациялық тізбектен басқа, соңында белгілі бір білімді ғана емес, сонымен қатар оқу бағдарламасын игеру туралы құжатты (диплом, сертификат, куәлік) алуға үміткер адам болатынына сенімді болуы тиіс. Белгілісі, бақылау және бағалау

сатысындағы кәдімгі жағдайда да, кейде білім алушыны идентификациялау бойынша қосымша шаралар қолдануға тура келеді. Әрине, бұл мәселе қашықтықтан білім беру қорытындысы бойынша оқушы алған біліктілігін куәландыратын ресми құжатты алған жағдайда ғана орын алады.

Қазіргі уақытта ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың заманауи талаптарға сай дамуы білімді бағалау және пайдалану жүйесін уақытылы өзгертіп отыруды талап етеді.

Осыған байланысты оқытуда қолданылатын әдіс-тәсілдер, әдістемелер, технологиялар білім беру талаптарына байланысты жаңартылып отырады.

Сапалы терең білімді меңгеруге талпынған өскелең ұрпақтың жеткілікті дәрежеде сандық сауаттылығы бар, себебі олар өмір жағдайлары барысында жаңа технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдаланады. Сол мүмкіндіктерді нәтижелі қолдану мұғалімнің біліктілігіне, біліміне, тәжірибесіне байланысты[3].

Кәсіби дамуға ұмтылатын бәсекеге қабілетті маман өзінің негізгі қызметінен үзілмей жаңа білім алу жолдарын іздестіреді. Ал жоғары оқу орындары мамандарға қойылатын талаптардың өсуіне байланысты оқытудың жаңа формалары мен әдістерін іздестіреді, білім беруге жаңа технологиялар енгізеді. Оқу үдерісін ұйымдастырудың жаңа формасының бірі – қашықтықтан оқыту технологиялары арқылы оқыту болып табылады.

Қашықтықтан оқыту - ол оқу процесі кезінде осы замандық компьютерлерге және телекоммуникациялық технологияларға негізделіп дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерді қолданып, сырттай және күндізгі білім түрлері қатарлы білікті білім алудың ең негізгі түрі. Көптеген адамдар қашықтан білім беру жүйесінде толыққанды білім алуға сенбейді. Логикалық түрде қарасақ, білім жүйесінің тигізер әсері көп. Мәселен, еңбек және капитал экономикасына сұранысы бар мамандар, бос жұмыс орындарын алғысы келетіндер-олар қашықтықтан білім алады. Олар өз білімдерін қашықтықтан сертификаттайды. Білікті, жоғарғы дәрежелі мамандар талап етілетін ұйымдарға жұмысқа қабылданады. Сондықтан да қазірдің өзінде бұл мүмкіндікті кеңінен пайдалану және кейбір пәндік салаларға мұндай тізбекті мүмкіндіктер қарастырылуы керек.

Қашықтықтан оқыту технологиясы ондай адамдар үшін, мамандық алуда, үлкен мүмкіндіктер жолын ашып, ерекше адамдардың қоғамда өз орнын табуға бірден-бір септігін тигізеді[4].

Қашықтықтан оқыту (ҚО) – қазіргі заманғы компьютерлік және телекоммуникациялық технологияларға негізделіп дәстүрлі және инновациялық оқыту әдістерін пайдалана отырып, студенттерге білім беру бағдарламасы мазмұнының негізінен тәуелсіз дамуын қамтамасыздандыру, білікті білімді өндіруді қарастырады.

Әдебиеттер:

[1] **Парахина, О. В.** Новые технологии и классические идеи в ИТ-образовании // Дистанционное и виртуальное обучение. - 2007. - N 11. - С. 37-39.

[2] **Самари, Ш. М.** Пути применения дистанционного обучения в системе образования // Аспирант и соискатель. - 2009. - N 5. - С. 84-88

[3] **Абдуллаев, С. Г.** Оценка эффективности системы дистанционного обучения //

[4] Телекоммуникации и информатизация образования. – 2007. - N 3. - С. 85-92.

[5] **Аверченко, Л. К.** Дистанционная педагогика в обучении взрослых // Философия образования. - 2011. - № 6 (39). - С. 322-329.

NEW MEDIA DEVELOPMENT TRENDS IN KAZAKHSTAN

Ashirbekova G.Sh.¹, Tuyakbaev G.A.², Ermaganbetova Z.N.³

¹ Eurasian National University named after L.N.Gumilyov, A.Yanushkevich, 6, 010000 Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, ashirbekova_75@mail.ru

² Korkyt Ata Kyzylorda State University, Aiteke bi, 29a, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, turmagambet@mail.ru

³ Korkyt Ata Kyzylorda State University, Aiteke bi, 29a, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, zuhra_9195@mail.ru

Abstract. The article tells about the innovations and the effectiveness of new media in the information space, based on some topical issues in the history of Kazakhstan journalism. The competitiveness of Kazakhstani journalism in the use of new media and features of facts and narration, a system of genres and the process of transformation in the media are considered. The influence of world trends in journalism on the Kazakhstani media and information dissemination activities is described. Along with the capabilities of the new media, the problems of threats are analyzed, scientific conclusions and specific recommendations are made.

In the article, the authors study current trends in the development of media in Kazakhstan. Information is also provided on the implementation of the state program “Digital Kazakhstan” in Kazakhstan and a concept aimed at improving the competitiveness of the media. This data will discuss the government’s plan to develop new media, including the Internet, and today’s results. The article provides a comparative analysis of the speed of the Internet, the formation of new media in Kazakhstan, development paths, various ways of providing information, issues of determining and rating the rating of information sites, information security, media literacy.

Keywords: media, digital technology, infographics, national journalism, Internet, convergence, information security, media literacy, fact-finding

1. Introduction. The transition of the media to digital broadcasting has raised the status of the distribution and reception of information to a new level. The main source of communication is the Internet in Web 3.0. The main distinguishing features of the new media are interactivity and digital dissemination of data. This broadcast format has opened up new possibilities: the creation of forms such as video, graphics and interactive, as well as the publication of materials using multimedia content. The development of new media has radically changed the work of journalists, dividing them into such social groups as the audience and sources of information, and relations with journalistic organizations and journalists have acquired a new character.

New media occupy a special place in the development trends of traditional journalism. After all, the dissemination of information, the narration of facts and events in the past was completely different. The range of media capabilities has increased. Information is presented not only in text but also in various multimedia versions. The form of communication with the audience has changed much faster and more efficiently than before. Speaking about the possibilities of new media, it is necessary to mention the Internet, which influenced it. We have reached infinity of information thanks to the penetration of the Internet into our lives. Today you can read news on various topics from different sites, forums, blogs. The Internet has had a significant impact on the transformation of journalism. It is no exaggeration to say that citizen journalism, convergent journalism, blog journalism, online journalism, and multimedia journalism are rapidly developing in new media.

Most importantly, an archive of newspapers, magazines, television and radio programs has become available. Another feature is that new media influence the development of democratic processes. During the years of independence, the media, which were previously censored under the influence of the Soviet authorities, began to appear with a new character and new content. There is the possibility of freedom of speech and freedom of speech. They can conduct research on social and economic issues and prepare reports on various topics. There were also skills and abilities to work live. Along with such news, there are dangers. In particular, information security has become

a global issue. We also understand that we still need to improve our knowledge of fact-checking and media literacy.

New media have a significant impact on traditional media. First, the economy of periodicals plummeted. Media competition is growing every day. Various methods of communication with the audience are used in accordance with the requirements of the information market. On the contrary, we cannot rule out shortcomings, such as the struggle to maintain the rating, the publication of false information without verification, the fabrication of various rumors. Secondly, although the channel switched to digital technology, it became dependent on cheap or talk shows. Some independent television channels spend most of their airtime on cheap overseas television shows. Thirdly, the development of new media poses new challenges for the media. Coordination of traditional and web editing services, opening several accounts on social networks, sending a new release of a publication or sorting information by e-mail, preparing a mobile version of multimedia, connecting to the Internet, presenting or formatting your material, etc. methods are used.

In the article we focus on the following issues of determining the development trends of new media in Kazakhstan. First of all, we will focus on Kazakhstani programs related to the availability of digital technologies, the quality of electronic services and improving the competitiveness of the media. The answer to the question of what are the results and effectiveness of the concept of increasing the competitiveness of the media of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan. Secondly, we study the impact of new media on traditional media. Are you satisfied with the current state of traditional media and their achievements? Thirdly, the analysis of ways to identify fake information on information sites and portals. When developing new media, we decided to focus on editorial management and marketing. In short, the audience began to use the media in accordance with their interests and needs. As a result, the editors established close ties with the audience. According to scientists, speaking about the media, one should not forget about the first two problems - about different levels of the audience, and the second - about different forms of dissemination of information. In other words, convergent journalism not only opened up new opportunities for professionals, but also turned them into a source of income. Based on this, the following question or question is determined. What methods are used to determine the rating among the media? Are you satisfied with the capabilities of the technology used by the rating company?

In truth, today humanity is a victim and even a fan of the online system. Because it spreads quickly and on time. In particular, online broadcasting negatively affects the viability of the newspaper. It is better to read the electronic version than to buy a newspaper. "Why pay for a free world?" The ideology of the old adage was a heavy blow to the press. The most effective way today is a process that does not require you to wait for your favorite message in front of the TV and computer. You can watch the latest events and shows anytime, anywhere using your mobile phone. Also, if we look at the statistics for the last 5 years, reading news on social networks has become a trend that has increased several times. It should be noted that information is provided not only by journalists, but also by users of social networks. However, the flow of information on the Internet is a great opportunity for a journalist. Sometimes reporters and presenters can sit in one place and create a story. But this is not often the case. On the contrary, when there is a crisis and various obstacles, we turn to the traditional media. In this case, real journalists can identify and study information. This is a great advantage. When considering the term "media", two things must be taken into account. The first is audience diversity. For example, gender and race, compatibility with various factors, and the second is the presence of many forms in the media. That is, as mentioned above, this is the development of convergence [1, p. 23].

Various multimedia and interactive approaches to disseminating information have also transformed traditional genres. In this regard, new media had a significant impact on the system of genres. The analysis of specific examples is based on the findings of scientists related to the integration and transformation of journalism genres. For example, when preparing material in analytical genres, a journalist can show many arguments with the help of pictures, videos and

present only the main conclusions. The dialogue genre has also become the most active genre. Reporting can be done by any network user. However, professional reporting uses different approaches. He sought to present information on television in various forms using digital technology. In this regard, it should be noted the program of the TV channel "Qazaqstan".

2. Literature review. Returning to history, before Kazakhstan gained independence, the media were subjected to strict censorship. It was impossible to raise national issues in Kazakh-language publications and on television. However, the national intelligentsia published newspapers and magazines in a democratic direction, in which they published articles on the freedom and liberty of the Kazakh people. Therefore, the Alash press in the history of journalism can be represented as a brand in the modern media space.

In this regard, we would like to focus on the ideas expressed in the published article. «The Kazakh national journalism from the moment of its origination and up to the present moment has gone through a long and complicated way, having experienced as the Kazakh nation in general the pressure of the Tsarist Russia government, the pressure of the Soviet totalitarian state and achieved certain success and educated a n entire galaxy of remarkable journalists and publicists contributed to the development of national conscience and self-identity of the Kazakh people.

The Kazakh print media raised the issues of national development, pointed out at the obstacles towards it, tried to withstand to the exaggerations in implementation of the plans of national policy of the communist party. Simultaneously there was a process of covering the issues of development of culture, art and literature of the Kazakh people.

The best representatives of the Kazakh intelligentsia contributed by their speeches published in the press to the achievement of the factual equality of the Kazakh people with the other peoples of the USSR, but they spoke against smoothing national differences, withstood to the process of artificial formation of a new international community – the Soviet nation. The fight for the national interests contradicted to the plans of the administrative command system and thus was negatively assessed by it.

Despite the fact that the journalists and publicists, writers and poets were labeled as nationalists, were exposed to repressions and were sometimes even physically liquidated, the Kazakh national journalism stood for the true friendship between the people, raised in the audience the sense of gratitude for the rendered assistance and formed in it readiness to help other nations living beyond Kazakhstan» [2].

The potential of Kazakh journalism during the years of independence began to develop rapidly in a new character, in a new content. Of course, we cannot hide the influence of the new media. In this regard, we should keep in mind two issues when considering the term media. The first is that the audience is at different levels [p. 3.19]. For example, gender and race, suitability for various factors, etc. The second is that there are many forms in the media. That is, the development of convergence.

The history and experience of journalism, industry journalism, as well as a number of studies of domestic scientists related to new media are currently used in higher education. In particular, N.B.Eskuatova, G.S.Sultanbaeva's "Internet Journalism" (2015), G.S.Sultanbaeva, A.B.Alimzhanova's "Multimedia Journalism" (2016), A.B.Alimzhanova's "Blog Journalism" (2016), S.Kh.Barlybaeva, A.B.Alzhanova, K.N.Myssayeva "Convergent journalism"(2016) textbooks were used in elective disciplines. There is also a lot of research on new media.

Research on the formation and development of online journalism has not yet been completed. We already know that several textbooks on the Internet have been published. Among them are E.Myrzabekov, A.Sh.Kulmuratova, L.K.Smailova, L.K.Tazhibay "Internet technology", B.Buribayev, G.A.Madiyarova "Web-technologies" explains the history, activities, programs and methods of working on the Internet, recommended by the Scientific Council of the Kazakh Agro Technical University named after S.Seifullin. The scientific article of Doctor of Philology, Professor N.Omashev "Globalization, national interests and journalism", Candidate of Philological Sciences, Associate Professor A.Beisenkulov's "Kazakhstan mass Problems of development of mass

media on the basis of new technologies", scientific articles of A.Ramazan, candidate of philological sciences "Adaptation of mass media in Kazakhstan to the conditions of globalization" provide only an overview of the development of online journalism. In these works, we could not find an accurate reference to online newspapers.

Russian scientists A.A.Kalmykov, L.A.Kokhanova, V.N.Monakhov have written a number of research papers on the formation and development of Internet journalism. These studies are based on data and information from the Russian media. However, some information about the history and practice of Internet journalism, comments on the description of online newspapers, sites, portals were used in the work.

A.Erkimbay's research "New media: from monologue to dialogue", E.Kapkyzy and K.Mysaeva's research "Journalistic education today: innovations, new technologies" in connection with the new Kazakh language media also became the basis for scientific conclusions in the article.

Convergence is a term that covers different areas. We say that a journalist is versatile and understands the essence of any field. He created quality journalism by interacting with people who are ready to provide philanthropic help to those in need. Not only the rich, but also ordinary people help quality journalism. A journalist can convey open views by linking to information. Unlike before, now the audience can determine how educated and open-minded. For example, while the number of periodicals has increased in China and India, Russia and Japan, in Europe, on the contrary, the online platform is being used systematically. According to them, this is the future.

In any part of the world, traditional media and new media go hand in hand. Perhaps such a balance is appropriate. Because if everyone switched to modern trends, it would be of little use. The role of online journalism in the new era of the press is very important. Modern journalists have the opportunity to exert personal influence. This opportunity can cover the world, the whole continent. The power of the Internet is the same. No other media outlet can conquer the world like the Internet. For example, Uzbekistan does not read Kazakhstan's newspapers and Europe does not listen to Russian radio. No one can demand it. And Internet sites can be translated from language to language and read by anyone on a smartphone. Without one of the networks, such as Google, Yandex, Opera, Youtube, Twitter, Facebook, Instagram, there is probably no one who does not use one.

Another feature of media journalism is that it does not depend on anyone's investment. He is able to earn money and be self-sufficient for the review of each material and the number of points (likes). A new form of modern media is a dynamic dialogue [4, p. 42]. Whatever he says, the journalist will be in direct contact with the people. You can find out his opinion during the live broadcast and in the comments under each material on the network. Accordingly, it accepts daily errors and requests from viewers. In many cases, a journalist can identify the idea or problem of his next new work by communicating with his readers on his social network page. For example, during the pandemic, many journalists broadcast live on their pages with celebrities and audiences on various topics and discussed current issues.

In the new century, the world of the Internet, fully equipped in accordance with the global digitalization, has become a multi-platform platform for learning and learning. While there are downsides to this, quality content is struggling with them. The novelty of the century is to see the whole essence of our time on a smartphone like a mirror in your hand.

Currently, Kazakhstan has adopted special legislation aimed at creating an e-government. As before, there is a long queue and you can order any service at home without waiting. Moreover, it is expected to prevent communication and corruption.

The concept of e-government in public policy in the development of the information space, covering a wide range of society and business, is implemented in several programs. For example, a program for the formation and development of the national information infrastructure for 2001-2003, an e-government strategy in 2004, opportunities for the formation of this strategy in 2005-2007, and a development program for 2008-2010 were developed. And this idea is an important part

of increasing national competitiveness, especially the use of information technology in public administration.

In accordance with the strategic development program of the state, it is planned to increase competitiveness in all areas, to reach a level where it can stand shoulder to shoulder with civilized countries. At the same time, the burden on the media is not small. The most important thing is the development of new media. In this regard, the concept of increasing the competitiveness of the media in Kazakhstan has been adopted several times. In particular, the Concept for the Development of Competitiveness in the Information Space of the Republic of Kazakhstan was adopted in 2006. The Concept of Competitiveness Development for 2006-2009 defines the basic principles. In 2011, the Concept of Information Security of the Republic of Kazakhstan until 2016 was adopted.

On behalf of the President of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev, a national strategic plan for the development of the information industry for 2020-2023 was developed. The Minister of Information and Social Development D. Abayev made the following statement in connection with the concept of competitiveness in the field of information. "Within the framework of the document, work will be done on the competitiveness of the Kazakh media. Many measures are being developed now. But now we can talk about their limits. First, we implement the state information policy. For this purpose, the mechanisms of the state information order will be reconsidered. When we introduce market prices, we focus on quality, not quantity. The state supports the distribution of multimedia content in demand among the population on the Internet, rather than its published number. Secondly, we are ready to support commercial TV channels and radio stations to find their way in digital broadcasting. " In addition, the Minister said that in 2021 a system for media evaluation of the audiences of TV channels and Internet resources will be developed in the implementation of the state policy order. "Fourth, regulations will be developed to regulate Internet TV channels. Last year, the Ministry prepared a project to optimize media legislation and access to information. There are many action plans. Among them is the zero value added tax for paper publications "[5], - said D. Abayev.

The issue of full provision of broadband Internet to increase competitiveness in the media sector is one of the issues that the Government of Kazakhstan is not paying attention to. On December 12, 2017, the Government of the Republic of Kazakhstan approved the state program "Digital Kazakhstan". The main goal of the program is to accelerate the development of the country's economy in the medium term and improve the quality of life through the use of digital technologies, as well as to facilitate the long-term transition of Kazakhstan's economy to a radically new development trajectory. The main objectives of the program are the gradual digitization of the entire industry, increasing the number of smart cities and smart villages.

The only mechanism for implementing the "Digital Kazakhstan" program is the availability of the Internet. Unfortunately, during the global pandemic, the program's shortcomings became apparent. It was found that the speed of the Internet is very low, even in large cities, except for remote villages, which are not provided with broadband Internet. We noticed it during distance learning. For the implementation of the Program in 2018-2022, the budget provides funds in the amount of 108,683,142 thousand tenge [6].

"Currently, broadband Internet is available in 117 cities and 3,324 rural areas of the country. In 2018, Kazakhstan ranked 21st in the world in terms of mobile subscribers. The number of Internet users in Kazakhstan in 2018 was 81.3% and Kazakhstan ranked 45th in the world rankings.

It is planned to build fiber-optic and LTE (4G) networks in 2018-2021 to further cover rural areas with broadband Internet. In addition, a new generation of 5G communication is developing in parallel to provide broadband wireless connectivity, Internet of Things and high-speed technologies. Currently, 5G tests are being conducted in Nur-Sultan and Almaty, which are scheduled for October this year in Shymkent.

Thus, as a result of the work done, by the end of 2022, 97% of rural areas will be covered by broadband Internet "[7]. The issues discussed at the meeting of the Government of the Republic of

Kazakhstan were not left out during the pandemic. At the meeting of the National Commission, the Government has repeatedly discussed specific plans and measures to provide broadband Internet.

3.Methodology. Evolutionary development has made it possible for everyone to achieve success and offer many opportunities. First of all, let's talk about the advantages of the media. The first opportunities were the emergence of television and radio. This made it possible for people in remote areas to receive messages. The population has been educated, the work of media professionals has been halved. These changes have been implemented since 2010 and have achieved a lot in the ten years since then. The user audience has also expanded and the ratings have started to rise.

Information sites, national Internet newspapers, bloggers, social networks are rapidly developing in order to achieve high efficiency of information exchange using the rich potential of the Internet. According to statistics, Kazakhstan was one of the first CIS countries to develop the Internet, adopted a special program and allocated funds from the state budget. Therefore, we see that only the media itself is interested in the formation of the Kazakhstan segment of the Internet. It is known that even special funds have invested heavily in the implementation of this policy of the state. To prove our point, the Presidential Foundation for the Development of the State Language published the following information on its website on February 10, 2010: b]. Today, due to the fact that the share of the Kazakh language in the world Internet is only 3%, it is important to open Kazakh-language websites in various areas.

We understand that the media and the media do not mean the same thing. Concepts such as newspapers, magazines, television, which belong to the media, are included in the media. But the media is a broad concept in itself. The letter covers everything from a picture engraved on a stone to information exchange. Depending on the form of the media, changes in society can be observed. Because the media and society are inseparable. The development and transformation of the media depends on changes in society. The development of technological devices such as computers has given rise to the phenomenon of new media.

Today, the society is dependent on the development of new media opportunities, the Internet. In other words, the Kazakh reader is not able to accept any information and products provided by the Internet in the same way and influence it from his own side. From this point of view, we still need to be literate in our understanding of the new media, our view of the Internet. Experts in the field of the Internet, scientists and public figures also speak about it.

When it comes to new media, terms related to the Internet are often heard. Journalists also use phrases such as "digitalization" and "online newspaper." In this regard, we would like to pay attention to the opinion of A. Erkimbay on the differences between digital media, online media and new media.

"Digital media is a digital form of all information. This type of anti-digital media is called "analog media". In analog media, data is also encoded in numbers, but stored in a physical object. For example, on magnetic tape, on paper. The letters on the pages of the book do not change after printing. We can't change the music recorded on plastic tape. The four main features of digital media are:

First, the text is not tied to a specific media. For example, in the past, all texts (words, pictures, music) were available only on paper, but today we can read the text on a monitor, pocket phone or e-booklet, download images from the Internet and browse digitally.

Second, we can compress information into smaller volumes. You can also store entire libraries on USB flash drives. For example, 1 gigabyte is equivalent to 4,500 200-page books.

Third, any information in digital media is easy to find and manage. For example, if you need information from hundreds of books on your flash drive, you will find the information you need in one breath without having to turn the pages of the book.

Fourth, you can change the information. For example, you can change the color of an image to make it unrecognizable with the click of a button or two. We realized that digital media is primarily about technological features.

The online media phrase applies primarily to the Internet. The main feature of online media is the closeness of the distance in the exchange of information. But the distance between which information is exchanged cannot be the main feature of the media. Improved the quality of remote information exchange in online media. If we say that digital media is replacing analog media, we cannot say that online media is the main one. The type of online media includes media content distributed through mobile phones. Such media is thus applied to the concept of distance, which is an important feature of media.

New media is a phenomenon that combines the computational methods of the computer and the communicative capabilities of the media. The new media term also includes the above digital and online features. This is the secret of using the Internet as a new media, even though it has been around for almost 40 years. New media is not only the Internet, but also new opportunities and ways of communication and information exchange, which are developing on the basis of technological processes "[p. 8,10].

Scientists are still studying new media as new. The reason is directly related to the capabilities of the media. With the help of technology, consumers of traditional media can listen to videos of news, newspapers, and radio broadcasts that they cannot see anywhere on their mobile phones. New media brings together all types of traditional media and gives us a lot of opportunities. In addition, scholars have viewed the relationship between the editor and the reader as direct and inverse. For example, through the chain of journalism - text - audience, B. Zhakyp [9, 12] shows the connection between the creator and receiver of the media. In the new media, this connection is two-way. That is, the recipient of information can become a transmitter at any time. If a certain editorial office publishes an article on the website, the Internet user can read it, add their opinion and then share it with their friends on social networks.

Consumption of Internet services is not widespread. Often programmers, representatives of large businesses became the first active users of the Internet in Kazakhstan.

The development of new media in Kazakhstan has been directly influenced by three different groups: the government, commercial structures, and non-governmental organizations. The authorities have enacted a law defining the main official position on the Internet in Kazakhstan. According to the law adopted in Kazakhstan, all Internet resources are equal to the media. Kazakhstan's media, which emerged from a semi-closed Soviet system, had to overcome two main obstacles to become part of the global media system. The first is the adaptation to market conditions, ie most newspapers and magazines accustomed to public funding have limited ability to compete. The second is to eliminate technological backwardness. Only those who were able to overcome these obstacles were able to survive in the context of globalization.

"The adaptation of the media in Kazakhstan to globalization has gone through several stages. In the first stage, in 1986-1991, as a result of the reconstruction in Kazakhstan, the prestige of the media increased, and many innovations were introduced in terms of content and information. At the same time, the media, which could not go beyond one ideology in a totalitarian society, gradually entered the market situation, making effective use of publicity. Reconstruction and publicity not only increased the political role of newspapers and magazines in society, but also increased their circulation.

The 1990 Law on the Press allowed individuals to publish newspapers. As a result, in the early 1990s, newspaper and magazine groups began to privatize their publications.

The second stage covers the period from 1991 to 1998. During this period, Kazakhstan has seen a rapid growth of the media. At the same time, competition between periodicals and electronic media has intensified. According to some sources, in 1997 there were about 40 TV channels in Kazakhstan.

The third stage begins in 1998. During this period, the process of monopolization of the media in Kazakhstan began. For example, in 1997, 20 of the 40 or so television channels were shut down. Large industrial and financial groups, which have effectively used the government's

restrictive measures, have begun to divide the media market in Kazakhstan. This process continues to this day "[10,64], - writes the scientist A.Ramazan.

Of the five Central Asian countries, only Kazakhstan has so far adopted the Law on Information and Communication Networks [11]. However, the national legislation of other republics in the region contains elements of control over the activities of network users and owners of Internet projects. In this case, each republic went its own way. For example, in Uzbekistan, websites are equated with the media under Article 4 of the Media Law. It states that a publication that is published at least once every six months is considered a media outlet. Then, if the resource is updated in its area every six months, it is automatically considered a media representative.

Uzbekistan is preparing legislation to regulate the public Internet. Positive material about online censorship is published in the press. Therefore, the issue of stopping useless sites is on the agenda. In this regard, it can be expected that restrictions on access to information will increase in Uzbekistan.

In Tajikistan, the law on the press and other media is not subject to legal regulation. It officially deals with the concepts of media and the Internet separately and does not correspond to each other.

As for Kyrgyzstan, the Internet is not equal to the media, but this topic is constantly raised. The government has proposed adding "publicly available information disseminated through computer networks" to the media. Over the past 7 years, there have been three attempts by different groups to equate the Internet with the media. Kyrgyzstan is the first country in Central Asia to consider rural areas as a separate segment in the development of ICT. The program for the development of information and communication services in rural areas until 2010 provides for 20 goals.

In all encyclopedic dictionaries and reference books on journalism, it is interpreted as a periodic dissemination of a topical issue or information through the media and a form of propaganda. It is said that the audience of journalism is an active member of the political, economic, spiritual and ideological life of society, which expresses its social significance, its relation to the phenomenon and reality. An online journalist is a type of public service that periodically disseminates, prepares and collects relevant information via the Internet as a means of mass communication. News sites are producing and disseminating information on the Internet at a very high speed. It expands the range of recipients and users of information from all over the world, regardless of where they live or where they live.

4.Results. Today in Kazakhstan, online newspapers are published every day in a new format. Unfortunately, the information in them is constantly updated.

According to Tatiana Startseva, CEO of TNS Central Asia, in 2018, 61% of Kazakhstanis watch TV every day, and 91% watch it every month. In 2013-2017, the share of the audience decreased by 43% in 34 years, and in 2018 it fell by another 12%.

The decline is also due to the territory of settlements and age differences. That is, the younger the age of the audience, the more content is consumed via the Internet [12].

Next, we decided to focus on the impact of new media on the system of genres. In Kazakhstan, the number of online newspapers is growing day by day. Among them we review the most professional online newspapers.

In the online newspaper "Minber" information is reflected in the genres of reports, interviews, reports. All kinds of journalistic genres can be found on the pages of the "Minber". Newspaper "Photo report", "Video", "Best". Comments. In the "Latest" posts, the best in terms of news, videos, photos, statistics will be selected.

The newspaper "Minber" provides flashcards with the help of flash technology, where the main problems and information are presented. The newspaper also has a special page on several social networks. Opportunities to leave a comment are considered, and it is marked next to the article to determine the rating.

Each column of the "Minber" is based on one theme. In particular, the "King of the Word" section publishes only news from the literary world, while the "Spirit" section publishes articles on patriotic education. The "Lawyer's Council" provides questions and answers to an online lawyer.

The section "Society" analyzes repatriates, economy, nation, land, water, social issues. For example, in January of this year, a number of Internet and traditional press editors commented on a threatening letter from the editor-in-chief of the information portal "Abai.kz" D. Kuat on behalf of the site "Kazaitys". The survey was read 357 times and was widely discussed among readers on social networks [13]. Of course, such disputes between journalists can create a negative public image. However, we believe that those who violate journalistic ethics should be punished.

The online newspaper "Qazaq.kz" was launched on June 22, 2005 by the public association "Kazakh Internet". The main goal is to create a Kazakh-language Internet space. The head of the PA is Serikkazy Kokenayevich Kakibalanov. In 2006, one of the first online publications in our native language, the Internet newspaper "Kazakh" (www.qazaq.kz), launched the first Kazakh mail server and search engine. Since its inception, the PA has created more than 100 websites for the development of the Internet in our native language. The newspaper has headings "Society", "State", "Personality", "History", "Atadin". However, as we have seen in the newspapers, the information is updated only once a week.

The "Person" section of the online newspaper "Qazaq.kz" provides memoirs and essays about the lives of well-known or forgotten people. For example, in the memoirs and essays about the poet Tobagul, N. Shakenov, Irsymbet-Kazygul (Kazanbai batyr), T. Zholdyuly, interesting facts and unprecedented facts were published.

In the "History" section there are informative articles on national traditions, national interests, historical events, and in each issue of the newspaper there are excerpts from scientific works on the history of Kazakh newspapers.

The sites "Minber.kz", "Abai.kz" and "Zamandas.kz", which appeared in 2009, were created by the Foundation of the President of the Republic of Kazakhstan for the development of the state language. In November 2009, the portal "Abai.kz" became the winner of the Kaznet "Award KZ". The site is used by more than 500 users a day. The content of these three sites is created by professional journalists working in traditional media. However, it is too early to comment on their place in Kaznet and the state of development of the Kazakh language on the Internet, as these resources have only recently appeared. Portals "Kerek info", "Degen eken" appeared for users as a platform for exchange of opinions and content, but due to financial difficulties they were not able to advertise the project and provide interesting basic content.

The national portal "Massagan" is the most popular resource. There are video files, discussion forums, news, prose and poetry, history, archeology, literature and linguistics, and if the user has created his own account, he can add friends and exchange internal correspondence.

The portal monitors Kazakh blogs and informs you about each post added to the blogs registered in this section. Due to the popularity of the portal, the Writers' Union of Kazakhstan and most journalists are registered there. They also create their own content, which allows young publicists to interact with each other and directly with readers and learn from adults.

The sections of prose and poetry are similar to the runic resource "Prosa.ru". The portal "Massagan.kz" annually holds competitions among users and gives prizes to the winners. According to the portal administrator Bakhytnur Baiteli, their site is visited by 30,000 users a day. Due to the large number of people, the server often crashes, so access to the portal is sometimes difficult. The main audience of the portal is pupils and students. It is also used by writers, journalists and programmers.

According to the largest search engine Alexa.com, which keeps statistics on the traffic of WEB sites, the main part of the audience of the portal "Massagan" is young people studying at universities. These are students from Kazakhstan, Turkey, Mongolia, China and other countries. The portal's search engine uses Google traffic. The portal can be called an entertainment and entertainment Internet project.

Some have compared the media to a telegraph replaced by a telephone. However, instead of replacing the media, we should simply be able to supplement it with new media. For example, our newspaper "Egemen Qazaqstan" is not only sold in newsstands, but also available on their website. The page "Egemen.kz" is updated throughout the day and sent to readers in real time.

In the last few years, the media has undergone a massive change, all the photos, animations, television, movies, newspapers have changed. Computer communications, e-mail, discussion forums, teleconferences, blogs, image-based virtual worlds have all been completely updated. Looking at it this way, the Internet has changed our lives 360 degrees. Even consumption itself is very different.

New media cannot survive without the transition from analog to digital technologies, because the new types of media we know are based on digital technologies. Digital media is designed to read digital codes. The most commonly used number system is a binary code that converts information to 0 and 1. A common code system means that any machine that can read binary code understands, stores, and processes information. Analog media loads information into an object by encoding it.

SMM is an integral part of Kazakhstan's new media. SMM (Social Media Marketing) is a tool for internet marketing. One of the main goals of this industry is to find consumers on the Internet. Also, the formation of the brand of the company or individual, increase sales of products or services through "Facebook", "Twitter", "Google+" and other blog platforms (yvision.kz, kerekinfo.kz, etc.) [13].

Salem Social Media is trying to work in all directions on YouTube. As you can see, web stories, talk shows, comedy programs, news from the Internet world and interview programs dominate. Every project tries to involve a well-known blogger, media personality or presenters and journalists. For example, the talk show "Salem Show" is held in the format of the TV program "Night Studio". Popular singer, actress and TV presenter Zhanar Aizhanova was invited as a moderator, and her readiness to experiment with new content can be seen in her surprising appearances. Another example is Aman Tasygan Live. Having gained experience in television, the strong journalist created programs on Internet television and attracted the attention of viewers. Currently, Salem is the largest project of Social Media in the Kazakh language. In the first issue of his project "Newold Kazakhs", which opened only a year ago, "Is television worn out, is YouTube ahead?" The plight of traditional Kazakh television was discussed in the issue. In other words, there was talk about topics that could not be talked about on television.

Salem Social Media includes three factors that ensure the development of Internet television: unique content, quality and multi-channel. It attracts the attention of the public through materials with different content that traditional TV channels do not show. High quality shooting and editing of content and the ability to emphasize the visual accent play an important role here. In addition, the development of critical programs in different areas, not limited to one project, brings them to the top of Kazakhstani content.

When considering the new media development trends in Kazakhstan, we noticed the following problem. It is the low quality of statistical services in determining and evaluating the ranking of information sites. We decided to discuss this issue in detail below.

Currently, the number of Kazakhstani information dissemination sites and official portals has sharply increased. For example, in 2005 and 2009, Google Analytics and Yandex.Metrics were among the most popular statistical services that determine the ranking of websites. However, e-commerce in Kazakhstan was formed even earlier. Even though the world trends are 3-5 years behind us, we can see that a lot of news is formed, even at zero level. We can connect the same problem with the penetration of new media into our society. For example, in order to determine the movement of the business, to evaluate its effectiveness, and most importantly, to determine the benefits of this efficiency to the individual consumer, it is necessary to have a service that calculates all the data. All these goals were created by the resource liveinternet.ru. The site owner receives data every day, month and year from the moment of entering the calculator code. How many

questions came, what is the most interesting or important of them? What pages are popular? We get clear answers to the question of how many people are on the site right now, most of them are from which region or city. Such a calculator is essential for determining the external effectiveness of the site. It also helps to determine what information needs to be disseminated more often as a result of an objective indicator or to put it into circulation faster. Unfortunately, such activities are carried out outside Kazakhstan.

In 2002, the first Kazakhstani Internet statistics zero.kz appeared. It was created to create a service outside of Kazakhstan and to calculate the Kazakhstani Internet system. Zero.kz was founded by Alexander Uskov, the only long-running statistical site for active Neolabs participants Dmitry Zimin and Vladimir Turekhanov. It is aimed at the Kazakhstan market. Today, more than 9,000 sites of various directions and scales in the country are connected to this computer. This figure made his work even more difficult. The meter reading is not enough for a qualitative analysis of the audience. Some hardware of the site is outdated. There are at least five statistical services that provide complete and accurate information. These include Google Analytics (USA), Chartbeat (USA), Alexa Internet (USA), Similarweb (UK) and Yandex.Metrica (Russia). In addition, most of Similarweb is open and accessible to the public. Due to the increase in the number of alternative services that can provide accurate and complete information to users between 2009 and 2013, many sites are abandoning it due to the technical problems of Zero.kz. Currently, the index of the top 10 most popular sites in Kazakhstan does not match Zero.kz. Unfortunately, the most popular resources Nur.kz, gismeteo.kz, Kolesa | Krisha | Market, Tengrinews.kz, OLX, 365info.kz refused the counter.

Another important issue in the development of new media is information security, detection and combating false information. Taking advantage of the global coronavirus pandemic, scammers have sent 18 million emails a day to users of Gmail, which has 1.5 billion users, with false information about Covid-19. According to Google, the pandemic has reached the peak of phishing attacks, and cybercriminals have tried to obtain users' personal information. The company claims to be able to block 99.9% of 100 million phishing emails per day using machine analytics tools [15]. During the pandemic, the World Health Organization, on behalf of government agencies, provided social support packages and instructed to fill in the personal data required to obtain it.

False information based on a social network and its services requires, first of all, the ability to think critically in order to build media literacy. However, first of all, it is necessary to clearly understand the specifics of cyberspace. In addition to the benefits of the Internet, such as interactivity, accessibility and transparency, the public should be fully aware of the dissemination of false information, attempts to influence the views of users, and build the ability to defend themselves. At the same time, improving critical thinking will be the most important tool in the fight against misinformation. It is necessary to increase the sense of responsibility in cyberspace among the representatives of public institutions. Every user should think about how to use the social network, be aware of the consequences of their actions and learn to accept feedback about themselves. The development of ethics also plays an important role in the formation of media literacy.

A variety of cyber threats can be prevented if every consumer of information gets acquainted with the facts, checks the sources and tries to control the process of selection, reception and distribution of the content he consumes.

Therefore, media literacy is the ability to make decisions and prevent changes and problems in human society with the advent of new technologies.

While information literacy focuses on the importance of access to information, its value, and the ethics of use, media literacy teaches the skills to understand the functions of the media, to evaluate the quality of those functions, and to communicate rationally with the media.

The media often has a direct influence on the manipulation of society by official organizations. This is due to the hasty dissemination of information, with an emphasis on the rapid dissemination of information, with minor changes to the "press releases" provided by organizations.

Dissemination of such unverified, one-sided information to the public has been called "press release" [16, p. 23].

During the Coronavirus pandemic, cyber-attacks and fake information increased so much on Facebook that a new term, "infodemia," was coined. Even among the official media, the website Aikyn.kz published an article entitled "A drug that cures coronavirus in just two days was found" [17]. According to Fackcheck.kz, this is only a prediction of the experience at Monash University. The suppression of such information manipulation is primarily suspected and requires a thorough investigation of the sources.

Thanks to the available functions of digital technologies, in addition to the general effectiveness of cyberspace, in order to prevent the plans of groups intending to commit provocations, fraud and theft, the organization of measures to protect public safety in cyberspace at the state level since 2018. The adoption of the concept of "Cyber Shield" and the establishment of the Committee on Information Security under the Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace of the Republic of Kazakhstan was a concrete step in defining the cyber border of Kazakhstan.

Earlier, on November 14, 2011, on the initiative of President Nursultan Nazarbayev, the strategic directions of information security in the Republic of Kazakhstan until 2016 were approved. The study of optimal mechanisms to ensure information security in the context of digital technologies and socio-political issues has continued to develop on three main formulas:

1. legislative and normative-methodical;
2. organizational and managerial and organizational and technical;
3. personnel reserve;

At the same time, with the direct involvement of law enforcement agencies, regular monitoring was carried out to identify and prevent the facts on the Internet that promote religious extremism and terrorism. As a result, the distribution of 771 propaganda resources between 2011 and 2016 was blocked by the courts. A total of 1,073 cyber-acts attempting to publish materials inciting terrorism and religious extremism, ethnic tensions, and the violation of the rights of children and women were identified, monitored, and blocked [18].

Such comprehensive analysis measures were also mentioned in the special documents on combating religious extremism and terrorism in the Republic of Kazakhstan for 2013-2017, adopted in September 2013. It was clearly necessary to adopt appropriate legislation to implement comprehensive measures to combat cyber incidents. In this regard, in April 2014, the Law of the Republic of Kazakhstan "On Communications" was supplemented with Article 41-1 "On the procedure for termination of communication networks and facilities." Also, on April 23, 2014, Article 242-1 "Dissemination of false information" was added to the Criminal Code, which provides for the use of information and communication networks as one of the objects of control and analysis [19].

For the proper functioning of the "Kazakhstan Cyber Shield", special law enforcement units specializing in cyber security must be formed. This is a requirement tested in world practice. In other words, monitoring the legal relations in the domestic cyberspace with the help of technical systems, identifying and prosecuting those behind the incidents should be on a par with offline security. This, in turn, will increase the responsibility of citizens in cyberspace.

Over the past 2-3 years, the number of cases of spreading unfounded false information on the Internet and causing panic in the country has increased significantly. False statements on social media are especially common in emergencies and emergencies. Accordingly, legal liability has increased. Such incidents have been punishable in the Criminal and Administrative Codes since 2015, ranging from a fine of 20 monthly calculation indices to 2-7 years in prison [20].

On May 11, 2018, the Center for International Journalism MediaNet, with the support of the Soros Foundation-Kazakhstan, launched the first fact-checking and fact-checking project in Central Asia and Kazakhstan, Factcheck.kz. Although it has not been established for a long time, it is concluded at the end of each year. The first steps were taken in September when a contract was

signed with Factcheck.kz Project Syndicate. Since then, readers have gained access to previously unpublished Project Syndicate content related to fact-checking, ie analysis and verification of information, analytical materials on the world economy. The Factcheck.kz project has joined the ranks of fact-checking resources in the world. Specifically, reporterslab.org was one of the first to collect data on fact-checking in Kazakhstan and put it on its map. The year 2017 was marked by the detection of a number of public statements. We have noticed that the statistics of materials are often false. In short, information security is important for the state, and improving media literacy is a very important issue for professionals and consumers of information. Mastering media literacy, especially from kindergarten to the elderly, is a key challenge today.

5.Conclusion. Considering the main trends in the development of new media in Kazakhstan, we identified the following issues. First, the Government of the Republic of Kazakhstan, the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan, as well as the Ministry of Digital Development, Defense and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan will carry out the development of new media. Second, competitiveness in the media space has increased. We associate it with the increase in the number of registered media outlets in Kazakhstan. There are also various mobile applications and a digital magazine. We would like to introduce some of them. Applications only for Kazakhstanis:

The program "Air KZ" will be launched in January 2018 under the guidance of Kazhydromet. This application provides complete monitoring of ambient air quality in Kazakhstan to your mobile phone. According to the developers, the application can monitor the quality of ambient air throughout Kazakhstan. The sections of the appendix provide information on 46 settlements and 84 ecological stations. The "Air KZ" application is available on "iOS" and "Android" media.

A mobile version of the library "Kitap" has been developed. If you have an app installed on your mobile phone, you can download your favorite book and read it without connecting to the Internet. The application is free to install and 4,000 books are stored in the program memory. You can read any book in E-PUB format. The main page of the application presents "recently read books", "most popular books" and "most popular authors". The Kitap mobile application is adapted to the most popular models of smartphones and is available on Android and iOS platforms.

"Soyle.kz" is an application for learning the Kazakh language. There are 20 lessons in the Kazakh language in the program, and each user can start at their own level and monitor the development process through the application. The application also has a system that checks the correct construction, spelling and pronunciation of sentences. The program includes thematic conversations, game lessons, as well as ready-made phrases that can be useful for those who do not know the Kazakh language in the hospital, bank, hotel, shop or while traveling. The application is available for "Android" and "iOS" based devices.

The "Smart Travel KZ" application was launched by the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan for our compatriots abroad. The main purpose of the application "Smart Travel KZ" is designed to ensure the safety of citizens of Kazakhstan abroad, as well as to provide assistance and assistance abroad. The "Smart Travel KZ" application contains regional features of countries, norms of behavior, recommendations on actions in dangerous situations, emergency warnings and other necessary information for citizens abroad [21].

In conclusion, the development of new media in Kazakhstan is being carried out in stages. Of course, there are problems. First of all, the main task is to train convergent journalists who have mastered the possibilities of new media. Only then will the potential of the Kazakh media space increase and become more competitive. In this regard, it is important to undertake research projects on this topic in higher education.

References:

[1] **Barlybay,S.D.**, Rakhmankulov E.S. Mass communication in Kazakhstan and in the world. - Almaty, 2013. -321p.

- [2] **Serdali, B.K.**, Sadykov S., Tuyakbayev G.A., Ashirbekova G.S., Zhaxylykbaeva R.S. National Identity in the Print Media of Kazakhstan in the Late Soviet Period / Global Media Journal ISSN 1550-7521. 2017 Vol. 15 No. 28: 75 /<http://www.globalmediajournal.com/open-access/national-identity-in-the-print-media-of-kazakhstan-in-the-late-soviet-period.php?aid=86041>
- [3] **Kokhanov, N.B.** Internet communication system in Kazakhstan. –Almaty, 2015. -113 p.
- [4] **Dilmuratov, B.K.** Media space in Kazakhstan: the main directions of research - Kstanay, 2014. - 234 p.
- [5] Kurmash A. Dauren Abayev shared his plans for 2020 /https://strategy2050.kz/news/d-uren-abayev-2020-zhyl-y-zhosparlar-turaly-aytty/?sphrase_id=10560974
- [6] State program of digital Kazakhstan / <http://adilet.zan.kz/eng/docs/P1700000827>
- [7] Clarification of the budget for 2019, provision of Internet access and introduction of 5G - how was the next meeting of the Government of the Republic of Kazakhstan? / <https://primeminister.kz/en/news/reviews/2019-zhyl-byudzhetin-nak-tylau-internet-zhelisine-kolzhetimdilikti-k-amtamasyz-etu-zh-ne-5g-engizu-kr-ukimetinin-kezekti-otyrysy-k-alay-otti>
- [8] Erkimbay A. New media: from monologue to dialogue. - Almaty: Asyl Kitap Publishing House, 2012, - 104p.
- [9] Zhakyp B. Basics of journalistic creativity. –Almaty: Kazakh University, 2004. -486p.
- [10] Ramazan A. Adaptation of the media in Kazakhstan to the conditions of globalization // National media in the context of globalization: materials of the international scientific-practical conference. –Almaty: Kazakh University, 2006. -156p.
- [11] The Law of the Republic of Kazakhstan on Information and Communication Networks.- Almaty: Seven Charters. 2008.
- [12] Ratings of Kazakh TV channels fall. Why does this happen? / <https://informburo.kz/stati/rejtingi-kazahstanskih-telekanalov-padayut-pochemu-eto-proishodit.html>
- [13] Salem Social Media / <https://socialblade.com/youtube/top/country/kz>
- [14] What is SMM and SMM-strategy? \ \ <https://massaget.kz/blogs/20306/>
- [15] Joe T. Google blocking 18m coronavirus scam emails every day. URL: https://www.bbc.com/news/technology-52319093?utm_source=morning_brew
- [16] ShturkhetskiyS. Media literacy. - Lyon: IREX Europe, 2018. –151 p.
- [17] Tleukhan Zh. A cure for coronavirus in 2 days was found / <https://factcheck.kz/eng/bastybet1/faktchek-koronavirustы-2-kunde-emdejtin-dari-tabyldy/>.
- [18] Baigara N. Cybersecurity has become an important issue / <https://egemen.kz/article/186813-kiberqauipsizdik-manhyzdy-maselege-aynaldy>
- [19] Criminal Code of the Republic of Kazakhstan / http://adilet.zan.kz/en/docs/K1400000226/k14226_hm
- [20] Cyber Shield of Kazakhstan. Information Security Committee /<https://www.gov.kz/memleket/entities/infsecurity/projects/details/21?lang=en>
- [21] 12 useful mobile applications for Kazakhstanis / https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/12-poleznyih-mobilnyih-prilojeniy-dlya-kazahstantsev-351284/

DIGITALIZATION FEATURES FOR PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION AT DIFFERENT STAGES OF PERSONALIZATION FORMATION

Saudabayeva¹ G.S., Janbubekova² M.Z., Maigeldiyeva³ Sh.M., Agbaeva⁴ Y.B., Amzeeva⁵ G.A.

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay, Almaty city, Republic of Kazakhstan, gylmiraS75@mail.ru

² Shakarim University Semei city. Republic of Kazakhstan, meiramgul3.11@mail.ru

³ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, sharban56@mail.ru

⁴ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan ultusyn.agbaeva@mail.ru

⁵Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, gulnaramzeeva@mail.ru

Abstrakt. The article presents the views of the authors on the role and influence of the features of digitalization on professional self-determination at different stages of personality development. The authors note the unique capabilities of digital technology for the versatile development of a modern higher education institution as a whole. The article emphasizes the importance of training highly professional teachers who need to be taught in the walls of the university the methods of professional self-determination.

Keywords: self-determination, professional self-determination, personality, development, digitalization

INTRODUCTION. The socio-economic modernization of the state requires higher education to train competent teachers for secondary schools which will create conditions for effective professional self-determination of students, the development of their individual qualities and abilities to adequately and responsibly relate to the problem of professional self-determination. The problem of professional self-determination of schoolchildren has always attracted the attention of scientists - psychologists, sociologists and teachers. In the practice of pedagogical activity, professional self-determination is considered from the point of view of socialization of youth, representing the teenager as a subject of professional activity. Professional self-determination acts as one of the most significant components of a person's professional development and as a criterion for the success of this process.

In a message of the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan dated September 2, 2019, "CONSTRUCTIVE PUBLIC DIALOGUE IS THE BASIS OF STABILITY AND PROSPERITY OF KAZAKHSTAN" it was stated, that at the head of strategic plans should be the quality of education. In our country, an effective methodology for accounting for the balance of labor resources has not yet been developed. In fact, the domestic system of training specialists is divorced from the real labor market. About 21,000 school graduates cannot enter professional and higher education institutions every year. This category of young people joins the ranks of the unemployed and marginalized. Many of them fall under the influence of criminal and extremist groups.

We must move on to a career guidance policy based on identifying student abilities. These policies should form the basis of the national standard for secondary education. [1]

It is obvious that modern production, moving away from hypertrophied forms of narrow specialization to the integrative nature of professional activity, does not demand incompetent workers. Professional mobility, the ability of a specialist to compete for a job, retraining and even changing a profession should be formed back in school. Thus, a creative attitude to the matter, adequate self-realization in the world of work is both personally and socially significant value.

Professional self-determination is an integral part of holistic life self-determination; it expresses the individual's attitude to the professional-labor environment and the way of its self-realization. This long process of coordinating intrapersonal and socio-professional needs does not end with professional training in the chosen specialty; it takes place throughout the life and work path.

Therefore, it is indisputable that improving the quality of education and its most important component is required — preparing students for professional self-determination on a qualitatively new basis, that is, the result of the teacher's activity should be the state of readiness of the adolescent for conscious, independent thinking about his future.

However, in the practice of teaching and upbringing, it was noted that schoolchildren experience noticeable difficulties, which consist in the fact that adolescents often have no idea about the real content of the chosen profession, about their own personal qualities, about the requirements of the chosen profession, there is no corresponding motivation, as well as adequate self-esteem.

This suggests that the existing forms of preparation for professional self-determination are not effective enough, therefore professional self-determination should be considered as a complex and lengthy process of reconciling intrapersonal and social-professional components of human development [2].

LITERATURE REVIEW. In psychological and pedagogical literature, professional self-determination is defined as a complex decision-making process by which the individual forms and optimizes the balance, preferences and inclinations, on the one hand, and the needs of the existing system of social division of labor, on the other.

In pedagogy and psychology, the study of the problems of professional self-determination was carried out in different directions. In psychology, this problem was solved in connection with the analysis of life self-determination (B. G. Ananiev, S. L. Rubinstein), in the context of studying the age-related patterns of personality formation (L. I. Bozhovich, P. A. Shavir), in terms of the formation problem of a person as a subject of professional activity (E.A. Klimov, V.V. Chebysheva), as part of the study of issues of professional formation (T.V. Kudryavtsev, A.I. Sukhareva, E.M. Pavlyutenkov) and the psychological foundations of labor education of schoolchildren (F.I. Ivashchenko, E.A. Faraponova). [3,4]

S.P. Kryagzhde devoted the research to the formation of professional interests, A. Seyteshev substantiated a systematic approach to the formation of professional orientation of students. V.V. Yaroshenko and E.M. Pavlyutenkov studied the motivation for choosing a profession. Theoretical and methodological aspects of professional counseling were considered in the works of A.E. Klimova, N.F. Geyzhan, N.S. Pryazhnikova, S.S. Grinshpun. A.K. Osinsky showed the role of self-regulation in the formation of an active personality. B.A. Fedorishin substantiated a systematic approach to the professional information of schoolchildren. The methodological foundations of career guidance were developed by A.D. Sazonov, V.D. Simonenko. S.N. Chistyakova investigated the preparation of young people for choosing a profession as a value process and substantiated the concept of a systematic approach to career guidance management. [5]

A significant contribution to the study of problems of vocational guidance was made by scientists of Kazakhstan. General issues of the organization of vocational guidance in schools, in interscholastic factories, production schools, and the features of career guidance for certain types of activities were highlighted in the works of G.A. Umanova, A.P. Seitesheva, B.I. Mukanova, G.T. Khayrullina, G.S. Saudabaeva, B.Zh. Sadykova, R.O. Ozgambaeva, G.S. Minibaeva, Sh.D. Duysembekova, K. Abdrakhmanova, N.B. Ishmukhametova S.A. Kulchanova, T.S. Chinibayeva and others.

It should be noted that Kazakhstani researchers began to consider professional self-determination not as a single act of choosing a profession, but as a long process of personality development in the framework of future professional activity, an integral part of human development (B.A. Abdugarimov, A.A. Beisembaeva, K.A. Duisenbaev, T.M. Baimoldaev, L.Kh. Mazhitova, E.M. Pavlyutenkov, A.P. Seiteshev, K.U. Ustemirov, G.T. Khairullin, S.G. Saudabaeva, A.Zh. Khaidarova, and others). [5]

The analysis of theoretical sources showed that the ways of preparing highly qualified, professionally mobile students of pedagogical universities have not been sufficiently studied. Despite the fact that a large emphasis in the scientific literature remains on digitalization in

education, there are free niches in teaching students of pedagogical universities to prepare students of comprehensive schools for professional self-determination using digitalization.

METHODOLOGY. The conditionality of professional self-determination by social norms and values is now becoming a serious socio-pedagogical problem. The problem of professional self-determination of schoolchildren has always been relevant, but now it requires its scientific and practical solution at the modern level, taking into account the changed socio-economic foundations of society, as various factors influence the socialization of modern youth: political changes in the country, transformation of the value-regulatory system, a new social differentiation in society, a change in the scale of prestige of professions, a decrease in the standard of living of the majority of the population, an increase in unemployment, and in inequality in education.

In accordance with the sources studied on this topic, we have identified the following methods:

- a) theoretical analysis, comparison, generalization of scientific literature
- b) observation, study of documentation and projects, the study of advanced pedagogical experience that will help students of pedagogical universities to learn and organize in practice practical methods of applying vocational training using digital technologies

RESULTS AND DISCUSSION. In Kazakhstan, the digitalization of education is one of the leading trends in the process of its reform.

We are talking about online textbooks and virtual laboratories, open educational content, a flexible and individual approach for each student.

Currently, within the framework of the implementation of the State Program “Digital Kazakhstan” for 2017-2021, the educational portal THESIS.KZ is implementing a project aimed primarily at teachers: the development of an information culture, the creation of a digital educational environment, the popularization and practical development of new electronic educational programs.

At the same time, it is important that in the quest for digitalization of the learning process, the optimal balance of live human communication and being in a virtual environment, a kind of synthesis of the real and digital world, be observed. Only in this case will we be able to develop in the paradigm of the strategy “Society 5.0” - a super intellectual society.

From the words of the head of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Zhomart Tokayev, set forth in the jurisdiction, we understand how acute the issue of career guidance is. Accordingly, we are going in the right direction, as we are developing teaching methods for the professional self-determination of students of pedagogical specialties of universities.

Analyzing the process of professional self-determination of a person, we proceed from the initial assumption that this process occurs throughout a person’s life and has specific features depending on the stages of personality formation. In this regard, we have identified the following stages or stages of professional self-determination: preschool childhood, primary school age, adolescence, early adolescence, youth, maturity, old age. For completeness of the study, we will consider the specifics of professional self-determination inherent in each of the listed stages.

A person’s professional self-determination begins far in his childhood, when in a child’s game a child assumes various professional roles and loses the behavior associated with him.

Preschool childhood. The well-known desire of children in their games to imitate adults and reproduce their actions and activities. In preschool age, role-playing games are widespread and some of them are professionally oriented. Children play by appropriating the roles of doctors, sellers, educators, drivers of vehicles, cooks, etc.

The initial labor tests are important for further professional self-determination - performing simple steps to take care of clothes, plants, cleaning the premises, etc. These labor actions develop interest in work, form the basis for raising positive motivation for any activity in general, enrich children's knowledge of adult work.

Knowledge of adults work has the positive impact for the further professional self – determination.

For their formation, it is justified to observe the work of adults, and then a description of the content of labor.

The result of professional role-playing games, performing the simplest types of labor, observing the work of adults is the "self-determination" of preschoolers based on the distinction of types of labor and comparison of different professions.

Primary school age. The psychological feature of younger students is imitation of adults. Hence the orientation to the professions of significant adults: teachers, parents, relatives, close friends of the family. There is a kind of professional induction.

The second important feature of children of this age is the motivation for achievements, and, of course, first of all, in leading activities - study. A child's awareness of his abilities and capabilities on the basis of the already gained experience of training, playing and working leads to the formation of an idea of the desired profession.

The development of abilities by the end of primary school age leads to a significant increase in individual differences between children, which affects a significant expansion of the range of professional preferences.

Educational and work activities contribute to the development of children's imagination, both recreational and productive (creative). On the basis of this ability, an enrichment of the concept of the content of various types of labor takes place, the ability to understand the conventions of individual events, to imagine oneself in a particular profession is formed. The child has professionally colored fantasies that will have a great impact on the professional self-determination of the person in the future.

Adolescence is the period of primary, ambivalent option. Adolescence is one of the most responsible periods of the formation of personality. At this age, the foundations of a moral attitude to different types of work are laid, the formation of a system of personal values that determines the selectivity of adolescents to various professions.

At the age of 13 - 15 years, a period of development of professional self-consciousness begins, when students develop the personal meaning of choosing a profession, the ability to correlate the social goals of choosing a field of activity with their ideals, ideas about values and their real capabilities. To do this, students must master the maximum knowledge, skills on the scientific basis of the choice of profession, which are acquired in the process of studying special courses.

Imitation of the external forms of adult behavior leads to the fact that teenage boys are guided by the romantic professions of "real men" with strong will, endurance, courage, and courage (test pilot, astronaut, race car driver, etc.). Girls begin to focus on the profession of "real women", charming, attractive and popular (top model, pop singer, TV presenter, etc.). Orientation to romantic professions develops under the influence of the media, replicating samples of "real adults". The formation of such a romantic professional orientation is also facilitated by the desire of adolescents to express and assert themselves.

Differentiated attitude to different subjects, classes in circles of art and technical creativity form among teenagers educational and professional intentions and professionally oriented dreams. These orientations contribute to the emergence of new professionally oriented motives for learning, initiate the self-development of qualities and abilities inherent in representatives of desired professions.

Samples of the desired future, professional dreams become psychological milestones, touches of professional self-determination.

Early youth. The most important task of this age is the choice of a profession. This is a period of realistic options. Professional plans of a teenager are very vague, amorphous, have the nature of a dream. He most often imagines himself in various professionally emotionally attractive roles for him, but he cannot make the final psychologically sound choice of profession. But at the very beginning of adolescence, this problem arises for those girls and boys who are forced to leave the main secondary school. This is about a third of older adolescents: some of them will go to

primary and secondary vocational education institutions, while others will be forced to start independent work.

At the age of 14-15 it is extremely difficult to choose a profession. Professional intentions are diffuse, vague. Professionally oriented dreams and romantic aspirations cannot be realized in the present. Dissatisfaction with the real future has stimulated the development of reflection - self-awareness of the "I" (who am I? What are my abilities? What is my life ideal? What do I want to become?). Introspection becomes the psychological basis for delayed professional self-determination for many students in a vocational school. Although, it would seem, it was they who were receiving professional education in vocational schools, vocational schools, technical schools and colleges that were already professionally determined. But statistics show that the choice of an educational institution is not psychologically sound.

At the age of 16-17 (grades 10-11), the social and professional status is refined. Students focus on the formation of professionally important qualities in the chosen type of work, control and correction of professional plans, ways of assessing results, achievements in the chosen activity, self-training for it and self-development; social and professional adaptation of schoolchildren is carried out purposefully (the formation of not only professional knowledge and skills, but also the development of norms and values of a specific work collective).

Psychologically more comfortable are those girls and boys who receive secondary (complete) general education. By the time of graduation, girls and boys from many imaginary, fantastic professions should choose the most realistic and acceptable options. Psychologically aspiring to the future, they understand that well-being and success in life will primarily depend on the right choice of profession.

Based on the assessment of their abilities and capabilities, the prestige of the profession and its content, as well as the socio-economic situation, girls and boys are, first of all, self-determined in the ways of obtaining a professional education and reserve options for joining professional work.

Thus, for educational and professional self-determination - a conscious choice of ways of vocational education and training are relevant older adolescents, for girls and boys.

Youth. At the age of 16-23, the vast majority of girls and boys receive vocational education in educational institutions or vocational training in enterprises or institutions.

A comprehensive school with its romantic aspirations and professionally oriented dreams is a thing of the past. The desired future has become the present. However, many are experiencing dissatisfaction and disappointment in the choice (forced or voluntary) to choose a training and professional field. Attempts are being made to make adjustments to the professional start.

Most girls and boys, gain confidence in the justification of their choice in the course of vocational training. There is an unconscious process of crystallization of the professional orientation of the personality. The gradual assimilation of the future social and professional role contributes to the constitution of oneself as a representative of a certain professional community.

Youth (up to 27). This is the age of social and professional activity. There were doubts behind the correctness of the professional choice made. As a rule, there is already a certain professional experience and place of work. Professional growth is becoming relevant. Some peers have already achieved certain professional achievements. But the overwhelming majority of young people who have completed, it would seem, the construction of their lives and are professionally self-determined, begin to experience psychological discomfort due to unrealized high professional plans and psychological saturation with professional work.

The lack of real professional achievements and the uncertainty of career prospects actualize the reflection of one's being, and generate self-analysis and self-esteem of "I-concepts".

There comes a period of mental turmoil. An audit of professional life initiates the definition of new vital goals. We list some of them:

- improvement and professional development;
- initiation of promotion and job change;
- The choice of a related specialty or a new profession.

One thing is obvious: for many young people, by the age of 30, the problem of professional self-determination is becoming relevant again. Two ways are possible: either to remain in the chosen profession and establish oneself in it, become a professional, or professional migration, which means a change of job or profession.

Maturity. This is the most productive age - the period of the realization of oneself as a person, the use of one's professional and psychological potential. It is at this age that life and professional plans are realized, the meaning of the very existence of man is justified. The profession provides a unique opportunity to apply your abilities at a specific labor post, develop an individual style of activity, realize your need to be a Person, Individuality in professional work. High professionalism allows the individual to realize his tendency to excess professional activity, which maximally expresses the transcendent capabilities of a person.

Full immersion in the professional life, satisfaction with the chosen profession, a conscious professional position, constant confirmation of their professional significance, need and usefulness lead to the emergence of a special emotional state - professional optimism.

All these professionally determined changes contribute to professional self-assertion, constitute self-determination of a person in a professional culture and mean full integration into the professional environment.

Along with these psychologically positive changes destructive ones occur as well. Some professionals, more oriented to the recognition of their professional psychological potential, not satisfied with their professional and official status, again revise their professional life. The "audit" of their own professional achievements leads them to think about the need for a radical change in work, position and even profession. However, the burden of enormous positive professional experience and achievements reduces the professional mobility of the individual, complicates the possibilities of professional migration. Compensation for a narrowing professional space is the initiation of receiving, "obtaining" various kinds of professional awards, socially significant posts, awards, ranks, etc.

Elderly age. Reaching retirement age leads to the exit from professional life. By the age of 55-60, a person does not have time to completely exhaust his professional potential. Still high professionalism, despite the existing professional fatigue, raises doubts about the justification of retirement. An alarming time sets in, overnight, stereotypes and lifestyles are being destroyed. Professionally important qualities, professional knowledge and skills, experience and skill - everything becomes unclaimed. These negative aspects accelerate social aging. A professional life after a career is possible for those elderly people who find the strength to continue active professional activity in the form of mentoring - mentoring, transferring professional experience. Most retirees are characterized by psychological confusion, a feeling of "professional homelessness", disintegration from the professional environment, causing painful experiences of their uselessness and futility.

The problem of self-determination again arises, but not in the professional life, but in the social, socially useful. Some pensioners will find themselves in social and political life, others will plunge into family and domestic problems, others will seriously engage in gardening, and some will continue their working lives in the field of small private business. This is a period of active social and labor self-determination and the continuation of oneself as a person.

Concluding the reflexive analysis of personality self-determination at different stages of professional development, we emphasize that professional self-determination is not just the choice of a profession or alternative scenarios of professional life, but a kind of creative process of personality development. Self-determination can be adequate to a professionally important problem - and then the personality develops, or maybe inadequate - then it creates an internal conflict, activating protective mechanisms instead of development processes.

Let us summarize our reflective-analytical reasoning about the relationship of the methods of professional self-determination at different stages of the professional formation of a person in table 1.

Table 1 - Professional self-determination at different stages of personality formation

Age	Stages of professional formation	Ways of professional self-determination
Preschool childhood (up to 7)		Professional role plays
Primary school age (up to 11)		Professional inductions
Teenager age (up to 15)	Primary Option Ambivalent	Professionally colored fantasies. Romantic colored professional intentions.
Early youth (up to 18)	Secondary realistic option	Situational choice of educational and professional direction. Choice of vocational education and training
Adolescence (up to 23)	Professional education and professional training	Self-determination in the professional field
Youth (up to 27)	Professional adaptation. The first professionalism	Crystallization of a professional orientation. Self-determination at a specific workplace
Maturity (33 - 60)	The second professionalism, professional mastership	Self-determination in the profession; Self-determination in a professional culture

Thus, professional self-determination is a process of a person forming his attitude to the subject-labor environment and a way of self-realization in it, which depends on:

- value orientations and attitudes;
- level of formation of ideas about the profession;
- level of development of self-esteem;
- abilities, inclinations and interests;
- level of development of professional motivation;
- personality traits;
- social environment, real living conditions (family relations, health, material support, etc.).

All of the above determines the need to pay special attention to the situation of schoolchildren choosing a profile of education at earlier age stages. The purpose of organizing education is the organization of competent and professional pedagogical activity for the professional self-determination of schoolchildren, which is aimed at the consistent implementation of the right of a growing citizen to make a conscious choice of profession. In this regard, in a comprehensive school, it is necessary by means of pedagogical activities for professional self-determination to create an appropriate educational space that promotes self-determination of students through the organization of elective courses, information work and vocational guidance.

Professional self-determination of schoolchildren includes a set of measures aimed at reinforcing the skills of independent creative activity in the preferred field, the formation of moral readiness for work, and profile and professional orientation.

V. A. Polyakov and S. N. Chistyakov in the collection "Professional self-determination of youth" [6] consider 7 stages of a dynamic professional process characteristic of age periods, starting from preschool age and ending with older adolescence:

Stage I - preschool age - Professional orientation as interest in the subject or purpose of work.

Stage II - Grades 1-4 - Professional interest as an attitude toward mastering one of the professions of the chosen field.

Stage III - Grades 4-7 - Professional intention, formed on the basis of sustained professional interest.

Stage IV - Grades 8-10 - Professional self-determination of students as a willingness to self-determination.

Stage V - grades 10-11 - Professional plan as the final stage of self-determination.

Numerous factors influence the path of professional development of a graduate of educational organizations. Professional self-determination is carried out by students under the influence of the following factors:

- independently, based on personal abilities;
- under the influence of relatives, other adults;
- on the advice of teachers;
- for company with friends;
- influenced by the media.

Great attention is paid to the readiness of the student to fulfillment of the definite activity. The readiness of the student to make a decision on the choice of the sphere of professional activity depends on his knowledge of the subject matter, consisting of three components of the choice of profession: “I want”, “I can”, “I need”. And ideally, these components should be consistent and not contradict each other.

Assessing the state of readiness of students for professional self-determination is determined by a combination of criteria: cognitive, motivational-value, activity-practical and indicators that depend on their age and psychological characteristics.

Results. Thus, professional self-determination is an essential part of life’s self-determination of a person and occurs at all stages of a person’s life. Today there is no one to be surprised that people have several diplomas of secondary specialized and higher education. In the era of market relations, the concept of education for life is not relevant. Every year, new, modern professions and specialties appear on the market.

The end of 2019 and 2020, no doubt the entire educational community showed how significant “Digitalization of Education” is. Almost the whole world sat down for onlain training. There were such difficulties as overloading Internet networks, the lack of perfect platforms for training large audiences, etc. It is necessary to build up vast experience in professional self-determination and using the unique capabilities of digital technology for the diverse development of a modern institution of higher education. Thanks to digital technologies, an opportunity has been created for the rapid exchange of experience and knowledge, the adaptation of online learning, the development of digital libraries. A modern university is obliged to adapt to preserve its unique qualities and competitive advantages, to competently build a strategy for its development. This work is aimed at training highly qualified teachers who theoretically teach life-long methods of professional self-determination.

REFERENCES:

[1] Message from the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of the Republic of Kazakhstan “Constructive public dialogue-the basis of stability and prosperity of Kazakhstan”, Nur-Sultan, September 2019

[2] **Khayrullin, G.T.**, Saudabaeva G.S. Professional orientation of a modern student. Almaty, 2007. -116 p.

[3] **Klimov, E.A.** Psychology of professional self-determination. - Rostov-on-Don, 1996.280 p.

[4] **Shavir, P.A.** Psychology of professional self-determination in early adolescence.-M., 1981.-95 p.

[5] **Saudabaeva, G.S.** Scientific and pedagogical foundations of professional self-determination of students in modern conditions. - monograph Almaty 2014. -279 p.

[6] The concept of professional self-determination of youth / V.A. Polyakov., S.N. Chistyakova and others. //Pedagogy. - 1993. - No. 5. –C.33-37.

- [7] **Shutaleva, A. V.**, Tsiplakova Yu. V., Kerimov A. A. Humanization of education in the digital era // Prospects for Science and Education. International electronic scientific journal. ISSN 2307-2334 (Online) Issue address: pnojurnal.wordpress.com/archive19/19-06/
- [8] Acmeology: Textbook / A. Derkach, V. Zazykin. - SPb. : Peter, 2003. - 256 p.
- [9] Didactic concept of digital vocational education and training / Under the scientific editorship of V. I. Blinov. - M., publishing house "Pero", 2019 - 98 p.
- [10] **Choshanov, M.A.** E-Didactics: A New Look at Learning Theory in the Digital Age // Educational Technologies and Society, 2013. p. 684-687; from. 685
- [11] Tapscott D. Growing up digital: The rise of the Net Generation. New York: McGraw-Hill, 1999.
- [12] **Rosen, J.L.** Teaching the iGeneration // Educational Leadership. 2007. № 68 (5). Pp. 10–15.

TIME AND ITS MANAGEMENT ARE KEY FACTORS IN MAKING LEARNING PRODUCTIVE

Abdiyeva¹ Zh., Berik² N., Daribaeva³ S., Saparkyzy⁴ Zh., Nasipova S.⁵

¹ Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, B.Sattarhanov, 29, Turkestan, Republic of Kazakhstan,

juzya10@mail.ru

² Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, B.Sattarhanov, 29, Turkestan, Republic of Kazakhstan

³Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi 29 a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, sandigul63@mail.ru

⁴Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi 29 a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, 793@mail.ru

⁵ post-graduate student, Orenburg State Pedagogical University, Russia nsabira@mail.ru

Abstract. The research presented in this article proves its purpose: the experience of time management, the detection of time thieves, the influence of parents on time management, the concepts that justify the purpose of the study. Proper time management helps a child to improve their academic performance and socialize. Socialization is a process of personality formation, during which people learn to adapt to social norms, that is, a process that allows them to continue the values of society and pass its culture from generation to generation. The socialization of a person depends on the child's activities, his participation in work and public life. The formation of personality is the recognition of the environment, good and evil, and the need to live on.

Keywords: learning process, time, time management, productivity, barriers, primary school students.

1. Introduction The purpose of the Education and Science Development Program of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025 is: "Increasing the global competitiveness of Kazakhstan's education and science and education and training of the individual on the basis of universal values." (<http://adilet.zan.kz/en/>) We all know that upbringing and education begin in preschool organizations and schools. However, a well-organized learning process is a guarantee of the most systematic and high-quality learning activities of the individual. Therefore, we believe that today it is important to determine the influence of both parties (teacher-student) involved in the teaching / learning process.

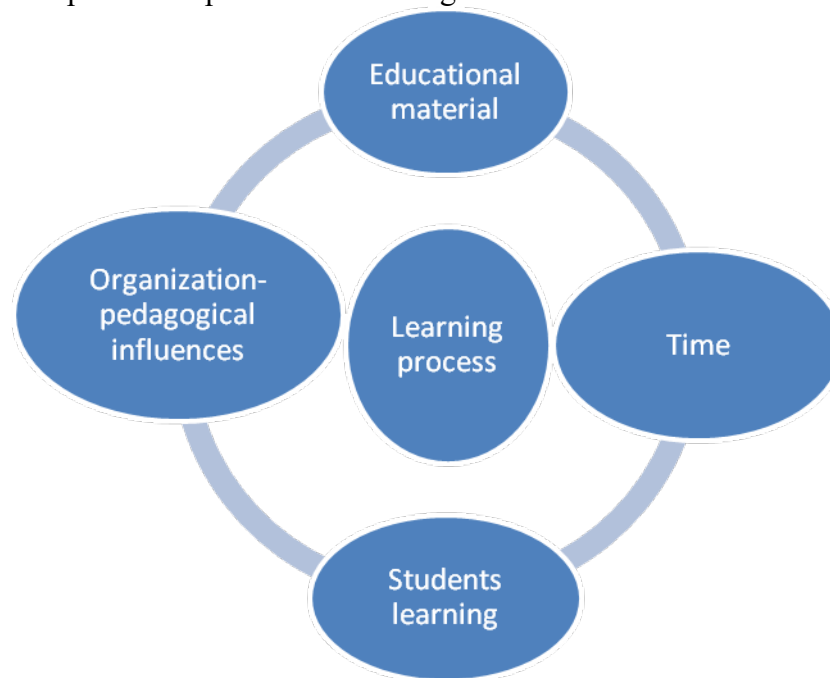
Today there is a lack of research to assess the effectiveness of the learning process, increase the productivity of the learning process, make learning more productive. That is why we conducted a study to identify the factors that contribute to the overall effectiveness of the learning process. According to many studies, there are four factors that affect the effectiveness of teaching. The most important of them is time.

One of the main problems at the present stage is that students in the school do not have time to study and do not receive self-education and do not use their time effectively. As a result, there is an inefficient organization of extracurricular activities.

Being able to manage time well is a key determinant of success or failure. Studies show that the vast majority of people do not think about organizing their daily activities in advance and waste their time and energy on them. In our society today, the concept of "time management" is often used to help people solve complex problems in the organization of their time.

Time management is a branch of management that studies the methods and techniques of time management. Time Management is a technology of time management and the efficiency of its use, as well as control over the allocation of time, increasing its special efficiency and productivity.

2. Literature review Numerous studies have identified four key components of the complex that shape the process of productive learning.

As you can see, the main factor is the study material. Therefore, in order to determine this factor, the school teacher must determine the content of the subject, the content of teaching, learning materials and elements that are understandable to the student. Conceptual and psychological comprehensibility of the educational material is of paramount importance. The second main factor is the organizational and pedagogical impact on the implementation of the organizational, teaching and educational functions of teachers in the family and especially in educational institutions. A number of works should be carried out in this direction as well. These include the relevance of the teacher's personality to the pedagogical activity, the personal / relationship of teachers (teachers), which is assessed by the student, the organization of the pedagogical process with the choice of effective teaching methods. Psychological effects and the establishment of positive relationships are also related to this factor.

The third factor is the student's learning, is the student's ability or suitability to learn. Targeted student group and individual study is included. Here, student learning can again be divided into in-class and out-of-class activities. The mental processes of the student are also considered in the context of this factor.

The last major factor in product learning is time. Time itself can be divided into time spent in class and time spent on self-study (self-study). This factor is related to these other factors and is aimed at increasing their contribution to education.

The educational process will not be effective unless teachers prioritize the identification and effective use of time factors that affect or are the basis for learning productivity.

One of the main problems at the present stage is that students in the school do not have time to study and do not receive self-education and do not use their time effectively. As a result, there is an inefficient organization of extracurricular activities.

So, time is one of the factors that make learning productive. Time is intuitively familiar and understandable to everyone; everyone has their own idea of time. Time is also an indicator of a person's life. But although time is no different from our lives, the connection between time and life is closely linked to the sun and its rays, to the tree and the fruit, to the eyes and sight. There is no doubt that mankind needs time and space, not to mention other works. Spending free time is to make your life without measuring time and value.

An important component used in the measurement system to describe time events, their duration and the distances between them and the movement of objects. Along with its descriptions in mythology, philosophy and other fields of science, time has been the object of study and has led to the lives of many great scientists.

One of the basic concepts of physics that characterizes the duration and sequence of events. Every student in the school knows it. But not everyone pays enough attention to the organization of activities [Podlasy, 1999]. Proper time management can turn it into a reliable assistant [Aryn, 2006].

Being able to manage time well is a key determinant of success or failure. Studies show that the vast majority of people do not think about organizing their daily activities in advance and waste their time and energy on them. In our society today, the concept of "time management" is often used to help people solve complex problems in the organization of their time.

Time management is a branch of management that studies the methods and techniques of time management. Time Management is a technology of time management and the efficiency of its use, as well as control over the allocation of time, increasing its special efficiency and productivity.

Time is an irreplaceable resource, so it is recommended to use it efficiently. Adolescents often face the problem of lack of time, which leads to the inability of students to spend their time studying, improving their progress, hobbies, entertainment and recreation. Time management helps both children and adults to keep track of time and allocate personal time.

Time management nurtures and develops in children the following qualities: independence, responsibility, goal achievement, reflection, experience in the development of intellectual and voluntary spheres. All this is closely related to the child's ability to organize their activities and time.

Proper time management helps a child to improve their academic performance and socialize. Socialization is a process of personality formation, during which people learn to adapt to social norms, that is, a process that allows them to continue the values of society and pass its culture from generation to generation. The socialization of a person depends on the child's activities, his participation in work and public life. The formation of personality is the recognition of the environment, good and evil, and the need to live on.

At the same time, it is important to understand that time is a strategic resource for human success or sustainable development in a particular area. Time is money, information, technology, people, and so on.

Even if we deeply understand and accept the fact that time is a strategic resource (person and organization), the word "resource" implies possible things.

A convenient metaphor for the transfer of a temporary resource from a "potential" object to a "current" object is the law of time as a strategic resource.

The law can be summarized as follows:

Working time = goal · (mode of operation + energy) - obstacles

This expression can be interpreted as follows:

Working hours depend on:

- 1) the purpose of the work - it must be a "qualitative goal" or SMART goal;
- 2) method of work - in a broad sense is understood the structure and composition of a particular action, including its internal and external components; as well as structures of methods of work in special technological management;
- 3) energy used for action - any costs of effort and means of an objective as well as subjective nature, which allow the effective implementation of the "energy" method of work;
- 4) obstacles - any internal or external obstacles that complicate or make it impossible to perform the work and achieve the goal.

Thus, the optimization of working time ("acceleration", "slowing down", "accumulation", "adjustment") is carried out by technological control, ie by changing one or more of the four components of the given formula (purpose, method of operation, energy, obstacles) at once. can be carried out. For example, good energy sources (powerful, unlimited, cheap, etc.) usually allow you to use the strategy of "accelerating" time. Setting quality goals makes it easier to differentiate priorities and allows you to use a time-saving strategy. Obstacle management is usually carried out in a strict manner of time accounting and control, which is associated with a strategy of "regulation".

The mathematical form of writing the expression of the law of time as a resource is not accidental. The "connection" of the mode of operation and its energy base shows that the interaction of two factors enhances the effect (synergy). Without sufficient energy, there can be no efficient work, and on the other hand, technologically "advanced" methods of work can save energy. "Multiplication" shows the most important role of motivation and a clear "goal image" to optimize working time for the goal. It should also be noted that the law of the time is of paramount importance: if there is no conscious intention to "understand" the temporal aspects of any action, it is absolutely necessary to modernize all other components (improve performance, increase energy, remove barriers). will be ineffective. "Minimizing" barriers means eliminating as much as possible any inefficient time wasted [Aryn, 2006].

In this regard, today there are time barriers that prevent anyone, including students, from doing the right thing and achieving their goals. They are referred to as "obstacles" in the above expression, in other words, they can be called "time swallows" (or "time thieves"). Loss of time in different situations of life is very common in publications on technology management, and there are many lists. Accordingly, there is a list of "time consumers" proposed by the German scientist L. Seivert (thirty units in length), including the lack of clear goals; lack of priorities; lack of full understanding of current tasks and ways to solve them; poor work day planning; excessive reading; random phone calls; unplanned visitors; "Inability" to say "no"; incomplete, additional information; empty words for individual topics; habit of procrastination ("after"); striving to know everything, etc. There is a list of time-consuming contradictions in the organization of educational activities, making learning more productive.

The given list of "time absorbers" can be considered as an example or as a "starting point" for those who interfere with the learning process, and a new list can be created depending on other types of learning activities. It is not possible to make a list of barriers to technological management and analysis of processes and situations in any workplace. The list is made by direct inquiry (interview) or observation (self-observation) and can be simple, complex, and include additional assessment parameters (Kalinin, 1991).

Loss of time in different situations of life is very common in publications on TM, and a number of lists are provided. We consider the list of "**time thieves**" proposed by a German scientist L. Seivert. They are:

- 1) lack of clear goals;
- 2) lack of priorities;
- 3) attempt to do too much at once;
- 4) lack of full understanding of current tasks and ways to solve them;
- 5) poor planning of the working day;

- 6) individual disorganization, "paper dumps";
- 7) excessive study;
- 8) bad document management system;
- 9) lack of motivation, laziness;
- 10) search for poorly stored necessary information (addresses, telephone numbers, etc.);
- 12) random telephone calls;
- 13) unplanned visitors;
- 14) "inability to say no";
- 15) incomplete, additional information;
- 16) lack of behavior;
- 17) inability to complete the case;
- 18) disturbance (noise, etc.);
- 19) lengthy consultations;
- 20) poor preparation for meetings, interviews;
- 21) lack of communications or inaccurate feedback;
- 22) empty words for individual topics;
- 23) excessive sociability;
- 24) excessive business records;
- 25) the habit of procrastination "after";
- 26) striving to know everything completely;
- 27) long waiting;
- 28) urgency, impatience, excessive anxiety;
- 29) non-use of the delegation;
- 30) insufficient control over the assigned cases, in this connection

The given list of "time thieves" can be considered as an example or as a "starting point", and in addition you can create a new list depending on your work. It is impossible not to make a list of obstacles in the TM-analysis of processes and situations in any workplace. The list is created by direct inquiry (interview) or observation (self-monitoring) and can be simple, complex, and include additional assessment options.

Traditionally, barriers are considered as external influences (factors) that temporarily affect the action by violating certain properties. But this is not always the case, because the obstacle, like an "explosive mine", occurs in the most important components of the action - "goal setting", "mode of operation", "energy characteristics".

Take a closer look at the obstacles and divide it into two:

- "internal" - associated with a psychological problem of the person;
- "external" - can be divided into inefficient organizational structure and its weak functioning, due to socio-psychological reasons.

The table below allows you to clearly distinguish the "time swallows" (time thieves) and see them from a new angle (Table -1).

Table 1 - Time absorbers

	Internal	External
Goal	Lack of conscious goals; uncertainty, ambiguity of purpose; existence of goals without priorities; poor concentration on purpose descriptions;	Uncertainty of the purpose and mission of the organization, poor plan; Lack of ambiguity of job descriptions; Weak leadership (task setting, management, instruction); contradictions with management; Inconsistency of goals of the organization and employees

Approach	Lack of knowledge, experience, skills; excessive enthusiasm; not to seek help or to seek help; lack of work plan, sequence, clear scenario; unevenness, downtime	Lack of resources, tools, etc. objective reasons; poor division of labor (lack / distortion of job descriptions); lack of training, quality control, innovation system; "Organized" unregulated communications
Energy	Physical fatigue or pain; Lack of time to breathe, inability to rest, lack of biorhythm; weak motivation, lack of self-motivation skills; lack of self-education, weak will, insolvency. Ignore the time factor in the system of motivational factors of the organization;	Ignoring the time factor in the system of motivational factors of the organization; ignoring the value of time in the established corporate culture; lack of activity distribution / distribution system; low team unity, lack of mutual assistance

L. Seivert, head of the Institute for Time Management in Germany, said: “By changing yourself, you change the world around you. Instead of changing the circumstances that we cannot change, we need to change our attitudes,” he said, reminding us to start with ourselves in order to improve our lives [Seivert, 1995].

Self-management is the consistent and purposeful use of tested methods of work to use their time effectively and meaningfully in everyday practice.

The main purpose of self-government is to make the most of their opportunities, to consciously manage the flow of their lives (self-determination) and to overcome external conditions, both at work and in private life.

L. According to Seivert, the advantages of self-government include:

1. Perform work at minimal cost.
2. The best organization of work.
3. Achieving the best results.
4. Reduce urgency and stress.
5. Great job satisfaction.
6. Great motivation to work.
7. Professional development.
8. Less workload.
9. Reduction of errors in the performance of their functions.
10. Achieving professional and life goals in the shortest possible time.

According to L. Seivert, the main advantage is the rational use and storage of the most scarce and important personal resource - your time.

The time factor in making training productive can be divided into two:

- 1) time spent on lessons;
- 2) time for self-training.

The time spent in the classroom is determined by the following components: admission and acquisition of basic knowledge; approval and reduction of past material; control, repetition and approval by stage; time elapsed after graduation; storage of memorable information in accordance with the purpose; perform exercises and apply knowledge and skills; repetition of the past; systematize; preparation and response, etc.

Time spent on self-preparation: homework; reading additional literature; participation in elective and additional classes; participation in the work of the circle; time spent on interest activities and other expenses.

However, it should be borne in mind that there are the following types of time-consuming: insufficient preparation for reading and its discussion; lack of communication or lack of real feedback (at school and in the family); create "empty conversations" on individual topics; excessive non-pedagogical communication that can be helpful; presence of postponement syndrome; eagerness to know "all the facts" that are not relevant to the study; long waiting for the implementation of educational work in accordance with other factors (computer use, waiting for help from adults, etc.).

3. Methodology All participants were interviewed for this study. The author's method "Diagnostic questionnaire to determine the competence of the use of time products" was used in the questionnaire (Ortaev, 2019).

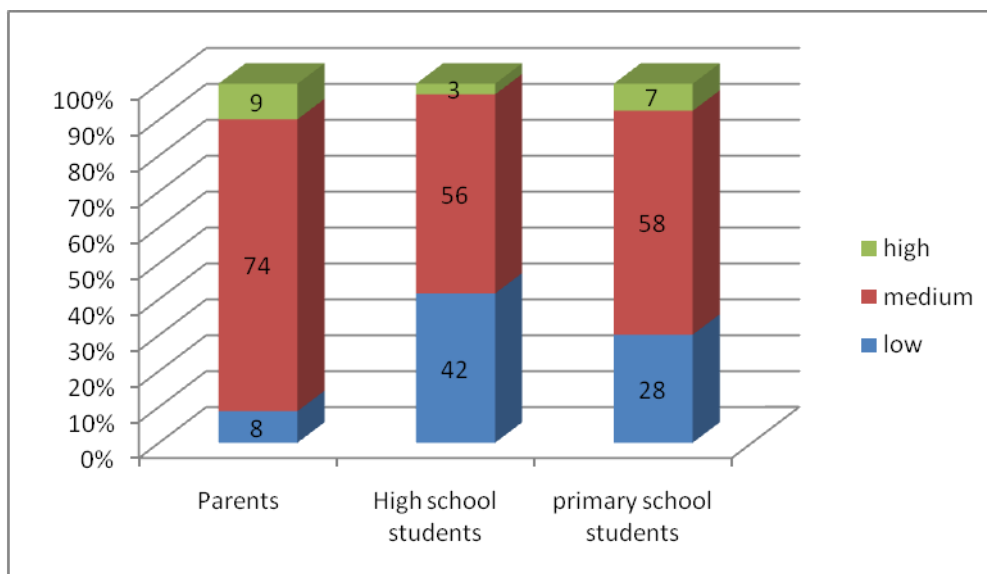
First, a parent meeting was held after school and an interview was conducted. The interview covered topics such as the organization of students' free time, time and its management and its teaching, as well as the daily special experiences of the children of these parents. Second, a written questionnaire was obtained.

The study involved 165 primary school students and 159 parents, as well as 149 high school and middle school students. The study was conducted on the 8th grade of two school bases. That is, elementary school is 4th grade from 4th grade and 4th grade from 11th grade. The age of the participating parents varies, but all children attend school.

We considered and analyzed time as one of the main factors that increase the productivity of the learning process, and received a definition of the concept of time management. The next goal of our research is "How and to what extent do young people use time?", "Can they manage time efficiently?" Find the answer to the question. In this case, we decided to conduct a time diagnosis. We took schoolchildren and parents as the object of research. Questionnaires were received, consisting of a number of questions related to time. The questionnaires were designed taking into account the age characteristics of primary school students and middle and high school students. A series of special questionnaires for primary school students, special for middle and high school students were received. A special questionnaire was also distributed to parents of students. The survey questions were divided into three levels, depending on the factors that have a positive effect on the effective management of time, use, negative factors and knowledge of the condition of the person. (Appendix (questionnaires)) The results of the received surveys are shown in the table below.

Table 1 - Results of diagnostics to determine the competence of time use of the product.

Survey results	Low competent	Medium competent	High competent
Results of the survey of parents	12(8%)	118(74%)	29(18%)
The results of the survey of high school and middle school students	60(42%)	84(56%)	5(3%)
The results of the survey of primary school students	14 (28%)	29(58%)	7(14%)

4. Results The questionnaire for parents was taken from the parents of schoolchildren. 159 parents took part in the survey. Almost everyone answered the questions in full. According to the results of the survey, 29 out of 159 parents, or 18%, scored between 20 and 24 points. As a result, the children of this group of parents are considered to be disciplined, accustomed to the use of their time, able to perform homework independently. And 118, ie 74% of parents surveyed showed a score of 14-19. Accordingly, we found that the children of these parents do not fully master the correct and rational use of time, but try to do everything on time, but often do not have time. Parents in this group are told, "You need to teach your child to follow a plan. It is necessary to teach agility," he said. The remaining 12 parents scored between 9 and 13 points. According to the results of the survey, the children of these parents were assessed on the basis of those who do not know how to plan the agenda, how to use their time properly, who develop negligence, carelessness, laziness.

In analyzing the parent questionnaires, we focused on Question №2, which shows the lowest score in the overall score, with the vast majority of parents scoring low. The question is "Do you watch your child exercise in the morning?" was given. Most parents said, "No, I don't think it's necessary to exercise." This is evidence that parents are unaware of the importance of exercise and the positive effects of a child's alertness on the learning process. Also №9 questions "How much time does your child spend on homework?" was given. The majority of parents answered: "All my free time". This shows that the student does not know how to plan time, uses his time irrationally, and in question №8 "Does your child do homework voluntarily in a good mood, or is it repeated by you?" Parents' response to the question: "If I don't warn them, they won't do it" shows that children's self-reliance is declining, their trust in their parents is growing, and their responsibilities are declining.

The survey was conducted for high school and middle school students in grades 9-11. A total of 149 students were interviewed. The number of questions in the survey was 17. The topic of the survey was "How much time do you know how to manage?" The answers to each question were given a series of points "2", "1", "0" depending on the level of response. The sum of the scores obtained from the questions is calculated and a short answer is given about the level of the respondent's ability to use time correctly. Of the students surveyed, 60 students, or 40%, scored between 10 and 19 points. According to the results of the survey, this number of students "do not know how to use time. You spend most of your time free. Regulation of daily time is a guarantee of achieving the set goals. " The answer was suggested. And 84 students, or 56%, scored between 20 and 27 points, and according to the decision of the test, "Although you do not fully master the effective use of time, you try to use it properly. You try your best to achieve your goals, but you still need to learn how to use your time wisely. " - The remaining 5 students, ie 3%

received a score of 28-34, and said, "You can use your time effectively. You are able to complete the task in a timely and thorough manner. " received a good answer.

Analyzing the results of a survey of high school students, 40% of students, on the contrary, were in the group of those who do not know how to use their time wisely and do not seek to improve it. This is a sign that our young people are adapting to idleness. "Do you spend most of your free time on social networks?" The answer to the question number 10 is "yes" or "sometimes" and shows the lowest score. This is a factor that is one of the thieves of time, and now young people spend that time online, even if it is only for a moment. We also found that most of them were not able to say "no" to surprises and random people. (Question 9) 56% do not know how to use time efficiently, but try to use it wisely. Only the remaining 2% are able to use their time efficiently. This figure is not satisfactory. It was natural for the student to become more responsible, self-governing and not lose time as he got older. Today in our society this situation is reversed. Probably, all this is due to the fact that we teach the next generation from an early age to be disciplined, neat and knowledgeable.

The questionnaire for primary school students was taken from 165 students of 4th grade, ie 4th grade. The topic of the survey was "Can you use your time properly?" And the number of questions was 12. The answers to each question were given a series of points "2", "1", "0" depending on the level of response. The sum of the scores obtained from the questions is calculated and a short answer is given about the level of the respondent's ability to use time correctly. Of the 165 students surveyed, 47 students, or 28%, scored between 9 and 14 points. They are told, "You are not a friend of time. You can't save your time. It is better to try not to waste time and reduce laziness. " - was concluded. And 96 students, or 58%, scored between 15-20 points and said, "You try to do everything on time, but there are times when you do not have time. You just have to be more discriminating with the help you render toward other people. " received the answer. The remaining 22 students, or 14%, scored between 21 and 24 points and said, "You can use your time wisely. It is not difficult for you to keep up with everything, because you are accustomed to neatness, thoroughness and discipline. " decided.

According to the results of the survey of primary school students, we find that the majority of students, ie 58%, have the desire to learn and try to deliver as much time as possible. However, despite the fact that he tries his best to manage time effectively, that is, without understanding the intricacies of time management, he is constantly confronted with the lack of time. One of the most positive factors in time management is number 4, "Do you exercise every morning?" The majority of respondents answered "no" to the question, while the result of the survey number 2 shows the lowest number. The question is, "Will your parents wake you up?" The majority answered "yes" to the question. Students do not know and do not understand that the only thing that has a positive effect on time is to be alert and alert. Our goal is to make it a habit from an early age. Also, in question number 8, "Have you ever missed homework?" The majority of respondents answered "yes" to the question, which is also an indication of the inability of the student to effectively manage time, or a negative factor is one of the thieves of time, poor labor planning. Evidence that the student is not accustomed to planning and performing any action according to the plan.

According to time studies, there are more than 20 priority factors, most of which are spent on training and preparation. If we say that the effectiveness of training in general is influenced by more than 150 factors, its knowledge and guidance of technological management leads to the effectiveness of training.

5. Conclusion According to the research, the following conclusions can be drawn:

- 1) Students cannot conquer time. Does not know the technique of systematic use of time.
- 2) There is no information on time management at all.
- 3) Most of the agenda is not followed.

- 4) Does not know that daily exercise helps the child to stay awake. (If the student is alert in class, it will also contribute to the effectiveness of teaching.)
- 5) Students spend most of the day playing the phone and watching TV.
- 6) There is not enough time to look for additional literature.

Thus, it is clear that there will be many changes in the personality of the student, if we form the ability to organize time, to evaluate time, starting from primary school students.

References:

- [1] <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/>
- [2] Подласый, И.П. Pedagogy. New course: Study textbook. ped. universities: In 2 kn. - M.: Humanite. изд. VLADOS Center, 1999. - Kn. 1: General principles. The learning process. - 576с.
- [3] Russian-Kazakh explanatory general dictionary: Transport / Professor E. Aryn. - Pavlodar: Scientific and Production Foundation "ECO". 2006.
- [4] Russian-Kazakh Explanatory Dictionary: Mechanics / edited by Doctor of Economics, Professor E. Aryn. - Pavlodar: Scientific and Production Foundation "ECO". 2007. - 291 p.
- [5] Kalinin SI. TIME MANAGEMENT Time Management Workshop. - St. Petersburg: Speech. 1991, vol. 1. - p. 68-73.
- [6] Seivert L. Your time - in your hands / L. Seivert. - M.: Interexpert: INFRA. -M., 1995. - 182 p.
- [7] Bashmakov MI What is productive training / Theory and practice of productive training. - M.: People's education. 2000. C. 6-14.
- [8] Berik N. Formation of diagnostic competence of future teachers-psychologists.//diss. Turkestan - 2019.
- [9] Ishanov PZ, Beisenbekova GB Basics of psychological and pedagogical diagnostics. Textbook. - Karaganda: IE "Ak Nur Publishing House", 2012. -206 p.
- [10] Alan Bryman., Social Research Methods. Oxford university press.2012.
- [11] Berik N., Abdieva Zh., Ortaev BT The essence and content of the diagnostic competence of the teacher-psychologist in the organization of productive training. Turkestan.2020.
- [12] Soloveichik C. L. Teaching with interest. School Publishing House. Almaty. 1979.- 29p.
- [13] Nasimov M., Paridinova B., Maigeldiyeva Sh. Development of the Spiritual Worldview of Future Teachers: Basic Concepts, Essence and Problems // Psychology and Education: An Interdisciplinary Journal 2019, 56 (2): P. 93-104

USE OF MULTIMEDIA TECHNOLOGIES IN THE PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS

Zhailauova¹ M. K., Parmenova² M. Zh., Bekmurzayeva³ R. A., Koishibaev⁴ M.N., Baibolova⁵ D. T.

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, mzhailauova@mail.ru

² Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, manat_nur@mail.ru

³ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, Bekmurzaeba.71@mail.ru

⁴ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, mahat75.62@mail.ru

⁵ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, Din9090@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the problem of using multimedia technologies in the professional training of future primary school teachers. Multimedia technologies are considered by the authors as one of the most promising and popular pedagogical information technologies. The main methods of presenting multimedia information are described. The conditions for the implementation and implementation of multimedia

technologies in the educational process of the University are defined. The following trends in improving the professional training of primary school teachers at the University at the present stage are highlighted: the use of interactive forms of teaching students; integrativity and multi-aspect content of training courses, cycles; development of individual programs for personal and professional development of gifted students; increasing the proportion of independent work of students; the use of practice-oriented forms of training; reform of pedagogical practice; taking into account the positive experience of professional training of primary school teachers in Kazakhstan and abroad. The article substantiates the need to introduce interactive teaching methods into the educational process, which are aimed at improving the level of professional competence of primary school teachers. Special attention is paid to improving the level of professional training of future primary school teachers for innovative activities in schools.

Keywords: information technologies, professional knowledge, self-education, multimedia technologies, videoconferencing, professional training, individualization of training.

1. INTRODUCTION

Modern information technologies require higher education institutions to introduce new approaches to training that ensure the development of communicative, creative and professional knowledge as well as need in self-education. The introduction of information technologies in the educational process of the university is moving to a new stage - the introduction of new multimedia educational materials. Increasingly, multimedia technologies are used in training, the range of which has significantly expanded: from the creation of training programs to the development of integrated concept for building educational programs in the field of multimedia, training university-level personnel in this area, and the formation of new learning tools.

One of the modern and promising ICTs is multimedia technologies (MMT), which contribute to the development of multi-modal thinking of students. Modality is the characteristics of sensations that reflect the properties of objective reality in a specific multi-encoded matrix when, for example color is perceived by sight, tone or timbre by hearing, smell by the sense smell and softness -rigidity by tactility. To combine the modes of perception and processing of educational material, it is necessary to use such training technologies that would make it possible to present information in a format that allows simultaneous use of various ways of presenting information (text, image, video, sound and animation).

The term multimedia (translated from English – “multi-environment”) refers to information technology based on a software and hardware complex the core of which is a computer with means of connecting audio and video equipment to it. Multimedia technology allows us to combine computer capabilities with traditional means of presenting audio and video information for the purpose of synthesizing sound, text, graphics and live video when solving problems of automation of intellectual activity. The advantages of multimedia tools include the growth of audio-visual information, the expansion of interactive capabilities, greater visibility of the proposed material, the ability to sort information, improve methods of accessing information, and the use of CD-ROM[1,2,3,4].

On the basis of features of interaction multimedia tools are divided into species such as synchronous interaction (video conferencing, conference, conversation), asynchronous communication, online mode (conference on the basis of the www, audio clips, static pictures, animations, movies, www, e-learning materials) and the correspondent mode (audiocassettes, videocassettes, CD-ROM); based on the use of various multimedia telecommunication technologies to: text, virtual objects, video (video conferencing, video segments - the real movie, slide), audio (audiotapes, audio conferences, audio clips of music fragments sonic fragments of the spoken text), graphics(static images, animation).

The concept of «multimedia» should be understood as computer technology that makes it possible to flexibly manage the flow of various information presented in the form of graphics, music, etc.; programs and computer tools that use this technology; various means of transmitting information. Multimedia is a set of hardware and software tools that allow the user to work interactively with different types of data organized as a single information environment. Multimedia

technology is understood as a pedagogical technology that determines the order of development, functioning and application of information processing tools of various modalities.

2.LITERATURE REVIEW The idea of multimedia lies in the use of different ways of presenting information including video and audio accompaniment of texts in the software, high-quality graphics and animation allows you to make the software product information rich and convenient for perception to become a powerful didactic tool due to its ability to simultaneously affect various channels of information perception. Modern research studies consider the use of multimedia technologies in higher education in the works of A.V. Suvorinov, A.V. Osin, Yu. N.Yegorov, V.A. Kastornov, N.V. Klemeshov, A.Yu.Kravtsov, and others. Psychological, pedagogical and technical aspects of their application are reflected in the works of E.S. Polat, S.A. Hristochevsky, M. I. Frolov and others. However, the pedagogical conditions for the use of multimedia technologies in the educational process are only beginning to be studied.

Methodological and theoretical bases of professional training of future teachers were considered in the research of Sh.. Abdraman, B. Abdikarimuly, A. E. Abilkasymova, B. A. Almukhambetov, E. I. Burdina, S. A. Druzhilova, E. O. Zhumatayeva, S. T. Kargin, B. T. kenzhebekov, K. M. Kertayeva, S. Z. Kokanbayev, V. V. Kolosova, A. K. Markova, M. S. Malibekova, Sh.M. Mukhtarova, N. A. Mynzhanova, A. K. Nurgalieva, T. S. Sabyrova, A. P. Seitesheva, V. A. Slastenina, N. D. Khmel, A. A. Usmanova, A. I. Shcherbakova, R. K. Toleubekova, G. O. Tazhigulova, V. D. Shadrikova, L. A. Shkutina, etc.

3.METHODOLOGY The use of multimedia technologies in teaching implements several basic methods of pedagogical activity which are traditionally divided into active and passive principles of interaction between the student and the computer. Passive multimedia products are developed to manage the process of presenting information (lectures, presentations, workshops), active - an interactive multimedia tool that assumes an active role of the student who independently selects subsections within a certain topic, determining the sequence of their study.

Let's consider the basic methods for presenting multimedia information.

1. Method of linear representation of information. This method of presenting multimedia information consistently introduces to the student the educational material using the capabilities of linear navigation throughout the resource. The advantage of this method lies in the wider possibilities of integrating various types of multimedia information within a single learning tool.

The method of linear representation of information has its drawbacks:the inability to control the course of the presentation of the material (there is no possibility to control the process of presentation). This method is recommended for students who do not have or have very limited preliminary knowledge in the field of study and they need an overview of the material being studied. The multimedia course fully corresponds to the chapters of a traditional textbook and thus does not require students to study the material.

2. Method for nonlinear presentation of information. This is a method of organizing non-linear ways of linking information in multimedia teaching tools and using a structured navigation system between multimedia resources based on hyperlinks. This method uses active methods of pedagogical activity, which allow the student to exercise independence in choosing the studied material. The advantages of this method are a clear structuring of the material, the ability to search for information, to navigate in large databases and to organize information according to semantic criteria.

The use of hypertext materials in teaching is convenient for perception, memorization and is aimed at freedom of choice and independence in the study of materials. This method is recommended when students already have some preliminary knowledge of the subject being studied, sufficient for them to be able to ask questions and set tasks for themselves or when they can clearly formulate their question. When using multimedia educational materials it should be taken into account that this type of information leads to mental and emotional overload of students and rather sharply reduces the time required for learning the material. In the course of such training students develop the ability to perceive information from the screen, recode a visual image into a

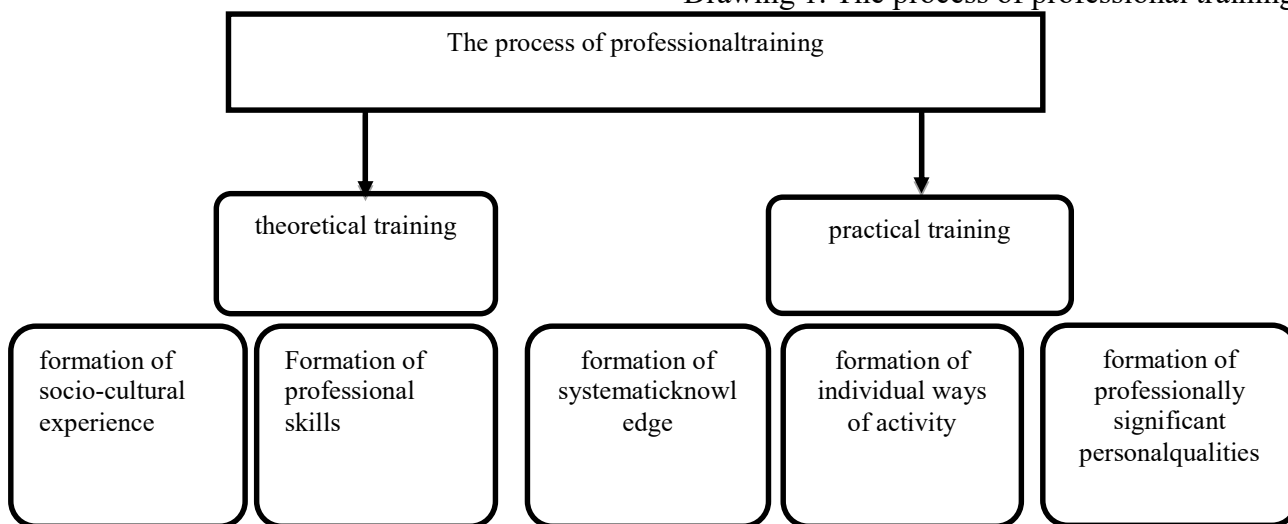
verbal system, evaluate the quality and exercise selectivity in the consumption of information. With the development of the Internet, a new type of multimedia tools has appeared, focused on www-technology, which can be used in seminars and independent work of students.

An important condition for the realization and implementation of multimedia technologies in educational process is the presence of specially equipped classrooms with multimedia projector, computer for the lecturer, screen or multimedia boards as well as the presence of an accessible environment in which educational process takes place (classrooms, electronic libraries, library, Internet access, etc.). Thus, the use of multimedia technologies in educational process of the university allows you to move from passive to active way of implementation of educational activities in which the student is the main participant.

When choosing a multimedia teaching tool, it is necessary for a teacher to take into account the features of a particular academic subject, provide for the specifics of the corresponding science, its conceptual apparatus and the features of the methods for studying its laws. Multimedia technologies should correspond to the goals and objectives of the training course and organically fit into the educational process [5,6,7,8].

In the context of the modernization of higher pedagogical education, there are great prospects for studying and taking into account the positive experience of professional training of primary school teachers in Kazakhstani universities as well as foreign universities as a prospect of its creative use. Summing up the above, we can highlight the following trends in improving the professional training of primary school teachers at the University at the present stage: the use of interactive forms of teaching students; integrative and multi-faceted content of training courses, cycles; development of individual programs for personal and professional development of gifted students; increasing the proportion of independent work of students; the use of practice-oriented forms of training; reforming pedagogical practice; taking into account the positive experience of professional training of primary school teachers in Kazakhstan and abroad.

Drawing 1. The process of professional training

4.RESULTS. The transition to the updated content of education has raised the problem of a new organization of the educational process, including the training of teachers. Of particular importance are the requirements for the level of teachers training who can initiate the search for effective models of organization and management of educational and cognitive activities of students at school. Meanwhile, the system of teacher training does not yet sufficiently take into account the objective trends of modern education. The reason for this situation is the lack of links between the new goals of teacher training, its new structure and the old forms and methods of working with students. We need other technologies for university teacher training that require new ideas, innovations, research and professional development.

One of the fruitful ideas of updating higher education should be the transition into new forms of organization of the educational process. Until now, university education was dominated by lectures, practical classes were conducted with the entire group, control over independent work on tests and exams was aimed at reproducing knowledge, during the state exams was not checked the level of professional skills (competencies), but, as a rule, memory and the ability to reproduce what was read (or heard) [8,9].

Under such conditions, it is not possible to provide a high-quality education of a teacher, which is necessary for him to work in a modern school. Developing new approaches to the training of teaching staff at the University, it is necessary to introduce interactive teaching methods in the educational process, which are aimed at improving the level of professional competence of primary school teachers. In the course of its preparation, it is advisable, in our opinion, to use the following methods and techniques: – conducting interactive problem lectures, namely, using the «question-answer» method throughout the lecture; conducting short presentations prepared by students that would disclose one of the questions asked according to the topic and other;

–introduction of such forms of work as «round table», «workshop» during practical classes, where students solve important problems of the specialty based on their own independent work; conducting debates, discussions, analysis of pedagogical situations, video clips of lessons;

–use of role-playing and business games, case-methods, «brainstorming» in the educational process of higher school, which contribute to the development of activity and creativity of future primary school teachers;

–conducting workshops, master classes, training sessions that contribute to the formation of professional competence of future primary school teachers;

–wide use of electronic educational resources, multimedia tools in the course of lectures and practical classes, electronic and various types of reference lecture notes, providing students with educational information on electronic media, Internet search, etc.;

–use of elements of imitation, reflection, relaxation in the course of individual practical classes;

–use of new approaches to monitoring and evaluating students' achievements, which ensure their objectivity and reliability.

The methods of active learning contribute to the formation of knowledge, professional acquirements and skills of future primary school teachers by involving them in intensive cognitive activity; activating the thinking of participants in the educational process; independent decision-making in conditions of increased motivation; the relationship between a teacher and a student, etc. In terms of improving the professional training of primary school teachers, the problem of curriculum content is important. In recent years, a lot has been said about the integrative nature of training courses and the multidimensional nature of their content.

Another strengthening of the ties between disciplines studied at the university by a future teacher of primary classes should be professionally-pedagogical orientation: studied subjects (mother tongue, mathematics, natural science, etc.) the student must have an idea about the content of the relevant subject studied at the primary school. In General, professional and pedagogical orientation should permeate the entire educational process at the university, including reflected in the educational and methodological manuals created for students.

One of the most important ways to improve the professional training of future primary school teachers is to increase the level of theoretical and practical training for innovative activities at school, which involves the formation of a creative, individual style. In this regard, a special place in the educational process of the university is occupied by the development of students' research and creative skills. This very work allows future teachers to form the ability to see new things in the theory and practice of modern schools, to look for non-standard solutions to the problems facing the school and to bring them to the stage of implementation.

5.CONCLUSIONS The system of organizing such work requires a step-by-step approach, as well as a shift in emphasis from the formation of research skills when writing coursework and final

qualifying papers to the participation of students in research activities in the study of all disciplines of the curriculum, the execution of research and creative projects. One of the conditions for organizing such work is the problem of studying the individual characteristics of future teachers and the possibilities of their consideration in the educational process. Naturally, the management of such a system requires the development of a special program, as well as the introduction of individual programs for the personal and professional development of gifted students.

Another problem of university training of primary school teachers is related to the formation of students' ability to learn independently. One of the means to solve this problem is educational and methodological complexes of disciplines, electronic educational resources, where the system of independent work of the student in the discipline should be presented, including tasks for self-control, midterm and final control. Practice-oriented training of students-future primary school teachers-has great reserves. In accordance with this, one of the most acute problems is the fundamentally different organization of pedagogical practices, without which it is impossible to implement modern tasks of modernizing education.

There are a number of main problems associated with the organization of teaching practice at the university: insufficient number of hours allocated for practice in the curriculum; lack of hours allocated in the load of teachers for visiting students who are undergoing practice; the reluctance of school teachers to accept students for practice due to the large additional load and low pay; low awareness of teachers about the specific goals and objectives of practice and their imperfect preparedness to work with students in terms of professional competence development; inconsistency between theoretical training at the university and school practice. According to us overcoming these problems lies in the cooperation of higher education institutions and primary schools.

It is obvious that the task of forming professional competencies of future teachers can not be solved only within the frame of the university and only by university teachers. The school as the main customer of the new teacher must inevitably be involved in the process of professional training of the student. In the context of the modernization of higher pedagogical education, there are great prospects for studying and taking into account the positive experience of professional training of primary school teachers in universities in Kazakhstan and abroad as a prospect of its creative use.

Summing up the above, we can highlight the following trends in improving the professional training of primary school teachers at the university at the present stage: the use of interactive forms of teaching students; integrative and multi-faceted content of training courses, cycles; development of individual programs for personal and professional development of gifted students; increasing the proportion of independent work of students; the use of practice-oriented forms of training; reforming pedagogical practice; taking into account the positive experience of professional training of primary school teachers of Kazakhstan and foreign countries[10, 11].

The constructive and organizational skills of a student which are necessary for the implementation of the updated content of the education should aim at developing the skills to design and plan their training and professional activities; being able to organize: a) the process of obtaining information to younger students; b) various activities of students, including the formation of universal educational actions; C) private activities in the process of interaction with students through the «selection and composition of the course content, forms and methods of conducting classes»; d) their behavior in the process of direct interaction with children.

Thus, we have characterized the structure of pedagogical activity of future primary school teachers, including a set of personal, cognitive and activity components, and analyzed the content of each of them. The connection of components with the functions of pedagogical activity is proved. The cognitive component determines students' knowledge about the features of the introduction of the state educational standard, its essence and specifics, considers the requirements for the structure of the main educational program, the results of its development, the conditions for implementation; determines knowledge about innovative technologies, understanding the goals of innovation in

primary education pedagogy, knowledge about modern innovations in the practice of working with younger students.

The activity component determines the ability to search, evaluate, develop, implement and use innovative technologies; strategies for implementing the state educational standard in teaching activities with younger students. These criteria are used by many authors in determining the level of professional training of future primary school teachers.

The main directions of improving the professional activities of future primary school teachers, as the most important from the point of view of their preparation for the implementation of SCES, are: the study of psychological and pedagogical literature, the introduction of innovative educational technologies, the increase in extracurricular forms of independent work, the inclusion of a number of new special courses, arming students with experience of independent activity in the process of pedagogic practice in modern primary schools.

In order for the process of preparing students for the implementation of the state standard to be carried out most effectively, it must be borne in mind that this process can only be harmonious if it is modeled during the professional activities of future primary school teachers. The system of training future primary school teachers, according to S.G. Grigorieva, consists in the formation of readiness to implement the new generation standard, the implementation of innovative activities in the educational environment of the school and is considered through the cognitive, reflexive, activity components [7,8,9]. The cognitive component is based on knowledge, which is divided into normative-legal, psychological-pedagogical, methodological, and special (subject) knowledge.

To legal and regulatory issues of training can be referred knowledge about the basic Law of RK «On education» [12]; the sanitary-hygienic norms and requirements to the educational process, the timetable and changes in them within new decisions related to the introduction; provisions on licensing of educational institutions etc. An important way to prepare future primary school teachers for the implementation of SCES can be considered normative and legal self-education of future teachers, one of the indicators of which is the study of legal literature that allows you to study the essence of SCES, its structure and requirements. Turning to the normative and legal literature on the implementation of SCES makes it possible not only to be aware of pedagogical searches, but also to find practical ways to implement the state standard in own pedagogical activities of future primary school teachers.

To the psycho-pedagogical training, we refer knowledge in the field of education (on the nature and specifics of the processes of learning about new concepts in primary education, models, teaching materials, education systems, technology, training, development and educating younger students about the features of pedagogical activity of teachers of primary schools within new requirements of the standard); knowledge in the field of psychology, especially developmental psychology (diagnostics of motivation of educational activity of younger students, reflection of the cognitive sphere of activity, emotional-volitional, etc.) since the formation of this group of knowledge allows the primary school teacher to find the right approach to children of primary school age.

We consider it mandatory to include in this group knowledge about universal educational actions: metasubject (personal, communicative, regulatory, cognitive) and subject learning results, believing that without their detailed study, it is impossible to become a modern primary school teacher. Special knowledge includes various subject-specific knowledge in the field of taught subjects (mathematics, native language, literacy, literary reading, the world around us, technology, art work, etc.), taking into account the requirements of the state educational standard.

To implement the updated content of education, future primary school teachers must possess new pedagogical values, technologies of pedagogical activity, ways of professional interaction in the new conditions of introduction and implementation of the updated content of education, a new level of participation in information exchange and new opportunities for professional and creative self-realization.

Today's conditions for the development of teaching tools in modern education are due to increasing integration processes, the dominant components of which are information technology (IT). The characteristic feature of it is that they provide almost unlimited opportunities for independent and joint creative activities of teachers and students. From an authoritarian bearer of truth, the teacher becomes a participant in the productive activities of students and uses the computer to create a favorable environment for the formation of their own intelligence.

Today, information and communication technologies (ICTs) play an important role in solving priority tasks of education and upbringing:

- formation of a holistic worldview;
- development of skills for training and communication;
- development of the main psychological qualities of students.

It is the use of ICT that makes it possible to change the content of work with students for:

- better perception and mastering educational material by students;
- growth of interest to learn;
- individualization of training;
- development of students' creative abilities;
- reducing the types of work that tire students;
- use of various audio-visual means (music, graphics, animation) to enrich the content and enhance the motivation of learning;
- more dynamic material delivery;
- formation of students' adequate self-esteem and creating conditions for independent work.

ICTs can be used in all types of activities: in the form of game, educational and gaming, practical-experimental, artistic, design, research, group interaction in the classroom and so on.

The social order of society facing higher education institutions is primarily due to the Informatization of modern society. This is primarily the training of highly qualified specialists in the field of information technology, as well as the development of tools for teaching pedagogical and information technologies aimed at the development of independent cognitive activity of students [4].

Among the features of improving the efficiency and quality of students' education in educational institutions through the introduction and use of training and interactive information technologies, we highlight the following [5]:

- activation of educational and cognitive activity of students through the use of multimedia and interactive technologies, depending on the type of personality of the student;
- deepening of inter-subject relations as a result of the use of modern information processing tools in solving problem-pedagogical tasks.

- the development of multimedia and interactive technologies is also determined by the pedagogical goals of the higher education system. Recently, emphasis has been placed on improving technologies such as [6]:

- technology for improving the efficiency and quality of the learning process through additional features of information technologies that affect the development of students' personality;
- technology for managing the educational process, checking students' knowledge, educational institutions, and the system of educational institutions;
- technology of controlled monitoring (control, correction of educational results, computer-based pedagogical testing and psychodiagnostics) on the example of the electronic rector's office;
- communication technology that provides dissemination of scientific and methodological experience through Internet services: forums, chats, online conferences;
- technology for organizing intellectual leisure and educational games.

The rapid Informatization of modern society has intensified the need to reform the vocational training system, in particular, to make significant changes in its structure, content, organization, forms, methods and means of training. Today, the priority direction of higher education is the introduction of modern information and communication technologies that ensure

further improvement of the educational process, accessibility and effectiveness of education, and the preparation of the young generation for life in the information society [13,14,15].

So, in the context of the information society, an important task of higher education is to develop the ability of future primary school teachers to professional self-realization, creating conditions for developing strategies for future teachers of self-learning and self-education as an integral part of future professional activities.

This task is connected with the introduction of psychological and pedagogical disciplines into the educational process, with the search for the latest tools and technologies for organizing students' independent work. The use of information technologies in the training of future primary school teachers creates conditions for the development of creative abilities of a student, the formation of skills of orientation in the information environment, self-organization and self-education.

REFERENCE:

- [1] **Boribekova, F. B.**, Zhanatbekova N. Zh. Modern pedagogical technologies: Textbook. - Almaty: Association of universities of Kazakhstan, 2014. - 360 p.
- [2] Absatova M. A. Modern pedagogical technologies: Textbook.- Almaty: Daryn, 2006. - 264 p.
- [3] RavenJ. Competence in modern society: identification, development and implementation: TRANS. from English-M.: "Kogitotsentr", 2002. - 396 p.
- [4] Elkanov S. B. Fundamentals of professional self-education of future teachers. - M., 2006. - 198 p.
- [5] Abildina S. K., Sarsekeeva Zh. E. Professional training of future teachers in the system of higher education of the republic of Kazakhstan // international journal of applied and fundamental research, 2015, no. 12, pp. 1114-1116
- [6] Sembrat A. I., Kalyuzhka N. S. Problems of organization of professional training of future teachers in pedagogical theory // Scientific and methodological electronic journal "concept", 2015, no. 5 (may), pp. 166-170.
- [7] Development of the future teacher's personality in the context of professional training: monograph / N. V. Ippolitova [et al.]. - Shadrinsk: shpi, 2010. - 244 p.
- [8] Bryzgalova S. I. formation of teacher's readiness for pedagogical research In higher education: theory and practice. –Kaliningrad:KSU, 2004. - 344 p.
- [9] Kurmanalina Sh. Kh. Assessment of the quality of professional competence of the teacher. - Almaty, 2004. – 185 p,10. State compulsory standard of primary education.- Astana, 2015
- [10] Sartayeva, N.T., Kenesbaev, S.M., Zhailauova, M.K., Nurzhanova, S.A., Stambekova, A.S. Possibilities of the subject 'information and communication' technologies in accustoming primary school students to research activities -International Journal of Interactive Mobile Technologies - 12 (6) 2018.
- [11] Law of the Republic of Kazakhstan «On education». - Astana, 2007
- [12] Gershunsky B. S. Computerization in education: Problems and prospects-Moscow: Pedagogy,1987. - 264 p.
- [13] Mynbaeva A. K. Fundamentals of higher school pedagogy:Textbook. - Almaty, 2010. - 171 p.
- [14] Belitsyn I. V., Viharev A. A., Kotyrlo T. V. Computer technologies as a means of forming professional orientation of students // Materials of the 5th international conference modern learning technologies. - Saint Petersburg, 1999. - P. 179 -180

CHILDREN'S COMMUNICATION: ANALYSIS OF TRADITIONAL AND INNOVATIVE FORMS

Zhamansarieva L.D.¹, Mamedalieva B.A.², Baimaganbetova Zh.T.³, Abdrakhanova S.N.⁴

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, lazzat231165@list.ru

²Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, Mamedalieva69@mail.ru

³Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, Erkon69@mail.ru

³Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, a_symbat@list.ru

Abstract. The article deals with the problem of studying the features of children's communication. The article analyzes the psychological aspects of studying the problem of the concept of "communication". Childhood is considered as an objective reality and as a result of the subjective consciousness of members of society. The paper focuses on the role of children's communication with others (parents, peers). The common nature of the need for communication in preschoolers in two areas of communication with adults and peers has a number of similarities and specific features. Thus, the need for joint cooperation with a peer has some differences from the similar desire of a child to communicate with adults. Based on the research data, the author analyzes the breadth, intensity, and age-related features of communication among modern children. Along with the traditional form, new forms of communication based on information technologies are highlighted.

Keywords: communication, child, peers, parents, traditional and new forms of communication of modern children, the Internet.

The problem of childhood, phenomenology and General trends in the development of children in the modern world is one of the most urgent. The modern new situation and the new environment of human functioning, the new reality of the evolution of society, have a particularly severe impact on the condition of children in General and on various spheres of their existence.

The current social situation of childhood development in Kazakhstan as a special relationship between childhood and society, which determines the entire way of life of a child, his social being, the specifics of his consciousness and behavior, requires understanding in the context of the realities of today.

All children are similar to each other, but each child in a specific social situation of their development is unique and unique. The analysis of various aspects of social, personal, and cognitive development of modern children shows that there are currently some General patterns of cognitive, emotional, and personal development identified in the works of leading psychologists.

The concept of "communication" today is one of the most important categories of psychological science. Communication is traditionally considered as a process involving the transfer and exchange of information, interaction and mutual understanding of people in the current system of public relations [5].

According to modern psychological science, there is a principle of unity of communication and activity. However, the relationship between these categories is understood differently. Communication can be considered as one of the activities. In particular, B. G. Ananyev writes that a person is a subject of work, communication, and knowledge. Thus, communication is one of the activities on a par with work and knowledge [1].

A. N. Leontiev believes that any form of communication is a specific form of joint activity. In this case, it becomes a subordinate structure, a process generated by the needs for joint activities. It is worth noting that the tendency to withdraw communication from activity appeared in Marxist psychology. Moreover, it is interesting that in this context, communication is in any case considered as a "subordinate" area or a derivative of activity [10].

B. F. Lomov criticized this point of view and believed that the relationship between communication and activity is much more complex. According to this psychologist, it is impossible to consider human life as a stream of alternating activities [11]. Communication is a valuable category in itself, it is not always done for the sake of the need for joint activity. The process of communication may reflect a specific activity of a person associated with the need to contact other people ("affiliate" need). Communication can be not only a "means" but also a "goal". This point of view is also held by A. A. Rean, who believes that communication can also act as a self-motivated process [14].

Depending on the task for which communication is carried out, there are also such types of communication as: a) socially-oriented communication (implements social relations and aims to organize social interaction); b) group object-oriented communication (the most clearly defined relationships due to joint activities; the immediate task of such communication is the organization of group interaction); C) personal-oriented communication (carried out in two versions: either as a business, aimed at joint activities, in fact coinciding with the subject-oriented, or as a communication of the "clarification of relations" type) [16].

A specific object of communication has as a subject a social group as a certain psychological unity of communicating people. According to V. V. Ryzhov, a set of individuals becomes a group only as a subject of communication. Thus, the author's position differs from the following patterns of communication analysis that have become familiar: a) "S – O" - subject – object consideration of communication (communication as processing of people by people); b) "S–S" - subject-subject (there is no object, therefore, it is illegal to talk about communication as an activity) [15].

Communication actions, as well as those of A. A. Leontiev, are divided into three groups: a) based on the past experience of joint activity, the style and form of it is chosen at the moment; b) the style is chosen depending on the conditions and situation; C) the style is adjusted in accordance with the plan and image of the future [9].

The product of communication is the level of integration of joint activities in General, which is achieved in communication. The group, being the subject of communication, is also one of its results, a product.

As a product of such activity, we can consider interpersonal (selective, emotional) relationships that arise in the course of joint activities and develop into an integral subsystem with its own internal structure, content and dynamics [7]. Relationships act as one of the types of personal relationships, the theoretical basis for the study of which is currently the concept of V. N. Myasishchev.

As a product of communication activity, we can also consider sociability as an individually stable property of the individual, which in turn serves as a prerequisite for individual communication. As research shows, the need for communication, understood as a person's need to unite, to connect with other people, really appears in the early stages of the child's development, it is caused by the fact that the infant can not independently satisfy, first of all, their physiological needs – food, warmth, protection from adverse external environment. Thus, the emergence of the need for communication in ontogenesis is caused by the need to meet other-non-communicative-needs through communication. This "service" function of communication remains one of the most important throughout the life of a person, developing into an activity that in its typical forms has the purpose of planning and coordinating the joint actions of a group of individuals. It is aimed at ensuring the unity of the goals and means of any other productive activity of a public nature and serves this latter as a means of constituting and optimizing this activity [2].

According to the position of L. S. Vygotsky, the social world and surrounding adults do not oppose the child and do not reconstruct its nature. But they are an organically necessary condition for its human development. The child cannot live and develop outside of society, it is initially included in social relations, and the younger the child, the more social being it is [3].

This understanding of the process of mental development highlights the role of communication with adults. Only a close adult can be a carrier of culture for a child, and only he

can pass it on to the child. However, the process of interiorization of external means was considered By L. S. Vygotsky and his followers regardless of the nature of the relationship and interaction between the child and the adult. The adult acted as an abstract and formal carrier of signs, sensory standards, intellectual operations, rules of behavior, i.e. as an intermediary between the child and culture, but not as a living concrete person. Despite the universal recognition of the role of communication with adults in the child's mental development, the process of communication itself has not been studied in the framework of a cultural-historical approach [3].

The expected behavior of a child is built and modified in the course of its interaction with adults and with its peers. Childhood is presented to the child through the main actions of adults in relation to him and his peers. Depending on what adults are concerned about (development, nutrition, education, etc.), children see the main features of childhood. The children's community also offers a sample. In modern conditions, we often see a discrepancy between the adult and child vectors. Adults use the appropriate channels to direct the child's attention to certain objects, such as children's games, special TV shows, and literature. The child feels signs of approval for activities that correspond to their age and status. However, parents and other adults are not given the opportunity to demonstrate the role of the child. They can only imitate it, for example, in a game with children. As noted by S. N. Mayorova-Shcheglova, the dominant role is played by the children's community, which presents patterns of behavior in childhood, the norm and rules of interaction in this environment, i.e. in individual childhood, its universals are "recreated" [12. S. 95].

In relationships with parents, the child does not act based on its own perspective, it does not have the ability to coordinate it with other perspectives, it is always in a state of pendulum between the demand, request of parents and a close relationship with them. The peer, on the other hand, since he is both the same and different as an individual, poses a new problem: the need to distinguish his own Self and the Self of others and to exchange these perspectives. The meaning of this for the child is not only to get rid of the situation of dependence. It is difficult to manipulate a peer in the same way as parents who love and care for their child. In the circle of peers, a child does not have the right to determine what should happen to him as a participant in a game or a party, what he should agree to, with whom he will contact, what rules will be adopted, who will speak and on whose side.

In communication with a peer, you can observe a lot of actions and attitudes that are almost not found in contacts with adults. The child argues with a peer, imposes his will, calms, demands, orders, deceives, pities, etc. It is in communication with other children that such complex behaviors as pretending, trying to pretend, expressing resentment, flirting, and fantasizing first appear.

The second bright feature of peer communication is its extremely bright emotional intensity. The increased emotionality and looseness of children's contacts distinguishes them from interaction with adults. Actions addressed to a peer are characterized by a significantly higher affective orientation. In communication with peers, the child has 9-10 times more expressive and mimic manifestations that Express a variety of emotional States-from violent indignation to violent joy, from tenderness and sympathy to anger.

The third specific feature of children's contacts is their unconventionality and lack of regulation. If even the youngest children adhere to certain generally accepted norms of behavior when communicating with an adult, then when interacting with a peer, children use the most unexpected actions and movements.

Another feature of peer communication is the predominance of initiative over response. This is especially evident in the inability to continue and develop the dialogue, which falls apart due to the lack of response from the partner. For a child, his own action or statement is much more important, and in most cases he does not support the initiative of a peer. Children accept and support an adult's initiative about twice as often. Sensitivity to the partner's influence is significantly less in the sphere of communication with other children than with an adult. This inconsistency of communication actions often leads to conflicts, protests, and resentment among children.

It should be noted that for modern children, the peer community exists as part of the child's lifestyle. Analysis of recent research includes communication with peers in the palette of studying the main aspects of children's life [8. S. 194-198].

There are views of a number of scientists who consider the membership of children in peer groups only as compensation for the lack of communication and activities in the family and school. Some researchers see the sphere of communication in the company of children and adolescents as a kind of application of certain abilities that a child acquires in the family. According to other ideas of researchers, the children's community is considered as an area for meaningless pastime.

All children normally communicate with each other, seeking to expand this communication in breadth (in terms of living space, school, extracurricular activities). For example, research by L. Krappman (Germany) showed that a 10-year-old German child knows almost all children of his age in the district within a 10-15-minute walk [17. S. 377].

In studies of foreign scientists at the end of the twentieth century, it was stated that even in primary school for younger students, relationships with peers occupy an important niche in their lives, and it can not be replaced by relationships with adults. In the study of S. N. Mayorov-Shcheglova in 2012, the first place in the leisure sphere is communication with friends (68.0%), television takes the second place, falling from 76.6% (1998) to 56,0% (2012). The next position is occupied by the type of leisure practice-information exchange over the Internet (47,0%) [12. S. 96].

According to the survey, 93.1% of respondents use the Internet almost daily, regardless of their place of residence [4. P. 19] (Fig. 1).

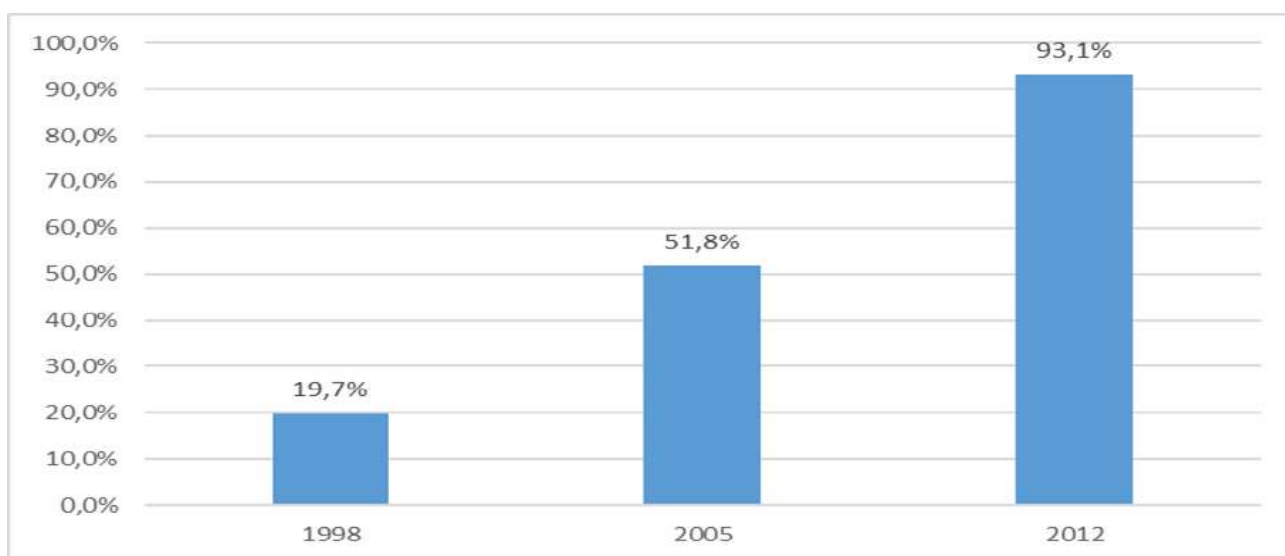

Fig. 1. Dynamics of growth in the number of Russian teenagers using the Internet in 1998-2012 (age 10-17 years)

The intensity of certain forms of communication also depends on the innovations of modern life. For example, it was noted that telephone communication in 2012 moved to the fifth position in comparison with 2005 – 36,0%. Mobile phones have become a "fashionable" innovation in the children's environment and, as a result, communication by phone as a leisure activity is indicated by 43,7%. More recently, the Internet was "accused" of teenagers and young people sitting at home without moving, receiving information, a cultural product as a "simulator" of communication. Mobile Internet is an accompanying element of communication and information when playing sports and attending events.

According to S. N. Mayorov-Shcheglova, young residents of a large city spend more time with friends (71,5%). At 12 years of age, this is accompanied by a significant decrease in communication time with parents – up to 23,7% (for comparison: 33,3% at 10 years of age) [12. S. 97].

The need to communicate with peers and test new roles is also realized in new forms of leisure. Modern sociologists of childhood use the definition of children's leisure time as the part of free time that children use outside of educational institutions and the family in classes of their own choice. This includes communication on social networks, conversations on Whatsapp, forums, e-mail and in so-called live magazines, self-presentation of yourself and your Hobbies by creating personal pages. Today, 50,0% of respondents use the Internet for online games, but these modern games themselves provoke communication – searching for joint codes, negotiating joint strategies, and sometimes transmitting real artifacts.

In the course of the study, we conducted a survey among children of schools in Kyzylorda (Republic of Kazakhstan). The survey involved 30 schoolchildren aged 10-14 years.

According to the results of the survey, children do not just use the Internet, they live through it. It is inappropriate to assume that the Internet reduces real living space. In fact, students began to communicate more and more intensively. This is evidenced by the results of the survey (table 1).

Table 1.

Distribution of answers to the question: "What do you do most often in your free time?"
(in % of the number of respondents, perhaps more than one answer)

№	Form of leisure	percent
1	I spend time with my friends	70,0
2	I exchange information over a computer network	53,3
3	Read books	50,0
4	Watching TV	43,3
5	I communicate in circles, sections	40,0
6	I spend time with my parents	36,6
7	I communicate by phone	33,3
8	I play computer games	30,0
9	other	10,0

According to the survey results, 70% of respondents spend time with friends, while only 36.6% spend time with their parents and other relatives. According to the results of the study, predictions about the death of reading books in connection with the spread of the Internet are collapsing (50,0%).

As a source of significant information, the Internet comes out on top (76,6%). (table 2)

Table 2

Where do teenagers get meaningful information? (in %)

№	source of important information	percent
1	From computer sources, the Internet	76,6
2	From friends and girlfriends	66,6
3	From parents	60,0
4	At school lessons, from teachers	53,3
5	On television	43,3
6	From books	36,6
7	In a circle, section	30,0
8	From newspapers and magazines	20,0

According to the survey, modern school children use the Internet every day (93,3%). Most often it is searching and downloading various interesting information, photos, videos, music, news, and information necessary for studying (76,6%) (table 3).

Table 3

What are you doing on the Internet? (in %)

№	Type of activity	percent
1	Looking for and / or downloading a variety of interesting information	93,3
2	Looking for information to study	76,6
3	I communicate on the Internet in all possible ways	66,6
4	I read news feeds (including in social networks)	53,3
5	Looking for new friends in social networks	43,3
6	I play mobile games	36,6
7	I use educational portals	20,0
8	other	10,0

When choosing an ideal, more and more children focused on their own personality, this circumstance can be explained by the growth of self-awareness, self-reflection of their age group. To the question: "who would you like to be like?" 20,0% of respondents answered: "to their friend", To no one, to themselves " – 30,0%. Children visit public organizations organized by adults of any orientation children go first of all to communicate there, to find friends. Children when communicating "focused" on the present. To the question: "what would you like to get additional information about?". Grouping of responses showed that only 10,0% of children are interested in information about the future, and no one is interested in the past. 60,0% of respondents are interested in information related to their inner world.

Conclusions. Modern children and teenagers in communication independently master their social world, where they discover new qualities of communication on equal terms, which they then bring to educational institutions and to their families. Modern children are ahead of the curve and spontaneously live according to the model of collective intelligence, using communication with their peers and authoritative adults (parents) to get the information they need and make decisions.

Analysis of the survey results showed that children often receive information about the lives of their peers from them. Among the respondents, the importance of friends and girlfriends as the main source of important and necessary information for children is high.

The results of the study are confirmed by data from K. Allerbeck and V. Hoag. They write that the older teenagers are, the more time they spend with their peers than with their parents [18. S. 150-156]. Teenagers get important information in the process of communicating with their peers. The information obtained in this way gives them more confidence than the knowledge offered by adult family members. In a different way, teenagers tend to rely on the experience of their peers in developing vital knowledge and skills for today, rather than tomorrow.

The new forms do not oppose traditional leisure interaction practices, but complement them. Urban environment offers influence the emergence of a desire to communicate in public places through new active forms (flash mobs, trips to shopping centers, quests) and traditional ones (sports, children's companies). According to the results of the study, information communication has increased significantly thanks to the Internet. Social networks allow teenagers not only to find new friends and expand the circle of new contacts, but also to self-actualize, assert themselves, and learn to communicate with their peers.

Online communities have filled in the missing link in the collective organization of life. Real and virtual communities flow into each other like communicating vessels and can lead to the formation of communicative societies, which can become a new trend of social activity at both the micro and macro levels. These studies show the rapid dynamics of the digital generation.

One of the reasons that modern children focus on information flows within their community is that today the Kazakh media do not fully realize the interests of the younger generation.

Live communication, interpersonal interaction with peers and parents, along with virtual, dominates when a teenager needs to understand something or make an important decision for him.

In the group of peers there is a search by the modern generation for compliance with the rules of behavior and their innovative ideas to changing life conditions. It is the relationship with peers that is extremely important for the child. In the course of resolving the contradictions between children, the reality of childhood is created at the micro level, and it is formed by each generation each time anew for itself.

References:

- [1] **Ananyev, B. G.** Selected psychological works / B. G. Ananyev. - M.: Pedagogika, 2010. – 288 p.
- [2] Bodalev A. A. Psychology of communication / A. A. Bodalev. - M.: Voronezh: NPO MODEK, 2002. – 320 p.
- [3] Vygotsky L. S. Questions of child psychology /L. S. Vygotsky. - Saint Petersburg: Soyuz, 2006, 224 p.
- [4] Derkach A. A. Multidimensional dialectics of Childhood-Adulthood in the information and communication context / A. A. Derkach, S. B. Tsymbalenko //Mir psikhologii. - 2015. - N. 1. - P. 12-28.
- [5] Goryachkina V. P. Psychology of communication. / V. P. Goryachkina. -M.: Academy, 2002. - 416 p.
- [6] Gulevich O. A. Psychology of communication / O. A. Gulevich. - M.: MPSI, 2008. - 380 p.
- [7] Kolmogortseva N. N. Psychology of communication /N. N. Kolmogortseva. - Shadrinsk: Iset, 2005. - 190 p.
- [8] Kolosova E. A. Children's reading in modern Russia: concept, structure and practice /E. A. Kolosova // Bulletin of the Russian state University for the Humanities, 2014, N. 4, Pp. 193-198
- [9] Leontiev A. A. Pedagogical communication /A. A. Leontiev. – M.: Znanie, 1979. - 48 p.
- [10] Leontiev A. N. Communication as an object of psychological research. // Methodological problems of social psychology. / A. N. Leontiev. – M., 1975, Pp. 106-123.
- [11] Lomov B. F. Methodological and theoretical problems of psychology / B. F. Lomov. - M.: Nauka, 1999. - 350 p.
- [12] Mayorova-Shcheglova S. N. Communication of children: a sociological analysis of traditional and innovative forms /S. N. Mayorova-Shcheglova //World of psychology, 2015, N. 1, Pp. 94-101
- [13] Monitoring and analysis of the Moscow information and educational space: Results of sociological research and programming / S. B. Tsymbalenko et al. – M.: RITS MSSU named after M. A. Sholokhov, 2013. - 108 p.
- [14] Psychology of childhood. Textbook. Edited by corresponding member of RAO A. A. Rean. - SPb.: "Prime-EURO-SIGN", 2003. -- 368 p.
- [15] Ryzhov V. V. Psychological bases of communicative training of preschool children / V.V. Ryzhov. - N. Novgorod: NNSU, 2013. – 168 p.
- [16] Tvorogova N. D. Communication: diagnostics and management. / N. D. Tvorogova. - M.: Smysl, 2002. - 246 p.
- [17] Kinderkultur /Hg. Von Konrad Kostlin. –Bremen, 1987
- [18] ZurZukunft von Familie und Kinderheit. – Berlin, 1985

THE ESSENCE OF BASIC CONCEPTS IN ACMEOLOGICAL SCIENCE

**Sagdullaev¹I.I, Zhorabekova²A.N., Abilkhairova³Zh.A., Tulenova⁴Kh.B.,
SaduakasG.T.**

¹ Hodja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan, ibos8005@mail.ru

² Silkway International University, Shymkent, Kazakhstan, ainur-zhorabekova@mail.ru.

³ Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, zhan_aa@mail.ru.

⁴ S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan, холи сайрам k.sayram@mail.ru.

⁵ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan, gulbanu_sadvakasova@mail.ru.

Abstract. This article discusses the trends in the development of acmeological education, considered from the point of view of modern trends in education, and its educational potential, the need to change the

content, nature and direction of professional training, in which the process of mastering professional knowledge is different personal, value-semantic sphere of the subjects of the educational process at the University. Acmeological conceptual apparatus has a particular content material and is characterised by using interdisciplinary orientation. As a basic idea for acmeological studies, analyzing the exertions hobby of experts and its effectiveness, professionalism is time-honored.

Keywords: professionalism, professional activity, individuality, subjectivity, subjectivity, activity, self-development

1. **Introduction** The concept of "professionalism" has many different definitions. Professionalism in motion-a qualitative characteristic of the problem of hobby – is described as the cost of learning the cutting-edge content material and means of solving professional issues by means of a representative of a positive profession. The significance of this mastery is various in special humans, so we are able to communicate approximately excessive, medium and coffee tiers of professionalism in the sports of a consultant of a certain profession.

On the idea of this definition, we can draw the subsequent conclusions: professionalism in motion, to begin with, is characterised by its excessive performance.

Professional high-overall performance activity is characterized by way of excessive indicators of its nice: productiveness, top of the line pressure and depth, high accuracy and reliability, enterprise, balance, justification, protection of health and impact on innovative development.

The activity of the acmeological plan does no longer range high indicators of pleasant and performance, are seen with the choice to attain nice, socially significant goals, is not conducive to personal development, this pastime becomes counter-productive and unproductive[1].

Unproductive sports-activities characterized through low nice and productiveness, not pursuing fine, socially massive dreams.

Acmeological degree is characterized via the extent of professional hobby, determined through the characteristics of expert pastime. The formation of a true professional specialist and his professionalism is constantly associated with personal and expert improvement. as a consequence, professionalism in acmeology is characterised with the aid of high productivity (performance), most excellent depth and pressure, excessive accuracy and reliability, excessive business enterprise, excessive qualification, low dependence of the professional on outside factors, the development of modern way of fixing expert issues, high stability of productiveness, accuracy, reliability and enterprise. a expert with mastery in acmeology is considered as a assets of someone with experience, as a excessive level of expert competence in a positive vicinity. To gain mastery in professional pastime it's far vital to have pretty vital "initial opportunities": skills, special expertise, abilities, motivation. In essence, this is the simple degree of the movement "to the actor"[2].

Presently, the idea of "talent" is equal to the concept of "professionalism". Here professionalism is considered as a excessive general of expert pastime.

The basic idea of acmeological studies investigating employment sports of experts and its effectiveness, professionalism is received. Professionalism is a excessive degree of pedagogical competence. That is the which means of the profession, professional pallets, humanistic orientation of the career, excessive standards of exertions (skill), the look for novelty (novelty) is the improvement. consequently, pedagogical competence is the mastery of expert pointers, the consolidation of these positions via "generation"[3].

There are zero and high levels of professionalism of the teacher. zero degree of professionalism - "trainee", this is, moving into a professional field, gaining knowledge of professional pedagogical relations. Excessive degree of pedagogical competencies-trainer-innovator. His essential intention is the spiritual formation of character.

Pedagogical acmeology can be considered because the technological know-how of the methods of passing the instructor at the levels of professionalism: erudition-talent, creativity, pedagogical research, etc. 'distinctive teachers' tiers of professionalism aren't shaped similarly in the course of their professional lives.

Thus, professionalism in acmeology is characterized through high productivity (efficiency), high accuracy and reliability, high enterprise, excessive qualification, low dependence of the expert on external factors, high balance of productivity, accuracy, reliability and organisation. The concept of professionalism has common functions with the class of "psychology of work": man or woman fashion of interest, which is considered as a device of talents, methods and methods to reap the goals particular to the character. character activity related to acmeology demonstrates individuality in skill and professionalism. ability and professionalism are related to self-consciousness in professional activities, a excessive level of motivation to reap high consequences it makes modifications in values, paperwork, techniques and technology of schooling, present day improvement in models of schooling. as the main values, norms of behavior, assimilation of information and skills, not formal, relationships, encourage self-government, certainly, freedom, merchandising of creativeness, innovative self-expression, and so forth. charged. conventional techniques of training-classes, lecture and seminar varieties of understanding development, rational and didactic forms are complemented through growing technology, reflexive techniques, extensive sport trainings.

The analysis of philosophical, pedagogical, psychological and acmeological literature includes in this problem discipline the principles of "Acme", "self-consciousness", "human integrity", "self-improvement", "way of life".

In a large sense, Acme is the complete level of guy's maturity, to which the physical, non-public and subjective adulthood of the personality belongs in a generalized form. In a narrower feel, the concept of "Acme" is used inside the following cases: the excessive stage of achievements achieved within the direction of someone's existence with regards to health, the extent of his conduct as a person, expressed in the reality that his activity as a subject has a fabric or spiritual importance for him within the actual end result of creativity. therefore, the term " Acme " is used at various age levels in the that means of peaks or Optima wherein someone can get entry to his or her development. a few researchers are developing those peaks and Optima, have a regarded content traits are conditions for the achievement of human, known as a large Acme or "macrame", small Acme or "microace" at adulthood[4].

The act may be considered as a sure end result of development, which is very essential, as a technique in our observe. particularly, the intentional-dynamic version of the method of intellectual improvement is described because the manner of Acme. in the framework of this version, Acme is not a excessive factor inside the maximum extremum of human life, that is a non-stop curve factors of improvement (S. Yu. So said Stepanov). the primary critical functions of the Acme taken a revolutionary path (superb goal), intensity, its essential instability of the (transparency to the subsequent level of improvement). As a criterion of empirical and conceptual identification of the Acme phenomenon the excessive point of extremum of improvement (i.e. the moment of transition from development to regression) is not well-known; right here a qualitative breakthrough in extra extensive growth and development is taken[5]. The fulfillment of every successive factor of most development from the point of view of this version does now not necessarily cause degradation, on the opposite, results in in depth improvement of the development method.

Acme is considered as a procedure within the framework of synergetic acmeology. From the factor of view of social synergy, an open self-organizing (dissipative) structure (particularly, a person) can exist only in conditions of consistent exchange of the surroundings. thru this trade, it keeps its law by increasing unrest in the outside surroundings. Self-employer is taken into consideration as an alternation of techniques, denying every other-hierarchy (consistent integration of easy dissipative structures in dissipative structures of better order) and dehierarchization (constant separation of complex dissipative systems into easier structures). For a specific gadget that interacts with a specific environment, there is a restrained state at which the system cannot go back to its previous kingdom. After reaching some of restricted conditions ("easy attractor"), within the conditions of interaction with the surroundings, the method of hierarchization stops. Distribution structures additionally ends after accomplishing some limited country. Acmen

synergetic acmeology is maintained on the subject of the usual attractor. here with an thrilling attractor it holds the cost as "catabola" (from Greek cataroo — slide down)[6].

As a result, social self-business enterprise in the context of synergetic acmeology is a chain and alternation of chaos, in flip, change Acme (a not unusual attractor) and catabola (brilliant attractor).

The stability of the system between easy and thrilling attractors, area and chaos related to the desire to overcome the contradiction among their dialectical synthesis, i.e., the pursuit of the global attractor of the(more interesting or supertraction), wherein you could identify the trend in alternation of States Acme and catabola. T. P. Fokina defines the following Acme fashions or creation techniques, demonstrating acmen because the advent of life in accordance with some of beliefs:

- sustainable improvements and experiments in a aware understanding of the essential incompleteness of life;
- return to the state because of the thirst for the misplaced peak;
- existential pressure associated with the go back to man some of States directed as a fundamental nation.

Semantic analysis allows us to determine the following key factors in the that means of the concept of "self-realization". First, identification is both a manner (a motion in the direction of meaningful, practical beginnings) and a end result (a being of truth and a reality of being). Secondly, self-attention, in truth, activity in the method of motion begins with the character himself, as a person can exercising himself.

Third, the intention of self-realization-as a end result, shaped as a really perfect, orients a person to the development of integrity. For the primary time inside the framework of the concept of existence the problem of human self-cognizance became solved. Buhler regarded. V. V. In Buler's interpretation, the manner of life acts as a particular shape of human existence, objective dwelling conditions, simple environmental situations, human conduct on this surroundings, human reflections, the formation and trade of its values, the outcomes of pastime and creativity of the man or woman, the internal world are taken as its simple devices. B. G. Ananyev considered the concept of "way of life" in the context of the man or woman's success of his/her life desires, plans, within the leading perspective of existence, noting that the non-public achievements of someone are protected within the generation, and additionally mentioned that ancient time is the primary vital factor for the non-public development of a person. All occasions of this development (biographical dates) are located particularly inside the measuring device of historic time [7].

2. Literature review B. G. Ananyev described the maximum critical tiers of lifestyles in the context of historical and biographical positions, decided the dependence of the end result stages of high achievements in expert activity on the preliminary level (the first culmination or "top", the second one culmination or upward push, the cease), in flip, depends at the education of the individual. on the identical time, an critical precept is a sure connection among the fulfillment of the passage of these ranges of lifestyles and the development of subjective traits of the character, changing his reputation and position, the emergence of new ideals, rethinking the subjective relationship to the sector. P. A. Abulkhanova, and many others. M. P. Berezina defines the way of existence as a way of self-attention of a person in time and area, as a way of life of a person, as someone capable of constructing his life [8].

The way of lifestyles has such characteristics as orientation and purposeful forecasting of goals. here, aim orientation serves as a stable feature. the person answers the subsequent question: "what does he live for?"this is, it determines the motives and dreams of its existence. The goal prediction will seem like a variable characteristic. the person answers the following query: "what does he live for?"this is, consciously aware about the genuine that means of achieving certain goals in life.

This interest is manifested in the preference for self-awareness, which, in flip, is the result of self-improvement and self-cognizance of someone in various fields. This end comes because the pride of a preceding existence, in which the provider of human values and goals in existence is sufficiently realized consciously or unconsciously. The choice for such self-recognition is an innate, radical property of human nature and is subject to the law of improvement of this Holiness at some stage in the life of the character. M. P. Mamardashvili believed that the primary passion of man is his "be", his performance, formation. B. Berezin considered self-training as a component of the structure of self-recognition and self-schooling. here he defines his awareness because the mind-set of the man or woman to his physiological and mental characteristics, to his social position, as a reaction to the methods taking area in guy himself. that is, self-cognizance is considered as a fixed of methods or techniques in which a sure collection of tiers of activity is created, for instance, first — obtaining understanding approximately oneself, wherein the image of the "I" is fashioned, after which-mind-set to oneself, evaluation of this evaluation with other beliefs, after which an attempt to change or manifest oneself, the choice for self-recognition. but, considering self-education as a technique of self-training or self-training of a person, the author opposes himself and gets rid of self-schooling from the sector of self-schooling, that is, from the sector of inner hobby. B. S. Bratus defines varieties of self-provider: slight and deviated from regular (atypical). B. S. On brotherhood, regular self-cognizance, focused on the essence of humanity, is indicator of regular development personality. the writer calls self-service, not directed above, as a deviation from the norm. In our view, implementation itself includes as a prerequisite the pursuit of the very best.

The existence of a person is decided via objective "common sense", the trajectory of that's decided by means of outside structures: movements, relationships, etc. the person who plays himself acts as the concern of his life direction. P. A. Abulkhanova and T. D. M. P. As mentioned Berezina, self-hired individual consciously aware of their temporary life sequences which can be targeted, respectful, conditional type ("if") man or woman, and creates a specific temporal form – lifestyles approach. P. G. Jung considers the manner of self-consciousness (individualization) as a manner aimed at the realization of a person's very own "me". P. in line with Jung, the essence of this process is to unite together compensatory, contrary orientations of attention and unconsciousness. P. Po Jung, at the first degree of self-recognition or individualization, the main function is played by the subconscious orientation: the weakening of the aware reference point, there may be a penetration into the depth of the unconscious cognizance, its content turns into unexpected and extraneous to the cognizance. At the second one stage there may be a conscious reference point on a ahead way, processing of materials of unconscious man or woman that in turn results in enrichment of cognizance and enlargement of its borders is achieved. at the third stage, collectively processed, changed aware, unconscious factors of the problem are united, new integrity is created [9].

3. Methodology Self-provider can contain the content of any human interest. speaking about this, we will depend upon the subsequent ideas:

- acting or willing, its proper necessity or answers, won't coincide with its situation field;
- the actual motivation of the activity is due to the fact what the action is accomplished for, this means that what the motion is aimed at in comparison to the intention;
- if for the individual there are most effective those moves that have value of prime cost, means of fulfillment of the cause, this is the actual reason in a sure vital space beneath one action there is other action which at once enters right into a psychological photo of the personality.

As a result, self-carrier can come to be the situation of instructional or expert sports of someone, and can also emerge as a pillar of his personal existence, a holistic existence. Human life interest is described because the totality of all types of social interest, conduct and relationships of a positive concern.

S. L. Rubinstein, thinking about the character as an integrative being, forming, manifesting, growing in activity, emphasizes that the persona isn't always the challenge of activity, and in the wide feel-the situation of existence. As a topic of existence, character is always embedded in the machine of family members, which in its breadth, intensity, stage is considerably distinct from the

machine of members of the family inside any pastime. therefore, lifestyles pastime will become a source of wealthy, private enjoy for any character, and additionally has its context with regards to any sphere of hobby[10].

Being the content of lifestyles conduct, identity becomes the idea of human character. in particular, it's miles A. M. P. Leontiev said:"...the proper basis of someone's persona isn't always in genetic packages, but in the depth of his herbal symbols and inclinations, and now not within the know-how, competencies and talents that he's going to perform through this understanding and talents."

Therefore, the procedural self-attention should be taken into consideration as a concern change within the depth of the fundamental private-hobby state of someone, during which the religious importance of the man or woman is found out, up to date, improved: the sector of human relations to diverse components of existence is elevated, excessive planes of lifestyles are carried out. that is possible due to the deep importance of human work with his character, aware sense of the actual goals of human lifestyles, after which thru the development of the principle, qualitative assets of his character and individuality. Procedural self-realization, creativity and the form of existential human disclosure.

A person who plays self-provider tends to his internal world (V.).P. Zinchenko) and offers to the world his own "I" innovative method (V. Zinchenko).M. P. Markin). The integrity of someone is taken as a manifestation of self-carrier. This is shown in the table 1 below.

Table 1-levels of personality formation

Levels	Motive	Informative	Activity
Low	Formation of interest in the formation of a creative personality	Mastering the volume of special psychological knowledge for the formation of creativity	Getting to know the creative launch order
Average	Awareness that the skills being formed are a social value	Systematization of chemical knowledge acquired as a result of independent work	Mastering the relationship of actions to each other and their complementarity with each other
High	Formation of motives for a responsible attitude to their actions	Strength of knowledge acquired as a result of independent work	Performance of actions

4. **Results** Within the framework of philosophical research, the integrity of someone is decided, first of all, by using his strong point and area of expertise. here, as a situation of distinctiveness, it seems the autonomy of guy. Human integrity is as a consequence based totally on the extent of human development as a self-regulating and self-regulating machine. V. G. Afanasiev in one in every of his works at once aligns the integrity and consistency of the person[11].

The formation of a person's integrity is determined by using his potential to self-government, i.e. the extent of improvement of his subjectivity.

In philosophical terms, the subjectivity of being acts as a condition for the implementation of the human approach, wherein being does now not oppose guy as the alternative of the item to the difficulty, which introduces guy as an inner necessity of his lifestyles and development.

Such traits of subjectivity as activity and control of the situation, offer the problem with the ability to triumph over contradictions. The definition of the challenge as a decisive contradiction permits us to remember the fact that in such selections someone starts offevolved to be deformed, degraded, annoyed. With intra-private agency, there is a exchange within the most appropriate proportions to them, relying on adequate methods of life and activity. by using final as a person, they tend to be a topic due to the fact they're "cheating." Of direction, there are not continually concepts of extra superior methods of self-awareness of the problem, that is, he truly is within the

area between the two poles. Human interest as a subject spreads on this "best" space, manifests itself inside the steady solution of contradictions between integrity and objective situations of lifestyles of the person. In this example, the subject creates a positive way of organizing his existence, which relies upon now not most effective at the natural traits of the individual, but additionally largely on his values, suggestions and goals. however, the integrity of guy isn't always limited to his developed subjectivity.

Integrity at the extent of the man or woman includes a exchange in the biological kind of someone underneath the affect of social life, the transformation of the changed kind into an imperative goal side of the character, in flip, the objective element of the person becomes his subjective sphere – in cohesion with the religious international of man.

Integrity at the extent of the individual is determined through the truth of his life. it truly is the Opinion of V. E. Anisimova apparently, he believes that a scarcity of being applicable to the person, because it is able to feel independent of the cost of private existence, regardless of market situations, with the end result that the solidarity skilled the lack of their identification [12].

Any person is manifested and shaped by means of motion, but it isn't in a whole, indispensable unit with the situation of motion, paperwork a special information that does not directly result in action and do not get hold of without delay from the movement, as an essential function of which is taken treasured and semantic mindset to the phenomenon.

As every other important characteristic of the persona is creativity, with a purpose to not observe in the creation of an critical difficulty for others. to start with, he creates something important for himself, adjustments his character.

The standards of "man or woman", "personality", "situation" characterize special ranges of inner human company as integrity. however, a scientific method to integrity analysis requires figuring out the stages of the company as an entire, figuring out the inner content of each of them, in addition to growing device-forming factors within those ranges.

As integrity, each level of the employer of the character is characterised by way of a hard and fast of the brand new mental systems interacting, functioning independently. Harmonious interaction of different, qualitative homes and traits is provided by using gadget-forming factors (p. 1). P. F. Anokhin, etc. (For Lomovo) or machine homes (vice president(Kuzmin). V. P. Kuzmin defines the function of gadget pleasant as follows: "it does now not materialize in separate subjects and indicates integrative first-rate of integrity". P. P. Anokhin, clarifying the content material of this concept, notes that the device, because the content material of the machine-forming factor, is a beneficial device that has a decisive influence on the route of its formation, in addition reorganization. In flip, B. F. Lomov referred to that as an important circumstance for determining the connection between distinctive systems, the definition of a system-forming element is adopted, as a result of which diverse mechanisms are blended into a single useful-dynamic device. thus, if you want to apprehend how the gadget" guy" functions, it's far vital to determine the content material of the gadget-forming factors acting on the extent of the man or woman, the individual and the situation, initially: distinct systems (ranges) are mixed into a unmarried purposeful and dynamic machine with the assist of the device-forming thing as an entire. as the integrity of someone, as the sort of machine-forming aspect or "organizer", many researchers call a form of "Yang" [13].

The evaluation of literature indicates that during philosophical and psychological researches particular "I" are taken into consideration as follows:

- the system of concepts of a person;
- integration center, uniting the system of the psyche;
- "organizer" of human interest aimed at self-training, self-improvement, self-recognition.

Self-weakness, underdevelopment" I", justifies the incapability of a person to self-improvement or rejection of it, which in flip results in private and professional deformations or ok. This results in the expansion of team of workers within the terminology of Jung, as a result – insubordination of lifestyles. accordingly, the extent of human integrity is determined by means of the degree of integration of the features of the character, the person and the difficulty as an

integration middle, extraordinary tiers of inner agency. Individuality or individuality is general as a special form of essential human life. "Individualization" is a time period that characterizes the lifestyles route of someone. A. S. Ognev and Yu. M. Goncharov stated that the uniqueness of someone is decided, to begin with, by means of his desire as a person, this is, a person as a social being makes most use of the possibilities offered to him as a person in various conditions. T. E. D. Consuro emphasizes that the lifestyles of individualism is the internal international of the individual with the spatial (within the out of doors international), social (people, relationships) and a temporary measure. non-public development way the enlargement and integration of the internal international inside the temporal, spatial and social dimensions.

Individualization is the decision of contradictions between organic and social subjective elements among people, enlargement between inner potentials ("maturation") and adjustments ("formation") underneath the impact of outside affects. The formation of individualism manifests itself inside the shape of private self-realization.

Modality "want" means the fabric and ethical needs of the individual, the inner motivation of guy, is the using pressure of all spheres of human activity. within the modality of "need" appears motivational and semantic purpose of the character.

Modality "by hand" way the personal potential of a person, that's defined as a feature of numerous variables: personal revel in and stage of guidance for sensible implementation, level of schooling, actual age and potential of personal and professional increase.

Modality "can do" is a hard and fast of techniques, talents, strategies, methods and technology for the implementation of precise activities, the extent of human competence.

Modality "mission" means recognition of social requirements and values as personal value of the character, his access into social interplay, obligation earlier than himself and others for attention of life.

Modality "reach" method the system of building dreams as the formation of desires and focused forecasting manner as their choice.

The modality of "doing" refers to the manner of implementing all models thru real activities.

In addition to these modals, there is the "realize" modality, which describes the intellectual ability of someone within the shape of generalized forecasts, models, drawings, theories, methods, feelings, standards. but, this modality need to be taken into consideration as a further modality with respect to every modality. The revealed modalities, on the only hand, might be as separate borders of integrity of the person, and on the alternative – as "administrative verbs" of the man or woman making actions on the manner of lifestyles.

The extent of compliance of these modals and features of the answer of continuously bobbing up contradictions among separate fashions, prove diploma of subjective (specific) and objective (effective) integrity of the man or woman.

Characteristic of a unmarried character:

— advanced self-cognizance able to independent transcendence, overcoming external and inner contradictions on the premise of everyday values;

— spirituality as a excellent that allows you to consciously realize, revel in and master the high beliefs and values of man and society, to convert interest into behavior, motion into moves — ;

— the capacity to social perfection or perfection, i.e. the potential to unbiased, impartial choice-making, to non-public obligation for them, to perceive the contradictions of life, aware knowledge, evaluation; the potential to unbiased, efficient selection in accordance with commonplace dreams, moral beliefs;;

— civil complexity as ideological and moral exceptional, as its principal elements, Patriotic and worldwide emotions in harmonious cohesion, inner freedom, feel of personal success, respect and believe to different residents, devotion to pastimes of the state and society (humans) ;

— shame as an "internal speak example", offering unbiased listening of the inner voice and deep popularity of the score of opportunities;

— the stability between highbrow and innovative ability, the first of which contributes to the stabilization of the person in a hastily converting international, and the second one permits private self-improvement [14].

It must be mentioned that between the integrity of the man or woman and the improvement of society there is a dialectical interplay. the solution of social problems is viable only in the conditions of energetic, transforming interest of the sovereign, crucial man or woman, due to identity of the person there may be a method of development of society. If society is reoriented to the concern of the development of a unmarried man or woman, the formation of someone as an integrity might be effective, this single man or woman does no longer exit of the socio-cultural paradigm of society and can be capable of concurrently impact the process of changing the socio-cultural paradigm.

The idea of making or restoring the integrity of guy is the premise of acmeological pedestal. A. A. As Derkach noted, the value of the acmeological pedestal includes the implementation of a complete take a look at and the creation of human integrity, wherein the characteristics of different stages of guy are studied in unity, in all relationships to achieve the act.

Effectiveness, self-recognition, formation of creative individuality, the results of the authentic cognizance of a person in diverse fields. on the equal time, as the difficulty of the lifestyles route, man aspires to the act – he aspires to the culmination of the manner of realization of the existence route of the subject. hence, Acme acts as a degree or diploma, and the integrity of the individual — as a manifestation of self-consciousness. right here a person can reach the Acme nation, as a result of which he can comprehend himself, inside the manner of self-improvement.

5. Conclusion In a vast feel, self-improvement is a purposeful method of "expansion" of present symbols, capabilities, talents and traits and the manner of formation of former features and characteristics. Inherent within the inner hobby and aware consciousness at the expansion and development of characteristics, facets, important for the individual features, focused on self-development.

Within the context of acmeology, self-improvement can be shown as follows:

- the system of self-expression and self-improvement of human creativity;
- aware procedure of self-improvement for effective self-consciousness based totally on internal essential aspirations and external affects;
- purposeful, multi-celebration self-change, designed to serve the purposes of greater religious, ethical and sensible self-carrier, self-awareness and self-consciousness.

Here acmeological analysis is an important class, that is, the analysis of the method of figuring out acmeological conditions and elements in the look at of professionalism is an vital category. Acmeological evaluation and studies can be effective if they're based totally on scientifically sound standards [15].

The reflexive component is a machine-forming factor of mastering the technology of expert activity, and also is, to start with, a aspect of getting to know the techniques of knowledge of the arena and the formation of man or woman techniques of self-development, one's personal course of existence. on this regard, there is a want for the procedure of individualization and private and expert development of destiny experts. conscious know-how of the theoretical understanding amassed on the issue of education of future specialists and practical revel in inside the enterprise of the instructional technique in universities, will bring the schooling of individualization in keeping with new social roles, international standards, will make the scholar a real difficulty of their personal and expert improvement.

References:

- [1] **Verbitskiy, A.A.** Aktivnoye obucheniye v vysshey shkole: kontekstnyy podkhod/A. A. Verbitskiy. — M., 1991. — 207 s.
- [2] **Verbitskiy, A.A.** Kontekst kak smysloobrazuyushchaya psikhologicheskaya kategoriya //— SPb., 2003. - T. 2. - S. 98-101.
- [3] **Dzhekson, P.** Improvizatsiya v treninge / P. Dzhekson. — SPb.: Piter, 2002. - 256 s.

- [4] **Krechetnikov, K.G.** Projektirovaniye kreativnoy obrazovatel'noy sredy na osnove informatsionnykh tekhnologiy v vuze. Monografiya. - M.: Goskoortsentr, 2002. - 296 s.
- [5] **Yasvin, V.A.** Obrazovatel'naya sreda: ot modelirovaniya k projektirovaniyu. - M.: Prosveshcheniye, 2000. - S. 5-35.
- [6] **Guilford, J.P.** Basic conceptual problems in the psychology of thinking // San Diego. - 1979. - P. 95 - 110.
- [7] **Flowers, L.,** Pascarella E.T., Pierson C.T. Information technology use and cognitive outcomes in the first year of college // The journal of higher education. Columbus. - 2000. - V. 71. - № 6. - R. 637 - 667.
- [8] **Akhmetova, D.,** Gur'ye L. Prepodavatel' vuza i innovatsionnyye tekhnologii // Vyssheye obrazovaniye v Rossii. - 2001. -№4. – S.138-144.
- [9] **Volkov, YU.,** Makhov A., Medentsev V. Traditsionnyye i novyye tekhnologii obucheniya: «printsip dopolnitel'nosti» // Vyssheye obrazovaniye v Rossii. – 2003. - №6. – S.35-43.
- [10] **Guseva, A.S.** Gumanitarnyye tekhnologii v professional'nom obrazovanii // Kadry upravleniya: problemy i sistema raboty v Rossii i za rubezhom. M.: Luch, 1992. S. 191-197;
- [11] **Davydova ,Ye.M.,** Meshcheryakov R.V., Shelupanov A.A. Proyektnoye obucheniye – paradigma elitnogo inzhenernogo obrazovaniya v Rossii v usloviyakh strategii innovatsionnogo razvitiya // Vyssheye obrazovaniye segodnya. 2006. - №7 - s.9-15.
- [12] **Derkach, A.A.,** Kuz'mina N.V. Akmeologiya – nauka o putyakh dostizheniya vershin professionalizma. M., 1993. – 23 s.
- [13] **Dzhons, Dzh.K.** Metody projektirovaniya / Per. s angl. 2-ye izd., dop. M.: Mir. - 1986.
- [14] **Dmitriyenko, T.A.** Professional'no-oriyentirovannyye tekhnologii //Zhurn. «Vyssheye obrazovaniye v Rossii». – M., 2003. - №3.-s.160-163
- [15] **Yermolayeva, M.G.** Igra v obrazovatel'nom protsesse. SPb.: UPM. - 2003.

DISTANCE LEARNING TECHNOLOGY: IMPROVING THE PROFESSIONAL SKILLS OF TEACHERS

Azirebekova¹A.Zh, Utkelbaev²K.Z., Abdrazakova³A.O, Baikadamova⁴G.M

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi 29A, 120014, Kyzylorda, Kazakhstan, azirebek.amanda@mail.ru

² Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi 29A, 120014, Kyzylorda, Kazakhstan, kadir201068@mail.ru

³ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi 29A , 120014, Kyzylorda, Kazakhstan, Abdrazakova.a@inbox.ru

⁴ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi 29A, 120014, Kyzylorda, Kazakhstan, gmakehmutkizi@mail.ru

Abstrakt. This scientific article discusses the nature and features of distance learning technology, issues of professional development of teachers through the use of new information technologies.

Keywords: Distance learning, innovation, information technology, interactive whiteboard, video broadcasting, web platforms, online course.

INTRODUCTION. Nowadays, the Internet offers great educational opportunities. This strengthens the knowledge not only of the student but also of the teacher.

The system of distance learning did not appear recently, as per history it started in Europe in the eighteenth century as correspondent learning. Pupils received the necessary books by mail and performed tasks by corresponding with teachers. In Russia, the system appeared in the XIX century. Since 1997, we can say that it is the official beginning of distance learning in its modern form in Russia. At that time, universities using such system in teaching were negligible. In particular, they are: the Moscow State University of Economics, Statistics and Informatics, the non-governmental Institute of Modern Humanities, the Moscow Higher School of Banks, etc. [1]. The first attempts to

introduce distance learning technologies in Western Europe and the United States started in 60th of XX century[2]. This system is now recognized by the world as a viable, accessible technology in education.

As for our country, Kazakhstan, like other developed countries, has moved to a system of distance learning in higher education. From 2019, all universities have introduced distance learning instead of correspondence learning. Today, the first stages of distance learning are being formed. In particular, course programs, teaching methods, video lectures, controlling questions and more are being developed. Moreover, today many universities in the country offer Kazakhstanis to improve their skills or get a new specialty remotely.

The International Commission on Education, Science and Culture under the United Nations has published a number of principles of modern education, the main of which is to improve the content and methods of education through diversification, as well as to promote the exchange of experience, innovation, publications and data and best practices [3].

Modern technologies allow virtually everyone to realize their educational needs and improve their knowledge. Distance learning is very convenient and effective, opens up a wide range of professional development prospects for the teacher. Modern distance learning provides feedback, constant contact with the teacher. If a student has a question or undecided problem, he/she can ask them teacher viae-mail and listen to online reviews. All this should be organized correctly and clearly so that the teacher and the student understand each other and no further problems arise. The format of lessons includes the use of online and offline communication: audio and video lectures, chats, forums, questionnaire, tests, presentation slides, e-mail correspondences, webinars, online lessons via webcam, interactive boards, video broadcasts, online communication with the teacher and more. .

Based on the above data, the relevance of the topic is approved. The distance learning, using modern computer and information technologies lets us focus on the individual research of students and helps todo this process continuously, thus increasing the educational potential of individuals in various activities.

LITERATURE REVIEW. Nowadays sufficient knowledge is accumulated to formulate and solve the studied problem. The system of distance learning is discussed in many scientific works of foreign scholars (O. Peters, M. Moore, B. Holmberg, D. Keegan, R. Garrison, T. Clark, J. Verdina, F. Saba, S.A.Vorobieva, A.V.Bataev, S.A Kurushkina, T.M Sklyarenko, A.K Zaeva, E.S Morozova, T.A Teleshova, E.V Voznesenskaya, G.G Levkin, V.R Glukhikh, S.V Bazilevich) The sources of the research include periodicals, works of world scientists, materials of special historical collections, statistics and scientific articles published in different periods etc. Along with foreign historiography, there is an overview of domestic historiography. Analyzing the scientific literature on the subject, it is noted that the system of distance learning is one of the interesting topics of researchers.

METHODOLOGY. The research is primarily theoretical. Comparative, periodic, relevance, perspective, logical, systematic methods are widely used in the pedagogical science today. The study used a methodological approach that proven and self-justifying in the science of modern history. Their use allows a full analysis of the issues obtained in the study. According to the above, the comparative analysis of pedagogical science on this issue allowed to identify the following methods:

- Theoretical analysis, synthesis, comparison, analysis, generalization of specific data
- surveillance, study and generalization of pedagogical practice, study of documentation

RESULTS AND DISCUSSION. The idea of an open educational space is reflected in the message of President of Kazakhstan called “Concept of Development until 2030”. Development, production and introduction of distance-virtual and new education technologies in order to improve the quality of education at the regional level is a modern requirement. Today, the activities of all educational institutions of the country have been fully transferred to the system of distance learning.

Generally, distance learning is a type of learning carried out by students and teachers using information and communication technologies and telecommunications. This system is well developed in the world. In particular, the United Kingdom and the United States are in the lead. German researcher O. Peters was one of the first to identify the emergence of distance learning as a result of the impact of industrialization on various sectors of society.

According to his concept, such studying system has a number of characteristics similar to goods production process in an industrial society, namely: division of responsibilities (training and development of training materials are prepared by different people), standardization and mass production (production of a large number of standardized training materials for any category of students), technological efficiency (for example, the widespread use of television and audio technology in education). Based on this, O. Peters proposed to analyze the phenomenon of distance learning not in the context of traditional education, but in terms of economic theory of its industrialization [4]. The American researcher D. Keegan taking into consideration pedagogical potential of distance learning and his studies of pros and cons of separation between distance learning subject and its teaching forms, pointed out that the disagreement in teaching and learning processes implies its separation. [5] b. Holmberg was one of the first theorists in the field of distance learning. His theory was called "Theory of distance learning based on empathy." It is known as the theory of didactic conversation instruction. Definition given by Holmberg based on two important elements:

- Spatial and temporal distribution of teachers and students;
- Planning and structuring of the university.

According to Holmberg, the structure of educational materials and the effective system of education in the educational institution distinguishes distance learning from individual learning, as well as learning through television programs [7]. Scientists believe that distance learning is the knowledge of the future.

With the help of distance learning there is an opportunity to exchange information between students and teachers (not only textual, but also multimedia), to store information used in the educational process (curricula, electronic journals, textbooks).

Information and communication technologies allow the population to have access to global digital resources. Web platforms, online courses, video conferencing, interactive applications transform knowledge. Korea is a world leader in information and communication technologies. Kazakhstan ranked 52nd out of 175 countries in the ICT 2016 rankings [8].

Following the global trends, Korkyt Ata Kyzylorda State University started distance learning in 2014 for students of the Department of Continuing Education and Distance Learning, using the "E-univer" service. Educational materials have been adapted in this regard, and many students have been trained to study in a mixed mode. The following structures operate on this system:

- Information system IS "Department" - can perform work on the attaching of working curricula of specialties, the implementation of the individual plan of the teacher, the entering marks in the rankings and more;

- Information system IS "Teacher" - Teachers can evaluate lesson's chat, forums and other works related to them;

- Information system IS "Student" - students can access to classes' chat, forums and other sections related to them;

- Information system IS "Applicant" - information on graduates of schools of the region, their elective subjects and other information;

- Information system IS "Electronic library" - Teachers and students can search for the necessary books;

For example, the teacher prepares special content on the subject "Modern History of Kazakhstan", which contains the content of the general course, program, syllabus, tests, midterm control questions, bibliography and a list of state exam questions. Accordingly, the student has the

opportunity to participate in lesson's chat downloaded by the teacher, access to the content of lectures, module questions, chat-questions by visiting this site.

In March 2020, due to the global pandemic (COVID-19), full-time students of Korkyt Ata Kyzylorda State University switched to full-time distance learning. For the rapid transition to distance learning, the capacity of the existing platform was increased, a number of technical issues were resolved, servers were replaced, broadband Internet access was organized and the system backup mechanism was adjusted, Internet channels and servers were tested [9]. Platforms of new century that educating with new format are Platonus, ZOOM, Google Classroom created educational conditions for students. Each system has its own requirements and features. For example, the Google Classroom platform integrates useful Google learning services. On the platform you can create your own lessons, courses, share the necessary learning materials with students, give them assignments, evaluate the tasks of students, monitor their progress and organize relationships with students. The Platonus training platform allowed to download video lectures, slides on the topic, additional tasks [10].

The use of new educational resources is an indispensable tool for today's innovative teacher in the organization of daily lessons and extracurricular activities, which includes a large number of didactic and handouts, tests at different levels and teaching and learning resources to increase interest in the subject.

The role of the teacher in the implementation of multifaceted and complex issues in distance learning is huge. He has a difficult and responsible task: he develops the structure of the program of the course, adapts it to the system of distance learning, monitors the learning process, makes recommendations for independent control in the performance of tasks. At the same time, as shown in the methods of distance learning, there is a mood, psychological communication. Distance learning teachers must be familiar with new learning technologies, computer and networked learning systems, and be able to work with them. Teachers must be able to work on computer on a high level and be able to introduce to the students that the development of distance learning tools depends on knowledge of information technologies. In addition, the teacher should have practical skills in working with information media, skills in the use of telecommunications, in particular: the exchange of information between resource users. Must be able to describe the methods of modular video lectures in a certain order, which form a comprehensive curriculum, and to organize lectures. Comprehensive preparation for the educational process in the framework of distance learning is necessary to conduct lessons on the system of distance learning [11].

The use of computer technology in distance education allows to improve its cognitive processes. The introduction of distance learning radically changes the role of "teacher - student". In the traditional form of teaching, the teacher acts as an interpreter of knowledge.

With the expansion of the learning space, the student is assigned the function of interpreting knowledge, and the teacher is the coordinator of this knowledge.

The main differences and advantages of distance learning from traditional forms of learning:

- Opportunity to participate at a time and place convenient for you. Lack of time limits to study the discipline;
- Training in parallel with professional activity, i.e. without a break from production;
- Concentration and access to a large amount of educational information increases the effectiveness of the study of the material;
- Use the latest achievements of information and telecommunication technologies in the educational process, teach to work with them;
- Equal access to education for students regardless of place of residence, health, social status and financial security;
- Export and import of world achievements in the market of educational services;
- Distance learning expands and renews the role of the teacher, who coordinates the cognitive process, constantly improves the courses he studies, increases creative activity and skills in accordance with the novelty and innovation;

- Distance education has a positive effect on the student, increases the creative and intellectual potential through self-organization, the pursuit of knowledge, interaction with computer technology and independent decision-making [12].

Popular types of learning are formed in the system of distance learning. The most common of them are: lectures, seminars, laboratory work, tests, exams:

№	Name	Description
1	Distance learning lectures	Unlike traditional classrooms, face-to-face communication with the teacher is not allowed. Audio and video cassettes, CD-ROMs etc. are used for recording lectures. The use of new information technologies makes lectures visual and meaningful. Such lectures can be given at any time, at any distance.
2	Distance learning seminars	It is an active form of study. Distance learning seminars are conducted through video conferencing. The teacher can evaluate how far educational materials are being mastered by participant's activity in discussion. The number of interactions between students increases, and the teacher is seen as an equal partner.
3	Distance learning tips	One of the ways to assist students in learning the subject on their own is to guide them. Telephone and e-mail are used as well as teleconferencing.
4	Distance learning control	This is a check of the results of theoretical and practical mastering of the educational material by the student. Distance learning has proven its effectiveness and supports the appropriateness of test control. The rules of the test include an extended list of questions on the subject, each of them offers several possible answers. The student must choose the correct answer from these options.

During the lesson, the teacher: oversees the timeliness of reporting materials, providing students with teachers and course authors, prompt answers to questions arising from the course.

He does job of several people at the same time: secretary, administrator, technical consultant and teacher-consultant. The teacher's ability to organize individual group work, solve technical problems, instruct students, evaluate and monitor their work, documentation of courses demonstrates his pedagogical skills [13].

However, there is an idea of individualization of training in this type of training, but the lack of communication creates certain difficulties, for example: it limits the possibilities of consulting; it limits the possibilities of group research and design work; there is no human factor, which is often very important. Therefore, a teacher involved in distance learning must realize his full talent and pedagogical skills as a teacher in the "production" of distance learning materials.

The material prepared by the teacher should have an accessible presentation, and the student should receive the knowledge in a memorable way, as if talking to the teacher. Feedback plays a very important role in the system of distance learning [14].

The main task of the teacher of distance learning technology is to manage the student's independent work in the following ways: to consider the issues that arise; setting goals and objectives; transfer of knowledge, experience; organizational activities; organization of interaction between students; control of the educational process. During distance learning, students form the

basis of the educational process to work independently at a convenient time, place, at an effective pace. Therefore, students must master the techniques and methods of independent work, the basics of self-education at a high level.

CONCLUSION. Thus, the tool for distance learning is the Internet, which allows you to create a virtual educational space. Currently, most students have free access to the World Wide Web, and teachers send all their materials, verified materials and comments by e-mail. At school and university, students can participate in various teleconferences via e-mail using the telecommunications system. Scientists and experienced professionals can increase the motivation of students to study in virtual classrooms, connect with their contemporaries in another city, in another country, participate in distance Olympiads and competitions. It means, distance learning - as one of the forms of continuing education realizes the human right to education and access to information, allows to improve the knowledge and skills of professionals while performing the main functions. One of the Russian teachers, K.D.Ushinsky, said that the lessons will be effective and reasonable if each teacher improves his knowledge and skills in accordance with modern requirements and uses innovative technologies in everyday education from the old monotonous lessons to the new requirements. Therefore, the new format of distance learning plays an important role in improving the educational skills of teachers. We want to say that the future of our country as a civilized state, the education of an educated and knowledgeable generation begins with modern education and innovation.

References:

- [1] **Teleshova, T.A.**"Opportunities for distance learning courses to improve the qualifications of teachers" Student search.2015
- [2] Bataev A.V. Analysis of the world market of distance education / Text: indirect // Young scientist. - 2015. - № 20 (100). - С. 205-208. - URL: <https://moluch.ru/archive/100/22587/> (date of application: 27.05.2020).
- [3] Official website of the United Nations: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) [http // www.unesco.org / new / ru / education /](http://www.unesco.org/new/ru/education/)
- [4] Sklyarenko T.M. "Distance education: foreign concepts" // Innovative projects and programs in education. 2013/5
- [5] Sklyarenko T.M."Distance education: foreign concepts" // Innovative projects and programs in education. 2013/5
- [6] Humanistic approach to foreign theories of distance learning. Bulletin of TGPU. 2010 10/100
- [7] Kuritsyna V. Essential characteristics of distance learning in the university. Journal. Bulletin of the Buryat State University. Education. personality. society. 2016
- [8] National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan. Astana, 2017. 82p. JSC "Information and Analytical Center"
- [9] <https://inbusiness.kz/en/last/pandemiya-kezinde-zhoo-larda-kashykyktan-okytu-kiyndyk-pa-alde-zhana-mumkindikter-me>)
- [10] https://el.kz/news/kogam/ashy-ty-tan_o-ytu-ua-yt_talaby/
- [11] <https://articlekz.com/kk/article/23533>
- [12] Kuznyak N.B.Modern distance learning. Advantages and disadvantages / N.B.Kuznyak, E.Yu.Gagen. - Text: direct // Young scientist. - 2017. - No. 11 (145). - S. 466-469. - URL: <https://moluch.ru/archive/145/40765/>
- [13] Irgibaeva M.S.The role of a teacher of distance learning in multilingual education cyberleninka.ru/article/n/rol-prepodavatelya-distantsionnogo-obucheniya-pri-multilingvalnomb-orazovanii
- [14] Knyazeva M.D.Innovation in higher education. 2006.ISBN: 5-98654-012-3
- [15] Mukhambetzhanova S.T.Didactic opportunities for the organization of distance education. Almaty, 2007

LEARNING DIFFICULTIES IN DISTANCE EDUCATION

Abadildayeva¹Sh.K., Essembekova² Sh.T., Mamyrbayeva³ M.K., Baimakhanova⁴ Sh.U.

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, shyryn.abadildaeva@mail.ru,

²Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan iesiembiekova@mail.ru,

³Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan home_england@mail.ru,

⁴Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan b.y.sholpan@mail.ru

Abstract. Distance learning is a way of learning to use the Internet in which the teacher and learners are physically located in different places. It is a good way of reaching the learner. The aim of distance education is to expand the opportunities of learners to receive educational services, to meet their educational needs in the most complete way, regardless of their place of living, social status or age. Because of competing priorities learners want a high level of flexibility and distance learning gives students a good chance to control time, place and pace of education. But we have problems connected with distance learning. Loss of student motivation due to the lack of personal contact with teachers and peers, lack of support are all obstacles to effective distance learning.

Keywords. Distance learning, independent learning, motivation, feedback, isolation, lack of knowledge, distance programs, technology.

INTRODUCTION. Distance learning is an information technology that is taught in interaction between students and teachers during the educational process, ensuring that the main volume of material is brought to the students to work independently in the learning process. Distance learning is a form of knowledge acquisition based on computer and telecommunication technologies both full-time and part-time learning to use the traditional and innovative methods in the educational process[1].

There are problems connected with the distance course. According to Moore's theory, successful teaching can take place even though teacher and learner are physically separated during the educational process. The separation occurs in several ways depending on the nature of the content of the course and delivery medium [2]. Most distance education programs employ a combination of audiovisual media to support learning. Telephone, radio, compact disc, television, video, computer and printed materials are used to give instruction in distance education.

Teachers confront the problem of serving student population which is increasingly different and have different needs. Distance education is a requirement of the time for most universities and institutions. A lot of institutions face the problem connected with the realization of the program. In distance education students and teachers find themselves playing different parts. The teacher is no longer the only source of knowledge but instead becomes a facilitator of student's learning while the student actively takes part in what and how knowledge is imparted. As any other teaching method, distance learning requires a collaborative work between a student and a teacher unbounded by the traditional time limits, space and single-instructor effort.

LITERATURE REVIEW. At present, the pedagogical science has accumulated a sufficient amount of knowledge necessary for the formulation and solution of the problem under study[3;4;5;].

The issues of development of the pedagogical, methodological ideas about distance education was covered in the works of E. Polat., E. Azimov., A. Bashmako., M. Bovtenko., A. Bogomolov., A. Gartsov., V.P. Demkin., G.V. Mozhaeva., Moore, Kenneth D, Knowles, D., Mecham D and Evans, D., Galusha, J.M., Wood, H. Harry, K. Sweet., etc.

The analysis of scientific literature on the problem of research has shown that despite a significant number of methodological, pedagogical studies of distance education, the ways and

mechanisms of studying the features of the use of distance education technologies in the process of teaching students and quality of distance learning require careful attention and effective training.

METHODOLOGY. Technology has changed the face of education. Technology affects language learning and teaching today. Advances in telecommunication technology have opened up the possibility of personal and group interaction in distance learning. Both computer and audio conferencing make the class discussions without the group meeting face-to-face. Phone calls and electronic mail replaces personal visits. The distance learner can now have almost the same instructional contact and interaction as the student at the campus. Internet provides a rich expanse of both information and contacts that were previously unavailable. Distance learning gives a good opportunity for students; however, it is not without problems.

RESULTS. Changes in technology have accelerated the growth of distance learning. The improved access and availability of electronic technology has enabled more students to participate in the learning process. Students who enroll in distance learning courses do so for convenience. Distance learning is a student-centered learning, thus knowing the characteristics of the distance learners helps us understand the problems in learning. Although students' characteristics and needs may not guarantee success in a distance education program or course, it is easy to defend these factors as contributing to success. Additionally, information about student characteristics and motivators help us understand who is likely to take part in distance education and why others don't participate.

In distance learning, it is important to take into account the individual capabilities and abilities of all students. According to Neil Vark Fleming there are four types of learners [6]. Visual learners have the ability of quick reading, understanding of problems and pay attention to details. While working with the students of this type in distance learning, we can use video tutorials, electronic textbooks, movies with subtitles, screenshots, and flash cards on the phone.

Auditory learners are careful listeners who read slowly and preserve freedom of speech. They like being explained a material. They are masters of discussions, building a dialogue, have good speaking abilities. While working with this type of students, it is advisable to conduct chats, to use audio books, audio recordings, online discussions, video diaries and audio courses. Auditory and visual learners are good at watching online lectures, taking notes. They focus on material and concepts as they are presented.

Kinesthetic learners receive information through the senses, pairing and movement. They are good at doing practical assignments. Kinesthetic learners like focusing on difficult tasks. They like watching you tube video hosting, Discovery channels, different resources.

Digital learners read a lot. They have good logic, sociable, mostly introverts, need time to think over. We can say that the process of distance learning inspires digital learners.

Learning style measures preferences. If the student learns by observing, it doesn't mean that he/she can't take any action. It simply means that the student learns by watching. If his/her preference is learning by feeling, it doesn't mean that he/she is incapable in doing tasks on logic. The theory simply states that the more you know about different learning styles, the more you can help to identify learning style preferences [7]. It is necessary not only to define the student's learning styles, but also to organize their learning process in accordance with their interests and abilities, that is, to differentiate training. Differentiation is a form of organization of the educational process that takes into account the abilities, interests and needs of students. What is the result of the differentiated lesson? What is the outcome of the program? Do the students benefit from the lesson? According to Carol Tomlinson if a teacher chooses techniques and learning strategies for an individual or small group of students to create conditions for successful learning, then the teacher applies differentiation [8].

Learners' motivation has a positive influence. Motivators for distance students are often different from those of traditional students. Knowles believes that learner's behavior is influenced by the needs, the situation and personal characteristics [9]. An important aspect of planning distance learning courses and strategies is studying personal characteristics. It is also important that this

information can help in program planning and instructing. Distance learners are more uncertain about learning than traditional students. Financial costs, family life problems, irrelevance of studies result in dropout rates of distance students than traditional ones.

Another concern for a distant learner is a lack of feedback. The learners might not be assessed if there is a lack of contact. According to Keegan distance education can remove the separation between a student and a teacher. He believes that students who don't have enough communication facilities can't be completely integrated into institutional life. Consequently, such students might have problems with their studies [10].

There is a solution to these problems as integration. During the course the teachers can use teleconferencing and e-mail to communicate with the students. The responsibility of distance learners is important to work interactively especially for those who live in remote areas. Internet access, communication, computer and postal matters might cause difficulties. Distance students and teachers should understand the factors that bring to this kind of communication problems [11].

Technical assistance, teacher's service, planning, schedule is a concern for distance learners. Isolation can complicate the process of learning. Learners need instructors to help them complete courses on time as they might have stress, frustrations. The feelings of alienation and isolation are the next concern for distance students. They would like to be a part of community, learning society. It is important part of their social lives. The distance factor is identified as one of the main problems for students' study [12]. Institution involvement can provide solution to it. Geographical isolation has been identified as one of the major problems for distance learners. In addition to the practical problems of contacting with teaching staff, getting study the materials and borrowing library books, they have difficulty in contacting with peers which brings to insecurity feelings [13].

New students in distance learning might have problems as they are undertaking it for the first time. The design is important for distant learners. Careful preparation of study materials takes into account the possibilities of students who enrolled in a course for the first time and had no experience in it. These learners should develop their skills as fast as possible [14].

Instructors' experience, maintaining basic knowledge and skills in technology professionally is a concern in distance education. Most often both the traditional and distance students have the same coursework. There should be differenced in planning course materials for distance students. This can impose additional burden for teachers who already have the material for traditional classrooms. Teachers utilize technology in lesson planning, material development, feedback and assessment. Computers, video equipment, communication software may present challenges and frustrations. Teachers have to select and adapt resources on the Internet to address language learning goals and learners' needs. Teachers should know the technology tools so that they can integrate them in their own English language teaching.

A program is the main instructional tool in distance learning. Teachers should change the teaching styles and methods in conducting distance lessons. Some teachers might not have problems of it. But for some teachers it is a great challenge. Teachers integrate pedagogical knowledge and skills with technology to develop language learning and teaching. Teachers are responsible for changing the course content to meet the needs and expectations of distance students.

Teachers explore possible ways in which technology can be used. Students learn more in a cooperative environment thanks to computers, telecommunications and the World Wide Web. Obtaining proper equipment and training is critical in teacher acceptance of distance learning. Depending on the school and the academic department, courses taught as part of a distance program may not always count towards tenure considerations [15]. Additionally, if one professor can lecture thousands of students there will obviously be not many professors and departments and faculties. Schools should take into consideration this resistance and be aware of the possibility of overburdening teachers.

Teachers have problems respecting the academics of distance courses. Enthusiastic teachers for this kind of coursework are the best suitable to teach. Selecting teachers who are good at distance teaching and like to participate in it might be way out in mitigating these potentially

serious problems. Not only students but also teachers might display interest and motivation which can bring to success. Faculties that are forced to teach distance courses are unlikely to be successful than faculties who desire to teach.

Human aspects of distance programs are a student and a teacher. Infrastructure and technology problems are also challenging. Teachers who instruct in distance education need organizational and administrative support from the institution. Funding is necessary to create an administrative unit that is to be in charge of managing program. Institutional leaders must be committed to distance programs [16]. Availability of funds is the main concern for both institutions and students. When technology is used, the costs increase substantially for both of them. Universities must take into consideration the initial, the continuing costs of installing, maintaining, using, upgrading technology to support distance services. Telecommunications and connectivity costs such as those needed to use Internet are ongoing costs. Institutions must plan to have a competent computer staff to support Internet use. These staff must then be kept up-to-date on the newest, fastest, cheapest technology available, therefore, ongoing staff training costs must be considered. The student must also undertake technology costs. The student must have access to computer, modem and associated software. Additionally, telephone charges to the Internet service provider will be incurred. For many institutions, however, technology plays for itself in terms of allowing more students to participate, thus increasing tuition funding. Technology must not be abused to save money.

In addition to cost considerations, the technology itself presents many problems. One issue is inadequate telecommunication facilities. Sometimes the existing telecommunication systems are inefficient or expensive to use, so that educational institutions rely too much on them for teaching, support and searching information [17]. That is why print, cassettes and radio delivery methods are still used by some developing countries. Such reasons prevent some instructors from producing or using advanced media and provide higher quality material for students.

The next concern for the instructor is a simultaneous two-way audio-visual interaction systems such as video conferencing and effective models for this delivery system [18]. Students, particularly those without home computers with modem could have difficulty in communicating with the teaching staff. Students who live in remote areas might have difficulty in adequate hardware and subsequent cost problem of obtaining equipment. However, implementing other communication systems could help overcome this problem.

Institutions must develop distance learning course material. For some institutions, the investment in production technology may be worth the cost; however a significant investment is necessary for production facilities, equipment and personnel to produce videotapes. Using Internet instead can overcome some of this problem but it poses additional difficulties in insuring all students have access to the Internet.

Internet has become an effective delivery medium that makes student's communication possible. In fact, the nature of distance learning has changed. Telecommunication network is not well-equipped to cope with fast expansion of the Internet. It is hazardous to rely on the Internet for courseware and communication transmission. Besides the quality of interactions between and among teaching staff and learners can degrade. Abusive behavior could become a problem due to the perceived anonymity provided by the Internet. However, these problems can be solved with proper care and regulation. There are ergonomically problems in some distance courses that use Internet. Set up and physical environment is important for distance programs that use video conferencing techniques. It is often noisy in a classroom and sensitive microphone equipment and non-stop absorbing rooms can seriously weaken the quality of sound. Also, inaccurate lighting and improper camera placement can diminish the video quality.

The last area of concern lies in distance course standards and curriculum. Institutions must consider course content, pace in developing distance learning programs. Many think that distance courses are not as important as traditional ones. The quality of the material presented in distance

courses must be carefully considered. Curriculum and assessment materials must be developed that are similar to the traditional classroom if we want distance course to receive respect they deserve.

A problem area in distance learning is assessing student's performance, achievement. It is common belief that distance students display knowledge more poorly in assessment than do internal students because of the additional burdens of distance study. However, objective testing does not reward enough for adequate support. One of the solutions to this problem is developing testing method to interactively assess distance students. The student's persistence is influenced. If some coursework beneficial, other poorly designed course materials contribute to attrition percentage of the student.

The use of pacing techniques is the last consideration. Pacing material has appositive effect on completing course rates. In a completion rate study found that universities which used pacing techniques had completion rates higher than those institutions in which the courses were open-ended. Although the coursework and delivery methods were the same, those institutions that paced the student's work were more successful at retaining distance learning students. Here is a survey conducted with distance students at our department. The aim of the survey was to study the concerns that the students have in distance learning. 90 students participated in the study through questionnaire. Data for the study were collected around the following research questions. The results of a survey of students to learn the difficulties in learning in distance education are presented in table 1.

Table 1. Results of the student survey.

Research Question	Students' answers	Number of students
1. What are the obstacles related to distance education?	My concern is with connectivity problems from home.	35
	My concern is lack of interaction with tutors	25
	My concern is the competencies associated with technology to access programs delivered at a distance.	15
	My concern is with the cost of programs that can be delivered at a distance.	15
2. What are the advantages of distance education	Saving in travel time	25
	Programs are available in different places	35
	Programs are available to large and diverse students	20
	Distance education strategies provides for multi-delivery systems	20
3. What are the disadvantages of distance education	Lack of competencies to assess programs	20
	Availability of Internet access	20
	Cost of program	15
	Face-to face contact	35

Table 1 shows that obstacles associated with distance education that connectivity problems from their students' homes is a concern, lack of interaction and students do not have competencies associated with technology to access programs delivered at a distance, with the cost of programs that can be delivered at a distance.

CONCLUSION. Although distance learning is not new, this article presents a number of serious problems in distance education. The number of distance learners is increasing and there is a choice of techniques and strategies for the educators and learners. Study of learners' needs lets institutions develop suitable course materials and techniques. It will help to solve problems with distance education. Understanding and mitigating technology problems are important, especially

with the rapid expansion of technology. Development techniques will help institutions understand which methods work best in the distance learning classroom.

References:

- [1] **Polat, E.S.** Distance Learning. Textbook for universities.-M., 2008
- [2] Moore, Kenneth D. 2009. Effective Instructional Strategies: From Theory to Practice (2ed). Thousand Oaks, Calif: Sage Publications. P. 213 ISBN 978-1-41295644-4. Retrived 25 May 2013
- [3] **Azimov, E.G.** A methodological guide for teachers on the use of distance technologies in teaching Russian as a foreign language/ E.G. Azimov.-M: MARKS Press, 2004. P112
- [4] **Bashmakov, A.I.** Intellectual Information Technologies. M: MSTU, 2005 p304
- [5] **Demkin ,V.P., Mozhaeva G.V.** Distance Learning Technologies. Tomsk, 2002
- [6] Nail Fleming. Teaching and learning styles. 2001, p139
- [7] **Abadildayeva, Sh.K.** Learning style theory. Pedagogical Journal №4 (30) 2019. pages 36-38
- [8] Carol AnnTomlinson. The Differentiated Classroom: Responding to the needs of all learners, 2nd Edition. 2014
- [9] **Knowles, M.** (1980) The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andrology. Chicago: Follet Publishers.
- [10] **Keegan, D** (1996) Foundations of distance education. (3rd edition). London: Routledge
- [11] **Wood, H** (1996) Designing Study Materials
- [12] Meacham, D and Evans, D. (1989). Distance education: The design of study materials.
- [13] **Galusha, J.M.** (1997) Barriers to learning in distance education. Retrieved 6 November 2006, from hhh://www. Infrastruction.com/barriers.htm.
- [14] **Wood, H** (1995) . Designing study materials for distance students. Occasional Papers in Distance learning
- [15] **Oaks, M** (1996). Western Cooperative for educational telecommunications, Washington State University. [http:// www. Wiche.edu/telecom/techWASU.html](http://www.Wiche.edu/telecom/techWASU.html)
- [16] **Marrs, L.** (1995, June). An analysis of distance education and education technology. Offices of Continuing Education and Information and Telecommunication Services. Bellingham, Washington: Western Washington University.
- [17] **Harry, K.** (1992). Distance education today and tomorrow: A personal perspective. Educational Media International, 29(3), 189-192
- [18] **Sweet, R.** (1986), Student Drop-ou in Distance Education: An Application of Tinto's Model. Distance Education, 7, 201-213

THE EFFECTIVENESS OF USING BLENDED LEARNING IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Abenova¹R.I., Kypshakbay²N.K., Jumagulova³M.Sh.

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, abenova130555@mail.ru*

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan kenzhebekkyzynkg@bk.ru*

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan mariyash_shji@mail.ru*

Abstrakt. Education is one of the areas that are experiencing phenomenal changes because of the advancement and use of technology. Mobile and e-learning are already facilitating the teaching and learning experience with the use of the latest channels and technologies. Blended learning is a potential outcome of advanced technology based learning system. The importance of blended learning is the adaptation of technology aided learning methods in addition to the existing traditional based learning. Introducing technology, the overall learning as well as teaching experience is enhanced considerably by covering negative aspects of the traditional approach. The goals of the article are to identify possibilities and techniques of blended learning; to consider the concept of blended learning; to study the role of blended

learning in student's language competence development and to analyze the possibilities of blended learning use at the English classes. Innovative technologies and new teaching methods are used actively in the educational system nowadays. The digitalization of space, including educational, any field of activity has become topical and fashionable.

Key words: blended learning, language competence, distance learning, cognitive activity process, motivation levels, a foreign language, blended learning effectiveness.

Education is one of the areas that are experiencing phenomenal changes because of the advancement and use of technology. Mobile and e-learning are already facilitating the teaching and learning experience with the use of the latest channels and technologies. Blended learning is a potential outcome of advanced technology based learning system. The importance of blended learning is the adaptation of technology aided learning methods in addition to the existing traditional based learning. Introducing technology, the overall learning as well as teaching experience is enhanced considerably by covering negative aspects of the traditional approach. The goals of the article are to identify possibilities and techniques of blended learning; to consider the concept of blended learning; to study the role of blended learning in student's language competence development and to analyze the possibilities of blended learning use at the English classes. Innovative technologies and new teaching methods are used actively in the educational system nowadays. The digitalization of space, including educational, any field of activity has become topical and fashionable.

Key words: blended learning, language competence, distance learning, cognitive activity process, motivation levels, a foreign language, blended learning effectiveness.

Introduction Blended learning is highly context-dependent therefore; it is very difficult to define its universal concept. Some reports have claimed that a lack of consensus on the definition of blended learning had led to difficulties in research on its effectiveness. However, a 2015 meta-analysis that historically looked back at a comprehensive review of evidence-based research studies around blended learning. It found commonalities in defining that blended learning was “considered a combination of traditional face to face modes of instruction with on-line modes of learning, drawing on technology-mediated instruction. All participants in the learning process are separated by distance for some time”. According to this report all of these evidence-based studies were concluded that student achievement was higher and more effective in blended learning experiences compared fully to either online or face-to-face learning experiences. “Blended learning” is sometimes used in the same breath as ‘personalized learning’ and differentiated instruction. The terms “blended learning”, “hybrid learning”, “technology-mediated instruction”, “web-enhanced instruction” and “mixed-mode instruction” are often used interchangeably in research literature. Although the concepts behind blended learning first developed in the 1960s, the formal terminology did not take its current form to describe it until the late 1990s. The term “blended learning” was initially vague, encompassing a wide variety of technologies and pedagogical methods in varying combinations.

In 2006, the term became more concrete with the publication of the first Handbook of Blended Learning by Bonk and Graham. Graham challenged the breadth and ambiguity of the term definition, and defined “blended learning systems” as learning systems that “combine face-to-face instruction with a computer and technology mediated instruction”. Researcher Norm Friesen suggests that, blended learning “designates the range of possibilities presented by combining Internet and digital media with established classroom forms that require the physical co-presence of the teacher and students” in a report titled “Defining Blended Learning”. Modern blended learning is delivered online, although CD-ROMs could still be used feasibly if a learning management system meets an institution's standards. Some examples of channels through which online blending learning can be delivered including webcasting (synchronous and asynchronous) and online live video. Blended learning approach in teaching a foreign language has become a matter of considerable interest to language teachers all over the world. As opposed to pure e-learning which refers to using only electronic media to learn, blended learning supplement traditional face-to-face teaching and learning environment with different kinds of technology-based instruction. Today many higher education institutions are using blended learning as a supplementary means in teaching. According to Charles R. Graham, blended learning is a complex of face –to face learning

and technology – mediated learning. Technology – mediated learning can be presented by e-learning and distance learning. Face – to – face learning means a regular contact between a teacher and a student and it provides a chance to discuss the material. E- Learning provides students with multimedia or information technologies.

Literary review Blended learning is the most successful plan to any teacher’s time and an individual student on the one hand; it can also make language learning process fascinating and accessible on the other hand. It is considered as one of the most sought and effective technologies in learning a foreign language. Today, blended learning is one of the advantages of a higher education. Chris Reed and Harvey Sinkh describe blended learning as an educational program that uses more than one method of presenting material for optimizing learning outcomes and program implementation costs. Blended learning is aimed at optimizing the learning goals achievement of using the ‘right’ learning technologies to transfer the ‘right’ skills to the ‘right’ person at the ‘right’ time [1, 77]. P. Valiathkhan, who determines material presenting methods in the case of blended learning, presents more detailed description of blended learning; it includes classroom activities, such as face-to-face, e-learning and self-paced learning [2, 2-5]. Darlene Painter formulates blended learning as a combination of strict formal learning tools in the audience with informal means as discussion, e-mail, conference call and so on [3, 78]. Blended learning is understood as a form of learning conducted in both traditional and distance learning technologies in the higher education system. E. Rosette and R.V. Frazy determine that the blended learning form combines approaches such as formal and informal, face-to-face training and online communication guided and self-chosen paths to achieve personal and organizational goals [4, 48]. According to different views of blended learning, we can say that this method allows us to organize learning on a flexible basis with the involvement of additional resources, both educational and technological, and bring new language learning to a new effective level. There is little consensus on the definition of blended learning. Some academic studies have suggested that it is a redundant term.

Methodology. The past, present and future of blended learning: an in depth analysis of literature Bayram Güzera, Hamit Canera Eastern Mediterranean University, Faculty of Education, Department of Educational Sciences, Famagusta, North Cyprus Abstract Blended learning emerged as one of the most popular pedagogical concepts at the beginning of 2000. The major advantage is that blended learning offers a scale, whereas one instructor can only teach so many people. Each type of blended learning has its own features. In accordance with goals and objectives of the academic curriculum, the model is selected for further integration into the learning process. Each mentioned model comprises three main blended learning components: direct interaction between participants of the learning process considered being traditional, online interaction between participants based on electronic online resources and internet technologies, self - learning. It is very necessary to take into account students’ motivation level, their psychological characteristics, level of information and communication competence and regulating learning activities when choosing a blended learning model. Blended learning allows for personalized education, replacing the model where a teacher stands in front of the classroom and everyone is expected to stay at the same pace. “Blended learning allows students to work at their own paces, making sure they fully understand new concepts before moving on.” Blended learning is a format spreading rapidly in education worldwide. “Blended learning” is perceived as useful, enjoyable, supportive, flexible and motivator for learners. The teacher usually uses quizzes, practical exam, test, viva, projects, home assignments, examinations as formal assessment to examine student’s knowledge. Recent developments in technology encourage teacher educators to apply blended learning in their classrooms, but how it should be implemented will be one of the key questions to be discussed in this research. Moore and Kearsely clarified starting point of the distance education in their book. Blended learning have been become the center of attention at the beginning of the 2000 as an eclectic approach while scholars are debating on the best environment for students. According to Google Scholar search results, Blended learning is traced to be used first time at the beginnings of 2000. They emphasized that people had thought the Internet as the starting point of distance

education, but the real starting point occurred through letter correspondence between the teacher and student. They categorized distance education into five generations which are: correspondence, broadcast radio and television, open universities, teleconferencing and the Internet/Web. This led the authors to a conclusion that idea of blended learning has limited history within the recent twelve years.

One of the most cited articles is written by Russel T. Osguthorpe and Charles R. Graham in 2003. Osguthorpe and Graham's definition on blended learning is "Blended learning combines face-to-face with distance delivery systems... but it is more than showing a page from a website on the classroom screen...those who use blended learning environments are trying to maximize the benefits of both face-to-face and online methods". Garrison and Kanuka's study is the most cited article on blended learning. They discussed the potential of blended learning in higher education by considering problems faced in higher education. Garrison and Kanuka stated that "blended learning is the thoughtful integration of classroom face-to-face learning experiences with online learning experiences". In addition, they explored benefits of blended learning in higher education with respect to administration and development characteristics that those benefits are policy, planning, resources, scheduling and support. Their results indicated that blended learning can lead the process for redefining higher education institutions as being learner-centered and facilitating higher learning experience. Additionally, they advised scholars to research the effectiveness of blended learning in critical and reflective thinking. Graham summarized blended learning, its background, definition, trends, blend categories, challenges faced and future directions in the chapter of his book. All the studies reviewed in great effort in defining blended learning.

Next period of articles that is published between 2007 and 2009. Last period of the articles investigated in the Past period is named as Popularity period. It is observed that increasing trend of the blended learning continued within this period as well. Thirteen articles, published in scientific scholarly journals, were reviewed. It is observed that there are two general points that attracted scholars' attention in Popularity period. These points are participants' perceptions and blended learning effectiveness. Reviewed articles were categorized into two classifications: that are articles related to participants' perceptions and articles related to effectiveness for that reason. Scholars' perceptions were curious about students and other participants' perceptions on blended learning. Four articles of participants' perceptions on blended learning were reviewed in popularity period. There are eight solid strategies in it. They are: creating relevance, building skill levels, making mobile learning tools available, meeting individual student's needs, setting goals, making a content and clear instruction, creating authentic challenging tasks and reaching out to disengaged students. There are many components that can comprise a blended learning model, including "instructor-delivered content, e-learning, webinars, conference calls, live or online sessions with instructors, and other media events, for example, Facebook, e-mail, chat rooms, blogs, podcasting, Twitter, YouTube, Skype and web boards".

Results. Efficient organization of teaching and learning processes can be achieved by careful course planning and choosing the most optimal teaching and learning methods in accordance with requirements, goals, definite course objectives and a definite audience. Modeling process method is used to accomplish these requirements. It is effective because you can see teaching and learning processes as a system of developing its internal and external correlations.

Modeling is a scientific research method and knowledge. It is widely used in pedagogy to optimize planning of teaching and learning processes, structuring learning resources, diagnosing, directing student's cognitive activity process. At present, there are six models relating to teaching and learning modeling in literary review. "Face-to-face driver" model implies studying the largest part of a syllabus by means of classroom interaction between a teacher and students. The major part of the course is delivered in the classroom environment; online resources are used partially to supplement the curriculum and often involve only some students. It is a traditional model. "Flex" model is used to deliver curriculum an electronic environment and learning materials are offered in an online format. The teacher acts as a coordinator, provides with necessary learning materials.

Students can work in a group or individually. “Rotation” model is based on two methods: student is moving between face-to-face interaction with a teacher and online interaction via information communication technologies. “Online lab” model implies online courses on a specific site in equipped computer classes. A lab assistant, as a main person in it, is responsible for supervising this model. Students have a splendid opportunity to learn in a traditional class environment in addition to online courses. The next one is “Self - Blend” model, which gives students a chance to take some additional courses to the main courses. Different educational institutions can provide these courses. Students must be highly self- motivated to implement this model successfully. One of the ideal pedagogical models is “Online driver” especially for those who need more flexibility and independence in their daily timetable. However, students work mainly online, but face – to – face and online guidance are available. There are some so –called hybrids of blended learning models, which are very popular in Kazakhstan. Combination and rotation of “face – to –face” and “computer – mediated learning” and interacting: Rotation group, Flipped classroom. An individual implementation approach: Personal preference group, New profile, Individual curriculum, Inter Academic group [5, 9]. Blended learning models, which belong to “Rotation group”, are characterized by fixed or flexible rotation of learning with a teacher and learning online. Each of three levels of teaching and learning processes: introduction of a new material, exercising and drilling, skills revision can be accomplished via classroom and virtual interaction.

“Independent model” is applied for effective learning within student group characterized by significant psychological peculiarities, different competence level as the model implies working in different groups. One of the online group works interacts and consults with the teacher; the second group has face –to –face classroom experience and uses electronic learning resources to practice and drill. The best way to realize the model is having an opportunity to separate classroom space in two parts. The teacher’s role is complicated and it implies a capacity to allocate teacher’s attention between two groups taking into account the learning process. “Work areas change” model is one of the most complicated ones in organizing and implementing because of increasing group number in accordance with types of learning activities such as individual, online work, independent group work. Therefore, to make this model more efficient some extra rooms and additional teaching assistance are needed (tutors). The optimal number of rooms is four. The models belonging to “Personal preference” group execute a person – based approach in teaching and learning. They are appropriate for upper – form students. These models are efficient for those who are highly motivated and have a rather high level of information and communication competence as the process is largely based on using electronic educational resources, which implies the capacity for studying independently. The only distinguishing feature of mentioned models is a method, which is used to form groups.

“New Profile”, “Individual curriculum” models are implemented within students of the same grades, but “New Profile” model involves a set of online courses while “Individual curriculum” involves different sets of online courses, in comparison to them “Inter academic” model can combine different grades [6].

Each type of blended learning has its own features. In accordance with goals and objectives of the academic curriculum, the model is selected for further integration into the learning process. Each mentioned model comprises three main blended learning components: direct interaction between participants of the learning process considered being traditional, online interaction between participants based on electronic online resources and internet technologies, self – learning. It is very necessary to take into account students’ motivation level, their psychological characteristics, information and communication competence level and regulating learning activities when choosing a blended learning model. Models belonging to the “Rotation group” can be considered the most efficient to be integrated into the process of education based on the learning goals, objectives and specifics. These models make learning the subject under conditions of class time deficiency, student’s different training level, motivation on studying a foreign language and a foreign one for special purposes.

Target, content, technology, organization, evaluation and result levels are chosen traditionally while modeling a system. The target level defines the process focus and implies setting goals, objectives of the blended learning. Its aims are to improve a foreign language competence for professional purposes, raise motivation, shape cognitive initiative and develop self – organization. The content level denotes filling the information. It includes knowledge and skills defining focus learning and teaching process as a whole. The technological level involves the algorithm development and implementation for creating essential teachers’ competencies. Result evaluation level intends to detect a professional competence maturity, to analyze pedagogical effectiveness and applied tools as well as to make corrections, which intensify further professional competence [7].

The integrating effectiveness of blended learning model into teaching and learning process is students’ transition to the higher level of acquiring knowledge and developing skills. They include off –line learning, as blended learning integration model allows: to provide an individual approach in teaching and learning; save time; create a generally acceptable electronic database of learning process, provide constant – time access to resources, increase communication quality between a student and a teacher. However, there are distinct blended learning models suggested by some researchers and educational think tanks. These models include: Face-to-face driver is where the teacher drives the instructions and augments with digital tools. Rotation- students cycle through a schedule of independent online study and face-to-face classroom time. Flex- Most of the curriculum is delivered via a digital platform and teachers are available for face-to-face consultation and support. Labs –The entire curriculum is delivered via a digital platform but in a consistent physical location. Planning becomes a central part of the teaching process; each competency must be identified and subdivided into the relevant skills. Modules must allow students the opportunity to learn and practice those skills. Teachers must define exactly what and how well students must perform to master the competency. Students usually take traditional classes in this model as well. Self-blended – Students choose to augment their traditional learning with online course work. Online-driver – Students complete an entire course through an online platform with possible teacher check-ins. All curriculum and teaching is delivered via a digital platform and face-to-face meetings are scheduled or made available if necessary. It is important to note that even blended learning models can be blended together and many implementations use some, many, or even all of these as dimensions of larger blended learning strategy. These models, for the most part, are not mutually exclusive. There are many components that can comprise a blended learning model, including “instructor-delivered content, e-learning, webinars, conference calls, live or online sessions with instructors, and other media and events, for example, Facebook, e-mail, chat rooms, blogs, podcasting, Twitter, YouTube, Skype and web boards”.

According to the teaching goals, students’ motivation levels, subject knowledge, information communication competence level the teacher determines the personal and online interaction proportions. The teacher who applies this model has more freedom in organizing and running the class. Preliminary theoretical preparation to studies is more involved in applying “Flipped classroom” model and providing the access to online learning resources. Classroom work implies practical activities focused on gained knowledge practicing. The acceptable exercises are drilling exercises, participation in projects, presentations, speaking activities. Internet access is the most important condition for this model. Launching the model is possible in the case when learners have approximately an equal level of language competence, motivation and Web Conferences.

The main purpose in teaching a foreign language is forming and improving student’s language competence. The term “competence” means ‘the ability to do something successfully or efficiently. It has a great number of synonyms. For instance, they are: capability, ability, proficiency, accomplishment etc. In accordance with the linguistic definition, language competence is a person’s subconscious knowledge of the rules. It governs the information of speech in one’s first language”. Its meaning is “the knowledge that enables one to speak and understand a language”. Language competence is a broad term; it includes a lot of competences such as linguistic, grammatical or

discourse, sociolinguistic or socio - cultural, textual etc. Language competence is the best-developed skill in the context of learning activities in practical applications.

Noam Chomsky introduced this concept in his elaboration of generative grammar where it has been adopted widely. In Chomsky's view, competence can be studied with the language use independently which falls under "performance" for example introspection and grammatically judgments by native speakers. Many other linguists such as functionalists, cognitive linguists, psycholinguists, sociolinguists and others have rejected this distinction, commenting on it as a concept that considers empirical irrelevant work and left out many important aspects of the language use. 'In Chomsky's theory, our linguistic competence is our unconscious knowledge of languages and is similar to Saussure's concept of language in some ways, the organizing principles of a language. What we actually produce as utterance is called linguistic performance. Slips of the tongue can illustrate the difference between them. When we say that someone is a better speaker than someone else is, these judgments tell us about performance, not competence. Suppose the specific competency is to "make a telephone call to an office to complain about a service". For example, several competencies come to mind immediately, including the ability to read and understand telephone numbers; the ability to identify oneself when answering or calling; the ability to ask to speak to someone; the ability to respond to a request to hold the line; the ability to give a message or respond to an offer to take a message; the ability to express opinions politely following the target language conventional cultural norms; the ability to use past tenses; the ability to provide relevant information. Planning becomes a central part of the teaching process; each competency must be identified and subdivided into the relevant skills. Modules must allow students the opportunity to learn and practice those skills. Teachers must define exactly what and how well students must perform to master the competency.

"Flipped classroom" model is very suitable for a group work. The authors would like to share their experience in using this model.

DEMONSTRATIVE LESSON was held online using Platonus program in parallel with WhatsApp messenger in a new format related to distance learning technology.

Study group: Aya-17-5 Discipline: Methods of constructive learning

Topic of the lesson: The use of information and communication technologies in teaching and learning.

The purpose of the lesson: Introduction to modern technologies: students' ability to experiment and use them effectively.

Warm-up activity: If you are not in the mood and feel uncomfortable, then organize yourself a small, cute magic for 5 seconds. Don't lose your temper. Everything will be fine! If you open the link below, you will see the screen. Draw a picture of a butterfly on the screen with your finger (without removing your finger from the screen). If you just move your smartphone, you will notice the magic. <https://seoi.net/butterfly/>

Brainstorming: What is the role of information and communication technologies in our lives?

The main part of the lesson:

1. Plickers

Plickers lets you poll your class for free, without the need for student devices. Just give each student a card (a "paper clicker"), and use your Android smartphone or tablet to scan them to do instant checks-for-understanding, exit tickets, and impromptu polls. Best of all, your data is automatically saved, student-by-student, at plickers.com.

<https://apkpure.com/plickers/com.plickers.client.android>

2. LearningApps.org

LearningApps.org is a Web 2.0 application, to support learning and teaching processes with small interactive modules. Those modules can be used directly in learning materials, but also for self-studying. The aim is to collect reusable building blocks and make them available to everyone. Blocks (called Apps) include no specific framework or a specific learning scenario. The blocks are

therefore not suitable as complete lessons or tasks; instead they must be embedded in an appropriate teaching scenario. <http://dmcit.org/wp/?p=85>

3. Xmind Mind is a mind mapping and brainstorming software, developed by XMind Ltd. In addition to the management elements, the software can be used to capture ideas, clarify thinking, manage complex information, and promote team collaboration. XMind - Wikipedia Group work.

According to Edward de Bono's "6 thinking hats" method, the students were divided into 6 groups.

Objective: To think about questions, problems, situations that require different thinking, to "cook their own thoughts"

White hat is information, facts

Red hat is an inner feeling

Black hat is a logical negative thinking

Yellow hat is a logical positive thinking

Green hat is a creative thinking

Blue hat is to control the thinking process

Topic for discussion: Distance learning is a modern requirement.

10 minutes were given to a group work.

Materials of students of Aya-17-5 study group on effective work via WhatsApp messenger (additional effective information provided during group work)

1. Temirbekova Aiganym: effective use of creative stickers in WhatsApp messenger via iOS13 program.

1. Kazanbai Gaukhar: how to write letters in bold in WhatsApp messenger.

2. Karakoz Taskynbayevna: ways to control WhatsApp messenger on a computer.

A question to summarize the lesson: "Once the quarantine is over, the learning process will not be the same as it was before. The form of full-time and school classes will be compatible with distance learning tools and will need to be used in parallel". What is your opinion on this question?

Each task was answered with different feedback.

The "five fingers" method was used for reflection.

Teacher's assessment:

1. Individual work is 100 points

2. Group work is 100 points

3. Individual work is 100 points

Final grade: the average score of these three works.

The full version of the demonstrative lesson can be viewed on our YouTube channel at the link below. <https://youtu.be/0TKUD611S>

Conclusion. The scientific novelty is the implementation of blended method in teaching a foreign language, as a potential outcome of advanced technology based on learning system, which enhances the learner's confidence and language competence. Implementation of blended learning – based techniques has some advantages both for teachers and students. They are the following ones: the blended learning material paradigm flexibility to set the pace and time for Web conferences; teaching and learning improvement due to the usage of more effective model as it combines optimal aspects of the traditional and innovative teaching methods; an opportunity to modify learning activities with the help of using electronic resources; students' motivation incensement to studying; time saving by offering some learning material to be studied individually and some tasks to be accomplished remotely in class; teacher's control and student's self –control; teacher's opportunity to put and for the advanced students to master higher complexity materials and do the accomplished exercises; access to online educational resources; developing student's skills on planning and organizing their learning activity; feedback exchange, it is very important for both: a teacher and a student; Blended learning could have advantages in technical aspects. Since it has a strong dependence on the technical resources or tools, with which the blended learning experience is

delivered unless successfully planned and executed. These tools need to be reliable, easy to use, and up to date, for them to have a meaningful impact on the learning experience.

The authors make a conclusion that blended learning is the most successful to plan any teacher's time and an individual student, on the other hand, it can also make language learning process fascinating and accessible. It is considered as one of the most sought and effective technologies in learning a foreign language. Summing up, the authors can say three main advantages of blended learning techniques. The first advantage is that blended learning provides a successful, efficient and enjoyable learning experience. The second one is well – designed competencies composing several components. Each competency must have clear performance criteria that allow students to know and understand what they need to improve their work. Each task requires its own specific rubric identifying specific weakness and strengths. The last one is that the teacher's role changes, he/she becomes a facilitator, provides materials, activities and practice opportunities to their students. At present a blended learning is one of the best advantages of a higher education.

Reference:

- [1] Chris Reed and Harvey Sinkh. A White Paper: Achieving Success with Blended Learning. p77.
- [2] scnc.ukzn.ac.za/doc/SHIP/Ship_Print/140001-150000/152001-300007.pdf
- [3] Darlene Painter “Enhancing Students' Language Skills through Blended Learning”. *Electronic Journal of E-Learning*. p 78.
- [4] **Bonk, C.J. & Graham, C.R. (2006).** *The handbook of blended learning environments: Global perspectives, local designs*. San Francisco: Jossey-Bass/Pfeiffer. p 48.
- [5] E. Rosette and R.V Frazy determine “[Blended Learning: A Disruptive Innovation](#)”. *Knewton*.
- [6] “Blended Learning (Staker / Horn – May 2012)” (PDF). *Archived from the original (PDF) on 2013-08-21*. Retrieved 2013-10-24.
- [7] “*Blended course design: A synthesis of best practices*”. *Journal of Asynchronous Learning Networks*. (2012)
- [8] “[6 Models of Blended Learning](#)” (PDF). *Idaho Digital Learning*. Retrieved 2014.
- [9] **Graham, C.R. (2006).** *The handbook of blended learning environments: Global perspectives, local designs*. San Francisco: Jossey-Bass/Pfeiffer.
- [10] **Strauss, Valerie (22 September 2012).** “Three fears about blended learning””. *The Washington Post*.
- [11] Friesen, Norm (2012). “Report:Defining Blended Learning”.
- [12] **Lothridge, Karen; et al. (2013).** “*Blended learning: efficient, timely, and cost effective*”. *Journal of Forensic Sciences*.
- [13] **Moskal, Patsy; Dziuban, Charles; Hartman, Jole (December 20, 2012).** “*Blended learning: A dangerous idea?*” *Internet and Higher Education: 15–23*. [doi:10.1016/j.iheduc.2012.12.001](https://doi.org/10.1016/j.iheduc.2012.12.001).
- [14] **Oliver M, Trigwell K (2005).** “[Can 'Blended Learning' Be Redeemed?](#)”. *E-Learning*. (1): 17–
- [15] [doi: 10.2304/elea.2005.2.1.17](https://doi.org/10.2304/elea.2005.2.1.17).
- [16] **Siemens, G., Gašević, D., & Dawson, S. (2015).** *Preparing for the Digital University: a review of the history and current state of distance, blended, and online learning*. Athabasca University. Retrieved from <http://linkresearchlab.org/PreparingDigitalUniversity.pdf>

THE PROFESSIONAL COMPETENCIES OF FUTURE PRESCHOOL TEACHERS IN AN INTEGRATED COLLEGE-UNIVERSITY SYSTEM

Bainiyazova E.M.¹, Fahrutdinova R.A.², Biltekenova G.B.¹, Uisinbayeva E.B.¹, Mukhanova M.Zh.¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a,120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, bainiyazova90@mail.ru, 2013.gulmira70@mail.ru, esenya_84@mail.ru, zhan.ina@mail.ru

²Kazan Federal University, Tatarstan,2, 420000 Kazan, Republic of Tatarstan, fahrutdinova@list.ru

ABSTRACT.In recent years the government has implemented a number of significant events within the Concept of modernization of Russian education, the main purpose of which was to increase the quality and efficiency of education based on competence approach.

The competence approach fixes a new model of education, that is, a system of goal setting, planning, organization and evaluation of the educational process, in which the main educational result is the competence of graduates of the integrated system "College-University". In this regard, Federal state educational standards of a new generation of secondary vocational education and higher education were developed and implemented, based on this approach in accordance with the Bologna process.

The professional sphere of a preschool teacher is characterized as dynamically changing, which, of course, is reflected in changes in the requirements for a modern specialist, graduate, professional. The leading factor in the development of modern professional education within the framework of the competence approach is the transition from knowledge-based targets to targets for the development of the ability and readiness of graduates to effectively and independently solve professional tasks in various situations. In modern professional activities, many professionals face the problem of being unable to effectively perform their functions in the workplace due to the rapid obsolescence of acquired professional knowledge. In these conditions, traditional education, which involves the acquisition of General and professional knowledge during a certain period of study, is replaced by continuous education, which ensures the acquisition of knowledge by the individual throughout his or her socially active life. It is in this case that the integrated system of education "College-University" is effective, which allows you to get information about innovations in the profession of preschool education teacher. In the framework of continuous training of a specialist who meets the requirements of the time, in accordance with the standards of the new generation, along with General cultural and General professional competencies, professional competencies are allocated. The development of professional competencies of students-future teachers of preschool education, designated in the Federal state educational standards of secondary vocational education and higher education, fully expresses the shift in its goals and is of research theoretical and practical interest.

The research urgency is caused by the orientation of vocational and higher education to develop professional competences of students of future teachers of preschool education in the integrated system "College-University" that provides the need for the introduction of integrated courses, in the process, which not only aktualisierte the previously obtained knowledge, but are combined into a coherent system, develop the ability of applying professional knowledge in practice.

Keywords: higher education, students, new generation standards, competence, model.

INTRODUCTION The conceptual idea of the third-generation state standard is a competence-based approach, which assumes a different design of the results of secondary professional and higher education and the quality of training of preschool teachers. [1] Development of professional competences of future teachers of preschool education in the integrated system College University is regarded as a personal development student able to self-knowledge, self-realization and self-determination, able to apply professional knowledge and skills in practice. [2]

In accordance with the first task of the research, the paper reveals the theoretical and methodological foundations of the development of professional competencies of future teachers of preschool education in the integrated system "College-University"[3].

Within the framework of our research, we understand professional competencies as the personal development of a student who is capable of self-knowledge [6], self-realization and self-determination, and who is able to apply professional knowledge and skills in practice[4, 5]. Development of professional competences of students of future teachers of preschool education is done by the means of educational content, competence set system characteristics for the design of educational standards, educational and methodical literature, as well as relevant measuring levels of preparedness of trainees[7,8].

The Federal State educational standard of secondary vocational education in the field of training 44.02.01 Preschool education identifies twenty-six professional competencies that are directly related to the specifics of the professional activity of a preschool teacher: the area (education and training of preschool children in preschool educational organizations and at home); the object (tasks, content, methods, tools, forms of organization and the process of education and

training of preschool children [9]; tasks, content, methods, forms, means of organization and the process of interaction with colleagues and social partners (educational, cultural organizations, parents (persons who replace them)) on the issues of education and upbringing of preschool children; documentation of the educational process).

The Federal State educational standard for secondary vocational education in the field of training 44.03.02 Psychological and pedagogical education training profile "Preschool education" identifies six professional competencies that are directly related to the specifics of the professional activity of a teacher of preschool education: the field (education, culture, health, and social sphere); object (training, education, socialization, individual and personal development of students, health of students, psychological, pedagogical and social support of students, teaching staff and parents (legal representatives) in educational organizations of various types).

LITERATURE REVIEW The analysis of scientific literature shows that there are a number of works on the presented research problem, which reveal the process of development of professional competencies of students in secondary professional and higher educational institutions.

Of considerable interest is the problem of revealing the concepts of "competence", "professional competence" and "competence approach" in modern education, which is reflected in the works of domestic authors: V. I. Andreev, a.m. Aronov, D. A. Ivanov, L. F. Ivanov, V. A. Kalney, T. M. Kovalev, K. G. Mitrofanov, R. A. Fakhrutdinova, O. V. Sokolov, I. D. Frumin, B. I. Hasan, A.V. Khutorsky, S. E. Shishov, P. G. Shchedrovitsky, B. D. Elkonin.

Ideas of the competence approach in education is considered baidenko, V. Bolotov, E. F. Zeer, G. I. Ibragimov, V. G. Mukhametzyanova, A. M. Novikov, V. V. by Serikova etc.

The content of the integral pedagogical process in the educational space of the University is presented in the works of R. A. Valeeva, L. A. Volovich, A. N. Dzhurinsky, A. A. Kirsanov, V. sh.Maslennikova, G. V. Mukhametzyanova, P. N. Osipov, E. M. Rafikova, V. P. Yudin, I. E. Yarmakeev and others.

The issue of determining criteria and indicators of professional competence and professional competencies is considered in the works of I. F. Isaev, N. V. Kuzmina, A. K. Markova, A. A. Rean and a number of other researchers.

The concept of continuous education of adults reviewed in V. G. Onushkin (G. A. Bordovsky, S. G. Weslowski, V. G. Vorontsov, V. Yu. Krichevsky, Y. N. Kulyutkin, A. A. Orlov, G. S. Suhovskaya, E. P. long-legged, etc.);

The essence and content of pedagogical designing of the educational environment disclosed in the scientific works of such authors as E. C. Zair-Bek, N. To. Zotov, I. A. Kolesnikova, O. E. Lebedev, G. A. Meltsov, V. E. Rodionov, E. V. Titova.

The theoretical foundations of the content of professional education are defined in the works of S. Y. Batyshev, M. T. Gromkova, P. F. Kubrushko, B. C. Lednev, H. H. Nikitina, a.m. Novikov, a, Shelton, V. D. Shadrikov, P. M. Erdniev, and others. The problem of integration and inter-subject relations in education is reflected in the works of B. C. Bezrukova, M. N. Berulava, A. Ya. Danilyuk, Yu. a. Kustov, M. I. Makhmutov, P. I. Samoylenko, P. A. Silaichev, G. N. Staynov, A. B. Usova, N. K. Chapaev, O. A. Yavoruk, and others. The scientific basis for designing state educational standards based on the competence approach was developed By V. I. Blinov, A. A. Kiva, A. N. Leibovich, A. B. Khutorsky, O. B. Chitayeva, and others.

Many of the problems of professional and personal development of competent and well-rounded students is reflected in the works of P. R. Atutov, S. Y. Batyshev, V. P. Bespalko, G. I. Ibragimov, V. S. Kagermann, N. Uh.Kasatkina, O. G. Maksimova, G. V. Mukhametzyanova, A. M. Novikova, V. A. Polyakov, V. D. Simonenko, N. N. Chistyakova, S. N. Chistyakova, etc.

Scientific-methodical bases of professional self-determination and identity students explored the L. I. Antsiferova. A. G. Asmolov, S. G. Weslowski, L. A. Volovich, V. G. Katsev, E. A. Klimov, Yu. Kolesnikov, Yu. A. Kustov, L..Mitin, P. N. Osipov, M. I. Rozhkov, N. And.The khromenkov, etc.

The analysis of published psychological and pedagogical works allows us to state that the problem of implementing the competence approach in professional pedagogy is still at the initial stage of understanding and generalization.

METHODOLOGY Pilot work on the development of professional competencies of students was carried out on the basis of the university complex of Kazan Innovation University named after V.G. Timiryasov (IEML), namely the college and university. The experimental work involved 45 college students of 4th courses of full-time study, students in training direction 44.02.01 "Preschool education" and 55 university students of 4th courses of full-time bachelor studies in training direction 44.03.01 "Pedagogical education".

The experimental work was aimed at the phased implementation of pedagogical conditions for the development of professional competencies of future preschool teachers in an integrated college-university system, indicated in the research hypothesis.

Pilot work included three stages: ascertaining, formative, control.

The goal of the ascertaining stage of the experiment was to diagnose the level of development of professional competencies of future preschool teachers in an integrated college-university system.

At this stage of the experiment, we used a complex of various research methods:

- designing and modeling of the educational process in college;
- methods of pedagogical sociology (questioning, interviewing, expert assessment method);
- pedagogical experiment;
- methods of observation, conversation, testing;
- study and analysis of products of educational activities of students.

We have selected and implemented a set of methods to identify the level of development of professional competencies of students (future preschool educators) studying in the training directions 44.02.01 "Preschool education" and 44.03.01 "Pedagogical education", namely: "Methodology for the diagnosis of educational motivation of students "(A.A. Rean and V.A. Yakunin, modification of N.Ts. Badmaeva); Test "Readiness to work with information and information sources"; "A comprehensive methodology to identify the level of formation of professional competencies of student teachers."

At the ascertaining stage of the experiment, the obtained indicators of the initial level of development of professional competencies of students (future teachers of preschool education) did not satisfy us. In this regard, the formative stage of the experiment included the development and implementation of a structural-functional model for the development of professional competencies of future preschool teachers in an integrated college-university system, the main purpose of which is to ensure the continued education of future preschool teachers.

RESULTS. We used a modeling method as a research tool to study the process of developing professional competencies of students of an integrated college-university system — future preschool educators.

We will reveal in more detail about each component of the presented model.

I. The function-oriented block defines the goal, objectives, principles of continuous development of professional competencies according to the competency-based approach. This model assumes specific goals and objectives in accordance with modern scientific data and regulatory standards.

The goal is to create conditions for continuing professional education of students (future teachers of preschool education) and the development of their professional competencies.

Tasks:

- Promoting the level of professional development of students of future teachers of preschool education.
- Stimulating students' self-development in the pedagogical direction.
- Promoting the development of a system of pedagogical communities

- Creation of conditions for building an individual trajectory of continuous professional development and self-development of students of the integrated college-university system.

The diagnostic unit includes the determination of diagnostic methods, levels and development indicators of professional competencies of students of future teachers of preschool education. This block is the basis for the development of the model under consideration and is aimed at maximizing the possibilities, strengths and weaknesses, possible risks and, of course, the nature of difficulties and requests.

The content block is built on the methodological principles of continuing professional education for students of the integrated college-university system in accordance with regulatory documents in the field of education. The basis of the content block are the theoretical and methodological foundations of continuing education of students (future teachers of preschool education).

Process-technological unit. The basis of the process-technological unit of our model was made up of the forms and directions of continuous pedagogical education; To increase the functionality of the model, we also identified the stages of self-development and development of professional competencies of students - future teachers of preschool education.

Resultant block. This block describes the expected results, the achievement of which is directed towards the implementation of the presented model.

Thus, professional continuing education of a student (the future teacher of preschool education) in modern conditions requires a systematic approach to its organization. The model we proposed corresponds to the basic principles of a systematic approach and is a multi-level system for supporting continuous development, development of professional competencies for self-development of college students and future teachers of preschool education.

CONCLUSIONS. Thus, the concepts of “competence”, “competency” and “competency-based approach” are much broader than the concepts of knowledge, skills, as they include the orientation of the individual (motivation, value orientations, etc.); its ability to overcome stereotypes; feel the problem; show insight, flexibility of thinking, character: independence, determination, strong-willed qualities.

A competency-based approach in higher and secondary vocational education, as opposed to the concept of “mastering knowledge” (and actually the amount of information), involves the development of students' skills that allow them to act effectively in future situations in professional, personal and public life. Moreover, special importance is attached to skills that allow you to act in new, uncertain, problematic situations for which it is impossible to develop appropriate means in advance. They need to be found in the process of resolving such situations and achieve the required results.

In fact, in this approach, understanding knowledge as building up the amount of subject information is opposed to knowledge as a set of skills that allow you to act and achieve the desired result, often in uncertain, problematic situations.

The development of professional competencies in the context of the implementation of new educational standards does not imply the student assimilation of knowledge and skills that are separate from each other, but their mastery in a complex. Within its framework, the ultimate goal of any training is for the person to master such forms of behavior and acquire a set of knowledge, skills and personal characteristics that will enable it to successfully carry out the activity that it plans to engage in. Based on the logic of our research, it is necessary that a college and university student fully master professional competencies for further self-realization in the framework of professional activity.

REFERENCES:

[1] **Shakirova, A. M.**, Fakhruddinov R. R., Fakhruddinova R. A. Competence and competence approach in systems of secondary professional and higher education //Education: traditions and innovations: materials of the XVII international scientific and practical conference (April 26, 2018). Prague, Czech Republic: WORLD PRESS s r.o., 2018. - 275 p., - P. 245-248

[2] **A. M. Shakirova**, R. R. Fakhrutdinov, R. A. Fakhrutdinova Competence-based approach in the formation of readiness for professional activity of students of secondary vocational education // Pedagogical skills and modern pedagogical technologies: materials of the IV international conference. scientific-practical Conf. (Cheboksary, April 2, 2018) / editor: O. N. Shirokov [et al.] - Cheboksary: CNS "Interactive plus", 2018. - Pp. 122-126 – - ISBN 978-5-6040859-5-0. doi: 10.21661/r-470298N.

[3] **Valiakhmetova, R.** Akhmadullina, T. Pimenova, “Ethno-pedagogy as a means of ethnic identity formation of pre-service teachers in Russia”, *Proceedings of SOCIOINT 2017 - 4th International Conference on Education, Social Sciences and Humanities*, pp. 387-39210-12, July 2017. Dubai.

[4] **A. A. Verbitsky**, “Research center of problems quality of training”, Competence approach and theory of context training: Materials for the fourth meeting of the methodological seminar , pp. 84-89, 2004.

[5] **T. S. Pimenova**, A. R. Abdrafikova,. I. E. Yarmakeev, “Compulsory teaching practice: what makes a classroom teacher in Russia professionally strong”, *Inted2017: 11th international technology, education and development conference, Vol., Is, pp.1517-1525,2017*

[6] **D. J. Raven**, “Competence in modern society”, Kogito-center, p.111,2002.

[7] **R. M. Akhmadullina**, A.S. Syunina, I.M. Salpykova, I. E. Yarmakeev, “Training Of Students - Future Teachers For The Implementation Of Inclusive Education Among Children With Special Health Features”, *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, pp.547-555, August 2016.

[8] **G. K. Selevko**, “Competence and their classification”,/ National education, no. 4, pp. 56-60, 2004.

[9] **N. E. Sedova**, A. N. Nazarenko, “Updating the content of training based on the competence approach”, Secondary vocational education, no. 12., pp.4-7, 2009.

[10] **Khutorskoy, A. B.** Key competencies: design technology / A. B. Khutorskoy / / National education. 2003. - no. 5. - P. 55-61.

[11] **Shishov, S. E.** Competence approach to education: whim or necessity? / S. E. Shishov, I. G. Agapov // Standards and monitoring in education. 2002. - no. 2. - P. 58-62.

[12] **Elkonin, D. B.** Selected psychological works / D. B. Elkonin-M.: Pedagogika, 1989. 554 p.

[13] Schelten, A. Technischer Wandel und Berufsbildung, in Paedagogische Rundschau 39(1985) 2,- S. 187-201.

[14] **Oleynikova, O.N.** Development of modular programs based on competencies / O. N. Oleynikova, A. A. Muravyova, Yu. V. Konovalova. M.: Alfa-M, 2005. -282 p.

[15] **Nikitina, H. H.** Fundamentals of professional pedagogical activity / H. H. Nikitina, O. N. Zheleznyakova. - Moscow: Mastership, 2002. - 288 p.

FORMATION OF THE LINGUODIDACTIC COMPETENCE OF A FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHER AT UNIVERSITY

Bainiyazova E.M.¹, Fahrutdinova R.A.², Sadybekova S.I.¹, Diuanova R.K.¹, Sembieva G.M.¹

¹KorkytAta KyzylordaUniversity,aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, bainiyazova90@mail.ru, ssi_1@rambler.ru raikul.diuanova@mail.ru, gulmira.sembieva@mail.ru

²Kazan Federal University, Tatarstan,2, 420000 Kazan, Republic of Tatarstan, fahrutdinova@list.ru

ABSTRACT. During the period of globalization and integration of Russia into the world community, changes are taking place in the socio-economic, socio-cultural and political spheres of the country, which inevitably leads to a revision of the requirements for teaching English in higher education. Currently, more and more attention is paid to the issue of ensuring self-determination of the individual through self-education as a direct form of appropriation and transformation of reality.

For example, the Federal state educational standard for bachelors in the major "Information systems and technologies" prescribes a general cultural competence, which is aimed at developing the ability to apply methods and means of knowledge, learning and self-control for intellectual development, improving cultural level, professional competence, preserving one's health, moral and physical self-improvement. Also, students should have a general cultural competence: knowledge of the culture of thinking, the ability to generalize, analyze, perceive information, set goals and choose ways to achieve it, the ability to logically correctly, argumentatively and clearly build oral and written speech. The presence of such regulations of a state nature indicates the need for the formation of a culture of self-education and self-organization of the student's

personality, the ability to perform independent work, which is an essential part of the educational process along with the classroom form of classes; all this indicates the relevance of the chosen research topic.

Key words: linguodidactic, competence, education, future, foreign language, teacher, university, learning

INTRODUCTION In the modern world, Russian universities face the task of organizing the training of students with a high level of culture of linguistic self-education. This is proved by the introduction of the competence approach. For example, in the Federal state educational standard of higher education of the third generation in the direction of training 09.03.02 Information systems and technologies (hereinafter, respectively, the bachelor's program, the direction of training), during training, the student must master the following key General cultural competencies [1,2]:

knowledge of the culture of thinking, the ability to generalize, analyze, perceive information, set goals and choose ways to achieve it, the ability to logically correctly, argumentatively and clearly build oral and written speech;

the ability to apply methods and means of knowledge, learning and self-control for intellectual development, improving cultural level, professional competence, preserving their health, moral and physical self-improvement;

the ability to critically evaluate their strengths and weaknesses, to plan ways and to choose development tools of advantages and elimination of shortcomings;

ability to write, speak and communicate electronically in the state language and the necessary knowledge of a foreign language;

the ability to use modern computer technologies to search for information to solve the problem, critical analysis of this information and substantiate the accepted ideas and approaches to the solution.

Therefore, one of the tasks of a University teacher is to form a culture of self-education of undergraduate students, their ability to continuous and active self-education during training and after graduation. The degree of responsibility and independence of students increases significantly.[7,8]

The social order of higher education is reflected in the requirements of the Federal state educational standards of higher professional education of the third generation, where the need for the formation of the following competence blocks is presented: General cultural and professional. There is also a requirement for systematic implementation of linguistic self-education activities to improve their foreign language education, therefore, it is necessary to form a culture of linguistic self-education [3,4].

Culture of linguistic self-education is considered in the study as the ability and readiness of a foreign language learner to independently carry out purposeful systematic activities to improve their foreign language education, develop personal qualities and abilities, or meet cognitive needs with the help of a foreign language [5,6]. The culture of linguoconceptology student is treated as process of forming of personal readiness and the complex abilities: ability to perform self-management activities (self-motivation, self-orientation, planning, implementation, control, correction), cognitive ability, ability to communicate in a foreign language, determining the success of linguarama-educational activities.[9,10]

Under the "culture of lingvocognitive in learning English of undergraduate students" in our study, we understand the creation of conditions for realization of the process of independent practice-language linguoconceptology activity of students aimed at improving their cognitive skills (improvement of knowledge of the English language and culture of the target language) and personal qualities [12] and skills (self-motivation, self-orientation, planning, implementation, monitoring, correction, creativity, imagination, memory, etc.)[14,15]. The formation of a culture of linguistic self-education is aimed at increasing motivation, independence and increasing new knowledge of the English language. In this process, the self-creation of the individual takes place.

In the process of linguistic self-educational activity, the student learns not only the language, but also improves his memory, perception, attention, imagination, thinking, independence, purposefulness, which has an impact on the development of his personality as a whole[11,13].

Thus, linguistic self-education is the most important type of educational activity and forms a large part of the educational process. The main conditions for the formation of a culture of linguistic self-education of students when teaching English at the University are: the presence of students' stable motivation, interest in learning English, their responsibility, punctuality and self-regulation, the development of their General culture[12]. The teacher must have the ability to logically structure the educational material, focus on the interests of students, on current trends in the development of education, and use various educational technologies to work with students.

LITERATURE REVIEW A significant contribution to the study of the essence of linguodidactics and its status among other pedagogical Sciences was made by such scientists as R. Khodera, N. M. Shansky, G. I. Bogin, R. K. minyar-Beloruchev, and others. Determining influence on learning N. Chomsky, D. Dubois and V. Rotwell presented the problems of the competence approach. In the aspect of professional education, this issue was considered by E. F. Zeer, A. K. Markova, T. M. Turkina and others. Theoretical-methodical bases of formation of didactic competence revealed by Bezukladnikov K. E., Glazyrina, E. S., Jewelewicz A. M., Rubina N. With., etc. Their work significantly contributed to the study of the process of formation of linguodidactic competencies in higher education, the introduction of a model for the formation of these competencies in the educational space of the University.

METHODOLOGY In the research, there were used the following methods:

study and analysis of Russian and foreign literature of pedagogy, psychology, linguodidactics and methods of teaching foreign languages;

analysis and summarizing of experience in the formation of a culture of linguistic self-education of foreign language students in Russian and foreign universities;

analysis of normative documents, educational standards of higher vocational education, training programs and manuals in foreign languages;

observation and analysis of linguistic self-educational activities of foreign language students at different stages of higher educational establishments;

collection and analysis of data on the content of students' linguistic self-educational activities (questionnaires, interviews, testing, individual and group conversations with students, self-assessment method, reflexive analysis of the products of students' linguistic self-educational activities);

The following methods were used in the research: 1) detection of the level of English language proficiency; 2) determination of the level of motivation to learn English; 3) determination of the level of fluency in English.

RESULTS

To move from the theoretical part of the study, a methodological model was developed for the formation of a culture of linguistic self-education when teaching English to students at the University, which became a plan for the implementation of the experimental part of the study.

The experimental base of the research was the Kazan national research technical University named after A. N. Tupolev-KAI (KNRTU-KAI). Experimental groups are students of KNRTU-KAI 1st year undergraduate direction 09.03.02 "Information systems and technologies", profile: "Intelligent information systems and technologies". 30 students took part in the study: 16 in the experimental group and 14 in the control group.

According to the results of the conducted methods, changes were detected in the data of the control and experimental groups before and after the experiment. The study used statistical methods, in particular the student's t-test for independent samples.

In the experimental group, changes were detected in the level of English language proficiency, in the level of motivation and independence of students in English.

Students in the experimental group have reached the Intermediate level, while students in the control group are only approaching this level, but remain at the Pre-Intermediate level. This increase in the level of English and the success of the test in the experimental group is explained by the intensification of tasks for independent work in English: the use of additional tasks for reading, listening, writing, speaking, grammar, vocabulary. While in the experimental group, students spent more time learning English independently, the control group students engaged in English in a standard mode with a small share of linguistic self-educational activities, which contributed to an increase in the level of English proficiency in the experimental group.

The level of motivation of students in both the experimental and control groups remained average, but the percentage of test success significantly increased in the experimental group. The level of motivation in the control group decreased by 1.4%. During a personal conversation with students of the experimental group, it was revealed that the increase in the level of motivation of students to learn English can be explained by the use of creative, project and problem-type tasks, the use of multimedia technologies. The ability to choose tasks, study the culture of the countries of the language being studied, develop criteria and transparency in evaluating students' independent work, and students' reflection also helped to increase students' motivation. The use of new forms and methods of independent activity helped to increase the motivation of students to learn English.

The level of independence of students in the experimental and control groups remained within the average, but the percentage of test success in the experimental group increased by 10.6% compared to the data before the experiment, while in the control group, the test result remained almost unchanged.

Thus, there is an increase in the level of English language proficiency, motivation and independence in English among students of the experimental group, which can not be said about the students of the control group, the results of which have changed slightly. These changes can be explained by the intensification of linguistic self-educational activities of students in the experimental group. The attitude of the experimental group's students to the culture of linguistic self-education has changed, and they have realized its value in their educational activities. Getting a new experience of linguistic self-education and changing the attitude to independent work in English, understanding its value, will contribute to active linguistic self-education in the future.

In the course of the methodological experiment, the working program on the subject "English for the textbook "Touchstone 2" by Michael McCarthy, Jeanne McCarten, Helen Sandiford, Cambridge University Press and its pedagogical potential for the formation of a culture of linguistic self-education in higher Education was studied. It was found that students are given more hours for independent work than for classroom work. The existing classroom load is not sufficient for the formation of general cultural competencies according to FSES of Higher Education. Independent work of students in the program includes such technologies as: oral interview, conversation and testing. In this form of work, subject-object relations prevail, where the teacher is the main source of information, and the student is only the object of learning. Due to the lack of development of the module of independent work, there is a situation of passivity in learning English: students are sure that the teacher should give them the necessary knowledge; this negatively affects their culture of linguistic self-education, motivation and academic autonomy.

There were elaborated tasks aimed at increasing the autonomy, educational motivation of students to learn English, and their level of English language proficiency in order to solve this problem and create the culture of linguistic self-education. Module has been developed, studying the cultural aspects: "Culture of the target language", developed the system in pain-rating assessment of module is independent work for the transparency of the evaluation work of students and increase their responsibility for their results. To study all the components of linguistic self-education, strategies for linguistic self-education were developed for each aspect of the language, and a system for evaluating tasks for independent work and tasks for reflection was developed.

All materials are included in the methodological guide for the formation of a culture of linguistic self-education when teaching English at a University.

CONCLUSIONS Scientific novelty and theoretical significance of the research:

- the role of the culture of linguistic self-education in the study of English has been identified, which complements the content of foreign language teaching in higher education;
- the essence of the concept of "culture of linguistic self-education" as a category enriching the conceptual system of the theory of foreign language teaching has been revealed; the content of the concept of "culture of linguistic self-education" has been specified.
- the pre-conditions for the formation of the culture of linguistic self-education at the state level (GEF in higher education system, the Law on Education in the Russian Federation) have been revealed.

The practical significance of the research includes the development of a methodical guide for the formation of the culture of linguistic self-education of bachelor students in teaching English at the higher education institution, which includes design and problematic assignments, strategies for independent work, the criteria for evaluating the independent work of students and assignments for the reflection of students. The methodological materials of the research can be used by the university professors, methodologists, heads of educational organizations to develop the culture of linguistic self-education of students, the materials can be used by students to study English independently.

REFERENCES:

- [1] **Abdrafikova, A.R.** Akhmadullina R.M., Yarmakeev I.E., "Formation of the communicative competence in students future pedagogues for working with gifted pupils", *Social Sciences* (Pakistan),Vol.10, Is.7, pp.1817-18212015.
- [2] **Syunina, A.S.**, Yarmakeev I. E., Shechter D., Pimenova T. S., Abdrafikova A. R., 'Authentic Video Materials As A Means Of Speech Fluency Development In EFL Class', *Modern Journal of Language Teaching Methods (MJLTM)*,Vol. 7(2), Issue 9 , pp.034-040, 2017.
- [3] **Shakirova, A.M.**, Fakhrutdinov R.R., Fahrutdinova R.A.: "Formation of professional competences of students by means of psychological and pedagogical disciplines under conditions of the college"//REVISTA SAN GREGORIO, 2018, No.23,SPECIAL EDITION.JULY (24-31), ISSN: 1390-7247; eISSN: 2528-7907 (WoS)
- [4] **Shakirova, A.M.**, Zamaletdinov R.R., Fakhrutdinov R.R., Fahrutdinova R.A. Competence Approach as a Basis of Professional Training for Higher Education Students in Conditions of Implementing New Educational Standards // *The Journal of Social Sciences Research* ISSN(e): 2411-9458, ISSN(p): 2413-6670 Special Issue. 1, pp: 61-64, 2018 (Scopus)
- [5] **Verbitsky, A. A.**, "Research center of problems quality of training", Competence approach and theory of context training: Materials for the fourth meeting of the methodological seminar , pp. 84-89, 2004.
- [6] Formation of Gothic to professional identity of studios in the educational space of the College / a. M. Shakirova, R. A. Fakhrutdinova, R. R. Fakhrutdinov // *Science and school*. - 2018. - № 4. - P. 56-62D. J. Raven, "Competence in modern society", Kogito-center, p.111,2002.
- [7] Akhmadullina R. M., Syunina A.S., Salpykova I.M., Yarmakeev I. E., "Training Of Students - Future Teachers For The Implementation Of Inclusive Education Among Children With Special Health Features", *International Journal of Humanities and Cultural Studies*, pp.547-555, August 2016.
- [8] **Selevko, G. K.**, "Competence and their classification"/ *National education*, no. 4, pp. 56-60, 2004.
- [9] **Sedova, N. E.** , Nazarenko A. N., "Updating the content of training based on the competence approach", *Secondary vocational education*, no. 12., pp.4-7, 2009.
- [10] **Raven, D. J.**, "Competence in modern society", Kogito-center, p.111,2002.
- [11] **Selevko, G. K.**, "Competence and their classification"/ *National education*, no. 4, pp. 56-60, 2004.
- [12] **Sedova, N. E.** , Nazarenko A. N., "Updating the content of training based on the competence approach", *Secondary vocational education*, no. 12., pp.4-7, 2009.
- [13] **Tetina, S. V.** / Professional competence of a foreign language teacher in the conditions of introduction of the professional standard of a teacher// *Scientific and theoretical journal*. - Chelyabinsk: CHIPPCRO, 2016. - no. 2. - Pp. 106-111.

[14] **Tkacheva, Yu. V.** Linguodidactic competence in the system of goals and tasks of professional training of the bachelor of pedagogical education / Yu. V. Tkacheva // Proceedings of the Herzen Russian state pedagogical University. - 2010. - no. 125. - P. 249-255.

[15] **Tretyak, I. G.** Professional and pedagogical competence of a teacher / I. G. Tretyak // Samara scientific Bulletin. - Samara: SVSU, 2014. - № 4. - P. 130-132.

FORMATION OF A LINGUISTIC SELF-EDUCATION CULTURE OF STUDENTS BY MEANS OF TEACHING ENGLISH AT UNIVERSITY FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHER AT UNIVERSITY

Fahrudinova R.A.¹, Diuanova R.K.², Uisinbayeva E.B.², Mukhanova M.Zh.², Madibayeva S.K.²

¹Kazan Federal University, Tatarstan, 2, 420000 Kazan, Republic of Tatarstan,

fahrudinova@list.ru

²KorkytAta KyzylordaUniversity, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan,

raikul.diuanova@mail.ru

esenya_84@mail.ru

zhan.ina@mail.ru

s.madibaeva@mail.ru

ABSTRACT. Innovative transformations in economics and society as a whole pose new requirements for the education system: the variability of the content of education becomes significant, new pedagogical technologies appear; new ideas and concepts are formulated.

The formation of a personal professionally significant competencies of the future teacher is becoming an extremely important problem. Higher vocational education institutions, in accordance with the Federal State Educational Standard of Higher Education, should train highly competent people who are ready for social and professional mobility, continuing education, improving their competencies, mastering new innovations, quickly adapting to the demands and requirements of a dynamically changing multilingual and multicultural world.

In turn, this led to the appearance of new trends in the study of foreign languages and the professional, pedagogical and linguistic training of future teachers. Indeed, it is a foreign language that is a mean of realizing intercultural communication with representatives of various ethnic, linguistic, and sociocultural communities.

Presentation of new requirements for the future teacher, namely, orientation towards the formation of a creative multilingual, multicultural personality, linguistic and cultural training of students, playing the role of a mediator of cultures, organizer of intercultural communication, the development of communicative competence in the aggregate of language, speech and sociocultural, subject-cognitive and socio-affective competences, introduced new guidelines in the formation of his future professional competencies. In this regard, in the methodology of teaching a foreign language in higher education institutions, the formation of lingvo-didactic competence as an integral part of professional and pedagogical training of future specialists has become a priority.

In connection with the requirements for professional and pedagogical training of future teachers of a foreign language, universities set one of the basic guidelines for the formation of the lingvo-didactic competence of future specialists in the framework of university training [8-11]. At the same time, an obvious lack of attention to this problem is revealed, since the key aspects of the formation of the lingvo-didactic competence of future teachers are not adequately reflected in the curricula and programs, and the possibilities of pedagogical practice and research work of students are not used enough.

There are also no clear programs for students for the development of flexible models and communication strategies in the profession, forms and methods of working on a foreign language in the course of teaching.

Key words: self-education, education, professional and pedagogical training, communication, linguistic, language, competence

Introduction The appearance and active implantation of a variety educational ways and mediums leads to additional requirements to the process of professional training of foreign language (FL) teachers[6]. The teacher of FL has to be able to solve pedagogical problems not only from the point of view of teaching FL but also taking into account the peculiarities of language acquisition by students in various educational conditions. In the course of professional training, the future FL teacher must not only master the practical knowledge arising from the field of private methodology, but also get a theoretical justification for all factors that affect the process of learning a foreign language regardless of the specific learning conditions [5-7, 13].

Therefore, the teacher of FL needs to master deep knowledge in the field of linguistics, as well as the ability to solve didactic tasks related to the choice of effective pedagogical systems for specific learning conditions, that is, the construct of professional competence of the teacher of the FL should include lingvo-didactic competence. [1,14]

Having analyzed a wide variety of interpretations of lingvo-didactic competence, we can conclude that it can only be finally formed and manifested in professional activities, i.e. directly in practice. [2,3,11] However, the beginnings to the formation of its individual components can be laid already in the process of studying at the University lingvo-didactic competence as a complex and system-forming link in the training of teachers of FL should be included in the educational program as a target and effective component[4, 15,12].

Literature review The theoretical and methodological basis of the research was the work of such Russian and foreign scientists as: bobykina I. A., Solovova E. N., Solovova N. V. , altaytsev a.m., Naumov V.V., Grechukhina T.I., merenkova A.I., Markova A. K., Dodonov B. I., Polat E. S., Zaitseva M. V., Abasov Z. A., Abasheva E. K., Grechukhina T. I., Kocaespirova G. M., Rubakin A., Titova G.Yu., Senashenko V., dybina O.V., Minina E.V., Tomashevskaya O.B., Osetrin K.E., K.E. Bezukladnikov, E F. Zeer, N. N. Nechaev, Yu.E. Prokhorov, J. Raven, I. I. haleeva, A.V. Khutorskoy, V. N. Shadrikov, etc.), Culturological (A. Ya. Gurevich, V. S. Bibler, E. V. bondarevskaya, L. p. bueva, I. F. Isaev, T. P. Malkova, N. D. Nikandrov, N. N. Pakhomov, E.V. Popova, Yu. E. Prokhorov, A. I. Rakitov, etc.), synergetic (E. N. Knyazeva, S.P. Kurdyumov, S. E. Lamzin, G.G. Malinetsky, I.R. Prigozhin; G.I. Ruzavin, G. ferster, G. Haken, M. eigen, etc.), system (V.G. Afanasiev, I.V. blauberg, Holec H., Little D. And many others.

METHODOLOGY This research was conducted in an innovative development environment in the Federal state Autonomous educational institution of higher professional education Kazan (Volga region) Federal University. At the Institute of Philology and intercultural communication, we organized experimental work.

The main goal of this work was the practical implementation of the model of formation of the lingvo-didactic competence of a future foreign language teacher and the application of a number of methodological conditions for its effective functioning in the framework of the discipline "Methods of teaching and upbringing in the field of the first foreign language (English)" in the field of training 44.03.05 Pedagogical education (with two programs).

The experimental work consisted of several stages:

1. the ascertaining stage, which assumed the identification of the initial level of formation of lingvo-didactic competence with the use of previously selected diagnostic tools. In addition, the content of the OOP discipline "Methods of teaching and upbringing in the field of the first foreign language (English)" was analyzed and supplemented.

2. the Formative stage was aimed at developing and implementing a model for the formation of the future teacher's lingvo-didactic competence at the University, as well as at selecting and applying methodological conditions for its successful implementation.

3. the Control stage involved conducting a final cross-section to identify dynamics in the level of formation of the studied competence among undergraduate students, as well as confirming the effectiveness of the model developed by us.

The tasks of the primary search stage of experimental work, as mentioned earlier, included the analysis of the working program of the discipline " Methods of teaching and upbringing in the field

of the first foreign language (English)" in the direction of training 44.03.05 Teacher education (with two programs): foreign (English) language and second foreign language.

The purpose of this discipline is to familiarize students with the point of view of domestic and foreign methodologists on the theory of methods and approaches to teaching foreign languages, arming them with appropriate terminology, promoting the formation and development of professional competence of future teachers.

The objectives of the course are:

- coverage of the main trends in the development of modern methods of teaching foreign languages;
- emphasis on the mutually dependent nature of training technologies and / or their components;
- introducing students to the new generation of educational and methodical complex;
- updating of inter-subject relations in the course "Methods of teaching and upbringing in the field of the first foreign language";
- teaching students to model the lessons of the foreign language in practical classes.

Based on the Federal state educational standard of higher education (FSES) professional competence of bachelors in the field of training 44.03.05 Pedagogical education (with two programs) consists of a group of competencies, such as General cultural and professional. This list of competencies is the final result that undergraduate students should reach after completing the bachelor's program. In this regard, the formation of this set of competencies, prescribed in the Federal state educational system, should be carried out throughout the training and during the study of various disciplines.

RESULTS We used a method of modeling as a research tool. We will describe in detail the model of the formation of lingvo-didactic competence of a future teacher of a foreign language in the framework of the seminars of the discipline "Methods of teaching and upbringing in the field of the first foreign language (English)".

The purpose is the formation of lingvo-didactic competence of the future teacher of a foreign language; the formation of the student's ability and readiness to use the obtained linguistic and didactic knowledge in educational, researching and professional activities.

Goals of the model of the formation of lingvo-didactic competence of the future teacher of a foreign language in the framework of seminars of the discipline "Methods of teaching and upbringing in the field of the first foreign language (English)":

- to describe the requirements and criteria of planning, analysis of foreign language lessons;
- to learn issues related to forms and types of control of language, speech and sociocultural skills of students;
- to comprehend the ways of using various forms of study to increase the educational autonomy of students and stimulate their learning activity in foreign language classes;
- to comprehend the ways of solving the problems of teaching and education (in future professional activities) by means of the course "Methodology of teaching and upbringing in the field of the first foreign language";
- to contribute to the development of the ability to use IT and various technologies in planning and conducting foreign language classes;
- to contribute to the development of the ability to develop a technological map of a foreign language lesson.

A substantial characteristic of the model is revealed by lingvo-didactic competence, which is the willingness and ability of a future teacher of a foreign language to carry out educational, professional and scientific research activities.

The technological component of the model contains: seminars based on flipped classroom technology; practical tasks developed as part of the case-study method; reflective maps; a network resource (e-mail) and remote consulting technology.

The productive component of the model shows the level of formation of lingvo-didactic competence, which is the willingness and ability of the future teacher of a foreign language to carry out educational, professional and scientific research activities; the competency formation level is also considered (OK-6, OPK-4, PK-4, PK-6, PK-9, PK-13), the formation of which is facilitated by the discipline “Methods of teaching and upbringing in the field of the first foreign language (English)”. It is directly dependent on the levels of formation of the components of the theoretical construct of lingvo-didactic competence: motivational-volitional, installation-behavioral, evaluative-reflective, and cognitive.

The above-described model of the formation of lingvo-didactic competence of a future teacher of a foreign language is modified and tested within the framework of seminars of the discipline “Methods of teaching and education in the field of the first foreign language (English)” in order to improve the quality and efficiency of the process of lingvo-didactic training of students at the university. It is also important to note that this model is an integral part of the general model of formation of professional competence of undergraduate students in the field of study 44.03.05 Pedagogical education (with two programs).

A methodological manual “Methodology for the formation of lingvo-didactic competence of a future teacher of a foreign language at university” has been developed based on organized educational activities to implement the model of the formation of lingvo-didactic competence of a future teacher of a foreign language. This manual is aimed at teachers who can use it in their future professional activities. Its high educational potential is determined by the practice-oriented and interactive organization of students' activities, the presence of a different range of problem tasks, tasks for activating, comprehending and consolidating theoretical material, control tests.

This manual consists of content, a list of recommendations, two chapters, bibliography, a list of applications. The chapters are the theoretical and methodological foundations of the formation of the lingvo-didactic competence of the future teacher of a foreign language at the university and a detailed plan of seminars, which gives a holistic view of a particular subject area. Analysis of the results of the methodology "Difficulties in the lingvo-didactic activity of a future foreign language teacher" revealed that students of both groups have noted obstacles that are mostly related to the material side of the profession and its significance (low salary and low authority in the profession), with stressful conditions and congestion that hinder self-development, as well as difficulties with the discipline of learners. However, in the control group there are difficulties related to the subject of a foreign language itself, so we can notice difficulties related to the specifics of a foreign language and imperfect methodological support. Therefore, students of both samples are quite clearly aware of the obstacles they may face lingvo-didactic activities. The analysis of reflexive maps at the initial stage of experimental work has shown that the implementation of any type of activity in the course "Methods of teaching and upbringing in the field of the first foreign language (English)" has a permanent impact on the reflexive sphere of students' personality. In general, they are able to critically analyze the level of development of their own lingvo-didactic competence, and give an adequate description of the educational process being implemented. However, their judgments are dominated by instability and confusion of thoughts, or their complete absence.

It is important to note that the behavior of a future foreign language teacher is directly dependent on the self-esteem. The higher the students' ability to reflect on the work done, the more they are focused on balancing fulfillment of the requirements in the educational process and following their own abilities and interests. If the student's reflexive skills are low, then there is an inverse process, i.e. complete submission to authorities and their requirements. However, there is also a tendency which implement that a high self-confidence or complete dependence on external factors allow the future teacher to produce less or completely ignore the reflection of the personal lingvo-didactic activity.

Analyzing the dynamics of changes in students' reflection on the scale of "Reflexive map of lingvo-didactic activity of future foreign language teachers", we can conclude that during the initial filling of reflexive maps, future foreign language teachers were characterized by confusion and

vastness in judgments, or even they had some difficulty in filling in these maps, since many left some blank gaps. The data from the last survey, on the contrary, shows a decrease in stress when formulating feedback or self-evaluating about the completed work.

By the end of the course, students in both groups are able to express their thoughts more concisely, and choose the right terminology with confidence and accuracy. Rather high indicators of reflexive skills of future teachers of a foreign language and their choice in the direction of the cooperative behavior indicate that they are able to coordinate their own abilities and interests with the requirements of the educational process and authorities.

From the analysis and interpretation of these two sections, it can be concluded that the introduction and implementation of a model for the formation of lingvo-didactic competence in the framework of seminars and practical classes of the discipline "Methods of teaching and upbringing in the field of the first foreign language (English)" contributed to the formation of lingvo-didactic competence in connection with its motivational-volitional, installation-behavioral, evaluative-reflexive and cognitive components.

CONCLUSIONS Scientific novelty and theoretical significance of the research:

- theoretical statements of formation of the linguistic and didactic competence of the future foreign language teacher have been clarified;
- the methodical model of formation of the linguistic and didactic competence of the future teacher of a foreign language in higher education institution, in the aggregate of the targeted, substantial, organizational and effective components, has been developed and tested;
- the methodical conditions for the effective implementation of the model for the formation of the linguistic and didactic competence of a future foreign language teacher in the educational space of a higher education have been identified;
- effective technologies and methods of forming the linguistic and didactic competence of the future foreign language teacher have been established;
- the criteria for assessing the level of formation of the linguistic and didactic competence of the future foreign language teacher have been identified.

The practical significance of the study lies in the fact that the materials of the study can be used by the methodologists, teachers in the professional and pedagogical preparation of the future specialists, as well as in the training of future teachers of foreign language, the formulation of specific recommendations on the development of linguistic and didactic competence of the future teacher of a foreign language in the university.

REFERENCES:

- [1] **Abdrafikova, A.R.**, Akhmadullina R.M., Yarmakeev, "Formation of the communicative competence in students future pedagogues for working with gifted pupils", *Social Sciences (Pakistan)*, Vol.10, Is.7, pp.1817-1821 2015.
- [2] **Syunina, A.S.**, Yarmakeev I. E., Shechter D., Pimenova T. S., Abdrafikova A. R., 'Authentic Video Materials As A Means Of Speech Fluency Development In EFL Class', *Modern Journal of Language Teaching Methods (MJLTM)*, Vol. 7(2), Issue 9 , pp.034-040, 2017.
- [3] **Shakirova, A.M.**, Fakhrutdinov R.R., Fakhrutdinova R.A.: "Formation of professional competences of students by means of psychological and pedagogical disciplines under conditions of the college" // *REVISTA SAN GREGORIO*, 2018, No.23, SPECIAL EDITION. JULY (24-31), ISSN: 1390-7247; eISSN: 2528-7907 (WoS)
- [4] **Shakirova, A.M.**, Zamaletdinov R.R, Fakhrutdinov R.R., Fakhrutdinova R.A. Competence Approach as a Basis of Professional Training for Higher Education Students in Conditions of Implementing New Educational Standards // *The Journal of Social Sciences Research* ISSN(e): 2411-9458, ISSN(p): 2413-6670 Special Issue. 1, pp: 61-64, 2018 (Scopus)
- [5] **Bezukladnikov, K. E.** Development of linguodidactic competence of a foreign language teacher / K. E. Bezukladnikov, A. I. Sannikova // *Pedagogical education and science*, 2010, no. 7, pp. 91-97.
- [6] **Galskova, N. D.** Theory of teaching foreign languages. Linguodidactics and methodology: studies'. manual / N. D. Galskova, N. I. GEZ — - M.: Academy, 2006. - 336 p.

- [7] **Galskova, N. D.** Linguodidactics and methods of teaching a foreign language! / N. D. Galskova // Foreign languages at school. - 1997. - №5. - P. 13-18
- [8] **Glazyrina, E. S.** Formation of linguodidactic competence of future teachers: dis. ... candidate of pedagogical Sciences / E. S. Glazyrina. - Moscow: RGB, 2007. - 203 p.
- [9] **Titova, G. Yu.** On technology of organization of independent work of students / Titova G. Yu. // Vestnik TPGU. - 2010. - Issue 1. - P. 123-126.
- [10] Explanatory dictionary of the Russian language [Text] / edited by S. I. Ozhegov, N. Yu. Shvedova. - 2nd ed., ISPR. and add. - M.: AZ, 1995. - 928 p.
- [11] **Tomashevskaya, O. B.** Essence and content of independent work of students in the conditions of higher education / O. b Tomashevskaya, N. A. Malinovskaya // Bulletin of the Baltic Federal University named after I. Kant. Ser. Philology, pedagogy, psychology. - 2011. - Issue 11. - P. 112-117.
- [12] **Trofimova, G. S.** Didactic bases of formation of communicative competence of trainees [Text]: dis. ... doctor of pedagogical Sciences / G. S. Trofimova. Saint Petersburg, 2000, 397 p.
- [13] **Feldstein, D. I.** Psychology of human development as a personality [Text] / elected Tr.: in 2 t. / D. I. Feldstein. - M.: publishing house of Moscow. psychological and social in-TA; Voronezh: publishing house of NGO "MODEK", 2005. - Vol. 2. -456 p
- [14] **Slastenin, V. A.** Projecting the content of pedagogical education: a humanistic paradigm [Text] / V. A. Slastenin. - Moscow: Center, 2000. - 239 p.
- [15] **Smirnov, V. I.** General pedagogy [Text]: textbook. manual / V. I. Smirnov. - 2nd ed., pererab., ISPR. and add. - M.: Logos, 2002. - 304 p.

THE USE OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A FUTURE SPECIALIST

Tleubay¹ S., Kamzaeva² K.S., Stamkulova³ Sh.A., Ashimova⁴ M.E.

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, sarsen-00@mail.ru*

²*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, sholpan_2004@inbox.ru*

³*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, kamzaeva_k@mail.ru*

⁴*L.N. Gumilyov Eurasian National University, 010000 Nur-Syltan, Republic of Kazakhstan, moldir_kksu@mail.ru*

Abstract. In the article, the authors from a scientific and pedagogical position consider the role and importance of information technologies, social services Web 2.0 in the professional training of future specialists. Noting the urgency of this problem, they offer effective ways to solve it.

Keywords: social networks, social Web 2.0 service., Professional activity, digitalization of education, digital literacy, future teacher

Introduction. Currently, the main direction of informatization of the education system in the Republic of Kazakhstan is to improve the efficiency and quality of all levels of the educational process, training and education of the individual, the introduction of distance learning opportunities based on new information technologies. The expansion of the Internet, electronic communications, their use in everyday life affect the development of thinking. Today knowledge of computer information technologies is an objectively necessary element of training future specialists. In Kazakhstan, in 2017, the state program "Digital Kazakhstan" began to operate, the main goal of which is the progressive development of the digital ecosystem to achieve sustainable economic growth, increase the competitiveness of the economy and the nation, and improve the quality of life of the population.

The implementation of the State Program "Digital Kazakhstan" will be carried out in four key areas:

- 1) Implementation of the digital Silk Road. This is the development of a reliable, affordable, high-speed and secure digital infrastructure;
- 2) Development of a creative society. This is the development of competencies and skills for the digital economy, work to improve the digital literacy of the population, the training of ICT specialists for industries;
- 3) Digital transformations in sectors of the economy. This is the widespread introduction of digital technologies to increase the competitiveness of various sectors of the economy;
- 4) Transition to a proactive state. This is the improvement of the system of electronic and mobile government, the optimization of the provision of public services [1].

The expected Digital Dividends for Kazakhstan are defined and designated in accordance with the strategic objectives of the state. First of all, we are talking about such important and topical issues for the country as increasing the efficiency and transparency of public administration, ensuring employment of the population, improving the quality of education and healthcare, improving the investment climate, increasing labor productivity and increasing the share of small and medium-sized businesses in the GDP structure.

As a result of the implementation of the State Program "Digital Kazakhstan", the share of Internet users in 2021 is 81%; the level of digital literacy of the population in 2021 - 81.5%; growth of labor productivity in ICT in 2021 - 5.9%; labor productivity growth in the section "Mining and quarrying" in 2021 - 6.3%; labor productivity growth in the Transport and Warehousing section in 2021 - 4.8%; the number of people employed in the ICT industry in 2021 - 110 thousand people; the share of public services received in electronic form of the total volume of public services is 80%.

In computer science textbooks, the Internet - WorldWideWeb (WWW) - is the "World Wide Web", which includes numerous databases and data banks. In other words, the Internet is an orderly world knowledge base. As a knowledge base, it includes a large number of different information resources, which consist of documents, data, texts, interconnected by a cross-border telecommunications information web, or network. Thus, the Internet contains an ordered set of documents and information technologies.

Literature review. Fundamental and applied problems in this area are associated with the development of the latest information technologies, the creation of local and global information systems and networks. The scientific concepts of Kazakhstani scientists E.Y. Bidaibekova [2], A.I. Tazhigulova [3], S.S. Usenov [4] and others. When developing methodological systems for teaching informatics, the named authors reveal various aspects of informatization of society, its influence on the development of personality and education in general.

In their opinion, information technology is a set of methods, production processes and software and hardware, united in a technological chain, providing collection, storage, processing, output and dissemination of information to reduce the labor intensity of the processes of using information resources, increase their reliability and efficiency.

Depending on the specific applied problems that need to be solved, foreign and domestic scientists (I.V. Robert, E.I. Mashbits, A.Yu. Uvarov, E.Y. Bidaibekov, S.S.Usenov) state that it is possible use various methods of data processing, technical means, therefore, there are three classes of information technologies that allow you to work with different subject areas:

- global information technologies, which include models, methods and tools that formalize and allow the use of information resources of society as a whole;
- basic information technology designed for a specific field of application;
- specific information technologies that implement the processing of specific data when solving specific functional tasks of the user (planning, accounting, accounting, analysis, etc.)

Most scientists emphasize that the goal of information technology is the production of information for its subsequent analysis and based on it, making a decision to perform an action.

In the Internet, information technologies are understood as "an algorithm of sequentially proceeding technological operations that implement information processes in a cross-border telecommunications information network" [5]. The Internet is a networked global automated virtual information system, which is the basis for the formation and development of the information society. An example of the successful implementation of ICT was the emergence of the Internet - a global computer network with its almost unlimited possibilities for collecting and storing information, transmitting it individually to each user.

It is well known that the Internet quickly found application in science, education, communications, mass media, including television, in advertising, trade, and also in other spheres of human activity. The first steps towards introducing the Internet into the education system showed its enormous potential for its development. So, for example, With the advent of social services Web 2.0 in 2005. (T. O'Reilly [6]) the process of informatization of education has entered a new stage, conventionally named by A.V. Filatova "social and informational" [7]. If the first generation social services (Web 1.0.) Were characterized by sites containing information only for reading, then for Web 2.0. social communications become defining. To Web 2.0 services. include wiki technologies, blogs, podcasts, video and photo sharing systems (YouTube, TeacherTube, Flickr, etc.), social networks, mashup, geographic services, etc.

Based on this, today in all educational institutions it is necessary to use the capabilities of the main social services Web 2.0. Knowledge of services plays an important role: blogs and podcasts. Blogs are among the most popular second generation social services. The word "blog" was first coined in 1997 by D. Barger, who called his site "Weblog". Later, in 1999, another user split the word "weblog" into "we blog", and the word "blog" came into use (from the English. "Blog" - "network log or event diary"). A blog can be defined as an information space on the Internet, where a user (blogger) can regularly publish various information (text, audio / video, images, etc.), thereby organizing a virtual community for interactive communication between users.

Currently, blogs are actively used in the field of education. In universities, in order to introduce information and communication technologies into the pedagogical process, they have become more attentive to the use of the blogosphere's potential (L.K. Raitskaya, A.V. Filatova, J. Bunari, A. Campbell, J. Duber, S. Fiedler, J. Ward and others).

In pedagogy, there is no single definition of the term "blog". So, according to I. Frolov [8], from a pedagogical point of view, a blog is "a regularly updated teacher's web page, designed for the rapid exchange of information in order to improve methodological skills." However, this definition seems to us controversial. First of all, a blog user can be not only a teacher. Scientist A. Campbell [9] distinguishes three types of blogs depending on their participants: teaching (tutor blog), collective (class blog) and student (learner blog).

Tutor Blogs are created by a tutor (teacher) and allow you to effectively manage the independent extracurricular work of students during the pedagogical process. Such a blog may contain the program and course materials, links to various sites (for example, online dictionaries or professional articles in online magazines and newspapers); audio and video materials; homework; polls and tests on a specific topic with instant publication of results; notes and reflections of the teacher on certain topics. It can also be additional interactive exercises, for example, created using a special program Hot Potatoes (<http://hotpot.uvic.ca/>).

Examples of tutoring blogs are sites like <http://fwe2.motime.com/>, <http://thenewtanuki.blogspot.com/>, <http://wlane.edublogs.org/>, <http://madwordsnow.edublogs.org> , <http://mrcraig.edublogs.org/> etc.

The main distinguishing feature of Class Blogs is that here both teachers and students act as full members of the online community.

These blogs can be used:

1. As message boards, where both students and teachers can post messages, images and even links to additional material on the Internet;

2. As a virtual space for international group communication. Subsequently, the results of such communication can be exposed in the public domain for all Internet users, and teachers, parents, friends, students of other groups have the opportunity to express their opinion by leaving a comment in the blog forum;

3. For project work to develop skills for working with information on the Internet, as well as reading and writing skills.

Examples of such blogs are sites such as <http://beeonline.blogspot.com/>, <http://beeonline2.blogspot.com/>, <http://welcometoaban.blogspot.com/>, <http://epencil.edublogs.org/> and etc.

Learner Blogs is a type of blog that can be managed by a single student or a small group of students working on a common project. Working with such blogs encourages students to search for information on the Internet and subsequently post material on their blogs in the form of hyperlinks. Student blogs become a personal space for students to write about what interests them, as well as express their own opinions about other students' publications.

The result-oriented teacher most often uses a combination of all three types of blogs, although this takes a lot of time and effort on his part. Blogs are popular for their ease of creation and maintenance. The blogger is not required to know the technical subtleties of the hypertext markup language HTML or the Java programming language, which, nevertheless, allows him to quickly publish information of any kind (text, audio / video, graphics, etc.). The most popular blogging services are: Livejournal (<http://www.livejournal.com/>), Blogger (<http://www.blogger.com/>), Typepad (<http://www.typepad.com/>), Free Open Diary (<http://www.opendiary.com/>), Blog Studio (<http://www.blogstudio.com/>), MSN Spaces (<http://www.spaces.msn.com/>) and etc. Of course, all of the above requires implementation in teaching practice. Our research was carried out in this direction.

Methodology. In the study, we rely on the basic ideas of the systemic (V.P. Bespalko, B.S.Gershunsky, M.N. Skatkin) and personality-oriented (E.V. Bondarevskaya, V.V.Davydov, A.N. Leontiev, S.L. Rubinshtein, V.V. Serikov, A.P. Tryapitsyna) approaches aimed at establishing the basic laws of socialization and upbringing of the individual (N.A. Kargapol'tseva), identifying the pedagogical conditions of orientation of students towards knowledge as a value (A.V. Kiryakova, GA Melekesov), the formation of the subject position of trainees in the educational process (TA Olkhovaya) in the pedagogical dominants of the environmental impact (AV Khutorskoy, VA Yasvin); theoretical provisions on the essence of the phenomenon of cognitive independence (YK Babanskiy, NF Talyzina); work in the field of theory and practice of informatization of education (I.V. Robert, E.I. Mashbits, A.Yu. Uvarov), as well as the concept of educational unity of theory and practice, the role of information in the pedagogical process (M.Yu.Bukharkina, M. V. Moiseeva, A.E. Petrov, O.I. Pashchenko, Bidaibekov, A.I. Tazhigulov, S.S.Usenov and others). The article presents the results of the 1st stage of the experiment associated with the study and analysis of scientific and pedagogical literature, observation, comparison of the opinions of scientists, teachers and students.

Results. It should be noted that the current stage of using the Internet in education, especially in Kazakhstan, is experimental. The process of accumulating experience is underway, ways are being sought to improve the quality of education and new forms of using information and communication technology (ICT) in various educational processes. Difficulties in mastering ICT in education arise due to the lack of not only a methodological basis for their use in this area, but also a methodology for the development of ICT for education, which forces the teacher in practice to focus only on personal experience and the ability to empirically look for ways to effectively use information technologies. Undoubtedly, the above stated states the fact that with the help of the Internet the world information space actively exists and develops. Thus, the Internet can be considered as the habitat of mankind, the environment for the activity of an individual, society, and the state. It is often called virtual, in view of the fact that information, as the main object of a given environment, cannot be physically explained.

The virtual educational environment has an educational focus and is implemented on the basis of means of remote network access to educational information resources and communication services, which provide interactive information interaction and the integration of the necessary infrastructure components needed for a training session. Working in it requires both teachers and students to acquire new types of skills and abilities necessary in the global information society and allowing them to critically comprehend and use the information they receive from the educational sector of the Internet. Further, on the basis of built-in (basic) and additional software tools, custom services are implemented, which imply the adaptation of the virtual environment in accordance with the requirements of the classroom and the needs of the student.

Based on the foregoing, the following characteristics of the virtual educational environment can be distinguished, as:

- the functioning of the environment is carried out through the use of modern telecommunications;
- the basis of the environment, its backbone element is an electronic information carrier ("multimedia textbook", "electronic training manual", "hyperlinked manual", "electronic textbook", etc.);
- the learning environment is focused on independent study of materials (with minimal contact with the teacher).

It should be noted that over the past two decades, LMS (Learning Management Systems) has dominated the field of online education - learning management systems. However, at the moment they cannot support all the emerging new possibilities of Internet technologies and use the potential of all means of interaction within social networks.

In the future, the technological nuances and capabilities of modern platforms began to be taken into account with the help of such systems as E-Learning Framework (ELF), IMS AbstractFramework, and OpenKnowledge Initiative (OKI), which on the way to creating e-learning service platforms began to be considered the most significant.

As Web technologies (Internet technologies, Internet technologies) become an important part of everyday life of people, they began to think about creating new communication opportunities, and one of them is e-learning (t-learning). More and more dynamic platforms have begun to be developed in this area. E-learning uses a wide range of Web technologies like personification, modeling and mobility, which allows to implement methods that are not available for traditional types of education. At this time, the demand for modular and personalized e-learning platforms is increasing, since the existing platforms do not match the new ones due to their monolithic internal structure. E-learning system developers are beginning to offer tools that can support the ability to modify the source code of systems in accordance with the licensing requirements of the proposed software. This indicates the development of a trend associated with the rejection of universal solutions in favor of special programs. New e-learning opportunities offer interoperable architectures for existing and emerging services. These conditions require the inclusion of exchange between services (information and control), different levels of interoperability (within a domain and between domains), and a service architecture (organization and management).

All LMS systems fall into two main categories:

- Freely redistributable initiatives, which include Moodle (www.moodle.org), Sakai (www.sakaiproject.org), ATutor (www.atutor.ca) and Whiteboard (whiteboard.sourceforge.net);
- proprietary solutions, including WebCT / Blackboard (www.blackboard.com), Gradedpoint (www.gradepoint.net), Desire2Learn (www.desire2learn.com) and Learn.com (www.learn.com).

Freely redistributable solutions are typically built on scalable shells that allow you to customize and modify training systems to meet specific requirements. Having found little support or adoption in the proprietary category, this approach has emerged through initiatives like PowerLinks in WebCT and BuildingBlocks in Blackboard, which help provide a means to link third-party software to the LMS.

Leading software experts highlight the following points: the new generation of e-learning platforms poses important challenges in supporting information-level interoperability. It is assumed that it is necessary not only to import and export information, but also to exchange it in heterogeneous environments. Existing e-learning platforms can redirect user information (knowledge level, skill level, preferences) or content information (domain metadata, technical aspects of content, etc.) between virtual environments.

Martin Dougiamas identified 5 principles underlying Moodle, uniting them under the general name "social constructionism" (Martin Dougiamas is the ideologist and project leader for the development of a learning management system Moodle; Moodle is an abbreviation of the concept of "Modular object-oriented dynamic learning environment") [ten].

1. "In a true learning environment, we are all potential learners and teachers at the same time." This principle states that under the conditions of a university, the transition of a teacher to a new level of relationship with students - students. He becomes not just a bearer of knowledge, but rather a "guide", directing them to an independent path of information search.

2. "We learn especially well when we create or try to explain something to other people." This thesis is based on the idea that learning goes through doing. If the results of the activity are available to other participants, then everyone's responsibility increases, more attention and time in this case is given to self-control and personal assessment of what is happening, which increases the effectiveness of the learning process.

3. "Observing the activities of our colleagues makes a great contribution to learning." Actions performed by other students in a similar educational situation affect the activities of all subjects of the educational process, stimulate their mental operations associated with analysis, require involuntary performance in a general mode. In this case, the process of teaching the subject itself and the process of acquiring general skills of working in a group, in a team, critical perception and assessment of what has been learned will go on simultaneously, that is, the process of immersion in learning will be carried out.

4. "Understanding other people will allow you to teach them more individually." This principle means that it is necessary to provide the student with as many conditions as possible not only for self-realization and self-actualization, but also for independent analysis of the information provided to him about himself and his activity.

5. "The learning environment should be flexible, providing participants in the educational process with a simple tool to meet their learning needs." The educational environment should be comfortable for students and for teachers, and provide them with various ways and means to solve the following educational tasks: obtaining information, exchanging opinions, receiving advice, assessment, prompt updating, etc.

The foregoing allows us to state that the Moodle system is focused primarily on the organization of interaction between the teacher and students. The Moodle platform allows you to create and deliver a variety of online training courses, and also supports the interaction of students with each other: from joint problem solving to discussion, knowledge sharing and other types of teamwork. An important component of Moodle is also the possibility of implementing electronic courses based on a student-centered approach to learners. This is manifested in the flexibility of studying material in the discipline based on the individual pace and level of awareness of tasks.

In our opinion, the principles underlying Moodle are aimed in general and at the development of students' cognitive independence.

Higher education uses a complex of information tools and teaching methods; among which are the following: teaching methods using personal computers; methodology of computer control of learning processes; teaching methodology in the mode of using Internet technologies; teaching methodology based on Web-technologies, etc. This complex of new information teaching tools in pedagogy was called "Education using computer technology." The most popular in the field of education are Web technologies. Let's list their main advantages over other technologies of this category:

- more time is allocated for working with students both in individual and group forms of classes;
- there is no repeated repetition of educational tasks;
- numerous "paper educational streams with tasks and instructions are missing; improvement of the quality of teaching materials is ensured.

Web-technologies enable students to master educational material in any form (illustrated, sound, video, media-animation, etc.), at any time convenient for him and in any place. This technology contributes to the individualization of learning, i.e. there is an orientation not on the "average" student, as is often the case in classroom studies, but on any student with different abilities to assimilate educational information.

Web-based learning not only allows you to painlessly, with motivation to switch to interactive online and distance learning, to the formation of virtual reality in learning through high-speed Internet channels, corporate Internet and extanet networks, but also contributes to a positive impact on the content of teaching and the improvement of pedagogical skill. Moreover, such professional qualities are mandatory components for university teachers in the 21st century.

The use of Web technologies in the classroom at the university, in our opinion, plays an important role in the development of the cognitive independence of university students. Cognitive independence should be considered as a set of certain competencies of students. The educational significance of the development of students' cognitive independence was determined by the applied aspect of using computers for the independent solution of professionally oriented tasks. Based on this, we identified the indicators of the development of cognitive independence among students of a pedagogical profile in accordance with the goals of teaching a computer science course at a university (see Table 5).

The main components of a student with the competence of cognitive independence are such competencies as:

- the ability to correctly formulate goals,
- readiness to carry out assigned tasks,
- the ability to develop information models of the studied processes and phenomena,
- the ability to use database knowledge, artificial intelligence systems and other modern information technologies to analyze the processes and phenomena under study.

Table 1 - Indicators of the development of cognitive independence in accordance with the goals of teaching the course of informatics at the university

Goals	Indicators of cognitive independence	Technological fundamentals (techniques)
Formation of a worldview based on a system-information approach	<ol style="list-style-type: none"> 1. Understanding the laws of information processes. 2. Knowledge of the types of information and methods of processing it. 3. Understanding the principles of systematic information. 4. Algorithmization of information retrieval. 5. Knowledge about the possibilities and limitations of thinking automation. <p style="text-align: center;">Ability to work in an interactive mode.</p>	<p>multimedia lectures; electronic portfolio; preparation of web documents; compiling an annotated list of sources</p>
Formation of the operating style of thinking	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ability to find the information necessary to solve the problem. 2. Ability to formulate a problem statement for the goals and features of the software. 3. Understanding the principle of building 	<p>electronic portfolio; drafting wiki documents; compilation of an annotated list of</p>

	<p>information systems.</p> <p>4. Ability to develop information models for describing objects and systems.</p> <p>Ability to plan the structure of actions necessary to achieve a given goal using a fixed set of tools in information retrieval).</p>	sources; interactive work
Formation of personality traits and qualities necessary for the effective and safe use of information technology	<p>1. Emotionally positive focus on activity as the main way of solving educational problems.</p> <p>2. Objective attitude to digital data, based on information technology personal responsibility for decisions made on the basis of computer data.</p> <p>3. Acceptance of personal responsibility for compliance with information security.</p> <p>4. Striving for self-affirmation through creative activity with the help of information technology.</p> <p>5. The need and ability to work in a team when solving complex problems using a corporate method.</p>	multimedia lectures; electronic portfolio; compilation of an annotated list of sources; interactive work
Formation of the ability to independently and effectively solve problems using information technology	<p>1. Digital literacy.</p> <p>2. Information independence.</p> <p>3. Cognitive activity.</p> <p>4. Information competence.</p>	electronic portfolio; drafting wiki documents; compilation of an annotated list of sources; interactive work

Based on the above, we have developed a model for the development of students' cognitive independence by means of information technology, which fully implements the corresponding capabilities of the national higher education system.

It should be noted that when using information technologies in order to develop cognitive independence among students, it is necessary to develop in them “the skills of ordering, systematizing, structuring data and knowledge, understanding the essence of information modeling, ways of presenting data and knowledge” [11, p. 4449-4455].

Consequently, today the direction of the development of cognitive independence is being formed as a means of a person's awareness of himself in an information society as a subject of cognition. This direction is associated with the ongoing humanization of the educational process, which involves the rejection of the knowledge-centrist position, the appeal of the views of teachers primarily to the personality of the student, his inner world, his desires and interests. The student is considered as a subject of cognition, as a full participant in the "teacher-student" dialogue, having his own life experience and his own point of view. Special attention in modern studies [12, p.48] is paid to the subjects of the educational process, creating a virtual educational environment, or the use of its individual components.

It is known that human cognitive activity is conditioned by a certain system of external and internal conditions. At the same time, according to Berulava MN, “the phenomenon of the zone of uncertainty within the framework of the freedom of choice of the individual, its spontaneous development” is of great importance [12, p.38]. It follows from this that in the educational process "a great role should be assigned to the identification of personal meanings and emotional preferences of the individual." Informatization of education, the development of global computer networks makes it possible to maximally individualize the process of a student's education: from the choice of an educational institution and a teacher to the choice of a subject and the time of its study. However, “the significance of knowledge can be realized only by a developed person who is guided

by high values and ideals. Those who do not have socially significant needs cannot realize the relevance of self-education ”[12, p.96].

On the other hand, a computer network is not only a means of self-education, but also a means of dialogue with the world, a system whose functioning can be influenced by any of its participants. From this point of view, the formation of personal value orientations, necessary for effective and safe use of computers for oneself and others, comes to the fore, and the axiological component becomes the main element of information culture.

In our study, three components are distinguished in the development of cognitive independence as a pedagogical phenomenon:

1. The epistemological component, which presupposes a body of knowledge and ideas about the informational picture of the world, about the use of information technologies in the professional training of the future teacher (cognitive is the vital necessity of knowledge, which is determined by the knowledge society);

2. Praxeological component, which assumes the mastery of specific skills by students, such as analytical skills, algorithmic skills, search skills. A set of algorithms for students' activities related to the storage, transmission and processing of information through the use of information technology;

3. An axiological component, which includes a system of value orientations, attitudes, rules and principles of behavior in modern society, the desire to achieve a high level in future teaching activities.

These components of cognitive independence are heterogeneous. Each component of students' cognitive independence corresponds to three levels of development (table 2).

Table 2 - Levels of components of the development of students' cognitive independence and their characteristics

Components	Characteristic	Level of evolution
Cognitive	Algorithmic skills	high
	Analytical	average
	Search skills	low
Valuable	Valuable attitude to future professional activity	high
	High motivation for achievement in learning skills	average
	Orientation towards knowledge as a value	low
Activity	Computer knowledge	high
	Knowledge about the ways of knowing	average
	General knowledge	low

Cognitive autonomy contains three components. The specificity of students' cognitive independence presupposes the unity of certain knowledge, skills and attitudes. In the mode of development of the information society, its distinctive feature is that information becomes the main resource, and knowledge is a factor that stimulates or restricts the development of a person's cognitive independence. Knowledge is always information ..

Conclusion. The analysis of theoretical research on the problem made it possible to develop the logic of the research presented in the content of the model, as well as to determine the pedagogical conditions for the development of students' cognitive independence:

- updating the information competence of students;
- activation of the subject position of the student;
- introduction into the educational process of stage-by-stage complicating tasks;

- preparation of the teacher for the organization of independent work of students using information technology.

Based on the data of the analysis of scientific and pedagogical literature on the problem under consideration [12,13,14,15,16,17], we define the information environment necessary for the development of cognitive independence as the student's closest environment in the learning process using a personal computer, serving the relationship of subjects learning and creating conditions for the implementation of a didactic system, which ensures the interaction of students and teachers and their connection with the subject of assimilation - a subject, educational material, creates conditions for the organization of educational and cognitive activities in general and the development of cognitive independence in particular, improves the learning process by new means of obtaining, transforming and applying information.

The results of the study show that one of the ways to solve this problem is the informatization of the education system. Knowledge of computer information technologies is currently an objectively necessary element of training future specialists. Using social services Web 2.0 in their professional activities. as blogs, they allow teachers to form not only general subject competence among students, but also professional competence, that is, the willingness of a future specialist in the field of information technology to use Web 2.0 services for the effective implementation of information activities.

Reference:

- [1] State program "Digital Kazakhstan" Astana, 2017 [Electronic access]: https://primeminister.kz/ru/page/.../gosudarstvennaya_programma_digital_kazahstan
- [2] Bidaibekov, E.Y. Questions of training future teachers in the field of informatization of education in Kazakhstan // Informatization of education: history, state, prospects: collection of articles. mater. int. scientific-practical conf. Omsk: Publishing house OmGPU, 2012.S. 38-46.
- [3] Tazhigulova A.I. Pedagogical principles of designing electronic textbooks in the context of informatization of vocational education: diss. ... Ph.D., 13.00.08. - Almaty, 2000.-- 152 p. fifteen
- [4] Actual problems and existing experience in the formation of educational electronic resources // Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Informatization of educationb 2012 -№1 - C.89-93
- [5] Krasilnikova, V. A. Information and communication technologies in education: a tutorial / V. A. Krasilnikova. - Orenburg: GOU OSU, 2006.-- 235 p.
- [6] O'Reilly, T. What Is Web 2.0 / T. O'Reilly. [Электронный доступ]: <http://www.oreillynet.com/pub/a/oreilly/tim/news/2005/09/30/what-is-web-20.html>
- [7] Filatova, A.V. Optimization of teaching foreign languages through blogging technologies: author.... Cand. ped. Sciences: 13.00.02. / A.V. Filatov. M., 2009.24 p.
- [8] Frolov, I. Blogosphere as an informational component of the educational space of the region / I. Frolov // Teacher's newspaper. 9th of March. 2009. [Electronic access]: http://www.ug.ru/issues08/?action=topic_add&toid=2428&i_id = 24 & app = ikt7. Филатова, А.В. Оптимизация преподавания иностранных языков посредством блог-технологий: автореф.... канд. пед. наук: 13.00.02. / А.В. Филатова. М., 2009. 24 с.
- [9] Campbell, A. Using LiveJournal for Authentic Communication in EFL Classes / A. Campbell // The Internet TESL Journal, 9(2). [Электронный доступ]: <http://iteslj.org/Techniques/Campbell-LiveJournal/>
- [10] <http://docs.moodle.org/en/Pedagogy>
- [11] Stamkulova Sh.A. The role of WEB technologies in the development of cognitive independence of students / Sh.A. Stamkulova // University complex as a regional center of education, science and culture [Electronic resource]: materials of the All-Russian scientific and methodological conference; Orenburg. state un-t. - Electron. Dan. - Orenburg: OSU, 2019.1 electron. Wholesale. Disc (CD-ROM) - P.4449-4455
- [12] Berulava, M. N. Humanization of education. Problems and prospects / M.N. Berulava. Biysk: Scientific Research Center BiGPI, 1996.131 p.
- [13] Ashimova M., Daurenbekov K. Towards the creation of mobile applications // Materialy XI Mezinarodni vedecko-prakticka conference «BEDA A VZNIK-2015», №15. Praha. P. 59-67

[14] Morozov K.A. Information and communication technologies and their application in pedagogical activity // Personality, family and society: questions of pedagogy and psychology: collection of articles. Art. by mater. XXX int. scientific-practical conf. - Novosibirsk: SibAK, 2013.

[15] Stamkulova Sh.A. Features of the process of improving the cognitive activity of students through the use of information technology / Collection of scientific articles on the results of the International Scientific Forum "Science and Innovation modern concepts." Moscow -2019 s-38-4214. Морозов К.А. Информационно–коммуникативные технологии и их применение в педагогической деятельности // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. XXX междунар. науч.-практ. конф. – Новосибирск: СибАК, 2013.

[16] Zubkova M. A.1, Fominykh N., Baranova E., Abbasova L., Maigeldiyeva Sh. M. Approaches to the future engineers foreign communicative culture formation // Humanities & Social Sciences Reviews eISSN: 2395-6518, Vol 7, No 4, 2019, pp 781-786; <https://doi.org/10.18510/hssr.2019.74101>

ACTUAL PROBLEMS OF PREPARING FUTURE TEACHERS FOR SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK

Imangalieva¹Sh.D., Akhmetova²A.S., Amanbaigyzy³R.

¹ *Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, sholpan1114@mail.ru*

² *Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan balakai_80@mail.ru*

³ *Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, raikhan.83@mail.ru*

Abstract. This article describes problems of preparing future teachers for social and pedagogical work. And it shows level of significance of personal qualities for the professional activity of a teacher and the level of development of the educational process in a university.

Keywords: education, future teacher, social work, pedagogical work, personally qualities, methods.

INTRODUCTION. Relevance of the subject The challenges facing the formation of Kazakhstan present new requirements for the training of future teachers.

Today's teacher should ensure the preparation of a flexible personality-oriented approach in training and education, the formation of competencies that are necessary for the innovative development of the country, teach students to think creatively and master the ability to learn independently.

“In the conditions of the dynamics of constantly changing conditions in the modern world, higher education in its activity should focus on the development of students' intellectual abilities that will allow them to reasonably approach technical, economic and cultural changes and provide the opportunity to acquire such qualities as initiative, entrepreneurial spirit, as well as allow working more confidently in a modern production environment” [1].

According to Professor B.A.Turgunbaeva, “A new type of economy requires graduates of systemically organized intellectual, communicative, reflective, self-organizing, moral principles that allow them to successfully organize activities in a wide social, economic and cultural context” [4].

The problem of teacher training is the subject of research throughout the development of the school and pedagogical thought in the works of Y.A.Komensky I.G. Pestallotsy, K.D. Ushinsky. The personal aspect of the professional activity of the teacher-mentor was covered in the works of Kazakh teachers, progressive educators, I.Altynsarin, A.Kunanbayev, J.Aymautov and A.Baitursynov.

In Kazakhstan, the theoretical and methodological foundations of professional and pedagogical education were studied by G. A. Umanov, A. P. Seyteshov, H. D. Khmel, and T. S.

Sadykov, L. Kh. Mazhitova and others. The requirements of humanization and democratization of education raise the problem of the teacher's readiness for a new type of pedagogical activity. The personality-developing concept of education and upbringing allows the teacher to become a true subject of activity, expands the scope of pedagogical creativity, it offers a wide variety of educational programs and methodological developments.

Problem statement The practical implementation of these ideas requires the teacher's personality to have a greater internal orderliness and structure of meanings, values, the construction of their own constructive concepts of schemes, represents a special requirement and a system of images of the teacher's professional activity. In the second half of the 20th century various approaches and the development of the model of the specialist V.P. Belozertseva, M.R. Roginsky, N.F. Talyzina.

Based on the specialist's model, most researchers build appropriate qualification characteristics. In other words, the model acts as the tool that allows you to study and eliminate the discrepancies that exist between the university and those areas of practice where graduates work. In order to identify discrepancies between the levels of teacher training at the university by the difficulties experienced by specialists, a study was conducted.

Objective of the research The state of socio-pedagogical work and the attitude to extracurricular educational work of teachers, organizing teachers, school directors, gymnasiums, lyceums, organizers of extracurricular and extracurricular activities, heads of clubs and clubs were analyzed. One of the parameters of the teacher's socio-pedagogical work is the personality associated with his need and readiness for educational work in the social environment.

The core of this orientation is the motivational sphere of the personality, and the structure of the social orientation of the teacher's activities included social activity, interest in communicating with children, personal self-regulation, development of social intelligence, a positive attitude towards pedagogical activities related to social work in microsociety, and spiritual needs of the individual

Table 1 - The Content and direction of socio-educational work

Content and direction of work	Forms of work	Organizations, centers	Specialists
Formation of communication skills of primary school students.	Correction and prevention of failure. Communicative games.	Center for psychological support.	Psychologist, correctional teacher
Social and school adaptation	Psychotechnics to overcome stress. Social gaming technology.	Socio-psychological-pedagogical center.	Social teacher
Social perception of oneself and others.	Creating a program of socio-psychological correction, psycho-gymnastic games.	Center for Psychological Health.	Psychologist
Studying the causes of deviant behavior.	Creating a program of social and psychological counseling. Relaxation methods.	Center for Psychological Health.	Psychologist, Social teacher
The development of reflection.	General and special methods of psychocorrection.		
Prevention and psychocorrection of aggressive behavior.	Fairytale therapy. Socio-psychological training.	Socio-psychological-pedagogical center.	Psychologist

The formation of the "I-personality concept" of a teenager. Difficulties in dealing with adults.	Psychological games. Psychodiagnostic and projective technologies Individual consultation. Family consultation.		Correctional teacher
	The use of health-saving technologies in the pedagogical process.		Social teacher
The formation of psychological health.			

The study substantiated the need to develop the scientific foundations for the formation of the readiness of future teachers for social and pedagogical work with students in the social environment, proved by the results of experimental pedagogical work.

The process of fruitful synthesis of the national values of the peoples living in Kazakhstan, the conformity of these values to universal values, in our opinion, requires an effective solution to the training of pedagogical personnel in the implementation of social and educational work at different levels of society, suggesting a universal combination of professional and educational activities with social and educational activities, with the socio-valuable activity of teachers and armed with knowledge of the ontological, axiological, anthropological content of world culture, social orientation and norms of interpersonal communication.

Ksenia Aleksandrovna Abulkhanova-Slavskaya in her work “Based on the study of personality in the learning process, writes about the lack of understanding of the student’s personality in the teacher’s consciousness structure and this limits the student’s activity and creates a two-way psychological barrier that leads to demonstrative or protective behavior” [1]. K.A. Abulkhanova-Slavskaya believes that among the three components of the teacher’s consciousness: self-esteem, the attitude of others and the expectation of the attitude of others to oneself, and the insufficiency of this third component in the structure of consciousness of most teachers (the expectations of others) leads to interpersonal stress.

L.M. Mitina writes if the teacher does not accept the student’s attitude, this means that he does not perceive the student as a subject of the educational process and focuses only on his goals [3].

E.L. Dotsenko, and etc. authors on the modification of the generalized essay on the important professional qualities of a psychologist, Andreeva is determined by several areas of analysis of the personality of a specialist: cognitive, emotionally-voluntary, active, interpersonal communication and self-communication [2]. We strive to develop the spiritual and ethical competence of the student’s personality based on a competency-based approach. In determining vocational training, we use three components defined on the basis of structural and functional analysis.

Graduates and students were evaluated by the importance of each quality for a specialist, as well as by the level of change in the learning process in higher education. Based on such a study, two main indicators were obtained, the first - an assessment of the most important professional qualities of a student’s personality, self-assessment of the level of development of these qualities.

Data collection methods

Table 2. The level of significance of personal qualities for the professional activity of a teacher (LS) and the level of development of the educational process in a university (LD)

№	Personally important qualities	Evaluation of the experimental group (N=30)		Control Group Evaluation (N=50)	
		LS	LD	LS	LD
		rank	%	rank	rank

1	Behavior variation	96,7	3	76	21	90,7	9	74,7	15
2	Behavior, emotional stability	96,7	3	75,5	22	96	3,5	69,4	21
3	Ability to cope with stress, adapt to various situations and factors	96,7	3	76,2	19,5	97	31,5	22,5	19
4	Analytical and constructive thinking, the presence of independent opinions	92,2	11	79	15	88,7	13	77,8	9
5	The ability to draw logical conclusions	92,2	11	79,5	13	91,3	7	79	8
6	Self-knowledge, the ability to analyze yourself	90	15	83,6	7	80,7	17,5	82,8	4
7	Tolerance, endurance	87,8	17,5	78,2	16	88,7	13	73,7	18
8	Courtesy, understanding	91,1	14	80,2	11	93	6	75,2	13
9	Communication skills	98,7	1	88,1	2	97,3	1,5	84	3
10	Duty	95,5	5,5	88,8	1	95,3	5	85,3	1
11	Organization skills	82,2	21	77,8	17	72,7	21	64	23
12	Creativity thinking	73,3	22,5	67,1	23	70	22	64,9	22
13	Adequate self-esteem	94,4	7,5	80,2	11	88,7	13	74,4	16
14	Determination, patience	87,8	17,5	82,6	8	86	16	76,8	10
15	Ability to self-development, self-improvement, readiness for self-healing	92,2	11	85	4	86,7	15	80,8	5
16	Self confidence	94,4	7,5	76,7	18	90	11	75,1	14
17	Willingness to take risks	61,1	24	56,9	24	55,3	24	55,2	24
18	The ability to understand others, to feel others	88,9	16	83,8	6	73,3	20	71	20
19	Sense of humor	73,3	22,5	76,2	19,5	69,3	23	74,3	17
20	Goodwill	83,3	20	81,2	9	78,7	19	76,5	11
21	Organizational, disciplined, responsible	93,2	11	80,2	3	90,7	9	80,1	6
22	Activities	92,2	11	79,2	14	90,7	9	75,8	12
23	Observation	95,5	5,5	80,2	11	96	3,5	79,9	7
24	Self-confidence, self-criticism	85,5	19	84,5	5	80	17,5	84,4	2

Important qualities that ensure the success of the professional activities of the future teacher are the communicative competence of the specialist, as well as the emotional-volitional sphere, emotional stability, and the ability to adapt to various situations and factors. What is less important for the student is responsibility, alertness, and behavior change.

A willingness to take risks, a sense of humor, creativity, organizational abilities are not unique to the personality of a specialist, despite the high level of significance for the professional activities of a specialist.

In the process of studying at the university, the following features (risk appetite, non-standard thinking) take the last place in the hierarchy of qualities. The first qualities in the self-assessment of personal changes are: responsibility, the ability to communicate with people, the desire to feel and understand others, self-development, willingness and ability to self-improvement.

Since these qualities are important in interpersonal and personal relationships, these personality traits undergo significant changes in higher psychological and pedagogical education.

G.S. Abramova's idea, being guided by the values of others in the professional activity of a psychologist, adequately perceiving his potential as a measure of influence on others, based on an understanding of his responsibility for his professional activities and professional duty, is also important for future teachers.

In order for the teacher to understand the attitude of others, he needs to have personal qualities and we will analyze the experimental results of the development of the qualities of future teachers.

Table 3. Identify important professional qualities of the future teacher

Parameters	Personality features	Experiment al group		Control group	
		LS	L	L	I
Cognitive axiological	Analytical and constructive thinking	92,2	79	88,7	77,8
	The ability to think logically	92,2	79,5	91,3	79
	Creativity, Creative Thinking	92,2	79,5	91,3	79
	Observation	95,5	80,2	96	79,9
	Ability to self-knowledge, introspection	90	83,6	80,7	82,8
	$r_{s emp}$	0,375		0,4	
Socio-ethical	Ability to self-knowledge, introspection	96,7	75,5	96	69,4
	Stress resistance, ability to adapt to various situations	96,7	76,2	97,3	72,5
	$r_{s emp}$				
Operational and technological	Behavior variation	96,7	76	90,7	74,7
	Activity	92,2	79,2	90,7	75,8
	Ability to set goals at work, patience	87,8	82,6	86	76,8
	Willingness to take risks	61,1	56,9	55,3	55,2
	Organization, discipline	88,9	83,8	73,3	71
	Sense of humor	73,3	76,2	69,3	74,3
	$r_{s emp}$	0,225		0,5	
Interpersonal relationships	Goodwill	83,3	81,2	78,2	76,5
	politeness	91,1	80,2	92	75,2
	Communication skills	98,7	88,1	97,3	84
	The ability to feel others	88,9	83,8	73,3	71
	Understanding of humor	73,3	76,2	69,3	74,3
	Organizational skills	82,2	77,8	72,7	64
	$r_{s emp}$	0,83		0,772	
Self	Willingness to accept responsibility	95,5	88,8	95,3	85,3
	Self-confidence, self-criticism	85,5	84,5	80	84,4
	Self confidence	94,4	76,7	90	75,1
	Adequate self-esteem	94,4	80,2	88,7	74,4
	Ability to self-development, self-improvement	92,2	85	86,7	80,8
	$r_{s emp}$	0,175		0,1	

Results of the comparison of levels professional qualities of the future teacher among experimental and control group

Some results require individual reflection, i.e. an important personality trait of a psychologist is the ability to empathize and, among other qualities, they did not matter much. (Rank 16 and Rank 20).

On the basis of introspection of graduates' readiness for self-realization, self-assessments determined a high level of development of this quality (6th place) and among students, the level of empathy remains in 20th place.

On the other hand, a comparison of the level of development of personal qualities and their manifestations in the personality structure of subjects of the experimental group ($r_s = 0.137$ $r_{cr} = 0.41$ $p \leq 0.05$), 0.52 ($p \leq 0.01$); shows the lack of correlation with the control group ($R_S = 0.369$) for the studied parameters.

In other words, the level of importance of some qualities of students is the same. Although the importance of certain qualities to ensure the success of a teacher's professional activity is high, it cannot be said that they have a high level of development, students have a low level of self-control, anxiety, and the ability to self-regulate their behavior.

According to students, higher pedagogical and psychological education, the formation of social ties and social support, the mastery of social and pedagogical technologies contribute to increasing sensitivity to another person, the formation of empathic perception.

There is a mismatch in the field of self-communication, which, according to students, undergoes significant changes in the process of obtaining higher pedagogical and psychological education.

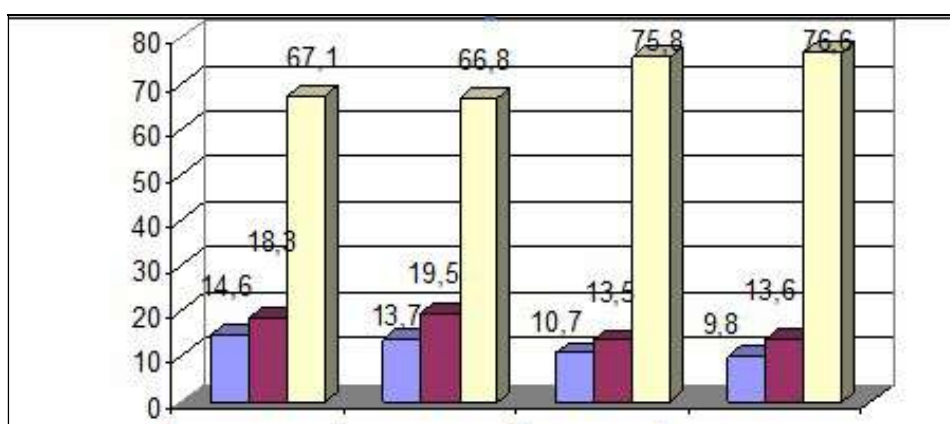
The issue of self-identification at the stage of training in the field of pedagogy and psychology is a central issue, TM Buyakas concludes that the difficulty of forming students' feelings of self-identification is associated with a lack of reflection and leads to a violation of the image of the "I" and this prevents self-development.

In our case, self-esteem is associated with a lack of self-confidence, self-esteem, self-esteem, self-criticism, self-improvement and lack of self-confidence among students of pedagogy and psychology in terms of professional requirements.

The results reflect a mismatch between the important professional qualities of students and those that change during the learning process. Many young people choose the teaching profession, trying to master the methods of self-knowledge, self-correction, increase their communicative competence, confidence and effectiveness.

Table4. Changes in the level of development of important professional qualities of the future teacher in the process of professional training (1st "slice" formative experiment).

Levels	Experimental group %		Control group %	
High level	14,6	13,7	10,7	9,8
Middle level	18,3	19,5	13,5	13,6
Low level	67,1	66,8	75,8	76,6

Experimental group % Control group %

High level
 Middle level
 Low level

Figure1. Dynamics of the level of development of important professional qualities of the future teacher in the experimental group and changes in the process of training (comparative analysis).

The implementation of theoretical and practical training of future teachers in the formation of personality and the use of socio-pedagogical technologies ends with a special course “Theory and technology of organizing socio-pedagogical activity”). The result of the second “cut” is that during this course we can determine the systematization and deepening of theoretical knowledge among students of the experimental group.

Table 5. Changes in the level of development of important professional qualities of a future teacher in the process of training (formative experiment 2 - “slice”)

Levels	Experimental group %		Control group %	
	1 “slice”	2 “slice”	1 “slice”	2 “slice”
High level	14,6	24,9	10,7	10,9
Middle level	18,3	27,6	13,5	16,7
Low level	67,1	48,5	75,8	72,4

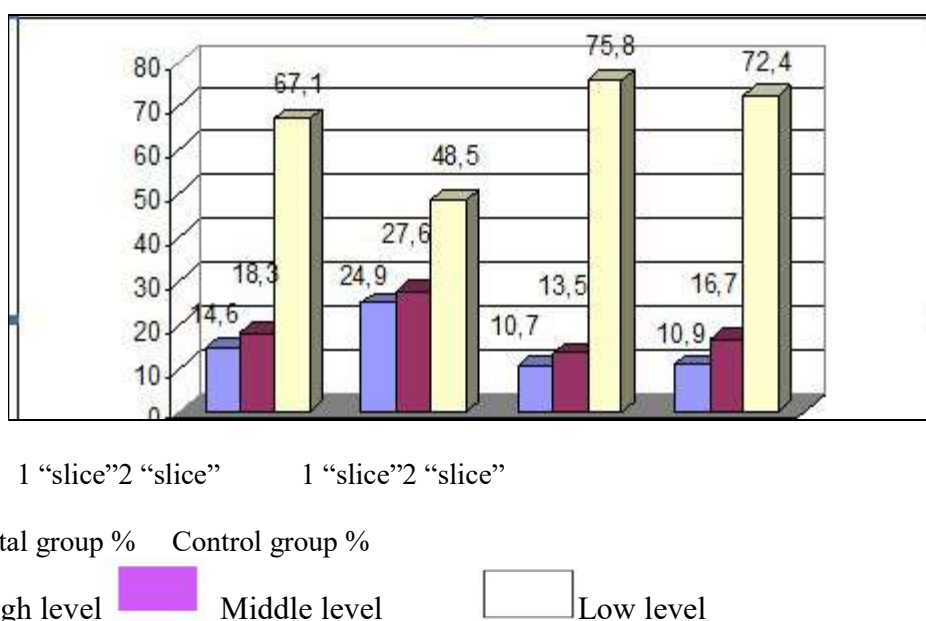
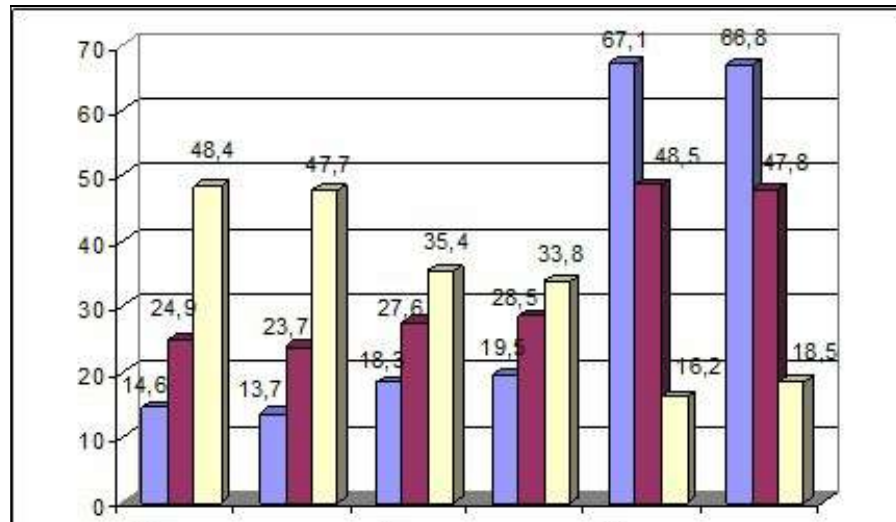

Figure 2. Dynamics of the level of development of important professional qualities of the future teacher in the experimental group Theoretical knowledge was acquired during teaching practice and extracurricular activities. The result of the final “slice” is shown in the table and in the figure.

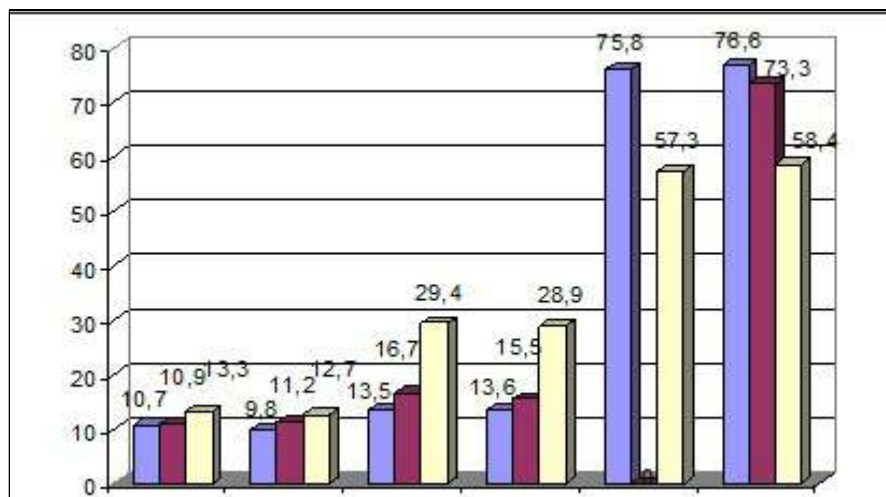
Table 6. Changes in the level of development of important professional qualities of a future teacher in the process of professional training (final “slice”)

Levels	Experimental group %			Control group %		
	1 “slice”	2 “slice”	3 “slice”	1 “slice”	2 “slice”	3 “slice”
High level	14,6	24,9	48,4	10,7	10,9	13,3
	13,7	23,7	47,7	9,8	11,2	12,7
Middle level	18,3	27,6	35,4	13,5	16,7	29,4
	19,5	28,5	33,8	13,6	15,5	28,9
Low level	67,1	48,5	16,2	75,8	72,4	57,3
	66,8	47,8	18,5	76,6	73,3	58,4

Experimental group 1

■ High level
 ■ Middle level
 ■ Low level

Experimental group 2

■ High level
 ■ Middle level
 ■ Low level

Figure 3. Dynamics of indicators of the level of development of important professional qualities of a future teacher and changes in the process of professional training (experimental group).

CONCLUSIONS The results of the study show the positive dynamics of the formation of personal qualities of future teachers and determine the need for their implementation in the educational process at the university.

To clarify the effectiveness of the proposed pedagogical assumptions, we calculated the linear correlation coefficient using the Pearson formula, which is 0.937.

It turned out that there is a connection between the development of personal qualities of future teachers and the introduction of socio-pedagogical methods.

In the course of the study and the results obtained, the preparation of future teachers for the use of socio-pedagogical technologies and the formation of personal qualities and the organization of socio-pedagogical activity is provided by socio-pedagogical methods. According to the results of our study, we need to pay attention to the following important points. In the student's mind there is a mismatch between the hierarchy of his professionally important qualities as a professional and the

assessment of his personal potential, requires a different approach to the pedagogical and psychological role in personality development.

The formation of self-awareness in a reflective attitude towards future professional activity, understanding of the attitudes of other people, the introduction of innovative reforms in secondary schools, the widespread use of new technologies in the educational process, the ability to learn the advantages and disadvantages of pedagogical activity, and analyze your pedagogical experience.

REFERENCES:

- [1] Abulkhanova-Slavskaya K.A. Life Strategy, -M., 1991
- [2] Education Reform and Development UNESCO Program Document, 1995
- [3] Mitina L. M. Psychology of professional and career development of a personality - M .; SPb .: Nestor-Istoriya, 2019, 400 p.
- [4] Turgunbaeva B.A. The practice of applying innovative methods and technologies in universities. - Manual and methodological manual.-Almaty, 2011,179 p.
- [5] Sveta Berdibayeva, IssabekNurdaulet, SaparbaikyzySholpan, AkhmetovaGulmira, MursaliyevaAgaisha, MaigeldiyevaSharbsn M. Psychological Features of Gender Relations in Self-Regulation of Personality// Procedia - Social and Behavioral Sciences 171 (2015) 203 – 208p.-// ISSN 1877-0428
- [6] Nasimov M., Paridinova B., MaigeldiyevaSharban M. Development of the Spiritual Worldview of Future Teachers: Basic Concepts, Essence and Problems \ \ Psychology and Education: An Interdisciplinary Journal 2019, 56 (2): P. 93-104

CONTENT AND EFFECTIVENESS OF PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL TRAINING AIMED AT THE DEVELOPMENT OF SOCIAL INTELLIGENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE CONTEXT OF UPDATED EDUCATIONAL CONTENT

Kenzhebayeva K.S.¹, Agbayeva U.B.², Igenbayeva R.T.³, Amanbaykizi R.⁴

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University, aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, kundiz_27_87@mail.ru

² Korkyt Ata Kyzylorda University, aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, ultusyn.agbaeva@mail.ru

³ Korkyt Ata Kyzylorda University, aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, igenbayeva.rabiga@mail.ru

⁴ Korkyt Ata Kyzylorda University, aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, raikhan.83@mail.ru

Abstract. Nowadays it is time to measure the development of society with the knowledge of its members. After all, knowledge is a means of achieving modern civilization. Therefore, only educated generation can be responsible for the future of the society. As you know, the key of the future state is the education and upbringing of the youth. Akhmet Baitursynov, a talented Kazakh teacher, said: "The correction of the country should begin with the correction of children's education".

The first president of our country, N.A. Nazarbayev in his message "The Way of Kazakhstan - 2050: a common goal, common interests, common future" poses objective for the implementation of all strategic directions for the development of our country. The message, which focuses on the future of the republic, says that "a developed country in the 21st century is active, educated and healthy citizens".

In psychological and pedagogical research and literature, social intelligence is considered as an integrated, complicated cognitive, that is, the basic structure of communication, including pedagogical communication. The article emphasizes that for future teachers social intelligence is relevant for educational and professional activities and communication. Social and psychological training is defined as one of the main psychological and pedagogical conditions for the development of social intelligence of future teachers.

Keywords: social intelligence, social and psychological training, communication, pedagogical activity, group activity.

The development of modern scientific and technological progress, political, economic and social conditions in our society make high demands on every person, his actions, professional training, abilities, and potential for success.

The success of future teachers in life, in educational and professional activities depends on the effective organization and implementation of relationships. A sufficient level of development of social intelligence of a person plays a key role and is considered to be a cognitive component of communication in the science [1].

Our study showed that for some students who have chosen teaching activities, it is important to communicate, interact and interact optimally with their peers, both older and younger [2]. At the same time, we noted that the majority of future teachers who participated in the study do not have a high level of social intelligence, which provides for effective communication [3].

In this regard, there is a need to determine the psychological and pedagogical conditions that provide a sufficient level of social intelligence of future teachers in higher education. Here G.Allport [4] emphasizes that the replacement of the category "education" by the category "significance" is the main objective of the education system. The social relations are perceived as value only for a person with a high level of social intelligence [5]. Here, future teachers should realize the need for the development of social intelligence and give it a personal meaning.

V. Frankl states that values cannot be taught, students themselves must accept them [6]. At the same time, depending on the level of development of personal qualities and personal self-consciousness of future teachers, not all of them are positive about the process of development of social intelligence.

In this regard, special conditions must be created for the development of social intelligence of future teachers. According to Thordnik E.L.[7], it is impossible to teach a person to be ready for any relationship, it is perceived only in the process of special training. Such a learning environment allows future teachers to understand others more in the communication process; to know and feel the consequences of their own and others' behavior; always be polite; it develops a desire to perceive others better and be friendly.

It is clear that traditional forms of education in higher education give students a certain level of knowledge, skills and abilities. However, experience and many psychological and pedagogical studies show that there are forms of training that require special subjective activity to stabilize this acquired knowledge, skills and abilities and motivate future teachers to develop further and be effective based on certain principles [8].

The analysis of the literature showed that a specially organized training form of learning forms a positive attitude of students to the development of social intelligence, internationalization.

The effectiveness of the relevant types of social and psychological training of teachers is shown in the writings of Cattell R.B.[9], General edition of A.A.Bodalev[10], A.R. Ermentauva [11], Myers D.G.[12], Piaget J.[13], Guilford J.P.[14] and others. The trainings use active methods aimed at the joint psychological work of individuals. In this regard, the authenticity and communicative competence of teachers in social and psychological training is growing rapidly. In a specially organized group, a person learns not to separate himself from people. The teamwork process involves understanding and accepting the values of others. At the same time, the work which is organized and carried out in accordance with the purpose of the group helps a person to solve problems arising in various aspects of life. In group work, participants use the resulting emotional closeness between themselves to assess their feelings and actions. The interaction in the learning process facilitates the identification of participants with others.

In this regard, the academic classes affect the personal life ideals of a person, his/her desires and orientations.

We called the training aimed at the development of social intelligence through the analysis of literature and research, experience, "psychological and pedagogical training" (PPT). The training aimed at the development of social intelligence is intended for future teachers. Therefore, the

content of this training covers only situations in the field of pedagogical communication. And the category of pedagogical communication is determined by the combination of psychology and pedagogical sciences. And the methods used in psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence, require the teacher to be a leading member not only in the group, but in other trainings as well. Here, the teacher who organizes the PPT also acts as a learner, teacher, tutor on the development of social intelligence and effective pedagogical communication.

In addition, based on the analysis of the literature, we identified two main factors that affect psychological and pedagogical training for future teachers.

1. The psychological factor. The effectiveness of training in the development of social intelligence depends on the psychological and personal characteristics, the social orientation of values of future teachers; depends on the level of formation of self-consciousness.

2. The social factor. The values of other training participants in group work; the communication peculiarities are an important factor and mechanism for the development of social intelligence for each future teacher.

These psychological and social factors of the training are considered to be effective, and a clear solution of the goals and objectives of the development of social intelligence of future teachers requires consideration of a number of special organizational demands for group work.

Taking into account the psychological, social, national peculiarities of future teachers and the impact of social and psychological training, we have identified the goals and objectives of psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence. The basic requirements for the organization are as follows:

- the presence of a positive social and psychological climate in the group;
- each component of the training should become an important condition for the development of social intelligence of future teachers;
- the ability of participants in group work to show mutual respect for each other;
- the focus on open and active communication of each participant in the group;
- the support for participants in group work;
- the timely feedback;
- the feedback at the training is not evaluative, but only descriptive;
- the process of communication in the group is relevant, i.e. effective, important in accordance with the needs of each participant;
- the feedback at the training is aimed only at changing personal qualities that are important in pedagogical communication from the viewpoint of social intelligence;
- based on the fact that each participant in group work studies the possibilities of communication;
- in the process within the group, each participant should be able to honestly evaluate his/her interaction;
- each participant should be allowed to be open in group communication;
- each participant of the training process should be self-confident;
- the focus should be made on the group work, information exchange, interaction, intercommunication in order to increase the participants' experience;
- the impact of each component of the training on the independent development of social intelligence of future teachers.

Based on the above mentioned key factors and conditions, we have summarized the content of psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence of future teachers. The content of this training reflects the hierarchical structure of the development of social intelligence, which plays an important role in the educational and professional activities of future teachers. At the trainings the development of social intelligence on each component acquires relevance and is carried out on each component.

In this regard, we examined the general content of the training on the basis of pedagogical communication, the concept of social intelligence by J. Guildford and the methodology of Guildford-Sullivan for its research[15].

Therefore, we divided the content of psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence of future teachers into four main parts. The content of each part corresponds to the methodology of Guildford-Sullivan and the study of social intelligence. Each section contains the psychological exercises chosen according to the goal, role-plays, group discussions and case studies.

However, each substantial part of psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence of future teachers is allocated only conditionally. Firstly, it is impossible to separate the components of social intelligence through the importance. Secondly, the components of social intelligence are closely interconnected. At the same time, since the social intelligence is an integrated, complex personality structure, we consider the important psychological qualities of future teachers in educational and professional activities, communication as a single, systemic, complex phenomenon.

Part 1. The content of the training includes “continuing situations” in accordance with the first subtest of social intelligence research methodology of Guildford-Sullivan. In this regard, psychological trainings, role-plays, group discussions and real-life situations are selected and used in the field of pedagogical communication. In this part of the classes, future teachers should be able to recognize the results of their behavior and the behavior of other participants. It involves the development of the ability of PPT participants to understand and see the consequences of behavior, speech based on psychological exercises, games, discussions and real situations which are chosen in accordance with the content.

Part 2. In the content of psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence, “groups in accordance with the second subtest of the Guildford-Sullivan methodology” are chosen. The psychological exercises, role-plays, group discussions and specific situations are selected and used at the classes depending on the types and characteristics of expression in pedagogical communication. According to the content of this part of the training, future teachers must learn to recognize the various classes (groups) of their behavior and the behavior of other participants. Therefore, the main goal is to develop the ability of future teachers to recognize the general meaning of the flow of expressive or situational information about behavior through psychological and pedagogical training.

Part 3. The content of this part is based on the “verbal expression” of the third subtest of the Guildford-Sullivan method. In group work, psychological exercises, role-plays, group discussions and real-life situations that reflect the types and characteristics of verbal communication are selected and used. In this case, future teachers should be able to recognize changes in their behavior and other participants in the process of dialogue, monologue, and reveal the essence. In this regard, at the classes aimed at development of social and pedagogical communication in the context of educational and professional activities, the participants should understand the importance of the change of similar synonymous verbal behavior in different situations. The goal is to increase the ability to communicate effectively.

Part 4. The content of the training is based on “supplemented situations” in accordance with the fourth subtest of social intelligence research methodology of Guildford-Sullivan. In psychological and pedagogical trainings the psychological exercises, role-plays, group discussions and real-life situations are selected and used as they improve the ability to recognize the dynamics of pedagogical communication. Future teachers should be able to understand and analyze the logic of the development of difficult situations in the process of human interaction. In the process of feedback regarding the training, it is important that they timely feel the impact and change in the meaning of the situation on themselves and others. As a result, future teachers will be able to recognize the system of behavior, improve their ability to understand the meaning of their behavior and the behavior of others in these situations, and develop the conditions for interaction.

The participation in PPT was at the request of the students tested. That is, the tested group was formed in accordance with the principle of voluntariness. And since such classes were not provided for in the curriculum, the students were spontaneously formed for the training. Therefore, due to the specifics of training and lack of time, only 24 students participated in the training on the development of social intelligence. These were the first- and second-year students of pedagogical specialties of Korkyt Ata state university. 19 female students and 5 male students participated in the training. The psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence of future teachers was held at the university in the amount of 15 hours a week for 3 hours of extracurricular activities in accordance with the approved schedule [K.S. Kenzhebayeva, 16].

The role-plays and group discussions were taken as the main teaching methods aimed at development of social intelligence of future teachers. The various exercises were used in accordance with the goal of each training session at the beginning of group work and depending on the interaction in it. The method for analyzing specific situations was introduced into the content of feedback based on a group discussion.

At the beginning of each lesson of the development of social intelligence, the future teachers focused on the following three conditions:

- 1) the brief summary of the achievements of future teachers for the previous training session;
- 2) the determination of the goal of each student regarding the development of social intelligence and the establishment of the general goal of PPT class;
- 3) the demonstration of the general scheme of actions for the development of social intelligence.

The following conditions were taken into account at the end of each training session:

- 1) the analysis of the effectiveness of each training;
- 2) the focus is on the importance, relevance, usefulness of teaching methods, techniques and materials used in each lesson;
- 3) the group process is analyzed;
- 4) it was necessary to make requests and suggestions for the next lesson from the training participants depending on their needs.

The quantitative results in the table show that psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence has led to positive changes.

A comparison of the values in the table shows that the ranking of average values remained unchanged according to the results of research before and after training.

To determine the statistical significance of differences between research before and after training, the criterion t of a student was used for dependent variables.

Table 3.5.1. The dynamics of changes of the social intelligence of future teachers who participated in the training group according to the results of the Guildford-Sullivan methodology

#	Subtests, composite assessment	Results before trainings (N=24)		Results after trainings (N=24)	
		Average value	Standard deviation	Average value	Standard deviation
1	Continuing situations	3,16	1,23	3,78	0,93
2	Expression groups	3,01	1,77	3,69	1,56
3	Verbal expression	3,47	0,98	4,05	1,21
4	Supplemented situations	2,90	1,25	3,42	1,18
5	Composite assessment	3,58	0,91	4,16	1,33

Its formula:

Here M_d - the average value of the difference between the subtests of the Guildford-Sullivan method and the indicators of social intelligence in a comprehensive assessment of potential teachers who were tested before and after the PPT. And N is the number of future teachers who participated

in the PPT. 24 students participated in the training. δ_d - square deviations equal to the average value of the differences in the indicators of social intelligence of future teachers before and after PPT based on the results of subtests and composite assessments of the Guildford – Sullivan methodology [K.S. Kenzhebayeva, 16].

The table shows the effectiveness of specially organized psychological and pedagogical training sessions for the development of social intelligence of future teachers. Here all subtests and composite assessment indicators show a growing trend in aspects after training.

The average growth rate of future teachers who participated in the training on subtest 1 “Continuing situations” is about 0.62. It shows that due to the PPT the future teachers learned to predict the consequences of a specific pedagogical situation taking into account the feelings and intentions of other people.

According to subtest 2 “Expression groups”, the positive value of the average values of the indicators before and after training was 0.68. Based on the PPT the future teachers are taught to understand the non-verbal reactions of other people to pedagogical communication and pedagogical activity. There is an average growth rate.

According to subtest 3 “Verbal expression,” the growth rate of social intelligence using PPT was 0.58. After participating in this training, future teachers have an increase in average indicators that quantitatively describe the verbal reactions and behavior of others in various professional situations.

The growth rate before and after training of the average values calculated on subtest 4 “Supplemented situations” was 0.52. Based on this value, one can say that the ability of future teachers who participate in the training to understand the logic of the further development of various pedagogical situations in professional activities, relationships and the significance of other people's behavior is updated.

The composite assessment determines the development of the general level of social intelligence of future teachers who participated in the training. Here, the average obtained values were positive for growth and made 0.58. This clearly demonstrates the increase in the level of development of social intelligence of future teachers through PPT.

For the objective assessment of the dynamics of changes of the social intelligence of future teachers who participated in psychological and pedagogical training, we carried out the statistical calculations that determine t criterion. In accordance with the results obtained, the values of empirical t-criterion for each subtest and composite assessment (CA) are shown in figure 3.5.1.

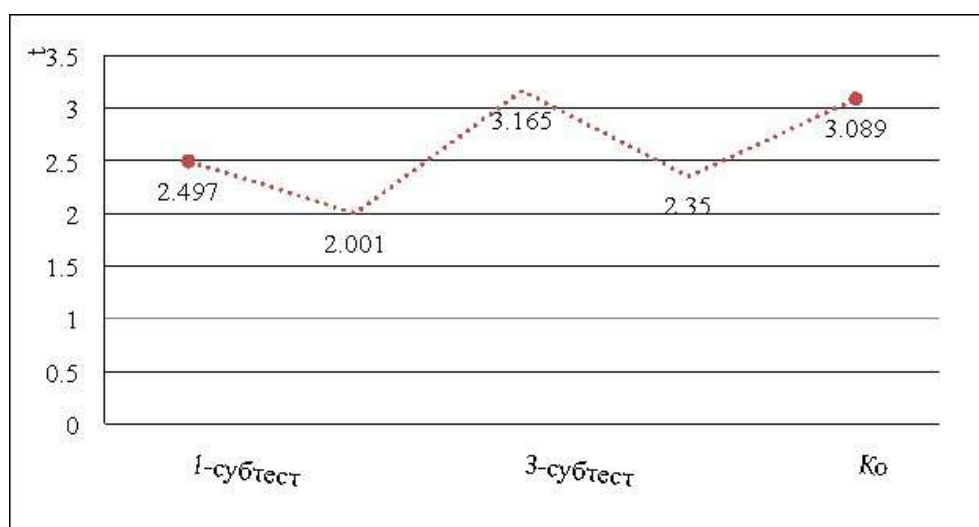

Figure 3.5.1. Significance of differences in the results of social intelligence change (on t-criterion)

The change in social intelligence of future teachers after the PPT classes was statistically significant in subtest 1. Here, the empirical criterion is $t_e = 2.497$, which is between the critical values $t_k = 2.069$ at $p \leq 0.05$ and $t_k = 2.807$ at $p \leq 0.01$.

According to subtest 2, the change in social intelligence of future teachers after PPT classes is observed in average indicators. However, the empirical criterion was $t_e = 2.001$, which was slightly less than the critical value $t_k = 2.069$ at $p \leq 0.05$ and did not show statistical significance. However, taking into account the empirical value of $t_e = 2.001$ at the significance level $p \leq 0.1$, the growth of social intelligence in subtest 2 can be objective [K.S. Kenzhebayeva, 16].

The change of social intelligence of future teachers who participated in the PPT classes in the subtest 3 was statistically significant. This is evidenced by the fact that the empirical criterion $t_e = 3.165$ is between the critical values $t_k = 2.807$ at $p \leq 0.01$ and $t_k = 3.768$ at $p \leq 0.001$.

The changes of social intelligence of future teachers who participated in the PPT classes in subtest 4 demonstrated the statistical significance. This is observed by the value of the empirical criterion $t_e = 2.35$ between the critical values $t_k = 2.069$ at $p \leq 0.05$ and $t_k = 2.807$ at $p \leq 0.01$.

The empirical criterion for a composite assessment was $t_e = 3.089$. This value is between the critical values $t_k = 2.807$ at $p \leq 0.01$ and $t_k = 3.768$ at $p \leq 0.001$. Therefore, the development of social intelligence of future teachers after the PPT classes is statistically significant.

In addition, when analyzing the results of experimental studies aimed at determining the effectiveness of training, there were no differences in the statistical significance of the gender characteristics of social intelligence.

Therefore, there is a clear positive change in the average level, which reflects the normal development of social intelligence. The average score of students participating in the experiment increased from 59% to 70%.

According to preliminary training, the number of students who showed a high level of social intelligence was less than those who scored low points: the difference is 31%. During the training, there was a tendency to bring these differences closer. Now the difference is 18%.

Based on the results of pre-training and post-training tests, we managed to distinguish three groups of students who participated in the research.

According to a preliminary survey, 37.5% of future teachers (9 people) scored a low level and a level below the average development of social intelligence, while in the final test their number was 29.2% (7 people). The method for monitoring, recording and reflecting the effectiveness of training demonstrated a low level (29.2%) of the social intelligence of future teachers due to inaction, the inability to break the deadlock and the inability to express ideas. In this case, a correlation was found between the lack of personal qualities, cognitive development, activity of future teachers and their low indicators of social intelligence ($p \leq 0.01$).

In the second group, a preliminary training of social intelligence was 45.8% on average (11 people) of future teachers. The study showed that in this case, openness, activity was demonstrative or egocentric. After training, this group was 41.6% (10 people). At the same time, social intelligence and mutual understanding with others were not recognized at a high level as interrelated qualities. This was also demonstrated by statistical analysis: the relationship between the average indicators of personal qualities, cognitive development, activity and social intelligence of future teachers ($p \leq 0.05$) was determined.

The future teachers of the third group corresponded to a level above the average and high indicators of social intelligence, a high level of personal qualities, cognitive development and activity. Before the start of training, this group was 16.7% (4 people). The psychological impact of the training on development was effective, increasing the number of future teachers in this group. After the PPT classes the number of people in this group was 29.2% (7 people). The high level of social intelligence shows that relying on moral qualities the future teachers mastered the ability to correctly understand their own and other people's behavior and to predict its consequences.

Firstly, the spirituality, morality and kindness which are the manifestation of personal qualities, cognitive development, activity and important in the social environment, is not a

phenomenon that immediately arises, is recognized and develops in a person after psychological and pedagogical influence. A person needs time and conditions for personal development and internal reflective generalization.

Secondly, the environment affects the development of social intelligence, and this is primarily due to such qualities as social activity, responsibility. In fact, our theoretical analysis and experimental studies have shown that for the development of social intelligence it is necessary to transform the personal qualities of future teachers, which are important in pedagogical communication, from potential to real.

Thirdly, the development of mental abilities during the study at university reaches an optimal level (Kosmitzki C., John O.P.[17]. and others). And social intelligence is defined as the cognitive basis of a person's relationship to himself and others. In this regard, one should take into account that almost all future teachers have the potential to demonstrate a high level of social intelligence. However, we can only predict such a dynamic growth. Therefore, there is a need to carry out the additional testing involving hundreds of thousands of young people.

Fourthly, the cultural factor affects the development of social intelligence. Indeed, the peculiarities of society, traditions, spiritual values and national psychological differences impose additional requirements on common civic standards and attributes so that a person can correctly understand and accurately predict his/her behavior and the behavior of others in communication.

Fifthly, while interpreting and analyzing the results of the study, the psychological research has shown that doing the test successfully is positively related to the speed of thinking, level of education and does not depend on gender. Thus, the gap between the low, medium and high level of the results of our research indicates the need to pay more attention to the development of thinking structures, knowledge and self-development of future specialists participating in the experiment[18].

Therefore, we are making conclusions through experimental testing of the content and impact of psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence of future teachers.

1. The development of social intelligence is always a focused activity.
2. The psychological and pedagogical training for the development of social intelligence of future teachers will be effective in a short term as a method, an instrument of psychological and pedagogical impact.
3. The psychological and pedagogical training for the development of social intelligence provides the development of the qualities of future teachers that are important in communication.
4. The psychological and pedagogical training on the development of social intelligence improves the cognitive characteristics of future teachers.
5. The psychological and pedagogical training aimed at the development of social intelligence contributes to the growth of self-consciousness of future teachers.
6. The psychological and pedagogical training for the development of social intelligence will allow future teachers to understand the importance of group interaction.
7. The psychological and pedagogical training for the development of social intelligence gives students the opportunity to realize their individuality in relation to teaching activities and gives them professional guidance.

The social intelligence was believed to be relevant for future teachers in their educational and professional activities and communication[19].The psychological and pedagogical training is defined as one of the main psychological and pedagogical conditions for the development of social intelligence of future teachers.

A special program on the increase of the effectiveness of psychological and pedagogical training, aimed at the development of social intelligence of future teachers should be created in accordance with the goal. The psychological and social factors of psychological and pedagogical training for the development of social intelligence of future teachers, the basic conditions and parts of its content are various. There are special methods of psychological and pedagogical training

aimed at the development of social intelligence and the special features of their application. It is necessary to indicate the special procedure for organizing the PPT for future teachers on the development of social intelligence[20].

The effectiveness of psychological and pedagogical training can be tested by the Guildford-Sullivan method to study social intelligence, observation methods and registration-reflection. It was noted that the social intelligence before and after learning is a dynamic phenomenon. According to the results of the study, three different levels of social intelligence of future teachers are distinguished and explained. The effectiveness of specially organized psychological and pedagogical training on the dynamics of the development of social intelligence of future teachers has been established.

Literature:

- [1] Cantor N., Kihlstrom J.F. Social intelligence and cognitive assessments of personality.// Wyer R.S. & Srull T.K. *Advances in Social Cognition*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum, 1989.-Vol.2. - p.p. 1-59.
- [2] Raven J.C. *Guide to the Progressive Matrices*. London: Lewis. 1960.
- [3] Rogers C., ed. "Carl Rogers: Student-Centered Learning." *Project Innovation, a Monograph to "Education"*. 1996.
- [4] Allport G.W. *Personality: A psychological interpretation*. NY, 1937. -516p.
- [5] Sheryazdanova Kh.T. "New Approaches in Students' Psychology Teaching". *Collection of materials of the 1-st Science-Methods Conference in Russia –M., 1998. - p.p. 248-249.*
- [6] V. Frankl. *Man in search of meaning. - M., 1990.*
- [7] Thordnik E.L. "Intelligence and its Uses// *Harper's Magazine*. 1920.-p.p.227-235.
- [8] Eysenck H.J., Barrett P. "Psychophysiology and the Measurement of Intelligence."// Reynolds C.R., Willson V. (eds.) "Methodological and Statistical Advances in the study of individual differences."N.Y.: Plenum Press, 1985.
- [9] Cattell R.B. Theory of fluid and crystallized intelligence: A critical experiment // *J.Educ. Psychol.* 1963.54.P.1-22
- [10] *Psychology of Communication.*" General edition of A.A.Bodalev – "Cogito -Centre ", 2011.
- [11] Yermantaeva A.R. "Foundations of Students' Psychological Training." – Ust-Kamenogorsk, 2007-p.404.
- [12] Myers D.G. *Psychology*, 6th ed. New York: Worth Publishers. 1995. -p. 99
- [13] Piaget J. *Studies in Reflecting Abstraction*. Hove, UK: Psychology Press. 2001.
- [14] Guilford J.P. *The nature of human intelligence*. NY.: Norton, 1967. -261p
- [15] O'Sullivan M., Guilford J.P. *Les tests d'intelligence sociale*. Paris: Editions du Centre de psychologie appliquee, 1977.
- [16] Kenzhebayeva K.S. Features of social intelligence development of future teachers. – Almaty, 2016. *Bulletin of KazNPU*
- [17] Kosmitzki C., John O.P. The implicit use of explicit conceptions of social intelligence // *Personality and individual Differences*. 1993. -15. -p. 11-23
- [18] Ford M.E., Tisak M.S. A further search for social intelligence // *Journal of Educational Psychology*. 1983. -75(2). -p. 196-206
- [19] Cattell R., Eber H., Tatsuoka M. *Handbook for the 16 PF in clinical, educational, industrial and research psychology*. Illinois, 1970.
- [20] A.N.Kapustina. R.Kettel's multifactor personal methodics. *Publications collection, SpB., 2001. p.p.55-81, 96-97.*

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЦИФРОВОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В ДОПОЛНИТЕЛЬНОМ ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Бероева Е.А.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Оренбургский государственный университет», Оренбург

Аннотация: В статье рассматриваются особенности формирования цифровой образовательной среды в дополнительном профессиональном образовании. Новой задачей для системы дополнительного профессионального образования является построение эффективной системы обучения слушателей, основывающейся на современных формах обучения и образовательных технологиях, позволяющей выстраивать индивидуальные траектории освоения новых компетенций. В статье обобщается организационно-методический опыт Оренбургского государственного университета по формированию цифровой образовательной среды в системе дополнительного профессионального образования.

Ключевые слова: инновационные подходы, электронное обучение, дистанционные образовательные технологии, индивидуальная образовательная траектория, система дополнительного профессионального образования.

Abstract: The article discusses the features of the formation of a digital educational environment in additional professional education. A new task for the system of additional professional education is to build an effective system of training students based on modern forms of education and educational technologies, allowing to build individual trajectories of mastering new competencies. The article summarizes the organizational and methodological experience of Orenburg State University on the formation of a digital educational environment in the system of additional professional education.

Keywords: innovative approaches, e-learning, distance learning technologies, individual educational trajectory, system of additional professional education.

Введение. В условиях глобальной цифровизации общественных и бизнес-процессов особое место в системе дополнительного профессионального образования занимает формированию цифровой образовательной среды. Разработка и реализация дополнительных профессиональных программ в российских образовательных организациях осуществляется в соответствии с требованиями Федерального закона от 29.12.2012 № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»¹, Порядка организации и осуществления образовательной деятельности по дополнительным профессиональным программам, утвержденного приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 01.07.2013 № 499².

Одним из важнейших путей обеспечения эффективной реализации дополнительных профессиональных программ является применение инновационных подходов к формированию цифровой образовательной среды.

Цифровая трансформация дополнительного профессионального образования требует инноваций, которые должны быть ориентированы на потребности обучающегося, что возможно посредством выстраивания индивидуальных маршрутов обучения, управления собственными результатами обучения.

Современные тенденции развития системы ДПО. Обучение слушателей по дополнительным профессиональным программам представляет собой адаптивный организационный механизм быстрого реагирования на социально-экономические новации [1]. К дополнительным профессиональным программам (ДПП) относятся программы повышения квалификации и программы профессиональной переподготовки, подразумевающие право выбора слушателем форм, методов, способов и средств освоения

¹Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» № 273-ФЗ от 29 декабря 2012 г.

²Порядок организации и осуществления образовательной деятельности по дополнительным профессиональным программам, утвержденного приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 01.07.2013 № 499

современных профессиональных инноваций в зависимости от квалификационных дефицитов и потребностей.

Педагогические возможности дополнительного профессионального образования в развитии профессиональной компетентности слушателей определяют приоритет управляемого самообучения, предполагающего разработку индивидуального образовательного маршрута развития профессиональной компетентности, определение целевых ориентиров, соответствующего содержания, форм, степени собственного участия в обучении в смешанном формате, объединяющем традиционное очное и онлайн-взаимодействие, выбора индивидуального темпоритма освоения учебного материала курса, объективизации профессионально ценностных знаний и опыта, вариантов становления своего профессионализма [2,3].

Тенденции развития современного дополнительного профессионального образования, его выраженная информатизация объясняют необходимость более широкого использования дистанционных технологий и электронного обучения.

Г.В. Можаяева считает, что наиболее перспективным направлением в развитии электронного обучения стало комбинированное или интегрированное смешанное обучение, основанное на сочетании принципов и технологий электронного обучения и традиционных аудиторных занятий [4]. Комбинированное обучение должно строиться на одновременном проведении занятий для смешанной аудитории, когда одна часть слушателей находится в очном формате в аудитории, а другая часть подключается дистанционно к занятию в режиме онлайн.

В Федеральном законе «Об образовании в Российской Федерации»³, в дополнительное профессиональное образование введены новые понятия: «сетевые формы реализации дополнительных профессиональных программ», «интегрированные программы», «электронное обучение», «модульный принцип представления содержания программ», «дистанционное обучение», «тьюторское сопровождение» и др. Под электронным обучением понимается организация образовательной деятельности с применением содержащейся в базах данных и используемой при реализации образовательных программ информации и обеспечивающих ее обработку информационных технологий, технических средств, а также информационно-телекоммуникационных сетей, обеспечивающих передачу по линиям связи указанной информации, взаимодействие обучающихся и педагогических работников. Под дистанционными образовательными технологиями понимаются образовательные технологии, реализуемые в основном с применением информационно-телекоммуникационных сетей при опосредованном (на расстоянии) взаимодействии обучающихся и педагогических работников.

Новое в организации обучения по дополнительным профессиональным программам с использованием дистанционных образовательных технологий и электронного обучения связано с тем, что оно обеспечивает, для заказчиков дополнительных профессиональных программ возможность обучения своих сотрудников без отрыва от производства, а для самих обучающихся, дает возможность проходить обучение по индивидуальному графику непосредственно по месту жительства или временного пребывания.

ДПП разрабатываются образовательными организациями с учетом профессиональных стандартов, квалификационных требований, требований федеральных государственных образовательных стандартов высшего образования и (или) образовательных стандартов. Содержание ДПП должно быть направлено на достижение целей программы и ожидаемых результатов ее освоения.

Главным фактором в реализации инновационных подходов к организации дополнительного профессионального образования является модульный и вариативный характер программ дополнительного профессионального образования, который предполагает

³Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» № 273-ФЗ от 29 декабря 2012 г.

наряду с основными модулями вариативные – актуальные для практической профессиональной деятельности слушателя. В ДПП могут быть включены содержательные модули, актуальные для всех категорий специалистов, и вариативные модули, которые позволяли бы развивать профессиональную компетентность специалистов в различных направлениях профессиональной деятельности.

При разработке содержания ДПП должны быть учтены:

- современные региональные потребности общества и экономики в подготовке специалистов в том числе в сферах высоких технологий, цифровой экономики, социальной сферы, повышения производительности труда, малого бизнеса и др.;

- индивидуальные запросы специалистов, важно при этом учитывать профессиональный стаж, индивидуальные интересы специалиста, актуальные для его повседневной работы проблемы.

Образовательная организация должна разработать модель компетенций слушателя дополнительной профессиональной программы как набора взаимосвязанных знаний, умений, навыков и ценностей, необходимых ему для эффективной работы.

Выделяют три типа компетенций:

- профессиональные компетенции (hard skills) как способности слушателя успешно действовать на основе практического опыта, умения и знаний при решении профессиональных задач в конкретной предметной области;

- цифровые компетенции (digital skills) как совокупности знаний, способностей, особенностей характера и поведения слушателя, которые позволяют ему понять, как работают информационные и коммуникационные технологии, и как они могут быть применены для достижения конкретных целей;

- социальные компетенции (soft skills) как комплекс неспециализированных, важных для карьеры надпрофессиональных навыков, которые отвечают за успешное участие в рабочем процессе, высокую производительность и не зависят от специфики конкретной работы.

Формирование цифровой образовательной среды в дополнительном профессиональном образовании. Обучение по дополнительным профессиональным программам с использованием дистанционных образовательных технологий и электронного обучения может быть представлено в двух формах:

1. Синхронное обучение, при котором в режиме реального времени слушатели взаимодействуют с преподавателем и друг с другом. Примером синхронного обучения является: вебинар, видеоконференция, общение с помощью сервисов Skype, Zoom, Microsoft Teams, работа в виртуальных коллаборативных пространствах и другие форматы.

2. Асинхронное электронное обучение, при котором участники обучения взаимодействуют с применением электронных ресурсов без наличия ограничений по времени и месту. Примером асинхронного обучения является: аудио-, видео- и иные электронные мультимедийные курсы; изучение на образовательных платформах электронных учебников и учебных материалов и т.д.

В онлайн формат обучения рекомендуется выносить знаниевые компоненты дисциплин, тестирование и оценку компетенций, а также социальные форматы обучения участников друг у друга: обмен самостоятельно созданным контентом на цифровых образовательных платформах и рефлексия.

Также необходимо учитывать, что в большинстве случаев обучение специалистов в онлайн формате происходит без отрыва от основного места работы, поэтому при использовании исключительно дистанционных образовательных технологий необходим больший срок освоения программ по сравнению с традиционным форматом.

Несмотря на все достоинства дистанционного формата обучения, обеспечить его высокое качество при реализации дополнительных профессиональных программ можно

только на основе инновационных подходов к формированию цифровой образовательной среды [5].

Принцип перевернутого обучения (flipped learning), при котором прямая передача знаний перемещена во внеаудиторную работу (в т.ч. в онлайн форматы), а аудиторские занятия трансформированы в динамическое, интерактивное обучающее пространство, в котором преподаватель принимает роли фасилитатора, наставника, тьютора, консультанта и помогает обучающимся применить изученную теорию на практике, выработать навыки и рефлексировать предмет для дальнейшего самостоятельного обучения и развития.

Применение цифровых технологий позволяет развить у слушателей цифровые компетенции по работе с данными и навыки использования цифровых технологий для решения профессиональных задач. Использование цифровых технологий при обучении по ДПП позволяет повысить цифровую грамотность слушателей, которая определяется набором знаний и умений, которые необходимы для безопасного и эффективного использования цифровых технологий и ресурсов Интернета.

В основе цифровой грамотности лежат цифровые компетенции как способность решать разнообразные задачи в области использования информационно-коммуникационных технологий, таких как использование контента при помощи цифровых технологий, включая поиск и обмен информацией, ответы на вопросы, взаимодействие с другими людьми и компьютерное программирование.

Цифровая грамотность включает личностные, технические и интеллектуальные (цифровые) навыки, которые необходимы для того, чтобы жить в цифровом мире. Под цифровыми навыками понимаются устоявшиеся, доведенные до автоматизма модели поведения, основанные на знаниях и умениях в области использования цифровых устройств, коммуникационных приложений и сетей для доступа к информации и управления ей. Цифровые навыки позволяют слушателям создавать и обмениваться цифровым контентом, коммуницировать и решать проблемы для эффективной и творческой самореализации в обучении, работе и социальной деятельности в целом.

Примерные образовательные результаты в данной области сводятся к тому, что слушатели должны уметь: решать разнообразные задачи в области использования информационно-коммуникационных технологий; уметь формулировать потребность в информации, искать данные в цифровой среде, иметь доступ к контенту, создавать и менять собственные стратегии поиска информации; уметь анализировать, сравнивать и критически оценивать достоверность и надежность источников данных, информации и цифрового контента; уметь анализировать, интерпретировать и критически оценивать данные, информацию и цифровой контент; знать правила и нормы поведения в процессе использования цифровых технологий и коммуникации в цифровых средах, уметь адаптировать коммуникационные стратегии к конкретной аудитории, понимать и учитывать культурное и поколенческое разнообразие в цифровой среде и т.д.

Опыт формирования цифровой образовательной среды в ДПО.

В проектировании цифровой образовательной среды в дополнительном профессиональном образовании мы опираемся на опыт Оренбургского государственного университета по созданию системы непрерывного профессионального образования, на результаты наших исследований по проблемам развития и проектирования подготовки кадров.

Основу системы ДПО Оренбургского государственного университета (ОГУ) составляют несколько структурных подразделений, реализующих дополнительные профессиональные программы: Институт непрерывного профессионального образования; Институт развития образования; Учебно-методический центр по подготовке профессиональных бухгалтеров и аудиторов; Центр профессиональной подготовки оценщиков; Научно-исследовательский центр «Новые транспортные технологии» и другие подразделения.

В настоящее время система дополнительного профессионального образования гибко реагирует на происходящие изменения в обществе, что требует постоянного совершенствования информационного обеспечения ДПП в рамках использования электронных обучающих платформ и цифровых технологий с целью оперативного удовлетворения запросов специалистов в дополнительном профессиональном образовании.

Увеличивающийся запрос слушателей на гибкие индивидуальные образовательные траектории, на разнообразие форм обучения и на формирование новых компетенций может быть успешно решен за счет реализации модели смешанного обучения.

Большинство ДПП реализуется с использованием учебных ресурсов электронной обучающей платформы Moodle. Самостоятельной работе слушателя отводится существенная роль при обучении по ДПП, организовать которую традиционными средствами достаточно сложно. В большей степени автоматизировать и интенсифицировать процесс обучения позволяет использование электронной обучающей платформы Moodle в организации самостоятельной работы слушателей, что способствует формированию навыков самоорганизации и рационального планирования учебного времени и направлено на профессиональный рост, развитие профессиональной компетентности преподавателя [6,7].

Электронная обучающая платформа Moodle обеспечивает развитие умений слушателей самостоятельно работать с большими потоками информации, отражающими интересующую сферу совершенствования профессиональной компетентности слушателя посредством активного взаимодействия с преподавателями, коллегами через компьютерные сети, совмещения процесса самостоятельного учения и обучения, а также консультирования с преподавателями для минимизации возникающих затруднений в освоении содержания модулей ДПП.

В рамках Государственной системы стимулирующих выплат в виде персональных цифровых сертификатов от государства на формирование у трудоспособного населения компетенций цифровой экономики в ноябре 2020 г. в Оренбургском государственном университете на базе Института непрерывного профессионального образования прошли обучение по программам повышения квалификации более 200 человек из 48 регионов Российской Федерации по персональным цифровыми сертификатами. Главная задача проекта федерального проекта «Кадры для цифровой экономики» национальной программы «Цифровая экономика Российской Федерации» – формирование у населения компетенций цифровой экономики, в частности развитие коммуникации и кооперации в цифровой среде и способности к саморазвитию с использованием цифровых систем.

Динамика применения электронного обучения и дистанционных образовательных технологий характеризуется постоянным ростом, что было вызвано и ограничениями, связанными с распространением коронавирусной инфекции, когда вынуждено пришлось отказаться от традиционной модели обучения. Усиленная интерактивность обучения, многообразие методов, форм, способов представления учебных материалов, ресурсы конструирования самоконтролируемого индивидуального образовательного плана, наличие поддержки преподавателей способствуют развитию профессиональной компетентности слушателей через использование ресурсов электронной обучающей платформы Moodle.

Заключение Таким образом, для создания благоприятных условий реализации дополнительных профессиональных программ с применением дистанционных образовательных технологий необходимо следовать таким принципам как доступность, адаптивность, систематичность и последовательность, компьютерная визуализация, прочность усвоения результатов обучения, обеспечение интерактивного диалога и обеспечение обратной связи. Тем самым создаются условия, способствующие обеспечению доступа специалистов к системе дополнительного образования в соответствии с их индивидуально-профессиональными потребностями на протяжении профессиональной деятельности.

Литература:

- [1] **Нотова, С. В.** Система ДПО как основа непрерывного профессионального образования [Электронный ресурс] / С. В. Нотова, И. А. Подосенова // Высшее образование в России, 2021. - Т. 29, № 8-9. - С. 134-143. . - 10 с.
- [2] Амирова, Л.А. Развитие профессиональной мобильности педагога в системе дополнительного образования: автореф. дис. ... д-ра пед. наук / Л.А. Амирова. – Уфа, 2009. – 42 с.
- [3] Зотова, Н.К. Формирование команды в условиях апробации персонифицированной модели повышения квалификации / Н.К. Зотова// Современные проблемы науки и образования. 2014. № 3. С. 298.
- [4] Можаяева, Г. В. Массовые онлайн-курсы: новый вектор в развитии непрерывного образования // Открытое и дистанционное образование. 2015. № 2 (58). С. 56-65.3.
- [5] Вагнер, И.В. Подходы к проектированию содержания дополнительного образования педагогов в соответствии с требованиями профессионального стандарта «Специалист в области воспитания»
- [6] Бероева, Е.А. Возможности дополнительного профессионального образования в развитии профессиональной компетентности преподавателя /Е.А. Бероева, Н.А. Каргапорльцева // Мир науки. Педагогика и психология, 2019. - № 6. - С. 91.
- [7] Кирьякова, А.В. Повышение квалификации - инструмент совершенствования менеджмента в региональном образовании / А. В. Кирьякова, Н. А. Каргапольцева, С. М. Каргапольцев // Высшее образование в России, 2019. - № 7. - С. 160-167. . - 8 с.- Библиогр.: с. 164 - 165.

FTAMP517.9

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДАҒЫ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУДЫҢ БІР ЖОЛЫ

Джанысова Д.Д.

Аға оқытушы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан

Аңдатпа: Бұл жұмыстың мақсаты-қашықтықтан оқыту технологиясының тиімділігін, білім сапасын арттырудың жолын ашып көрсету. Білім алушылардың математикадан алған білімдерін есеп шығаруда өзіндік жұмыс жүргізу арқылы көрсету артықшылықтары түсіндірілді. Қашықтан оқытуда уақытты тиімді пайдалана отырып, білім алушылардың белсенділігін, пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру үшін сабақтарда экономикалық мазмұндағы қолданбалы есептерді шығара отырып, олардың алған білімдерін болашақ мамандықтары бойынша қолдана білулеріне ықпал жасап, математикалық функционалдық сауаттылықтарын арттыруға көмек беру. Білім алушылардың оқытушымен өзіндік жұмыс сабақтарының міндеттері- әрбір дәрісте алған білімді терендету, нығайту, өзіндік жұмыстың тиімділігі мен нәтижелілігі болып саналатынын түсіндіру.

Аннотация: Целью данной работы является выявление эффективности технологий дистанционного обучения, способов повышения качества обучения. Были объяснены преимущества демонстрации знаний обучающихся по математике через самостоятельную работу при решении задач. Помогать обучающимся повысить математическую и функциональную грамотность за счет эффективного использования времени в дистанционном обучении, развивать активность обучающихся, интерес к предмету, применять прикладные знания во время занятий, применять полученные знания в будущих профессиях. Задачи самостоятельной работы обучающихся с преподавателем - углубить и закрепить знания, полученные на каждой лекции, объяснить, эффективность и результативность самостоятельной работы.

Annotation: The purpose of this work is to identify the effectiveness of distance learning technologies, ways to improve the quality of education. The advantages of demonstrating students' knowledge of mathematics through independent work in solving problems were explained. Help students improve mathematical and functional literacy through effective use of time in distance learning, develop students' activity, interest in the subject, apply applied knowledge during classes, apply the knowledge gained in future professions. The tasks of independent work of students with a teacher are to deepen and consolidate the knowledge gained at each lecture, to explain the effectiveness and efficiency of independent work.

Кілттік сөздер: қашықтықтан оқыту технологиясы, тәжірибе, үдеріс, инновациялық әдіс, матрицалық әдіс, өзіндік жұмыс.

Ключевые слова: технология дистанционного обучения, опыт, процесс, инновационный метод, матричный метод, самостоятельная работа.

Key words: distance learning technology, experience, process, innovative method, matrix method, independent work.

Қазіргі кезеңде елімізде білім берудің жаңа жүйесі жасалынып, көптеген өзгерістер орын алғаны бәрімізге мәлім. Әрбір оқытушыдан заман талабына сай білім бере отырып, білім алушылардың білімін, білктілігін дамытуда үлкен ізденістер талап етіліп отыр. Жалпы білім беру жүйесі жоғары оқу орындарында білім алушыларды күнде өзгеріп отырған ақпараттық заманында еркін өмір сүре отырып, еркін бағдар жасай алатындай инновациялық технологиялардың алар орны ерекше екендігін көрсетуді талап етеді. Білім беруде қолданылатын шынайылық – ол жаңа бағдар, жаңа оқыту әдістері, жаңа технологиялар. Оны білім берудің мазмұнын өзгертумен, оқу материалдарын ұсынудың және игерудің жаңа ақпараттық әдістерінің қалыптасуымен түсіндіреміз. Соның салдарынан оқу сапасы жақсарады, сабақтарда жеке тұлғамен өзіндік жұмыс жүргізе отырып, білімнің жетістіктерін жақсартуға мүмкіндік туады. Мен өзімнің мақалаларымда ақпараттық технологияның озық жетістіктерін математика сабағында қолдану арқылы, білім алушылардың іс-әрекеттерін ұйымдастыру арқылы олардың құзіреттілігін дамытуға болатынын жазамын. Әрине, дәрісте берілген білімді тәжірибе сабақтарында тереңдетіп оқытуға, түсінігін нығайтуға, өз бетінше ізденуге ынталандыратын әдіс пайдалану әрбір оқытушының шеберлігіне байланысты. Математикадан тәжірибе сабақтарында студенттің шығармашылық қабілеті есеп шығара білуден басталады, оларға әртүрлі деңгейдегі тапсырмалардың түрлерін ауызша, жазбаша тексеруге, жауаптарды талдауға, бір ғана дұрыс жауабы бар тапсырмаларды талдауға бере отырып, сабақтарды қызықты өткізуге болады. Әрине, тәжірибе сабақтарының міндеттері – әрбір дәрісте алған білімді тереңдету, нығайту, өзіндік жұмыстың тиімділігі мен нәтижелілігі болып саналатыны түсінікті.

Пандемия кезінде біздің университетте де қашықтықтан оқыту технологиясы қолданылды, оқу процесінде білім беруде әрбір тақырып бойынша аудио-видео бейнематериалдар дайындалды, оқытушы мен білім алушының арасында үнемі кері байланыс жасалынып отырылды. Қашықтықтан оқыту кезінде сабақ барысында туындаған мәселелерді дер кезінде шешуде оқытушыға жауапты міндеттер жүктеледі. Оқытушы пән бағдарламасының құрылымын дайындайды, оны қашықтықтан білім беру жүйесіне бейімдейді, сабақ өту кестесіне сәйкес оқу үдерісінің барысын қадағалап отырады, білім алушылардың әртүрлі бағыттағы тапсырмаларды орындаулары жөнінде ұсыныстар, бағыт-бағдар беріп, көмектесіп отырады. Әрине, қашықтықтан оқыту үшін әрбір оқытушы дербес компьютермен жұмыс жасай алуы қажет, оқытудың заманауи технологиясын, тораптық жүйелерін білуі керек, білім беру жүйесіндегі оқытудың тиімді әдістерін, платформаларын қолданып жұмыс жасай білуі қажет. Қашықтықтан оқыту кезінде білім алушының өзін-өзі дамытуына, өзінің сұрағына өзі жауап іздеп, жан – жақты білім алуына, уақытты үнемдеп, ыңғайлы уақытта оқып, жауабын кез келген уақытта оқу платформасына жүктеп, оқытушымен кері байланыста болуына болатындығын көрдік.

Өзімнің тәжірибемнен білім алушының оқытушымен орындалатын өзіндік жұмысы (БАОӨЖ) сабағын жүргізуге тоқталсам деймін. Бұл сабақ – оқытушының қатысуынсыз өтетін, бірақ алдын ала берілген өзіндік жұмыстардың, тапсырмалардың орындалуын қадағалау нәтижесінде білім алушының білімін дәлелдейтін сабақ. Бұндай сабақта әрбір білім алушының өз беттерімен ізденістері туындайды, лекция конспектісімен, қосымша оқулықтармен жұмыс жүргізуіне, өз білімі мен басқалардың білімін бағалай білуіне толығырақ мүмкіндігі туады. Өз бетімен жұмысты орындау кезінде олар білімдерін кеңейтеді, ойлау қабілеттері артады, ең бастысы олардың өз-өзіне деген сенімі артады.

БАОӨЖ сабағын былай жоспарлауға болады:

1. тақырыпты түсіндіру;
2. тақырып бойынша сұрақтар қою арқылы кері байланыс жасап отыру;
3. тақырыпты толық түсіну үшін есептер шығару;
4. өзіндік тапсырма беру, тақырыптан соң бақылау жұмысы ретінде есептер беру, тест арқылы сұрақтар беру;
5. жіберілген қателерге талдау жасай отырып, есепті қайта шығаруға мүмкіндік беру;
6. математикалық функционалдық сауаттылықты қалыптастыру.

Білім алушылардың математика сабақтарында алған білім, дағдыларын өмірде тиімді қолдануға үйрету арқылы қалыптасатын математикалық функционалдық сауаттылығы күнделікті өмірде кездесетін мәселелерді шешуге мүмкіндік жасайды деп ойлаймын. Мысалы, экономикалық сауаттылықты арттыру үшін қарапайым математикалық моделдерді құрастыру және зерттеу; нақтылы тәуелділіктерді функцияның көмегімен сипаттау және зерттеу, басқа да қолданбалы сипаттағы математикалық есептерді шешу.

БАОӨЖ сабақтарында пәнаралық байланыс жасап отырған жақсы, өзімнің сабақтарымда осы мақсатта жаңа тақырып өткенде білім алушыларға мазмұнды есептер беремін.

Мысалы: сызықтық теңдеулер жүйесін шешу әдістерінің экономикалық есептерді шешуде қолдану тиімділігін анықтау; экономикалық есептерді шешуде матрицаның, туындының, анықталған интегралдың қолданулары және т.с.с. есептер.

Әрине, мұндай есептер шығару біраз уақыт алады, бірақ қашықтан оқытуда уақытты тиімді пайдалана отырып, білім алушылардың белсенділігін, пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру үшін БАОӨЖ сабағында экономикалық мазмұндағы қолданбалы есептерді беремін. Ал бұның өзі олардың алған білімдерін болашақ мамандықтары бойынша қолдана білуді қалыптастыруға ықпал береді. Осы мақсатта қашықтықтан оқу кезінде бейнедәрістер дайындадым, оның бірі “Экономикалық есептер шығаруда матрицаны қолдану” тақырыбы. Экономикада матрицалық әдіс бұл – матрицаларды қолдану ережелерінің теориясы негізіне сүйеніп, нысан құрылымын ғылыми зерттеу әдісі. Бұл жерде модель элементтерінің мақсаты анықталып, экономикалық нысандардың өзара байланысын айқындайды. Басты зерттеу нысаны: өндірістік – шаруашылық қызметтер нәтижелері, шығындардың және шығарған өнім нормативтері арасында баланстық шығын арақатынасы болған кезде кеңінен қолданылуы. Матрицалық әдісті қолданып шығарылатын экономикалық есептер кез келген кәсіпорын мен экономикалық саланың басты есептерін шешуге жол ашты. Экономикалық мазмұны бар матрицалық әдіс экономикалық тәжірибеде көп қолданылады. Матрицалық әдісті қолданып, экономикалық мазмұнды есепті шешуді қарастырайық:

Мысал: Кәсіпорын өнімнің үш түрін P_1, P_2, P_3 өндіріп, ал оны өндіру үшін

екі түрлі S_1, S_2 шикізат қолдансын. Шикізат шығынының нормасы мына матрицамен

берілсін:
$$A = \begin{pmatrix} 7 & 4 \\ 6 & 8 \\ 9 & 3 \end{pmatrix},$$
 мұндағы a_{ij} ($i=1,2,3, j=1,2$) әрбір элементі өнімнің i -ші түрін

өндіруге шикізат бірлігінің қанша j -ші түрі жұмсалатынын көрсетеді.

Өнім өндіру жоспары $C = \begin{pmatrix} 125 & 85 & 190 \end{pmatrix}$ жол матрицасымен берілсін.

Әр шикізат құны (ақша бірлігі) $B = \begin{pmatrix} 40 \\ 60 \end{pmatrix}$ баған матрицасымен берілсін.

Есептің сұрағы: Шикізаттың ортақ құнын есептеу керек.

Енді осы есептің шешімін көрсетейік:

Шешуі: Шикізат шығыны S матрицасымен мына түрде табылады:

$$S=CA=(125 \ 85 \ 190) \cdot \begin{pmatrix} 7 & 4 \\ 6 & 8 \\ 9 & 3 \end{pmatrix} = (3095 \ 1750)$$

Мұндағы, $S_1=125 \cdot 7+85 \cdot 6+190 \cdot 9 = 3095$ - бірінші шикізатқа кеткен шығын құны,

$S_2=125 \cdot 4+85 \cdot 8+190 \cdot 3 = 1750$ - екінші шикізатқа кеткен шығын құны

Шикізаттың ортақ құны (ақша бірлігі) мына түрде жазылады:

$$Q=SB=(3095 \ 1750) \cdot \begin{pmatrix} 40 \\ 60 \end{pmatrix} = 3095 \cdot 40+1750 \cdot 60= 228800$$

Жауабы: шикізаттың ортақ бағасы,яғни құны 228800 теңгені құрайды.

Осындай мазмұнды есептерді вариант бойынша әр білім алушыға беремін,тапсыру уақытын белгілеймін,ал бұл оларды кез келген жұмысты уақытында орындауға дайын болуларына, өздерінің еңбектерінің нәтижесінде ұжым алдында жауапкершіліктің өсуіне,жұмыс уақытын тиімді пайдаланып, жақсы нәтижелер алуға ықпал етуге, математикалық және экономикалық сауаттылыққа тәрбиелеуге ықпал етеді.

Білім алушылардың пәнге деген қызығушылығын дамытуға бағытталған мәтіндік-экономикалық есептерді іріктеуге қойылатын талаптар айқындалып, сол талаптарға сәйкес есептер жүйесі құрылды. Қорыта келгенде, оқу үрдісінде экономикалық мазмұндағы қолданбалы есептерді білім алушылардың экономикалық ойлауын қалыптастыру құралдарының бірі ретінде қарастыра отырып,мәтіндік есептерді шығаруда әр түрлі тәсілдерді пайдалану сабақтың сапасын арттыруға, білім алушылардың белсенділігін, пәнге деген қызығушылығын қалыптастыруға, ең негізгісі – білім сапасының артуына апаратын бірден-бір жолы екенін байқадым. Матрицалық әдіс өте қолайлы және көптеген экономикалық есептерді шешкенде таптырмас әдіс екенін түсіндік.

Қорытынды: Қашықтан оқыту қазіргі заман талабы болса,қашықтықтан оқыту технологиясының тиімділігі-заман талабына сай ақпараттық технологиялар мен құралдарды қолдану; сапалы білім алу; уақытты үнемдеу; ыңғайлы уақытта оқу; өз ойын кері байланыс арқылы жеткізу. Университетте білім беру үдерісінде оқытушы мен білім алушының қарым-қатынасы қандай маңызды болса, олардың арасындағы байланысты нығайтуда БАОӨЖ сабақтарының да маңызы зор екендігі белгілі. Экономикалық мазмұндағы қолданбалы есептерді білім алушылардың экономикалық ойлауын қалыптастыру құралдарының бірі ретінде қарастыра отырып, өзімнің сабақтарымда математиканы оқытуда экономикалық ойлауды қалыптастырудың құрылымдық-мазмұндық- қызметтік моделін көрсетіп отырамын. Математика сабақтарында экономикалық мазмұнды есептерді шығару мен қолдану- білім алушыларға экономикалық білім және тәрбие берудің маңызды жолдарының бірі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

[1] **Ақжігітов, Е.Ә.**, Тілепиев М.Ш. Кредиттік оқыту технологиясы бойынша болашақ мамандарды дайындаудағы математиканы оқыту мәселері. Астана қ. ҚАТУ,2014ж.

[2] **Кремер, Н.Ш.** Высшая математика для экономистов .Учебное пособие. Москва: Банки и биржи. ЮНИТИ,2010.

[3] **Қазешев, А.К.**, Нурпеисов С.А. Экономикалық мамандықтарға арналған жоғары математика есептер жинағы. Алматы, «Ғылым баспа орталығы», 2013ж.

[4] **Мынбаева, А.К.**, Садвакасова З.М. Инновационные методы обучения, или как интересно преподавать. Алматы, 2011.

[5] Ғаламтор «Google» сайты.

INTERRELATION OF NATIONAL UPBRINGING AND EDUCATION IN FORMATION OF AN IDEAL PERSON

Zhussupova¹ Zh. A., Turlankyzy² A., Bekzhanova³ B. Zh., Dospolova⁴ G., Saparkyzy⁵ Zh.

¹K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan
zhanna.zhusupova@inbox.ru

²K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan
PhD, 1 courses, 8D01301- Pedagogy and methods of primary education
aigul - 90@mail.ru

³Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan,
bekzhanova77@mail.ru

⁴Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan,
gulzhanat_1980@list.ru

⁴Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan,
793@mail.ru

Abstract. The article deals with the relation of the national upbringing and education in formation of an ideal man in a comparative way and analyzes four key concepts that contribute to the formation of an ideal person. The author studies the system, contributing to the formation of an ideal person: national culture, national consciousness, national values, and national interests. The content of each of these concepts is given in the article, and the relationship between them is analyzed. The article reveals the influence of the role of national education on young generation, its impact on the formation of a perfect man. The article also sets out that only educated, competent, cultural generation, which honors the national values will be able to contribute to the development of the country.

Keywords: education, national upbringing, national consciousness, national culture, national values, national interests, national spirit.

«We can preserve our language, religion, identity, and we must educate our youth with this spirit»

N.Nazarbayev

Introduction. The growth of global competitiveness with radical changes in education and upbringing of the Republic of Kazakhstan, contributes significantly to the modernization of national consciousness, traditions, customs and traditions. We have to be ready to accept the new global reality with new tempos and new requirements.

In the Message of the Leader of the Nation that directing the way to the nation's future growth on the eve of the new era, the great attention is given to the issues of «improving the quality of human capital, the formation of financial literacy and the development of patriotism» [1].

Therefore, our main aim is to rank among civilized countries and get a place in the world educational space. This implies the necessity of guiding the development of the national education system into a new channel, to a new quality. In this regard, Kazakhstan is currently developing its own national model of education. This process is accompanied by a change in the educational paradigm. Each paradigm considers such questions as «Why should we educate, prepare students? what is the purpose of it? and what do we live for?» The main purpose of the education is: «Knowledge, knowledge and knowledge in any case». The main goal is to transfer civilization and culture from generation to generation. Knowledge is the result of cognition and awareness. Therefore, education without mentoring leads to a one-dimensional generation upbringing lacking patriotism and spiritual goals. Accomplishment of young generation is a driving force that promotes national and social development that is necessary in achieving results in a certain society and in the development of nation and society. Thus, the formation of patriotism in the younger generation is the only way to keep our national tendencies in the era of mass globalization [2].

Literature review. The necessity of introduction of spiritual values, national culture, traditions and customs of the nation to younger generation is conditioned by the growth of national

consciousness, cultural and spiritual traditions, language revival i.e. there should be a spiritual interconnection and succession between the past, present and future of the nation, and this is up to teachers to educate younger generation through education and national traditions.

According to D. Zhumabayev, the education of generation is in the hands of skilled and educated teachers. To quote: «The aim of education is not to build a character of a child the way the grown-ups are, but being worthy of his time. National education is used for this purpose». The main tool used by the teacher is national education. The greatest responsibility of every nation at any stage is to educate a healthy generation who will continue its deeds and life.

The hero of our people Baurzhan Momysheuly stated his opinion on his issue as following: «Teachers should be respected as they educate and cultivate personalities of future generation. The teacher educates future leaders, men of wisdom, scientists, hardworking farmers and mine workers. We ought to respect our teachers the way we respect our mothers». Teachers are those who are dedicated to their work, who are open to innovations and shed light on students and bring happiness to lives and make others happy.

M.K. Zhubanova, in her work «National educational work» brings forward the idea that the primary key to the national education in the formation of nation depends on national wisdom: «Scientific pedagogy studies the best techniques of national education of each nation, develops and enlarges scientific methods of teaching and educational work: that means that it is important to pay a full attention to the national approaches to teaching of youngsters and to study scientifically. It is a treasure that contributes to the discovery of a new aspect of education of the offspring» [3]. The role of national traditions in education of children proves to be significant.

Nowadays, it is socially urgent to educate the younger generation as a creative person with a profound insight into human culture and humanity, embodying the history, tradition, language and education of its people.

A great task of any human being in the world is to bring up a conscious generation who will continue the life. Education of the generation is the future of the nation, education of the future society. In order to educate a mature, intelligent, educated, culturally and scientifically advanced generation the teachers should be well-educated themselves. There is proverbial wisdom saying: «A city will be destroyed until one child is brought up as a human being». This comparison stresses upon the fact that it takes a great deal of time and effort to bring up a child as an ideal person.

The quality of education in combination with conscious upbringing can serve the interests of the nation, the state and the people, and the society will be able to achieve a great breakthrough in its national identity. Education and personal development are unique complex process. Education is the result of knowledge and edification. Therefore, education without mentoring leads to a one-dimensional generation upbringing lacking patriotism and spiritual goals. Accomplishment of young generation is a driving force that promotes national and social development that is necessary in achieving results in a certain society and in the development of nation and society. Thus, the formation of patriotism in the younger generation is the only way to keep our national tendencies in the era of mass globalization.

Sukhomlinsky believes that the individual's spiritual wealth is primarily a part of the spiritual wealth of his people. He also writes: "The human mind absorbs the ideology and mentality of his people, customs and traditions, intellectual, moral and aesthetic culture" [4].

He insists on preserving the spiritual treasures of the people paying a full attention to the tradition of upbringing the younger generation.

According to Sukhomlinsky, the highest and sacred duty of the national pedagogy is to teach the younger generation to respect all the benefits of the preceding generation, each of which has contributed to the ocean of spiritual culture of the people.

Defining the objectives of educating a person M. Zhumabayev in his manual «Pedagogy» says that every educator should be aware of the national education. The identity of the population is preserved through national schools and mother tongues.

When the child receives the first knowledge in his mother tongue, he gets to know his native language; he can absorb the national identity and awaken national consciousness.

The worldwide goal of education is to provide a comprehensive and harmonious development of each person, whereas, the purpose of national education is to create an image of the ideal person, which is of great importance in the new era of Kazakhstan's development. That is, the modern national ideal is a highly educated, spiritually-minded person, citizen and patriot, who is aware of the responsibility not only for his fate but also for the future of the multinational country on the basis of intellectually developed, creative, national and universal values [5; pp.78-79].

Consequently, the national education will create an ideal possessing national consciousness, national culture and national spirit. The spirit is the set of folk wisdom that defines the potential of each person and unites the power of all people to the path of freedom. The globalization of the spirit is realized when a person is proud of the language of his nation, its historical accomplishments, its aspiration for the sake of life and outstanding individuals of his country as well as being an example for the next generation.

Methodology. National education is recognized as the grasp of the national consciousness, the history of the motherland, the original culture and national traditions, and a native language by a citizen. It is impossible to bring up younger generation to become a person who is anxious about the future of his country without national education. It is impossible to anticipate the future with confidence if we are not able to educate a patriot of our country. From this point of view, the essence of national education is vital.

A person shows his/her potential in society through the culture of spiritual development. It changes in accordance with various stages of society development. Hence, cultures can not be regarded as something unchangeable.

The national culture is the source of spiritual wealth. National culture is a set of life experiences accumulated on home ground of the people. Having lived in a nomadic way in Eurasia for three thousand years, the nomad's culture has taken its peculiar place in human civilization.

At the same time, the national culture is the spiritual outlook of the nation in a broad sense, and in a narrow sense is the national art, literature, and so on. In our study, we tried to give a theoretical justification of this topic in the scientific literature, an analysis was made, features were identified by comparing the scientific opinions of scientists.

Results. The national culture is a system of traditions, social values, behavioral norms and principles, concepts, beliefs that are common to people of particular contact, transmitted from generation to generation and serve to balance and regulate practices throughout the society or social groups.

As culture is aimed at the human beings with its internal mechanisms and it is considered to be a spiritual biography of a person. Culture is a condition of living; it is continuously transferred from one generation to another.

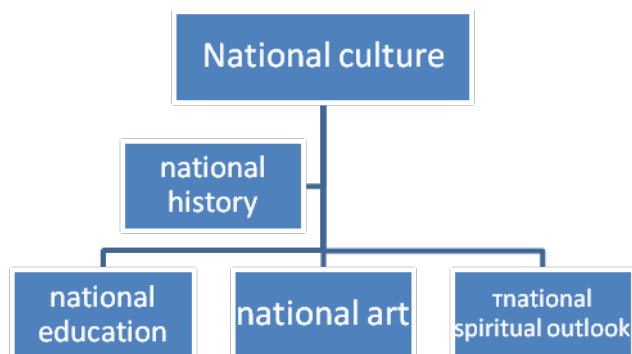

Figure 1 - Forming categories of national culture

Our Leader N.A.Nazarbayev said: «As long as we can bring up our future generations cultivating in them a kind and sympathetic attitude toward other people and national spirit, we can

educate a citizen who will be able to contribute to the prosperity of the Motherland». That is why it is important to promote national values in order to become an ideal person.

Each nation has its own national values. The uniqueness of the nation is that it has the following characteristics: language, fairy tales, proverbs and sayings, lyrical epics and heroes, traditions, customs, mentality, culture, art, cuisine, national crafts, household items, national games, . Properties that is different from others. All of these are national values [6].

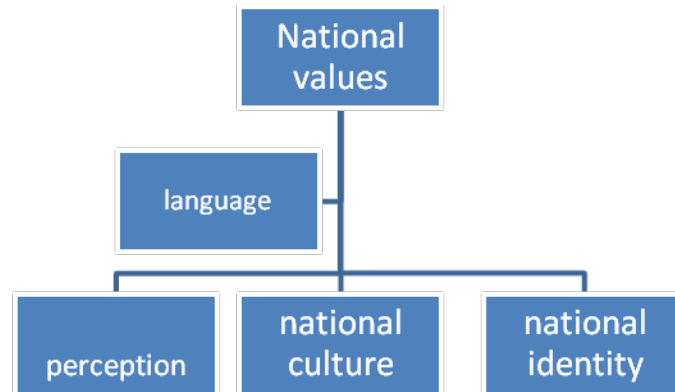

Figure 2 - Forming categories of the concept of national value

National interest is the main force that preserves the nation's identity as a nation, the internal unity of its culture.

The structural basis of the national interest is a complex subject, it is a general principle including national consciousness, national reputation, nationalism, national dignity, the past and future of the nation.

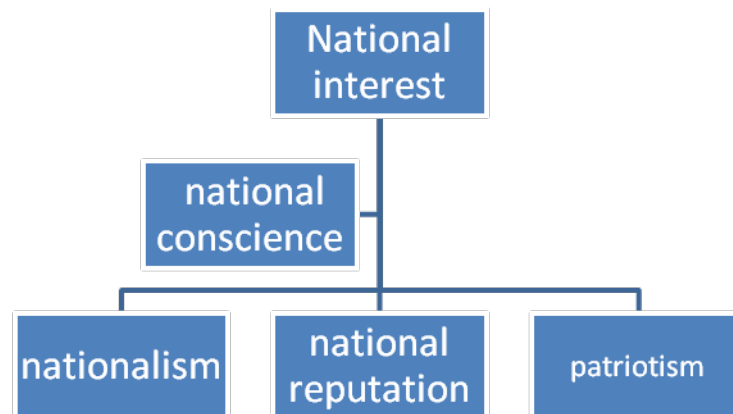

Figure 3 - Forming categories of national interest

Consciousness is the key distinction between mankind and animals. Conscious people:

- can distinguish themselves in the environment as objective reality;
- can make purposeful changes in the formation of concrete relationships with the world;
- are able to set goals for life, achieve their goals, plan their behavior in a certain action, see their outcomes and estimate their consequences;
- know their individuality and personality.

Only a conscious person has a consciousness. Self-consciousness is a unique form of consciousness that shows naturally occurring image. By means of self-consciousness, every nation understands its universal, fundamental interests, goals and tasks, its own «identity» as well as its attitude towards other nations and countries in the multinational world. For this reason, many scientists believe that national self-consciousness is a national mill-stone of the spiritual culture of the nation.

The main characteristics of the national consciousness is self-knowledge of each nation, its ability to distinguish itself from other nations, fight for national goals and interests, combine national goals and interests with the goals and interests of all mankind.

National consciousness is a form of social consciousness that reflects the ethnic life of society, a set of theoretical and simple approaches to understanding of the natural peculiarities of ethnic processes [7].

National consciousness is a shared identity that combines the past and present of the people, the level of development, the place and role of society in the progression, freedom, morality, ideals, economic life, territorial communications, culture, language, recognition of its value as a subject of the act.

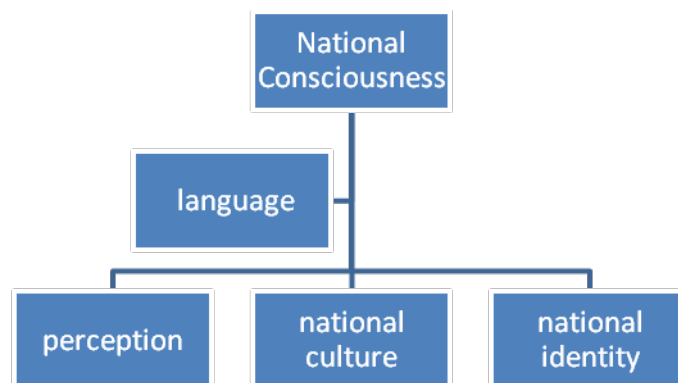

Figure 4 - Formation categories of national consciousness

Every nation in the global community has realized that there is no other way apart from uniting together on the path of national principles in the era of globalization in order to be certain about their strong future. It is important to know the history of the country, revive traditions, and understand the customs in connection with politics otherwise there is a threat of being swallowed up by the globe.

The nation, with advanced technology, science and willing to be the example of civilization, looks at its own human history and not others, and wants its country to be superior to others.

Conclusion. Creating an educational system any society tries to create a targeted process. The goal is the result of an ideal model of action. The ideal national educational idea is the ultimate goal of education, ideal humane morality, education, teaching and development aimed at strengthening the main subjects of national life: country, family, school, political parties, religious associations and public organizations (A.Danilyuk, V. A. Tishkov, A.M. Kondakov) [5; p. 77].

Historical experience shows if the people do not know the culture of their country as well as its past and present that might cause a serious damage to the development of humanity and the people:

- 1) failure of succession and time relations between generations;
- 2) diversity of religious beliefs among young people;
- 3) increase in crime among juveniles;
- 4) increase of alcoholism, smoking, drug addiction; increased number of suicide cases, prostitution, cruelty and violence;
- 5) negative attitude towards military duty and military profession on the part of young people, who are not ready to protect their Motherland.

In general, the Kazakhs are wise people who have seen the role and importance of national education in the upbringing of the children. So why not use the methods used by our ancestors in the education of the offspring?!

According to the comprehensive education program in the education system of the Republic of Kazakhstan: «National education forms a person as a dignified representative of his nationality

who possesses his language, history, moral, spiritual, family and labor traditions, besides he is aware of other people's culture and able to respect it, who is ready to communicate with the representatives of other nationalities in the spirit of love, respect for the elders, and the consciousness of the nature » [8].

Doctor of Pedagogical Sciences T.A. Akhmetov noted in his article the following: «It is obvious that upbringing is humanity's central problem. In the process of globalization, the society should take a responsibility to the upbringing of a progressive citizen, who thinks about the future of the country, who is mature, intelligent, and culturally and scientifically advanced. Independence of our country has given us a golden opportunity to develop national education. The future of each country, in general, of the entire global community is directly related to young people. Every nationality has its own distinctive features that differs them from other nationalities. The Kazakh people start the upbringing of a child from a very early age and this shows our distinction from other people »[9].

Besides, one more distinctive feature of national education is that science pedagogy realizes character building in combination with teaching and the educational process. National education considers upbringing and education in unity. National education tends to change. It is renewed due to changes in the society, the development of human consciousness.

The President of the country, Nursultan Nazarbayev, in his message to the people set a task for teachers saying: «The future and the present of our country is in the hands of the younger generation, and the fate of the younger generation is in the hands of the teachers».

The teacher of the modern education system should be a specialist who keeps up with society development, who is enthusiastic about innovation and has new thinking skills, who is able to organize an interest and ability of the students, as well as his own activities and creativity. That is where we can contribute to the future of our country. Besides, a teacher is sure to become a competent professional if he can combine his skills, abilities and theoretical knowledge with his experience.

Radical changes taken place in education and upbringing of the Republic of Kazakhstan, along with major changes in the society, have contributed to the renewal of national consciousness, traditions, traditions and national dignity.

Conclusion. During the formation of national consciousness in XIX century Kazakh educators Sh.Ualikhanov, A.Kunanbayev, Y.Altynsarın considered the purpose of education in terms of progressive development of the society. An ideal person is considered to be a citizen who is anxious about social well-being of his nation.

One of the ways of developing of a national education is the problem of the restoration of the Turkish unity, which is a powerful developmental condition in the era of globalization.

The image of any nation is based on five key principles. The first one is its language, the second is its religion, the third is its tradition, the fourth is its history and the fifth is its motherland. The generation that can keep these five principles in unity is an ideal person

REFERENCES:

- [1] **Nazarbayev, N.** Message from the «The third revival of Kazakhstan: global competitiveness». - Astana, 2017.pp.6-7.
- [2] **Zhusupova, Zh.A.** Generation education is in the hands of a national educator and a qualified specialist // Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University - Almaty, 2017. №3. pp. 209-212.
- [3] **Zhubanova, M.** National educational work. - Almaty, 2012. -pp.5-6
- [4] **Sukhomlinsky, V.A.** My Heart I Give to Children. -M.: Pedagogy, 1979.-T.1.-pp.33.
- [5] **Kasymbekov, M.B., Proaliev S.Zh., Zhampeisova K.K.** Eternal Country. Abai KazNPU - Almaty, 2015. -pp.14-16.
- [6] **Zhusupova, Zh.A.** Issues of raising young people in the national spirit // Bulletin of the Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan №3. - Almaty, 2017.-pp.3-7.
- [7] **Krysko, B.G.** Ethnic Psychology: . - M.: Educational aid for higher edu.students«Academy», 2002. - pp. 178-181.

[8] Comprehensive Program Of Upbringing Education in the Republic of Kazakhstan for 2012-2015. Astana. -pp. 18-20.

[9] Akhmetov, T.A. The idea of the “Eternal country (Mangilic Yel)” and old turkish manuscripts // Bulletin of academy of Pedagogical sciences of Kazakhstan. – 2015. – №3. p.11–16

[10] Daulet K. Omarov, , Zhetkergen M. Utegenov, Zhannat M. Maigeldiyeva, and Sandigul K. Daribaeva On the Problem of Formation of the Future Teacher’s Willingness to the Museum Materials//IEJME MATHEMATICS EDUCATION, 2016, VOL. 11, NO. 6, 1607-1620p.

[11] Nasimov, M., Paridinova B. Maigeldiyeva Sh.M.. The concept of spiritual security in science // Perspektivy nauki i obrazovaniya – Perspectives of Science and Education 2019, 40 (4): P. 10-20. Scopus.DOI: 10.32744/pse.2019.4.1

ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ В ВУЗЕ

Шеримова А.С. – докторант, КУ имени Коркыт Ата

Ерназарова Г.Ш. - кандидат филологических наук, КУ имени Коркыт Ата

Избасарова Ж.Ж. – магистр биологии, ст.преподаватель, КУ имени Коркыт Ата

Шалабаева Ж.С. – магистр педагогических наук, Международный казахско-турецкий университет им. К.Ясави

Усенбек Р. – кандидат педагогических наук, профессор, Международный казахско-турецкий университет им. К.Ясави

Abstract. В статье рассмотрена одна из важных проблем профессионального становления будущих педагогов .как формирование учебно-исследовательской культуры у студентов. Авторами отмечается актуальность данной проблемы и представлены результаты ее исследования.

Keywords: формирование, культура, учебно-исследовательская деятельность, учебно-исследовательская культура, вуз, развитие

Introduction. В настоящее время в рамках системы образования значительно усилена проблема формирования учебно-исследовательской культуры студентов. Вместе с тем исследователи отмечают недостаточное внимание к таким аспектам высшего образования, учебно-исследовательская культура, научная и методологическая культура, индивидуальная субъектность, творчество, мобильность студентов и преподавателей и др.

Развитие современного образования, непрерывное повышение квалификации, переквалификация кадров и дальнейшее процветание культуры народов Казахстана является одним из важнейших и долгосрочных направлений государственной политики. Этому подтверждением являются принятые в 2007 году Закон «Об образовании в Республики Казахстан», в 2010 году Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 годы, далее - Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016-2019 годы, на 2021-2025 годы, Послание народу Президента Республики Казахстан, лидера нации Н. А. Назарбаева Стратегия «Казахстан-2050» и другие последующие нормативные документы.[1;2;3;4]

Учебно-исследовательская культура как свойство индивида существует в различных формах – как высокая степень умений, как способ личностной самореализации (привычка, способ жизнедеятельности, увлечение); как некий итог саморазвития индивида, как форма проявления способности и индивидуального стиля учебной деятельности.

Общеизвестно, что учебно-исследовательская культура есть сложный синтез когнитивного, предметно-практического и личностного опыта и что ее нельзя сформировать, дав обучающимся учебное задание или включив его «в деятельность». Обучающийся должен пройти через последовательность ситуаций близких к реальности и требующих от него все более компетентных действий, оценок, рефлексии приобретаемого опыта. Таким

образом, природа учебно-исследовательской культуры такова, что она хотя и является продуктом обучения, но не прямо вытекает из него, а является, скорее, следствием саморазвития обучающегося, в нашем случае студента, причем не столько «технологического», сколько личностного роста, целостной самоорганизации и синтеза своего деятельностного и личностного опыта.

Literaturereview. Профессиональное становление рассматривается исследователями как целостный процесс личностного и профессионального развития специалиста (Н.М. Борытко, А.А. Вербицкий, Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, В.В. Сериков, Н.К. Сергеев, В.А. Сластенин и др.). **Учебно-исследовательская культура студента** в педагогической литературе рассматривается в следующих аспектах: как исследовательская деятельность (Н.В. Кухарев, А.И. Кочетов и др.); как часть педагогической культуры (А.А. Молдажанова); как синоним научного творчества (Я.А. Пономарев и др.); как часть методологической культуры учителя (В.А. Сластенин, В.Э. Тамарин и др.); как определенный уровень педагогического мышления (Ю.Н. Кулюткин, Г.С. Сухобская и др.); как профессионально-исследовательская культура (З.А. Исаева и др.); как инструмент исследовательского труда (П.Т. Приходько и др.); как ступень развития профессиональной компетентности (А.К. Маркова и др.); как профессиональная культура (В.А. Сластенин и др.); как проявление методологического мышления (О.С. Анисимов и др.); как культура труда научного работника (К.М. Варшавский, Т.И. Саломатова и др.); как способность исследователя (Е.И. Регирер и др.); как результат реализации исследовательского подхода к процессу обучения (Т.И. Шамова, Г.А. Камышникова и др.); как средство инновационной деятельности (Л.С. Подымова, И.И. Цыркун и др.); как фактор освоения педагогических технологий (Г.К. Селевко и др.); как составляющая менталитета педагога (Б.С. Гершунский и др.); как составная часть духовной культуры (М.М. Мухамбаева и др.);

Вышеуказанные теоретико-практические положения учитываются в ходе нашего исследования. Сама проблема учебно-исследовательской деятельности студентов не является новой в педагогике высшей школы. Этой проблемой интересовались много педагогов, как З.А. Исаева, Ш.Т. Таубаева, Е. Бережнова, В.В. Краевкий и др. Однако, в настоящий момент, нужно признать изменение ее содержания, увеличении информационного потока при одновременном дефиците учебного и внеучебного времени. В этой связи, по нашему мнению, необходимо рассмотрение учебно-исследовательской деятельности в контексте самоорганизующих начал личности студента.

К учебно-исследовательской работе (УИД) студенты приобщаются в течении всех лет обучения, изучая теорию выбранной области знания, решая учебно-исследовательские задачи, слушая лекции, изучая рекомендованную преподавателем и самостоятельно подобранную литературу, делая доклады на спецсеминарах, участвуя в обсуждении проблемных вопросов. По мнению С.И. Архангельского, учебно-исследовательские задачи - это логически связанные учебно-исследовательские проблемы, которые позволяют студентам получить новые знания об объекте, способе и средстве научных исследований [5]. В.И. Андреев определяет учебно-исследовательские умения как умения применять соответствующие приемы научного метода в условиях решения учебной проблемы, выполнения учебно-исследовательского задания [6].

Учебно-исследовательская работа готовит студентов к овладению другими видами исследования, которые в условиях вуза находят наиболее полное выражение в написании курсовых и выпускных квалификационных работ, которые имеют прямое отношение к формированию студента-исследователя, обладающего умением проводить исследовательскую работу. В итоге вузовского обучения у выпускника должны быть сформированы основные исследовательские умения: наблюдать и анализировать явления, изучать и обобщать передовой опыт, выдвигать и обосновывать актуальную проблему исследования, формулировать гипотезу и проверять данные, на которых она строится,

проводить эксперимент, интерпретировать полученные результаты, обобщать материал в виде доклада, курсовой и выпускной квалификационной работы.

Особую значимость в осмыслении культуры учебно-исследовательской деятельности приобретают понятия "методологическая культура", "интеллектуальная культура", "креативная культура", "информационная культура". Они являются показателями качества учебно-исследовательской деятельности студентов. Основными компонентами, например, методологической культуры является система ценностных ориентаций на творческую самореализацию и саморазвитие в системе фундаментального, поискового, творческого по сути процесса познания и самопознания; система методов познания и самопознания с учетом их взаимосвязи и взаимообусловленности; особенности методологического мышления: проблемность; ассоциативность; рефлексивность, эмпатийность; нестандартность; критичность и др.

Содержание учебно-исследовательской культуры студента включает в себя: осмысление новой парадигмы развития общества, восприятие смены парадигмы образования и тенденцию развития системы общего среднего образования, осознание новой парадигмы педагогической деятельности, осмысление нового содержания образования, знание парадигмальных ветвей педагогического развития, участие в процессе реализации новых идей в системе образования.

Как целостный, многомерный феномен культура учебно-исследовательской деятельности студентов реализуется в личностно-ценностном пространстве их методологической, интеллектуальной, информационной, креативной культуры. Здесь следует еще раз подчеркнуть, что уровень культуры учебно-исследовательской деятельности определяет ее качество и качество процесса познания в целом.

Исходя из данного подхода, можно утверждать, что учебно-исследовательская культура студента формируется в ходе профессионального образования, активного участия в образовательном процессе, включающего в себя профессиональное воспитание и самовоспитание, профессиональное обучение и самообразование, профессиональное развитие и саморазвитие

Methodology. Теоретико-методологической основой исследования являются философская теория познания; учение о значимости профессиональной культуры для развития личности и становления ее профессионализма; общеметодологические принципы гуманизации и индивидуализации, интеграции и дифференциации, интенсификации и стандартизации педагогического образования, современные концепции и прогрессивные идеи его развития; системный, личностно-деятельностный подход к анализу и моделированию педагогических объектов, процессов, технологический подход к проектированию дидактических условий формирования учебно-исследовательской культуры; идеи использования исследовательской деятельности в образовании (В.И. Андреев, С.В. Герасименко, В.И. Загвязинский, В.В. Краевский, П.И. Пидкасистый, В.А. Сластенин, Т.И. Торгашина Г.И. Щукина); теории учебных задач и их использование в учебно-воспитательном процессе (Г.А. Балл, Л.Л. Гурова, И.Я. Лернер, Е.И. Машбиц, Л.М. Фридман); психология решения задач (А.Ф. Эсаулов); развивающее обучение (И.С. Якиманская); теоретические основы профессиональной педагогики и общедидактические основы педагогического образования.

В исследовании нами были реализованы следующие методы исследования: теоретический обзор и анализ научной литературы; моделирование общей и частных гипотез исследования и проектирование результатов и процессов их достижения на различных этапах поисковой работы; общенаучные (эксперимент); группа эмпирических методов (групповые письменные опросы); методы статистической обработки данных исследования; интерпретационные методы анализа полученных результатов, экспертная оценка, анализ учебно-исследовательских работ и выполнения тестовых заданий, наблюдения, обобщение педагогического опыта преподавателей вуза, диагностика отдельных компонентов учебно-

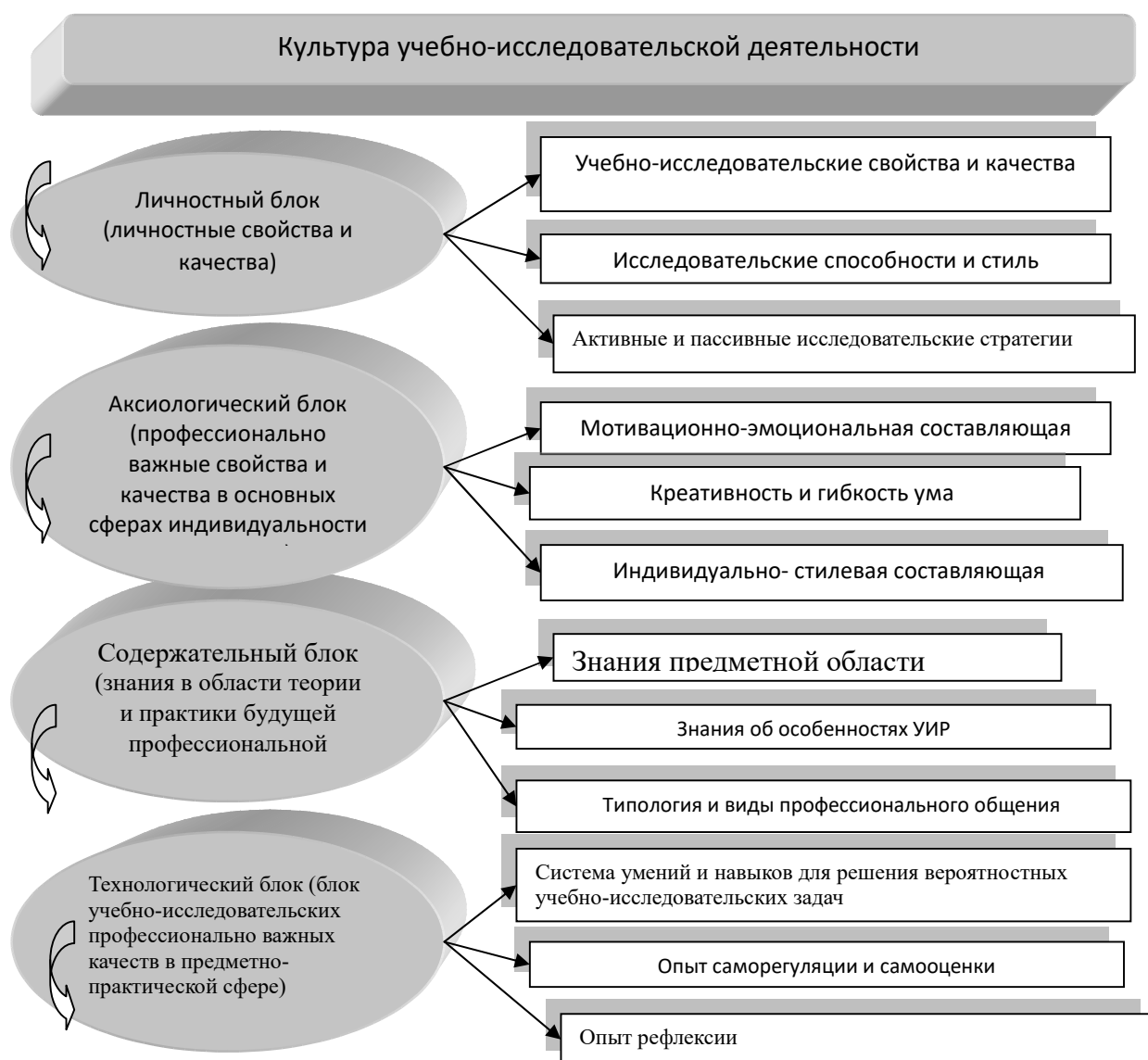
исследовательской деятельности, экспериментальная работа по исследованию возможностей отдельных педагогических средств и их групп.

Results. Решение поставленных задач планировалось и осуществлялось нами в три этапа.

1 этап - был связан с изучением теоретических источников по проблеме исследования, нормативно-правовых актов, программно-методических материалов и отчетов по проблемам качества подготовки будущих педагогов. В данный период уточнялись предмет и объект исследования, разрабатывались исходные положения гипотезы, обобщался передовой опыт вузов относительно реализации формирования исследовательских умений обучаемых.

2 этап - был связан с изучением реального состояния проблемы формирования учебно-исследовательской культуры будущих педагогов. Данный период представлял собой процесс учебно-исследовательской работы, в результате которой были выявлены существенная значимость учебно-исследовательской культуры, ее качественные показатели и условия обеспечения ее формирования в образовательной среде вуза.

3 этап - включал контрольно-корректирующий этап экспериментальной работы с целью проверки поэтапной технологии формирования учебно-исследовательской культуры будущих педагогов. В этот период были разработаны рекомендации по дидактическому обеспечению данного процесса, были обобщены результаты экспериментальной работы, сформулированы выводы по итогам эксперимента.

Эксперимент проводился на базе гуманитарно-педагогического факультета (ыне – института) Кызылординского государственного университета им. Коркыт Ата, Кызылординского университета «Болашак», в академических группах специальностей 5В010300 (6В01101) - «Педагогика и психология», 5В010200 (6В01300)– Педагогика и методика начального обучения в течение 2017-2018,2018-2019. 2019-2020 учебных годов.

В процессе исследования были выявлены также барьеры в овладении студентами культурой учебно-исследовательской деятельности. Учебно-исследовательская деятельность студентов как один из видов деятельности направлен в первую очередь на совершенствование знаний. Эта работа осуществляется под руководством педагогов, в результате которой студенты открывают новые, объективно-значимые знания об объекте исследования, способе или средстве деятельности, развивают свои творческие способности и профессиональные качества личности. При этом мы, преподаватели, так же находимся в ситуации развития своих профессиональных возможностей, поиска и подбора новых, более результативных педагогических методик и технологий. Культура учебно-исследовательской может быть представлена в виде следующих ее содержательно-структурных компонентов. (См. Рис. 1.)

В соответствии с основными концептуальными положениями, разработанная структурно-содержательная модель формирования культуры учебно-исследовательской деятельности студентов, которая включает в себя:

- 1) социально-образовательные потребности и профессионально-ценностные ориентации вуза и личности;
- 2) принципы организации процесса формирования культуры учебно-исследовательской деятельности студентов вуза;
- 3) содержание и педагогические условия реализации процесса формирования культуры учебно-исследовательской деятельности;
- 4) качественные и количественные результаты этого процесса.

Наличие и соблюдение перечисленных условий ведет к формированию, развитию умений и навыков студентов в учебно-исследовательской деятельности. На основе выделенной закономерности и принципов нами была разработана структурно-содержательная модель формирования культуры учебно-исследовательской деятельности студентов вуза (рисунок 2).

Рисунок 2 – Структурно-содержательная модель формирования УИД студентов вуза

В основе нашей модели использована указанная «понятийная цепочка»: факт - проблема - исходные концептуальные положения - идея - замысел - гипотеза - ход - желаемый результат (таблица 1).

Таблица 1- Содержание понятийной цепочки формирования культуры учебно-исследовательской деятельности

Понятийная цепочка	Содержание работы по проблеме формирования УИД студентов
Исходный факт	Студенты вуза слабо владеют умениями УИД при объективной необходимости выполнения дипломного проекта, низкое качество выпускных квалификационных работ
Проблема	Как обеспечить высокий уровень владения студентами умениями УИД в дидактической подготовке?
Ведущее концептуальное положение	Вера в потенциальные исследовательские возможности каждого студента вуза
Идея, замысел, ход	Реализовать в дидактической подготовке студентов вуза принцип, единства учебно-воспитательной и научно-исследовательской деятельности, обеспечить на основе моделирования научных исследований в процессе обучения прочное овладение базовыми знаниями и исследовательскими умениями
Желаемый (искомый) результат	Прочное усвоение базовых предметных знаний, формирование культуры УИД студентов высокого уровня развития, высокое качество исполнения выпускной квалификационной работы

Следовательно, культура учебно-исследовательской деятельности реализуется на трех уровнях: личностно- ценностном; процессуально-деятельностном; коммуникативном.

Для более четкой организации контроля сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности студентов нами была разработана система диагностики уровня сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности будущих педагогов.

Таблица 2 - Система диагностики уровня сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности будущих педагогов

Компонент УИД	Критерии	Показатели	Методики определения
Мотивационный	Мотивация	- способность к творческой самореализации; - внутренние предпосылки учебной самореализации; - учебно– исследовательские мотивы и интересы; - активность; - приоритетность цели.	Тесты В.И. Андреева, И.Ф. Исаева, М.И. Ситниковой, М.И. Марьину, адаптированные к исследованию
Когнитивно-смысловой	Научно-исследовательские знания	- полнота усвоения содержания; - полнота усвоения объема понятия; - коэффициент усвоения практических действий; - коэффициент прочности усвоенных понятий	Дидактические тесты, метод поэлементарного и пооперационного анализа А.В. Усовой, адаптированные к исследованию

Деятельностно-прогностический	Научно-исследовательские умения	- коэффициент полноты овладения учебно-исследовательскими умениями; - коэффициент прочности овладения умениями; - осознанность.	Дидактические тесты, метод поэлементарного и пооперационного анализа А.В. Усовой, экспертная оценка
	Рефлексия	- рефлексивный анализ; - самооценка способности к исследовательской и инновационной деятельности	Тесты В.А. Сластенина, Л.С. Подымовой, адаптированные к исследованию
	Результаты УИД	актуальность, оригинальность, новизна исследования, анализ литературы, внедрение результатов, качество оформления и др.	Экспертная оценка

Кроме того, в нашем представлении в процессе диагностики сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности студентов учитывались индивидуальные различия обучающихся по следующим показателям:

- характер протекания психических процессов (ощущения, восприятия, представлений, памяти, внимания, мышления, воображения, речи);
- уровень знаний, умений, смысловых заключений, (полнота, глубина, действенность);
- работоспособность (возможность совершать деятельность, степень ее интенсивности, легкость или затрудненность протекания, отвлекаемость);
- уровень интеллектуальной, познавательной и практической самостоятельности и активности; темп продвижения (быстрый, средний, слабый);
- отношение к учению (положительное, безразличное, негативное), мотивация; наличие и характер познавательных интересов (аморфные, стереотипные, широкие);
- уровень волевого развития (высокий, средний, низкий).

Действенно-рефлексивный этап формирования культуры УИД кроме реализации комплекса системы усложняющихся творческих заданий в ходе учебного процесса подразумевал следующие виды работ:

1. Подготовку педагогов в рамках развития их творческого потенциала и вооружение дидактическим инструментарием формирования культуры УИД студентов. Формирование у них исследовательских умений и организация работ по созданию и использованию технологических цепочек усложняющихся заданий.

2. Разработку и проведение элективного курса.

В связи с поставленной задачей нами были разработаны программа элективного курса «Планирование и организация научной исследовательской работы» (См. Таблица 3).

Цель преподавания курса «Планирование и организация научной исследовательской работы» - формирование знаний об управлении научными процессами, организации исследований, деятельности научных групп и ученых, методологии педагогических исследований.

Таблица 3- Программа элективного курса «Планирование и организация научной исследовательской работы» (1 кредит)

№	Наименование тем	Форма занятия		
		Лек	Сем.	СРС
1	Модуль I. Значение науки в развитии цивилизации Лекция I. Наука как одна из форм человеческого сознания и специфическая сфера человеческой деятельности.			

2	Семинар 1. Проблемы научного творчества История понятия об исследовательском методе и его применения в педагогике		1	
3	Лекция 2. Возрастные особенности формирования исследовательских качеств и способностей.			
4	Модуль 2. Методология научного познания и творчества. Лекция 3. Научное изыскание как основная форма научной работы.			
5	Семинар 2. Организационная структура науки Республики Казахстан		1	
6	Лекция 4. Методология педагогического исследования.			
7	Семинар 3. Методологические основы научного познания			1
8	Лекция 5. Понятийный аппарат педагогического исследования.			
9	Модуль 3. Структура педагогического исследования. Лекция 6. Общая характеристика и организация научно- педагогических исследований.			
10	Семинар 4. Подготовка к написанию диссертации и накопление научной информации			1
11	Лекция 7. Логическая структура научного исследования.			
12	Семинар 5. Работа над диссертационным исследованием. Общедидактические методы обучения и их влияние на развитие исследовательской деятельности			1
13	Лекция 8. Принципы и методы педагогических исследований. Принципы формирования исследовательской деятельности			
14	Семинар 6. Обработка результатов экспериментальных исследований			1
15	Семинар 7. Оформление результатов научной работы и передача информации		1	
16	Семинар 8. Организация работы в научном коллективе		1	
17	Семинар 9. Планирование работы научного работника Внутренняя мотивация и интерес к исследовательской деятельности. Возрастные закономерности развития исследовательской деятельности		1	1

В ходе освоения содержания, предлагаемого в рамках элективного курса, студенты закрепляли, систематизировали знания о методах исследования и особенностях их применения для решения исследовательских задач. Студентам предлагались задания, требующие актуализации ориентировочного компонента: поставить исследовательскую задачу, спланировать ход её решения, выделить критерии, подобрать диагностические методики и т.д.

Разработанная программа элективного курса является важным в подготовке педагогов к руководству учебно-исследовательской деятельностью студентов. Основной целью предлагаемого курса состоит в теоретическом и практическом повышении квалификации педагогов для руководства учебными и научными исследованиями обучающихся вуза, диагностика готовности педагога к руководству такой деятельностью, развитие у самого педагога исследовательской деятельности, а также развитие и интериоризация самими педагогами принципов научной этики.

Цель курса заключается в приобретении студентами функционального навыка исследования как универсального способа освоения действительности, развитии способности к исследовательскому типу мышления, активизации личностной позиции студента в образовательном процессе на основе приобретения субъективно новых знаний. Предлагаемое в исследовании содержание элективного курса «Планирование и организация

научной исследовательской работы» способствует формированию навыков проведения научного исследования.

Основные задачи курса:

- Углубить и дополнить теоретические знания студентов теории и технологии педагогического исследования, исследовательской и опытно-экспериментальной работе в организациях образования

- Ознакомить студентов методологией и методами педагогического исследования;

- Показать значимость исследовательской культуры в профессиональной компетенции студентов;

- Создать условия в профессионально-практической деятельности студента для формирования способности проведения методики и техники (технология) исследования.

- Формировать у студентов исследовательские способности, культуру научного творчества.

В процессе изучения этого курса студенты должны освоить следующие знания, умения и навыки:

- умение наблюдать, анализировать и объяснять данные наблюдений, отделять существенные факты от несущественных; умение проводить эксперимент (имеется в виду его постановка, объяснение и оформление результатов);

- осознание гносеологического цикла и умение осуществлять активный поиск на его отдельных этапах;

- понимание структуры теоретического знания; овладение общенаучными идеями и принципами; умение выделять главное в сложных явлениях природы, абстрагироваться, анализировать и обобщать материал.

Курс рассчитан на 1 кредит, из них 10 часов лекций, 5 часов практическое занятие, СРСП-5часов и СРС выделено 25 часов. Все занятия проводились в соответствии требованиям кредитной технологии и использовались интерактивные методы обучения.

Формирование учебно-исследовательской культуры у студентов возможно и в процессе организации работы научно-исследовательских кружков. В частности, в соответствии с основной целью и задачами исследования нами проведены ряд мероприятий по организации УИД студентов, входящих в состав студенческого кружка «Гибрат», сформированного на базе кафедры педагогики и психологии.

Для экспериментального обоснования эффективности обозначенных условий в формировании культуры учебно-исследовательской деятельности студентов нами были созданы контрольная и экспериментальная группы.

Экспериментальная работа по формированию культуры учебно-исследовательской деятельности будущих специалистов осуществлялась в три этапа. В эксперименте приняло участие 80 студентов и 10 преподавателей.

На этапе констатирующего эксперимента была обоснована актуальность проблемы исследования и намечены пути её решения. Анкетирование преподавателей показало, что они понимают термин «культура учебно-исследовательской деятельности» неоднозначно, иногда весьма широко. Например, как способность самостоятельно выполнять работу с элементами исследования или как умение осуществлять творческий подход при выполнении заданий. Иногда их считают умениями анализировать, сравнивать, выдвигать гипотезы, описывать наблюдаемые процессы и явления и т.п. Не смогли ответить на вопрос 11,10 % опрошенных преподавателей. Большинство преподавателей считают необходимым формирование культуры учебно-исследовательской деятельности студентов. Однако в вузе задачу ее формирования не ставят 13,8 % опрошенных; ставят, но не решают 44,6 %. Необходимо отметить, что 41,6 % преподавателей вообще никак не определились с ответом на этот вопрос.

В последующем согласно плану исследования был организован и проведен обучающий педагогический эксперимент.

I период формирующего (обучающего) эксперимента. На данном этапе исследования мы разработали и предложили студентам методику процесса формирования учебно-исследовательской культуры. [7,8] Данная методика заключается в разработке системы творческих задач, в проведении лекций с проблемным элементом и использовании на занятиях системы практических задач с исследовательскими ситуациями и заданиями. [9]

II период формирующего эксперимента сопровождался организацией и проведением занятий элективного курса на тему: «Планирование и организация научной исследовательской работы» (1 кредит). Разработали учебно-методический комплекс элективного курса. В программе собраны тематические планы лекционного, практического занятия. В ходе чтения элективного курса уточнялись потребности и мотивы учебно-исследовательской работы студентов. С этой целью со студентами была проведена анкета для определения готовности к учебно-исследовательской работе и мотива исследования. В ходе экспериментальной работы после изучения курса «Планирование и организация научной исследовательской работы» студентам провели анкетирование.

Таким образом, результаты опытно-экспериментальной проверки полностью подтвердили гипотезу исследования и показали эффективность разработанной методики формирования культуры УИД будущего педагога. В результате проведенного обучающего педагогического эксперимента удалось установить, что применение разработанной методики позволяет эффективно формировать культуру УИД. Количественная оценка результатов педагогического эксперимента проводилась по процентному соотношению студентов, находящихся на том или ином уровне сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности в начале эксперимента и в ходе экспериментальной работы. Для оценки динамики исследуемого процесса в ходе опытно-экспериментальной работы, были использованы следующие показатели динамических рядов:

- средний показатель (СП), отражающий количественную оценку роста уровня сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности, который вычислялся по формуле: $СП = \frac{Y}{n}$, где Y – сумма значений показателя, n – количество наблюдений. Средний показатель (СП), отражающий количественную оценку роста уровня сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности, который вычислялся по формуле:

где a , b , c — выраженное в процентах количество студентов, находящихся на низком, среднем и высоком уровнях;

- показатель темпа роста (Y), который отражает качественный рост исследуемого показателя и вычисляется по формуле [75]:

где u_1 ; u_2 ; u_3 – выраженное в процентах количество респондентов, имеющих соответственно низкий, средний и высокий уровень сформированности культуры на конец эксперимента, x_1 ; x_2 ; x_3 – выраженное в процентах количество респондентов, имеющих соответственно низкий, средний и высокий уровень сформированности культуры на начало эксперимента;

- показатель абсолютного прироста (G), который отражает разность начального и конечного значения уровня развития исследуемого показателя. Показатель абсолютного прироста вычисляется по формуле [75,57]:

$$G = П(\text{кон}) - П(\text{нач}),$$

где $П(\text{нач})$ - начальное значение показателя, $П(\text{кон})$ - конечное значение показателя;

- коэффициент эффективности экспериментальной методики, который вычисляется по формуле:

$$K_{\text{эфф}} = \frac{СП(\text{э})}{СП(\text{к})},$$

где $СП(\text{э})$ – значение среднего показателя экспериментальной группы, $СП(\text{к})$ – значение среднего показателя контрольной группы.

Таблица 4- Результаты проверки воздействия педагогических условий на формирование культуры учебно-исследовательской деятельности

Группа	Этап	Уровень сформированности опыта НИД						СП	К _{эфф}
		Низкий		Средний		Высокий			
		кол-во	%	кол-во	%	Кол-во	%		
ЭГ-1	начало	24	57,14	16	38,1	2	4,76	1,48	0,96
ЭГ-1	конец	11	26,19	24	57,1	7	16,67	1,90	1,16
ЭГ-2	начало	23	56,10	16	39,0	2	4,88	1,49	0,96
ЭГ-2	конец	10	24,39	24	58,5	7	17,07	1,93	1,17
ЭГ-3	начало	51	56,67	34	37,8	5	5,56	1,49	0,98
ЭГ-3	конец	22	24,44	49	54,4	19	21,11	1,97	1,19
КГ-1	начало	45	51,14	38	43,2	5	5,68	1,55	-
КГ-1	конец	38	43,18	43	48,9	7	7,95	1,65	-
КГ-2	начало	48	53,93	36	40,4	5	5,62	1,52	-
КГ-2	конец	39	43,82	42	47,2	8	8,99	1,65	-

Оценка качественного роста уровня сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности осуществлялась с помощью непараметрического критерия Пирсона. Его выбор объясняется тем, что этот метод оценки результатов позволяет не рассматривать анализируемое статистическое распределение как функцию и не предполагает предварительное вычисление параметров распределения. В основе принятой статистической гипотезы лежал тезис, что формирование культуры учебно-исследовательской деятельности у будущих специалистов примет характер эффективно действующей системы при реализации выделенного комплекса педагогических условий. Проверка гипотезы осуществлялась в два этапа. На первом этапе были выделены три группы студентов: две экспериментальных и одна контрольная. Непрерывность формирования культуры учебно-исследовательской деятельности поддерживалась в обеих группах.

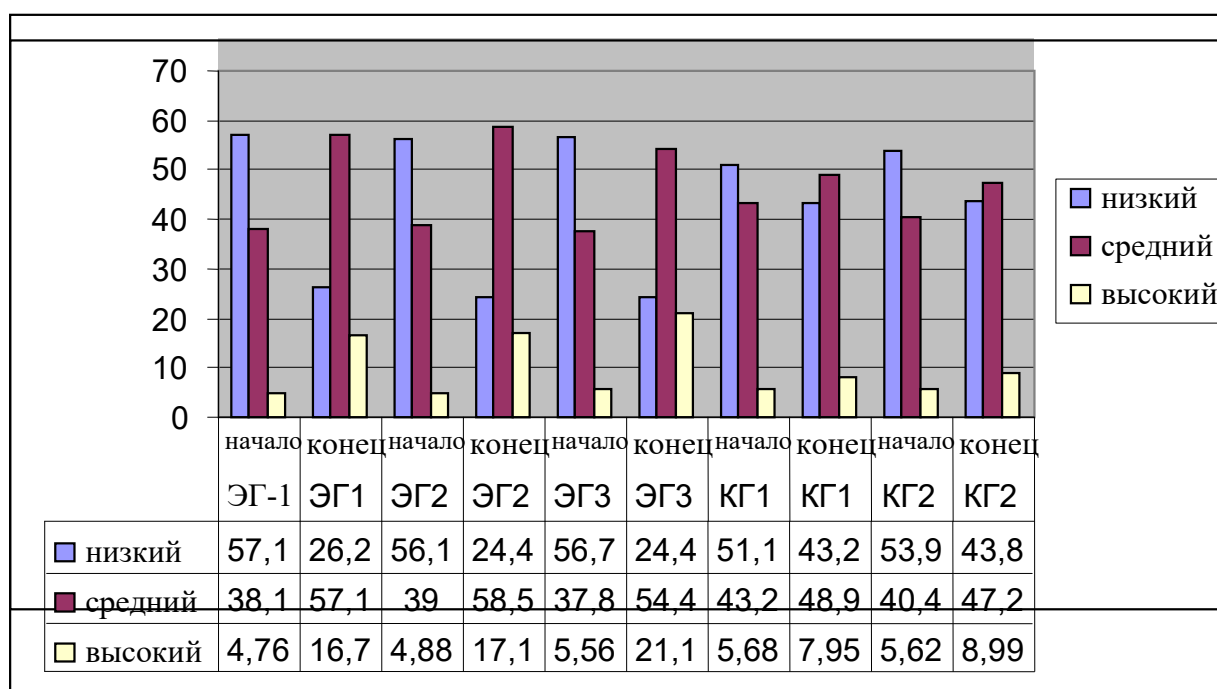

Рисунок 3- Результаты проверки воздействия педагогических условий на формирование культуры учебно-исследовательской деятельности

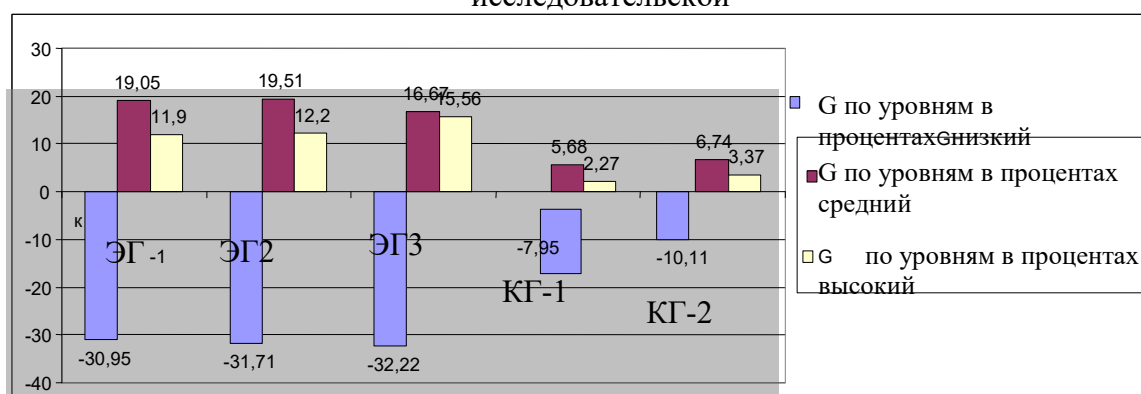
Кроме этого в первой (ЭГ-1) группе осуществлялось формирование внутреннего образа «Я – исследователь», а во второй (ЭГ-2) - включение в информационное научно-

исследовательское пространство университета. В контрольной группе (КГ-1) работа осуществлялась в рамках традиционного обучения. На втором этапе были выделены две группы студентов: экспериментальная (ЭГ-3) и контрольная (КГ-2). В экспериментальной группе был реализован выделенный комплекс педагогических условий. В контрольной группе (КГ-2) работа осуществлялась в рамках традиционного обучения. Результаты определения уровня сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности, а также значения статистических показателей представлены в таблицах 4 и 5.

Таблица 5 - Динамика изменения уровня сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности

Группа	G по уровням в процентах			G по СП	G по $K_{эфф}$	Y
	низкий	средний	высокий			
ЭГ-1	-30,95	19,05	11,90	0,43	0,20	1,29
ЭГ-2	-31,71	19,51	12,20	0,44	0,21	1,30
ЭГ-3	-32,22	16,67	15,56	0,48	0,21	1,32
КГ-1	-7,95	5,68	2,27	0,10		1,07
КГ-2	-10,11	6,74	3,37	0,13		1,09

Рисунок -4 Динамика изменения уровня сформированности культуры учебно-исследовательской

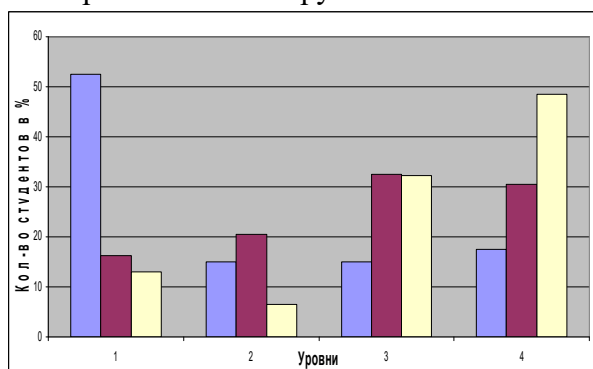

Для оценки ее результатов по определению влияния формирования учебно-исследовательской деятельности студентов на эффективность их обучения и, прежде всего, таких ее составляющих, как познавательная, коммуникативная и творческая, были выделены соответствующие уровни успешности, которые определялись нами на основе экспертных оценок. (1-ый уровень – репродуктивно-адаптивный, 2- коммуникативно-организационный, 3-интеллектуально-эвристический, 4-креативно-созидательный), полученные результаты отражены на рис-15

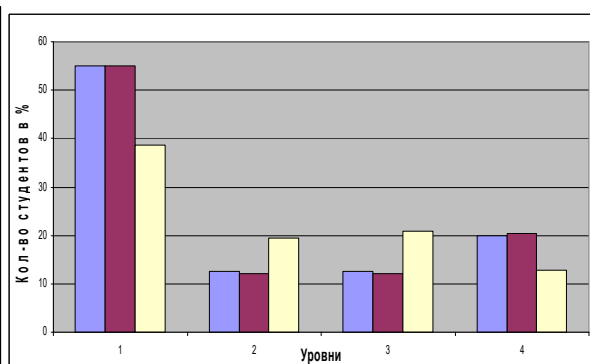
Оценка полученных результатов показала, что уровень сформированности культуры учебно-исследовательской деятельности у студентов в экспериментальных группах выше, чем у студентов в контрольных. Кроме того, можно выявить общую тенденцию: формирование культуры учебно-исследовательской деятельности у будущих специалистов идет более успешно в группе, где реализован комплекс педагогических условий.

Conclusion. Таким образом, студенты экспериментальной по всем проведенным методикам показывают стабильные высокие данные. Для них приемлем компромисс между неопределенным отношением к профессии педагога и продолжением обучения в вузе, и вероятной перспективой в дальнейшем работать по этой специальности.

Рисунок – 5 Результаты эксперимента
Экспериментальные группы

Контрольные группы

■ до начала эксперимента

■ в конце эксперимента

■ в конце эксперимента бакалавры

Студенты осознают необходимость овладения педагогическими знаниями, и имеют устойчивый интерес к исследовательской деятельности. Студенты же контрольной группы отмечают необходимость рефлексии для успешной профессиональной деятельности. Однако, сформированность рефлексивных действий проявляют только в специально создаваемых ситуациях. Будущие педагоги этой группы характеризуются отсутствием сложившейся системы саморазвития, а ориентация на развитие сильно зависит от условий. Владеют более обобщенными педагогическими знаниями. Они способны оперировать основными терминами, законами, явлениями, умеют проверять объективность накопленных фактов в «стандартных» условиях. Осуществляют деятельность по образцу. На учебных занятиях студенты «ситуативно» участвуют в профессионально-ориентированных видах учебной деятельности. Для студентов экспериментальной группы характерно креативность, стремление развить себя, сохранение собственной индивидуальности, стремление к духовному удовлетворению, они характеризуются устойчивым интересом к профессии. Многие из них самостоятельно планируют профессиональные перспективы с учетом большинства согласованных факторов, имеют адекватную самооценку, целенаправленно оперируют педагогической деятельностью и личностными качествами как средством самосовершенствования. Будущие педагоги постоянно демонстрируют сформированность рефлексивных действий, характеризуются активным саморазвитием, владеют широким кругом четко дифференцированных психолого-педагогических знаний, умеют выделять главное, вскрывать связи проводить аналогии, способны переносить приобретенные знания в новые ситуации, на занятиях в процессе обучения в вузе принимают активное участие в профессионально-ориентированных видах учебной деятельности.

На основании теоретического анализа и экспериментальной проверки эффективности предлагаемой технологии и методики формирования учебно-исследовательской деятельности у студентов - будущих педагогов-психологов можно сделать следующие выводы и заключения:

1. Современные тенденции развития высшего образования диктуют необходимость развития, реализации и учета образовательным процессом высшей школы индивидуальности каждого обучающегося, особенностей их подготовки на различных уровнях и по различным траекториям в условиях перехода к многоуровневой системе образования студентов в вузах, что отвечает требованиям реформирования системы образования и позволяет наиболее полно раскрыть потенциальные возможности студентов. Ориентация на деятельностный подход позволяет сформировать у студентов: мобильность и критичность мышления; системность знаний и способов овладения ими в процессе деятельности; регуляцию мыслительных процессов; умение ориентироваться во все увеличивающемся потоке научной и специальной информации; способность к индивидуальному творческому подходу при

самостоятельном решении задач научного и профессионального характера, позицию подлинного субъекта будущей профессии.

2. Исследование позволило обосновать целостную концепцию и систему развития индивидуального стиля учебно-исследовательской деятельности студентов в вузе. Она основывается на педагогических и психологических закономерностях, детерминирована содержанием, методами, организацией образовательного процесса и индивидуальными особенностями студентов вузов, представляя собой: совокупность приемов, способов реализации индивидуального стиля учебной деятельности студентов, осуществляемым на этапах целеполагания, мотивации, определения содержания, характера, степени трудности образовательных задач, способов действия, контроля и самоконтроля, т.е. представляет целостный механизм со своей технологией, организацией и управлением. В результате проведенного исследования были разработаны и обоснованы подходы к актуализации модели образования, определены методологические основы педагогического исследования, проблемы становления культуры учебно-исследовательской деятельности студентов проведен категориальный анализ проблем реализации указанной модели образования. В работе изложен психолого-педагогический анализ современных подходов к реализации культуры учебно-исследовательской деятельности и его модели обучения.

Литература.

- [1] Послание Президента Республики Казахстан – Лидера нации Н.А.Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» - Астана, 2010
- [2] Закон «Об образовании в РК»: Закон РК от 27.07.07 №319-III //Казахстанская правда. – 2007. – 15 августа. – С.5
- [3] Государственная программа развития образования РК на 2011-2020 годы //Казахстанская правда.-2010.-14 декабря.-С.10-12
- [4] Государственная программа развития образования и науки РК на 2016-2019 годы – Астана, 2015
- [5] Архангельский С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и методы М.: Высшая школа, 1980. - 368с.
- [6] Андреев В.И. Эвристическое программирование учебно-исследовательской деятельности / В.И. Андреев. - М.: Высшая школа, 1981. - 240 с.
- [7] Шапова Т.Н. Основы мониторинга исследовательской культуры будущего учителя музыки [Текст] / Т.Н. Шапова // Вестник Томского государственного университета: общенаучный периодический журнал. - 2008.- № 307.
- [8] Таубаева Ш. Исследовательская культура педагога. Учебное пособие для студентов и преподавателей педагогических колледжей и педагогических институтов. – Алматы, 2002. - 255с.
- [9] Усова А.В. Формирование у школьников научных понятий в процессе обучения// А.В.Усова.-М.:Педагогика, 1986. -177с.
- [10] Шеримова А.С. Білім беру кездері жоғары оқу орнындағы студенттердің оқу-зерттеу әрекеті мәдениетін қалыптастырудың үрдісі ретінде.// Қорқыт Ата атындағы ҚМУ. Ғылым, білім және инновация: жастардың ғылыми шығармашылығы, жас ғалымдар еңбектерінің жинағы. 2 том, Қызылорда 2010 ж., 298-303
- [11] Шеримова А.С.Культурологическая сущность учебно-исследовательской деятельности студентов высших учебных заведений.// Научно-методический журнал «Профессионал Казахстана» №7 Алматы., июль 2010 г., стр 25-26
- [12] Nasimov M., Paridinova B., Maigeldiyeva Sh. M. Development of the Spiritual Worldview of Future Teachers: Basic Concepts, Essence and Problems// Psychology and Education: An Interdisciplinary Journal 2019, 56 (2): P. 93-104
- [13] Майгельдиева Ш.М., Сапарқызы Ж.Оқу іс-әрекеті барысында студенттердің ақыл-ой қызметін дамуы// Қазақстанның ғылымы мен өмірі - №6/3 - 2019. - 159-166 бб.

ПРИМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В РУСЛЕ ЭТНОМЕТОДИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Просвиркина¹ И.И., Омельченко² Ю.В., Майгельдиева³ Ш.М., Абдрахманова⁴ З.,
Сапаржанова⁵ Ж.

^{1,2} Оренбургский государственный университет, 460018, Оренбург, пр. Победы, 13, Россия
prosvirkina.irina@yandex.rutancorsha@mail.ru

^{3,5} Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Айтеке би 29А, Республика Казахстан,
sharban56@mail.ru, saparzhanova74@mail.ru

⁴ Таразский региональный университет им. Дулати, г. Тараз, ул. Сулейменова 7, Республика
Казахстан, abdrakhmanova_zu@mail.ru

APPLICATION OF MODERN TECHNOLOGIES IN THE FRAMEWORK OF ETHNIC METHODOICAL APPROACH

Prosvirkina¹ I.I., Omelchenko² Yu.V., Maigeldiyeva³ Sh.M., Abdrakhmanova⁴ Z.,
Saparzhanova⁵ Zh.

^{1,2} Orenburg State University, 460018, Orenburg, Pobeda ave., 13,
Russia prosvirkina.irina@yandex.rutancorsha@mail.ru

KorkytAta Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan,
sharban56@mail.ru, saparzhanova74@mail.ru

Taraz Regional University named after Dulati, Taraz, st. Suleimenova 7,
abdrakhmanova_zu@mail.ru

Аннотация. Поиск современных подходов и новых форм обучения в области русского языка как иностранного обусловил актуальность данной статьи. Для реализации идеи внедрения в процесс обучения русскому языку на основе этноориентированного подхода технологии ментальных карт были проанализированы современные точки зрения ученых до данной проблематике, в которых высоко оценивается и новизна этнометодического подхода и перспективность использования технологии ментальных карт.

Авторами разработана и внедрена в процесс обучения русскому языку иностранцев система уроков, основанная на этнометодическом подходе и технологии ментальных карт. Суть системы заключается в том, что ментальные карты становятся системообразующим компонентом каждого урока. Каждый урок имеет смысловое и языковое «продолжение»: на начальном этапе вводится слово (или текст), вокруг которого формируется ядро семантического поля, затем предлагается расширение значения слова (или «расширяется» тематика текста) за счет семантических микрополей. На продвинутом уровне ментальная карта дополняется словами культурно маркированными лексическими единицами, прецедентными феноменами. На одном уроке может быть создано несколько ментальных карт в зависимости от задач урока, которые могут помочь обучаемому систематизировать смысл читаемого (или воспроизводимого) текста, способствовать расширению лексического запаса и грамматических знаний, с учётом этнических особенностей обучаемых.

Как показали наблюдения и контрольные срезы, проводимые в конце изучения каждой темы, применение ментальных карт при обучении различным видам речевой деятельности способствует глубокому анализу прочитанной (или воспринятой на слух) информации, а этноориентированное обучение ускоряет процесс адаптации к культуре страны изучаемого языка и повышает эффективность усвоения нового материала.

Ключевые слова: этнометодический подход, ментальные карты, методика преподавания русского как иностранного

Annotation. This research for modern approaches and new forms of learning in the field of Russian as a foreign language made this article relevant. In order to implement the idea of introducing the mind map technology into the Russian language learning process based on the ethnic national approach, we analyzed the current views of scientists on this issue, which highly evaluates both the novelty of the ethnic methodical approach and the prospects for the use of mind map technology.

The authors have developed and implemented a system of lessons based on the ethnic methodical approach and the mind map technology in the process of teaching Russian to foreigners. The essence of the system is that mind maps become a systematic component of each lesson. Each lesson has a semantic and linguistic “continuation”: at the initial stage a word (or text) is introduced, around which the core of the semantic field is formed, then the extension of the meaning of the word (or “expansion of the subject of the text”) at the expense of semantic microfields is proposed. At the advanced level the mind map is supplemented with culturally marked lexical units, precedent phenomena. Several mind maps can be created in one lesson depending on the objectives of the lesson, which can help the student to systematize the meaning of the read (or reproduced) text, contribute to the expansion of vocabulary and grammatical knowledge, taking into account the ethnic features of the students.

As observations and tests conducted at the end of each topic have shown, the use of mind maps in teaching various types of speech activities contributes to a deep analysis of the read (or listened to) information, and ethnic national learning accelerates the process of adaptation to the culture of the country of the studied language and increases the effectiveness of the assimilation of new material.

Keywords: ethnic methodical approach, mind maps, techniques of teaching Russian as a foreign language

Введение. Актуальность темы исследования обусловлена активным обсуждением в современной методике русского как иностранного ряда проблем, требующих решения. Одна из проблем, активно обсуждаемых в последние годы – это выбор подхода, в частности этноориентированного, при обучении иностранцев русскому языку. Популярность данного подхода обусловлена тем, что взгляд на русский язык через призму родного языка обучаемых позволяет значительно облегчить восприятие изучаемого языка, обогатить речь иностранца лексическими единицами и грамматическими структурами, а также способствует эффективности образовательного процесса. Второй проблемой, связанной с требованиями сегодняшнего дня, становится выбор и применение технологий, методов, приёмов, которые позволят облегчить процесс обучения и сделать его доступным, интересным и эффективным. Одним из методов, позволяющих систематизировать лингвистические и речеведческие знания и умения, является конструирование ментальных карт. Конструирование ментальных карт формирует системное лингвистическое мышление, позволяет разнообразить процесс обучения, задействовать различные виды памяти учащихся (кратковременную, долговременную, образную, словесно-логическую), обучает самостоятельности в работе с учебным материалом. Таким образом, в нашей статье целью является конструирование современного этноориентированного урока, совмещающего традиционные формы обучения и новые технологии. Мы предлагаем, что если конструирование процесса обучения иностранцев русскому языку строить на основе этноориентированного подхода и применения ментальных карт, то это позволит ускорить формирование умений и навыков, необходимых для успешного освоения русского языка и для «вживания» конкретного контингента обучаемых в русскую культуру.

Обзор литературы. Обзор научной литературы по проблеме статьи касается двух вопросов: во-первых, проникновение идей этнометодики в практику преподавания, во-вторых, применение новых технологий, методов, приёмов, продиктованных вызовами времени и этнометодическими принципами. Анализ научных работ по теории и практике методики преподавания русского как иностранного позволяет отметить популярность этноориентированного подхода в современном образовательном поле. В последние годы многие ученые предлагают изучать русский язык через призму родного языка обучаемых. Конечно, научные идеи, которые легли в основу этноориентированного обучения (этнометодики), можно найти в работах В.Н. Вагнер, Е.М. Верещагина, В.В. Воробьева, В.Г. Костомарова, Т.А. Кротовой, Е.И. Мотиной, Гапочки, а в нынешнем веке – в трудах Т.М. Балыхиной, Чжао Юйцзяня, И.Ю. Гавриковой, Е.В. Невмержицкой, О.В. Низкошапкиной, И.А. Пугачева, Е.Ю. Куликовой, А.В. Роговой др.[2, 4, 5, 6, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 21].

В.Н. Вагнер предлагает при обучении русскому языку иностранцев, использовать стратегию, основанную на национально-языковой ориентации обучаемых, анализирует преимущество межязыкового сопоставления и описывает специфику восприятия русского языка франкоговорящими и англоговорящими учащимися. Автором разработана концепция, основанная на данных психолингвистики и сопоставительном подходе к языковым явлениям [4, 5]. Идеи Веры Николаевны нашли реализацию в работах учёных РУДН.

Так в работах Т.М. Балыхиной и Чжао Юйцзяня последовательно аргументируется идея о том, что современная методика изучения русского языка невозможна без учёта национальных особенностей (языковых, культурных, психологических) обучаемого. В диссертации Чжао Юйцзяня представлен анализ опыта преподавания русского языка в России и Китае, основанный на этноориентированной ориентации. Ценными, на наш взгляд, являются предложенные Т.М. Балыхиной и Чжао Юйцзянем принципы этнометодического подхода при конструировании проверочных материалов в форме тестов для китайских студентов. [2, 21].

Развитие идей этнометодического подхода находим в трудах Е.В. Невмержицкой, которая обосновывает два этнокультурных компонента обучения: тематический и страноведческий, позволяющих показать студентам плюрализм различных культур и умение правильно ориентироваться в многоязычном и этнокультурном пространстве. Данные компоненты знакомят студентов с культурными традициями и условиями жизни других народов и создают условия для успешной межкультурной коммуникации. В работах Е.В. Невмержицкая описывает способы и формы этноориентированной методики обучения и предлагает учебные материалы, пособия, которые подтверждают её гипотезу. [14, 15, 16, 17].

В работах И.А. Пугачева подчеркивается, что основным принципом этноориентированной методики является «сопоставление сходных и несовпадающих явлений в двух языках (родном и изучаемом) при отборе и представлении учебного материала на занятиях» [20].

Научная школа Государственного института русского языка имени А.С. Пушкина подошла к проблеме этноориентированного обучения через идею интегрированного изучения культуры и языка, то есть, благодаря обоснованию теории лингвострановедения, которая, как известно, была предложена Е.М. Верещагиным и В.Г. Костомаровым. Учёные предложили ввести лингвострановедение как дополнительный аспект изучения языка, наряду с грамматикой, фонетикой и лексикой. По мнению исследователей, разные национальные культуры не могут полностью совпадать, так как обладают особенностями характера, склада ума, которые влияют на языковую систему. Лингвострановедческие знания позволяют обучаемым понять систему русского языка, в котором многие значения нельзя понять, не обладая лингвострановедческими знаниями [6].

Анализ научных работ конца XX и начала XXI веков позволяет говорить о том, что складывается новое направление (раздел) методики преподавания РКИ, основывающееся на соизучении языка и культуры, которое требует от преподавателя поиска новых форм, способов, методов, способствующих формированию навыков лингвистического вкуса, межкультурного общения и коммуникативного поведения с учетом особенности разных этнокультур. Для описания данного научного феномена используются различные термины: этноориентированное обучение, этнометодическое обучение, этнометодика (термин Т.М. Балыхиной), социокультурная методика и др.

Интерес к исследованиям в области этнолингвистики обуславливает необходимость совершенствования существующих методов преподавания, поиск таких технологий, методов, приёмов, которые учитывают лингвистические, ментальные особенности обучаемого и позволяют систематизировать знания по русскому языку при обучении речевой деятельности, обогащении лексического запаса, формирования навыков грамматики и т.п., а также сформировать новую языковую личность [18].

Одной из таких технологий, которая отвечает требованиям этноориентированного обучения, на наш взгляд, является технология ментальных карт. В образовательном процессе, в частности при обучении иностранному языку (но не русскому), данная технология применяется довольно активно. Как известно, автором технологии ментальных карт (MindMaps, карты ума, интеллект-карты, мыслительные карты, диаграммы связей, ассоциогаммы) является Тони Бьюзен, который доказал, что «мозг функционирует как единое синергетическое целое и радиантно-ассоциативная система в составе радиантной же Вселенной» [3]. Исследователи рекомендуют использовать ментальные карты для конспектирования лекций и текстовых фрагментов, решения творческих задач, подготовки материала по различным темам. Многие считают, что ментальные карты позволяют концентрировать внимание на основной идее с помощью рисунков, стрелок, цветовой подачи материала.

Однако потенциал технологии ментальных карт при обучении русскому языку как иностранному недостаточно реализован в современной практике обучения и освещён в научных исследованиях. В основном, в научных работах освещается описание практики применения ментальных карт при обучении русской грамматики, обогащении речи учащихся лексическими единицами [1, 9, 10, 13]. Вполне естественно, что данная технология используется при аспектном обучении русскому языку, потому что она позволяет структурировать материал и способствует обогащению лексического запаса, а также более быстрому запоминанию информации, что приводит к ускорению процесса обучения, улучшению различных видов памяти учащихся (кратковременной, долговременной, образной, словесно-логической). Но, в зависимости от подхода и целей преподавателя данная технология может использоваться при обучении различным видам речевой деятельности (в процессе чтения, письма, говорения, устной речи). Так как использование технологии ментальных карт позволяет наблюдать изменения в когнитивном и языковом сознании, она может способствовать формированию вторичной русской языковой личности, а формирование вторичной языковой личности [18, 19] возможно только при правильном подходе организации речевой деятельности.

При конструировании процесса обучения в русле этнометодического подхода (предлагаемая методика ориентирована на носителей английского, французского, немецкого языков) нами используется технология ментальных карт при обучении некоторым видам речевой деятельности, которая, на наш взгляд, способствует более глубокому пониманию текста (устного или письменного).

Материалы и методы исследования. Дидактическими материалами, использованными для конструирования системы уроков русского языка для иностранных учащихся, на которых формировались навыки чтения, письма, говорения, аудирования, послужили этноориентированные тексты, извлечённые из учебного пособия «Разговорный русский язык: тексты для чтения и обсуждения» О.А. Климкович, И.А. Кураш [21]. Большая часть текстов данного учебного пособия отражают ментальные особенности, культуру, коммуникативные традиции современных носителей русского языка. Кроме того, в устную речь вводятся концептуально значимые слова, тематически связанные с темой текста и отражающие менталитет носителей русского языка.

Основным методом, на основе которого происходит конструирование учебного процесса становится технология ментальных карт, как особая визуализированная, структурированная техника фиксации информации читаемых или воспроизводимых учащимися текстов. Благодаря сконструированным ментальным картам факты, явления текстов располагаются в иерархическом порядке и, тем самым, облегчают запоминание сюжета читаемого или излагаемого текста. Ментальные карты, которые конструируются по определённой теме на начальном этапе обучения «достраиваются» на последующих этапах. Например, 1) на начальном этапе вводится слово, вокруг которого формируется ядро семантического поля, 2) на следующем этапе расширяется семантическое поле за счёт микрополей, 3) затем

ментальная карта дополняется словами, ассоциативно связанные с изученными словами, 4) на продвинутом этапе вводятся прецедентные феномены [18]. На одном уроке может быть создано несколько ментальных карт в зависимости от целей преподавателя карта может: систематизировать смысл читаемого (или воспроизводимого) текста, способствовать расширению лексического запаса и грамматических знаний, а также способом организации самостоятельной работы учащихся на занятиях по русскому языку как иностранному. Таким образом, при конструировании и использовании ментальной карты на занятии необходимо не только наполнить карту структурно-содержательно, но адаптировать материал, учитывая этнические особенности обучаемых, чтобы применение ментальной карты способствовало ожидаемому эффекту.

Результаты (обсуждение)

В связи с необходимостью разнообразить современный урок русского языка и делать это с ориентацией на культурные традиции носителя языка и особенности менталитета носителей русского языка, а также с учётом достижений современной педагогической и методической наук, была разработана и внедрена в практику оригинальная система уроков. Конструирование данной системы уроков основано на этнометодическом подходе, традиционных основах методики русского как иностранного, внедрения технологии ментальных карт, подвергнутых творческой переработке, продиктованной особенностями изучаемого языка (русского).

При конструировании ментальных карт и включении их в процесс обучения необходимо соблюдать ряд правил:

- ментальная карта должна охватить весь материал по изучаемой теме;
- следует соблюдать структурно-смысловое единство материала по изучаемой теме;
- события на ментальной карте необходимо располагать последовательно;
- необходимо оптимизировать количество и размеры элементов, которые изображены на ментальной карте для более полного их восприятия учащимися;
- использовать цветовые обозначения, обычно, не менее трех (важно учитывать символику цвета в разных культурах);
- центральный образ ментальной карты – самый яркий объект (должен «цеплять взгляд» и быть особенно значимым для культуры обучаемого);
- основные темы или ветви первого уровня представляют собой лучи, отходящие от центрального образа в разные стороны;
- порядок считывания информации начинается с правого верхнего угла и далее движется по часовой стрелке, подобно циферблату часов (если ментальная карта подразумевает другой порядок прочтения, то следует пронумеровать очередность);
- ветви второго порядка отходят от ветвей первого порядка, ветви третьего порядка – от ветвей второго порядка и т.д. (такая информация позволяет мозгу создать целостный образ);
- каждая ментальная карта уникальна и неповторима, создает живые мысли, новые идеи.

Мы предлагаем фрагмент урока по тексту «Нельзя опаздывать» [21].

В классе был урок русского языка. Преподаватель читал новый текст. Студенты внимательно слушали.

– Извините, можно войти? Я опоздал, – сказал Джон.

– Что случилось, Джон? Вчера вы опоздали, сегодня вы опоздали. Нельзя опаздывать на урок.

Вечером Джон пришел домой. Дома он долго думал: «Вчера я опоздал, сегодня я тоже опоздал. Это очень плохо. Не буду больше опаздывать на урок. Завтра я встану рано, в 8 часов, быстро сделаю зарядку, приготовлю завтрак, позавтракаю, повторю домашнее задание. Завтра я не опоздаю!»

Утром Джон встал в 8 часов. Он сделал зарядку, приготовил завтрак, позавтракал, повторил домашнее задание и пошел в институт.

В 9 часов 30 минут Джон пришел в институт.

– Что случилось, молодой человек? Куда вы идете? – спросил дежурный.

– Я иду на урок. Сегодня я не опоздал, – ответил Джон.

– Идите домой, молодой человек! Сегодня нет урока. Сегодня воскресенье.

Нами в программе PowerPoint сконструирована ментальная карта, отражающая содержание текста (см. рис. 1).

Рисунок 1 – Ментальная карта «Нельзя опаздывать»

Ядро ментальной карты – заголовок текста («Нельзя опаздывать»). Ядро текста мы выделили красным цветом и расположили в центре ментальной карты. Основные содержательные элементы ментальной карты отражены в диалогических репликах, оформленных в специальных фигурах «облачках», которые напоминают комиксы известные и популярные практически во всем мире, особенно в американской и европейской культурах. Каждая реплика представляет смысловой отрезок, проиллюстрированный для наглядности и лучшего восприятия смысла учащимися. Ментальная карта имеет структуру, подобную циферблату часов, которая, на наш взгляд, наилучшим образом подходит для текстов, насыщенных действиями. Для того, чтобы не нарушать логику событий, иллюстрации пронумерованы. Фактически все реплики, из которых построена ментальная карта, образуют краткий пересказ текста от первого лица. Можно попросить учащихся пересказать текст от третьего лица.

В качестве задания в тестовой форме можно предложить учащимся ответить на вопросы к тексту (см. рис. 2). Тестовая форма задания позволяет за короткое время выявить усвоение смысла прочитанного, исключить искажение смысла текста. Краткая форма высказывания является средством упорядочения и эффективной организации содержания текста. Иллюстрации подключают образное мышление учащихся и вовлекают в учебный процесс.

Рисунок 2 – Ментальная карта «Ответьте на вопросы»

В следующем задании (см. рис. 3) учащимся предлагается пересказать текст, опираясь на вопросы. Вопросы составлены с опорой на фразы, из которых построена ментальная карта (см. рис. 1). Иллюстрации, опорные фразы и вопросы в ментальной карте № 3 позволяют учащимся быстро вспомнить ход событий, а также самостоятельно сконструировать предложения необходимые для пересказа текста. Таким образом, вопросы представляют собой план пересказа текста.

Рисунок 3 – Ментальная карта «Выберите правильный вариант ответа»

Также в качестве одного из заданий, связанных с пониманием текста, учащимся предлагается подобрать синонимы к выделенным словам (см. рис. 4). Структура ментальной карты при этом не меняется. К выделенным словам предлагается по два варианта ответов. Задание выявляет степень понимания основной лексики текста, обогащает активный словарь учащихся, а также позволяет определить понимание взаимосвязи слов и их определений.

Рисунок 4 – Ментальная карта «Подберите синонимы к выделенным словам»

Таким образом, при работе с текстом при обучении различным видам речевой деятельности (в нашем примере при обучении чтению) использована технология ментальных карт, которая учитывает этнометодический подход, логично вплетена в традиционную структуру урока РКИ.

Заключение

На данном этапе предложенная выше система обучения внедрена в практику, активно используется при проведении занятий при подготовке к уровням А1, А2, В1. Как показали наблюдения и контрольные срезы, проводимые в конце изучения каждой темы, применение технологии ментальных карт способствует более глубокой работе при обучении различным видам речевой деятельности (анализу прочитанной информации, запоминанию прочитанного и т.д.). Так как ментальная карта представляет собой визуальный конспект, то её применение облегчает процесс понимания смысла читаемого (или воспроизводимого) текста, его пересказа. В свою очередь, этноориентированная методика формирует коммуникативную компетентность и лингвокультурную толерантность, облегчает понимание содержания прочитанного, усиливает мотивацию иностранного обучаемого. Соединение методических традиций в области преподавания русского как иностранного и бережное «осовременивание» процесса обучения новыми технологиями, методами, приёмами позволяет ускорить формирование умений и навыков, необходимых для успешного освоения русского языка, для «вживания» конкретного контингента обучаемых в русскую коммуникативную культуру.

Список литературы:

- [1] Абраменко, О.В., Надха, С.Э. Интеллект-карты как средство визуализации в обучении русской грамматики иностранных студентов начального этапа обучения / Наука и Школа № 6, 2017.
- [2] Балыхина, Т.М., ЧжаоЮйцзян. От методики к этнометодике. Обучение китайцев русскому языку: проблемы и пути их преодоления: монография. – Москва: РУДН, 2010. – 344 с.
- [3] Бьюзен, Т. Карты памяти. Используй свою память на 100%. / Т Бьюзен. – Москва, 2007. – 96 с.
- [4] Вагнер, В.Н. Национально-ориентированная методика в действии / В.Н. Вагнер // Русский язык за рубежом. Москва: Русский язык, 1988. – № 1. – С. 70-75.
- [5] Вагнер, В.Н. Методика преподавания русского языка англоговорящим и франкоговорящим. / В.Н. Вагнер. – Москва, 2001. – 384 с.
- [6] Верещагин, Е.М., Язык и культура: лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Методическое руководство. – 4-е изд., перераб. и доп. / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров // Москва: Русский язык, 1990. – 246 с.
- [7] Зиновьева Е.М. Метод интеллект-карт в методике преподавания русского языка как иностранного // Язык, культура и профессиональная коммуникация в современном обществе : материалы VI Междунар. науч. конф. Тамбов, 2017. С. 119–126. URL: <http://www.tsutmb.ru/nauka/internet-konferencii/2017/6-yazik-kultura-profkh/3/zinoveva.pdf>
- [8] Капелюшкин, Е.В., Шевелева, С.И. Ментальные карты как инструмент формирования коммуникативной компетенции при онлайн обучении русскому языку как иностранному // Современные проблемы науки и образования. – № 5, 2021. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=31140> (дата обращения: 05.12.2021).
- [9] Разговорный русский язык: тексты для чтения и обсуждения: методические рекомендации: в 2 ч. / авт.-сост : О.А. Климович, И.Я. Кураш. – Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2013. – Ч. 1. – 56 с.
- [10] Кудряшова Н.В., Соломатова Ю.Д. Реализация кумулятивно-интегрирующей функции ментальной карты на занятиях по теории и методике обучения русскому языку // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета. 2020. № 2 (34). С. 240–255. URL: http://vestospu.ru/archive/2020/articles/20_34_2020.pdf
- [11] Кукуева Г.В. Ментальные карты как дидактическое средство в преподавании грамматики русского языка как иностранного (на материале изучения темы «Глаголы движения») // Вестник Сургутского государственного педагогического университета. 2017. № 5 (50). С. 73–80. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mentalnye-karty-kak-didakticheskoe-sredstvo-v-prepodavanii-grammatiki-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo-na-materiale-izucheniya-temy>
- [12].Кротова, Т.А. Этноориентированная система лингвокультурной адаптации арабских учащихся в практике обучения РКИ: автореферат дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Кротова Татьяна Алексеевна; [Место защиты: Рос. ун-т дружбы народов]. – Москва, 2015. – 27 с.
- [13] Куликова Е.Ю. Этнометодическая модель обучения русскому языку трудовых мигрантов из Республики Таджикистан: дисс. канд-та пед. наук. – М., 2019. – 198 с.
- [14]. Назарова, М. С. Применение ментальных карт при обучении иностранных студентов / М. С. Назарова, Г. М. Назаров. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2020. — № 17 (307). — С. 129-133. — URL: <https://moluch.ru/archive/307/69085/> (дата обращения: 05.12.2021).
- [15] Невмержицкая, Е.В. Учебник иностранного языка как средство формирования этнической культуры // Вестник Московского государственного областного университета. Серия Педагогика. / Е.В. Невмержицкая. – 2010. – №2. – С. 185-188.
- [16] Невмержицкая, Е.В. Особенности этнокультурного образования в изменяющемся мире // Устойчивое развитие в изменяющемся мире. Сборник статей / Науч. ред. Н.С. Мансуров. / Е.В. Невмержицкая. – Москва: Граница, 2010. – С. 53-84.
- [17] Невмержицкая, Е.В. Этноориентированное обучение особенностям невербальной иноязычной коммуникации // Компетенции и компетентность современного специалиста. Сборник статей. / Е.В. Невмержицкая. – Москва: Граница, 2011. – С. 33-70.
- [18] Невмержицкая, Е.В. Этноориентированная методика обучения иностранному языку в системе среднего профессионального образования: дисс. д-ра пед. наук. – Москва, 2011. – 435 с.

- [19] Просвиркина И.И., Дровненко Ю.Д. Ментальные карты как метод формирования вторичной языковой личности при обучении русскому языку как иностранному // Вестник Оренбургского государственного университета. 2018. № 3. С. 52–57. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mentalnye-karty-kak-metod-formirovaniya-vtorichnoy-yazykovoy-lichnosti-pri-obuchenii-russkomu-yazyku-kak-inostrannomu>
- [20] Просвиркина И.И., Ольшевская, Ю.В., Омельченко, Ю.В. Комбинирование технологий обучения на занятиях по русскому языку как иностранному // Вестник Оренбургского государственного университета № 4, – 2019. – С. 76 – 82.
- [21] Пугачёв, И.А. Этноориентированная методика в поликультурном преподавании русского языка как иностранного [Текст]: монография / И.А. Пугачёв. – Москва: РУДН, 2011. – 284 с.
- [22] Чжао, Юйцзян. Лингводидактические основы этноориентированного обучения русскому языку и тестирования: на примере китайских учащихся: дис. канд. пед. наук.– Москва, 2008. – 291 с.

List of references:

- [1] Abramenko, O.V., Nadha, S.E. Mind maps as a visualization tool in teaching Russian grammar to foreign students of the initial stage of education Science and School No. 6, 2017.
- [2] Balykhina, T.M., Zhao Yujiang. From methodology to ethnomethodology. Teaching the Chinese to the Russian language: problems and ways to overcome them: monograph. – Moscow: RUDN, 2010. – 344 p.
- [3] Buzan, T. Memory cards. Use your memory 100%. / T Buzan. – Moscow, 2007. – 96 p.
- [4] Wagner, V.N. Nationally-oriented methodology in action / V.N. Wagner // Russian language abroad. – Moscow: Russian language, 1988. – No. 1. – S. 70-75.
- [5] Wagner, V.N. Methods of teaching the Russian language to English-speaking and French-speaking. / V.N. Wagner. – Moscow, 2001. – 384 p.
- [6] Vereshchagin, EM, Language and culture: linguistic and cultural studies in teaching Russian as a foreign language. Methodical guidance. – 4th ed., Rev. and add. / EAT. Vereshchagin, V.G. Kostomarov // – Moscow: Russian language, 1990. – 246 p.
- [7] Zinovieva E.M. The method of mind maps in the methodology of teaching Russian as a foreign language // Language, culture and professional communication in modern society: materials of the VI International. scientific. conf. Tambov, 2017, pp. 119–126. URL: <http://www.tsutmb.ru/nauka/internet-konferencii/2017/6-yazik-kultura-profk/3/zinoveva.pdf>
- [8] Kapelyushkin, E.V., Sheveleva, S.I. Mind maps as a tool for the formation of communicative competence in online teaching Russian as a foreign language // Modern problems of science and education. – No. 5, 2021. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=31140> (date of access: 05.12.2021).
- [9] Razgovornyj russkij yazyk: teksty dlyachteniya i obsuzhdeniya: metodicheskie rekomendacii: v 2 ch. / avt.-sost : O.A. Klimkovich, I.YA. Kurash. – Vitebsk: VGU imeni P.M. Masherova, 2013. – CH. 1. – 56 s.
- [10] Kudryashova N.V., Solomatova Yu.D. Implementation of the cumulative-integrating function of the mind map in the classroom on the theory and methodology of teaching the Russian language // Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University. 2020. – No. 2 (34). S. 240–255. URL: http://vestospu.ru/archive/2020/articles/20_34_2020.pdf
- [11] Kukueva G.V. Mind maps as a didactic tool in teaching grammar of Russian as a foreign language (based on the study of the topic "Verbs of movement") // Bulletin of the Surgut State Pedagogical University. 2017. No. 5 (50). P. 73-80. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mentalnye-karty-kak-didakticheskoe-sredstvo-v-prepodavanii-grammatiki-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo-na-materiale-izucheniya-temy>
- [12] Krotova, T.A. Ethno-oriented system of linguocultural adaptation of Arab students in the practice of teaching RFL: abstract of thesis. Cand. ped. Sciences: 13.00.02 / Krotova Tatyana Alekseevna; [Place of protection: Ros. University of Friendship of Peoples]. – Moscow, 2015. – 27 p.
- [13] Kulikova E.Yu. Ethnomethodical model of teaching the Russian language to labor migrants from the Republic of Tajikistan: diss. Candidate of Ped. sciences. – M., 2019. – 198 p.
- [14] Nazarova, M. S. Application of mind maps in teaching foreign students / M. S. Nazarova, G. M. Nazarov. – Text: direct // Young scientist. – 2020. – No. 17 (307). – S. 129-133. - URL: <https://moluch.ru/archive/307/69085/> (date of access: 05.12.2021).

- [15] Nevmerzhitskaya, E.V. Foreign language textbook as a means of forming ethnic culture // Bulletin of the Moscow State Regional University. Series Pedagogy. / E.V. Nevmerzhitskaya. – 2010. – No. 2. – S. 185-188.
- [16] Nevmerzhitskaya, E.V. Features of ethnocultural education in a changing world // Sustainable development in a changing world. Collection of articles / Scientific. ed. N.S. Mansurov. / E.V. Nevmerzhitskaya. – Moscow: Border, 2010. – S. 53-84.
- [17] Nevmerzhitskaya, E.V. Ethno-oriented teaching to the peculiarities of non-verbal foreign language communication // Competences and competence of a modern specialist. Digest of articles. / E.V. Nevmerzhitskaya. – Moscow: Border, 2011. – S. 33-70.
- [18] Nevmerzhitskaya, E.V. Ethno-oriented methodology of teaching a foreign language in the system of secondary vocational education: diss. Dr. ped. sciences. – Moscow, 2011. – 435 p.
- [19] Prosvirkina I.I., Drovnenko Yu.D. Mind maps as a method of forming a secondary linguistic personality in teaching Russian as a foreign language // Bulletin of the Orenburg State University. – 2018. – No. 3. P. 52–57. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mentalnye-karty-kak-metod-formirovaniya-vtorichnoy-yazykovoy-lichnosti-pri-obuchenii-russkomu-yazyku-kak-inostrannomu>
- [20] Prosvirkina I.I., Olshevskaya, Yu.V., Omelchenko, Yu.V. Combination of teaching technologies in the classroom in Russian as a foreign language // Bulletin of the Orenburg State University No. 4, – 2019. – P. 76 - 82.
- [21] Pugachev, I.A. Ethno-oriented methodology in multicultural teaching of Russian as a foreign language [Text]: monograph / I.A. Pugachev. – Moscow: RUDN, 2011. – 284 p.
- [22] Zhao, Yujiang. Linguodidactic foundations of ethno-oriented teaching of the Russian language and testing: on the example of Chinese students: dis. Cand. ped. sciences. – Moscow, 2008. – 291 p.

2-с е к ц и я

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Абасилов А.М.,

*Қорқыт ата атындағы Қызылорда университетінің қауымдастырылған профессоры,
филология ғылымдарының кандидаты.*

Қызылорда қ, Қазақстан, e-mail: aman_abasilov@mail.ru

Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін және филолог мамандар даярлауда, олардың лингвистикалық дүниетанымын кеңейту мен тереңдетуде тіл, оның табиғаты, тарихы мен даму заңдылықтары, лингвистикалық талдау түрлері, зерттеу әдіс-тәсілдері, тіл білімінің салалары, олардың өзіндік бағыттары т.б. бойынша барынша толық теориялық мәліметтер береді. Тіл біліміндегі осындай іргелі бағыттардың бірі – қазіргі тіл ғылымында өзіндік зерттеу нысаны мен әдіс-тәсілдері қалыптасқан саласы - әлеуметтік лингвистика болып табылады. Оның бүгінгі таңдағы қол жеткен табыстары мен нәтижелері де ұлан-ғайыр.

Алайда жоғарыда аталған лингвистикалық теориялар мен оқыту қағидаттарын оқытатын оқулықтарда әлеуметтік лингвистиканы қазіргі тіл білімінің бір бағыты ретінде жалпылама ғана қарастырылады. Оның өзіндік зерттеу проблемалары ұғымдық-терминалогиялық аппараты ашылып көрсетілмейді. Ал кейбір негізгі мамандық топтамасындағы оқулықтарда тілдік материалды әлеуметтік лингвистикалық тұрғыдан қарау, талдау жағы мүлдем жоқ. Бұларда тілді оқыту мен меңгерудің дәстүрлі әдістері сөздіктер мен грамматикаға негізделіп, ол тілдің ішкі жүйесіне, сөзді дұрыс пайдалану мен синтаксистік құрылысқа ғана байланыстырылады. Шындығында тілді пайдалану мен қолдану сөйлеушілердің әлеуметтік сипаттамасына және сөйлеу жағдаятына байланысты болатыны белгілі.

Дәстүрлі лингвистика

Тілдік таңбаларды (дыбыс, сөз, морфема, аффикс, сөз тіркесі, сөйлем т.б.) айтылым, жазылым түрлеріне, мағынасына, бір-бірімен қатынасына, олардың уақыт бойында өзгеруіне талдау жасайды

Әлеуметтік лингвистика

Сол тілдік таңбаларды адамдар жасына, жынысына, әлеуметтік жағдайына, ортасына, білім деңгейіне, мәдени ұстанымына байланысты қалай пайдаланады: бәрі бірдей ме, әлде әртүрлі қолдана ма дегенге назар аударады.

Демек тілді оқытудың барынша тиімділігі сол – оны оқыту әдістемелерінде, оқу құралдарында тек дәстүрлі лингвистикалық ережежер мен ұсыныстар ғана қамтылмай, әр түрлі мәндегі «сыртқы» факторлар да ескерілуі керек. Ал мұндай сыртқы факторлармен, яғни тілдің қоғамдық мәні, дамуы мен қызмет етуі, қоғамның тілге, тілдің қоғамға әсер ету мәселелерімен айналысатын бірден-бір пән - әлеуметтік лингвистика.

Қандай бір ғылымның объективті шындықты сипаттайтын өзіндік ұғымдар жиынтығы болады, бұл оның пәні деп аталады. Мысалы, тіл білімі тілдің дыбыстық жүйесін, сөздік

қоры мен грамматикалық құрылысын қарастырады. Тілдің осы жүйелерін фонетика, лексикология және грамматика салаларында қарастырылып, өз ішінде алуан түрлі ұғым-түсініктермен, оларға қатысты терминдермен түсіндірілетіні мектеп қабырғасынан белгілі. Ал әлеуметтік лингвистиканың пәні не, ол тілді қалай зерттейді?

Қарапайым тілмен айтқанда, адамның тіліне, оның күнделікті сөйлеу дағдысына әлеуметтік ортаның көптеген әсерлері болады. Міне, осыны әлеуметтік лингвистика қарастырады. Егер мұны бізге жете таныс «дәстүрлі» лингвистикамен салыстыратын болсақ, ол тілдік таңбаны (дыбыс, сөз, морфема, аффикс, сөз тіркесі, сөйлем) айтылым, жазылым түрлеріне, мағынасына, бір-бірімен қатынасына, олардың уақыт бойында өзгеруіне талдау жасаса, әлеуметтік лингвистика сол тілдік таңбаларды адамдар жасына, жынысына, әлеуметтік жағдайына, ортасына, білім деңгейіне, мәдени ұстанымсына т.с.с. байланысты қалай пайдаланады: бәрі бірдей ме, әлде әр түрлі қолдана ма дегенге баса назар аударады [1,15].

Адамның сөйлеу ерекшелігі көбінесе қарым-қатынас жағдаятына тәуелді болады. Әрбір жағдаятта адам әр түрлі сөйлейді: әңгімелесушімен тең жағдайда немесе одан өзін жоғары, басым ұстауы (кейде оған тәуелді болуы) мүмкін. Жалпы адамдар қоғамда бір-бірімен қарым-қатынас жасағанда әр алуан рөлдерді: әке-бала, күйеу-әйел, бастық-бағынышты-қызметкер, жұмысшы, сатушы-сатып алушы, дәрігер-емделуші, мұғалім-оқытушы, оқытушы-студент т.б. орындайды. Осындай рөл түрлері сөйлеу мен сөз саптау дағдысының ерекшелігін танытады. Айталық, бала әкесімен құрдасындай сөйлеспейді. Сондай-ақ студент пен оқытушының, дәрігер мен емделушінің, бастық пен бағыныштының сөз саптаулары қалалық көліктегі таныс не таныс емес адамдардың сөйлесулеріндегідей болмайды [2, 36].

Осы айтылғандардан көріп отырғанымыздай әлеуметтік лингвистика өз назарын тілге, тілдің ішкі құрылысына емес, оның қоғамда қалай қолданылатынына аударады. Осыған байланысты оған әсер ететін факторлар, сөйлеушілердің әр алуан сиптамаларынан бастап (жасы, жынысы, білім, кәсібі т.б.) нақтылы сөйлеу ерекшелігіне дейін есепке алынады [3, 78].

Әлеуметтік лингвистиканың негізгі зерттеу нысаны - ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ТІЛ

Әлеуметтік лингвистика тілді дұрыстап сөйлеп, дұрыс қолданушылармен емес, өз сөйлеулерінде қоғамда, тілдік ортада қалыптасқан тілдік норманы бұзатын, қателесетін, бірнеше тілдік стильдерді немесе бірнеше тілдің элементтерін араластыратын нақтылы адамдарды нысана етеді [4,29]. Тілді қолданудағы осындай барлық ерекшеліктерді білу, оларды талдап түсіндіру, болу себептерін анықтау тілді дамыту жұмыстары үшін маңыздымәселе болып табылады.

Зерттеу нысаны тілдің қоғамдағы қызмет етуі болып табылатынын әлеуметтік лингвистика тілдің ішкі құрылымын жалпы мәлімет ретінде қабылдағанымен оны арнайы қарастырмайды.

Дүниеде бір тіл емес, екі тіл немесе одан да көп тілдер қолданылатын қоғамдар (мемлекет, ел, аймақ т.б.) бар. Міне, осындай екі, үш одан да көп тіл қызмет ететін қоғамдағы әлеуметтік лингвистиканың нысанасы қандай? Мұндай жағдайда әлеуметтік лингвистика бірнеше тілдердің өзара қарым-қатынаста қызмет ету тетігін зерттейді. Олар әлеуметтік өмірдің қандай салаларында қолданылады? Қандай тіл «басымдылық» танытады, яғни қай тіл негізгі қатынастағы мемлекеттік немесе ресми тіл болып табылады? Оның мәнісі неде? Отбасылық не тұрмыстық тілдерге «қанағаттанушылық» қажеттігі қандай? Адамдар бір тілден екінші тілге неге көшеді, ана тілін ауыстыру себебі неде? Қандай жағдайда және қандай формада қостілділік, көптілділік түрлері дамыған? Міне, қарап отырсақ, осындай мәселелермен дәстүрлі лингвистика да әлеуметтану да емес, тек әлеуметтік лингвистика айналысады [5, 81].

Әлеуметтік лингвистика деген атынан көрініп тұрғандай бұл ғылыми пән бірнеше ғылымдардың (тіл білімі, әлеуметтану, психология, тарих, этнография, демография, экономика, саясаттану т.б.) тоғысқан жерінен пайда болған. Әлеуметтік лингвистиканың осындай пәнаралық сипатын көптеген ғалымдар мойындайды, бірақ бұл мойындаушылық оның қай ғылымға көбірек жақын екендігіне жауап бола алмайды. Осыдан бұл ғылымды зерттеумен кім айналысады деген сұрақ туады. Мұндай сұраққа қазіргі әлеуметтік лингвистика - бұл тіл білімінің бір саласы деп нақты жауап береді, Өйткені, оның қай ғылымға жататындығы, өзіндік мәртебесі туралы даудың күні өтті. Ол - әлеуметтік лингвистиканың пайда болу, қалыптасу кезеңіндегі мәселе. Бүгін, ХХІ ғасыр басында әлеуметтік лингвистика өзінің нысанасын, мақсаты мен міндеттерін ғана анықтап қойған жоқ, сонымен қатар тіл білімі ғылымына тән нақтылы нәтижелерін де беріп үлгірді.

ӘЛЕУМЕТТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ ҒЫЛЫМДАР ЖҮЙЕСİNДЕ АЛАТЫН ОРНЫ, ӨЗГЕ ҒЫЛЫМ САЛАЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСЫ

Әлеуметтік лингвистиканың ғылыми мәртебесі мен оның лингвистикалық және қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар жүйесіндегі орны туралы қалыптасқан үш түрлі көзқарас бар.

1. Тіл білімінің бір саласы

2. Ғылымдардың шекаралық, пәнаралық саласы

3. Өзінің зерттеу әдістері мен тәсілдерге ие біртұтас, жеке ғылыми пән

Әлеуметтік лингвистиканың ғылым ретінде негізін Праиж стуктизімі және Женева мектебінің өкілдері (А.Сеше, Ш.Балли, А.Мартине, С.Д.Кацевский, Р.Р.Едаль т.б.), кеңестік диалектографистері (Г.Розенкронц, Т.Фрингс, Р.Горссе т.б.), кеңестік әлеуметтік бағытты ұстанушылар (Е.Д.Поливанов, Р.Д.Шор, В.М.Жирмунский т.б.) қалады.

Қазақстандық әлеуметтік лингвистика бұрынғы КСРО-дағы әлеуметтік бағыттың негізінде дамыды. Еліміздің тәуелсіздік алғаннан бергі жылдарда республикадағы тілдік жағдаят, тіл саясаты, оның өзіндік бағыттары зерттелді. Еліміздің өзіндік тілдік құрылысы және онымен байланысты мәселелер ғылыми шешімін табуда. Бұл бағытта Б.Хасанұлы, М.М.Копыленко, А.Е.Карлинский, М.К.Исаев, З.К.Ахметжанова, Э.Д.Сүлейменова, С.Т.Сайна т.б. ғалымдардың еңбектерін ерекше атауға болады.

Қорыта айтқанда, әлеуметтік лингвистиканың нысанасы - қолданыстағы тіл. Тіл қоғамда белгілі бір әлеуметтік құрылымдарға ие бола отырып, қаншалықты қызмет етсе, тілді әлеуметтік контексте зерттейтін әлеуметтік лингвистика ғылымы туралы да соншалықты айтуға болады. Демек студент-филологтың (әсіресе, қазақ тілді аудиторияда) әлеуметтік лингвистикалық танымы мен дайындығын арттырудың бірден-бір жолы оларға осы жас ғылым саласы бойынша, оның өзіндік проблемалары мен зерттеу әдіс-тәсілдері жайында арнайы элективті пән енгізу оқу қажет. Мұндай арнайы пәнді оқыту студенттердің әлемдік тіл білімінің қазіргі өзекті де перспективалық бағыттарының бірі - әлеуметтік лингвистика бойынша білімдерін өз ана тілінде алуына мүмкіндік береді. Мұнда олар жас мемлекетіміздің одан әрі нығаюы мен тілдік құрылысының қалыпты қызмет етуіне, этносаралық, тіларалық қатынастардың тең әрі тұрақты дамуына ықпал ететін демократиялық бағыттағы тіл саясатымен, этнолингвистикалық, тілдік жағдаятымен танысады. Әлеуметтік лингвистиканың пәндік және теориялық ұғымдарынан, қазіргі проблемаларынан, сондай-ақ оның өзіндік зерттеу әдістері мен тәсілдерінен хабардар болады.

Әлеуметтік лингвистика пән ретінде қазір магистратурада қазақ тілі мен әдебиеті және филология мамандығықтарында оқытылады. Ол болашақта басқа да мамандықта білім алушыларға (әлеуметтанушы, саясаттанушы, заңгер, психолог, педагогика т.б) да оқытылуы керек.

Бұл ғылыми бағытты оқытатын, зерттейтін социоллингвист-мамандар даярлау керек. Олар болашақтар еліміздегі тіл дамуын саналы түрде жоспарлап, реттейтін, тіл саясатын дұрыс ғылыми бағытта жүргізетін болады.

Әдебиеттер:

- [1] **Бондалетов, В.Д.** Социальная лингвистика учеб. Пос. Для студентов пед. инст. По спец. – М., Просвещение, 1987. – 160ст.
- [2] **Дешериев, Ю.Д.** Социальная лингвистика: к основам общей теории. – М., Наука, 1977.
- [3] **Никольский, Л.Б.** Синхронная социоллингвистика. – М., Наука, 1976.
- [4] **Швейцер, А.Д.** Современная социоллингвистика: теория, проблемы, методы. – М., Наука, 1976.
- [5] Теоритические проблемы социальной лингвистики. – М., Наука, 1981

МРНТИ 14.25.09

КОНТЕКСТКЕ БАҒЫТТАЛҒАН ТАПСЫРМАЛАР БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МАҢЫЗДЫ ШАРТЫ РЕТІНДЕ

Жетпеисова Н.О.¹, п.ғ.к., қауымд. профессор,
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ. Қазақстан Республикасы, e-mail: nur.oras@mail.ru

Калиева С. Н.², п.ғ.к., «Туран-Астана» Университетінің доценті
Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ. e-mail: Kalieva.s61@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада оқулық мазмұнындағы контекстке бағытталған тапсырмалардың ерекшеліктері сипатталған. Оқытудың негізгі мақсаты – оқушылардың алған білімдері мен дағдыларын күнделікті нақты өмірде әртүрлі контексте қолдана білу қабілетін дамыту болып табылады. Мақсатқа жету үшін оқу процесінде оқуға деген қызығушылық пен жағымды себептер қалыптасуы керек. Контекст – бұл нақты өмірлік жағдай, өмірдің белгілі бір саласы. Авторлар жүргізген талдау отандық оқулықтардың мазмұны контекстті қаншалықты ашып көрсететінін, оларда нақты өмірлік жағдайларға негізделген тапсырмалардың бар-жоғын көрсетті.

Түйінді сөздер: контекст, контекстке бағытталған тапсырма, функционалдық бағыттылық, өнімді тапсырмалар, репродуктивті тапсырмалар.

Аннотация. В статье описываются особенности контекстно-ориентированных заданий в содержании учебников. Основная цель обучения – развитие способности учащихся применять полученные знания и умения в разных контекстах каждодневной реальной жизни. Для достижения цели в процессе обучения должны быть сформированы интерес и положительные мотивы к учению. Контекст – это реальная жизненная ситуация, определенная сфера жизни. Проведенный авторами анализ показал, насколько содержание отечественных учебников отражает контекст, имеются ли в них задания, основанные на реальных жизненных ситуациях.

Ключевые слова: контекст, контекстно-ориентированное задание, функциональная направленность, продуктивные задания, репродуктивные задания.

Abstract. In article are described features of the context-based tasks in contents of textbooks. A main objective of training – development of ability of pupils to apply the gained knowledge and abilities in different contexts of everyday real life. For achievement of the goal in the course of training interest and positive motives in the doctrine have to be created. The context is a real life situation, a certain sphere of life. The analysis which is carried out by authors showed as far as the contents of domestic textbooks reflect a context whether there are in them tasks based on real life situations.

Keywords: *the context, context-based task, the functional literacy, the productive tasks, the reproductive tasks.*

Кіріспе. Жаңа жағдайлардағы оқу процесі "Өмір бойы білім алу" тұжырымдамасын жүзеге асыруға ықпал ететін құзыреттіліктерді дамытуға бағытталуы қажет. Ал функционалдық сауаттылықтың белгілі бір деңгейінің болуы құзыреттілікті дамытудың алғышарты ретінде анықталды.

Функционалдық сауаттылық халықтың және жалпы мемлекеттің әл-ауқатымен байланысты әлеуметтік-экономикалық құбылыс болып табылады. Сондықтан XX ғасырдың ортасынан бастап функционалдық сауаттылық мәселесіне халықаралық ұйымдардың назарларын аударуы заңды. Шартты түрде функционалдық сауаттылық деңгейі "Қазіргі заманғы еуропалық (азамат) білуге және істей алуға тиіс" деген тұжырыммен белгіленеді және әрбір ел үшін мәдени және аймақтық ерекшелігі ескеріле отырып айқындалады.

Зерттеудің өзектілігі өзінің функционалдық сауаттылық деңгейін арттыру, яғни ақпаратты пайдалану, қызметтің жалпыланған мақсаттары мен міндеттерін өздігінен белгілеп анықтау және қалыптасқан қатынастар жүйесіне тез бейімделу қажеттілігін түсінетін жоғары білімді маман даярлаудың объективті қажеттілігімен анықталады.

Функционалдық сауаттылық мәселесі бойынша философиялық, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау және жалпылау, сондай-ақ педагогикалық теорияны педагогикалық практиканың қажеттіліктерімен салыстырмалы талдау білім беру процесінде бар қарама-қайшылықтарды анықтауға мүмкіндік беріп, берілген зерттеудің өзектілігін дәлелдеді:

- білім берудің білімдік парадигмасы шеңберінде қалыптасқан білім алушыларды даярлауға қойылатын талаптар мен оқыту тәжірибесі арасында ;

- қоғамның функционалдық сауаттылық деңгейі жоғары маманға деген сұранысы, қажеттілігі және функционалдық сауаттылық деңгейі төмен білім алушылар арасында;

- функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға жағдай жасау мақсатына жету әдістерінің, формаларының, құралдарының жеткіліксіз әзірленуі, оларды пайдалану және гуманитарлық пәндердің мүмкіндіктері арасындағы қарама-қайшылықтар.

Осы көрсетілген қарама-қайшылықтар зерттеу проблемасын анықтады: функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға қандай педагогикалық жағдайлар ықпал етеді.

Қарастырылып отырған мәселенің маңыздылығы мен өзектілігі зерттеу тақырыбын "Контекстке бағытталған тапсырмалар оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың маңызды шарты ретінде" деп анықтауға негіз болды:

Зерттеу нысаны: оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту контекстіндегі оқу материалдары мен оқулықтардың мазмұны.

Зерттеу пәні: функционалдық сауаттылықты қалыптастыру білім беру ұйымдарының оқу процесінде оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін дамытудың негізі ретінде.

Зерттеудің мақсаты- контекстке бағытталған тапсырмалар мен жаттығулар арқылы функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың педагогикалық шарттарын анықтау.

Зерттеудің мақсатына, нысанына, пәніне сәйкес келесі міндеттер анықталды:

1. Оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін дамытудың негізі ретінде функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың педагогикалық шарттарын анықтау және теориялық негіздеу;

2. Қазақстандық оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мәселесінің қазіргі жағдайына талдау жүргізу;

3. Оқушылардың оқу-танымдық құзыреттілігін дамытудың негізі ретінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру үшін контекстке бағытталған тапсырмалардың мүмкіндіктерін анықтау;

Зерттеу материалдары мен әдістері. Мақсаттың ерекшелігін «ҚР Білім және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасының (2020-2025 жж.)» материалы, білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мен қалыптасу жағдайын баяндайтын психологиялық - педагогикалық әдебиеттер анықтады. Оқушылардың білім жетістіктерін зерттейтін халықаралық бағдарламаларға қатысқан Қазақстандық білім алушылардың нәтижелері туралы Ұлттық есептер. Қойылған міндеттерді шешу мақсатында мынадай әдістер қолданылды: теориялық (зерттелетін проблема бойынша философиялық,

психологиялық, педагогикалық әдебиеттерді талдау, зерттеу нәтижелерін жалпылау, қорытындылау); эмпирикалық (педагогикалық бақылау, қызмет өнімдерін талдау.

Халықаралық зерттеулердің нәтижелері. PISA-2018 халықаралық зерттеу бағдарламасының ұйымдастырушылары 2019 жылы алғашқы қорытынды нәтижелерін жариялады. Осы бағдарламаға Қазақстанның мектептері мен колледждерінен 15 жастағы білім алушылары қатысып, барлық қатысқан жылдардағы ең төмен нәтиже көрсетті. Бұл зерттеуге 79 мемлекет пен экономикалық аймақтардың оқушылары қатысты, қазақстандық білім алушылар 69-орынға ие болды.

PISA (Program for International Student Assessment) – білім беру жетістіктерін халықаралық зерттеу бағдарламасы, басқаша айтқанда, 15 жастағы оқушылардың функционалдық сауаттылық деңгейін зерттеу болып табылады. Аталған ғылыми-зерттеу бағдарламасы 2000 жылы басталды, әр үш жыл сайын ұйымдастырылып, кезеңді түрде жүзеге асырылып отырады. Зерттеудің әрбір кезеңінде үш зерттеу бағыттарының біріне басымдық беріледі: 2000, 2009, 2018 жылдары зерттеудің негізгі бағыты «оқу сауаттылығы», 2003, 2012 жылдары – «математикалық сауаттылығы», 2006, 2015 жылдары – «жаратылыстану сауаттылығы» бойынша зерттеу жүргізілді.

Қазақстан Республикасы бұл халықаралық зерттеу бағдарламасына төрт рет қатысты. 2009 жылдан бастап мемлекетіміздің көрсеткіші жоғары болса, ал 2018 жылғы зерттеу нәтижелеріміздің төмендегенін көрсетті. 2009 жылы 68 елдің ішінде Қазақстан жалпы рейтингте 59-орынға ие болды [1].

Кейінгі жылдары нәтижелер біршама жақсырақ болғанымен, 2018 жылғы зерттеу қорытындысы өткен жылдардағы өзіміз көрсеткен нәтижелерден көп айырмшылықпен артта қалғанымызды анықтады: математика бойынша – 37 балл, жаратылыстану – 59 балл, және оқу сауаттылығы бойынша – 40 балл [2].

1-кесте. Оқу сауаттылығы деңгейлері

Қарапайым тапсырмалар Репродуктивті сипат	Орташа қиындық деңгейі Өнімділік сипаты	Жоғары қиындық деңгейі Өнімділік сипаты
1-деңгей	3-6 деңгейлер	
Базалық деңгейден төмен: күнделікті білімге негізделген таныс тақырыпқа қатысты қарапайым мәтіндегі басты мәселені, тақырып пен мақсатты түсіну және бөліп көрсете білу біліктілігі	3 - (орта) деңгей: бірнеше идеялар негізінде мәтіннің жеке бөліктері арасындағы қатынасты тану және орнату. Күнделікті білім негізінде қарым-қатынастарды, сөздер мен сөз тіркестерін біріктіру, салыстыру, егжей-тегжейлі түсіну	4-(жоғарырақ) деңгей: ұзақ және күрделі мәтіндерді түсіну. Бүтінді ескере отырып, жеке бөліктердің мәні. Мәтінде анық немесе дұрыс емес идеялар және қарама-қайшы тұжырымдамалар болуы мүмкін. Мақсатты білімді, сыни бағалауды қолдану.
2 деңгей Базалық: Қарама-қайшы ақпаратты қамтуы мүмкін мәтіндегі бір немесе бірнеше қарапайым идеяларды түсіну және бөліп көрсетуі. Жеке тәжірибе мен білімге сүйене отырып, салыстырулар мен байланыстар орнату негізінде қарапайым тұжырымдар жасай білуі		5-6- (ең жоғары) деңгей: күрделі мәтіндерді терең түсіну, ақпаратты мәлімдеу, біріктіру, талдау. Тіл мен логиканың нюанстарын түсіну. Арнайы білімге немесе күтпеген тұжырымдамаларға негізделген гипотезаларға сүйеніп сыни мәлімдеу және бағалау

Оқу сауаттылығының осы көрсетілген деңгейлерінің әрқайсысы бірнеше параметрлер бойынша өлшенеді: "ақпаратты іздеу және қалпына келтіру", "мәтінді түсіндіру және қорытындыларды негіздеу", "рефлексия және бағалау" және т. б. Көрсетілген нәтижелер

біздің 15 жастағы білім алушыларымыздың оқыған мәтінді талдай алмайтындығын және түсіне білмейтіндігін білдіреді.

Тестіленетін оқушылардың көпшілігі математика және жаратылыстану пәндерінен минималды білім көлемін пайдаланбайтыны белгілі болды, ал олардың өте аз бөлігі ғана сауаттылықтың үш бағыты бойынша ең жоғары 5-6 деңгейге жетті. Бұл көрсеткіштер тек математикадан байқалады (2%).

Ал оқу сауаттылығын бағалау кезінде оқушылар тұтас мәтіндерді (мысалы, абзац форматындағы ақпарат) жақсы түсінді, ал тұтас емес (үзік-үзік) мәтіндерді, яғни иллюстрациясы немесе графигі бар ақпаратты түсінулері әлдеқайда нашар болды. Айтылған мәселелерден жасалатын қорытынды: білім алушылар айналамызды қоршаған нақты өмірде қолданылуы мүмкін мәселелерді шешуге, алған білімдерін іс-әрекет барысында қолдана білуге дағдыланбаған. Оқушылар, өз кезегінде, жаңа білімді басқа контекстпен байланыстыру дағдыларын және жаттаудан басқа оқыту әдістерін қолдануды меңгермеген.

Зерттеу нәтижесінің мұндай көрсеткіштері білім алушылар, ата - аналар, мұғалімдер үшін алаңдатарлық, ой салғызатын түрткі болып табылады және егер тиісті және жедел шаралар қабылданбаса, болашақта оқыту сапасына және оқу-тәрбие процесінің басқа да маңызды компоненттеріне тигізер теріс әсері анық.

Зерттеу нәтижелеріне жүргізілген талдаудан кейін қазақстандық білім беру процесінің қатысушыларына қысқаша ұсыныстар берілді, олардың арасында біз оқытушылар ретінде мынадай ұсынысқа назар аудардық: PISA-да болған барлық тапсырмаларды мектептердің оқу бағдарламаларына енгізу қажет. Осындай оқу тапсырмалары мен материалдарын жанартылған білім беру мазмұны бағдарламасы үшін әзірлеуіміз қажет.

Оқушылардың алған білімдері мен дағдыларын күнделікті шынайы өмірде әртүрлі контексте қолдана білу біліктілігі оқытудың негізгі мақсаты ретінде қарастырылуы керек. Оқытудың бұл мақсаты PISA зерттеуінің тапсырмаларында көрсетілген, оның бағыттарының бірі шынайы өмір контекстінде мәселелерді шеше білуі бойынша оқушылардың жетістіктерін және оқу барысында алған білімдері мен дағдыларын өмірлік жағдайларда қолдана білу машықтарын, нақты бір оқу пәндерімен тікелей байланысты емес мәселелерді шеше білу құзіреттіліктерін бағалау. Бүгін де және болашақта да әрбір мемлекет қоршаған, тез өзгертін әлемде және кәсіби ортада сенімді де батыл әрекет ете алатын сауатты да білікті азаматтарға мұқтаж. Күнделікті өмірдегі жағдайларды математика мен жаратылыстану ғылымдарын оқытуда дидактикалық материал ретінде қолдануға болады [3].

Контекст нақты өмірдегі жағдай ретінде. Контекст-бұл нақты өмірлік жағдай, өмірдің белгілі бір саласы. Жанартылған мазмұндағы қазақстандық мектеп оқулықтарында контекст қалай көрінеді, оларда нақты өмірлік жағдайға негізделген тапсырмалар бар ма? Контекстке бағытталған оқытудың мәні жаңа білім алу және оларды нақты өмірде қолдана білу болып табылады. Контекстке бағытталған оқытудың ең тиімді құралы-контекстке бағытталған тапсырмалар.

Кейбір авторлар үшін мұндай тапсырмалар әртүрлі атауларға ие: эталондық, ситуациялық, тәжірибеге бағытталған. Біз оларды контекстік бағытты деп анықтаймыз, өйткені бұл мотивациялық сипаттағы міндеттер, олардың берілген шартында контекст – білім алушылардың әлеуметтік - мәдени тәжірибесімен байланысты нақты өмірлік жағдай сипатталған [4]. Мәселені шешуге қойылатын талап - бұл берілген жағдайды талдау, түсіну және түсіндіру болып табылады, ал нәтижесі – тапсырмада берілген мәселесін шешу және білім алушылардың шынайы өмірдегі сол тапсырманың маңыздылығын түсінуі. Көбінесе білім алушылар пәндерге қызығушылық танытпайды, оқылған материалды қиын деп есептейді және өмірлік тәжірибеде пайдасы аз деп санайды. Сондықтан оларға ғылыми білімнің қолданбалы мәнін көрсетіп, білімнің пәндік саласын қалыптастырып қана қоймай, жеке қасиеттерін дамытатын тапсырмаларды кеңінен қолдану маңызды.

PISA (2015) зерттеушілері анықтағандай, қазақстандық білім алушылар контекстікесептерді шешуде қиындықтарға тап болады: білім алушылардың болмашы бөлігі үйреншікті контекстке енгізілген математикалық есептерді шеше алды және 1%-дан азы жақсы дамыған ойлау және пайымдау дағдылары талап етілетін контекстке-бағытталған тапсырмаларда жауаптар бере алды. Білім алушылардың басты қателігі қойылған міндеттерді, тапсырманы тура түсінбеуде болды, атап айтқанда, негізгі және негізгі емес ақпаратты анықтауда.[5]

Білім алушылардың жауаптарын бағалаудағы басты критерий - бұл репродуктивті және өнімді міндеттерді қоса алғанда, танымдық дағдылардың барлық сатыларын қамтитын тапсырмаларды орындауы және мәселені шеше білуге дағдысы болып табылады.

Контекстке бағытталған тапсырмаларды құрастыру принциптері. Контекстке бағытталған тапсырмаларды/есептерді әзірлеу кезінде келесі принциптерді сақтау қажет:

- тапсырма білім алушы үшін мәнді және түсінікті болу керек, өйткені ол күнделікті өмірде туындауы мүмкін немесе болашақ кәсіби қызметпен байланысты мәселелерді қарастырады;

- тапсырманың контекстінде мәселені шешуге көмектесетін кеңестер болмауы керек;

- тапсырмада бірнеше шешім болуы мүмкін, олардың кем дегенде біреуі берілген жағдайдың шарттарына сәйкес емес;

- тапсырмада сипатталған жағдай білім алушылардың дайындық деңгейін кешенді тексеру мүмкіндігін қамтамасыз етуі тиіс

Тартымды мысал ретінде ертегілер мен аңыздар, көркем әдебиеттерден үзінділер, тарих, ғылым, мәдениет және күнделікті өмірдегі жағдайлар, әзілдер, бір сөзбен айтқанда, оқушыларды қызықтыратын және назарын түсіретін кез-келген материал алынады, әрине, сабақтың тақырыбымен байланысты болуы қажетті. [6]

Жоғарыда айтылғандай, контекст-бұл нақты өмірлік жағдай, өмір саласы. PISA-ның жаратылыстану ғылымдары бойынша халықаралық зерттеулерінің кейбір сынақтары контекст бойынша жасалды: "Денсаулық", "Табиғи ресурстар", "Қоршаған орта", "Қауіптер", "Зерттеулер мен технологиялар" және т.б. бұл контекст үш аспект бойынша бөлінді: жеке, әлеуметтік және ғаламдық (2 кесте).

2 Кесте - PISA зерттеулерінің контекстері

Контекстер	Аспекттері		
	Жеке	Әлеуметтік	Ғаламдық
Денсаулық	Денсаулық сақтау	Аурумен күрес	Эпидемиялар
Табиғи ресурстар	Энергияның шығыны	Азық-түлік сапасы	Экологиялық жүйелер
Қоршаған орта	Қоршаған ортаны қорғау	Қоқыс шығару	Биологиялық әртүрлілік
Қауіптер	Катаклизмалар	Жылдам өзгерістер	Климаттың өзгеруі
Зерттеулер мен технологиялар	Хобби, спорт	Гендік инженерия	Түрлердің жойылуы

Контекстке бағытталған тапсырмалар - тек ұсынылған ақпаратқа ғана сәйкес емес, сонымен қатар, ақпаратартықнемесе жеткіліксіз болуы мүмкін. Контекстке бағытталған тапсырмаларды орындау үшін көп немесе аз ақпарат ұсыну әрекетті қарапайым орындау емес, дұрыс шешім табуға оқушыны ынталандыру ретінде қарастырылады [6].

Сондықтан білім алушыларға әр түрлі ақпарат түрлерін ұсынуымыз керек, мысалы: тиісті, қажетті, жеткіліксіз, артық. Осылайша, олар қажетті ақпаратты таңдауға, керек емес ақпаратты елемуге немесе, керісінше, берілген ақпаратты толықтыруға үйренеді.

Білім алушылардың өмірінен алынған ситуациялық мысалдар оқытудың мазмұнын меңгеру үшін маңызды негіз болып табылады. Бірақ оқушылар бұл тапсырмаларды оңай шеше алады дегенді білдірмейді.

Контекстке бағытталған тапсырмаларға жауаптар оқулықта дайын түрде берілмейді, ақпаратты тек мәтіннен ғана емес, одан тыс жерлерден де іздеу керек, басқа дереккөздер де, кестелерде, диаграммаларда, суреттерде, графикалық бөлімдерде, сонымен қатар білім алушының логикасы мен болжамдай білу қабілетіне де байланысты.

Олар: мета-пәндік нәтижелерге қол жеткізуге, білім алушылардың білімдерін іс жүзінде қолдануға және сол арқылы функционалдық сауаттылықтарын дамытуға мүмкіндік береді. Оқулықта берілген оқу материалының мазмұнында білім алушылардың күнделікті өмірінен нақты жағдайлардың мысалдары келтірілсе, ауылдағы немесе қаладағы өмірден әртүрлі жағдайлар беріліп, суреттелсе және тең пропорцияда ұсынылса, оқулықтың функционалдық бағыттылығын осы нақты фактілер бойынша анықтауға болады (7, 264 б.).

Контекст арқылы функционалдық сауаттылыққа жеткізу. Функционалды сауаттылықты қалыптастыру дегеніміз – оқушыны өмірлік әртүрлі жағдайларды, мәселені шешуге дайындау. Мысалы, "Аудан мен периметрді өлшеу" тақырыбы бойынша оқушылардың аудан мен периметрді өлшеу біліктіліктерін күнделікті өмірдегі мәселелерді шешу арқылы қалыптастыруға болады, мысалы, балалар бөлмесін жөндеу, теннис ракеткасының өлшемін анықтау, кір жуғыш машинада жууға кеткен су шығыны және т.б. көптеген иллюстрациялар, түс пен қаріптің өзгеруі. А, В С, D латын әріптерімен белгіленген фигуралардың ауданы мен периметрі өлшенетін мысалдар мен міндеттер функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталмаған. Cambridge баспасының 6-сыныбына арналған «Математика» оқулығында (Paul Harrison, Jeanette Mumford, 2004 авторлары) "Қарапайым пайыздарды есептеу" тақырыбын зерделеу кезінде роликті конькилердің, регби көйлектерінің, велосипедтің, рюкзактың және т.б. құнын есептеу тапсырмалары берілген, сонымен бірге (20%,30%) жеңілдік болған жағдайдағы құны [8, 18б.]. Яғни, білім алушыларға оқу мысалы ретінде нақты өмірде жиі кездесетін практикалық жағдай ұсынылады.

Шетелдік оқулықтар нақты өмірлік тәжірибеге бағытталған. Бұл оқулықтардағы тапсырмалар белгілі бір пән саласындағы білімді қалыптастырып қана қоймайды, сонымен қатар оқушыларға нақты өмірлік жағдайларды бағдарлауға, туындаған мәселелерді шеше білуге үйретеді. Отандық оқулықтарда тапсырмалар мен жаттығулардың көпшілігі абстрактілі, нақты өмірден ажыратылған. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру және дамыту үшін оқулықтарда өмірлік тәжірибеге бағытталған тапсырмалар болуы тиіс.

З.А. Меңдібаева атап өткендей, "Қазіргі заманғы оқулық мазмұнының ерекше белгілері практикаға бағдарланған сипатта, білім алушылардың алған білімі мен қызмет тәжірибесін рефлексиялауды ұйымдастыруға бағытталуы, сондай-ақ негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыруға бағдарланған болуы тиіс" [9]

Қорытынды. Контекстке бағытталған тапсырмалар оқушының өз жауаптарын әр түрлі контексте тұжырымдай білу, қолдана білу және түсіндіру қабілетін дамытуға бағытталған: Бұл қабілет құбылыстарды сипаттауда және оларды түсіндіру, болжау үшін пәндік ұғымдарды, фактілер мен құралдарды қолдануды қамтиды.

Бұл тапсырмалар мен жаттығулар оқушыларға мәселені дұрыс түсінуге негізделген пайымдаулар мен шешімдер қабылдауға, мәтіндерді түсінуге, қолдануға, бағалауға, олар туралы ойлануға және мақсаттарына жету үшін оқуға, өз білімі мен мүмкіндіктерін кеңейтуге, әлеуметтік өмірге қатысуға көмектеседі.

.Оқулықтардың тапсырмалары:

-оқушының қосымша ақпаратты іздеуін қарастыруы қажет (заманауи ақпараттық құралдар мен әдістерді, сондай-ақ кестелер, диаграммалар және т. б. түріндегі тапсырмаларды қолдана отырып, оларды шешу олардың формасын түсінуді ғана емес, сонымен қатар мәтіндерді түсіндіруді, оған жауап беруді, рефлексия мен бағалауды қажет етеді);

- оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мен дамытуға, олардың алған білімдері мен іскерліктерін өмірлік мәселелерді шешу үшін қолдана білуіне ықпал етуі қажет.

Әдебиеттер:

- [1] Национальные отчеты по результатам участия Казахстана в международных исследованиях образовательных достижений обучающихся //www.bilimstat.edu.kz
- [2] Nacionalnye otchety po rezultatam uchastiya Kazahstana v meshdunarodnyh issledovaniyah obrazovatelnyh dostizheni obuchayuschihya// www.bilimstat.edu.kz
- [3] <http://documents1.worldbank.org/curated/es/230321468263647366/pdf>
- [4] **Charalambous, C. Y., Delaney, S., Yu-Hsu, H., & Mesa, V.** (2010). A comparative analysis of the addition and subtraction of fractions in textbooks from three countries. *Mathematical Thinking and Learning*, 12(2).
- [5] **Конасова, Н.Ю.** Ситуационные задачи по оценке функциональной грамотности учащихся: методическое пособие. СПб., 2012. 138 с.
- Konasova N.U. Situacionnye zadachi po ocenke funkcionalnoi gramotnosti uchastichihya: metodicheskoe posobie. SPb., 2012. 138 s.
- [6] **Eda Vula, Jeta Kingji-Kastrati, Fitore Podvorica.** A comparative analysis of mathematics textbooks from Kosovo and Albania based on the topic of fractions. HAL Id: hal-01288036 <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-01288036> Submitted on 14 Mar 2016
- [7] **Marion Haugwitz.** Kontextorientiertes Lernen und Cocept Mapping im Fach Biologie. Eine experimentelle Untersuchung. Inaugural Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades. 2009.
- [8] **Каримова, Б.С., Жетпеисова Н.О.** Фундаментальная и функциональная составляющие школьного учебника: анализ и рекомендации. Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Педагогические науки» №3(59), 2018 г. сс.226-233
- [9] **Karimova, B.S., Zhetpeissova N.O.** Fundamentalnaya i funkcionalnaya sostavlyayushchie shkólnogo uchebnika: analiz i rekomendacii. Vestnik KazNPU im. Abaya. Seriya „Pedagogicheskie nauki“ N3 (59), 2018 g. ss.226-233.
- [10] **Paul Harrison, Jeanette Mumford,** Plus Pupils Book: Maths Extension Activities for Year 6 Cambridge, 2004.
- [11] **Мендубаева, З.А.** Понятие учебника как информационной модели педагогической системы // Педагогическое мастерство: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.). — М.: Буки-Веди, 2012. — С. 286-288. — URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/22/2077/>.
- [12] **Mendubayeva, Z.A.** Ponyatie uchebnika kak informacionnoimodelipedagogicheskoi sistemy// Pedagogicheskoe masterstvo: materialy Meshdunar. nauch. konf. (g. Moskva, aprel 2012 g.). — М.: Buki-Vedi, 2012. — s.286-288. URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/22/2077/>

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ГУМАНИСТІК ПОЗИЦИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Алмат А.А.,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қаласы

Аңдатпа. Мақалада "өзін-өзі тану" курсының оқу барысында мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары қарастырылады. Педагогикалық мамандықтар бакалаврларын дайындау кезінде тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жүзеге асыру арқылы педагог ретінде қалыптасуына үлкен көңіл бөлінетіні анықталды. Қазіргі заманғы педагогикалық білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі-жаңа педагогикалық практиканың негіздерін қалап, үшінші мыңжылдық мектебінде орта білім берудің жаңа тұжырымдамасын іске асыра алатын жоғары білікті мұғалімді даярлау. Өскелең ұрпақтың адамгершілік бейнесін қалыптастырудағы жетекші рөл жалпы білім беру ұйымдарына, мұғалімдер мен тәрбиешілерге тиесілі болуы керек. Осыған сәйкес зерттеудің мақсаты қойылды: қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда педагогикалық іс-әрекетті ізгілендіру деңгейін анықтау. Гуманистік бағыттағы білім беру жобаларын жүзеге асыру кезінде болашақ мұғалімдер гуманистік сананы дамытады, материалдық

құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдарланады, болашақ мұғалімнің тұлғасы ізгілендіріледі. Зерттеу адамгершілікке жатпаудың ерекшеліктері қазіргі қоғамда және білім беруде көп жағынан көрінетіндігіне байланысты мәселені қарастырады. Рухани-адамгершілік құндылықтардың жоғалуы, әділеттілікке негізделген дүниетанымнан бас тарту, адамға деген назар мен құрметтің жетіспеушілігі барған сайын байқалады, оның өмірі мен адамгершілігі құнсызданады.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические условия формирования профессионально значимых качеств учителя в процессе изучения курса "самопознание". Установлено, что при подготовке бакалавров педагогических специальностей большое внимание уделяется становлению личности как педагога через самообразование, самореализацию. Одна из главных задач современной системы педагогического образования-подготовка высококвалифицированного учителя, способного заложить основы новой педагогической практики и реализовать новую концепцию среднего образования в школе третьего тысячелетия. Ведущая роль в формировании нравственного образа подрастающего поколения должна принадлежать общеобразовательным организациям, учителям и воспитателям. В соответствии с этим была поставлена цель исследования: выявить уровень гуманизации педагогической деятельности в современных социокультурных условиях. При реализации образовательных проектов гуманистической направленности будущие учителя развивают гуманистическое сознание, переориентируются от материальных ценностей к духовным, гуманизируется личность будущего учителя. В исследовании рассматривается проблема, связанная с тем, что особенности бесчеловечности во многом проявляются в современном обществе и образовании. Все чаще наблюдается утрата духовно-нравственных ценностей, отказ от мировоззрения, основанного на справедливости, недостаток внимания и уважения к человеку, обесцениваются его жизнь и нравственность.

Annotation. The article discusses the pedagogical conditions for the formation of professionally significant qualities of a teacher in the process of studying the course "self-knowledge". It is established that in the preparation of bachelors of pedagogical specialties, much attention is paid to the formation of a personality as a teacher through self-education, self-realization. One of the main tasks of the modern system of pedagogical education is the training of a highly qualified teacher who is able to lay the foundations of a new pedagogical practice and implement a new concept of secondary education in the school of the third millennium. The leading role in the formation of the moral image of the younger generation should belong to educational organizations, teachers and educators. In accordance with this, the aim of the study was to identify the level of humanization of pedagogical activity in modern socio-cultural conditions. When implementing educational projects of a humanistic orientation, future teachers develop a humanistic consciousness, reorient themselves from material values to spiritual ones, and the personality of the future teacher is humanized. The study examines the problem associated with the fact that the features of inhumanity are largely manifested in modern society and education. Increasingly, there is a loss of spiritual and moral values, a rejection of a worldview based on justice, a lack of attention and respect for a person, his life and morality are devalued.

Кілт сөздер: өзін-өзі тану, гуманистік көзқарас, рухани гуманизм, гуманистік позиция, адамгершілік, руханият, педагог.

Ключевые слова-самопознание, гуманистический подход, духовный гуманизм, гуманистическая позиция, нравственность, духовность, педагог.

Keywords: self-knowledge, humanistic approach, spiritual humanism, humanistic position, morality, spirituality, teacher.

Кіріспе. Білім беруді ізгілендіру бүкіл білім беру жүйесінің маңызды сипаттамасы болып табылады. Ізгілендіру-мұғалімдер де, оқушылар да өздерінің шығармашылық тұлғаларын дамыту субъектілері ретінде әрекет ететін жаңа педагогикалық процестің негізгі элементі[1]. Педагогикалық процестің негізгі мәні жеке тұлғаның дамуы болып табылады, оның өлшемі білім беру ұйымының жұмысының көрсеткіші болып табылады. Мұғалімнің кәсіби қызметі әрдайым гуманистік, жалпыадамзаттық принципті қамтиды[2].

Әрбір адам өз өмірінің мәні мен формасын анықтауға құқықты және міндетті болып келеді. Позиция дегеніміз – жай ойлар емес, адамның ерік-жігерін, оның әлем туралы мәлімдемелерін, әлемді көре білу бағытын білдіреді. Соның ішінде болашақ мұғалімге өзінің гуманистік позициясын айқындау аса өзекті мәселе болып табылады.

«Заманауи педагог қандай болуы тиіс? Оның білім және тәрбие беру аясындағы іс-әрекеті қалай құрылуы керек? Болашақ мұғалім өз бойында қандай құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді жарыққа шығарғаны жөн?» деген сауалдарға болашақ мұғалім әуел бастан ойланып алуы қажет. Жақсылық пен мәңгілікке бағдарланған өзін-өзі анықтау, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі кемелдендіруді жүзеге асыруы бүгінгі күннің көкейтесті мәселесі екенін жете ұққаны абзал.

Қазіргі уақытта ғылымда ізгілендіру мәселесін әртүрлі аспектілерде зерттеуге мүмкіндік беретін білімнің едәуір көлемі жинақталған. Қоғамда білім беру процесінде жеке тұлғаның немесе оның ұстанымының ішкі бағыттарын дамыту қажеттілігі туралы көзқарас қалыптасады.

Мәңгілік жалпыадамзаттық мәдениеттің қазынасы ретіндегі адамзат баласының рухани тәжірибесіне, ұлы ойшыл-гуманистердің еңбектеріне тереңдеп еңбестен «ізгілік» ұғымының мәнін жете ұғыну мүмкін емес. Осы тұрғыда көрнекті ойшыл Жүсіп Баласағұнның адамның шынайы бақытын іздеуге арналған «Құтты білік» кітабы; ұлы ақын, ойшыл Қожа Ахмет Ясауидың ақиқатты танудағы дүниетанымдық көзқарастарын көрсететін «Диуани хикмет» шығармасы; ғұлама ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің «Әлеуметтік-этикалық трактаттарындағы» бақытқа қол жеткізу мақсатындағы адам баласының бірігіне, рухани кемелдікке ұмтылуының жарқын белгісі болып табылады[3]. Сондықтан да ойшыл-гуманистерді адамзаттың Ұлы ұстаздары деп айтқан.

XIX ғасырдың көрнекті қазақ ағартушылары – Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың ой-толғаулары жоғары адамгершілікті тұлға қалыптастыру жолындағы ғылымды және мәдениетті дамыту қажеттігін әділ көрсетті. XX ғасырдың басында қазақ ағартушылары, педагог-ғалымдары – Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Ш. Құдайбердиев өз шығармаларында адамгершілік ұғымдар туралы терең ой толғады[4].

Ұлы ойшыл және гуманист Әбу насыр әл-Фараби адам табиғатын зерттей келе, адамға тән үш ерік-жігер туралы айтқан. Мұндағы жоғары ақыл-ойдан шығатын тілектерді, жүзеге асыруға деген ерік-жігерді, яғни жақсы мінезге ие болу, өзін-өзі жетілдіру, жақсылық жасау, пайдалы мен зиянды ажырата білу, қоғамға риясыз қызмет ету деп көрсеткен. Егер адамның ақыл-ойы дамыған болса, осындай тілектер пайда болады дейді [5].

Ұлы дидакт Я.А.Коменский: "«Адамға сырттан бірдеңе әкелудің қажеті жоқ, бірақ оны дамыту керек, оның бойында бар нәрсенің мағынасын көрсете отырып, өзіне, тумысына тән нәрсені ашу керек» деп көрсетті [6].

Қазақтың көрнекті ағартушысы, гуманист-педагог Ы.Алтынсарин мұғалімнің рөлі жөнінде былай деген болатын: "Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені мұғалім мектептің жүрегі" [7].

Педагогикалық қолдау көрсету шарттарына және болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымының дамуын айқындайтын факторларға сәйкес педагогикалық қолдаудың мынадай кезеңдері айқындалды:

- диагностикалық - проблеманың фактісі мен сигналын белгілеу, проблеманы диагностикалау үшін жағдай жасау, педагогикалық қолдау көрсету шарттарымен байланыс орнату;

- іздестіру - проблеманың туындау себептерін іздестіруді, оны көрсетуді ұйымдастыру (білім беру субъектісімен бірлесіп); білім беру субъектісінің іс-әрекеттерін жобалау;

- қызмет:

- а) іс-әрекет білім беру субъектісінің өзіне беріледі: мұғалім оның әрекеттерін мақұлдайды, ынталандырады, бастаманы қолдайды;

- б) мұғалімнің өзі: өзін білім беру субъектісінің орнына қойып, білім беру субъектісіне тікелей қолдау және көмек көрсетеді [8].

Болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастырудың тиімділігін едәуір қиындататын қарама-қайшылықтар бар: гуманистік ұстанымы бар мұғалімге қоғамның

объективті қажеттілігі мен педагогика ғылымында бұл мәселенің жеткіліксіз дамуы арасындағы; мұғалімдердің оқушыларды гуманистік бағытта өзін-өзі тану бойынша ұмтылысы мен университеттегі оқу процесінің ғылыми-әдістемелік жабдықталуының жеткіліксіздігі арасындағы. Білім беру процесінде болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастырудың тиімділігі келесі педагогикалық жағдайлармен анықталады:

- болашақ мұғалімнің балаға білім берудің құндылығы ретінде бағдарлануы;
- өзін-өзі тану мұғалімінің гуманистік әлеуетін өзектендіру;
- болашақ мұғалімнің шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған оқыту технологияларын пайдалану;
- болашақ мұғалімнің педагогикалық іс-әрекеттегі рефлексивті қабілеттерін дамыту [9].

Гуманизм, адамның жетілмегендігіне қатысты абсолютті кешірім мен қайғыға бой алдырмайтын сияқты емес, сонымен қатар оның шығармашылық әлеуетін өз мүддесі мен қоршаған ортасы үшін еркін жүзеге асыру үшін оған белсенді оң және сындарлы көзқарас. Бұл түсінік мұғалімнің іс-әрекетімен тікелей байланысты, оның міндеті оны одан әрі өзгерту үшін басқаның мінез-құлқына әсер ету, яғни авторитарлық емес, гуманистік педагогикалық әсерді жүзеге асыру деп санауға болады [10].

Беделділік пен авторитаризмнің түбір сөздер мен сабақтас ұғымдар ретіндегі жақындығы мұғалімнің билік идеясын қиындатты, оған этикалық өлшемдерді ұсынды. Студентті мұғалім олардың құндылық жүйелері, мінез-құлық үлгілері мен бағалары сәйкес келетініне қарамастан қабылдауы керек.

Гуманды педагогиканың негізгі қағидасы-баланың айналасындағы ортаны ізгілендіру. Сыныпта адамгершілікке толы болмайтын бірде-бір сөз айтылмауы керек. Айтылғанның бәрі дамытушылық және тәрбиелік мәнге ие болуы керек. Сөздердің мазмұны әрдайым түсіндірілмейді, бірақ олардың ішкі мағынасы міндетті түрде балалардың санасына енеді. Ынтымақтастық өнері баяу, біртіндеп жинақталуда. Дамып келе жатқан пәндік орта туралы айту мүмкін емес - бұл жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жүйесі. Пәндік орта балаға одан ақпаратты "жинауға" мүмкіндік беруі керек [11].

Біздің елімізде білім беру жүйесін демократияландыру және ізгілендіру рухында реформалау барлық оқу пәндерін оқытуға қатысты болды. Бұған еліміздің бірінші ханымы Сара Алпысқызы Назарбаеваның "Өзін-өзі тану" авторлық білім беру жобасын оқу-тәрбие үдерісіне енгізу жарқын мысал бола алады. Педагогикалық идеяның дамуының осы кезеңінде руханият пен гуманизмді біріктірудің шұғыл қажеттілігі туындады. Бұрын гуманизм мен руханият екі қарама-қарсы философиялық ұғым болған. Рух ұғымы руханиятпен, адам ұғымы гуманизммен байланысты болды. Енді бұл ұғымдар бірлікте қарастырылады. "Руханият" пен "адамгершілік" ұғымы бір-бірімен байланысты. Олар бірге гуманистік педагогиканың мәні. Осылайша, заманауи мектеп өзін-өзі тану пәнін енгізу арқылы ынтымақтастық педагогикасынан рухани гуманизм педагогикасына келді. Білім беруді ізгілендіру-бұл оқушыға деген адамгершілік (адамдық) көзқарас, ондағы адамды көре білу және оны сол қалпында қабылдай білу және оны "түзетуге", қайта жасауға тырыспау. Жақыныңды сүю [12].

Гуманистік тәрбие принциптері:

- Мұғалімнің әр оқушыға деген педагогикалық оптимизмі (әр баланың оң бейімділігі, қабілеттері бар)
- Баланың жеке басын құрметтеу. Оқушылардың іс-әрекеттерін талдау кезінде жеке тұлғаны тұтастай қарастыру.
- Адамның барлық әлеуетінің көрінісі (мүмкіндік ретінде адамға тән нәрсені жүзеге асыру)
- Оның психикалық жағдайын түсіну.
- Оқушының тағдырына қызығушылық.

- Мұғалімнің рөлінің өзгеруі (ол-оқытудың фасилитаторы, яғни оқушыларда айналадағылардың ықыласты және қолдаушы қарым-қатынасын табатын оқытуда белгілі бір атмосфераны құрушы);

- Табысқа жету жағдайын жасау.

- Адамгершілік педагогиканың негізгі қағидасы-баланың айналасындағы ортаны ізгілендіру. Сыныпта адамгершілікке толы бірде-бір сөз айтылмауы керек. Айтылғанның бәрі дамытушылық және тәрбиелік мәнге ие болуы керек. Сөздердің мазмұны әрдайым түсіндірілмейді, бірақ олардың ішкі мағынасы міндетті түрде балалардың санасына енеді. Ынтымақтастық өнері баяу, біртіндеп жинақталуда.

- Дамып келе жатқан пәндік орта туралы айту мүмкін емес - бұл жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жүйесі. Пәндік орта балаға одан ақпаратты "жинауға" мүмкіндік беруі керек.

Болашақ студенттің педагогикалық категория ретіндегі ізгіліктілігі кәсіби дайындық процесінің мақсатты бағытын және түлектің дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды көрсетеді. Болашақ мұғалімнің ізгіліктілігі мәні психикалық салаларды (мотивациялық, интеллектуалдық, пәндік-практикалық, эмоционалды, ерікті, экзистенциалды және өзін-өзі реттеу саласы) сипаттауда жатыр, онда ерте ересек адамның психикасының жас ерекшеліктерімен қатар студенттің қасиеттері мен қасиеттерінің кешені және мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттерінің жиынтығы бар оқу және педагогикалық қызметке байланысты. Болашақ мұғалімнің ізгілігі кез-келген басқа ізгіліктен бір уақытта оқу және кәсіби қызмет субъектісінің қасиеттерімен, кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастырумен ерекшеленеді. Болашақ мұғалімнің ізгілігі-бұл психиканың әртүрлі салалары, қасиеттері бір-бірімен байланысты күрделі, жүйелі білім. Бірлік, байланыс, жеке тұлғаның барлық компоненттерінің өзара шарттылығы оған сапалы сенімділік, тұтастық береді. Ізгілік икемділік, динамизм, өзгергіштік қасиеттеріне ие [13].

Адамзаттың бүкіл тарихы гуманизм әрқашан жеке адамның да, жалпы қоғамның да өмірінде маңызды рөл атқарғанын және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінде маңызды орын алғанын көрсетеді. Гуманизм идеялары адамның өмір сүруімен байланысты әртүрлі құбылыстарға қатынасын анықтайды. Олар оның қызметін ынталандырады, бағыттайды және негіздейді. Сондықтан гуманизм идеяларының мазмұны таза академиялық сипатта болмайды. Ол тәжірибеге тікелей бағытталған. Қоғамдық санадағы гуманизмнің шешуші рөлін бұрын құрылған және рухани және практикалық көшбасшы рөлін талап ететін философиялық, саяси немесе көркемдік бағыттар өздерін гуманизмнің үлгісі деп жариялай алмағандығымен бағалауға болады [14].

Өзін-өзі тану тәжірибесін қалыптастыру төрт кезеңнен тұратын педагогикалық практика бағдарламасын жүзеге асыру барысында жүзеге асырылады. Эксперименттік жұмыс барысында бірінші кезеңде — проблемалық-іздеу-студенттердің педагогикалық практикадан өтуге дайындығын түсіну, құндылық көзқарастарын көрсету және өзіндік бейнені іздеу міндеті қойылды. Болашақ мұғалімдерге өз алаңдаушылықтарын анықтауға байланысты сұрақтар мен тапсырмалар ұсынылады. Екінші кезең — тағылымдама-рефлексік-мектеп мұғалімдерінің тәжірибесін қабылдауды талдауға, өзін-өзі түсіндіру-мұғалімдердің тұжырымдамаларын түсіндіруге, өзінің кәсіби іс-әрекеттерін талдауға арналған.

Үшінші кезеңде — өзін — өзі бағалау-болашақ мұғалімдер өздерінің мүмкіндіктері мен қабілеттерін, болашақ мамандығы туралы идеяларының негізінде жатқан мақсаттары мен құндылықтарын зерттейді және бағалайды. Олар өз сабақтары мен іс-шараларын әзірлейді.

Төртінші кезең — тұжырымдамалық-жобалау-студенттердің жеке кәсіби-тұлғалық даму бағдарламаларын жобалауын және өзіндік тұжырымдама жасауын қамтиды. Бұл кезеңде педагогикалық практика кезеңінде алынған тәжірибе жалпыланады. Студенттер портфолио жасайды, жинақталған материалдарды жинайды, олардың өзін-өзі зерттеу тәжірибесін көрсетеді.

Осылайша, болашақ мұғалімдердің өзін-өзі тану тәжірибесін дамыту шеңберіндегі тәжірибелік-эксперименттік жұмыс педагогикалық практиканың дамыған моделі студенттердің өзін-өзі тану тәжірибесін қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетті. Студенттердің мамандыққа деген қызығушылығы артты, педагогикалық тәжірибеге қатысты алаңдаушылық азайды. Коммуникативті, шығармашылық және зерттеу қабілеттерін дамытуды атап өткен жөн. Педагогикалық практика барысында болашақ мұғалімдер өздері үшін жұмыс істеудің маңыздылығын және қиын балалар, мамандықтың қиындықтары туралы ғана емес, сонымен қатар өздері туралы сұрақтарға жауап іздеу қажеттілігін түсінді.

Біздің зерттеуімізбен болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастыру проблемалары толық қамтылмаған. Бұл процесстегі жеке ғылыми пәндердің мүмкіндіктері, студенттердің гуманистік позициясын қалыптастыруға ұжымның әсері, студенттің өзі және т.б. мәселелер назар аударарлық.

Біз өзін-өзі тану тәжірибесін болашақ мұғалімдердің кәсіби білімімен байланысты негізгі қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін білім беру мазмұнының құрамдас бөлігі ретінде қарастырамыз. Өзін-өзі тану пәндік (пәндік материалды білу), метапәндік (іс-әрекетті құрастыру) және тұлғалық (тұлғалық дамуды басқару) деңгейлері бар педагогикалық практика мазмұнының жүйе құраушы компоненті болып табылады. Ойын, дизайн және зерттеу әдістері біріктірілген кезде мұндай жұмыс интегративті және интерактивті болуы керек [15].

Студенттердің іс-әрекетін талдау көрсеткендей, қалыптасқан білім беру практикасы студенттердің өздерін болашақ мамандар ретінде зерттеуге деген қызығушылығын ынталандыруға ықпал етпейді. Ғылыми ұғымдар мен пәндік ақпаратқа басымдық беріледі. Педагогикалық практика процесі жиі рәсімделеді.

Мұғалімнің кәсіби ұстанымының гуманистік мәні оның табиғи атрибуты болады, бала "мұғалім" функционалды қатынасының объектісі болуды тоқтатқан сәттен бастап – оқушы және адамның барлық алуан түрлілігі мен бірегейлігінде табиғаттың ерекше жоғары туындысы ретінде пайда болады, автономды жеке әлемі бар, оның дамуында биологиялық тұлғадан жоғары рухани тұлғаға дейін жүреді және әлеуметтену және мәдениетке ену процесінде көптеген психологиялық қатынастарды көрсететін жеке қасиеттердің ерекше кешеніне ие болады. -оны басқа адамдармен және әлеммен байланыстыратын қатынастар.

Мұғалімнің гуманистік кәсіби ұстанымы феномені мамандық иесінің жеке өмірін мақсаттармен, жағдайлармен және оның кәсіби қызметінің негізгі объектісімен - баламен байланыстырады. Ол жүйелік логикада адамның жетекші идеясын жоғары құндылық ретінде мұғалім мен баланың тәрбиелік өзара әрекеттесуінің практикалық әдістерімен байланыстырады, бұл "адам-адам" қатынасын олардың өзара өмір сүруінің детерминанты етуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

- [1] Манифест гуманной педагогики. Бушети. Грузия, 2011.
- [2] Основы гуманной педагогики и самопознания: Учебник /П. Ш. Амонашвили, Г. А. Омарова, Н. Анарбек. – Алматы: ННПООЦ «Бөбек», 2019. –128 с.
- [3] **Алпысқызы, С.** Өмір әдебі: Әдеби эссе, толғаныстар. –Алматы, 2003. – 104 бет.
- [4] **Амонашвили, Ш.А.** Воспитание и образование. Истина школы. – М., 2017.
- [5] Әл-Фараби Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, Ғылым, 1975.
- [6] **Коменский, Я.А.** Избранные педагогические сочинения в 2-х т.Т. 2. – М.: Педагогика, 1982.
- [7] **Алтынсарин, Ы.**Таңдамалы шығармалары. 3 томдық. – Алматы, 1943,1953.
- [8] **Абдуллина, О.А.** Жоғары педагогикалық білім беру жүйесіндегі мұғалімді жалпы педагогикалық даярлау. М., 1990. – 144б.
- [9] **Абильханова-Славская К.А.** Тұлғаның қызметі мен психологиясы. М.: Ғылым, 1980. 337б.
- [10] **Азаров, Ю.П.** Тәрбиелеу өнері. М.: Білім, 1985. – 448б.
- [11] **Афоница, Г.М.** Педагогика. Ростов: Феникс, 2001. 512 б.
- [12] **Леонтьев, А.Н.** Тұлғаның қалыптасуы // Отандық психологтардың еңбектеріндегі тұлға психологиясы: Хрестоматия. СПб., 2001. №5. 42-56б.

[13] **Аминов, Н.А.** Мұғалімнің бейімділігі, қабілеті және дарындылығы. Б. М. Тепловтың қабілет теориясының кейбір мәселелері // білім беруді ізгілендіру. 1998. - № 1. - 59-72б.

[14] **Амонашвили, Ш.А.** Педагогикалық үдерістің тұлғалық-гуманистік негізі. Минск, 1990. – 560б.

[15] **Ананьев, Б.Г.** Адам таным пәні ретінде // Таңдалған психологиялық жұмыстар: 2 томда: Педагогика, 1980. -Т. - 13-178б.

МРНТИ 14.25.07

ӘОЖ 37.016:511-028.31

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ПӘНІН ОҚЫТУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Дәрібай С.Н.,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

(Қазақстан, Түркістан)

e-mail: simbatdaribai@mail.ru

Аңдатпа. Қазіргі таңда жаңа білім беру негізінде бастауыш сыныпта жаратылыстану пәнін оқытудың маңызы зор. Себебі, ізденімпаз, шығармашыл жас ұрпақ үшін жаратылыстану пәнінің әр тарауға бөлінген қызықты тапсырмалары мен зерттеу жұмыстары, сюжеттік ойындары оқушыларды бейжай қалдырмайтыны сөзсіз. Төменгі сыныпта жаратылыстану пәнін оқу арқылы оқушылардың қоршаған орта, әлем және аспан денелері туралы білімдері молайып, өзбетінше зерттеу жұмыстарын жүргізуге жағдай жасалған. Бұл мақалада төменгі сыныпта жаратылыстану пәнін оқытудың ерекшеліктерін ұғындыру мен оқушыларға тиімді білім беру жолдарын дамыту мәселелері қарастырылады. «Жаратылыстану» пәнін оқу барысында оқушылардың санасында осындай зерттеу дағдыларын қалыптасады: зерттеушілік, байқау, мәліметтерді алу және ұсыну, нәтижелерді түсіндіру.

Төменгі сыныптарда жаратылыстану пәнін оқытудың ерекшелігі: оқушылардың қоршаған орта, әлем туралы ой-өрісін дамыту, тәжірибе жұмыстарын жасату арқылы шығармашылық ізденіс қабілетін арттыру. Сонымен қатар оқушы жаттығуларды өзбетінше зерттеп жасауына және жақсы нәтижеге жетуіне жетелейді, оқушының ақыл ойын дамытып, ғылым саласы мен шұғылдануына қызығушылығын арттырады. Зерттеудің мақсаты: жаратылыстану пәнінің бастауыш сынып оқушылар үшін ерекшелігін, маңыздылығын көрсету. Зерттеу кезінде бастауыш сынып оқушыларынан сауалнама алынды, сауалнама нәтижесінде жаратылыстану пәнінің төменгі сынып оқушылары үшін тиімді екені және оқушылардың жаратылыстану пәніне деген қызығушылықтың жоғары екені көрсетілді.

Кілт сөздер: оқыту, білім беру, ерекшеліктер, жаратылыстану пәні, оқушылар, оқыту әдістері.

ОСОБЕННОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЕСТЕСТВОЗНАНИЯ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Дарибай С.Н.,

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан,

Туркестан)

e-mail: simbatdaribai@mail.ru

Аннотация. В настоящее время большое значение имеет преподавание естествознания в начальных классах на основе нового образования. Ведь для любознательного, творческого молодого человека не оставят равнодушными учащиеся интересные задания и исследовательские работы, сюжетные игры, разделенные на каждую главу предмета естествознания. Благодаря изучению естественнонаучных дисциплин в низшем классе у учащихся расширяются знания об окружающей среде, мире и небесных телах, создаются условия для самостоятельной исследовательской работы. В данной статье рассматриваются вопросы осмысления особенностей преподавания естественнонаучного предмета в младших классах и развития путей эффективного обучения учащихся. В процессе изучения предмета "естествознание" в сознании учащихся формируются такие

исследовательские навыки: исследовательские, наблюдательные, получение и представление данных, интерпретация результатов.

Специфика преподавания естественнонаучного предмета в младших классах: развитие у учащихся представлений об окружающем мире, об окружающем мире, повышение способности к творческому поиску через создание экспериментальной работы. Кроме того, учащийся самостоятельно изучает упражнения и добивается хороших результатов, развивает интеллект учащихся, повышает интерес к научной сфере и занятиям. Цель исследования: показать специфику, значимость предмета естествознание для младших школьников. В ходе исследования был проведен опрос учащихся начальных классов, в результате которого было показано, что предмет естествознания эффективен для учащихся младших классов и что у учащихся высокий интерес к предмету естествознание.

Ключевые слова: обучение, образование, особенности, предмет естествознания, учащиеся, методы обучения.

FEATURES OF TEACHING NATURAL SCIENCE IN PRIMARY SCHOOL

Daribay S. N.

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkestan)

e-mail: simbatdaribai@mail.ru

Annotation. At present, the teaching of natural science in primary classes on the basis of a new education is of great importance. After all, for an inquisitive, creative young person, students will not be indifferent to interesting tasks and research works, story games, divided into each chapter of the subject of natural science. Thanks to the study of natural sciences in the lower class, students expand their knowledge of the environment, the world and celestial bodies, and create conditions for independent research work. This article deals with the issues of understanding the features of teaching a natural science subject in junior classes and the development of ways to effectively teach students. In the course of studying the subject of "natural science", the following research skills are formed in the minds of students: research, observation, data acquisition and presentation, interpretation of results.

The specifics of teaching a natural science subject in junior classes: the development of students' ideas about the world around them, about the world around them, increasing the ability to creative search through the creation of experimental work. In addition, the student independently studies the exercises and achieves good results, develops the students' intelligence, increases interest in the scientific field and classes. The purpose of the study: to show the specifics and significance of the subject of natural science for primary school students. In the course of the study, a survey of primary school students was conducted, which showed that the subject of natural science is effective for primary school students and that students have a high interest in the subject of natural science.

Keywords: training, education, features, subject of natural science, students, teaching methods.

Кіріспе. «Еркін еліміздің ертеңі жарқын білім мен кенен ғылымда» - деп Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев айтқандай, жарқын білім мен кенен ғылымды игеру үшін білімді ұрпақ қажет[1]. Оқыту үдерісінде оқушылардың пәннің бөлімдеріне қарай біліммен біліктерін саналы түрде игеруі үшін әр пәннің әдістемелік қызметін пайдалануға, жобалау, зерттеу әрекеттері тәсілдерін игеру негізінде жүйелерін, әлеуметтік мәдени кеңістікте өз орнын дұрыс таба білуі үшін біліктерді меңгеруге бағыттайды. Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне берілген негізгі міндеттердің бірі. Оқытудың мәні оқушылардың саналы ойлау, өзбетінше ізденістері мен мәліметтерді жүйелі меңгерту болуы керек деп оқу жүйесіне жаңа міндеттер қойылған еді. Бұл жоспардың барысында қазіргі таңда барлық бастауыш сыныптар білім алудың жаңа жүйесінде оқытылады. Жаңа оқу бағдарламасының маңызы – оқушылардың дұрыс ойлау жүйесін дамыту. Білім алушы өзінің сабақ барысында алған білім нәрін, жалпы тұрмыста, күнделікті өмірде қолдана білу қажет. Яғни, бұл бағдарлама күнделікті өмірмен сабақты байланыстырады[2].

«Жаратылыстану» пәнінің мақсаты – төменгі сынып оқушыларына жоғары сыныпта оқытылатын жаратылыстану ғылымы пәндеріне игеруге жетелеу, тіршілік үдерісіндекөрген, білген, бақылаған құбылыстарын мен үрдістерді үйрету, меңгерту үшін үйренген білімін күнделікті өмірге пайлануға дағдыландыру. Осы бағыт негізінде білім беру оқушының қоршаған орта туралы ой-өрістерінің кеңеюіне, жаратылысты танып білуіне ықпал етіп, табиғатты қорғап және оны бағалай алуын септігін тигізеді [3].

«Жаратылыстану» пәнін оқыту міндеттері:

- пәннің құрамындағы деректермен білімдер негізі оқушылардың табиғат туралы және кез келген денелер мен құбылыстар бойынша негізгі білім көздерін қалыптастырады.

- пәннің оқушылардың ғылыми-зерттеу дағдыларына: сұрақтар беру, сол сабақтарға жауаптарын іздету, зерттеу жұмыстарын жасату, сол зерттеу жұмыстарын оқушыларға талдату мен жинақтау жоспарын жасауға бағыттау.

- төменгі сыныпта оқушылар пәнді игеру кезінде бұрынғы жүйе бойынша оқушылар жоспар құрып, оны атқаруға болжам жасауға, жүйелі негіздеуге, ғылыми тұрғыда білім алып, оны дамытуға үйренеді. Оқушылар жаратылыстану пәнін оқу кезінде олардың бойында, ізденушілік, зерттеушілік, шығармашылық және мәліметтерді жинау мен сақтауға, талдауға машықтанады.

«Жаратылыстану» пәнінің бастауыш сыныпқа енгізілу себептері:

- пәннің жүйесіне кіретін мәліметтермен білімдер жүйесі оқушылардың қоршаған әлем туралы, әртүрлі денелер мен құбылыстар туралы алғашқы білімін қалыптастырады.

- пәннің оқушылардың ғылыми-зерттеу дағдыларына: сұрақтар беру, сол сабақтарға жауаптарын іздету, зерттеу жұмыстарын жасату, сол зерттеу жұмыстарын оқушыларға талдату мен жинақтау жоспарын жасауға бағыттау.

- төменгі сыныпта оқушылар пәнді игеру кезінде бұрынғы жүйе бойынша оқушылар жоспар құрып, оны атқаруға болжам жасауға, жүйелі негіздеуге, ғылыми тұрғыда білім алып, оны дамытуға үйренеді. Оқушылар жаратылыстану пәнін оқу кезінде олардың бойында, ізденушілік, зерттеушілік, шығармашылық және мәліметтерді жинау мен сақтауға, талдауға машықтанады [4].

Төменгі сыныпта жаратылыстану пәні жоспары бойынша білім беру төменгі сынып оқушыларының негізгі білімқұмарлықтың артуына, жер, табиғат жүйесімен етене жақын тануға, сонымен бірге өзін қоршаған ортасының ерекшеліктерін түсініп, анықтауға, және оны аялап қорғай білуіне машықтандырады. Төменгі сыныпта жаратылыстану пәні бойынша оқытудың басты ерекшелігі: оқушылардың қоршаған орта, әлем туралы ой-өрісін дамыту, тәжірибе жұмыстарын жасату арқылы шығармашылық ізденіс қабілетін арттыру. Сонымен қатар оқушының жаттығуларды өз қабілеті бойынша тұжырымдап ізденіп зерттеуіне оны дұрыс қорытуына бағыттайды және шәкірттердің ақыл ой қабілеттерін арттырып, ғылымда тың дүниелерді өмірге әкелуіне көмектеседі.

Қазақстан жолы – екі мың елу: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ, атты жариялымында Елбасы Н.Ә.Назарбаев: Жалпы білім беру жүйесі бойынша барлық аулы, қала мектептерінің білім жүйесін жоғары дәрежеге жеткізудіміз керек. Олардың алған білімдерінің нәтижесі сабақ соңында өз білімін бағалау, сын тұрғысынан ойлау және жүйелі ізденіс болу керектігін, атап өткен [5]. Бұл мәселелердің мәні бойынша барлық білім алушы сыныптар оқытудың жаңа жүесіне көшіп, білім алып жатыр. Оқыту үдерісінде оқушылардың пәннің бөлімдеріне қарай біліммен біліктерін саналы түрде игеруі үшін әр пәннің әдістемелік қызметін пайдалануға, жобалау, зерттеу әрекеттері тәсілдерін игеру негізінде жүйелерін, әлеуметтік мәдени кеңістікте өз орнын дұрыс таба білуі үшін біліктерді меңгеруге бағыттайды. Қазіргі кезеңде оқушының өз бетімен білімге ие болу барысында оның белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу үдерісіне берілген негізгі міндеттердің бірі. Оқытудың мәні оқушылардың саналы ойлау, өзбетінше ізденістері мен мәліметтерді жүйелі меңгерту болуы керек деп оқу жүйесіне жаңа міндеттер қойылған еді. Бұл жоспардың барысында қазіргі таңда барлық бастауыш сыныптар білім алудың жаңа жүйесінде оқытылады. Жаңа оқу бағдарламасының маңызы –

оқушылардың дұрыс ойлау жүйесін дамыту. Білім алушы өзінің сабақ барысында алған білім нәрін, жалпы тұрмыста, күнделікті өмірде қолдана білу қажет. Яғни, бұл бағдарлама күнделікті өмірмен сабақты байланыстырады [6].

Төменгі мектепке жаратылыстану пәнін ендірту бірден жүзеге аса салған пән емес. Жаратылыстану оқу пәні бағдарламасы негізінде қабылданып, оқу үдерісіне енгізілген. Қорытындысында мектептегі жаратылыстану ғылымдары негізінде жүйелі түрде білім беруге мүмкіндік жасалуда. Жаратылыстану оқу ғылымдары негізінде тоқтаусыз білім берудің қажеттілігі тіршілік, жаратылысқа деген оң көзқараспен оны ұғып білуге деген ізденіс сонау заманнан-ақ адамзатты қызықтырды, оны зерттеуге мәжбүрледі. Осының негізінде, табиғат әлемін зерттеумен айналысатын ғалымдардың құрамы ретінде жаратылыстану ғылымы өмірге келді. Ол тіршілік негіздерімен құбылыстарын, микродүниеден бастап, ғарыштық жүйеге дейін барлық табиғи нысандарды дүниенің жалпы құрылымымен қасиетін, тірі табиғатты және біз өмір сүретін – ортаны, сонымен бірге, біздің ғаламшарымыздан жырақ нысандарды аңғаруды зерттейді.

Зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде алдымен біз философиядан бұрын табиғат туралы ғылымды білуіміз керекпіз, себебі: бұл ғылым адамзатқа тым жақын әрі мәндері анық және оларға түсінікті ғылым саласы» деп пікір білдіреді [7]. Яғни табиғаттың адамзат үшін орны ерекше. Жаратылыстану құбылыстары туралы білім беру оқушыларға қа кезеңде де болсын, қай мезгілде болсын кең далада жайылып өскен қазақ ұрпағы үшін өте маңызды. Сондай-ақ, «Жаратылыстану» пәні арқылы, біз алдымен, төменгі сынып оқушыларының туа бітті білімқұмарлығының шындалып өсуіне ықпал жасаймыз, және де қоршаған ғаламшар, кеңістік бойынша ақыл олауын дамытамыз. Келесі олардың ілім-білімді зерттеп қабылдауын, өздігінше топшалауын қалыптастырамыз. Соымен бірге, табиғатты аялап, қорғап, қадірлеуіне үйретеміз [8].

«Жаратылыстану» пәнінің оқу мақсаты – төменгі сынып оқушыларына жоғары сыныпта оқытылатын жаратылыстану ғылымы пәндеріне игеруге жетелеу, тіршілік үдерісінде көрген, білген, бақылаған құбылыстарын мен үрдістерді үйрету, меңгерту үшін үйренген білімін күнделікті өмірге пайлануға дағдыландыру. Осы бағыт негізінде білім беру оқушының қоршаған орта туралы ой-өрістерінің кеңеюіне, жаратылысты танып білуіне ықпал етіп, табиғатты қорғап және оны бағалай алуын септігін тигізеді. Жаратылыстану пәні оқушылардың ғылыми-зерттеушілік, шығармашылық қабілеттерін, мүмкіншіліктерін дамытуға бағытталады [9].

«Жаратылыстану» пән мазмұнын оқыту міндеттері:

- пәннің мазмұнындағы мәліметтер мен білімдер негізі оқушылардың табиғат, қоршаған дүние негізінде басқа денелер мен құбылыстар туралы түпкі білім көзін қалыптастырады.

- пәннің оқушылардың ғылыми-зерттеу дағдыларына: сұрақтар беру, сол сабақтарға жауаптарын іздету, зерттеу жұмыстарын жасату, сол зерттеу жұмыстарын оқушыларға талдату мен жинақтау жоспарын жасауға бағыттау.

- төменгі сыныпта оқушылар пәнді игеру кезінде бұрынғы жүйе бойынша оқушылар жоспар құрып, оны атқаруға болжам жасауға, жүйелі негіздеуге, ғылыми тұрғыда білім алып, оны дамытуға үйренеді. Оқушылар жаратылыстану пәнін оқу кезінде оладың бойында, ізденушілік, зерттеушілік, шығармашылық және мәліметтерді жинау мен сақтауға, талдауға машықтанады [10].

Әдістеме. Жаратылыстану пәнін оқыту барысында, оқыту үдерісін тәжірибе жұмыстарымен байланыстыра оқыту кезінде баланың жас ерекшеліктерін ескеріп, сабақта жеке және топтық жұмыс кезінде олардың қабілеттерін дамытуғы ықпал жасап, оқушының эмоционалды жағдайына жағымды әсерін тигізуі керек. Бұл орта оқушыларға қауіпсіз, мазмұнды, оқушының жас ерешелігіне сай, өзгермелі және қол жетімді болуы керектігін естен шығармаған жөн. Бастауш сынып оқушыларының зейіні тұрақсыз, қызығушылығы үнемі ауысып отырады. Сондықтан сыныптағы ахуал оқушылардың психологиясына оң әсер тигізуі керек.

Төменгі сыныпта жаратылыстану пәнін оқыту барысында оқушыларға тақырыпты дайын күйінде ұсына салмай, керісінше оқушылардың тақырыпты өзі тауып ашуына жағдай жасау керек. Мысалы, біз бүгін «Су және оның қасиеттері» тақырыбын өтетін болсақ, оқушыларға осы тақырыпқа қатысты сұрақтар қою және интерактивті тақта арқылы сурет, қызықты бейнероликтер көрсету арқылы оқушылардың өздеріне тақырыпты тапқызамыз. Яғни, миға шабуыл, сын тұрғысынан ойлану әдістерін қолданамыз. Оқулықпен жұмыс жасай отырып, оқулықтағы тапсырмалармен қатар қосымша сюжеттегі, кеспе қағаздағы тапсырмаларды орындайды. Тапсырмаларды топтық, жұптық болып бөлініп, ұжымдасқан түрде орындайды. Сабақ ортасында Судың қасиеттері бойынша оқушыларға тәжірибе әдісін қолдандыру арқылы оқушылардың өздеріне зерттеу жұмыстарын жасатамыз. Зерттеу жүргізу барысында оқушы судың бір қалыптан екінші қалыпқа өтіп жатқанын бақылайды, яғни бақылау әдісін қолданады. Зерттеу жұмысының нәтижесінде оқушылар судың үш түрлі (сұйық, қатты, бу) күйінде болатынын тәжірибе жүргізу арқылы дәлелдейді. Сабақ соңында оқушы өз іс әрекеттеріне талдау жасап, өзін-өзі бағалайды және бүгінгі тақырыпты кері байланыс жасау арқылы қорытындылайды. Сонымен қатар алған білімдерін күнделікті өмірде қолданады. Зерттеу жұмысын өзі жасау арқылы оқушы бүгінгі тақырыпты Блум таксаномиясының алты қадамы деңгейлерінде толық ұғына алады.

Қазіргі таңда жаңартылған білім беру бойынша бастауыш сыныпта жаратылыстану пәнін оқытудың маңызы зор. Өйткені, ізденімпаз, шығармашыл жасұрпақ үшін жаратылыстану пәнінің әр тарауға бөлінген қызықты тапсырмалары мен зерттеу жұмыстары, сюжеттік ойындары оқушыларды бейжай қалдырмайтыны сөзсіз. Төменгі сыныпта жаратылыстану пәнін оқу арқылы оқушылардың қоршаған орта, әлем және аспан денелері туралы білімдері молайып, өзбетінше зерттеу жұмыстарын жүргізуге жағдай жасалған. Төменгі сыныпта жаратылыстану пәнін оқытудың ерекшелігі: оқушылардың қоршаған орта, әлем туралы ой-өрісін дамыту, тәжірибе жұмыстарын жасату арқылы шығармашылық ізденіс қабілетін арттыру. Жаратылыстану пәнін оқу барысында оқушылардың санасында осындай зерттеу дағдыларын қалыптасады: зерттеушілік, байқау, мәліметтерді алу және ұсыну, нәтижелерді түсіндіру.

Төменгі сыныптарда жаратылыстану пәнін оқытудың ерекшелігі: оқушылардың қоршаған орта, әлем туралы ой-өрісін дамыту, тәжірибе жұмыстарын жасату арқылы шығармашылық ізденіс қабілетін арттыру. Сонымен қатар оқушы жаттығуларды өзбетінше зерттеп жасауына және жақсы нәтижеге жетуіне жетелейді, оқушының ақыл ойын дамытып, ғылым саласы мен шұғылдануына қызығушылығын арттырады. Мысалы, оқулықтағы тапсырма бойынша оқушы кез келген дәнді дақылды ыдысқа отырғызып, оған күтім жасап өсіру, оған қажетті су мөлшерін құйып отыру арқылы бірнеше уақыт бойы бақылайды. Тапсырма оқушылардың өздеріне орындатқызылады. Жаратылыстану пәнінің ерекшелігі сонда, оқушылардың өздеріне тәжірибе жұмыстарын жасатуы, сол арқылы оқушының тақырыпты тереңірек түсініп ұғынуында. Сол тақырыпқа қатысты оқушыға ынталандырушы сұрақтар қою және сол сұрақтардың толық жауаптың болуын күту.

Оқулығымыздағы ізден бөлімінде оқушылардың сын тұрғысынан ойлауын дамытуға бағытталған мәселелік жеңіл және күрделі сұрақтар берілген. Мысалы, Тіршілік иелерінің өмір сүруі үшін су қаншалықты қажет?, Сен суды жиі тұтынасың ба?, Судың қандай қасиеттерін білесің?, Гүл сусыз өмір сүре алады ма?, Табиғатта су болмаса не болады? деген, осындай оқушыларды ынталандырушы сұрақтар берілген. Шәкірттер үлгі бойынша мұғалім көрсеткен бір бағытпен қалмай қосымша өзбетінше ізденіп, мәселені өздігінше шеше білу қажет. Қажетті іс әрекеттерді, әдістерді қолданып, тұжырым жасайды. Осының негізінде білім беру процесі жүріп отырады. Оқушылардың өзбетінше топшалауымен пайымдауы қалыптасып, жүзеге асады. Олар қажетті деректерді дұрыс зерделеуге және өз ойын айқын жеткізе білуге қалыптасады.

Жаратылыстану туралы білім, білік, дағды жоспарлау төменгі мектепте дүниені тану пәні арқылы жүзеге асырылады. Пәннің жоғары мәнге ие болуы оның түрлі жаратылыстану

пәндерінің негізі болуына орай сол пәндер негізінде түпкі білім көздерін қалыптастырады. Бала өмірге келгеннен кейін өзін қоршаған барлық әлемді, дүниені тануға тырысады. Төменгі сынып оқушысы – шығармашыл, ізденуші, зерттеуші. Сол себепті бұл пәнді оқыту бойынша оқушы тұлғасын тәрбиелеуге үлкен жауапкершілікпен қаралады. Кез келген ғылым бөлімдері секілді жаратылыстану құрамындағы пәндер бойынша оқушының ғылыми дүниетанымын дамытып, ғылыми білім жүйесіне негізделіп, танымның логикалық саналы тәсілдерін пайдалана отырып, оқушыға берілетін әдістемелік біліммен сипатталып, ғылыми ұғымдар мен дәлелдерді молынан қолдандыруға үйретеді.

Қоршаған орта негізінде білім беру оқушының ақыл ойында ғаламшар әлем бейнелерін қиялдап көрсетуге, оны зерттеуге ықпал жасайды. Табиғат адамзатты барлық жағынан молайтады, сонымен қатар топтық, жұптық әрекеттер жасау оларды бірге бірлікте жұмыс жасай отырып мақсатқа жетуге ұмтылдырады. Керемет көріністің бәрі тек табиғатта болатыны белгілі, ал біз мұғалімдер сол әсемділікті оқушыларға көрсете білуіміз керек, аялай білулеріне және оны байқағандарын пайдалана білуге машықтандыру болып табылады. Шәкірттерді табиғаттың әсем құбылыстарын байқау білуге үйрету күрделі процес. Оқушыны он байқау үшін алдымен танып білу қажет. Жетекшінің бағыт бағдарынсыз оқушының өзбетінше қол жеткізуі мүмкін емес. Бұл тұрғысынан да жетекші де жұмыс жасай білу керек.

Нәтиже. Бастауыш сыныпта Жаратылыстану пәнін оқытудың басты ерекшелігі: оқушы жатығуларды өзі ізденіп орындауына және нақты, дәлелді пікір жасауына бағыттайды және оқушының ақыл ой қабілетін дамытып, ғылым саласымен айналысуына ықыласын туғызады. Оқушы өз бетінше тәжірибе жұмыстарын жүргізу арқылы білім қорын молайтып, жаңа нәрселерді ойлап табуына көмектеседі. Зерттеу жүргізу барысында оқушылардан сауалнама жұмыстарын алдым. Сауалнамада жалпы жаратылыстану пәні ұнайды ма, пәнге деген қызығушылығын, ол пәнді оқытудың қажеттілігі туралы 10 сұрақтан тұратын сауалнама жұмыстарын алдым. Зерттеу нәтижесінде оқушылардың басым бөлігі жаратылыстану пәніне деген қызығушылығының жоғары екенін, өз бетінше тәжірибе, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, табиғат құбылыстары тақырыптары қызықтыратын көрсетті.

Қорытынды. Қазіргі уақытта оқушыларды білім мен ғылымның, мәдениеттің кез келген бөлімдерінен мәліметтермен қамтамасыз ету негізінде бастауыш сыныптан жаратылыстану пәнін оқыту арқылы қоршаған дүниені, аспан денелерін ұғып білу тәсілдерімен оқушыны ақпараттандыру арқылы оның қоғаммен дұрыс қарым - қатынасын жан - жақты дамытып, тәрбиелеудегі жаратылыстану пәнінің мүмкіндіктері анықталды. Сонымен қатар, жаратылыстану пәнінен зерттеу жұмыстарын жүргізу арқылы оқушы білімді дайын күйінде алмай, оны өзі іздейді, қорытындылайды, өзінің оқу әрекетінің мазмұны мен түрлерін ұғынады, оның ережелер жүйесін ұғынады және қабылдайды, топтық, жұптық тапсырмаларға белсенді қатысады.

Бастауыш сыныпта жаратылыстану пәнін оқытудың ерекшелігі: оқушылардың қоршаған орта, әлем туралы ой-өрісін дамыту, тәжірибе жұмыстарын жасату арқылы шығармашылық ізденіс қабілетін арттыру. Сонымен қатар оқушы тапсырманы өздігінен ізденіп орындауына және дұрыс тұжырым жасауына бағыттайды, оқушының ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады.

Оқулықтағы «Су және оның қасиеттері» тарауында оқушыларға судың қасиеттері, көрсетілді және судың үш түрлі күйіне оқушылардың өздеріне тәжірибе жұмыстарын жасаттым. Судың қатты, сұйық, газ түрінде болатынын зерттеу жұмыстары барысында дәлелдеді. Су негізгі тіршілік көзі екенін және оны үнемдеп, қастерлеу керек екенін оқу барысында ұғынды. Зерттеу жүргізу барысында оқушылардан сауалнама жұмыстарын алдым. Сауалнамада табиғат құбылыстарын, аспан, әлем денелерін оқу және оларға зерттеу жұмыстарын жүргізу қаншалықты қызықтыратынын?, жалпы жаратылыстану пәніне деген қызығушылығын, ол пәнді оқытудың қажеттілігі туралы жалпы 10 сұрақтан тұратын сауалнама жұмыстарын алдым. Зерттеу жұмысымның нәтижесінде оқушылардың басым

бөлігі жаратылыстану пәніне деген қызығушылығының жоғары екенін, өз бетінше тәжірибе, зерттеу жұмыстарын жүргізіп, табиғат құбылыстары, аспан денелері тақырыптары қызықтыратын көрсетті. Соған қарай, кітаптағы жаттығулар да әр түрлі бөлімдер арқылы берілген. Әр тараудың және тақырыпшаның қызықты тапсырмалары мен ойындары, мысалдары, сұрақтары көрсетілген. Оқулықтағы Зерттебөліміндегі жаттығулар мен сұрақтар, тәжірибелік жұмыс түрлерін орындау арқылы оқушылардың топ болып, жұп болып ұжымдасқан зерттеу және ғылыми зерттеу жүргізу машықтарын дамытуды көздейді.

Бастауыш сыныпта жаратылыстану пәнін оқу барысында оқушыларға білімді дайын күйінде бере салмай, керісінше оқушылардың өздері ізденіп, тақырыпты ашып, зерттеу, тәжірибе жұмыстарын жүргізуіне жағдай жасалу қажет. Жаратылыстану пәнінің ерекшелігі осында оқушының зерттеу жұмысын мұғалімнің көмегінсіз жеке өзіне жасатуы. Сонда ғана оқушы тақырыпты тереңдей түсініп, ұғынған білімін келешекте қолдана алады. Жаратылыстану пәні оқушының қоршаған орта, аспан денелері туралы алған білімін өмірде қолдануға негізделеді.

Әдебиеттер:

[1] **Назарбаев, Н.Ә.** Еркін елдің ертеңі - кемел білім мен кенен ғылымда . // Егемен Қазақстан – 2004. – Т. 255 – С.2.

[2] Қазақстан Республикасында жаңартылған білім беру мазмұны бойынша қазақ тілінде оқытатын мектептердің бастауыш сынып мұғалімдерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы // Педагогикалық шеберлік – 2016. – С.14.

[3] Жаңартылған білім беру аясында «Жаратылыстану пәні» оқу бағдарламасы «НЗМ» ДББҰ // Жаратылыстану – 2016. – С.13.

[4] **Кузнецова, С. Н.** Жамиева Ә.Қ, Сапақов Д.Н, Васева И.Н, Құсайынова М.Қ Т.М. Қ. Жаратылыстану 1-сынып / Астана: «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДДБҰ, 2016.– 15с.

[5] **Назарбаев, Н.Ә.** «Қазақстан жолы - 2050: бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» / Назарбаев Н.Ә. // Егемен Қазақстан – 2014.

[6] **Можаева, О.И.** Шилибекова А.С З.Д.З.Бастауыш сынып мұғалімдеріне арналған критериалды бағалау бойынша нұсқаулық .

[7] **Ақпаева, Ә.Б.** Лебедева Л.А М.М. Жалпы білім беретін мектептің 4-сыныбына арналған оқулық / М. М. – Алматы, 2017.– 26с.

[8] **Кузнецова, С. Н.** Жамиева Ә.Қ С.Д.Н. Жаратылыстану, Мұғалімге арналған нұсқаулық / – Астана «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2016.– 96с.

[9] Қазақстан Республикасында орта білім мазмұнын жаңарту барысында қазақ тілінде оқытатын мектептердің бастауыш сынып мұғалімдерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы, // «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, – 2015.

[10] ғылыми циклындағы пәндерді оқыту процесінде оқушыларға экологиялық білім беру / – Педагогика, 2015.

FORMATION OF FOOD CULTURE THROUGH DESIGN

Smailova Z. Z. - candidate of technical Sciences, Professor., Kyzylorda University named after Korkyt - ATA, Republic of Kazakhstan

smile_89@list.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7271-0034>

Dimitrova I. T. –doctor of PhD. Trakya University, the Republic of Bulgaria.

ira_64@abv.bg, <https://orcid.org/0000-0001-9500-8256>

Annotation: The article discusses the impact of nutrition, nutrition culture and design as a project culture on the proper perception of healthy products. A comparative analysis of American fast food and Japanese sushi (the most common types of fast food in our country) is made, which creates an attractive image of the food and achieves visual compatibility. There are also several options for proven design solutions to achieve the desired taste at work.

Keywords: *healthy eating traditions, design, image, fast food, nutrition, etc.nature, channels of information reception, visual compatibility, principles of composition, means of composition.*

In today's world, eating is perceived not as an action necessary to save life, but as an activity that brings pleasure and evokes emotions. "What do we eat" - in recent years, a well-known statement has become clear. In today's urban environment and its ever-increasing rhythm, people spend less time cooking at home and are more likely to buy ready-made meals in advance. Over the past 10 years, fast food has become popular in Kazakhstan, and today every fifth inhabitant of Kazakhstan eats it from time to time. At the same time, every fifth person is obese [2]. The popularity of fast food depends not only on the food itself, but also on the excellent, thoughtful service to the smallest detail. Exact design creates a certain image that motivates a person to choose one or another product. But this does not mean that fast food is wrong.

Food culture is a very important component of human culture, any national culture, country, city, any particular community, family culture. If we draw a parallel between the food culture of a particular country and the quality of life of its population, we can see a very clear relationship.

For example, the Japanese "eat" with the human eye, because the design of the dishes is very important to them. In Japan, it is customary to calm down before eating, to calm down, and to let go of all thoughts and problems. The general atmosphere helps to create and store positive energy - pleasant music, fresh flowers, elegantly decorated dishes [all the senses have the same effect [6]. The Japanese do not feel full from a large amount of food but admire the delicious food and the ways of its preparation and design. If it is natural to respect traditions in Japan, then food culture in Kazakhstan is not stable, and over the past hundred years, it has undergone many changes.

Sweet and fatty foods are historically rare and valuable, have become the cheapest and most common food. Previously rare entertainment products - ice cream, sweet carbonated drinks - have become a daily commodity [6]. A survey was conducted among residents of Kyzylorda aged 20-30 to determine the popularity of fast food.

1 table – Attitude to fast food in Kyzylorda (survey 2021)

How do you feel about fast food?	40% 25% 35%	love donotlike There is no specific relationship
How often do you eat fast food?	45% 25% 20% 10%	1-2 times a month very rarely (once in 3 months) once a week everyday
What makes you choose fast food?	30% 25% 25% 20%	lack of time family / friends Too lazy to cook There is no alternative and I want to eat junk food
How does fast food feel?	45% 25% 20% 2%	negligence / disgust joy, satisfaction pleasure and guiltat the same time The feeling of belonging to a special culture
What makes fast food different from regular food?	25% 20% 15% 15% 10% 5%	you can eat quickly has a rich taste The method of preparation ("fast" production) The quality of the ingredients (low quality, cheap), a large amount of salt, sugar and fat it must be prepared special ceremony, culture

What is the appeal of fast food?	35% 30% 12% 12% 8% 3%	taste mobility fast saturation packaging, maintenance, restriction
What kind of service do you want?	50% 25% 15% 10%	in the facility on the way home athome dependingonthesituation
What do you usually order?	65% 25% 10%	sandwich / burger / roll / shawarma/ pizza fries and wings desserts
Which fast food establishment do you go to often?	22% 11% 11% 8%	A variety of burger bars pizzerias close to home
Do you want any changes in this area, such as healthy products or a different menu?	40% 30% 25% 5%	fresh and healthy food The variety and novelty all great honesty and decency

Interestingly, respondents noted the concepts of "meal" and "culture", of which fast food is attractive not only with the filling (it is usually very primitive - cutlet rolls) but also with the form of service and related communities. can be concluded. Fast food shows the picture. It says: "You will eat me, I will bring you joy."

Visual and tactile influence on the formation of the image, our associations, and past experiences are responsible. In addition to the survey-based image, the attractiveness of fast food is the packaging, service, attributes, mobility. Design as a project culture has the tools to shape these factors.

Coming back to the survey, how strong is the desire to eat exactly what is in the fast-food box? Is it attractive with its composition or design?

The majority of respondents (40%) say they like fast food, and about half of them find it disgusting and guilty, mainly due to the very unhealthy composition of the food, the high content of salt, sugar, and fat in the food, and calories. the content of such food. 40% of respondents want more useful products, another 30% want new products and variety, and 8% want more company ethics. Basically - 30% choose fast food due to lack of time and 25% due to lack of alternatives.

That is, there is a tendency to choose the right diet. The fast-food format is convenient and understandable, but the filling loses its relevance. You want fresh and natural products instead of fatty and fried products. This is not just a local trend, it is widespread in modern food culture.

The main component of food culture is the food itself. Many factors affect the way we eat. In particular, it is a complex work of all the senses - sight, hearing, smell, taste. It is also important to remember that the senses are not the only way to perceive. Experience, feelings, and emotions play an important role. That is, in addition to the main channels of perception (visual, tactile, auditory) there is another factor – psychological.

Man perceives the world through 5 basic senses - perception, hearing, smell, and touch. Based on the information received, an image is formed - the result of perception. The clearer and more memorable the image, the more effective the effect of the perception model. For the effect of information images to be effective, it is necessary to take into account the peculiarities of human perception and thinking.

One of the most common forms of thinking in the modern world is "clip thinking". This phenomenon was first noted by the American futurist E. Toffler and is explained by the fact that in the case of an overload of modern information, a person perceives the world through short, clear messages. Some of them can't process the brain, so some pictures are quickly forgotten. A person often perceives a vivid image that affects his imagination and intuition. An example of this is the attitude of children towards food. Often, to make children want to see a certain food, they need to be visually and tactilely interested [9].

The tactile channel is especially important for a person. "The body is the main organ of perception and action. When we see an unknown object, we want to touch it with our hands to feel its texture, temperature, feel its size and density. This proves once again that the tactile channel is important for humans and can create new qualitative connections between man and the environment "[7].

The maximum amount of information comes to a person through the visual channel, but the information received through the tactile channel, which includes reliability, smell, and taste is the most reliable.

What kind of food can we call "attractive"? Attractiveness = compatibility. Since 80% of the information comes through sight, the first thing to do is to achieve visual compatibility. Harmonious compositional construction is carried out by combining the composition. Compositional tools work with artistic and expressive means, so that the compositional idea becomes a form (spot, color, texture, texture, volume, space, material). How does visual harmony work, how is attractive food formed? For example, consider this mechanism for two of the most popular dishes that have 100% similarity - Japanese sushi and American fast food.

Table 2 – A sequence of food intake on the example of Japanese sushi and American fast food

Visual perception	Tactile perception	Tasteperception	Psychological reception
Japanese sushi			
visual variety, satisfaction and saturation appear faster, as a person tries different types of packaging	game element: you need to eat with sticks, dip in sauce, spread wasabi, small size, no need to bite different textures	The aromaticcontrastmatches complex combination of sweet-sour, hot-salty, sweet-salty aromas - with the help of different sauces and additives you can get a new taste	associations: toys / designer space / unexplored freshness / cakes / sweets / holiday
American fast-food			
brightness, variety and color saturation, play text ure sand fonts	interaction with the packaging - box, bag, envelope - it must be packed, eaten by hand, which enhances the sense of taste; - Large volume (hamburger) fits in the hands, the feeling of belonging, small volumes (potatoes, nuggets, carrot sticks) are convenient to take one by one, they have no end, each part has a different composition	Unlike aroma - sweet + salty + bitter + bitter Aromatic enhancers provide variability of taste, with the help of various sauces and additives you can get a new taste	rich auditory background increases the intensity of taste - paper whispers, chips / potato crisps, sparkling water

Of course, the attractiveness of food is formed due to visual harmony, tactile, auditory, and psychological factors - associations, past experiences with this food.

The basic compositional law is responsible for the formation of visual harmony - "unity + integrity", which in turn reflects the dialectical law of struggle and contradiction. The big is visible from the small, the small is visible from the big. This law is realized through the principles of composition.

In this case - through obedience, harmony, and dynamism. Subordination is the interaction of parts and the whole, the ~~subordination of the whole~~ composition to the center or a certain rhythm. Harmony consists of proportionality, proportionality, and balance. Dynamism is the intensity of perception, responsible for visual impulses. All of these categories are realized through composition - symmetry/asymmetry, contrast and nuance relations, rhythmic or metric, modular. In the material space, the pattern is created by artistic and expressive means - spots, colors, shapes, sizes, textures, textures. Thus, design is one of the key factors in the formation of a culture of nutrition as a project culture and a positive perception of useful products.

References:

[1] Appetizing picture improves the taste of food [Electronic resource]. – Mode access: <https://versia.ru/appetitnaya-kartinka-uluchshaet-vkus-edy>

[2] All-Russian Center for the Study of Public Opinion [Electronic re-source]. - Access mode: <https://wciom.ru>

[3] **Gibson, J.** Ecological approach to visual perception / Per. With English; total ed. and entered. Art. HELL. Logvinenko. - M.: Progress, 1988. -- 464 p.

[4] **Grigoryan, E.A.** The concept of harmony. Mathematical patterns compositions [Electronic resource]. –http://www.i2r.ru/static/469/out_17570.shtml

[5] Food culture as a component of universal culture [Electronic resource]. - Access mode: <http://x-prod.ru/pitanie/317-cultura-pitania.html>

[6] **Montanari, M.** Hunger and abundance: a history of nutrition in Europe. - SPb.: Alexandria, 2009. -- 288 p.

[7] One of the main secrets of Japanese longevity is nutrition, Mi-uki Mikado is virtual Japan [Electronic resource]. - Access mode: <http://miuki.info/2013/06/odin-iz-glavnyx-sekretov-yaponskogo-dolgoletiya-pitanie>

[8] **Protchenko, A.A.** How can you change the taste of food and drinks using sounds, smells, textures and colors [Electronic resource]. - Access mode: <http://chefsacademy.com/blog/izmenyam-vkus-s-pomoshchyu-zvukov-tekstur-i-tsvetov>

[9] **Sidikhin, V.** Purpose of smell, the role of smells and tastes [Electronic resource]. - Access mode: <http://netapteka.ru/doctor/aromaterapevt/naznachenie-obonjanija-rol-zapahov-i-vkusov>

ТЕХНИКАЛЫҚ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ФИЗИКА КУРСЫН ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Қозыбай А.Қ¹, *п.э.д., профессор*

k.anarbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4043-7771>

Жанбекова Г.И.², *Физика мамандығының докторанты*

gulnura08@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7877-7085>

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,*

²*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Мақалада жоғары оқу орындарында техникалық мамандарды даярлауда физика курсы бойынша дәстүрлі оқу жұмысының бағдарламасына жаңа мазмұнды бағыттар ұсынылды. Техникалық білім беру жүйесіндегі физикалық білімнің басымдылығы және техникалық мамандарды дайындық құрылымындағы физика курсының жүйелі болуы қарастырылды. Сонымен қатар, физиканы оқыту тәжірибесіндегі бірқатар мәселелер және осал тұстары талданды. Физика курсының логикалық құрылымының тұтастығын техникалық білім беру жүйесіндегі негізгі кәсіби бағыттағы қажеттілікті сақтау атап өтілді. Физика саласындағы дәстүрлі жұмыс бағдарламасына әлемдегі физикалық құбылыстардың, заттардың бейнесінің кешенді табиғаты туралы идеяларды қалыптастыратын әдіснамалық білім кешенін енгізу негізделген. Бұл кешеннің құрылымы ұсынылды. Әлемнің физикалық бейнесінің құрылымын өзара байланысты екі бөлім түрінде ұсынуға болатындығы көрсетілген: ғылыми парадигма және ғылыми білім. Ғылыми білімді дамыту логикасына сәйкес келетін әр бөлімнің түрлі деңгейлі мазмұны ашылды. Курс мазмұнын қалыптастыруға ұсынылған мәселелерге салыстырмалы талдау жүргізілді. Мақалада техникалық бакалавриат мамандықтарына арналған физика курсының мазмұнына енгізу үшін ұсынылатын физикалық ғылымның әдіснамалық білім кешенінің құрылымы жасалып және мазмұны айқындалды.

Түйін сөздер: *техникалық білім беру, физика курсы, әдістемелік білім, механика, молекулалық физика және термодинамика, электродинамика, Максвелл теңдеулері, кванттық механика, ядролық физика.*

О ВОПРОСАХ ПРЕПОДАВАНИЯ КУРСА ФИЗИКИ В ТЕХНИЧЕСКИХ ВУЗАХ

А.Қ. Қозыбай¹, *д.п.н., профессор,*

k.anarbek@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4043-7771>

Г.И. Жанбекова² *докторант*

gulnura08@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7877-7085>

¹*Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан*

²*докторант Казахский Национальный педагогический университет имени Абая, г.Алматы, Казахстан*

Аннотация. В статье представлены новые содержательные направления в традиционной рабочей программе по курсу физики при подготовке технических специальностей в вузах. Отмечена большая часть физического образования в системе технического образования и системная роль курса физики в структуре технической подготовки. Был проанализирован ряд проблем и уязвимостей в практике преподавания физики. Отмечена необходимость сохранения целостности логической структуры курса физики в системе технического образования независимо от направления подготовки. Обосновано включение в традиционную рабочую программу по физике комплекса методологических знаний, формирующих представления о комплексной природе физической картины мира. Предложена структура этого комплекса. Показано, что структуру физической картины мира можно представить в виде двух взаимосвязанных блоков: научной парадигмы и научного знания. Раскрыто разноуровневое содержание каждого блока, соответствующее логике развития научного знания. Проведен сравнительный анализ предложенного подхода к формированию содержания курса. В статье разработана структура и

определено содержание методологического образовательного комплекса физической науки, предлагаемого для включения в содержание курса физики для специальностей технического бакалавриата.

Ключевые слова: *техническое образование, курс физики, методические знания, механика, молекулярная физика и термодинамика, электродинамика, уравнения Максвелла, квантовая механика, ядерная физика.*

ON THE PROBLEMS OF TEACHING PHYSICS COURSES IN TECHNICAL UNIVERSITIES

A.K. Kozibay¹, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
k.anarbek@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-4043-7771>

G.I. Zhanbekova², ²Doctoral student
gulnura08@list.ru <https://orcid.org/0000-0002-7877-7085>

¹*Kazakh National Pedagogical University named after by Abai, Almaty, Kazakhstan*

Annotation. The article presents new content areas in the traditional work program for the course of physics in the preparation of technical specialties in universities. The majority of physical education in the system of technical education and the systemic role of the physics course in the structure of technical training are noted. A number of problems and vulnerabilities in the practice of teaching physics were analyzed. The necessity of preserving the integrity of the logical structure of the physics course in the system of technical education, regardless of the direction of training, is noted. The article substantiates the inclusion of a complex of methodological knowledge in the traditional work program in physics, which forms ideas about the complex nature of the physical picture of the world. The structure of this complex is proposed. It is shown that the structure of the physical picture of the world can be represented in the form of two interrelated blocks: the scientific paradigm and scientific knowledge. The multi-level content of each block is revealed, corresponding to the logic of the development of scientific knowledge. A comparative analysis of the proposed approach to the formation of the course content is carried out. The article develops the structure and defines the content of the methodological educational complex of physical science, proposed for inclusion in the content of the physics course for the specialties of the technical bachelor's degree.

Key words: *technical education, physics course, methodological knowledge, mechanics, molecular physics and thermodynamics, electrodynamics, Maxwell's equations, quantum mechanics, nuclear physics.*

Кіріспе. Ел экономикасын технологиялық жаңғырту жағдайында еңбек нарығы үшін құзыреттіліктің әмбебап жиынтығы, белсенді азаматтық ұстанымы, тұлғааралық дағдылары мен жүйелі ойлау қабілеті бар кадрлар қажет [1]. Физика курсы жоғары білім беретін оқу орындарында техникалық мамандар дайындауға арналған оқу бағдарламаларында негізгі құраушы болып табылады. Техникалық цикл пәндерінің көпшілігі белгілі бір іргелі ғылыми теорияларға, ең алдымен физика ғылымының теориясына негізделген. Сондықтан жаратылыстану ғылымын жүйелеудің ең жоғары деңгейіне ие және ғылымның бірыңғай әдіснамасына сәйкес құрылған физика курсы техникалық пәндердің бүкіл спектрін ұйымдастыру және дамыту үдерісін реттей алады.

Негізгі бөлім. Бакалаврларды даярлауда физиканы оқыту үдерісі студенттердің ғылыми білім жүйесіндегі физиканың негізгі рөлін түсінуіне, оқу қызметінің заманауи технологияларын және жүйелі ойлау әдіснамасын меңгеруіне ықпал етуі және сол арқылы оларды техникалық цикл пәндерін оқытуда тиімді іс-әрекетке мақсатты түрде әзірлеу болып табылады [2]. Алайда, оқытудың нақты тәжірибесінде физикағылымының әдіснамалық кешені дәріс оқуда іс жүзінде қарастырылмайтынын атап өткен жөн. Бұл үдерістің көрінісі үш деңгейлі оқыту жүйесіне көшуге байланысты және нәтижесінде физикакурсының еңбек жүктемесінің күрт төмендеуіне байланысты болды. Бакалавр жүйесіне арналған оқу жұмыс бағдарламалары мамандықтың тиісті бағыттарын іс жүзінде қайталайды, оқытушылардың студенттерге белгілі бір көлемде ұғындыруға тырысатын көптеген теориялық материалдарын қамтиды. Барлық техникалық мамандықтарда

магистрлік бағдарламалардың негізгі бөлігіне «физиканың арнайы тараулары» курсының енгізілуі, оның пәндік мазмұны тиісті техникалық білім саласының негізгі «гносологиялық кеңістігін» құрайтын физика бөлімдеріне бағытталған[3,4]. Бакалавр жүйесінде игерілетін физика курсының оқу материалдарының көптігі білімнің бөлінуіне, курс туралы тұтас идеялардың болмауына әкеледі. Бағдарламалық құжаттарда көрсетілген бакалаврларды іргелі даярлаудың басымдығы аясында физика курсының дүниетанымдық бағытын күшейту оның мазмұнын жетілдірудің маңызды аспектілерінің бірі. Курстың мазмұнын жетілдірудің тандалған стратегиясының орындылығы соңғы үш жыл ішінде Жоғары техникалық оқу орындарының Жаратылыстану-ғылыми пәндер кафедрасында өткізілген педагогикалық эксперименттің нәтижелерімен расталды. Аталған тақырып аясында келесі нәтижелерді атап өтеміз.

Біріншіден, университеттің инженерлік мектебінің бірқатар техникалық мамандықтары студенттерінің мектептегі физика курсынан қаланған білімдеріне тексеру жүргізілді. Курсты оқуды бастамас бұрын студенттерге мектеп курсының барлық негізгі мәселелері бойынша жеті тапсырмадан және дүниетанымдық бағыттағы үш теориялық сұрақтан тұратын жеке тапсырмалар ұсынылды. Студенттерде физиканың ғылым және оқу пәні ретіндегі құрылымы туралы идеялар жүйесін көрсететін әдіснамалық білім кешені жеткіліксіз. Бұл нәтижелер, сайып келгенде, теориялық ойлаудың қалыптасуының төмен деңгейін, талдау, синтез, жалпылау, жүйелеу операцияларын жүргізу қабілетін көрсетеді. Мысалы, 2021 жылы тексеруден өткен студенттердің жалпы санының (75 студент) 56% - ы берілген тапсырмаларды шешуде оң нәтиже көрсетті. Сонымен бірге, физика пәні туралы сұраққа тек 25% дұрыс жауап берді, тек 17% - ы негізгі физикалық теорияларды атады және тек 8% - ы ұсынылған физика бөлімінен (оның қысқаша мазмұны келтірілген) негізгі физикалық ұғымдарды ғана көрсете алды.

Екіншіден, бұл зерттеу тандалған мамандықтардың төртінші курс студенттері арасында жүргізілген сауалнама барысында, олардың университеттегі бүкіл оқу циклі үшін оқу процесіне жалпы қатынасын анықтау мақсатында анықталды. Бізді қызықтыратын мәселе бойынша төмендегідей сұрақтар негізінде көрсетуге болады:

- Курстың оқытылу деңгейін бес балдық жүйе бойынша бағалаңыз?
- Сіздің профиліңіздің маманын сәтті қалыптастыру үшін қажетті негізгі үздіксіз дайындық құрылымына кіретін пәндердің басымдылығын анықтаңыз?
- Базалық үздіксіз дайындық құрылымына кіретін арнайы пәндердің мазмұнына құрылған физика курсының бөлімдері мен тақырыптарын таңдаңыз (тізім ұсынылады);
- Сіздің болашақ кәсіби және әлеуметтік қызметіңіздің сәттілігін анықтайтын бес пән қандай?
- Зерттеу дүниетанымның қалыптасуын анықтайтын бес пән қандай?

Сауалнама нәтижелері физиканы оқыту сапасын және курстың өзіне деген көзқарасты бағалаудағы айқын полярлықты ашады: жалпы, Жаратылыстану-ғылыми пәндер кафедрасында оқуды ұйымдастыру сапасын және курсты оқыту деңгейін оң бағалай отырып, студенттер физика курсының оның одан әрі оқу мен өмірдегі рөлі мен маңыздылығын теріс бағалайды. Осылайша, сауалнамаға қатысқан жалпы студенттер санының 35% – ы 13-15 пән арасында оқыту сапасы бойынша физиканы бірінші орынға қойды, осы көрсеткіштер бойынша пәнге қойған орташа баға-4,15. Мұндай сауалнамаға жауап беруде оқытушының жеке және кәсіби қызметі маңызды рөл атқаратыны анық.

Физика курсы - маманды қалыптастыруға басым әсер ететін негізгі оқу пәні болғандықтан біздің ойымызша, физика курсының дүниетанымдық бағыты іргелендіруді жөн санаймыз. Мысалы, болашақ бакалаврлардың 36% - ы физика курсына қарағанда экология курсына анағұрлым іргелі деп анықтады, ал студенттердің тек 12% - ы ғылыми дүниетанымды қалыптастыру процесінде физиканы бірінші орынға қойды. Сонымен қатар, АҚШ мемлекеттері техникалық колледждерінің тәжірибесіне сілтеме жасай отырып [5], онда физика курсының көп бөлігі бітіруші кафедралар арасында бөлінеді, физика

курсының негізінде болашақ мамандыққа сәйкес арнайы курстар құруды ұсынады. Мәселенің мұндай шешімі, олардың пікірінше, осы профильдегі маман үшін қажет емес «артық»тақырыптарды алып тастаған. Біздің ойымызша, мәселенің мұндай тұжырымы қолайсыз. Бакалавриат жүйесіндегі физика курсына шешілетін жалпы ғылыми және әдіснамалық міндеттер кез-келген профильдегі маманның қалыптасуында да, ғылыми дүниетанымның қалыптасуында да шешуші болып табылады.

Зерттеу барысында 6В07111– Жылжымалы құрамды өндіру және жөндеу технологиясы(Дайындық бағыттарының коды мен жіктелуі: 6В071 - Инженер және инженерлік-іс. Білім беру бағдарламаларының коды мен тобы:В065 — Автокөлік құралдары) мамандығына арналған 135 сағаттық физика курсының жұмыс оқу бағдарламасы қайта қаралды, бұл көптеген техникалық мамандықтар үшін курстағы сағаттардың нақты бөлінуіне сәйкес келеді. Айта кету керек, бұл жұмыс бағдарламаларын толық қайта қарау және өзгерту туралы емес. Негізгі әдіснамалық тұжырымдамалар, заңдар мен қағидалар төңірегінде оның барлық бөлімдерін біріктіру негізінде курстың тұтастығына, сондай-ақ физика ғылымы дамуының ішкі логикасына негізделген ғылыми білімді құрылымдаудың заманауи принциптерінің барабарлығына ерекше назар аударылды. Осы аталған жұмыс нәтижесінен кейін физика курсын оқытудың мынадай төмендегідей өзгертілген бағдарламалық жүйесін ұсынуды жөн көрдік.

«Механика» бұл курстың бірінші бөлімі, сондықтан оның құрылымына таза дүниетанымдық бағыттағы және студенттерді физика кафедрасында оқу процесін ұйымдастыру принциптерімен таныстыратын екі кіріспе дәрісті қосқан жөн. Кіріспе дәрістің негізгі сұрақтары: әлемнің ғылыми көрінісі философиялық категория ретінде. Әлемнің жалпы ғылыми, жаратылыстану және физикалық бейнесінің өзара байланысы. Әлемнің физикалық бейнесінің эволюциясының кезеңдері [6,7,8]. Физика ғылым ретінде. Физикалық теорияның ғылыми парадигмасы мен ғылыми білімінің құрылымы. Физикалық зерттеу әдістері. Сондай-ақ кіріспе дәрістің негізгі сұрақтарына мынадай сұрақтарды қосуға болады: Физика курсы – «техникалық ғылымдар» білімі саласындағы бакалаврларды даярлаудың теориялық негізі. Физика курсының мамандық пәндерімен байланысы. Механика - физика мен бүкіл жаратылыстанудың бірінші бөлімі. Механика пәні. Механиканың ғылыми теориясының құрылымы. Механиканың категориялық-ұғымдық аппаратын жүйелеу және құрылымдау принциптері (механиканың ғылыми теориясының құрылымдық-логикалық графигі). Сонымен қатар, физиканың осы бөлімін ұсыну кезінде методологиялық тұрғыдан маңызды сұрақтарға ерекше назар аудару керек: механикадағы идеализацияның табиғаты (материалдық нүкте, материалдық нүктелер жүйесі, абсолют қатты дене, кеңістік, уақыт); механикадағы себептілік формасы (механикалық немесе Лаплас детерминизмі); күш ұғымы өзара әрекеттесудің динамикалық сипаттамасы ретінде; классикалық механиканың қозғалыс өлшемдері және олардың кеңістік пен уақыт қасиеттерімен байланысы (импульс – кеңістіктің біркелкілігімен, импульс моменті – кеңістіктің изотроптығымен және кинетикалық энергия – уақыттың біркелкілігімен).

«Молекулалық физика және термодинамика» бөлімі. Физиканың осы бөлімін зерделеу кезінде келесі әдіснамалық мәселелер ерекше назар аударуды талап етеді: термодинамикалық параметрлер-физикалық объектілерді сипаттаудың (бөлшектердің сипаттамасымен салыстырғанда) жаңа тәсілі; статистикалық және термодинамикалық зерттеу әдістері; макро объектілерді сипаттауға микроскопиялық және феноменологиялық тәсілдер; таралудың статистикалық заңдары(молекулалардың жылдамдық пен энергия бойынша таралу заңдары); термодинамиканың бірінші бастамасының дүниетанымдық мәні; термодинамиканың екінші бастамасының статистикалық мағынасы (уақыт барысының қажеттілігі мен бағыты), Термодинамиканың екінші бастамасы және Ғалам эволюциясының процестері; тепе-тең емес процестерді сипаттауға синергетикалық көзқарас.

«Электродинамика» бөлімі. Осы бөлімнің аясында келесі мәселелерге назар аударған жөн: электродинамиканың ғылыми білімінің эмпирикалық негізі; электродинамикадағы ғылыми білімнің теориялық негізі (Максвеллдің электромагниттік өрісінің бірыңғай теориясын құру); Максвелл теңдеулерінің физикалық мәні. Алғашқы екі сұрақты қарастырған кезде физикалық теорияны ғылыми білудің эмпирикалық және теориялық негіздерінің өзара әрекеттесуіндегі математиканың эвристикалық құндылығын ерекше атап өткен жөн [9,10,11]. Электродинамикада бұл айқын көрініс табады және Максвелл теңдеулері көптеген эмпирикалық мәліметтердің математикалық өрнегі бола отырып (Кулон, Ампер, Эрстед, Фарадей эксперименттері) бастапқы мәліметтерге қарағанда әлдеқайда көп ақпаратты қамтиды.

«Кванттық механика» бөлімі. Кванттық механиканы зерттеуде физикалық теориялардың дамуы мен мазмұнының диалектикалық сипатына, олардың нәтижелерін түсіндіруге байланысты әдіснамалық мәселелерді ерекше атап өткен жөн. Мұнда ғылыми білім мен ғылыми парадигманың өзара әрекеттестігі ерекше айқын көрінеді, бұл кезде ғылыми білімнің өсуі ғылыми парадигманың кеңеюіне ғана емес, сонымен қатар кейбір негізгі тұжырымдамалардың, идеялардың, принциптердің түбегейлі өзгеруіне алып келеді [12]. Бұл бөлімде мынадай мәселелер егжей-тегжейлі түсіндіруді қажет етеді: кванттық механиканы құрудың эмпирикалық және теориялық алғышарттары; Гейзенбергтің белгісіздіктерінің арақатынасы, микроәлем бөлшектерінің әрекетін сипаттаудың ықтималды сипаты; Бордың толықтырылу принципі. Кванттық механика мен кванттық механикалық детерминизмдегі себептіліктің философиялық категориясына ерекше назар аудару керек. Соңғы сұрақ кванттық механиканың мәнін түсіну үшін үлкен гнесологиялық мәнге ие және оны дәрістер оқу барысында егжей-тегжейлі қарау керек. Айта кету керек, кванттық механикадағы детерминизм, оның классикалық, Лапластық детерминизміне сәйкес келмеуіне қарамастан, толығымен сақталады, бірақ классикалық түсініктен түбегейлі ерекшелігін түсіндіріп өткен жөн.

«Ядролық физика» бөлімі. Оқытудың дәстүрлі тәжірибесінде бұл бөлімді оқып үйренуге аз уақыт қалады, ал дәріс материалы әдетте ядроның құрылымы мен сипаттамасы, ядролық күштер, радиоактивті ыдырау түрлері және ядролық реакция түрлері туралы негізгі мәліметтермен шектеледі. Біздің ойымызша, жалпы физика курсының осы соңғы бөлімін зерттеген кезде, ғылымның дамуы, таным процесі шексіз процесс екенін көрсете отырып, курстың дүниетанымдық маңыздылығын ерекше атап өткен жөн [13,14]. Бағдарламаға келесі сұрақтарды: материя құрылымдарының иерархиясы; ядро және элементар бөлшектер физикасының дамуындағы негізгі кезеңдер; ядролық физикадағы сақталу заңдарының рөлі; зат құрылымының кварк гипотезасы, глюондарды қосу ұсынылады.

Қорытынды. Мақалада жоғары оқу орындарының техникалық мамандықтарын даярлауда физика курсының мазмұнын жетілдірудің негізгі тәсілдерінің бірі – оның дүниетанымдық бағытын күшейту мәселелері зерделенді. Жұмыс бағдарламаларына енгізуге ұсынылған әдіснамалық білім кешені техникалық бакалавриаттың барлық мамандықтарында белгілі бір көлемде оқуға міндетті курстың бөлімдері бойынша құрастырылған. Жоғарыда айтылғандай, физика курсының бағдарламасына әдіснамалық және дүниетанымдық сипаттағы мәселелерді қосу дәріс оқуға бөлінген сағаттардың саны аясында жүзеге асырылды. Осыған байланысты, дәріс курсына дәстүрлі түрде қарастырылатын және ойлауды дамытуға қарағанда есте сақтауды дамытуға бағытталған кейбір мәселелер тәуелсіз зерттеуге ұсынылады. Мысалы, дәстүрлі бағдарламада әр түрлі конфигурациялардағы өрістердің магниттік индукциясын есептеу үшін Био-Савар-Лаплас заңын қолдануға әдетте екі дәріс беріліп, ортасында және дөңгелек айналу осінде магниттік индукцияның математикалық тұжырымдары, тікелей өткізгіштің кесіндісімен құрылған магниттік индукция және т. б. қарастырылды. Есептеу әдісі барлық жағдайларда бірдей болғандықтан, бір мысал келтіру жеткілікті, ал қалған ерекше жағдайларды

студенттерге өз бетінше оқуды ұсыну жеткілікті (техникалық университеттерге арналған барлық типтік оқулықтарда бұл мысалдар толығырақ қарастырылады және студенттерден белгілі бір математикалық дағдыларды талап етеді).

Дәріс курсындағы негізгі көлемінің дүниетанымдық мәселелерге қатысты кейбір өзгерістері курс бойынша емтихандар сипатындағы және бағалау критерийлеріндегі өзгерістерді алдын-ала анықтады. Мысалы, студенттердің шамамен 40%-ы емтиханға өзінің жеке типологиялық ерекшеліктеріне (есте сақтау қабілетінің төмендігі, зейіннің төмен шоғырлануы және т.б.) байланысты қажетті қорытындыларды толығымен шығара алмайды. Бұл жағдайда оларға әдіснамалық сипаттағы сұрақтар ұсынылады, олардың жауаптары курс бойынша жалпы бағдарлауды талап етеді, қорыта айтқанда, жүйелі білім деңгейін көрсетеді. Соңғы емтиханның нәтижелері көрсеткендей, студенттер мұндай емтихан стратегиясын дұрыс деп қабылдап, соның жәтижесінде студенттердің 15-25% - ның оқу үлгерімі салыстырмалы түрде жоғарылады деп тұжырымдаймыз.

Әдебиеттер:

[1] Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. // primeminister.kz/kz/gosprogrammy/kr-bilim-berudi-zhane-lyumdy-damytudyn-2020-2025-zhyldarga-arnalghan-memlekettik-bagdarlamasy

[2] Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы № 1118 Жарлығы

[3] Физика в системе современного образования (ФССО – 15): Материалы XIII Международной конференции, Санкт-Петербург, 1–4 июня 2015 г. Т.1. – СПб.: Изд-во ООО «Фора-принт», 2015. – 514 с.

[4] **Кожевников, Н.М.** Кризисные явления в преподавании физики // Материалы XIII Международной конференции, Санкт-Петербург, 1–4 июня 2015 г. Т.1. – С. 14–16.

[5] **Alley J.** Physics in Undergraduate Engineering Education Report of a Survey // American Journal of Physics. – 2013. – V. 40, № 8. – P. 1063–1069

[6] Концепции современного естествознания: Учебник / Бондарев В.П. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Альфа-М, НИЦ ИНФРА-М, 2016. - 512 с.: ISBN 978-5-98281-262-9.

[7] **Клягин, Н.В.** Современная научная картина мира [Электронный ресурс] : учеб. пособие / Н. В. Клягин. - М.: Логос, 2014. - 264 с.

[8] **Ильин, В.А.** История физики [Текст] : [учеб. пособие для вузов]. - Москва : Академия, 2003. - 268 с.

[9] **Васильев, А.Н.**, Классическая электродинамика / А. Н. Васильев. Краткий курс лекций: учеб. пособие. 2-е изд., стереотипное. СПб.: БХВ-Петербург, 2010. 276 с

[10] Электродинамика: Учебное пособие / И.Ф. Будагян, В.Ф. Дубровин, А.С. Сигов. - М.: Альфа-М: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 304 с

[11] Электродинамика: Учебное пособие / И.И. Каликинский. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2014. - 159 с.

[12] Физика. Основы электродинамики. Электромагнитные колебания и волны: Учебное пособие / С.И. Кузнецов. - 4-е изд., испр. и доп. - М.: Вузовский учебник: НИЦ ИНФРА-М, 2015. - 231 с.

[13] **Иванов, М.Г.** Как понимать квантовую механику. — М.–Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2012. — 516 с.

[14] **Әбілдаев, Ә.Х.** Физика оқу құралы. – Алматы, 2011.-303б.

[15] **Плотников, П.Г.** Плотникова Л.В. Некоторые аспекты ядерной физики: Учебное пособие. – СПб: НИУ ИТМО, 2016. – 58

ДУАЛЬНЫЙ ПОДХОД В ОРГАНИЗАЦИИ НАСТАВНИЧЕСТВА В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ КВАЛИФИЦИРОВАННЫХ РАБОЧИХ КАДРОВ

Э.Р. Гайнеев

ФГБОУ ВО «Ульяновский государственный педагогический университет
имени И.Н. Ульянова», Россия

Ш.М. Майгельдиева

НАО «Кызылординский университет им. Коркыт Ата», Казахстан

Г.К. Сыдыкова

НАО «Кызылординский университет им. Коркыт Ата», Казахстан

Dual approach in the organization of mentoring in the process of training qualified workers

E.R. Gayneev

Ulyanovsk State Pedagogical University
named after I.N. Ulyanov», Russia

Sharban M. Maigeldiyeva

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan

G.K. Sydykova

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan

Аннотация: статья посвящена вопросам подготовки рабочих кадров в условиях взаимовыгодного эффективного партнерства в дуальном взаимодействии образовательной организации и работодателя в условиях нестабильной экономики и ужесточения конкуренции производителей, когда одним из условий успешности выпускника становится его готовность к труду в условиях инновационного развития производства. Актуальность исследования обусловлена необходимостью подготовки квалифицированных рабочих кадров, конкурентоспособных на современном рынке труда, владеющих практически освоенным опытом производственной рационализаторской деятельности, с устойчивой потребностью в саморазвитии. Цель данного исследования заключается в том, чтобы рассмотреть возможности дуального подхода на уровне ближайшего взаимодействия – между педагогом образовательной организации (инженер-педагог) и руководителями практики на производстве (наставники) в совместной подготовке кадров для нужд предприятия, что позволяет объединить кадровые и материально-технические ресурсы заинтересованных сторон и, в целом, способствует повышению качества обучения. Ведущие подходы к исследованию – личностно-ориентированный, деятельностный, системный, способствует повышению мотивации в учебно-познавательной и творческой деятельности. Значимость результатов исследования заключается в том, выявлены организационно-педагогические условия и разработана модель дуально-творческого взаимодействия с учетом интересов всех сторон процесса подготовки, где ключевой фигурой является личность обучающегося. Результаты исследования позволяют определить перспективы дальнейших исследований данной проблемы, которые состоят в создании научно обоснованных технологий проектирования содержания обучения условиях эффективного социального партнерства принципов на основе дуального обучения, эффективных форм наставничества на производстве. Представленная методика подготовки рабочих кадров на основе эффективного дуально-творческого взаимодействия может быть полезна для педагогов практического обучения, мастеров профессионального обучения, учителей технологии, а также и успешно применяться на краткосрочных курсах обучения взрослых, повышения квалификации, подготовки и переподготовки квалифицированных рабочих.

Ключевые слова: дуальное обучение, профессиональная школа, педагог профессионального обучения, наставник, сотрудничество, рабочий высокой квалификации.

С распадом СССР начался процесс ослабления связей двух основных партнеров: системы подготовки рабочих кадров, учебных заведений начального профессионального образования и профильных предприятий («базовое предприятие – подшефное профессионально-техническое училище»), взаимодействия педагогов профессиональной школы с наставниками, что крайне негативно отразилось на качестве обучения.

В целях преодоления указанных недостатков в настоящее время принимаются масштабные меры для возрождения наставничества на производстве, поскольку наставничество способствует не только повышению качества подготовки рабочих кадров, но также и является одной из эффективных форм повышения квалификации и более успешной реализации внедряемой в системе подготовки рабочих кадров дуального обучения будущих рабочих.

Успешность решения этой задачи, как показывает опыт, зависит, в первую очередь, от взаимовыгодного взаимодействия образовательных организаций среднего профессионального образования (СПО) и промышленных предприятий, в коллективных формах организации труда педагогов, в котором ближайшими партнерами является «тандем» в лице мастера профессионального обучения и наставника предприятия [4, с.25].

Наставник на производстве является второй по значимости, после мастера профессионального обучения, фигурой, задействованной в процессе совместной подготовки рабочих кадров, формирования инновационных компетенций квалифицированного рабочего электротехнического профиля для машиностроительной отрасли в системе СПО [12].

О важности наставничества на производстве в подготовке рабочих кадров можно судить по тому, что в последние годы в России начали регулярно проводиться различные научно-практические мероприятия, форумы, семинары, конференции, мероприятия по обмену опытом наставнической деятельности, начали проводиться конкурсы по выявлению и поощрению лучших наставников. Так, в 2018 году Указом Президента Российской Федерации был учрежден почетный знак «За наставничество» [366].

Проблеме наставничества посвящали свои научные труды такие выдающиеся отечественные учёные как С.Я. Батышев, А.П. Беляева, М.И. Махмутов, А.М.Новиков, С.Н.Чистякова, К.Д. Ушинский и др.

В последнее время появляется много научных работ, посвященных проблеме эффективного наставничества, в которых подчеркивается необходимость поиска инновационных и взаимовыгодных форм, средств и методов организации деятельности наставника во взаимодействии сфер профессионального образования и производства (В.И. Блинов, Е.Ю. Есенина, И.И. Ирисметова, А.Р. Масалимова, П.Н.Осипов, И.С Сергеев и др.).

По мнению учёных (В.И. Блинов, Е.Ю. Есенина, И.С Сергеев и др.) проблема наставничества в настоящее время становится одной из приоритетных. И на сегодняшний день сформировалось общее понимание того, что система наставничества может стать инструментом повышения качества образования, механизмом создания эффективных социальных лифтов, одним из катализаторов «технологического рывка» отечественной экономики [2, с.4]. Успешное развитие и функционирование современного института наставничества, по мнению исследователей, обеспечивается взаимодействием трех основных направлений: формирования сферы профессиональной деятельности наставников, развития соответствующей отрасли научного знания и создания системы профессиональной подготовки наставников.

Отечественный опыт наставнической деятельности, начиная с 1917 года, характеризуется самым активным использованием опыта передовиков промышленного производства, рабочих-новаторов в практической подготовке обучающихся школ ремесленных училищ (РУ) фабрично-заводского обучения (ФЗО), ученичества.

Новый импульс наставничество получило во время индустриализации, периода бурного развития стахановского движения, активизации движения рационализаторов и изобретателей, на примере которых обучалась и воспитывалась советская молодежь: школьники, учащиеся ФЗО, студенты вузов.

Обратим внимание, что наставничеством занимались передовики производства, рабочие-новаторы, рационализаторы, говоря сегодняшним языком «с готовностью и способностью к *инновационной* деятельности на производстве». Однако научное осмысление проблемы наставничества получило свое развитие благодаря трудам выдающихся отечественных учёных, академиков С.Я. Батышева и М.И. Махмутова [1]. Благодаря их усилиям в Казани была создана научная школа, внедрялась технология проблемного обучения, а в 1977 году была организована специальная научная лаборатория, в которой разрабатывались психолого-педагогические основы наставничества [7].

Данные направления наставнической деятельности сохранялись, развивались также и в последующие годы, вплоть до распада Советского Союза, в результате значительного спада в экономике и промышленности и практически полного свёртывания института наставничества, научных исследований в этом направлении.

Наставничество, сотрудничество учебных заведений с предприятиями во времена СССР, определялись законодательно (закон РСФСР «О народном образовании», 1974 г.) в соответствии с которым были определены основные задачи и направления деятельности по созданию условий и учебно-производственной базы для осуществления контроля и обучения молодых рабочих. Само слово «наставник» в тот период ассоциировалось с понятиями «передовик производства, наставник, отзывчивый человек».

Такое клише характеризовало суть наставничества советского периода, когда высококвалифицированный рабочий, новатор производства, занимался не только обучением, но также и *воспитанием* своего подопечного.

Началом нового витка развития института наставничества можно считать 2018-й год, когда на самом высоком государственном уровне начали приниматься нормативно-правовые документы, определяющие возрождение и развитие наставничества. В этом же году был организован и проведён первый Всероссийский форум «Наставник», на котором рассматривался целый комплекс проблем, связанных с наставнической деятельностью.

В связи с возрождением института наставничества в последние годы начинает появляться много общественных объединений («Союз наставников России, «Объединение наставников», «Национальный ресурсный центр наставничества» и др.) призванных способствовать развитию наставничества в современной социально-экономической ситуации. Так, например, в Республике Татарстан на базе ФГБОУ ВО «КНИТУ» (г. Казань) была организована экспериментальная площадка по развитию профильного образования на ступени общеобразовательной школы «Школа технологического наставника будущей инженерной элиты ПАО «Газпром».

Среди новшеств в развитии наставничества можно отметить, например, проект как «Наставник под ключ», реализуемый в Екатеринбургском экономико-технологическом колледже (г. Екатеринбург) в рамках которого проводится обучение наставников для более двадцати предприятий, входящих в Ассоциацию Уральской пищевой промышленности.

Таким образом, проблема наставничества в последнее время все более актуализируется, возрождается, проводятся научные исследования, разрабатываются и внедряются новые интересные проекты, а главное, что представители производства начинают понимать, что наставничество – это инвестиции в будущее, это – залог успешной деятельности предприятия.

Поскольку организатором взаимодействия с наставниками предприятий является педагог, то для него важны коммуникативные компетенции, владение организационно-управленческими навыками в выстраивании конструктивного взаимоотношения с

представителями профильных предприятий, умения работать в команде на общий результат, участвовать в принятии решений [8, с. 390].

Анализ зарубежного опыта наставнической деятельности показывает, что в каждой стране имеются свои специфические особенности, в зависимости от которых применяются различные формы, средства и методы взаимодействия образовательных организаций, работодателей, бизнес сообщества и используются различные модели наставничества [16]. Так, во исполнение поручения Президента Республики Казахстан по налаживанию механизмов взаимодействия бизнеса и образования были достигнуты договоренности между вузами и предприятиями, открыты филиалы кафедр. Для изучения мнения работодателей о качестве обучения на базовых предприятиях регулярно проводятся опросы. Для оценки качества образования высококвалифицированные руководители и специалисты промышленных предприятий участвуют в председательстве государственных аттестационных комиссий и избираются в Академический совет факультета/института. Также рекомендации руководства предприятий учитываются при разработке образовательных программ.

Студенты, обучающиеся по образовательной программе Электроэнергетика Кызылординского университета имени Коркыт Ата регулярно проходят производственные практики в АО «Кызылординская распределительная электросетевая компания», Кызылординской ТЭЦ, ТОО «Кумкольсервис». В результате стажировки они получают постоянные и глубокие знания и предложения о работе на тех же предприятиях. Ведущие специалисты и наставники по производственным практикам привлекаются к учебному процессу, например, на производственных базах проводятся лабораторные и практические занятия по некоторым профессиональным дисциплинам в течение целого учебного семестра. Это всего лишь один пример. Профессорско-преподавательский состав университета, который готовит специалистов в области инженерии, готовит квалифицированные инженерные кадры для промышленных предприятий и учреждений региона.

В связи с тем, что исследуемая концепция формирования инновационных компетенций базируется на основе дуального обучения, рассмотрим особенности наставничества, используемого в странах Евросоюза, где, в основном, и применяется дуальная система подготовки рабочих кадров [6].

На современном этапе дуального взаимодействия становится актуальным новое направление, которое может быть обозначено как «дуально-творческое», в рамках которого осуществляется совместная проектно-творческая деятельность, формирование и развитие рационализаторских умений.

В дуально-творческом взаимодействии особое место занимает формирование практического опыта рационализаторства, которое, благодаря созданию совместных предприятий и международной интеграции компетенций становится важной составляющей компетентности выпускника профессиональной школы.

Необходимо подчеркнуть, что рационализаторство становится востребованным не только в профессиональной деятельности, но становится необходимым также и в повседневной жизни, поскольку, современная жизнь становится все более динамичной и рациональной [10, с. 16].

Надо отметить, что роль наставника в дуальном обучении более значима, чем в обучении традиционном, поскольку, в данном случае, «ведущим», звеном в подготовке рабочих кадров является работодатель. Однако многие специалисты указывают на некоторое противоречие между упором на практическую часть обучения, узконаправленными целями предприятий, которые выступают против всего того, что не связано непосредственно с выполнением работы на предприятии необходимостью подготовки широко образованных и мобильных выпускников [14, с. 50].

Основная роль в дуальной форме обучения в странах Евросоюза, как было указано выше, принадлежит предприятиям, соответственно, – наставникам, мастерам, инструкторам, тренерам, которых обучают на предприятии [15]. И самым высшим званием среди наставников является звание «мастер», для получения которого необходим стаж работы не менее 5 лет и сдача экзамена в торгово-промышленной или ремесленной палате. Причём, звание мастера приравнивается к степени бакалавра. Одной из особенностей является то, что наставник уровня «мастер» требуется при подготовке «регулируемых профессий», т.е. тех профессий, в которых существует опасность для окружающей среды, жизни и здоровья человека. Таких профессий в Германии насчитывается 53 из 333 существующих [12].

Таким образом, можно констатировать, что роль наставника за рубежом еще более значима, чем в традиционной отечественной системе наставнической деятельности.

Отметим еще два важных, на наш взгляд, фактора наставничества.

Во-первых, наставническая деятельность в системе подготовки рабочих кадров наполнена духовным содержанием и является, в определенной степени, деятельностью благотворительной, реализуемой в передаче своего жизненного и профессионального опыта, мастерства подрастающему поколению, положительных воспитательных воздействий, особенно, с учетом контингента обучающихся системы СПО.

Во-вторых, положительное социально-психологическое влияние института наставничества, именно в системе подготовки рабочих кадров, контингент которых, как было отмечено выше, состоит, в основном, из детей из малообеспеченных семей, в которых, более половины подростков из неполных семей, растут без отца. Это обстоятельство, с учетом мужского влияния мастера профессионального обучения и наставника на производстве, имеет особое воспитательное значение в формировании мировоззрения и становлении будущего гражданина, будущего мужа, главы семьи и отца.

Также отметим еще одно важное обстоятельство: эффективно взаимодействующий «танDEM» в лице мастера и наставника является ближайшей точкой соприкосновения в реализации дуального подхода в обучении, именно от них, главным образом, зависит успешность результатов дуального обучения и уровень подготовки выпускника – будущего квалифицированного рабочего [17].

В связи с этим можно сделать вывод, что наставник на производстве является второй, важнейшей по значимости, стороной процесса подготовки рабочих кадров и выбирается из числа наиболее квалифицированных рабочих, имеющих наивысший разряд по профессии и склонность к наставнической, педагогической деятельности. И, при этом, что важно в современных условиях непрерывной модернизации производства, обладающих практическим опытом новаторской, инновационной творческой производственной деятельности.

Именно с наставничества более 30 лет назад на одном из крупных машиностроительных предприятий (научно-производственное объединение отрасли машиностроения) начиналась педагогическая деятельность автора, когда в течение ряда лет ему приходилось руководить практикой учащихся подшефного профессионально-технического училища.

Собственный опыт наставничества, понимание важности такой деятельности, сыграло важную роль в последующей педагогической деятельности уже в должности мастера производственного обучения. В период первой производственной практики на базовом предприятии автором был создан «банк данных» по наставникам базового предприятия из числа наиболее квалифицированных рабочих, имеющих склонность к наставническо-педагогической

деятельности и опыт новаторской, рационализаторской деятельности.

Отметим, что базовым предприятием профессионально-технического училища было одно из крупнейших машиностроительных предприятий республики – научно-

производ-ственное объединение (НПО) с числом сотрудников более 12 тысяч человек, с собственным проектно-конструкторским технологическим бюро, своим отделом подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров, бюро рационализации и изобретательства (БРИЗ)

Перед практикой с каждым из наставников предприятия обсуждалась учебная рабочая программа обучения профессии «Электромонтёр» и были внесены некоторые необходимые коррективы с учётом специфики предприятия и особенностей оборудования, технологий, востребованных видов деятельности. Затем, изменения в рабочих программах были обсуждены в учебном заведении и закреплены в нормативно-правовых документах.

Важно то, что перед началом учебного года, а также и началом практики на предприятии совместно рассматривается и корректируется содержание обучения, и вносятся необходимые изменения в учебные планы и рабочие программы[5, с. 36].

На следующем этапе был проведен анализ деятельности студентов в период производственной практики и, совместно с обучающимися и их родителями, обсуждался вопрос трудоустройства по завершении обучения: кто из выпускников колледжа планирует трудоустроиться на данном предприятии, по месту прохождения практики.

Затем, на базовом предприятии, совместно со специалистами и наставниками, обсуждался вопрос будущего трудоустройства каждого из практикантов, которые проходили практику в этом подразделении, на данном рабочем месте и, изъявили желание по завершении обучения продолжить свою будущую трудовую деятельность на этом предприятии. А по завершении обучения трудоустроиться на этом же предприятии, в том же подразделении, на своём рабочем месте, там, где он проходил производственную практику.

Таким образом, предприятие «мотивировалось» на более внимательное отношение к организации производственной практики обучающихся колледжа, индивидуальный подход к каждому из практикантов, поскольку, они начинали обучать, развивать и воспитывать будущего – «своего»– сотрудника! Наш опыт показал, что эффективность дуального обучения обусловлена тем, что такое обучение ориентируется на личность [3, с. 25].

В целях повышения мотивации предпринимались, например, такие меры, как поощрение наиболее добросовестных наставников: по завершении очередной практики, очередного учебного года, мастер профессионального обучения подготавливал ходатайство и руководство учебного заведения в торжественной обстановке поздравляло лучших наставников с вручением Почётных грамот, дипломов, ценных подарков.

Как важную особенность взаимодействия мастера и наставника отметим эффективный обмен профессионально-педагогическим опытом: мастер перенимал опыт профессиональной деятельности по рабочей профессии, а наставник осваивал опыт педагогический, что, в целом, оказывало положительное влияние на качество подготовки будущих рабочих. Для более эффективного взаимодействия была разработана и применена методика совместной подготовки учащихся-практикантов к ежегодным конкурсам профессионального мастерства под названием «конкурс наставников». И если учащийся занимал призовое место, то наставники предприятия, принимавшие участие в подготовке учащихся к конкурсу, поощрялись как учебным заведением, так и предприятием: им в торжественной обстановке вручались грамоты, ценные подарки, денежные премии. Также поощрялись наставники, принимающие участие в совместной разработке творческих проектов. Так, если совместно разработанный экспонат занимал призовое место на выставке технического творчества, то поощрялся также и наставник, принимавший участие в разработке данного экспоната.

Особая роль наставника заключается в том, что если в учебном заведении студент осваивает *знания, умения, навыки, основы опыта профессиональной деятельности*, то в период практики он осваивает *опыт производственно-профессиональный*. И это очень

важно, поскольку способствует преодолению разрыва между уровнем профессиональной подготовленности выпускника и требованиями современного производства (рис. 1).

Необходимо отметить, что вышеуказанные педагогические инновации разрабатывались и успешно применялись автором в образовательном процессе среднего профессионального училища еще в ... 1985 году, *задолго до появления дуального обучения и конкурсного движения WorldSkills International*. А советская система взаимодействия училищ и предприятий («училище» – «базовое предприятие») позволяла весьма эффективно решать важные образовательные задачи, способствовало развитию материально-технической базы учебных заведений и повышению квалификации педагогических работников.

Рассмотрим структуру и содержание взаимодействия учебного заведения (колледж) и предприятия (машиностроительный завод) в совместной подготовке рабочих кадров,

формировании опыта производственно-профессиональной деятельности как базы формирования и развития инновационных компетенций обучающихся СПО.

Основным, ведущим звеном в формировании профессиональной компетентности является образовательная организация, которое эффективно взаимодействуя с социальными партнерами, контролирует весь образовательный процесс – от профориентационной работы и – до адаптации выпускника на предприятии, контролируя и корректируя процесс обучения. Ключевой фигурой процесса подготовки является обучающийся, который в период прохождения производственной практики начинает осваивать опыт профессионально-производственной деятельности, развивает и закрепляет знания, умения, навыки, освоенные в стенах учебного заведения. В этот период прохождения практики начинается первоначальная адаптация студента в трудовом коллективе предприятия, процесс воспитания профессионально важных качеств, умение работать в реальных производственных условиях, в коллективе, а также и практическое освоение инновационных компетенций. Если в учебном заведении студент осваивает первоначальные знания, умения, навыки и практически освоенный опыт деятельности, то на предприятии происходит их дальнейшее развитие и закрепление и начинается освоение и развитие профессионально-производственного опыта.

С учетом того, что, для прохождения производственной практики студентов, с одной стороны, на предприятии определяются рабочие места с новейшим оборудованием, и с, другой стороны, – в наставники выбираются из числа наиболее квалифицированных рабочих с опытом инновационной деятельности, то можно указанные факторы определить как *инновационные*, способствующие формированию инновационных компетенций.

Инновационная среда, наставник – новатор производства, новое оборудование и технологии, все это, в совокупности, становится важным фактором формирования инновационных компетенций в условиях производства.

В период организации производственной практики применялись различные формы: индивидуальные (один наставник – один практикант), парные (один наставник – два студента), групповые (один наставник – три, четыре студента), но, не и более четырех.

Групповая форма наставничества, в связи с особенностями осваиваемой профессии, повышенной опасности осваиваемой профессии, в группах электротехнического профиля практически, не применялась и наиболее используемой была практика индивидуальная, когда к одному наставнику прикрепляли только одного студента-практиканта. Однако, в нашей практике, в целях улучшения контроля и повышения качества обучения, за двумя студентами закреплялись два наставника: в случае отсутствия одного из них, оба студента-практиканта находились под надежным контролем второго наставника.

Необходимо также отметить, что парное распределение студентов-практикантов на одном рабочем месте имеет важное воспитательное значение: в этом случае развиваются важные коммуникативные качества, умение работать в команде, взаимоконтроль и взаимопомощь, а главное – воспитывается чувство товарищества, взаимовыручки, коллективизма. Также в целях реализации проекта «Династия» педагоги колледжа старались трудоустроить студентов-практикантов в те подразделения автозавода, где работают их родители или родственники. Такой метод способствует повышению качества обучения, улучшению контроля прохождения практики и способствовало более успешному формированию профессионально значимых качеств личности, воспитанию ответственности. Вышеупомянутый проект «Династия» также успешно реализуется в рамках дорожной карты по дуальному обучению. Так, при содействии руководства и специалистов предприятия, наставников по производственной практике регулярно, в соответствии с дорожной картой, проводятся мероприятия по возрождению и развитию трудовых династий заводчан, которые также были, во многом, утрачены в период распада Советского Союза. Проект «Династия» является одним из направлений дуального подхода

и способствует повышению качества производственной практики, когда студент трудоустроен и работает на том же предприятии, где трудятся его родители, родственники.

Результатом указанного эффективного взаимовыгодного взаимодействия становится выпускник – квалифицированный рабочий, с опытом производственно-профессиональной деятельности, владеющий основами проектно-творческой деятельности, который трудоустраивается на предприятие в качестве нового сотрудника, молодого квалифицированного рабочего с практически освоенным опытом инновационной деятельности.

Совместная производственная практика студентов колледжа была организована на основе прямых двусторонних договоров и начиналась не на третьем курсе, как это происходит в других учебных заведениях, а на втором курсе обучения.

Такое новшество способствует более эффективному взаимодействию, формированию у студентов опыта профессионально-производственной деятельности, соответственно, и повышению качества профессиональной подготовки и соответствует дуальному подходу в обучении. Важно то, что при такой организации производственной практики, успешно решается одна из наиболее острых проблем системы СПО – проблема материально-технического обеспечения. И в этом случае, если современное оборудование и технологии «не идет» к обучающимся, то почему бы самих обучающихся не «вывести» к современному оборудованию и инновационным технологиям? В целях интеграции профессиональной подготовки, оптимальной интеграции теоретического и практического обучения в колледже было применено помесечно-планирование практики из расчета двух дней производственной практики в неделю: три дня теоретических занятий в колледже и два дня практики на автомобилестроительном заводе (табл. 1).

Таблица 1

Поэтапный алгоритм проведения занятия производственной практики на предприятии

Этапы занятия	Время (мин.)	Виды деятельности
1 этап <i>Организационный</i>	15-20	1. Табельное бюро предприятия, контроль посещаемости, (отсутствие студента, опоздание, уход с практики и др.). 2. в случае отсутствия студента на рабочем месте – связь с родителями по телефону и выяснение причин (по болезни, военкомат, транспорт, нарушение дисциплины и др.)
2 этап <i>Основной (1-й обход)</i>	25-30	1. Контроль соблюдения требований охраны труда и Т.Б. 2. Проверка выполнения учебно-производственного задания, анализ деятельности, идеи по рационализации, оптимизации. 3. Взаимодействие мастера производственного обучения и наставника на производстве: контроль деятельности практикантов, обмен профессионально-педагогическим опытом.
3 этап <i>Заключительный (2-й обход)</i>	20-30	1. Приемка выполненного задания, обсуждение, анализ. 2. Проверка дневника производственной практики, роспись. 3. Оценивание, совместно с наставником, итогов занятия. 4. Объявление оценок (самооценка, оценка наставника). 5. Объявление темы, цели и задания следующего занятия.

В качестве примера приведем помесечный план комплекса занятий производственной практики группы по профессии «Электромонтер по ремонту и обслуживанию электрооборудования» (по отраслям) когда по рабочей программе производственной практики предусмотрено 8 занятий по 6 часов (всего – 48 часов) в

месяц. В программе обозначена деятельность не только мастера и обучающегося, но и деятельность наставника на производстве (табл.2).

Далее указываются этапы занятий, время каждого этапа (обход рабочих мест) и алгоритм проведения занятия производственной практики на предприятии (по этапам, времени и видам организационной деятельности мастера и др.).

Таблица 2

Комплекс занятий производственной практики на предприятии

Утверждаю:
Зам. директора
по учебно-производственной работе
« » 20 г.

Комплекс занятий производственной практики обучающихся на предприятии

Мастер профессионального обучения (ФИО)

Группа № ____ Профессия: «Электромонтер по ремонту и обслуживанию электрооборудования».

Тема: «Техническое обслуживание и ремонт пускорегулирующей аппаратуры (ПРА).

Подтема: Металлорежущие станки.Выполнение пусконаладочных операций.

Цель:- *воспитывающая*: формирование у обучающихся устойчивого интереса к профессии, дисциплинированности, коммуникативных качеств личности, умений работать в команде.

- *обучающая*: освоение трудовых приемов и операций обслуживания ПРА, закрепление и совершенствование умений выполнения монтажа схем, освоение основ пусконаладочных работ.

- *развивающая*: развитие проектно-творческо мышления; освоение основ производственной системы кайдзен, метода решения проблем «Пять почему?», кайдзен предложений.

Мотивация: ремонт и обслуживания ПРА является наиболее, сложным видом профессиональной деятельности электромонтера и требует специальных знаний, умений, опыта, ответственности.

Тип занятия	Дата	Деятельность мастера п/о	Деятельность наставника	Деятельность обучающегося	Задание
1	2	3	4	5	6
1. Занятие. Вводное	05.03	Инструктаж по Т.Б. при выполнении пусконаладочных работ.	Контроль соблюдения Т.Б. при выполнении практических работ.	Выполнение практических пусконаладочных работ.	Выполнение отдельных пусконаладочных работ. Кайдзен
2. Освоение трудовых приемов и операций	06.03	Показ приемов ремонта ПРА при выполнении работ	Контроль выполнения практических пусконаладочных работ.	Освоение приемов и операций по ремонту ПРА, выполнение работ.	Ремонт ПРА, выполнения работ.Кайдзен
3. Освоение трудовых приемов и операций	12.03	Осмотр состояния ПРА. Выключатели, реле, контакторы.	Контроль и помощь при ремонте ПРА. Выключатели, контакторы.	Ремонт и наладки ПРА, выполнение расчетов.Предложения кайдзен.	Ремонт контакторов, выключателей. Осмотр, ревизия. Кайдзен

4. Освоение трудовых приемов и операций	13.0 3	Показ и объяснение приемов обслуживания ПРА,	Контроль и помощь при обслуживании и наладке ПРА	Выполнение пусконаладочных работ. Замена контактных частей.	Замена контактных частей механизма. Расчеты.Кайдзен
5. Освоение трудовых приемов и операций	19.0 3	Показ и объяснение приемов проверки контакторов, реле.	Контроль и помощь при проверке контакторов, контактов, реле.	Освоение приемов проверки контакторов. Проверка контакторов, реле	Проверка контакторов, реле Предложения кайдзен.
6. Освоение трудовых приемов и операций	20.0 3	Схема резервного пуска электродвигателя. Расчеты по ПРА.	Контроль монтажа схемы резервного пуска электродвигателя.	Монтаж схемы резервного пуска электродвигателя. ПРА.Кайдзен.	Схема резервного пуска электро двигателя. Кайдзен.
7. Выполнение комплексных работ.	26.0 3	Объяснение задания по схеме реверсирования без блокировки.	Контроль монтажа схемы реверсирования без блокировки.	Монтаж схемы грузоподъемных механизмов. Реверсирование	Монтаж схемы реверсирования Предложение кайдзен.
8. Занятие контрольно-проверочное	27.0 3	Монтаж резервного пуска электродвигателя. Расчеты ПРА.	Контроль монтажа резервного пуска электродвигателя; расчеты по ПРА.	Выполнение монтажа резервного пуска электродвигателя. ПРА.	Монтаж схемы резервного пуска электродвигателя.

Мастер профессионального обучения_ ()

*ростись
расшифровка*

В плане комплекса занятий обозначены номер группы, профессия, тема занятия, подтема, а также и основные цели (воспитания, обучения, развития) комплекса занятий в целом. Также обозначена основа деятельности обучающихся – *мотивация*.

Каждое из 8 занятий комплекса производственного обучения (6 часов) разделено на три этапа, где на первом, организационном, этапе в табельном бюро завода, по пропускам студентов-практикантов, проверяется присутствие на предприятии. Затем – начинается обход по рабочим местам: проверяются спецодежда, дневник практики, объявляется тема и цели данного занятия и, совместно с наставником предприятия, обсуждается предстоящее практическое задание. На первый этап предусмотрено 15-20 минут времени.

Во время второго, основного обхода, мастером, совместно с наставником проверяется ход выполнения практического задания, выясняются затруднения, решаются какие-либо возникающие проблемы. На этом этапе, в зависимости от различных непредвиденных обстоятельств, предусматривается по 25-30 минут времени на каждое рабочее место.

Во время третьего, заключительного обхода, совместно с наставниками практикантом анализируется, обсуждается выполненное практическое задание, выставляется оценка и объявляются тема, цель и практическая работа следующего занятия.

Комплекс занятий производственной практики проводится следующей последовательности: первое занятие – *вводное*; затем два-три занятия по *освоению отдельных трудовых приемов и операций*, завершаемых занятием по *выполнению комплексных работ*. Затем, ряд комплексных работ интегрируется в занятие по *выполнению сложных комплексных работ*. Завершается блок совместных занятий занятием контрольно-проверочным, которое проводится в форме занятия конкурса совместно с наставником предприятия (табл. 2).

Однако деятельность наставника не ограничивается лишь профессиональной подготовкой, обучением. Обучать можно не только определенными действиями, операциями на рабочем месте, но и исследовательской, проектной, конструкторской деятельностью.

Такое взаимовыгодное эффективное взаимодействие способствует постоянному обмену опытом, соответственно и, повышению квалификации и совершенствованию профессионально-педагогической компетентности, как мастера профессионального обучения, так и руководителя практики – наставника студентов на предприятии, что, безусловно, способствует повышению качества подготовки будущих рабочих.

Особенностью проектирования комплекса занятий производственной практики является интегративность, основной чертой которого является гармоничное соединение в целое самостоятельно функционировавших частей [9, с. 102].

Все это, в совокупности, как показали результаты исследования, является выгодным для всех сторон образовательного процесса, способствует реализации принципов дуального обучения в совместной подготовке квалифицированных рабочих кадров для профильного предприятия и способствует решению важных социально-экономических задач. Так, в результате дуального подхода в обучении, совместного проектирования процесса подготовки, удалось повысить качество обучения и подготавливать до 15% выпускников на уровне высокой квалификации – пятого квалификационного разряда в такой сложной профессии как «электромонтер по ремонту и обслуживанию электрооборудования».

Анализ научной литературы, диссертационных исследований, педагогической и производственной практики позволил, в контексте нашего исследования, вывести понятие и определить наставничество как – *инвестиционное направление деятельности предприятия, способствующее повышению его конкурентоспособности в процессе повышения квалификации всех сторон процесса наставничества – мастера профессионального обучения, наставника, обучающихся в условиях перспективного инновационного развития предприятия.*

Таким образом, наставник является ближайшим и важнейшим звеном процесса обучения в тандеме «мастер профессионального обучения – наставник», в котором ключевая роль принадлежит педагогу, интегратору комплексной профессиональной подготовки рабочих кадров на основе дуального подхода в обучении.

Библиография:

- [1] Батышев, С.Я. Задачи системы профессионального образования в условиях рыночной экономики / С. Я. Батышев. – М.: Педагогика, 1993. – 178 с.
- [2] Блинов, В.И. Наставничество в образовании: нужен хорошо заточенный инструмент / В.И. Блинов, Есенина Е.Ю., Сергеев И.С. // Профессиональное образование и рынок труда. – 2019. – № 3. – С. 4-18.
- [3] Гайнеев, Э.Р. Дуальное обучение ориентируется на личность / Э.Р. Гайнеев // Профессиональное образование. Столица. – 2015. – № 11. – С. 20-22.
- [4] Гайнеев, Э.Р. Коллективные формы организации труда педагогов при подготовке квалифицированных рабочих / Э.Р. Гайнеев // Профессиональное образование и рынок труда. – 2019. – № 1. – С. 25–29.
- [5] Гайнеев, Э.Р. Проблема отбора содержания обучения в соответствии с требованиями современного производства / Э.Р. Гайнеев // Профессиональное образование и рынок труда – 2021. – № 1 – С. 36-47.
- [6] Дуальное образование в Германии. Почему в России до этого не додумались [Электронный ресурс]: Электрон.дан. – [Россия] – URL: zen.yan-dex.ru...dualnoe...germanii ...rossii...dodumalis. – (26.08.2020).
- [7] Каташев, В.Г. Развитие познавательной активности учащихся (на примере работы казанских школ и высших учебных заведений). Монография. – Чебоксары: «Новое время», 2020. – 184 с.

- [8] **Майгельдиева, Ш.М.,** Омарова Л.Т. Педагогический аспект межкультурной коммуникации
Высшая школа: опыт, проблемы, перспективы : материалы XII Международной научно-практической конференции : в 2 ч. / науч. ред. В. И. Казаренков. Москва, РУДН, 28–29 марта 2019 г. – Ч. 1. – 531 с. : ил. – С. 386-394.
- [9] **Майгельдиева, Ш.М.** Интегративный подход к обучению в системе дуально-ориентированного образования //Вестник Оренбургского государственного университета, 2017. -№10 (210) – С.102-106.
- [10] **Мюллер, Х.-П.** Рациональность, рационализация, рационализм. От Вебера к Бурдьё? // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2016. – Том XIX. – №1 (84). – С. 16-41.
- [11] **Безрукова, В.С.** Педагогика: учебное пособие. – Москва; Вологда: Инфра-Инженерия, 2021. – 324 с. : ил., табл.
- [12] Наставничество на производстве (дайджест 2013 – 2019). – Научно исследовательский центр профессионального образования и систем квалификаций ФИРО РАНХиГС. – М. : 2019
- [13] Положение о системе непрерывного совершенствования «КАЙДЗЕН». – Ульяновск : ОАО «УАЗ», 2016. - 14 с.
- [14] **Gayneev, E.** Dual interaction of social partners in creative training of the modern worker / Gayneev Eduard // Modern European Researches.–Salzburg, 2016.–№3.–P. 50-54.
- [15] Greinert W.D. Geschichte der Berufsausbildung in Deutschland. URL: http://www.arbeitslehre.uni-wuerz-burg.de/uploads/media/Gesch.d.Berufsausb.in_Deutschland-Greinert.pdf (датаобращения: (09.01.2020).
- [16] Kommtes international zueiner Renaissance der dualenBerufsausbildung? Empfehlung Initiative zurInternationalisierung der Berufsbilderunter. URL: <https://www.hrk.de/themen/internationales/strategischeinternationalisierung/internationalestrategie/> (датаобращения: 09.01.2020)
- [17] Meyer-Guckel, V. Qualitätsentwicklungim dualen Studium: ein Handbuch für die Praxis / V. Meyer-Guckel, S. Nickel, V. Püttmann, A. – K. Schröder-Kralemann. – Essen : Ed. Stifterverband, 2015. – 140 S.
- [18] WorldSkills International (WSI). URL: [http:// wikipedia. org /wiki.ru](http://wikipedia.org/wiki.ru). (датаобращения: 23.07.2021).

FTAMP 14.35.09

ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ФИЗИКАЛЫҚ ХИМИЯ ПӘНІНЕН ЗЕРТХАНАЛЫҚ САБАҚТАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Еспенбетова Ш.О., Алжанова Н.М.

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан Республикасы, Қызылорда қ.*

Андатпа. Мақалада бүкіл әлемді дүр сілкіндірген коронавирус (COVID-19) пандемиясы кезіндегі Қазақстанның жоғары оқу орындарында білім берудің мәселесі қарастырылған. Жоғары оқу орнында химиялық білім беруде зертханалық жұмыстарды орындау үлкен рөл атқарады. Осы тұста зертханалық жұмыстарды орындау барысында теориялық - әдістемелік білімдер мен тәжірибелік дағдыларды біріктіруге мүмкіндік алады. Сондықтан бүгінгі күні зертханалық сабақтарды онлайн оқытуда маңызды орын алатын дидактикалық жаңалықтарды кеңінен қолдану бірінші орында тұр. 6B01515-Химия, 6B01516-Химия-Биология білім беру бағдарламалары бойынша білім алатын болашақ педагог студенттерге білім беру үдерісін жетілдіру үшін зертханалық сабақтарды онлайн өтудің мәселелері өте өзекті болып табылады. Жаңа оқыту әдістерін пайдалануға мүмкіндік беретін оқу үдерісін ұйымдастыру формаларына жеке тоқталып, оларға талдау жасау қажеттілігі туындайды. Онлайн білім беру кезіндегі оқу үдерісін ұйымдастырудың негізгі формалары: электрондық сабақтар, бейнесабақтар, тәжірибелік сабақтар қарастырылған. Физикалық химия пәнінен Германия елінің РНУВЕ компаниясының «Собра 4» компьютерленген жүйе құралғысымен жабдықталған зертханасында дайындалған

бейнетәжірбиелердің білім берудегі ерекшелігі талданған. Зертханалық сабақтарды өткізудің психологиялық-педагогикалық аспектілері талданып, түрлі платформалар арқылы өткізілген зертханалық сабақтардың маңызды артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылған.

Түйінді сөздер: химия, онлайн оқыту, онлайн-технологиялар, онлайн-білім беру, компьютерлік технологиялар, онлайн-платформа, зертханалық сабақ, «Cobra 4», физикалық химия.

Ключевые слова: Ключевые слова: химия, онлайн-обучение, онлайн-технологии, онлайн-образование, компьютерные технологии, онлайн-платформа, лабораторное занятие, «Cobra 4», физическая химия.

Keywords: chemistry, online learning, online technologies, online education, computer technologies, online platform, laboratory lesson, «Cobra 4», physical chemistry.

Кіріспе. Биылғы жылы COVID-19 пандемиясының өршуі және қоғамның карантинге шығып үйде отыруына байланысты бүкіл әлемдегі барлық деңгейдегі білім салалары онлайн режимінде сабақ өтуіне тура келді. Соның ішінде 6B01515-«Химия», 6B01516-«Химия-Биология» білім бағдарламасы бойынша білім беретін оқытушыларға ерекше қиын жағдай болды, өйткені оларға тек теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар зертханалық сабақтарды оқытуды ұйымдастыру қажет болды, яғни олар эксперименттік және зертханалық жұмыстарды онлайн түрде білім алуға көшіру керек болды. Техникалық прогресс және қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) дамуы студенттерді онлайн оқыту сабақтарында химияның практикалық аспектілерімен таныстырудың көптеген мүмкіндіктерін жасады.

Зерттеудің әдістері мен нәтижесі. COVID-19 пандемиясына байланысты 2020 жылдың 16-наурызынан бастап Қазақстанның барлық оқу орындарында сабақ тоқтап онлайн сабақтарға көшті. Жоғары оқу орындары онлайн-трансляция үшін қай платформаны таңдайтындықтарын өздері анықтады. Оқытушылар мен студенттерде АКТ құралдарын пайдаланудың кең спектрі қол жетімді болды. Оқу процесін онлайн режимінде ұйымдастыра отырып, өз сабақтарына эксперименттерді қосу формасын еркін таңдай алды. Осыған байланысты Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің оқу-әдістемелік бөлімі оқытушыларға арналған онлайн режимінде сабақтарды ұйымдастырп өтуге арналған семинар курстар өткізілді. Семинарда Platonus, Zoom, Google classroom және тағыда басқа платформаларды онлайн сабақтрда қолданып сабақ өтудің әдістемелік нұсқаулықтарымен таныстырып үйретті.

«Platonus» - кредиттік жүйемен оқыту технологиясы процесін кешенді қамтамасыз ететін автоматтандырылған ақпараттық жүйе. Қазақстандық ЖОО-ның басым көпшілігі осы жүйемен білім береді. Бұл бағдарламаның тиімділігі кез келген студент, ата-ана және оқытушы қажетті мәліметтерді немесе жұмыс бағдарламасын жүзеге асыруды ғаламтор желісіне қосылған кез келген компьютерде отырып, бақылай алады. Студент әр пән бойынша әдістемелік нұсқалар, дәрістер кешенін, қосымша материалдар, оқытушының ғылыми жетістіктері туралы мәлімет алады. Бұл бағдарламада студенттің оқуға қабылданғанынан бастап, диплом алғанға дейінгі іс-қағаздары түгелдей жіктеледі. Тіпті олардың ата-анасы туралы деректер де енгізіледі. Арнайы үлгірім журналы электронды нұсқада жұмыс жасайды. Студенттер өзінің білім деңгейін жеке пароль арқылы кіріп бақылайды. Әр студенттің өзінің жеке виртуальді кабинетін пайдалану мүмкіндігі бар:

- ✓ өзінің жеке оқу жоспарын құру үшін элективті пәндерге тіркелуге;
- ✓ үлгідегі оқу жоспарымен және пәндердің силлабустарымен танысуға;
- ✓ оқу сабақтарының кестесі мен транскриптті қарауға;
- ✓ виртуальді аудиторияға қол жеткізу мүмкіндігі.

Онлайн түрде білім беру барысында да «Platonus» бағдарламасы өте ыңғайлы болды.

Google Classroom - бұл Google компаниясының білім беру саласындағы ең жаңа өнімдерінің бірі және ол көптеген оқытушылардан жағымды пікірлер алды. Бұл оқытуды басқару жүйесі, ол тапсырмаларды сандық түрде құруға және басқаруға, сондай-ақ

студенттерге кері байланысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Біріншіден, бұл білім алушылармен байланыс жасаудың өте ыңғайлы түрі. Мысалы, сабақ кестесіне орай материалды жүктеп, тексеру түрлері мен мерзімін көрсете отырып білімдерін бағалап отыруға болады. Жалпы тақырып бойынша сұрақтар туындаған кезде кері байланыс жасап отыруға өте қолайлы. Екіншіден, тапсырмаға кез-келген құжатты, соның ішінде аудио, видео, жеке жазбаларды, ауызша тапсырмаларды орындау үлгілерін, презентацияларды, фотосуреттерді, мәтіндік құжаттарды қоса беруге болады.

Сонымен қатар, студент өзін-өзі тексеру үшін, оқытушының бағалауы үшін тест жұмыстарын жүргізуге болады. Тест жұмысын орындап тексеруге жібергеннен кейін студент өз бағасын, жіберілген қателіктерін көре алады, ал оқытушы тестің, жеке тапсырмалардың орындалуының жалпы көрінісін көре алады, бұл материалдың игеру барысын талдау үшін өте ыңғайлы. Үшіншіден, бұл жеке пікірлер арқылы байланысудың ыңғайлы түрі. Студент тапсырманы орындамас бұрын сұрақ қоя алады, тапсырмамен бірге түсініктеме жібере алады, оқытушы тек белгі қойып қана қоймайды, сонымен қатар оқушының жауабы туралы түсінік бере алады. Осылайша, олардың оқу процесіне қызығушылығы байқалды, студент-оқытушы арасында іскерлік - серіктестік қарым-қатынас пайда болды.

Дәрістік сабақтарын өткізу жеткілікті дәрежеде жақсы жолға қойылды, бірақ физикалық химиядан зертханалық жұмыстарды жүргізу уақыты келгенде, оны қалай жасау керек деген сұрақ туындады. Әрине, үйден шықпай зертханалық жұмыстарды жүргізу қиын және кейде мүмкін емес. Осы тұрғыда интернет және бірқатар платформалар қайтадан көмекке келді.

Қазіргі тадағы өзекті мәселе болып табылатын физикалық химия курсының зертханалық сабақтарын онлайн өткізуді зерттеуге арналған ғылыми әдістемелік басылымдарда жарияланған мақалалар саны жоқтың қасы екені байқалды.

2019 жылдың 1-қазанында Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінде Ғалым-ұстаз, химия ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан Республикасының білім беру ісінің үздігі Қуанышбаев Толыбек Досайұлының (1952-1998 жж.) атындағы ғылыми-білім беру жеке қорының демеушілігімен «Т.Д.Қуанышбаев атындағы химия-биологиялық зерттеулер ғылыми-білім беру орталығы» ашылған болатын. Осы орталықтың физикалық химия зертханасын Германия елінің RHYWE компаниясы толық жабдықтап берген болатын.

Оның құрамы әр түрлі эксперименттерді жүргізуге болатын «Cobra 4» компьютерленген жүйеден құралды. «Cobra 4» - бұл әр түрлі ортаның физикалық және химиялық параметрлерін өлшейтін интерфейс блоктары мен сенсорлары бар корпустан тұрды. Сонымен қатар «Cobra 4» өлшеу жүйесіне алынған нәтижелерді талдауға және қорытынды жасауға мүмкіндік беретін графиктер, диаграммалар құратын бағдарламалық жасақтама кіреді.

1-сурет. Физикалық химия оқу зертханасы

Физикалық химия оқу зертханасында 6B01515-Химия, 6B01516-Химия-Биология білім беру бағдарламасы бойынша білім алатын студенттер үшін «Cobra 4» компьютерленген жүйе құрылғысымен жабдықталған 7 зертханалық жұмыстар дайындалды. Мысалы: «Cobra 4-пен электролиттің гидраттану энтальпиясын анықтау», «Cobra 4-пен бейтараптану энтальпиясын анықтау», «Cobra 4-пен қайнау нүктесін анықтау - Рауль Заңы», «Cobra 4-пен қату нүктесін анықтау», «Судың түзілу жылуын анықтау», «Сахароза инверсиясының кинетикасы», «Cobra 4-пен тепе-теңдік диссоциациясын анықтау».

2-сурет. Физикалық химия оқу зертханасының құрал-жабдықтары

Физикалық химия оқу зертханасында осы жұмыстардың орындалу барысын видеоға түсіріп «Platonus», «Google Classroom» платформаларына жүктелді. Әр зертханалық сабақтың теориясын толық түсіну үшін бақылау сұрақтары мен тапсырмалар берілді. Студенттер зертханалық жұмыстардың видеосын көре отырып әр зертханалық жұмыстың есебін тапсырады. Осы алгоритммен студенттерді күнделікті білім алуға бағыттап отырса, онда алған білімдерін есте сақтауға, түсінуге, дағдыларын практикада қолдануға мүмкіндік жоғары болады.

Оқу үдерісі мен ғылыми қызметке онлайн оқыту технологиясын енгізу деңгейі қазіргі жағдайда ЖОО-да мамандарды даярлау деңгейін анықтайтындықтан, біз зертханалық сабақтарды игерудің кезеңдерін бақыладық:

➤ үйде сабаққа өз бетінше дербес дайындалуды қамтамасыз етеді, әдістемелік ұсыныстарды қолдана отырып, студент жұмыстың тақырыбымен, мақсаты мен әдістемесімен танысып, жұмыс тақырыбы бойынша теориялық материалдарды жеткілікті көлемде меңгереді;

➤ оқытушы студентке зертханалық жұмысты орындауға рұқсат беруі, бұл кезеңде студент зертханалық жұмыстың мақсат пен міндеттерін нақты тұжырымдай білуі тиіс; жұмысты орындау үшін қажетті қандай құрал-жабдықтар, материалдар, қондырғылар, сондай-ақ қандай өлшеулерді алып, қалай және қандай ретпен жүргізу керектігін білуі тиіс;

➤ жұмысты орындау және өлшеу нәтижелерін тіркеу;

➤ өлшеу нәтижелерін есептеу, графиктерді салу, нәтижелерді кестелерге толтыру, өлшеу нәтижелерін ресімдеу және қорытындыларды тұжырымдау;

➤ оқытушымен әңгімелесу кезінде зертханалық жұмысты қорғау, бұл тақырыпты, теориялық ережелерді, химиялық терминдерді толық түсініп практикада қолдану бағытын игеру [1].

Осыған орай әр сабақта зертханалық жұмысты орындау үшін бағыт-бағдар беріліп отырды. Бұл бағыттар зертханалық жұмыстардың ғылыми бағытын арттыруға, студенттердің өзіндік танымдық және шығармашылық белсенділігін қалыптастыруға ықпал етті. Мысал ретінде бір зертханалық жұмыстың орындалу барысын көрсетейік.

Зертханалық жұмыс тақырыбы: Cobra 4-пен электролиттің гидраттану энтальпиясын анықтау.

Зертханалық жұмыстың мақсаты мен міндеттері беріледі. Керекті құрал-жабдықтар мен химиялық реактивтер көрсетіледі.

Студентті ізденіске бағыттайтын кіліт сөздер: Ерітіндінің интегралды энтальпиясы, Гесс заңы, тор көздерінің энергиясы, иондардың сольваттануы, калориметр.

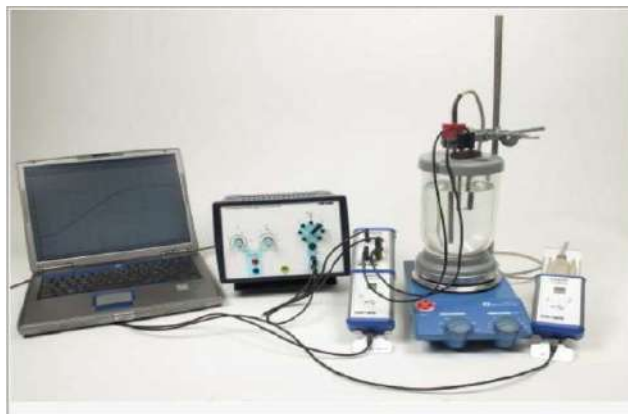
Орындалатын жұмыстың теориясын толық меңгеруге қысқаша сипаттама беріледі: Қатты электролит суда ерігенде, оң немесе теріс жылу эффектісін беруі кристалды тордың бұзылуы немесе гидратталған иондардың түзілуі нәтижесінде пайда болады. Мыс сульфатының гидраттану энтальпиясын сусыз және гидратталған мыс сульфатын суда бөлек еріту арқылы өлшенген әртүрлі реакция температуралары бойынша есептеуге болады [2].

Зертханалық жұмысты орындауға арналған қауіпсіздік техникасы бойынша нұсқаулықтар беріледі.

Зертханалық жұмыстарды орындау бойынша тапсырма беріледі:

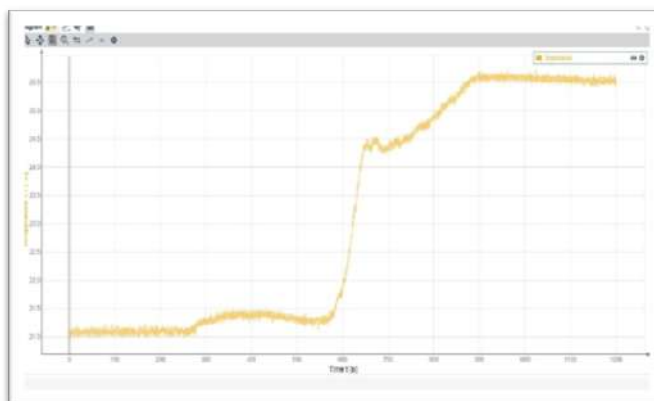
1. Сусыз мыс сульфаты мен судағы гидратталған мыс сульфатын еріту арқылы температура қисықтарын алу.

2. Сусыз мыс (II) сульфатының энтальпиясын есептеу.

3-сурет. Собға 4-пен электролиттің гидраттану энтальпиясын анықтауға арналған құрылғы

3-суретте көрсетілгендей етіп эксперименттік қондырғыны нұсқаулық бойынша құрастырады да іске қосады. Сусыз мыс (II) сульфатының және мыс (II) сульфатының кристаллогидратын еру жылуын анықтайды. Компьютерленген жүйе болғандықтан тәжірибенің нәтижесі бірден экранға шығады.

4-сурет. Сусыз мыс сульфаты (II) ерітіндісінің температуралық өзгерісінің графигі

Электролиттің суда еруі бірінші кезекте бір уақытта болып жатқан екі процеспен анықталады: кристалдық тордың бұзылуы және иондардың гидраттануы. Кристалды тордың бұзылуы эндотермиялық процесс болып табылады, өйткені химиялық байланыстарды бұзу үшін энергия қажет, ал иондардың гидраттануы экзотермиялық болып табылады. Торлардың түріне, сондай-ақ иондардың радиусы мен зарядтың тығыздығына байланысты жүйе эндотермиялық немесе экзотермиялық болады. Тәжірибе нәтижесін Гесс заңын пайдалана отырып есептеулерді жүргізеді.

Тәжірибе соңында әр бір студентке өткізілген зертханалық жұмыстың тақырыбы аясында бақылау сұрақтары беріледі. Әр студент зертханалық жұмыстың есебін және бақылау сұрақтарының жауабын талдай отырып оқытушыға есеп тапсырады. Онлайн оқыту процесі кезінде студенттер еліміздің кез-келген аумағынан ғаламтор желісі арқылы қатыса алды. Семестр барысында студенттер физикалық химия пәнінен 2 модуль тапсыру кезінде де және қорытынды емтихан кезінде алған білімдерін қолдана отырып жақсы нәтиже көрсете білді [3,4].

Қорытынды. Онлайн оқыту барысында физикалық химия пәнінен зертханалық сабақтарды әртүрлі платформаларды пайдалана отырып видеотәжірибелер арқылы білім беру оң нәтиже бергені анықталды. Сонымен қатар әр студенттің білім, білік, дағдысы және ғылыми көзқарасының деңгейі көтеріліп білім берудің тиімділігін арттыруға көмектесті. Бұл әрине қазіргі кездегі білім беру барысындағы қуантарлық жағдай [5,6]. Covid-19 пандемиясы кезінде онлайн оқыту педагогикалық білім берудің ажырамас бөлігі болып табылады.

Әдебиеттер:

- [1] **Сәдуақасқызы, К.** Химияны оқыту әдістемесі // Оқу құралы. - Астана: Фолиант, 2019.- 41-56 б.
- [2] **Оспанов, Х.Қ.** Қамысбаев Д.Х., Абланова Е.Х., Шәбікова Г.Х. Физикалық химия // Оқулық - Алматы: ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2014.- 54-64 б.
- [3] **Иванова, А.Д.** Муругова О.В. Онлайн - образование глазами студентов и преподавателей (по итогам педагогического исследования 2019 года) // Открытое образование. 2020. Т. 24. No 2. С. 4–16.
- [4] **Курицына, Г.В.** Формы и методы контроля качества дистанционного обучения студентов вуза // Международный журнал экспериментального образования. 2014. No 8. С. 17–21.
- [5] **Букейханов, Н.Р.** Гвоздкова С.И., Бутримова Е.В. Оценка эффективности цифровых технологий преподавания в условиях COVID-19 // Российские регионы: взгляд в будущее. 2020. No 2. Т. 7. С. 62–75.
- [6] **Кенже, А.** Нурмаханова Д. Некоторые проблемы организации дистанционного обучения химии // Международный студенческий научный вестник. 2015. No 5 (3). С. 330–331.

ОРТА МЕКТЕПТЕ ХИМИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ-ИНТЕГРАТИВТІ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІН ШЕШУ

Тапалова А.С., техника ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., e.mail: anira52@mail.ru

Абызбекова Г.М., химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., e.mail: abizgul@mail.ru

Қонысбай А.С., магистрант, e.mail: altyn.konysbai@mail.ru

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

Андатпа. Мақалада «химия» пәні пәнішілік және пәнаралық білім мен іс-әрекет әдістерін, сондай-ақ оларды қалыптастыру бойынша тәрбие жұмысының әдістерін біріктіретін күшейтілген дидактикалық бірлік ретінде қарастырылады. Химия сабақтарында проблемалық-интегративті оқытуды жүзеге асыру, бұл білім алушылардың жалпылама пәндік және пәнаралық білім мен

дағдыны қалыптастыру үшін ерекше маңызды. Нақты мысалдар бойынша оқушылардың тиянақты білімін, қабілеті мен дағдысын, пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру мүмкіндіктері ашылады.

Кілт сөздер: интеграция, проблемалық-интегративті оқыту, метапәндік байланыстар, танымдық дербестік пен шығармашылық қабілет.

Ключевые слова: интеграция, проблемно-интегративное обучение, метапредметные связи, познавательная самостоятельность и творческие способности.

Keywords: integration, problem-integrative learning, meta-subject connections, cognitive independence and creative abilities.

Химияны интегративті оқыту деп бұрын бөлінген көптеген біртекті және гетерогенді компоненттерді (мақсаттар, мазмұн, әдістер, формалар, құралдар, технологиялар, шарттар) біртұтас білім беруге біріктіруге негізделген оқыту процесі деп түсіндірілді.

Интегративті оқыту технологиясының категориялық аппаратына жатады:

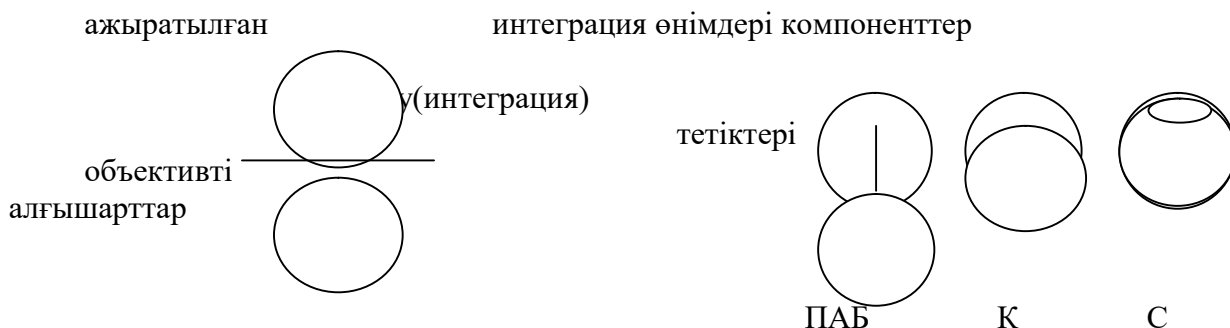
- интегративті тәсіл,
- интеграция және дифференциация,
- интеграциялық процестер және олардың заңдылықтары,
- пәнішілік және пән аралық интеграция
- интеграцияның «қабаттары», деңгейлері мен формалары,
- интеграцияның әдістері мен механизмдері,
- тұтастық (консистенция).

Ғылым мен білім беруде қолданылатын «интегративті», «интегралдық», «интегралды» терминдері синонимдер емес, олар сәйкесінше: процесс, күй, меншік және нәтижені (химияны оқыту) сипаттайды. Сондықтан интегративті оқыту әдістемесінің категориялық аппаратын пайдаланған кезде өте дұрыс және мұқият болу керек.

Интеграциялық процестер дегеніміз-бұрын ажыратылған көптеген компоненттерден интегралды түрде қалыптасудың бір-бірінен кейінгі негізгі сәттерін үздіксіз дәйекті өзгерту процестері.

Интеграциялық процестерде қандай маңызды сәттерді бөліп көрсету керек? Тұтастықты қалыптастырудың негізгі сәттері ретінде қарауға болады (1 сызбанұсқа):

- 1) объективті алғышарттар (онтологиялық, эпистемологиялық, әлеуметтік-практикалық);
- 2) бұрын біртекті немесе әртекті ажыратылған компоненттер;
- 3) интеграцияның анықталған тетіктері арқылы бұрын ажыратылған компоненттерді біріктіру;
- 4) интеграцияның өнімі ретінде тұтас білім беру.

1 сызбанұсқа. Интеграциялық процестердің құрылымы

ПАБ– пәнаралық байланыстар

К – конгломерация

С – синтез

Химияны проблемалық интегративті оқыту – мектеп оқушыларының білім мен біліктерді өз бетінше меңгеруіне бір мезгілде осы білімді біріктіру, синтездеу және өзара байланысты интегративті білім беру міндеттерін анықтау, тұжырымдау және шешу процесінде қолдануға бағытталған дамыта оқытудың біртұтас әдістемелік жүйесі. Проблемалық-интегративті оқытуда проблемалық жағдаяттар мен оқу проблемалары мектеп оқушыларын белсенді танымдық әрекетке тартудың негізі болып табылады[1].

Интегративті проблемалық жағдай-бұл мұғалім арнайы жасаған оқу жағдайы, онда оқушы өзіне қойылған мақсатқа жету үшін, мысалы, сұраққа жауап беру, мәселені шешу, тәжірибені орындау, байқалатын құбылыстың мәнін түсіндіру және т. б. үшін білімі мен дағдыларының (пәнаралық, пәнаралық) жетіспеушілігін байқайды. Интегративті оқу мәселесі - сабақта туындаған проблемалық жағдайды практикалық іске асырудың бір түрі. Ол ақыл-ойды іздеу бағытын анықтайды, белгісізді білуге итермелейді және жаңа білімді немесе іс-әрекет режимін игеруге әкеледі[2].

Химияны проблемалық-интегративті оқыту жағдайында оқушыларды әртүрлі типтегі проблемалық жағдайларды шешу процесіне тартуға болады. Әдеби дереккөздерде проблемалық жағдайлардың әртүрлі жіктеледі[3].

Пәнаралық проблемалық жағдайлар "химия" пәнінің мазмұнымен байланысты пәндер материалына негізделген. Бұл жағдайда сабақта зерттелген объектілерді жан-жақты қарастыруға жағдай жасалады және пәнаралық байланыстарды оқытуда проблемалық жағдай туғызу құралы ретінде қолданылады (көбінесе пәнаралық байланыстармен). Мысалы, 10-сыныпта "Майлар-құрамы, құрылымы, қасиеттері" тақырыбын оқыған кезде оқушыларда, өсімдік майлары мен балық майы неге сұйық, ал жануарлардан алынатын майлар қатты?» деген сұрақ туындайды. Бұл проблемалық жағдай биология курсынан оқушылардың білімін дамытуға ықпал етеді және заттың қасиеттері, оның биологиялық функциялары мен тірі ағзаның физиологиясының ерекшеліктері арасындағы байланысты орнатуға бағыттайды[4].

Күрделі проблемалық жағдайлар жиірек жүзеге асады және бір уақытта пәнішілік және пәнаралық материалға құрылады. Мұндай проблемалық жағдайлар жан-жақты қарастыруды негізге алады және фактілерді, тұжырымдамаларды, теорияларды, заңдарды және басқа пәндік материалдарды жүйелі түрде меңгеруді қамтамасыз етеді, жалпылама және жалпы пәндік білімдерді, сондай-ақ іскерліктер мен дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл жағдайда проблемалық жағдаяттар субъектішілік байланыстардың көмегімен жасалады. Мысалы, 9-сыныпта «Кремний қосылыстары» тақырыбын өткенде күрделі проблемалық жағдай туындайды: кремний (IV) оксиді және көміртегі (IV) оксиді неге әртүрлі физикалық қасиеттерге ие. Мұнда оқушылардың заттардың физикалық қасиеттері мен кристалдық құрылымы туралы пәнішілік және пәнаралық (ең алдымен физика курсынан) алған білімдері сұранысқа ие болады[5].

Химия – физика:

- заттың физикалық қасиеттері мен құрылысын зерттеуде зат туралы түсініктер жүйесін қалыптастыру және дамыту;
- физика мен химияға ортақ теориялар мен заңдарды зерттеу;
- физикалық-химиялық процестердің мәнін қарастыру;
- технологиялық жабдықтың құрылысымен және жұмыс істеу принциптерімен танысу;
- химия сабақтарында физикалық ұғымдарды, шамалар мен өлшем бірліктерін пайдалану;
- таным әдістерімен таныстыру;
- физикалық құбылыстарды түсіндіру үшін жаратылыстанудың іргелі заңдары мен теорияларын пайдалану мүмкіндіктеріне шолу[6].

Мысалы, 11 сыныпта «Химиялық реакциялардың жылдамдығы және жылдамдыққа әсер ететін факторлар» тақырыпта, реакция барысының оның орындалу әдісі мен шарттарына тәуелділігін меңгеру үшін энергия, оның түрлері және түрленуі туралы оқушыларлар пәнаралық біліміне сүйенеді.

Бұл материалды түсіндіру үшін, әңгімелесу әдісін ұйымдастырған жөн:

- Энергия дегеніміз не?

- Энергияның қандай түрлерін білесіз? Олардың арасында ауысулар болуы мүмкін бе? Олай болса, тиісті табиғи құбылыстар мен процестерге мысалдар келтіріңіз.

- Бөлшектің ішкі энергиясы дегеніміз не?

- Заттың ішкі энергиясын және оны құрайтын бөлшектерді құрайтын энергияның қандай түрлері бар?

- Табиғи құбылыстар қандай заңдарға бағынады?

Сонымен қатар, мектеп оқушылары физика мен химиядағы «жылдамдық» ұғымдарының айырмашылығын түсінуі керек. Ол үшін оқушыларға физикадағы денелердің қозғалыс жылдамдығы мен химиядағы реакция жылдамдығының анықтамаларын салыстыру тапсырмасы ұсынылады [7-8].

Сыныптағы интеграциялық іс-әрекеттер. Оқытудың басында білім алушылардың тірек білім базасын жинақтауға, бастапқы пәндік дағдыларды меңгеруге бағытталған репродуктивті қызметі жетекшілік етеді. Дегенмен, алғашқы сабақтардан бастап репродукция проблемалық ізденіс әрекетінің элементі болуы керек. Ол үшін студенттер осы пәндер бойынша сабақта алған биология және физика білімдерін пайдаланады. Ол тек негізгі білімді ғана емес, сонымен қатар ақыл-ой операцияларының дамуын да ескеруі керек [9].

Т.К.Александрова пәнаралық дағдылардың қалыптасуының төрт кезеңін анықтайды:

1. Пропедевтикалық: бұл кезеңде оқушылардың пәндік білім мен білік қоры, пәнаралық байланыстарды қолдануды қажет ететін білімдерін жаңарту қабілеттері анықталып, шыңдалады.

2. Әртүрлі пәндерден алған білімдерін жалпылау және жүйелеу, оларды себеп-салдарлық байланыстарды түсіндіруде пайдалану қабілетін қалыптастыру.

3. Әртүрлі құбылыстардағы себеп пен салдарды түсіндіру бойынша күрделірек пәнаралық дағдыларды қалыптастыру.

4. Қорытынды: жұмыс нәтижесін анықтаумен байланысты [10].

А.Қ.Маркова оқу мотиві өздігінен пайда болмайтынын, оқу іс-әрекетінің өзінде қалыптасатынын, сондықтан бұл әрекеттің қалай жүзеге асатыны маңызды екенін айтады:

- оқу материалының мазмұны;
- оқу қызметін ұйымдастыру;
- оқу әрекетінің ұжымдық формалары;
- оқу әрекетін бағалау;
- мұғалімнің педагогикалық іс-әрекетінің стилі [11].

Оқыту мазмұны студенттерге ең алдымен мұғалімнен, оқу әдебиетінен, мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы алатын ақпарат түрінде көрінеді. Алайда, ақпараттың өзі жеткіншектің қажеттіліктерін ескермей, ол үшін ешқандай мағынаға ие емес, сондықтан оқу әрекетін тудырмайды [12]. Мотивациялық әсерді ақпараттық мазмұны баланың бар және жаңадан пайда болған қажеттіліктеріне сәйкес келетін осындай материал ғана көрсете алады. Бұлар: сахналық әрекеттер, жеке функцияларды орындауда (есте сақтау, ойлау, елестету және т.б.), жаңа әсерлерге деген қажеттілік, эмоционалды қанықтыру, рефлексия және өзін-өзі бағалау қажеттілігі. Осының ішінде оқу материалының мазмұны студенттерге қолжетімді болуы керек, олардың бар білімдеріне негізделуі және оларға және студенттердің өмірлік тәжірибесіне сүйенуі керек, бірақ сонымен бірге материалдарлықтай күрделі болуы керек. Ақпараты нашар материалдың

мотивациялық әсері мен ынталандырушы күші болмайды. Әрбір студенттің өмірлік тәжірибесі ғылыми дәлелденген фактілерге қайшы, көбінесе алдамшы болып табылатынын көрсету маңызды; Байқалған табиғат құбылыстары түсіндіру, жаңа материалға мазмұнды мән береді, дүниені ғылыми тануға деген қажеттілікті дамытады [13].

Химияны оқытуға келетін болсақ, сабақта интегративті проблемалық жағдаяттарды құрудың бірнеше түрлері мен әдістері бар.

1.Тандану жағдайлары оқушыларды өзінің ерекшелігімен таң қалдыратын және таң қалдыратын материалмен таныстырғанда жасалады. Сыныптың эмоционалды реакциясы проблемалық жағдайды құру және оқу мәселесін кейіннен тұжырымдау үшін қосымша мотивациялық фон болып табылады.

2.Конфликттік жағдай бұрын меңгерілген материал мен сабақта өткен материал арасындағы қарама-қайшылықтарға негізделеді; ғылым деректері мен балалардың өмірлік (күнделікті) идеялары арасында; эксперименттің болжамды теориялық барысы мен нақты арасындағы байқалатын процестер.

3.Тергеу жағдайлары студенттерге білімді жан-жақты талдау, синтездеу және қолдану негізінде кез келген болжамның сәтсіздігін дәлелдеуді сұрағанда туады. Осыған ұқсас жағдайды көміртегі тотығының физиологиялық қасиеттерін қарастыру кезінде де жасаймыз (9-разряд).Көміртек оксидінің тірі организмдерге улы әсерін сипаттап, осы әсер ету механизмін қарастырғаннан кейін көмірқышқыл газының процестеріндегі мәнін зерттеуге кірісеміз. фотосинтез, тыныс алу (көмірқышқыл газы тыныс алу орталығының қоздырғышы ретінде). Осыған сүйене отырып, студенттер көмірқышқыл газының көміртегі тотығынан айырмашылығы тек зиянсыз ғана емес, денсаулыққа да пайдалы деп есептейді [14].

4.Болжам жағдайлары. Егер қандай да бір заңды бұрын игерілген ақпаратпен салыстыру барысында бұл ақпарат осы заңды негіздеу үшін жеткіліксіз екені немесе қажет болған жағдайда анықталса,мысалы, оқушылар жараны 3% сутегі асқын тотығы ерітіндісімен өңдегенде көбік пайда болатынын біледі және бұл құбылыстың себептерін түсіндіре алмайды. Бұл білімсіздік проблемалық жағдайдың туындауының көзі болып табылады [15].

5.Белгісіздік жағдайы оқушыларға біржақты жауап алу үшін жеткіліксіз немесе артық деректері бар тапсырма берілгенде туындайды.«Сутегінің алынуы және қасиеттері» зертханалық тәжірибесін жүргізу кезінде студенттердің кез келген заттармен жұмыс істегенде қауіпсіздік ережелерін сақтау қажет. Ол үшін біз келесі проблемалық жағдай жасаймыз. Студенттермен әңгіме барысында біз сутегінің таза күйінде түсі де, дәмі де, иісі де жоқ және улы емес екенін, тіпті дем алуға болатынын еске саламыз.Сонымен бірге, өкпе жарылғыш газбен толтырылған күйде, дауыс тембрі өзгереді, өйткені ауадағы дыбыс жылдамдығы сутегіге қарағанда әлдеқайда төмен. Дегенмен, белгілі бір жағдай бар,экспериментатор сутегін алған кезде оның физиологиялық әсерінен қатты уланды.Осы кезде проблемалық жағдай туындайды, өйткені білім алушыларға бұл фактіні түсіндіру үшін жеткілікті білім жоқ, ал проблемалық сұрақтың келесі тұжырымы «Мұндай тарихи фактіні қалай түсіндіруге болады?» Сонымен,сутегін алған кезде онымен әдеттен тыс улы заттар – бейметалдардың сутекті қосылыстары әрқашан аз мөлшерде араласатыны,және олар шикі қышқылдар мен металдардан алынғандықтан сутегіге жағымсыз иіс береді. Демек,экспериментатордың улану себебі сутегінің өзі емес, улы қоспалар болды.

6.Қиындық жағдайында оқушылар мақсатқа жету үшін қажетті білім мен дағдының жетіспейтінін, мысалы эксперимент нәтижелерін түсіндіру кезінде, құбылыстың мәнін теориялық негіздеу кезінде немесе затты зерттеу кезінде түсінеді. «Барий сульфаты медицинада радиопакет ретінде қолданылады, яғни рентген сәулелерінің өткізгіштігі төмен». Препарат науқасқа суспензия түрінде беріледі. Флюороскопия арқылы BaSO₄ көру қиын ішкі органдардың фондында экранда асқазан-ішек жолдарының анық бейнесін береді.

Зат суда да, қышқылдарда да ерімейтіндіктен зиянсыз болып саналады. Бірақ Ba^{2+} ионы өте улы, сондықтан барий сульфатында еритін барий тұздарының қоспалары қолданылмайды. Барий сульфатымен улану жағдайлары белгілі, онда барий карбонатының қоспасы болған. 8-сыныпта ең маңыздысы себеп-салдар байланыстары: заттың құрамы, заттың құрылымы, сандық заңдылықтары, генетикалық байланыстар. Оқытудың барлық кезеңдерінде «Ақыл-ой картасын» қолдануда интегративті әдіс жақсы байқалады. Картаны оқу процесінде әртүрлі тәсілдермен қолдануға болады: тақырыпқа кіріспе ретінде, қорытындылау сабақ ретінде, талқылау нәтижелерін жазу, жобаны қалай жасау керек, шығармашылық үй тапсырмасы ретінде [16].

Проблемалық-интегративті химияны оқытудың артықшылықтары:

✓ Оқу құралы оқушылардың диалектикалық ойлау стилін қалыптастыруға бағытталған, оған қоршаған әлемді тануға шығармашылық көзқарас негізінде қол жеткізеді;

✓ Ғылыми білімге барынша адекватты, оқу үдерісі химия біліміне тән оқушылардың зерттеушілік әрекетін барынша толық қамтитынын білдіреді (танымның теориялық және эксперименттік әдістерінің бірлігі, символдық-графикалық модельдеу, эксперименттік әдістер). және проблемалық жағдаяттарды құру және шешу әдістері және т.б.);

✓ Жетекші әрекет – бұл сабақ уақытының көп бөлігін алатын оқушылардың дербес проблемалық-ізденушілік әрекеті;

✓ Курс материалының баяндалуын дәлелді етеді, білімнің сенімге айналуына және ғылыми дүниетанымның қалыптасуына ықпал етеді;

✓ Оқытудың басқа түрлеріне қарағанда эмоционалдырақ, ол оқушының эмоционалды-мотивациялық сферасын және оның индикативтік негіздерін мақсатты қалыптастыру үшін қажетті пәнге деген қызығушылықты арттыруға ықпал етеді;

✓ Оқу процесінің динамизімімен сипатталады, яғни. оның барлық құрылымдық элементтерінің жылжымалы өзара байланысуы [17].

Шығармашылық – баланың өз еңбегі мен күш-жігерінің нәтижесі. Зерттеу жұмысы-бұл шығармашылық. Оның заманауи білім беру үшін маңызы жоғары. Сабақта интегративті оқытуды пайдалана отырып, негізгі міндет – әр баланың шығармашылық қабілеттерін ашу мәселесі шешіледі, өйткені дарынды бала жоқ, ашылмаған дарын бар [18].

Бұл зерттеуде химияны оқыту әдістемесінде проблемалық оқыту мен пәнаралық байланыстардың өзара байланысы және оларды пәндік оқытудың бірыңғай әдістемелік жүйесіне біріктіру мәселелері зерттелді. Қазіргі қоғамның даму заңдылықтарымен, сондай-ақ қазіргі уақытта ғылымда, техникада және өндірісте болып жатқан түбегейлі өзгерістермен анықталады.

Әдеби дереккөздерге жан-жақты талдау, химияны оқытудың қолданыстағы тәжірибесіндегі қайшылықтар мен кемшіліктерді анықтау негізінде, сондай-ақ әлемдік және отандық ғылымдардағы инновациялық процестерді ескере отырып, біз химияны проблемалық-интегративті оқыту тұжырымдамасын ғылыми негіздедік. Бұл тұжырымдама пәндік оқытудың тиісті технологиясы арқылы жүзеге асырылады, оның орталық буыны пәнаралық интеграция негізінде химияны проблемалық оқытудың әдістемелік жүйесі болып табылады.

Әдебиеттер:

[1] ПАК.М.С Теория и методика обучения химии: учебник для вузов / -СПб;Изд-во РГПУ им.А.И.Герцена,2015. 257-265 с.

[2] Григорян, Н.В. «Проблемно-интегративный подход в обучении химии

[3] Дендебер, С.В. Ключникова О.В. Современные технологии в процессе преподавания химии: развивающее обучение, проблемное обучение, проектное обучение, кооперация в обучении, компьютерные технологии. – М.: 5 за знания, 2007.-109 с

- [4] **Шаталов, М.А.** Кузнецова Н.Е. Обучение химии. Решение интегративных учебных проблем: 8-9 классы: Методическое пособие. – М.: Вентана-Граф, 2006.-256 с
- [5] **Шаталов, М.А.** О способах решения учебных проблем // Химия в школе.- 2002. - № 8.-17 с
- [6] **Габриелян, О.С.** Химия. 8 класс: учебник для общеобразовательных учреждений. – М.: Дрофа, 2010.272 б.
- [7] **Куликовских, Г.И.** «Использование элементов проблемно-интегративного обучения в изучении химии» 2009.-43 с.
- [8] **Тапалова, А.С.** Бейорганикалық химия.Теория және есептер//Оқулық.-Нұр-Сұлтан:Фолиант,2020.169-172 б.
- [9] **Пономарева, Т.Н.** «Проблемно-интегративное обучение воспитанников на уроках химии»
- [10] **Полат, Е.С.** Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред.– М.,2009.230-241 с.
- [11] Стандарт общего образования: концепция государственных стандартов общего образования. – М., 2008.-39 с.
- [12] **Rustamova, H.** The role of information and communication technologies in teaching general and inorganic chemistry.// "Economy and Society". 2021. No. 5 (84)
- [13] **Badalova, S.I.** Intellectual training of students of technical institute.//Academic Research in Educational Sciences. 2020. Vol.1 No.1.
- [14] **Шаталов, М.А.** Кузнецова Н.Е. Обучение химии. Решение интегративных учебных проблем. Методическое пособие 8-9 классы. М.; Издательский центр «Вентана-Граф» 2006.249-255 с.
- [15] **Кузнецова, Н.Е.** Шаталов М.А. Обучение химии на основе межпредметной интеграции. Методическое пособие 8-9 классы. М.; Издательский центр «Вентана-Граф» 2005.274-283 с.
- [16] Methods of an integrative approach in teaching chemistry in 8th grades of secondary schools.Журнал «Трибунаученого».-2020. 149-152 с
- [17] **Агафонова, И.П.** Модель химической подготовки будущих фармацевтов на основе проблемно-интегративного подхода.Актуальные проблемы химического и естественнонаучного образования, М., 2013. – С. 43–44 с.
- [18] **Марчукова, О.Ю.** Интегративные творческие задания при обучении химии // Наука через призму времени.-2020.-№3 (36)

ГТАХР 31.01.45

ЖАСЫЛ ХИМИЯ ЖӘНЕ ЖАСЫЛ ХИМИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ

¹Абызбекова Г.М.,²Тапалова А.С.,³Оңғар Д.К.,⁴Еспенбетова Ш.О.,
⁵Арынова К.Ш.,⁶Балықбаева Г.Т.

¹химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., abizgul@mail.ru

²техника ғылымдарының кандидаты, профессор, anipa52@mail.ru

³М01515-«Химия» БББ магистранты, on.doskhan20@gmail.com

⁴техника ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, sholpan-sultan@mail.ru

⁵педагогика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, karima_71_10@mail.ru

⁶химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., bal_gulzhan@mail.ru

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қазақстан Республикасы

Андатпа. Барлық химиктердің ойлау философиясына айналған «Жасыл химия» бағытының пайда болуы мен әлемдегі даму қарқыны, жасыл химияның 12 принциптері мен метрикасы, маңызы айтылған. Жасыл химиялық білім берудің әлем елдерінде дамуы мен университеттегі осы бағыттағы жүргізілген жұмыстар баяндалған.

Кілтті сөздер: *Жасыл химия, жасыл химияның 12 принципі, тұрақты даму, жасыл химиялық білім беру, жасыл химия болашағы*

Кіріспе. Жасыл химия (Green Chemistry) — химиядағы ғылыми бағыт, оған қоршаған ортаға оң әсер ететін химиялық процестерді кез келген жетілдіруді жатқызуға болады. Ғылыми бағыт ретінде ХХ ғасырдың 90-шы жылдары пайда болды. Қазіргі уақытта жасыл химия жаңа ғылыми бағыт ретінде көптеген қолдаушыларға ие [1].

“Жасыл химияның” 12 принципі:

1. Өндіріс қалдықтарының пайда болуын болдырмау. Қалдықтарды өндеуге немесе жоюға қарағанда олардың пайда болуына жол бермеген тиімдірек.

2. Атомдарды үнемдеу. Синтез әдістері соңғы өнімнің құрамына синтез процесінде қолданылатын реагенттердің мүмкіндігінше көп атомдары қосылатындай етіп жасалуы керек.

3. Синтез процестері мен өнімдерінің қауіптілігін төмендету. Іс жүзінде мүмкін болатын барлық жағдайларда адам денсаулығы мен қоршаған ортаға улы емес немесе зияны аз заттарды қолдануға немесе синтездеуге тырысу керек.

4. Қауіпсіз химиялық заттарды жобалау. Пайдаланылатын технологиялар ең жақсы функционалдық сипаттамалары бар және зияны ең төмен жаңа материалдар жасауды қамтамасыз етуі тиіс.

5. Қауіптігі төмен еріткіштер мен көмекші заттарды қолдану. Синтез процестерінде, мүмкін болса, көмекші реагенттерді (еріткіштер, экстрагенттер және т.б.) пайдаланудан аулақ болу керек.

6. Энергия үнемдеу. Энергия тиімділігіне қойылатын талаптарды ескеру, сондай-ақ химиялық процестердегі энергия шығындарымен байланысты экологиялық және экономикалық салдарды барынша азайтуға ұмтылу қажет. Синтез процестерін бөлме температурасында және атмосфералық қысымда жүргізген жөн.

7. Жаңартылатын шикізатты пайдалану. Техникалық жағынан мүмкін және экономикалық тұрғыдан рұқсат етілген барлық жағдайларда жаңартылатын шикізатты пайдалануға тырысу.

8. Аралық кезеңдер санының азаюы. Қажетсіз аралық туындыларды (блоктау топтары, протекторлар, физикалық және химиялық процестердің аралық модификаторлары) азайту немесе мүлдем алып тастау керек, өйткені олар қосымша реагенттер мен қалдықтардың пайда болуына алып келеді.

9. Каталитикалық процестер. Олардың селективтілігі жоғары болғандықтан, стехиометриялық реакцияларға қарағанда пайдалану тиімдірек.

10. Биологиялық шіру қабілеті. Өнімдердің химиялық дизайны қоршаған ортаға қауіпті қосылыстардың пайда болуына алып келмейтін және жеңіл шіруге ықпал ететін циклды қамтамасыз етуі керек.

11. Нақты уақытта аналитикалық бақылауды қамтамасыз ету. Қауіпті заттардың пайда болуын болдырмау мақсатында нақты уақытта мониторинг пен бақылау мүмкіндігін қамтамасыз ететін талдамалық әдістерді дамыту қажет.

12. Авариялардың туындау мүмкіндігінің алдын алу. Технологиялық процестерде қолданылатын химиялық қосылыстардың түрі химиялық авариялардың, яғни зиянды заттардың, жарылыстардың, өрттердің шығарылу қаупін азайтуы керек.

Жоғарыда келтірілген принциптер тізімі «жасыл химия» негіздерін егжей-тегжейлі анықтайды. Алайда, жылдар өте келе бұл ұғым көптеген жаңа мағыналарға ие болды. Химия дамып, жаңа технологиялар әзірленуде. Әлем алға жылжуда және “жасыл химия” барған сайын басымдыққа ие болуда.

Бастапқы деректер және зерттеу әдістері. Жасыл технологияларды әзірлеудегі көшбасшылардың рөлі, әрине, жоғары ғылыми әлеует пен жоғары білікті кадрлар шоғырланған университеттерге тиесілі. Білім беру мекемелерінің ғылым мен техниканың соңғы жетістіктері негізінде қазіргі заманғы бәсекеге қабілетті мамандарды даярлауын көздейтін "Университет 3.0" тұжырымдамасы осы рөлге толық көлемде жауап береді. Беларусь мемлекеттік университетінде (БМУ) тұжырымдамасы “білім – ғылым –

инновация – коммерцияландыру – өндіріс” жүйесінің бірлігін қамтамасыз ететін интегративті білім беру ортасы арқылы жүзеге асырылады [2]. Мұндай схема білім берудің инновациялық мазмұнына көшуді қоса алғанда, әртүрлі бағыттар бойынша бірқатар тұжырымдамалық өзгерістерді көздейді. Сонымен қатар, оның пәнаралық және қоғам алдындағы әлеуметтік жауапкершілігін түсіну өте маңызды. Оны бірінші болып химиктер қабылдады, өйткені олар әлеуметтік қысымға ұшырады және қоршаған ортаны ластаудың негізгі кінәлілері болып саналды. Олардың қоғамдағы химияның теріс имиджін өзгертуге бағытталған кейінгі әрекеттері химияның жаратылыстану пәндерінің алғашқысы “жасыл” эпитетке ие болуына алып келді [3].

1998 жылы Пол Анастас пен Джон Уорнер жасыл химияның 12 қағидасын тұжырымдап, Ноттингем университетінде (Ұлыбритания) жасыл химия бойынша алғашқы дәрістер оқығаннан бері 20 жылдан астам уақыт өтті.

1990-шы жылдардың соңында қалыптасқан “Жасыл химия” бағыты қазіргі заманғы өнеркәсіптік өндірістердің дамуының негізін құрайтын жетекші ғылыми парадигмалардың біріне айналды [3]. Ұлыбританиядағы Йорк университетінде (University of York) жасыл химия саласындағы іргелі жұмыстарымен танымал профессор Джеймс Кларктың бастамасымен “Жасыл химия” озық тәжірибе орталығы (GCCE) құрылды (Green Chemistry Center of Excellence). Аталған орталық гетерогенді катализді, энергия үнемдейтін қысқа толқынды және ультрадыбыстық технологияларды қолдана отырып, синтездеудің экологиялық таза әдістерін әзірлеумен, аса критикалық күйдегі сұйықтықтарды пайдаланып өсімдіктерден бағалы химиялық заттарды алумен, биомассадан жаңа материалдар алумен айналысатын әлемдегі жетекші академиялық ұйым болып табылады [4].

Сондықтан жасыл химияның әр континенттегі әр түрлі деңгейдегі оқу орындарының оқу бағдарламаларында бар екендігі таңқаларлық емес, ол тұрақты даму үшін білім берудің негізгі құрамдас бөлігі болып табылады.

Бүкіл әлем бойынша жоғары білім беру мекемелерінің бірқатар бағдарламаларын талдағаннан кейін білім беру саласындағы жасыл химияның дамуындағы кейбір үрдістер анықталды [4-6]. Салыстырмалы талдау критерийлері ретінде мыналар таңдалды:

- Жасыл химия курсы оқытылатын жоғары білім деңгейі;
- Университет базасында өткізілетін ғылыми зерттеулер;
- Жасыл химия тақырыбы бойынша зертханалық практикумдардың болуы;
- Бағдарламаға енгізілген пәндердің сипаты.

Талдау барысында химиядан алыс мамандар да, адамдар да “жасыл химия” және “тұрақты даму химиясы” терминдерін бір-бірімен алмастыратыны белгілі болды, бірақ олар бірдей мағынаны білдірмейді. “Жасыл химия” және “тұрақты дамуға арналған химия” деген сөз тіркестері мағынасы жағынан ұқсас, екеуі де планетамызды және оның табиғи ресурстарын қорғауға бағытталған, бірақ ұқсастықтар осымен аяқталады.

Тұрақты дамуға арналған химия – бұл экологиялық таза дамуды қолдау және жалғастыру, ал жасыл химия химиялық заттар мен химиялық процестерді әзірлеуге, өндіруге және пайдалануға бағытталған, олар қоршаған ортаға ықтимал ластануға немесе қауіп төндірмейді және экономикалық және технологиялық тұрғыдан мүмкін.

Мәселен, Авейру университетінде (Португалия) “Тұрақты дамуға арналған химия” бағдарламасына (Sustainable Chemistry) жаңа синтез стратегиялары, жасыл химия саласына жататын жаңа катализаторлар дизайны сияқты пәндер енгізілген. Сонымен қатар, бағдарлама аясында студенттер жасыл химиямен тікелей байланысты емес, бірақ тұрақты даму тұжырымдамасына, сондай-ақ тасымалдаудың аналитикалық әдістеріне (Hyphenated Analytical Techniques), биологиялық химияға сәйкес келетін тамақ қауіпсіздігін зерттейді. Соңғы екі пәнді ол белсенді қолданатын “жасыл химия құралдары” (GC-tools) ретінде қарастыруға болады.

Копенгаген университетінің (Дания) “ЖХ-ТДАХ” бағдарламасында ауаның ластануы және денсаулық, қоршаған ортаның атмосфералық химиясы, ақуыздың құрылымы мен қызметі, медициналық химиядағы реакциялар мен синтез сияқты пәндер оқытылады. Олар химиялық экологияға, қоршаған орта химиясына және жалпы адам денсаулығына қатысты. Сонымен қатар Ноттингем университетіндегі “ЖХ + ТДАХ” бағдарламасы жасыл химияның классикалық құзыреттерінен тыс қалмайды.

Жалпы, оқу бағдарламаларын талдаудан [4-6] жасыл химия және тұрақты дамуға арналған химия шекараларының белгісіздігі әлі де проблемалық мәселе болып қала береді. Сонымен қатар, жасыл химия бағдарламасына оны толықтыратын және тұрақты дамуға қол жеткізуге бағытталған пәндерді қосу процесі байқалады. Лунд университетінің (Швеция) “Жасыл химия және биотехнология” бағдарламасы мысал бола алады, оның нәтижесінде студенттер биотехнология саласында білім алады. Бұл комбинация түсінікті, өйткені бүгінде биотехнологиялар жасыл химияда маңызды рөл атқарады. Мысалы, ферментативті әдістермен өсімдік материалдарынан химиялық заттарды шығару кезінде. Әрине, Лунд университеті түлектерінің кәсіби құзыреттілігін кеңейтеді. Алайда, бағдарламаның атауында бұл комбинацияны қолдану қаншалықты қажет деген сұрақ туындайды.

Сингапур университетінің “Тұрақты және жасыл химия” бағдарламасы биотехнологияны да қамтиды. Мысалы, Ұлыбританияда жасыл химияның негізін қалаушы деп санауға болатын Йорк университетінде бағдарлама “GC and Sustainable Industrial Technology” деп аталады, бірақ биотехнология сияқты химиялық технологияны сәтті қолдану деп атауға болмайды, өйткені бұл технологиялардың жеке өмір сүру мүмкіндігіне қарамастан, Квинс университеті (Канада) “Environmental and Green Chemistry” бағдарламасын ұсынады, ал Джордж Вашингтон университеті (АҚШ) жасыл химия ғана емес, сонымен қатар қоршаған орта химиясы, қоғамдық денсаулық сақтау, саясат, бизнесті қамтитын бағдарламаны мәлімдеді. Осылайша, жасыл химияны таза күйінде немесе бойынша “ЖХ + ТДАХ” ауыстыру үрдісі орын алуда.

Сонымен қатар, көбінесе жасыл химия саласына кірмейтін қосымша пәндер әрдайым бағдарламаның атауында көрсетілмейді, бірақ соған қарамастан оларда жиі кездеседі. Мұндай пәндер ретінде жоғарыда аталған биотехнология мен химиялық технология ғана емес, сонымен қатар фотохимия, токсикология, процесс анализі және т.б. пәндер жасыл химияны меңгеру практикасында маңызды рөл атқарады, сондықтан оларды жасыл химия құралдары (GC-tools) деп атауға болады.

Кейде жасыл химияны оқыту бағдарламалары мамандандырылған емес, бірақ жалпы химиялық пәндерді қамтиды: органикалық, бейорганикалық, физикалық, аналитикалық химия. Жасыл химиямен бірге жалпы және арнайы химиялық пәндердің болуы химияның әртүрлі салаларында жұмыс істей алатын және алған білімдерін практикада қолдана алатын кең бейінді мамандарды даярлауға мүмкіндік береді. Химия ғылымының байланысты салаларына жасыл химия тұжырымдамасының таралуы оның бағдарламаларының пәнаралық сипатын арттырады.

Талдау барысында анықталған тағы бір заңдылық – бағдарламаларды құру принципі. Жасыл химия бағдарламаларын құрудың үш тәсілін бөліп көрсетуге болады және оларды шартты түрде британдық, еуропалық және американдық деп атауға болады.

Британдық тәсіл – бұл жасыл химия бағдарламасын дайындаудағы классикалық, консервативті тәсіл. Оның шеңберінде “жасыл химия” бағытының құзыретінен іс жүзінде шығып кетпейтін және оны тереңдетіп зерделеуді көздейтін бағдарламалар құрылды. Классикалық мысал – Ноттингем университеті және Йорк университеті. Беларусь мемлекеттік университетінің химия факультетінің “Жасыл химияға кіріспе” оқу пәнінің бағдарламасы да британдық тәсілге жатқызуға болады [3].

Британдық тәсілдің артықшылықтарының ішінде оның экономикалық аспектісін атап өткен жөн. Болашақ мамандарға жасыл химиялық процестерді дамыту ғана

үйретілмейді. Қауіпсіз процестердің экономикалық пайдасына баса назар аударылады. Оқу барысында студенттер практикадан өтіп, жеке компаниялардың тапсырыстарын орындайды. Ұқсас құбылыс кейбір американдық университеттерде кездеседі.

Еуропалық тәсіл $GC + N$ формуласына жақсы сәйкес келеді. Ол бағдарламаға жасыл химия мен тұрақты дамумен байланысты басқа пәндерді енгізуді қарастырады, яғни жасыл химия құралдары ретінде қарастырылуы мүмкін. Осыған ұқсас тәсіл Лунд университетінде жүзеге асырылады, онда бағдарламаға биотехнология кіреді. Жоғарыда аталған Авейру университеті мен Копенгаген университетін осы топқа қосуға болады, өйткені оларда тұрақты дамумен байланысты пәндер де оқытылады.

Американдық тәсіл аталған британдық және еуропалық тәсілдерге қайшы келмейді, бірақ оларды толықтырады. Бұл тәсіл жасыл химия бойынша жеке бағдарлама құруды, сондай-ақ пәнді басқа бағдарламаларға біріктіруді көздейді. АҚШ-та ЖХ бойынша жеке сапалы бағдарламасы бар көптеген университеттер бар, алайда жасыл химия оқу бағдарламасының мазмұнымен инкорпорацияланатын басқа бағыттағы бағдарламалар да бар. Мұндай бағдарламалар Арканзас штатындағы Хендрикс колледжінде, Колорадо тау-кен ісі мектебінде, Флоридадағы Гейнсвилл университетінде бар. Жасыл химия көбінесе органикалық синтезге байланысты бағдарламаларға енгізілетінін байқауға болады. Бұндай құбылысты логикалық тұрғыдан дұрыс деп санауға болады. Белгілі бір дәрежеде американдық тәсіл еуропалықпен байланысты, онда қосымша пәндер жасыл химия бағдарламасына кіреді.

Жақын арада шартты түрде бөлінген тәсілдер бір жалпы тәсілге айналуы мүмкін деген болжам бар. Барлық үш тәсілдің интеграциясы пәнаралық байланысты арттыруға және оқудағы синергияға қол жеткізуге ықпал етеді, бұл өз кезегінде маманның құзыреттілігін арттырады, химиялық әлемнің неғұрлым толық және кең көрінісін қалыптастырады және тұрақты даму үшін химияның әртүрлі салаларындағы білімді іс жүзінде қолдана алады.

Нәтижелер. Химия университеттік экологиялық білім берудің негізіне жататын жаратылыстану ғылымына жатады. Сондықтан да, ЖОО студенттері “Жасыл химия” тұжырымдамасын меңгеруі қажет, себебі ол біздің болашағымыз. Жасыл химия химиктердің жаңа буынының идеологиясы болуы, жасыл химия саласындағы білім беру тек заманауи ғылыми зерттеулерге негізделуі тиіс. «Жасыл химия» заманауи химияның дамуының негізгі стимулы бола отырып, «жасыл» технологияларды дамытып, жасыл экономиканың қозғаушы күштерінің бірі болмақ.

Ең алғаш «Жасыл химиядан» дәрістер курсы Ноттингем университетінде (Ұлыбритания) химик және химик-технолог студенттеріне арналып оқылған. Қазіргі таңда «жасыл химия» әлемнің көптеген университеттерінде оқытылуда, мысалы, Мидлсек Университеті (Middlesex University, Ұлыбритания), Колумбия колледжі (Columbia College, АҚШ), Скрэнтон Университеті (University of Scranton, АҚШ), Йорк Университеті (York University, Ұлыбритания), Сарагоса Университеті (University of Zaragoza, Испания) және басқалар. Ресей оқу орындарында Жасыл химиядан ғылыми – білім беру орталықтары: 2006 жылы М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінде - «Тұрақты даму жолындағы химия – жасыл химия», 2010 жылы – Астрахань Мемлекеттік университетінде «Жасыл химия» ғылыми – білім беру орталықтары құрылған.

Жасыл химиядан мамандар даярлап, инновациялық білім беру бағдарламаларын енгізу ТМД елдерінде жүргізілуде. Атап айтсақ, Д.И. Менделеев атындағы Ресей химия–технологиялық университетінде «Тұрақты дамудағы жасыл химия» магистрлік бағдарламасы, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу Мемлекеттік университетінде - «Тұрақты даму бағытындағы химия» магистрлік бағдарламасы және Астрахань Мемлекеттік университетінде «Жасыл химия» магистратура бағдарламасы бойынша

мамандар даярлана бастаған. Сонымен бірге, химия факультеттерінде игерілетін басқада да химиялық пәндерге «Жасыл химия» принциптерін енгізу жүзеге асырылуда.

Осы тұрғыдан қарастырғанда, Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшу жағдайында Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті әлемдік өркениеттің тұрақты даму мен Жасыл экономика жобаларын қолдануда инновациялық білім беру және ғылыми бағдарламаларын құрастыруда бірқатар жұмыстар атқарып келеді. Осы бағытта «Биология, география және химия» кафедрасындағы үздіксіз химиялық білім берудің «бакалавриат-магистратура-докторантура» жүйесінде жасыл химиялық білім беру жүзеге асырылып келеді [10-11].

2015 жылдан бастап педагогикалық бағыттағы «Химия» бакалавриат білім беру бағдарламасына «Жасыл химияға кіріспе» таңдаулы курсы, «Химия» магистратура білім беру бағдарламасына «Жасыл химиялық білім беру» элективті курсы оқытыла бастады. Осы курстардан өткен бакалавриат пен магистратура білім алушыларын сауалнамалау нәтижесінде олардың «Жасыл химия» бағытымен бұрын таныс еместігін, жасыл химиялық синтез, жасыл еріткіштер, жасыл химиялық өнімдер мен материалдар, «жасыл өндіріс», білім беру мекемелерінде жасыл химиялық білім беру мәселелері төңірегінде жаңа тың білімдер алғандығын, осы бағытта тереңірек білім алуға деген қызығушылықтарының бар екендігін білдірген. Сонымен қатар, кафедрада жаңадан ашылған педагогикалық бағыттағы «Химия» докторантура білім беру бағдарламасына «Жасыл нанотехнологиялар» курсы енгізілді.

Кафедра базасында «Жасыл химия» үйірмесі жұмыс жасайды. Кафедра профессор-оқытушылары орта мектеп химия курсына «Жасыл химия» принциптерін оқытудың әдістемесін жасау, оны енгізу жұмыстарымен, білім алушылар мен мектеп оқушыларының жасыл химия бағытында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жасауға, ғылыми жобалар жасауға баулу жұмыстарымен айналысады. Бұл бағытта соңғы 5 жылда кафедрада мектеп оқушыларына арналған «Жасыл экономикаға жасыл химия арқылы» облыстық ғылыми-практикалық конференция, орта мектеп пен ЖОО химия пәні мұғалімдері мен оқытушыларына арналған «Жасыл химиялық білім беру проблемалары» семинар-тренинг, «Болашақтың ғылымы: Жасыл химия» атты мектеп оқушыларының облыстық форумдары өткізілді.

Қорытынды. 2020 жылдың "Science" академиялық журналының 1-ші санында «болашақта біздің экономикамыздың негізін құрайтын материалдар мен химиялық заттар улы емес, емдік болады, жаңартылатын, сарқылмайтын болады, ыдырауға төзімді емес, ыдырайтын болады» деп жазды [9].

Әдебиеттер:

[1] Зеленая химия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://chemistry.bsu.by>. – Дата обращения: 16.11.2020.

[2] **Король, А.Д.** Чуприс О.И., Морозова Н.И. Методология, содержание и практика реализации инновационного образования в БГУ в контексте Университета 3.0 // Высшая школа. – 2018. – № 6.

[3] **Савицкая, Т.А.** Введение в «зеленую» химию: Беларусь и страны Вышеградской четверки / – 2-е изд. – Минск: Изд. центр, 2016. – 151 с.

[4] Green Chemistry Center of Excellence [Electronic Resource]. – Mode of access: <https://www.york.ac.uk/chemistry/research/green/>. – Date of access: 21.11.2020.

[5] **Ushikubo, T.** Green Chemistry in Japan // Chemistry International. – July-August 2013. – P. 9–11.

[6] Academic Programs [Electronic Resource]. – Mode of access: <http://tiny.cc/p3i5lz>. – Date of access: 22.11.2020

[7] **Абызбекова, Г.М.** Абдраманова М.Қ., Сағынбаева М.Д. Тұрақты даму жолындағы химия: «Жасыл химия». ҚМУ-нің хабаршысы; 2015 жыл; №1. 9-12 бб.

[8] **Абызбекова, Г.М.** «Жасыл химия» тұжырымдамасы шеңберінде химиялық білім берудің аспектілері. Қорқыт Ата атындағы ҚМУ профессоры, п.ғ.к. Күлбарам Сәдуақасқызының

75 жылдық мерейтойына арналған «Химиялық білім берудің өзекті мәселелері» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияның еңбектер жинағы, 2018 жылғы 26- қаңтар, Қызылорда, 18-21 бб.

[9] **Julie, B. Zimmerman, Paul T. Anastas, Hanno C. Erythropel, Walter Leitner.** Designing for a green chemistry future. Science, 2020; 367 (6476): 397

ҮЗДІКСІЗ ХИМИЯ – ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Жолдасбаева Ж.А., Абызбекова Г.М.,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда Университеті, Қазақстан Республикасы

Аннотация. Білім беру жүйесінде жүргізіліп жатқан реформалар барлық деңгейдегі білім беру мазмұнын жаңартуға және тұрақты даму үшін білім беруге көшуге бағытталған. Осыған сәйкес Қазақстан Республикасында жалпы білім беретін мектептердегі барлық пәндердің мазмұны жаңартылды. Жаңартылған бағдарламалардың ерекшелігі - бүгінгі күннің талаптарына сай келетін және болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыратын жаңа мазмұн болып табылады. Сонымен қатар, пәндердің оқу жоспары белгілі бір білім мазмұнын ұсынуға ғана емес, сонымен қатар күтілетін оқу нәтижелері жүйесіне де бағытталған.

Күрделі әлемдегі сабақтастық принципін жүзеге асыру бойынша қазақстандық білім беру жүйесіне талдау жүргізілді. Жалпы білім берудің жаңа бағдарламаларының ерекшелігі Джером Брунердің когнитивтік теориясына негізделген спиральдылық принципін жүзеге асырумен байланысты, ал педагогикалық университеттердің бағдарламаларында болашақ мұғалімдерді білім беруде спиральдылық принципін іске асыруға жүйелі даярлау көзделмеген. Химиялық білім беру мысалында білім берудегі сабақтастықтың мәнін анықтаудың қолданыстағы тәсілдерін зерттеу - өзара байланысты иерархиялық білім беру жүйесін бөліп көрсетуге мүмкіндік беретіні анықталды. Ол жалпы (білім берудегі сабақтастық) ерекше (кәсіби бағытталған химиялық білім берудегі сабақтастық) және нақты (химияны оқытудағы сабақтастық) деңгейлердің сәйкес келуін болжайды. Тұтас алғанда, әсіресе Қазақстандағы мектептегі білім беру сапасына әсер ететін сабақтастық қағидатын қамтамасыз ету бойынша жүйелі мәселелер анықталды. Атап айтқанда, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі педагогикалық білім беру бағдарламаларында жалпы білім берудің оқу бағдарламаларының өзгерістері ескерілмеген; мұғалім кадрларының қазіргі заманғы ұлттық педагогикалық жүйесін қалыптастыру университеттерде болашақ мұғалімдерді даярлау бағдарламаларын қайта қарауды талап етеді.

Аннотация. Проводимые реформы в системе образования направлены на модернизацию содержания образования на всех уровнях и переход к образованию для устойчивого развития. В соответствии с этим в Республике Казахстан было обновлено содержание по всем предметам в общеобразовательных школах. Особенности обновленных программ-это новое содержание, отвечающее требованиям сегодняшнего дня и удовлетворяющее потребностям будущих поколений. Кроме того, учебный план дисциплин ориентирован не только на предоставление определенного содержания образования, но и на систему ожидаемых результатов обучения.

Проведен анализ казахстанской системы образования на предмет реализации принципа преемственности в условиях сложного мира. Выявлено, что особенность новых программ общего образования связана с реализацией принципа спиральности, основанного на когнитивной теории Джерома Брунера, в то время, как программами педагогических университетов не предусмотрена системная подготовка будущих учителей к реализации спирального подхода в образовании. На примере химического образования установлено, что изучение существующих подходов к выявлению сущности преемственности в образовании позволяет выделить целевую взаимосвязанную иерархическую систему образования. Она предполагает соответствие уровней общего (преемственность в образовании) особенного (преемственность в профессионально-ориентированном химическом образовании) и конкретного (преемственность в обучении химии). Выявлены системные проблемы по обеспечению принципа преемственности, отражающиеся на

качестве образования в целом, особенно школьного образования Казахстана. А именно, в программах высшего и послевузовского педагогического образования не учтены изменения учебных программ общего образования; формирование современной национальной педагогической системы учительских кадров требует пересмотра программ подготовки в университетах будущих учителей.

Abstract. Implemented reforms in the education system of Kazakhstan are focused on modernizing the content of education at all levels and the transition to education for sustainable development. The analysis of Kazakhstan's education system for the implementation of the principle of succession in a complex world has been conducted. It was revealed that the peculiarity of the new programs of general education is associated with the implementation of the principle of spiraling, based on the cognitive theory of Jerome Bruner, while the programs of pedagogical universities do not provide systematic training of future teachers to implement the spiral approach in education. On the example of chemical education it is established that the study of existing approaches to identifying the essence of continuity in education allows us to identify the target interconnected hierarchical system of education. It implies the correspondence of the levels of the general (succession of education) the special (succession in professionally-oriented chemical education) and the specific (succession in chemistry education). The systemic problems in ensuring the principle of succession, reflecting on the quality of education in general, especially school education in Kazakhstan, were revealed. Namely, the programs of higher and postgraduate pedagogical education do not take into account the changes in the curriculum of general education; the formation of modern national pedagogical system of teaching staff requires revision of training programs in universities for future teachers.

Кілт сөздер: сабақтастық принципі, білім беру жүйесі, мұғалімдерді дайындау

Кіріспе. Қазақстанда білім мен ғылымды дамыту бойынша жүйелі шаралар кешені іске асырылуда. 2015 жылы Қазақстан Республикасы Біріккен Ұлттар Ұйымы жариялаған 2030 жылға дейінгі Тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізу міндетін алды. Ең маңызды төртінші мақсатқа қол жеткізу – инклюзивтік және әділ сапалы білім беруді қамтамасыз ету, барлығына өмір бойы білім алу мүмкіндігін дәріптеу болып саналады. Оған қол жеткізу үшін әлемде білім беруді дамытудың негізгі бағыттары айқындалды: мектепке дейінгі білім беруді қамтамасыз ету, 12 жылдық мектептегі білім беру моделі, 21 ғасыр оқушыларының дағдыларын дамыту, арзан әрі сапалы кәсіби және жоғары білім алуға тең қол жеткізу. Бұл бағыттар Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында белгіленген қазақстандық білім беру жүйесі үшін де басым бағыттар болып табылады. Қазақстандық білім мен ғылымның негізгі мақсаттары білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, тұлғаны жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу және оқыту, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ғылымның үлесін арттыру, кадрлық әлеуетті дамыту, барлық деңгейдегі білім беру мазмұнын жаңғырту, инфрақұрылымды дамыту және цифрландыру, басқару және қаржыландыру жүйесін трансформациялау, ғылыми-зерттеу қызметін жаңғырту болып табылады. Белгіленген мақсаттарды іске асыру мынадай міндеттерді шешумен байланысты: педагог кәсібінің жоғары мәртебесін қамтамасыз ету, педагогикалық білім беруді жаңғырту; қалалық және ауылдық мектептер, өңірлер, оқу орындары, білім алушылар арасындағы білім беру сапасындағы алшақтықты азайту; оқытудың қауіпсіз және жайлы ортасын қамтамасыз ету; үздік практикалар негізінде білім алушылардың, педагогтер мен білім беру ұйымдарының сапасын бағалаудың жаңартылған жүйесін енгізу; экономиканың қажеттіліктеріне және өңірлік ерекшеліктерге сәйкес оқытудың, кәсіптік даярлаудың сабақтастығы мен үздіксіздігін қамтамасыз ету; білім алушылардың зияткерлік, рухани-адамгершілік және физикалық дамуын қамтамасыз ету; білім беру ұйымдарын цифрлық инфрақұрылыммен және қазіргі заманғы материалдық-техникалық базамен жаратандыру; білім беруді басқару мен қаржыландырудың сатылас жүйесін енгізу.

Зерттеудің мақсаты-күрделі әлем жағдайында жоғары химия-педагогикалық білім беру бағдарламаларының сабақтастығын қамтамасыз ету және Қазақстан мысалында жалпы білім беру мазмұнын жаңарту проблемаларына салыстырмалы талдау жүргізу.

Әдеби шолу. Қазақстандық педагогикалық білім беруде «мектеп-университет» жүйесіндегі сабақтастықты жүзеге асыру мәселесімен байланысты сапалы өзгерістер жүріп жатыр. Бұл үдерістің қозғаушы күші мектептегі білім берудің жаңа мемлекеттік стандарты, мектептерге арналған жаңа оқу жоспарлары мен бағдарламаларында көзделген жалпы білім беру мазмұнын жаңарту болып табылады. Мектептегі білім берудің жаңа мемлекеттік стандартында, мектептерге арналған жаңа оқу жоспарлары мен бағдарламаларында көрінетін жалпы білім беру мазмұнын жаңарту осы процестің қозғаушы күші болып табылады. Қазақстанның қазіргі мектептеріндегі педагогикалық қызмет мұғалімнің оқушылардың сыни ойлауын, креативтілігін және функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға, үйлесімді цифрлық білім беру ортасын құруға, зерттеу жұмыстарын жүргізуге, оқытуда ақпараттық-коммуникативтік технологияларды қолдануға, сабақтарда инновациялық қызметті ұйымдастыруға дайындығын болжайды.

Үздіксіз білім беру жүйесіндегі сабақтастық мәселелері қарқынды зерттелуде (Т.Ф. Акбашева, М. Н. Берулаева, О. М. Коломок, Л. О. Филатова, П. А. Корчемный, Г. М. Романцев, П. И. Смирнов, В. В. Шапкин, Р. Н. Наурызбаева, В. Н. Максимова және т. б.). Аталған мәселе бойынша зерттеулермен қазақстандық ғалым-педагогтар: Н. И. Пустовалова, Г. К. Бокижанова, А. Е. Есімбекова, Г. А. Омарова, В. Т. Мусина, Л. Н. Оразбекова, М. М. Хасенов, Т. Дүйсебек, С. К. Исмагулова және т. б. айналысты. Алайда, аталған авторлардың жұмыстары Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында жоғары педагогикалық және жалпы орта білім берудің білім беретін оқу бағдарламаларының сабақтастығын қамтамасыз ету мәселесіне бағытталған жоқ. Сабақтастық мәселелерін зерттеуге А. Е. Әбілқасымов, Н. В. Базылев, А. В. Батаршев, С. М. Годник, Е. Н. Овчаренко, Л. П. Окулова, С. Н. Рягин, Г. Н. Пашкевич және басқа да көптеген зерттеулер арналған [1-8].

Зерттеулерді талдау (Azimov et al., 2016; Gilmanshin & Gilmanshina, 2017; Roberts, 2006) күрделі әлемде оқушылардың шығармашылығын қалыптастыруда сабақтастықты жүзеге асыру үшін ұлттық білім беру жүйелерінің кең мүмкіндіктерін көрсетеді. Сонымен қатар, (Gilmanshina et al., 2018; Gilmanshina & Khalikova, 2016; Khalikova F. D., Gilmanshina S. I. (2017) еңбектерінде жобалау және зерттеу қызметі, сыни ойлауды дамыту және т. б. сияқты оқыту технологиялары ерекше қарастырылады.

Методология. Зерттеудің әдіснамалық негізі педагогикалық процестің тұтастығы туралы теориялық ережелер, білім беру стандартының негізгі идеялары мен түсініктері, кәсіптік білім беру стандарттарын қалыптастырудың ғылыми-педагогикалық негіздері, орта және жоғары мектеп сабақтастығының аспектілері, білім беру бағдарламаларын қалыптастыру қағидаттары болып табылады. Зерттеу әдістері: психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді, Қазақстан мұғалімінің педагогикалық қызметін реттейтін нормативтік құжаттарды теориялық талдау, жүйелеу және қорыту.

Нәтижелері. Оқытудағы сабақтастық оқу материалының орналасуындағы бірізділік пен жүйелілікті, білім беру деңгейлері мен оқу-тәрбие қызметі кезеңдерінің байланысы мен үйлесімділігін білдіреді. Сабақтастықтың мәні білім берудің алдыңғы деңгейінде алған білімді сақтай отырып, оларды білім берудің кейінгі деңгейлерінде біртіндеп арттырып, тереңдете түсу болып табылады [9].

Практикалық тұрғыдан сабақтастық әдістемелік құралдар жүйесін қолдану, оқулықтардың, оқу құралдары мен бағдарламалардың мазмұны, оқу материалдарын қарапайымнан күрделіге жүйелі түрде ұсыну, студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру арқылы қамтамасыз етіледі. Оқытудағы сабақтастықты қамтамасыз ету білім алушылардың даму аймақтарының заңды және бірқалыпты ауысуын қамтамасыз ететін сандық өзгерістердің (ақпараттың) сапалық (психикалық дамуға) үздіксіз ауысуын

болжайды, бұл оқу міндеттерінің дәйекті күрделенуінен және білім берудің әрбір деңгейінің шарасының мақсатты өзгеруінен көрінеді. Сонымен қатар, осы аймақтардың өзгеруі жеке даму кезеңдерінің өзгеруі болып табылады және оны келесі деңгейдегі педагогикалық процеске белсенді қосудың алғышарты болып табылады [10].

Кең философиялық түсінікте сабақтастық дегеніміз-дамудың әртүрлі кезеңдері немесе сатылары арасындағы байланыс, оның мәні жаңа күйге көшу кезінде тұтас немесе оның жеке сипаттамаларының белгілі бір элементтерін сақтау болып табылады; Табиғатта, қоғамда, танымда даму процесінде құбылыстар арасындағы байланыс, ескіні жаңаға ауыстырған кезде оның кейбір элементтерінің сақталуы болап табылады. Философиялық тәсіл аясында сабақтастық диалектика заңдарына байланысты талданады. Бұл ескі мен жаңаның, өткен, қазіргі және болашақ арасындағы байланыс ретінде пайда болады. Сабақтастық тек ескісін алып тастауды ғана емес, сонымен бірге қол жеткізілген ұтымды нәрсені сақтауды, дамытуды да білдіреді, осылайша дамудың үздіксіздігі қамтамасыз етіледі.

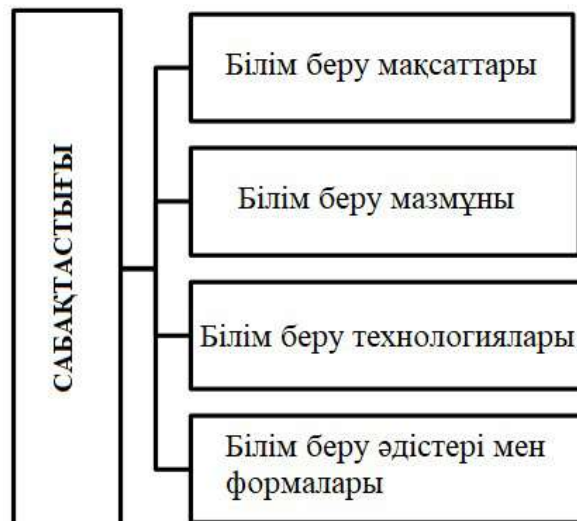
Философияда сабақтастықтың екі негізгі түрі бар - "көлденең" және "тік". "Көлденең" сабақтастық бір деңгейде болатын сандық өзгерістер процесін қамтиды. "Тік" сабақтастық-әр түрлі деңгейдегі сапалы өзгерістер процесі. "Көлденең" және "тік" сабақтастықтың түрлерін 1-суреттен көруге болады.

1-сурет. «Тік» және «көлденең» өлшемдердегі сабақтастық түрлері

Білім берудегі сабақтастықтың кең таралған және жалпыға ортақ жолдары: білім беру мақсатындағы, білім беру мазмұнындағы, білім беру технологияларындағы, әдістері мен формаларындағы сабақтастық болып саналады. Бұл бағыттар тәуелсіз зерттеу пәні ретінде және сабақтастық контекстінде педагогикалық жүйелерді талдаудың бағдарлары / көрсеткіштері / критерийлері ретінде әрекет етеді [11].

Оқытудағы сабақтастықтың мәні алдыңғы білім деңгейінде алынған базалық білімнің сақталуы негізінде білім берудің келесі деңгейлерінде көрсетілген қайшылықтарды жою есебінен олардың біртіндеп өсуі мен нақтылануын қамтамасыз ету болып табылады. Бұл жағдайда білім алушыларда оқыту процесінде логикалық үздіксіз байланыс орнатылатын ұғымдар жүйесіне айналатын алғашқы химиялық ұғымдар біртіндеп қалыптасады.

2-сурет. Білім берудегі сабақтастықтың негізгі бағыттары

"Білім туралы" Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес білім беретін оқу бағдарламаларының үздіксіздігі мен сабақтастығы қағидаты негізінде білім беру жүйесі білім берудің жеті деңгейін қамтиды: мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту; бастауыш білім беру; Негізгі орта білім беру; орта білім беру (Жалпы орта білім беру, техникалық және кәсіптік білім беру); орта білімнен кейінгі білім беру; жоғары білім беру; жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру [12]. Білім беру мазмұны мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттары негізінде әзірленетін оқу бағдарламаларымен айқындалады. Оқу бағдарламалары мазмұны мен бағытына (мақсатына) байланысты жалпы білім беретін (үлгілік, жұмыс); кәсіптік (үлгілік, жұмыс) және қосымша [13, 14] болып бөлінеді.

Химиялық ұғымдар мен терминдер туралы бастапқы білімді білім алушылар бастауыш сыныптарда алады және "Жаратылыстану" пәнін оқу кезінде 5-6 сыныптарда тереңдетеді. "Жаратылыстану" пәні - бұл негізгі мектепте "Биология", "География", "Химия", "Физика" пәндерін оқытудың сабақтастығына, алынған білімді күнделікті өмірде (үйде, мектепте, табиғат әлемінде) байқалатын табиғи құбылыстар мен процестерді түсіндіру, сипаттау, болжау үшін қолдану білігін дамытуға бағытталған курс болып саналады.

Химиялық ұғымдар мен терминдер туралы бастапқы білімді білім алушылар бастауыш сыныптарда алады және "Жаратылыстану" пәнін оқу кезінде 5-6 сыныптарда тереңдетеді. "Жаратылыстану" пәні - бұл негізгі мектепте "Биология", "География", "Химия", "Физика" пәндерін оқытудың сабақтастығына, алынған білімді күнделікті өмірде (үйде, мектепте, табиғат әлемінде) байқалатын табиғи құбылыстар мен процестерді түсіндіру, сипаттау, болжау үшін қолдану білігін дамытуға бағытталған курс болып саналады.

Жалпы, орта мектепте "Химия" пәнін оқытудың мақсаты оқушыларға заттар мен олардың айналымы туралы, заттар қасиеттерінің, олардың құрамы мен құрылымының тәуелділігін түсіндіретін заңдар мен теориялар туралы білім беру, оқушыларға химиялық процестердің мағынасын, негізгі заңдар мен заңдылықтарды түсінуге, оларды нақты өмірде қауіпсіз қолдануға, ақпаратты сыни бағалауға және шешім қабылдауға мүмкіндік беру болып табылады.

Жалпы білім беретін мектепте химияны оқытудың негізгі міндеттеріне төмендегілер жатады:

- заттар және олардың бір-біріне айналуы (фактілер, түсініктер, заңдар мен теориялар) туралы білім жүйесін қалыптастыру;

- интеллектуалдық және практикалық дағдылар түріндегі танымал қызмет әдістерін жүзеге асыру тәжірибесін қалыптастыру;

- оқу барысында туындайтын мәселелерді шешуде бұрын алынған білім мен дағдыларды өз бетінше жаңартуды талап ететін шығармашылық, ізденіс әрекетінің тәжірибесін қалыптастыру, белгілілердің негізінде жаңа әрекет тәсілін қалыптастыру;

- қоршаған ортаға қатынасын көрсететін, қоғамның әр мүшесінің өмірлік мәселелерін шешуге әсер ететін "Химия" пәнінің жиынтық үлесі болып табылатын өзекті және пәндік құзыреттерді қалыптастыруда көрінетін адам қызметінің объектісіне немесе құралдарына құнды және сындарлы қатынасты қалыптастыру.

Орта мектептерде химия пәнінен жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі ерекшелігі - спиральдылық принципі.

Спиральдік принцип бойынша құрылған оқу бағдарламасы Джером Брунердің "білім беру процесі" (1960) еңбегінде қарастырылған когнитивтік теорияға негізделген. Оқытудың спиральды формасы бүкіл оқу барысында күрделене түсетін материалды қайта қарау дәстүрлі оқыту формаларына қарағанда қазіргі оқушының дамуында үлкен артықшылық береді деп болжайды.

Спиральды оқу бағдарламаларының идеясы-бала бүкіл мектепте тақырыпты немесе тұжырымдаманы бірнеше рет қайталайды және әр қайталау кезінде тақырыптың күрделілігі артады. Пәнаралық интеграция және өтпелі тақырыптар арқылы оқыту да осыған бағытталған.

Брунердің шығармаларына негізделген спиральды білім беру бағдарламасының негізгі ерекшеліктері:

- оқушы пәндер бойынша оқу кезінде бір тақырыпты бірнеше рет қайталайды;

- әр қайталаумен тақырыптың тереңдігі мен күрделілігі артады;

- жаңа білім алдыңғы біліммен тығыз байланысты және бұрын алынған ақпарат тұрғысынан қарастырылады.

Спиральды білім беру бағдарламасының жақтаушылары келесі басымдықтарға назар аударуға шақырады:

- білім алушы тақырыпты қайталаған сайын ақпарат толықтырылып, бекітіледі;

- "спиральды" білім беру бағдарламасы қарапайым идеялардан күрделіге логикалық көшуге мүмкіндік береді;

- білім алушыларды оқытудың соңғы мақсаттарына қол жеткізу үшін бұрын алған білімдерін қолдануға ынталандыру ұсынылады.

Осылайша, жаңартылған білім беру бағдарламасы білім берудің заманауи философиясы мен әдіснамасына көшуді, оқыту әдістерін трансформациялауды, білім беру жүйесіндегі модельдерді жетілдіруді, оқыту мен оқытудың тиімді тәсілдерін, сондай-ақ танымдық қызметті, өзін-өзі құрметтеуді, патриотизмді, ұлттық рухани құндылықтарды, мультимәдениетті, денсаулық пен экологиялық тәрбиені қамтамасыз ететін оқытудың дамушы, сындарлы моделіне көшуді қамтиды.

Жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі оқу орындарының білім беру бағдарламаларын зерделеу олардағы орта білімнің білім беретін оқу бағдарламаларының өзгерістерін есепке алудың жеткіліксіз екенін көрсетті. Жалпы орта білім берудің оқу білім беру бағдарламалары мен жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің жоғары білікті педагог кадрларды даярлау жөніндегі білім беру бағдарламаларының мазмұнындағы сабақтастықтың болмауына байланысты бүкіл білім беру жүйесінің сапасына әсер ететін проблемалар туындайды. Бұл проблемалар педагогикалық жоғары оқу орындарының модульдік білім беру бағдарламаларын жетілдіру бойынша ұсынымдар әзірлеу үшін одан әрі зерттеуді талап етеді.

Орта және жоғары білім берудің оқу жоспарлары арасындағы сабақтастықты қамтамасыз ету біріншіден екіншісіне ауысуы маңызды міндет болып табылады. Бұл, бір жағынан, ғылыми-техникалық даму перспективаларын және екінші жағынан,

студенттердің қажеттіліктерін ескере отырып, қоғам талап ететін сапа мен қызмет түрін қалыптастыру қажеттілігін ескере отырып, әртүрлі кезеңдерде білім беру мазмұнын таңдаудағы сабақтастықты қамтамасыз еткен жөн.

Мектеп және ЖОО білім беру жүйесінің сабақтастығы Білім берудің мазмұнын, нысандарын, әдістері мен құралдарын, тұлғаның адамгершілік дамуының әлеуметтік-психологиялық аспектілерін, белсенді шығармашылық тұлғаны қалыптастырудың психологиялық және педагогикалық шарттарын, орта мектеп түлектерінің білім сапасын бағалаудағы объективтілікті, сондай-ақ мектеп және ЖОО оқу әдебиетінің үйлесімділігін қамтиды. Оқудағы заманауи тұлғаға бағдарланған тәсіл негізінде сабақтастық қағидатын іске асыру орта және жоғары білімнің білім беру бағдарламаларының мазмұнын, оқыту әдістерін және мектеп пен ЖОО арасындағы өзара іс-қимыл жүйесін қайта қарауды көздейді.

Жалпы орта білім берудің сабақтастығы проблемасына әсер етуі мүмкін маңызды факторлардың бірі-мектептің жоғары сыныптарында бейінді оқыту болып табылады. Мектептің жоғары сатысында оқушылардың жалпы дамуын, функционалдық сауаттылықты қалыптастыруды, жеке тұлғаның әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз ететін жалпы орта білім беру аяқталады, жастардың кәсіби және азаматтық өзін-өзі айқындауы жүреді.

Бейінді білім беру оқу процесін дараландыруда іске асырылатын, жоғары сынып оқушыларының одан әрі білім беруді жалғастырудағы қабілеттері мен қажеттіліктеріне, қызығушылықтары мен ниеттеріне сәйкес дамуы үшін жағдайлар жасалатын оқытуды саралау құралы болып табылады. Бейінді оқыту кезінде оқушының өзінің қызығушылықтары мен танымдық қажеттіліктеріне, болашақ кәсіби білім беру профиліне сәйкес келетін өзіндік, жеке білім беру траекториясын құру мүмкіндіктері едәуір кеңейеді.

10-11 сыныптарда оқушыларды кәсіптік бағдарлауда «мектеп-университет» педагогикалық өзара әрекеттестігі мыналарды қамтиды:

1. Мектепте пән апталықтарын ұйымдастыру.
2. ЖОО-мен бірлесіп оқушыларды түрлі деңгейдегі конференциялар мен олимпиадаларға дайындау.
3. ЖОО оқытушыларымен бірлесіп оқушыларды болашақ мамандық таңдауға бағыттау;
4. Оқушыларды кәсіптік даярлау бойынша элективті курстар, кәсіптік сынамаалар өткізу, тестілеу
5. Нәтижелерді талдау және өңдеу арқылы эксперименттік-практикалық жұмыстар жүргізу, арнайы практикумдардың сабақтарында кәсіби бағдарлаумен есептеу міндеттерін шешу.
6. Студенттік ғылыми қоғамның (СҒК) жұмысы аясында оқушыларды пән бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуге тарту.
7. Оқушылардың қатысуымен конференциялар өткізу.
8. Пән мұғалімдері үшін конференциялар, семинарлар ұйымдастыру және өткізу.
9. Жоғары оқу орындарының заманауи зертханаларымен танысу және кәсіпорындарға экскурсиялар ұйымдастыру.

Бейінді топтарда оқудың жоғары сатысындағы сабақтастық оқушыларға жоғары оқу орындарында оқуға дайындалуға мүмкіндік береді. Мектеп түлектерінің жоғары оқу орындарында оқуға дайын болмауы көбінесе орта мектепте алған білімдерін пайдалана алмауымен байланысты.

Обсуждение/Талқылау. Жалпы орта білімнің жалпы білім беретін оқу бағдарламаларының және біліктілігі жоғары педагог кадрларды даярлау бойынша жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білімнің білім беру бағдарламаларының мазмұнындағы сабақтастықтың болмауы тұтастай алғанда, әсіресе мектептегі білім беруде, білім беру жүйесінің сапасына әсер ететін проблемалар туғызады.

Сабақтастықтың сақталуын анықтау мақсатында ЖОО-ның педагогикалық мамандықтарының модульдік білім беру бағдарламаларының жалпы білім беретін мектептің білім беру бағдарламаларының жаңартылған мазмұнына сәйкестігіне талдау жүргізілді. Оқытудың күтілетін нәтижелерін сипаттайтын 15 ЖОО-ның модульдік білім беру бағдарламалары талданды.

Талдау негізінде мыналар атап өтілді (барлық тармақтар бойынша қорытындылар жаратылыстану-ғылыми бағытына қатысты):

- жекелеген модульдердің атауы орта білім берудің жаңартылған мазмұнын көрсетпейді;

- оқытудан күтілетін нәтижелер модульдің немесе пәннің мазмұнымен сәйкес келмейді;

- күтілетін оқыту нәтижелері орта білім берудің жаңартылған мазмұны тұжырымдамасы, бағалаудың жаңа жүйесі, нормативтік құжаттар және мектептегі іс қағаздарын жүргізу тәртібі туралы білімнің жеткіліксіздігі;

- күтілетін оқу нәтижелері болашақ мұғалімдердің практикалық дағдыларына, сондай-ақ олардың жеке және кәсіби құзыреттеріне қарағанда академиялық білімді көбірек көрсетеді, яғни «Мұғалім» кәсіби стандартының дескрипторларына сәйкес келмейді;

- күтілетін оқу нәтижелері сандық белгілермен өрнектелетін жағдайлар бар;

- барлық мамандықтар үшін олардың ерекшеліктерін есепке алмай, бірдей күтілетін оқыту нәтижелері белгіленген;

- орта білім беру мазмұнын жаңартуды ескере отырып, білім беру бағдарламаларының модульдерін қалыптастыруда бірыңғай көзқарас жоқ.

Сонымен, 2019-2020 оқу жылында жүргізілген «Химия» білім беру бағдарламасының мазмұнын зерделеу және Қазақстан Республикасының 15 жоғары оқу орнының химия пәні мұғалімін даярлауға арналған модульдік білім беру бағдарламаларын талдау ЖОО білім беру бағдарламалары мектеп химиясы жаңартылған мазмұнына бағдарланбағандығын көрсетті.

Осыған байланысты біз:

- сарапшыларды тарта отырып, білім беру бағдарламаларын әзірлеушілер үшін жаңартылған білім беру мазмұны және критериялды бағалау мәселелері бойынша семинарлар өткізуді;

- педагогикалық мамандықтар бағдарламаларын әзірлеушілерге білім берудің жаңартылған мазмұнының тұжырымдамасын (жаңа стандарттар, орта білім берудің оқу бағдарламалары) қоса отырып, критериялды бағалау бойынша пән мазмұнын кеңейтуді ұсынамыз.

Қорытынды. Күрделі әлем жағдайында сабақтастық қағидатын іске асыру мәніне қазақстандық білім беру жүйесіне талдау жүргізілді. Жалпы білім берудің жаңа бағдарламаларының ерекшелігі Джером Брунердің когнитивтік теориясына негізделген спиральдылық принципін іске асырумен байланысты, ал педагогикалық университеттердің бағдарламаларында болашақ мұғалімдерді білім беруде спиральдылық принципін іске асыруға жүйелі даярлау көзделмеген.

Тұтас алғанда, әсіресе Қазақстандағы мектептегі білім беру сапасына әсер ететін сабақтастық қағидатын қамтамасыз ету бойынша жүйелі проблемалар анықталды. Атап айтқанда, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі педагогикалық білім беру бағдарламаларында жалпы білім берудің оқу бағдарламаларының өзгерістері ескерілмеген; мұғалім кадрларының қазіргі заманғы ұлттық педагогикалық жүйесін қалыптастыру университеттерде болашақ мұғалімдерді даярлау бағдарламаларын қайта қарауды талап етеді.

Әдебиеттер:

[1] **Abylkassymova, A.E.** Tuyakov E. A. On modernization of the System of Continuous Pedagogical Education in the Republic of Kazakhstan in Modern conditions // PONTE International Journal of Sciences and Research. – Florence, Italy. Vol. 74, No. 1/SI | Jan 2018. DOI: 10.21 506/j.ponte.2018.1.28 (Scopus).

[2] **Базылева, Н.В.** Преемственность общего среднего и высшего образования на этапе школа – вуз: сборник статей II Международной научно-практической конференции. 22–23 февраля 2018 г. Минск: БНТУ, 2018.

[3] **Батаршев, А.В.** Теория и практика преемственности обучения в общеобразовательной и профессиональной школе: дис.... д-ра пед. наук. СПб, 1992. 362 с.

[4] **Годник, С.М.** Преемственность школьного и вузовского образования в России (на основе стандартов) [Электронный ресурс]. URL: <http://school-vuz.narod.ru/Str22.htm> (дата обращения: 19.08.2018).

[5] **Овчаренко, Е.Н.** Преемственность обучения в системе среднего общего и высшего профессионального образования на основе инновационных дидактических технологий: дис.... канд. пед. наук. Краснодар, 2011. 252 с.

[6] **Окулова, Л.П.** Согласованность образовательных программ как условие преемственности образовательных стандартов в системе «школа – вуз» [Электронный ресурс]: автореф дис.... канд. пед. наук. Ижевск, 2006. URL: <http://www.dslib.net/obw-pedagogika/soglasovannost-obrazovatelnyh-programm-kak-uslovie-preemstvennosti.html> (дата обращения: 19.08.2018).

[7] **Рягин, С.Н.** Преемственность среднего общего и высшего профессионального образования в условиях их системных изменений: дис.... д-ра пед. наук. М., 2011. 409 с.

[8] **Пашкевич, Г.Н.** Преемственность педагогической ориентации школьников и студентов в современных условиях: автореф дис. ... канд. пед. наук. М., 1991. 20 с.

[9] **Близниченко, А.В.** Реализация преемственности обучения на этапах преподавания физики в общеобразовательном учебном заведении. [Электронный ресурс]. URL: <https://kopilkaurokov.ru/fizika/>.

[10] **Сманцер, А.П.** Теория и практика реализации преемственности в обучении школьников и студентов. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.dissercat.com/content/teoriya-i-praktika-realizatsii-preemstven-nosti-v-obuchenii-shkolnikov-i-studentov#ixzz> (дата обращения: 25.02.2019).

[11] **Бычкова, О. А.** Ефлова З.Б., Казько Е.С. [и др.] Преемственность уровней образования в условиях внедрения федеральных государственных стандартов дошкольного, общего и высшего образования : монография : 1 ч. М-во образования и науки Рос. Федерации, Федер. гос. бюджет. образоват. учреждение высш. проф. образования Петрозавод. гос. ун-т. — Петрозаводск : Издательство ПетрГУ, 2015.

[12] Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27 июля 2007 года № 319-III (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2019 г.) [Электронный ресурс]. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30118747#pos=4;-243

[13] **Шуиншина, Ш.М.** Альпеисов Е.А., Бурунбетова К.К., Жакупов А.А. Преемственность содержания учебных программ при изучении естественнонаучных дисциплин // Всероссийский научный журнал «Профессиональное образование в современном мире». 2018. Т. 8. № 4. С. 2265–2275.

[14] **Shuinshina, Sh.** Tuyakov Y., Alpeissov Y., Zhanseitova L., Ardabayeva A. Modernization of the system of continuous natural science education in the Republic of Kazakhstan AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. Czech Republic. 2018. Vol. 8. Issue 1. Special Issue IV. P. 86–92.

ТЕНДЕНЦИИ СТАНОВЛЕНИЯ АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Абильдаева К.М.¹, Айсева Н.Н.²

¹Баишев Университет, Актобе, Казахстан

²ТОО КПМГ АУДИТ; Алматы, Казахстан

(E-mail: kenish_abildayeva@mail.ru, nazira_aiseyeva@mail.ru)

Аннотация. Онимия, как совокупность имен разных типов, связана со всеми сферами человеческой жизни и деятельности. Везде, где требуется идентификация или индивидуализация, человек использует собственное имя как наиболее удобный способ выделения объекта. Онимия любого народа содержит огромный информационный и культурно-исторический потенциал. В ней отражается история, быт, психология, верования, чаяния, фантазия, художественное творчество народов, их исторические контакты. Особое место в ряду онимов отводится антропонимам - собственным именованию людей, к которым относятся имена личные, патронимы (отчества) или иные имена, прозвища и псевдонимы (индивидуальные или групповые), криптонимы (скрываемые имена). Изучение процесса именования с самого раннего периода становления казахского общества позволяет не только проследить эволюцию национального сознания и способов его выражения, но и определить его характерные черты, отраженные в ментальности современных казахов.

Ключевые слова: антропонимическая картина мира; современный казахский язык; ономастическая периодизация; третий период основных заимствований; казахские имена; заимствования XVII-XIX вв.

Введение. Образование собственных имен народов составляет один из важнейших предметов в истории языка. Но решение подобных вопросов составляет самую трудную задачу, так как образование собственных имен от нарицательных наименований, характеризующих народ; уходит корнями в древность. В настоящее время не всегда удается установить, какое материальное представление лежит в основе корня того или другого слова. Язык, по своему содержанию, является отражением материальной жизни. При этом надо принять во внимание национальную принадлежность, вследствие которой родственные между собою языки по выражаемым в них отвлеченным понятиям различаются друг от друга по представлениям, лежащим в основе каждого слова.

Объектом исследования антропонимистов различных школ и направлений недавно был поиск этимологии, т.е. определение происхождения и значения тех слов, от которых образовались личные имена, прозвища, фамилии.

Однако главной особенностью антропонимии любого народа на наш взгляд следует считать эволюцию формулы именования лица, т.е. особенности формирования и функционирования. Прозвища, псевдонимы факультативны, их имеет далеко не каждый. В историческом плане наиболее древним, первичным является личное имя.

Обзор литературы. Некоторые аспекты антропонимической картины мира исследовались в казахстанских, российских и зарубежных работах. Например, Г.Р. Галиуллина в работе «Восточные лингвокультурные традиции в антропонимической картине мира татар» рассматривает основные этапы проникновения в антропонимическую систему татарского языка и распространения в ней восточных культурных традиций, некоторые особенности функционирования арабских и персидских личных имен в национальном лингвокультурном пространстве [1]. Е.В. Жалнина в работе «Диалектная лексика как отражение региональной антропонимической картины мира» изучила проблему формирования антропонимического знания и его репрезентации в региональной языковой картине [2]. Ю.А. Гурская в работе «Система ценностей в антропонимической картине мира (на основе шляхетского сословия)» раскрывает особенности репрезентации

ценностных доминант в антропонимической картине мира шляхетского сословия Великого княжества Литовского и Речи Посполитой. На материале письменных памятников XV-XVI вв. выявляются базовые ценности и концептуальные оппозиции, которые послужили источником порождающего процесса фамильных антропонимов [3].

Казахские имена издавна являлись объектом исследования казахстанских ученых, в трудах которых рассматривались структурные, функциональные особенности национальных антропонимов, проблемы их перевода в текстах художественных произведений и т.д. (А. Кайдаров, Р. Сыздыкова, Т. Жанузаков и др.). Наибольшую известность получили труды Т.Жанузакова, составителя объемного справочника казахских имен, подробно исследовавшего историю становления казахской антропонимической системы, в том числе и в аспекте фонетического освоения многочисленных заимствованных антропонимов [4]. Ученый рассматривает важнейшие периоды развития казахской антропонимической системы, начиная с архаической эпохи вплоть до конца XX века.

Материал и методы исследования: Возникновение антропонимов диктуется общественной необходимостью. Характер антропонимов определяется окружающей действительностью, т.е. многочисленными экстралингвистическими факторами. В антропонимике любого языка также находят отражение те или иные представления, связанные с бытом, с культурой, с трудовой деятельностью, с жизненным опытом их носителей. Национально-языковую принадлежность можно, в определенных случаях (эти имена на слуху: телевизор, радио, СМИ) определить (при определенной языковой подготовке) по фонеморфологической структуре их имен: белорус: Павлович; англичанин: Тони Блэр; немец: Ангела Меркель; француз: Жак Ширак; итальянец: Сильвио Берлускони; араб: Саддам Хусейн; еврей: Ариель Шарон; китаец: Дэн Сяопин, казах: Ахметов Мырзабек и др.

Наиболее распространенной формой коллективного этнического сознания является фольклор, в котором кумулируется многовековой опыт мифологического и религиозного освоения мира, поэтому фольклорные произведения: эпос, сказки, пословицы и поговорки, песни и легенды - являются неоценимым источником исследования истории духовной культуры народа.

Каждый язык специфически отражает определенный способ восприятия устройства мира или языковую картину мира. Совокупность представлений о мире, заключенных в значении слов антропонимов данного языка, складывается в единую систему взглядов, которую принимают все носители данного языка.

Результаты/Обсуждение. В свете современных лингвистических задач, связанных с углубленным изучением языка и культуры казахского народа, возрастает необходимость в антропонимическом исследовании каждого региона, поскольку антропонимы являют собой уникальный класс ономастической лексики, сохранивший своеобразие языковых и культурных, религиозных традиций, а также межнациональных взаимоотношений, чем и обусловлена актуальность предпринятого нами исследования.

Ономастическая периодизация Т.Д. Джанузакова состоит из четырех периодов и охватывает историю формирования антропонимов, начиная с мира древних тюрков и по времена советской эпохи. Поэтому при периодизации антропонимической картины мира казахского языка мы опираемся с некоторыми дополнениями и уточнениями на работы ученого [5, с. 176; 6, с. 3-18].

События последних двадцати пяти лет казахстанской истории способствовали существенным изменениям казахской антропонимической картины мира, отражающей развитие казахской антропонимии за время социально-политических перемен и становления Республики Казахстан как суверенного государства. Учитывая имеющуюся научную литературу по вопросам современной казахской антропонимики, собранный практический материал и собственные наблюдения, исследователи (Р.А. Мусабекова 1996,

А.Ж. Кульмагамбетова 2007) выделили новый, пятый период и установили основные особенности каждого периода. Таким образом, в развитии казахской антропонимической системы имеются следующие периоды:

1. Древнетюркский период (V-X вв.);
2. Период Средневековья (X-XVII вв.);
3. Период основных заимствований (XVII-XIX вв.);
4. Советский период (1920-1991 гг.);
5. Современный период (1991 – 2017гг.) [7, с. 136; 8, с. 147].

В данной статье остановимся на третьем периоде основных заимствований (XVII-XIX).

Состав антропонимикона этого периода, развиваясь в недрах предыдущего, пополнился и обогатился новыми антропонимами. Подавляющее большинство неологизмов образовывалось от апеллятивной лексики. 1. От названий тканей (*Жібек* «шелк», *Баршың* «парча», *Қамқа* «китайский, очень тонкий шелк», *Торғын* – вид шелка). 2. От названий сладостей (*Шекер* «сахар», *Науат* «нават, леденец», *Алуа* «халва», *Кәмпит* «конфета»). 3. Торгово-финансовых понятий (*Тенге*, *Ақшабай* от ақша «деньги», *Сомбек* от сом «рубль», *Саудабек* от сауда «торговля»). 4. Различных предметов (*Қағаз* «бумага», *Қазына* «казна», *Шайне* «чайник», *Айнек* «стекло»).

В антропонимической картине мира казахского языка определенную часть занимают антропонимы, заимствованные из разносистемных языков: арабо-иранских (наибольшее количество заимствований), русского. Процесс обогащения состава антропонимов за счет заимствований из арабского языка нашел свое массовое отражение в именах жителей южных районов в противовес именам северных, центральных и западных жителей. Данное обстоятельство было связано с более активным распространением исламской религии в южных регионах, территориально соприкасавшихся с крупными городами Средней Азии – Ташкентом, Бухарой, Самаркандом, Душанбе. Также как и в предыдущем периоде были распространены антропонимы, мотивировка которых была связана с обычаями и традициями казахского народа, различными верованиями.

Заимствования из арабо-иранских языков по семантической тематике распадаются на две группы. Выделяется группа антропонимов, связанная с именами и эпитетами ключевых религиозных фигур. Ср.: *Хабиболла* «милый» + «бог», *Әбдірахман* «раб» + «милосердный, милостивый». Также имена древнееврейских пророков, вошедших в казахский именник, проникли из арабского языка через религиозные книги. Ср.: *Ыбрайым* < Авраам, Сулеймен < Соломон, *Жүсіп* < Иосиф, *Мұса* < Моисей. Большинство антропонимов, относящихся ко второй группе, образовано от общенародной бытовой лексики. Ср.: *Қамар* «луна», *Шәмсия* «солнце», *Жамал* «красота», *Раушан* «светлая», *Ғалым* «ученый, ученый муж». Число антропонимов, заимствованных из арабского языка, превышает количество фарсизмов, а последние считаются старшими по возрасту, проникшими в тюркские языки в еще более раннее время.

В процессе усвоения различных заимствованных имен появляются их фонетические, морфологические варианты. А.В. Суперанская отмечает, что число вариантов имени определяется степенью его освоенности и частотностью его употребления данным языковым коллективом. [9, с. 7-17]. Таковы варианты антропонимов: *Махамбет// Мақанбет// Мұханбет// Махмат// Мамет// Ахмет// Мақан// Мақаш// Мукаш// Мукан, Абрамбай// Ибрагим// Ибраим// Ибраш, Гайша// Айша//Қайша, Ғали// Әлі//Алы*. Наблюдаются процессы отпадения последних элементов в двух-трехосновных именах. Ср.: *Саду* < Сәдуақас, *Сеит* < Сеидақас, *Рашид* < Рашиддин, *Зейнал* < Зейналатдин.

Монголизмы Т.Д. Жанузаков разделяет на две группы. К первой группе относятся антропонимы, заимствованные непосредственно из монгольского языка. Ср.: *Баян* – «богатый», *Ноян* – «господин, чиновник», *Саин* – «хороший», *Аймақ* – «край», *Нөкербек* от ногор «товарищ, друг», *Бөгенбай* от богонь «короткий», *Түргенбай* от тюргенъ

«быстрый», *Нарын* от *нарин* «узкий», *Каптагай* от *капчахай* «ущелье». Многие антропонимы являются вторичными образованиями от географических названий монгольского происхождения.

Ко второй группе относятся антропонимы, представляющие собой монголо-тюркские, - казахские параллели. Ср.: *Бура/бугура* – верблюд-самец, *Құжанбай/гунан* – трехлетняя лошадь, *Бұқа/бух-а* – бугай, бык, *Бота/ботугу*, *ботго* – верблюжонок, *Тайлақ/тайлаг* – верблюжонок по второму году, *Дөненбай/донун*, *донон* – четырехлетняя лошадь, *Тәңірберген/монг.*, старомонг., тенгри. халк.- монг. *булаг* – ключ, источник, *Боран/боруган* – буран, *Бөкен/бокун*, *охон* – сайгак, *Бұғыбай/буга* – олень, *Жолбарыс/барс* – тигр, *Алтын/алтан* – золото, *Темір/темур* – железо, *Болат/болад* – сталь, *Өрімхан/ур* – потомство, потомок, *Нағашбек/нагса*, *нагач* – дядя по матери, *Бөлебай/болу* – дети двух сестер, *Ағабай/ака*, *ах* – старший брат.

В числе заимствований из монгольского языка есть небольшая группа лексем тунгусо-маньчжурского происхождения. Ср.: *Сая* от тиб. *са-йа*, *зау-а* «миллион», *Мыңбай* от тиб. *вим*, *бум* «сто тысяч», *Қалден* от тиб. *галдан*, *дгалдан* «счастливый», *Дабаев* от тиб. *дава-* и *лава* «луна», *Шойбек* от тиб. *чой* «король», *Тана* от маньч. *тана* «перломутр», *Бейсебай* от маньч. *бейсе*, *бейсе*, *бэйсе* «титул монгольских князей», *Туркебай* от маньч. *турке*, *турка* «горная река», *Қуралай* от маньч. *гуран*, *джейран* «горная коза».

Начиная с XVII-XVIII вв. было заимствовано определенное количество личных имен из русского языка, подвергшихся впоследствии значительной фонетической деформации. Это такие личные имена, как *Андрэ* < Андрей, *Мекэил* < Михаил, *Мэтби* < Матвей, *Мариам* < Мария, *Анна* < Анна, *Жагор* < Егор. Значительная часть личных имен образована от заимствованных апеллятивов русского языка. Ср.: *Жандарал* – «генерал», *Майыр* «майор», *Капитан* – «Капитан», *Болатнай* – «булатный», *Бәтес* – «батист», *Сәтен* – «сатин», *Қазына* – «казна», *Кәмпит* – «конфета».

По своей структуре антропонимы этого периода были односоставными и сложносоставными. Широкое распространение получили двухосновные модели. Широко были распространены прозвища. В этот период появляются отчества и фамилии.

Данный период характеризуется следующими основными тенденциями. 1. Большая часть личных имен-неологизмов образована от апеллятивной лексики. 1) от названий тканей (*Жібек*, *Баршын*, *Қамқа*, *Торғын*); 2) от названий сладостей (*Шекер*, *Науат*, *Алуа*, *Кәмпит*); 3) от названий торгово-финансовых понятий (*Теңге*, *Ақшабай*, *Сомбек*, *Саудабек*); 4) от названий различных предметов быта (*Қағаз*, *Қазына*, *Шайнек*, *Айнек*). 2. Вследствие различных контактов с соседними народами именник пополнился антропонимами – заимствованиями и антропонимами, образованными от апеллятивов разноструктурных языков. Причем, этот процесс начался в предыдущем периоде, а в этом периоде получил массовое распространение. К данным заимствованиям относятся, во-первых, арабизмы и фарсизмы и распадаются на две группы. Первая группа связана с именами и эпитетами ключевых религиозных фигур (*Хабиболла*, *Әбдірахман*) и древнееврейских пророков, имена которых проникли через религиозную культуру (*Ыбрайым*, *Сулеймен*, *Жүсіп*, *Мұса*). Вторая группа связана с именами, образованными от бытовой лексики (*Қамар*, *Шәмсия*, *Жамал*, *Ғалым*). Более многочисленными и молодыми заимствованиями – из арабского языка. В процессе адаптации заимствований появляются их фонетические, морфологические варианты (*Абрамбай//Ибрагим// Ибраим// Ибраи*, *Ғайша// Айша// Қайша*, *Ғали// Әлі// Алы*). Наблюдаются процессы отпадения последних компонентов в сложносоставных именах (*Саду*, *Сеит*, *Рашид*).

Во вторых, к заимствованиям относятся монголизмы, образованные от апеллятивной лексики (*Баян*, *Ноян*, *Сайн*, *Нарын*, *Каптагай*). Это самая малочисленная группа. Имеются монголо-тюркские, монголо-казахские апеллятивные параллели, от которых образовались антропонимы (*Бура*, *Бота*, *Алтын*, *Темір*, *Нағашбек*, *Ағабай*). Также имеется небольшое количество заимствований из тунгусо-маньчжурских языков через монгольский язык (*Сая*,

Құралай). В третьих, к заимствованиям относятся заимствования из русского языка, русских антропонимов, как правило, претерпевших фонетические изменения (Андрэ, Мекзил, Мэтби, Мариам, Анна, Жагор) и антропонимов, образованных от апеллятивов (Жандарал, Майыр, Капитан, Бәтес). В-третьих, антропонимы данного периода простые и сложносоставные по составу. Наиболее распространены двухосновные модели. Наблюдается процесс становления отчеств и фамилий, особенно широко распространены отчества.

Заключение/Выводы. В антропонимии казахского языка, начиная со второго периода, наблюдалось сильное влияние религии и языка распространения этой религии - ислама и арабского языка. Таким образом, имена собственные, отразившие традиционные представления, верования, знания народа об окружающем мире, его богатый жизненный опыт, являются ярким показателем истории национальной и общечеловеческой культуры.

Н.М. Жанпеисова указывает, что система антропонимов любого языка «отражает ценностные ориентиры общности людей на определенном временном отрезке. Имена собственные изначально несут в себе смысловую нагрузку, которая со временем, с утратой некоторых функций, свойственных имяназванию, забываются. Истории известны периоды, когда происходило заимствование целых пластов имен. Эти процессы были обусловлены различными культурно-историческими факторами, однако наиболее существенным всегда был фактор религиозный...» [10, с. 226].

Литературы:

[1] Восточные лингвокультурные традиции в антропонимической картине мира татар // Ученые записки Казанского государственного университета. Том 149, кн. 4. Сер.: Гуманитарные науки. – Казань, 2007. - С.64-69.

[2] **Жалнина, Е.В.** Щербак А.С. Диалектное слово со статусом онима в когнитивном аспекте / Е.В. Жалнина, А.С. Щербак // Вестник Тамбовского университета. Сер.: Гуманитарные науки. – Вып. № 8 (124). - 2013. – С. 233-237.

[3] **Гурская, Ю.А.** Система ценностей в антропонимической картине мира (на материале фамилий шляхетского сословия / Ю.А. Гурская // Филологические науки. Вопросы теории и практики. - Тамбов: Грамота, 2015. -№ 3 (45): в 3-х ч. Ч. I. С. 39-42.

[4] **Жанұзақов, Т.** Қазақ есімдерінің тарихы /Жауапты ред. Кеңесбаев І.К. -Алматы: Ғылым,1971.- 218 б.; Жанұзақов Т. Есбаева К. Қазақ есімдері (анықтама сөздік). -Алматы: Ғылым, 1988 .- 480 с.

[5] **Джанузаков, Т.** Очерк казахской ономастики / Т. Джанузаков. - А-Ата: Наука, 1982. - 176 с.

[6] **Джанузаков, Т.** Происхождение казахских имен / Т. Джанузаков // «Есіміңіз кім? Ваше имя?» Казахско-русский толковый словарь имен. – Алма-Ата: Казахстан, 1989. – С. 3-18.

[7] **Мусабекова, У.А.** Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков: дисс.на ... канд. филол. наук: 10.02.02, 10.02.10. / У.А. Мусабекова. – Алматы: АГУ им. Абая, 1996. – 136 с.

[8] **Кульмагамбетова, А.Ж.** Языковая картина мира в антропонимах английского и казахского языков: Дисс.на ... канд. филол. наук / А.Ж. Кульмагамбетова. - Алматы, 2007. -147 с.

[9] **Суперанская, А.В.** Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен / А.В. Суперанская // Антропонимика. Сб. ст.- М.: Наука, 1970. - С. 7-17.

[10] **Жанпеисова, Н.М.** Концепт *Ислам* в казахской концептосфере: Монография / Н.М. Жанпеисова. – Алматы: Альманах, 2016. – 226 с.

References:

[1] Vostochnye lingvokulturnye tradicii v antroponimicheskoy kartine mira tatar [Eastern linguocultural traditions in the anthroponymic picture of the tatars' world] // Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta - Scientific notes of Kazan state university. Volume 149, book. 4. Ser.: humanities. – Kazan, 2007. - Pp. 64-69 [in Russian]

[2] **Zhalnina, E.V.** Sherbak, A.S. Dialektnoe slovo so statusom onima v kognitivnom aspekte [Dialectal word with onym status in cognitive aspect] // Vestnik Tambovskogo universiteta. Ser.:

Gumanitarnye nauki - [Bulletin of the Tambov University. Ser.: Humanities]. - Edition No 8 (124), 2013. – Pp.233-237. [in Russian]

[3] **Gurskaya, Yu.A.** Sistema cennostej v antroponimicheskoj kartine mira (na materiale familij shlyahetskogo sosloviya [The system of values in the anthroponymic picture of the world (based on the surnames of the gentry class] // Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki - [Philological sciences. Questions of theory and practice]. - Tambov: Gramota, 2015. -No. 3 (45): in 3 hours, P. I., Pp.39-42 [in Russian].

[4] **Zhanuzagov, T.** Қазақ есімдерінің тарихы [History of Kazakh names] / I.K. Kenesbayev (Eds.). Almaty: Science, 1971. - 218 p.; Zhanuzakov T., Esbayeva K. Қазақ есімдері (анықтاما сөздік) [Kazakh names (reference dictionary)]. - Almaty: Science, 1988. - 480 p. [in Kazakh]

[5] **Dzhanuzakov, T.** Oчерк kazahskoj onomastiki [Essay on Kazakh Onomastics] Alma-Ata: Science, 1982. -176 p. [in Russian].

[6] **Dzhanuzakov, T.** Proishozhdenie kazahskih imen [The origin of Kazakh names] //«Есіміңіз кім? Vashe imya?» Kazahsko-russkij tolkovyj slovar imen. - //“Who is your name? Your name?». Kazakh-Russian explanatory dictionary of the name. Alma-Ata: Kazakhstan, Pp. 3-18.

[7] **Musabekova, U.A.** Motivacionnyj aspekt antroponimov kazahskogo i russkogo yazykov: [The motivational aspect of the anthroponyms of the Kazakh and Russian languages]: Candidate’s thesis ...- Almaty, 1996. -136p. [in Russian].

[8] **Kulmagambetova, A.Zh.** Yazykovaya kartina mira v antroponimah anglijskogo i kazahskogo yazykov [The linguistic picture of the world in the anthroponyms of the English and Kazakh languages] Candidate’s thesis ... Almaty, 2007. -147 p. [in Russian].

[9] **Superanskaya, A.V.** Yazykovye i vneyazykovye associacii sobstvennyh imen [Linguistic and non-linguistic associations of proper names] // Antroponimika. Sb. st.- [Anthroponymics. Collected of articles]. - M.: Science, 1970. –Pp. 7-17 [in Russian].

[10] **Zhanpeisova, N.M.** Koncept Islam v kazahskoj konceptsfere [Concept Islam in the Kazakh concept sphere]: Monograph. Almaty: Almanac, 2016.- 226 p. [in Russian].

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІ ӘЛЕМІНІҢ АНТРОПОНИМИКАЛЫҚ БЕЙНЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Абильдаева К.М.¹, Айсева Н.Н.²

¹Баишев Университеті, Ақтобе, Қазақстан

²ТОО КПМГ АУДИТ; Алматы, Қазақстан

Аннотация. Онимия әр түрлі атаулардың жиынтығы ретінде адам өмірі мен қызметінің барлық салаларымен байланысты. Сәйкестендіру немесе даралау қажет болған жағдайда, адам өз атауын объектіні бөлудің ең ыңғайлы әдісі ретінде пайдаланады. Кез-келген халықтың онимиясы үлкен ақпараттық және мәдени-тарихи әлеуетке ие. Онда тарих, өмір, психология, сенімдер, ұмтылыстар, қиял, халықтардың көркем шығармашылығы, олардың тарихи байланыстары бейнеленген. Онимдер қатарында антропонимдерге ерекше орын беріледі-жеке есімдер, патронимдер (әкесінің аты) немесе басқа есімдер, лақап аттар мен бүркеншік аттар (жеке немесе топтық), криптонимдер (жасырын атаулар). Қазақ қоғамының қалыптасуының алғашқы кезеңінен бастап атау процесін зерттеу ұлттық сананың эволюциясын және оны білдіру тәсілдерін бақылап қана қоймай, сонымен қатар қазіргі қазақтардың ділінде көрініс тапқан оның өзіне тән ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер. Әлемнің антропонимикалық көрінісі; қазіргі қазақ тілі; ономастикалық кезеңдеу; негізгі кірме сөздердің үшінші кезеңі; Қазақ есімдері; XVII-XIX ғасырлардағы кірме сөздердің енуі.

TENDENCIES IN THE FORMATION OF AN ANTHROPONYMIC PICTURE OF THE WORLD OF THE MODERN KAZAKH LANGUAGE

K.M. Abildayeva¹, N.N. Aiseeva²

¹Baishiev University, Aktobe, Kazakhstan

²TOO KPMG AUDIT; Almaty, Kazakhstan

Abstract. Onymy, as a collection of names of different types, is associated with all spheres of human life and activity. Wherever identification or individualization is required, a person uses his own name as the most convenient way to highlight an object. Onymy of any nation contains a huge informational, cultural and historical potential. It reflects history, everyday life, psychology, beliefs,

aspirations, fantasy, artistic creativity of peoples, their historical contacts. A special place in the series of onyms is given to anthroponyms - the proper names of people, which include personal names, patronyms (patronymics) or other names, nicknames and pseudonyms (individual or group), kryptonoms (hidden names). The study of the naming process from the earliest period of the formation of Kazakh society allows not only to trace the evolution of national consciousness and ways of expressing it, but also to determine its characteristic features, reflected in the mentality of modern Kazakhs.

Key words. Anthroponymic picture of the world; modern Kazakh language; onomastic periodization; the third period of basic borrowing; Kazakh names; borrowings of the XVII-XIX centuries.

ӘОЖ 547

ХИМИЯ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕ ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯНЫ КОНТЕКСТІ ОҚИТУДЫҢ ПРИНЦИПТЕРІ

¹Абызбекова Г.М., ²Тапалова А.С., ³Құлымбет Л.С.

¹химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., abizgul@mail.ru

²техника ғылымдарының кандидаты, профессор, anipa52@mail.ru

³8D01515–«Химия»БББ докторанты, leyla1234@mail.ru

Аннотация. Контексті оқыту технологиясының жетекші қағидасы проблемалық тәсіл болып табылады, оған сәйкес оқыту мазмұны кәсіби қызметтің ішкі қайшылықты пәндік және әлеуметтік сипатын көрсететін ақпарат түрінде ұсынылады. Мақала химия-педагогикалық білім беру процесінде органикалық химияны контексті оқыту принциптері туралы. Ақпаратты практикалық іске асыру мақсатында органикалық химияның тарихи дамуының әртүрлі кезеңдерінде өзекті проблемалық жағдайлар призмасы арқылы зерттеу мақала негізі болып табылады. Органикалық химияның тұжырымдамалық сипаттын қарастыру арқылы қолжеткізілетін контексті оқыту бағытын күшейту қажет.

Кілт сөздер: органикалық химия, контекстік оқыту, химия-педагогика, топтық жұмыс, даму кезеңдері.

Кіріспе. Соңғы уақытта қоғамда Білім беру жүйесінің өзгеру мәселелері толғандырады. Дамушы қоғамға заманауи білімді, адамгершілік, кәсіпкерлік және құзыретті адамдар қажет. Білім берудегі тенденциялар - бұл оны өзгерту үрдісі. Бұл жаңа жағдайлар мен белсенді оқыту әдістерін құру, олар білім беру парадигмасының негізі болып табылады.

Оқушыларды оқыту тәсілі ретінде контекстік оқыту технологиясы АҚШ-та пайда болды. Ресейде А.А. Вербицкийдің контекстік оқыту туралы алғашқы басылымы жарық көрді. Бұл туралы Э. Джонсон өзінің монографиясында жазады, автор өз технологиясын балабақшалардан бастап университеттерге дейінгі барлық деңгейдегі мұғалімдер мен оқу орындарының басшыларына бағыттайды. Э.Джонсон контекстік оқыту білім беру сапасын жақсартудың ең өзекті бағыттарының бірі екенін, алайда оның не екенін нақты ашатын нұсқаулық жоқ екенін айтады [1. – 23 б.].

1980-1990 жылдары әлемдік қоғам оқыту сапасы күтілгенге сәйкес келмейтінін түсінді, деп жазады Э.Джонсон. Ұлыбритания, АҚШ, Германия, Францияның мектептерінде оқушылар өздерін жоғалған, жалғыз және сенімсіз сезінеді. 14-17 жастағы көптеген жастар бұдан әрі оқығысы келмейді. Жоғары оқу орындарында бірінші курс студенттерінің көпшілігі оқуға дайын емес. Көптеген студенттер нашар оқиды, оқу орындарында қойылған көптеген жазбаша мәтіндерді қабылдау қиынға соғады [2]. Көптеген студенттер сабақтан кетеді, ал университеттер химия және басқа да жаратылыстану ғылымдарын оқыту туралы түзету курстарын өткізеді. Дәстүрлі оқыту көптеген себептерге байланысты қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келмейді. Ең бастысы,

студенттер басқа пәндермен байланысты емес әр пән бойынша фактілерді, сандарды, есімдерді, күндерді, орындар мен оқиғаларды механикалық түрде есте сақтауы керек. Ал контекстік оқыту оқушыға ойлау үшін кеңістік пен пәнді игерудің практикалық дағдыларын береді [3].

Бастапқы деректер және зерттеу әдістері. Қазіргі уақытта оқу орындарында контекстік әдіс арқылы оқыту кезінде туындайтын мәселелерді шешеді. Біріншіден, Қазақстанда білім беру өтпелі жағдайда, атап айтқанда орта білім беру 12 жылдық оқытуға ауысты, осыған байланысты "химия" пәні бойынша бағдарламаның мазмұны өзгерді. Екіншіден, мектептерде үштілді білім беруді еңгізіліп кейбір пәндерді ағылшын тілінде оқытылып келеді. Үшіншіден, бұл жаңашылдық жоғары білім берудің оқу бағдарламасына әсер етеді, ол болашақта жоғарыда сипатталғандай кәсіби дағдыларды оқытуға ғана бағытталатын болады. Қолданыстағы оқу бағдарламасының (syllabus) мазмұнына келетін болсақ, онда оқытудың дәстүрлі нысандары мен әдістері, ақпаратты берудің және бекітудің академиялық процесін ұйымдастыру басым, бұл контекстік оқытуды Қазақстанның білім беру бағдарламасы шеңберінде жетекші етеді.

Көміртекті қосылыстардың құрылымы мен реактивтілігін зерттейтін «органикалық химия» пәні химия-оқытушының кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға үлкен үлес қосады, өйткені бұл ғылым қазіргі химияның ең үлкен саласы болып табылады. Қазіргі кезде әртүрлі қасиеттерге ие 10 миллионнан астам органикалық қосылыстар белгілі, бұл мотор отындары, майлар, бояғыштар, дәрілік заттар, жарылғыш заттар, пестицидтер, фреондар, БАЗ, полимер өндірісіне арналған шикізат ретінде қолданылуын анықтайды. Органикалық химияға жақын орналасқан пәндерде (биорганикалық химия, металлоорганикалық қосылыстар химиясы, органоэлементті қосылыстар химиясы, макромолекулалық қосылыстар химиясы, мұнай химиясы, фармацевтикалық химия) контексті оқыту технологиясының әдістері мен көріністері кеңінен қолданылады.

Химия-педагогикалық білім берудің қазақстандық жүйесін жаңарту жағдайында жоғары оқу орындары түлектерінің кәсіптік даярлау сапасына қойылатын талаптар артып келеді. Кәсіби екі деңгейлі білім берудің басты мақсаты - өз ісін жетік білетін, кәсіби мәселелерді өз бетінше және шығармашылықпен шешуге қабілетті және құзыретті бакалаврлар мен магистрлерді даярлау. Химия-педагогикалық білім беру жүйесінде оқыту технологияларын таңдау келесі форматтарға байланысты:

- білім беру қызметінің мүмкіншіліктері мен ұйымдастырушылық формалары;
- педагогикалық процестегі оқу ақпаратының функциялары (диагностикалық, оқыту, бақылау);
- білім беру ақпаратының мақсаты (когнитивті немесе жедел түрі);
- мұғалімнің әдістемелік құзыреттілігі.

Білім беру үдерісіндегі жүйені қалыптастырушы фактор - бұл мақсат, ол мазмұнға, формалар мен әдістерге бағдарлаушы әсер етеді, бағдарламалар мен қажетті нәтижеге жету жолдарын анықтайды.

Нәтижелер. Контексті оқыту теориясы және одан туындайтын білім беру технологиялары химиктердің ұйымдастырушылық, басқарушылық және ғылыми-педагогикалық қызметке дайындығын қалыптастыруға негіз бола алады. Мұндай жұмыстың оңтайлы түрі - топтық оқыту (шағын топтардағы жұмыс). Нәтижеге жету үшін мақсатты қызмет жағдайында әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдылары қалыптасады. Осы жұмыстың нәтижесінде келесілер пайда болады:

- шағын топтағы қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу дағдыларын дамыту;
- топтың құндылық-бағдарлық бірлігін қалыптастыру;
- бірлескен қызметтің адамгершілік нормалары мен ережелерін қабылдау;
- топтық рефлексия процесінде талдау және интроспекция дағдыларын дамыту;
- жанжалдарды шешу, ымыраға келу қабілетін дамыту.

Құзыреттілік тәсілді жүзеге асыруға байланысты мәселелерді шешудің психологиялық-педагогикалық негізі ретінде А.Вербицкийдің контекстті оқыту теориясын қолдануға болады, оның орталық концептуалды өзегі идеялық семантикалық әсер идеясы болып табылады. Студенттердің оқу іс-әрекетіндегі кәсіби мазмұны негізінде құрылған. Контекстті оқыту - бұл болашақ кәсіби іс-әрекеттің пәні мен әлеуметтік мазмұны түрленген дидактикалық формалар, әдістер мен құралдар көмегімен модельденетін оқыту.

А.Вербицкий атап өткендей, кәсіби қызметті игеру мазмұны, формалары, әдістері мен құралдары бойынша сапалық жағынан ерекшеленетін білім беру қызметі дәстүрлі кәсіптік білім беру шеңберінде жүзеге асырылады. Дәстүрлі білім берудің негізінде ғылыми пәндердің дидактикалық түрде өзгертілген (оңайлатылған) мазмұны сәйкес болып табылады. Контекстті оқытуда бұған тағы бір дерек көзі қосылады – бұл болашақ кәсіби іс-әрекет. Ол маман қызметінің моделі түрінде ұсынылған: оның негізгі кәсіби функциялары, мәселелері мен міндеттері жүйесінің сипаттамасы [4]. Контекстті оқыту технологиясының ең бастысы – бұл жай ақпаратты беру емес, оның негізінде оқушылардың осы функцияларды сауатты орындау, мәселелер мен міндеттерді шешу қабілеттерін дамыту.

Контекстті оқытуда студенттер іс-әрекетінің негізгі үш формасы бар:

- классикалық үлгі - ақпараттық дәріс болатын академиялық типтегі білім беру қызметі;

- квази-кәсіби үлгі - сынып жағдайында және ғылым тілінде кәсіпорында жұмыс істейтін адамдардың қатынастарын, өндіріс жағдайларының мазмұны мен динамикасын модельдейтін қызмет. Мысал ретінде іскери ойындарды алуға болады;

- оқу және кәсіптік үлгі - студенттің нақты ғылыми-зерттеу жұмыстарын (мақала, проект, диссертация дайындау) немесе практикалық функцияларды (өндірістік жұмыс) модельдейтін қызмет. Бұл кезеңде білім беру қызметін кәсіби іс-әрекетке айналдыру процесі аяқталады [5. – 59 б.].

Контекстті оқытудың жетекші принципі - проблемалық тәсіл, оған сәйкес оқыту мазмұны болашақ маманның кәсіби қызметінің ішкі қайшылықты, объективті және әлеуметтік табиғатын бейнелейтін ықтималдық ақпарат түрінде беріледі. Сондай-ақ оқу процесі субъектілерінің диалогтік қарым-қатынасы мен өзара әрекеттесуі, олардың шығармашылығына жағдай жасайтын проблемалық ситуациялар, қойылатын тапсырмалар іскерлік ойындардың бағдарламалары мен сценарийлері форматында ұсынылады. Мұндай мазмұн дәстүрлі оқытудағыдай студенттің зейінін, қабылдауын, есте сақтау қабілеті мен моторикасын ғана емес, сонымен бірге барлық басқа психикалық функцияларды, ең алдымен ойлауды қосуды қамтамасыз етеді. Контекстті оқытудағы проблемалық жағдай деп жеке адамның немесе топтың ықтималдық ортамен өзара әрекеттесу процесін сипаттайтын ұғым түсініледі. Адамның осы ортаның сәйкессіздігін бағалауы интеллектуалды қиындықтар тәжірибесін тудырады, когнитивті мотивация мен жағдайға және оған кіретін басқа адамдармен психикалық өзара әрекеттесудің пайда болуына әкеледі. Белгісіз проблемалық жағдайға қатысты болжамдарды тексерудің нәтижесі оның проблемаға немесе тапсырмаға айналуы мүмкін [6. – 64 б.].

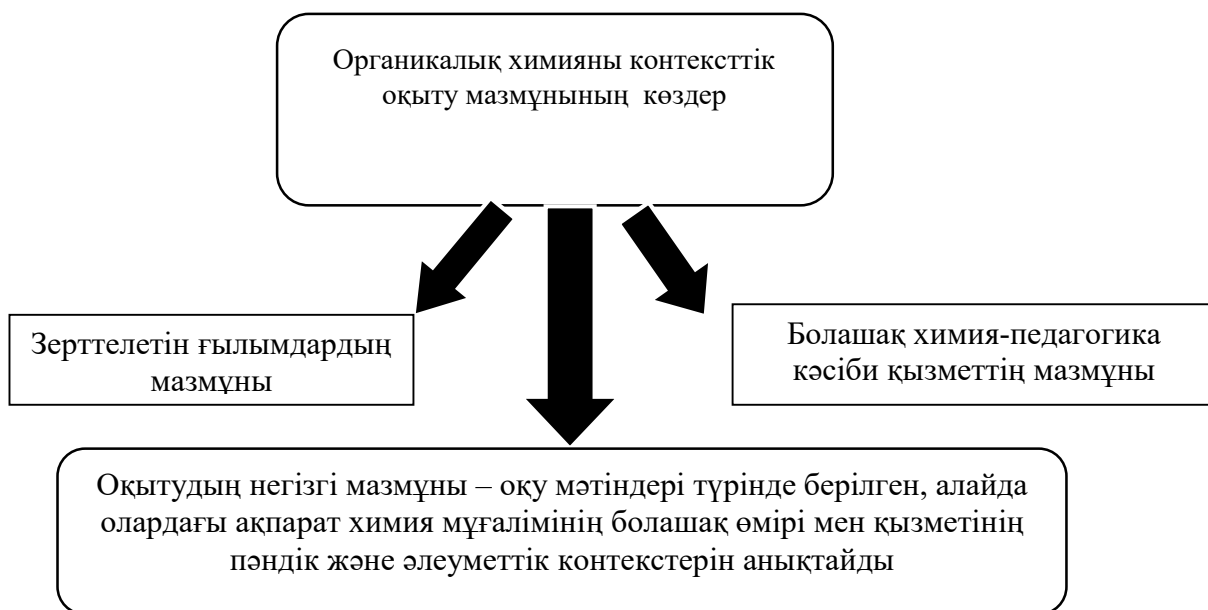
Жоғарыда айтылғандай, контексттік оқытудағы студенттер іс-әрекетінің алғашқы негізгі формасы - проблемалық тәсілдің талаптарымен анықталатын өзіндік спецификалық сипаттамалары бар академиялық іс-әрекет. Дәстүрлі ақпараттық дәріспен қатар проблемалық лекция, проект негізінде дайындалған дәріс, дәріс-көрнекілік, алдын-ала жоспарланған қателіктері бар сабақ сияқты оқыту түрлері дамыды. Бұл мақалада органикалық химия пәнінің концептуалды контекстті оқыту технологиясы мысалында білім берудің проблемалық бағдарын күшейтудің жаңа мүмкіндіктері қарастырылған.

Органикалық химия пәні бойынша жұмыс бағдарламасы бірнеше модульден тұрады, оның біріншісінде ғылымның тұжырымдамалық аппараты қарастырылады, оны игермей, одан кейінгі модульдерді оқып үйрену мүмкін емес және мазмұны ерекшеліктерін сипаттаумен байланысты органикалық қосылыстардың маңызды кластарының химиялық

қасиеттерін зерттеу қажеттілігі туады. Контексті оқыту формасына сәйкес органикалық химияның жалпы ережелері келесі реттілікте қарастырылады:

1. Органикалық химияның пәні және дамуы;
2. Органикалық қосылыстардың шикізат көздері (табиғи газдар, мұнай, көмір, тақтатас, ауылшаруашылық өнімдері);
3. Органикалық қосылыстардың құрылымын талдау және анықтау (сапалық және сандық анализ, рентгендік құрылымдық талдау, инфрақызыл спектрлер, ЯМР спектрлер, масс-спектроскопия).
4. Химиялық құрылым теориясының жалпы сұрақтары (ковалентті химиялық байланыс теориясының негіздері, формулалар және органикалық қосылыстар молекулаларының модельдері).
5. Органикалық қосылыстар реакциялар теориясының негіздері (химиялық реакциялардың жалпы теориясы, реакция механизмдері, органикалық молекулалардың реактивтілігін анықтайтын факторлар, органикалық қосылыстар классификациясы, органикалық қосылыстар реакцияларының номенклатурасы).
6. Органикалық қосылыстардың жіктелуі [7. – 212 б.].

Оқытудың түсіндірмелі-иллюстративті түрімен кәсіби іс-әрекеті өндірістік масштабта зерттелген реакцияларды іс жүзінде жүзеге асыруды көздейтін университет студенті өзінің репродуктивті, яғни шығармашылық емес қызметін анықтайтын дәйекті білім беру ақпаратын береді. Оны келесі сурет түрінде көрсетуге болады (сурет.1):

Сурет 1. Органикалық химияны контексті оқытудың түсіндірмелі-иллюстративті түрі

Бұл жағдайда ақпарат оқушының санасында оның мақсаты болып табылатындығына байланысты білімге айналмайды (тест пен емтиханға арналған ақпарат) және іс-әрекетті немесе істі орындау құралы болып табылмайды. Осыған байланысты ақпарат пен білім ұғымдарының арасында түбегейлі айырмашылық бар екенін ескеру қажет. Білім - бұл шындықты тану нәтижесінің идеялар, тұжырымдамалар, пайымдаулар, теориялар түріндегі адекватты бейнесі, тұлға құрылымдарының бірі. Өзінің генезисі мен қызмет ету тәсілі бойынша білім әлеуметтік құбылыс болып табылады және табиғи, жасанды тілдердің белгілері түрінде бекітіледі. Білім белгілі бір адамға тиесілі болғандықтан субъективті болып табылады. Осы себепті кез-келген оқулықта немесе кітапта білім емес, тек ақпарат беріледі. Контексті оқытуда білімнің түрленуіне дәстүрлі оқытудағыдай

оқушының зейінін, қабылдауын, есте сақтау қабілеті мен моторикасын ғана емес, сонымен бірге барлық басқа психикалық функцияларды қосуды қамтамасыз ететін оқытудың проблемалық бағыттылығы қол жеткізеді.

Осылайша, химия-педагогикалық білім беру процесінде контексттік оқыту принциптерін іс жүзінде жүзеге асыру үшін әртүрлі жолдармен қол жеткізуге болатын оқытудың проблемалық бағытын күшейту қажет болады, соның ішінде пәннің тұжырымдамалық аппаратын қарастыру арқылы немесе оны құру процесінде ғылымда туындайтын проблемалардың призмасы арқылы қалыптастыру қажет. Оны келесі кезеңдерге бөлуге болады:

1. Бастапқы кезең. Органикалық заттарды «тіршілік күшінің» қатысуынсыз синтездеуге бола ма? Органикалық қосылыстардың изомерия құбылысы қалай түсіндіріледі? Органикалық қосылыстарды қалай жіктеу орынды? Органикалық синтез, химиялық құрылым, органикалық қосылыстардың сериясы және кластары, гомологиялық қатарлар.

2. А.М.Бутлеровтың химиялық құрылыс теориясына негізделген органикалық химияның даму кезеңі. Химиялық байланыстың табиғаты қандай? Иондық, коваленттік және сутектік химиялық байланыстар, нуклеофильді, электрофильді, радикалды және иондық реакциялар, реакция механизмі, тізбекті реакциялар, байланыс энергиясы, байланыс ұзындығы, байланыс бұрышы.

3. Органикалық химияда электронды ұғымдардың пайда болу және оның даму кезеңі. Молекулалардың химиялық құрылымын және нақты кеңістіктік түрін эксперименттік түрде қалай орнатуға болады? Ультрафиолет және инфрақызыл спектроскопия, ядролық магниттік резонанс, химиялық ығысу, спин-спиннің бөліну константасы, рентгендік дифракция анализі, масс-спектрокопия.

4. Қазіргі кезең. Жеке молекулалардан молекулалық қосылыстарға өткенде не болады? Супрамолекулалық химия, кооперативті өзара әрекеттесу, молекулалық тану, тарихи дамудың қонақтар мен иелерінің өзара әрекеті [8. – 112 б.].

Осыған байланысты белгілі бір дәрежеде шарттылықпен органикалық химия дамуының әр түрлі сатыларын ажыратуға болатын сияқты, олардың бірінен екіншісіне ауысуы алдыңғы теориялық тұжырымдамалардан түбегейлі өзгеше пайда болуымен байланысты. Әр кезеңнің өзіндік проблемалары мен қайшылықтары болады.

1. Органикалық химияның дербес ғылым ретінде пайда болуынан А.М.Бутлеровтың химиялық құрылым теориясын құрғанға дейінгі кезеңді қамтитын бастапқы кезең (1808 - 1861 жж.). Органикалық химияның дербес ғылым ретінде пайда болған күні 1808 жылы деп есептелінеді, онда швед химигі Дж.Берзелиустың химия курсы, ол органикалық заттарды жеке тарауда қарастырды, сонымен бірге бейорганикалық және органикалық заттар арасындағы үлкен айырмашылықтарға тоқталды.

2. А.М. Бутлеровтың химиялық құрылыс теориясына негізделген органикалық химияның даму кезеңі. Бұл кезең химиялық құрылым теориясын жасаудан бастап Н.А. Бор тапқан атом құрылымының кванттық теориясын құруға дейінгі уақыт кезеңін алады (1861 - 1913 жж.). Химиялық құрылым теориясы көптеген жылдар бойына органикалық химияның дамуына негіз болды және электронды ұғымдармен толықтырылып, қазіргі кезде өз маңызын жоғалтқан жоқ.

3. Органикалық химияда электронды ұғымдардың пайда болу және даму кезеңі. Осы кезеңнің басы ретінде кванттық теорияның негізгі қағидаларын 1913 жылы Нильс Бор тұжырымдаған күнді қабылдауға болады. Белгілі бір дәрежеде конвенциямен кезең аяқталған күнді 1969 жылы деп қабылдауға болады, онда К.Ингольдтің «Органикалық химиядағы құрылым мен механизм» фундаментальды монографиясы, органикалық қосылыстардың реактивтілік қасиеттері мен ерекшеліктерін түсіндіру үшін электронды презентацияларды қолдану нәтижелерін жинақтайды. Электрондық көріністер органикалық реакциялардың механизмдерін түсінуге ықпал етті, бұл теория үшін ғана

емес, сонымен қатар өнеркәсіптік органикалық синтез технологияларын дамыту үшін де негіз болды.

4. Қазіргі кезең (1969 жылдан кейін). Қазіргі кезде электронды теория электрондардың тығыздығы мен құрылымын бейнелеу әдістерімен органикалық химияның теориялық негізі болып қала берді. Физикалық әдістерді (рентгендік құрылымдық анализ, масс-спектроскопия, ядролық магниттік-резонанстық спектроскопия және т.б.) қолдану арқылы органикалық заттарды анықтау процесінде айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді.

Дәстүрлі білім беру формасына тән ақпараттық мазмұн принципін проблемалық принципке өзгерту дәріс материалы сипатының сәйкесінше өзгеруін білдіреді, атап айтқанда: ақпараттық лекциялар проблемалыққа айналады, яғни оның барысында студенттермен сыртқы немесе ақыл-ой диалогы проблемалық жағдаяттар негізінде ұйымдастырылады. Бұл жағдайлар академиялық пәннің мазмұнындағы объективті қарама-қайшылықты да, оның таным жолындағы субъективті қайшылықты да көрсете алады [9. – 98 б.]. Жоғарыда органикалық химия дамуының әр түрлі кезеңдеріндегі өзекті мәселелер және осы мәселелерді шешкеннен кейін ғылымда пайда болған тұжырымдамалар келтірілген.

Қорытынды. Сонымен, органикалық химияны контекстік оқыту технологиясын органикалық химияның тарихи дамуының әр түрлі кезеңдерінде өзекті проблемалық жағдаяттар призмасы арқылы қарастыру және бір-біріне қарама-қайшы мәселелерді талқылау пәнді және әлеуметтік сипаттақарастырады деген қорытынды жасауға болады. Болашақ кәсіби іс-әрекеттің оқу үдерісіне қатысты контекст химия-педагогикалық білім беруде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер:

[1] **Вербицкий, А.А.** Ермакова О.Б. Школа контекстного обучения как модель реализации компетентностного подхода // Педагогика. 2009. № 2. – 23 б. [Электронды ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoriya-i-praktika-kontekstnogo-obrazovaniya-rossiya-i-ssha>

[2] **McLeod, J.J.** (2019). The effects on student retention by implementing contextualised, program-specific learning modules in an online student success course. A Practice Report. Student Success, 10(1), DOI: 10.5204/ssj.v10i1.1095

[3] **Roth, G.L.** 1996. Tech Prep and the Rural Context. Journal of Vocational and Technical Education, 12(2). DOI: <http://doi.org/10.21061/jcte.v12i2.503>

[4] **Вербицкий, А.А.** Основная образовательная программа в контекстно-компетентностном формате//Alma Mater (Вестник высшей школы). 2012. № 9. [Электронды ресурс]. – URL: <https://www.edscience.ru/jor/article/view/6161562>

[5] **Аманжанов, А.В.** Контексті оқыту технологиясы бойынша әдістемелік ұсыныстар әзірлеу. Әдістемелік құрал. - Астана: Ы.Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017. – 59 б.

[6] **Қамзит, Д.А.** Химия-педагогикалық білім беру саласындағы инновациялық процестер. – Алматы: Білім, 2015. – 64 б.

[7] **Чернобельская, Г.М.** Теория и методика обучения химии: Учебник. – М.: Дрофа, 2010. – 212с.

[8] **Гавронская, Ю.Ю.** Интерактивное обучение химическим дисциплинам студентов педагогических вузов на основе контекстного подхода: Монография. – СПб: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2008. – 112 б.

[9] **Фадеев, Г.Н.** Интегративно-аксиологические основы конструирования и применения контекстного обучения. – СПб, 2010. – 98 б.

ИНТЕГРАЛДЫҚ ГЕОМЕТРИЯ ЕСЕБІ ШЕШІМІНІҢ ЖАЛҒЫЗДЫҒЫНЫҢ ТЕОРЕМАСЫ

Ділман Т.Б., физика-математика ғылымдарының кандидаты, доцент

Джалбирова Ж.Т., экономика ғылымдарының кандидаты,

Смаханова А.К., математика ғылымдарының магистрі,

Қанибайқызы К., педагогика ғылымдарының магистрі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан.

Аннотация. Интегралдық геометрия-бұл оның интегралдары бойынша белгілі бір әртүрлілікте анықталған функцияны қалпына келтіру мәселелерін зерттейді. Берілген облыста белгісіз функцияның қисықтар немесе беттер жиынтығы бойынша анықталған интегралдары арқылы сол облыста функцияны табу есептері зерттеледі. Мұндай есептерді интегралдық геометрия есептері деп атайды. Осындай есеп шешімінің жалғыздығы туралы теоремалар дәлелденеді. Оны дәлелдеу үшін интегралдық теңдеулер теориясы қолданылатыны белгілі.

Интегралдық геометрия мәселелеріне ерекше қызығушылық олардың компьютерлік томография мәселелерін шешу үшін маңыздылығын ашу арқылы тудырды. Кормак [12,13] еңбектері компьютерлік томография әдістерін медицинада қолданудың негізін қалады. Интегралдық геометрия есептері бойынша, соның ішінде n -өлшемді кеңістіктегі түзу және fc өлшемді жазықтықтар отбасылары үшін алынған нәтижелер негізінде сәйкес томографиялық есептерді шешудің есептеу тиімді алгоритмдері құрылды [10, 14]

Компьютерлік томографияда (желдеткіш, конус және т.б.) әртүрлі сканерлеу сұлбаларын зерттеу қажеттілігіне байланысты радондық түрлендіру үшін де, сәулелік түрлендіру үшін де әртүрлі инверсия формулалары алынды [14].

Дербес дифференциалдық теңдеулер үшін интегралдық геометрия есептерінің көпөлшемді кері есептерімен байланысы М.М.Лаврентьев пен В.Г.Романовтың жұмыстарында ашылды. Интегралдық геометрия есептеріне кері есептерді келтіру кезінде пайда болатын көптүрліліктер бастапқы дифференциалдық теңдеудің сипаттамалық коноидтарының бөлімдері немесе бихарактеристикалардың уақыт координатасына ортогональ кеңістікке проекциялары болып табылады. Айнымалы коэффициенттері бар теңдеу үшін кері есептер шығарылған жағдайда, интегралдық геометрияның сәйкес есептері геометриялық тұрғыдан біршама күрделі коллекторларда қарастырылады.

Вольтерра типті интегралдық геометриялық есептер - бұл Вольтерра операторының теңдеулерін зерттеуге дейін қысқартуға болатын есептер.

Кілт сөздер: *интегралдық геометрия, қисық, Вольтерра теңдеуі, шешімнің жалғыздығы.*

ТЕОРЕМА ЕДИНСТВЕННОСТИ РЕШЕНИЯ ОДНОЙ ЗАДАЧИ ИНТЕГРАЛЬНОЙ ГЕОМЕТРИИ

Т.Б.Дильман, кандидат физико-математических наук, доцент, **Ж. Т. Джалбирова**, кандидат экономических наук, **А. К. Смаханова**, магистр математических наук, **Канибайқызы К**, магистр педагогических наук

Кызылординский университет им. Коркыт Ата, Казахстан.

Аннотация. Интегральная геометрия-это изучение проблем восстановления функции, определенной в определенном многообразии по ее интегралам. Изучаются задачи, в которых требуется восстановить в интересующей нас области некоторую функцию через интегралы от нее по семейству кривых или поверхностей, заданных в этой же области.

Получены и доказаны теоремы единственности, так как известно, из теории интегральных уравнений, всегда имеет единственное решение.

Особый интерес к задачам интегральной геометрии вызвало обнаружение их важности для решения задач компьютерной томографии. Работы Кормака [12,13] положили начало применению методов компьютерной томографии в медицине. На основе полученных результатов по задачам интегральной геометрии, в том числе для семейств прямых и fc -мерных плоскостей в n -мерном

пространстве были созданы эффективные с вычислительной точки зрения алгоритмы решения соответствующих задач томографии (см. [10, 14]).

В связи с необходимостью изучения разнообразных схем сканирования в компьютерной томографии (веерной, конусной и др.) были получены различные формулы обращения для преобразования Радона, а также лучевого преобразования (см. [14]).

Связь задач интегральной геометрии с многомерными обратными задачами для дифференциальных уравнений с частными производными была выявлена в работе М.М.Лаврентьева и В.Г.Романова. Многообразия, которые возникают при сведении обратных задач к задачам интегральной геометрии, являются либо сечениями характеристических коноидов исходного дифференциального уравнения, либо проекциями бихарактеристик на пространство, ортогональное временной координате. В случае обратных задач для уравнения с переменными коэффициентами соответствующие задачи интегральной геометрии рассматриваются на геометрически достаточно сложных многообразиях.

Задачами интегральной геометрии вольтерровского типа называются задачи, которые могут быть сведены к исследованию операторных уравнений Вольтерра.

Ключевые слова: интегральная геометрия, кривая, уравнение Вольтерра, единственность решение.

UNIQUENESS THEOREM FOR SOLVING A SINGLE INTEGRAL GEOMETRY PROBLEM

T.B.Dilman, Ph.D. in Physics and Mathematics, **J. T. Dzhalirova**, Candidate of Economic Sciences, **A.K.Smakhonova**, master of Mathematical Sciences, **K. Kanibaikizi**, master of pedagogical Sciences
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kazakhstan

Annotation. We study problems in which it is required to restore a certain function in the area of interest to us through integrals from it over a family of curves or surfaces specified in the same area.

Uniqueness theorems are obtained and proved, since it is known from the theory of integral equations that always has a unique solution.

Particular interest in the problems of integral geometry was aroused by the discovery of their importance for solving the problems of computed tomography. The works of Cormack [12,13] laid the foundation for the application of computed tomography methods in medicine. Based on the results obtained on integral geometry problems, including for families of straight and fc -dimensional planes in n -dimensional space, computationally efficient algorithms for solving the corresponding tomography problems were created (see [10, 14]).

In connection with the need to study various scanning schemes in computed tomography (fan, cone, etc.), various inversion formulas were obtained for the Radon transform, as well as for the ray transform (see [14]).

The connection between problems of integral geometry with multidimensional inverse problems for partial differential equations was revealed in the work of M.M. Lavrent'ev and V.G. Romanov. The manifolds that arise when reducing inverse problems to problems of integral geometry are either sections of the characteristic conoids of the original differential equation, or projections of bicharacteristics onto a space orthogonal to the time coordinate.

In the case of inverse problems for an equation with variable coefficients, the corresponding problems of integral geometry are considered on geometrically rather complex manifolds.

Integral geometry problems of Volterra type are those problems that can be reduced to the study of Volterra operator equations.

Keywords: *integral geometry, curve, Volterra equation, uniqueness of the solution.*

Problems of integral geometry, as we know, are problems in which we need to restore a certain function in the area of interest to us through integrals from it over a family of curves or surfaces defined in the same area. In this note, we prove the uniqueness theorem for the solution of the following integral geometry problem.

Let in the band $D = \{(x,y) : -\infty < x < \infty, 0 \leq y \leq H\}$ of a two-dimensional space x,y be given a family of curves L generated by a curve that is given by an explicit function $y = f(x)$ with the domain of definition $[0, a]$ and with the domain of values $[0, H]$. Assume that the function $y = f(x)$ satisfies the following conditions:

$$f(x) \in C^2(0 \leq x \leq a), \quad (1)$$

$$f'(x) > 0, 0 \leq x \leq a. \quad (2)$$

In order to draw through an arbitrary point $(\xi, \eta) \in D$ a curve of the family L with a vertex at the point under consideration, which we will further denote by $L(\xi, \eta)$, we need:

1) draw through this point, by shifting the curve $y = f(x)$ along the x axis, the curve $y = f(x - \xi + f^{-1}(\eta)), x \in [\xi - f^{-1}(\eta), \xi]$;

2) put the resulting curve symmetrically with respect to the straight line $x = \xi$; then the curve consisting of two symmetrical with respect to the straight line $x = \xi$ each resting its lower ends on the x axis and adjacent to each other at the point (ξ, η) is the desired curve $L(\xi, \eta)$.

From the above, in particular, it follows that

1) only one curve of the family L can be drawn through each point of the strip D , which has the point under consideration as its vertex,

2) all curves of the family L are continuous and lose smoothness only at their vertices,

3) for any curve $L(\xi, \eta)$ we know $\alpha(\xi, \eta)$ is the acute angle between the tangent and the curve

$$y = f(x - \xi + f^{-1}(\eta)), x \in [\xi - f^{-1}(\eta), \xi]$$

at the point (ξ, η) and the x-axis, and for any

$$\delta: \alpha(\xi + \delta, \eta) = \alpha(\xi, \eta).$$

You need to find the function $n(x, y)$ in the band D by the integrals known from it along the family of curves L

$$\tau(\xi, \eta) = \int L(\xi, \eta) n(x, y) ds$$

where $(\xi, \eta) \in D$, ds is the element of the curve length $L(\xi, \eta)$.

Assuming that a solution to this integral geometry problem exists, we prove that the following is true.

Theorem. If $n(x, y) \in C^1(D)$, $\tau(\xi, \eta) \in C^2(D)$, then the problem of integral geometry under consideration has a unique solution.

Evidence. The equations for the smooth arcs L_1 and L_2 , that make up the curve $L(\xi, \eta)$ are, respectively

$$y = f(x - \xi + f^{-1}(\eta)), x \in [\xi - f^{-1}(\eta), \xi] \quad \text{and}$$

$$y = f(-x - \xi + f^{-1}(\eta)), x \in [\xi, \xi + f^{-1}(\eta)].$$

Calculate the derivative of (1) in the direction of the tangent 1 to the curve

$$y = f(x - \xi + f^{-1}(\eta))$$

at the point (ξ, η) (let the positive direction of the tangent 1 with the x-axis be an acute

$$\text{angle}) \frac{\partial \tau}{\partial 1} = n(\xi, \eta) + \frac{\partial}{\partial 1} \int_{L_2} n(x, y) ds.$$

We transform the curved integral on the right side of (2), reducing it to a definite integral, and perform the differentiation operation in the direction of tangent 1. Then we get

$$\begin{aligned} \frac{\partial \tau}{\partial 1} &= n(\xi, \eta) + \cos \alpha(\xi, \eta) \left[\int_{\xi}^{\xi + f^{-1}(\eta)} \{n_{(2)}(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta)))\} = \right. \\ &= n(\xi, \eta) + \cos \alpha(\xi, \eta) \left[\int_{\xi}^{\xi + f^{-1}(\eta)} \{n_{(2)}(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta)))\} \right. \\ &\quad \times \sqrt{1 + [-f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta))]^2} - \\ &\quad \left. n(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) \times \frac{f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) \cdot f''(-x + \xi + f^{-1}(\eta))}{\sqrt{1 + [-f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta))]^2}} dx + \right. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
& n(\xi + f^{-1}(\eta), 0) \times \sqrt{1 + [-f'(0)]^2} - n(\xi, \eta) \sqrt{1 + [-f'(f^{-1}(\eta))]^2} + \\
& + \sin \alpha(\xi, \eta) \left[\int_{\xi}^{\xi + f^{-1}(\eta)} \{ n'_{(2)}(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) \times \right. \\
& f'(f^{-1}(\eta)) \sqrt{1 + [-f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta))]^2} - n(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) \times \\
& \left. \frac{f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) \cdot f''(-x + \xi + f^{-1}(\eta))}{\sqrt{1 + [-f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta))]^2}} f'(f^{-1}(\eta)) \right] dx + n(\xi + f^{-1}(\eta), 0) \times \sqrt{1 + [-f'(0)]^2} f'(f^{-1}(\eta)) \Big].
\end{aligned}$$

(3)

You can (3) convert to the form

$$\begin{aligned}
\frac{\partial \tau}{\partial 1} &= n(\xi, \eta) \left[1 - \sqrt{1 + [-f'(f^{-1}(\eta))]^2} \cos \alpha(\xi, \eta) \right] \\
&= + \int_{\xi}^{\xi + f^{-1}(\eta)} \{ n'_{(2)}(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) \\
&- (x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) \frac{f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) \cdot f''(-x + \xi + f^{-1}(\eta))}{\sqrt{1 + [-f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta))]^2}} \} \times \\
&\sqrt{1 + [-f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta))]^2} dx \cdot [\cos \alpha(\xi, \eta) + \sin \alpha(\xi, \eta) f'(f^{-1}(\eta))] + \\
&+ n(\xi + f^{-1}(\eta), 0) \times \sqrt{1 + [-f'(0)]^2} [\cos \alpha(\xi, \eta) + \sin \alpha(\xi, \eta) f'(f^{-1}(\eta))]. \quad (4)
\end{aligned}$$

Given that

$$[1 - \sqrt{1 + [-f'(f^{-1}(\eta))]^2} [\cos \alpha(\xi, \eta)]] = 0,$$

and

$$[\cos \alpha(\xi, \eta) + f'(f^{-1}(\eta)) \sin \alpha(\xi, \eta)] = \frac{1}{\cos \alpha(\xi, \eta)}$$

Instead of (4), we get

$$\begin{aligned}
\cos \alpha(\xi, \eta) \frac{\partial \tau}{\partial 1} &= \int_{L_2} \left\{ n'_{(2)}(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) \right. \\
&- n(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) \frac{f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) \cdot f''(-x + \xi + f^{-1}(\eta))}{1 + [-f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta))]^2} \Big\} ds + \\
&+ n(\xi + f^{-1}(\eta), 0) \times \sqrt{1 + [-f'(0)]^2}. \quad (5)
\end{aligned}$$

Comment. You can restore the function n on the segment

$$[\xi - f^{-1}(\eta), \xi + f^{-1}(\eta)]$$

straight $y = 0$. Indeed using the mean value theorem of the integral we write

$$\tau(\xi, \eta) = \int_{L(\xi, \eta)} n(x, y) ds = n(z, g(z)) \cdot S,$$

where $y = g(x)$ – equation, and S is the length of the curve

$$L(\xi, \eta), z \in [\xi - f^{-1}(\eta), \xi + f^{-1}(\eta)].$$

Dividing both parts of this equality by S and passing to the limit at $n \rightarrow 0$, we have

$$n(\xi, 0) = \lim_{\eta \rightarrow 0} \frac{\tau(\xi, \eta)}{S}.$$

According to the remark made, (5) we transform to the following form:

$$\int_{L_x} \left\{ n'_{(2)}(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) - n(x, f(-x + \xi + f^{-1}(\eta))) \frac{f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta)) \cdot f''(-x + \xi + f^{-1}(\eta))}{1 + [-f'(-x + \xi + f^{-1}(\eta))]^2} \right\} ds = F(\xi, \eta),$$

where

$$f(\xi, \eta) = \cos \alpha(\xi, \eta) \frac{\partial \tau}{\partial 1} - n(\xi + f^{-1}(\eta), 0) \sqrt{1 + [-f'(0)]^2}$$

- twice continuously differentiable function.

Let us now take the derivative of (6) in the direction of the tangent p to the curve

$$y = f(x - \xi + f^{-1}(\eta))$$

at the point (ξ, η) (let the positive direction of the tangent p with the x -axis be an obtuse angle)

$$f' (f^{-1}(\eta) \cdot n'_\eta(\xi, \eta) + n(\xi, \eta)) \frac{f' f^{-1}(\eta) \cdot f'' f^{-1}(\eta)}{1 + [-f'(f^{-1}(\eta))]^2} = R(\xi, \eta),$$

where

$$R(\xi, \eta) = \frac{\partial F}{\partial p} - \text{known function.}$$

This equation belongs to the type of Volterra integral equations of the second kind. And the latter, as we know from the theory of integral equations, always has a unique solution. Thus, the theorem is proved.

List of literature:

- [1] Lavrentev, M.M., Romanov V.G., Shishatskij S.P. Nekorrektnye zadachi matematicheskoy fiziki I analiza. –Moskva: Nauka, 1980.–286s.
- [2] Kabanikhin, S.I. Obratneye nekorrektnye zadachi. – Novosibirsk: Sibirskoe nauchnoe izdatelstvo, 2008.–460s.
- [3] Gradshtein, I.S. Ryzhik I.M. Tablitsy integralov, sum, ryadov I proizvedenij. – Moskva: Nauka, 1971.–1108s.
- [4] Mikhlín, S.G. Lektsii po lineinym integralnym uravneniyam. – Moskva: Fizmatgiz, 1959.–232s.
- [5] Gelfand, I. M. Graev M. I., Vilenkin N. Ya. Integral geometry and related issues of representation theory. Ser. Generalized functions. M.: Fizmatgiz, 1962. Issue 5.
- [6] Gelfand, I. M. Graev M. I., Shapiro Ya. Ya. Integral geometry on manifolds of A^1 -dimensional planes // Dokl. USSR, 1966. T. 168, No. 6. Pp. 1236-1238.
- [7] Gelfand, I. M. Graev M. I., Vilenkin N. I. Integral geometry and related issues of representation theory. M.: Fizmatgiz, 1962.
- [8] Gradshteyn, I. S., Ryzhik, I. M. Table of integrals, sums, series and products. M.: Fizmatgiz, 1962.
- [9] Evgrafov, M.A. Analytical functions. M.: Nauka, 1991.
- [10] Lavrentiev, M.M. Integral geometry and inverse problems // Incorrect problems of mathematical physics and analysis. Novosibirsk.: Nauka, 1984. pp. 81-86.
- [11] Yakhno, V.G. Inverse problems for differential equations of elasticity. Novosibirsk: Nauka, 1990.
- [12] Faridani, A. Results, old and new, in computed tomography, in Inverse problems in wave propagation, G. Chavent et al. (Eds.), The IMA volumes in mathematics and its Applications, 90, Springer Verlag, New Yorl, 1997, pp. 167-193.
- [13] Finch, D.V. Cone beam reconstruction with sources on a curve, SI AM J. Appl. Math., 1985. 45, 665-673.
- [14] Radon Transforms and Tomography, Quinto et a 1. (eds): AMS, Providence, 2001.

СЫР СҮЛЕЙЛЕРІНІҢ МЫСАЛ, АЙТЫС, ДАСТАНДАРЫНДАҒЫ ӘДЕБИ БЕЙНЕНІҢ КӨРІНІСТЕРІ

Кәрібозұлы Б.,

ф.ғ.д., профессор, e-mail: sirdaria@list.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2565-3599>

Кудайбергенова К.Т.,

гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасының оқытушысы, e-mail: kkunimzhan@mail.ru.

<https://orcid.org/0000-0001-6878-652X>

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ. Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. Зерттеу мақалада Сыр сүлейлерінің мысал, айтыс, дастандарындағы әдеби бейне мен бейнеліліктің көріністері талданады. Әр сүлейдің өзіне ғана тән жазу стилі, көркемдік ойлау және суреткерлік дүнетанымы сараланады. Сыр сүлейлерінің шығармалары арқылы жастарды адамгершілікке, тәрбиелілікке, отансүйгіштікке баулиды. Рухани құндылыққа толы Сыр ақындарының дастан, толғау-термелеріндегі тілімізге бай, ғибрат алатын өсиеттік мәні бар поэзиялары да салыстыру арқылы талданады.

Сондай-ақ, мақалада Сыр сүлейлері шығармалары тілінің құдіреттілігі, даралығы, ой тереңдігі ерекшеленеді. Қысқа қайырып, түйін жасаған нақылдары арқылы ұрпаққа өсиетті ғибрат айтқанына тоқталдық.

Түйін сөздер: *образ, рухани құндылық, ғибраттық ойлар, ұлттық руханият, өсиеттік нақылдар, тәрбиелік тағылым, Сыр сүлейлері, толғау-терме, айтыс, дастан.*

Кіріспе. Әдебиеттану ғылымында бейне, бейнелілік, кейіп, сурет деген ұғымды образ сөзі алмастырады. Ойды көркемдеу, көріктеу тәсілі, тіл суреткерлігімен қатар көркем шығармадағы образдылық болып жіктеледі.

Академик З.Қабдолов: «Көркем бейне, яки, әдеби қаһарман дейік, я болмаса шығарма геройы не кейіпкері немесе персонажы дейік, бәрібір осылардың бәрі – бір-ақ ұғым образ. Бейнелеу образдылық болса, бейне образ», - дейді [1].

Сыр сүлейлерінің әдеби ортасында ерекше сипатқа ие – мысал айтыстары. Бұл әсіресе, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Сыр сүлейлері шығармаларынан анық байқалады. Атап айтсақ, Т.Ізтілеуовтің «Көкқұтан мен шымшық», Шораяқтың Омарының «Қара шекпен мен қасқыр», Жұманазардың «Жұманазар мен домбыра», «Темірбай жырау мен сиыр», «Бұдабайдың атымен айтысқаны» шығармалары мысал үлгісінде жазылған. Осындай ақындық ортада мысал айтысы дәстүрінің қалыптасқанын айта кетуіміз керек. Оның жақсы үлгісін «Кете Жүсіптің есігімен айтысы», Жұманазар Үрімқұловтың «Жұманазар мен домбыра», «Бұдабай мен аты», Т.Ізтілеуовтің «Дарақ пен сая», «Өгіз бен есек» сияқты мысалы айтыстың тамаша үлгісін жасаған.

Сыр сүлейлерінің мысал айтысы жазба айтысына жатады. Бұл өнердің бір қиын саласы онда сөз саптау, ойды нақты жеткізу, қиялмен жарысу, пернелеп сөйлеу барлығы сараланады. Сыр сүлейлерінің мысал айтыстары – мәні, мазмұны, түрі жағынан да ерекше.

Ғалым М.Ғабдуллин: «Мысал айтысында адам мен хайуанат, құстар арасындағы қарым-қатынас, тіршілік жайы әңгіме етіледі», [2] - дейді. Олай болса, мысал айтысында адам бойындағы алуан түрлі қасиеттер мысалмен беріледі екен.

Мысал айтыстардың көлемі кең емес, әрі сюжеті де қарапайым, тақырып аясы әртүрлі болып келеді. Мәселен, Сыр еліне кеңінен тараған мысал айтыстардың бірі – Омар Шораяқұлының «Қара шекпен мен қасқыры». «Дүр» атанған Омар ақынның бұл мысалын Сыр халқы айтыс деп емес, шағын дастан ретінде қабылдайды. Сонымен мысал айтыстары мен дастандарында Сыр сүлейлері әдеби бейнемен ойды көркемдеп береді.

Зерттеу әдістемесі. Сыр сүлейлері мысал айтыстары мен дастандарындағы ойшылдық, тәрбиелік ғибрат ұстанымдарға талдау-жинақтау жасап, салыстырмалы әдіс

қарастырылды. Сондай-ақ, зерттеу жұмысы барысында сертификатталған проблемалық-хронологиялық әдістер пайдаланылды.

Нәтиже және талқылау. Зерттеу жұмысында Сыр сүлейлерінің мысал айтыстары мен дастандарындағы бейне мен бейнелілік сөз болады. Мысал айтысының тууымен қалыптасуы және дастандарындағы образдылыққа талдау жасалады.

Халқымыздың адами қасиетін танытатын мысал жанрындағы Сыр сүлейлері пернелеген бейнелер адамдық болмыстың көрінісі екені мәлім. Адамдар арасындағы сан алуан қарым-қатынастар үйлесімділік, қайшылық, қарама-қарсылық сияқты айырмашылықтарды жырлау Сыр сүлейлері мысалдарының негізгі өзегі болған.

Ұлттық әдебиетте ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік ойлау, дүниетаным өз жалғасын тауып отырады.

Мысалдар мен дастандардағы әдеби бейне жасап, бейнелілікті ұлттық өнер болмысына сай қолдана отырып, тың ізденістер жасаған.

Мәселен, «Бұдабайдың атымен айтысқаны» атты айтысында Құла атымен ақындық кейіпкердің сөз таласы сөз болады.

Ақын: Мен өзім биылғы жыл Арқа бардым,
 Тасына Кішітаудың бүлік салдым.

Аты: Бүдеке, мені мініп желер едің,
 Той болса, өлең болса келер едің.

Осындай тынымсыз қозғалыстар ортасында жүрген ақынның жай-күйі суреттелген. Кейіпкерлер арқылы қазақтың күнкөріс пен өнер тұтастығын қастерлегені танылады. Осылайша айтыста ұлттық мінез, ұлттық сезім, көркемдік ойлаудың ұлттық сипатпен ұштастыра білгендігі байқалып тұр.

Мысал арқылы ой қозғаудың қай кезде де атқаратын қызметі ерекше болған. Озбырлық пен зұлымдық, қулық пен сұмдық, даңғойлық пен жауыздық, жалқаулық пен енжарлық, топастық пен надандық, аңқаулық пен залымдық тағы сол сияқты әрекеттерді мысалдап, неден ғибрат алу керектігін айтып, жақсылыққа шақырудың ең бір түсінікті амалын мысалмен жырлаған. Қысқа өлең арқылы ұғымды ғибрат айтып, мысалдап халық пейілімен үндесіп отырған.

Сыр сүлейлері Шығыстық үлгіде жазылған дастандарында адам тұлғасын бейнелеуде поэтикалық әсірелеулер, психологиялық толғаныстар, оқыс әрекеттер – бәрі де бейнелі сөздердің әсерлі ықпалы бар. Сыр сүлейлері дастандарында әдеби бейне жасауға шебер. Ол психологиялық портрет арқылы кейіпкер образының ішкі сезімімен тереңдетіп, орынды қолданды.

Жалпы Сыр сүлейлері шығармаларындағы суреткерлік дүниетаным, әдеби бейне көрінісі, көркемдік бейне негізінде ұлт болмысына, сондай-ақ тілдегі көріктеу құралдарын өзіндік сөз саптау мәнеріне сай елеп-екшеп, шеберлікпен пайдаланып, жетілдіріп қолданған.

Мысал, айтыс дастандардағы соның ішінде Сыр сүлейлерінің бірі Б.Қабылұлының «Бұдабайдың сиырымен айтысы», «Бұдабайдың атымен айтысы» айтыс өнеріндегі өмір шындығын мысалмен пернелеп өрген айтыстары деуге болады. Айтысқа қатысқан ақындар көркемдік нақыш, ұйқас пен ырғаққа мән береді. «Бұдабай мен аттың» айтысында сиыр иесі Бұдабайды қу кедей деп кемітеді:

Бұдабай:
 Сиырым, мұнша қашып не қылғаның?
 Білмедім еліңізді сағынғаның,
 Шамасы, бес-алты айдан бері қарай
 Батты ғой атша байлап бағылғаның.
 Обығып суға-дағы кетеді-ау деп,

Сандалып, сені іздеп сабылсам да,
Ақыры болды қайыр табылғаның.

Сиыр:

Сонда да сөз сөйледі қара сиыр,
Қасында тыңдап тұр ғой ана сиыр.
Кем емес бізге берген от пен суық,
Әйтеуір жаман емес сенің үйің.
Ұрғаның қабырғама жаман батты,
Көңіліме содан бері болды түйін.
Дағдысына келмейтін мал бола ма,

Жыршым-ау, қайда кеткен сенің миың?

Тамсанып тағы бір сөз айтайын деп

Тұрсың-ау, күні қараң «қу кедейім?» [3]

Айтыста қашып кеткен сиырын іздеп тапқан иесінің малына өкпесі сөз болады. Иесіне сиыр кедейлігін, дарақылығын бетіне басып жауап қайтарады. Айтыстың астарлы мәні Бұдабайдың берекесіз тіршілігін сиырын сөйлету арқылы ашады. Бұдабайдың атымен айтысы да мәндес. Атының арықтығы, мініс атқа ет бітпейді деп өкпе айтады. Бұл екі мысал айтыстың негізгі түйіні біздіңше мынада сияқты: ол – кедейшілік, шаруа адамның басындағы күйді көрсетуге құрылған.

Жұманазар Үрімқұловтың «Тоқты мен қасқыр» мысал айтысында қасқыр сияқты қара жүрек, залымдардың соңында пәлеге жолығатынын, момын тоқтының дегеніне жететінін мысалға айналдырып, сөйлеу мәнерімен де өзгеден дара көрсеткен. Мысалды оқи отырып, кейіпкерлер ісінен де, мінезінен де хабардар боласың.

Тоқты: Қасқыр-ау, аузың құрсын ырбандаған,
Жол таппай қараңғыда тұрсам жаман.
Ер болсаң, тайлақ пенен тайды жеші,
Тоқтының несін жейсің тырбандаған.

Қасқыр: Тоқтышақ, не десең де құтылмайсың,
Ішінде шым қораның құтымдайсың.
Әдейі сені жеймін, сонсоң тайды,
Ешбірің біздің ойдан ұтылмайсың [4]

Мысал айтыс – қазақ әдебиетінде қанатын кеңге жайған жанрдың бірі. Мазмұны жағынан әр түрлі тақырыпты қамтитын, атқаратын қызметі жағынан жанрлық сипатын ашатын айтыстың түрлі жіктемесі.

Мысал айтыстың көрнекті бір түрі – абстракт ұғымдардың айтысы. Адамның ішкі сезімі үнемі буырқанып, толғаныс, тебіреністе жатады. Әртүрлі ойлар, кезек-кезек бас көтеріп, тайталасқа түседі. Әсіресе, адам қатты толғанып, толқығанда ашуланып, ызаланғанда екіұдай сезім бойынды билеп алатыны айдан анық. Көбінесе, мұндай жағдайда ақылды ашудың шектен кететіні мәлім. Соның кесірінен адамдар орны толмас өкінішке ұрынып жататыны да болады. Осындай жағдайларды көркемдеп, паш ететін «Ашу мен ақылдың айтысы» деген шығарманың тәрбиесі, алар үлгісі, өнегесі мол.

Ақыл: Жалмауыз әб жыландай ашу жәпіл,
Сақылдап иек пен тіс бара жатыр.
Ойпырмай, түрің жаман түк қоймассың,
Айтып кет ат-жөніңді, - депті ақыл.

Ашу: Айбатпен баратырмын жұбайыма,
Тілдесе адалына шыдаймын ба?
Қашанда аузы-басым былғанбаған,
Өлтіріп осы жерде тынайын да.

«Ашу - дұшпан, ақыл - дос» деген мақал тегіннен-тегін айтылмаған сияқты. Аяғында ашу шектеген ызалы адам опасыздық жасаған әйелі мен досын өлтіріп тынады.

Сыр сүлейлері жырлаған мысалдар арқылы туған әдебиеттің ұлттық сипатын, қазақ халқындағы әдет-ғұрыпты, салт-сананың көрінісін шығарманың мазмұны мен мәнін оқи отырып толық түсінуге болады.

Мысал жанры – қазақ халқына жақын, таныс дүние, ғибрат айтып дұрыстыққа, жақсылыққа шақырудың ең бір түсінікті амалы. Қалайда, халықтың сана-сезімін оятудың, жүрегіне, сезіміне әсер етудің жолдарын іздеген Сыр сүлейлері Шығыс әдебиетінде бар үлгілерді пайдалану арқылы жаңа өлеңдік форма мысалдарымен қазақ әдебиетінің алтын қорын байытқан.

Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдерін шартты түрде болса да, төмендегідей топтауға болады:

1. Әсиеттік үлгідегі мысалдар.
2. Аңыздар мен шығыстық үлгідегі мысалдар.
3. Мысал айтыстар.
4. Дастан-хикаялық үлгідегі мысалдар.

Мәселен, Т.Ізтілеуовтің біз білетін «Лұқпан хәкім», «Ата мен бала», «Сүлеймен мен кірпік шешен», «Төрт дос», «Дарақ пен сая», «Жолаушы мен дана», «Сүлеймен хикаясы», «Ақ құстың хикаясы», «Пайғамбар мен киік» т.б. мысалдары бар.

Мысалдың арқауы – хикая, мәні – көздейтін нысанасы, ал қолданатын қаруы – әжуа мен мысқыл. Тұрмағамбет өзінің суреткерлік түйсігімен мысалдың эстетикалық заңдарын тап басып, игерген. Соның бірі – 1906 жылы жазылған «Лұқпан хәкім».

Өзінің сүйікті ұлына өмірде ұмтылмастай үш насихат айтып, оны есінен шығармауды талап етеді. Жасырын сырын ешуақытта әйеліне айтпау, жаңа байыған адамнан қарыз сұрамау, патшаның жендетімен дос болмауын ескерткен. Әкесінің осы айтқандарын сынайын деп жаңадан сойылған қойды қапқа салып, әйеліне адам өлтірдім дейді. Оны жасырып қояды. Жаңа байыған адамнан қарыз алады, Дәруха деген патша жендетімен дос болады. Бір күні әйелін сылтаумен екі-үш жұдырықтап қалғанда, ол айқай шығарып, оның сырын жария етеді. Хан: «Адам өлтіргенді алдыма әкеліндер!» - деп бұйрық бергенде, баяғы дос алдына жүгіріп келіп, ханға тез жетуін талап етеді. Сол кезде жаңа байыған ақшасын сұрап қысады. Ханның алдына келгенде:

Танып хан: - Сүбіхан алла себіп нешік?
Мұндай іс шықпайтын ед сіз ұрпақтан!
Оқ жонар, ата көрген, - деген қайда?
Хилапсіз халис еңдер халық қызыққан
Хикметін хакім ұғылы айт, - деп мұның, - дейді.

Мысалдың маңызы сол халыққа әділдік, адамгершілік, достықтың беріктігін айтпақшы. «Лұқпан Хакім» - Рабғузидің қиссаларында сюжеті бар шығарма.

Профессор З.Ахметов: «Тақырып – әдеби шығармада сөз болатын басты мәселе, шығарма – мазмұнының негізгі арқауы, айтылған жағдайлардың бағыт-барысы», - дейді [5, 103].

Осы тұрғыдан қарағанда, «Лұқпан Хакім» мысалының тақырыбы да не жайында айтылатын, нендей мәселелерді қозғайтынын анықтауға болады. «Екі көздің бірі жау», - деген халық мәтеліндегі ойлар есіңе түседі. Адамның көңіл түкпірінде ешкімге айтылмайтын сырлар жатады. Мысал тақырыбы да адамгершілік, адалдық, досқа беріктігі көрсетіп тұр. Мысал тақырыбын бірнеше қырынан ашуға мүмкіндік бар. Суреттелетін оқиғаның шеңбер шегі, маңызды мәселесіне мән бердік. Сондықтан адамгершілік пен адамдық көркемдік шешімін тауып тұрғанын байқадық. Мысалдағы белгілі бір жағдайлар, кейіпкерлердің таңдауы, оларға ерекше назар аударып ақынның мақсат-міндеттерін айқындайды.

«Лұқпан Хакім» мысалының негізгі идеясы тақырыптық шешіммен тығыз байланысты, яғни, шығарманың көркемдік идеясы да бөлек емес, тақырыптан туындайды, сол тақырыпты қорытындылайды.

Мысал идеясы – сол суреттелген оқиғаға автордың көзқарасы, қатынасы, оны ақын дәлдеп айтып бермегенмен, оқырман түсінеді. Мысал кейіпкерлері арқылы өз көзқарасын білдіреді де, оқырманға ой салады.

Адамгершіліктің биік нысанасы – шын достық, ауызбірлік, ынтымақ, ұйымшылдық, тілектестік, ағайыншылдық дей келе, Тұрмағамбет мысалдарының ең биік талғамы, идеясы да осы болмақ дегіміз келеді.

Мысалда көтерген басты идея – адамға тән абзал қасиеттерді мойындау. Сюжеті қысқа мысалдың барлық түйіні:

Атамның «етпе», - деген, үш түрлі ісін,
Сынап ем сақтануға соңғылықтан
Үлгісіз іс, күлкіге түс етеді екен,
Болып тұр топта, ішім лыққан, - [6].

деген жігіт сөзінде жатыр. Идея мысалдың өн бойына, бітім-болмысына ажар беріп, әр кейіпкер арқылы ашылып тұр.

Тұрмағамбет өз мысалдарында өмір туралы ғибрат айтқысы келген ойы мен бағасын білдіріп отырған.

«Сүлеймен мен кірпікшешен», «Лұқпан Хәкім», «Төрт дос» т.б. мысалдарында адамгершілік, этика, мораль мәселелеріне ерекше назар аудара отырып, дүниетанымы мен әлеуметтік көзқарасын білдіріп отырған. Идеялық тақырыптық ерекшеліктерді мысал өлең арқылы ашып, өз ой-пікірімен оқырманға ой салады. Оның мысалдарынан күнделікті өмірде кездесетін оқиғалар көзге елестейді. Идеялық мазмұны, оқиғалық табиғаты мен тақырыптық маңызы көңіл бөлерлік дәрежеде жазылған деуге болады.

«Лұқпан Хәкім» мысалында «Лұқпанның ұлына айтқан үш насихаты» мысал етіледі. Ақынның ұсынып отырған қағидасы – Құрандағы 31-Лұқпан сүресінің кейіпкерлері арқылы дананың өсиетін насихаттау. Сол арқылы ислам дінінің адамзат тәрбиесіндегі ықпалы қуатты құрал екендігі дәлелденеді.

Мысал оқиғалы қызық, қысқа жазылған. Дүниенің өткіншілігі, дәулеттің тұрақсыздығын ескеріп, санаға жетер тақырыпты ақын толық аша біледі. Сөз болатын басты мәселе шығарманың мазмұнының негізгі арқауында айтылады. Шығарма тақырыбы – достардың ынтымағы болса, идеясы – ұрпақты, досты құрметтеп, қадірлеу, достыққа шақыру еді.

Өз заманында да, қазіргі уақытта да Тұрмағамбет мысалдары ел арасында кең тараған еді. Сөз таласында, алқалы топта ақын мысалдарына жүгіне сөйлеу тіпті әдетке айналған-ды.

Біз Т.Ізтілеуов мысалдарының тақырыптық, идеялық ерекшеліктеріне шартты түрде болса да екіге бөліп қарастыруды жөн көрдік.

1. Тұрмағамбет бір топ мысалдарында үлгі, өнеге, ақыл-нақыл айтады. Бұл мысалдарды баяндау жағынан да әлсіз. «Ата мен бала», «Жолаушы мен дана» т.б.

2. Екінші топта үйрету мен поэзия екеуі шарпысып отырады. Ақын мысалдардағы образдарды неғұрлым қазақ өміріне бейімдеп көрсетеді.

Тұрмағамбет мысалдары құрылысы, баяндалуы жағынан дәстүрлі мысал жанрының шеңберінен шығып, сюжетті әңгіме-новеллаға ұқсап кетеді.

Біздің байқауымызша, мысалға тән, негізгі түйін жоғарыда айтылғандардан мынандай қорытындылар тудырады:

Біріншіден, ақын мысалдарында тақырып кеңінен ашылған идеясы да нақты;

Екіншіден, оның мысалдарын халық терең ұғынып, үлгі алады;

Үшіншіден, ашық айтылмаған қорытынды жоқ жағдайда, өзінше қорытынды жасай білген;

Төртіншіден, шығыстық сюжетке құрылған мысалдарын қазақ елінің тұрмысына бейімдеп, образдардың нақтылығын арттырады.

Қазақ әдебиеті тарихында Сыр сүлейлері атауымен өзіндік шығармашылық мектеп қалыптастырған, халық жүрегіне берік орныққан тағы бір шоқтығы биік ақын - Шораяқтың Омары. Оның қазақ әдебиетіндегі мысал жанрына қосқан үлесі ұлттық мәдениет тарихында айрықша дараланып көрінеді.

Зерттеуші ғалым Ғ.Тұяқбаев: «Мысал жанры біз сөз етіп отырған Сыр бойындағы әдеби ортада да ерекше сипатқа ие болды. Бұл, әсіресе ХХ ғасырдың басындағы ақындар шығармашылығында айқын байқалады. Т. Ізтілеуовтің «Лұқпан Хәкім», «Ата мен бала», «Сүлеймен мен кірпікшешен», Шораяқтың Омарының «Жарлы Тәліп», «Қара шекпен» т.б. мысал үлгісіндегі жазылған шығармалар», [7, 27] - дейді

Ш.Омардың «Маймыл» атты мысалында: Ертеде бір патшаның үш ұлы болыпты, екеуінің шешесі бір екен де, үшіншісі тоқал анадан туыпты. Үшеуі бір қызға ғашық болып, соңында үшеуі жауласып, әскер жиып, соғыспақ болады. Сонда патша ұлдарын жинап, үш тарапқа оқ атқызып, оқ түскен үйдің қызын әпермекші болады. Екі ағасы оқ түскен үйдің қызын алады. Ал Әділбек атты кішісінің оғы айдалаға түседі. Патша Әділбекті: «Оғыңды тауып кел!» - деп жұмсап жібереді. Бала қиналып жүріп, түсінде Қыдыр атаны көреді, ол оқтың түскен жерін айтады. Содан оқты тістеп отырған бір маймылға кездеседі. Әділбек маймылдан оғын сұрап алады, маймыл атының артына секіріп мініп алады. Бала маймылға: «Қалмасаң, өлтірем!» - дейді, маймыл: «Тастап кетсең, мен де сені өлтірем. Түсімде пайғамбар саған мені некелеткен», - дейді.

Әкесі үш ұлын шақырып, сапарға шығатынын айтады да, мың шатыр мен тонды әйелдеріне бес күнде тіктіріп әкелуін бұйырады. Кімде – кім бұйрықты орындамаса, дарға асатынын айтады. Сол сәтте маймыз сиқырдың күшімен көмек береді. Әділбек пісте мен жаңғақты шаққанда, тон да, шатыр да дайын болады.

Мысал соңында маймыл, маймылдың кебенесін киіп жүрген сұлу қыз екен. Әділбек оның сыртында жамылып жүрген кебенегінің қасиетін білмей, лақтырып жібереді. Маймыл жоқ болып кетеді де, жігіт оны іздеп тауып, қосылады. Мысал аяғында автор:

Етсе егер қай уақытта ізгі талап,
Өлшеусіз өміріне пайда табар.

Еңбегі талапты ердің босқа кетпей,
Тап болған Әділбекке маймыл Камал [8] –

деп аяқтайды. Автор пернелеген маймыл қыз мысалға мазмұн болған.

Әділбектің басынан өткен қиыншылықтар, оның болашақ жарының маймыл болуын баяндау арқылы негізгі идея анықталады. Маймыл кейпіндегі қыздың ақылды, тапқыр, адами қасиеттері мол екенін көрсетеді. Мысалдың сюжет арқауы да «Сұлу сұлу емес, сүйген сұлу» дегенге саяды. Аз сөзге көп мағына сыйғызып, қысқа-қысқа диалогтар арқылы сюжет берген. Қазақ еліндегі өмір шындығының бірқатары жар таңдауда тән сұлулығына қызығып, жан сұлулығын бағаламайтындарды мысалдаған.

Шораяқтың Омары жазған мысал өлеңдер өсиеттік-өнегелік, тәрбиелік мәні бар топтама болып келеді.

Шораяқтың мысал өлеңдерін үлкен екі топқа бөліп қарастырған жөн. Біріншісі – өсиет мысалдар. Бұл топқа енетін мысал өлеңдер ғибраттық-өсиеттік сарындағы дидактикалық өлеңдер: «Қанағат», «Бір пиала шай», «Қойшы мен ұры» т.б. Мысал сюжеті қысқа 1-2 беттен аспайды. Кейіпкерлері де аз, ой тұжырымы бар. Мысалда суреттеуден гөрі, аз сөзге көп мағына сыйғызады. Қысқа диалогтар арқылы сюжет жасалады.

Екінші – шығыстық сюжетке құрылған аңыздар мен дастандық үлгіде жасалған мысалдар. Олар: «Жарлы Тәліп», «Қара шекпен», «Маймыл», «Үш күлше» [9] т.б. Шораяқтың Омары жазған мысалдардың қай-қайсы болса да, жастарға өнеге-өсиет, ғибрат үлгі болады.

Сыр сүлейлерінің ішінде, Жүсіп Қадірбергенұлының шығармаларында мысал өлеңдер көптеп кездеседі. Оның «Ағайынды үш жігіт», «Түлкі, қасқыр, қой», «Жүкті қыз», «Ғибрат кейінгіге – патша ісі», «Ана мен бала» сияқты мысал өлеңдері осы үлгіде

жазылған. Атап айтсақ, «Ағайынды үш жігіт» мысалында дүниеге көзі тоймаған ағайынды үш жігіттің бір-біріне жасаған опасыздығы сөз болады. Дүние қуып, бірін-бірі өлтірмек болған ағайындыларға «Барға қанағат қыл, ынтымақты бол!» - деп ой түйеді. Мысал сюжеті кедей үш жігіттің сапарға шығып, алтын тауып алуынан басталады.

Үшеуінің алдынан кез келеді,
Алтынды тауып алған соң,

Шат болды үш бишара
Ойынан кетіп арманы, - дейді.

Сонан соң бір шаһарға келіп, кіші інісін азық әкелуге жұмсайды. Осы жерде жігіттің ойына арамдық ұялап, екі ағасын өлтіріп, байлықты өзі иемденуді ойлайды. Базардан алған тамаққа у салып, ағаларын өлтірмек болады. Оқиғаға шайтан араласып, екі ағасы інісін өлтіріп, алтынды бөліп алады да, тамақты жеп, өздері де уланып өледі. Мысал соңында автор:

Үшеуі өліп сол жерде,
Далада қалды бұйырмай.
Қызғанған алтын қарманы,
Мұндай сұмдық уақиға
Болып неше бұрында.
Егесіз қалған мал-жаны,

- деп ой түйеді. Бұдан шығатын қорытындыны да оқырман өзі жасайды. Мысалдың өн бойында имандылық, Аллаға шүкіршілік ету жайлы айтылып, шайтаннан алыстау, опасыздық, зұлымдық, дүниеқоңыздық адамды адастырады деп ой түйеді.

Сыр сүлейлері шоғырында көрінген келесі бір дарын иесі – Бұдабай Қабылұлы. Бұдабай ақын шығармашылығының бір қыры – оның мысал өлеңдері. Ол – мысал арқылы адамгершілік, имангердылыққа шақырған. Ақын – дүние, тіршілік жайында көзқарастары мен ойға түйген сырларын мысалдап жеткізудің шебері. Оның атымен айтысы, сиырымен айтысы сияқты мысалдары бар.

Ақын мысалдарының көпшілігі жазба айтыстарында айтылады. Сырдың саңлақ ақындары Жорықбай Табынбайұлының бірді-екілі мысалдары бар. Ақынның «Есегіме» деген мысал өлеңінде қартайған қартты кейбір дөң мінезді адамдардың сыйламай, мінез көрсететінін әжуалаған. Мысалдағы есек арқылы тұспалдап, астарлап отырған мәселесі өмір шындығынан туып отырғанын жұрт назарына аударады.

Сен есек, мен иеңмін баяғыдан,
Кезім жоқ бірақ әсте нала қылған.
Қартайдым ба, білмеймін қажыдым ба,
Есегім қорықпайсың таяғымнан.

Мысалда оқшау айтылған түйін, дербес қорытынды жоқ, оны айту оқырманның билігіне қалдырылған тәрізді.

Сыр сүлейлерінің ішінде Үрімқұлұлы Жұманазардың мысал өлеңдерін ерекше атауға болады. «Қарға мен Жұманазар», «Сазан мен шортан», «Есек пен тұлпар», «Қасқыр мен тоқты» т.б. мысалдары бар.

Мысал өлең жазу Сыр сүлейлерінде белгілі ақындардың бәріне дерлік дәстүрге айналып, кейінгі ұрпаққа үлкен өнеге болды. Бұл туған әдебиетіміздің идеясы мен шеберлігі жағынан өсу, ілгері дамуының негізгі көзі болды.

Сыр елінде өмір сүріп, аты үш жүзге мәлім болған ақын-жырауларымыз мысал айтысы арқылы ұрпақ тәрбиесін басты назарда ұстаған. Мысал айтысы ұлтымыздың болашағына үлгі-өнеге ретінде жол салып, игі қасиеттерді зердеге сіңіруге баулыған. Сыр сүлейлері тудырған мысал айтысы өмірдің өзінен алынып қорытынды, түйіндерді сөз асылымен тізген.

Қорытынды. ХХІ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың басында өмір сүрген Сыр сүлейлері поэзияға тән мысал арқылы ой қозғау, мысал шығарып жазба әдебиеттің

дәстүрінде айтыс қалыптастырған. Мысал айтысы белгілі бір тақырыпты қамтиды. Сыр бойында өмір сүріп, мысал айтысын тудырған ақындар баршылық десек те, біз олардың бірнешеуіне ғана тоқталуды жөн көрдік. Жоғарыда айтқанымыздай, барлығын қамту шолудан аспайды, сондықтан санаулы ақындарға ғана тоқталдық. Бәрін бір зерттеуге сыйғызу мүмкін де емес. Оларды жеке-жеке зерттеп, зерделеуді кейінгі зерттеушілердің еншісіне қалдырдық.

Әдебиеттер:

- [1] **Кудайбергенова, К.Т.** Литературный образ и образность в произведениях поэтов-сказителей земли Сыра Базар жырау и Т. Изтлеуова // Известия. Национальной академии наук Республики Казахстан. Казахский национальный педагогический университет им. Абая ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.57> 2020. Vol. 2, N 330. 202 – 211стр.
- [2] **Қабдолов, З.** Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ұлттар, 1988, - 595 б.
- [3] **Ғабдуллин, М.** Халық ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974, - 215 б.
- [4] **Қабылұлы, Б.** Шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2009, - 328 б.
- [5] **Үрімқұлов, Ж.** Шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2009, - 344 б.
- [6] **Ахметов, З.** Шаңбаев Т. Әдебиет терминдерінің сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1996, - 240 б.
- [7] **Ізтілеуов, Т.** Шығармалары. – Алматы: Дешті Қыпшақ, 2007, - 588 б.
- [8] **Шораяқтың Омары.** Шайыр. – Алматы: Жазушы, 1984, - 74 б.
- [9] **Тұяқбаев, Ғ.** Қаңлы Жүсіп. - Астана: Фолиант, 2013, -272 б.

ЛИТЕРАТУРНЫЕ ОБРАЗЫ В ПЕСЕННЫХ СОСТЯЗАНИЯХ ЭПОСАХ СКАЗИТЕЛЕЙ СЫРА

Багдат Карибозулы, К.Т.Кудайбергенова,
Кызылординский университет имени КORKYT ATA
Кызылорда, Казахстан

Аннотация. В статье анализируются образы и образность литературных произведениях в песенных состязаниях эпосах сказителей Сыра. Показаны отличительные стили художественные мышления в произведениях сказителей Сыра.

На творчестве сказителей Сыра прививается любовь к Родине, воспитывается молодежь. В произведениях сказителей воспеваются духовные ценности, показана глубина мышления поэтов. Приведены особенность языка, способы подачи произведений.

В своей работы мы пытались раскрыть природу и магическую силу изобразительного слова, хотели обратить внимание на необходимость углубленного исследования творчества духовной сокровищницей нашего народа.

Ключевые слова: образ, духовные ценности, поучительные мысли, национальная духовность, заветные наставления, воспитания, сказители Сыра, состязаний.

THE DEPICTION OF LITERARY IMAGE OF STORYTELLERS OF SYR LAND IN EXAMPLES, AITYS AND EPICS

Karibozuly Bagdat, Kudaibergenova Kunimzhan Tynyshtykbekovna,
Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan

Annotation. The article analyzes the literary images and imagery of examples-stories, song-conjurations, the epic of the poets of Syr region. Each author is distinguished only by his style of writing, artistic thinking, and artistic worldview. Through the works of these authors, young people are taught morality, education and patriotism. The article also analyzes the works of the epic poets of Syr region, by comparing their poems, which are full of spiritual values and reflect verses, epics and poems that are rich of language itself. The article also emphasizes the uniqueness and power of language in works of

authorship, its individuality and depth of thinking. Also, it's mentioned the transfer of the parting words to the younger generation through their short and concise proverbs.

Key words: *Spiritual values, instructive thoughts, national spirituality, testamentary proverbs, educational lessons.*

GENRE CHARACTER AND THEMATIC, ARTISTIC FEATURES OF POEMS AND EPICS OF BAZAR ZHYRAU

Karbozuly B.¹, Oralova G.S.², Botabayeva Zh.T.³

^{1,2,3}*Korkyt Ata Kyzylorda University, 29 A Aiteke bistr., 120000 Kyzylorda, Republic of
Kazakhstan, sirdaria@inbox.ru¹, gulzi-oralova@mail.ru², janat_kz_83@mail.ru³*

Abstract. This article discusses the main topics, artistic features and the genre nature of the thoughts of Bazar Ondasuly. Information about the published works and the life of Zhyrau, his childhood. The name of Bazara Zhyrau Ondasuly, known as "Jampoz Zhyrau", a natural talent that was not indifferent to thoughts and words, reminded the Kazakh memory of the moment of his life.

As the proverb says: "The country will become new in fifty years", and times are changing, people's consciousness will be revived. In such cases, the task of science and culture is not only to ensure that the best people in our history are not forgotten by the young generation, but also the moral duty of the older generation. The secret of the great achievements of our nation, the unique creative attitude to the art of its creation, the sacred art of speech, is the fact that the works of our poets of the past centuries, which nourish the spiritual world of our people, respect the sacred art of speech. The article also tells about several subtypes of Bazar Zhyrau, on the basis of the classification of its effects.

Keywords: *Syr Suley (the greatest natural speaker, poet of Syr land), Zhyrau (Poet, epic performer), Akyn (poet), Literature, Scripture, Zhyr (epic song), Dastan (poem)*

Introduction. Bazar Zhyrau Ondasuly (1841-1911) is one of the leaders of the Leader poets of Syr land, whose works have a special place not only in the spiritual world of the Syr land, but also in the Kazakh people.

Bazar Zhyrau's poems, whose creative life dates back to the second half of the XIX century and the first 10 years of the XX century, spread not only in Syr Darya, but also in all parts of the country, West and East, South and North, as well as the fact that the artists of these regions began their careers with the songs of Bazar Zhyrau.

They were S.Seifullin, M.Zhumabayev, A.Divaev, A.Margulan, M.Auezov. The fact that his works entered the literary and scientific circulation earlier than their contemporaries and entered the collections of literature is not only due to the fact that Zhyrau's legacy is widely spoken and memorized, but also because of its exemplary and artistic style that inevitably attracts the attention of scientists and intellectuals. S.Seifullin said: "The largest Kazakh zhyrau after Bukhar Zhyrau is Bazar Zhyrau" [1], M.Zhumabayev said: "He took care of the country and was deeply involved in it" [2], - so he appreciates the ability of Bazar Zhyrau. The fact that our talented poets, taking into account the works of Bazar Zhyrau and based them on scientific research, proves the beginning of a positive assessment of Zhyrau's heritage in professional literature and science. The work of Bazar Zhyrau, of course, is best known to the people of Syr Darya.

A.Tokmagambetov, an expert on the literature and culture of the Syr region, one of the classics of Kazakh literature of the Soviet era, in the last years of his life, based on the work of Leader poets of Syr land, wrote wonderful works: "Dome of Song" and "Raised Dome". There is a logical unity in the fact that these novels, based on the creative biographies of Bazar Zhyrau Ondasuly and Turmagambet Iztleuov, reflect the creative attitude of the people of Syr Darya to art, as well as the complete artistic chronicle of the country of Syr Darya. In these novels,

A.Tokmagambetov proves the essence of traditional Zhyrau art by painting the image of Bazar Zhyrau in the "Dome of Poetry". Many issues related to the psychology of literature and art, the historical and theoretical background of the works of SyrSuley, agreed with the artistic decision of A.Tokmagambetov's novels, which in the context of the general laws of art is capable of delivering-collecting and creating artistic images. From this we can conclude that Bazar ZhyrauOndasuly was a jeweler of words led bySyrSuley.It should be noted that the work of SyrSuleys is an integral part of the great art of Kazakh literature. It is not appropriate to study any issue of the second half of the XIX century and the beginning of the XX century, which is considered to be closer to the full record than in other periods of our literature, and therefore without the works of SyrSuley. It is also necessary to mention the original place and features of the works of SyrSuley in the history of literature in accordance with the requirements of today's literary criticism.

The development of art in general is a spontaneous phenomenon with its own laws. Literature, a special kind of art, first matures in its own national cauldron. Only then will he reach out to other models of civilization. In our opinion, the aspiration of Kazakh literature to such a world civilization was manifested in the second half of the XIX century and the beginning of the XX century in the form of the great Abai's work on Russian and Western literature, Eastern civilization through religious and educational movements. It should be noted that at the forefront of this process are the works of SyrSuley. The SyrSuleys, who were mainly literate in the old (Arabic) language, paid close attention to the traditions of classical Eastern literature in their works. Such progressive processes, which took place in the context of the inherent legitimacy of the development of literature and art, faced many difficulties and obstacles because they did not correspond to the policy of the Soviet government. Such an obstacle to the growth of our national art in the creative connection with the literature and art of civilized countries, both externally and internally, was experienced by the works of SyrSuleyu. Many of the stories, which were full of religious plots, adventures, and mostly humanistic ideas, were short-lived. There is nothing in the content of such stories, which have survived in the hands of blind and vigilant people that can poison the human brain and negatively affect the spiritual world. On the contrary, such works, written in the tradition of Eastern civilization and literature, propagate the humanistic ideas and moral qualities of the Muslim religion. If we say that these words are directly related to the works of Eshniyaz Sal, Bazar Zhyrau, KarasakalYerimbet, Shorayak's Omar, KanlyZhusup, KeteZhysyp, TurmagambetIztleuov, we are not far from the truth. Thus, many poems and stories in the works of SyrSuleyu, both named and unnamed, have disappeared from the history of literature of their people. We have only a handful of such rich and valuable things. Therefore, the full collection and study of the works of not only Bazar Zhyrau, but also other SyrSuleys in accordance with the requirements of today's literature, using all available opportunities, is also on the agenda today.

Literature review. A.Tokmagambetov, one of the classics of Kazakh literature of the Soviet era, wrote in his novel "Dome of Poetry" [3] about the life and art of Bazar Zhyrau. In this novel, the essence of traditional Zhyrau art is revealed by painting the image of Bazar Zhyrau.

Works of Bazar Zhyrau in the Soviet period "Ushgasyrzhyrlaidy" [4], "Bes gasyrzhyrlaidy" [5], "Zhetygasyrzhyrlaidy" [6], "Aldaspan" [7], "Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries" [8] He was included in the book "Works of Bazar Zhyrau", and when he became a sovereign country he was published in the form of collections "Zhamygy Kazakh BirTugan" [9], "Nazbedeu" [10] and in the "Syrdarya Library" in 1 volume.

The literary heritage of Bazar Zhyrau has long been the subject of research in the training of philologists for term papers, dissertations, master's, candidate's and doctoral dissertations. In this regard, S.Kosanov's: Literary heritage of Bazar ZhyrauOndasuly (Poetic tradition, genre, poetics) [11].

In addition, the works of Zhyrau were published in the republican literary, scientific and educational magazine "Bazar Zhyrau".

Methodology. The methodology of our article "Literary Heritage of Bazar Zhyrau" is devoted to the study of Bazar Zhyrau's work, firstly, our exemplary poetry of the XIX-XIX centuries, and then the whole Kazakh literature, the traditions of classical literature of the eastern peoples. The article is based on a comparative historical-typological method of studying the literature. On the basis of this method, any work of Bazar Zhyrau is studied not only in detail, but as a whole. If the works of Bazar Zhyrau are grouped according to the principle of research, then their similarities and differences are taken into account. The study of Bazar Zhyrau's epics is based on the achievements of Kazakh, Russian and world literary criticism.

Results. In the foreword to the book of Sh.Aldashov, collected and compiled the works of Bazar Zhyrau for the last time, wrote the foreword and commentary: "The youth of Bazar Zhyrauis spent in poverty and orphanhood. Let us remind you that today's demand is to critically study and accept from the point of view of knowledge and science of a country with a high pedestal and stability of independence, [12] The one-sidedness of the recognition of the literary heritage under the dominance of the communist ideology of the Soviet era has sometimes led to the falsification of biographical data of our historical figures. The creative method of Soviet art is based on the requirements of socialist realism, and life itself proves that it is not right to push genus contradictions and genus symbols everywhere! Gathering biographical data of our poets and poetesses of the past centuries, to say that they came only from the poor, as we have said before, is a one-sided notion, formed under the influence of the Marxist-Leninist worldview, the policy of the Soviet government. In the Kazakh society, which is based on a deliberate tribal and patriarchal structure, the division of labor between rich and poor is based on tribal, fraternal, moral features, not on genus characteristics and genus contradictions. Violence in Russian capitalism did not exist in Kazakh society until the second half of the 19th century. Helping parents - what does a young person do in Kazakh life, whether he is a child of a rich man or a poor man, when he is not taking care of sheep, lambs and helping adults? Isn't it a simple way of life of the Kazakhs, who deprive themselves of four livelihoods, a traditional profession?! Therefore, in our opinion, the search for class contradictions in the Kazakh life of past centuries is not always correct.

The famous zhyrau himself said:

"At the age of sixteen

First I became Bazar Zhyrau,

Under the BaiKokshe's party»

It's not easy to shine at the age of 16, no matter what kind of talent you have, if you just kill sheep and it is not easy to shine at the age of 16, no matter what innate talent, if you are just a shepherd and take care of a lamb. Scientific knowledge should be excluded from politics. Time has shown that it is fair to find out what our historical figures did, what works they gave birth to, and to tell the truth, rather than to take a free inventory of the rich and the poor. More than 80% of the authors of our famous collection "Bes gasyrzhylaidy" are from rich people, dancers and heroes, poets and orators. Thanks for that too. It's the truth. True, no grass grows on bare ground.

So who was Bazar Zhyrau? Bazar Zhyrau was first and foremost a traditional poet. Growing up memorizing folk songs and epics was a time typical of Zhyrau's childhood, and the rich treasures of folklore, the instructive heritage of historical literature, the art environment in which he lived - these were his life and art textbooks.

"Even if the world clings to you,

Probably Korkyt's death day must have come to me "[13], says Bazar Zhyrau. We should not think that the name Korkyt is simply mentioned on these lines. Interestingly, all the SyrSuleys use the name of Korkyt in their poems, calling their works a continuation of the Korkyt tradition. Therefore, we consider the works of SyrSuleys to be valuable treasures that originated in the Korkyt tradition, as well as developed in close connection with the works of poets and poetesses from all over the country and became a golden resource in the history of literature. Bazar Zhyrau's works are also naturally rooted in the previous literature and continue

the national literary tradition. Despite the vastness of our vast territory, the delays in publishing, the spread of literary traditions in all parts of the country, the stability of works of historical literature to the black national tradition - this is a miracle. The stability of the works of oral literature to the national traditions of that literature proves the longevity and fruitfulness of the traditions of Kazakh art.

The mission of art is to serve humanity. The theme of art is human destiny. In terms of genre, the traditional form of Kazakh poetry is a channel of birth, formation, development, as well as the work of each literary figure, and the contribution of each literary figure to the national literary tradition depends on his artistic ability, talent, life experience and knowledge. will be directly related. From this point of view, Bazar Zhyrau is not only a continuation of the national literary tradition, but also its enrichment. In the work of Bazar Zhyrau, in our opinion, a special place is given to the story of man, the destiny of man, for the first time in the history of our exemplary poem, the story of morality, human qualities and human qualities in the form of a work of art. Bazar Zhyrau's works have improved the genre of reflection by singing a clear, documentary song on any issue, and the work of art itself raises the most pressing issues of the epoch in which it lives, harmonizes with time, and increases its realistic character.

The clearer the image of a person in any work of art, the more clearly it is created, the more clearly this feature proves that literature is on the path of effective development and growth. Therefore, it is safe to say that Bazar Zhyrau, one of the most mature works in the history of our poetry, which deeply sang the philosophical meaning and significance of the phenomena of life, the political and social problems of human life, was the best work of its time. For example, in the poem "For every perfection - one goal" the image of man, birds and animals is typed, the meaning of life phenomena is revealed, the falsity and transience of the world, variability is sung in such a way as "hero - one arrow, rich - one swallow." A swift beast, a wild ass, a wild horse, an eagle, a rich man and a hero, - In Bazarsha's words, everything is in danger, nothing lasts forever. The same is true of the saying, "You still have no dreams."

"The eyes are filtered,
Lined with pearly teeth,
Come on
Broken off
Become a famous beauty fund -
From whom he did not weep"[5],

It is said about beauty, then about tulpar horse, batyr. The story of a brave man, a hero and a wrestler, a leader and an orator, a rich man and a dancer, a beautiful woman is also deeply rooted in "The Poor Man". It is not difficult to see that the imagery of figurative thinking, the literary language enriched the traditional Kazakh poetry of Bazar Zhyrau with a clear poetic signature. Bazar Zhyrau continues to transform such exemplary thoughts, which he introduced into the traditions of Kazakh literature in his own style. "In the best of the country" sings about famous people of the Syr region: Otkelbaysypa, Beketaymolda, Kulbarakbatyr, Samyrza, Kobek, Basykarabiy, Bekmyrza, Baimen, Tortkara, Umbet. Singing of such historical figures, each of whom is given the names of places and waters from different parts of the country of Syr Darya, sings as an example for others. This trend will continue in the "Dark World". They all died: They are Abulkhair, Nuraly, Esim, Tauke, Zhanibek, Abylai and Zhangir khans, they are Baba hairy saints Aziz, Seitpembet, Magzam, Maralshan, Sofi Aziz saints, they are Zhabagy, Sypa, Otegen, Akmyrza, Kuan, Kushermenbatyrs, they are Kazybek, Tole, Aiteke, Monke, Kobek, Utetleu, Sarytai, Tamysh, Murat, Kiikbai, they are Zhankozha, Eset, Kystaubai, Kasym, Seil, Bukarbai, Malaysary, Zhantaylak, Samet, Toganas, Karados, Uske, Budabay, Serali, Sadyr, Orynbay, Sherniyaz, Shyman, Otegen, etc. heroes and dancers, akyns and zhyraus. These are well-known names not only in the Syr Darya region, but in the whole Kazakh society. The amazement of the wide and perfect poetic orbit of Bazar Zhyrau in itself, the singing of so many historical figures, the excitement of their lives as an example to others, has never existed before Bazar Zhyrau.

Singing the names of the most important people of the region and the country, turning their lives into an artistic genealogy - the only signature of Bazar Zhyrau. It should be noted that the fact that today's Syr-Darya people are not indifferent to the above-mentioned names, revives their souls by hearing the names of their ancestors, is the result of meaningful information and valuable information that has reached us through the market. The names of so many people in these reflections, their descriptions, sometimes directly and sometimes indirectly, are used to describe justice, street wisdom, beauty and courage, patriotism, loyalty to the homeland, etc. The propagation of human qualities is a great achievement of our exemplary poetry in the days of Bazar Zhyrau. Although at first glance it seems that the names of the people, the characters of the reflection, which are targeted at human nature and moral qualities, are sung only in the background, in the background of the main issue, in fact, such a distinction is the time and space of the genre. It expands the possibilities for the future and creates conditions for the life of the poem to become more and more humane. Bazar Zhyrau proves the essence and significance of the issue he raises by revealing the human nature and moral qualities of these characters. The main function of such a genre character in terms of a literary work is to allow it to fully perform the function of life and human expression. Of course, since these characters are real people, the reasoning is that the subjectivity of the poem seems to be more objective than the subjective. Thus, Bazar Zhyrau's thoughts are characterized by lyrical melody, mysterious sorrow, epic intensity and energy. Secondly, it is a great contribution to the history of literature in the form of the best examples of the genre of thought. Bazar Zhyrau's reflections had a positive impact on the development of the works of the representatives of the literature of his time; he played a leading role in this direction. M. Baidildayev's "Kenshimbai, Ongar, Zhiembai, Zhorykbai, KeteZhusup, etc. poets, singers, zhyraus are graduates of the school of Bazar zhyrau" - the most fair opinion [5]. The famous T. Iztleuov himself sang Bazar Zhyrau as his great teacher until his death. Most importantly, the works of talented representatives of our literature were in a position to be a full prerequisite for the formation and development of Kazakh professional written literature. We would like to conclude that the fertile soil of Kazakh literature, which immediately began to flourish and developed on the path of professional literature, was the work of such rare talents as Bazar Zhyrau.

Any work of art is valuable because it can show not only the sun, but also the shadows of the phenomena of life. The main themes of Bazar Zhyrau's thoughts are: the transient world, the changing life, the shortness of human life, etc. In addition to the positive aspects of human behavior, the negative aspects of human behavior are also tested. His thoughts on "Narman", "About Lepes", "Mautan", "Karazhanbolys" are works in this direction. "Karazhanbolys" is a voluminous work consisting of 220 lines. One of the secrets of the long-term development of Bazar Zhyrau in terms of its size must be that they were recorded at that time.

Bazar Zhyrau in the poem "Karazhanbolyska":

"His son is a hero Kabak, a mullah Kisyk,

Take a pen and write a letter.

For some reason,

I have written the word to test the good" [13].

Unaware of the possibility of writing a long thought in an instant, we know that it is difficult to give birth to a series of thought-provoking, figurative words, imaginative images, which require a rare talent, creativity and improvisational power of the artist. We can't pass without saying that. Given the fact that the publication of such works as "KarazhanBolyska", which can compete with the works of written literature, takes place in the nineties, a complex creative act, a process, we pay more attention to the innate talent of our ancestor Bazar. The theme of "KarazhanBolyska" is Bazar Zhyrau's resentment against the Bolsheviks, who invited him to his wedding and sang under him, and his idea is just a test of greed. Bazar Zhyrau has been working on this issue for 220 lines. The compositional structures of the reflections, the plot lines are skillfully combined to reveal the main idea. Bazar Zhyrau does not immediately expose

Karazhan's greed it invites the reader to think, shocks the listener, and reveals the secrets of human behavior for a long time. As the saying goes, "Someone is generous, someone is fair, someone is kind", he sings about the place and importance of long-distance relationships in Kazakh life. Every way of thinking that inevitably captivates the audience is thoughtful, concise; every word is golden, figurative, exemplary.

Opening remarks:

"A horse can't ride after sweating,

A thin horse snorts after a man has sunk"[13], - a frequent repetition of poetic contrasting lines - a unique style of Bazar Zhyrau. In "Karazhanbolyskada" it is said that the thoughts and feelings in Bazar Zhyrau's thoughts are conveyed by a certain series of events, a plot line:

"After I listened and said,
Those who heard were silent
After the Council liked it,

Bolys allowed me only at the dawn"[13] - the lines say. We cannot deny that the repetition of the main idea from several angles through such presentations is a vivid example of professionalism in opening a topic. Before talking about the greed of the Bolsheviks, the Karazhan tribe loved the good people and famous people from Kete: Bekmyrza, Piren, Tungyshbay, Daumshar, Kitar, Zhubanbay, Nysanbay, Beket, Aman, Barak Batyr, SadyrMolda, Mynzhasar, Eshniyaz, Myrzabek points out. After swinging the dombra as if to say:

"Karazhan was born more than Jienbai,
I will treat you no less than Atimtay,
To please the world
Many are devoid of honor
Himself thin, himself fat, crazy blue,

Where did this come from in your hands?"[14] Tirads of this content are repeated several times over a long period of time. It is obvious that it is not easy for a person who understands words to scratch the secret of greed like a cotton swab. It seems that Bazar Zhyrau killed Karazhan alive by the power of rhetoric. We can say that Zhyrau's thought "Every man is perfect" is no less than a small philosophical treatise. But "Every perfection is a challenge" is not a philosophical treatise, but a thought-provoking poem. The world, its transience, is a philosophical concept based on pure thought, but it is emotionally watered in the context of the poem. Because this world is left from a hero, a dancer, a beauty, horse, a falcon, everything. There is nothing eternal in the world. It's a pity, it's a pity, it's a pity.

"At the end of the measured breath,
At the point of death
The bulb is a sturdy vessel of the eye
Would be equal to his shame
To a naked man "says Bazar Zhyrau.

At the same time, Zhyrau, with his eyes bulging with a strong armor and a naked cap, is still wondering how death will come and how human beings will submit to death. It's a pity, so it's a heavy feeling that weighs on the heart. It would be a mistake to say that common thoughts are made up of pure thought and reason. It is also a characteristic of poetry to express deep thoughts and feelings.

As short and short as the world is, so interesting is it. This motif is often sung in Bazar Zhyrau.

"This is a world without dust,
Not caught, chased,
How many varieties have changed », -has long been concerned.
The same is true of the saying, "I have seen the betrayer of the world with my own eyes."
Zhyrau:

"The world is a thing born from within,

You were chased away without a boyfriend"

The same goes for stops. Bazar Zhyrau is worried about death one day.

"The rich have passed, the king has passed and the hero has passed,

In the end, this man died.

You wonder how long I will not die

If you don't die, where did your ancestors go? "

Bazar Zhyrau says that "there is a neck and there is a death". This is a clear and unambiguous truth, a natural and real fabric of the philosophy of the desert, conveyed in the language of thought.

Bazar Zhyrau sings to learn from death itself.

"Learn a lesson,

From the corpse at the top,

All together

Why are they saying that? "[15]

Although there is a hymn to the dead, and a hymn to propagandize to learn from the corpse itself, it is not only the depth of thought, but also the essence of Bazar Zhyrau, which he said to explain the value of life.

Another aspect of reflection is related to the fact that the phenomena of life, the relationship between man and society, the place of life of man - the place of life and social status are given a relative focus and definition.

Bazaar Zhyrau clearly convinces and convinces that there is only one life and he will not return. Therefore, Bazar Zhyrau regrets his past life in old age. Surprisingly, in the songs "Bazar Zhyrau" there is no such thing as singing about the world, about this world, one-sided submission to religious myths and concepts.

Such sadness is sung in the content of Zhyrau's thoughts "Hurry up, my day is over", "Let's play and laugh", "There is no time to scratch".

There are two sides to everything in life, and comparing them to the truth is one of the main features of the genre of thought. Such yellow is found in Bazar Zhyrau. Bazar Zhyrau in his poem "How is a goodancestors" - a combination of grandfather, mother, wife, brother, son - in his poem "What is better" reveals its essence by comparing two different objects and phenomena. What is a woman better than a woman if she is beautiful but not paid, and Bazar Zhyrausays:

"After answering the black,

It is better to give to the white"

It is important to note that Bazar Zhyrau is a unique feature of the Kazakh worldview, which is based on the Kazakh worldview.

One of the virtues in Bazar Zhyrau's thoughts is destiny. In general, the cornerstone of the Kazakh worldview is the notion that "you see what is written on your forehead." Obedience to destiny is not due to the influence of any religion, but to the way of life, life skills, relationship with the environment. that the attack is a sham, that what is ordered does not escape, and so on. will be sung.

"Fate does not die without it,

Imprisoned

Even if you aim to close

The day you measured your breath

Death is not ugly

Hidden inside the box,

Even, if you are covered with stones. "

Such poems prove the worldview of not only Bazar Zhyrau, but of all Kazakhs, a true, real knowledge, formed from the natural views of life without any color.

Focusing on the worldview of life with one's own destiny is a peculiarity of Bazar Zhyrau's songs, especially in the last years of his life. The thinker, who is able to clearly recognize the truth of everything, still regrets the transience of life, the brevity of the world. He sings that he is not satisfied with modern trends and social phenomena of his time. In his reflection, "There is nothing more beautiful than the moon," there is a sense of remorse for the past, saying, "Not a just leader, but a horde in its place." It is the free will of Bazar Zhyrau to evaluate the innovations of the modern age in comparison with the market age - youth and adulthood.

For example, in the reflection "The old epoch is gone":

"Like the crescent moon,
The lake was drawn from the source.
Singing like a box,
From the words of the tongue "-
It is said:

"The old days are gone,

From the market itself »ends with the following lines. Repentance for the past of life, singing to it with your mood, inner feelings and sorrows - this is a real artistic character, the transformation of the state of the soul into a song, the birth of an emotional state.

Bazar Zhyrau is also human. Nevertheless, he is a smart man who has his own ideas and views on the Kazakh way of life and worldview. When it comes to Zhyrau art, our ancestor Bazar expressed his views and principles of life, civic position, attitude to social phenomena, his assessment, resentment, etc. He is known for his free use of the genre's opportunities for publication, and for his outstanding contribution to the promotion and development of the history of literature in this area. Therefore, if the content of our poems proves that it is possible to become a philosopher without reading Hegel and Kant or others, we can confidently say that Bazar Zhyrau is at the forefront of our poems. Thus, Bazar Zhyrau's thoughts and poems are thoughtful, moody, valuable things that can respond to the worldview of our people, their views on nature and the environment, the various phenomena of life and social phenomena.

The theme of Bazar Zhyrau reflections also includes political and social issues. One of the main topics of Zhyrau's concern is the issue of national unity. His so-called "Zhamygy Kazakh birtugan" and "Tubituibaytak el" can be revealed in several ways. First of all, these reflections sing a different theme for Kazakh reflections - the issue of national unity. This theme has been sung by Shalgez, Bukhara and others since the time of AsanKaigy, and proves that its authors are not only amateurs, but also "title" holders, wise men of khans and beks. The theme of Zhyrau's poetry is not a trivial matter, but a big issue on the theme of the country, the land, the homeland - a certain social group in the political arena, which is directly related to the historical structure of the country's social structure, state system and life. It reflects the social status and prestige of the Zhyrau in the Kazakh society. Bazar Zhyrau's reflections on this topic also reveal different types of people. According to Bazar Zhyrau, the human factor plays a key role in such a big political and social issue as the unity of the country.

The idea of such poems is reflected in the great poetic process and poetic pathos, which is sung: This is the theme of Bazar's legacy.

In our opinion, the issue that Bazar Zhyrau pays more attention to than its other colleagues is language. In particular, Zhyrau emphasizes the social and artistic nature of language and speech. Bazar Zhyrau has been trying to define the role of language and speech in society and art. Zhyrau's songs include: reflections

"Type the word,
If you are a poet, with honey tongue,
Your fat speech,
Like a barren mare for ten years. "
"Flood of words,
Like an argali on a mountain"[16]

From these lines we can see that there is a great artistic demand for the words of the poem.
When it comes to speech,
Like a black leech in the water,
The red tongue is stuck! ...
Move, red tongue,
My light is probably dark [17].

It is now the language of Bazar Zhyrau, which is based on the demands of others. In his own language

"Named for the month of birth,
Gave a letter on white paper,
Two lips, tongue, palate, to speak "
Bazar, who received a certificate:

"I don't understand what you're saying,

The stupidity of a human being "[18]. The phrase wind is more common in Bazar. In this case, it is easy to see that Zhyrau speaks poetic, Zhyrau language, the word of inspiration.

Conclusion

Poets and songwriters, who have a special place in the history of literature, must be distinguished, first of all, by their artistic language, vivid thoughts and figurative speech. Qualified writers say that the history of literature has passed only two stages of thinking. They are: Mythological thinking; Metaphorical thinking.

The relevance of these stages to image thinking can be considered as a qualitative measure of the history of literature and the works of prominent representatives of literature, it can be concluded that metaphorical thinking corresponds to the mature and epochs of literature.

The following examples prove that Bazar Zhyrau's poetry can be one of the rare examples of metaphorical thinking.

"The world is a deer, man is a dog,
In search of »

or:

"I'm a bitch,
Chewing water and rising "as well as:
"Death is an eagle, man is a soul"

or:

"Death is a pit, life is a road,
Gradually counting the days,
Can't stand it anymore
Shaking press »

as well as:

"Mood is like a tireless rider."

or:

"I am a carp of the river
Who wagged his tail,

Not to mention metaphors and epithets, metaphors, but only through metaphor can be easily found a unique signature in the poetics of Bazar Zhyrau's thoughts, a marble-like beauty of words, the best examples of figurative thinking, which gives birth to a rare talent.

So, Bazar Ondasuly is a great artist, a great artist, who led the SyrSuleys. There is no doubt that his works, which are marked only by the unattainable heights in the development of Zhyrau poetry, will inspire and energize the soul of any generation of the Kazakh people.

References:

[1] Kazakh poets of the XIX century. - Almaty: Science, 1988. - 352 pages.

- [2] **Zhumabayev, M.** Works: Poems, obscenities / Compiled by: Abdullin H., Darimbetov B., Zhumabayeva Z. - Almaty: Writer, 1989. - 448 pages.
- [3] **Tokmagambetov, A.** Dome of Poetry: Novel.- Almaty: Writer, 1975.- 352 pages.
- [4] Three centuries sing. Compiled and written by Y.Duisenbaev. - Almaty: Writer, 1965.
- [5] Five centuries sing Volume II. Almaty: Writer, 1984.
- [6] Seven centuries sing. Volume II. Compiled by: Dyusenbayevich E. - Almaty: Writer, 2008.
- [7] **Magauin, M.** Aldaspan: an anthology of ancient Kazakh poetry. - Almaty: Atamura, 2006. - 312 p.
- [8] Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries. Compiled by: SuinshalievKh. - Almaty: School, 1981.
- [9] Zhamygy is a Kazakh. Compiled by: S. Kosan. - Almaty: DeshtyKipchak, 2008.
- [10] Ondasuly Balky Bazar. Nazbedeu (complete collection): Tolgaular, ... Compiled by: Aldamzhar B.- Almaty, 2007.
- [11] **Kosanov, S.K.** Literary heritage of Bazar ZhyrauOndasuly: (Poetic tradition, genre, poetics): abstract Almaty: Miras-K, 2005.
- [12] Works of Bazar Zhyrau. Compiled by: Sh. Aldashev. - Almaty: Writer, 1986. -199 p.
- [13] Works of Bazar Zhyrau. - Astana: Foliant, 2008.
- [14] **Karibozul, B.** Bazar zhyraulolgaulary genre character and artistic features // Republican scientific-methodical magazine "Kazakh history". - 2019. - №7 (174) - P.45-48.
- [15] **Karibozuly, B.** Yrys. - Astana: Foliant, 2010. 384 p.
- [16] **Karibozuly, B.** Beketova U.K Thematic artistic features and genre character of Bazar Zhyrau's thoughts // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Journalism series. - 2019. - №1 (51) - P.122-127.
- [17] **Zharmukhamedov, M.** Bazar Zhyrau // AltynBesik, 2004, - №2.
- [18] Works of Bazar Zhyrau. Almaty: Arys, 2014.

МРНТИ 12.01.11

СЫР СҮЛЕЙЛЕРІНІҢ МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРІ

Әбілов А.Ә.,

ф.ғ.к., доцент, e-mail: allazhar57@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9393-8388>

Кудайбергенова К.Т.,

гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасының оқытушысы, e-mail:kkunimzhan@mail.ru.

<https://orcid.org/0000-0001-6878-652X>

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ. Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. Зерттеу мақалада Сыр сүлейлері шығармаларының ішіндегі –мысал жанрының алатын орны ерекше. Қорқыт бабадан бастау алған Сыр сүлейлерінің шығармашылығы кейінгі ұрпаққа үлгі болар терең толғаулар, жыр-термелер, айтыстары, нақыл сөздерімен ерекшеленеді.

Сыр сүлейлері шығармашылығының басты лейтмотиві – адами құндылықтар. Олар көркем туындыларымен, шұрайлы тілімен жастарды өзін-өзі танып білуге, жамандықтан жирендіріп, жақсылыққа ұмтылдыруға, мейірімділікке, сүйіспеншілікке баули білген.

Қазақ халқы үшін ізгілікке ұмтылу, адами қасиеттерге баулу, жақсылық, қайырымдылық жасау, жомарттық таныту, сабырлы, парасатты болу сынды асыл қасиеттер барынша маңызды болса, Сыр сүлейлерінің мысалдарында осы асыл қасиеттер ерекше дәріптеледі.

Зерттеу жұмысымызда мысал өлеңдерінің идеялық мазмұны қазіргі таңда да құндылығын жоймай ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатынын Сыр сүлейлері мысалдары арқылы дәлелдейміз.

Түйін сөздер: *гибраттық ойлар, ұлттық руханият, өсиеттік нақылдар, тәрбиелік тағылым, Сыр сүлейлері, толғау-терме, айтыс, дастан, образ, образдылық.*

Қарт Қаратаудан айдынды Аралға дейінгі аралық – Сыр бойы аталатыны да, бұл өңірдің өнер мекені екендігі де баршаға мәлім. Бұл өлкеден өнердің қай түрін де табуға болады, соның бірі – мысалшылық. Қазір мұны мысал айтыс деп те қарау бар. Бірақ, мысал айтыс осы мысал жанрының бір түрі ғана. Бастауын сонау бағзы замандардан, халық ауыз әдебиетінен алар бұл өнер заман көшінде бірде анық, бірде көмескілеу із қалдыра осы күнге жетіп отыр.

Қазақстанның басқа аймақтарымен салыстырғанда Сыр бойында мысалдың дамуы айрықша болуының бір себебі – шайырлардың көбінің ислами білімі болуынан, шығыс әдебиетіндегі мысал жанрымен жақсы таныс болуынан және мысалдың ұлт дамуына, ұрпақ тәрбиесіне аса қажет екенін түсінуден болса керек. Сондықтан мысал күллі қазаққа белгілі Сыр сүлейлері шығармашылығында да ерекше орынға ие. Бұл, әсіресе, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Сыр сүлейлері шығармаларынан анық байқалады. Атап айтсақ, Т.Ізтілеуовтің «Көкқұтан мен шымшық», О.Шораяқұлының «Қара шекпен мен қасқыр», Жұманазардың «Жұманазар мен домбыра», Б.Қабылұлының «Бұдабайдың атымен айтысқаны» және т.б. шығармалар мысал үлгісінде жазылған. Осындай ақындық ортада мысал айтысы дәстүрінің қалыптасқанын айта кетуіміз керек. Оның жақсы үлгісін «Кете Жүсіптің есегімен айтысы», Жұманазар Үрімқұловтың «Жұманазар мен домбыра», Б.Қабылұлының «Бұдабай мен аты», Т.Ізтілеуовтің «Дарак пен сая», «Өгіз бен есек» сияқты мысалдары айтыстың тамаша үлгісін жасаған.

Сыр сүлейлерінің мысал айтысы жазба айтысқа жатады. Бұл өнердің бір қиын саласы, мұнда сөз саптау, сөз дәлдігі, ойды нақты жеткізу, көркем қиял, өлең өрнегі және т.с.с. барлығы дерлік сараланады.

Сыр сүлейлерінің мысал айтыстары – мәні, мазмұны, түрі жағынан да ерекше. М.Ғабдуллин: «Мысал айтысында адам мен хайуанат, құстар арасындағы қарым-қатынас, тіршілік жайы әңгіме етіледі», [2,215] - дейді. Олай болса, мысал айтысында адам бойындағы алуан түрлі қасиеттер де мысалмен беріледі.

Мысал айтыстардың көлемі кең емес, әрі сюжеті де қарапайым, тақырып аясы әртүрлі болып келеді. Мәселен, Сыр еліне кеңінен тараған мысал айтыстардың бірі – О. Шораяқұлының «Қара шекпен мен қасқыры». Омар ақынның бұл мысалын Сыр халқы айтыс деп емес, шағын дастан ретінде қабылдайды. Жалпы, адамдар арасындағы тіршілік сырлары, алуан қарым-қатынастар, үйлесімділік, қайшылық, қарама-қарсылық сияқты толып жатқан тылсымдарды ашу Сыр сүлейлері мысалдарының негізгі өзегі болып табылады.

Мысалдардан ұлттық әдебиетте ғасырлар бойы қалыптасқан көркемдік ойлау мен дүниетанымның өз жалғасын тапқаны көрінумен қатар, өмір шындығын көркем шындыққа айналдыруда әдеби бейненің ашылуы, тәлімдік сипат тұрғысынан тың ізденістер де жасалғаны аңғарылады.

Мәселен, Б.Қабылұлының «Бұдабай мен аты» атты айтысындағы:

Ақын: Мен өзім биылғы жыл Арқа бардым,

Тасына Кішітаудың бүлік салдым.

Аты: Бұдеке, мені мініп желер едің,

Той болса, өлең болса келер едің, [3,328] - деген үзіндінің өзі

тынымсыз қозғалыстар ортасында жүрген ақынның жай-күйінен хабар береді.

Мұндай мысал айтыстарда кейіпкерлер арқылы қазақ күнкөрісі мен өнер тұтастығының қастерленгені ашылады. Мысал арқылы ой қозғаудың қай кезде де атқаратын қызметі ерекше болған, озбырлық пен зұлымдық, кулық пен сұмдық, даңғойлық пен жауыздық, жалқаулық пен енжарлық, топастық пен надандық, аңқаулық пен залымдық тағы сол сияқты әрекеттерді мысалдап, неден ғибрат алу керектігін айтып, жақсылыққа шақырған.

Жұманазар Үрімқұловтың «Тоқты мен қасқыр» мысал айтысында қасқыр сияқты кара жүрек, залымдардың соңында пәлеге жолығатынын, момын тоқтының дегеніне

жететінін мысалға айналдырып, сөйлеу тілін де ерекшелей, қасқыр мен тоқты табиғатына сай көрсеткен. Бұл кейіпкерлер ісі мен мінезінен де хабар береді

Тоқты: Қасқыр-ау, аузың құрсын ырбандаған,
Жол таппай қараңғыда тұрсам жаман.
Ер болсаң, тайлақ пенен тайды жеші,
Тоқтының несін жейсің тырбандаған.

Қасқыр: Тоқтышақ, не десең де құтылмайсың,
Ішінде шым қораның құтымдайсың.
Әдейі сені жеймін, сонсоң тайды,
Ешбірің біздің ойдан ұтылмайсың [3,344].

Сыр сүлейлері мысалдар арқылы қазақ халқының әдет-ғұрып, салт-сана көрінісін де аша алды. Олар шығыс әдебиетінде бар үлгілерді пайдалану арқылы қазақ әдебиетінің алтын қорын байытқан.

Сыр сүлейлерінің мысал өлеңдерін шартты түрде болса да, төмендегідей топтауға болады:

1. Өсиеттік үлгідегі мысалдар.
2. Аңыздар мен шығыстық үлгідегі мысалдар.
3. Мысал айтыстар.
4. Дастан-хикаялық үлгідегі мысалдар.
5. Діни танымдық мысалдар

Тағы бір айта өтетін жәйт – Сыр сүлейлерінің кейбірі осы аталған топтардың бір, не екеуіне қатысты ғана шығармалар жазса, кей шайырларда жоғарыда көрсетілген топтаудың барлығы да кездесуі мүмкін. Мәселен, Т.Ізтілеуовтің біз білетін «Лұқпан хәкім», «Ата мен бала», «Сүлеймен мен кірпік шешен», «Төрт дос», «Дарақ пен сая», «Жолаушы мен дана», «Сүлеймен хикаясы», «Ақ құстың хикаясы», «Пайғамбар мен киік» т.б. мысалдары бар. Өз заманында да, қазіргі уақытта да Т. Ізтілеуов мысалдары ел арасында кең тараған, тіпті, сөз сайысында, алқалы топта ақын мысалдарына жүгіне сөйлеу әдетке айналған. Оның мысалдары құрылысы, баяндалуы жағынан кейде дәстүрлі мысал жанрының шеңберінен шығып, сюжетті әңгіме-новеллаға ұқсап кетеді. Біздің байқауымызша: біріншіден, ақын мысалдарында тақырып кеңінен ашылған, идеясы да нақты; екіншіден, оның мысалдарын халық терең ұғынып, үлгі алады; үшіншіден, ашық айтылмаған қорытынды жоқ жағдайда, өзінше қорытынды жасай білген; төртіншіден, шығыстық сюжетке құрылған мысалдарын қазақ елі тұрмысына бейімдеп, образдар нақтылығын арттырады.

«Біз бұл мақалада Арал, Қармақшы, Сыр өңіріндегі айтыстар ерекшелігіне, түріне, көркемдігіне, тәрбиелік мәніне және т.с.с. қатысты мәселелерді толық қамтимыз деген ойдан аулақпыз. Себебі – ол үлкен зерттеулердің нысаны, біздің алдағы жоспарларымыздың бірі. Дегенмен, негізгі мәселенің басын ашу үшін Арал, Қармақшы, Сыр өңірінде өткен айтыстардың ХХ ғасырдан бергілерінде ауызекі үлгі мен жазба үлгі қасиеттерінің бірігуін аңғаратынымызды, айтыстардың бірі халық алдында, сахнада өтсе, екіншілері – сахнадан тыс жағдайда өткенін айта өтуіміз керек» [4.].

Сыр бойындағы мысал кешегі кеңес дәуірінде де жалғасты. Соның бір мысалы ретінде Салман Әбдірәймұлының «Салманның күрмекпен айтысы» атты шығармасын айтуға болады. Айтыс Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдары өмірге келген. Мәтіннен Салманның сөз өнеріне жақындығы, турасын айтататын жүректілігі айқын аңғарылады. Айтыс мына жолдармен басталады:

Біздің колхоз әр-бір үйге тұқым күріш таратты,
Күрмегін тер, тазала, жаса – деді, жарақты.
Бұрынғы өткен патшаның да кезінде,
Көрмеп едік мұншалықты тозақты. [4.]

Алғашқы осы шумақтың өзі біздің жоғарыдағы пікірімізге дәйек болады, өйткені, Кеңес өкіметінің қылышынан қаны тамып тұрған тұста

Бұрынғы өткен патшаның да кезінде,

Көрмеп едік мұншалықты тозақты, [4.] - деп айту кез-келген адамның қолынан келмейтін шаруа екені дау тудырмаса керек. Айтыстың қалай өмірге келгені де толық көрсетілген, ұйқасы да, ырғағы да дөп түсіп, ой мен мағына тұтастығына қол жеткізген бұл жолдардың авторын бұрын елге белгілі болмаса да қалай ақын демессің. Айтпақ ойы анық, тәлімдік мәні зор, көркемдік талаптарға толық жауап беретін бұл айтыста еңбекке шақыру, еңбекті дұрыс ұйымдастыру тақырыптарының астарында іс жөнін білмес басшыларды мінеу де байқалып отырады.

Салман: Күрмек сен күріштікте өсіп тұрсың,
Күріштің арқасында су ішесің.
Күріштей сені ешкім сеппесе де,
Сен қайдан қаптап шығып өніп жүрсің?

Күрмек: Мен сені сауатты адам деуші едім,
Білетін аты жөнін әр-нәрсенің.
Біліп қой, бұнан былай ұят болады,
Әлемнің 18 мың мен бірімін. [5, 14]

Бұдан әрі айтыста ел басшылары олқылығы сыналып, күрмек өсуіне жол бермеу Салман мен күрмек диалогінде толық ашылған. «...Сыр өңірінде дамыған суырып-салма-импровизаторлық айтыс өнері бір кездегі өзінің бұлақ бастауларынан ажырап қалып, арада ұзақ уақыт өткенде ескі өрнектің үлгісімен қайта қауышқанда, көптеген сипаттарынан көз жазып қалған еді...» - деп жазады [6,4.] белгілі фольклорист-ғалым, жырау Берік Жүсіпов. Иә, бұл – шындық. Ал, жоғарыдағы біз әңгімелеп отырған Салманның күрмекпен айтысы сол ескі өрнектің заман бедерінде бір көрінуі, уақыт, қоғам, саясат құрдымына жұтылмай, сақталып қалған сипаттарының бірі екені де дау тыдырмайды деген ойдамыз.

Біздің қолымыздағы деректер де, жинақталған материалдар да Сыр өңірінде мысалдың осы кезге дейін жалғасып келе жатқанын көрсетеді. Мәселен, Әбдірасулле Аймырзаевтың «Байторы мен торы айғырдың айтысы» атты шығармасы 1960 жылдары өмірге келген. Автор Байторы Ешмағанбетов атты шопанның мініп жүрген атының күйсіздігін көріп, әрі жануарға жаны ашып осы өлеңді айтыс түрінде өмірге әкеліп, ауылға таратып жібереді. Мұны есітіп ұялған шопан астындағы атына дұрыс қарауды бастаған екен.

Байторы:

Торайғыр сені мініп қойды бақтым
Жіңішке қыл жөкеден шылбыр тақтым.
Күніге екі мезгіл сұлы беріп,
Үстіңе күні-түні жабу жаптым.
Қозғамай аяғыңды жүруші едім
Адамға кім де болса бермей сәпсім.
Жалың жоқ, жаңбырлығың ашылып тұр
Абырой әпермейсің бір жыл бақтым. [7,137.]

Торы айғыр:

Байторы мені мініп қойды бақты
Жіңішке қыл жөкеден шылбыр тақты.
Айтамын бастан аяқ бар жағдайды
Өкпелеп бүгін маған бір сөз айттың.
Тыңдашы мен айтайын бар жағдайды
Бір жылдай Бәке сізге баяндаппын.

Басыма ноқта бермей, жіп қайыстан
Мойнымнан қылғындыра кендір тақтың.
Ер тоқым оңды қалың ертгемедің
Арқама талай-талай ерің батты.
Терлікке бір жабағы былтыр өлген
Шуашты қысы-жазы жумай жаптың.
Өткен жыл қой төлдетіп жүргенінде
Мойынға ер кетті де иық бастың [7,137.]

Сыр бойындағы айтыс түріндегі мысал өлеңдер арасында абстракт ұғымдардың айтысы да кездеседі. Адамның ішкі сезімі үнемі буырқанып, толғаныс, тебіреністе жатады. Өртүрлі ойлар, кезек-кезек бас көтеріп, тайталасқа түседі. Әсіресе, адам қатты толғанып, толқығанда ашуланып, ызаланғанда екіұдай сезім бойынды билеп алатыны айдан анық. Көбінесе, мұндай жағдайда ақылды ашудың шектен кететіні мәлім. Соның кесірінен адамдар орны толмас өкінішке ұрынып жататыны да болады. Осындай жағдайларды көркемдеп, паш ететін «Ашу мен ақылдың айтысы» деген шығарманың тәрбиесі, алар үлгісі, өнегесі мол.

Ақыл: Жалмауыз әб жыландай ашу жәпіл,
Сақылдап иек пен тіс бара жатыр.
Ойпырмай, түрің жаман түк қоймассың,
Айтып кет ат-жөніңді, - депті ақыл.

Ашу: Айбатпен баратырмын жұбайыма,
Тілдесе адалына шыдаймын ба?
Қашанда аузы-басым былғанбаған,
Өлтіріп осы жерде тынайын да.

«Ашу - дұшпан, ақыл - дос» деген мақал тегіннен-тегін айтылмаған сияқты.

Жоғарыда аталғандар мысалдардың, оның ішінде айтыс түріндегі мысал өлеңдердің Сыр бойында ерекше маңызға ие болғанын, оның уақыт көшінде дамып, жаңарып, жалғасып келе жатқанын көрсетеді. Ал, Сыр сүлейлері шығармашылығындағы мысал дегенді тұжырымдай айтар болсақ, олар шығыстық үлгіде жазылған дастандарында адам тұлғасын, адам мінезін ашуда көптеген көркемдік ізденістер жасаған, әдеби бейне жасауда шеберлікке ұмтылған. Кейінгі үлгілер олар салған жолдың ізденімпаздықпен табысты жалғанғанын, мысал жанрының қазақ елі дамуындағы рөлі жоғары екенін көрсетеді. Бұл Сыр өңіріндегі мысал, айтыс түріндегі мысал өлеңдер арнайы зерттеу нысаны болуы керек деген ойға жетелейді.

Әдебиеттер:

[1] **Кудайбергенова, К.Т.** Литературный образ и образность в произведениях поэтов-сказителей земли Сыра Базар жырау и Т. Изтлеуова // Известия. Национальной академии наук Республики Казахстан. Казахский национальный педагогический университет им. Абая ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.57> 2020. Vol. 2, N 330. 202 – 211 стр.

[2] **Ғабдуллин, М.** Халық ауыз әдебиеті. – Алматы: Мектеп, 1974, - 215 б.

[3] **Қабылұлы, Б.** Шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2009, - 328 б.

[4] **Үрімқұлов, Ж.** Шығармалар жинағы. – Астана: Фолиант, 2009, - 344 б.

[5] **Әбілов, А.** Салманның күрмекпен айтысы «Сыр бойы» газеті № 161-162. 26.10.2019.

[6] Сырда өткен сөз сайыс. Алматы; Арна, 2009, - 344 б.

[7] **Аймырзаев, Ә.** Аманат: ЖШС «АБДИ», 2009,-300 б.

ПРИМЕРЫ ЖАНРА ПОЭТОВ-СКАЗИТЕЛЕЙ СЫРА

А.Абилов, К.Т.Кудайбергенова,

Кызылординский университет имени Коркыт Ата

Кызылорда, Казахстан

Аннотация. В сложной современной действительности, в потоке средств массовой информации, которые далеко не всегда оказывают положительное воздействие на формирование необходимых нравственных качеств, молодому поколению становится все труднее разобраться - что для него истинно, а что ложно. Наши взгляды на сущность основных понятий и факторы развития духовно-нравственного воспитания опираются на ключевые понятия для поиска новых идей.

В литературоведческой науке понятия «образ», «образность», «персонаж», «портрет» можно объединить в одно понятие «образ». Наряду с языковыми средствами выразительности, используемыми в художественном произведении для живости, красочности изображения, одним из средств создания художественности является образность.

Ключевые слова: образ, духовные ценности, поучительные мысли, национальная духовность, заветные наставления, воспитания, сказители Сыра, состязаний.

CHEESE SLEYLERINI THOUGHT GENRE

Abilov Aldazhar, Kudaibergenova Kunimzhan

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan,

Annotation. The relevance of studying the works of the older generation, which created the scientific basis for the ideas of the Kazakhs in the field of education and left a rich legacy. The works of poets created by Korkyt Ata are distinguished by deep tales, poems, aitys, proverbs, examples for the next generations. Human values are the main motto of the creative activity of the Syr Darya. They were able to teach young people through their works of art, in a good way, self-knowledge, hostility to evil, desire for good, kindness, love. For the Kazakh people, the most important qualities are the desire for good, the education of human qualities, kindness, generosity, the ability to be calm and reasonable.

Key words: Spiritual values, instructive thoughts, national spirituality, testamentary proverbs, educational lessons.

УДК 631.353.:633.2

ОБОСНОВАНИЕ ОПТИМАЛЬНЫХ КОНСТРУКТИВНЫХ ПАРАМЕТРОВ ЛОТКА К ПРЕСС-ПОДБОРЩИКАМ ДЛЯ БОКОВОЙ ВЫГРУЗКИ ТЮКОВ

Аханов С.М., кандидат технических наук, старший преподаватель
e-mail: serik.ahanov@mail.ru

Абуова Н.А., кандидат педагогических наук, старший преподаватель
e-mail: nabat_71@mail.ru

Байжанова Б.К., кандидат сельскохозяйственных наук, и.о.ассоциированный профессора
e-mail: bibi64@inbox.ru

Нуржан Д.Ж., PhD, старший преподаватель
e-mail: danabek_80@mail.ru

Кызылординский университет им.Коркыт Ата, Айтеке би 29А, Республика Казахстан

Аннотация. Основная задача сельского хозяйства – это обеспечение населения Республики Казахстан продуктами питания. В соответствии с программой Правительства Республики Казахстан по импортозамещению и увеличению продукции растениеводства и животноводства является актуальной задачей сельскохозяйственного производства.

В статье рассматриваются вопросы повышения продуктивности животноводства и увеличения поголовья, и утверждается, что их решение во многом зависит от создания прочной кормовой базы. На повышение удоев молока и привесов мяса в зимний стойловый период влияет прессованное сено. В годовой структуре кормового рациона доля прессованного сена достигает 54%. Так, в 1 кг сена содержится 8...15% протеина, 23...32% клетчатки и до 30 мг каротина.

Прессованное сено можно хранить до трех лет, не теряя при этом питательных качеств, что позволяет хозяйствам создавать страховой запас.

Природно-климатические и производственные особенности Кызылординской области позволяют заготавливать высококачественное прессованное сено в инженерно-рисовых оросительных системах.

Ключевые слова: Сено, кормовая культура, погрузка, транспортировка, агрегат, пресс-подборщик.

Введение. Кормовая культура в условиях области возделывается в рисовом севообороте и отличается малой конфигурацией полей. В связи с малыми размерами полей агрегаты применяются недостаточно эффективно, что приводит к увеличению сроков заготовки прессованного сена и к снижению качества заготавливаемого сена, а также росту материальных и денежных затрат.

При этом важным направлением обеспечения эффективности использования агрегатов для заготовки прессованного сена в условиях рисового севооборота является оптимизация их параметров и режимов работы. Малые размеры рисовых чеков не позволяют использовать пресс-подборщиков с лотком-склизом для одновременной погрузки малогабаритных тюков в кузов рядом идущего транспортного средства или прицепного прицепа. Основными недостатками лотков-склизом являются простота пресс-подборщика при задержке транспортных средств и их отсутствии, низкая маневренность агрегата и затраты времени на замену транспортного средства. Технологический процесс заготовки прессованного сена включает следующие основные операции: подбор и прессование, погрузка и транспортировка тюков к месту укладки. Эффективность использования агрегатов во всех операциях зависит от их взаимосвязанной работы.

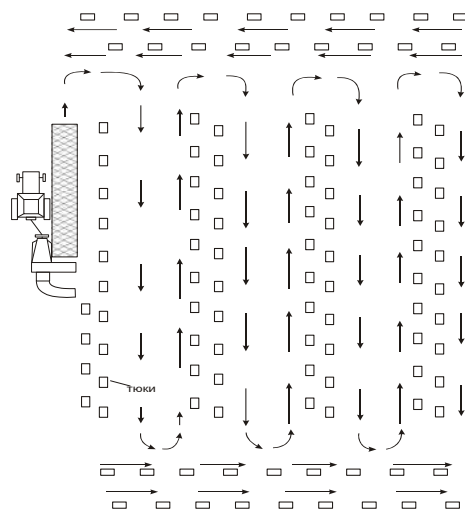
Материалы и методы исследования: Исследования технологического процесса заготовки прессованного сена в условиях инженерно-рисовых оросительных систем не проводились, отсутствуют также исследования по усовершенствованию конструкции пресс-подборщиков для работы в рисовом севообороте.

Совершенствование конструкции пресс-подборщика и повышение эффективности использования агрегатов для заготовки прессованного сена на основе современных методов оптимизации является актуальной задачей, имеющей важное научное и практическое значение. В условиях рисового севооборота из-за малых размеров рисовых полей лотки-склизы преимущественно не применяются. Основным недостатком при использовании лотков-склизом в условиях Кызылординской области является получение тюков повышенной плотности ($180-220\text{кг/м}^3$), которые снижают качество заготовленного сена. При сбросе тюков прямо в поле (без лотка-склизы), оставленные ряды тюков создают помехи не только для самих пресс-подборщиков, но и для погрузчиков и транспортных средств.

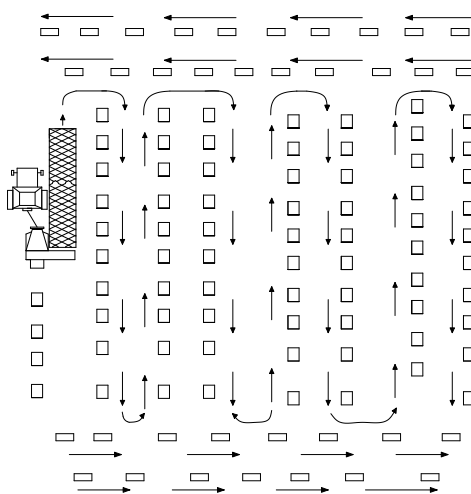
На основе проведенных анализа и полевых опытов предлагается гипотеза о разработке конструкции рабочего органа к пресс-подборщикам для боковой выгрузки тюков, позволяющая сдвинуть (сблизить) ряды сформированных тюков на расстояние l_i . Для обоснования параметров «Г» образного лотка применен математический аппарат, обеспечивающий снижение материальных и трудовых затрат через кинематические показатели агрегатов прессования, погрузки и транспортирования тюков.

При этом необходимо представить «Г»-образную конструкцию лотка (далее лоток) к пресс-подборщику для боковой выгрузки тюков. Пресс-подборщик представляет собой в частности прессовальную камеру, установленную на колесном ходу. На выходе прессовальной камеры навешан выходной лоток с несущей трубой. Лоток состоит из боковых направляющих труб и выполняющих своеобразную роль роликов труб, уменьшающих силы трения при повороте тюков. Направляющие трубы закреплены на несущей трубе при помощи охватывающих поясов. Технологический процесс заготовки сена с лотком для боковой выгрузки происходит следующим образом: после подбора

валков люцерны растительная масса спрес-совывается в тюки и после обвязки проталкивается по направляющим лотка и укладывается на землю. Предлагаемая конструкция лотка позволяет сблизить сформированные ряды тюков примерно на 2,0-2,5 метра по сравнению с существующей конструкцией, что значительно сокращает затраты труда погрузчиков и транспортных средств на последующих операциях. Также имеет место освобождение поворотных полос от тюков, которые создают трудности для поворота самих пресс-подборщиков, что видно из рисунка 1.

а) с использованием предлагаемого «Г» образного лотка для боковой выгрузки тюков в поле

б) существующий способ выгрузки тюков в поле

Рисунок 1- Схема работы пресс-подборщика при прессовании и укладке тюков

Сближение выгружаемых в поле рядов тюков обеспечивает снижение трудоемкости погрузки и повышает производительность труда через коэффициенты рабочих ходов агрегатов.

Анализ и обсуждение исследования. Схема сил, действующих на лоток для боковой выгрузки тюков представлена на рисунке 2.

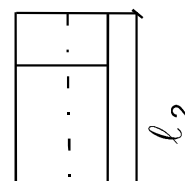

Рисунок 2- Схема сил, действующих на лоток для боковой выгрузки тюков

Основным критерием для обоснования параметров конструкции лотка является усилие проталкивания тюков по лотку P_{Σ} , которое определяется в виде:

$$P_{\Sigma} = P_{T_1} + P_{T_2} + P_{T_3}, \quad (1)$$

где P_{T_1} - усилие, необходимое для проталкивания тюков через прямолинейные участки лотка, включая прессовальную камеру, Н;

P_{T_2} - усилие проталкивания тюков через криволинейные участки лотка, Н;

P_{T_3} - усилие, необходимое для перемещения лотка при работе пресс-подборщика, Н.

Усилие проталкивания тюков через прямолинейные участки лотка определяется в виде:

$$P_{T_1} = P_{T_{11}} + P_{T_{12}} = l_1 \cdot \rho \cdot f \cdot g \cdot a \cdot b \cdot n_1 + l_2 \cdot \rho \cdot g \cdot a \cdot b \cdot f \cdot n_2, \quad (2)$$

или

$$P_{T_1} = \rho \cdot f \cdot g \cdot a \cdot b \cdot (l_1 n_1 + l_2 n_2), \quad (3)$$

где l_1, l_2 - соответственно прямолинейные участки приспособления до и после криволинейного участка, м; ρ - плотность тюка, кг/м³; g - ускорение свободного падения, м/с²; f - коэффициент трения тюка по направляющим лотка; n_1 и n_2 - соответственно количества тюков в участках l_1 и l_2 , шт; a, b - соответственно ширина и высота тюка, м.

Усилие проталкивания тюков через криволинейный участок лотка определяется по формуле:

$$P_{T_2} = \rho \cdot g \cdot a \cdot b \cdot R \cdot n_3 \cdot (\sin \alpha + f \cos \alpha), \quad (4)$$

где R - радиус изгиба, м; α - угол поворота криволинейного участка лотка, градус; n_3 - число тюков, проходящих через криволинейный участок.

Усилие, необходимое для перемещения пресс-подборщика с лотком определяется по формуле:

$$P_{T_3} = m_l g, \quad (5)$$

где m_l - масса конструкции лотка, кг.

Мощность, затрачиваемая на проталкивание тюков определяется в виде:

$$N_T = P_{T_1} \cdot V_{TЛ} + P_{T_2} \cdot V_{TЛ} = V_{TЛ} (P_{T_1} + P_{T_2}), \quad (6)$$

где $V_{TЛ}$ - скорость перемещения тюка по лотку, м/с.

Мощность, затрачиваемая на работу пресс-подборщика с лотком определяется в виде:

$$N_{П} = V_{TЛ} (P_{T_1} + P_{T_2}) + m_k g V_p, \quad (7)$$

где V_p - скорость движения пресс-подборщика, м/с.

Основными параметрами, определяющими конструкцию лотка являются в соответствии с рисунком 3, необходимая длина лотка L_l , радиус изгиба R , угол поворота α_l , усилие проталкивания P_T и усилия перемещения P_{T_3} , через которых определяются мощности затрачиваемые на проталкивание тюков N_T и перемещения с лотком по полю $N_{П}$.

В соответствии с (2,3,4,5) усилие проталкивания тюков по лотку состоит из трех составляющих:

$$P_{\Sigma} = P_{T_1} + P_{T_2} + P_{T_3}, \quad (8)$$

При этом P_{T_1} из (13) определяет усилие проталкивания тюков через прямолинейные участки l_1 и l_2 .

На рисунке 3 представлены зависимости усилия P_{T_1} от угла изгиба, длины прямолинейных участков лотка для боковой выгрузки тюков l_1 , l_2 и от количества тюка.

На рисунке 4 показана зависимость массы конструкции лотка от его длины.

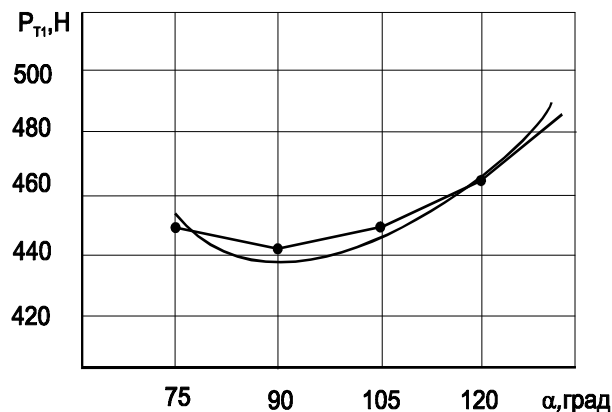

Рисунок 3- Зависимости усилия проталкивания тюков P_{T_1} через прямолинейные участки лотка для боковой выгрузки от

угла изгиба α их длины l_1 и l_2

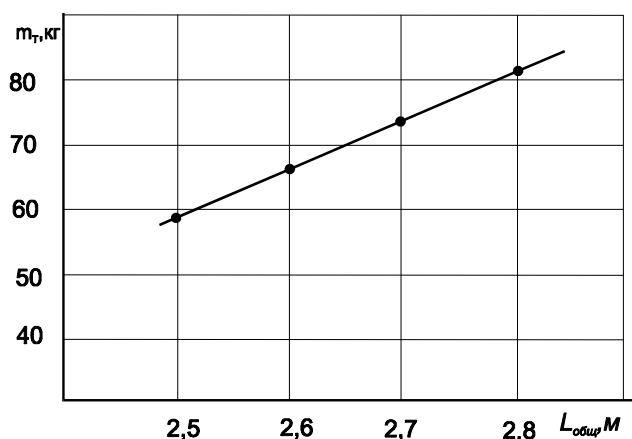

Рисунок 4- Зависимость массы лотка m_T от его длины $L_{общ}$

В таблице 1 представлены результаты определения общего усилия по проталкиванию тюков по лотку и перемещению пресс-подборщика с лотком $P_{\Sigma} = P_{T_1} + P_{T_2} + P_{T_3}$ полотку для боковой выгрузки.

Таблица 1. Результаты определения общего усилия, необходимого для работы пресс-подборщика с лотком для боковой выгрузки тюков P_T , Н.

Радиус поворота лотка, м	Усилие проталкивания тюков P_T , Н.			
	угол поворота лотка α , град			
	75	90	105	120
1,0	686,37	648	780,04	849,3
1,2	730,37	691,2	839,31	915,49
1,4	774,3	734,4	898,56	981,676
1,6	818,262	777,6	957,76	1047,84

Выводы. В условиях Кызылординкой области вследствие малых размеров полей на заготовке прессованного сена пресс-подборщики с лотками-склизами не используются. Для эффективности использования агрегатов в операции прессования б погрузки и транспортировки тюков предложена конструкция лотка для боковой выгрузки к пресс-подборщикам, обеспечивающая максимальное сближение тюков с двух валков сена. Для определения конструктивных параметров лотка для боковой выгрузки тюков к пресс-подборщикам разработаны аналитические зависимости позволяющие определить на основе усилия проталкивания тюков P_T необходимую потребляемую мощность N_T .

Среднее значение коэффициента трения по результатам опытов составило: $f = \frac{P_T}{m_T g} = 0,2$, а коэффициент качения на изгибе лотка составляет $\mu_{кач} = 0,06$. При полной загрузке лота четырьмя тюками усилие в криволинейном участке при угле изгиба $\alpha = 75^0$ составляет $P_{T_2} = 232$ Н, а при $\alpha = 90^0$ - $P_{T_2} = 210$ Н, а при $\alpha = 120^0$ усилие P_{T_2} равно $P_{T_2} = 336$ Н.

Литература

1. Перспективные технологии заготовки травянистых кормов. /Под ред. П.С. Авроманко. – Минск.: Уражай.-1990.- 216 с.
2. Зангиев А.А., Тыныштыкбаев Б.Е., Аханов С.М. Исследование технологического процесса заготовки прессованного сена //Материалы международной научно-практической конференции: сб.научн. тр. МГАУ, 2000.– С.39-42.
3. Алдошин Н.В. Индустриальная технология производства кормов. –М: Агропромиздат, 1986.– 175 с.
4. Мухин А.И. Изыскание и исследование рационального комплекса машин для заготовки сена в прессованном виде.–М.:ВИСХОМ, 1979.- 28 с.
5. Поединок В.Е. Комплексная механизация заготовки кормов.–М: Агропромиздат, 1986.- 223 с.
6. Легкоступ С.С. Почкелов Ю.А. Организация производства кормов на индустриальной основе. М.: Колос, 1984, 207 с.
7. Горбачев И.В., Хаманский В.М., Косицын И.И. Машины для прессования сена, подбора и транспортировки тюков и рулонов.–М:Высшая школа, 1984.- 119 с.
8. Зинченко И.Ю. Приготовление объемистых кормов.- Л.: Агропромиздат. Ленингр. отд-е, 1985.-182 с.
9. Жунисбеков П.Ж., Мамедалиева Г.А. Технологические комплексы машин для заготовки кормов из люцерны //Материалы международной научно-практической конференции молодых ученых и аспирантов //Сб.научн.тр.- Алматы, 1997.– С.234-238.
10. Абилжанулы Т. Основы разработки машин для приготовления стебельных кормов.- Алматы, 2001.– 180 с.
11. Комплексная механизация кормопроизводства./ Пол ред. И.А. Долгова.-М.: Агропромиздат, 1987.-271 с.
12. Сечкин В.С. и др. Технология заготовки сена в малогабаритных тюках. М.: Колос. 1978.- 256 с.
13. Корма. Приготовление, хранение, использование. Справочник. М.: Агропромиздат, 1990, 255 с.
14. Легкоступ С.С. Почкелов Ю.А. Организация производства кормов на индустриальной основе. М.: Колос, 1984, 207 с.

SRSTI 633.289

Technology of growing various crops in crop rotation based on rice (*Oryza sativa* L.) in the Kyzylorda region, Kazakhstan

Tokhetova Laura¹, Baizhanova Bibigul¹, Nurymova Raushan¹, Akhanov Serik¹,
Tihomir Predić²

¹Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Aiteke Bi str 29A,
Republic of Kazakhstan

²Agro-ecology Department, Agricultural Institute of the Republic of Srpska, Knjaza Miloša 17, Banja
Luka 78000, Bosnia and Herzegovina,

Abstract. In the Aral Sea basin of Kyzylorda region, Kazakhstan, rice (*Oryza sativa* L.) is a main crop and annually occupies more than 45% of the total area of agricultural crops. However, about 90% of Syr Daria River waters is consumed for agricultural purposes, mainly for irrigation of paddy fields. In addition, there is an annual variability in the volume of water during the growing season, which creates certain threats to ensuring guaranteed water supply to irrigated lands and may pose a desertification risks. In addition, in the studied region, due to insufficient application of phosphorus fertilizers nutrient imbalance has been observed in the soil. The aim of the research was to develop sustainable production of rice by introduction of diversified cultures such as barley, soybean and rapeseed: *Hordeum vulgare* (L.), *Glycine max* (L.) and *Brassica napus* (L.), respectively, in a rice-based crop rotation and application of

the different doses of mineral fertilizers in the Kyzylorda region. The results of the study showed that application of phosphorus as the main fertilizer at a dose of 90 kg ha⁻¹ gives a significant increase in yield. Studied barley and rapeseed crops showed better adaptability to the specific agroecological conditions. These crops are recommended to be introduced into the rice crop rotations in order to produce rice using environmentally friendly technology.

Keywords: diversification, fertilizer, rice, crop rotation, phosphorus.

Introduction. Desertification in Kazakhstan affects the country's environment, agriculture and animal husbandry. Due to the arid climate, water has become a priority in the socio-economic development of Aral sea region of south Kazakhstan. It is critical to quickly and accurately identify the locations of desertification land and grasp the main causes of desertification in different regions of Kazakhstan.

In Kyzylorda region, rice (*Oryza sativa* L.) is the main crop and annually occupies more than 45% of the total area under crops. The importance of rice for the region as an economic, ecological, and cultural is huge, while its role as a reclamation culture is invaluable. Irrigated agriculture consumes 90% of water in the Aral Sea basin (OECD 2020). The water resources of the Syr Darya river are expected to decrease by 20% by 2020 (REFS), and there is an annual variability in the volume of water during the growing season, which creates certain threats to ensuring guaranteed water supply to irrigated lands (Zou et al. 2019). According to the State Program for Water Resources Management of the Republic of Kazakhstan, it is expected to stabilize the rice cultivation area at the level of 60-65 thousand hectares until 2040. In addition, continuous cultivation of monoculture, particularly rice, may result in deterioration of soil fertility and quality (Jat et al. 2012; Gutorova and Sheudzhen 2017; Hufnagel et al. 2020), rise of pests, diseases or weed problems (Hati et al. 2013; Sharma et al. 2017).

According to scientists from the Kazakh Research Institute of Rice Cultivation, production of rice, allows reduction of soil salinity due to washing the salts downward. However, in order to obtain high rice yields and at the same time to combat desertification processes, new technologies need to be introduced adapted to the specific regional climatic and economic conditions. In the region, the active development of the livestock industry, the opening of a large feed mill and many feedlots have already created a high demand for fodder crops. Nowadays, alfalfa is actively introduced in the rice-based crop rotations. In addition, barley, wheat, millet, corn and other crops are in high demand in the region.

Cultivation of perennial grasses, mainly alfalfa, is the determining factor in maintaining and increasing soil fertility (Dedov et al. 2016; Bondarenko 2019). Many studies have shown that along with the traditional rice, crops such as barley, oats, rapeseed, sorghum, millet, soybeans, safflower may greatly contribute to a rational use of the bioclimatic potential of the region (Ray et al. 2009; Ali et al. 2012; Jat et al. 2012; Orazkhan et al. 2016; Cuevas et al. 2019; Hufnagel et al. 2020). The listed studies confirm that diversification of rice growing fields can both improve soil quality parameters and at the same time save water for irrigation. Particularly, in the semi desert of Aral Sea region where a shortage of irrigation water is highly urgent, upland crops can save water using the moisture accumulated after rice. They are able to form a high yield without a single irrigation. With a short growing season, these crops mature before the onset of the dry season and allow rational use of resources with the possibility of reusing these fields for other crops. Kui Liu et al. (2019) suggested that in changing climatic conditions, diversifying traditional rapeseed systems based on wheat or fallow using lentils and *B. Junce* (L.) will increase the system productivity and yield stability in different environments. Assefa et al. (2021) found that the rice-based cropping systems including diversified crops had a relatively higher income than traditional systems. In reviewing existing publications, Hamidov et al. (2016) found that there are many gaps in research knowledge regarding the agricultural land use to sustainable development in the Aral Sea basin. The hypothesis was that barley and rapeseed has a better adaptability to a specific climatic condition and therefore can be included in a rice-based crop rotation system in order to obtain organic rice production. The main goal of our research was to study effect of introduced diversified crops in three different rice-based crop-rotation systems

and the effect of various doses of mineral fertilizers on indicators of productivity of diversified crops in the Aral Sea region, Kazakhstan.

Description of the study site. Kyzylorda region ([45°0'N 64°0'E](#)) is located in the south of the Republic of Kazakhstan along the lower reaches of the Syr Darya River and occupies a significant part of the Turan lowland with a flat relief (50-200m above sea level). On the left bank of the Syr Darya River- vast expanses of hilly-ridge sands of the Kyzylkum desert. On the right bank of the Syr Darya there are hills (288 m), sands (Aryskum, etc.) and shallow basins occupied by Takyr-like salt marshes (Calcisols, WRB 2015). In the north, there are massifs of hilly sands. In the west the region includes the northern and eastern parts of the Aral Sea. Sands, almost devoid of vegetation, occupy a significant part of the territory. On fixed sands, wormwood-fescue and saltwort vegetation are grown. In spring, ephemeral plants also appear. The climate of the site studied is sharply continental and extremely arid with long hot and dry summers and relatively warm, short and little snowy winters. In the Kyzylorda region, an average temperature is 11.9°C and the amount of precipitation is about 100-140 mm per year. The experiment was a part of the ICARDA project that was conducted in 2017-2019.

The research was carried out at the research and production station of the LLP “KazNII of Rice Cultivation named after I. Zhakhaev”. Studied diversification crops were placed on the predecessor of rice. The soil of the experimental site was an Anthrosols Irragic (WRB 2015) with a low humus content of up to 1% and a high value of a dry residue 0.65-0.88%. Salinity type is chloride-sulfate, moderately saline.

Figure 1. Map of Kazakhstan and the studied Kyzyl-Orda region. (source: Philippe Rekacewicz, Emmanuelle Bournay, UNEP/GRID - Arendal (<https://www.grida.no/resources/5348>))

Materials and methods. Two field experiments were studied. In the rice-based crop rotation experiments, three schemes containing alfalfa, melilot and diversification crops (barley, wheat and oat) were studied and compared (Table 1). In the fertilization experiment, the diversification crops barley (*Hordeum vulgare* L.), soybeans (*Glycine max* L.) and rapeseed (*Brassica campestris* L.) were studied with four different doses of N:P:K fertilizers:

1. N0P0
2. N60P90
3. N90P90
4. N60+30P90

The object of research was domestic varieties of diversification crops: Barley -, „Asem”; soybean -, „Misula”; rapeseed- „Jubilee”. The area of each treatment (plot) was 50 m², the seeding rates were: for barley - 4 million seeds per 1 ha; soybeans - 85 thousand seeds per ha; rapeseed 1.2 thousand seeds per ha. Germination was determined based on the number of grains per 1 m² with the following values: barley - 400 pieces; soybeans - 85 pcs; rapeseed - 120 pcs. Counting of the harvest was carried out on a plot basis. Determination of the qualitative

composition of grain was carried out in the analytical laboratory of the Kazakh Research Institute of

Agriculture and Crop Production (Almaty): protein content by the Kjeldahl method. Approximately 1 g of raw material was hydrolyzed with 15 mL concentrated sulfuric acid (H₂SO₄) containing two copper catalyst tablets in a heat block at 420 °C for 2 h. After cooling, H₂O was added to the hydrolysates before neutralization and titration. The amount of total nitrogen in the raw materials were multiplied with both the traditional conversion factor of 6.25 (Kjeldahl 1883) and species-specific conversion factors (Lourenço et al. 2002) in order to determine total protein content. Starch was determined by the polarimetric method (Mineev 2001). This method includes a double polarimetric determination. In the first determination, the sample was treated with warm diluted hydrochloric acid, clarified and filtered. The optical rotation of the resulting solution was determined. In the second determination, the sample was extracted with 40% ethanol and filtered.

Results and discussions.

Crop rotations schemes. Taking into account the results of our previous studies with barley (Tokhetova et al. 2017, 2020; Nuryanova et al. 2020) we have developed new scientifically sound schemes of rice-based crop rotations with inclusion of diversified crops. The load of rice in a rotation was 37.5-50% (Table 1).

Table 1. Place of diversified crops in the recommended rice-based crop rotation schemes

Field no.	Scheme-1	Scheme - 2	Scheme - 3
1	DC + alfalfa	DC + alfalfa	DC + alfalfa
2	Alfalfa 2 nd year	Alfalfa 2 nd year	Alfalfa 2 nd year
3	Alfalfa 3 rd year	Alfalfa 3 rd year	Alfalfa 3 rd year
4	Rice	Rice	Rice
5	Rice	Rice	Rice
6	DC + melilot	DC + sorghum	DC + melilot
7	Melilot 2 nd year	Rice	Melilot for green manure + rice
8	Rice	Rice	Rice
share of crops in the rotation	DC – 25%; Alfalfa – 25% (37.5%); Melilot – 12.5% (25%); Rice – 37.5%	DC – 25% (sorghum – 12.5%); Alfalfa - 25% (37,5%); Rice – 50%	DC – 25%; Alfalfa – 25% (37.5%); Melilot – 25%; Rice – 50%

Note: DC – diversified cultures (barley, soybean and rapeseed)

In all three schemes, diversification crops were placed on the 1st and 6th fields after rice, which leaves a large supply of moisture, ensuring an even (simultaneous) shooting and respectively, the formation of an optimal stemming and total yield. Rice is a semi-aquatic plant, which requires a water-saturated environment during most of its life cycle (Qin et al. 2020) thus leaving high moisture reserves in soil. When placing crops on the post-rice fields, spring water-recharge irrigation is not carried out, since the available moisture ensures normal growth and development of plants throughout the growing season. This approach can be a part of the environmentally friendly rice-production.

Table 1 shows that diversification crops (DC) in the 1st field are sown as cover crops of alfalfa. On the 6th field of the 1st and 3rd crop rotation schemes, melilot is used as a cover crop, and on the 6th field of the 2nd scheme, DCs are sown. Because sorghum is a moderately salt-tolerant crop (Soni et al. 2021), after harvesting the DCs, it is possible successfully cultivate sorghum or millet as a second crop and green fodder. We suggest that this approach can contribute to a rational and effective use of lands because less irrigation will reduce secondary

salinization at the same time saving water, while inclusion of DCs will facilitate maintaining soil health (Soni et al. 2021).

As a result of the short growing season, and therefore due to early harvesting of barley, the grasses released earlier from the cover crop and develop well in late summer and autumn, implying that it can be used as a cover crop in rice crop rotation too. After harvesting of the clean barley sowing, millet can be successfully cultivated, whose optimal sowing time coincides with the beginning of summer.

Perennial grasses leave behind a huge amount of organic residues in the form of roots, fallen leaves and stems (Alborova et al. 2012; Bondarenko 2019). When symbiotic nitrogen fixation is activated, alfalfa crops form a more powerful root system, and after harvesting, they leave about 2.9 t ha⁻¹ of organic matter and up to 55 kg ha⁻¹ of nitrogen in the soil. Besides, alfalfa helps to control weeds, including such malicious weed of rice fields as *Phragmites australis* (L.) (Doev 2017).

However, in Aral Sea region, a limiting factor in the diversification of crop production is a lack of varieties of oilseeds and legumes zoned in the Kyzylorda region. In this regard, there is a need to expand works on environmental testing of wider choice in the production of crop varieties, in order to select the most adapted to local conditions.

Fertilization experiment with inclusion of diversified crops

Germination. Of all agricultural practices, one of the leading places in increasing the productivity of agricultural crops belongs to fertilizers. For the formation of a high yield, rapeseed requires an increased supply of mineral nutrients and, in turn, responds well to their presence in soil. On saline soils of rice systems with a dry residue 1.0% and more, germination of the crops is suppressed, which entails a strong inhibition of growth processes (Paul 2012; Qin et al. 2020). Bahizire (2007) reported that the emergence of 12 canola cultivars reduced by an electrical conductivity (EC) of 8 dS m⁻¹. Our results showed that on saline soils of rice systems, soybean plants did not show good development. In particular, their shoots appeared on the 19-21st day after sowing (Table 2), while the phase of full ripeness lasted until mid-September, implying poor growth intensity under the given conditions. On the contrary, rapeseed seedlings appeared very quickly and amicably, already on the 12-13th day after sowing on April 17. The branching phase took place between May 11-17. The density of plants standing of rapeseed was higher than of soybean plants (Table 2).

In the treatment without fertilization, low germination was observed for soybean that amounted to only 29.4%. For barley and rapeseed, the germination was 42.3 and 50.8 %, respectively. In comparison with other crops, application of mineral fertilizers on barley did not reveal any significant difference between the treatments. Only a slight increase by 2.3% in germination was noted on the N90P90 treatment compared with the control.

A different trend was observed for the soybean and rapeseed plants, where the application of nitrogen at a dose of 60 kg has led to a slight increase in seed germination by 9.4 and 5.0%, respectively. And the application of phosphorus at a 90 kg ha⁻¹ dose in the treatments with nitrogen N60 and N90 resulted in a significant increase in seed germination, in particular, in the treatments with nitrogen and phosphorus at 90 kg ha⁻¹: for soybeans by 14.1%, for rapeseed - 9.2%.

In ecologically unfavorable conditions of the Aral Sea region, the germination capacity of seeds in many respects depends on the completeness of seedlings, optimal stalk and total yield.

Plant development. The application of mineral fertilizers contributed to the lengthening of the vegetation of plants for all the crops. At the same time, a certain dynamics was observed: with an increase in the dose of fertilizers, the duration of the growing season increased by 2-3 days. No significant difference was found between the N60P90 and N60+30P90 treatments. An extension of the growing period by 6-8 days was noted on the N90P90 treatment in comparison with the control without fertilization. This favorably influenced the establishment and

formation of generative organs. Therefore, in this treatment, the grain content in the barley ear and the number of seeds in the pod in rapeseed and soybeans was the highest.

Plant height is one of the determining factors in the zoning of a particular variety of barley in the conditions of rice-based crop rotation in the Kyzylorda region, since it is mainly cultivated as a cover crop for perennial grasses. A similar pattern as for the growing period was observed for the height of plants. With an increase in the dose of mineral fertilizers, the plant height also increased. In the treatment N90P90, the height of barley plants was 65.1 cm against the control 53.5 cm; in soybeans - 63.4 cm, against the control 47.7 cm; and in rape - 156.7 cm, against the control 119.8 cm.

As known, plant growth is inhibited on saline soils. One of the solutions to this problem is the creation of salt-tolerant varieties of barley with the application of the optimal dose of mineral fertilizers. In our experiments, this was the treatment with N90P90, which allowed obtaining the barley plants with optimal stem size (above 60 cm), which prevents the overgrowth of grasses above the cover crop.

The results showed a high responsiveness of the rapeseed crop to the application of mineral fertilizers. In the control treatment, the rapeseed yield was only 0.87 t ha⁻¹, while in the fertilized treatments it reached 1.49 – 1.95 t ha⁻¹, significantly exceeding it by 0.62 – 1.08 t ha⁻¹, or 71.3 - 124.1%. An increase in the yield on soybean and barley was approximately the same amounting to 17.3 - 57.3% and 16.5 - 52.6%, respectively (Table 3).

Application of phosphorus, as the main fertilizer, in a dose of 90 kg ha⁻¹ resulted in a significant increase in the yield and other plant characteristics of all the crops studied. When comparing the 2nd and 3rd treatments, which are differing only in the dose of phosphorus fertilizers, a higher increase in yield was observed on barley – 0.35 t ha⁻¹ and rapeseed – 0.23 t ha⁻¹, while for soybean, the increase amounted to 0.13 t ha⁻¹. This was because the soils of rice systems are very responsive to phosphorus on the studied region. There has long been an imbalance between the main types of nitrogen and phosphorus fertilizers, associated with the economic difficulties of rice-growing farms, where, phosphorus fertilizers are often not applied or are applied in insufficient quantities.

Analysis of grain quality of barley and soybeans showed that application of only N at a dose of 60 kg leads to both an increase in protein content and protein yield per hectare for both crops. A further increase in the dose of mineral fertilizers had a positive effect on the increase of protein content in barley grain and in soybean seeds. In particular, the N90P90 treatment provided a significant increase of the protein content, in comparison with the control treatment: in barley grain - 14.5%, against the control variant - 11.5%; in soybean seeds - 23.5%, against the control - 20.5%. However, although the protein content in grain of barley is almost two times inferior to soybeans, in terms of protein yield per hectare it exceeds by 0.13 tonnes, due to the higher grain yield.

Treatment	Barley							Soybean							Rapeseed						
	number of shoots, pcs m ⁻²	germination, %	growing season, days	plant height, cm	protein content, %	number of plants, pcs m ⁻²	preservation, %	number of shoots, pcs m ⁻²	germination, %	growing season, days	plant height, cm	protein content, %	number of plants, pcs m ⁻²	preservation, %	number of shoots, pcs m ⁻²	germination, %	growing season, days	plant height, cm	protein content, %	number of plants, pcs m ⁻²	preservation, %
N0P0	169	42.3	80	53.5	11.5	150.3	88.9	25	29.4	96	47.7	20.5	14	56.0	61	50.8	90	119.8	34.0	56	91.8
N60	173	43.3	82	60.7	12.5	163.5	96.2	33	38.8	98	50.1	21.5	20	60.6	67	55.8	3	139.2	34.6	63	4.0
N60P90	172	43.0	84	60.9	12.5	167.8	97.5	35	41.2	99	52.5	21.8	23	62.2	70	58.3	95	137.8	34.6	66	94.3
N90P90	176	44.0	86	65.1	14.5	166.0	96.5	37	43.5	102	63.4	23.5	25	71.4	72	60.0	98	156.7	34.5	69	95.8
N60+30P90	170	42.5	85	59.8	13.0	169.8	96.5	34	40.0	100	55.9	21.5	23	67.6	69	57.5	96	146.1	34.8	65	94.2
LSD05	0.85	0.92	1.21	1.96	0.56	2.34	1.84	1.26	0.97	0.28	2.37	1.02	1.38	2.04	0.93	1.34	1.29	2.34	0.24	1.21	0.98

Table 2. Influence of mineral fertilizers on economically valuable traits of the studied diversification crops

Treatments	barley				soybean					rapeseed					
	Number of grains from plant, pcs	Weight of 1000 grains, g	Grain yield, t ha ⁻¹	Increase in relation to control	Number of grains from 1 plant, pcs	Weight of 1000 grains, g	Seed yield, t ha ⁻¹	Increase in relation to control	Number of grains from 1 plant, pcs	Weight of 1000 grains, g	Seed yield, t ha ⁻¹	Increase in relation to control			
N0P0	21	37.8	1.88	-	21	101.3	0.75	-	965	2.3	0.87	-			
N60	25	39.3	2.19	0.31	6.5	26	104.5	0.88	0.13	7.3	1109	2.5	1.49	0.62	1.3
N60P90	28	40.5	2.54	0.66	5.1	32	109.8	1.05	0.30	0.0	1774	2.9	1.72	0.85	7.7
N90P90	36	42.4	2.87	0.99	2.6	39	112.7	1.18	0.43	7.3	2515	3.2	1.95	1.08	24.1
N60+30P90	32	41.0	2.50	0.62	3.0	37	110.0	1.07	0.32	2.7	1800	3.0	1.73	0.86	8.8
LSD05				0.194					0.096						0.112

Table 3. Influence of different doses of mineral fertilizers on the yield of diversified crops in the conditions of rice-based crop rotation in Kyzylorda region

Figure 2. Rapeseed variety Yubileiny and barley Asem on the treatment with mineral fertilizers (N90P90) in arice-based crop rotation

In the study conducted, no significant relationship was found between the oil content in rape seeds and application of different doses of fertilizers. In the control treatment, oil content of the rape seeds was 34.0%, which after application of mineral fertilizers ranged from 34.5 to 34.8%, i.e. the difference was only 0.5 - 0.8%. However, for the yield of oil from one hectare, this difference was significant, since it largely depends on the yield of seeds. The largest yield of oil was obtained on the N90P90 treatment -0.67 t ha⁻¹, which exceeds the control by 0.2 t ha⁻¹ (LSD05 – 0.112). Hence, it follows that the yield of oil from rapeseed seeds in our experiments largely depended on the yield of seeds, while the effect of mineral fertilizers was insignificant.

General discussion. There fore, the rice yield is always higher after legumes, compared with rice-monoculture cropping. From grain crops, soybean is the most important protein-oil crop of world importance. Its seeds contain an average of 37-42% protein, 19- 22% oil and up to 30% carbohydrates (O’Keefe et al. 2015). The vegetative biomass of soybean is also rich in proteins, carbohydrates and vitamins (O’Keefe et al. 2015). Since this culture can be successfully used as food, fodder and industrial crop, its sowing area should be extended in the lower reaches of the Syrdarya River. Our study showed that the soil and climatic conditions of the region allow obtaining high yields of this crop, thereby solving the problems of vegetable protein and fodder.

Obtaining high and stable yields of any crop is possible only with its correct placement in the crop rotation. Currently, the farms of the Kyzylorda region have 271 rice-based crop rotations, most of which are eight-year length. They have one field for grain crops (winter wheat, spring wheat or spring barley) where they are grown as a single crop or as cover crops for perennial grasses such as alfalfa. In our proposed schemes, two fields are allocated for sowing cereal crops.

Conclusions:

1. In the fallow field of rice-based crop rotation, more even shooting was observed for barley and rape compared to soybean, because soybean requires integrated protection against pests and diseases in the initial phase of ontogenesis. Since barley and rapeseed showed better adaptability to the specific agro-ecological conditions in the rice-based crop rotation, they are recommended as rice precursors for cultivation in a fallow field in order to obtain organic rice production.

2. Application of mineral fertilizers to the diversified crops influenced the lengthening of the growing season, which had a positive effect on the growth and development of plants, especially barley. Application of the mineral fertilizer resulted in a 6-8 cm increase of the plant height and formation of a larger ears of barley, compared to the control.

3. To diversify crop production sector of the Kyzylorda region, preliminary scientific and practical basis and production conditions have been created. Given the expected shortage of irrigation water, this integration of the less water-consuming crops into a rice crop rotation.

4. In the conditions of the Aral Sea environmental crisis, diversification of the crop production industry contributes to an improvement of the ecological situation in the region and restoration of soil productivity. Further research should be focused on determination of an

optimal area for sowing rice and a most rational placement of diversified crops in the irrigation zones of the region.

References:

- [1] **Adyaev, S.B.**, Dedova E.B., Sazanov M.A., Nidzhlyayeva I.A. 2007. Recommendations for the cultivation of accompanying crops of rice-based crop rotations in the Sarpinskaya lowland. O.V. Demkina (ed), Elista, pp. 20.
- [2] **Alborova, P.V.**, Kosyrev A.Kh., Sabanova A.A. 2012. The use of yellow melilot as an early precursor for winter crops and catch crops. News of the Gorsky State Agrarian University, 49(4):71-76
- [3] **Alford, D.V.** 2008. [Biocontrol of Oilseed Rape Pests](#). Wiley. ISBN 9781405171564.
- [4] **Ali, R.I.**, Awan T.H., Ahmad M., Saleem M.U., Akhtar M. 2012. Diversification of rice-based cropping systems to improve soil fertility, sustainable productivity and economics. The Journal of Animal & Plant Sciences, 22(1):108-112.
- [5] **Ayers, R.S.**, Westcot D.W. 1985. Water Quality for Agriculture. FAO Irrigation and Drainage Paper 29 Rev. 1. Rome, Italy: Food and Agriculture Organization of the United Nations.
- [6] **Baimbetov, K.**, Sagimbayev S. 2005. Agromeliorative monitoring of irrigated lands and prospects for rice planting in the Aral Sea region. Bulletin of agricultural science of Kazakhstan 4:12-14 https://nauka.kz/page.php?lang=1&page=1655&page_id=794
- [7] **Bahizire, F.B.** 2007. Effect of salinity on germination and seeding growth of canola (*Brassica napus* L.).
- [8] MSc Thesis, March 2007, University of Stellenbosch.
- [9] **Bedoussac, L.**, Journet E-P., Hauggaard-Nielsen H., Naudin C., Corre-Hellou G., Jensen E.S., Prieur L., Justes E. 2015. Ecological principles underlying the increase of productivity achieved by cereal- grain legume intercrops in organic farming. A review. Agron Sustain Dev 35(3):911– 935. <https://doi.org/10.1007/s13593-014-0277-7>
- [10] **Bondarenko, I.I.** 2019. Bioecological features of pathogenic complex of micromycetes of federal lucerne in conditions of the Northwestern Precaucasia. Ph. D. thesis. Kuban State Agrarian University Named after I.T. Trubilina. Krasnodar. Russia
- [11] **Bohnert, H.J.**, Nelson DE, Jensen RG. 1995. Adaptations to environmental stresses. The Plant Cell 7: 1099-1111.
- [12] **Bray, E.** 1997. Plant responses to water deficit. Trends Plant Sci 2: 48-54.
- [13] Canola encyclopedia, <https://www.canolacouncil.org/canola-encyclopedia/growth-stages/>
- [14] CGIAR Report. 2012. Regional Program of the CGIAR for sustainable development agriculture in Central Asia and the South Caucasus, pp. 87. http://cac-program.org/files/15scm_cac_annual_report_ru.pdf
- [15] **Chibis, V.V.**, Chibis S.P. 2021. Ecologization of crop industry by introducing a bean component into the field crop rotation of Western Siberia. [IOP Conference Series: Earth and Environmental Science](#). 624, 012221. <https://doi.org/10.1088/1755-1315/624/1/012221>
- [16] **Chukhil, A.A.** 2017. Productivity of alfalfa in the second year of life at optimization of mineral nutrition of plants on leached chernozem western Caucasus. Ph.D. thesis. Kuban State Agrarian University named after I.T. Trubilina. Krasnodar. Russia

HORDEUM VULGARE GENES FOR ADAPTIVE BREEDING IN THE ARAL SEA BASIN, KAZAKHSTAN, FOR AGRICULTURAL DIVERSIFICATION

**Laura Tokhetova¹, Bibigul Baizhanova¹, Danabek Nurzhan¹,
Zhumatayeva Zhazira¹, Demessinova Ainur¹, Tatjana Cvijanović²**

1Korkyt Ata Kyzyl-Orda State University, Aitekebi str. 29A, 120014, Kyzylorda, Kazakhstan

2 Agro-ecology Department, Agricultural Institute of the Republic of Srpska, Knjaza Miloša 17, Banja Luka 78000, Bosnia and Herzegovina

Corresponding author: Bibigul Baizhanova, Korkyt Ata Kyzyl-Orda State University, Aitekebi str. 29A, 120014, Kyzylorda, Kazakhstan, bibi64@inbox.ru

Abstract. The specifics of the soil and climatic conditions of the Aral sea region, Kazakhstan, primarily associated with salinization, various types of droughts, uneven distribution of precipitation during the growing season, and late spring frosts, make it necessary to create crop varieties with resistance to biotic and abiotic environmental factors. In this regard, the expansion of the area under crops of non-traditional salt-tolerant grain crops in the Kyzylorda region is one of the main directions of increasing the sustainability of agriculture in the region. Studies have shown that among the grain crops cultivated in the region, spring barley (*Hordeum vulgare* L.) is a reliable crop that can make the most of the region's bioclimatic resources to form sustainable yields. The purpose of this study is to create a new promising source material of barley based on a comprehensive study of collection material of various ecological and geographical origin by applying various methods of classical breeding. Based on a comprehensive assessment of the collection material of barley, a working collection of 250 varieties with agronomic resistance to environmental stress factors of the Aral Sea region was created. The selected samples are recommended for use in practical breeding in order to increase the adaptive potential of modern barley varieties.

Keywords: barley, world collection, plant development phases, variability, breeding, yield

Introduction. Lack of attention to climate change today has major economic implications for the future ([http://agro- archive.ru/adaptivnoe-rastenievodstvo/](http://agro-archive.ru/adaptivnoe-rastenievodstvo/); Budyko 1991; IPCC 2014). Not a single economy in the world today is able to actively withstand global climate change and the increasing frequency of extreme weather events. Particularly, the agricultural sector is most vulnerable to climate risk (Cho 2019). Providing food is impossible without a reliable plant genetic resources, which are the main source of improving crops and solving food security issues in any country. However, the decrease in varietal diversity observed in recent years in Kazakhstan has not only reduced the resistance of agro ecosystems to weather fluctuations, but also significantly increased their genetic vulnerability. This situation may lead to the disappearance of traditional indigenous varieties and native forms in the future and will ultimately threaten the food security (Bergez et al., 2010).

Therefore, further expansion breeding scale, as well as the improvement of technologies to overcome water shortages and a number of other limiting factors, is extremely important. Providing the possibilities of creating new plant varieties, taking into account possible global and local climate changes, requires strengthening and expanding the adaptive principle in the choice of breeding goals and methods, as well as ensuring a greater functional relationship of the breeding, variety testing and seed production stages (Zelentsov 2012).

In this regard, within the framework of the program for diversification of plant growing in the Kyzylorda region, the expansion of the area under non-traditional salt-tolerant grain crops is one of the main directions of increasing the sustainability of agriculture in the region. Studies have shown that among grain crops cultivated in the region, spring barley (*Hordeum vulgare* L.)

is a reliable crop that can make the most of the region's bioclimatic resources to form sustainable yield.

To maximize the realization of the genetically determined potential of productivity, it is important to adapt varieties to specific agroecological conditions (Nadolska-Orczyk et al., 2017). In particular, in the extreme ecological conditions of the Aral Sea region, varieties of local breeding become decisive, the success of which largely depends on the renewal of plant genetic resources by creating a variety of source material. One of the ways to solve the problem of diversification of crop production in the region is the creation, reproduction and production of new salt-resistant, drought-resistant, highly productive varieties of barley of local breeding with a high protein content in the grain. The purpose of the study is to identify the sources of economically valuable traits based on a comprehensive study of collection material of various ecological and geographical origin and, on their basis, the use of various methods of breeding and creation of a new promising source material.

Materials and Methods

Study site. The research was conducted on the scientific and experimental site of the “Kazakh Research Institute of Rice Growing named after I. Zhakhaev” LLP during three years (2017-2019). The climate of Kyzylorda region is sharply continental with hot and dry summers and cold winters with unstable snow cover. The average annual air temperature is 9.8°C. The average annual precipitation is 129 mm, while in droughty years, only 40-70 mm. The soil of the experimental plot is a meadow-boggy (Anthrosol Irragic, WRB 2015), typical for rice crop rotations in the region. The studied soil has low humus content of up to 1%, low porosity and a rather high value of a dry residue of 0.6-0.8%. Soil salinity is of a sulfate type with medium salinization level. Soil analyzes were carried out in the analytical laboratory of the Kazakh Research Institute of Rice Cultivation named after I. Zhakhaev (Table 1).

Analytical. The formation of the collection nursery was carried out according to the recommended methodology (Methodical recommendations, 1983). The complex program "Arpa" was developed in the Kazakh Research Institute of Agriculture and Plant growing for the soil and climatic conditions of the south-east of Kazakhstan. The size of the plots in the collection nursery is single-row plots with 1 m length, three replicates. The local barley variety Syr Aruy, placed every 10 numbers was a standard. The following observations and assessments were conducted:

1. Date of sowing
2. Date of tillering
3. Date of booting
4. Date of earing
5. Date of milky, waxy and full ripeness
6. Resistance to diseases and pests
7. Definition of varieties
8. Pre-harvest assessment and rejection
9. Harvesting and weight of the harvest

10. Biometric analysis of plants: Plant height; Productive bushiness; Length of the last intern ode; The length of the ear; The number of spikelet's in an ear; The number of grains per ear; Weight of grain per ear and plant; Weight of 1000 grains; Grain weight from 1 m².

Phonological observations and biometric analysis were determined according to the VIR methodology (Methodological guidelines 1981). Statistical processing of harvest data, including the least significant difference (LSD05) was done according to Dospekhov (1973). The coefficient of correlation was done in MS Excel, where $r < 0.3$ is a weak correlation; $r = 0.3-0.7$ is a medium correlation and $r > 0.7$ –strong correlation. Soil samples were analysed according to the methods described in Mineev (2001).

The hydrothermal coefficient (HTC) by Selyaninov (1928) is still a useful tool for determining the water status of the environment (Taparauskiene and Miseckaite 2017; Evarte-Bundere and Evarts- Bunders 2012; Bartoszek and Banasiewicz 2007). It is calculated as follows: $HTC = \Sigma x / \Sigma t \times 10$; where Σx is sum of precipitation and Σt is sum of temperatures in the period, when the temperature has

not been lower than 10°C (Selyaninov 1928; Ziernicka-Wojtaszek 2009). The obtained HTC values allow categorizing hydrothermal regime as follow: a zone of excessive moisture has $HTC > 1.3$, a zone of sufficient moisture $HTC = 1.0-1.3$; arid zone $HTC = 0.7-1.0$, a dry farming zone $HTC = 0.5-0.7$, a dry or irrigated zone $HTC < 0.5$ (Selyaninov 1928).

Table 1. Chemical characteristics of the experimental soil, 2017-2019, Kyzylorda, Aral Sea basin

Hori zon, cm	pH	mV	Dry residue %	Anion, %/mg.eq. 100 g ⁻¹ soil			Cation, %/mg.eq. 100 g ⁻¹ soil			Sum of salts %	
				O3	HCO3	Cl	SO4	Ca	Mg		Na
0-20	7.64	-24	0.78		0.023	0.015	0.583	0.16	0.046	0.016	0.848
					0.462	0.5	12	8.3	3.75	0.700	
20-40	7.55	-19	0.65		0.029	0.013	0.605	0.15	0.046	0.025	0.864
					0.351	0.4	12.3	8.4	3.75	1.100	

Materials. The objects of research were samples of barley of various ecological and geographical origin, presented in Table 2. The general view of the experiments' parts are shown in the Figure 1.

Country of origin	Number of forms	Two-row forms	Multi-row forms
Russia	10	10	-
Ukraine	10	10	-
Syria(ICARDA)	50	30	20
Iran	25	20	5
Turkey	10	10	-
USA	24	15	9
Japan	5	3	2
Kazakhstan	116	95	21
Total	250	193	57

Results and Discussions. Based on the results of phenological observations, the samples from the Table 2 were ranked by ripeness group and their botanical varieties were determined. Of the two-row forms, there are mainly samples belonging to the “nutans” and “medicum” types, and four samples of the “inermis” type. Of the multi- row forms, genotypes of the “pallidum” - 72% and “ricotense” - 28% types are mainly found (Table 3).

a) General view of the collection nursery

b) Labelling of the samples

Figure 1. Samples of the world collection of *Hordeum vulgare* (L.) at the stage of full earing

Table 3. Ranking of the collection nursery of *Hordeum vulgare* (L.) samples by maturity and biological variety groups

Maturity groups	Two-row forms 2-R			Multi-row forms 6-R	
	nutans	medicum	inerme	pallidum	ricotense
Early ripening (up to 75 days)	288	10	-	58	-
Mid-season (76-82)	11	75	4	22	16
Mid late (83-89)	-	52	-	3	12
Late ripening (от 90 дней)	-	5	-	-	4
Amount	299	142	4	83	32
Total		445			115

Nine samples were characterized by an extended growing season of more than 90 days and were assigned to the group of late ripening: Harrington, N942, N157, S26-3 (Japan); 23385 (Bolivia); 2/7- 01, 2/3-01 (Syria); Scarlett, Maltz (Germany). In the collection nursery, the grain yield, depending on the ecological-geographical origin and climatic conditions of the year, varied from 0.25 to 7.5 tha-1. Of particular interest were the highly productive forms of two-row barley of the nudum variety and the multi-row variety coeleste, which can serve as parental forms in the creation of hulless barley varieties (Figure 2).

The growing season. It should be noted that various conditions of moisture supply and temperature regime during the years of research allowed an objective assessment of collection samples of spring barley (Table 4). The most unfavourable in terms of weather and climatic conditions was 2019, which according to the hydrothermal coefficient (HTC) characterized as extremely dry (HTC for the entire growing season in 2019 was only 0.12). The average daily temperatures during the formation of the generative organs exceeded the average annual values by 5 and 3°C. During the flowering period of barley, daytime temperatures reached 50°C, which significantly reduced the formation of grains. Precipitation during the “earing-ripening” period did not have a positive effect on the crop yield, since during this period the plants were in the phase of wax ripeness. Such conditions contributed to the rapid passage of the main phases of development of barley, in particular, “tillering-booting” (HTC = 0.03) and “booting-heading” (HTC = 0.04). The exception was the “sowing-germination” period, when the sum effective temperatures were insufficient for grain germination, which led to late sprouting of seedlings and a decrease in field germination. Therefore, in 2019, the growing season shortened and averaged 74-76 days. The share of early maturing samples in the collection was over 75%.

Although, according to the HTC, the entire growing season of 2017 and 2018 characterized as arid, but such critical periods as “tillering-booting” and “booting-earing” were characterized by a sufficient supply of moisture (HTC were 1.55 and 1.17, respectively, Table 4). This had a positive effect on the formation of generative organs and determined the high yield of barley in these years.

a) Sample 2286 –inerme

b) Sample ICARDA-4 horsfordianum

c) Sample Rihane –ricotense

d) Sample Bi-54 –pallidum

e) Sample Donetsk 8 –nutans

f) Sample ICARDA-160 –coeleste

Figure 2. Botanical varieties of the collection nursery of *Hordeum vulgare* (L.)

To determine the dependence of the duration of the growing season on meteorological conditions, a correlation analysis was carried out between moisture and heat supply, as well as the hydrothermal coefficient and the duration of the growing season by varieties. A strong influence of moisture conditions on the duration of the growing season of barley was revealed, which is confirmed by high correlation coefficients (r was from 0.83 to 0.91 ± 0.2). Regardless of the cultivar, an increase in precipitation and a decrease in the sum of active temperatures contributed to the lengthening of the growing season. Thus, the analysis of the duration of the growing season showed that simultaneously ripening cultivars often differ sharply in the duration of individual phases.

Table 4. Hydrothermal conditions of the interphases of spring barley (*Hordeum vulgare* L.) in the Kyzylorda, Aral Sea basin (2017-2019)

Year	Variable	Phases of plant development						Total for the growing season
		Sowing-sprouting	Sowing - tillering	Tillering-booting	Booting-earring	Earring-ripening	Sowing-heading	
2017	Σ precipitation, mm	3.0	18.7	5.6	32.4	7.0	59.7	66.7
	Average temperatures °C	14.6	17.9	22.3	19.8	28.2	18.8	22.1
	Σ active temperatures	133.7	294.4	290.0	276.9	844.9	939.1	1759.8
	HTC	0.22	0.64	0.19	1.17	0.08	0.64	0.38
2018	Σ precipitation, mm	12.0	20.5	42.6	10.5	2.0	85.6	87.6
	Average temperatures °C	12.5	17.8	21.8	19.6	28.7	17.9	20.1
	Σ active temperatures	115.6	278.3	275.6	229.5	856.5	899.0	1725.5
	HTC	1.04	0.74	1.55	0.46	0.02	0.95	0.51
2019	Σ precipitation, mm	2.9	8.0	0	0	11.1	10.9	22.0
	Average temperatures °C	8.9	14.5	24.9	23.6	26.3	17.3	20.2
	Σ active temperatures	77.7	213.8	374.5	259.4	983.5	863.1	1846.6
	HTC	0.37	0.37	0.03	0.04	0.11	0.13	0.12

HTC – hydrothermal coefficient by Selyaninov (1928)

The set of the studied barley genotypes under given conditions was characterized by a significant diversity in the duration of the growing season. Over the years of study, the amplitude

of varietal variability for this trait was 60-95 days. Differentiation of varieties into four conventionally accepted groups showed that the specifics of the meteorological conditions caused an annual redistribution of varieties in these groups. According to numerous studies (Cosme and Niero 2017; Dijkman et al., 2017), plants of early ripening varieties of barley and wheat are characterized by a shorter germination-heading period compared with late ripening. Therefore, many researchers characterize the duration of the growing season by the time of heading. Fine adjustment of heading date is important for understanding other developmental traits such as leaf area, plant height, tillering, and grain number (Li et al., 2006; Alqudah and Schnurbusch 2014). In addition, it is also considered as a decisive stage for improving yield and yield components (Esparza Martínez and Foster, 1998; Li et al., 2006; Cuesta-Marcos et al., 2009; Pasam et al., 2012). The timing of heading in barley has a substantial impact on range-wide eco-geographical adaptation and improving the yield (Alqudah and Schnurbusch 2017).

In the studied years, no differences found between the “sowing-earring” period, while statistically significant differences were observed in the “earring-ripening” and “sowing-ripening” phases. A significant correlation was found between the phase of “earring-ripening” and the duration of the growing season in multi-row ($r = 0.49 - 0.55$) and two-row barley varieties ($r = 0.57 - 0.62$). Thus, under the conditions of the Aral Sea region, the phase of “earring-ripening” has a significant effect on the duration of the growing season, which must be taken into account when differentiating varieties by ripeness groups.

The study of spring barley cultivars under the conditions of rice-based cropping systems showed that field germination is largely determined by the sum of active temperatures during the “sowing- germination” period, which is confirmed by a high correlation coefficient ($r = 0.71$). This is due to the fact that in the rice-based crop rotation, barley is placed after rice, and the natural moisture of the soil is quite sufficient to obtain seedlings. In the given conditions, the limiting factor during the “sowing- germination” period was the lack of heat. So, on average in the experiment in 2017 at the sum of active temperatures = 133.7, field germination was 78%, in 2018 at the sum of active temperatures = 129.6 field germination was 77% and in 2019 at the sum of active temperatures = 115.7, field germination was 68%. There were no significant differences in this trait between two-row and multi-row forms. The amplitude of variation in field germination in the context of genotypes increased from low to high levels ($V = 9.5$ to 93.2%). In general, the value of variability was 31.65%, which refers it to a highly variable trait, that is, this trait is highly dependent from the influence of meteorological conditions of the year. In general, among the studied lines and cultivars, up to 25% of the samples had low field germination (35-50%), and, depending on the environmental conditions, were characterized by high variability $V = 35.4-62.3\%$. It should also be noted that along with the high field germination rate on saline soils, the intensity of the initial growth of barley is of particular importance. Genotypes with this trait in the initial phase of the growing season grow very quickly and intensively. This creates the best conditions for the growth and development of perennial grasses, shading them from direct sunlight, and most importantly, prevent the rise of salts to the soil surface.

The above samples are of practical interest as a material for breeding for tall growth, in particular, for the conditions of rice-based crop rotation, since barley is cultivated here mainly as a cover crop of perennial grasses.

The length of the undergrowth (last) internode is an important morphological feature in determining drought tolerance. It is known that varieties not resistant to drought do not eject an ear from a leaf wrapper, but the resistant varieties do it to one degree or another. For this trait with values of 18 cm and more, 25 samples were isolated, in combination with a plant height of at least 75 cm and resistance to lodging. The spike length varied from four in multi-row forms to 9.8 cm in two-row ones. We also took into account other external signs characterizing the

resistance of plants to drought and salinity: the degree of turgor, wilting, yellowing and death of leaves.

Final grain productivity is the most important property of the variety, which is the goal of all agricultural production and therefore is the main factor for breeding. Over the years of research, 25 high-yielding varieties have been identified among the two-row barley forms, and 17 among the multi-row barley forms. The yield of the standard variety Syr Aruy averaged 229 g m⁻² with fluctuations from 195 g m⁻² to 349 g m⁻². The average yield in two-row cultivars varied from 65 to 495 g m⁻², and in multi-row varieties from 110 to 750 g m⁻². The highest yield was obtained in favourable years, on average, with fluctuations in two-row samples of 490 ± 32.2 g m⁻² and 615.2 ± 32.5 g m⁻² in multi-row ones. In dry 2017, the average yield was almost twice lower.

Increasing the amount of protein is an important breeding challenge in the region. One of the solutions is the search for and widespread use in hybridization programs of hulless forms, which are characterized by a higher content of plant protein in comparison with membranous ones. Of particular interest are highly productive hulless barley forms (12 samples), isolated from the ICARDA collection for use in practical breeding of food varieties (Figure 4). Currently, hybrid populations have been created using hulless genotypes: 27 lines have been selected, which are in the process of studying in a breeding nursery of the 1st year.

A) ICARDA 4

B) ICARDA75, ICARDA76

Figure 4. Highly productive hulless samples of barley (*Hordeum vulgare* L.)

Conclusions. To prevent genetic unification of the assortment of the studied culture, screening of the donors of economically valuable traits for hybridization programs of domestic barley breeding should be carried out among ecological and geographically distant sources that have not previously been used as parental forms. On the basis of a comprehensive assessment of the collection material of barley on saline soils of the Aral Sea region, a working collection of 250 varieties was created. The collection includes a number of samples with a short growing season up to 79 days and plant height above 65 cm. Mainly the density of the stand before harvesting determined a significant increase in yield. In turn, the density of the stand depended on high field germination, resistance to late spring frosts, diseases (fusarium root rot) at the early stages of ontogenesis, the weight of grain per spike, provided by the better grain size of the spike, i.e., in general, agronomic resistance to stress factors of the Aral Sea environment. The selected samples are recommended for use in practical breeding in order to increase the adaptive potential of modern barley varieties

References:

- [1] Alqudah, A.M, Schnurbusch T. 2017. Heading date is not flowering time in spring barley. *Frontiers in*
- [2] *Plant Science* 8:896. <https://doi.org/10.3389/fpls.2017.00896>

- [3] **Alqudah, A.M**, Schnurbusch T. 2014. Awn primordium to tipping is the most decisive developmental phase for spikelet survival in barley. *Funct. Plant Biol.* 41, 424–436. doi: 10.1071/Fp13248
- [4] **Bartoszek, K**, Banasiewicz I. 2007. Agrometeorological characteristics of the vegetation period in 2005 against the background of the period of 1951-2005 in the Lublin region. *Acta Agroph.* 9(2), 275–283.
- [5] **Bergez JE, Colbach N, Crespo O, Garcia F, Jeuffroy E, Justes C, Loyce N, Munier-Jolain MH, Sadok W.** 2010. Designing crop management systems by simulation. *European Journal of Agronomy* 32(1):3-9.
- [6] **Budyko, M.I.**, 1991. Global warming and its consequences. *Meteorology and hydrology* 12:5-10
- [7] **Cho, R.** 2019. How Climate Change Impacts the Economy. Earth Institute, Columbia University. <https://blogs.ei.columbia.edu/2019/06/20/climate-change-economy-impacts/>
- [8] **Cosme, N.**, Niero M. 2017. [Modelling the influence of changing climate in present and future marine eutrophication impacts from spring barley production.](#) *Journal of Cleaner Production*, 140(2):537-546.
- [9] Cuesta-Marcos A, Casas AM, Hayes PM, Gracia MP, Lasa JM, Ciudad F, et al. 2009. Yield QTL affected by heading date in Mediterranean grown barley. *Plant Breeding* 128:46–53. doi: 10.1111/j.1439-0523.2008.01510.x
- [10] **Dijkman, T.J.**, Birkved M, Saxe H, Wenzel H. 2017. Environmental impacts of barley cultivation under current and future climatic conditions. *Journal of Cleaner Production*, 140(2):644-653
- [11] **Dospikhov, B.A.**, 1973. Field experiment technique. Moscow, Kolos Publ., p. 335.
- [12] Esparza Martínez J.H., Foster AE. 1998. Genetic analysis of heading date and other agronomic characters in barley (*Hordeum vulgare* L.). *Euphytica* 99:145–153. doi: 10.1023/a:1018380617288
- [13] Evarte-Bundere G., Evarts-Bunders P. 2012. Using of the hydrothermal coefficient (HTC) for interpretation of distribution of non-native tree species in Latvia on example of cultivated species of genus *Tilia*. *Acta Biol. Univ. Daugavp.*, 12 (2): 135 – 148
- [14] **Hay, R.K.**, Ellis RP. 1998. The Control of Flowering in Wheat and Barley: What Recent Advances in Molecular Genetics Can Reveal. *Annals of Botany* 82: 541–554, 1998 Article No.

SRSTI 633.289

SEED RADIATION ON THE INITIAL GROWTH OF BARLEY, DETERMINATION OF THE FREQUENCY AND SPECTRUM OF MUTATIONAL VARIABILITY OF MORPHOLOGICAL PROPERTIES

Laura Tokhetova, Bibigul Baizhanova 0000-0002-1675-0602*,
Nurbek Zhapparbekov 0000-0003-1049-5134,
Danabek Nurzhan 0000-0001-8013-9763,
Nurali Nurgaliyev 0000-0001-6132-1818, **Tihomir Predić**² 0000-0002-7250-0106

Korkyt Ata Kyzyl-Orda State University, Republic of Kazakhstan

²*Agro-ecology Department, Agricultural Institute of the Republic of Srpska, Knjaza Miloša 17, Banja Luka 78000, Bosnia and Herzegovina, e-mail: tiho.predic@gmail.com*

Abstract. Gamma irradiation technology is considered to be very promising for trait-based plant modification. The effect of γ -irradiation on the germination, growth, and productivity of daughter generations of barley M1 and M2 is highly relevant. The aims of the study was the creation of a source material for barley breeding in the form of mutant lines with selectively valuable traits, by treating seeds with ionizing radiation using an electron accelerator of the Park of Nuclear Technologies JSC (Kurchatov, Republic of Kazakhstan); as well as to improve and expand the classical methods of breeding based on induced mutagenesis in creating an original gene pool of the source and breeding material of barley for

the accelerated and effective introduction of stress tolerant (to salinization and drought) varieties into production in the conditions of Aral Sea impacted landscapes. Seeds of the two varieties of barley were treated with five doses of radiation (from 50 Gy to 250 Gy). The germination and various morphological characteristics of their seedlings at different growing phases were compared with the non-irradiated (control) treatment. The results of this preliminary study showed that both treated varieties were sensitive to the γ -irradiation and showed suppressed morphological properties, where the highest dose of 250 Gy showed most inhibiting effect resulting in death of barely seedling. The results obtained will be applied for the further expanded research with other specified doses of γ - ray treatment of seeds in order to create a basis in strengthening and deploying full-scale breeding work for diversified crop production in the region and improving existing varieties for further breeding.

Keywords: γ -radiation, breeding, barley, mutant lines.

Introduction. Producing sufficient and quality food for a growing population is one of the major challenges facing the food and agriculture sector. This is especially challenging given the context of an ever-changing, changing climate. Given the many challenges facing agricultural food systems, new technologies and techniques need to be developed and adapted to grow high-yielding crop varieties that can withstand multiple environmental stresses during the growing season (Gerard et al., 2020).

The Kyzylorda region of the central Kazakhstan is located in extremely unfavourable conditions for the implementation of crop production, where intensive desertification, salinization and soil deflation are observed (Hu et al., 2020; Verón et al., 2006; Reynolds et al., 2007). Long-term cultivation of rice in Kyzylorda region led to a general rise in the level of groundwater, which resulted in salinization of arable soils by 60% over past 10 years (Baimbetov and Sagimbayev, 2005). Lack of moisture, high temperatures, drought, dry wind, and return of cold temperatures, salinization, and a decrease in the level of fertility of the arable soil layer are the main limiting factors of the studied Aral Sea region. Because the most effective and economical way to reduce their negative impacts on cultural vegetation is genetic breeding approach, researches on the creation of new resistant varieties of barley adapted to local environmental conditions specified with high salinization and droughts are very relevant.

At present, in the breeding work of the Aral Sea scientists, the only classical method for creating such varieties is intra-species hybridization based on the “pedigree”. Therefore, the main prerequisite for these studies was the expansion of breeding methods in the creation of a fundamentally new starting material based on induced mutagenesis, which makes it possible to obtain mutant lines characterized by resistance to a biotic stress factors, such as salt-tolerant. In addition γ - radiation of seeds supposedly will significantly shorten the time spent for breeding process by direct propagation of mutant lines with a complex of positive traits.

Implementation of this project is expected to create a solid scientific basis in strengthening and deploying full-scale breeding work for diversified crops in this region and improving existing varieties of local breeding. We expect that the results of this study will find wide application in theoretical and practical breeding of barley, which will reveal the genetic nature of complex polygenic traits and enhance the efficiency of genetics and breeding projects in Kazakhstan, in general.

Materials and methods. The objects of research were two barley varieties (Syr Aruy and Inkar) that are constant in terms of commercially valuable traits and biological properties. The seeds of the barley varieties were treated with ionizing radiation using the ILU-10 electron accelerators at the Park of Nuclear Technologies JSC (Kurchatov) in the following parameters of the radiation processing technological process:

- electron energy - 5 MeV;
- average current of the electron beam - 0.04; 0.08; 0.12; 0.16; 0.20 mA;
- speed of the beam section of the conveyor - 9 m/min;

- the range of absorbed doses was $50 \pm 10\%$ Gy (Gray); $100 \pm 10\%$ Gy; $200 \pm 10\%$ Gy and $250 \pm 10\%$ Gy.

The treatment of seeds with ionizing radiation was carried out using the ILU-10 electron accelerator of the Park of Nuclear Technologies Joint Stock Company (Kurchatov, East Kazakhstan region).

In the laboratory conditions, the optimal radiation doses were selected by careful analysis of growth parameters at the initial stage of barley growth and development by determining the following characteristics: germination energy, laboratory germination of seeds, measuring the length of roots and shoots of 10 and 15-days-old seedlings and other auxiliary indicators (Udovenko 1968; Methodological guidelines 1989). Unirradiated seeds served as control.

Field experiments were carried out in April (2019) according to the generally accepted scheme: treated and control seeds were sown manually on plots with an area: in the first year of the experiment (2019)- at least 1.0 m² along the track of the marker, in subsequent year (2020) with an increase in the area of plots depending on the number of seeds obtained. The phenological observations of the growth and development of plants, the beginning and end of the onset of phases (not shown in this paper), counts, and selection of plants for biometric analysis were carried out according to the methods described by Udovenko (1968), Dospekhov (1973) and Methodological guidelines (1981).

Determination of the frequency of visible dominant mutations on plants was carried out by means of an individual assessment of plants to identify the effect of mutagens (leaf color, plant height, ear shape, the presence of anthocyan coloration of awns, leaf ears, wax bloom, graininess and other morphological traits) by visually viewing the plants from each treatment in comparison with the control. Harvesting was carried out manually with a preliminary selection of 10 plants for structural analysis, and the remaining plants were harvested by family groups, with the main spike (ears) separately from the lateral.

The initial stage of the research included studying the effect of various doses of ionizing radiation on the growth and development of barley plants in the early stages (germination energy, laboratory germination, height, length, mass of shoots and roots of 10 and 15 days old seedlings) in order to determine the test indicator of the most effective mutagenic exposure to radiation treatment.

The second stage of the research included studies on the effect of ionizing radiation on the commercial and biological characteristics of barley, such as field germination, plant condition (preservation for harvest), the length of growing period, the onset of the heading phase, elements of productivity, grain weight per unit area and the spectrum of modified forms in M1. Figure 1. shows one representative experimental plots as a sample.

Typically mutation frequencies in the M1 generation are estimated from those of the M2 or M3 generations, assuming a Mendelian segregation of mutant alleles (Naito et al., 2005). Themorphological parameters of the two studied varieties of barley were statistically processed according to Kostyloeva and Kostylev (2017). The data obtained was processed in Excel and Statistica 19 software, and the mean differences were calculated by Duncan's multiple range test.

Figure 1. Different initial stages of barley varieties on 02.04.2019. Treatment no 3 (radiation $150 \pm 10\%$ Gy): 1- Inkar; 2-Syr Aruy; 3-control Inkar; 4-control Syr Aruy

Results and Discussions. The effect of radiation treatment of seeds of the Syr Aruy variety on germination energy and seed germination was insignificant (except for the first seed treatment) and their indicators in all doses were at the same level. Interestingly, at a minimum radiation dose of 50 Gy, a significant decrease in germination was observed (85.4%), while in other treatments with increased doses. This indicator was at the control level in the range of 94.4-96.9% (Table 1). A different picture was observed for the Inkar barley variety, in which the laboratory germination decreased with increasing doses of ionizing radiation to 75.2% (Table 2). The differences in comparison with the control were statistically significant. The study of the effect of ionizing radiation on the length of 10 and 15-days-old seedlings showed that as the absorbed doses increase, a slight decrease in the length of 10-days-old seedlings to 12.6 and 12.9 cm, respectively, was observed for the varieties of Syr Aruy and Inkar, compared to 14.4 and 13.8 cm in the control treatments. A similar picture was observed for the weight of 15-days-old seedlings and roots, where at the highest irradiation dose of 250 Gy the seedling lengths were 14.9 and 14.5 versus 18.3 and 17.2 in the control treatment (Tables 1 and 2).

We found that at a dose of $200 \pm 10\%$ Gy there was a better morphological characteristics of seedlings of both varieties, in comparison with other treatments (though not statistically significant), but still less efficient than in the control (Table 1 and Table 2).

This phenomenon cannot be explained at these preliminary stages of the experiments. However, it deserves more detailed molecular and genetic studies in a perspective. Many studies reported that low radiation doses of pre-sowing seed treatment accelerate the passage of the first phases of growth and reduce the growing season.

The studied varieties showed differences in laboratory seed germination depending on the dose of the mutagen, which indicates that the effect of ionizing radiation depends on the genetic nature of the varieties. The laboratory studies revealed a significant decrease in root length and mass values with increasing radiation doses in comparison with the control, which indicates significant differences between the experimental treatments. Therefore, these signs can serve as one of the informative (test) indicators when assessing effective doses of ionizing radiation.

As can be seen from Figure 2, the value of field germination in both varieties varied proportionally to the radiation doses, namely, a decrease in germination values was observed with an increase in the treatment dose. A preliminary conclusion can be made that a more significant effect on this trait was exerted not by the genotype, but by the dose of the mutagen in accordance with earlier cited researches in this paper.

Table 1. Analysis of the seed germination and seedlings characteristics of the Syr Aruy barley variety at different doses of seed radiation treatment

No of treatment	Range of absorbed doses, Gy	Number of germinated seeds, pcs (after 4 days)	Laboratory germination, %	Length of 10-days-old sprouts, cm	Seedling length, cm	Characteristics of 15-days-old seedlings		
						Seedling weight, g	Root length, cm	Root weight, g
1	50±10 %	42.7a*	85.4a±0.98	14.4a±0.21	17.1a±0.56	0.165a±0.004	5.12a±0.08	0.087a±0.021
2	100±10 %	47.3b	95.6b±0.56	14.2a±0.46	17.4a±0.53	0.171b±0.009	7.07b±0.15	0.123b±0.015
3	150±10 %	46.7b	94.4b±0.89	13.0b±0.32	16.3b±0.91	0.152c±0.012	7.92b±0.21	0.112b±0.011
4	200±10 %	46.3b	96.9b±0.57	14.5a±0.51	17.8a±0.89	0.167a±0.003	7.96b±0.27	0.128b±0.018
5	250±10 %	45.8c	94.6b±0.92	12.6b±0.95	14.9c±1.86	0.157c±0.016	6.31c±0.31	0.117b±0.021
6	Control (not irradiated)	48.3d	96.6b±0.98	14.4a±0.85	18.3d±0.97	0.173b±0.006	8.55d±0.05	0.139c±0.004

*Different letters indicate statistically significant differences at p<0.05; according to Duncan's multiple range test

Table 2. Analysis of the seed germination and seedlings characteristics of the Inkar barley variety at different doses of seed radiation treatment

No of treatment	Range of absorbed doses, Gy	Number of germinated seeds, pcs (after 4 days)	Laboratory germination, %	Length of 10-days-old sprouts, cm	Seedling length, cm	Characteristics of 15-day-old seedlings		
						Seedling weight, g	Root length, cm	Root weight, g
1	50±10 %	42.2a*	84.4a±0.87	13.5a±0.51	16.5a±0.15	0.152a±0.009	6.15a±0.12	0.119a±0.012
2	100±10 %	40.3b	80.6b±0.34	13.3a±0.44	15.2b±0.24	0.148a±0.012	6.22a±0.18	0.129b±0.002
3	150±10 %	40.8b	81.6b±0.29	13.0a±0.52	14.8b±0.32	0.144ab±0.015	6.57a±0.04	0.127b±0.004
4	200±10 %	39.8b	89.6c±0.48	14.0b±0.61	16.0a±0.27	0.145ab±0.012	7.52b±0.16	0.135b±0.009
5	250±10 %	37.6c	75.2d±0.31	12.9c±0.91	14.5b±0.31	0.140b±0.019	5.15c±0.09	0.108c±0.018
6	Control (not irradiated)	48.7d	97.4e±0.23	13.8a±0.34	17.2c±0.29	0.157a±0.003	9.27d±0.04	0.151d±0.009

* Different letters indicate statistically significant differences at p<0.005; according to Duncan's multiple range test.

It was observed that various doses of ionizing radiation had a stimulating effect on the productive tillering and the weight of 1000 grains, but somewhat reduced the grain number in the ear (Table 3). Productive tillering in both varieties increased with an increase in the radiation dose to 3.3 and 3.8 pieces per plant at 250 Gy for Syr Aruy variety and Inkar variety, respectively.

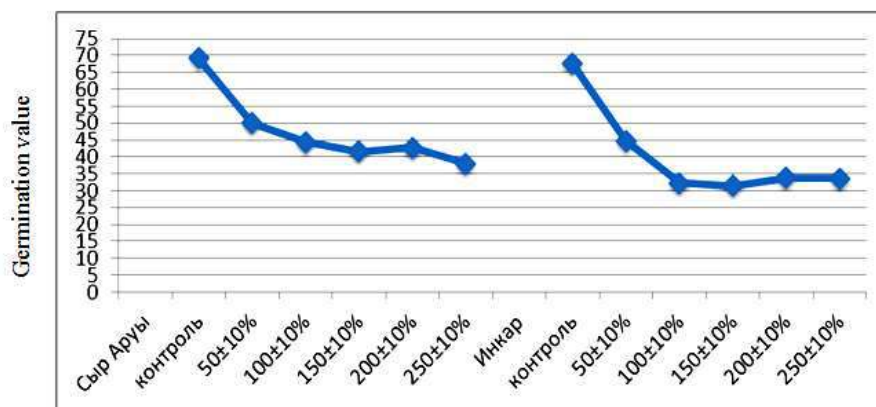

Figure 2. Changes in the field germination (%) of barley varieties at different doses of radiation (Gy)

Although ionizing radiation had a stimulating effect on the increase of productive tillering, it also caused unfulfilled spikes in the lateral shoots and their under ripening (Table 3). In general, a decrease in the productivity of barley varieties under the influence of various doses of ionizing radiation was caused, first of all, by low field germination, due to inhibition of growth processes already in the phase of germination of the grain or their non-viability.

Table 3. Effect of different doses of γ -radiation on productivity of M1 plants of barley

No	Range of absorbed doses, Gy	Productive tillering, pcs/plant	Number of grains per ear, pcs	Weight of 1000 grains, g	Grain weight ear, g/m ²	Deviation from control, g/m ²
Syr Aruy variety						
	Original variety-control	1.7±0.04	24.7±0.92	45.0	504.9	0.0
1	50±10%	2.1±0.03	21.1±0.53	45.8	379.9	-125.0
2	100±10%	2.4±0.02	20.0±0.23	45.4	357.5	-147.4
3	150±10%	2.8±0.03	19.8±0.08	46.0	337.3	-167.6
4	200±10%	2.8±0.05	19.2±0.25	45.2	336.8	-168.1
5	250±10%	3.3±0.06	16.5±0.87	46.0	318.1	-186.8
Inkar variety						
	Original variety-control	1.8±0.03	25.2±0.86	45.4	514.9	0.0
1	50±10%	2.3±0.03	20.1±0.68	46.7	291.6	-223.3
2	100±10%	3.5±0.04	16.0±0.74	47.9	268.7	-246.2
3	150±10%	3.5±0.05	21.0±0.38	45.2	257.1	-257.8
4	200±10%	3.8±0.04	21.2±0.57	45.9	254.2	-260.7
5	250±10%	3.4±0.05	16.7±0.14	47.1	231.8	-283.1

Throughout the growing season, the selection of modified plants by characteristics differing from the original control variety was carried out by visual comparative method. In the

current year (2020), in the M1 modified forms were detected for the density and shape of the spike, awns, plant height, spike branching and others (Figure 3; Table 4).

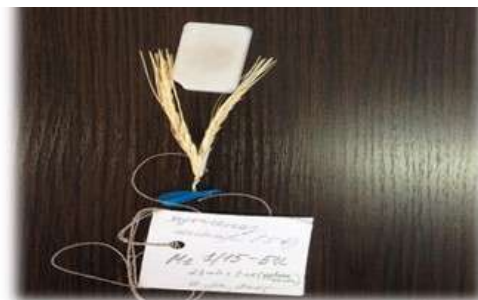

Figure 3. Ear modification - branching: barley variety Inkar, treatment No. 5 - $250 \pm 10\%$ Gy

The first two years of the study showed that most of the studied morphological parameters of barley were suppressed by irradiation of seeds, regardless of the dose, compared with the control (un- irradiated seeds). Generally, the higher the dose, the more negative changes were found. The detected modified forms were marked with flags and removed separately (Figure 4a, 4b, 4c, 4d). Each selected ear will be sown next year in a 1st year breeding nursery using a square-nesting method (hole/ear), 36 lines in total. The rest of the plants in the context of each treatment were manually threshed, cleaned and prepared for sowing in a hybrid nursery. The area of the plots M2 according to the treatments and depending on the number of seeds will be from 10 to 22 m².

a. Flagging of morpho-altered forms for the Inkar variety

b. Flagging of morpho-altered forms for the SyrAruy variety

c. Counting of productive ears

d. Manual cleaning of treatment plots

Figure 4. Stages of the field works on two barley varieties

Thus, the duration of the sowing-heading period varied from 40 to 49 days for the Syr Aruy variety and from 42 to 49 days for Inkar. The latest onset of the heading phase was noted in the treatment with a high radiation dose of $250 \pm 10\%$, in which the deviation from the control variant was 13 and 9 days for Syr Aruy and Inkar, respectively. Accordingly, this was reflected

in the final indicator of ontogeny - the length of growing season. In the early season variety Syr Aruy with a growing season of no more than 75 days, the length of growing season prolonged in proportion to the increase in the radiation dose from 4 to 9 days. A similar situation was observed for the mid-season Inkar variety. It was revealed that the Inkar variety, in comparison with the Syr Aruy, significantly reduces productivity under the influence of mutagens, which indicates a significant share of the contribution of the genotype itself, i.e. dependence of the effect of a mutagen on the genetic nature of the genotype.

Conclusions. The results of this preliminary experiment on the use of induced mutagenesis as a source for the creation of new initial forms will be applied to an expanded research with application of other ranges of γ -ray seed pre-treatment to find out an optimal range of irradiation and most suitable mutant lines. Taking into consideration that low-dose gamma irradiation has high potential positive effect on barley morphological, germination and yield characteristics and also tolerance to stresses, the further deeper studies of changes and behavior in molecular and genetic levels are perspectives.

References:

- [1] **Baimbetov, K.**, Sagimbayev S. 2005. Agromeliorative monitoring of irrigated lands and prospects for rice planting in the Aral sea region. Bulletin of agricultural science of Kazakhstan 4:12-14. https://nauka.kz/page.php?lang=1&page=1655&page_id=794
- [2] **Dobrovolsky, S.**, Kubarev V. 2009. Mutagenesis and recombinogenesis of agricultural plants. Journal the World of Science 7(77).
- [3] **Dospekhov, B.A.** 1973. Field experiment methodology. Moscow "Kolos", pp. 335.
- [4] **Gerard, J.**, Harriet H., Benbowb R., Singh D., Ewen R. 2020. Improvements in Genomic Technologies: Applications to Crop Research. Reference Module in Food Science. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-100596-5.22693-0>
- [5] **Hu, Y.**, Han Y., Zhang Y. 2020. Land desertification and its influencing factors in Kazakhstan. Journal of Arid Environments 180:104-203. <https://doi.org/10.1016/j.jaridenv.2020.104203>
- [6] IAEA 2019. Plant Breeding and Genetic Newsletter. Joint FAO/IAEA Programme. Nuclear techniques in Food and Agriculture no.43. http://www.fao.org/ag/portal/index_en.html
- [7] **Jo, Y.D.**, Kim J-B. 2019. Frequency and spectrum of radiation-induced mutations revealed by whole-genome sequencing analyses of plants. Quantum Beam Science 3(7):2-13, doi10.3390/qubs3020007.
- [8] **Kazakova, E.A.**, Makarenko E.S., Podlutsky M.S. et al 2020. Radio Sensitivity of the winter and spring barley varieties according to the morphological effect of low-dose gamma irradiation on the original seeds. Grain Economy of Russia 2(68):23-28. DOI:10.31367/2079-8725-2020-68- 2-23-28 (in Russian).
- [9] **Kim, J.S.**, Kim J.K., Lee Y.K., Baek M.W., Kim J.G. 1998. Effects of low dose gamma radiation on the germination and yield components of Chinese cabbage. Kor. J. Environ. Agr. 17: 274-278.
- [10] **Korystov, Y.N.**, Narimanov A.A. 1997. Low doses of ionizing radiation and hydrogen peroxidase stimulate plant growth. Biologia (Bratisl.) 52:121-124.
- [11] **Kumari, R.**, Singh Y. 1996. Effect of gamma-rays and EMS on seed germination and plant survival of
- [12] Pisum sativum L., and Lens culinaris. Medic. Neo Botanica 4(1):25-29.
- [13] **Kuzin, A.M.**, Vagabova M.E., Prinak-Mirolyubov V.N. 1975. Molecular mechanisms of the stimulating effect of ionizing radiation on seed. Activation of RNA synthesis. Radiobiol. 15:747-750.
- [14] **Liu, S.**, Jiang J., Liu Y., Meng J., Xu Sh. 2019. Characterization and Evaluation of OsLCT1 and OsNramp5 Mutants Generated Through CRISPR/Cas9-Mediated Mutagenesis for Breeding Low Cd Rice. Rice Science 26(2):88-97. <https://doi.org/10.1016/j.rsci.2019.01.002>
- [15] **Majeed, A.**, Muhammad Z. 2010. Gamma irradiation effects on some growth parameters of Lepidium sativum L. World J Fungal Plant Biol. 1(1):39-42.

[16] **Marcu, D.**, Cristea V., Darban L. 2013. Dose-dependent effects of gamma radiation on lettuce (*Lactucasativa* var. *capitata*) seedlings. *Int J Radiat Biol.* 89:219–223.

[17] Seed radiation on the initial growth of barley, determination of the frequency and spectrum of mutational variability of morphological properties

FTAMP 633.31-24

КҮРІШ АУЫСПАЛЫ ЕГІСТІГІНДЕ ЖОҢЫШҚА ДАЙЫНДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Көптілеуов Б.Ж., техника ғылымдарының кандидаты, доцент, kbolatsag@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0001-8434-3307>

Абуова Н.Ә., педагогика ғылымдарының кандидаты, nabat_71@mail.ru

Оңдасынов Б., магистрант, beksultanjndasynov@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9408-5938>

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Аңдатпа. Қазіргі кезде Қызылорда облысының аудандарындағы күріш ауыспалы егістігінде мал азықтық жем-шөп ретінде жоңышқа дайындаудың технологиялық үдерістері және механикаландыруға қолданылатын техниканың техникалық әзірлік коэффициенті 0,7-ден аспайды және техника бірлігіне жүктеме нормативтен 1,2-1,6 есе артық. Мақалада мал азықтық жем-шөп ретінде жоңышқа дайындаудың техникалық құралдары мен өңделетін материал және сыртқы ортаның әсер етуші факторларының ықтималдылық сипаты ескерілген, араларындағы өзара байланыстарымен өзара әсерлері қарастырылады. Жоңышқа дайындау жұмыстарының технологиясын негіздеу мақсатында жалпы қызмет көрсету теориясы (ЖҚКТ), ықтималдық теориясы, сенімділік теориясын қолданылған. Экспериментті зерттеулер Қызылорда облысының суармалы егістік жағдайларда және натурлық тәжірибелер, хронометражды есептеулер және эксперименттерді қолданып жасалған имитациялық модельдер қолдану арқылы жүргізілді. Зерттеулердің нәтижелері ықтималдық теориясы мен математикалық статистика әдістерін қолданып өңделді. Сыртқы ортаның өзара байланыстарымен өзара әсерлері және жоңышқа дайындау кезінде әсер етуші табиғи және технологиялық факторларының ықтималдық сипатының әсерлерінің қосындысын синтездейтін жоңышқадан тайланған жем дайындаудың механикаландырылған технологиялық үдерістерінің имитациялық моделі жасалады. Жем-шөп дайындау, тасымалдау және оны сақтау технологиясының натуралық және есептеу эксперименттері негізінде, жүйенің жұмыс жағдайларын сипаттайтын негізгі табиғи және технологиялық факторларының жұмыс тиімділігі көрсеткіштерінің аналитикалық тәуелділіктері анықталады. Жоңышқа дайындау үдерістерінің жасалған моделі мен ұсыныстар, жем-шөп дайындау, тасымалдау және сақтау кешендері және оларды пайдалану режимдері нақты өндірістік жағдайларда, жем-шөп дайындау, тасымалдау және сақтаудың өндірістік үдерістерінің тиімділігін жоғарлатуға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: *ауыспалы егістік, жоңышқа дайындау, механикаландыру, мал өсіру.*

Кіріспе. «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Жолдауында Қазақстан Республикасы тұңғыш президенті-елбасы Н.А. Назарбаев «...ауыл шаруашылығын, әсіресе, ауыл шаруашылығы өніміне өсіп отырған жаһандық сұраныс жағдайында, ауқымды жаңғырту қажет» деген болатын [1].

Сырдария өзенінің бойын жағалай орналасқан Қызылорда облысының аудандарында мал шаруашылығы – тұтынушыларға арналған ет және сүт бағытындағы мал өсірумен айналысатын кешенді сала. Қазіргі таңда осы мал шаруашылығын дамыту қолға алынып, көптеген жұмыстар жүргізіліп отыр. Орындалып жатқан бағдарламалардың нәтижесінде ет және сүт бағытындағы асыл тұқымды мал басының саны жылдан жылға ұлғайып келеді. Дегенмен, осы асыл тұқымды малдарды бағу және өңдеу барысында өндірілетін

өнімнің өзіндік құнын түсіріп, өнімділігін арттыру мақсатында құнарлы жем-шөп дайындау жұмыстарын атқару барысында туындайтын проблемалар кері әсерін тигізуде. Осындай проблемалардың салдарынан ет және сүт өнімдерін өндірушілер тұтынушы халықты мал өнімдерімен толық қамтамасыз ете алмау салдарынан басқа елдерден келетін импорттық ет және сүт өнімдерін пайдалануға мәжбүр болып отыр.

Жоңышқа жоғары өнімді ет және сүт бағытындағы малдарды қоректендіруге қажетті құнды азықтық дақыл болып табылады. Өсу барысының гүлдену кезінде дайындалған 100 кг жоңышқада 50-55 кг азық өлшемі, 13-15 кг сіңімде белок болады. Сыр бойында мал өсіру барысында пайдаланылатын жоңышқа құнарлы мал азығы болуымен қатар оның күріш шаруашылығында алатын агротехникалық орны ерекше, сондықтан жоңышқасыз ауыспалы егістің тиімділігін арттыру мүмкін емес.

Мал азықтық жоңышқа дайындаудың технологиясы жоңышқаны орып дестеге салу, тайлау, тиеу, тасымалдау және сақтауға жинау технологиялық процестерінен тұрады. Сапалы жоңышқа дайындау үшін осы процестер белгіленген мерзімде агротехникалық талаптарға сай шығынсыз орындалуы тиіс. Өкінішке орай қазіргі жағдайда мал азықтық жоңышқа дайындау өндірістік процестері талаптар сай емес және сапасыз орындалуда.

Сондықтан қазіргі таңда Қызылорда облысының шаруа қожалықтарында мал өнімдерінің көлемін ұлғайту және мал басының санын көбейтудің проблемаларын шешу мақсатында байланысты жоңышқа дайындаудың өндірістік процестерінде пайдаланылатын агрегаттардың ұтымды параметрлері мен жұмыс режимдерін тиімді ұйымдастыру өзекті мәселе болып табылады.

Жұмыстың мақсаты. Сырдария өзенінің бойын жағалай орналасқан Қызылорда облысының суармалы егістік жағдайында, жоңышқа дайындау барысында оны оруға әсер етуші факторлардың ықтималдылық сипатын ескере отырып, тиімді технологиялық тізбектер, агрегаттар және машиналар кешендерін негіздеу арқылы, жоңышқа дайындаудың технологиялық үдерістерінің тиімділігін арттыру.

Материал және әдістер. Қызылорда облысы күріш ауыспалы егістігінде қазіргі уақытта жоңышқа дайындаудан ең ірі аймақтарының бірі болып табылады. Облыста дайындалатын ауылшаруашылық дақылдарының арасында жоңышқаның үлесі 63,4 мың га құрайды. Қызылорда облысының аудандарында жоңышқа дақылы егілетін жердің көлемі 1-кестеде көрсетілген [2].

Қызылорда облысының аудандарында жоңышқа өндірісінің деңгейі көбінесе топырақтың құнарлылығы мен күріш-жоңышқа егін айналымын тиімді пайдалануға байланысты.

1-кесте. Қызылорда облысындағы жоңышқаның егістік алқабы. [мың га]

	2016	2017	2018	2019	2020
Жоңышқа дақылының жалпы ауданы	55,4	59,1	59,5	59,9	63,4

Күріш ауыспалы егістігінде жоңышқа дайындаудың заманауи технологияларына қойылатын негізгі талаптарына оның жемдік құндылығын жоғалтуын азайта отырып өнімнің сапасын көтеру және қол еңбегін азайту болып табылады. Қызылорда облысының аудандарында мал азықтық жем-шөп престелген жоңышқа түрінде дайындалады. Жоңышқа дайындаудың бізге белгілі технологиялары бар және осы технологияны қолдануда оның сапасына басты мән беріледі.

Талдау барысында Қазақстан Республикасының басқа климаттық аудандарында жоңышқа дайындау барысында пайдаланылатын технологиялар Қызылорда облысының суармалы егістік жағдайында қолданылмайтындығы белгілі болды. Бұған себеп, Сырдария өзенінің төменгі аймағының табиғи-климаттық жағдайларының

ерекшеліктері жоңышқа дайындау жұмыстарын ұйымдастыруға қажетті операциялардың санының азаюына ықпал етеді. Атап айтқанда жауын-шашынның аз болуына байланысты төменгі ылғалдылық және қоршаған ортаның жоғары температурасы ($W = 28-40\%$ және $N = 35-45^\circ\text{C}$) орылған жоңышқа массасын қажетті агротехникалық талаптарға сай кептіруді қамтамасыз етеді. Жоғарыда айтылғандай Қызылорда облысының аудандарында суармалы егіншілік жағдайларының ерекшеліктеріне байланысты жоңышқа жинау үшін комбайн базасындағы күріш жаткасы қолданылады және ол орылған жоңышқаны бірден дестеге жатқызады. Дестеге жатқызылғаннан кейін жоғарыда айтылғандай 2-3 күнде жоңышқа 25% ылғалдылыққа дейін кебеді және мұндай ылғалдылық Қазақстан Республикасының басқа ылғалдылығы жоғары аймақтарындағыдай қопсытқыштар мен тырмаларды қолданбауға мүмкіндік береді. Сырдария өзенінің төменгі аймағының тағы бір ерекшелігі – суармалы инженерлік жүйедегі чектердің өлшемдерінің аздығына байланысты жоңышқа дайындаудың ағынды технологиясын және орылған жоңышқаны үйіп күделеу әдісін қолдануға болмайтындығы. Сондықтан, жоңышқа дайындау Қызылорда облысының территориясында республикамыздың басқа табиғи-климаттық аудандарымен салыстырғанда бірқатар артықшылықтары бар престеу әдісімен жүзеге асырылады. Бұл әдіс өз кезегінде тасымалдау барысында автокөліктің жүк көтергіштігін пайдаланудың жоғары коэффициентін, жоңышқаның мал жемі ретінде қоректік қасиеттерінің жақсы сақталуын және жапырақ массасының жоғалмауын қамтамасыз етеді[4,5,6].

Талдау мақсаттары тұрғысынан алғанда Қызылорда облысының суармалы егіншілік жағдайында қолданылатын бұл әдіс перспективалы әдіс болып табылады. Жоңышқаны дайындаудың бұл технологиясының базалық технологиялармен салыстырғанда қопсытқыштар мен тырмалардың қолданылмауына байланысты экономикалық тиімділігі жоғары болады. Бұл технологиядағы операциялардың азаюы өз кезегінде дайындау кезінде ауылшаруашылық техникалары мен автомобильдерді пайдалануға қажетті жанар-жағармайдың, жөндеу және техникалық қызмет көрсетудің, амортизациялық және еңбекақы шығындарының төмендеуіне алып келеді. Мұнымен қатар жоғарыда айтылғандай дайындалатын жоңышқаның да сапасы жоғарылайды.

Қызылорда облысының аудандарындағы суармалы егіншілік жағдайында жоңышқа дайындаудың саны негізінен орташа алғандағы ауа температурасының 10°C -тан аспайтын аязсыз кезеңнің ұзақтығына байланысты анықталады. Көпжылдық зерттеулер көрсеткендей аязсыз кезең 170-180 күнге созылатын болғандықтан жоңышқаны 3-4 рет орып дайындауға мүмкін болады [3,4,5].

Сынақ нәтижелері. Қызылорда облысындағы ет және сүт бағытындағы малға арналған жем-шөп дайындау жұмыстарының қазіргі заманғы жүйелік талдау әдістемесі технологиялық операциялар мен техникалық құралдардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігіне негізделген зерттеулерді қажет етеді. Технологиялық операцияларды жүйелік талдауды жем-шөп дайындау барысында машиналар орындайтын әр түрлі процестерді зерттеуде қолданылатын әдістер мен әдістердің жиынтығы деп түсіну керек. Технологиялық операцияларды жүйелік талдаудың басты сипаттамасы зерттеліп жатқан жүйенің құрылымы болуы қажет. Жоңышқаны дайындауға арналған зерттеулер технологиялық жүйенің құрылымдық тізбегі ауылшаруашылық машиналар мен олар орындайтын операциялардың арасындағы өзара қатынастардың бар екендігін көрсетеді [6,7,8].

Технологиялық операциялар жүйесінің бірінші деңгейінің ішкі жүйесі, D_n жоңышқа дайындау ұзақтығына және η_n жоңышқаның шығын деңгейіне негізделіп, жоңышқа жинауға арналған технологиялық жүйенің құрылымынан көруге болатын белгілі бір табиғи-климаттық аймақ үшін n_{opt} жоңышқа дайындаудың оңтайлы санын анықтауға арналған.

Екінші ішкі жүйеде алынған нәтижелер негізінде жоңышқаның орылу саны мен оның шығыны бойынша жоңышқаны орып дестеге салу операциясының ең жақсы режимі анықталды. I_n жоңышқаның шығымдылығына байланысты C_1 аз шығын келтіретін шаруашылықтардағы комбайндардың қажетті санын және жоңышқа жинау уақытының тиімді ұзақтығын қамтамасыз ету бұл жүйенің қорытынды нәтижесі болып табылады.

$$C_1 = f(V_k, I_n, T_{cm}) \rightarrow \min. \quad (1)$$

мұндағы V_k – комбайнның оры жылдамдығы, м/с;

I_n – жоңышқаның өнімділігі, т/га;

T_{cm} – бір ауысым уақыты, сағ.

Үшінші ішкі жүйе пресс-тайлағыштардың жұмысының оңтайлы режимін негіздейді. Бұл жүйенің мақсаты жоңышқаны пресстеу барысында ең аз тікелей шығындар болып табылады :

$$C_2 = f(V_{nn}, I_n, T_{cm}, K_{cm}, \tau) \rightarrow \min, \quad (2)$$

мұндағы V_{nn} – пресс-тайлағыштың жылдамдығы, м/с;

K_{cm} – ауысымдық коэффициенті;

τ – ауысым уақытын пайдалану коэффициенті.

Төртінші ішкі жүйе алдыңғы жүйелердің жұмысына тәуелділігіне, сондай-ақ техникалық және экономикалық көрсеткіштеріне байланысты тиегіштердің оңтайлы жұмыс режимін анықтайды. Бұл жүйенің нәтижесі Q_n тиегіштің жүк көтергіштігін тиімді пайдалану және τ ауысымының уақыт коэффициентін тиімді пайдалану болып табылады.

$$C_3 = f(Q_n, \tau) \rightarrow \min, \quad (3)$$

мұндағы Q_n – тиегіштің жүк көтергіштігі, т.

Бесінші ішкі жүйе көлік құралдарын басқа жүйелердің жұмысын ескере отырып тиімді пайдалануды қамтамасыз етеді. Көлік құралдарының жұмысының оңтайлылық критерийі - бұл тюктер мен рулондарды сақтау орындарына тасымалдауға жұмсалған тікелей шығындардың минимумы болып табылады [6,7,8]:

$$C_4 = f(Q_{gn}, \gamma_{gn}, L, V_{ij}) \rightarrow \min, \quad (4)$$

мұндағы Q_{gn} – көлік құралдарының жүк көтерімділігі, т;

γ_{gn} – жүк көтерімділікті пайдалану коэффициенті;

L – тасымалдау қашықтығы, км;

V_{ij} – көлік құралдарының жылдамдығы, км / сағ.

Технологиялық операциялар жүйесін негіздеудің нәтижесі ауылшаруашылық машиналарының тиімді жылдамдық режимдері, жүк көтергіштікті және жұмыс күнін тиімді пайдалану көрсеткіштері болып табылады.

Жем-шөп дайындау, тасымалдау және сақтаудың технологиялық процестерін тиімді негіздеуге математикалық модельдеу әдістерін пайдалана отырып қол жеткізуге болады. Оның ішінде ықтималдық теориясы мен бағдарламалаудың динамикалық әдістерін қолдану тиімді нәтижелерге алып келетіндігі дәлелденіп отыр. Математикалық модельдеу принципі технологиялық операциялардың өзара байланысын және

ауылшаруашылық машиналарының жұмысының өзара тәуелділігін, сондай-ақ олардың жоспарланатын нәтижелерін ескере отырып, кезең-кезеңімен процестерді оңтайлы басқаруды қамтамасыз етеді[9,10,11].

Қорытынды. Осы жұмыстарды орындау арқылы күтілетін технологиялық нәтижелер:

1. Қызылорда облысының аудандарындағы күріш ауыспалы егістігі жағдайында жоңышқаны дайындау жұмыстарының 90% -дан астамы пресстеу арқылы жиналады. Сонымен қатар, жем-шөп жинаудың технологиялық процесінің негізгі бағыттары – жоңышқа массасын ору, пресстеу, тиеу, тасымалдау сақтау үшін жинау болып табылады.

2. Модельдеу әдісі негізінде Қызылорда облысының аудандарындағы күріш ауыспалы егістігі жағдайындағы шаруашылықтарда жоңышқа орудың оңтайлы санын анықтау әдістемесі жасалады.

3. Жоңышқаны ору, пресстеу, тиеу және тасымалдау кезіндегі ауылшаруашылық техникаларының жұмыс режимдерін негіздеудің тиімді әдісі - зерттеліп жатқан операцияларда ішкі резервті іздейтін математикалық бағдарламалау әдісі болып табылады.

4. Математикалық бағдарламалауға негізделген жоғарыда аталған критерийлер жоңышқа дайындаудың бүкіл технологиялық жүйесі бөлімдерінің жұмыс режимдерін негіздеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

[1] **Назарбаев, Н.Ә.** «Қазақстан 2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына арналған Жолдауы

[2] Қызылорда облыстық статистикалық жинағы. Ауылшаруашылығы. Қызылорда, 2020 ж.

[3] **Жүнісбеков, П.Ж.,** Коптилеуов Б.Ж. Анализ технологии и технической обеспеченности сельскохозяйственных предприятия Кызылординской области. Материалы международной конференции «Социально-экономические проблемы сельских территории и развитие аграрного рынка» Часть II, Алматы, 2003. 98-102 стр.

[4] **Орманджи, К.С.** Операционная технология производства кормов / К. С. Орманджи, Г. И. Барабаш. - М. : Россельхозиздат, 1981. - 319 с.: ил.

[5] **Зангиев, А.А.,** Тыныштыкбаев Б.Е., Рахатов С.З. Проектирование производственных процессов уборки риса и кормовых культур. - Алматы: Галым, 1999.- 198 с.

[6] **Көптілеуов, Б.Ж.,** Максұтқызы Н., Камал Ә.Н. Арал өңірінде жоңышқа жинау технологиясын талдау «Наука и образование в современном мире: вызовы XXI века» V халықаралық ғылыми-практикалық конференция, Нұр-Сұлтан 10-12 желтоқсан, 301-303 б.

[7] **Көптілеуов, Б.Ж.,** Камал Ә.Н. «Жоңышқа дайындау және сақтау жүйесінің типтік математикалық моделін талдау» мақаласы «Молодой ученый» халықаралық ғылыми журнал, маусым 2020 жыл, Киев, 540-543 б.

[8] **Жунисбеков, П.Ж.,** Рахатов С.З., Коптилеуов Б.Ж. Анализ технологии уборки кормовых культур в условиях Приаралья. Вестник сельско-хозяйственной науки Казахстана. - Алматы: Бастау, №12, 2000. с. 31-35.

[9]. **Иванов, А.Ф.** и др. Кормопроизводство, - М.: Колос, 1996. “400 с.

[10] Коптилеуов Б.Ж. Анализ технологии и технической обеспеченности сельскохозяйственных предприятия Кызылординской области //Сборник материалов международной конференции «Социально-экономические проблемы сельских территорий и развитие аграрного рынка». Алматы, 2003, С.198-102.

[11] **Жунисбеков, П.Ж.,** и др. Заготовка кормов из люцерны в крестьянских хозяйствах Кызылординской области. // Исследования, результаты. - Алматы: №5, 2001. -С.48-51.

References:

- [1] Address of NA Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Strategy of Kazakhstan 2050: a new political course of the established state"
- [2] Kyzylorda regional statistical collection. Agriculture. Kyzylorda, 2020
- [3] **Zhunisbekov, P.Zh.**, Koptileuov B.Zh. Analysis of technology and technical provision of agricultural enterprises of the Kyzylorda region. Materials of the international conference "Socio-economic problems of rural areas and the development of the agrarian market" Part II, Almaty, 2003. 98-102 p.
- [4] **Ormanji, K.S.** Operational technology of feed production / KS Ormandzhi, GI Barabash. - M.: Rosselkhozizdat, 1981. -- 319 p. : ill.
- [5] **Zangiev, A.A.**, Tynyshtykbaev B.E., Rakhatov S.Z. Design of production processes for harvesting rice and forage crops. - Almaty: Galym, 1999. - 198 p.
- [6] **Koptileuov, B.Zh.**, Maksutovna N., Kamal AN Analysis of alfalfa harvesting technology in the Aral Sea region V International scientific-practical conference "Science and education in the modern world: challenges of the XXI century", Nur-Sultan December 10-12, pp. 301-303.
- [7] **Koptileuov, B.Zh.**, Kamal AN Article "Analysis of a typical mathematical model of the system of preparation and storage of alfalfa" International scientific journal "Young Scientist", June 2020, Kiev, pp. 540-543.
- [8] **Zhunisbekov, P.Zh.**, Rakhatov S.Z., Koptileuov B.Zh. Analysis of the technology of harvesting forage crops in the Aral Sea region. Bulletin of agricultural science of Kazakhstan. - Almaty: Bastau, No. 12, 2000. p. 31-35.
- [9] Ivanov A.F. and others. Feed production, - M.: Kolos, 1996. "400 p.
- [10] **Koptileuov, B.Zh.** Analysis of technology and technical security of agricultural enterprises of the Kyzylorda region // Collection of materials of the international conference "Socio-economic problems of rural areas and the development of the agricultural market." Almaty, 2003, S. 198-102.
- [11] **Zhunisbekov, P.Zh.** and others. Procurement of forage from alfalfa in the peasant farms of the Kyzylorda region. // Research, results. - Almaty: No. 5, 2001. -P.48-51.

ОСОБЕННОСТИ ЗАГОТОВКИ ЛЮЦЕРНЫ В РИСОВОМ СЕВООБОРОТЕ

Коптлеуов Б.Ж., канд. Техн. Наук, доцент, kbolatsag@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0001-8434-3307>

Абуова Н.Ә., педагогика ғылымдарының кандидаты, nabat_71@mail.ru

Ондасынов Б., магистрант, beksultanjndasynov@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0001-9408-5938>

Коркыт Ата Кызылординский университет

Аннотация. В настоящее время технологические процессы заготовки люцерны на корм в рисовом севообороте в районах Кызылординской области и коэффициент технической готовности оборудования, используемого для механизации, не превышает 0,7, а нагрузка на единицу оборудования в 1,2-1,6 раза выше, чем норма. В статье рассматривается взаимосвязь технических средств приготовления люцерны как корма с вероятным характером обрабатываемого материала и влияющими факторами внешней среды. Для обоснования технологии приготовления люцерны использовались теория общего обслуживания (ОПП), теория вероятностей, теория надежности. Экспериментальные исследования проводились на орошаемых полях Кызылординской области с использованием натуральных экспериментов, временных расчетов и имитационных моделей, разработанных с помощью экспериментов. Результаты исследования обработаны методами теории вероятностей и математической статистики. Разработана имитационная модель механизированных технологических процессов приготовления кормов люцерны, которая синтезирует совокупность взаимодействий с окружающей средой и вероятностный характер природных и технологических факторов, влияющих на приготовление люцерны. На основе натуральных и вычислительных экспериментов технологии приготовления, транспортировки и хранения кормов определена аналитическая зависимость показателей эффективности основных природных и технологических факторов, характеризующих условия эксплуатации системы. Разработанная модель и рекомендации процессов приготовления люцерны, кормопроизводства, транспортно-складских

комплексов и режимов их использования позволяют повысить эффективность производственных процессов кормопроизводства, транспортировки и хранения в реальных производственных условиях.

Ключевые слова: севооборот, заготовка люцерны, механизация, животноводство.

FEATURES OF PREPARATION OF ALFALFA IN RICE CROP ROTATION

Koptleuov B.Zh., Candidate of Technical Sciences, Associate Professor,
kbolatsag@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8434-3307>
Abuova N.A., candidate pedagogical sciences, nabat_71@mail.ru
Ondasynov B., undergraduate, beksultanjndasynov@mail.ru,
<https://orcid.org/0000-0001-9408-5938>
Korkyt Ata Kyzylorda University

Annotation. Currently, the technological processes of preparation of alfalfa as fodder in the rice crop rotation in the districts of Kyzylorda region and the coefficient of technical readiness of equipment used for mechanization does not exceed 0.7 and the load per unit of equipment is 1.2-1.6 times higher than the norm. The article considers the interactions between the technical means of preparation of alfalfa as fodder and the probable nature of the processing material and the influencing factors of the external environment. In order to substantiate the technology of alfalfa preparation, the general service theory (GPP), probability theory, reliability theory were used. Experimental studies were conducted in irrigated fields of Kyzylorda oblast and using natural experiments, time calculations and simulation models developed using experiments. The results of the research were processed using the methods of probability theory and mathematical statistics. An simulation model of mechanized technological processes of alfalfa feed preparation is developed, which synthesizes the combination of interactions with the environment and the probabilistic nature of the natural and technological factors influencing the preparation of alfalfa. On the basis of natural and computational experiments of technology of preparation, transportation and storage of fodder, the analytical dependence of performance indicators of the main natural and technological factors characterizing operating conditions of system is defined. The developed model and recommendations of alfalfa preparation processes, fodder preparation, transportation and storage complexes and modes of their use allow to increase the efficiency of production processes of fodder preparation, transportation and storage in real production conditions.

Keywords: crop rotation, alfalfa grazing, mechanization, animal husbandry.

МРНТИ 34.33.23

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ СИСТЕМАТИКИ ЖИВОТНЫХ

Кучбоев А.Э.¹, Собирова Х.Н.¹, Амиров О.О.¹, Жумабекова Б.К.², Тулиндинова Г.К.²

¹Институт зоологии Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Республика Узбекистан;

²Павлодарский Педагогический Университет, Павлодар, Республика Казахстан.

Аннотация. Для исследований использован материал, собранный при гельминтологических вскрытиях у сычугов овец на убойных пунктах в Бухарской, Навоийской и Кашкадарьинской областях Узбекистана, а также г.Ташкента. Взяты отдельные особи самцов изучаемых нематод и выделяли ДНК с помощью мини-набора QiampDNAmini (Qiagen, Hilden, Германия) в соответствии с инструкциями производителя. Выделенную ДНК из тканей нематод использовали в качестве матрицы для проведения последовательных реакций амплификации со специфическими праймерами в термоциклере «TouchgeneGradient» (UK). Секвенирование ДНК было проведено в центре коллективного пользования «Геном» с помощью набора реактивов ABI PRISM® BigDye™ Terminator v. 3.1 с последующим анализом продуктов реакции на автоматическом секвенаторе Applied Biosystems 3730 DNA Analyzer. В результате исследований у домашних овец

зарегистрировано 6 видов маршаллагий: *Marshallagia marshalli*/M. *occidentalis*, *Marshallagia schumakovitschi*/M. *trifida*, *Marshallagia uzbekistanica* и *Marshallagia sogdiana*, из них вид M. *schumakovitschi* обнаружен впервые в Узбекистане. Филогенетический анализ последовательностей COI выявил высоко поддерживаемые кластеры и подтвердил, что M. *marshalli*, M. *occidentalis* и M. *uzbekistanica* являются разными морфотипами вида M. *marshalli*, тогда как M. *schumakovitschi* и M. *trifida* представляют разные морфотипы M. *schumakovitschi*. При этом установлена их идентичность, что вид M. *trifida* является самостоятельным, а лишь разновидностью M. *schumakovitschi*. Для M. *sogdiana* в настоящем исследовании не удалось идентифицировать соответствующий основной морфотип. Кроме того, изученная нуклеотидная последовательность четырех видов маршаллагий (*Marshallagia schumakovitschi*, M. *uzbekistanica*, M. *trifida*, M. *sogdiana*) не была обнаружена в международной базе данных Генбанка (NCBI, GenBank) и является новой для нее. Последовательности, полученные в ходе исследования, депонированы в Генбанк (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>).

Аннотация. Зерттеу үшін Өзбекстанның Бұхара, Навои және Қашқадария облыстарындағы, сондай-ақ Ташкент қаласындағы сою пункттеріндегі қойлардың ұлтабарынан сою кезінде гельминтологиялық жиналған материал пайдаланылды. Зерттелетін нематодтардың жеке аталықтары алынып, өндірушінің нұсқауларына сәйкес Qiaamp DNA mini (Qiagen, Hilden, Германия) мини-жиынтығы арқылы ДНҚ бөлінді. Нематод тіндерінен окшауланған ДНҚ матрица ретінде "Touchgene Gradient" (UK) термоциклерінде белгілі бір праймерлермен амплификация реакцияларын жүргізу үшін қолданылды. ДНҚ реттілігі ABI PRISM® BigDye™ Terminator V. 3.1 реактивтер жиынтығы арқылы "Геном" ұжымдық пайдалану орталығында жүргізілді, содан кейін реакция өнімдерін Applied Biosystems 3730 DNA Analyzer автоматты секвенаторында талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде үй қойларында маршаллагияның 6 түрі тіркелді: *Marshallagia marshalli*/M. *occidentalis*, *Marshallagia schumakovitschi*/M. *trifida*, *Marshallagia uzbekistanica* және *Marshallagia sogdiana*, олардың ішінде M. *schumakovitschi* түрі Өзбекстанда алғаш рет табылды. COI тізбегінің филогенетикалық талдауы жоғары қолдау көрсетілетін кластерлерді анықтады және M. *marshalli*, M. *occidentalis* и M. *uzbekistanica* M. *marshalli* түрінің әртүрлі морфотиптері екенін растады, ал M. *schumakovitschi* және M. *trifida* M. *schumakovitschi*-нің әртүрлі морфотиптерін білдіреді. Сонымен қатар, M. *trifida* түрінің тәуелсіз емес екендігі анықталды, тек M. *schumakovitschi* түршесі. M. *sogdiana* үшін осы зерттеуде тиісті негізгі морфотипті анықтау мүмкін болмады. Сонымен қатар, маршаллагтардың төрт түрінің нуклеотидтер тізбегі зерттелді (*Marshallagia schumakovitschi*, M. *uzbekistanica*, M. *trifida*, M. *sogdiana*) Генбанктің халықаралық деректер базасында (NCBI, GenBank) табылған жоқ және ол үшін жаңа. Зерттеу барысында алынған реттіліктер бас банкке сақтауға берілді (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>).

Annotation. For research, we used material collected during helminthological autopsies of sheep abomasums at slaughterhouses in Bukhara, Navoi and Kashkadarya regions of Uzbekistan, as well as in Tashkent. Individual specimens of male nematodes under study were taken and DNA was isolated using a Qiaamp DNA mini kit (Qiagen, Hilden, Germany) in accordance with the manufacturer's instructions. The isolated DNA from nematode tissues was used as a template for carrying out sequential amplification reactions with specific primers in «Touchgene Gradient» (UK). DNA sequencing was carried out at the Genome Center (<http://www.genome-centre.ru>) using the ABI PRISM® BigDye™ Terminator v. 3.1 with subsequent analysis of reaction products on an Applied Biosystems 3730 DNA Analyzer automatic sequencer. As a result of research, 6 species of *Marshallagia* genus were registered in domestic sheep: *Marshallagia marshalli* / M. *occidentalis*, *Marshallagia schumakovitschi* / M. *trifida*, *Marshallagia uzbekistanica*, and *Marshallagia sogdiana*, of which M. *schumakovitschi* was found for the first time in Uzbekistan. Phylogenetic analysis of COI sequences revealed highly supported clusters and confirmed that M. *marshalli*, M. *occidentalis*, and M. *uzbekistanica* are different morphotypes of M. *marshalli*, while M. *schumakovitschi* and M. *trifida* are different morphotypes of M. *schumakovitschi*. At the same time, their identity was established, that the species M. *trifida* is not independent, but only a variety of M. *schumakovitschi*. For M. *sogdiana*, the present study failed to identify the corresponding main morphotype. In addition, the studied nucleotide sequence of four species of *marshallagia* (*Marshallagia schumakovitschi*, M. *uzbekistanica*, M. *trifida*, M. *sogdiana*) was not found in the NCBI, GenBank and is new to it. The sequences obtained during the study were deposited with the Genbank (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>).

Ключевые слова: морфотипы маршаллагий, секвенирование генома гельминтов

Түйін сөздер: маршаллагий морфотиптері, гельминттер геномының секвенирлеуі
Key words: *morphotypes of marshallagias, sequencing of the genome of helminths*

Введение. В последнее годы наряду с традиционными методами исследований для определения видов используют не только морфологические и анатомические признаки, но и данные биохимических и генетических исследований. Все более широкое использование получают молекулярно-генетические методы, с применением которых, в настоящее время созданы ДНК-банки ценных, редких и исчезающих видов животных и растений. Проводятся исследования по изучению внутривидовой изменчивости сохраняемых объектов, уточнению спорных вопросов их систематики и классификации, разработке методики генетической паспортизации популяций и др.

Изучение генетического и таксономического разнообразия животных, в том числе паразитических нематод животных, представляет особый интерес, поскольку регион Центральной Азии и, в том числе, Узбекистана и Казахстана, представляет особый интерес, поскольку данный регион играл значительную роль в одомашнивании животных, выведении новых продуктивных пород, позднее распространившихся по всей Евразии.

Паразитические организмы играют важную роль в функционировании природных сообществ. Воздействие паразитов часто определяет популяционную динамику «вида-хозяина» и становится одним из факторов его эволюции. В сфере своей экономической деятельности человек заинтересован в снижении паразитарной нагрузки на культивируемые им организмы, будто животных, также растения. Планирование действий по контролю паразитических организмов невозможно без определения видовой идентификации обнаруживаемых паразитов, а в некоторых случаях требует и выявления внутривидовых группировок, характеризующихся своими биологическими и экологическими особенностями.

На сегодня описано около 25 тысяч видов нематод, но общее их разнообразие оценивается в 1 миллион видов и выше. Экологическая роль нематод и их видовое разнообразие необычайно широки. Фитопаразитические и зоопаразитические нематоды наносят миллиардные хозяйственные убытки, в том числе и как специфические векторы фитопатогенных вирусов и бактерий. Медицинская роль филяриозов (возбудителей элифантиаза и др.) хорошо известна. До 1 млрд. человек в мире, при всех успехах современной медицины, страдает от аскаридоза. Многие виды рыбной продукции, например до 100% путассу, содержат возбудителя анизакидоза, и путассу не единственный вид промысловых рыб, потенциально представляющий опасность для человека как источник паразитических нематод.

Обзор литературы. Последнее время почти все вопросы молекулярной таксономии нематод решаются путем сравнительного анализа рибосомальных последовательностей [2,8,9,14]. Рибосомальные последовательности присутствуют в геноме в виде многих копий и состоят из нескольких частей, причем одни из них, соответствующие функциональным субъединицам рибосом (18S, 5,8S или 28S), оказываются в основном стабильными, эволюционно консервативными, тогда как спейсерные последовательности ITS1 и ITS2, напротив, эволюционно лабильны. Именно эта важная особенность рибосомальных генов позволяет использовать разные их части для решения таксономических проблем разного ранга [3,11,4,10].

Представители семейства Trichostrongylidae, один из обширных таксонов класса нематод являются эндопаразитами жвачных животных и широко представлены во многих странах мира. Они паразитируют в желудочно-кишечном тракте домашних и диких жвачных, главным образом, в смешанной форме. В ряде случаев инвазия этими паразитами наносит ощутимый экономический ущерб, вызывая гибель молодняка, снижение продуктивности домашних и ухудшение качества диких животных. К

настоящему времени в фауне Узбекистана и Казахстана по нашим исследованиям и данных литературы зарегистрировано более 60 видов трихостронгилид, но валидность (самостоятельность) некоторых видов вызывает сомнения [6,1,8].

Для полноценного применения «молекулярных» методов к решению вопросов таксономии любого таксона животных, требуется как изучение масштаба нуклеотидных различий в пределах входящих в него видов, родов и т.д., так и исследование факторов определяющих эти различия, в том числе влияния взаимной удаленности изучаемых популяций («географического» фактора). В связи с этим возникла необходимость решить отдельные вопросы таксономии трихостронгилид (на примере видов рода *Marshallagia*).

Материалы и методы исследования. Для исследований использован материал, собранный при гельминтологических вскрытиях у сычугов овец на убойных пунктах в Бухарской, Навоийской и Кашкадарьинской областях Узбекистана, а также г.Ташкента. Образцы нематод этикетировались и фиксировали в 70% этаноле для последующих исследований.

Морфологическое исследование. Изучение видового состава и таксономической принадлежности определяли по комплексу морфологических признаков с использованием общеизвестных гельминтологических определителей [7,5] (Ивашкин и др., 1989, Drozd, 1995). Для определения морфологических критериев маршаллагий от половозрелых нематод отделялись головной и хвостовой концы самцов и готовились временные препараты. После определения видовой принадлежности этих нематод, были разделены на фрагменты и хранились в отдельных пробирках с водой при низких температурах (-20°C) до анализа.

Молекулярное исследование. Процедура молекулярно-генетического исследования биологического материала нематод жвачных осуществляется по этапам: выделение ДНК из биологического материала, выбор эффективных стабильных молекулярных маркеров, постановка полимеразно-цепной реакции (ПЦР-реакции), определение первичной последовательности (секвенирование) ДНК и биоинформатический анализ.

Выделение геномной ДНК. Взятые отдельные особи самцов изучаемых нематод и выделяли ДНК с помощью мини-набора QiampDNAmini (Qiagen, Hilden, Германия) в соответствии с инструкциями производителя.

Проведение ПЦР. Выделенную ДНК из тканей нематод использовали в качестве матрицы для проведения последовательных реакций амплификации со специфическими праймерами в термоциклере «Touchgene Gradient» (UK). Амплификацию фрагментов ДНК проводили в объеме 25 мкл с использованием набора реактивов используя 1 мкл ДНК и 1 мкл каждого из праймеров с GoTaqGreenMasterMix (Promega Corp., США). В реакции были использованы праймеров для амплификации участков рибосомальной (ITS2) и митохондриальной ДНК (праймер штрихкодирование, COI).

Очищение ДНК. ПЦР-продукты были очищены от примесей с использованием гель-электрофореза и использованы для определения нуклеотидных последовательностей по методу Сэнгера.

Секвенирование ДНК было проведено в центре коллективного пользования «Геном» с помощью набора реактивов ABI PRISM® BigDye™ Terminator v. 3.1 с последующим анализом продуктов реакции на автоматическом секвенаторе Applied Biosystems 3730 DNA Analyzer.

Полученную нуклеотидную последовательность с помощью программы BLAST сравнили с последовательностями, депонированными в международной электронной базе данных GenBank (<http://www.ncbi.nlm.nih.gov>).

Анализ полученных нуклеотидных последовательностей проводили с использованием пакета компьютерных программ MEGA-5, а при сравнении сиквенсов и их выравнивании использованы методы Bioedit и ClustalW.

Результаты исследований. По нашим данным вид *Marshallagia (M) marshalli* широко распространен в Узбекистане и по частоте обнаружения занимает первое место среди гельминтов указанного рода. Так, этот вид встречался у исследованного мелкого рогатого скота в 55,3%, а вид *M. dentispicularis* в 17,3% случаев.

В результате исследований у домашних овец зарегистрировано 6 видов маршаллагий: *Marshallagia marshalli/M. occidentalis*, *Marshallagia schumakovitschi/M. trifida*, *Marshallagia uzbekistanica* и *Marshallagia sogdiana*, из них вид *M. schumakovitschi* обнаружен впервые в Узбекистане. По данным морфологических исследований типовой вид *M. marshalli* и других видов друг от друга отличается по размером длины тела, бурсы, спикеры и дорзального ребра. Учитывая изложенное разнообразности, нам провели молекулярно-генетические исследования, чтобы высказать утвердительно о реальности данных видов (таблица).

Анализ нуклеотидных последовательностей нематод от овец Узбекистана показывает их значительное своеобразие. Филогенетический анализ последовательностей COI выявил высоко поддерживаемые кластеры и подтвердил, что *M. marshalli*, *M. occidentalis* и *M. uzbekistanica* являются разными морфотипами вида *M. marshalli*, тогда как *M. schumakovitschi* и *M. trifida* представляют разные морфотипы *M. schumakovitschi*. При этом установлена их идентичность, что вид *M. trifida* является самостоятельным, а лишь разновидностью *M. schumakovitschi*. Для *M. sogdiana* в настоящем исследовании не удалось идентифицировать соответствующий основной морфотип. В этом направлении необходимо продолжить исследование. Из-за достаточно большого разрыва в штрих-кодировании сравнение последовательностей COI для получения процентной идентичности было достаточным для надежного отнесения последовательностей к конкретным видам без филогенетического анализа.

Кроме того, изученная нами нуклеотидная последовательность четырех видов маршаллагий (*Marshallagiaschumakovitschi*, *M. uzbekistanica*, *M. trifida*, *M. sogdiana*) не была обнаружена в международную базу данных Генбанка (NCBI, GenBank) и является новой для нее. При этом последовательности, полученные в ходе исследования, депонированы в Генбанк (<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/>).

Сравнительное изучение образцов ДНК нематод одного вида из разных регионов и от разных хозяев - позволит выявить степень внутривидовой изменчивости, а в прикладном аспекте – даст возможность использовать его как дополнительный метод диагностики с применением молекулярных исследований при определении таксономической принадлежности паразитических нематод.

Заключение. Использование параллельный морфологический и молекулярный анализ дает дополнительные признаки для дифференциации полиморфных видов. Новые данные по таксономии и филогении рода *Marshallagia* и других групп нематод – эндопаразитов животных внесут существенный вклад в общие вопросы эволюции и систематики класса Nematoda.

Сотрудничество: Взаимовыгодное совместное научное сотрудничество по молекулярной зоологии и биоразнообразии животного мира между Институтом зоологии Узбекистана АН РУз и Павлодарского Педагогического Университета Казахстана.

Взаимодействие узбекских и казахских учёных во время реализации будущих проектов будет заключаться в обмене биологическим материалом для проведения генетических и морфологических исследований, организации совместных полевых работ по сбору биологического материала, проведении семинаров для совместной оценки возможностей валидации и унификации методов молекулярно-генетических, морфологических, биоинформативных исследований нематод на уровне видов и таксонов высокого уровня, обмене информацией об эффективных молекулярных маркерах для видовой ДНК-идентификации редких, эндемичных и таксономических спорных видов

фауны Узбекистана и Казахстана. Взаимодействие узбекских и таджикских участников будущего предлагаемого консорциума подтверждается совместными публикациями отечественных и международных журналах. В случае поддержки предлагаемых совместных проектов, координация совместных исследований будет расширена и усилена.

Использованная литература:

[1] **Абраматов, М.Б.**, Амиров О.О., Рузиев Б.Х., Кучбоев А.Э. Гельминтоценоз сучуга домашних жвачных животных Узбекистана // Биологические науки Казахстана. - Павлодар, 2014. № 1. - С.28-37.

[2] **Aleshin, V.V.**, Kedrova O.S., Milyutina LA. et al. Secondary structure of some elements of 18S rRNA suggests that strongylid and a part of rhabditid nematodes are monophyletic // FEBS Lett. 1998. Vol. 429. P. 4-8.

[3] **Blaxter, M.L.**, De Ley P., Garey J.R. et al. A molecular evolutionary framework for the phylum Nematoda // Nature. 1998. Vol. 392. P. 71-75.

[4] **Dallas, J.F.**, Irvine R.J., Halvorsen O. DNA evidence that *Marshallagia marshalli* Ransom, 1907 and *M. occidentalis* Ransom, 1907 (Nematoda: Ostertagiinae) from Svalbard reindeer are conspecific // Syst. Parasitol., 2001. V. 50. № 2. - P.101-103.

[5] **Drozd, J.** Polymorphism in the Ostertagiinae Lopez-Neyra, 1947 and comments on the systematics of these nematodes // Syst. Parasitol. 1995. - V.32. N2. - P. 91-99.

[6] **Hoberg, E.H.**, Abrams A., Piliitt P.A., Jenkins E.J. Discovery and description of a new Trichostrongyloid species (Nematoda: Ostertagiinae), abomasal parasites in Mountain goat, *Oreamnosamericanus*, from the Western Cordillera of North America. J. Parasitol., 2012. 98(4). - P.817-846

[7] **Ивашкин, В.М.**, Орипов А.О., Сонин М.Д. Определитель гельминтов мелкого рогатого скота. - М.: Наука, 1989. - С. 211-217.

[8] **Kuchboev, A.E.**, Amirov, O.O., Karimova, R. R., Asakawa, M. Nematodes in the digestive tract of domestic ruminants in Uzbekistan. Jpn. J. Vet. Parasitol., 2016, 15 (2). P.124-129.

[9] **Kuchboev, A.E.**, Krucken J., Ruziev B.H., von Samson-Himmelstjerna G. Molecular phylogeny and diagnosis of species of the family Protostrongylidae from caprine hosts in Uzbekistan // Parasitology Research 2015, 114 (4). - P 1355-1364.

[10] **Kuchboev, A.**, Sobirova K., Karimova R., Amirov O., Samson-Himmelstjerna G., Krucken J. Molecular analysis of polymorphic species of the genus *Marshallagia* (Nematoda: Ostertagiinae). Parasites Vectors 2020, 13, 411.

[11] **Nguyen, K.B.**, Maruniak J., Adams B.J. Diagnostic and phylogenetic utility of the rDNA internal transcribed spacer sequences of *Steinernema* // J. Nematol. 2001. Vol. 33. P. 73-82.

[12] **Powers, T.O.**, Todd T.C., Burnell A.M. et al. The rDNA internal transcribed spacer region as a taxonomic marker for nematodes // J. Nematol. 1997. Vol. 29, N 4. P. 441-450.

[13] **Спиридонов, С.Э.**, Проблемы таксономии нематод беспозвоночных и новая "молекулярная" система нематод. Труды Института паразитологии Т. XLIV Москва, 2004. С.392-402.

[14] **Stock, S.P.**, Campbell J.F., Nadler S.A. Phylogeny of *Steinernema* Travassos, 1927 (Cephalobina: Steinemematidae) inferred from ribosomal DNA sequences and morphological characters // J. Parasitol. 2001. Vol. 87. P 877-889.

References:

[1] **Abramatov, M.B.**, Amirov O.O., Ruziev B.H., Kuchboev A.E. Gel'mintocenozy sучуга domashnih zhvachnyh zhivotnyh Uzbekistana // Biologicheskie nauki Kazahstana. - Pavlodar, 2014. № 1. - S.28-37.

[2] **Aleshin, V.V.**, Kedrova O.S., Milyutina LA. et al. Secondary structure of some elements of 18S rRNA suggests that strongylid and a part of rhabditid nematodes are monophyletic // FEBS Lett. 1998. Vol. 429. P. 4-8.

[3] **Blaxter, M.L.**, De Ley P., Garey J.R. et al. A molecular evolutionary framework for the phylum Nematoda // Nature. 1998. Vol. 392. P. 71-75.

- [12] Dallas J.F., Irvine R.J., Halvorsen O. DNA evidence that *Marshallagia marshalli* Ransom, 1907 and *M. occidentalis* Ransom, 1907 (Nematoda: Ostertagiinae) from Svalbard reindeer are conspecific // Syst. Parasitol., 2001. V. 50. № 2. -P.101–103.
- [4] **Drozd, J.** Polymorphism in the Ostertagiinae Lopez-Neyra, 1947 and comments on the systematics of these nematodes // Syst. Parasitol. 1995. - V.32. N2.-P. 91-99.
- [5] **Hoberg, E.H.**, Abrams A., Pilitt P.A., Jenkins E.J. Discovery and description of a new Trichostrongyloid species (Nematoda: Ostertagiinae), abomasal parasites in Mountain goat, *Oreamnosamericanus*, from the Western Cordillera of North America. J. Parasitol., 2012. 98(4).-P.817–846
- [6] **Ivashkin, V.M.**, Oripov A.O., Sonin M.D. Opredelitel' gel'mintov melkogo rogatogo skota. - M.: Nauka, 1989. - S. 211-217.
- [7] **Kuchboev, A.E.**, Amirov, O.O., Karimova, R. R., Asakawa, M. Nematodes in the digestive tract of domestic ruminants in Uzbekistan. Jpn. J. Vet. Parasitol., 2016, 15 (2). P.124-129.
- [8] **Kuchboev, A.E.**, Krucken J., Ruziev B.H., von Samson-Himmelstjerna G. Molecular phylogeny and diagnosis of species of the family Protostrongylidae from caprine hosts in Uzbekistan// Parasitology Research 2015, 114 (4). - P 1355-1364.
- [9] **Kuchboev, A.**, Sobirova K., Karimova R., Amirov O., Samson-Himmelstjerna G., Krucken J. Molecular analysis of polymorphic species of the genus *Marshallagia* (Nematoda: Ostertagiinae). Parasites Vectors 2020, 13,411.
- [10] **Nguyen, K.B.**, Maruniak J., Adams B.J. Diagnostic and phylogenetic utility of the rDNA internal transcribed spacer sequences of *Steinernema* // J. Nematol. 2001. Vol. 33. P. 73-82.
- [11] **Powers, T.O.**, Todd T.C., Burnell A.M. et al. The rDNA internal transcribed spacer region as a taxonomic marker for nematodes // J. Nematol. 1997. Vol. 29, N 4. P. 441-450.
- [12] **Spiridonov, S.E.**, Problemy taksonomii nematod bespozvonochnyh i novaya "molekulyarnaya" sistema nematod. Trudy Instituta parazitologii T.XLIV Moskva, 2004. S.392-402. Aleshin V.V., Kedrova O.S., Milyutina LA. et al. Secondary structure of some elements of 18S rRNA suggests that strongylid and a part of rhabditid nematodes are monophyletic // FEBS Lett. 1998. Vol. 429. P. 4-8.
- [13] **Stock, S.P.**, Campbell J.F., Nadler S.A. Phylogeny of *Steinernema* Travassos, 1927 (Cephalobina: Steinemematidae) inferred from ribosomal DNA sequences and morphological characters // J. Parasitol. 2001. Vol. 87. P 877-889.

ӘОЖ 633,31:631.53

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЙМАҚТАРЫНДА ӨСІРІЛЕТІН ЖАЗДЫҚ ҚАТТЫ ЖӘНЕ ЖАЗДЫҚ ЖҰМСАҚ БИДАЙСОРТТАРЫНЫҢ ӨСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мырзабаева Г.А., а.-ш.ғ.к., профессор, myrzabaeva60@mail.ru

Абдиганбарова А.И., магистр, аға оқытушы,

Aitkul_kaznau@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3754-6237>

Идрисова А.Б., 2 курс докторанты, Altynai Idrissova altu2304@gmail.com

Жүнісбек Н. Қ. 4 курс студенті, Nur99aly@mail.ru

Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Қазақстан Республикасы

Андатпа. Қазіргі таңда еліміздің егіншілік саласының негізгі және стратегиялық тұрғыдан маңызды бағыты-бұл астық өндірісі. Астық өндірісі саласын жеделдетіп дамыту еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету жолындағы мемлекеттік аграрлық саясатының бірінші кезекті міндеттерінің бірі болып табылады. Дақылдардың өсіп-өнуі, өсу ортасының табиғи-климаттық жағдайларына (жылу, ылғал, топырақ ерекшеліктері) және дақылдың биологиялық ерекшеліктеріне байланысты болады да, өсімдік тіршілігіндегі маңызды құбылыс болып табылады. Тұқымның өнуі күрделі физиологиялық процестің болуынан, ол өскін мен тамыршаның эндоспермдегі қорлық қоректік заттарды пайдалана отырып дамуынан басталады. Өскін әрі

қарайғы дамуының нәтижесінде афотрофты қоректену қабілетіне ие егін көгіне айналады. Тіршілікке қабілетті тұқымның өнуіне міндетті түрде ылғал, жылу және оттегі қажет. Биологиялық тыныштықтан өткен, тіршілікке қабілетті тұқымдар ғана қолайлы жағдай туғанда қалыпты өне алады.

Кілтті сөздер: тұқымның өнуі, өсімдік тіршілігі, афотрофты, эндосперм, ылғал, жылу.

Кіріспе. Тұқымның өнуі ылғал сіңірген тұқымның бөртуінен басталады. Ылғалдың әсерінен тұқымдағы ферменттік құбылыстар жанданады да, суда ерімейтін қоректік заттардың сіңімді түрге айналуы тездетіледі [1]. Тұқымның бөртуіне қажетті ылғалдың мөлшері дақылдың химиялық құрамына тікелей байланысты, өйткені тұқым құрамына кіретін қоректік заттардың ылғал сіңіруі қабілеті әр түрлі болып келеді. Мысалы ақуыз өз мөлшеріненің 150% ылғал қажет етсе, крахмал - 70%, клетчатка - 30% ылғал қажет етеді. Құрғақ, ылғалы жеткіліксіз топырақта тұқым өнбейді [2,3]. Жаздық жұмсақ бидай тұқымы құрғақ дән массасына шаққанда 50-60% мөлшерінде ылғал сіңіргенде өне бастайды. Ол әдетте жоғары өнімді сорттардың көлемі жағынан ірі, әрі біркелкі, сондай-ақ өнгіштігі, өсу күші мен өну энергиясы және тағы да басқа егістік қасиеттері жөнінде тұқымдық стандартқа сай келетін сапалы тұқымдарды себуден басталады [4]. Дәнді дақылдар өсіру технологиясында мұндай алғы шарттарды қатаң сақтау және іске асыру тұқымның жер бетіне бірдей, толық көктеп шығуына мүмкіндік жасаса, екінші жағынан себер алдында нақты белгіленген межелі егін жиілігін астық алқаптарында қателіксіз сенімді құрауға алдын-ала негіз қалайды [5,6].

Шаруашылықтарда бір сортты ұзақ уақыт пайдаланып өсірген жағдайда, ол өзінің биологиялық, шаруашылық және де басқа жағымды қасиеттерін жоғалта бастайды. Оның себептері әр түрлі - бұл тұқымдық дәндердің тазалануы өте қиын арамшөп тұқымдарымен механикалық және биологиялық ластануы, басқа сорттардың тұқымдарымен араласуы, агротехникалық шаралардың уақтылы және дұрыс жүргізбегендіктен дәндердің өнгіштік және өскіштік қасиеттерінің төмендеуі және тағы басқалар. Жоғарыда келтірілген қолайсыз құбылыстадың барлығы сорттың биологиялық ерекшеліктеріне байланысты талаптарын қанағаттандыра алмағандықтап, дақылдың түсімін төмендетеді [7].

Зерттеу материалдары мен әдістемесі: Зерттеу жұмыстары Қазақ Ұлттық Аграрлық зерттеу университетінің Алматы облысы, Еңбекшіқазақ ауданы, Саймасай ауылында орналасқан «Агроуниверситет» өндірістік - тәжірибе шаруашылығында (ӨТШ), зерттеу жұмысы 2020-2021 жылдары аралығында жүргізілді. Жұмыстың ғылыми жаңалығы болып: Алматы облысының тау бөктері жағдайында жаздық жұмсақ және жаздық қатты бидай сорттарын өндіріске ұсыну болып табылады. Жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай сорттарының лабораториялық өну энергиясы мен өнгіштігі Қазақтың Ұлттық аграрлық университеті «Агрономия» кафедрасының лабораторияларында анықталды. Өнгіштікті анықтау негізгі дақылдан таңдамай алынған 100 дәннен тұратын 4 үлгіден, қолайлы температура (20°C) жағдайында жүргізілді. Термостаттың температурасы күніне үш уақыт: таң ертең, күндіз және кешке тексеріліп тұрылды. Қажетті температурадан ауытқуы $\pm 2^{\circ}\text{C}$ шамасынан аспауы қадағаланды.

Тұқымның лабораториялық өнгіштігі деп талдауға алынған үлгідегі қалыпты өскіндердің санын айтса, тұқымның өну энергиясы деп белгілі бір мерзімдегі (әдетте 3-4 тәуліктен кейін) қалыпты өскіннің процентпен көрсетілген санын айтады. Тұқымның өну энергиясы тұқымның далалық жағдайда біркелкі және тегіс егін көгін беруін сипаттайды.

Жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай тұқымдарының тұқым өнгіштігі мен өну энергиясын анықтаудағы қойылатын техникалық шарттар 1-ші кестеде көрсетілген.

Зерттеу нәтижелері. Мемлекеттік стандарт бекіткен (МСТ-12038-84) тәсіл бойынша жаздық жұмсақ бидай тұқымының лабораториялық өнгіштігі 7 тәулікте де, өну энергиясы 3 тәулікте, жаздық қатты бидай сорттарының лабораториялық өнгіштігі 8 тәулікте, өну

энергиясы 4 тәулікте анықталды. Тұқым өсіргіш арна ретінде кварцтелген құм немесе сүзгі қағазы қолданылады. Біздің тәжірибемізде сүзгі қағазы пайдаланылды. Лабораториялық өнгіштікті анықтау алдында сүзгі қағазын суы бар ыдысқа салып, судан шығарған кезде, артық су толығымен ағып кетті де, сүзгі қағазы толық су сиымдалығы жағдайына дейін келтірілді. Ылғалданған сүзгі қағазын 2-3 қабаттап тұқым өсіргіш арнаға салып, әр үлгіні өзінше бөлек, дәндердің ара-қашықтығы 0,5-1,5 см болатындай етіп жеке-жеке санап отырғызылды да, беті тағы бір қабат сүзгі қағазымен жабылды. Қажет жағдайда сүзгі қағазы қосымша ылғалданып отырылды. Тұқым өнгіштігін анықтаудағы қойылатын техникалық шарттарға сәйкес белгіленген уақыт өткеннен кейін әр үлгіден өну энергиясы мен өнгіштігі көрсеткіштері анықталды.

Кесте 1 - Тұқым өнгіштігін анықтаудағы қойылатын техникалық шарттар

Дақыл	Тұқым өнуін анықтау жағдайы	Тұқым өнгіштігін анықтау температурасы, °C	Жарық беру жағдайы	Анықтау уақыты, тәулік	
				өну энергиясын	өнгіштігін
Жаздық қатты бидай	Құм не сүзгі қағазы	20	қараңғы	4	8
Жаздық жұмсақ бидай	Құм не сүзгі қағазы	20	қараңғы	3	7

Өну энергиясын анықтағанда қалыпты өскін берген және шіріп кеткен тұқымдарды саналып, алынып тасталынды. Ал өнгіштікті анықтағанда тұқымдар қалыпты өскін берген, ісінген, қатты, шіріген және қалыпты өскін бермеген тұқымдар деп топтастырылып, жекелеп саналынды.

Кесте 2 - Жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай сорттарының өну энергиясы мен өнгіштігі

№	Сорт атауы	Талданған дән саны, дана	Лабораториялық	
			өну энергиясы, %	өнгіштігі, %
Жаздық қатты бидай				
1	Наурыз 6-st.	100	61,9	86,0
2	Наурыз 2	100	60,3	85,9
3	Гордейформе 254	100	62,2	88,2
4	Лан	100	59,9	87,1
5	Салауат	100	63,7	89,3
Жаздық жұмсақ бидай				
6	Казахстанская 15-st.	100	61,8	86,7
7	Лютесценс 32	100	60,0	87,9
8	Казахстанская 4	100	63,2	88,9
9	Надежда	100	58,9	87,8
10	Алмакен	100	65,7	89,9
11	Лютесценс 90	100	61,0	86,6
12	Арай	100	60,9	85,3
13	Казахстанская 10	100	62,8	88,7

Қалыпты өскін берген тұқымдарға: жақсы дамыған екі ұрық тамыршасы бар, оның бірінің ұзындығы дән ұзындығынан ұзын, ал өскіні тұқым ұзындығының жартысындай, колеоптелі зақымдалмаған; кейбір елеусіз зақымдалған тұқымдарды жатқыздық. Көктемеген тұқымдарға: ісінген – тұқым өнгіштігін анықтау мезгілінде өскін бермеген,

бірақ сау, іспекпен қысқан кезде жаншылмайтын тұқымдарды, қалыпты өскін бермеген тұқымдарға: эндоспермі ыдырай бастаған, ұрығы қарайып кеткен немесе шіріген; ұрық тамыршалары жоқ немесе әлсіз дамыған, белгіленген ұзындықтан қысқа, колеоптелі бос, өскіннен қысқа, зақымданған тұқымдарды жатқыздық.

Үлгілердің өнгіштігі мен өну энергиясы - әр қайталаудан пайызбен алынған көрсеткіштердің ортақ көрсеткішін табу арқылы анықталды. Жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай сорттарының лабораториялық жағдайда анықталған өнгіштігі мен өну энергиясы 2-ші кестеде берілген.

Лабораториялық зерттеулер нәтижесінде алынған мәліметтерге сүйене отырып, өсу қуаты бойынша жаздық қатты бидайдың Гордейформе 254 және Салауат, ал жаздық жұмсақ бидайдың Қазақстанская 4, Алмакен және Қазақстанская 10 сорттары ерекшеленгенін айта өту керек. Осы аталған сорттардың өну энергиясының көрсеткіштері 62,2 - 65,7 % шамасында болды немесе талданған 100 дәннің 62-66-сының өну энергиясы жақсы екендігін көрсетті. Өну энергиясы сорттардың далалық жағдайда біркелкі және тегіс егін көгін беруін сипаттайтыны мәлім.

Лабораториялық өнгіштігі көрсеткіштер бойынша да, өну энергиясы көрсеткіші сияқты жаздық қатты бидайдың Гордейформе 254 және Салауат, ал жаздық жұмсақ бидайдың Қазақстанская 4, Алмакен және Қазақстанская 10 сорт үлгілері ерекшелінді. Демек өну энергиясы жақсы үлгілердің лабораториялық өнгіштігі де жоғары болатындығы белгілі болды. Сонымен аталған жаздық қатты бидайдың Гордейформе 254 және Салауат, ал жаздық жұмсақ бидайдың Қазақстанская 4, Алмакен және Қазақстанская 10 сорттарының лабораториялық өнгіштігі көрсеткіштері 88,2 - 89,9% шамасында болды немесе талданған 100 дәннің 89-90-ы лабораториялық жағдайда өнді.

Біздің зерттеулерімізде, жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай себу мөлшерін зертеулер негізінде, себу мөлшері бойынша гектарына 4,0 млн. өнгіш дән есебінде немесе 1 шаршы метр жерде 400 дана өсімдік себілді. Жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай сорттарының егістік өнгіштігі көрсеткіштері бойынша да сорт арасындағы айырмашылықты көруге болады (кесте 3).

Кесте 3 - Жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай сорттарының егістік өнгіштігі және сақталу көрсеткіші

Сорт атауы	Себілген дән саны, дана/м ²	Егістік өнгіштігі		Сақталу көрсеткіші		
		дана	%	дана	%	
Жаздық қатты бидай						
Наурыз 6- st.	400	321	80,2	297	92,5	
Наурыз 2	400	329	82,2	296	90,0	
Гордейформе 254	400	313	78,2	301	96,2	
Лан	400	339	84,8	304	89,7	
Салауат	400	342	85,8	299	87,4	
Жаздық жұмсақ бидай						
Қазақстанская 15-st.	400	331	82,8	297	89,7	
Лютесценс 32	400	339	84,8	286	84,4	
Қазақстанская 4	400	353	88,2	294	83,3	
Надежда	400	359	89,8	321	89,4	
Алмакен	400	342	85,5	322	94,2	
Лютесценс 90	400	351	87,8	297	84,6	
Арай	400	345	86,2	316	91,6	
Қазақстанская 10	400	323	80,8	311	96,3	

Кестеде берілген, сорттардың көктеу кезінде 1 шаршы метр жердегі өсімдіктердің саны 313 - 359 дана аралығында болғанын көруге болады, сонда егістік өнгіштігі

көрсеткіші 78,2 – 89,8% аралығында болды. Өсімдіктердің егістік жағдайда өскін беру қасиеті сорт ерекшеліктеріне байланысты болды да, бұл көрсеткіші бойынша жақсы көрсеткіштер көрсеткен сорттар Қазақстанская 4, Надежда және Лютесценс 90 сорттары болды.

Өнім жинар алдында сақталған өсімдіктердің саны да жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай сорттарының айырмашылық белгілеріне байланысты болды. Бұл белгі бойынша да, жоғары сақталу көрсеткіші жаздық қатты және жаздық жұмсақ бидай сорттары: Гордейформе 254, Алмакен және Қазақстанская 10 болды да, көктеп шыққан өсімдіктердің санына қатынасы 94,2 – 96,3 % шамасында болды. Сонда бір 1 шаршы метр жердегі сақталған өсімдіктердің саны 286 - 322 дана болды. Дақыл тұқымының көктеп шығуы сол кезде қалыптасқан жылу және ылғал жағдайына тәуелді. Алайда тұқымның калыпты өніп шығуы тек аталған факторлардан басқа агротехникалық шараларға, сорт ерекшелігіне, топырақтағы және тұқым бойындағы зиянды ағзаларға және басқа факторларға байланысты.

Өнім жинау алдындағы өсімдіктер саны сыртқы орта мен агротехниканың көптеген факторларының кешенді түрде әсер етуімен қалыптасады. Бұл факторларды екі топқа бөлуге болады. Факторлардың бірінші тобы толық көктеу кезеңіндегі өсімдіктер санын анықтайды. Бұл негізінен белгіленген себу мөлшерін сақтау және жергілікті жағдайда жоғары егістік өнгіштігін қамтамасыз ететін агротехникалық шаралардың толық орындалуына байланысты болады. Факторлардың екінші тобы өсімдіктердің өсіп-өну кезеңіндегі сақталуын анықтайды. Ол өсімдіктердің осы аталған факторлардың әсеріне қарсы тұру қабілетіне, ал бұл көрсеткіш сорт ерекшеліктеріне тікелей байланысты болды.

Қорытынды. Сонымен зерттелген сорттардың ішінен жоғары сақталу көрсеткіші жаздық қатты бидайлардың ішінен Гордейформе 254 (96,2% немесе бір шаршы метрде 301 дана өсімдік сақталған) көрсетсе, жаздық жұмсақ бидай сорттардың ішінен Алмакен (94,2% немесе бір шаршы метрде 322 дана өсімдік сақталған) және Қазақстанская 10 (96,3 % немесе бір шаршы метрде 331 дана өсімдік сақталған) сорттары болды. Бір шаршы метр жердегі сақталған өсімдіктердің жиілігіне қарай жаздық қатты бидай сорттарында 296-304 өсімдік аралығында болса (ең төменгі көрсеткішін Наурыз 2 сорты (296), ең жоғарғы көрсеткішін Лан сорты (304) көрсетті), жаздық жұмсақ бидай сорттарында 286-322 өсімдік болды (ең төменгі көрсеткішін Лютесценс 32 сорты (286), ең жоғарғы көрсеткішін Алмакен сорты (322) көрсетті). Бұл көрсеткіштер зерттеліп отырған сорттардың егістікте орналасу жиілігі мен сақталу көрсеткіштерінің калыпты болғанын және өсімдіктердің өсіп дамуына қолайлы жағдай туғанын көрсетеді.

Әдебиеттер:

- [1] **Бананов, И.Г.** Рекомендации по получению высоки урожаяев/ Аграрная наука-2007-№2-С.17-18.
- [2] **Бакиров, Ф.Г.** Стабилизация урожая озимой пшеницы/Зерновое хозяйство 2006-№4-С11-12.
- [3] **Волынкина, О.В.** Формирование качества озимой пшеницы/Зерновое хозяйство - 2004 - №2 - С. 26 - 27.
- [4] **Азизов, З.М.** Сроки посева озимой пшеницы /Зерновое хозяйство-2004-№6 С.23-24.
- [5] **Дзагова, С.В.** Влияние урожайности на: качество зерна/Зерновое хозяйство-2004-№4-С. 8-9.
- [6] **Әрінов, Қ.К.** Мұсынов Қ.М., Апушев А.К., т.б. Өсімдік шаруашылығы. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір» 2011, - 632 б.
- [7] **Долгалева, М.П.** Крючков А.Г. Зависимость урожайности сортов яровой мягкой пшеницы от хозяйственно-ценных биологических признаков // Вестник ОГУ 2007 №1. С. 74-79.

ОСОБЕННОСТИ РОСТА СОРТОВ ЯРОВОЙ ТВЕРДОЙ И ЯРОВОЙ МЯГКОЙ ПШЕНИЦЫ В РЕГИОНАХ КАЗАХСТАНА

Мырзабаева Г.А., к.с.-х., наук профессор,
Абдигалбарова А.И., магистр, старший преподаватель,
Идрисова А.Б., докторант 2 курса, Altynai Idrissova
Жүнісбек Н. К., 4 курс студенті

*Казахский национальный аграрный исследовательский университет, Алматы
Республика Казахстан*

Аннотация. Сегодня основным и стратегически важным направлением аграрного сектора страны является производство зерна. Ускоренное развитие зернового производства - один из приоритетов государственной аграрной политики по обеспечению продовольственной безопасности. Рост урожая зависит от естественных и климатических условий среды возделывания (тепла, влажности, характеристик почвы) и биологических свойств урожая и является важным явлением в жизни растений. Развитие семян начинается с наличия сложного физиологического процесса, которым является развитие проростков и корней с использованием питательных веществ в эндосперме. В результате прорастания и развития урожай превращается в урожай афототрофных питательных веществ. Влажность, тепло и кислород необходимы для жизнеспособных семян. Только жизнеспособные семена, прошедшие биологический покой, могут нормально воспроизводиться при благоприятных условиях.

Ключевые слова: прорастание семян, жизнеспособности растение, афототрофный, эндосперма, влажность, тепло.

FEATURES OF GROWTH OF VARIETIES OF DURABLE SPRING AND SOFT SPRING WHEAT IN THE REGIONS OF KAZAKHSTAN

Myrzabayeva G.A., Candidate of Agricultural Sciences, professor,
Abdigalbarova A.I. Master of pedagogical science, teacher,
Idrissova A.B., 2nd year doctoral student,
Altynai Idrissova altu2304@gmail.com
Zhunisbek N. K. 4th year student
Nur99aly@mail.ru

*Kazakh National Agrarian Research University, Almaty
Republic of Kazakhstan*

Annotation. Today, the main and strategically important direction of the country's agricultural sector is grain production. Accelerated development of grain production is one of the priorities of the state agricultural policy to ensure food security. Yield growth depends on the natural and climatic conditions of the cultivation environment (heat, moisture, soil characteristics) and the biological properties of the crop and is an important phenomenon in plant life. Seed development begins with a complex physiological process, which is the development of seedlings and roots using nutrients in the endosperm. As a result of germination and development, the crop is converted into a crop of autotrophic nutrients. Moisture, heat and oxygen are essential for viable seeds. Only viable seeds that have gone through biological dormancy can reproduce normally under favorable conditions.

Keywords: seed germination, plant viability, autotrophic, endosperm, moisture, warmth.

THE PROSPECTS OF DIATOMACEOUS EARTH IN PROTECTION OF AGRICULTURAL CROPS FROM DROUGHT STRESS

Myrzabayeva M.T.¹, Uzakbayeva A.Zh.¹

¹S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University,
Nur-Sultan city., Kazakhstan

Abstract: Drought stress is one of the major constraints limiting crop production worldwide. Crop growth models predict that this issue will be more severe in future. Water scarcity in agriculture interrupt normal growth, disturbs water relations, and reduces water use efficiency in plants. In the present study we provide an overview of drought stress and its effects on plant's resistance mechanisms and management strategies to cope against it. In addition, we have studied the potential of diatomite in agricultural crop such as wheat, which is considered an organic mineral with silicon, discovered as a result of research by many scientists. The given study identifies and evaluates physiological changes in wheat during the artificial occurrence of drought stress. Growth response against drought stress in plants, biomass accumulation, growth rate and proline accumulation has also been studied. Application of DE has a positive effect on plant growth and stimulate their growth even at higher water stress condition.

Keywords: *silicon dioxide, resistance, diatomaceous earth, drought stress*

Introduction. On June 17, 2021, marked as the World Day to Combat Desertification and Drought stress. UN experts compared the effects of drought and water scarcity with a COVID 19 pandemic effect. "The effects of global warming are already being felt in many countries," says experts. [1, 2]

Desertification is one of the most dangerous trends in the world. According to the UN Environment Program, a quarter of the world is in the threat of turning into desert. Drought stress could be the next global catastrophe, and there is no vaccine against it. Like a pandemic, it lasts a long time, spreads to many regions and causes great damage. According to the UN, in the period from 1998 to 2007, 1.5 billion people were affected by the drought stress, the damage amounted to 124 billion dollars.

If humanity does not take an urgent action against it, about 130 countries will be threatened by drought stress this century, while in other countries food prices may rise sharply. According to the UN, at least 250 square kilometers of land are turned into a desert in Iraq every year. In addition, due to the construction of dams in Turkey and Iran, the volume of water in 2 rivers of the region - the Tigris and Euphrates - has decreased. The drought has a negative impact not only on agriculture, but also on the development of industry. The United States is also suffering from high temperature. In the states of California, Arizona, Nevada, the air temperature warmed up to 47 degrees and reached record levels [1, 2].

Therefore, experts urge the world community to pay more attention to the consequences of global warming. According to the American ecologist, hydro-climatologist, scientist Peter Gleick, in the coming years, a devastating drought caused by a violation of water circulation in nature can destroy the Earth.

Kazakhstan is a one of the most vulnerable country in Central Asia that faced with shortage of water. In recent years, due to climate change, the amount of precipitation that should fall in 1 month falls in 2 days. Such a change in the weather, as a rule, damages all sectors of the country's economy, including agriculture.

The territory of Kazakhstan has a markedly continental climate with cold winter and with hot summer. For many regions of Kazakhstan, drought is a frequent phenomenon. Drought stress is accompanied by a decrease in relative humidity, increased soil humidity and an increase in temperature when the normal water needs of plants are not provided. The most territory of Kazakhstan is represented by semiarid and arid plain landscapes, characterized by pronounced

desertification processes, rare biological diversity and weak ability to restore vegetation cover. Currently, there are 182 million hectares of pasture lands in Kazakhstan, of which 14 million hectares have been completely withdrawn from circulation, and the total area of depreciation is 50 million hectares. The driest regions of Kazakhstan are located at Zaisan basin, the Ustyurt plateau, Northwestern Kazakhstan, Mugalzhar and the territories adjacent to the northeastern part of the Aral Sea[3,4,5].

Stress is a general nonspecific adaptive reaction (or resistance) of the organisms to the effects of any adverse factors. Adaptation of the plant to specific environmental conditions is provided by biochemical and physiological mechanisms. Each plant, depending on its genotype, has the ability to adapt to environmental conditions. The higher the ability of a plant to change metabolism in accordance with the environment, the wider the reaction rate of this plant and the better the ability to adapt. Drought stress leads to adaptive changes in the osmotic system of plant regulation. Under this stress, the content of proline, glycine betaine, mannitol and other osmolytes increases. Proline maintains osmotic balance (or turgor pressure), stabilizes the membrane, maintains cell integrity, regulates the amount of reactive oxygen species (ROS) to prevent oxidative stress. [6]. Proline has a protective effect on the sterile structure of cellular biopolymers and maintains their intact hydration sphere. During osmotic stress caused by drought, the accumulation of a large amount of proline occurs not only in plants, but also in eubacteria and algae [7], that is, proline can also accumulate during drying in diatoms.

Wheat (*Triticum aestivum* L) of the *Gramineae* is a popular grain crop of ancient origin. It constitutes one of the most important trade commodities as one-fifth of the world's wheat production is traded globally [8]. Recently wheat production has been adversely influenced by the progressive global climatic changes and increasing shortage of water resources, coupled by worsening of the eco-environment, which has compromised the nutritional security of the increasing population [9]. Among the environmental stress, water scarcity or drought stress during the growing season and common stress in most arid and semi-arid areas severity reduces yield[10].

Diatomaceous earth (DE) is a naturally occurring sedimentary rock primarily composed of fossilized remains of fresh water diatoms. It has a multifunctional purpose: it improves the physical structure of soil by breaking up heavy based soil and retaining moisture in light or sandy soil for longer period [11].

The present study was carried out to investigate the prospects of DE increase the drought tolerance of wheat. In addition, we conducted to measure biomass accumulation, proline content.

MATERIAL AND METHODS

Plant material: Seeds of wheat were produced from SPC grain farm named after A.I. Baraev, Shortandy, Kazakhstan. They were sterilized with sodium hypochlorite for 5 min after washed with DDW for a 1 hr. Subsequently, the seeds were sown in plastic pots (8 replication each treatment) containing 1.5, 2.5 and 3.5 mg DE per 50 gr soil per pot. All the treatment was irrigated at 6-day interval and kept at same growth conditions in order to evaluate potential of DE drought stress condition.

Soil material: Soil is one of the main factors of plant development and growth. To bring the type of soil close to the conditions of the natural environment and the accuracy of the experiments, soils from parks and nearby districts of the city of Nur - Sultan were used. Also, for all samples in the laboratory, 1.5; 2.5; 3.5 mg of diatomite were mixed in 50 g of soil. During the experiment, the diatomite was first reduced to a powdery state, and then divided into several fractions.

Proline content: 0.5 ml of sample solution, 0.5 ml of prepared distilled water (free sample), 0.5 ml of standard L- proline solution is injected into three samples. 1 ml of ninhydrin solution is added to each sample. The contents of the samples are thoroughly mixed after adding

each reagent. The samples are tightly closed and put in a boiling water bath for 15 minutes. The water level in the water bath should be higher than the liquid level in the tubes. Then the samples are sent to a water bath heated to a temperature of 70 ° C. 5 ml of 50% isopropyl alcohol is added to each sample and quickly closed with stoppers again. Tubes with liquids are kept in a water bath for exactly 10 minutes, the maximum optical density of the test subjects and standard solutions of a relatively free sample is measured on a spectrophotometer with a wavelength from 500 to 520 nm [12]

RESULT SANDDISCUSSION

The effect of diatomite on growth response of wheat under drought stress condition

Under the drought stress, plants undergo various morphological and physiological changes. This increases the plant's adaptive responses and also activates the plant's natural immune systems. Such processes, that is, immunoregulatory systems, include the accumulation of osmotically active substances, such as osmoregulating ions (primarily K^+) and organic substances (amino acids, such as proline and glycine betaine). As a result, water is retained in the plant cell, and the cells are protected from drying out.

Wheat seeds were grown on 50 g of soil for 35 days in an conditions with 1.5 mg, 2.5 mg, 3.5 mg diatomite, weakly cement diatomite was added to the soil. Every 6 days the plant was watered, the drought was 6 daily intervals(pic. 1).

Picture 1. Growth and development of wheat under drought stress with the application of DE

As shown in Pic.1, plant growth and development with a drought stress with interval at 6 days, it can be noticed that in the variants with DE was greater as compare to control variant. It might be attributed to the high adsorption properties of diatomite and the presence of osmoregulating prolines in the composition of diatomite. According to a number of scientists, it has been proven that the increased content of proline plays a key role in increasing the resistance of plants to the constant effects of stress factors [13]. Both shoot and root growth presented high growth with the application of DE with different dose as compare to control (Fig. 1).

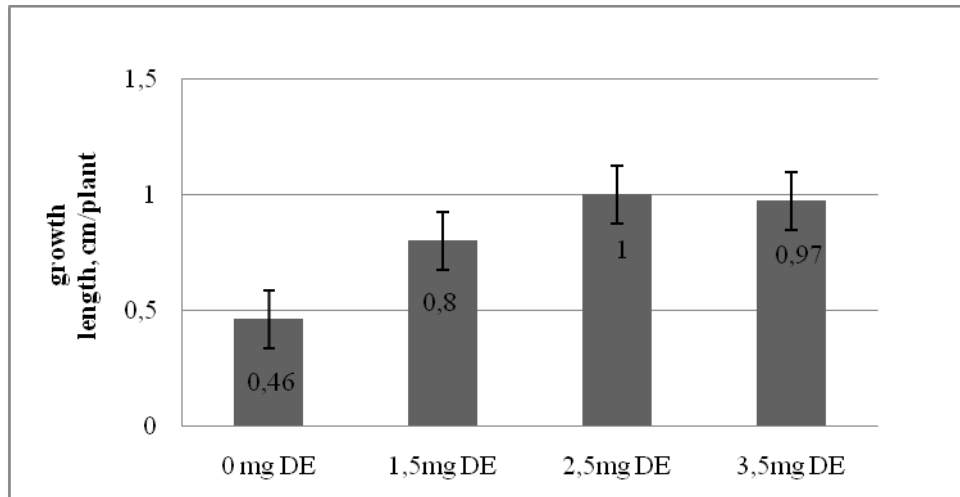
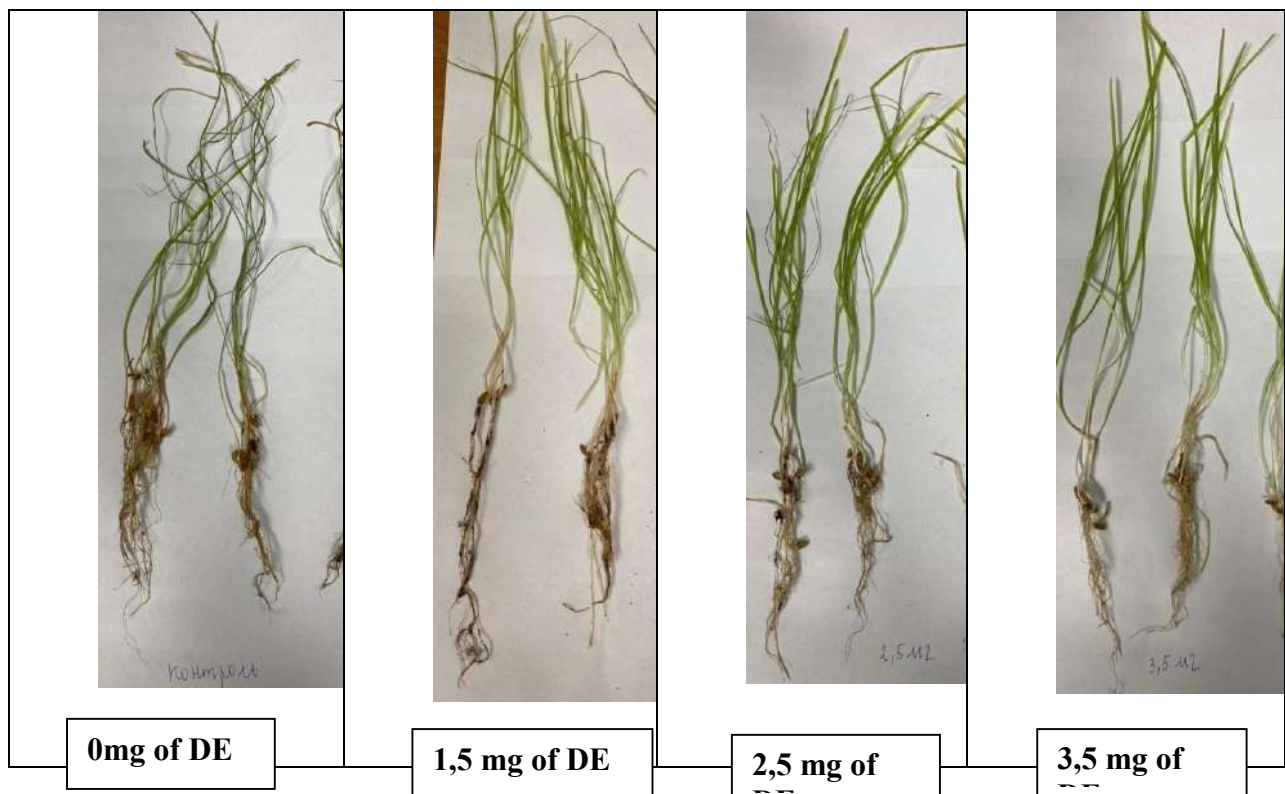

Figure 1. Growth length of wheat under drought stress with DE

The experiments have shown that the level of drought stress of wheat germ is associated with a decrease in the concentration of diatomite in the soil. A good effect on the obtained result is observed at a concentration of diatomite in the soil of 2.5 mg. Almost 10 cm higher as compare to control, relatively.

In soil with 1.5 mg diatomite, the average height of wheat sprouts increased up to 22 cm and with 3.5 mg reached up to 23 cm that is also correlated with Pic.2.

Picture 2. Total growth of wheat after 15 days with the treatment of DE under drought stress condition

Under conditions of drought stress, we observe that the addition of 1.5 mg of diatomite, the biomass of the plant increased by 2.4 times as compared to control. Application of 2.5 mg diatomite enhanced biomass by 2.13 times in 3.5 mg, there is an increase 2.3 times as compared to control. The maximum biomass accumulation of the plant was determined by using 1.5 mg of

diatomite. The pattern of the total biomass accumulation of a wheat plant can be traced in the following diagram (Fig. 2)

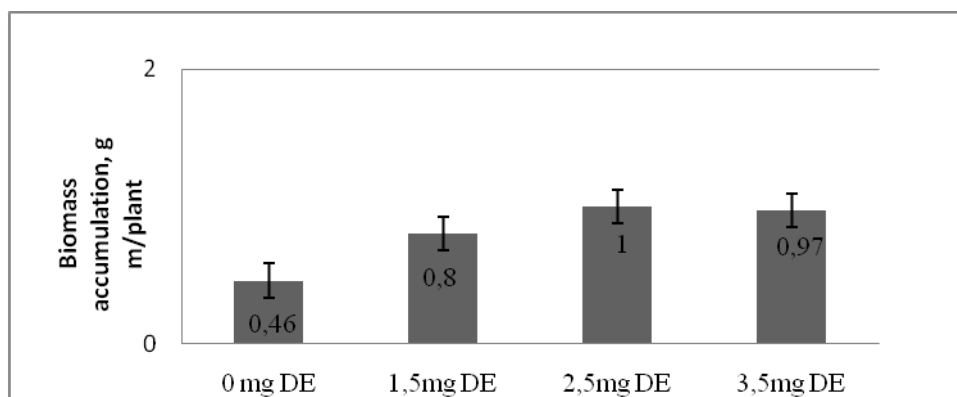

Figure2. Total biomass accumulation of wheat seedlings 15 DAT

Highest total biomass accumulation of wheat growth also obtained at DE treatment. As we see from Fig. 2 accumulation of biomass are increased at 2.5 mg DE almost 2-fold higher, however further use of DE also improved plant growth as compare to control. Si from the compound of DE promoted the height, strength, fresh and dry weight of shoots and roots of several investigated plants [14] and the number of fruits/plants, thus increasing agricultural productivity [15]. Thus, in the current work, it is proposed that diatomite exerts its sustainable effect on the growth of plants by holding up water up to 200% of its weight thus retaining moisture in nonirrigated soil for longer period and minimizing water leaching and runoff concomitant with best soil aeration owing to its multifaceted shape[16].

In addition, we investigated total proline content of aerial parts of DE under drought stress in wheat plants. As we see from the table 1 proline content in aerial parts of wheat also elevated as compare to control conditions. The ameliorative effect of diatomite on water stressed plants depends on the ability of Si to deposit as colloidal silica gel (SiO₂) in the xylem vessels and the cell walls of leaves which thus restrict the bypass flow of transpired water that crosses the root cells towards the xylem vessels and present a barrier to cuticular transpiration [17].

Table 1

The effect of DE in proline content of wheat under drought stress

No	Treatment	Proline content of aerial part of wheat (ug/g)
A	1.5 mg of DE	58.5 ± 6.7
B	2.5 mg of DE	57.6±4.3
C	3.5 mg of DE	62.3 ± 7.2
D	0 mg DE	48.6±5.8

Conclusion.The results of our experiments represented that in the presence of diatomite in the soil, the drought resistance of wheat growth increases significantly. This was accompanied

by the accumulation of proline in the roots of the sprout. In addition, it indicates that diatomite significantly accelerates the synthesis of proline in vascular germ cells.

We have revealed a positive effect of diatomite in comparison with the control on the growth of wheat growth. The maximum result was observed in the soil variant with 1.5 mg DTM. We can say that the other options have also similar tendency, with 2.5 mg DTM - 26 cm, then in soil with 3.5 mg DTM - 23 cm as compare to control, relatively. After wards, the results with biomass accumulation also had a positive enhance with the application of diatomite on wheat plants under conditions of drought stress while in 2.5 mg and 1.5 mg DE as well.

Plants growing in the field are constantly subjected to an array of stresses that Si may alleviate. Unlike monocot, most dicots cannot accumulate Si in large enough amount to be beneficial, genetically manipulating the Si uptake capacity of the root might help these plants to accumulate more Si and, hence, more able to overcome both biotic and abiotic stresses [18].

References:

- [1] https://youtu.be/vWOHIJK4_cw
- [21] <https://youtu.be/stGzBU1wKTg>
- [3] **Uteshev, A.S.** Atmospheric droughts. - Almaty: Nauka, (1992). - P. [3-11].
- [4] **Skakov, A.A.** Chernova A.I. Synoptic conditions for the formation of atmospheric aridity and excessive moisture in Kazakhstan // Proceedings of Kaznigmigskomhydromet. -(1987). - Vol. 96. - P. [7-15].
- [5] **Turulina, G.K.,** Suleimenova G. T. Climatic features of the occurrence of droughts in Kazakhstan // Bulletin of KazNU. The series is geographical. -(2011). - Issue 2(13). - P. [75-84].
- [6] **Hayat S., Hayat Q., Alyemeni M., Wani A., Pichtel J.,** Aqil. 2012. Role of proline under changing environments. Journal Plant Signaling & Behavior. V. 7., Issue 11., 1456-1466.
- [7] **Trovato, M.,** Mattioli R., Costantino P. (2008). Multiple Roles of Proline in Plant Stress Tolerance and Development. Rendiconti Lincei 19, [325 – 346].
- [8] **Irshad, M.,** Ullah, F. Fahad., S. Mehmood, S.; Khan, A.U.; Brtnicky, M.; Kintl, A.; Holatko, J.; Irshad, I.; El-Sharnouby, M.; et al. Evaluation of Jatropha curcas L. leaves mulching on wheat growth and biochemical attributes under water stress. BMC Plant Biol. (2021) 21, 303. [CrossRef]
- [9] **EL Sabagh, A.** Islam, M.S.; Skalicky, M.; Raza, M.A.; Singh, K.; Anwar Hossain, M.; Hossain, A.; Mahboob, W.; Iqbal, M.A.; Ratnasekara, D.; et al. Salinity Stress in Wheat (*Triticum aestivum* L.) in the Changing Climate: Adaptation and Management Strategies. Fron. Agron. (2021) 3, 43.
- [10] **Karim, M.A.,** Hamid, A.; Rahman, S. Grain growth and yield performance of wheat under subtropical conditions: II. Effect of water stress at reproductive stress. Cereal Res. Comm. (2000) 28, 101–107. [CrossRef]
- [11] **Raza, A.,** Mehmood, S.S.; Shah, T.; Zou, X.; Yan, L.; Zhang, X.; Khan, R.S.A. Applications of molecular markers to develop resistance against abiotic stresses in wheat. In Wheat Production in Changing Environments; Springer: Singapore, (2019) pp. 393–420. [CrossRef]
- [12] **Shikhaleeva, G.N.,** Budnyak A.K., Shikhaleev I.I., Ivashchenko O.L., (2013) The Journal of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series: biology. P[168-172].
- [13] **Naidu, B.P.,** (2003). Production of betaine from Australian *Melaleuca* spp. for use in agricultural to reduce plant stress. Australian Journal of Experimental Agriculture. 43: [1163-1170]
- [14] **Kaya, C.,** Tuna, L. and Higgs, D. (2006). Effect of silicon on plant growth and mineral nutrition of maize growth under water-stress conditions. Journal of Plant nutrition, 29, 1469-1480. Liang, Y.,; Sun, W.; Zhu, Y. and Christie, P. (2007). Mechanisms of silicon-mediated alleviation of abiotic stress in higher plants. A review. Environmental pollution, 147, 422-428.
- [15] **Savvas, D.,** Giotis, D.; Chatzieustratiou, E.; Bakea, M. and Patakioutas, G. (2009). Silicon supply in soilless cultivations of zucchini alleviates stress induced by salinity and powdery mildew infections. Environmental and Experimental Botany, 65, 11-17. Abdalla, M.M. (2009). Sustainable effects of diatomites on the growth criteria and phytochemical contents of *Vicia faba* plants. 4th Conference on Recent Technologies in Agriculture, November (2009), Faculty of Agriculture, Cairo University, Giza, Egypt.

[16] **Liang, Y.**, Sun, W.; Zhu, Y. and Christie, P. (2007). Mechanisms of silicon-mediated alleviation of abiotic stress in higher plants. A review. *Environmental pollution*, 147, 422-428. Abdalla, M.M.(2009). Sustainable effects of diatomites on the growth criteria and phytochemical contents of *Vicia faba* plants. 4th Conference on Recent Technologies in Agriculture, November (2009) Faculty of Agriculture, Cairo University, Giza, Egypt.

[17] **Carvalho-Pupatto, J.G.**, Bull, L.T. and Rodrigues, J.D. (2005). Leaf transpiration and water use efficiency of silicon-treated rice plants. *Silicon in Agriculture Conference*. Uberlandia/ MG-Brazil. Savvas, D.; Giotis, D.; Chatzieustratiou, E.; Bakea, M. and Patakioutas, G. (2009). Silicon supply in soilless cultivations of zucchini alleviates stress induced by salinity and powdery mildew infections. *Environmental and Experimental Botany*, 65, 11-17

[18] **Mona, M.** Abdalla. *AGRICULTURE AND BIOLOGY JOURNAL OF NORTH AMERICA*. ISSN Print: 2151-7517, ISSN Online: 2151-7525 © (2011) ScienceHub, <http://www.scihub.org/ABJNA>, 216.

ЭКОЛОГИЯНЫ ҚОРҒАУ МАҚСАТЫНДА ҚАЛДЫҚ ТЕРІНІ ПАЙДАЛАНЫП, ЖАҢА БҰЙЫМДАР ЖАСАУ

Қошқарова Ш.З. п.ғ.к., Кәрібаева.Ғ.Н., Қожаберген А.

*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы
Жамбыл атындағы №120 орта мектеп, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы*

Қазіргі қоғамымыздың қойып отырған талабы халық дүниесін топтастырып жинап, жүйелеп, жүктеп, ерекшелік іске асыру, заман талабына сай түрлендіре отырып тұтыну. Өнер өмірді сұлулықпен байытып, адамдардың эстетикалық қажеттерін қанағаттандыруды қамтамасыз етеді. Алдымен өнерді халықтан үйреніп, көне мұраларды іздеп, тауып, жаңғыртып іске асыру-перзенттік парымыз деп түсінуіміз керек.

Қазақстан Республикасының Білім Министрлігінің тәлім-тәрбие тұжырымдамасында: «Ұлттық мәдениет пен өнер негізінде жан жақты тәрбие беру сұлулыққа, тазалыққа үйрету, адамзат қоғамындағы бұрын соңды жасалған мәдени мұраны жүйелі меңгеруге, жалпы әсемдік рухани құнды игіліктерді бағалай білуге тәрбиелеу керек», делінген.

Қазіргі таңдағы өзгерістер ескіні қайта жаңарту керек екенін, сәндік бұйымдар жасау керек екенін күнделікті өмірдің өзі дәлелдеп отыр.

Былғары - мал терілерінен химиялық және механикалық әдістермен өңдеу арқылы алынатын материал. Одан аяқкиім, сырт киім, сәндік бұйымдар жасау үшін қолданылады. Былғарымен жұмыс істеу көп еңбекті талап етеді. Былғары - әртүрлі бұйымдар жасау үшін таптырмайтын материал. Оның иілгіштік, беріктік қасиеттері сапасын да жақсартатыны белгілі. Таза былғарының жоғары сапалылық қасиеттері әртүрлі түрдегі, бағыттағы бұйымдар жасауға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде таза былғарымен қатар жасанды тері материалдары да кеңінен қолданылады. Жасанды тері материалдарынан да киімдер, сөмкелер, аяқкиімдер, тағы басқа тұрмыстық заттар жасалады. Бұл материалдардың қасиеттері таза былғары тері материалдарына қарағанда өзгеше, төмендеу болады.

Қазақстан жерінде тері өңдеу өнерінің дамуы, үй тұрмысында тері бұйымдарын пайдалану, қайыстан, былғарыдан ат әбзелдерін, төсеніш-кілем, киім-кешек, аяқкиім түрлерін жасаумен жалғасады. Тері өңдеу, сақтау, кептіру, бояу, қыбықтыру және көркемдеп өңдеу әдістері қолданылады.

Былғарыдан көркемдеп өңдеуде таспамен өңдеу, сәндік панно жасау, бойтұмар жасау, өру технологияларын, теріні көркемдеп тігу, тері мен былғарыдан бас киім тігу, белдік жасау, сәндік салфеткалар жасау, шашақты қоңырау, шаш түйреуіш сәндік бұйымдарын, жеңіл аяқкиім тігу, былғарыдан кілтке, көзілдірікке

арналған қаптар тағы басқа да сәндік бұйымдардың жасалу технологиялары дамып келеді.

Ескірген былғары, тері киімдерді, етік қонышы, сөмкелер, киімдер тағы басқа заттарды тастамау керек. Осы заттардан қалған теріні қолданып, пайдаға жарайтындай, соңғы үлгідегі, әдемі де сәнді бұйымдар жасауға болады. Бір сөзбен айтқанда былғары терісіне екінші өмір береміз. Ал өзіміз ең әдемі сезімде, шығармашылық қуанышта боламыз. Кез келген былғары теріден әртүрлі паннолар, сәндік бұйымдар, гүлдер, ыдыстар, торсықтар жасауға болады.

Мысалы, ескі тері заттарын пайдаланып, торсық жасауға болады.

1 сурет. Жамбыл атындағы №120 орта мектептің 9 «а» -сынып оқушысы Қожаберген Айжанның ескі теріден жасаған торсықтары.

Гүлдер панносы қабырғаны сәндеу үшін қолданылады. Әртүрлі тері түрлерін немесе боялған терілерді пайдаланып, жапсырмалау арқылы жасалады.

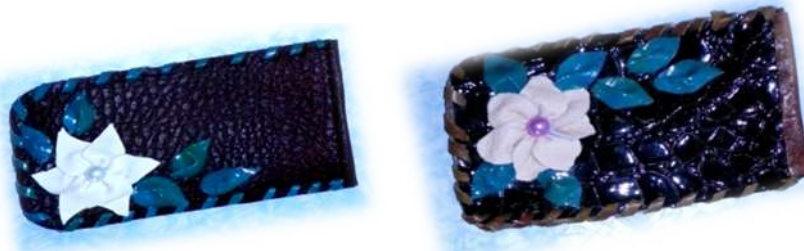
2 сурет. Жамбыл атындағы №120 орта мектептің 9 «а» -сынып оқушысы Қожаберген Айжанның ескі теріден жасаған гүлдер паннолары

Ескі тері киімдерін, заттарын тастамау керек. Әбден тозған, қырылып қалған, көзге көріксіз болып көрінетін заттар біздің жұмысымызға қажет болады. Кәдімгі аяқкиім кремдері, вазелиндер, арнайы тері бояулары терінің ескілігін жасырып, таза жаңа түр береді.

Былғары ерекше иілгіш, әдемі материал. Жақсы өңделген тері қосымша безендірусіз ақ өзі әдемі болады. Әшекейлер тек бұйымның қолданылуын, әдемілігін көрсетіп тұрады.

Тері - сәндік бұйымдар жасауға таптырмайтын материал. Ол өте иілгіш, өте мықты, тұрақты. Теріден жасалған сәндік бұйымдар кез келген бөлме ішіне ерекше сән береді. Ол сәндік құмыралар, сурет рамкалары, аппликациялар, торсық, қабырға паннолары болуы мүмкін.

Әртүрлі тері түрлерін немесе боялған терілерді пайдаланып, ұялы телефон қалтасын дайындауға болады. Қазіргі заман талабына сәйкес қандай зат болмасын түрлері өте көп және де күнде өзгеріп отырады. Мысалы: телефон түрлері және телефонға арналған сырт немесе қаптамасы түрлері.

3 сурет. Жамбыл атындағы №120 орта мектептің 9 «а» -сынып оқушысы Қожаберген Айжанның ескі теріден жасаған ұялы телефон қалтасы

Көркем еңбек сабағын халықтық педагогикамен ұштастырудың маңызы зор. Еңбек ету оқушылардың ең бірінші өмірлік қажетіне айналу үшін, еңбектену талабын адамның бойында қалыптастырудың маңызы зор, өйткені бала өзі ынта қойған еңбекпен шұғылданып, бейімділігі мен мүддесіне сай келетін және моральдік қанағат беретін іспен шұғылданған жағдайда ғана жүзеге асырылады. Бұл міндеттерді еңбекті дұрыс тандап алумен аса тығыз байланысты.

Жалпы ұқыпты еңбек етуге оқушыларды даярлау міндетінің маңызы орасан зор. Өйткені бір еңбек дағдыларына ие болмай, ұқыпты еңбек етуге үйренбей, ол еңбек ете алмайды. Көркем еңбек сабағында ұқыптылық пен шыдамдылық өте қажет қасиеттер. Бұл қасиеттер қалыптаспайынша оқушылар нәзік те тартымды, адам көзін қызықтыратын қолөнер бұйымдарын жасап шығара алмайды. Еңбек процесінде оқушыларды мектептегі практикалық еңбек қызметіне тарту жолымен ғана еңбекке қатынастың негізін қалауға болады.

Еңбек үстінде шығармашылық ізденудің нәтижесінде тұрмысқа керекті заттардың жаңа неше алуан түрлері жасалып отырады. Оқушылар арасындағы қолөнердің бай мұраларын жинап, сұрыптай отырып, заманға сай лайықты сапа түр беру әдісімен, оларды ілгері дамыта беру ісін бүгінде қолға ала бастады.

Осылайша әртүрлі қолөнер түрлерімен айналысу барысында, үнемі жұмыс жасау арқасында оқушыларда ұқыптылық пен шеберлік, шыдамдылық қасиеттері қалыптасады.

Қазақ Республикасындағы қалыптасқан жаңа әлеуметтік-саяси және экономикалық қатынастар жеткіншек жастар тәрбиесінде және білім беру жүйесінің мақсат міндетін түбегейлі өзгертіп, жаңартты. Ең бастысы жасөспірім оқушының танымдық қажеттілігі мен оның қызығушылығы.

Осы мәселемен айналысу жалпы білім беретін мекемелер еншісінде. Олардың мақсаты қазіргі мынау еліміздегі жаңа экономикалық жағдайларда жастардың өмірлік әлеуметтік жұмыспен қамтылуы. Осы жерде белсенді танымдық тәрбие, тұлғаның танымдық еңбек қасиеті, өмірлік белсенділік ұстанымы, еңбек нарқындағы

бәсекелестікке дайындығы, жаңа экономикалық қатынастар жүйесіне қосылу қажеттілігі, кәсіпкерлік қызметпен айналысу қасиеттері пайда болады.

Нарықтық экономикаға көшу тәуелділік пен жай бірқалыптылықтан айрылған жастарды тәрбиелеуді талап етеді. Алған білімдері қоғамдағы адамның ролі мен құқығын түсінуге негіз болады.

Менеджменттің, маркетинг пен кәсіпкерліктің алғашқы білімін алу -өмір талабы.

Экономикалық көрсеткіш

Торсық жасау

Қалдық тері материалы—50 см----

Мақта --- 300 гр---150 теңге

Тоқыма жіп ---2 м ---50 теңге

Пластмасса бөтелке --- ---

Клей ---1дана---30 теңге

Сомасы ---230 теңге

Гүл панносы

Өртүрлі тері материалдары -----

Клей ---2 дана---60 теңге

Картон қағазы -----

Тырнаққа арналған лак ---4 дана---400 теңге

Сомасы ----460 теңге

Ұялы телефон қалтасы

Қалдық тері материалдары -----

Клей ----1дана---30 теңге

Моншақ ----

Сомасы -----30 теңге

Егер әрбір оқушы былғары, терімен жұмыс жасау ерекшеліктерін ескере отырып, жұмысты белгілі бір жүйеде, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жасаса, онда оқушылардың шығармашылық, өз бетімен жұмыс істеу қабілеттері, ынтасы артып, терімен жұмыс жасау дағдысы мен шеберлігі қалыптасады. Былғары, терілермен жұмыс жасау әдістері өте көп, тіпті кез келген шебер әр түрлі жаңа, керемет тәсілдерді тауып алуы мүмкін, қателесіп қалғанның өзінде жаңалық ашу ғажап емес.

Қазіргі кезде былғарыдан жасалған бұйымдар, жастар мен орта жастағы әйелдерге арналған сәндік киімдерге жапсырылған немесе түрлі оюлармен әшекейленген киімдер, аяқкиімдері, сөмкелер көп.

Былғарымен жұмыс жасау өнері көркем еңбек пәнінде ерекше орын алатын өнер. Олай дейтіміз, терімен жұмыс қолөнері адам бойындағы аса құнды қасиеттерге: шыдамдылық, ұқыптылық, тиянақтылық, нәзіктілікке тәрбиелейді және әсемдікті өз қолымен жасауға деген ықыластығын, көркемдік талғамын қалыптастырады.

Өртүрлі тері бұйымдарын дайындау барысында біз терінің түрлерін және қасиеттерін анықтап, танып білдік.

Былғары теріден қазіргі заманға сай келетін, пайдалануға болатын бұйымдар жасау жолдарын меңгеріп, айқындадық. Осы жұмысты жасау барысында қалдық заттарды тастамау, қоршаған орта табиғатын қорғау мақсатын басты назарға алдық.

Әдебиеттер:

[1] Қасиманов, С., Қазақ халқының қолөнері.-Алматы: Қазақстан,1995.-240 бет.

[2]Нұғыманов, И., Орынбеков С. «Экологиялық білім берудің педагогикалық негізі».

//Қазақстан мектебі, 2010.-127 б.

[3] Сағымбаев, Ғ. «Экология негіздері». - Алматы: Рауан, 2008 ж.

[4] « Қазақстан мектебі» 2. 2012 ж.

- [5] «Қазақстан мектебі» 1. 2012 ж.
 [6] «Мектептегі технология» 3.2017ж.
 [7] «Мектептегі технология» 2.2010 ж.
 [8] «Мектептегі технология» 2.2015 ж.
 [9] «Мектептегі технология» 7.2011ж.
 [10] «Мектептегі технология» 1.2014 ж.

UDC 532.528.5:537.56:661.96

SYNTHESIS OF SOLID ELECTROLYTES FOR SOLID OXIDE FUEL CELLS

Kuterbekov Kairat Atazhanovich¹, Bekmyrza Kenzhebatyr Zhagyparyuly¹, Kabyshev Asset Maratovich¹, Kubenova Marzhan Malikovna¹, Aidarbekov Nursultan Kopzhasaryuly^{1,2}, Kurbanov Abibulla Niazbekovich¹, Saidakhmetov Polat Ablatyevich², Turmambekov Torebai Abdrakhmanovich³, Mukhambetzhan Aisulu Mukhambetzhankyzy⁴

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan, Kazakhstan)*

²*M. Auezov South Kazakhstan University (Shymkent, Kazakhstan)*

³*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University (Turkistan, Kazakhstan)* ⁴*Korkyt Ata Kyzylorda University (Kyzylorda, Kazakhstan)*

Abstract. Currently, the most common method of obtaining solid oxide fuel cells is the formation of the bearing part of the element, followed by step-by-step application and baking of other components. Reusable high-temperature processing complicates and increases the cost of manufacturing the element, while sintering all components of microtubular solid oxide fuel cells (MT-SOFC) in a single thermal cycle (joint sintering) promises great advantages: saving energy and time costs. However, the implementation of joint sintering of a heterogeneous multilayer structure with a given morphology is not an easy task. The use of nanoscale powders of electrolyte materials, which can significantly influence the kinetics of their sintering without changing other physical properties (coefficient of thermal expansion (CTE), conductivity, etc.), will significantly optimize the process. The initial powders of the selected materials were obtained and certified using the BET method, X-ray phase analysis and electron microscopy. Nanoscale powders of electrolyte materials $Zr_{0.84}Y_{0.16}O_{2-\delta}$ (YSZ), $Zr_{0.81}Sc_{0.19}O_{2-\delta}$ (ScSZ) and $Ce_{0.73}Gd_{0.27}O_{2-\delta}$ (GDC) were obtained by laser evaporation. Thermal expansion and kinetics of sintering of materials and composites based on them were investigated using a dilatometer Dil 402C.

Keywords: SOFC, solid electrolytes, thermal properties, conductivity of electrolytes, X-ray phase analysis.

Introduction. Solid oxide fuel cells (SOFC) are promising electrochemical devices that directly convert the chemical energy of a fuel into electrical and thermal energy. The main advantages of SOFCs are high theoretical efficiency of energy conversion (up to 60% when using only electricity and up to 90% when using electric and thermal energy together) and environmental friendliness. The spectrum of possible SOFC applications is very wide: from large power plants to portable power sources. One of the main disadvantages of SOFCs, which hinders their commercialization, is their lengthy start-up. Typical time for SOFC to reach the operating mode is several hours. It has been shown that the microtubular design allows a quick SOFC start-up (several seconds). This is explained by the fact that resistance to thermal shock increases with decreasing diameter of the tubular element. In addition, it is assumed that the transition to a microtubular structure will increase the specific volumetric power of the SOFC and improve its stability during thermal cycling.

Experimental. Nanosized powders of electrolyte materials for SOFCs $Zr_{0.84}Y_{0.16}O_{2-\delta}$ (YSZ), $Zr_{0.81}Sc_{0.19}O_{2-\delta}$ (ScSZ) и $Ce_{0.73}Gd_{0.27}O_{2-\delta}$ (GDC) were obtained by laser evaporation [1]. The following were used as starting materials for the targets from which nanopowders were

produced: YSZ powder obtained by solid-phase synthesis; mechanical mixture of simple oxides Sc_2O_3 and ZrO_2 taken in a mass ratio of 0.114; and a mechanical mixture of simple oxides Gd_2O_3 and CeO_2 taken in a weight ratio of 0.381. The targets were made on a PG30 UHL4 uniaxial static press and sintered at a temperature of 1300°C for 1 hour. The targets were in the form of disks with a diameter of ~ 60 mm and a height of ~ 20 mm. The nanopowders were obtained using an LK-1 ytterbium fiber laser complete with a Riedel PC-41.02-KE-S chiller and an Optoskand d25 f60/200 optical head (LLC NTO IRE-PLUS). To obtain nanopowders, a modulated (pulse-periodic) mode of operation with a frequency of 5 kHz and a pulse duration of $100\ \mu\text{s}$ was used. The radiation power was 450 W, the radiation wavelength was 1.07 μm . Nanopowders were obtained in an air atmosphere at a pressure of 1 atm.

The resulting powders after synthesis were annealed at 1000°C for 4 hours for insignificant enlargement of particles. The following studies of thermal properties, conductivity, and formation of samples for determining the characteristics of electrodes were carried out using annealed powders.

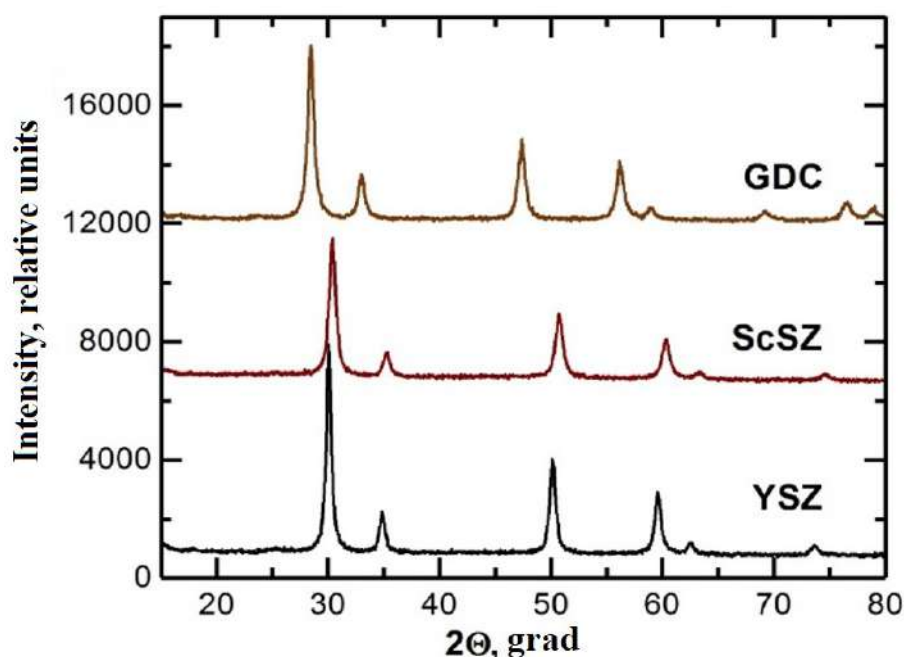

Figure 1 - Diffraction patterns of powders of electrolyte materials YSZ, ScSZ and GDC.

The data of X-ray spectroscopy of the powders of the investigated materials are presented in Figure 1. All powders of electrolyte materials YSZ, ScSZ and GDC (Figure 1) are single-phase and represent solid solutions with the space group Fm-3m .

Conclusion. The original powders were certified using the BET method, X-ray phase analysis and electron microscopy. It was shown that all powders were single-phase. Electrolyte materials YSZ, ScSZ, GDC and NiO powder have a cubic lattice with space group Fm-3m . Particles of nanosized powders YSZ, ScSZ, GDC have a shape close to spherical, while powders of cathode materials LSCF and LSM consist of particles of irregular shape. Also, by X-ray phase analysis, no chemical interaction was found between LSCF and GDC at a temperature of 1300°C .

Reference:

[1] **Ivanov. M.**, Osipov V., Kotov Yu. et al., Laser synthesis of oxide nanopowders // *Advances in Science and Technology*. - 2006. - V. 45. -P. 291-296.

The current radiation situation in the area near the largest radioactive waste storage facility near the city of Stepnogorsk (Kazakhstan)

Nygymanova A.S.¹, Kuterbekov K.A.¹, Kabyshev A.M.¹,
Pirmanova A.G.², Bakhtin M.M.²

¹*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan*

²*Institute of Radiobiology and Radiation Protection, NJSC "Astana Medical University", Nur-Sultan*

Technogenic pollution of the environment with radionuclides in the process of mining and processing of minerals is a problem in many countries, including Kazakhstan, which have deposits of natural uranium and other minerals.

As a result of the activities of uranium mining enterprises in the Republic of Kazakhstan, more than 170 million tons of radioactive waste have been accumulated, which require constant radiation monitoring, as well as the rehabilitation of the territory. At the same time, in the northern region alone, about 61 million tons of radioactive waste with a total total activity of 168.4 thousand curies have accumulated [1-2]. In (2001-2008), work was carried out on the conservation and liquidation of uranium deposits in the specified region [3]. At present, several tailing dumps of radioactive waste are used in the republic, and the largest among them is the tailing dump of the Stepnogorsk Mining and Chemical Combine (SMCC), which has been operating since 1956. The main types of industrial waste at SMCC are tailings from the processing of uranium ores, which, in terms of their radionuclide content, are classified as hazard class I. In the process of hydrometallurgical processing of uranium ores, useful components were extracted from the feedstock in an amount of 0.2% of the total mass, 99.8% was production waste containing radioactive elements of the uranium series. Wastes containing excessive amounts of radionuclides pose a threat to the environment and the population. In accordance with the project, they were accumulated in the tailing dump of the hydrometallurgical plant, located 25 km along the wind rose from the city of Stepnogorsk [4-5].

In 2021, for the first time after the conservation of the uranium mine, we carried out comprehensive studies [6] to assess the radiation situation in the territory of the Saumalkol settlement. As a result of gamma imaging, an anomalous area was found on its territory, where the values of the ambient dose equivalent rate (ADER) of gamma radiation are up to 0.36 $\mu\text{Sv/h}$, with background values of 0.14 $\mu\text{Sv/h}$. The value of the equivalent equilibrium volumetric activity (EEVA) of radon isotopes in living quarters on Energetikov Street is up to 8 times higher than the maximum permissible concentration (MPC), in the cellar of one house this value reaches 56904 Bq/m^3 . It was found that the concentration of ^{226}Ra is 2 times higher than the average values for Kazakhstan. The total alpha activity in drinking water samples is up to 5 times higher than the MPC. The probable annual effective dose of radiation for certain groups of the population in Saumalkol is 23.75 mSv/year , while the admissible dose for the population is 10 mSv/year .

The results of this comprehensive study indicate the need to continue monitoring studies in order to identify radiation-hazardous areas in the territories near the former uranium mines and tailings in Northern Kazakhstan.

Therefore, it is relevant to conduct a comprehensive monitoring study of the territory near the largest tailing dump of the SMCC. The available literature contains a number of studies on the radiation environment and the assessment of radiation risk for personnel in uranium mining enterprises. However, there are few such published works [7-8].

Materials and research methods. The objects of the study were the territories beyond the sanitary protection zone of the radioactive waste tailing dump of the SMCC.

During the survey of the territory, measurements of radiation parameters were carried out at 669 points, of which 580 points during the automobile gamma survey and at 89 points, with

the measurement of the level of radioactive contamination at heights of 5 cm during the pedestrian gamma survey of the territory beyond the sanitary protection zone of the SMCC tailing dump.

Pedestrian measurements of gamma background in background areas, on the territory were carried out using dosimeters DKS-96, DKS-AT-1123, RKS-01-SOLO. At each point of the survey, the measurement of ADER of gamma radiation was carried out. To determine the coordinates, a Garmin satellite navigation device was used, which allows you to determine the location of points in a geographic coordinate system. ADER of gamma radiation on the territory was carried out according to the methodology "Methods for measuring the gamma background of territories and premises", approved by the Deputy Chief State Sanitary Doctor dated 6.08.1997. Pedestrian gamma survey of the territory was carried out over a network (500×500) m with detailing in areas of radioactive contamination. From the identified radioactive anomalous areas, a detailed pedestrian gamma survey was carried out over a network (1×1) m with the measurement of the gamma background.

The exploration gamma survey of the investigated areas was carried out with the help of a mobile automobile radiological laboratory "Gamma-Sensor". Arrivals were carried out along the steppe roads, where it was accessible and off-road. When examining the territory beyond the sanitary protection zone of the tailing dump, the initial and final points were tied to the map. The spectrum acquisition time on the spectrometer was set equal to 15 s. With this acquisition time, the statistical deviation of the measured ADER value at a given point from its root-mean-square value was no more than 0.005 $\mu\text{Sv/h}$ at a confidence level of 0.95. The vehicle speed during the shooting was (6–10) km/h. Every day, at the control point, the spectrometer was calibrated in terms of energy, while the calibration in terms of the dose rate and the values of geodetic coordinates were checked. After a working day on the way back, measurements were also taken at the control point. The systematic error in determining the position of the spectrometer was eliminated by the fact that the starting and ending points of the routes were snapped to the map.

To take soil samples by the triangle method, surface soil samples were taken with a sampler outside the sanitary protection zone of the radioactive waste storage facility (3 points - in the corners and in the center) at a depth of (0–5) cm. Deep soil samples were taken layer by layer at a depth of 1 cm to 55 cm with a step of 5 cm at each point where the ADER of gamma radiation exceeded the background value. In areas with a high EDR content, one or several layer-by-layer soil samples were taken from levels 0–5, 5–10, 10–20, 20–30, 30–40, 40–45, 45–50, 50–55 cm.

Water samples were taken in accordance with the guidelines of GOST 17.1.5.05-85 "Nature protection. Hydrosphere. General requirements for the selection of surface and sea waters, ice and atmospheric precipitation" and GOST R 51592-2000 "Water. General requirements for sampling".

Laboratory radio spectrometric and radiochemical analyzes of samples were carried out at the Testing Laboratory of Radio Spectrometry and Radiochemistry of the Institute of Radiobiology and Radiation Protection, which is accredited in the accreditation system of the Republic of Kazakhstan for compliance with the requirements of GOST ISO/IEC 17025-2009 "General requirements for the competence of testing and calibration laboratories." Spectrometric detection of alpha particles from a counting sample, which is a steel disk with electrolytic deposited thorium isotopes, was carried out using a Progress-alpha spectrometer with the corresponding Progress-2000 software. The measured alpha spectra were processed in accordance with standard validated software applications for alpha spectrometric analysis of thorium isotopes.

Measurement of the specific activity of radionuclides in soil samples was carried out on the spectrometric complex "Progress-BG" for gamma and beta radiation, according to the

methodology "Methodology for measuring the activity of radionuclides using a scintillation gamma, beta spectrometer with software" Progress ", No. KZ. 07.00.00303-2004.

The uranium content in water samples was determined with an Agilent 7800 ISMS mass spectrometer. Statistical processing of the results was carried out by conventional methods using Microsoft Excel and Statistica 6.0 programs.

Research results and their discussion. The tailing dump of SMCC is located 3.75 km west of the mining and metallurgical plant, (3.2-4.7) km north of the villages of Aksu, Zavodskoy and Kvartsitka, Akmola region, where over six thousand people live. The tailing dump is a flat, bulk type, has been in operation since 1968, it has accumulated 44455.984 million m³ of waste. The tailing dump complex includes:

- map number 1 with the size of 900×1800 m (162 hectares), has been worked out by now;
- map No. 2, size 1500×1800 m (270 ha), is in operation;
- evaporation map 1500×2000 m (300 hectares), has been worked out by now [6-7], (Figure 1).

Figure 1 - Tailings storage facility for radioactive waste (red circle - border of the sanitary protection zone)

The analysis of the data of the Service of Radiation and Toxic Safety of SMCC on environmental monitoring of the tailing dump for (2017-2018) and the Department of Public Health of the Akmola Region of the Committee for Quality Control and Safety of Goods and Services of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan was carried out [8]. According to the results of the analysis, it was found that in the territory of the residential zone, the indicators of ammonia, nitrogen dioxide, dust, as well as long-lived alpha-emitting nuclides in the atmospheric air are within the MPC. The maximum values of dust and ammonia in the atmospheric air near the hydrometallurgical plant amounted to 1.67 g/s and 11.4 g/s, respectively, and do not exceed the control values. In the atmospheric air at the border of the sanitary protection zone of the tailing dump at one point (picket 85), the concentration of dust is up to 3 times higher than the MPC, and in other points this indicator is lower than the MPC.

Historical pollution resulting from the drainage of the tailing dump takes place in two directions – east (along the Manybaytalweg) and northeast (along the Sulukamytalweg). To prevent further pollution, a drainage system was built in the 70s along the eastern and northern sides of the tailing dump, equipped with pumping stations to intercept the drainage water and return it to the tailings dump. Concentrations of heavy metals (As, Mo) and chemicals (chlorides, sulfates) in water samples taken from observation of heap leaching wells are presented in Table 1. The heap leaching wells located in the southeastern part of the tailing dump are used to control

anti-filtration screens. Section of the heap leaching – a pile of poor commercial ore, which was poured with acid from above, and production solutions were collected from below.

Table 1 – Concentration of heavy metals and chemicals in water, mg/dm³

№	Samplecode	Arsenic		Molybdenum		Chloride		Sulfates	
		2017	2018	2017	2018	2017	2018	2017	2018
1	1-C	<0,02	<0,02	0,16	0,10	1100	1100	1400	1400
2	2-C	0,02	<0,02	0,10	0,10	130	150	10	20
3	3-C	<0,02	<0,02	0,74	2,62	2000	2200	5000	7200
4	4-C	0,03	0,02	0,10	0,10	1100	1100	150	160
5	7-B	<0,02	0,02	0,10	0,15	800	900	1000	1100
6	MPC	0,05		0,25		350		500	

The analysis shows that the content of molybdenum in water samples is up to 10 times, chlorides up to 6 times, sulfates up to 14 times higher than the MPC. In water samples, the total alpha activity ranges from 0.2 Bq/kg to 4.9 Bq/kg, which is up to 49 times higher than the MPC for water (0.1 Bq/kg). It should be noted that these wells are not a source of drinking water supply (Figure 2).

The specific activity of ²³⁸U in water samples from observation wells varies from 0.5 Bq/kg to 1.8 Bq/kg (Table 2).

Table 2 – Concentration of ²³⁸U in water samples from observation wells, Bq/kg

№	Samplecode	²³⁸ U, Bq/kg
1	1-C	1,7±0,3
2	2-C	0,5±0,1
3	3-C	1,0±0,2
4	4-C	<0,5
5	7-B	1,8±0,5

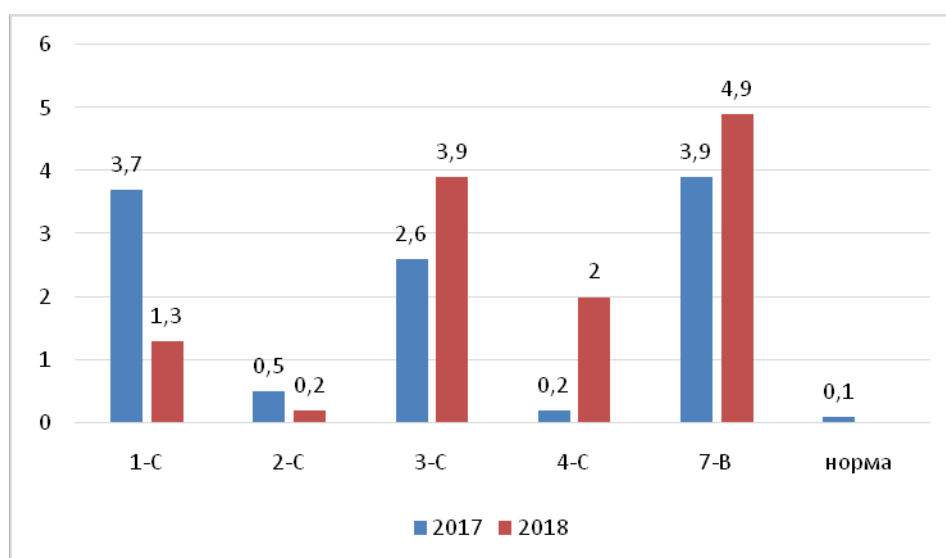

Figure 2 - Total alpha activity of water sampled from observation wells, Bq/kg

As a result of the conducted gamma survey, we identified locally contaminated areas in the northeastern direction from the sanitary protection zone of the SMCC tailing dump. According to

the results of laboratory studies, it was found that the specific activity of natural radionuclides ^{238}U and ^{226}Ra in soil samples near the uranium mining production exceeds the average republican value by up to 3 times, and ^{210}Pb and ^{210}Po , on average, up to 3.5 times compared with the control value. In plant samples, high concentrations of ^{226}Ra were revealed, and among heavy metals Hg, Pb, Zn, they exceeded the control level. In settlements located near the storage of radioactive waste, areas with an increased level of intensity of gamma radiation up to $0.90 \mu\text{Sv/h}$ were found [7-8].

The analysis of data on 25 samples of vegetation (forbs) growing on the northern border of the sanitary protection zone of the tailing dump showed that the average specific activity of ^{238}U – 127 times, ^{226}Ra – 126 times, ^{230}Th – 356 times, ^{210}Po – 12 times, ^{210}Pb – 267 times exceeds the indicators of the conditionally control area (Table 3).

Table 3– Average concentration of natural radionuclides in plants, Bq/kg

No	Sampling location	^{238}U	^{226}Ra	^{230}Th	^{210}Po	^{210}Pb
1	Northern border of the sanitary protection zone of the tailing pond	17,75±5,37	11,36±6,40	74,87±43,09	26,40±8,13	58,68±31,90
2	The territory of the conditional control plot [10]	0,14±0,08	0,09±0,05	0,21±0,14	2,14±0,17	0,22±0,02

The comprehensive studies of the radiation situation in the territory beyond the sanitary protection zone (SPZ) of the tailing dump carried out by us showed that the ADER of gamma radiation ranges from 0.19 to $0.69 \mu\text{Sv/h}$.

In the eastern part of the tailing dump, ADER of the gamma radiation value varies in the range from 0.12 to $0.15 \mu\text{Sv/h}$, in the western part - from 0.09 to $0.11 \mu\text{Sv/h}$, in the southern part –from 0.09 to $0,12 \mu\text{Sv/h}$.

In the northern part of the radioactive waste tailing dump, a radioactively contaminated area was identified, where the values of ADER of gamma radiation vary from 0.41 to $0.69 \mu\text{Sv/h}$ (Table 4).

Table 4 – Indicators of ADER of gamma radiation in a radioactively contaminated area in the northern part behind the sanitary protection zone of the tailing dump of the SMCC, $\mu\text{Sv/h}$

No. Measurement points	Geographic coordinates	Distance from the border of the SPZ of the tailing dump	ADER, $\mu\text{Sv/hour}$
1	N 52°30'33.7" E 071°56'52.2"	1410	0,69±0,21
2	N 52°30'34.1" E 071°56'52.2"	1420	0,51±0,16
3	N 52°30'34.6" E 071°56'52.2"	1430	0,41±0,12
4	N 52°30'35.0" E 071°56'52.3"	1440	0,51±0,14
5	N 52°30'35.4" E 071°56'52.0"	1450	0,61±0,19
6	N 52°30'35.6" E 071°56'52.1"	1460	0,51±0,13
7	N 52°30'35.8" E 071°56'52.4"	1470	0,49±0,14

8	N 52°30'36.2" E 071°56'52.5"	1480	0,50±0,12
9	N 52°30'36.8" E 071°56'52.8"	1490	0,51±0,11
10	N 52°30'36.7" E 071°56'52.4"	1500	0,47±0,10
11	Backgroundvalue		0,09–0,12 μSv/hour

The results of the pedestrian gamma survey showed that from the contaminated site at a distance of up to 2200 m to the north, the value of ADER of gamma radiation decreases to 0.23 μSv/h (Table 5).

Table 5 –ADER value of gamma radiation in the northern part beyond the SPZ of the tailing dump, μSv/h

No. measuring points	Distance from the border northern part of the SPZ (m)	Geographic coordinates	ADER, μSv/hour	очки замера	Distance from the border the northern part of the SPZ of the tailing dump(m)	Geographic coordinates	ADER, μSv/hour
	From the starting point (radioactively contaminated area), 10 m	N 52°30'37.2" E 071°56'52.1"	0,40±0,11	0	- //-1000	N 52°30'40.3" E 071°56'52.1"	0,29±0,06
	From the previous point, 20 m	N 52°30'37.6" E 071°56'52.1"	0,38±0,09	1	- //-1100	N 52°30'40.6" E 071°56'52.1"	0,28±0,05
	- //-30 m	N 52°30'38.0" E 071°56'52.1"	0,38±0,09	2	- //-1200	N 52°30'41.0" E 071°56'52.1"	0,26±0,06
	- //-40 m	N 52°30'38.3" E 071°56'52.1"	0,35±0,04	3	- //-1300	N 52°30'41.4" E 071°56'52.2"	0,24±0,06
	- //-50 m	N 52°30'38.6" E 071°56'52.0"	0,32±0,05	4	- //-1400	N 52°30'41.7" E 071°56'52.3"	0,24±0,05
	- //-60 m	N 52°30'39.0" E 071°56'51.9"	0,30±0,09	5	- //-1500	N 52°30'42.1" E 071°56'52.3"	0,24±0,06
	- //-70 m	N 52°30'39.3" E 071°56'51.9"	0,31±0,08	6	- //-1600	N 52°30'42.4" E 071°56'52.3"	0,22±0,04
	- //-80 m	N 52°30'39.7" E 071°56'51.9"	0,30±0,08	7	- //-2200	N 52°30'44.6" E 071°56'52.3"	0,23±0,04
	- //-90 m	N 52°30'40.0" E 071°56'52.0"	0,30±0,07	8	Backgroun dvalue	0,09–0,12	

In a radioactively contaminated area, the flux density of alpha particles varies from 0.32 part/(min×cm²) to 0.61 parts/(min×cm²). It should be noted that behind the sanitary protection zone, 3 km from the radioactively contaminated area, the flux density of alpha particles reaches up to 2.26 parts/(min×cm²), which indicates the transfer of dust from the radioactive waste tailing dump.

As a result of the pedestrian gamma survey in the northwestern part of the tailing dump, a radioactively contaminated site with an area of 420 m² with an ADER of gamma radiation up to 0.33 μSv/h was revealed.

Thus, as a result of the studies carried out, it was found that in the northern part of the territory beyond the sanitary protection zone, ADER of gamma radiation exceeds the background level by up to 6 times. A part of the surveyed territories, in which increased values of ADER of gamma radiation (above 0.12 μSv/h) and a flux density of alpha particles (above 2.0 parts/(min×cm²)) were recorded, are located in the northern part of the tailing dump outside the sanitary protective zone.

When carrying out work to assess the levels of radioactive contamination of environmental objects, special attention was paid to the study of the radionuclide composition of the soil sampled behind the sanitary protection zone of the tailing dump. To study the nature of the areal distribution of the main dose-forming radionuclides and their vertical distribution at a number of sampling points, surface soil samples were taken (layer by layer with a depth of 0–5, 5–10, 10–15, 15–20, 20–30, 30–35, 35–45, 45–50 cm) at a distance of 400 and 1100 meters from the border of the sanitary protection zone.

During the radio spectrometric study, it was found that the average specific activity of radionuclides in soil samples taken in the northern part behind the sanitary protection zone of the tailing dump changes:

- at a distance of 400 meters: for ⁴⁰K from (286±175) Bq/kg to (770 ± 369) Bq/kg; for ²²⁶Ra – from (28 ± 9) Bq/kg to (558±88) Bq/kg; for ²³²Th – from (69±20) Bq/kg to (328±66) Bq/kg; for ¹³⁷Cs from (9±2) Bq/kg to (189±44) Bq/kg;

- at a distance of 1100 meters: for ⁴⁰K from (297±177) Bq/kg to (734±317) Bq/kg; for ²²⁶Ra – from (18±9) Bq/kg to (290±55) Bq/kg; for ²³²Th – from (100±30) Bq/kg to (249±53) Bq/kg; for ¹³⁷Cs from (11±4) Bq/kg to (115±32) Bq/kg (Table 6).

Table 6– Average specific activity of radionuclides in the soil outside the sanitary protection zone of the tailing dump of SMCC, Bq/kg

Samplecode	Name, place of sampling	Specific activity, Bq/kg			
		²²⁶ Ra	²³² Th	¹³⁷ Cs	⁴⁰ K
CT-II-23.06/5	Northern part of SMCC, at a distance of 400 m beyond the sanitary protection zone, sampling depth 0-5 cm	558±88	328±66	189±44	770±369
CT-II-23.06/10	Depth 5-10 cm	28±9	85±27	19±4	347±109
CT-II-23.06/15	Depth 10-15 cm	31±10	104±30	19±5	357±119
CT-II-23.06/20	Depth 15- 20 cm	30±10	98±29	22±4	293±182
CT-II-23.06/30	Depth 20-30 cm	37±12	106±30	18±14	366±201
CT-II-23.06/35	Depth 30-35 cm	31±18	69±24	9±2	286±175
CT-II-23.06/45	Depth 35-45 cm	29±4	97±29	17±4	402±105
CT-II-23.06/50	Depth 45-50 cm	46±10	69±20	15±3	340±183
CT-II-SPZ/5	Northern part of SMCC, at a distance of 1.1 km beyond the sanitary protection zone, sampling depth 0-5 cm	290±55	249±53	115±32	734±317
CT-II-SPZ/10	Depth 5-10 cm	73±26	150±36	43±12	446±219
CT-II-SPZ/15	Depth 10-15 cm	26±19	133±33	32±11	369±194
CT-II-SPZ/20	Depth 15- 20 cm	40±10	106±29	18±3	399±193
CT-II-SPZ/30	Depth 20-30 cm	19±6	141±35	26±6	366±204

CT-II-SPZ/35	Depth 30-35 cm	18±9	113±31	14±3	320±190
CT-II-SPZ/45	Depth 35-45 cm	31±8	102±29	20±6	297±177
CT-II-SPZ/50	Depth 45-50 cm	33±7	100±30	11±4	314±193
A.C-II-01/5	Background area (control), Depth 0-5 cm	15±3	13±3	18±5	345±214
A.C-II-01/10	Depth 5-10 cm	21±6	21±3	23±4	303±112
A.C-II-01/15	Depth 10-15 cm	16±4	16±4	22±4	322±119
Averagerepublicanvalue		35	60		300

The maximum values of the specific activity of ^{226}Ra and ^{232}Th were noted in the surface layers of the soil at a depth of 0–5 cm at distances of 400 and 1100 meters from the border of the sanitary protection zone of the tailing dump (Table 6). Thus, in soil samples taken at a depth of 0–5 cm from the boundary of the SPZ in the northern part of the tailing dump at a distance of 400 meters, the excess of the specific activity of radionuclides for ^{226}Ra was 37 times compared to the background area and for ^{232}Th – 25 times.

At a distance of 1100 meters from the border of the SPZ of the tailing dump, the concentration of ^{226}Ra and ^{232}Th in the upper soil layer was 19 times higher than the background values.

The specific activity of ^{238}U in the water of the SMCC tailing dump is $\sim 3\text{Bq/l}$, and the concentration of ^{226}Ra varies within the range $(0.64\pm 0.33)\text{Bq/l}$ - $(3.82\pm 0.35)\text{Bq/l}$. The studies carried out show that in all samples the specific activity of the ^{238}U concentration exceeds the control value by 4 to 9 times. The concentration of other natural radionuclides in water samples was up to $(0.95\pm 0.44)\text{Bq/L}$ for ^{210}Pb ; ^{40}K – up to $(4.19 \pm 1.11)\text{Bq/l}$; ^{228}Ac – $(0.19\pm 0.09)\text{Bq/l}$; $^{235}\text{U} < 0.12\text{Bq/l}$ (Table 7). In water samples, the specific activity of ^{226}Ra is 33 to 127 times higher than the control value.

Table 7 – Specific activity of radionuclides in water samples, Bq/l

Samplingsite	Coordinates at the sampling point	Specific activity of radionuclides, Bq/l			Note (other radionuclides, Bq/l)
		^{238}U	^{226}Ra	^{210}Pb	
SMCC tailingdump, point 1	52°49'19,2" 71°98'61,9"	4,52±0,1	0,64±0,33	0,95±0,44	^{40}K – 4,18±1,31; ^{228}Ac – 0,18±0,1; ^{235}U - <0,12
SMCC tailingdump, point 2	52°49'20,8" 71°94'97,8"	1,83±0,07	3,82±0,35	<0,63	^{40}K – 3,17±1,18; ^{228}Ac – 0,16±0,09; ^{235}U - <0,17
SMCC tailingdump, point 3	52°50'79,4" 71°94'87,2"	4,23±0,09	1,0±0,3	0,79±0,4	^{40}K – 4,19±1,11; ^{228}Ac – 0,19±0,09; ^{235}U - <0,09
SMCC tailingdump, point 4	52°50'76,1" 71°96'95,8"	4,34±0,1	1,76±0,34	<0,71	^{40}K – 3,07±1,2; ^{228}Ac – <0,15; ^{235}U - <0,11
		Average: 3,73±1,11	Average: 1,81±0,60	Average: 0,77±0,37	
CheckPoint	52°35'67,4" 068°09'59,0"	<0,5	0,03±0,01	<0,1	

The studies carried out show that radioactive waste located on the territory of the tailing dump affects the pollution of environmental objects (soil, water) with technogenic radionuclides. In water samples taken from open reservoirs, the total alpha activity reaches up to $(144.47\pm 47.15)\text{Bq/kg}$, beta activity up to $(24.9\pm 7.4)\text{Bq/kg}$ (see Table 8).

Table 8 – Total activity of water samples, Bq/kg

№	Samplecode	Location	Totalalphaactivity	Totalbetaactivity
1	CT-B-01/05	Open water body, in the north-western part of SMCC	0,59±0,14	0,09±0,02
2	MT-B-01	Manybaythalweg	7,32±1,43	24,9±7,4
3	OB-B-01	Open water body, eastern part behind SMCC	0,11±0,02	0,70±0,13
4	CT-B-02	Open water body, behind the SMCC, northern part	144,47±47,15	17,92±5,67

Thus, the increased attention to the state of the radiation situation in the territory beyond the sanitary protection zone of the radioactive waste tailing dump is caused by a number of factors. These are probable migrations of radionuclides from the tailing dump outside the sanitary protection zone, increased concentrations of uranium and thorium series radionuclides in environmental objects (water, soil), as well as external and internal irradiation of critical groups of the population.

Conclusion. As a result of gamma-ray imaging, anomalous areas were discovered and investigated for the first time in the territory beyond the sanitary protection zone of the tailing dump of the Stepnogorsk Mining and Chemical Combine (SMCC).

As a result of the conducted gamma survey, locally contaminated areas were identified in the northeastern direction from the sanitary protection zone of the SMCC tailing dump. As a result of laboratory studies, it was found that the specific activity of natural radionuclides ^{238}U and ^{226}Ra in soil samples near the uranium mining production exceeds the average republican value up to 3 times, and ^{210}Pb and ^{210}Po , on average, up to 3.5 times compared with the control value.

In the northwestern part of the tailing dump, a radioactively contaminated site with an area of 420 m² with an ADER value of gamma radiation up to 0.33 µSv/h was revealed.

Thus, as a result of the conducted studies, it was established that in the northern part of the territory beyond the sanitary protection zone, the ADER of gamma radiation exceeds the background level by up to 6 times.

The specific activity of ^{238}U in the water of the SMCC tailing dump is ~ 3Bq/L, and the ^{226}Ra concentration varies from (0.64±0.33) Bq/L to (3.82±0.35) Bq/L. It was found that in all samples the specific activity of the ^{238}U concentration exceeds the control value by 4 to 9 times.

References:

[1] **Kazymbet, P.K.**, Seisebaev A.T. Problems of the complex assessment of radiobioecological situation and public health in uranium-extraction region of Kazakhstan //Радиобиология.Радиоэкология. – 2002.-Vol.42(6).– P.750-753.

[2] **Jazikov, V.G.**, Uranov yeresursy Respubliki Kazahstan // Uran I jadernejaj energetika. - London. Izuchenie uranovogo instituta, 1993. - P.132-1137. (in Russian)

[3] Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan «Obutverzhenii Programmy konservacii uranodo byvajushhihpredpriyatijilikvidaciiiposledstviirazrabotkiuranovyhmestorozhdenijna 2001-2010 gody»: utv. 25ijulja 2001 goda №1006// Jurist-spravochnaja pravo vaja sistema. 2002. 5 <http://www.kazatomprom.kz/ru/content/kompaniya/deyatelnost/dobycha-prirodnogo-urana> (12.04.2017)(in Russian)

[4] **Kazymbet, P.K.**, Imasheva B.S., Bahtin M.M. Radio jekologicheskoe sostojanie prirodnyhob#ektovvo kruguranodobyvajushhihpredpriyatij Akmolinskoj oblasti // Medicinskajaradiologija I radiacionnajabezopasnost'. -2006. -Vol.53, №3. - P.22-27.(in Russian)

[5] **Kazymbet, P.K.**, Bahtin M.M., ImashevaB.S. Ocenkajeffektivnoj dozy otneshnego oblucheni jana seleni jane kotory hrajonov Severnogo Kazahstana //Astana medicinalyk zhurnaly.-2006.- №4.- P.12-19.(in Russian)

[6] Nygymanova, A.S., Kuterbekov K.A., Bakhtin M.M., Karpenko E.I., Kabyshev A.M. Assessment of the radiation situation in the territory of the Saumalkol village, located near the mothballed uranium mine of the North Kazakhstan region // *Eurasian Journal of Physics and Functional Materials*, 2021, V. 5, No. 3, P. 174-182. DOI: 10.32523/ejpfm.2021050302

[7] Ibrayeva, D.S., Aumalikova M.N., Ilbekova K.B., Bakhtin M.M., Kazymbet P.K., Ibrayeva S.S., Zhumadilov K.S. Assessment to radiation exposure in the settlements located in Stepnogorsk area // *Eurasian Journal of Physics and Functional Materials*, 2021, V. 5, No. 1, P. 52-63. doi: 10.32523/ejpfm.2021050107

[8] Ibrayeva, D., Bakhtin M., Kashkinbayev Y., Kazymbet P., Zhumadilov K., Altaeva N., Aumalikova M., Shishkina E. Radiation situation in the territories affected by mining activities in Stepnogorsk areas, Republic of Kazakhstan: pilot study // *Radiation protection dosimetry*, 2020, V. 189, No. 4, P. 517-526. DOI: 10.1093/rpd/ncaa068.

[9] Otchetnye dannye po ekologicheskoy obstanovke. Pis'mo DOOZ Akmolinskoy oblasti. №ish: 19-17/04-766 ot 8.02.2019. (in Russian)

[10] Imasheva, B.S. Harakteristika I analizsistemy «pochva-rastenija-zhivotnoe» v usloviyah zarjazneniya radionuklidami itjazhelymimmetallami: diss. nasois. uch. stepenid. b.n., 2008, 206 p. (in Russian)

A NEW SCATTERING CHAMBER FOR PRECISION EXPERIMENTS ON THE HEAVY-ION REACTION CROSS SECTIONS AT THE ACCELERATOR DC-60 (NUR-SULTAN, KAZAKHSTAN) AT LOW ENERGIES

Kairat Kuterbekov¹, Asset Kabyshev¹, Talgat Issatayev^{1,2}, Aidos Azhibekov^{2,4},
Aisulu Mukhambetzhana⁴,
Gaukhar Kabdrakhimova¹, Nurlan Amangeldy¹, Kairat Mendibayev², Gani Ergaliuly¹,
Bakytbek Maueyev^{1,2}, Yerbol Bugybayev¹, Bakhtiyar Sadykov³, Yuri Penionzhkevich²,
Sergey Lukyanov²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University (Nur-Sultan)

²G. N. Flerov Laboratory of Nuclear Reactions of Joint Institute for Nuclear Research (Dubna, Russia)

³Institute of Nuclear Physics (Almaty, Kazakhstan)

⁴Korkyt Ata Kyzylorda University (Kyzylorda, Kazakhstan)

Within the framework of the long-term program of cooperation between JINR, ENU and Institute of Nuclear Physics (INP), joint experiments connected with the peculiarities of the interaction of lithium nuclei (${}^{6-9,11}\text{Li}$) at energies near the Coulomb barrier will be conducted on the U-400M cyclotron of G.N. Flerov Nuclear Reaction Laboratory (FLNR JINR) and on the DC-60 accelerator (Nur-Sultan) of the INP. To obtain new experimental information on the properties of weakly bound (cluster and exotic) lithium nuclei (the entire chain of lithium isotopes) and their manifestation in interaction with other nuclei, the features of the angular distributions of elastic and inelastic scattering cross sections, the energy dependences of the total reaction cross sections $\sigma_R(E)$ and cross sections of individual dominant reaction channels; the corresponding reaction mechanisms in the previously unexplored region of energy will be studied.

Experiments in Nur-Sultan (Kazakhstan) are supposed to be carried out at the DC-60 using a new scattering chamber and corresponding detector systems and nuclear electronics, which was manufactured at the FLNR JINR. The new dispersion chamber for the DC-60 is a completely new modern installation, which includes a new electronic system for collecting and processing experimental information FASTER.

Control experiments using the new camera will be conducted on beams ${}^{6,9,11}\text{Li}$ at the FLNR JINR and on ${}^7\text{Li}$ nuclei on the DC-60. These nuclei (${}^{6,7,9}\text{Li}$) have a weakly bound cluster

structure, and the ${}^{11}\text{Li}$ nucleus is an exotic nucleus with a very low binding energy ($E_{\text{bind}} = 0.3$ MeV). In such experiments, we are expected to detect the features of their manifestation in nuclear reactions near the Coulomb barrier: subbarrier fusion, an increase in the cross section for cluster transfer reactions, features in the angular distributions of elastic and inelastic scattering, and features in $\sigma_{\text{R}}(E)$. The obtained information is of great importance for fundamental nuclear physics and in other fields of science, for example, for describing the scenario of nucleosynthesis in astrophysics.

INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF KAZAKHSTAN'S REGIONS: ANALYSIS AND ASSESSMENT

Abdimomynova Almakul⁴ Kulmurzayev Nurlan⁵
Beketova Kamar⁶ Berikbolova Ulzhan⁷

Abstract. In today's environment, regions are self-sufficient economic agents and act as competitors operating in different markets. Their behavior is due to the potential that they have. And depending on the effectiveness of this use they have different ability to discover, use and maintain competitive advantage. Concerning activities to increase the attractiveness of regional conditions for investors is a priority for authorities and entrepreneurs. And the sensitivity of the study's topic is due to the following main factors: increasing competition between regions to attract investment due to transformational processes in the economy; the need for a stimulus mechanism, new institutional structures to enhance the competitive advantage of regional economic systems; the need to improve the management of the investment process at a regional level. All this leads to the need to develop systems for evaluating, analyzing and managing regional investment processes.

Keywords: *investment, regions, economic development, production, entrepreneurship.*

Introduction. In the disrupted conditions, the issue of research, investment attractiveness not only of the country, but also of its regions, becomes very important. Among the main reasons for this interest, it should be noted first of all, the labor factor, namely cheap labor, a certain layer of which is available in almost all regions due to a well-known (and rather high) unemployment rate, cheap raw materials, possible prospects for further growth of the region. The economic conditions of the region's investment are most closely related to the region's economy and are characterized by indicators such as the state of the industrial complex in the region, the level of agricultural development, transport infrastructure, financial and investment and innovation activity. Formation and development of investment attractiveness of the region in innovative economy is directly related to the creation of favorable conditions not only for attracting investment resources to the region but also for their effective use.

Methodology. An important course of economic reforms for Republic of Kazakhstan is the formation and implementation of investment policy in order to ensure high rates of economic growth and both to improve the well-being of the country's economy and each region individually. Before giving assessment of investment opportunities in the regions theories and concepts of foreign scientists, where a special role is given to investment as one of the key factors of economic growth. There are two areas of Western economic thought: Keynesianism

and Monetarism. According to neoclassicists, investments are identified with savings and their value depends on internal factors, and government intervention does not welcome. J.Keynes believed that it was the state that weighs the marginal efficiency of capital goods in terms of long-term prospects, and can take greater responsibility for direct organization of investments. According to J.Keynes investment processes are:

- policies to reduce interest on loans, increase the flow of investment;
- increased public procurement, spending and investment;
- improving investment efficiency (J.Keynes,1936).

In his opinion, these are the tools to improve the well-being of the population. Proponents of the monetarist concept, as opposed to Keynesians, believe in the market economy's ability to self-regulate. The challenges facing the country are attraction of investments and increase of their effective use.

The degree of investment attractiveness of the regions may be characterized by various socio-economic indicators. But basically, to compare regions the following are accepted:

- gross regional product;
- the main means
- investment in fixed capital;
- exports;
- industrial production;
- agricultural production;
- average monthly incomes of the population;
- retail turnover
- degree of entrepreneurial activity, calculated as the ratio of the number of active enterprises to the population (Tekenov, 2004);
- the level of infrastructure security, calculated as a synthetic indicator, including the degree of telephony of the region's population and the density of public roads in the region (the ratio of the length of public roads to the area of the region);
- large deposits of minerals in the region (Abdimomynova, 2018).

Results. All regions can be divided into four groups, which are relatively close to the highest compared indicators.

Two regions of Atyrau and Mangistau occupy the first place in this indicator, and this is due to the developed in these regions mining industry, namely the production of crude oil and natural gas. But at the same time, if the Mangistau region's share of this industry accounts for more than two-thirds, then in Atyrau about half. In Almaty and Nur-Sultan, the main sources of growth gross regional product are primarily the service sector represented by the institutions and organizations of the financial system, the significant scale of real estate transactions. Next by the share in Almaty is trade, in Nur-Sultan - construction. At this should be noted a significant gap in the performance of these regions making up the first group from others.

The second group includes three areas that also specialize in hydrocarbon production. Karaganda and Pavlodar regions - traditionally industrial regions where compared with extractive industries to processing industries.

The third group of regions is represented by three regions playing a role in the country's agricultural production: Kostanai, North Kazakhstan, Akmola region, as well as the East Kazakhstan region, which is a region with developed non-ferrous metallurgy and agriculture with specialization in livestock.

The fourth group represents the regions of Southern Kazakhstan, where the relatively low level of industrial development in recent years, combined with the large population of these regions explains the situation (Committee on statistics of Kazakhstan regions, 2019).

In terms of the availability of fixed assets per capita in the composition of the first group has not changed. Only instead of Almaty to the group entered the West Kazakhstan region.

Entering into this group of areas Western Kazakhstan is determined by the high capital intensity developed in region of extractive industries. Fixed assets of Nur-Sultan represented largely by modern expensive real estate.

The compositions of the remaining groups of regions in terms of fixed assets are basically identical to those formed according to the size of the GRP. Only Kyzylorda region moved into the third group.

In terms of per capita exports, two Caspian regions of the country which have a pronounced export-oriented specialization.

Joining the second group, along with large production areas, Nur-Sultan city is explained by the presence in the capital of the central offices of companies - active participants in foreign trade activities (Ibrayeva et al, 2017).

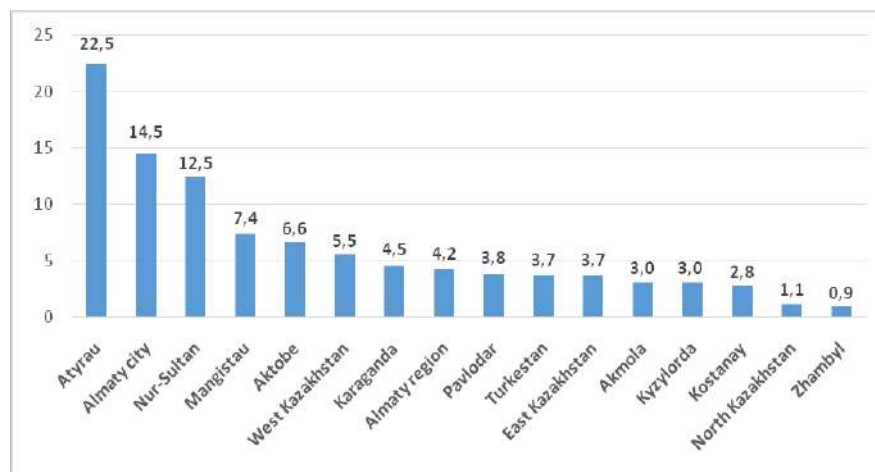
According to this indicator very significant differentiation between different groups of regions is visible. Performance in areas the first and fourth groups differ by more than 20 times. Diametrically the opposite situation develops when ranking areas of republic according to the degree of development of agricultural production.

Places in the first group are occupied by regions with a clear specialization in the production of crop production. North-Kazakhstan, Kostanai and Akmola regions are the main grain-sine regions of the country.

The next groups with a significant lag included regions where agriculture is represented by both the crop and livestock industries. Among this group stands out Almaty region with the most diversified production of agricultural products.

The fourth group is represented by regions that are not favorable for the development of the agricultural sector of the economy in terms of soil and climatic conditions.

The average monthly income of the population characterizes the scale of solvent demand in the territory of the region. In accordance with its size, the first group was represented by the Atyrau and Mangistau regions and the cities of republican subordination. Wealth level of the population of these regions far exceeds the indicators of other regions of Kazakhstan.

Source: own development based on the research results

Figure 1. Structure of fixed capital investment by region in 2019 (in %)

The income of the population of the remaining groups does not have such a marked differentiation. But the compositions of the groups with the exception of the Kyzylorda region, which moved from the second to the third group, repeat the picture that has developed when comparing the areas by the size of the average per capita gross regional product (Umirzakova et al, 2017).

In general, the results of the analysis of investment attractiveness indicators of Kazakhstan's regions show that areas such as Atyrau and Mangistau, as well as the cities of Almaty and Astana are preferable to investment activities by most criteria.

This is supported by data on the average per capita investment in fixed capital by region of the country. Absolute values in 2019 years ranged from 29,9 billion tenge in the Zhambyl region to 764,4 billion tenge in the Atyrau region. Still greater contrast in the ratio of per capita investment 30 and 1574 thousand tenge respectively. Republican average equaled 219 thousand tenge.

The highest level of investment activity in recent years has been observed in the Atyrau region. The share of the region in 2012 was 22,5% (Figure 1).

The allocation of fixed capital investment by sources of financing shows a consistently high, more than half, share of foreign direct investment. Positive shift in structure capital investment was an increase to 12,2% of the proportion of investments in development of transport and telecommunications. This is almost one and a half times exceeds average republican level of development investment infrastructure.

In addition, Atyrau ranks first in investment in oil and gas sector and petrochemicals.

In 2018 year 84,4% of all investments in petrochemicals came from Atyrau, in 2019 years this figure is 83,4%, in 2014 years – 58,5%, in 2016 and 2017 years 57% and 45,3%. You can clearly see that every year gradual decline in Atyrau's share in attracting investment in petrochemistry. This is due to the fact that the main share of investments in this region directed to oil production (Table 1).

Table 1- Investments in the oil and gas sector, million tenge

Years	2015	2016	2017	2018	2019
Oil and gas sector	823 450,8	894 609,6	1 258 723,2	1 066 595,5	989 654,2
regions:					
Aktobe	103 913,9	120 370,9	174 518,4	152 691,2	142 451,6
Atyrau	298 845,6	366 187,8	663 526,7	570 001,6	486 180,5
West Kazakhstan	159 175,8	174 526,3	151 002,5	89 472,2	83 562,7
Kyzylorda	62 249,2	66 773,5	92 624,1	85 642,5	79 401,1
Mangistau	194 576,2	164 147,0	173 166,0	155 359,3	184 278,1
Turkestan	1 417,9	138,9	2,5	1 100,0	399,2
East Kazakhstan	1 612,4	1 690,9	3 883,0	12 328,7	13 381,0

Source: own development based on the research results

The main distinguishing feature of investment activity in the Atyrau region is although a slightly increased, but remains extremely insignificant share of budget funds in the total financing investment in fixed assets. On the one hand, it is indicated a sufficiently high production efficiency at this a region that allows you to allocate significant own funds economic entities on development, on the other hand about insufficient attention of state to the problems of diversification in industry and development social sphere of the region. Over 40% of budget investments diverted on the article public administration. Debt capital investments funds in recent years are approximately at the same level (Baikin et al, 2017).

The mining industry is the main investment target in the Kyzylorda region. The dynamics of investment in this industry indicates their increasing concentration in the oil and natural gas sector, providing services in this area. Any investment initiative to diversify the economy into this area is not undertaken.

The least investment activity was observed in the Zhambyl region. An important area of investment in the region was real estate transactions, the value of which is increased.

But the level of investment of agriculture in one of the southern regions of the country with developed livestock is unnecessarily low. Where in amount of investment in the agricultural sector of Zhambyl region practically did not grow.

The most sustained trend in fixed investment patterns in terms of financing was a decline in the share of investment swelled by national and local budgets. Steady growth throughout the entire period under review showed sizes of own investments. The role of borrowed has slightly increased funds in financing investments, but their growth was mainly directed in the real estate business (Smagulova et al, 2018).

Thus, the period from 2015 to 2019 is characterized by a direct redistribution of investment priorities in those regions, the peculiarity of which is the location in their territories of extractive industries and directly related to the extraction and transportation of raw materials. Still a negligible share in republican volume of investment in fixed assets is occupied by those regions whose enterprises are related to manufacturing industry. So, the level of investment activity in the regions develops under the influence of political, economic and natural geographical factors.

In our view, the necessary condition for the choice and effectiveness of a strategy is to determine the degree of preparedness of individual regions to implement it.

The task of choosing the right one is extremely difficult because of the significant differentiation of regions in terms of the level of development of productive forces, specialization, financial position and other factors.

For regions where an attacking strategy of structural change is possible, the objective of investment policy is to stimulate the redistribution of private capital from the scope to production. Budget funds should provide the necessary conditions for this and be directed to infrastructure development, lending of priority projects, etc. In those regions that have the ability to export raw materials, there are advantages, but they are relative as a significant part of income is directed to compensate for the growth of consumer prices and maintain higher wages.

In view of the foregoing, it may be possible to conclude that in the commodity regions it is advisable to adopt a predominantly reconstructive strategy of structural change.

There are regions whose economic indicators are below the national average: Zhambyl, North Kazakhstan regions and other regions. These regions have agricultural specialization, with a predominance of conversion industries. These regions particularly in need of financial support from the state which depends on both objective and subjective reasons.

The main problems of these regions: insufficient development of productive forces due to natural and climatic conditions, structural imbalances, insufficient pace of economic reform due to erroneous management decisions. Common to such regions is: a decline in production, a relatively worse financial situation, a greater dependence on the center in budgetary support. In addition, there are also features: low motivation to invest, a high proportion of production equipment wear and the impossibility of acquiring new equipment due to the price barrier; the predominance of outdated resource-intensive technologies, diverting potential investment resources to the reproduction of working capitals; the hidden potential of social tensions that require increased non-production costs. In general, there is still a need for more government intervention and investment regulation for agricultural and depressed regions through both incentives and control over the efficient use of investment.

You can make a kind of rating on investment attractiveness. On the basis of the analysis, the problems in attracting investment to Kazakhstan have been identified:

1) The lack of investment attractiveness of the non-commodity sector of the economy, which is due to the following factors:

- administrative barriers
- undeveloped transport and communications infrastructure;
- lack of skilled labor;
- the capacity of the Kazakhstan market is low;

2) Insufficient development of the mechanism of support and protection of domestic investors in foreign countries;

3) Lack of sufficient information on potential investment markets and ways to enter these markets for Kazakhstan companies;

4) Weak development of the securities market.

5) The unattractiveness and inactivity of entering the IPO of Kazakhstan companies.

But despite the negative factors, Kazakhstan's investment attractiveness is growing, and in the future big priorities are expected for both domestic and foreign investors.

Thus, the investment attractiveness of the Kazakhstan market is provided by the combination of access to natural resources, the size of the market, the strategic location of Kazakhstan, as well as the stable domestic political environment and the presence of the appropriate legislative framework. All of the above factors can have a positive impact on the activation of access to IPO Kazakhstan companies and the development of Kazakhstan's securities market (The State Program of Industrial-Innovative Development, 2010).

Conclusion. According to the results of the study, the regions with significant export potential are more prosperous in favor of expanding their power, further liberalization of investment activities, state regulation of transport tariffs, deduction of part of customs duties to local budgets, exemption from export tariffs.

An organizational structure and national investment management system for effective regulation of foreign economic relations should be built. Effective use is also foreseen comparative advantages of the national economy in the system of foreign economic relations to ensure macroeconomic stabilization, reforming the economy and its progressive development in market economy conditions, and in the future - ensuring its sustainable development.

References:

[1] **Abdimomynova, A.** (2018). Development factors of export potential of the region: capabilities in minerals and infrastructure sector. *Academy of strategic management journal*. Vol: 17 Issue: 3

[2] **Baikin, A.**, Shalbolova, U., Kazbekova, L., (2017). Regional diversification of entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan. *Espacios*, Vol. 38 (№46).

[3] Committee on statistics of Kazakhstan: Regions (2019). *Statistical yearbook*.

[4] **Ibrayeva, A.**, Tashtemkhanova, R., Ospanova, A., Somzhurek, B. & Azmukhanova, A. (2017). Energy export potential in the Caspian region and its impact on EU energy security. *Periodica Polytechnica: Social and Management Sciences*, 25(2), 127.

[5] **John Maynard Keynes** (1936). *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London, 230 p.

[6] **Smagulova, S.**, Sabirova, R., Yerniyazova, Z., Adietova, Y., Utepkalieva, K., Dyusegaliev, M., & Bisembieva, Z. (2018). Barriers to Small and Medium Entrepreneurship in Kazakhstan: Qualitative and Quantitative Observations. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 9(8 (38)), 2820-2833.

[7] **Tekenov, W.A.** (2004). *Participation mechanism of Kazakh regions in foreign economic relations: Strategy, methodology and instruments*. Almaty: Gylym.

[8] The State Program of Industrial-Innovative Development, (2010). The official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Retrieved from: http://www.akorda.kz/en/official_documents/strategies_and_programs

[9] **Umirzakova, M.**, Mussayeva, G., Mukhanova, A., Berikbolova, U., Smagulova, Z. (2016). Family business as a form of entrepreneurship: international experience and features of development. *International Journal of Economic perspectives*, Volume 10, Issue 3, P.150-158.

CREDIT MARKET OF KAZAKHSTAN IN THE CONDITIONS OF THE PANDEMIC: STATUS AND PROBLEMS

Aidosova B.Kh., PhD.

Bisenova R.A., Master of Economics and Business

Kyzylorda University named after Korkyt Ata,

Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

The coronavirus pandemic has made global adjustments not only to the life and health of people, but also to the economies of countries, and has seriously affected the financial markets of countries and, in particular, the credit market of Kazakhstan.

The dynamics and structure of the aggregate loan portfolio of Kazakhstani banks are presented in Table 1.

Table 1 - Analysis of the structure of the loan portfolio of the banking sector in Kazakhstan billion tenge

indicators	as of 01.09.2018		as of 01.09.2019		as of 01.09.2020		deviation,%	
	amount, billion tenge	beats weight %	amount, billion tenge	beats weight %	amount, billion tenge	beats weight %	as of 01.09.2020/ as of 1.09.2019r.	as of 01.09.2019/ as of 01.09.2018
Loans to banks and organizations engaged in certain types of banking operations	70,7	0,5	49,7	0,4	77,1	0,5	55,1	-29,7
Loans to legal entities	3620,4	26,6	3853,0	24,8	4163,3	27,4	8,0	6,4
Loans to individuals	4725,5	34,8	5831,3	42,1	6562,0	43,2	12,5	23,4
Loans to small and medium-sized businesses	4988,6	36,7	3988,7	28,8	4043,9	26,6	1,4	-20,0
Total	13588,0	100	13856,6	100	15181,4	100	9,6	2,0
N O T E- the table is compiled according to data from [1]								

Based on the analysis of the dynamics and structure of the total loan portfolio of the banking sector over the past three years, the following conclusions can be drawn:

- the leading position in the structure of the loan portfolio was held mainly by loans to individuals, whose share was on average 40% (or 5.7 trillion tenge). Over the past 2 years, the growth of this indicator averaged 18%;

- the share of loans to SMEs accounted for an average of 30.7% (or 4.3 trillion tenge). As of September 1, 2019, their volume decreased by 20%, as of September 1, 2020 - increased by 1.4%;

- loans to legal entities accounted for an average of 26.3% (or 3.8 trillion tenge). Over the past 2 years, the growth of this indicator averaged 7.2%;

- the share of loans to banks and organizations engaged in certain types of banking operations for the entire analyzed period averaged 0.5% (or 65.8 billion tenge). As of September 1, 2019, their volume decreased by 29.7%, as of September 1, 2020 - increased by 55.1%;

- The total volume of loans as of September 1, 2019 was 13.8 trillion. tenge, which is 2% more than loans in the same period in 2018 due to an increase in loans to legal entities and individuals (by 6.4% and 23.4%, respectively);

- the total volume of loans as of September 1, 2020 was 15.1 trillion. tenge, which is 9.6% more than loans in the same period in 2019 due to an increase in all loans.

Let us analyze the quality of the aggregate loan portfolio (table 2).

Table 2. Analysis of the quality of the loan portfolio of the banking sector in Kazakhstan

indicators	as of 01.09.2018		as of 01.09.2019		as of 01.09.2020		deviation,%	
	amount, billion tenge	beats weight %	amount, billion tenge	beats weight %	amount, billion tenge	beats weight %	as of 01.09.2020/ as of 01.09.2019r.	as of 01.09.2019/ as of 01.09.2018
Loans for which there is no delay	11813,7	86,9	11939,8	86,2	13206,1	87,0	10,6	1,1
Loans overdue from 1 to 30 days	369,3	2,7	322,0	2,3	336,0	2,2	4,3	-14,7
Loans overdue from 31 to 60 days	205,1	1,5	156,6	1,1	196,4	1,3	25,4	-23,6
Loans 61 to 90 days overdue	82,6	0,6	116,0	0,8	122,5	0,8	5,6	40,4
Loans overdue for more than 90 days	1117,3	8,2	1322,2	9,5	1320,4	8,7	-0,1	18,3
Total loans	13588,0	100	13856,6	100	15181,4	100	9,6	2,0

N O T E- the table is compiled according to data from [1]

Based on the analysis of the quality of the total loan portfolio of the banking sector over the past three years, the following conclusions can be drawn:

- in the structure of the portfolio, the leading position was occupied by loans for which there is no delay, the share of which averaged 86.7% (or 12.3 trillion tenge). The growth of these loans averaged 5.9%;

- the second position in the portfolio structure was occupied by loans overdue for more than 90 days, the share of which averaged 8.8% (or 1.2 trillion tenge). In 2019, their volume increased by 18.3%, in 2020 - decreased by 0.1%;

- the third position was occupied by loans with delay from 1 to 30 days, the share of which averaged 2.4% (or 342.4 billion tenge). In 2019, there was a decrease in the size of these loans by 14.7%, in 2020 - an increase by 4.3%;

- loans overdue from 31 to 60 days in the portfolio structure had an average share of 1.3% (or KZT 186 billion). In 2019, their volume decreased by 23.6%, in 2020 - increased by 25.4%;

- the share of loans with delays from 61 to 90 days accounted for an average of 0.7% (or 107 billion tenge). The increase in this indicator was 23% on average.

Thus, as of September 1, 2020, almost all loans overdue, except for loans overdue for more than 90 days, showed an increase compared to the same period in 2019. This fact suggests that the pandemic had a negative impact on the quality of the aggregate loan portfolio.

Let us analyze the quality of the aggregate loan portfolio of individuals (Table 3).

Table 3. Analysis of the quality of loans to individuals

indicators	as of 01.09.2018		as of 01.09.2019		as of 01.09.2020		deviation,%	
	amount, billion tenge	beats weight %	amount, billion tenge	beats weight %	amount, billion tenge	beats weight %	as of 01.09.2020/ as of 01.09.2019r.	as of 01.09.2019/ as of 01.09.2018
Loans for which there is no delay	3987,8	84,4	5122,7	87,8	5768,1	87,9	12,6	28,5
Loans overdue from 1 to 30 days	190,4	4,0	180,6	3,1	232,5	3,5	28,7	-5,1
Loans overdue from 31 to 60 days	70,3	1,5	51,5	0,9	106,7	1,6	107,2	-26,7
Loans 61 to 90 days	27,8	0,6	34,9	0,6	50,5	0,8	44,7	25,5

overdue								
Loans overdue for more than 90 days	449,	9,5	441,4	7,6	404,1	6,2	-8,5	-1,7
Total loans to individuals	4725,5	100	5831,3	100	6562,0	100	12,5	23,4
N O T E- the table is compiled according to data from [1]								

The analysis of the quality of the loan portfolio of individuals showed the following:

- the volume of non-overdue loans by September 2020 increased by 12.6% compared to the same period of the previous year;
- the volume of loans provided to individuals increased by 12.5%, but the share of non-overdue loans in the total volume of loans to individuals remained practically at the same level;
- the volume of overdue loans from 31 to 60 days by September 2020 increased by 28.7%, from 31 to 60 days - by 107.2%, from 61 to 90 days - by 44.7%, and loans with overdue payments over 90 days decreased by 8.5% over the same period in the previous year.

A significant increase in the volume of overdue loans from 31 to 60 days occurred due to the transfer of a part of overdue loans from 1 to 30 days to the above category, as well as a part of overdue loans from 31 to 60 days in the category from 61 to 90 days. The 8.5% decrease by September 2020 in overdue loans for more than 90 days occurred due to the weakening of quarantine, that is, when some enterprises resumed their activities and customers had the opportunity to pay loans.

Analysis of the quality of the loan portfolio of legal entities (table 4) showed that as of September 1, 2020, the volume of loans to legal entities amounted to 4.1 trillion tenge and increased by 8.1% compared to the previous year, and by 6 in September 2019. 4% more than on September 1, 2018.

Table 4. Analysis of the quality of loans to legal entities

indicators	as of 01.09.2018		as of 01.09.2019		as of 01.09.2020		deviation,%	
	amount, billion tenge	beats weight %	amount, billion tenge	beats weight %	amount, billion tenge	beats weight %	as of 01.09.2020/ as of 01.09.2019	as of 01.09.2019/ as of 01.09.2018
Loans for which there is no delay	3348,3	92,5	3502,4	90,9	3768,2	90,5	7,6	4,6
Loans overdue from 1 to 30 days	65,2	1,8	41,4	1,1	29,9	0,7	-27,8	-36,5
Loans overdue from 31 to 60 days	40,6	1,1	13,9	0,4	43,9	1,1	в 3,2 раза ув.	-65,8
Loans 61 to 90 days overdue	4,8	0,1	23,6	0,6	29,9	0,7	26,7	в 4,9 раза ув.
Loans overdue for more than 90 days	161,6	4,5	271,6	7,0	291,3	7,0	7,3	68,1
Total loans to legal entities	3620,4	100	3853,0	100	4163,3	100	8,1	6,4
N O T E- the table is compiled according to data from [1]								

The volume of loans to legal entities, for which there is no delay, practically did not change, however, in the context of the categories of standard and non-standard loans, it can be seen that loans with delay from 1 to 30 days decreased by 27.8%, and loans with delay from 31 to 60 days significantly increased - 3.2 times, due to a decrease in the volume of loans with delays from 1 to 30 days, that is, moved to the next category. Also, the increase in loans with

delays from 61 to 90 days can be explained by the transition of a part of overdue loans from the category of 31 to 60 days to the category of overdue loans from 61 to 90 days.

Thus, we can say that although banks in the current situation were faced with a choice whether to continue lending or take a wait and see attitude, while realizing that a refusal to a client in a loan entails the client leaving for a competitor. It should be noted that the five banks that increased lending to customers in the first half of 2020 included Halyk Bank of Kazakhstan, Sberbank, RBK and Fortebank [2].

On March 23, 2020, the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev instructed to provide credit holidays to those whose financial situation worsened as a result of the introduction of an emergency regime in the country due to the spread of coronavirus infection in the country and in the world.

For this, the Agency of the Republic of Kazakhstan for the Regulation and Development of the Financial Market approved a special mechanism for the suspension of payments of the principal debt and remuneration on loans to the population and entrepreneurs for three months. The banks of Kazakhstan supported the president's initiative and began to provide a deferral for loans taken earlier on March 16, 2020 [3].

Based on the foregoing, it can be concluded that the share of standard (non-overdue) loans in the total volume of the total loan portfolio remained practically unchanged, however, the quality deteriorated in the context of loan categories (standard and non-standard). In the long term, indicators of the quality of banks' loan portfolio will depend on banks' strategies in the current situation with COVID-19.

List of used literature:

[1] Официальный сайт Национального Банка Республики Казахстан // <http://www.nationalbank.kz>

[1] Казахстанские банки сокращают кредитные портфели: <https://kursiv.kz/news/banki/2020-08/kazakhstanskije-banki-sokraschajut-kreditnye-portfeli>

[1] Как получить отсрочку по кредиту в Казахстане во время пандемии // <https://informburo.kz/special/kak-poluchit-otsrochku-po-kreditu-v-kazahstane-vo-vremya-pandemii.html>

UDS 330.

THE ROLE OF INVESTMENTS IN OVERCOMING THE PANDEMIC CRISIS AND ENSURING SOCIAL STABILITY

**Bekkhzhayeva Aigul,
Kozhakhmet Damir**

Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Republic of the Kazakhstan

According to economists, the world economy will face the largest recession. Large domestic and international companies have increased their spending on social programs: charitable projects, urban development, support for small businesses. In a crisis, investments in sustainable development, human capital acquire a special meaning.

With the coronavirus pandemic, businesses, society and the state must prepare for the world to change dramatically. People themselves, generally accepted values, relationships of people, their perception of society and business will change. All people will have to go through rethinking and learn to live in new realities.

Work is being actively carried out in the Republic of Kazakhstan to attract investment to the country. During the period of independence, \$ 330 million of foreign investment has been

attracted from more than 120 countries of the world. The global pandemic, which globally affected the economic development of almost all countries, has also affected the investment industry.

In his Address, the Head of State Kassym-Jomart Tokayev clearly outlined measures and priorities for the implementation of investment policy. Full disclosure of the industrial potential of the country's economy remains paramount [1]. That is, the focus remains on the diversification of the economy with the transition to the next level and adaptation to new conditions dictated by the time and the market. Particular attention is paid to attracting investments in such basic sectors for the national economy as petrochemicals, metallurgy, automotive and mechanical engineering, and the agro-industrial complex. These industries have a significant multiplier effect, are the basis for the natural formation of a cluster, develop related business areas, and provide jobs.

At the same time, the Head of State also emphasized the importance of investments in the social sphere [1].

Investments of the largest industrial companies in social and infrastructure projects of the Republic of Kazakhstan in 2019 exceeded 140 million tenge, Kazakhstan occupies a leading position in Central Asia, while the country's unconditional goal is to enter the 30 most developed economies in the world [1]. If we talk about the statistics of foreign direct investment, then according to the National Bank of Kazakhstan in the first quarter of 2020, the gross inflow of direct investment amounted to over \$ 3.5 million [4].

Currently, Kazakhstan is already implementing reforms, adopting legal instruments, best practices and standards of the countries of the Organization for Economic Cooperation and Development. The level of a country's development is an integral indicator of economic, social development and the state of the environment. This set fits into the concept of "sustainable development". "Sustainable development" not only means stable economic growth, but also implies a path of economic development that does not cause irreparable harm to the environment and has a clear social orientation. The development of the Kazakhstani economy in recent years is associated both with overcoming the crisis and with the program of reforms undertaken taking into account the resolution of the United Nations "Agenda for Sustainable Development for the Period up to 2030", adopted in 2015, within the framework of which 17 Sustainable Development Goals.

Social investments need close attention precisely during a crisis; the stability of a business and its further development in the context of a predicted recession depend on their effectiveness. If big business reduces investment in social projects, the crisis will drag on for a long time. Business investment in the social sector became a global trend long before the pandemic. Long-term prosperity is closely linked with respect for nature, local infrastructure and individuals. This approach is called sustainable development.

For Kazakhstan, the implementation of sustainable development goals is to ensure conditions for the development of human capital and environmental protection. From playgrounds in every yard and the organization of separate waste collection to the adoption of a new Environmental Code, everything fits into the overall context of sustainable development. Industrial companies, primarily subsoil users, within the framework of their contractual obligations also participate in solving social and environmental problems. Business costs for social development and local infrastructure are unevenly distributed across oblasts due to differences in investment in mining projects. For example, in the Atyrau region, two largest oil and gas projects are being implemented at the Tengiz and Kashagan fields, in the West Kazakhstan region, the Karachaganak field is being developed. The largest Kazakh companies annually publish reports on sustainable development in the format of the international set of GRI standards*.

Within the framework of public reporting, many targets for the development of companies have

been set, including on health and safety of workers, anti-discrimination, gender equality, assessment of human rights observance, reduction of energy consumption and emissions, waste management and general management [3].

It should be noted that the leading position in social investments in 2019 was taken not by the oil company, but by the Eurasian Resources Group (ERG) with a total social investment of USD 109.8 million. Of which 83% were direct investments in social infrastructure, while 53 million US dollars of the total costs were directed to the implementation of projects in the field of culture, infrastructure and education in Kazakhstan as a whole.

The companies' reports also contain information on social investments, which in 2019 exceeded 140 million tenge [5]. According to the 2019 EGR Sustainable Development Report, total social investments in the countries of presence amounted to USD 118 million, with 93% of funds in Kazakhstan. The largest social projects implemented in Kazakhstan by ERG in 2019 were the construction of a football arena (US \$ 3.1 million) and the carrying out of archaeological and scientific restoration work at the Kultobe settlement in Turkestan (US \$ 2.5 million). These projects are being implemented within the framework of the adopted three-year Regional Development Program. In addition to the tasks of social development, in the next 10 years, it is planned to invest about 350 million US dollars in technologies to reduce emissions of particulate matter at the company's power plants to reduce emissions to the standards adopted in the EU countries [1]. The implementation of sustainable development goals and the active involvement of Kazakhstani companies in social and environmental activities is an important stage for the development of the country on the way to entering the group of thirty most developed countries in the world.

In order to overcome the COVID-19 crisis with the least impact, to preserve the economy and human capital, businesses need to increase investment in social projects. The prolonged spread of COVID-19 shakes the economy and radically changes the balance of power. Bigger companies will be more resilient. Large enterprises will take on separate functions that were previously performed by the public sector. One thing is clear, the crisis primarily affected ordinary people, small and medium-sized businesses, as well as a number of industries focused specifically on people, to provide services to people - tourism, air travel.

Business is interested in improving the economic and cultural environment in cities; the higher the standard of living, the higher the chances of attracting and retaining qualified employees.

Large enterprises are interested in the survival of small and medium-sized businesses as well as in the work of their own shops. After all, sustainable business development is based, among other things, on the well-being of its partners: suppliers of raw materials, spare parts, equipment and services, which is why it is so important to preserve production chains and business ties. While continuing to work, large enterprises preserve the economy and social infrastructure on the scale of single-industry towns and adjacent areas.

In the structure of social investments of large companies, emphasis is beginning to be traced on supporting small and medium-sized businesses [2]. The priorities of domestic enterprises are ensuring economic growth, decent work and education, protecting the environment, caring for a healthy lifestyle and general well-being. Businesses are also interested in improving the economic and cultural environment in cities - the higher the standard of living, the higher the chances of attracting and retaining qualified employees, as noted in the regional programs "Global Change: Smart Cities". To provide cities and regions with test systems for detecting infection, mechanical ventilation devices (IVL), the required number of beds in infectious diseases departments of hospitals, the purchase of personal protective equipment, and other things, funds are needed.

The coronavirus still exists, so today work continues on the second stage of support in the context of the pandemic crisis. It is assumed that it will include not only the costs of providing

the necessary medical equipment and protective equipment, assistance to small and medium-sized businesses, social support for employees, but also measures to adapt to life in new conditions.

List of references:

- [1] Message from the Head of State Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan. September 1, 2020
- [2] **Efimova, M.R.**, Bychkova S.G. Social statistics.-M .:"Finance and Statistics, 2003.
- [3] Demographic Yearbook of Kazakhstan. Statistical Book, Nur-Sultan, Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, Committee on Statistics 2019.
- [4] Statistical Yearbook of Kazakhstan. Statistical collection, Nur-Sultan, 2019.
- [5] Regins of Kazakhstan. Socio-economic development. Statistical Yearbook of Kazakhstan. Statistical collection, Nur-Sultan, 2019.

CURRENT STATE OF FOOD SECURITY IN KAZAKHSTAN AND THE MAIN FACTORS OF ITS PROVISION

**Kulmurzayev Nurlan¹ Abdimomynova Almakul, Mukhtarova Akmaral,
Edilbaev Nurjan**

¹*Korkyt Ata Kyzylorda State University, Aiteke bi str., 29a, 120014, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, scout_kzl@mail.ru*

²*Korkyt Ata Kyzylorda State University, Aiteke bi str, 29a, 120014, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, abdim.alma@mail.ru*

³*Korkyt Ata Kyzylorda State University, Aiteke bi str., 29a, 120014, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, akmaral_mukhtarova@mail.ru*

⁴*Korkyt Ata Kyzylorda State University, Aiteke bi str., 29a, 120014, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, edilbaevnurjan@mail.ru*

Abstract. In the modern world, food security of a significant part of the population is one of the main program goals of each state and the subject of discussion by the world community. In the context of the financial and economic crisis and political instability, when the level of economic development in many countries has reached a critical state, the problem of food security of the population has worsened and requires urgent solutions. This is due to the fact that the availability of food resources is a fundamental condition for the existence and reproduction of modern civilization, and their qualitative and quantitative characteristics determine the state of health of the nation. To solve the problem of ensuring national food independence, it is necessary to create conditions for the active development of the agricultural sector of the economy on the basis of accelerated modernization of its technical and technological base, improving the system of state regulation and wide development of innovations. This determines the relevance of the economic justification of the choice of priority areas and the development of organizational and economic mechanisms to ensure food security in Kazakhstan.

Keywords: *food security, innovation, agro-industrial complex, economic efficiency.*

Introduction. The food problem is perhaps the oldest of all the problems that humanity faces. Stable food supply for the population remains the most important component of global development. Insufficient food supply and an unbalanced diet negatively affect people's life expectancy, health, physical performance, disease resistance, and adaptation to modern high-tech manufacturing processes and lifestyles (Balabanov, 2012). Currently, the world is experiencing an increase in public perception of such problems as poverty and malnutrition. Global food crises provoke a sharp increase in food prices, resulting in a decrease in real household income, which hinders the process of overcoming poverty and hunger in many countries of the world. Thus, food is constantly a necessary and non-alternative part of the means of life, and the increase in its

deficit for one reason or another is rightly perceived as a disaster that requires effective political and economic solutions to overcome it. Food security as an economic category in the scientific literature is considered in various aspects: from the perspective of global world problems, ensuring the security of regions, individual countries, population groups, families and individuals.

Methodology. The state of food security of the population of the Republic of Kazakhstan has its own criteria and is evaluated by a large number of economic indicators. If at the initial stage it was the average per capita income of the population and the leftover food grain (first at the level of 20 and then 16% of the total annual consumption, now the assessment criteria have expanded and become more complex. For example, Korbut V.A. to the criteria of food security include: the share of food expenditure in total expenditure of certain population groups, territorial accessibility products (measured by comparing the level of retail prices for the same goods in different regions of the country), the level of "convenience" food (share of consumption of modern products that reduce waste and save time in the household), the degree of "naturalness" and purity of products, the impact of product quality on the health and life expectancy, including products, obtained using methods of genetic engineering and biotechnology (Korbut, 2013).

In a generalized form, the assessment of the state of food security of the population is determined by:

- physical availability of food, which refers to the availability of food throughout the country at any given time and in the required range;
- economic availability of food, which consists in the fact that the level of income, regardless of the social status and place of residence of a citizen, allows him to purchase food, at least at a minimum level of consumption;
- food safety for consumers, i.e. the ability to prevent the production, sale and consumption of low-quality food products that can harm the health of the population (Nikitina, 2017.).

Mikhailov A.E. refers to the criteria of food security:

- sustainable development of the agro-industrial complex (agribusiness), fisheries and forestry, which allows increasing food production to increase stocks and in case of food aid to other countries that have suffered natural disasters or wars;
- high level of scientific achievements, increasing technical and technological equipment, improving the gene pool of livestock and crop production;
- environmental and natural restoration policies and practices that ensure the preservation and improvement of soil fertility, productivity, etc..

Some authors believe that the criterion for food security should be a quantitative and qualitative threshold value of the attribute, which is used to assess the degree of achievement of the conditions for ensuring food security (Mikhailov, 2014).

A group of scientists in Kazakhstan believes that the following criteria should be used to assess the level of food security of the country's population:

- production of 80-85 % of the total volume of food products by domestic producers;
- population consumption of food with an optimal level of calories (2353 kcal per day);
- ensuring a rational structure of nutrition and full satisfaction of the needs of the population in accordance with physiologically sound standards;
- compliance of food quality with the requirements of technical regulations;
- creation of a replenishable food insurance reserve at the level of 25% of the annual volume of food consumption;
- there is a real possibility to meet the demand for food products that are not produced domestically or produced in insufficient quantities through imports;
- production per capita of at least one ton of grain (Yeltsova, 2012).

Thus, scientists give different definitions of food security criteria. Each author has his own

point of view on the factors that affect the food security of a country or region. When determining the criterion of food security, some authors proceed from its indicators or depending on the topic under study. For example, FAO experts believe that the main indicators of food security at the international level are the volume of shifting grain stocks in the world that remain in storage until the next harvest, as well as the level of grain production per capita. Results. In our view, when setting criteria for national food security, it should be taken into account that they should characterize the level of satisfaction of the population's food needs, as well as the degree of sustainability of the country's food supply. We cannot disagree with those authors who believe that food security is affected not only by the current state of the domestic agricultural market, but also by the level of protectionism, as well as the General economic situation in the country. Thus, we believe that the main criterion for food security should be the degree of provision of the country's population with basic food products, according to the physiological norms of consumption. How this problem is solved in a country can be studied and analyzed through assessments of its economic indicators. Almost all authors agree that in a generalized form, the main economic indicators that characterize the country's food security may be lower than the following indicators, such as:

- physical availability of food products for consumers, that is, the availability of all types of essential products in Kazakhstan, in the required volume and range and corresponding to the effective demand;

- economic accessibility of food, that is, its availability to consumers at a price regardless of social status and place of residence, which will allow them to purchase food at least at a minimum level;

- food safety, i.e. the absence of harmful substances that harm the health of the population (Sigarev & Syzdykov, 2018).

All of the above indicators are accompanied by high risks due to the fact that the main products come from the agricultural sector, which is known to be subject to soil and climate conditions and seasonality. There is a situation in the market when retail food prices may increase sharply in comparison with the income of the population. Trade barriers are also important, such as bans on export of the most liquid agricultural products from its territory, bans on import of food, unfair inter-regional competition, etc. (Bekenov, 2018).

The country's food security will not be achieved if:

- the population of the country is provided with environmentally friendly and useful food of domestic production by 60-80%;

- strategic food stocks are depleted or non-existent; production capacity does not allow increasing food production (Zerkalov, 2013).

Ensuring food security in the country is assessed by a variety of economic indicators. It should be noted that no matter what indicators are given by scientists and economists to determine food security, they agree that all conditions must be created in any state for the sustainable development of agricultural production, increasing the competitiveness of products, forming an effectively functioning market for agricultural products, in order to ensure food security of the country as a whole, as well as individual regions and each person. To assess the state of food security, the criterion is the proportion of domestic agricultural, fish and food products in the total volume of commodity resources (taking into account shifting stocks) of the domestic market of the corresponding products with thresholds for: grain - at least 95 percent; sugar - at least 80 percent; vegetable oil - at least 80 percent;

- meat and meat products (in terms of meat) - at least 85 percent; milk and dairy products (in terms of milk) - at least 90 percent;

- fish products - not less than 80 percent; potatoes - not less than 95 percent; food salt - not less than 85 percent (Abdimomynova et al, 2019).

Today, as a result of effective state policy, the situation with food security in Kazakhstan is

favorable. However, there is still a problem of poor nutrition in certain groups of the population. An analysis of the purchasing power of the average per capita monetary income of the population shows that, with the exception of beef, animal and vegetable oil, there is an increase. For example, the purchasing power of the average per capita cash income for eggs (ten) in 2019 compared to 2015 increased by 60.4%, whole milk by 19.2%, sugar by 13.2% (Committee on statistics of Kazakhstan, 2020). This indicates that food consumption per capita for many types of products is increasing every year (table 1).

Table 1-Share of the population with incomes used for consumption below the subsistence minimum, in %

Regions	2015			2019		
	Percentage of the population with incomes below the subsistence minimum	including		Percentage of the population with incomes below the subsistence minimum	в том числе	
		in urban areas	in rural areas		in urban areas	in rural areas
1	2	3	4	5	6	
Republic of Kazakhstan	8,2	4,1	12,1	2,9	1,3	4,9
Akmola	5,9	6,8	8,2	3,9	3,1	4,2
Aktobe	6,3	2,2	10,3	2,0	1,0	3,7
Almaty	15,5	9,7	17,1	2,0	2,1	2,2
Atyrau	10,0	4,7	17,0	3,3	0,4	6,8
West Kazakhstan	8,2	2,8	13,0	3,7	1,6	5,0
Zhambyl	4,8	4,3	10,0	3,4	2,5	4,5
Karaganda	3,9	3,0	12,7	2,0	0,4	6,1
Kostanay	6,8	3,9	11,3	2,6	2,3	3,0
Kyzylorda	10,4	10,2	16,3	3,6	3,6	4,0
Mangistau	22,6	11,3	40,9	2,6	0,6	4,8
Turkistan	11,7	13,5	18,0	5,9	1,5	9,0
Pavlodar	6,2	4,0	16,1	1,5	0,8	3,2
North Kazakhstan	7,3	2,6	11,9	4,8	2,8	5,2
East Kazakhstan	6,6	4,1	12,0	2,4	0,8	3,3
Almaty city	3,0	5,8	-	0,6	0,7	-
Nur-Sultan	3,9	5,8	-	0,5	0,5	-

Source: own development based on the research results

However, over the period from 2015 to 2019, Kazakhstan has uneven access to food among people with different income levels, as evidenced by the increase in the coefficient of variation. According to the results of the research, in the framework of the National food security program, the Agency for statistics of the Republic of Kazakhstan in 2019, with the active participation of experts from the Food and Agriculture Organization of the United Nations, assessed food security in Kazakhstan on the basis of a sample survey of households for 2015 and 2019 (Moldashev A.B., 2019).

Thus, according to the assessment, the problem of hunger is not relevant for Kazakhstan, but there is still a problem of polarization in energy consumption by people with different income levels. Regional differentiation in energy consumption also persists (table 2).

Table 2 - Indicators of food security in Kazakhstan for 2015 and 2019

Indicators	2015	2019	Ratio of 2019 to 2015, in % or times
Food security indicators			
Population (thousand people)	16442,0	18222,0	108,6
Percentage of the population whose caloric intake is below the minimum acceptable level (%)	17,0	3,0	5.7 times
The number of people whose caloric intake is below the minimum allowed level (thousand people)	2562,7	493,3	5.2 times
The demand in energy values (average per capita)			
Minimum energy requirements (kcal / day)	1854	1844	99,5
Average energy requirements (kcal / day)	2377	2353	99,0
Food consumption (average per capita)			
Energy value of food consumed (kcal / day)	2420	3140	129,7
<i>Source: own development based on the research results</i>			

Table 2 shows that the proportion of the population whose caloric intake is below the minimum allowed level has decreased by 5.7 times in 2019. The minimum energy requirement in kcal / day is almost at the same level, while the energy value of food consumed increased by 29.7%.

The percentage of the population whose caloric intake is below the minimum allowed level is 3.0% of the population.

The severity of food security depends on the level of food deprivation. A country is considered to be protected from the point of view of food security when the proportion of people suffering from hunger is very low (less than 5 per cent), otherwise, when it exceeds 35 per cent, the problem of fighting hunger arises in the country (table 3).

Table 3 - Level of food deprivation

Level of food deprivation, (%)	The degree of severity of undernutrition
<2.5	Minor
2.5-4	very low
5-9	low
10-19	average
20-34	high
>35	very high
<i>Source: own development based on the research results</i>	

As mentioned above, the share of the population whose caloric intake is below the minimum allowed level in the country is 3.0% of the population. Therefore, the data on the level of food deprivation indicates that Kazakhstan is practically provided with food (3%- very low). This figure in 2019 was 1.8% (Agriculture of Kazakhstan, 2020).

FAO assessment of food deprivation is used by 3 of the key parameter. These are: food energy availability on average per person; unequal access to food (coefficient of variation of energy consumed) based on the analysis of the population's solvency survey; the minimum consumer budget rate calculated on the basis of data from the gender and age group of the country's population and anthropometric data.

The energy value of food consumed in 2019 was 3140 kcal, which is 29.7 percent higher

than in 2014.

According to a sample survey of households in 2019, the level of food deprivation or the proportion of the population whose caloric intake is below the minimum allowed level in the Republic was 1.8% (The economy of Kazakhstan. Brief statistical compilation, 2020).

Significant differentiation of this indicator is observed by type of locality. So, in 2019, the share of the population whose caloric intake is below the minimum allowed level in urban areas exceeded the rural level by more than 3 times.

The difference between urban and rural areas indicates a more nutritious composition of food consumed by the population in rural areas (table 4).

Table 4 - Population whose caloric intake is below the minimum acceptable level in 2019

Indicator	The number of people whose caloric intake is below the minimum acceptable level, thousand people	Percentage of the population whose caloric intake is below the minimum acceptable level, %
Republic of Kazakhstan	307,7	1,8
including		
urban area	258,7	2,8
rural areas	72,6	0,9
<i>Source: own development based on the research results</i>		

The energy value of food consumed in 2019 was 3169 kcal on average per capita per day. Considering the regional differentiation of energy value consumption, it should be noted that in all regions of the country the level of energy consumption exceeds the minimum requirements for energy value.

According to the results of the study, it was revealed that in 2019, the energy value of food consumed by the population in Akmola, Aktobe, Almaty, Kyzylorda, Pavlodar, and East Kazakhstan regions exceeds the indicators of the national value. The indicators of national significance in Zhambyl, Mangistau, and Atyrau regions are much lower.

The assessment of food security in Kazakhstan allows us to draw the following conclusions.

The problem of hunger is not relevant for Kazakhstan, but there is still a problem of polarization in energy consumption by people with different income levels. Regional differentiation in energy consumption also persists. In addition, it would be useful to analyze the level of mineral deficiencies, such as zinc, iron, iodine, calcium, and vitamins, in particular A, B6, B12, and C.

The Republic is a self-sufficient country in terms of food. This is evidenced by the data of the production rating of the main agricultural products in the five member States of the Union (EurAsEU), where Kazakhstan occupies the second position with an index of 0.98.

Kazakhstan provides itself and neighboring countries with a few items, mainly bread and bread products. Although the production of many of the imported goods can be carried out in the country (canned meat, pasta, margarine, yoghurts, sausages, confectionery, vegetable oils, etc.).

The export-import balance of key processed products shows a large import dependence of Kazakhstan on a number of products (table 5).

Table 5 - Import dependence of Kazakhstan in the main types of products, 2019

Product	Import to %
Condensed milk and cream	74,2
Canned fruit	70,5
Confectionery	67,4
Cheeses and cottage cheese	58,3

Cookie	48,7
Sausage goods	44,8
White sugar	40,2
Chocolate	34,2
Butter	32,8
<i>Source: own development based on the research results</i>	

Scientists believe that if the import of a certain type of product is 20 % of the volume of domestic production, then we can talk about the stagnation of this production. If this figure reaches 60 %, production dies. Our food import rate is on average 40%, meaning that the domestic agricultural sector is one step away from destruction (Prices on the consumer market in the Republic of Kazakhstan, 2020).

However, the analysis of food consumption for 2015-2019 showed that almost all types of products in Kazakhstan consume less than the norm.

Table 6 - Production and consumption of agricultural products per capita in the Republic of Kazakhstan, kg

Name of produce	2015	2016	2017	2018	2019	2019 to 2015, in%
Production						
Cereals and legumes	1294	746	1628	766	1070	83,0
Potato	171	157	186	186	196	115,0
Vegetables	153	158	174	182	190	124,0
Melon field	53	69	75	98	101	191,0
Meat (in slaughter weight)	49	51	51	50	51	104,0
Milk	330	330	316	289	289	88,0
Eggs (pieces)	205	228	225	219	229	112,0
Consumption						
Bread and bread products	121	123	124	124	124	102,0
Potato	43	42	47	49	49	114,0
Vegetables	76	71	88	86	88	116,0
Meat and meat products	51	53	66	67	70	137,0
Milk and dairy products	210	204	228	221	229	109,0
Eggs (pieces)	129	130	150	156	158	122,0
<i>Source: own development based on the research results</i>						

As a result, in 2019, the consumption of bread products per capita was 10.4 kg per month (1.2 kg or 13% more than the standard level), oils and fats - 1.6 kg (0.85 kg or 113.3% more than the standard), meat and meat products - 5.8 kg (1.0 kg or 14.7% less than the standard), fish and seafood - 0.6 kg (0.7 kg or 40% less than the standard), milk and dairy products - 19 kg (14.75 kg or 43.7% less than the standard standard), eggs - 12.5 PCs. (by 11.8 PC. or 48.6% less than the standard), fruit-4.5 kg (5.4 kg or 47.8% less than the standard), vegetables - 7.3 kg (4.9 kg or 40.2% less than the standard), potatoes - 4 kg (4.1 kg or 50.6% less than the standard), sugar, jam, chocolate, confectionery - 3.2 kg (0.1 kg or 3.2% less than the standard).

Thus, only two of the ten most important food products exceeded consumption standards,

which indicates that there are serious problems with food security in the Republic.

This is also evidenced by indicators of food security in Kazakhstan. The results of the study proved that Kazakhstan is experiencing problems with the food security because of the nine indicators reached positive values only in four (the volume of carryover stocks of grain, production of grain per capita, proportion of population with calorie intake below minimum level, the average caloric daily diet of the population) (Umirzakova et al, 2016).

Conclusion. To solve the problem of ensuring food security, we suggest defining the main directions of ensuring food security, such as:

- creating the necessary conditions for saturating the domestic agri-food market, including by supporting domestic producers of agricultural products and products of its deep processing;
- monitoring the state of food security in relation to domestic food resources;
- forecast of demand and supply of food products; implementation of state, industry (sector), regional programs for the development of the agro-industrial complex aimed at ensuring food security,
- ensuring food safety;
- interaction of central executive bodies and local representative and executive bodies with subjects of the agro-industrial complex.

It is also proposed to regularly monitor the production of agricultural products (supply volumes, stocks and prices for the main strategic types of food) and develop measures for the export and import of food products. If necessary, use quotas for food imports (Talapbaeva, 2013). To protect the quality characteristics of food, it is necessary to create barriers to low-quality imports to the Kazakh market in the form of state safety standards that are mandatory for both domestic producers of food products and food raw materials, and other suppliers of such products to Create a system of quality control and food safety by organizing points of sanitary and environmental control in the markets and Express laboratories for checking imported food at each customs point. The seller gets the right to sell imported food only after a control study and the issuance of a corresponding certificate for each batch of goods. Thus, the possibility of import substitution and growth of the market capacity of domestic products is formed, while domestic production receives an additional incentive for development.

As a result of the proposed market protection measures, imports should decrease by 30%, the share of imports in consumption will decrease from 39.2 to 26.4%, and in the longer term - up to 20%. With the aim of stimulating the export of agricultural products is necessary to apply export subsidies which should be set periodically, depending on the frequency and degree of fluctuations in world prices for it and the cost of transport services. They are paid after the goods have been shipped and all customs formalities have been completed (they are used primarily for the export of grain and grain products). This will expand: the sales market; increase the competitiveness of Kazakhstan's grain.

References:

- [1] **Abdimomynova, A.**, Kolpak, E., Doskaliyeva, B., Stepanova, D., Prasolov, V. (2019). Agricultural diversification in low- and middle-income countries: Impact on food security. *Montenegrin Journal of Economics, Vol. 15, No. 3, 167-178*.
- [2] Agriculture of Kazakhstan. *Brief statistical compilation*. [Online], [Retrieved May 15, 2020], <https://stat.gov.kz>
- [3]. **Balabanov, V.S.** (2012). *Food security: International and domestic aspects*. - Moscow: ZAO "Publishing house "Economy", - 544 p.
- [4]. **Bekenov, S.S.** (2018). Criteria and assessments of food security. *Bulletin of KRSU, Issue 4, P.45-52*.
- [5] Committee on statistics of Kazakhstan: Regions (2019). *Statistical yearbook*.
- [6] **Korbut, A.V.** (2013). Food security of the population: a brief history of the problem and basic concepts. *Analytical Bulletin of the Federation Council of the Russian Federation, p. 12*

- [7] **Moldashev, A.B.** (2019). The price situation on the grain market of Kazakhstan taking into account world trends. *Analytical online magazine Vlast*. www.prodbez.ru
- [8] **Mikhailov, A.V.** (2014). Food security in the system of national competitiveness: assessment criteria and risks. The scientific journal of the Kuban state agrarian University, №92 (08).
- [9] Prices on the consumer market in the Republic of Kazakhstan. Statistical compendium. 2020, Astana, 2020. - 552c.
- [10] **Sigarev, M.I.,** Syzdykov, B.Sh. (2018). Agricultural Economics Development sectors of Kazakhstan: concepts, mechanisms, prospects. - Almaty,. 409 p.
- [11] **Talapbaeva, G.** (2013). Analysis of the current state and prospects of development of the transport infrastructure of the Republic of Kazakhstan. *Actual problems of Economics*,(2), p.363-373.
- [12] The economy of Kazakhstan. Brief statistical compilation. [Online], [Retrieved April 26, 2020], <https://stat.gov.kz>.
- [13] Umirzakova, M., Musaeva, G., Mukhanova A., Berikbolova, U., Smagulova, Zh.(2016). Family business as a form of entrepreneurship: international experience and features of development. *International Journal of Economic perspectives*, Volume 10, Issue 3, P.150-158.
- [14] **Yeltsova, O.** (2012). *Food market of Kazakhstan: Handbook for entrepreneurs, teachers, and students*. Almaty: Institute of Economics, p.292.
- [15] **Zerkalov, D.V.,**(2013). *Food security*. Kemerovo, p.256.

WAYS TO DEVELOP REGIONAL PRODUCTION COMPETITIVENESS IN KAZAKHSTAN

Umirzakova M., Berikbolova U.

*Korkyt Ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan, umirzakova1972@mail.ru
Korkyt Ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan, ulzhan.73@mail.ru*

Abstract. In today's globalized world, there is a growing tendency for competition and rivalry between the member countries of the global economic system. In these circumstances, the competitiveness of the country is an objective condition for participation in the international division of labor.

The region can be competitive only if it can create conditions for the realization and increase of their competitiveness in existing or new enterprises. In addition, the region should be attractive not only for businesses, but also for the local population, which is one of the most important resources. One of the key tasks of local authorities to influence the business and investment climate in the region is to develop and support infrastructure.

Competitiveness of the region is the ability of the economy to produce, consume and sell goods and services in an effective competitive environment, as well as to use its export potential to increase its economic and innovative value by improving the quality of welfare.

Kazakhstan has raised the issue of increasing competitiveness at the international level, because today the countries of the world consider the issue of increasing competitiveness as an important strategic task. Competitiveness reflects the well-being and quality of life of the population. Fulfillment of this task means achieving a high level of quality in all spheres of life of the population, rather than occupying a certain place in international rankings.

Keywords: *production, competitiveness, region, innovation, national economy, enterprise, entrepreneurship.*

Introduction. At present, Kazakhstan's regional policy is aimed at increasing the internal and external competitiveness of the regions, the concentration of labor and capital resources in the centers of economic growth (territorial), creating favorable conditions and factors for regional employment and improving the quality of life.

The competitiveness of the region is determined by the degree and efficiency of using the potential of the region (natural, raw materials, labor, infrastructure) to create and launch industries that create stable and efficient jobs for the population. As regions differ from each

other in their potential, the policy to increase the competitiveness of each region will be different.

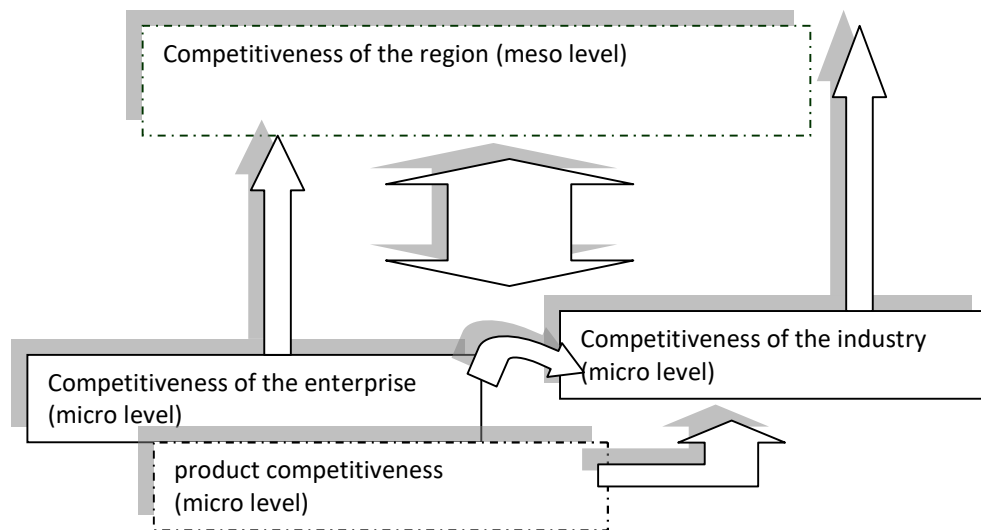
Methodology. Concepts and theories of competitiveness are presented in different scientific directions. According to various criteria (climate, level of development of productive forces, institutional factors) there are well-known American, Scandinavian and English scientific schools.

For example, M. Porter, M. Based on the analysis of the development of industrial and regional clusters, the American school proposed by Enright developed a mechanism to increase the competitiveness of economic entities. M. Porter developed five concepts aimed at achieving high competitiveness and developed a competition strategy, applying it at the national level. It is important to note that the advantage of any country is reflected in the efforts of firms and industries to develop new products, advanced management methods. All this reflects the novelty of the company, the management structure of the industry. In a country where the role of incentives is great to create the necessary conditions for the development of competition, the level of competitiveness will be much higher [1].

The country's economic growth is based on the development of regions through the formation of regional clusters - this idea was proposed by the American scientist Enright. Based on the analysis of industries concentrated in different regions of the world, Enright states that there are regional clusters and introduced the concept of "regional cluster" - an industrial cluster in which the member firms are geographically close to each other, or "regional cluster" - one or more similar businesses Geographical agglomeration of firms operating in the field [2].

Representatives of Scandinavian schools B.A. Лундваль, Б. Johnson proposed. Today, the idea of the benefits of education, knowledge, intelligence is important in improving the competitiveness of any country [3].

Competitiveness of the country
(macro level)

Note - based on the literature [5]

Figure 1 – Hierarchy of types of competitiveness analysis at different levels of economic analysis

The theory of regional innovation systems Norwegian scientists B. Asheim and A. Isaksen. Refers to the results of research Izaksen. Within the framework of the interactive innovative model of competitive development, which they developed, they argued that knowledge is the main resource, and learning is the main process [4].

The study considers ways to develop the competitiveness of regional production through general scientific methods.

Results. Competitiveness can be considered in terms of goods, companies, industries, regions, countries. The structure of competitiveness, thus, represents a system of interactions between entities at these levels.

All economic schools directly or indirectly address issues of competitiveness and disclose the object of study. The current definition of competitiveness is characterized by an assessment of the state of the national economy as a whole. For example, the competitiveness of the country and the industry is ensured by economic agents - micro-level agents. In turn, the efficiency of economic activity of firms is determined by the high competitiveness of the country, its position in world markets. Figure 1 shows a systematic approach to increasing competitiveness and defining the concept of competitiveness.

The proposed hierarchical scheme of analysis of the country's competitiveness shows that this concept is broad. The interconnectedness, interdependence, interdependence of the elements and links of competitiveness reflects the complexity of these concepts. The issue of competitiveness is an important issue in the development of socio-economic strategy of the country. The effectiveness of the socio-economic strategy developed and adopted by the country is often determined by a clear and concise definition of the concept of competitiveness.

The study of this issue has been published in many articles, but a unique theory explaining competitiveness at the national level has not yet been developed. The first theories of competitiveness explain the essence of competitiveness through the work of the enterprise, and this level of analysis fully reveals the content of this category.

The competitiveness of the region is an important element in the competitive structure of the national economy and the ability of the region to produce products and provide services in accordance with domestic and foreign markets and maintain a high standard of living and security and create favorable conditions means.

The country's competitive advantage, in turn, is determined by the effective functioning of the industry and the region. Companies that produce new products are an integral part of the competitive structure of the industry and the region.

An effective system of governance is an integrative factor that determines the high growth rates and positive trends in key indicators of competitiveness.

In our opinion, in the system of competitiveness of the national economy, along with the competitiveness of the industry and the region, it is necessary to consider another important component - the competitiveness of public administration.

The issue of efficiency of management at the firm level is considered in several works. For example, G. Azoev and A. Chelenkov distinguish the competitive advantages of the national economy, the competitive advantages of firms, competitive advantages in the management of the firm and competitive advantages in the production and sale of goods [6]. For example, Fatkhudinov RA considers the quality of management as a key factor in ensuring the competitiveness of any object, as the first level of achieving high results [7].

Dennis A. Rondinelli studied the role of the state in increasing competitiveness in the global economy. According to him, the main functions of the state are: the creation of an organizational structure necessary for market competition, support for macroeconomic reform, strengthening the legal institutions for economic transactions, the implementation of policies for the development of private entrepreneurship [8].

Public administration is a factor that forms and provides the economic system in the formation of a modern competitive economy. The quality of management of the process of change of the national economic system depends on the level of its competitiveness. This component is transitional and competition goes through all levels and hierarchies of the system. Here we are talking about a systemic set of government measures aimed at increasing the

stability and sufficiency of all components of the macro-system: the producer, the industry, the country as a whole. Therefore, taking into account the competitiveness of the management component of the state, the assessment of the level of competitiveness will be complete and accurate.

In their research, Klaus Schwab and Michael Porter identified factors and factors that affect the competitive national economy. They are reflected in the assessments of international organizations and multinational corporations, such as environmental protection, macroeconomic innovation, technology transfer, corruption and law, competitiveness in the development of information and communication technologies, competitiveness based on the quality and strategy of the business environment, the complexity of the company [19] .

The competitiveness of the regions is mainly determined by their level of innovative development. Therefore, innovative development is an important factor in shaping the competitiveness of the region [10].

Innovation is the integration of purposeful management and organization to achieve innovation through sustainable creative work. It is primarily influenced by the elements of labor, motivation, resources, organization and management, environmental conditions. In addition, there are subjective factors, such as strategy, policy, risk, time.

The most important system of national competitiveness indicators is the World Competitiveness Index of the World Economic Forum (WEF) and the system of competitiveness indicators of the Institute for Management Development. An important event for Kazakhstan is its inclusion in the list of competitiveness of the World Economic Forum in 2005 and in 2007 an agreement was signed with the Institute for Management Development and included in its annual report on competitiveness [11]. It should be noted that Kazakhstan's rankings are improving every year. Every year, the World Bank publishes a Doing Business ranking, which shows the difficulty of starting and running a business in the world. This rating directly describes the level of the business climate in the country, affects the inflow of investment in the country and has a positive impact on living standards in the country. The rating is based on 10 indicators of business regulation, taking into account the time and cost of registration of a new enterprise, the activities of the enterprise, trade operations, contract enforcement, taxation and compliance with state requirements for the closure of the enterprise.

In 2019, the Doing Business ranking was started by New Zealand, which has been ranked first for the last three years. In addition, the top five countries in the ranking are Singapore, Denmark, Hong Kong and South Korea (Table 1).

Table 1 - Doing Business rating

Countries	2016	2017	2018	2019
New Zealand	2	1	1	1
Singapore	1	2	2	2
Denmark	3	3	3	3
Hong Kong	5	4	5	4
South Korea	4	5	4	5
Georgia	-	-	9	6
Norway	9	6	8	7
USA	7	8	6	8
Great Britain	6	7	7	9
Macedonia	-	10	-	10
Sweden	8	9	10	-
Finland	10	-	-	-
Kazakhstan	41	35	36	28
Note - based on the literature [12]				

The World Bank has included Kazakhstan in the list of countries that have implemented regulatory reforms in 2017-2018 under the ease of doing business indicators. Based on the rating indicators, in 2019 Kazakhstan increased its position by 6 indicators.

The strategy, which defines the development of Kazakhstan until 2050, sets the goal that domestic entrepreneurship should be the driving force of the new economic direction and the share of small and medium-sized businesses in the economy should at least double by 2030. To achieve this, priority was given to encouraging small and medium-sized businesses to join associations and cooperatives, creating a system of support and encouragement, encouraging local business initiatives and creating conditions and prerequisites for the transfer of small businesses and individual entrepreneurs to the middle level.

Table 2 - Position of the Republic of Kazakhstan in the Doing Business ranking

Indicators	2018	2019	Position change
Opening a new enterprise	41	36	+5
Obtaining a construction permit	52	35	+17
Connection to the power supply system	70	76	-6
Property registration	17	18	-1
Getting a loan	77	60	+17
Protection of minority investors	1	1	-
Taxation	50	56	-6
International trade	123	102	+21
Ensuring compliance with the conditions	6	4	+2
Insolvency settlement	39	37	+2
Note - based on the literature [12]			

Opening a new enterprise 36 places (+5); obtaining a building permit 35 (+17); obtaining a loan 60 (+17); international trade 102 (+21); Positive changes in indicators such as 4 (+2) and insolvency regulation 37 (+2) and connection to the power supply system in indicators 76 (-6), property registration 18 (-1) and taxation 56 (-6) on the contrary, there was a downgrade [12].

Thus, the results of the study of the business climate in the country, the world countries on the opening and organization of private entrepreneurship showed that the Republic of Kazakhstan has made significant positive steps in the field of entrepreneurship.

Evaluation of the efficiency and activity of small and medium enterprises is carried out in different ways. Small and medium business is one of the factors determining the innovative economy, as well as an important strategic resource for national development [13].

In our opinion, the main task of innovation is the development of entrepreneurship, family business, and the main purpose is to revive the region's economy, create new jobs, introduce new technologies and more.

Family business is one of the most important actors in the modern economy, which forms the sustainable development of the country based on family values and long-term planning, the priority of which is to preserve the reputation of business and family, invest resources [14].

Family business improves the quality of life of the population, develops the country's economy, forms the market, restricts the monopoly of large producers and develops competition, meets the demand for goods and services, solves unemployment and employment, introduces new technologies in production or services, Undoubtedly, it plays an important role as a decisive factor in improving the situation.

The analysis of modern theories, concepts and state strategies, the concept of "national competitiveness", the large number of definitions of its criteria and factors can be explained by

the fact that the authors consider it at different times and in different spaces. In our opinion, competitiveness can be considered in terms of system analysis, because the economy is first and foremost a system. The main feature of efficient systems is the achievement of homeostasis, ie resistance to external influences. This situation is especially important in the context of globalization, where external influences have a direct impact on the socio-economic system. The current stage is the stage of development of the new information society. It is necessary to note the set of all vectors that affect the individual information factor, which means the modern direction of global informatization, innovation, etc., which has a positive and negative impact.

In this regard, we consider the definition of the term "sustainable development" - "sustainable development" and, in our opinion, is a necessary basis for the development of our country.

The main principles of sustainable development are: recognition of human beings as the most important value and the right to a healthy life in harmony with nature; development that meets the ecological, socio-economic needs of the past and the younger generation, ie development sufficient for the younger generation to provide the population with the necessary goods, while maintaining the limited non-renewable resources [15]. This approach is especially important for Kazakhstan, which has huge resources and is forced to produce them as export potential.

In our opinion, the competitiveness of the national economy is a self-sufficient type of self-sufficient production, which provides an improvement in the quality of life of the population based on the effective use of the human factor, constantly increasing the economic, social and innovative potential.

Human capital plays an important role in this definition and is an important priority for the socio-economic development of the country. The human factor is a determining factor in the direction of socio-economic development of the country. Man's knowledge, high development of skills is reflected in innovative developments. Innovations are a key factor in achieving a self-sufficient level of development of the socio-economic system, aimed at a high quality of life of the population. Active use and development of the country's innovative potential in the ongoing production processes is achieved in the conditions of effective governance, which in the current situation provides for the convergence of market and planned forms of governance.

Objective optimization of the entire continuous production process of macroeconomic activity of the national economy contributes to increasing labor productivity and further achieving a self-sufficient economy. These components determine the vector of competitive development by achieving the stability of the whole system of the economy (Figure 2).

By combining these elements, it is possible to combine to create a homeostatic whole system that strives for stability, that is, to achieve real competitiveness compared to other structures.

In such a system, the instinct for self-preservation, self-sufficiency is strongly developed, because the main goal is the person and his interests. And interest is the stimulus (mechanism), the engine of socio-economic development. In the current situation, the ability to correctly identify the problem, the purposeful concept of the government in decision-making, determine the vector of further development of the country, the real opportunities to increase its competitiveness. The above definition of competitiveness describes society as a system with internal stabilizers that can eliminate unfavorable conditions and strengthen effective economic forms at all levels of the macro-system.

Competitiveness of regional production is the ability to achieve the goal of ensuring the formation of high, quality living standards of the population with the socio-economic development of the region.

Regional competition is a set of different relations between regions in terms of economic resources and consumption in competition with other regions as an economic category.

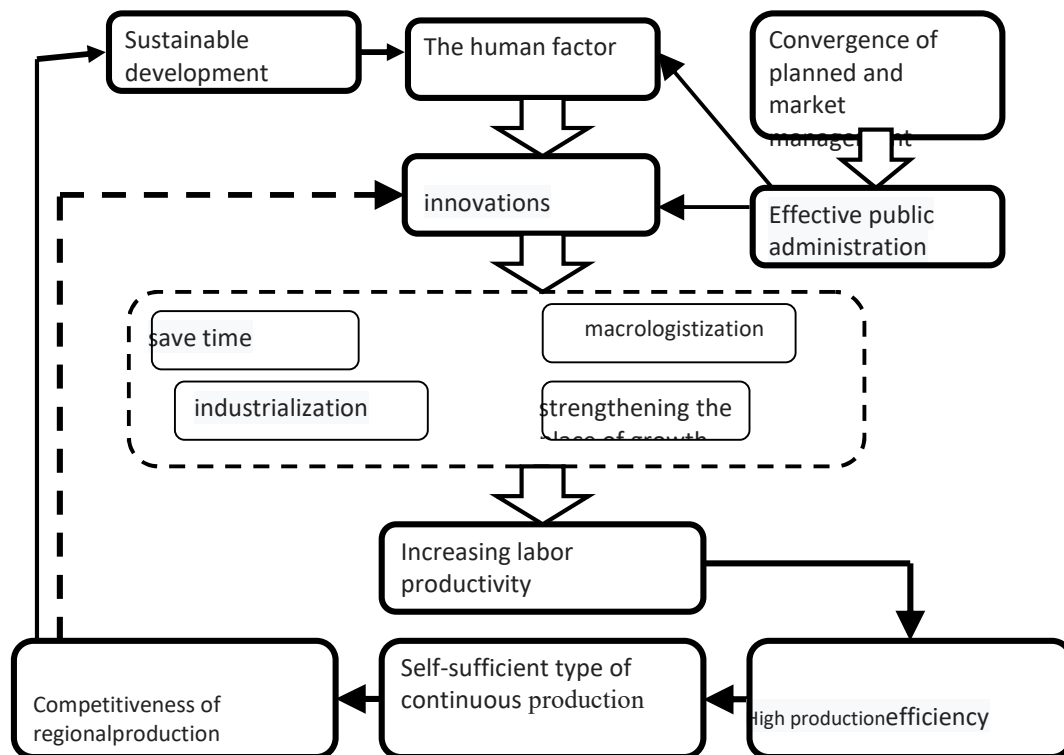

Figure 2 - Schematic model of competitiveness of regional production

Regional competitive advantages are resource, technological and institutional conditions that are formed in a particular region and distinguish this region from other territorial structures. Where:

- resource competitive advantages: natural resources, cheap and skilled labor, efficient geographical location, developed infrastructure;
- technological advantages: availability of modern technologies, developed scientific and educational potential, development of information and communication technologies;
- Institutional competitive advantages consist of a set of general economic conditions for the improvement of entrepreneurial activity: the development of market infrastructure, a favorable tax regime, ease of access to credit, low administrative barriers.

The standard of living in the region requires scientific and technological development, its social and cultural development [16].

At the same time, the growth of employment is now considered as a way to increase the competitiveness of the country [17].

Kazakhstan's strategy to join the top 50 most competitive countries stems from the need to enter the world market due to the competitiveness of the national economy in the context of regional and global economies.

In this regard, it is necessary to take into account the fact that in the world practice, successful integration in the global market is formed not at the national level of the state, but between individual regions.

Therefore, competitiveness in regional policy should be divided into two parts:

- the first - the state policy directed on formation and strengthening of sources of competitiveness in any region;
- the second is the favorable conditions for doing business, ie the specific policy of the regions in the formation of a market environment.

In the first case, the sources of competitiveness of the region are provided by the most developed and cheapest factors of production (mainly labor and capital). In the second case,

these are, first of all, the institutional conditions that promote the development of competitive industries in the region. That is, the regional competitiveness policy is a policy of ensuring and improving regional competitive advantages.

Conclusion. The development of the competitiveness of the region and the country as a whole is carried out in the following four stages:

competition based on factors of production;

investment-based competition;

competition based on news;

wealth-based competition.

Competitive advantage of the region:

- at the first stage - due to the factors of production: natural resources, favorable conditions for the production of goods, skilled labor;

- in the second stage - on the basis of investment in knowledge, technology, license;

- in the third stage - through the development of new products, production processes, organizational solutions and other innovations using all the components of the rhombus;

- in the fourth stage - through the formed wealth and is based on all determinants that are not fully used.

The competitiveness of the region ensures economic growth through innovative development. Therefore, in the current situation, increasing competitiveness has become one of the main strategic goals of economic development of the country and the region as a whole.

References:

[1] **Porter, M.** Competitive strategy: Methods of analysis of industries and competitors. - M.: Alpina Business Books, 2005. - 454 p.

[2] **Enright, M.** The Geographical Scope of Competitive Advantage // Netherlands Geographic Studies. - 1993. - P. 87-102.

[3] **Lundvall, A.** National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. - London: Pinter Publishers, 1992. - 342 p.

[4] **Asheim, B.T., Isaksen A.** Location agglomeration and innovation: Towards regional innovation systems in Norway? // Step Group. - 1996. - P. 64.

[5] **Chetyrkina, N.Yu.** Competitiveness Management System: Levels, Parameters and Competitive Advantages // Creative Economy. - 2012. - №3 (63). - 15-20 p.

[6] **Mazilkina, E.I., Panichkina T.G.** Competitiveness Management // Textbook. - M.: Omega-L, 2007. - 325 p.

[7] **Fathutdinov, R.A.** Organization competitiveness management // Textbook. - M.: Eksmo, 2004. - 544 p.

[8] **Rondinelli, D.** Capacity Building in Emerging Market Economies: The Second Wave of Reform // Business & the Contemporary World. - 1994. - №3. - P.153-167.

[9] **Schwab, K., Porter M., Sachs D.** The Global Competitiveness Report 2001-2002. - New York: Oxford University Press, 2002.

[10] **Berikbolova, U. Abdimomynova A. Umirzakova M. Duzelbaeva G. Bekhozhaeba A. Kum V.** Assessment of the impact of the region's level of innovation on its competitiveness // 35th IBIMA Conference "Sustainable Economic Development in Era Digitization" 1-2 April, 2020, Seville, Spain. ISSN 978-0-9998551-4-0

[11] Participation of the Republic of Kazakhstan in the global IMD competitiveness ranking // "EECSA Eurasian Economic Club of Scientists". - 2007. // <http://www.economyclub.info/about/club/detail.php?ID=2851>

[12] . Report "Global Entrepreneurship Monitoring: Kazakhstan 2017/2018". Astana 2018

[13] **Smagulova, S., Sabirova, R., Yerniyazova, Z., Adietova, Y., Utepkalieva, K., Dyusegaliev, M., & Bisembieva, Z.** (2018). Barriers to Small and Medium Entrepreneurship in Kazakhstan: Qualitative and Quantitative Observations. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 9(8 (38)), 2820-2833.

- [14] **Mussayeva, G.** Umirzakova M. Mukhanova A. Berikbolova U. Duzelbayeva G. The Role of the Family Business in the Region Employment of Population International Journal of Economic Perspectives, 2016, Volume 10, Issue 3, 5-12.
- [15] **Timotina, I.** Japan: the experience of regional development. - M., 2000.-.55-67. p.
- [16] **Abdimomynova A.** (2018).Development factors of export potential of the region: capabilities in minerals and infrastructure sector. Academy of strategic management journal. 2018 Vol: 17 Issue: 3
- [17] **Doskaliyeva, B.,** Mauina, G., Biryukov, V., Temirova, A., Shilmanova, A., &Doshan, A. (2018). Employment in the Republic of Kazakhstan in the Context of Global Competitiveness. JournalofEntrepreneurshipEducation.
- [18] **Hill, Ch.** International business: Competition in the global market, 12th edition.- Astana: Public Fund "National Translation Bureau", 2019.- 720 p.

THE PROBLEMS OF INNOVATION MANAGEMENT IN KAZAKHSTAN

Shaikhislamova G. Sh¹

Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi , 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, Gulsara.75@list.ru

Abstract. The article descusses the main directions of innovation development of modern Kazakhstan, including the level of interrelation of science, knowledge and innovation with production and its infrastructure, to realize the need of educated specialists as a participant in the innovation process by supporting youth policy and also to create a rating system of regiona taking into account the regional peculiarity of innovation development. Today, there is a gap between technological development and innovation potential in the sectors of the domestic economy. In general, the level of innovation development of the economy is sometimes based on a lack of innovation in the public sector. In this regard, the research community considers ways of *stimulating and supporting , combining the resources of the public and private sector within the framework of public policy.*

Keywords: *innovation, public sector, potential, infrastructure, science, knowledge, industry*

Introduction.In modern conditions the basis of the transition of Kazakhstan economy to innovative development is creation of an effective national innovation system. The country's stable and independent position is influenced not so much by the wealth of natural resources or large production volumes, but by a high level of innovation efficiency.

Innovation is a source of economic competitiveness, growth, and increasing economic diversification. Science, education, technology, and new knowledge have become the engine of economic growth in all developed countries. As J. Schumpeter emphasized, profit takes place only when the economy is in constant motion, in the process of dynamic development, which in turn is associated with innovation.

With increasing awareness of the role of innovation as an important tool for economic development, a systematic approach to innovation is being strengthened. Innovation is the main tool in promoting the economy of the twenty-FIRST century. Each innovative development is not only the main innovation process, but also the development of a system of factors and conditions necessary for its implementation, i.e. the innovative potential. The state plays an important role in the development of the innovation process.

The purpose of the research is to identify the main problems of innovation management at all levels of the economy, which ensure the improvement of the effectiveness of innovation activities in the national economy

2.Literature review Based on the study of literary sources, we can identify the main problems of innovation management. the first main problem is the high corruption of the modern

economy at all levels. The authors of the article analyze the level and ways to optimize the fight against corruption in the economy of Kazakhstan.

S. S. Umarov, M. E. Badykova writes large-scale corruption developed in the environment of high-level government officials, where it was called "kleptocracy". The facts of corruption are evidenced by the activities of national companies that have monopolized certain areas of the economy. In addition to their main field, they are engaged in non-core activities, creating consulting, insurance, financial structures, and trading houses. Here we can distinguish managers of private companies and managers in state economic structures. In countries with developed market economies, government officials, for the most part, separated from material goods and their distribution. The role of foreign managers in terms of interaction with managers of private companies is practically absent and minimized, which has a positive result, which is expressed in the absence of corruption on the ground

The next problem is the excessive number of state managers. But at the same time, there is an understanding that top managers who are able to manage innovation processes are very lacking.[1]. Employees of the state apparatus act solely in their own interests, destroying the system of public administration, appropriating significant amounts of money. The second problem of innovation management is the problem of quality. Based on the fact that there are very few people who really have experience in managing innovative projects in a market economy, this problem is extremely acute. Innovative management is in demand and is successfully developing only in those enterprises that focus on the production of products for foreign consumers. The author of the textbook Yu. I. Rebrin states that quality management—the management of the fourth generation—is becoming the leading management of firms in our time. At the same time, there is a process of merging the MQ and General management (as it was at the first stage in the Taylor system), but at a new, qualitatively different level. Today, no company that is not advanced in the field of quality management and ecology can expect success in business and any public recognition. Thus, at present, not only at the leading firms, but also at the state level, the targets of the highest level of the General management system include the main goals of the quality management system

1. Quality as the main strategic goal of activity is recognized by the top management of firms. At the same time, specific tasks are set and funds are allocated to solve them. Since the quality requirements are determined by the consumer, there can be no such thing as a constant level of quality. Quality improvement should go on increasing, because quality is an ever-changing goal. [2]

2. Measures to improve quality should affect all units, without exception. Experience shows that 80-90% of events are not controlled by quality and reliability departments. Special attention is paid to improving quality at such stages as R & d, which is due to the sharp reduction in the time for creating new products

3. Continuing the learning process is focused on a specific workplace and increase staff motivation. Another problem is the low level of efficiency of the national innovation system. In Kazakhstan, the share of new developments in the cost of technological innovations is about 1%. It should be noted that the problem of innovation management development in Kazakhstan enterprises is a drop in the quality of human capital. This is due to the lack of demand for highly qualified personnel in most sectors of the economy, due to the lack of competitive conditions for holding positions, as well as due to the discrepancy between University training and demand in the labor market. In this situation, human capital acts as one of the main elements of effective innovation management. [7]

It is clear that innovation, use of advanced and effective management methods, application in practice of leading scientific and technical activities help to increase the level of economic development of the country. The national research system is the engine of progress, it connects science, education, the market, and high-tech industry together to create a competitive economic

environment. The author of the dissertation methodology and methods of development of the national innovation system salimyanova Indira Gayazovna considering the national innovation system from a systematic position identified a set of problems of innovative development and the state of research activities. Low share of research and development expenditures in GDP. Lack of an entrepreneurial approach to innovation. Mass outflow of scientists and highly qualified specialists abroad. The level of training of specialists in many universities in Kazakhstan is not high enough and does not meet the requirements of the innovative economy. Minimal demand for innovations from business. Low level of legal protection of intellectual property results. Low share of high-tech products in the export structure. Bureaucratic barriers to innovation [12]

Authors of the book innovation management ilenkova S. D.; Gokhberg L. M. Yagudin S. Yu, Kuznetsov V. I.; Bandurin A. V., ilenkova N. D.; Pudich V. S.; Smirnov S. A examines the main concepts of innovation and innovation process, scientific, technical and innovative activities, types of innovation and organizational structures of innovation management, the choice of innovation strategy and the importance of choosing a strategy, as well as methods for choosing an innovation strategy, the effectiveness of innovation, The textbook reflects the problems associated with innovations of a material and non-material nature, as well as organizational features of research project management; describes the issues of managing the creation and development of new equipment and technology; describes the methodology for analyzing the demand for scientific and technical products; considers the ways to assess the effectiveness of innovation and innovation activities. Zharikov V V Management of innovation processes the manual discusses management issues, modern problems of innovation management, intellectual property objects in enterprises and organizations.[3.]

3. Methodology In his speech "Innovative industry of science and knowledge — a strategic resource of Kazakhstan in the XXI century", Nursultan Nazarbayev noted the need to develop innovation, noting that innovative development is an objective necessity for each country [13]. Initially, the issues of innovative development were reflected in the Strategic plan until 2010, then in the Strategy of industrial and innovative development for 2003-2015, the Program for the formation and development of the national innovation system of the Republic of Kazakhstan for 2005-2015. Legal regulation of innovation activities was established with the adoption of the Law "on state support for innovation activities" in 2006» A new impetus for innovation was given from the beginning of the implementation of the State program on forced industrial-innovative development of Kazakhstan for 2010-2014, approved by decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 19 March 2010 No. 958 (SPFIID for 2010-2014). The Industry program for innovation development and promotion of technological modernization for 2010-2014 was adopted[4..] Intersectoral plan for scientific and technological development of the country until 2020. Measures to encourage innovation were enshrined in the Law "on state support for industrial and innovative activities", in 15 related laws and 35 by-laws. The analysis of the state of Kazakhstan's economy and the sphere of innovation shows that, at present, innovation has not yet become the basis of socio-economic development of the country: there are no significant technological breakthroughs in the domestic economy, nor signs of intensive mass development of research and development results. Low innovation activity is typical for all types of economic activity, as well as for all types of innovation (technological, organizational, marketing). The main problem is the generally low demand for innovations in the Kazakh economy, as well as its inefficient structure - an excessive preponderance in the direction of purchasing finished equipment abroad at the expense of introducing their own new developments. Another factor that hinders the modernization of the Kazakh economy and the dynamics of the innovation process is the low level of investment in R & d. The level of innovation activity of enterprises is significantly lower than the indicators of the leading countries in this field.

Reasons that reduce the effectiveness of innovation processes in Kazakhstan:

1. Economic: this is a low scientific, technical and innovative potential, lack of own funds, unacceptable credit conditions, high cost of innovations, low effective demand for new products, high economic risk of innovations, long payback period

2. Organizational factors are the lack of interaction between science and production, the state and the private sector, the lack of new forms of cooperation in the development and production of complex products, and the low level of regional and global integration

3. Legal: this is an imperfection of the legislative and regulatory framework for: stimulating and regulating innovation, protecting intellectual property rights, and patent legislation

4. Infrastructure is underdeveloped technology, lack of market information and communications, underdeveloped innovation infrastructure

Today, innovation is considered much more broadly, including not only scientific and technological progress, but also social processes that involve the relationship between economic actors and their environment. From this point of view, innovation is a purposeful change in the economic system, including the process of introducing new improved methods of organization and management of human activities. In addition, innovation is part of the culture, so the desire for innovation must be nurtured, and not only stimulated from a position of economic growth.

It is obvious that only with a high level of accumulation of knowledge and culture, improving the professional level of those engaged in the production of goods and services, the transition to an innovative type of economic development is possible.[8] Today, the Government faces the next task – to develop a competent innovation and industrial policy that will allow the Republic to develop the country's industrial base based on new high-tech and competitive production, as well as a huge task in the field of education and science - to increase competitiveness through innovative development. In the world economic literature, "innovation" is interpreted as the transformation of potential scientific and technological progress into real, embodied in new products and technologies. The problem of innovations in our country has been developed for many years in the framework of economic research. Scientific and technical innovations must: a) be new; b) meet market demand and bring profit to the producer. Use of new equipment, new technological processes or new market support for production (purchase and sale). Introduction of products with new properties. Use of new raw materials. Changes in the organization of production and its logistics. The emergence of new markets. All three properties are equally important for innovation: scientific and technical novelty, industrial applicability, and commercial feasibility. The absence of any of them negatively affects the innovation process

The main tasks of the Government in developing the industrial program include: identifying promising processing industries, improving the quality of domestic products, expanding the range of finished products, upgrading fixed assets of enterprises, studying foreign markets, creating competitive advantages for promoting domestic products in the domestic and foreign markets, and an important task is to accumulate the scientific and technical potential of the country in order to create a base for the integration of the Republic into the world post-industrial society. The formation and development of the infrastructure of the innovation system in Kazakhstan requires constant improvement of its working mechanism. In the industrialized countries the work of the innovation infrastructure to implement the state's innovation policy is in full swing. This infrastructure provides services for the functioning of the entire innovation system. The main examples of innovation infrastructure in the world are the integration of business and science at the University within the country, integration into international innovation systems, the formation of a national innovation system, the restructuring of the scientific sector, and the involvement of small and medium-sized businesses in innovation.

As the world experience shows, the state's innovation policy as a key factor in increasing the country's competitiveness is a link between science and industry in the formation of an effective innovation infrastructure. The state's innovation policy is aimed at regulating financial and tax measures of innovation, but the country lacks educational, scientific, industrial and

financial structures that form an interconnected basic system for the full functioning of innovation. At the same time, it should be noted that today there is a gap between technological development and the innovative potential of the domestic economy. In General the level of innovative development of the economy is sometimes justified by the insufficient level of innovation in the public sector. There is also an insufficient level of dissemination of the "culture" of innovation in society. The actual penetration of science into the economy and innovation is still low. The share of Kazakh products in the world market that requires science is almost zero. This problem, in turn, is related to the lack of motivation on the part of higher education institutions to develop their own scientific competence, since they receive more income from providing educational services than Western universities. [8.]. In addition, the most dynamic industries are often forced to buy new technologies abroad. Today, Kazakhstan needs to look for new directions of economic development.

To increase the country's competitiveness on the world market, it is necessary to actively develop high-tech industries and build an effective national innovation system. Without this, an innovative economy is simply impossible. In General, the existing model of management and financing of Kazakhstan's applied science is largely focused on meeting scientific interests, rather than on solving specific technological problems facing businesses. The priority of training specialists in the raw material sector of the economy creates a need for specialists necessary for the development of the processing, socio-economic sphere of production. [5] Therefore, the main goal of the state industrial innovation policy is to increase the innovative potential in the provision of competitive export-oriented goods and services in the manufacturing industry, the introduction of innovative technologies in the service sector through qualified specialists. There is a reason why the President called 2019 the "Year of youth". The creation of a financial support center for young scientists and specialists who work well in the field of education and science, with annual testing of their intelligence, will serve as an incentive to reduce their transfer to another country. You can analyze the experience of developed countries. One of the key strategic objectives of the economy of Kazakhstan is the development of science and industry. This means developing and maintaining the scientific, technical and industrial potential of the Republic, creating and developing new information technologies, and ensuring national economic security. Kazakhstan's science and technology policy should be aimed at activating innovation processes, developing new areas in the manufacturing industry, and bridging the gap between science and industry.

The current state of science in Kazakhstan is characterized by an abundance of research works and a low need for their application in production. Despite the overall increase in funding for science, a significant part of the results of scientific and technical activities remains unrealized in the real sector of the economy, does not bring benefits to developers and does not provide revenue to the budget due to the lack of organizational and economic mechanisms, promoting the commercialization of projects and developments. The lack of examples of successful commercialization of technologies leads to the conclusion that there are gaps in the national system of support and implementation of innovations, which does not allow the country to create an effective system for transforming knowledge into national wealth. [6.]

President of the country K. K. Tokayev noted in his speech that the new strategy of innovative development of the Republic should be built in such a way as to ensure an optimal combination of foreign technologies and national scientific and technical resources. "We will carry out technology transfer and train Kazakhstani specialists. At the same time, we will ensure the integration of our scientists with the foreign scientific and technical community, " K. said. Tokaj. According to him, measures have been taken to ensure full cooperation between science and business. "The strategic nature of the task is the creation of a national innovation on the basis of existing overseas experience and technologies", - concluded K. Tokaj.

In this regard, a new approach is needed to significantly accelerate the effectiveness and pace of learning new knowledge in the economy through a coherent system of measures that are stimulated and supported at the level of public policy by combining the resources of the research community, public and private sectors. The relationship between internal (research) and external (transfer) sources of innovative development depends on the level of innovative development of the country. Basic and applied research is highly developed in developed countries. Research in this area is developing in our country. The Kazakhstan technology transfer network, which is being created to facilitate the rapid search, transfer and implementation of innovative solutions for small and medium-sized businesses, will allow trade in Kazakhstan's intellectual resources, allow Kazakh entrepreneurs to access global scientific and technical developments and use the network as a tool to support and modernize production capacities. The overall coordination of Kazakhstan's technology transfer network will be carried out by JSC "National Agency for technological development", which will continue to create international technology transfer centers with leading countries [8]. The creation of full-fledged regional innovation systems in the Republic of Kazakhstan will allow us to focus on the development of a specific region, taking into account its specifics, develop a comprehensive approach to solving the problems of local enterprises, and work more closely with entrepreneurs, scientists and inventors. In General, this will have a significant impact on the growth of innovation in the country as a whole. The implementation of innovation policies implemented by local Executive bodies will be an important prerequisite for improving the effectiveness of innovation. The creation of full-fledged regional innovation systems in the Republic of Kazakhstan will allow us to focus on the development of a specific region, taking into account its specifics, take a comprehensive approach to solving the problems of local enterprises, and work more closely with entrepreneurs, scientists and inventors.

The following key evaluation indicators will be used in the methodology for ranking local Executive bodies, which are divided into three groups: 1) innovation product-productivity, 2) technological innovation, 3) organizational and managerial innovation, and for each group their useful effects, including: innovative economic, scientific and technical, social efficiency, innovative activity in the economy of the future, economic efficiency, etc., contributing to the socio-economic development of the region

Table 1. Types of regions by level of innovation activity

Level	Type of region	Level of innovation activity	The names of the regions
Upper	Innovation cluster	Tall	Актюбе Тараз, Восточный Казакстан
Average	Innovative-cooperation	Average	Алматы, Южный Казакстан, Павлодар
Lower	Innovation-entropic	Low, lagging regions	Костанай, Северо Казакстан, Акмолинская область

Through the introduction and development of the rating, the development of inter-regional competition for budget financing is ensured, as a result of which the innovative potential of the regions is developed [8].

4. Results An important condition for the creation and development of innovation-active companies in Kazakhstan is removing barriers to innovations and high technologies, creation of high-tech products and their promotion on foreign markets, as well as the active participation of Kazakhstani companies in international competition.

The budget for participation in research and development in the country is low, so the level of marketing of scientific products on the world market is zero. In order to support Kazakhstan's export of high-tech products, it is planned to step up measures to support projects at the foreign policy level, including all instruments of foreign economic activity, as well as provide customs and tax incentives for the export of high-tech products.

In addition, when working with foreign partners, it is planned to develop and implement cooperation programs with Kazakh enterprises, provide them with appropriate technologies and intellectual property rights, as well as cooperation programs for training domestic personnel. To ensure high rates of annual growth of indicators of innovative development in market conditions, a targeted state policy is necessary not only in the innovation and scientific and technical spheres, but also in the socio-economic sphere.. The future success of a nation is determined not by its natural resources, but by the competitiveness of its people. Therefore, when developing the scientific base and mechanisms for improving the efficiency of human capital development in Kazakhstan, it is important to systematically and synergetically study its cultural, humanitarian, socio-economic, industrial and innovative components. Rapid development of human capital - first, it will allow Kazakhstan to compete with other countries and increase productivity by increasing technology, second, it is an inexhaustible, renewable resource and, third, the accumulated capital of future generations. [7. Human capital is the next highest stage of development, a key factor in the formation and development of the innovation and knowledge economy. An innovative economy is a high quality of life, intelligence, education, science, and high-quality human capital. The level of human capital reflects the level of development of the state. Therefore, every citizen of Kazakhstan, and therefore the entire nation, must have the qualities of the XXI century. For example, factors such as computer literacy, knowledge of foreign languages, and cultural openness are among the necessary conditions for moving forward. Therefore, such programs as "Digital Kazakhstan", "Trilingual education", "Cultural and interfaith harmony" are aimed at preparing our nation, that is, all Kazakhstanis to the requirements of the XXI century

Today, with the help of methods and technologies for studying the innovative activity of social and applied Sciences in society, it is necessary to modernize the internal system of Kazakh science in all spheres of society, including philosophy, political science, to identify the need and importance of its main and applied components.

A special achievement of Kazakhstan's state structure on a multinational basis is reflected in the high importance of economic and political reforms in the formation of civil identity.

5. Conclusion The final node of the issues under consideration are:

Improvement of the system interconnection of education, science, production and Finance, which form the basic system in the infrastructure of innovative development

To organize directions of stimulation of young scientists and specialists with annual check of their intelligence level by creation of the Center of financial support of young scientists and specialists who successfully work in education and science;

Improving the efficiency of learning by pooling the resources of the research community, public and private sectors;

Improvement of rating mechanisms and support of innovative development of regions

References:

[1] **Umarov, S.S.**, M. E. Bodykova Analysis of the level and ways to optimize the fight against corruption in the economy

[2] **Rebrin, Yu.I.**:Quality management tutorial

[3] **Ilyenkova ,3.** S. D.; Gokhberg L. M.; Yagudin S. Yu.; Kuznetsov V. I.; Bandurin A.V.; Il'enkova N. D.; Pudich V. C innovation management

[4] Program for the formation and development of the innovation system of the Republic of Kazakhstan for 2010-2014

- [5] Science. Innovations. Information society. Short Bulletin. Astana, 2015
- [6] the state program for the development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, approved by the decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated December 7, 2010 No. 1118.
- [7] **Shaikhislamova, G.Sh** . The role of human capital in the socio-economic development of society. Korkyt ATA KSU Bulletin No. 2 (41)2013 87-89b
- [8] Concept of innovative development of the Republic of Kazakhstan until 2020
- [9] **Berikbolova, U.D.**, Abdimomunova A. Sh., Duzelbayeva G. B., Umurzakova M. A, Bekhozhaeva A. K., Kim V. V. Assessment of the impact of the region's level of innovation on its competitiveness
- [10] **Berikbolova, U.D.**, Abdimomunova A. Sh., Duzelbayeva G. B., Umurzakova M. A, , Bekhozhaeva A. K., Kim V. V Role of innovation on the enhancement of competitiveness of the region
- [11] **Zharikov, V.V.** In the management of innovation processes in the manual
- [12] **Salimjanova, I.G.** the methodology and methods development of the national innovation system
- [13] **Kudaibergenova, A.E.** Innovative development of Kazakhstan: opportunities and challenges
- [14] **Kazbekova, L.**, Dosmailov, A., & Yelpanova, M. (2019). Types, Forms and Models of Public-Private Partnerships and Their Application in the Kazakhstani
- [15] **Ahmetova, A.A.** Human capital as a factor of innovative development of society

PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP AS AN APPROACH OF SOLVING SOCIAL AND ECONOMIC GOVERNMENT GOALS IN THE REGION

Berikbolova U.¹, Duzelbaeva G.², Abdimomynova A.³

¹*Korkyt Ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan, ulzhan.73@mail.ru*

²*Korkyt Ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan, duzelbaeva_gulshat@mail.ru*

³*Korkyt Ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan, abdim.alma@mail.ru*

Abstract. The purpose of the work is to consider the theoretical aspects of public-private partnership, its conceptual justification, and development of priority areas for improving public-private partnership. The works of Kazakh and foreign scientists on the subject are studied. The scientific and technical literature in the field of research was analyzed, a comparative analytical analysis of developing countries was conducted, and statistical materials of Kazakhstan and its regions were studied. Identification of ideas, definitions, conclusions made by scientists of the world on this problem, and analysis of their compatibility with the situation of Kazakhstan.

Keywords: *entrepreneurship, public private partnership, small and medium business, region, social and economic development*

Introduction. Over the past decades, there have been not only technological changes in the global economy, but also changes in the organizational structures of enterprise management. Government agencies are clearly aware of the need for sustainable financing to provide and develop the infrastructure necessary for population growth and economic development. It is obvious that the countries of the world are faced with such issues as the dynamics of the process of urbanization, the restoration of outdated infrastructure, the need to expand engineering and communication networks for new segments of the population. At the same time, the provision of infrastructure services is mainly carried out at the expense of the current deficit, which, in turn, is covered by subsidies that cause an additional outflow of public resources.

Methodology. Along with limited financial resources, addressing the above issues requires the consolidation of capital from the private sector in many States, which is often carried out in the form of investment in infrastructure. Effective organization of many public services based on public-private partnerships (public-private partnerships, hereinafter PPPs) services can perform a

real alternative role in the traditional list provided only by the state or private sector. A PPP will allow previously untapped private sector resources to be concentrated at the local, regional or international level. The goal of the private sector in participating in PPPs is to benefit from its capabilities and business management experience. The private sector claims compensation for its services through fees for services rendered, resulting in a corresponding return on invested capital.

Currently, a specific definition of PPP is not given and includes a set of forms of interaction in the medium and long term to solve socially significant problems based on mutually beneficial conditions of the state and business.

As we can see from the analysis of various literature sources on PPP issues, the explanation of PPP is not given unilaterally. Depending on the aspect of the issues under consideration, different definitions are given. In order to reveal the essence of PPP, we have reviewed the definitions of PPP (table 1).

Table 1-definitions of " public-private partnership»

Definition	Source
Publications of international financial and other organizations	
The government and one or more private partners (they may be operators or funded organizations), according to which the provision of services government private partner linked with for profit private partners, ensuring that the effectiveness of this communication depends on the equal progress of risk to the private partner	Dedicated Public-Private Partnership Units: A survey of Institutional and Governance Structures, OECD, 2010[3, 174 P.]
A public-private partnership can be invested by private capital, sometimes public capital, to improve the quality of public services or to manage public assets	Gerrard M.B. What are Public-Private Partnerships, and How Do They Differ From Privatizations// Finace&Development.2001.Vol.38 [4.P.5.]
The concept of public-private partnerships the private sector refers to agreements that usually provide infrastructure assets and services provided by the state	Public-Private Partnerships. International Monetary Fund, 2004 [5]
A long-term contract between a private party and a public authority created to provide public assets and services where the private party assumes the greatest risk and managerial responsibility	World Bank Institute/PPIAF, Public-Private Partnerships Reference Guide, Washington DC, 2012 [6]
Publications of consulting and commercial organizations	
A public-private partnership is a contract between a public authority (Agency) and a private organization that allows individual organizations to participate in public infrastructure projects	Closing the Infrastructure Gap: The Role of Public-Private Partnerships. A Deloitte Research Study. 2006 [7, P.78]
Public-private partnership is the involvement of the private sector for high-quality and effective performance of tasks related to the public sector, by reimbursing costs on a contractual basis, distributing risks, obligations, and competencies	Center of public and private partnership of VEB.RF. http://www.pppinrussia.ru/userfiles/upload/files/VEB_GCHP_digital.pdf [8]
Scientific publications	
The term public private partnership refers to long-term, regulated agreements of the state in order to effectively solve problems by combining the necessary resources of the parties to the agreement (for example, know-how, capital, personnel) and distributing project risks between the parties to the project, depending on their competence.	Hans Wilhelm Alfen (ed.), Public-Private Partnership in Infrastructure Development – Case Studies from Asia and Europe// Bauhaus-Universitat Weimar, 2009 [9, P.11]
Public-private partnership is a legally formed system of	Maksimov V.V. Public-private

relations between the parties aimed at joint implementation of investment projects based on a fair distribution of the necessary organizational, financial, production and other risks	partnership in the transport infrastructure: criterias of estimate concession tenders (2010). 178 p. [10, 189 C.]
This is a mutual alliance between the state and business in order to implement projects of national and international, large-scale and local public significance	History of development PPP. Sovereign wealth fund «Samruk-Kazyna» JSC. (2008). http://www.kazyna.kz [11]

Results. As a result of the analysis of PPP definitions, the following conclusions were made:

- each position pays special attention to a specific aspect of the concept under study;
- most of the references describe the main direction of PPP as achieving the goals of public administration;
- as a rule, in the economic literature, the term PPP is equated with the privatisation equivalent of state-owned objects of strategic importance;
- There are points of view that the PPP is not related to privatization at all. The partnership is not privatized, nationalized, or created and operates only as a third way of providing public services to the population between the public and private sectors.;
- PPP is traditionally considered as a tool for attracting private investment in state-funded industries.

In many definitions of PPP the following characteristics of this institution are noted:

- medium-and long-term relationships;
- relationships based on universal expectations (attempts, goals) ;
- many partners can be involved in this relationship;
- it is assumed that risks, revenues and resources will be distributed between the parties;
- the goal is to achieve a material result and provide services that are constantly improved and based on the public interest.

The PPP mechanism allows combining the strengths of each of the parties involved in it, providing a synergistic effect.

The strengths of each party involved in a PPP are as follows:

1. for the public sector: legal authority, protectionist procurement policy, balance of goals to meet public needs, labor and capital resources;
2. for the private sector: management efficiency, new technologies, efficient production facilities, cash flow management experience, staff development, integrated use of resources.

The state contributes in the form of tax incentives and legal guarantees for private businesses, in some cases financial instruments. Here, the state reserves the functions of control and regulation in order to comply with the public interest.

As a contribution, private business implements a joint institutional environment for business, experience, effective management, advanced technologies and equipment.

The profit between the parties of PPP, as a rule, compatible with the risk that carries on each party. The formation of a partnership between the state and business will simultaneously provide bilateral advantages, combining the strengths of the participants. In particular, the main advantages of PPP for the state provide the following opportunities::

- development of a policy to stimulate the economy;

In this case, it is necessary to pay special attention to the duration of PPP projects, since depending on the duration of contractual relations, the state can formulate a strategy for the development of regions and countries, concerning the development of priority sectors of the economy, improving the quality of life of the population, consolidating domestic reserves and attracting foreign investment.

- distribution of total risk and responsibility between partners.

On the one hand, the distribution of risks between the public and private sectors: for the state, usually placed entirely legislative risk associated with the development of effective project implementation plan, partially inflation risk and risks related to force majeure; many other types of risk borne by the private sector.

On the other hand, for the implementation of major multifunctional projects, not one, but several private partners are involved, so they can be collectively responsible for the entire range of work or be personally responsible for a specific type of work, in particular, the design, operation, management of constructed objects, and personal responsibility.

- introduction and effective use of modern methods of state property management, since private business management has the necessary skills and experience in asset management, in particular, the concentration of excess reserves, increasing the utilization rate of public resources, etc.;

- reduction of the state's investment in capital, i.e. the expenditure part of the budget;

- shortening the construction period for infrastructure facilities;

As an example in this case, we can cite the process of preparing for international Olympiads. Within a few years, it is necessary to build various sports facilities, improve transport infrastructure and communications, build hotel complexes, etc. Thus, the PPP mechanism was actively used in preparation for the Olympic games in Canada in Vancouver.

- improving the quality of public services (encouraging improvement of the quality of services provided by operator companies in connection with payment);

- increasing the efficiency of cost allocation throughout the life cycle of the facility: the state has the ability to encourage an increase in initial capital expenditures by the private sector and reduce costs during the operation and management of the facility;

- creation of new jobs with a decrease in the unemployment rate in the country.

Also, participation in PPP projects will allow employees to improve their skills: in practice, the private sector hires public sector employees with certain formal skills and knowledge in the field of legislation, and workers, in turn, will have the opportunity to gain experience in private capital management, which will allow the state to reduce the number of jobs in state structures funded from the budget [14].

Participation in the implementation of PPP projects for the private sector can provide the following advantages:

- is a potential direction for sustainable long-term business development;

- with the support of the state, it will contribute to the implementation of innovative potential and advanced technologies.

When implementing such projects, the company will not only accept and implement new products from other companies, but also independently process new values and improved changes. This is a competitive advantage in a certain type of activity. As a rule, business, society and the state have a positive attitude to the enterprise, if the enterprise is innovation-sensitive.

- access to public resources and assets.

This advantage implies simplification of some formal procedures (Registration, licensing, etc.), along with access to certain tangible assets, for example, established categories of state-owned land, subsoil.);

- the possibility of obtaining guaranteed cash flows in the long term, which is determined by the high and stable investment.

At the same time, it should be noted that there is a synergistic effect, that is, the merger of all parties to the project can get much more profit than the profit they receive compared to the individual one. PPP today is one of the major projects that promote the country's economy to new

horizons, its diversification and promotion of business together with the state, attracting entrepreneurs to major investment projects.

It is important to note that partnership is possible only if all partners are interested, and through interaction they can effectively solve socio-economic issues.

Summarizing the above, PPP can be considered as a complex system of economic, social, legal, political, organizational, managerial and other relationships, aimed at the most effective use of available resources for the socio-economic development of the country.

Regardless of its legal form, a PPP must meet the following mandatory criteria::

- long-term partnership (more than 3 years));
- distribution of risks between partners, involvement of a private partner in the creation of the object, as well as through its further operation or involvement in maintenance;
- full or partial financing by a private partner for the creation of a public infrastructure facility.

Based on the mandatory features of public-private partnership, the use of PPP mechanisms can be called the main advantages for the public sector and the investor (table 2).

Table 2 - Advantages of public-private partnership projects

Advantages of PPP for the public sector	Advantages of a PPP for an investor
The possibility of attracting a private investor to Finance the creation of the facility will allow the implementation of infrastructure projects even in the absence of budget funds, which will allow the "debt" to be realized without actually increasing the debt burden	The possibility of transferring part of the risk of receipts to the public partner (using minimum guarantees of profitability, availability fees, and other mechanisms of repayment guarantees)
Within the framework of one project, it is planned to improve the quality of the created object (design, construction and operation) and reduce the risk of increasing the cost of construction and operation	The possibility of investing under the guarantee of a long-term project with a constant fixed income or state obligations
The ability to receive services related to payment, rather than the object, with the volume and quality of services provided, which also contributes to the development of competition in the market of socially important services	The ability to increase revenue for the project by providing additional paid services or using various solutions that reduce costs

The importance of PPP in Kazakhstan increases every year and creates the necessary effect in all areas of economic and social policy.

In the modern world, providing infrastructure services to society is primarily the responsibility of public authorities. The annual investment of the public sector in infrastructure projects is much larger than that of the private sector. This is an agreement between public and private parties to provide services to the public or to assist in the provision of this service to state and local authorities. The participation of the private sector (either by entering into contracts for construction, provision of services, production of goods, or creation of joint ventures) in the service sector, in which the share of the public sector prevails, is important in the effective provision of services. The PPP mechanism can stimulate the effective involvement of the private sector in public projects.

The main idea of a PPP is to enable the private sector to serve on the basis of infrastructure created by the state. Also, the private sector can independently create infrastructure by providing its services to the state in the future.

PPP is not only the involvement of the private sector in the financing of investment projects, but also the involvement of knowledge and management experience of the private sector. Along with reducing budget expenditures, the use of effective PPP systems will optimize infrastructure systems and reduce the overall cost of their development. Therefore, cooperation between the private and public sectors should be considered not only as a tool for financing social infrastructure, but also as a powerful tool for reducing costs, improving the quality and efficiency of public sector services.

The state will focus its efforts on implementing PPP projects, regulating the industry and monitoring the quality of services provided. To ensure the quality of customer service, as well as to ensure the quality of customer service, this type of service is professional, and the individual operator considers ways to optimize it. It will allow to introduce market principles of management to the activities of infrastructure entities, reduce costs, and flexibly influence consumer demand. When partnerships are effectively organized, the quality of vital services increases, and limited budget resources can be focused on other important social tasks.

Conclusion. Therefore, PPP projects are not only a simple inclusion of resources, but also an absolutely unique combination of interests and competencies of partners. If the control function is maintained in the state itself, there is a distribution of powers between partners in order to achieve maximum benefits from the project, as well as there is a distribution of risks arising in the process of project implementation. As a result, the integration of social significance and commercial interests leads to a new synergistic effect.

References:

- [1] Dedicated Public-Private Partnership Units: A survey of Institutional and Governance Structures, OECD, (2010).
- [2] **Gerrard, M.B.** (2001). What are Public-Private Partnerships, and How Do They Differ From Privatizations? *Finance&Development*. Vol.38.
- [3] Public-Private Partnerships. International Monetary Fund. (2004).
- [4] World Bank Institute. (2012). PPIAF, *Public-Private Partnerships Reference Guide*, Washington DC.
- [5] Closing the Infrastructure Gap: The Role of Public-Private Partnerships. (2006). *A Deloitte Research Study*.
- [6] Hans Wilhelm Alfen (ed.), (2009). Public-Private Partnership in Infrastructure Development – Case Studies from Asia and Europe. *Bauhaus-Universitat Weimar*.
- [7] **Duzelbaeva, G.**, Abdimomynova, A., Baimakhanova, A., Mukhtarova, A., Karbozova, A. (2018). Development of public-private partnership in the field of educational services. *The European Journal of Educational Science*. Vol.14. No.28. 59-67.
- [8] **Duzelbaeva, G.**, Berikbolova, U., (2018). Public-private partnership in the training of specialists. *Competitiveness on the global world: economy, science, technologies*. Vol. 6 (2). No.65. 61-62. 9in Rus.).
- [9] **Doskaliyeva, B.**, Mauina, G., Biryukov, V., Temirova, A., Shilmanova, A., & Doshan, A. (2018). Employment in the Republic of Kazakhstan in the Context of Global Competitiveness. *Journal of Entrepreneurship Education*.
- [10] **Mussayeva, G.**, Umirzakova, M., Mukhanova, A., Berikbolova, U., Duzelbayeva, G., (2016). The Role of the Family Business in the Region Employment of Population. *International Journal of Economic Perspectives*, Volume 10, Issue 3, 5-12.
- [11] **Inna U. Rey, Gulzada T. Shakulikova, Gulnar A. Kozhakhmetova, Olga V. Lashkareva, Elena G. Bondarenko, Botagoz B. Bermukhambetova, Z. Baimagambetova, Mariyam T. Zhetessova, Kamar N. Beketova Zhibek Anafiyeva** (2016). Labor factor efficiency in the agricultural industry. *International Journal of Environmental and Science Education*. 11(17), 9679-9691.

[12] **Kazbekova, L.**, Dosmailov, A., & Yelpanova, M. (2019). Types, Forms and Models of Public-Private Partnerships and Their Application in the Kazakhstani Practice. *Academy of Strategic Management Journal*

[13] **Colosov, A.**, Rysin, I., Sysoeva, F., (2012). Comparative analysis of foreign practice arrangement of public-private partnership. *Bulletin of South-West state university*. Vol. 1 (40). P. 2. 117–124. (in Rus.).

[14] **Airapetyan, M.** (2009). Foreign experience of using public-private partnership. *Public authority and local government*. No. 2. C. 35–42. (in Rus.).

[15] **Mataev, T.**, (2011). Perspectives of development forms of public-private partnership in Republic of Kazakhstan. *Russian entrepreneurship*. Vol.12. No.12. 187-192. (in Rus.).

FEATURES OF PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP IN TRAINING FOR SMALL AND MEDIUM SIZED BUSINESSES IN MODERN CONDITIONS

Berikbolova U.¹, Abdimomynova A.², Duzelbaeva G.³

¹*Korkyt Ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan, ulzhan.73@mail.ru*

²*Korkyt Ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan, abdim.alma@mail.ru*

³*Korkyt Ata Kyzylorda state university, Kyzylorda, Kazakhstan, duzelbaeva_gulshat@mail.ru*

Abstract. The objects of research are areas of training for small and medium-sized businesses in the context of the development of small and medium-sized businesses and the development of public-private partnerships.

The purpose of the work is to provide a conceptual justification for a new model for organizing a system of training and retraining of specialists for small and medium-sized businesses using the method of public-private partnership, and to develop priority areas for improving public-private partnership.

Research methods: analysis and coverage of scientific and technical literature in the research area, comparative analytical examination of statistical materials of the industrialized countries of the world, Kazakhstan and its regions. Identification of ideas, definitions, conclusions made by scientists of the world on this problem, and analysis of their compatibility with the situation of Kazakhstan.

Keywords: *entrepreneurship, public-private partnership, small and medium business, training, specialists*

Introduction. One of the possible and necessary areas for using public-private partnership is the system of training and retraining of personnel for small and medium-sized businesses. In this regard, public-private partnership can be defined as a form of public-private partnership that transfers full or partial responsibility for the provision of traditionally related services in the sphere of public sector responsibility, in conditions of a proportional and fair distribution of risks and benefits among its participants, as well as control by the state to private sector entities.

Methodology. In the economy of many States, a new form of relationship between the state and private business is widely developed-public – private partnership. It is an effective mechanism for attracting private businesses to implement socially significant projects. One of the most urgent problems of the policy of the modern economy of Kazakhstan is the development of PPP, which promotes relations between the state and the individual and effectively accelerates these processes.

PPP is an institutional and organizational Alliance of state power and private business to implement socially important projects in a wide range of fields - from development of strategically important sectors of the economy to provide public services in the entire country or individual territories. The rapid development of various forms of PPP in all regions, their wide spread in various sectors of the economy allow us to interpret this form of interaction between the state and business as a characteristic feature of the modern mixed economy. This is a

partnership between the state and the private sector, usually referred to by the term Public-Private Partnership (PPP). The accepted term is "public-private partnership" (PPP). The essence of PPP is to redistribute responsibility and risks for the development of sectors that are usually the responsibility of the state. In PPP projects, the public sector sets parameters and standards for infrastructure and public services, while the private sector undertakes, for example, to design, build, Finance and manage the facility in accordance with these parameters, or to comply with the relevant requirements in the provision of services.

In return, the private sector receives a payment from the state/ consumers, the amount of which depends on the results achieved. For Kazakhstan, the following concept of PPP can be defined. Public-private partnership is a set of medium-term or long-term relationships between the public and private sector for the provision of socially significant works and / or services for the design; financing; construction; reconstruction; rehabilitation; operation; maintenance of facilities on the terms of compliance with the basic principles of PPP. Development in Kazakhstan public-private partnership, as well as improving the methodology of budget investments, high-quality assessment, monitoring and evaluation of projects by the government of the Republic of Kazakhstan dated July 17, 2008 No. 693 "On creation of specialized organization on the issues of concession" was created Joint-stock company "Kazakhstani centre of public-private partnership" . The sole shareholder of Kazakhstan center for public-private partnership JSC is the Government of the Republic of Kazakhstan represented by the Ministry of economic development and trade of the Republic of Kazakhstan.

Results. In a broad sense, the main forms of PPP in the economy and public administration can include any mutually beneficial forms of interaction between the state and business. The main criterion is the availability of incentives for the effective work of private agents, as well as the joint participation of both parties in the distribution of risk and income from the sale of products or services provided. Incentives for private partners usually come in the form of profit opportunities. At the same time, recently developed PPPs with the participation of non-profit organizations, motivated by a social mission.

Modern entrepreneurship is considered as an economically risky activity of owners, aimed at introducing innovative ideas that allow effective use of all factors of production. Figure 1 shows the evolution of professional requirements for small and medium-sized businesses.

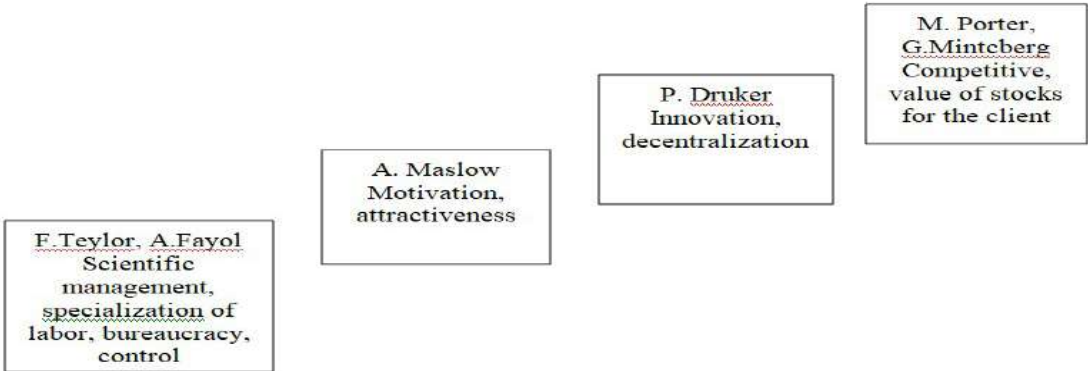

Figure 1 - Evolution of professional requirements for small and medium-sized businesses
Note – designed by the authors

The evolution of professional qualification requirements for entrepreneurship depends on the formation and development of the level of characteristics of productive forces, management and market demand. Changing forms of development of small and medium-sized businesses-venture companies, spin-offs, increasing information flow along with business clustering, the possibility of forming partnerships with large businesses and the state impose new professional

and qualification requirements for the business environment as a whole and small and medium-sized businesses.

The factors providing competitive advantages of modern business: the use of scientific and technological progress, sensitivity to information technology, creative implementation of modern management and marketing, understanding the need to raise living standards reinforce the role of the human factor in the organization of production in global competition.

Business activity will be in a universal form, that is, from the technical sphere to the sphere of education. The goal of a successful entrepreneur is not only to make a profit, but also to realize their own potential to meet the needs of society.

Entrepreneurial competence refers to the readiness to solve special tasks of entrepreneurship. The training is based on both knowledge in the field of Economics, management, marketing and law, as well as on their own experience in such activities.

Organizational, investor, managerial, and communication competencies can be considered an integral part of the competence. Entrepreneurial competence can be considered as a set of professional and personal qualities. There are three separate groups of such qualities that:

1. intelligent. Represents the skills of mixing, imagining, and adding intuition.
2. communicative. These include the skills of coordinating the efforts of workers, articulating their thoughts clearly, communicating with tolerance, arguing and expressing their position.
3. motivational and strong-willed. The ability to make responsible decisions, including the ability to make decisions in the field of risk, to control the situation. Not recognizing the obstacles encountered in achieving the goal, and, on the contrary, strive to eliminate them. Self-activation, the desire for public recognition. The motivation to succeed here prevails over the motive to avoid failure.

- Entrepreneurial competence is:
- - behavior model, business qualities that contribute to the effective solution of business problems;
- - a type of professional competence that allows you to achieve commercial results in the implementation of projects;
- - a set of individual qualities necessary for effective performance of functions;
- - a behavior model that will help you successfully solve various business tasks, demonstrating high results;
- - a set of professional knowledge, concepts, skills and abilities in the field of business.

At present, along with the above three groups of competencies, there is a need to note the key competencies. Key competencies are the possession of special abilities of an entrepreneur that provide leadership positions among competitors, and is the basis for the development of business structures. These include: determining the specific properties of the organization and its final products; evaluating the skills of employees (the total system of competencies); consolidating the entrepreneur into actual non-productive competencies; development of measures aimed at achieving the most effective position in the market; development of a leadership strategy.

The need for human resources for entrepreneurship is a multi-factor dynamic system that combines changing socio-economic factors. In terms of public-private partnership, the criteria and indicators of demand for personnel for business activities, on the one hand, is the desire of the state to attract the number of citizens defined in this field of activity, on the other hand. This circumstance allows us to divide the demand for business personnel into the demand from the firm, which will become agents of institutional relations in the economy, and the demand from the state.

The basic element of this demand can be considered the socio-economic needs of society as a whole and individual agents. Needs imply that agents understand the goals of their actions

and how to use resources. Demand from the state will depend on the potential of small and medium-sized businesses in the social sphere.

The methodology for determining the demand for educational services is based on determining additional needs for qualified personnel and is used in small and medium-sized enterprises that provide effective demand in the labor market. The most common method is to determine the overall needs arising from the volume of the firm's activities, the consequences of replacing employees' expenses for natural reasons (retirement, death), labor mobility, and other factors.

- Since employees of small and medium-sized business structures combine different functions depending on the specifics of their activities and small volume, traditional approaches are less favorable, which makes it more relevant to develop a methodological approach to determining the demand for educational services in accordance with the main personnel and market strategy of the enterprise.

- The methodology for determining the amount of demand for business educational services consists of several stages:

- - assessment of the importance of small business based on strategic planning of regional development;
- - classification of firms by size in accordance with statistical data, regulations on small and medium-sized enterprises;
- - determining the company's development strategy by means of a survey and interview;
- - group firms according to selected characteristics of the strategy;
- - determining the amount of demand for educational services from medium and small firms, depending on the chosen strategy.

The functions of demand for Business educational services include quantitative factors, the company's Personnel strategy, the consumer's ability to pay (individuals and legal entities), the development of in-house training, the innovation of the products and services offered, and others.

Since the source of demand for educational services is the practical activity of an entrepreneur, it is advisable to link the dynamics of demand for educational services with the company's personnel and market strategies (Figure 2).

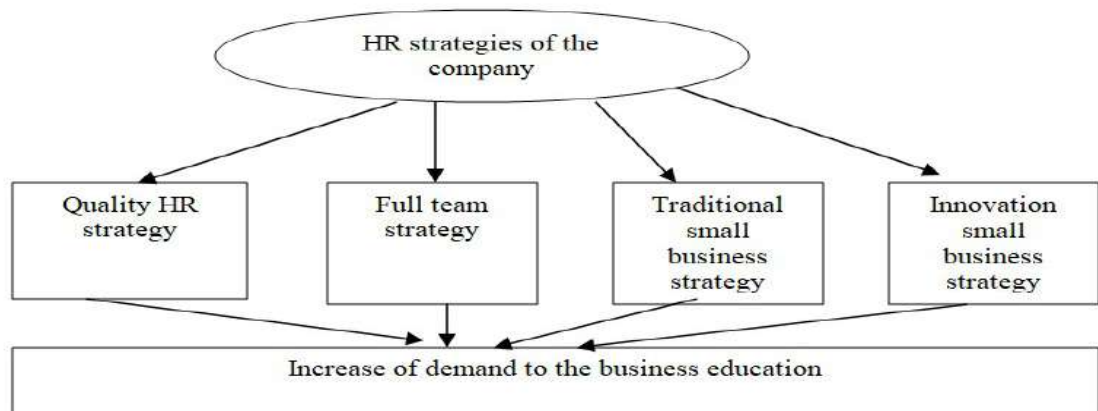

Figure 2 – HR strategies of small and medium companies

Note – designed by the authors

The strategy focused on high-quality personnel is typical for large enterprises that request special programs for training managers.

The strategy of the "full team" leads medium-sized enterprises that are in demand in the required cadres of specialties, including graduates of the corresponding bachelor's programs.

Traditional small businesses operating on a family basis generate a solvent demand for education in the market, taking into account domestic traditions, dominant higher education and unformed business cultures. In this case, the incentive factor will be the offer of appropriate training programs with facilitated financial conditions.

Innovative small business is associated with the activities of intellectual capital carriers (actual or potential owners of intellectual property), so the demand for professional qualified personnel is determined by the involvement of functional personnel who have an independent form of training and a diploma.

Of course, new opportunities to support SMEs are provided by the PPP mechanism, the main advantage of which is the presence of the state as a business partner. As you know, small and medium-sized businesses can become a driving force for the economy of any developing country. The government's task to support entrepreneurs in this area is directly related to the programs "Business Roadmap 2020", "Law on public – private partnership" and others.

In general, we believe it is necessary to develop three areas to enhance the development of SMEs in the country.

1. Creating a favorable legislative environment. Today, many developed countries of the world have established stable legal systems for SMEs. For example, in the United States in 1953, the law "on small business" was adopted, and in 1966, South Korea proclaimed the law "on small and medium-sized businesses". In Japan, more than 50 SMEs have published legislation on financing, Bank guarantees, cooperation with large businesses, crisis management, etc.

2. Active financial policy. In general, there are four main aspects of effective financial policy. First, for SMEs, it is necessary to develop a mechanism of Bank guarantee. Second, direct financing of SMEs through various non-profit organizations, and third, creating a venture capital market and giving impetus to the development of the private direct investment market and providing access to the capital market for SMEs.

3. Rationale for a diversified service system. There are many organizations in the world that provide support to entrepreneurs (European business support network, Spring Agency, etc.). The main profile of these organizations includes consulting, training, technical assistance and other types of professional assistance.

As an example of a successful platform for SME development, we can name the us Silicon valley in the state of California. It has become a launching pad for many of the world's largest it companies, such as Apple, Google, Facebook, Intel, and so on.

The development of these areas will help to eliminate the main problems of SMEs in Kazakhstan. One of them is the low solvency of the population of the region, which creates certain difficulties in obtaining profit for entrepreneurs. Due to the low cost of products at enterprises, there is a question of profitability of using high-performance and expensive equipment.

Another problem in the development of SMEs in Kazakhstan is the lack of managerial skills of SME representatives, for example, project management skills in this area.

The next mechanism for SME development will be PPP, since in PPP projects the state can provide a business entity with a land plot for project implementation, provide compensation for investment and operating costs, and other instruments of state support.

When setting certain financial limits to the state budget, PPPs are often used. In addition, it will allow the state to quickly maintain infrastructure, provide better services, attract management experience in the private sector, modern technologies, and ensure the distribution of risks in the private sector.

In the same period, it is proposed to invest in the private sector in the traditional sphere from the point of view of state responsibility and provide a moderate, guaranteed opportunity for 20-30 years. At the same time, of course, revenue sources are regulated by the distribution of risks and state responsibility. In turn, residents will receive high-quality services at affordable

prices. Public-private partnership will allow you to correctly estimate the cost of implementing the project. It is important to know the exact and precise cost of the project cost and allow the private company to significantly reduce the cost of the growing project risk.

The human and methodological potential of domestic educational institutions is not sufficient to fully meet the above-mentioned demand, so institutional and investment changes are needed in the system focused on the demand from entrepreneurs. When analyzing the supply and demand in the market of educational services, it can be noted as the most important differentiated factors:

- the cost of traditional educational services, increase or decrease in consumer income, changes in prices for substitute and complementary products, the image of the manufacturer;
- the form of ownership of a special organization, accreditation status, degree of individualization of training, the degree of use of new training technologies.

1. When entering the educational market, the University strives to get talented and highly ambitious students. But the University must provide the labor market with authoritative and promising personnel who can get a high-paying job from a social and professional point of view. It is important to segment the labor market and coordinate the educational services market, which involves the interaction of two integrated criteria on this two-way basis.:

2. 1. specialties prepared at the University (at the faculty) ;
3. 2. levels of intellectual, social and material capital of students.

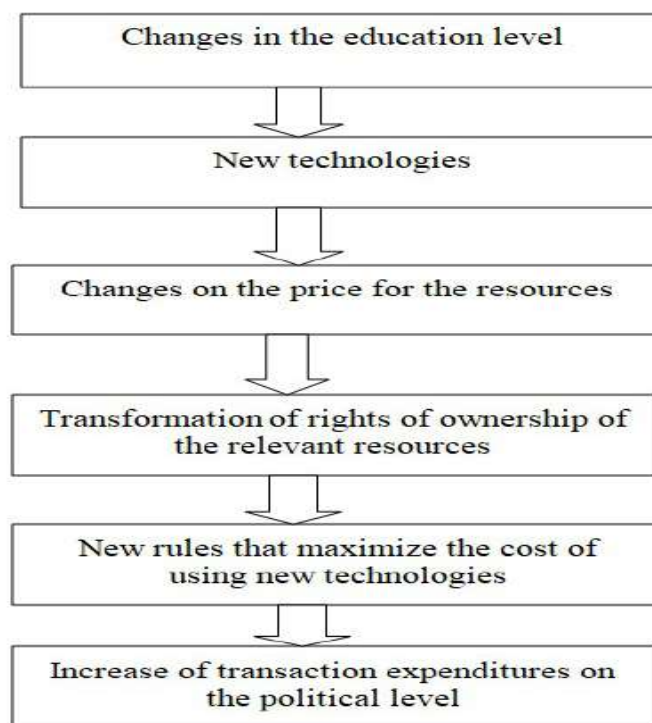

Figure 3 – The logic of institutional changes in the system of training personnel for entrepreneurship

Note – designed by the authors

An important role in relation to the first criterion is played by the factor of social reputation of the profession, which mainly determines the social level and prospective professional growth of the graduate's income, his ability to strengthen in society.

The relevance of training for entrepreneurship in the list of main issues inherent in small and medium-sized businesses, once again determines the presence of a shortage of personnel in leading positions. At the same time, the most important attribute characteristics of human capital, i.e. the degree of its qualification, the competence of employees and management personnel, are

among the "soft factors" of economic growth. These factors are dualistic and are institutional determinants of labor and capital in an innovative economy.

In the combined state, official and unofficial social determinants are related to institutional changes. The logic of institutional changes was proposed in 1990 by D. North in the work "Institutions, institutional changes and the functioning of the economy» (Figure 3).

As of October 1, 2019, the total number of PPP projects is 1,253, which is 3.5 trillion tenge. Of these, 615 contracts were signed for the amount of 1.6 trillion tenge. 638 projects worth 1.9 trillion tenge are being prepared. By industry structure, most of the projects are in the areas of education, health, culture and sports, energy, and housing and utilities.

Projects with high capital intensity relate to transport and infrastructure, energy and housing, education, culture and sports. In may of this year, the categorization of PPP projects was introduced in order to translate them to quality:

Category I-full reimbursement from the budget of operating expenses and investments of the private partner. This includes 154 projects.

Category II-partial reimbursement of investments from the budget. This category includes 265 projects.

Category III-free of charge from the budget. Repayment from the budget at the expense of services (tariff, state order, paid services, etc.). This category includes 137 projects.

To implement these innovations, the concept of the draft law is being developed in the economic Department (Ministry of economy), and a draft of legislative amendments is being developed. To date, the PPP Center has created a "one window" for PPP projects, whose task is to interact with investors on PPP projects, provide information and Advisory support for projects, as well as explain legislative norms in the field of PPP and concessions.

Investors can independently get information on any project of interest, including both ongoing and planned projects. In order to further improve the PPP, it is proposed to translate all procedures into an electronic format. Planning, tender procedures, development of PPP projects, transfer of registration and execution to electronic format, as well as digitalization of processes.

Effective interaction between the state and private partnership is aimed at ensuring sustainable socio-economic development of the country and is one of the priority directions of the country's development.

In a public-private partnership, PEST analysis can be used to determine the main determinants of demand for human resources for entrepreneurship. This analysis is carried out by determining political, economic, social and technological factors (Pest factors) (table.1).

Table 1 – PEST-factors of PPP development in the SME training system in Kazakhstan

Political factors	Economic factors
<ul style="list-style-type: none"> • state support for SMEs • understanding the political role of the state in SMEs • SMEs to avoid the global trends and developments • Institutional changes in society related to the reduction of the state's role in housing, education and health 	<ul style="list-style-type: none"> • Structure of Kazakhstan's economy in the process of formation • Economic crises (90's, 1998, 2008) did not allow to form a basis for understanding the role of SMEs for a stable and growing economy • SMEs are considered as a stage of transition to the formation of large enterprises • Low profitability of SMEs • The transition of most of the world's production to countries in China, India, and Africa
Social factors	Technological factors

<ul style="list-style-type: none"> • Diversity of the business environment. • Outflow of young people to SMEs large corporations and government structures 	<ul style="list-style-type: none"> • Low sensitivity to technological changes • Development of Internet technologies in business • Development of international standards on energy and water conservation, environmental technologies • Innovation development
<p>Note-designed by the authors</p>	

Trends in the development of factors listed in table 1 determine the following cases:

First, the state will continue to strengthen measures to support SMEs, which will have advantages in terms of management, financing, etc., Than large enterprises of SMEs, and will certainly be affected by the transition of most of the world's production to countries such as China, India, due to low labor costs.

Secondly, institutional transformations in the socio-economic sphere are one of the factors that affect the development of entrepreneurship in the near future. The state, according to experts, will continue to reduce and reduce funding for housing, education, healthcare, and medicine. In the future, socially important public institutions may pass into the hands of the private sector, which, of course, is directly related to the activities of SMEs.

Third, only a form of micro-business, both small and medium-sized, is a business object that maximizes revenue in terms of local advantages, such as location, reduced transport costs, reduced management costs, the number of financial transactions, maintaining a high level of service, and spending costs.

The developed financial sector of the market economy will receive various flexible financing mechanisms. In the conditions of a developed financial market and competition, most new small businesses cover their business in the first years, especially in the service sector, since the profitability of business activities does not guarantee financial security.

In the course of the research, there was a need to create special programs for small businesses, which takes into account the increasing social and economic role of small and medium-sized enterprises. These programs can be developed either by business schools (University or private), or by various government agencies.

1. Programs aimed at various stages of development of small and medium-sized businesses: new business initiative; development of existing businesses; business diversification and development of external relations (including access to foreign markets); restructuring and creation of a network of small firms.

2. Small business policy and environment development programs aimed at various structures and organizations that support and develop small businesses: state authorities at various levels; independent organizations (such as development Agencies); financial institutions; business incubators; business centers; science parks; consulting firms; business education organizations.

3. University programs (bachelor's, master's, elective courses in MBA programs at University business schools).

4. Programs for schools and colleges of the system of secondary and secondary special education aimed at developing entrepreneurial qualities of the individual and skills of cognition, analysis and problem solving.

5. Programs for SMEs in the case of rapidly changing demand for production human resources, implemented through training centers of regional employment centers.

Educational programs for entrepreneurs of small and medium-sized businesses should receive state support, as well as with the principle of financing. Lack of financial support in the

organization of training and retraining of personnel remains one of the obstacles to the active development of small and medium-sized businesses.

It is necessary to reorient the younger generation to create innovative and medium-sized businesses from corporate and official trajectories; to competently and qualitatively replenish socially important sectors with new businesses through PPP projects.

The development of PPP in the training of personnel for business activities is associated with the need to change approaches to conducting business, changing the role of SMEs in the structure of the economy, the need to form a new wave of small and medium-sized businesses that meet the requirements of the national and global economy.

Conclusion. The results of the research work allow us to draw the following conclusions and conclusions:

1. Professional and qualification requirements for entrepreneurship depending on the level of formation and development of productive forces, management, as well as the characteristics of market demand, that is, their evolution. The analysis carried out in the course of the study revealed the factors that provide competitive advantages of modern entrepreneurship: the use of scientific and technological progress; the effectiveness of information technologies; the need for a creative approach to the implementation of modern management and marketing.; understanding the need to improve the quality of life standards, all this strengthens the role of the human factor in the organization of production.

In these conditions, entrepreneurship is considered as an economically risky activity based on the innovative experience of business owners in order to turn new ideas into concrete projects. They are primarily related to the effective use of all factors of production in order to achieve economic growth and meet the interests of market players.

2. The demand for highly qualified personnel for entrepreneurship is a multi - factor dynamic institutional system, combined with floating socio-economic factors. Indicators of demand for personnel for entrepreneurship in the conditions of public-private partnership are, on the one hand, the number of people willing to engage in entrepreneurial activity, on the other hand, the desire of the state to increase the employment of the economically active population in this area. This allows us to conditionally divide the demand into two: entrepreneurship and demand from the state.

3. The growth of information flow and the formation of partnership relations between small and medium-sized businesses and the state determine new professional qualification requirements, i.e. new breakthrough competencies formed by the business environment. Breakthrough competencies are a combination of any distinctive abilities of an entrepreneur that provide leadership positions among competitors. It is the basis for the development of entrepreneurship in modern conditions. The ability in research work to determine the properties of the organization and its final product in terms of a specific position for such exceptional cases; skills and abilities of personnel (the total system of competencies); concentration of entrepreneurs on unproductive breakthrough competencies of competitors; development of measures to develop an effective position in the market; development of a leadership strategy.

References:

- [1] **Deryabina, M.** (2008). Public-private partnership; theory and practice. *Issues of the economy*. Vol.8. 61-78
- [2] History of the development PPP. (2008). JSC Samruk-Kazyna. <http://www.kazyna.kz>
- [3] **Lonova, Zh.** (2011). Relevance of the use of public-private partnership in the training and retraining of personnel for entrepreneurship. *Social policy and social partnership*. Vol.11. 5-12.
- [4] World Bank Institute. (2012). PPIAF, *Public-Private Partnerships Reference Guide*, Washington DC.

- [5] Closing the Infrastructure Gap: The Role of Public-Private Partnerships. (2006). *A Deloitte Research Study*.
- [6] Hans Wilhelm Alfen (ed.), (2009). Public-Private Partnership in Infrastructure Development – Case Studies from Asia and Europe. *Bauhaus-Universität Weimar*.
- [7] **Duzelbaeva, G.**, Abdimomynova, A., Baimakhanova, A., Mukhtarova, A., Karbozova, A. (2018). Development of public-private partnership in the field of educational services. *The European Journal of Educational Science*. Vol.14. No.28. 59-67.
- [8] **Duzelbaeva, G.**, Berikbolova, U., (2018). Public-private partnership in the training of specialists. *Competitiveness on the global world: economy, science, technologies*. Vol. 6 (2). No.65. 61-62. 9in Rus.).
- [9] **Doskaliyeva, B.**, Mauina, G., Biryukov, V., Temirova, A., Shilmanova, A., & Doshan, A. (2018). Employment in the Republic of Kazakhstan in the Context of Global Competitiveness. *Journal of Entrepreneurship Education*.
- [10] **Mussayeva, G.**, Umirzakova, M., Mukhanova, A., Berikbolova, U., Duzelbayeva, G., (2016). The Role of the Family Business in the Region Employment of Population. *International Journal of Economic Perspectives*, Volume 10, Issue 3, 5-12.
- [11] **Inna U. Rey**, Gulzada T. Shakulikova, Gulnar A. Kozhakhmetova, Olga V. Lashkareva, Elena G. Bondarenko, Botagoz B. Bermukhambetova, Z. Baimagambetova, Mariyam T. Zhetessova, Kamar N. Beketova Zhibek Anafiyeva (2016). Labor factor efficiency in the agricultural industry. *International Journal of Environmental and Science Education*. 11(17), 9679-9691.
- [12] **Kazbekova, L.**, Dosmailov, A., & Yelpanova, M. (2019). Types, Forms and Models of Public-Private Partnerships and Their Application in the Kazakhstani Practice. *Academy of Strategic Management Journal*
- [13] **Colosov, A.**, Rysin, I., Sysoeva, F., (2012). Comparative analysis of foreign practice arrangement of public-private partnership. *Bulletin of South-West state university*. Vol. 1 (40). P. 2. 117–124. (in Rus.).
- [14] **Airapetyan, M.** (2009). Foreign experience of using public-private partnership. *Public authority and local government*. No. 2. С. 35-42. (in Rus.).
- [15] **Mataev, T.**, (2011). Perspectives of development forms of public-private partnership in Republic of Kazakhstan. *Russian entrepreneurship*. Vol.12. No.12. 187-192. (in Rus.).

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ

Култанова Н.Б.

Кызылординский университет имени Коркыт Ата, г.Кызылорда, Республика Казахстан

Экономическое развитие республики напрямую связано с комплексом социально-экономического развития регионов внутри страны. Экономика региона - это производственный потенциал региона, без знания и учета его природных богатств невозможно развиваться. Демография, трудовые ресурсы, роль Казахстана в мировой экономике, темпы экономического развития регионов страны, все особенности имеют большое влияние на анализ и принятие правильных решений. В процессе социально-экономического развития государства должна возрасти роль регионов и их органов управления.

Естественно сосредоточить внимание на основных вопросах методологической и методической сферы при формировании экономической политики региона. При этом важно выяснить взаимосвязь между объектами и субъектами политики, сущность и взаимодействие содержания и методов. По мнению М.Б. Кенжегузина, М.Г. Исаевой, А.А. Алимбаевой, У.К. Шеденова, В. Лексина, А. Швецова, Л.А. Козлова, И.А. Ильина, любой политики - эти интересы формируются, защищаются и сохраняются на основе реальных

интересов людей, которые решают и пытаются достичь цели и задачи, а также с помощью методов и инструментов, институтов. Следовательно, политика - это интерес к действию (например, защита путем обеспечения формирования интересов во внутренних делах государства, важность которых - внутренняя политика). В статье указанных авторов [1, с.49; 2, стр.352; 3, стр.55; 4, с.290], ключом к решению проблемы является поддержка хорошей взаимосвязи между потребностями в природных ресурсах и охраной окружающей среды, экономики и социальной среды. Таким образом, люди подвергаются воздействию окружающей среды, которая напрямую влияет на регулирование региональной политики, государственных институтов, их общее развитие и влияние на среду, в которой они живут. Таким образом, на наш взгляд, необходимо не согласиться с несколькими основами реализации региональной политики в работах ученых [5, с.45], а именно:

- благоприятное согласование интересов государства и отдельных его регионов, обеспечивающее эффективное развитие всех элементов хозяйственного комплекса в данной сфере применительно к потребностям человека;

- выявить важность реального значения региона через растущие требования региональной политики;

- четко определенные специфические региональные интересы и методы и подходы к их реализации; конкретные субъекты региональных отношений; Даже в области разработки политики политика будет быстро развиваться.

Самое главное, что ключевым аспектом экономического механизма при реализации региональной политики является его способность стимулировать воздействие на экономику по группам регионов и дифференциация методов в зависимости от уровня экономического потенциала. Необходимо провести тщательную инвентаризацию бюджетных потребностей на всех уровнях, справедливо определить бюджетные полномочия между государством и региональным управлением и на этой основе установить «свои» налоги и сборы на каждом уровне, а также долю налогов, накопленных на территориях.

Реализация региональной политики на практике основана на определенных принципах: [1, с.97]:

- оптимальное соединение закона рыночной экономики, интересов государства и отдельных его регионов с эффективным развитием и обеспечением всех элементов хозяйственных комплексов, связанных с обществом и природой, с потребностями людей на конкретных территориях;

- прямое согласование государственных интересов в планомерном формировании межрегиональных и межгосударственных отношений, экономических договоров, согласовании основных принципов внешнеполитической и внешнеэкономической деятельности государства и деятельности региона;

- эффективное межрегиональное разделение труда и производства, а также эффективное формирование хозяйствующих субъектов в социально-экономическом и конституционно-правовом пространстве на основе развития регионов, комплексов, свободного движения продуктов, рабочей силы и капитала;

- дифференцированный подход к регулированию производственного процесса в регионе, функционирование объективных возможностей на уровне социально-экономического развития и рыночных условий;

- целенаправленное формирование производственных и финансовых ресурсов, улучшение социальных результатов экономической реформы, экономическая свобода в решении социально-экономических проблем регионов.

В рыночную экономику мы включаем следующие задачи для качественного развития реальной экономики, выполнения основных условий:

- формирование производства и поддержка производства, занятость населения и уровень предложения потребительских товаров, востребованных на региональном рынке;
- развитие приоритетных отраслей и предприятий региона;
- защита и организация структурной и инвестиционной деятельности региона, интересов всех уровней;
- эффективная активизация основных производств в регионах;
- развитие малого и среднего бизнеса, предпринимательства в регионе, создание новых рабочих мест, увеличение спроса и предложения товаров и услуг, потребляемых на местном рынке.
- эффективное использование иностранного капитала, привлечение инвесторов в реальный сектор экономики, эффективное использование иностранных кредитов, создание благоприятных условий для иностранных инвестиций;
- формирование финансовых фондов области, эффективное использование бюджетных средств, инвестиций;
- уметь определять позиции местных производителей на внешних рынках и выпускать продукцию, удовлетворяющую спрос.

В случае с Казахстаном главной задачей регионального развития является постоянное уравнивание разрыва между качеством и уровнем жизни населения между регионами. Развитие специализированных производств и других производств в каждом регионе, в зависимости от местной ситуации и потенциала ресурсов. При оценке социально-экономической ситуации в регионах страны возникла необходимость определения показателей, характеризующих социально-экономическую ситуацию в регионе: влияние объективных, устойчивых факторов регионального развития и создание компенсаторного механизма с различным воздействием [6, с.11]. На основе совершенствования методической дифференциации регионов механизм адаптации регионов к рыночным условиям и оценка перспектив экономического развития регионов можно разделить на «объективные» и «субъективные» факторы дифференциации регионов в зависимости от социально-экономических условий [7, с.61]. Следовательно, для развития социально-экономической ситуации в регионах необходимо сбалансировать факторы экономического развития и повысить активность технических, технологических, организационных, экономических, социальных, трудовых и других факторов с целью увеличения спроса на промышленную продукцию.

Программа экономической политики учитывает объективные факторы жизни и экономики. Таким образом, в процессе регионализации экономики Казахстана происходит объективная сильная дифференциация особенностей развития разных территорий и социально-экономической ситуации, и предлагается типизировать регионы. В первую группу входят регионы, образующие продовольственный фонд государства (Северо-Казахстанская, Акмолинская, Костанайская, Жамбылская, Южно-Казахстанская, Западно-Казахстанская и Алматинская области).

Приоритетными направлениями социально-экономического развития являются:

- ход развития различных форм собственности, продолжение реформы сельскохозяйственного производства;
- качественная и эффективная специализация сельскохозяйственного производства на производстве;
- увеличение экспорта высококачественной сельскохозяйственной продукции, а также обеспечение передовой сельскохозяйственной техникой за счет развития системы лизинга, внедрения и применения новых технологий и оборудования в производственном процессе;
- преодоление несовместимости развития агропромышленного комплекса региона по разным направлениям;

- организация крупной системы индустриализации малых предприятий по переработке сельскохозяйственного сырья и его качественному хранению с целью реального формирования продовольственного комплекса государства;

- производство товаров народного потребления, укрепление производственно-сельскохозяйственного комплекса материально-технической базой, создание необходимой производственной и социальной инфраструктуры для нормального развития потребительского рынка. Во вторую группу входят депрессивные районы с экстремальными почвенно-климатическими, социально-экономическими и технико-технологическими условиями и экономическими методами с возможностью их жесткого ограничения, а также следующие районы в условиях экологического кризиса. (Кызылорда, сельские районы Атырауской, Мангистауской, Карагандинской, Южно-Казахстанской областей). В период перехода к рыночной экономике в этих регионах экономический и социальный кризис достиг своего минимального уровня из-за разрыва экономических отношений.

Следовательно, в решении проблем здесь есть следующие преимущества:

- предотвращение и устранение глубоких экологических кризисных процессов;
- коренная реконструкция хозяйственного комплекса с учетом традиций и обычаев местного населения, использования местных ресурсов;
- создание первой части производства сельскохозяйственного сырья в некоторых сельских районах;
- создание необходимых условий для населения малых и средних городов, сельской местности и других населенных пунктов, желающих переехать из очень опасной окружающей среды, негативно влияющей на здоровье человека, для переезда в другие регионы страны;
- привлечение и эффективное использование технической и гуманитарной помощи из-за рубежа.

Таким образом, мы видим в типологии и группировке регионов, что социально-экономическая ситуация в развитии экономики Казахстана неравномерна, поэтому развитие территорий, социально-экономические диспропорции между регионами, а также социально-экономическое развитие на разных уровнях требуют изменения региональных механизмов, типологии регионов. Кроме того, из-за последствий мирового кризиса падение ВВП и промышленного производства на 3,5% за последние 1,5 года также влияет на социальную сферу, поэтому мы включаем в основные приоритеты региональной политики:

- повышение уровня жизни населения регионов страны;
- формирование социально ориентированной рыночной экономики, механизмов социальной защиты населения в регионах;
- предоставление социальных и политических гарантий различным группам населения в интересах социально-экономической политики государства;
- создание условий для национально-культурного развития всего населения государства;
- обеспечение устойчивости экономического развития;
- сохранение социально-экономической основы государства, военно-экономической безопасности и экологической стабильности.

Это региональный интерес, поэтому задача региональных властей зависит в первую очередь от развития экономики, заботы о человеке и сфере его жизни. Следовательно, необходимо рассматривать в этом контексте влияние на экономические тенденции. Таким образом, на наш взгляд, задача хозяйственного управления государственных органов требует постоянного совершенствования, исходя из этого, необходимо реализовать следующие требования:

- выявление проблем, в большинстве случаев принятие решений на уровне организации и их выделение, при наличии информации по нему обобщаются и группируются;

- необходимо получать информацию от всех членов организации, которые находятся на разных уровнях, играют разные роли и могут давать необходимые конкретные рекомендации;

- выбор окончательной эффективной структуры, определяющей уровни и роли членов организаций, влияющих на эффективное выполнение выбранной деятельности;

- каждая исполнительная власть должна быть на структурном уровне, ее роль и отношения, складывающиеся между исполнителями, адекватны их способности решать конкретную проблему.

Решение этих проблем будет способствовать формированию социально-экономического развития Казахстана и его регионов. При этом основным фактором достижения полной экономической независимости, развития и укрепления экономики Казахстана является развитие реального и сбалансированного социально-экономического развития регионов и территорий внутри страны.

Литература:

[1] **Кенжегузин, М.Б.**, Исаева М.Г. Экономика Казахстана в условиях глобализации: механизм модернизации и функционирования. – Алматы: ИЭ МОН РК, 2005. –С.134.

[2] **Кенжегузина, М.Б.**, Казахстанская модель социально-экономического развития: научные основы построения и реализации. – Алматы: ИЭ МОН РК, 2005. –С.368.

[3] **Алимбаева, А.А.**, Региональная социально-экономическая система // Коллективная монография под общ. –Караганда: ТОО «Санат», 2002. –С.910.

[4] **Ахметов, С.Н.**, Теоретические концепции развития региональной экономики // Вестник КарГУ. -2005. -№4. –С.20-26.

[5] **Сигов, И.И.**, Теоретические проблемы региональной политики и региональное реформирование. –СПб., 2002. –Кн. 1. –С.42.

[6] **Гранберг, А.Г.**, Основы региональной экономики: учебник для вузов. –М: ГУВШЭ, 2001. –С.61.

[7] **Садыков, А.С.**, Модернизация экономики Казахстана: теория, тенденции и механизмы. – Шымкент, 2007. –С.56.

УДК 331.5.024.5; 331.52

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА РЫНОК ТРУДА КАЗАХСТАНА

Мусаева Г.И.

Кызылординский университет имени Коркыт Ата

Не прошло и года после того, как мы впервые услышали о COVID-19, но за этот короткий срок эта пандемия унесла жизни более 1,45 миллиона человек и заразила более 62,1 миллионов человек в 190 странах. Ежемесячно пандемия обходится глобальной экономике в 375 млрд долл. США. Уже потеряно около 500 миллионов рабочих мест. Развитие людских ресурсов повернуло в обратном направлении, впервые с тех пор, как начали его измерять в 1990 году [1].

Известно, что пандемия Covid-19 привела к массовым потерям трудовых доходов по всему миру: за девять месяцев текущего года трудовые доходы населения мира снизились на 10,7% или на 3,5 триллиона долларов. Только за полгода количество потерянных рабочих часов эквивалентно потере почти полумиллиарда рабочих мест.

Больше всего пострадали Северная и Южная Америка: там трудовые доходы населения сократились на 12,1%. В Европе и Центральной Азии этот показатель составил 10,6%. Самые большие потери пришлось на страны с доходом ниже среднего, их население потеряло 15,1% заработка. В богатых странах потери трудовых доходов составили 9%.

До пандемии меры государственной поддержки в сфере рынка труда и занятости позволили Казахстану улучшить свою позицию в ГИК 2019 года в категории «Рынок труда» с 30-го до 25-го места. Были усилены позиции по таким индикаторам, как оплата труда и производительность, мобильность внутренней рабочей силы, политика содействия занятости, права работников и др. Но, к сожалению, почти все отрасли пострадали от воздействия пандемии. В Казахстане, как и во всем мире, наибольшему риску подверглись такие сектора, как гостиничный бизнес и туризм, розничная торговля, коммерческая и административная деятельность. Непосредственно в РК в секторах с наибольшим уровнем риска работают около 30% всех занятых, или 2,7 млн человек [2].

Covid-19 повлиял и на активность работодателей Казахстана. Если посмотреть на активность рынка с января 2020 года, то самое большое падение числа активных вакансий пришлось на апрель – компании пытались свыкнуться с реалиями чрезвычайной ситуации. Спад начался уже к концу марта, но кульминация была в апреле. С середины мая, после завершения карантина, рынок постепенно возвращается в норму, но пока приоритетом для многих работодателей является не набор сотрудников, а максимальное сохранение рабочих мест.

Как нами было отмечено выше, в текущем году из-за разразившейся пандемии мировой рынок труда сильно пострадал, как и экономика в целом. В начале апреля 2020 года во всём мире около 3,3 млрд человек, или 81% от общей численности рабочей силы, страдали от полного или частичного сокращения рабочих мест. В Казахстане, в свою очередь, в марте-апреле текущего года в связи с введением карантинных мер вне занятости временно оказались 4,2 млн казахстанцев. Во втором квартале 2020 года в РК насчитывалось 8,7 млн занятого населения, что на 0,7% меньше по сравнению с аналогичным периодом прошлого года (таблица 1) [3].

Таблица 1 – Занятость населения и уровень безработицы в РК, II квартал

показатели	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Занятое население, млн чел	8,7	8,6	8,5	8,5	8,6	8,8	8,7
в % к предыдущему году	100,7	99,1	98,9	100,7	101,1	101,5	99,3
Уровень безработицы, %	5,1	5,0	5,0	4,9	4,9	4,8	5,0

Примечание – Источник: Данные КС МНЭ РК

Как видно из данных таблицы 1, уровень безработицы в республике увеличился до 5% (годом ранее - 4,8%). При этом стоит отметить, что уровень безработицы в Казахстане ниже, чем в среднем по странам ОЭСР (5,2%), а также чем в таких странах, как Италия (9,6%), Франция (9%), Канада (8,9%), Швеция (7,8%), США (6,9%) и др.

Эксперты спрогнозировали рекордную безработицу в странах ОЭСР со времен Великой депрессии 1930-х годов. Директор ОЭСР по вопросам занятости Стефано Скарпетта сказал: "Мы фактически вернулись в 2010 год. За три месяца 2020 года мы потеряли весь прирост занятости, на который ушло десятилетие".

По подсчетам аналитиков, даже если миру удастся избежать второй волны коронавируса, уровень безработицы достигнет почти 10% в странах ОЭСР к концу этого года, а в случае второй волны коронавируса – 12%. Самый существенный рост безработицы в 2020 году будет наблюдаться в США: ожидается, что показатель вырастет на 7,6 п.п.; в Германии – увеличится на 1,4 п.п.; во Франции может вырасти на 2,5 п.п. [4].

тому же, эксперты предрекают, что показатели по всему миру не вернуться к докризисным значениям как минимум до 2022 года.

А в Казахстане из-за негативных последствий кризиса, вызванного пандемией, ожидаемый уровень безработицы на конец года может составить 6,1%.

Для решения проблем на рынке труда Казахстан, как и множество других стран, принимает беспрецедентные меры. Одна из таких мер – ГП «Дорожная карта занятости - 2020»[5]. В рамках карты были представлены более 6,5 тыс. проектов, в которых будет создано 255 тыс. рабочих мест. Особым условием при реализации инфраструктурных проектов «ДКЗ» является обеспечение применения не менее 90% товаров и услуг отечественных производителей; кроме того, не менее 50% работников будут наняты через центры занятости населения. По состоянию на 15.06.2020 г. в регионах начата работа по 6295 проектам, создано более 148 тыс. рабочих мест, в том числе через центры занятости населения - 77 тыс. рабочих мест.

В целом по республике до конца 2020 г. мерами содействия занятости планируется охватить 1,2 млн человек. Наибольшее количество граждан будет охвачено в рамках реализации «Государственной программы развития продуктивной занятости и массового предпринимательства на 2017–2021 годы „Еңбек“» - 600 тыс. человек; по «Дорожной карте занятости- 2020» - 255 тыс. человек, по другим государственным программам («НұрлыЖол», «НұрлыЖер», «ГПИИР», «ДКБ 2020-2025» и т. д.) - 364 тыс. человек [6].

Кроме этого, в стране также принимаются все необходимые меры для сохранения рабочих мест. Надёжным помощником от государства для безработных граждан является Центр занятости населения. С момента возникновения пандемии деятельность ГСЗ в Казахстане была направлена на смягчение её последствий для рынка труда.

Еще не менее важный факт то, что через ЦЗ можно устроиться на временную работу - к ней относятся общественные работы, социальные рабочие места, молодёжная практика.

Наряду с вышеперечисленными мерами в связи со вспышкой пандемии также был внедрён облегчённый метод регистрации вакансий без физического контакта при подборе персонала в новом электронном формате. Это означает то, что работодатель теперь может подать вакансию самостоятельно на портале Электронной биржи труда и сам выйти на соискателя или обратиться в ЦЗ. ЭБТ - это единая цифровая площадка по трудоустройству, обеспечивающая возможности для поиска работы и подбора персонала.

Внедрение цифровых каналов коммуникации сделало услуги по содействию в трудоустройстве значительно более доступными. Подобные цифровые коммуникации для трудоустройства применяются во всём мире. Так, во время действия режима самоизоляции в Испании отделения службы занятости на местах работали главным образом через портал вакансий в режиме онлайн. В Индии и Уругвае ГСЗ содействуют регистрации безработных и размещению списков вакансий на онлайн-порталах по трудоустройству[7].

Резюмируя вышесказанное, можно сделать следующие выводы:

Рынок труда в Казахстане под воздействием пандемии может измениться сильнее, чем в других странах. Вынужденный переход к удаленной работе позволяет работодателям выбирать сотрудников из гораздо большего числа кандидатов по всей стране.

«COVID-19 ускорил тренд, который создает благоприятные перспективы с точки зрения регионального трудоустройства для талантов за пределами агломераций и больших городов. Например, теперь «даже люди из небольших мест могут найти хорошую работу и хорошую зарплату». Для бизнеса это возможность сэкономить, а для людей - устроиться в крупные компании, не переезжая в большие города.

По нашему мнению, некоторые казахстанские компаний «будут объявлять о планах перейти к смешанной или полностью дистанционной модели работы после пандемии».

Как сказал генеральный директор MOT Гай Райдер[8]: "Мы должны не только удвоить усилия по борьбе с вирусом, но также срочно принять необходимые меры по смягчению экономических, социальных и трудовых последствий кризиса. Это подразумевает поддержку бизнеса, создание рабочих мест и источников доходов для населения".

Литературы:

- [1] Данные базирующегося в США Университета Джонса Хопкинса
- [2] <https://www.un.org/ru/coronavirus/scale-investment-universal-health-coverage-and-stronger-health-systems/>
- [3] Как развивается казахстанский рынок труда.<https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-07/kak-razvivaetsya-kazakhstanskiy-rynok-truda>
- [4] Расчеты Rankingkz. На основе данных КС МНЭ РК.
- [5] <https://www.interfax.ru/business/716264>.
- [6] «Дорожная карта занятости - 2020».
- [7] <http://ranking.kz/ru/a/reviews/rynok-truda-respubliki-kazahstan-2020>.
- [8] Рынок труда Республики Казахстан в 2020 году. Источник: Ranking.kz.https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36455175.
- [9] <https://informburo.kz/novosti/mot-trudovye-dohody-naseleniya-mira-sokratilis-na-35-trln-dollarov.html>.

ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУДАҒЫ АДАМ КАПИТАЛЫН БАСҚАРУ

Шайхисламова Г.Ш.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ, Қазақстан

Қазақстан қазіргі тұрақсыздық пен өзгерістерге толы уақытта, басқа да әлем елдерімен бірдей дамудың жаңа кезеңінде, экономикалық өсімді қамтамасыз ету тұжырымдарының ішінде жаңа ұйымдастырушылық, әлеуметтік, психологиялық және басқа бағыттарының қарқын алуымен қатар, сол процесте адам капиталын барлық сапалық сипаты тұрғысынан жиынтық ретінде дамытуды жан жақты қарастырады. Дамыған біршама елдерде табыстылыққа жетуде адам капиталын басқарудың перспективалық инновациялық тетігін құру қолға алынған және ол үшін біздің елімізде де адам капиталын басқару инновациялық бағыт ала отырып, адамның потенциалын дамытудың және оны кешенді қолданудың стратегиялық бағыттары белгіленген.

Қазіргі таңда адам капиталының әлеуметтік құндылығы мен экономикалық пайдалылығы және оны дамытуға инвестиция және басқа да ресурстар қажеттілігі туындап отыр. Адам ресурстарын инновациялық басқару қызметкердің процесс барысындағы қабілетін толық қолдануға бағыт алуы тиіс.

Қоғам дамуында адам факторы алдыңғы кезекке келіп тұрақтады, себебі адам еңбегін тиімді қолдану мәселесі өзекті болып отыр. Әлемдік экономикада негізгі стратегиялық ресурс бұл креативті білім, құзыреттілік және дағдысы қалыптасқан, шығармашылық ойлау дағдысы бар жұмыскерлер.

Адам капиталын басқару моделі бір бірімен өзара байланысқан адам ресурстарын басқару жүйесі арқылы, оның ішінде адам ресурстарын қалыптастыру, қолдану, дамыту жолдарын жүйелі түрде толыққанды қарастырады. Мемлекет макро деңгейде миграциялық процестерді басқару, халықаралық еңбек ұйымына қатысу, халықаралық еңбек ұйымының конвенцияларын қолдану секілді жүйелік іс шараларын қамтиды. Қазіргі таңда

Қазақстаннан қала халқының көшу ағыны жоғары 2017 жылы 37,7 мың адам елден көшсе, оның 54 пайызы кәсіби деңгейлі мамандар. Мұндай ағын шетелдік кәсіби мамандарды, жұмыс күшін тартуға мәжбүр етеді. Шетелден тартылған мамандардың 40 пайызы техникалық бейінді мамандар, инженерлер. [1.]

Республикада миграциялық процестердің туындауы экономикалық, әлеуметтік, саяси тағы басқа көптеген факторлар әсерінен қалыптасады.

XX ғасырдың 90 жылдары экономикалық дағдарыс салдарынан халықтың жаппай көшу тенденциясы болса, XXI ғасырдың алғашқы он жылдықтары Қазақстан үшін жақсы жағына өзгере бастады. Қазіргі таңдағы жағдайға тоқталатын болсақ, Қазақстан Республикасы шетелдік жұмыскерлерді тартудың уақытша миграциясының, ел ішіндегі халықтың тиімді орналасуының және Қазақстанға келетін этникалық халық миграциясы стратегиясын ұстанады. Қазақстан отыз дамыған елдің қатарына ену бағытын ұстануы қалыптасқан және болашақта күтілетін ішкі және сыртқы себептермен байланысты миграциялық саясаттың концептуалды негізін жасауға негіз болды. Ішкі себептерге біліктілігі төмен жұмыс күшінің артуы және экономиканың жекелеген секторларында білікті мамандардың жетіспеуі, ірі қалалардың және жекелеген территориялардың халқының санының артуы, оның ішінде оңтүстік аумақтарда туу көрсеткіші жоғары және этникалық мигранттардың халық тығыз орналасқан аумақтарға шоғырлануы әлеуметтік қақтығыстардың туындауына себеп болды. Солтүстік өңірлерде әсіресе шекаралық аумақтағы жерлерде халық санының оның ішінде еңбекке жарамды халық санының қысқаруы экономикалық өсімді қамтамасыз етуге, елдің ұлттық қауіпсіздігіне әсер береді. Сыртқы әсерлерге Орталық Азия елдерінен келетін еңбек мигранттары есебінен біліктілігі төмен жұмыс күшінің өсу тәуекелдігі; талантты жастар мен білікті мамандардың сыртқа ағынының өсу тәуекелдігі; миграция легімен деструктивті белгілердің белең алуы бұл айтылған әсерлер стратегияны бекемдейтін жаңа миграциялық саясатты қалыптастыруды талап етеді:

1. нақты басым жобаларды іске асыруға немесе экономиканың жекелеген секторларына шетелдік жұмыскерлерді тарту үшін уақытша миграция құру;

2. адам капиталын дамыту және кәсіпкерлікті дамытуға, инновация енгізуге, ұзақ мерзімді жобаларға білікті шетелдік жұмыскерлерді тарту үшін ұзақ мерзімді миграция құру;

3. біліктілікті арттырудың жалпыұлттық бағдарламасын жүзеге асыру;

Стратегияның бұл үш бағыты бір бірімен өзара байланысты миграциялық саясаттың жүйелілігін қамтамасыз ету үшін қатар іске асырылады. [2.]

Жаһандану жағдайында жетекші елдердің Халықаралық еңбек ұйымымен бекітілген конвенцияларды ратификациялау жолымен еңбекшілердің еңбек құқығы мен бостандығы, еңбектік құқықтық қатынастарын бекіту процесіне қатысуға белсенділігі жоғары болуы заңды. Қазақстан мен Халықаралық еңбек ұйымы арасындағы бүгінгі күні Халықаралық еңбек ұйымымен 24 конвенция ынтымақтастық бағдарламасының табысты орындалуының куәсі ретінде, Қазақстан еңбек сферасындағы ұлттық заңдар жүйесін халықаралық нормаларға сәйкестендіруі және осы халықаралық ұйымда Қазақстан өз шебін бекітуі арқылы көрінді.

Қазақстанда ратификацияланған еңбек миграциясын реттеу бойынша саясат мемлекеттің стратегиялық басым салаларына (биотехнология, нанотехнология, көлік, коммуникация, басқа да индустриалды инновациялық салалар) шетелдік жоғары білікті мамандар тартуды қамтиды.

Қазақстан Республикасында ағымдағы жылдың бірінші тоқсанында еңбекпен қамтылғандар 8,8 млн болса, өткен жылмен салыстырғанда 0,7 пайызға артқан. ҚР-да жұмыссыздар саны 442,4 мың адам болса, Қазақстандағы жұмыссыздық деңгейі (4,8%) ЭЫДҰ елдері бойынша орташа (5,2%) және Канада (5,7%), Франция (8,5%), Дания

(5,1%), Италия (10%), Швеция (6,8%) құраған. Жұмыссыздықтың төменгі деңгейін 5% деңгейінде ұстап тұру үшін елімізде мемлекеттік бағдарламалар жүргізілуде. [3.]

Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының басты бағытының бірі тиімді жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету. Елімізде «Еңбекпен қамту жол картасы 2020» және «Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы «Еңбек» жүзеге асуда. Барлығы 2019 жылы Нәтижелі жұмыспен қамтуды және жаппай кәсіпкерлікті дамытудың мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде 449 мың адам жұмыспен қамтылды, оның 85% -ы, немесе 383 мың адам - тұрақты жұмысқа орналасқан. Тұтастай алғанда, мемлекеттік қолдау шаралары Қазақстанға 2019 жылғы еңбек нарығында жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексіндегі позициясын 30-дан 25-орынға дейін жақсартуға мүмкіндік берді. Жалақы мен өнімділік, ішкі еңбек ұтқырлығы, жұмыспен қамтуға жәрдемдесу саясаты, жұмысшылардың құқықтары және т.б. сияқты көрсеткіштер бойынша позициялар күшейтілді. Осы бағытты іске асырудың негізгі мақсаты еңбек мигранттарының көмегімен Қазақстанның бәсекелестік артықшылықтарын нығайту болады, атап айтқанда:

ғылымның, экономиканың жоғары технологиялық және инновациялық секторларының зияткерлік еңбек ресурстарына деген ұзақ мерзімді сандық және сапалық қажеттіліктерін бағалау және жүйелі бақылау;

аймақтық еңбек нарықтарының мүмкіндіктерін ескере отырып, халықтың көші-қон ұтқырлығын арттыру тетіктерін жетілдіру;

жергілікті кадрларды даярлайтын және жұмыс істейтін шетелдік қатысатын кәсіпорындар үшін экономикалық ынталандыру құру;

жұмыс күшін Қазақстан Республикасынан шетелге заңды және тіркелген экспорттау тетіктерін жетілдіру;

көші-қон мәселелерімен айналысатын персоналдың мақсатты және жүйелі біліктілігін арттыруды қамтамасыз ету;

Қазақстанның әлемдік экономикалық қатынастарға интеграциялану жағдайындағы көші-қон процестерін басқарудың, сондай-ақ ұсынылған институционалдық қайта құрулардың ерекше маңыздылығына сүйене отырып, көші-қон саясатын жүзеге асыратын кадрлар құрамы жақсарады

Мамандардың біліктілігін арттырудың жалпыұлттық бағдарламасын жүзеге асыру бағыты бойынша Қазақстан 2017 жылы ЭЫДҰ-ның Білім саясаты комитеті және ғылыми-техникалық саясат бойынша комитеті екі мамандандырылған комитетінің мүшесі болды, яғни бұл дегеніміз қазақстандық білім жүйесін мойындағандығының куәсі. Дегенмен, отандық білім және ғылым жүйесінде шешімін қажет ететін өзекті мәселелер бар. ЭДЫҰ (PIAAC) (16-65 жас) ересектердің құзыреттілігін халықаралық бағалау бағдарламасы бойынша көптеген елдерден біршама артта екендігін көрсетті. Оқу сауаттылығы бойынша 34 орын, математикалық сауаттылық бойынша (39 елден) -33 орын, ақпараттық коммуникациялық технологиялар бойынша сауаттылық (36 ның)-32 орын алған. Қазақстан ЭЫДҰ-на мүше елдермен және Ресей Федерациясымен салыстырғанда (оқу сауаттылығынан-9, математикалық сауаттылықтан-15 орын) орташа көрсеткішінен төмен. [2.]. Бұл көрсеткіш білім және ғылым жүйесінде болашақта жақсармаса ұлттық адами капитал сапасы нашарлайды, мамандардың кәсіби деңгейі құлдырайды және елдің экономикалық қуаты әлсірейді.

Халықаралық бағалауды ескере отырып, Қазақстан алдымыздағы алты жылдың ішінде білім және ғылым саласында білім мен ғылым сапасын арттырудың нақты шараларын қабылдау қажет.

Үздіксіз білім беру жүйесінде жүйе аралық байланыстың төмендігін мына статистикадан көруге болады. Осыдан төрт жыл бұрын жүргізілген социологиялық сауалнама нәтижесінде жоғары сынып оқушылары болашақ мамандық таңдауда 15

пайызы ғана өз таңдауын жасағаны айтылған. Бұл нені көрсетеді. Бұл білім алудың әр дейгейінде алынған дағды мен құзыреттіліктің бір бірімен үйлеспей, сәйкес келмеуі және ол өмір бойы білім алу жүйесінде кедергілердің туындауына себепші болады. Бұл өз кезегінде бала бақшадан бастап жоғары білімнен кейінгі білім беру жүйесіне дейінгі аралықта білім беру бағдарламаларын жетілдіру, олардың арасында жүйелік байланыс болуы керек деген сөз.

Мемлекеттің стратегиялық бағдары өнімді және бейімі жоғары адам капиталын қалыптастыру. Қазақстан жас мемлекет, елдің орташа жасы 35 ті құрайды. Бұл адами капиталды жан жақты дамытуға мүмкіндік. Жоғарыда айтылған мәселелерді жаңа экономикалық үлгіге көшу арқылы Қазақстан өзінің адами және институционалдық капиталын бекітуге және сол арқылы табиғи ресурстарды тиімді басқаруға бет бұрады. Қазақстан өзінің адами капиталын бекіту арқылы өзгеріске түсіп жатқан экономикалық, технологиялық, әлеуметтік жағдайларға тез бейімделетін бәсекелік орта жасауда өзіндік стратегиялық бағыт ұстанады.

Мемлекеттік аппаратта әлі күнге дейін дәстүрлі командалық-әкімшілік басқару байқалады және оны өз ісінің шебері, талантты тұлға басқаруына бет бұру, HR-менеджментті тиімді ұйымдастыру және ұйымда адам ресурстарын басқарудың инновациялық жолы, кадрлық қайта дайындаудың басты құралы және еңбек ресурстарының да қоғамның даму тенденциясына сай бейімделу стратегиясын қабылдауы да жауаптылықты талап етеді. Қатаң бәсекелестік уақытында әрбір ұйым өзінің қызметін жетілдіру жолын қаржылық және адам ресурстарын тиімді, ұтымды ұйымдастыра отырып іздеуі қажет.

Әдебиеттер:

- [1] **Максимцев, И.А.**, Горелов Н.А. Управление человеческими ресурсами учебник, М-2015
- [2] Қазақстан Республикасы 2020-2025 жылдарға арналған білім және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы
- [3] Национальный научный портал Республики Казахстан www.nauka.kz

THE ROLE OF INNOVATION IN IMPROVING REGIONAL COMPETITIVENESS

Berikbolova U.

Korkyt Ata Kyzylorda university, Kyzylorda, Kazakhstan

Abstract. The article describes the method and results of quantitative assessment of the impact of innovative economic development on the competitiveness of the region. The competitive position of the region was estimated using the author's method of determining the level of regional competitiveness, taking into consideration factors such as the level of economic potential and efficiency of its use, the region's attractiveness for people and for business, innovativeness of the regional economy

Keywords. Region, competitiveness, innovation.

Introduction. Competitiveness is one of the main characteristics used to assess the effectiveness of economic activities of economic entities. The very word competitiveness, in relation to whatever subject it is considered, means the ability of this subject to withstand competition.

Literature review. According to R. A. Fatkhutdinov, competitiveness is the ability of an object to withstand competition in comparison with similar objects in a given market.

As noted above, innovation and its application are inextricably linked to the goals of the organization growth and development, ensuring competitiveness, i.e. innovation is a tool of competition (Figure1).

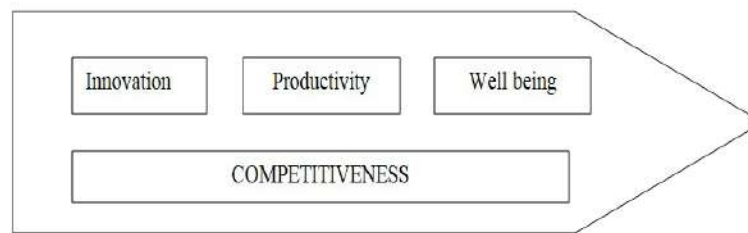

Figure 1. Competitiveness

Source: Lana Hopkinson, M.A. International Business (Velikobritaniya) Podderzhka innovacii na urovne regionov i municipalitetov. Rukovodstvo dlya gosudarstvennyh sluzhashchih

Competitiveness depends on innovation and productivity, in order to increase productivity, the sector or companies within the sector use human, financial and natural resources. If productivity gains from innovation are sustainable, innovation can lead to better living standards, prosperity, and well-being. When forming a policy that ensures sustainable development of the country, the most important factors that affect the growth of economic indicators should be taken into account. Productivity is one of these factors. By increasing the productivity of the sector, the producer achieves quality. Quality is the most effective strategy for success, both in satisfying consumers and in reducing production costs. The improvement of product quality, *ceteris paribus* leads to a reduction in the necessary production funds and investments for their maintenance, which leads to increased production yield, and, consequently, to the sustainable replenishment of the budget, increase economic growth and increase national wealth. The result of this development is the high competitiveness of the country and the stability of its economy.

In modern economic literature, the concept of “regional competitiveness” is reduced to the level of the state, or to the level of large corporations, representing as “a business system that can win and hold a significant market share, and, consequently, provide income growth and financial well-being”. Most often, the region's competitiveness is considered “as the ability to create conditions in domestic and foreign markets”. So, according to A. Seleznev, the competitiveness of the region is understood as “the position of the region and its individual producers in the domestic and foreign markets due to economic, social, political and other factors, reflected through indicators (indicators) that adequately characterize this state and its dynamics”.

Different from the proposed concepts is the definition of L. Shekhovtseva, who, based on the concept of country's competitiveness, proposed by M. Porter. According to M. Porter, the competitiveness of a region is defined as “the productivity (productivity) of using regional resources, primarily labor and capital, in comparison with other regions, which results in the value of the gross regional product (GRP) per capita, as well as in its dynamics”.

M. Porter defines the competitiveness of a region as the productivity of the use of regional resources, primarily labor and capital, in comparison with other regions, which is expressed in the size of the gross regional product (GRP) per capita, as well as in its dynamics.

Thus, the competitiveness of the region should be understood as its ability to provide a high standard of living for the population and income for capital owners, as well as to effectively use the economic potential available in the region in the production of goods and services.

The dependence of competitiveness on innovation is often declared, but the relationship between them is not simple and unambiguous. Studies of this relationship show that, despite the close organizational and economic relationship of managerial, technological and product

innovations as economic target functions of business activity, the interaction of elements in the chain is not fully established: innovation - innovation activity – competitiveness of the business structure. Some economists note that the most important effect of innovation on competitiveness is to increase the duration of retention of competitive advantages (Figure 2).

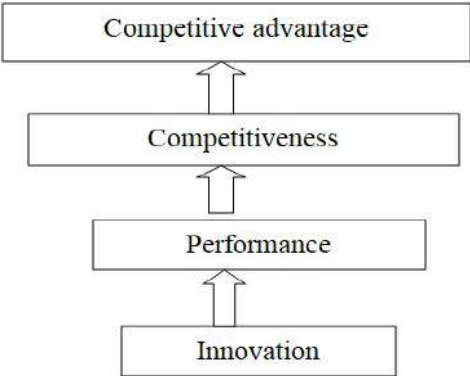

Figure 2. Role of the innovation in the creation of competitive advantage of the region
Note: designed by the author

One of the most important factors of national and regional competitiveness is innovation. Innovation is considered as the process of creating, developing and exploiting a new idea. Innovation affects the competitiveness of an economic entity in two ways. First, they change organizational structures, production methods, and marketing strategies, and as a result, they stimulate labor productivity. Second, they introduce the production of new or significantly improved products.

Strengthening the role of innovation in socio-economic transformation is an important component of the development strategy of Kazakhstan and its regions. Innovations attract investors and consumers, increase labor productivity, increase the income of enterprises, and serve as the basis for creating competitive advantages for the region and the country as a whole. Therefore, focusing on an innovative course of development of the region's economy will help create conditions for the transition to a qualitatively new stage of sustainable production growth.

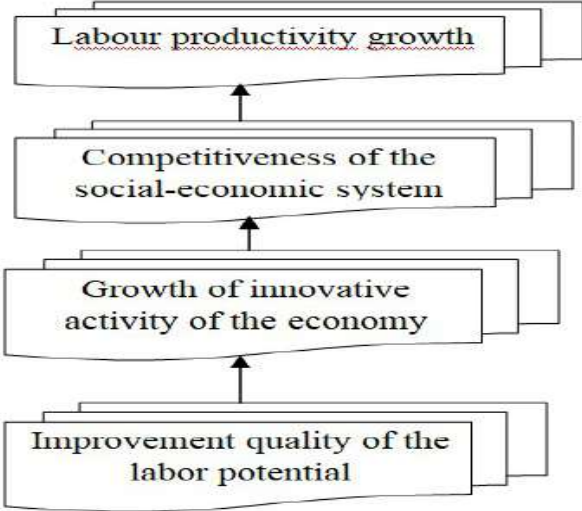

Figure 3. Relationship of qualitative criteria of competitiveness in the conditions of transition to an innovative economy

It is known that the competitiveness of economic systems is formed due to the efficient use of resources using market mechanisms. Moreover, the effectiveness of this process largely depends on the presence of secondary (higher-order) competitive advantages of the conditioned potentials. Figure 3 shows the relationship of qualitative criteria for the competitiveness of economic systems in modern conditions characterized by the transition to an innovative type of economic development.

Note: designed by the author

Today, no one doubts that innovation is the basis for ensuring competitiveness at various hierarchical levels of the economic system (micro-level, meso-level, macro-level).

The relationship between innovation and regional competitiveness can be presented in the following diagram 1.

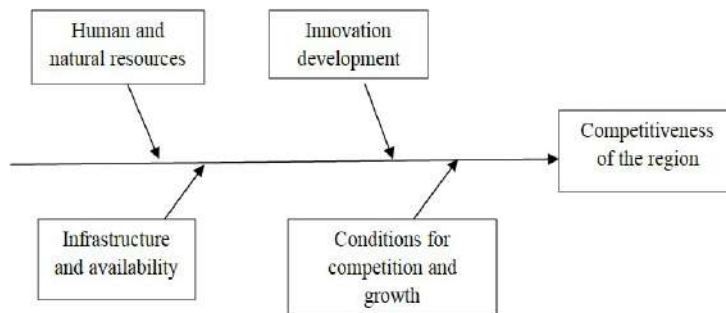

Diagram 1. Causal relationship of the region's competitiveness indicator with affecting factors

Note: designed by the author

The causal relationship between competitiveness, which must meet certain quality criteria, and the factors that affect it can be represented using the Ishikawa diagram (diagram 1).

Considering the factors that affect the competitiveness of the region, you can divide them into groups of factors:

- infrastructure and accessibility;
- human development;
- innovative development;
- conditions for competition and development.

In accordance with the innovative approach, the competitiveness of a particular region is associated with such a factor as the availability of an innovation system. In this case, enterprises in the region provide themselves with a competitive advantage over enterprises in other regions by creating and implementing innovations.

Elements of the innovation infrastructure are integrated at the meta-level into a single innovation system. This system has recently been called the national innovation system (NIS).

The introduction of new technologies has not always been so easy. Different countries choose different ways to solve this problem. In the United States, for example, most Federal research and development is conducted through contracts and grants by non-governmental organizations, i.e. they are a key aspect of the R&D system. Through them, the Federal government is mainly able to provide jobs for the best research organizations and talented scientists, setting them specific research and development tasks.

Germany, for example, in the field of high technologies initially focused on the U.S. experience and technology major program; was also used experience in the development of U.S. incubators, science parks in the UK, France and Japan. However, since the early 1980s, there has been an emphasis on creating a network of regional innovation funds with a gradual shift of the

center of gravity of innovation activities to small and medium-sized enterprises. Moreover, such innovative funds were created by the executive and legislative authorities together with interested private entities.

Japan, as well as the new industrial countries of Southeast Asia in the field of innovation, have concentrated their resources on buying up promising high-tech innovations at the last pre-market stage. In this case, it was only necessary to organize the final revision of the innovation and launch it into production.

The concept of the national innovation system is also being implemented in Kazakhstan. The Program of formation and development of NES of Kazakhstan until 2015 has been developed and implemented. However, the regional aspect of the innovation system is practically absent from this program. The process of spreading innovations has a pronounced local character, which requires special attention when forming a factor in ensuring the competitiveness of the regional economy.

Issues of increasing the region's competitiveness are currently particularly relevant, and their importance is recognized at all levels of government. The most preferable way to increase a country's competitiveness is to strengthen the competitive position of its regions and to a greater extent, at the expense of high-order competitive advantages, which undoubtedly include innovation. At the same time, increasing the competitiveness of the region is assumed through the development of its innovative component or innovative competitiveness of the region.

Conclusion. Thus, the following conclusions follow from the above:

Summing up all the above, when defining, we can say that innovation is the process of transforming ideas into new or improved products that are in demand in the market, into a new or improved technological process, or into a new approach to providing services.

Innovation as an object of management is not important in itself, its application is inextricably linked with the goals of the organization - growth and development, ensuring competitiveness, i.e. innovation is a tool of competition. Competitiveness depends on innovation and productivity, in order to increase productivity, the sector or companies within the sector use human, financial and natural resources. The result of development is high competitiveness of the country and stability of its economy.

Innovation is the basis for ensuring competitiveness at various hierarchical levels of the economic system (micro-level, meso-level, macro-level). The relationship between innovation and regional competitiveness can be represented using the Ishikawa diagram. Considering the factors that affect the competitiveness of the region, they can be divided into groups of factors, in particular, infrastructure and accessibility; human potential; innovative development; conditions for competition and development.

References:

- [1] **Fathutdinov, R.A.** Upravlenie konkurentosposobnost'yu organizacii/ R.A.Fathutdinov.- M.: EKSMO, 2015.- 544s.
- [2] **Shekhovceva, L.S.** Konkurentosposobnost' regiona: faktory i metod sozdaniya // Marketing v Rossii i za rubezhom. – 2001. – № 4. – S. 11 – 15.
- [3] **Merkushov, V.V.** Integral'naya ocenka konkurentosposobnosti regionov [Elektronnyj resurs] / V.V. Merkushov. – Rezhim dostupa: <http://sopssecretary.narod.ru>, svobodnyj.
- [4] Konkurentosposobnost' regionov: teoretiko-prikladnye aspekty [Tekst] / pod red. Yu. K. Perskogo, N. Ya. Kalyuzhnovoj. – M. : TEIS, 2003. – 472 s.
- [5] **Porter M.** Mezhdunarodnaya konkurenciya: Per. s angl. / Pod red. i s pred. V.D.Shchetinina. - M.: Mezhdunarodnye otnosheniya, 1993. - 896 s.
- [6] **Porter, M.** Konkurentnoe preimushchestvo: kak dostich' vysokogo rezul'tata i obespechit' ego ustojchivost'? / M. Porter ; per. s angl. – M. : Al'pina Biznes Buks, 2005. – 715 s.

3 – СЕКЦІЯ

ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ АДАМИ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУ:
ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН БАСЫМДЫҚТАР

ГУМАНИТАРНАЯ МОДЕРНИЗАЦИЯ И РАЗВИТИЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО
ПОТЕНЦИАЛА: ЦЕННОСТИ И ПРИОРИТЕТЫ

ӘОЖ 316.341

ЖАСТАРДЫҢ ЕҢБЕККЕ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК
МОТИВАЦИЯЛЫҚ АЛҒА ҰМТЫЛДЫРУШЫ НЕГІЗДЕРІ

FUNDAMENTALS OF SOCIAL MOTIVATION OF NEW EMPLOYMENT
RELATIONS

Ертаев М.А. Соц. ғ. к., доцент

Туленгаев М. аға оқытушы

Сапарбек Ғ. аға оқытушы

Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы, Шымкент, Қазақстан

Аннотация. В этой статье рассматриваются новые мотивационные процессы трудовых отношений, интервью с сотрудниками, причина, по которой все они работают, мотивация материально обеспечивать, поддерживать свои семьи. Этот процесс показывает, что семьи казахстанцев работают на благо. С другой стороны, не уделяется внимания моральным и духовным причинам работы. Поэтому в каждом трудовом коллективе необходимо создать возможности, чтобы каждый почувствовал, что мотивирующая, мотивирующая причина работы - это не только материальная обеспеченность, но и работа на благо общества, народа, государства. Собеседования с сотрудниками также являются поводом для всех работать, их мотив - материально обеспечивать, поддерживать свои семьи. Этот процесс показывает, что семьи народов Казахстана работают на благо. С другой стороны, не уделяется внимания моральным и духовным причинам работы. Поэтому в каждом трудовом коллективе есть желание работать не только в материальном обеспечении, но и возможность почувствовать, что каждый работает на благо общества, народа, развития государства. Эти процессы требуют совместной работы экономистов, социологов, психологов, физиологов во всех регионах страны по изучению такого многогранного вопроса, как мотивы труда. Затем они смогут понять изучение трудовых мотивов, а также жизненную позицию сотрудника, условия жизни, цели и стремления. Необходимо сравнить результаты работы сотрудника, направленные на упрощение и улучшение работы. Было проанализировано, что это особая социально-экономическая, политическая и духовная потребность сегодняшнего дня.

Ключевые слова: отношение к труду, мотивационный процесс труда, духовное отношение к труду, умение организовывать труду, тщательность, чистота, дисциплина, традиция.

Abstract. This article examines the new motivational processes of labor relations, interviews with employees, the reason why they all work, the motivation to provide financial support, to support their families. This process shows that families of Kazakhstanis are working for the good. On the other hand, no attention is paid to the moral and spiritual reasons for the work. Therefore, in every work collective, it is necessary to create opportunities so that everyone feels that the motivating, motivating reason for work is not only material security, but also work for the benefit of society, people, and the state. Interviews with employees are also a reason for everyone to work, their motive is to provide financially, to support their families. This process shows that the families of the peoples of Kazakhstan are working for the good. On the other hand, no attention is paid to the moral and spiritual reasons for the work. Therefore, in every work collective there is a desire to work not only in material support, but also the opportunity to feel that everyone is working for the good of society, people, and the development of the state. These

processes require joint work of economists, sociologists, psychologists, physiologists in all regions of the country to study such a multifaceted issue as the motives of labor. Then they will be able to understand the study of work motives, as well as the life position of the employee, living conditions, goals and aspirations. It is necessary to compare the results of the employee's work aimed at simplifying and improving the work. It was analyzed that this is a special socio-economic, political and spiritual need of today.

Key words: *attitude to work, motivational process of work, spiritual attitude to work, ability to organize work, thoroughness, purity, discipline, tradition.*

Мотивация - бұл адамның іс-әрекетін ынталандырумен психологиялық байланыста болатын еңбек үдерісі адамның қоғамдық саяси мәнін ғана білдіріп қоймайды, сонымен бірге, еңбек белсенділігі шеңберінде адамдар арасындағы қарым-қатынасты, еңбек нәтижелерін пайдалану және еңбекке жаңаша қатынасты, адам еңбегін белгілі мақсатқа бағытталған қызметті, әрбір адамның жеке әрекет шеңберін түсіндіруге мүмкіндік беретін құбылысы. Белгілі бір мақсаттың жүзеге асуында адамның объективті (талап, тілек негізінде) және субъективті (білім, біліктілік, елестету, креативтік еркіндік) факторларындағы әлеуметтік ынталандыруға әсер ететін тылсым күш ретінде қарастырылады. Мұны қарапайым негізде болса да ұлы ойшыл Ибн-Синаадамның табиғи және қоғамдық белсенділігін төмендегідей бейнелеген еді. «Адам үшін табиғат сыйы жеткілікті емес... ол азық-түлік, киім, үй-жайға мұқтаж,... адам өз еңбегімен өзі үшін азық-түлік, киім, үй-жай дайындайды. Осы мақсатта адам қол өнермен, егіншіліктен шұғылдану қажет, адамдар бірге жасайды және бірге өмірге қажетті құралдарды жасап шығарады,.. сонымен қатар, дене бітімін сауықтандырады – дейді. - [1.29-30]. Ибн-Синаның осы пікірлерінде еңбектің өмірлік талабы не екендігін дәлелдейтін идеялар қарапайым болғанымен, сенімді дәлелдермен айтылған. Қоғамдық даму үдерісінде адамның еңбекке ынталандырушы белсенділігінің дамуы мен оны өмірге келтіруші себептер түрлі мән мен мазмұнға ие болып отырады деген сөз. Әсіресе еңбекті әрекетке түсіруші себептердің әлеуметтік мәні бірінгі орынға шыға бастаған. Еңбек өзінің жекелікерекшеліктерінің маңызын жоғалтпай, әрбір жеке ерекшеліктердің әлеуметтік маңызын білдіре бастаған. Еңбектегі мотивациясы тікелей еңбектегі белгілі бір қатынастардың себептерін ашады. Мотивация бұл комплексті түсінік. Ол жекелеген мотивтердің ерекшеліктерінен және олардың бірлігінен құралады. Еңбекке деген ынтаны тәжірибелік негізде зерттеу едәуір күрделі мәселе. Демек, еңбекке деген ынтаның құрылымын нақты ашып көрсету еңбектің философиялық-социологиялық мәселесі болып табылады. Мотивация адамның әлеуметтік және еңбек процесінде өзін қай дәрежеде ұстау керек екендігін анықтап береді. Ал мотивтер болса әлеуметтік-өмірлік талаптар мен тығыз байланысты болады. Мотив әрекетке түсіруші Жапон экономикасын қайта қалпына келтіру кезеңінде қолданылған.

1. Еңбекті басқарудың Американдық жүйесі ең алдымен индивидуализмді қалыптастыру, жеке абыройға көтеруге ұмтылуды күшейтсе, еңбек процесін басқарудың жапондық моделі коллективизмді, жұмысшыға ерекше көзқараспен қарау, оны асырау, сақтау идеялары басым болды. Олардың еңбек принципінде 5 түрлі талап бар: Ұйымдастыра білу, Тиянақтылық, Тазалық, Тәртіптілік, Дәстүрлік.

Америка менеджменттерінің пікірінше, өндірістің негізгі мақсаты табыс және тек қана табыс болып табылады. Басқарудың жапондық философиясы әрбір компанияның өз алдына мақсат қоюы, пайдадан нәтижеге жетуімен ерекшеленеді. Еңбектің пайдалы коэффициентін асыру проблемаларын үйренуге қызығу АҚШ-та, Жапонияда, Батыс Европада күннен-күнге күшеюде.

АҚШ-тағы еңбек туралы заң, өнеркәсіптегі қатынастар Батыстың басқа индустриалды елдерге қарағанда өзгеше тарихи жолмен қалыптасып келеді. Оның басты себебі, Америкадағы жұмыс берушілермен жұмысшылар арасында қатынас басқа елдердегідей таптар мен әлеуметтік топтардың арасындағы күресіне мүлдем ұқсамайды.

Американ жұмысшысы өзінің әлеуметтік статусын көтеруімен және жұмыста ілгері жылжуы үшін ғана емес, еңбек жағдайының жақсы болуы, медициналық қызмет көрсету, зейнетақыны жақсы төлеу үшін күреседі. Қожайының шыққан тегімен оның жекеменшік қызметшісінің әлеуметтік тектерінде айырмашылық аз болады. Жұмысшы мен жұмыс берушінің арасындағы басты айырмашылық олардың әлеуметтік жағдайында емес сонымен бірге оның ақшасының молдығында және ол ақшаны жұмсауға құқылығында. Американың тарихи ерекшелігі, сондай-ақ өнеркәсіптегі қатынастарға да ықпал етті. АҚШ-та көп уақытқа дейін жұмысшы күші, әсіресе білікті жұмысшылар жетпіспеді. Көптеген өндірістік дағдарыстар оқумен емес, еңбек процесі барысында қалыптасты. Сондықтан білікті жұмысшылар барлық жерлерде әрдайым қажет болды. Нәтижеде АҚШ-тағы жұмысшылардың жалақысы Европадағыдан жоғары. Қалалардың өсуімен өнеркәсіп тауарларына деген сұраныстың арта түсуі шеберхана иелерінің өндірісті кеңейту мақсатында жұмысшыларды көптеп ала бастады. Бұл шеберханалар тез арада ірі фабрикаларға айналды, ал бұл жерде жұмыс істейтін жұмысшы саны тұрақты түрде асып отырды. Жұмыс берушілер жұмысшы күші үшін күресуге мәжбүр болғандықтан жұмысшылар өздерінің еңбек жағдайларын жақсартумен жоғарғы еңбек ақыны талап етуге мүмкіндік алды.

1935 жылғы әлеуметтік қорғау жөніндегі заңмен жұмыссыздарға мемлекеттік жәрдем ақша берумен зейнетақымен қамтамасыз ету жүйесі құрылды. Әділетті еңбек жағдайын жасау жөніндегі заң жалақы мөлшерімен жұмыс күнімен ұзақ күнің белгілеп берді.

1886 жылы білікті жұмысшылардың бірнеше кәсіподақтары бірігіп, Американ Еңбек Федерациясын құрды. Олардың саны 4 жылдан кейін 500 мың адамға бірікті. Көптеген американ жұмысшылары сол кезде революциялық қозғалысқа тартылған Европа жұмысшылары сияқты қоғамдық жүйені негізін бұзуды ойламады керісінше жұмыс жағдайын реформалауды көздеді. Оларды өз отбасының күнделікті проблемалары толғандырды. Американ Еңбек Федерациясы жұмысшылардың проблемасына өз қырынан жауап берді. Кәсіподақ жалақыны көтеруді, жұмыс күнің қысқартуды талап етті. Сонымен бірге түскен пайданын бір бөлігін бөлісуге ұмтылды.

1983 жылы американдықтардың 70% жекеменшік компания немесе мемлекет тарапынан денсаулықтарын қауіпсіздендіру мүмкіндіктерге ие болды, 67% жұмыссыздар жұмыссыздыққа байланысты жәрдем ақшалар алды. Бірқатар өндіріс салаларында еңбек келісім шарттарын жасауға компаниялардың өздері мүдделі болды. Бұл компаниялар жақсы қызметшілерін бәсекелес компанияларға ауысып кетпес үшін жасады. Әсіресе озық технологияны кеңінен енгізіп отырған өнеркәсіппен бизнес саласында ашық мәселе болды. Көптеген компаниялар жоғары білікті мамандарды сақтап қалуға бағытталған шараларды кәсіподақтардың араласуынсыз өздері шепіті. Олар бұған мамандардың материалдық және еңбек ету жағдайларын жақсарту арқышы қол жеткізді. Көптеген ірі коорпарациялар өздерінің білікті мамандарын түскен пайданы бөлісуге қатыстыра отырып, келешекте жалақымен қамтамасыз етіп барлық әлеуметтік, мәдени шараларды қамтамасыз етуде. Біздің уақытымызда әрбір маманның қылмыскер емес, оларға қаржылай көмек басқада игіліктерді жасауға уәде беріп, басқа компаниялардың тандаулы мамандарын өзіне тартау үшін арнаулы агенттерді ұстайды.

50-ші жылдары еңбек мотивациялары проблемаларына қызығу тек қана ұлттық негізде ғана емес, халықаралық ұйымдарда да (соның ішінде БҰҰ-дың жанындағы халықаралық еңбекті ұйымдастыру бөлімінде де) талқылана бастады. Түрлі ұйымдар мен компаниялардың ұсынысымен төменгі және орта буынды басқарудағы нағамдар қатынасын өнері оқытыла бастады. Бұл оқытудың негізгі мақсаты мастерлерді, цех басшыларын т.б. категориядағы басқарушыларды дер кезінде түрлі жағдайларға баға беруге (забастовкаларға, митингілердің алдын алу және оларға дұрыс қатынаста болуға) үйретілді. 50-ші жылдарда мұндай оқу 72 процент Америка фирмаларында өткізілді.

Адамдардың арасындағы қатынастардың гүлдену дәуірі 50-ші жылдардың 2-ші жартысы мен 60-шы жылдардың орталарына дейін созылды [2.55.]. Бұл кезеңдерде кең көлемде өндірісті гуманитарландыру үстемдік етті.

Яғни жұмыстағы жетістік нан мен шайға байланысты ғана болмай оның қауіпсіздігі, жұмысқа деген сеніміне де байланысты еді (бұл жағдайды әкімшілік қамтамасыз ету керек болды). 60-шы жылдардың екінші жарымынан бастап надамдар арасындағы қатынастардың әлеуметтік жемісіне қызығу бәсеңдеді, себебі ол жұмысшыларды рухани өмірден алшақтатты, еңбек өнімділігінің өсуіне жәрдем бере алмады. Ал 70-ші жылдарға келіп өндірістің өнімділігін асыру негізінде адам өмірінің сапасын жақсарту мәселелеріне қызығу күшейді: АҚДІ-та бұл еңбекті гуманитарландыру деген жалпы атпен аталды. Оның проблемаларын шешуге денсаулық сақтау, оқу-ағарту, әлеуметтік қамсыздандыру министрліктерінің мамандары да жұмылдырылды. Олардың қорытындылары төмендегідей: еңбектің гуманитарлығы ең алдымен еңбек жағдайын нақты түрде жақсарту, жалақының әділетті болуын қамтамасыз ету, еңбекті ынталандыруда жеке түрде коллектив тәсілдерін пайдалануға байланысты болды.

70-80 жылдардағы ғылыми-техникалық революцияның әсері еңбек қатынастарындағы жаңа концепцияларды өмірге келтірді. Бұл концепциялардың негізі: психология, социология, ғылыми зерттеулерінде ерекше болды. Зерттеулердегі негізгі бағыт-техника мен технологиядағы ерекшеліктермен еңбек өнімділігі проблемаларының өзара байланысына анализ жасау болды. Осы негізде сол кезеңдегі еңбекті ұйымдастырудың формасы ретінде Жапонияның қайдағын системасы тұрды. Бұл системаның негізгі белгісі-осы еңбек жағдайы мен оған жалақы төлеуді, фирмалармен оның әрбір қызметшісі бір деңгейде деп қараумен ерекшеленеді, яғни Жапонияда еңбек ортасын (жағдайы) өмірге келді.

Бұл концепцияның белгілейтін мотивтері мен жоғары еңбек өнімділігін қамтамасыз ететін стимулдар төмендегідей: жұмыспен қамтамасыз етуге кепілдік және қызметі бойынша жоғарылау мүмкіндігі, жалақы, еңбек жағдайы, еңбек мазмұны, мәні, коллективтегі ішкі орта, басқарушылар мен жұмысшылар арасындағы қатынас.

Бұлардың арқайсысына тоқталамыз:

Жұмыспен қамтамасыз етуге кепілдік және қызмет бабы бойынша жоғарылау мүмкіндігі. Жапония басқаруында ең бір көңіл бөлетін жағы жұмысшыны тандау, оларды оқыту және фирмаға берілгендік рухында тәрбиелеу, әрдайым олардың білімін асыру болып табылады. Осы жұмыстар арқылы жұмысшылардың оқуы мен білімін жетілдіруге кепілдік берілген. Жапон жұмысшылары мен қызметкерлері демалысқа өте кем шығады. Сондықтан Жапониядағы прогулдар коэффициенті 0,8-1,6 процентті көрсетеді. Бұл көрсеткіштің басқа мемлекеттерден елеулі дәрежеде айырмашылықтары бар [3.98.]. Компанияға өзін көрсету үшін көптеген жапондық жұмысшылар толық белгіленген еңбек демалысын да пайдаланбайды. Жапон жұмысшылары ешқандай қарсылықсыз қосымша тапсырмаларды да орындайды. Себебі олар фирма алдындағы жауапкершілікті терең сезінеді және тәртіпті бұзып қоюдан қорқады. Бұл жерде жұмысшының материалдық қызығуы емес оның өмір бойы жұмыспен қамтамасыз етілуіне кепілдік берілген. Міне бұл жағдайды біз әруақытта марксистік классикалық жағдайда түсініп келген, жалдамалы жұмысшыны қанау деп түсінуіміз мүмкін бе? Әрине жоқ. Бұл жерде фирманың игілігімен бірге өндірістік игіліктерде байланысып жатыр. Жапон жұмысшысы фирмамен өмірлік жұмыспен қамтамасыз етілумен бірге өзінің өмірлік дәрежесінің өсуі, интеллектуалдық қабілетінің өсуі, балаларының оқуы да келісім-шартта белгіленген болады. Басқаша айтқанда фирма мен жұмысшы бір организм сияқты. Мұны жапондықтардың өздері толық қанағаттану мен айтқанындай, жұмыс орны олардың екінші үйлерің. Сондықтан мұндай еңбекті ескі типтегі жалдамалы жұмысшыдан толығымен ажыратып қарау керек. Сонымен қатар фирма мен жұмысшының арасында жасалатын келісім-шарт әрбір екі

жақтың өзара келісімі нәтижесінде, жұмысшының еркін кәсіп таңдауы, еркін жалдануы негізінде болады. Мұндай жағдайда фирма заң белгілеп берген жұмысшының правосы мен еркіндігін қамтамасыз етуге мәжбүр болады. Ал жұмысшы бұған өз еңбегімен, борышын орындаумен жауап береді. Мысалы, SONY фирмасының негізгі ұстанған саясаты - қызметкерлерге жанұясының бір мүшесі ретінде қарайды [4.24.]. Дәл осындай еңбек процесі Швеция мемлекетінде де іске асырылған.

Нарықтық экономикаға көшу жағдайында еңбек базары жұмысшы күшіне байланысты талаптың еркін болуын соған байланысты жұмыссыздардың өмірге келуі объективті жағдай болады. Бұл процестің алдынала отырып республиканың демографиялық жағдайын ескеріп дәстүрлік негіздерді жүзеге асыру, әрбір жұмысшының өмір бойы жұмыспен қамтамасыз ету құрылымдарын жасау мүмкіндігін береді. Өмір бойы жұмыспен қамтамасыз ету құрылымын Қазақстанда да жүзеге асыру қажет. Қызмет бабымен көтерілу мүмкіндігі де жұмысшыларды еңбекке үмтылдырушы негізгі мотивтердің бірі болып табылады. Қазіргі кезге дейін реакциялық деп аталып келген буржуазиялық әдебиеттерде бұл мотивтің еңбек өнімділігін, сапасын, көлемінің өсуіндегі мәніне көбірек көңіл бөлінген. АҚШ-тың ірі ғалымдары Г.Тоси мен С.Кэрлдардың 1973 жылы Нью-Йоркта басып шығарылған менеджмент мәселелеріне арналған үлкен шығармаларында мансап дәрежесін қызмет бабымен көтеруге лайықты болған қызметшілерді таңдап алу, олардың білімдерін жетілдіріп отырудың жоспарын жасап шығу мәселелеріне үлкен бір бөлімі ажыратылған. Қызмет бабымен көтерілу адамға тән болған индивидуалистік сезімдерді дамытуға қызмет етеді. Әділеттілік негізінен жүзеге асырылатын бұл мотив әрбір адамды алға үмтылуға, коллективтің көңіліне ұнауға, еңбекте, күнделікті өмірде, семьяда, жолдастары арасында өзінің жағымды жақтарымен ерекшеленіп тұру сезімдерін оятады. Себебі әрбір адам бойында жеке эгоизм бар. Бұл эгоистік процесс жойылмас мүмкіндіктерге ие. Оның жағымды жақтарын тану және пайдалануда қызмет бабымен көтерілу мотиві үлкен роль атқарады. Бұл, әрине, кәсіпорында жұмысшының қызметіне қарап көтерілуі саясаты болып табылады. Жай жұмысшыдан белгілі бір лауазымға дейін сайлану негізгі принцип болуы керек. Жұмысшыны жоғары лауазымға таңдау тек қана оның атқарған жұмысының нәтижесі немесе оның стажы жасына ғана емес, сонымен бірге оның қабілетіне де ерекше көңіл бөлу қажет. Жоғары лауазымға кандидаттар кәсіпорынның өз ішінен тандалады, кей уақыттарда қажет болса сырттан шақыруы ұйымдастыру керек.

Жалақы. Еңбектің мазмұны мен жағдайы.

Жапония жұмысшыларының еңбек активтілігінің басқа бір мотиві-еңбек стажын есепке алу және соған байланысты жалақы төлеу болып табылады. Жұмысшының атқарған жұмысының сапасы немесе оның қабілетіне қарамай үлкен жастағылар жоғары мөлшердегі жалақы алады. Осындай процеске барлық дамыған мемлекеттер ерекше мотив ретінде қарайды. Бұл біріншіден жұмыстарын құрметтесе және жұмысшыны өнімді еңбекке ынталандырса, екінші жағынан келешекке деген үмітін күшейтеді. Сол себепті бір жерде істейтін жас жұмысшыларды осы үлгілі іске үмтылдырушы мотив қызметін атқарады. Жұмысшы компанияда қанша көп жұмыс істесе сонша көп жалақы алады. Егер де басқа компанияға ауысса жұмысшы еңбек стажынан айырылады. Демек еңбек стажы бір фирманың, компанияның көлемінде ғана күшке ие. Бірақ жасы мен стажынан қандай екендігіне қарамай соңғы кездерде жапон компаниялары еңбек ету дағдысының сай келетіндігін де есепке алып отыр. Бұл қазіргі дамудың қажетті талабы. Мұндай система кескінді түрде небазистің жалақы төлеуді кемітуде. Бірақ осыған байланысты негізде жұмыстың жеке-дара жағының тиісті бөлімі артуда. Тез қарқынмен нтабыстарды бөлуң системасы кең қанат жайып келе жатыр. Бл жерде еңбекке ақы төлеу дәрежесі кәсіпорынға түскен пайдаға байланысты. Кадрларды басқарудың қазіргі басқышының ерекшелігі мынада: еңбектің мазмұнын байыту шаралары системасы және ол жердегі

жұмысшылардың басқаруға қатысу мүмкіндігінің жасалуында. Басқаруға қатысудың негізгі методы өзін-өзі басқару топтары болып табылады. (Мысалы: сапа кружогы). Бұл топтарда Жапонияда бүкіл жұмысшы күшінің 90 проценті қатысуда. Ең алғаш бұл кружоктар цехтардағы товар сапаларын бақылау мақсатында құрылған еді. Қазіргі кезде сапа кружогы және басқалар фирмалардың сенім құралы, оның қызметіндегі жауапкершілікті арттыру құралы сипатында бағалануда. Бұл кіші топтар арқылы Жапония басқарушылары өздерінің уәкілдіктерін цех дәрежесіне беруде, өндірістің табысты болуы үшін бригадирлердің жауапкершілігі артады. Сонымен бірге қызметкерлердің инициативасын арттырудың басқа да формалары бар. Бұлар нпкір, ұсыныстар деген белгілі дәптерге енеді. Басқару, сапа кружогы кәсіпорынның мақсаты және оның базардағы жағдайын белгілеумен байланысты. Халықты әлеуметтік қорғау дәрежесін жақсарту үшін Қазақстан Республикасында да біршама игі жұмыстар жасалынған. Мысалы: халықты әлеуметтік қорғау бойынша жүргізілген өкіметтің іс-шаралары нәтижесінде бұрынғы одақ құрамындағы басқа мемлекеттермен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері бар. Республика бойынша әлеуметтік қорғау саясаты өз ішіне төмендегідей компоненттерді жүзеге асыру қажет.

1. Кедейлікке жол бермеу саясаты (яғни жұмысшылардың нақты табыстарын асыру).

2. Жұмысқа жарамсыздарды барлық жағынан қолдап қуаттауға бағытталған саясат.

3. Жұмыс орнын жоғалтқандарды, жұмысқа орналастыруға жәрдем беру мақсатында құрылған жұмыспен қамтамасыз ету саясаты. (Еңбек биржалары). Бұл саясатты жүзеге асыруда еңбек, әлеуметтік қамсыздандыру және қаржы министрліктері сонымен қатар пенсия, әлеуметтік қорғау, еңбек биржаларының нақты қызмет көрсетуі ескеріліп отыр.

Коллективтегі ішкі орта. Басқарушылар мен жұмысшылар арасындағы қатынас.

Жапонияның Кайдзей системасында психологиялық-рухани орта негізгі болып есептеледі. Оның жетістігін қамтамасыз ету үшін басқарушылар мен жұмысшылар арасында интенсивті байланыс бар. Жапонияда қарым-қатынастың бірнеше системасы бар: ресми кездесулер, таңертеңгі митингілер, цех жиналыстары т.б. Сондықтан ондағы коорпарациялар мен фирмаларда жиі-жиі жаңа заводтарды ашу рәсімін мереке ретінде өткізу әдеті де бар. Сонымен бірге, жаңа жылдың басталуы, өмір бойы жұмыс істеген жұмысшылардың мерей тойлары, спорттық кездесулер, туристік саяхаттар т.б. Жапон басқарушысы және оның қол астындағы жұмысшылары жалпы тамақтану корпусынан, дем алу орындарын бірге пайдаланады. Бұлардың барлығы жұмысшылар арасында теңдік сезімін оятады. Басқарушы мен корпорациялардың арасында берік байланысты қамтамасыз етеді.

Еңбек ресурстарын басқарудың жапониялық және американдық құрылымдарын талдау жасасақ, олардың ортасындағы жалпылама жақтарын көруге болады. Бұл екі мемлекетте де негізгі мақсат өндірістің өнімін арттыруға қаратылған. Мұндай жетістіктерге жету үшін Жапония коорпарациялары американдық кадрларды таңдау, басқару, жалақы системасының нәтижесін арттыру және қызметкерлерді аттестациядан өткізу формаларын пайдаланады. Бірақ олардың ортасында айырмашылықтар да бар. Жапонияның кәсіпорындарында компанияға берілгендік стимулдары басымдау.

Біз Америка мен Жапониядағы мұндай еңбекті ұйымдастыру тәсілін және еңбек мотивтерінің ерекшеліктерін Қазақстан Республикасында да ендіру қажет деп есептейміз. Енді еңбек белсенділігі мотивтерінің республикамыздың қазіргі даму жағдайларындағы барысына талдау жасаймыз. Социологиялық зерттеулерде Еңбек белсенділігінің мотивтері не? деген сұрауға төмендегідей жауаптар алынды: Жақсы жалақы алу және әл-ауқатты тұрмысқа деушілер 70 проценттен 98 процентке дейін болды. Осындай сұрау 1998 жылы берілгенде көрсеткіштер бүтіндей басқаша болған еді. Себебі бұл сұрауға жауап бергендер сол кезде партия, әкімшілік, коммунистік идеологияның күшінен қорыққандықтан

ақиқатты айтпаған. Накты есептер бойынша семьядағы әр адамның басына орташа табыс 2600-2800 немесе 2800-3600 теңге болған өз еңбегіңізден толық қанағаттанудың қайсы формасын тандар едіңіз? деген сұрауға 30-40 процент сұралғандар рухани формасын көрсеткен. Ғалымдарымыз осы мәселенің көптеген жақтары туралы ойланып, қорытынды жасаулары қажет. Сұралғандар кәсібін, өнерін, шеберлігін, практикада қолдануға үмтылыстарын ерекше атап өткен. Әсіресе зиялылар 78,3 процент, колхозшылар 69,9 процент, құрылысшылар 71,1 процент, өнеркәсіп жұмысшылары 68,3 процент жоғары дәрежеде көрсеткен.

Еңбекке үмтылдырушы себептердің бірі-шығармашылық мүмкіндіктерін жүзеге асыруды қалауы болып табылады. Социологиялық талдау көрсеткеніндей мұны әсіресе зиялылар жоғары бағалайды. (84,6 %). Себебі сұралған зиялылардың көпшілігі шығармашылық жұмыспен шұғылданушылар. Әрине бұл табиғи құбылыс. Ұзақ жылдар бойы шикізат базасы мен қайта өндіруші аймақ болып келген Қазақстанның өнеркәсібі біржақпама, нашар дамығандығы және білікті, тәжірибелі кадр дайындауға көңіл бөлмегендігі (Россия тек қана орыс тілі мамандарын дайындауды өз міндетіне алған болатын) өнеркәсіп өндірісті жаңа техникамен қамтамасыз ету т.б. мұның объективті және субъективті себептері болып табылады. Ал ауышды жерде жасайтындардың көрсеткіші өте томен. (14,1 %) Демек әлі де, өнеркәсіп орнында да, құрылыс мекемелерінде де еңбектің шығармашылығы үшін (өнертапқыштық және жаңашылдық, құрал жабдықтар мен станоктарды істету механизмін жетілдіру, қол еңбегін жеңілдетуге деген) мүмкіндіктері жеткіліксіз. Арендатор оны жоғары бағалайды (48,5 %). Еңбек ету процесін қабілет арттыру мен байланыстырушылар көбірек өнеркәсіп жұмысшыларында 62,1 процент арендаторларда 68,3 процент, жеке меншік иелерінде 74,4 процент кездеседі. Не себептен сұралған колхозшылардың қалған бөлігі (29,3%) байлық арттыруды қаламайды. Біз мұның себебін төмендегідей түсіндіреміз: әрине ауылды жерде жасайтындар үшін де байлықтың көп болтаны жақсы. Бірақ бұрынғы өдет бойынша санамыздағы бай және кедей деген сөздерге қате сипаттама беру басым. Ал енді еңбекке үмтылдырушы жағдайлар туралы сұрауға келсек, онда рухани талап болғандықтан деген жауап вариантына сұралғандардың көпшілігі зиялылардың арасында кездеседі. (62,4 %). Өнеркәсіп пен құрылыс жұмысшылары арасында 43,4-38,1 % тура келіп отыр. Демек, өндірісте істейтіндердің арасында рухани талап жоғары дәрежені көрсетіп отыр. Әрбір адам өзін сол халықтың бір өкілі екендігін сезінгенде ғана, ол халық туралы ойлап еңбек етіп жасағанда тана рухани өмірімен ұштасады. Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізуі халқының қайта түрленуі, өз еңбегінің нәтижелеріне ризашылық сезімінің күшеюі еңбектің рухани өмірімен бірте-бірте тұтасып келе жатқандығын көрсетеді. Сұралғандардың негізгі бөлімі еңбектің мотиві ретінде халық, қоғам алдындағы борышын көрсеткен. Бұлар 60 проценттен астам. Халқымыз республиканың қазіргі дамуын қолдап-қуаттай отырып қоғам алдындағы борышын жоғары қояды. Еңбектегі руханилық күшті, терең ойлы санаға, батышдыққа негізделуі қажет. Яғни тәуелсіздіктің тұрақтылығын, оның даму жолдарын әрбір адам өз еңбегімен, үмтылысымен жасайды деген сөз.

Еңбек етудің тағы да бір негізгі себептерінің бірі-сұралғандардың көпшілігі атап өткеніндей, адамдардың бір-бірімен жақсы қарым-қатынаста, қамқорлықта болуы болып табылады. Бұл жағдай өнеркәсіпте 71,3 процент, колхозшыларда 77,3 процент. Қорыта айтқанда, адам еңбегі қоғам еңбегімен өзара қарым-қатынаста болады. Әрбір адам, қоғам мүшесі, оны (жұмысты) істеушілер жүрегімен сезінеді. Сонымен қатар өзіндік ұлттық ерекшеліктері де бар. Мұны өнеркәсіппен ауыл тұрғындарының жауаптарынан көруге болады. Адамдардан бөлектеніп жұмыс істеу-жалпы еңбектен ажырап қалумен тең. Мұны еңбекші халық жақсы біледі. Бұған дәлел болу үшін төмендегідей жағдайға көңіл бөлеміз. Сұралғандардың көпшілігі қадірлеуді, құрметке бөленуді негізгі мотивтердің бірі деп есептейді. Әсіресе жұмысшылар 81 процент, зиялылар 87,4 процент, колхозшылар 86,3

процент көрсеткен. Яғни еңбек коллективі жағынан жұмысшыны құрмет етуі, оның қадірін білу көпшілікті қызықтыратын жағы. Бірақ сұрауға жауап бергендердің негізгі бөлімі (әсіресе сауда қызметкерлері 1,2 процент, жеке меншік иесі 0,2 процент, арендатор 5,4 процент, колхозшылар 13,7 процент) газета мен теледидарға шығуды жақсы көрмейді. Олар үшін негізгі мотив бұл емес. Мұндай мотивті қолдау зиялылар арасында 46,9 процент кездеседі. Өнеркәсіп пен құрылыс саласындағы жұмысшылар мен колхозшылар да бұл көрсеткіш 13-28 проценттің ортасында кездеседі. Яғни олар үшін де бұл негізгі мотив емес. Бірақ бұл жерде халқымызға тән болған кішіпейілділік, ұялшақтық сезімдер белгілі дәрежеде сұралушыларға әсерін тигізген. Анкетадағы адамның рухани дүниесін көрсетуші, өмірден еңбек арқылы рақаттануды бейнелеуші жауап варианты еңбекті сүю және еңбектен сүйсіну еді. Бұған төмендегідей жауаптар алынды: сұралған өнеркәсіп және құрылыс жұмысшыларында 78,5-75,5 процент, колхозшыларда 73,1 процент арендаторларда 81,1 процент, зиялыларда 69,3 процент, жеке меншік иесінде 69,7 процент, сауда қызметкерлерінде 49,5 процент еді. Еңбекті сүю, еңбектен сүйсінудің жоғарғы дәрежесі, еңбек мазмұнының, жұмысшы тарапынан сезіліп қанағаттанғандығын көрсетеді.

Еңбек етуді міндет, тіршілік құралы немесе жақсы тұрмыс негізі деп қана қоймай, сонымен қатар, ұлттық дәстүр сипатында баға беру де кездесіп отыр. Мысалы: сұралған колхозшылардың 89,9 проценті, зиялылардың 74,8 проценті, өнеркәсіп пен құрылыс жұмысшыларының 69,1 - 71,1 процент! еңбекті ұлттық дәстүр сипатында көрсеткен. Ал арендатор, сауда қызметкерлері, жеке меншік иелері 50,1 - 60,2 проценті негізгі дәстүр деп есептейді. Жалпы еңбек ету, белгілі бір жұмыспен шұғылдану, дәстүр ретінде бағалануы қазақ халқының еңбексүйгіштігін көрсетеді. Қорыта айтқанда, еңбек мотивтері көп жақты. Ол адам белсенділігінің түрлі жақтарымен байланысты. Қазіргі Қазақстанның нарықтық экономикаға өтпелі кезеңінде осындай социологиялық зерттеулердің маңызы зор деп есептейміз [5.56-57.].

Жоғарыдағы көрсетілгендей, қалай істесем-бұл менің жеке шаруам деушілер сауда қызметкерлерінде, арендаторларда, зиялыларда, тұрмыстық қажетті өтеу саласындағы жұмысшыларда жоғары дәрежеде болып отыр. Мұның басты себебі, біздіңше өнеркәсіп пен құрылыс жұмысшылары, колхозшыларға қарағанда жоғарыдағы салада істейтін жұмысшылар еркін еңбекке негізделгендер деп айтуға болады. Сонымен бірге, жасыратыны жоқ олар қазіргі қиыншылық кезеңді пайдаланып тегін, қосымша табыстарды иемденіп отыр. Еңбекті қоғамдық борыш деушілер ауылды жерлерде жұмыс істеушілерде, өнеркәсіп жұмысшыларында, арендаторларда біршама жоғары. Алдыңғы екеуі бір рамкаға салынған еңбек яғни мемлекет пен қоғам ортасындағы еңбекпен байланысты болса, кейінгісінде жаңа арендалық қатынастар ол салада істеушілерде де жаңаша көңіл, өз жұмысына қызығу игіліктердің басымдылығы-қоғамдық борыш дәрежесіне көтеруде. Жақсы жалақы төлеген еңбекті қолдаушылар көпшілікті қызықтырады. Демек, материалдық игілік негізгі деп есептеліп келе жатқандығы әр дайым есте болуы қажет. Сұрауларға қатынасқандардың көпшілігі еңбек адамдарға пайда келтірсе, жұмыстың нәтижелерінен пайдаланатын болса-еңбекке жақсы қатынастардың қалыптасуын дәлелдеген. Қорыта айтқанда жақсы жалақы төленген, материалдық игіліктермен қамтамасыз етілген жерлерде адамдар еңбекке саналы және дұрыс қатынаста болуда.

Жұмысшылармен алып барылған сұхбаттар да олардың барлығы үшін жұмыс істеу себебі, мотиві материалдық жағынан қамтамасыз етілуі, семьясын асырау болып табылады. Бұл процесс Қазақстан халықтары семьяларының молшылық үшін қызмет етіп жатқандығын көрсетеді. Екінші жағынан болса, еңбек етудің адамгершілік рухани себептеріне кем көңіл бөлінетіндігі көрініп отыр. Сондықтан, әрбір еңбек ұжымында еңбекке ұмтылдырушы, жұмысқа жұмылдырушы себеп тек қана материалдық қамтамасыз

етуде емес, сонымен қатар, қоғам, халық игіліктері, мемлекеттің дамуы үшін жұмыс атқарып жатқандығын әрбір адам сезіну мүмкіндіктерін жасау қажет.

Экономист, философ, социолог, психолог, педагог, физиолог ғалымдар біріге отырып еңбек мотивтері сияқты көп қырлы мәселені республикамыздың барлық облыстарында зерттеп шығуы қажет. Сонда олар еңбек мотивтерін зерттеумен бірге жұмысшының өмірлік позициясын, тұрмыс жағдайын, мақсат тілектерін үйренуі ұғынуы мүмкін. Жиналған материалдардың негізінде еңбекті жеңілдетуге, жақсартуға бағытталған қызмет етуші қорытындыларын салыстыру қажет. Бұл- қазіргі күннің ерекше қоғамдық-экономикалық, саяси және рухани талабы болып отыр.

Әдебиеттер:

- [1] Абу Али Ибн Сино. Канон врачебной науки. Ташкент, 1996.29-30-беттер.
- [2] Taylor W. The Principles of Scientific Management. N.Y.1947. Трудовая активность мотивация и стимулы. Л., 1991, 55-беттер.
- [3] Как работает японские предприятия. М., Экономика, 1989, 98-бет.
- [4] Заман-Қазақстан газеті // SONY: Жетістіктің сыры неде?. 2-9 көкек.1999. 24-бет.
- [5] Ертаев, М.А. Еңбек және еңбекке жаңаша қатынастардың әлеуметтік мәні. //Социология ғыл.канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған авторефераты, Түркістан, 2000. 19-20 беттер.

FTAMP 02.71.00

АРАБ ЕЛДЕРІНДЕГІ ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖАҢҒЫРУ ЖӘНЕ АДАМИ ӘЛЕУЕТТІ ДАМУЫНДАҒЫ МҰХАММАД ӘЛ-ЖАБИРИДІҢ РӨЛІ

Есдәулет Е., Жамашев А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Аңдатпа. Гуманитарлық жаңғыру және адамиәлеуетті дамыту мәселесі әр уақытта өзекті тақырыптар қатарынан түспек емес. Бұл мәселеге қатысты зерттеулер елімізде аз көтеріліп жүрген жоқ. Мақаламызда бұл мәселеге қатысты араб елдеріндегі тәжірибелерді қозғадық. Араб елдеріндегі адами әлеуеттің әлсіреуі, құндылықтар мен басымдықтардың өзгеруі күн тәртібіндегі күрделі жайттардан. Мақала барысында гуманитарлық жаңғыру және адами әлеуетті дамыту туралы концепцияның қалыптасуына үлкен үлес қосқан, оның жан-жақты ашықталуына себеп болған марокколық ойшыл Мұхаммад Абидәл-Жабири жөнінде сөз қозғалды. М.Жабиридің өмірбаянымен танысу оның тұлға ретінде қалыптасуына, философиялық көзқарастарының ерекшеліктерін түсінуге көмектеседі.

Мұхаммад Жабири Арабақылын сынап отырып, адами әлеуеттің құлдырауының төңірегінде көптеген еңбектер қалдырған. Оның ішінде «Араб ақылынасын» атты 4 томдық еңбегі осы тақырыпта басқа ойшылдардың қалам тартуына негіз болды. Мысалы, оның сириялық әріптесі аталмыш еңбегіне 5 томнан тұратын сын жазған. Осылай жалғаса келе қазіргі уақытқа дейін «Араб ақылы» тақырыбында елуге жуық кітап жазылған. Мақала ішінде осы кітаптардың бірқатарының авторлары мен атаулары берілген. Бұл мақала гуманитарлық жаңғыруды іздеуді жаңа қырынан зерттелуіне жол ашумен қатар, оның өзекті мәселелері мен тұлғаларынан хабардар етеді деген сенімдеміз.

Кілт сөздер: гуманитарлық жаңғыру, адами әлеует, араб елдері; гуманитарная модернизация, человеческий потенциал, арабские страны; humanitarian modernization, human development, arab countries.

Кіріспе. Гуманитарлық жаңғыру және адами әлеуетті дамыту мәселелерін қозғап жүрген ғалымдар саны аз емес. Алайда еліміздегі шетелдегі бұл алаңның негізгі тұлғалары және олардың еңбектері жайында қазақ тіліндегі мәлімет аз. Осы орайда қазіргі араб

елдеріндегі интеллектуалды жағдайдың жай-күйінен хабардар ету мақсатында осы алаңның ірі тұлғаларының бірін үлгі ретінде ала отырып, оның жеке өмірімен таныстыруды жөн санадық.

Араб елдерінде бұл мәселеге қатысты тақырыптар жиынтығы ретінде қазіргі уақытта ең көп көтерген мәселелердің бірі – Араб ақылы концепциясы болып табылады. Оның қалыптасуына үлкен еңбегі сіңген ойшыл – Мұхаммад Жабири. Оның философиялық көзқарастарынаша түсуді көздей отырып еңбектеріне шолу жалпы шолу жасамақпыз. Одан кейінгі кезекте оның ең танымал еңбегіне талдау жасайтын боламыз. Айтылған ойлары бір жақты қарастырылмауы үшін оған қарсы шығып сын айтқан философтардың бір қатарына тоқталатын боламыз. Талқыланатын тақырыпқа қызығушылық білдірушілердің назарына 30-ға жуық басқа авторлардың еңбектері ұсынылатын болады.

Зерттеудің әдіснамасы. Қазіргі уақытта Ислам философиясы көптеген өзекті мәселелерді көтеруде. Алайда Ислам философиясы жөнінде әңгіме қозғалғанда тек Орта ғасыр философтары ғана тілге тие кетіледі. Одан кейінгі кезеңдегі философтар мен олардың еңбектері көбінесе назардан таса қалып жатады. Осы оқылықтың орнын толтыру мақсатында қазіргі Ислам философиясының ең көп көтерген мәселелерінің біріне тоқтала отырып, осы тақырыпты көтерген тұлғалармен таныспақпыз. Қазіргі Ислам философиясында жиі қозғалған тақырыптардың негізгісі ретінде «Араб ақылы» деген атаумен танымал толық қанды концепцияға айналып отырған мәселені көтермекпіз. Ислам философиясының қазіргі уақыттағы ойшылдарының бірін негізге ала отырып, оның жалпы жағдайына сарапама жасау -мақаламызда қолданылған басты әдіс болып табылады.

Марокколық ойшыл - Мұхаммад Абид әл-Жабири.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазіргі уақытқа дейін Ислам философиясында өте тың әрі өзекті тақырыптарға қалам түртілуде. Сол философтардың ішіндегі ең атақтыларының бірі ретінде мароккалық ойшыл Мұхаммад Абид әл-Жабиридің алар орны ерекше. (Абдулазиз ал-Уахиби, 2013)

Мұхаммад Жабирге көп әсер еткен тұлғалардың бірі – Мұхаммад Фараж есімді жергілікті имам. Ол Мароккодағы отан үшін күрескен, діни және мәдени жаңаруды үндеуші новатор еді. Жабири он жасына жетер-жетпес шағынан бастап ұстазы Мұхаммад Фараждың мешіттегі екінті намазынан кейінгі дәрістеріне үзбей қатысады. Имам Мұхаммад Фараж осы уақытта отандық дербес мектеп ашу мәселесін көтереді. Нәтижесінде мақсатына жетіп, Білім министрлігінен француз оқу жүйесіне бағынбайтын дербес бағдарламамен оқытатын мектеп ашуға рұқсат алады. Бұл мектепті отаншылдар қозғалысы қолға алып, жаңа үлгідегі араб тілді мектеп ашылады. Заманауи жаңа мектеп француз мектептерімен бірдей болғандықтан, Жабири осы мектепке ауысып, 1949 жылы бастауыш мектепті бітіреді. (Мұхаммад Жабири, 1997: 120)

Мұхаммад V университетінде 1967 жылы философия бойынша магистрлік диссертациясын, ал 1970 жылы докторлығын қорғайды. (Хусейн Идриси, 2016: 22) Еңбек жолын бастауыш сынып мұғалімдігінен бастап, кейіннен өзі оқыған университеттің философия пәні ұстазы ретінде жалғастырады. Кейінірек Араб демократия ұйымына мүше болуы арқылы саяси мәселелерге белсенді араласа бастайды.

Мұхаммад Абид Жабири үйленген, 4 баласы бар. Ол Марокконың Дарул-Байда атты елді мекенінде ұзаққа созылған аурудан кейін 2010 жылы мамыр айының 3-і күні қайтыс болды. (aljabriabed.net)

Ғылыми өмірі. Мұхаммад Жабири ғылыми өмірге жастайынан кірісті. Ол көптеген газет-журнал редакциясында жұмыс істей жүріп, көптеген тақырыптарда қалам тартты. Сонымен қатар білім беру, ағартушылық саласына да зор үлес қосты. Тарқатып айтар болсақ, 1953 жылдан бастауыш сынып мұғалімі болудан бастаған ол 1957 жылы «Ғылым» газетіне жұмысқа орналасады. 1957-1958 оқу жылында Сирияға, Дамаскке барып білім

алады. (Хусейн Идриси, 2016: 21) Қайта оралған соң газеттегі қызметін жалғастырады. 1958 оқу жылынан бастап әдебиет факультеті философия бөліміне оқуға түсуімен қатар, «Лирмитаж» атты колледжде директордың міндетін атқарушы болып жұмысқа орналасады.

1960 жылы болашақ философ Сарбон университетіне оқуға түсу мақсатында Францияға сапар шегеді. Алайда бірнеше себепке байланысты райынан бас тартады. 1962 жылы университет бітірген соң бірден білім беру саласына ауысып, жоғары сынып мұғалімі болып орналасады. Сонымен қатар сол жылы аспирантураға оқуға түсіп, білім алуын жалғастырады. 1965 жылы Касабланка қалалық жоғарғы мектептің директорының міндетін атқарушы болып тағайындалады. (Мұхаммад Жабири, 1997: 175)

1966 жылы Ахмат Саттати және Мұстафа әл-Амрилермен бірігіп Философия дәрістері атты университет студенттеріне арналған екі бөлімнен тұратын оқулық жазады. Бірінші бөлімі ахлақ (этика) пен метафизиканы, ал екінші бөлімі ғылым методологиясы, социология мен психологияны қамтиды. Бұдан кейінгі жылы «Ислам ой-пікірі және жазылған (дайын) еңбектерді зерттеу» атты кітапты жарыққа шығарады. Аталмыш екі кітап та министрлік тарапынан қолдау тауып оқулық ретінде бекітіледі.

Мұхаммад Жабири атқарған қызметінің көптігіне қарамастан, білім алудан бір сәт те қол үзген емес. 1967 жылы философия бойынша аспирантураны тамамдап, Рибат қаласындағы әдебиет факультеті философия бөлімінің ұстазы ретінде еңбек жолын жалғастырады. 1968 жылдан бастап университеттегі жұмысына қосымша Марокко бойынша жоғарғы мектептердің бақылаушы-инспекторы қызметіне тағайындалады. 1970 жылы Мұхаммад Жабири докторлық диссертациясын қорғайды. Комиссия мүшелері екі ел профессорларынан құралады: Франция және Марокко. Франциялық профессорлардан Генри Лаусун мен Руджи Орландз болса, жергілікті профессорлардан Наджиб Балади, Амжад Тарабулиси және сол уақыттағы факультет деканы Ибрахим Абу Талиб докторант Мұхаммад Жабирге докторлық дәрежесін беру жөнінде шешім шығарады. (Хусейн Идриси, 2016: 22)

1971 жылы «Ұлтшылдық және мемлекет» тақырыбындағы докторлық диссертациясы кітап болып басылып шығады. Жыл өткен сайын ғалымның қаламы ұштала түсіп, тек Марокко деңгейінде ғана емес, бүкіл араб елдерінің ортақ ойшылына айналады.

Ол иеленген марапаттар мен сыйлықтарға тоқталар болсақ, 1988 жылы құны 5 мың АҚШ долларын құрайтын ЮНЕСКО тарапынан берілетін «Бағдат» сыйлығына ие болады. Одан кейін Тунис тарапынан берілетін құны 16 мың АҚШ долларын құрайтын «Батыс Араб» сыйлығына ие болады. Бұдан басқа көптеген сый-құрметтер, марапаттар ұсынылғанымен, олардың кейбірінен бас тартқан. Солардың қатарында құны 100 мың АҚШ долларын құрайтын «Саддам Хусейн» марапаты мен Марокко мемлекеттік сыйлықтарынан бас тартады.

2006 жылы 16 қаңтар әлемдік философия күнінің құрметіне орай Жабири ЮНЕСКО-ның арнайы сыйлығымен марапатталады. Бұл марапат оның «Нақд ақл араби» (Араб санасына сын) жобасы үшін берілді. (Хусейн Идриси, 2016: 227)

Еңбектері. Мұхаммад Жабири еңбектері бірнеше негізгі тақырыптан тұрады: мәдениет, саясат, педагогика және философия. Бірақ қай еңбегі болмасын ең басты идеясы даму, қайта өрлеу мәселесі болатын. Араб-ислам әлемі қайта дамуы үшін көтерілуі тиіс ең өзекті мәселелерді көтеру және ақаулы тұстарын анықтау мен олардың емдеу жолдарын күн тәртібіне қою М.Жабиридің еңбектерінің негізі болып табылады. Сонымен қатар Араб-Ислам әлемінің құлдырауына не түрткі болды және Батыстың ықпалынан шығатын жол бар ма? деген сұрақтар да оны қатты мазалайды. Араб әлемінің зиялы қауым өкілдері халықты ойландырар деңгейде, ақылдарын өзгертер деңгейде үлкен жобалар ұсына алмай жатқаны оны қатты қынжылтады. Бұндай жоба адамдардың ақылдарын жаулап алатын

әлеуметтік-саяси бағдарлама болуы тиіс екенін дәлелдейді. Ұсынылған жобалар араб ақылын өзгерте алмауда, бұрынғы ақыл сол күйінде еш өзгеріссіз қалуда деген ойды алғы тартады. (Мухетдинов, 2017; Хасан Идриси, 2016: 27-63)

Байқағанымыздай, марокколық ойшыл өз өмірінің барлығын дерлік философияға, ғылым-білімге, оқу-ағарту ісіне, кітап жазуға арнаған. Сонымен қатар оны мұсылман үмбетінің қазіргі жағдайы және оның болашаққа қадам алысы қатты толғандырғанын көреміз. Сондықтан оның өткеніне талдау жасай отырып, оның дамуына кедергі болған жайттарды анықтауға тырысады. Ғылым саласында жеткен жетістіктері үшін көптеген жергілікті және халықаралық сылықтармен марапатталған. Ел болам десек бесігінді түзе демекші білім беру саласында белсенді қызмет атқарып, оқу жүйесін дамытуға үлкен үлес қосты. Ол тек ғылыммен ғана айналысып, қоғамдық өмірден алшақ қалған емес. Халықпен жақын араласып, мерзімдік басылымдарда жұмыс істеуі арқылы ол үнемі ел ішіндегі шешімін таппай жүрген мәселелерді көтерген. Кейбір осындай тақырыптарға қалам тартқаны үшін бірнеше рет уақытша қамауға алынады. Бірақ жазықты екеніне ешқандай айғақ табылмағандықтан барлық жолы босатылады. Ислам философиясының қайта жандануына себеп болған М.Жабири 75 жасында ұзақ уақыт сырқаттанып қайтыс болды. (aljabriabed.net)

Мұхаммад әл-Жабиридің «Араб ақылына сын» еңбегі

Автордың 4 томнан тұратын бұл еңбегі үлкен бір жоба ретінде қарастырылуы тиіс. Жоба ретінде бұл еңбек екі маңызды нәрсені қамтиды:

1. Араб-ислам мәдениеті мен дүниетанымы тарихына жаңа көзқараспен шолу жасау.

2. Араб-ислам ақылының құрылымына, оның құралдары мен құрамдас бөліктеріне сараптама жасау.

Бұл екі мәселе әрқайсысы ауқымды болғандықтан «Араб ақылына сын» еңбегінің бірінші және екінші томдарын құрап отыр. Сондықтан бірінші том «Тақуинул ақлил араби» (Араб ақылының қалыптасуы), ал екінші том «Араб ақылының құрылымы» деп аталады. Кез-келген мәдениет пен дүниетанымның қалыптасуына, яғни қандай да бір ақылдың қалыптасуына саяси-қоғамдық факторлардың әсер ететіні даусыз. Араб ақылының қалыптасуына да сондай саяси-қоғамдық күрестер әсер етті. Тіпті араб әлемі осындай саяси күрестердің алаңына айналды десек те болады. Ал кейде саяси тұрғыдан үлкен ықпалға иелік еткісі келгендер ғылым тұрғысынан да үлкен ықпалғы ие болуы керек болды. Идеологиялық теке-тірес пен эпистемологиялық келіспеушіліктер араб ақылының қалыптасуына тікелей әсер еткендіктен, оның қалыптасуына сараптама жасау барысында бұл жайттар назардан тыс қалмауы тиіс.

Мұхаммад Жабири көзқарастарының бірқатарын аша түсу мақсатында «Араб ақылына сын» еңбегінің бірінші томы саналатын «Араб ақылының қалыптасуы» кітабына қысқаша шолу жасамақпыз. Ең алдымен кітап мазмұнымен танысып, одан соң қамтылған тақырыптардың кейбіріне қысқаша тоқталатын боламыз. Бұл кітаптың мазмұны төмендегідей:

Кітаптың кіріспесінде бұл тақырыпты таңдаудағы себебін түсіндіріліп, Араб-Ислам әлемінің қазіргі жағдайына шолу жасайды.

Кітап негізгі екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Араб ақылы» ұғымына анықтама беріп, Араб түсінігіндегі заман және даму мәселесіне тоқталады. Араб мәдениетінің өркениет ретінде қалыптасқан тұсы ретінде «тадуин» яғни ғылымдардың қағазға түсу уақытын ала отырып оған бөлек тақырып арнайды.

Екінші бөлім кітаптың ауқымды бөлігін қамтиды. Бұл бөлімде кіріспе мен бірінші бөлімде келтірілген тұжырымдарға сүйене отырып, тақырыпты жан-жақты ашады. Араб-Ислам мәдениетіндегі ақылдан таса қалған жайттарды сайып келе, Исламдағы ақылдың рөліне тоқталады. Қорытынды ретінде Араб түсінігінде ғылым мен саясат жөнінде сөз

қозғап, жаңа бастау мен қайта өркендеу жайындағы ойларын ара қарай дамытып, оны түйіндейді.

Бұл еңбектің кіріспесінде автор даму және қайта өрлеу тақырыбында ой өрбітеді. Және ойлаушы құрал - ақыл жөнге салынбайынша, оның өнімі, яғни жақсы пікірдің тұмайтыны айтылады.

Бірінші бөлім негізгі түсініктер мен терминдерді нақтылаумен басталады. Олардың алғашқысы ретінде «Араб ақылы» қарастырылады. Ақылдың мәдениетпен байланысы, оның табиғаты мен оның кезеңдері сынды мәселелер қаралады. Сонымен қатар автор араб ақылының даму кезеңінің алғашқы баспалдағы ретінде «тадуин» (қағазға түсіру) кезеңінен бастайды. (Хусейн Идриси, 2016: 56-75)

Бұл кітапта Мұхаммад Жабири пікір немесе философия тарихын емес, араб ақылының ақыл ретінде, логика ретінде қалыптасуын зерттейді. Оны сынаудағы мақсаты негізгі болып саналмайтын, пікірдің дамуына қол байлау, тұсау болып отырған бөліктерін анықтау. (Абдул Али Каркуб, 2014)

Кітаптың екінші бөлімінде Жабири Араб ақылын зерттеу үшін бірінші кезекте араб тілін зерттеу керек деген ұстанымды ортаға салады. Мұхаммад Жабири Араб ақылын, араб логикасын ең жақсы түсіндіретін ғылым ретінде «Бәләғат» ілімін негізге алады. (Мұхаммад Жабири, 1983: 5-8) Себебі арабтың сөз саптауы ақылдың қатысуынсыз болмайтыны түсінікті жайт. Бәләғат ілімі араб тілінің стильдерін, баяндау ерекшеліктерін, сөзді мағыналық тұрғыдан және ұйқастық тұрғыдан әсемдеп көркемдеу жолдарын, астарлап жеткізудің түрлі әдістерін және сөзді тиісті орнында қолданудың маңыздылығы мен себеп-салдары сынды тақырыптарды зерттейтін өте терең ілім. Кітаптың екінші бөлімі «Араб ақылының қалыптасуы: Араб түсінігіндегі таным мен идеология» деп аталады. Осы бөлімдегі Бадауи араб – Араб дүниетанымының негізін қалаушы атты 4-тарауда көшпенді өмір сүретін бұрынғы бәдәуи арабтардың «араб дүниетанымын қалыптастырушы» екендігіне тоқталады. Өйткені ол араб тілін қалыптастырып дамытушы. Ал араб тілінің шарықтау шегіне жеткен уақытта қасиетті кітап Құран кәрім түсті. Араб тілінен басқа тілге аударылған Құран Құран деп аталмайды, тек мағынасының аудармасы болып есептеледі. Сондықтан үкім шығару үшін тек араб тіліндегі түпнұсқасына ғана жүгініледі. (Мұхаммад Жабири, 1983, 11-13 бб.)

Жабири Ислам өркениетінің дамуына араб әлемі «тілінің байлығы» арқылы үлес қосты деп есептейді. Ислам өркениетінің дамуына, құқықтық институтының қалыптасуына негіз болған ғылым фикх және усул фикхтың (фикх методологиясы/фикх негіздері) алар орны ерекше. Бұл ғылымдар араб тіліне тікелей байланысты әрі Құран, хадистен үкім шығару мен оны түсіну барысында тілдік ерекшеліктер басты назарға алынады. Аятты немесе хадисті талдап, оған анализ жасаған кезде Құран түскен уақыттағы араб тіліндегі сөз тіркестерінің қолданыс реті мен сол кездегі берген мағыналарына жүгіну өте үлкен маңызға ие. Себебі араб тілінің сөздік қорының байлығына қарамастан, толықтай бір мағынаны беретін синонимдер кездеспейді. Әр сөздің өзіндік мағынасы мен шыққан түбіріне байланысты одан алынатын нәтиже мен үкім де өзгеріп отырады. Осы тұста Имам Шафиғидің өзі араб болғанына қарамастан, «Хузаил» атты қаймағы бұзылмаған таза араб тайпасында он жыл өмір сүріп, арнайы араб тілін терең меңгеріп, өлеңдерін жаттауы жоғарыда айтқан сөзімізді қуаттай түседі. Кейін «Рисәлә» атты кітап жазып, усул фикх ғылымының негізін қалайды. Фикх пен усул фикх ғылымдарының майталманына айналуына араб тілін көшпелі бадауи араб тайпасынан жетік меңгеруі үлкен әсерін тигізді. (Мұхаммад Жабири, 1983: 75-90)

Араб тілі ғылымдарын классификациялау мен оның әр саласын дербес ғылым саласы ретінде қарау Исламның алғашқы қанат жая бастаған сәттерінен бастау алады. «Фикх мәселелерін араб тілі грамматикасы арқылы, әсіресе наху ілімі (синтаксис) қағидалары аясында түсіну» және «Кәләм негіздерін наху (араб тілі синтаксисі) ілімінің түсініктері

аясында қарастыру» сынды түсініктер мен әдістер Араб-Ислам интеллектінің негізгі қалыптастырушы факторларының бірі. (Мұхаммад Жабири, 1983: 115-132)

М.Жабири бұл сөзін қуаттай түсу үшін Имам Саккакидің (555-626/1160-1229) «Мифтахул улум» (Ғылымдар кілті) еңбегінен үзінді келтіреді: «Баян ғылымындағы «Ташбих», «Истиғара» сынды негізгі тақырыптарды толық білген адам кез келген салада дәлел-дәйек құрау қабілетіне ие болады».

Осы және өзге де тақырыптарды қозғай отырып, араб ақылының қалыптасу кезеңдері мен ерекшеліктеріне сараптама жасауға тырысады. Кітап соңында Мұхаммад Жабири «Ислам әлемі орта ғасырда қарқында дамығанымен, соңғы уақытта неге құлдыраудан көз аша алмай келе жатыр?» деген сұраққа жауап іздейді. Қорыта айтқанда автор бұл еңбегінде Ислам өркениетінің эпистемологиясына, яғни таным жүйесіне анализ жасау арқылы қайта өркендеудің тетігін табуға болатындығын дәлелдеуге тырысады. (Абдулла Муса, 2001)

М. Жабиридің бұл еңбегі бұдан кейін жазылған «Араб ақылының құралымы» атты еңбегінің кіріспесі болып саналады. Себебі «Араб ақылының құрылымы» кітабында бірден Араб ақылы үш негізгі бөлімнен тұратынына бірден кірісіп кетеді. Бұл үш бөлім ғылымдар классификациясының бір түріне ұқсайды. Олар «Баян», «Бұрхан» және «Ирфан» деп аталады. Баянға фикһ, риторика, синтаксис және кәләм, ал бұрханға логика мен философия жатады. Ирфанға келер болсақ оған суфизм, истишрақ фәлсәфәсі жатады.

М.Жабиридің бұл еңбегіндегі көзқарастарын өзінен сәл ерте өмір сүрген Мұхаммад Иқбалдың көзқарастарымен салыстырып қарауға болады. Себебі Мұхаммад Иқбалдың да бүкіл дерті Ислам әлемінің бүгінгі жағдайы болатын. Ол да Ислам пікірлерінің жаңарғанын қалайтын. Ислам мәдениетінің құлдырауына үлкен алаңдаушылықпен қарайтын.

Мұхаммад Иқбал өмір бойы қайғыда өткен ақын, философ. Оны Ислам едерінің бүгінгі жағдайы қатты уайымдатты. Ол көбінесе ақида және философия тақырыбында лекциялар оқитын. «Исламдағы діни пікірді жаңарту» кітабы қайта өрлей, яғни мұсылмандарды ұйқысынан ояту тақырыбындағы ең маңызды кітаптардың бірі. Оларға діндерінің қаншалықты терең екенін түсіндіру, өркениеттерінің әлемдік аренада үлкен орын алатынын ескертуге арналған еңбек. Осы шағарманың басты идеясы - адами құндылықтар арқылы даму, шынайы танымға жете отырып оны жүзеге асыру. Исламдағы негізгі қағидаларды қалдырып, басқа жерлерін заманның талабына сай етіп қалдыру реформасын жүргізу қажеттігін айтты. «Үмбет» түсінігіне көбірек мән беру қажеттігін, соқыр ұлшылдыққа сын көзбен қарай білу керектігін баса айтады. Батыстың руханияттан жырақ материалистік философиясын сынайды. Рухтың асқақтауына шақыратын Исламның ұлылығын кітабында паш етеді.

Мұхаммад Иқбалдың «Исламдағы діни пікірді жаңарту» кітабы басты жеті тараудан тұрады. Бұл тараулар оның 1928-1930 жылдар аралығында оқыған лекцияларының жинағы еді. Оның осы кітабы М.Жабиридің «Араб ақылына сын» еңбегі сияқты кең таралды. Бірақ екі кітаптың арасында айтарлықтай өзгешеліктер бар.

Біріншіден, М.Жабири Ислам мәдениетіне тарихи және эпистемология тұрғыдан талдау жасаған болса, М.Иқбал замануи ғылымдармен философия көзімен Исламның ішкі рухына, рухани мұрасына сараптама жасайды.

Екіншіден, М.Иқбал «Исламдағы діни пікірді жаңарту» деп еңбегінің аты айтып тұрғандай тақырыбында «Ислам» сөзін қолданған. Ал М.Жабири «Арабақылынасын» деу арқылы Исламнан бұрын «Араб» сөзін қолданған. Бұдан шығатын нәтиже ретінде М.Иқбалды бүкіл Ислам әлемінің болашағы көбірек толғандыратынын байқауға болады. Бұған дәлел ретінде М.Иқбалдың бүкіл Ислам әлемі дегенді білдіретін «үмбет» ұғымын жиі тілге тиек ететінін айтуға болады.

Қорыта келе М.Жабиримен М.Иқбал екеуінің басты мақсаттары Ислам әлемінің қайта өрлеуі үшін қазіргі жағдайына үніле отырып шығар жол іздеу екенін көреміз. Екі зерттеушінің де көзқарастары мұсылман әлемінде кеңінен талқыланып түрлі сындар айтылды.

Мұхаммад Жабирге айтылған сындар:

Мұхаммад Жабирдің «Араб ақылы» теориясына даму-өркендеу және ғылыми мұраларды түсіну жайында айтқан философиялық ойлары көптеген замандастары тарапынан сынға ұшырады. Оған ең көп сын айтқан философтардың қатарында сириялық әріптестері Джорж Тарабиши мен Таиб Тизини бар.

Таиб Тизини (1934-2019) – сириялық философ. Ол «Орта ғасыр араб философиясына кіріспе» тақырыбындағы докторлық диссертациясын Германияда 1967 жылы қорғаған. Ойшылдың қалам тартқан негізгі мәселелерінің қатарына «Ислам философиясына жаңа көзқараспен қарау», «Ислам әлемінің қайта дамуы», «Көне ғылыми және философиялық Ислам мұрасына жаңа зерттеулер» сынды тақырыптарды жатқызуға болады. Сонымен қатар ол Мұхаммад Жабирдің көзқарастаның бірқатарымен келіспейтіндігін жазып, оның еңбектеріне бірқатар сындар айтқан. Мұхаммад Жабири көзқарастарына кейбір кітаптарында жалпылама сын айтқанымен, «Минал истишрақ Ғарби ила истиғрабил Магриби – Бахс фи кираа Жабириа лилфикр араби» (Жабирилік араб пікіріне зерттеу) атты еңбегінде толығымен оның көзқарастарына жауап беруге тырысады. Оның ойынша Мұхаммад Жабирдің араб ақылына берген сипаттамасы ақиқаттан алшақ және араб пікірінің дамуына үлес қоспай, кірісінше оның алға жылжуына кедергі болды деп есептейді. Жабирдің араб ақылын баян (әдеби), ирфан (илахи хикмет), бурхан (дәлел) деп классификациялауы нақты емес деп сын айтқан. (arageek.com) Таиб Тизини жоғарыда аталған еңбегінде Мұхаммад әл-Жабирдің көзқарастарын ориенталистік миссияның жалғасы деп есептейді.

Джорж Тарабиши (1939-2016 жж.) – христиан отбасынан шыққан сириялық жазушы, философ, сыншы және аудармашы. Д. Тарабиши өмірінің барлығын дерлік араб философиясының дамуына арнады. Сонымен қатар Мұхаммад Жабирдің 4 томнан тұратын «Арабақылынасын» еңбегіне 5 томнан тұратынсын жазды. Бұл іске 25 жылға жуық өмірін арнады. Ол және жаңадан шығарған терминдерімен оның анықтамаларына түбегейлі қарсылық білдірген. (Мухаммад Саид Рассас, 2019)

Джордж Табариши «Араб ақылына сын» еңбегіне жазған сынының төртінші томында: «Мұхаммад әл-Жабири бір тақырыпқа бірнеше бет арнаған болса, мен оған жауап беру үшін жүздеген бет арнадым. Мысалы, Ибн Уахшияның егістік жайында жазған кітабын отставкадағы араб ақылы тұжырымымен байланыстырып жазған жарым бетіне жауап беру үшін 90 бет арнадым. Ол кітаптың өз заманынан рационализм тұрғысынан алғанда қаншалықты озық болғанын дәлелдедім. Тағы бір мысал: М. Жабири «Ихуан Сафа», яғни Тазалық бауырлары деп аталатын топқа 2 бет арнап, олар Ислам-араб мәдениетінде рационализмнің әлсіреуіне үлкен әсер етті деп есептейді. Алайда мен оның олай емес екенін дәлелдеп жүзден астам бет жаздым. Керісінше олар Ислам-араб пікірінің алғашқы кірпіштерін қалаушылар болып есептеледі.

Ал кейбіреулер менің М.Жабирге сын айтуда артық кеткенімді, қажетінен тыс ауқымды жазғанымда айтуды. Бірақ оның өзіндік себебі бар. Ол себепті Ислам пікірінің алып орман сияқты кеңдігімен түсіндіруге болады. Сонымен қатар М.Жабирдің көзқарастары кең таралды және оның «отставкадағы ақыл» - деп Ислам-араб рационализімін жоққа шығарған болса, біз бұл еңбегімізде оны теріске шығарып, оның өзіндік орны бар екеніне тоқталатын боламыз»-дей отырып Мұхаммад Абид әл-Жабирге қандай ауқымды деңгейде сын айтқанын көруге болады. Оның үстіне 4 томды еңбекке 5 том сын жазылған болса, оның өзі бағытталған сынды саны аз емес екенін көрсетеді. Осы бес томдықтың ішіндегі «Араб ақылының мәселелері» атты кітабында Джордж

Тарабиши Жабиридің Араб ақылына айтқан сынының әрбір жолын, әрбір ізін зерттегенін айтады. Сонымен қатар Жабири келтірген кез келген дәлелді ой сүзгісінен өткізбестен одан өтіп кетпейді. Себебі Тарабиши өзі берген сұхбаттардың бірінде Жабиридің бұл еңбегін алғаш қолына алғанда сәтінде қатты ұнатқанын, ал кейін сүйенген дәлелдерін зерттеген кезде сын айтуды бастағанын айтады.

Таиб Тизини мен Джорж Тарабишиден бөлек араб әлемінің көптеген ойшылдары М.Жабиридің көзқарастарына сын көзбен қараған. Солардың бірі Таха Абдуррахман. Ол «тажидул манхаж фи тақуими турас» атты еңбегінде М.Жабири жайында жиі сөз етеді. Оның ойынша Жабиридің ұстанған әдіснамасы дұрыс емес. Жабири өз зерттеулерінде қате әдістерді қолданғандықтан жақсы нәтижелерге жете алмағандығын басып айтады.

Қорытынды. Мұхаммад Жабиридің еңбектері тақырыптарының саналуандығымен және өзектілігімен ерекшеленеді. Оның туындыларының арасынан «Араб ақылына сын» еңбегі өте тың тақырыпты қозғағандықтан, көптеген әлем тілдеріне аударылып, замандас философтарының да бұл тақырыпта қалам тартуына себеп болды. Сол арқылы Ислам философиясының бүгінгі таңда қайта жандана түсуіне ерекше үлес қосты. М.Жабири сынды тұлғалардың ұшқыр ойларымен, еңбектерімен танысу кез келген адамның көкжиегін кеңейте түседі деген ойдамыз. Оның осы еңбегі арқылы Ислам философиясының қазіргі жай-күйімен таныса алдық деген үміттеміз. Осы тақырыпта қалам түрткен басқа авторлар тізімі арқылы Ислам философиясының жаңа тұлғаларын көруге болады. Ал осы мәселе төңірегінде жазылған еңбектердің мазмұнымен танысуды былай қойғанда, олардың атауларының өзінен тақырыптың қандай маңыздылыққа ие екенін көруге болады. Қорыта айтқанда, қазіргі Араб-Ислам әлемінің, оның дүниетанымы мен философиясының жан айқайы осы «Араб ақылы» концепциясында жаңғырып тұр десек болады. Ислам үмбетінің мына дамыған заманда, жаһандану кезеңінде есеңгіреп, есін жия алмауының басты себептерінің бірі - ол буквализмге ұрынып, рационализмнен жырақ қалуында. Осы ақаудың орнын толтыру мақсатында қолға алынған бұл мәселе Мұхаммад әл-Жабири сынды ойшылдың жасаған сараптамалары мен сындарынан кейін зиялы қауым арасында қызу талқыға түсті. Оның «Араб ақылына сын» жобасының алғашқы бөлімінде Араб ақылының қалыптасу тарихына шолу жасау арқылы оның шарықтаған сәттері мен құлдыраған уақыттарына тоқталады. Ислам ғылымдарының жеміс беруін тоқтатуы мен құлдырауының себептерін айшықтауғы тырысады. Марокколық ойшылдың осы мәселенің төркінін табуға тырысуы мен оның ұсынған жобасына өте көп сын айтылып, том-томдап кітаптар жазылуы тығырықтан шығатын жолдың тезірек табылуына үлкен септігін тигізеді сөзсіз. Сонымен қатар бұл ойлар құрғақ теория, концепция күйінде қалмай нақты қадамдармен жүзеге асатын болса, онда гуманитарлық жаңғыруда араб елдері бір қадам ілгерлеген болар еді. Бұл еңбектердегі тың ойларды негізге алып әрі оқырмандар тарапынан қолдау тапқанына сүйене отырып, оның әлемге берері әлі алда екенін нық сеніммен айта аламыз.

Әдебиеттер:

- [1] Абдул Али Каркуб. Мұхаммад Жабири хайату, муаллафатуху, маматуху. / А.А. Каркуб // Ал-хиуар мутамадин. - 18 мамыр 2014. - №4456. (ahewar.com)
- [2] Абдулазиз ал-Уахиби. Қираат фи фикр дуктур Мұхаммад Абид Жабири. / А. ал-Уахиби // Баян. - 24 желтоқсан 2013. - №71.
- [3] Абдулла Муса. Ишкалия ақланиа фи фикр араби муасир. / А. Муса // Алжир: Инсаният. - 2001. - №14-15.
- [4] Иасир Марзук. Қираат фи китаб маусуа Мухаммад Абид Жабири. / И. Марзук // Суриятуна. - 29 шілде 2012. - №45.
- [5] Имбарк Хамиди. Мин ишкалиат ақл уа ақланиа фи фикр араби муасир: Бурхан Гальюн уа Абдулла Арауи. – Тунис: Дар Тунисия ликитаб, 2015. – 242 б.

- [6] Мухаммад Саид Рассас. Джорж Тарабиши сира фикрия. / М.С. Рассас // Марказ Малик Файсал: Мажаллатул Файсал. - Шілде-тамыз 2019. - №513-514.
- [7] Мухетдинов Д.В. О будущем мусульманской мысли: размышляя над трудами К.Эрнста и М.Ал-Джабири. - Ислам в современном мире 2017. - №2. - Том 13.
- [8] Мұхаммад Жабири. Тақуинул ақлил араби. – Бейрут: Марказ дирасат уахдат арабия, 1983. – 384 б.
- [9] Мұхаммад Жабири. Хуфраят мин закира мин багид: автобиография. – Бейрут: Марказ дирасат уахдат арабия, 1997. – 1-басылым. – 238 б.
- [10] Таиб Тизини, Мухаммад Марзуқи. Афақ фалсафа арабия муасира. – Бейрут: Дарул Фикр, 2001. – 1-басылым – 336 б.
- [11] Фролова Евгения. Дискурс арабской философии. – Москва: ООО «Садра», 2015. – 312 с.
- [12] Фуад Закария. Хитаб ила ақл араби. – Дар Мухаррир адаби, 1998. – 256 б.
- [13] Хусейн Идриси. Мұхаммад Жабири уа машру нақд ақл араби. – Бейрут: Марказул хадара, 2016. – 2-басылым. – 254 б.
- [14] URL: aljabriabed.net Мұхаммад Жабиридің жеке порталы.
- [15] URL: <https://www.arageek.com/bio/tayeb-tezeni>
- [16] URL: <https://aliqtisadi.com/طرايبشي-جورج/شخصيات/>

References:

- [1] Abdul Ali Karkub. (2014) Muhammad Jabiri hayatu, muallafatuhu, mamatuhu. [Life, works and death of Muhammad Jabiri]. Journal «Al-Hiuar mutamaddin». №4456. (ahewar.com)
- [2] Abdulaziz al-Uahabi. (2013) Qiraat fi fikr duktur Muhammad Abid Jabiri. [Research of ideas of Dr. Muhammad Abid Jabiri]. Journal «Bayan». №71.
- [3] Abdulla Musa. (2001) Ishkaliya aqlaniya fi fikr arabi muasir. [Problem of rationalism in modern Arabic thought]. // Alzhir: Journal «Insaniyat». №14-15.
- [4] Frolova Evgeniya. (2015) Diskurs arabskoi filosofii. [Discourse of Arabic philosophy]. Moscow: «Sadra», 312 p.
- [5] Fuad Zakariya. (1998) Hitab ila aql arabi. [Appeal to Arabic reason]. – «Dar Muharrir adabi», 256 p.
- [6] Husein Idrisi. (2016) Muhammad Jabiri ua mashru naqd aql arabi. [Al-Jabiri And His Critique Of Islamic Thought]. Beirut: «Markazul hadara», 2nd publishing, 254 p.
- [7] Imbark Hamidi. (2015) Min ishkaliyat aql ua aqlaniya fi fikr arabi muasir: Burhan Galyun ua Abdulla Araui. [Problems of reason and rationalism in modern Arabic thought]. Tunis: «Dar Tunisiya likitab», 242 p.
- [8] Muhammad Jabiri. (1997) Hufayat min zakira min bagid. (Autobiography) [Remembrance of forgotten memories]. Beirut: «Markaz dirasat uahdat Arabia», 1st publishing, 238 p.
- [9] Muhammad Jabiri. (1983) Takuinul aklil arabi. [The foundation of Arab reason]. Beirut: «Markaz dirasat uahdat Arabia», 384 p.
- [10] Muhammad Saiid Rassas. (2019) Jorge Tarabishi sira fikriya. [Scientific life of Jorge Tarabishi]. Markaz Malik Faisal: «Majallatul Faisal». № 513-514.
- [11] Muhetdinov D.V. (2017) O budushem musulmanskoj mysli: razmyshlyaya nad trudami K.Ernst i M. Al-Jabiri. [About the future of Muslim reason: thinking about works of K.Ernst and M. Al-Jabiri]. Journal «Islam in modern world». №2. v 13.
- [12] Taib Tizini, Muhammad Marzuqi. (2001) Afaq falsafa Arabia muasira. [Horizon of modern Arabic philosophy]. Beirut: «Darul Fikr», 1st publishing, 336 p.
- [13] Yasir Marzuk. (2012) Qiraat fi kitab mausua Muhammad Abid Jabiri. [Research of works of Muhammad Abid Jabiri]. Magazine «Suriyatuna». №45.
- [14] URL: aljabriabed.net Personal portal of Muhammad Jabiri.
- [15] URL: <https://www.arageek.com/bio/tayeb-tezeni>
- [16] URL: <https://aliqtisadi.com/طرايبشي-جورج/شخصيات/>

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ИНДИКАТОРОВ СОЦИАЛЬНОГО НЕРАВЕНСТВА С ПРИМЕНЕНИЕМ КЛАСТЕРНОГО ПОДХОДА

Азаматова А.¹, Исмагулова А.², Масакова С.²

*Евразийский технологический университет,
Университет Нархоз, г. Алматы*

Аннотация. Әлеуметтік теңсіздік мәселелерін терең зерттеу үшін, ең алдымен, бұл мәселені әртүрлі аспектілерден қарастыру, сонымен қатар оның себептері мен салдарын қарастыру қажет. Қазақстанда кедейшілікті азайту мемлекеттік органдар қызметінің өзекті бағыттарының бірі болып табылады, өйткені кедейшілікті төмендету бойынша әртүрлі бағдарламалар мен шаралар қабылданды, соның ішінде жұмыспен қамтуды арттыру, жұмыссыздықты азайту, қоғамдық жұмыстардың тиімділігін арттыру, кәсіптік оқытуды жетілдіру және қайта даярлау және т.б. табыстың негізгі критерийлері ненегізделген – бұл өмір сүру құны және кедейлікшегі. Сонымен қатар, бұл шаралардың барлығы, біздің ойымызша, негізгі параметрлер мен көрсеткіштерді анықтау бөлігінде түзетулер енгізуді талап етеді.

For an in-depth study of the problems of social inequality, it is necessary, first of all, to consider this problem from different aspects, as well as to consider its causes and consequences.

In Kazakhstan, poverty reduction is one of the urgent areas of activity of state bodies, as various programs and measures to reduce poverty have been adopted, including such measures as increasing employment, reducing unemployment, increasing the efficiency of public works, improving vocational training and retraining, etc. based on the main criteria for income - these are the cost of living and the poverty line. At the same time, all these measures, in our opinion, require adjustments in terms of determining the main parameters and indicators.

Для углубленного исследования проблем социального неравенства необходимо в первую очередь рассмотреть данную проблему с разных аспектов, а также рассмотреть ее причины и последствия.

В Казахстане снижение бедности является одним из актуальных направлений деятельности государственных органов, так приняты различные программы и мероприятия по снижению бедности, с включением таких мер как повышение занятости, снижение безработицы, повышение эффективности общественных работ, улучшение профессиональной подготовки и переподготовки и т.п. на базе основных критериев по доходам - это прожиточный минимум и черта бедности. Вместе с тем, все эти меры на наш взгляд, требуют корректировки в части определения основных параметров и индикаторов.

Ключевые слова. Әлеуметтік теңсіздік, кедейлік, жұмыспен қамту, жұмыссыздық, social inequality, poverty, employment, unemployment. Социальное неравенство, бедность, занятость, безработица

На сегодняшний день в условиях постковидного развития глобальных экономик, остро встает вопрос социального неравенства. Различия в доходах является одним из фундаментальных вопросов в ряде других факторов роста социального неравенства.

Вместе с тем, Стивен Пиркен, профессор психологического факультета Гарвардского университета, в своей работе «Просвещение сегодня» [1] отметил, что глобализация привела к росту доходов в большинстве сегментов современного общества и население в целом значительно улучшило свой образ жизни. Данное утверждение вызывает множество споров, касающихся обеспечения не социального равенства, а социальной справедливости, как решение проблемы сбалансированности социального развития и его влияния на экономический рост.

Существует множество направлений изучения данного феномена, начиная от налогообложения и справедливого распределения доходов, до глобального построения справедливого общества основанного на балансе трех китов: людей, бизнеса и планеты.

С экономической точки зрения причинами социального неравенства, в первую очередь является неравное отношение к собственности, распределению материальных благ [2]. Наиболее ярко этот подход проявился при марксизме, когда именно появление частной собственности привело к социальному расслоению общества и образованию антагонистических классов. Следует отметить, что проблемы неравенства доступа к ресурсам заключается еще и в том, что она является одновременно и причиной, и последствием современного социального неравенства [3]. Таким образом, в экономической сфере проблемы социального неравенства выражены следующим образом: увеличение государственных затрат на производство определенных товаров или услуг, частично несправедливое распределение доходов (получают не те, кто реально работает и использует свои физические силы, а те, кто больше вкладывает денежные средства), соответственно отсюда исходит неравный доступ к ресурсам.

В рамках данного исследования, хотелось бы сфокусироваться на таком аспекте социального неравенства как проблема бедности населения в региональном аспекте. Казахстан в рейтингах Всемирного банка относится к странам с уровнем дохода ниже среднего. Это значит, что по этой методике черта бедности в Казахстане, по расчетам Всемирного банка, составляет \$5,5 в день, это чуть больше 70 000 тенге в месяц [4, 5]. То есть тот, кто зарабатывает в Казахстане меньше 70 000 в месяц, по методикам Всемирного банка уже является бедным человеком. По официальной казахстанской методике бедным является лишь тот, кто имеет доход ниже прожиточного минимума, то есть ниже 34 302 тенге в месяц [6, 7].

В Казахстане снижение бедности является одним из актуальных направлений деятельности государственных органов, так приняты различные программы и мероприятия по снижению бедности, с включением таких мер как повышение занятости, снижение безработицы, повышение эффективности общественных работ, улучшение профессиональной подготовки и переподготовки и т.п. на базе основных критериев по доходам - это прожиточный минимум и черта бедности. Вместе с тем, все эти меры на наш взгляд, требуют корректировки в части определения основных параметров и индикаторов

Социальное неравенство и бедность, несмотря на глобальность этой проблемы в Казахстане исследована менее, чем в развитых странах Запада, см.[8, 9, 10, 11, 12]

Важнейшими социальными факторами в региональном аспекте влияющими на социальное неравенство и бедность являются такие индикаторы как уровень безработицы, уровень жизни населения, уровень занятости трудовых ресурсов.

Принимая во внимание региональные различия в развитии меры по ограничению бедности и определение политики доходов и занятости, были применены статистические методы исследования.

Для исследования был применен дисперсионный анализ (метод "общей линейной модели"), в его основе лежит корреляционный или регрессионный анализ, применяемый в многофакторном анализе. Также построена модель ARIMA.

С помощью дисперсионного анализа было выявлено существенные региональные различия по уровню безработицы. Была выдвинута гипотеза о том, что, несмотря на то, что между регионами наблюдается дисбаланс уровень безработицы по областям не отличается.

Особенно глобально региональный дисбаланс наблюдается по уровню занятости трудовых ресурсов и по качеству жизни в регионах РК.

Как констатировала бывший вице-министр национальной экономики РК Мадина Абылкасымова «В сфере внутренней миграции сегодня сохраняется проблема регионального дисбаланса трудовых ресурсов. В результате безвозвратной миграции из северных регионов Казахстана в Россию ухудшается демографическая ситуация этих

регионов. Миграционные потоки притягиваются в регионы со значительным более высоким ростом производительности на душу населения».

По ее информации, наблюдается кадровый дисбаланс: в северных регионах чаще всего требуются квалифицированные кадры в промышленности, а мигранты, прибывающие в эти регионы, как правило, не обладают необходимыми навыками.

«При этом большая часть мигрантов, обладая низкой квалификацией, стремится к самостоятельной занятости или трудоустройству в секторе крупных городов и агломераций, где больше возможностей для занятости. В северных регионах эти сектора растут значительно медленнее» [13].

В настоящее время на рынке труда наблюдается чистый отток квалифицированной рабочей силы из Казахстана в Россию и за рубеж и чистый приток неквалифицированной рабочей силы, не имеющей профессионального образования.

Все модели были построены с помощью таких прикладных программных пакетов как *Gretl* и *R*.

С помощью модели ARIMA построили краткосрочный прогноз на 5 лет вперед по показателю по уровню безработицы РК.

Также был проведен кластерный анализ регионов по показателям бедности населения.

Исходные данные для данного вида анализа были подобраны путем определения важнейших показателей, характеризующих социальное неравенство населения. В данной работе были подобраны следующие переменные: прожиточный минимум, индекс человеческого развития, средний номинальный доход, уровень безработицы в разрезе регионов.

Для определения количества кластеров мы используем дендограмму, которая представлена на рисунке 1. На нем мы видим вертикальный иерархический древесный график, с помощью которого определили, что оптимальным количеством кластеров является 3 кластера. В данном графике переменные объединены между собой методом дальнего соседа. Метод дальнего соседа подразумевает под собой объединение объекта самый дальний элемент, которого расположен ближе к новому объекту. В первый объединяются индекс человеческого развития, средне номинальный доход населения и инвестиции в основной капитал. Во втором кластере эти данные объединяются с прожиточным минимумом, и в третьем к ним добавляется уровень безработицы по регионам.

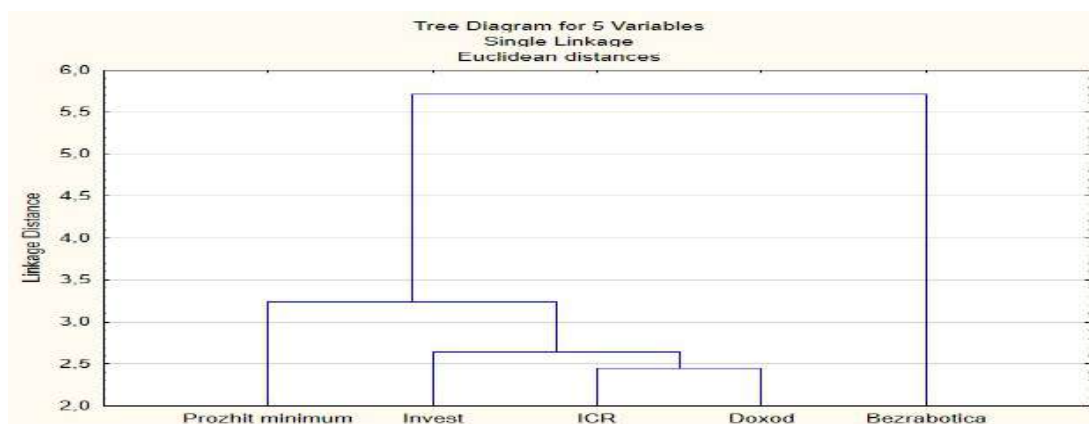

Рисунок 1 – Дендрограмма

Примечание: составлено автором на основе Stat.gov.kz[14]

Поделенные таким образом предикторы проходят проверку на уровень значимости, так как мы отвергаем нулевую гипотезу и принимаем конкурирующую, кроме показателя инвестиций.

Таблица 1 – Значения предикторов

Variable	Analysis of Variance (Регионы (2))					
	Between SS	df	Within SS	df	F	signif. p
Bezrobotica	5,84174	2	10,15826	14	4,02551	0,041581
Doxod	13,04668	2	2,95332	14	30,92340	0,000007
Invest	4,96491	2	11,03509	14	3,14944	0,074232
Prozhit minimum	11,30759	2	4,69241	14	16,86833	0,000187
ICR	13,15230	2	2,84770	14	32,33000	0,000006

Примечание: составлено автором на основе [14]

На рисунке 2 мы видим кластеры по уровню предикторов. По безработице регионы, вошедшие в 3 кластер, лидируют, это объясняется средним доходом, который очень низкий по сравнению с другими регионами. Также на последнем месте регионы 3го кластера по инвестициям в основной капитал. Регионы первого кластера находятся чуть выше от регионов второго кластера, что говорит об относительно низком уровне безработицы. Первый кластер лидирует по средне номинальному доходу населения, по инвестициям в основной капитал прожиточному минимуму и соответственно индексу человеческого развития. У регионов второго кластера самый низкий уровень безработицы, а также прожиточный минимум и индекс человеческого развития.

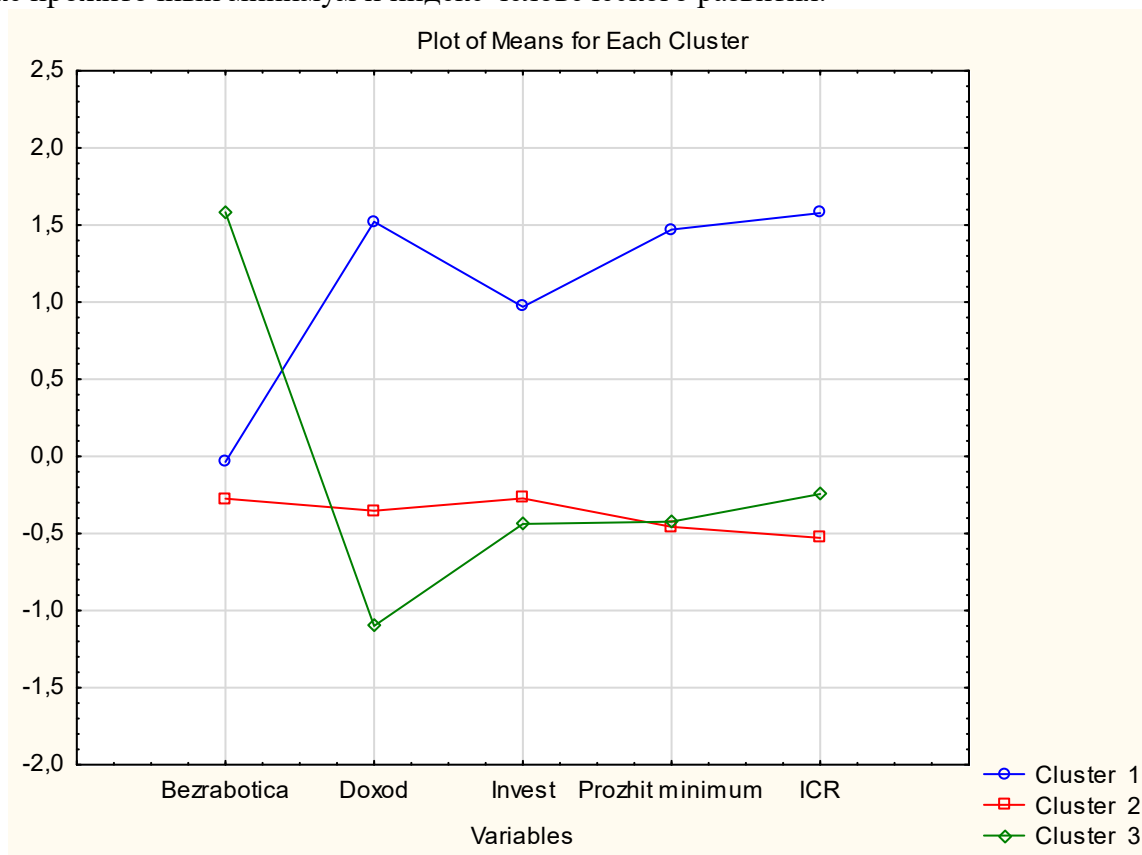

Рисунок 2 – График кластеров

Примечание: составлено автором на основе [14]

Метод к-средних делит, исследуемые в данном случае, регионы по принципу близости средних значений. Таким образом в первый кластер вошли Атырауская, Мангистауская области и города Нур-Султан. Как мы знаем в первых двух областях развита нефтедобыча и переработка. И именно из-за сосредоточенности в этих краях сырья, много там и иностранных компаний. Соответственно у работников иностранных компаний выше заработная плата чем в национальных компаниях. А город Нур-Султан является столицей Казахстана. В частности многие жители других регионов не относящихся к этому кластеру приезжают сюда для заработка, также для учебы после чего основываются в этих городах и увеличивают число образованной рабочей силы в них.

На таблице 2 мы видим дистанцию средних значений каждого региона от среднего значения кластера в целом. При среднем значении кластера по безработице равной 4.775 в Мангистауской и Атырауской областях оно равно 4.8, в г. Нур-Султане оно равно 4.4 соответственно. Из всех регионов первого кластера у Мангистауской области самый низкий средний номинальный доход 137,5 тысяч тенге. А самый высокий – в Атырауской области 210 тысяч тенге. Выше всего индекс человеческого развития в городе Нур-Султан – 0,82, а в среднем по кластеру 0,74.

Таблица 2 – Регионы первого кластера

Members of Cluster Number 1 (Регионы (2)) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 4 cases	
	Distance
Атырауская	1,485714
Мангистауская	0,820369
г. Нур-Султан	0,947885
г. Алматы	0,844723

Примечание: составлено автором на основе [14]

Ко второму кластеру относятся такие регионы как Акмолинская, Актюбинская, Алматинская, Западно-Казахстанская, Джамбульская, Карагандинская, Кустанайская, Кызыл-ординская, Павлодарская, Северо-Казахстанская и Восточно-Казахстанская области.

Таблица 3 – Регионы второго кластера

Members of Cluster Number 2 (Регионы (2)) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 11 cases	
	Distance
Акмолинская	0,297552
Актюбинская	0,389522
Алматинская	0,470583
Западно-Казахстанская	0,378620
Жамбылская	0,327441
Карагандинская	0,773545
Кустанайская	0,196102
Кызылординская	0,281453
Павлодарская	0,325257
Северо-Казахстанская	0,349306
Восточно-Казахстанская	0,396948

Примечание: составлено автором на основе источника [14]

Главным отличием регионов второго кластера от первого является то, что во втором кластере намного ниже средний номинальный доход населения, инвестиции в основной капитал, а также и прожиточный минимум.

Из выше перечисленных регионов, которые вошли во второй кластер самый низкий уровень безработицы наблюдается в Карагандинской области, что объясняется наличием заводов по переработке и добыче угля и других полезных ископаемых. Данный регион также привлекателен для инвесторов по тем же причинам, и лидирует по капиталовложению. По среднему номинальному доходу лидирует Западно-Казахстанская область, которая богата месторождениями природного газа. Средний уровень индекса человеческого развития равен 0,446. К третьему кластеру относятся Туркестанская область и город Шымкент. Город Шымкент находится в Туркестанской области и был его центром до 2017 года. Средний номинальный доход намного ниже чем в предыдущих кластерах, хотя прожиточный минимум на уровне второго кластера, также лидирует по уровню безработицы.

Таблица 4 – Регионы третьего кластера

Members of Cluster Number 3 (Регионы (2)) and Distances from Respective Cluster Center Cluster contains 2 cases	
	Distance
Туркестанская	0,125019
г. Шымкент	0,125019

Примечание: составлено автором на основе [14]

Начнем дисперсионный анализ с рисунка стрипчарт. Который наглядно показывает нам, что самый высокий уровень безработицы наблюдается в таких регионах как Западно-Казахстанская, Северо-Казахстанская, Туркестанская, г.Алматы,г.Шымкент. Это регионы, которые вошли в зоны высокого риска.

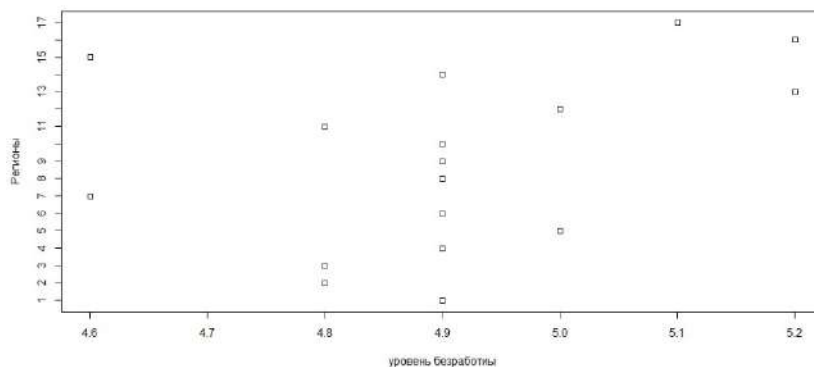
Дальше была в программе R была построена Anova модель.

В ходе анализа нулевая гипотеза была отвергнута и выдвинута альтернативная гипотеза, которая подтвердила, что региональные различия по уровню безработицы существенны. Потому делаем вывод о том, что все-таки качественный фактор влияет на результативный показатель. Такой вывод, мы делаем исходя из того, что критерий Фишера расчетный больше табличного и p-value меньше 0.05 уровня значимости.

Проверим, выполняются ли условия применимости дисперсионного анализа

- Есть ли гомогенность дисперсий?
- Нормальное ли у остатков распределение?

Для проверки равенства дисперсий используем лучше

всего *тест* Левена, *тест* Барлетта – нежелательно.

Нулевая и альтернативная гипотеза для обоих тестов:

- H_0 : дисперсии равны
- H_1 : как минимум одна дисперсия отличается

При проведении теста Левена подтвердилась нулевая гипотеза: The p-value is 0.3085.

Вывод: Поскольку $p\text{-value} = 0.3085$, то отвергнуть гипотезу H_0 можно только при допустимой ошибке в 30.85%. Следовательно, гипотеза об однородности дисперсий принимается на 5% уровне значимости.

Нормальное ли у остатков распределение?

Shapiro.test(a\$unemployment), Критерии Крамера-фон Мизеса и Андерсона-Дарлингга. Эти критерии менее известны, но обычно работают гораздо лучше, нежели критерий Лиллифорса. Они реализованы в функциях `svm.test()` и `ad.test()` соответственно: Тест Крамера - `svm.test(a$unemployment)`, `ad.test(a$unemployment)`

Все проведенные тесты на нормальность распределения подтвердили гипотезу о нормальности распределения.

Shapiro-Wilk normality test

$W = 0.91405$, $p\text{-value} = 0.1171$;

Cramer-von Mises normality test

$W = 0.13324$, $p\text{-value} = 0.03529$;

Anderson-Darling normality test

$A = 0.70231$, $p\text{-value} = 0.05427$.

Прогноз на 5 лет вперед по показателю уровня безработицы РК был построен с помощью модели ARIMA в программе *Gretl*.

Для определения какую модель будем применять $Ar(1)$ или Ma , была построена коррелограмма.

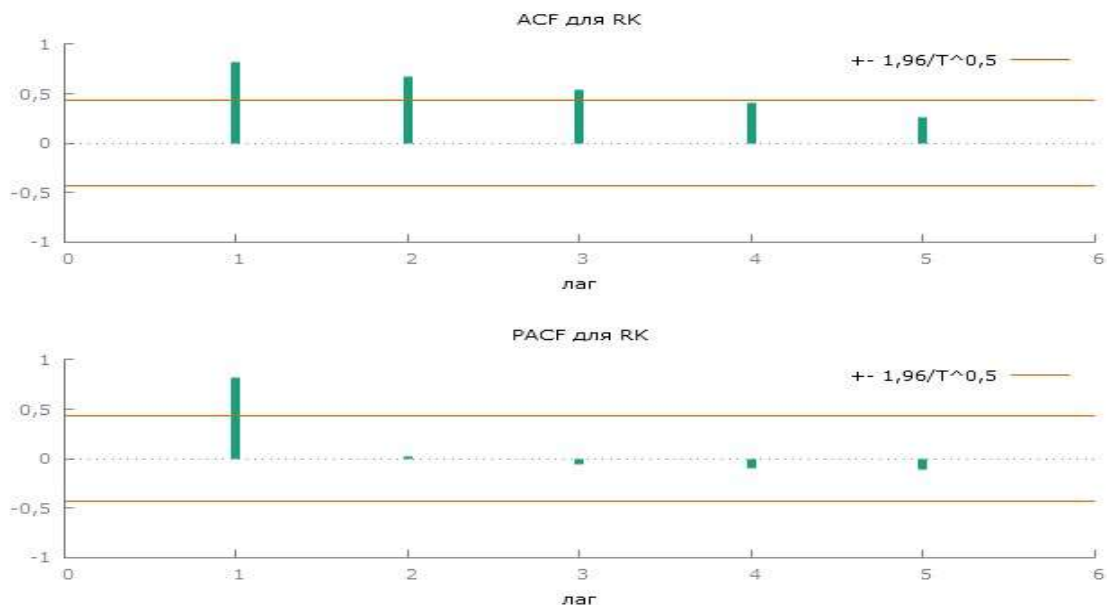
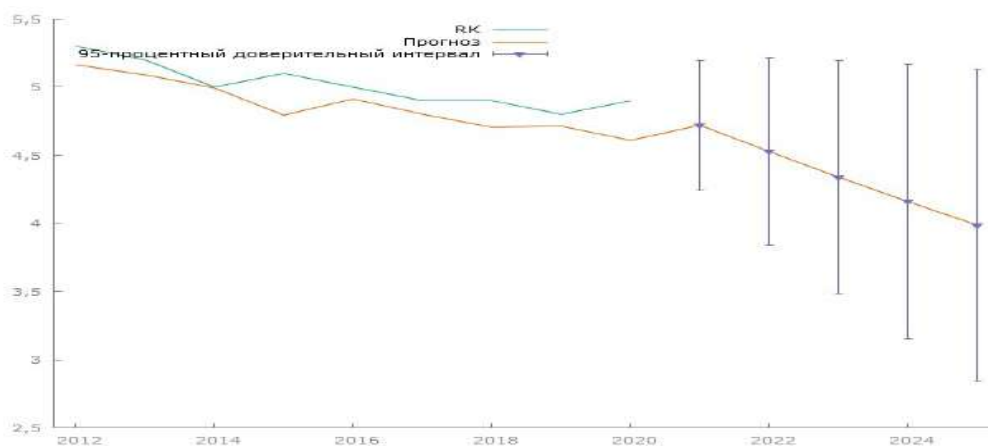

График показал, что будем применять модель $Ar(1)$, так как, мы видим, ACF-график автокорреляции убывает медленно, а PACF – график частной автокорреляции очень быстро сужается к нулю.

Прогноз показал нам, что уровень безработицы в целом по РК с каждым годом будет снижаться.

Чтобы избежать региональных диспропорций необходимо совершенствовать индикаторы устойчивого социального развития, а именно должна поддерживаться демографическая стабильность, искореняться нищета в регионах. Для этого, нужно разрабатывать для всех районов, где существует проблема нищеты, комплексные стратегии и программы, которые направлены на экологически безопасное и рациональное использование окружающей среды, мобилизацию ресурсов, снижение остроты проблемы и искоренение нищеты, обеспечение занятости и возможности стабильного получения дохода.

Индикаторы экономически устойчивого развития, а именно сосредоточивать внимание на инвестициях в «человеческий» капитал, при этом специальная политика и программы должны быть направлены на решение проблем сельских районов, городских немущих, женщин и детей.

Список литературы:

- [1] Stephen Pirken, (2018) Enlightenment Now: The Case for Reason, Science, Humanism, and Progress. Viking
- [2] Afanas`ev V.N., Yuzbashev M.M. (2012). Analizvremenny`khryadoviprognozirovanie: uchebnik/ V.N. Afanas`ev, M.M. Yuzbashev. M.: Finansy` istatistika; Infra-M, 2ed. [Time series analysis and forecasting: textbook]
- [3] VeselovskijS.Ya. (2017)Globalizaciyaiproblemaneravenstvadokhodov v sovremennom mire: Analiticheskijobzor. M.: INION RAN, 184 p. [Globalization and the Problem of Income Inequality in the Modern World: An Analytical Review.]
- [4] <https://blogs.worldbank.org/ru/europeandcentralasia/post-covid-education-kazakhstan-heavy-losses-and-deepening-inequality>
- [5] <https://primeminister.kz/> [Электронный ресурс].[Electronicresource]
- [6] U-71 Uroven` ikachestvozhizni v Kazakhstane: sovremennoesostoyanieiosnovny`etendenczii /Pod red. Shaukenovoj Z.K. (2018). Astana: Kazakhstan skijinstitut strate gicheskikhissledovanijpri PrezidenteRespubliki Kazakhstan,104 p. [1. U-71 Level and quality of life in Kazakhstan: current state and main trends]
- [7] Mukhamediev B.M., Kudebaeva A.K. (2003) E`konomicheskijrostibednost` poregionam Kazakhstana. Al`-Pari, 3-4.1. [Economic growth and poverty in the regions of Kazakhstan // Al-Pari. 2003 № 3-4.]
- [8] Strategiyastranovogopartnerstva: Kazakhstan, 2012–2016 Analizbednosti (Kratkijobzor) [Country Partnership Strategy: Kazakhstan, 2012–2016 Poverty Analysis (Brief Overview)]
- [9] Esping-Andersen, Gøsta. (1999). Social foundation of the postindustrial economies. Oxford: Oxford UniversityPress.
- [10] Jonathan D. Ostry, Andrew Berg, and Charalambos G. Tsangarides, “Redistribution, Inequality, and Growth,” IMF Staff Discussion Notes, 2014.

[11] Janet Gornick and Markus Jäntti, 285–311. Stanford: Stanford University Press. Jäntti, Markus, Eva Sierminska, and Philippe Van Kerm. 2013. The joint distribution of income and wealth. In *Income inequality: Economic disparities and the middle class in affluent countries*, ed.

[12] Stiglitz, Joseph. (2012). *The price of inequality: How today's divided society endangers our future*. New York: W. W. Norton.

[13] Источник: Казахского телеграфного агентства «КазТАГ» (www.kaztag.kz)

[14] Stat.gov.kz [Электронные ресурсы]. [Electronic resource]

МРНТИ: 16.21.47

С.ЕЛУБАЙДЫҢ «ЖАЛҒАН ДҮНИЕ» РОМАНЫНДАҒЫ СӨЗДЕРДІҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ҚАБАТЫ, ОЛАРДЫҢ СТИЛЬДІК ҚОЛДАНЫСТАРЫ

Абасилов А.М.¹, Пірімова Ә.Ә.²

*¹Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда, Қазақстан*

*¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а.
aman_abasilov@mail.ru*

²2-курс магистранты, pirimova86@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада жазушы С.Елубайдың «Жалған дүние» романындағы сөздердің лексикалық тармақтары, стильдік мәні қарастырылып, талданды. Қоғам дамуы мен ел өміріндегі өзгерістер халық тілінде көрініс тауып, сөздік құрамынан орын алады. Қаламгер С.Елубай «Жалған дүние» романында көркем әдебиет тілінің барлық элементтерін шығарма идеясын ашу үшін стильдік мән үстеп, талғампаздықпен шебер қолданады. Әдеби туындыдағы сөздер генетикалық қабаттарына қарай байырғы сөздер, кірме сөздерге жіктеліп, мысалдармен дәлелденді. Қазақ тіл біліміндегі лексикалық зерттеулерге сүйеніп, кірме сөздер өз ішінен араб-парсы тілінен енген және орыс тілінен енген сөздер болып топтастырылды. Роман тілінде қолданылу аясы тар лексиканың бірліктері ретінде көнерген сөздер, жаңа сөздер, терминдер, дисфемизмдер қарастырылды. Көнерген сөздердің ішінде жазушы бейнелеген дәуірмен бірге еніп, сол дәуірмен бірге ескірген тарихи сөздер белсенді қолданылған. Сонымен қатар кейіпкердің әлемін ашу үшін түрлі ғылым саласына қатысты терминдер де кездеседі. Жағымсыз коннотациядағы сөздердің стильдік мәні ашылды. Роман тіліндегі сөздердің барлығы стильдік мақсатта жұмсалғаны баяндалады.

Кілт сөздер: *сөз, мағына, стиль, генетикалық қабат, тілдік қолданыс,*

Ключевые слова: *слово, значение, стиль, генетический слой, языковое употребление.*

Keywords: *word, meaningstyle, genetic layer, linguistic usage.*

Кіріспе. Көркем әдебиет тілі – әдеби тілдің өмір сүруінің, оның жаңарып, толығыуының басты көрсеткіші. Кез келген автор өз шығармасында көтерілген мәселені оқырманға жеткізу үшін тіліміздегі әр алуан сөзді таңдап, талғап қолданады. Мұнда ескеретін бір жайт - көркем әдебиет тілінің әдеби тілге қарағанда ауқымының кеңдігі. Себебі сөз зергері әдеби туындысының тақырыптық-идеялық мазмұны мен кейіпкер бейнесін ашу үшін әдеби тіл нормасына жатпайтын сөздерді де авторлық ұстанымына сай түрлі стильдік мақсатта қолданатынын аңғарамыз. Сонымен қатар ақын-жазушылардың түрлі тәсілдермен жаңа сөз қолданыстарын жасап, тілді жаңа көркемдік сапаға көтеретіні тағы бар. Міне, осыдан келіп, көркем шығарма лексикасын зерттеудің әртүрлі аспектіде қарастырудың қажеттілігі айқындалады.

Әдебитке шолу. Қазақ тіл білімінде көркем шығарма тілін зерттеу кеңес дәуірінде Т.Шонанұлының «Сәкеннің тілі туралы», Қ.Жұмалиевтың «Абай поэзиясының тілі», Р.Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі», Е.Жанпейісовтің «Қазақ прозасының тілі»,

«М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі», Қ.Өмірәлиевтің «XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі» т.с.с. зерттеу еңбектерінен бастау алады. Солардың ішінде тілші-ғалым Р.Сыздықтың «Абай шығармаларының тілі» монографиясында ақын-жазушылардың шығармаларының тілін зерттеуді олардың сөз қолданудағы шеберлік тәсілдерімен, өзге де индивидуалдық ерекшеліктерін талдаумен байланыстырады [1,4]. Бұл дәстүрді тілші-ғалымдар Б.Шалабай, Д.Әлкебаева, Ф.Кожаметова, Б.Момынова, Ш.Ниятова т.б. жалғастырып, шығарма тілін зерттеудің теориясы мен әдістемесін одан әрі дамытты.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Осындай өзекті де тілдік-танымдық мәселені зерттеуде теориялық та, эмперикалық та зерттеу әдістері қолданылды. Атап айтқанда жазушы тілінің көркемдік сипатын анықтауда салыстыру, сипаттау, талдау, конструкция т.б. әдістер қолданылса, автор тілінің оқырманға түсініктілігі мен әсерлілігі мектеп оқушыларының шығарманы оқу барысындағы әр алуан түсініктері мен пайымдауларын бақылау, сауалнама жүргізу, сұқбаттасу т.б. әдістермен анықталып тұжырымдалды. Осы әдістерді пайдалана отырып, көркем шығармадағы автор қолданысындағы сөздерді тілдік тұрғыда арнайы зерттеу арқылы тілдің белгілі бір дәуірдегі жай-күйін, лексикалық құрамын анықтауға, шығарма авторының әдеби тілдің қазынасын пайдалану деңгейі мен даралық стилін тануға мүмкіндік туады.

Нәтижелер/талқылау.

Біз де өз мақаламызда жазушы С.Елубайдың «Жалған дүние» романының тілінің лексикалық генетикалық қабатын және оның кейбір мағыналық топтарын ғана қарастырмақпыз. Қазақ әдебиетінде «Ақ боз үй» трилогиясымен оқырман қауымның назарын аударған жазушы С.Елубайдың тілдік тұлғасын, шығармаларындағы сөз қолданыстары жекелеген мақалаларға арқау болғанмен, кең көлемде зерттеуді әлі де қажет етеді.

Белгілі қаламгер С.Елубайдың «Жалған дүние» романы - Кеңес дәуіріндегі қарама-қайшылыққа толы өмір құбылыстарын суреттейтін, сол кезеңдегі қазақ қоғамында өзіне лайықты орын таппай рухани әлсіреген кейіпкерлер тағдырын көркем тіл кестесіне түсірген әдеби туынды. Роман – «Ақ боз үй» трилогиясының үшінші кітабы. Бұл романның лексикасын арнайы қарастыру - XX ғасырдың 80-жылдарындағы қазақ халқының тарихи-әлеуметтік, мәдени өмірінің тілдегі көрінісін бағамдау болып табылады. Көркем шығарманың тінін құрайтын лексикалық бірлік - сөз болғандықтан, оның ішкі семантикалық байланысы ұғым мен мағына бірлігінен тұрады. Қазақ тілінің лексикологиясын зерттеген Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаев «Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» оқулығында сөз туралы: «Сөз тілдің, оның сөздік құрамының заттар мен құбылыстарды, олардың қасиеттерін, шындық өмірдегі қатынастарын атап білдіретін негізгі бірлігі (единицасы), дербес бөлшегі болып табылады» деп түсіндіреді [2,64]. Сондықтан романның тақырыптық-идеялық мазмұны мен авторлық концепцияны танытуда сөздің атқарар қызметі ерекше. Жазушы шығармасының жан тебіренерлік әсерлі әрі көркем болуы да сөз құдіретіне байланысты.

«Жалған дүние» романында сөздердің мағыналық топтарының барынша көрініс табуы С.Елубайдың сөзге шеберлігін, ана тілінің байлығын терең игергендігін байқатады. Бұл туралы тілші-ғалымдар Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаев: «Әдеби тілде сөйлеп, әрі жаза білу үшін жалпылама лексикамен қатар сол тілдің арнаулы сөздерін, көнерген сөздері мен неологизмдерін, эмоционалды-экспрессивті сөздерін, біршама кәсіби сөздерін, бұрынғы кітаби сөздерін білу қажет», - деген болатын [2,174].

Жазушы С.Елубайдың «Жалған дүние» романының лексикасын генетикалық тұрғыдан **байырғы төл сөздер** мен **кірме сөздер** қабаты құрайды. Байырғы төл сөздер дегеніміз - қазақ халқының өмір тіршілігі мен шаруашылығына, тұрмысы мен

мәдениетіне, дүниетанымы мен түсінігіне байланысты жалпыхалықтық сипатта қалыптасқан өзіне тән сөздері [2,134].

Сондықтан автор рухани тұйықталған қазақ қоғамындағы құбылыстарды баяндау үшін сол халықтың таным-түсінігімен қатар өрілген байырғы төл сөздерін кеңінен қолданады. Лексиканың мұндай басты қабатына түркі тілдеріне ортақ сөздер, сөзжасамдық тәсілмен жасалған туынды сөздер, тілге әбден сіңісіп кеткен кірме сөздер жатады. Міне осы сипаттардың барлығы роман тілінде кездеседі. Мысалы: *Аспан жаққа назар жіберсе, сәскеге беттеген Күн көзі түгел шағырмақтанып, алабұртып алыпты (3,504)*. Бұл сөйлемдегі аспан, күн, көз - түркі тілдеріне ортақ атаулар, сондай-ақ мағынасы айқын, жалпыхалықтық сипаты бар. Сондай-ақ, *Маусымжан қаршадайынан жоқшылық көрмей, ағыл-тегіл молишылықтың ортасында өсті* деген сөйлемдегі *жоқшылық, молишылық* сөздері – *шылық* жұрнағы арқылы жасалған туынды сөздер. Ал *Жер ортасы жасқа келгенде ел-жұрт, жора-жолдас алдында бүйтіп масқара болармыз деп кім ойлаған?!* Сөйлеміндегі сөзжасамдық тәсілмен *ел-жұрт, жора-жолдас* - қосарлану арқылы жасалған қазақ халқының байырғы сөздері. Жолдас-жора қос сөзіндегі жора қазақ тілінде жеке сөз ретінде қолданылмай, жолдас сөзімен тіркесіп айтылады да, сыйлас адамдар деген мағынаны білдіреді. Нұрмағамбетов «Қос сөздердің құпиясы» кітабында *жора* сыңары парсы тілінде жолдас, ынтымақтастық ұғымын білдіретін *джуре* сөзі екенін түсіндіреді [4,36]. Дегенмен жолдас сөзімен бірге қос сөз құрайтын жора сөзі тілімізге ерте заманда еніп, байырғы сөзге айналғанын атап өткеніміз жөн. Тағы бір мысал: *Ағасының келгеніне қуанып, дөңгеленіп жүріп шай қамдады*. Бұл сөйлеміндегі *шай* сөзі орыс тілінен енген, халық тіліне әбден сіңісіп кеткен.

Сонымен С.Елубайдың «Жалған дүние» романының негізгі тінін құрайтын байырғы сөздер тобын түркі тіліне ортақ сөздер, сөзжасамдық тәсілмен жасалған сөздер және тілімізге әбден сіңісіп кеткен араб-парсы, орыс тілінен енген кірме сөздер құрайды. Лексиканың мұндай генетикалық қабаты көркем туынды мазмұнының түсінікті болуына қызмет етіп, әсерлілігі арқылы стильдік реңкке ие болады.

Роман тіліндегі сөздердің келесі мағыналық тобына **кірме сөздер** жатады. Кірме сөздер дегеніміз – тілдің өзіндік сөзжасам тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған немесе солардан енген сөздер. [2,135].

Тілші-ғалым Р.Сыздық «Абай шығармаларының тілі» зерттеуінде кірме сөздерді араб-парсы тілінен енген сөздер және орыс тілінен енген сөздер деп екіге бөліп қарастырады. Біз де Р.Сыздықтың сол жіктеуіне сүйеніп, «Жалған дүние» романындағы кірме сөздерді араб-парсы тілінен енген сөздер және орыс тілінен енген сөздер деп екіге бөліп қарастырамыз.

Тілші-ғалымдар Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаев «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» еңбегінде араб-парсы сөздерінің тілімізге негізі үш сала бойынша енгенін атап көрсеткен болатын [2,139]. Осыған байланысты романнан бірнеше мысалдар келтірмекпіз:

1. Ғылым мен мәдениетке, әлеуметтік өмірге байланысты енген араб-парсы сөздері.

Мысалы: Қызың бір **емтиханнан** аман-есен өтіпті (3,410-бет). Жазушы қайнысы соңғы 4-5 жылдан бері баяғы қазақ қырылған ашаршылық туралы түртпектеп дерек жинап, **кітап** жазып жүрген-ді (3,413-бет). Санасы өскен сайын **пенденің** соры да қалындай түседі (3,451-бет). Бала Едіге неге толқын-толқын құм арасында, бабасақал селеулі, күмбез сәукелелі дүзгенді, **шафқат** нұрлы балалық шақ өлкесін аралап мәңгі жүгіре бермейді? (3,455-бет). Осы мысалдардағы *емтихан, кітап, пенде* сөздері тілімізде орныққан, мағынасы Қазақстанның барлық аймағына түсінікті, жалпыхалықтық сипат алған. Ал *шафқат* сөзін жарыспалы сөз варианты деп қарастыруға болады. **Шафқат** «Арабша-қазақша түсіндірме сөздікте» 1) аяу, жаны ашу, есіркеу, күйініш; 2) мархабаттық деген мағынаны білдіреді [5,150]. Демек бұл сөз конекске қарай мейірімге

толы мағынасында жұмсалып тұрғанын аңғарамыз. *Шафқат сөзі* халық ауыз үлгілері мен ақын-жазушылар шығармаларында да кездеседі. Мысалы: «Қыз Жібек» жырында «Екінші және тапсырдым, Хэйр **шафқатты** бабама», А.Құнанбайұлында «Әділет, шапқат кімде бар, Сол жарасар туғанға» деп, өзгеріссіз, сол қалпында қолданылады. Ал қазіргі таңда бұл сөз тілімізде дыбыстық өзгерістерге ұшырап, шапағат түрінде дыбысталып, көбіне екінші мағынасында айтылады.

Романда жиі қолданылған кірме сөз – **дүние**. Араб тілінен енген **дүние** сөзі бас кейіпкер Едігенің танымында бірнеше мағынада қолданылады. Оны Ғ.Қалиев пен Ә.Болғанбаевтың «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» кітабындағы мына пікірмен байланыстырған жөн деп есептейміз. «Мәселен, араб тілінен енген дүние (дүнийя) деген сөздің бірнеше лексикалық мағынасы бар. Соның нәтижесінде бұл сөз төрт түрлі синонимдік қатарда (дүние – зат, дүние – әлем, дүние – жаратылыс, дүние – өмір) қолданылады» [2, 140]. Біз романдан дүние сөзіне байланысты қалыптасқан синонимдік қатардың үшеуіне мысал келтірмекпіз.

Олар:

1. **Дүние-әлем**. Алдымнан О дүниеде не тосып тұрғаны бір құдайға аян (3,504-бет).
2. **Дүние – жаратылыс**. Жайбарақат жатқан жалпақ жапан дүз, **жаратылыс** парасатына таңырқады (3,453-бет).
3. **Дүние – өмір**. Дүниеде әйелдің көз жасын көруден азап не бар дейсің... (3,488-бет). Сонымен жазушы С.Елубай дүние сөзінің лексикалық мағынасын түрлі сипатта қолдану арқылы кейіпкер әлемін, болмысын ашады.

2. Дінге байланысты енген араб сөздері. Роман тілінде дінге байланысты араб тілінен

енген сөздер жеткілікті. Мысалы: Бұ **пәнидегі** соңғы демін жұтар алдында неге налыды екен Хансұлудай ғазиз жан? (3,448-бет). Хансұлудың **жаназасына** жиналған жұрт арасынан 4-5 жас жігіт сайланып қабір қазуға аттанды (3,448-бет). Байғұстың жаны **Дозаққа** бара ма, **Жұмаққа** бара ма, соны шешуге тиіс (3,449-бет). Бұл сөздер қазіргі тілдік қолданыста жалпыхалықтық сипатқа ие.

Сөзімізді түйіндесек, автор көркем шығармасында дінге байланысты араб-парсы тілінен енген сөздерді Хансұлудың жарық дүниеден өтуіне байланысты қазақтың дәстүр-салтына және бас кейіпкер Едігенің дүние туралы пайымына байланысты халықтың көзқарасын баяндауда жиі қолданған.

Романда кездесетін кірме сөздердің келесі тобы – **орыс тілінен енген сөздер**. Жазушы бұл қатардағы сөздерді сол қалпында, ал кейбірін қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне сай дыбыстық өзгеріске ұшыраған вариантын қолданады. Өзгеріске ұшырамай, сол қалпында берілген русизмдерден *просто, механизатор, студент, линиясына, семья* және мемлекеттік, жергілікті басқаруға байланысты атауларды орысша қысқарған дайын қалпында қолданылуын кездестіреміз. Мысалы: Табан астынан **командировкаға** жүретін болдым (3,418-бет). Үйден жиналып шығып, бала-шағаммен қоштасып, кештетіп **аэропортқа** келсем, **самолетім** бір жарым сағатқа кешігіп тұр. (3,418-бет). Бұл сөйлемдердегі командировка, аэропорт, самолет сөздері синтетикалық, аналитикалық тәсілмен командировка-іссапар, аэропорт - әуежай, самолет - ұшақ деп аударылып, тілімізде тұрақталды. Демек, автор кейіпкер тіліне русизмдерді енгізу арқылы көркем шығармадағы уақыт кеңістігінде орыс тілінің үстемдігі жоғары болғаны аңғарылады. Осыған байланысты романдан бірнеше эпизодтарды кездестіреміз. Мысалы: «Адам деген алдымен ана тілін білуі керек қой!» деді, Едіге жан дауысы шығып. «Ау, оған кім қарсы, қазақшанды үйде отыр да үйрете бер!» деді, бұл. Едігені ақыры жеңді (3,436). Сонымен автор русизмдерді кейіпкер тіліне енгізу, баяндау тәсілі арқылы шығармадағы тарихи кеңістікте адам, қоғам санасына орыс тілінің ерекше ықпал еткенін танытады. Сонымен қатар, романда ЦК (Орталық комитет), КГБ (Мемлекеттік қауіпсіздік комитеті)

тәрізді қысқарған тарихи орысша атауларды дайын қалпында қолдану кейінгі ұрпақ үшін роман тілін түсінуде қиындық тудырады. Сондықтан оларға түсініктеме беру кейінгі ұрпақтың роман тілін түсінуіне септігін тигізеді деп есептейміз.

Романда дыбыстық өзгеріске ұшыраған русизмдер де біршама. Мысалы: **Кереует** үстінде бүк түсіп, басқа ұрған балықтай есеңгіреп отырды (435-бет). Фильм операторы, директоры және басты **рөлдерде** ойнайтын **әртістер** жиналды (3,466-бет) **Шопырым** көзі атыздай болып маған қарады (3,420-бет). Әкесі Бұлыш мерген **бәлшебектерге** бағынбай, Едігенің шешесі Балкия екеуі құм арасын шарлап, жалғыз үй қашып, жүріпті (463-бет).

Осы мысалдардағы *кереует, рөлдерде, әртістер, шопырым, бәлшебектерге* сөздері - орыс тіліндегі кровать, роль, артист, шофер, большевик сөздерінің дыбыстық өзгеріске ұшыраған формалары. Кірме сөздерді тілдің табиғатына сай осылай икемдеп қолдану сөздік қорды байыта түспек. Сонымен романда орыс тілінен енген сөздердің бір тобы сол қалпында қолданылса, кейбір сөздер дыбыстық өзгеріске ұшырап, қазақ тілінің дыбыстарымен айтылып таңбаланған. Белгілі лексиколог А.Айғабылов орыс тілінен енген сөздерді Қазақ революциясына дейін енген сөздер және Қазақ революциясынан кейін енген сөздер деп жіктейді [6,30]. Автор жіктеуінің бірінші тобына романдан мынадай мысалдарды жатқызамыз: «Одан бұрын ол өз ауылының отызыншы жылдары **кәмпескеден** қашып, Жем бойынан үдере көшіп, сонау Қарақалпаққа шұбырып, Үстірт асқан жолымен жүріп өтті (433-бет). *Сәмкесіне* қолын тығып, бір көгілдір сусыған жібек матаны алып, Хансұлудың жанына қойды (3,412). Түгелхан 5-6 жылдан бері Алматыдағы машина жөндейтін стансаның бастығы еді (3,405). Ал екінші тобына жататын мысалдар: Бұл уақытқа арналған *фильмдердің* бас кейіпкері, әрине, қызыл *комиссар* болатыны белгілі (465-бет). Ғалымның айтуынша, Қазан революциясына дейін енген сөздердің көпшілігі дыбыстық өзгеріске ұшыраса, қазақ революциясынан кейін енген сөздерде орыс тіліндегі қалпы сақталаған.

«Жалған дүние» романында орыс тілі арқылы енген сөздер де жиі кездеседі. Мысалы: Түсінде *студент* болған Бөпенайын көрді (444-бет). Окумен қатар *университеттің* еркін күрес секциясына жазылды (461-бет). Аида сылқым Кеңес Одағының шекарасын аттап, енді сонау Шығыс Еуропа *курорттарына* жол салды(3,417). Мұның себебі автор шығармадағы дәуір тынысын, қоғам келбетін, тұрмыс-тіршілігін шынайы суреттеуден және сол кезеңдегі қазақ тілінің тілдік ахуалын қаз-қалпында сипаттаған.

Зерттеуге алынған аталмыш романдағы сөздерді актив-пассивтігіне қарай **көнерген сөздер, жаңа сөздер** деп топтастырдық. Себебі тіл тарихи құбылыс болғандықтан, ел өміріндегі өзгерістердің барлығының тілдің ішкі жүйесіне әсер етеді. Лексикадағы сөздердің бір тобы қоғам дамуына қарай жаңарып, толығып отырса, кей сөздер мағынасы күңгірттеніп, қолданылу жиілігі төмендейді. Ондай сөздердің қолданылу аясы кең я тар болғанымен, белгілі бір стильдік мақсатта көркем шығарма тілінде сақталады. Романда қоғам дамуына қарай тілдік қолданыстан шығып қалған, мағынасы көмескіленген тарихи сөздерге қарағанда архаизмдер сирек қолданылған. Мысалы: Үстінде үшінші рет ұсталарда болған ескі **күпісі**, шыбықтай аурушаң Шеге (3,442). Осы сөйлемдегі *күпі* қазақ халқының материалдық мәдениетінің тілдегі көрінісіне жатады. «Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігінде» КҮПІ зат.1.Матамен тысталған тері тон; 2. Ішіне жабағы, жүн салып тігілген сырт киім, шапан деген түсініктеме береді [7, 82]. Әлгінде ғана түннің қиян шығыс етегін түріп, жез **шара** табақтай талауранып көрінген толық Ай, бұ кезде, аппақ күміс тостағанға айналып, аспан төріне қарай ың-жыңсыз жылжи жүзіп бара жатты (3,422). Содан кейін Жәкең ескі шифоньердің ішінен сумаң еткізіп бір шөлмекті суырып алып, қызыл **пүлішті** столдың үстіне қойды (3,458-бет). Жұртта қалған итше ұлиды жан-дүниесі (3,410). *Пүліш* зат.Түкті, бағалы мата [6, 72]. Сегізінші күн дегенде барып, басын көтеріп, **көнектей**

болып ісіп кеткен бетін жуып, қалқыып есік алдына шықты (3, 405). Көнек I Көбінесе бие саууға арналған, көннен жасалған шүмегі бар ыдыс. II Ісіп-кеуіп кететін ауру[8, 414]. Сөйлемдегі мағынасы қарай көнек сөзі ауыспалы мағынада қолданылғанын аңғарамыз. Сонымен автор архаизмдерді заттық мағынада да, бейнелі мағынада да қолданып, стильдік өң берген. Мысалдардағы күпі, шара, көнек архаизмдерін шығармадағы уақыт кеңістігінде қазақ халқының көшпелі материалдық мәдениетімен байланысты пассивтене бастаған сөздерге жатқызамыз.

Романда Қазақ революциясынан кейін енген жаңа сөздерге *егінжай, кеңшар* т.с. сөздер кездеседі.

Романның лексикасын әлеуметтік және диалектілік сипатына қарай **диалект сөздер, термин сөздер, дисфемиздер** деп ажыраттық. Бұл сөздер роман тілінде әртүрлі дәрежеде қолданылғанымен, оның тақырыптық-идеялық мазмұнына, оқырманның мәтінді қабылдауына кері әсер етпейді. Әдеби тілде қолданылмайтын, тек белгілі бір территорияда тұратын халық тілінде ғана кездесетін сөздер диалект деп аталады [6,32]. Мысалы: Шаршап-шалдыққан жанға **мұқым** дүние түгел тарылып, бір уыс болары сөзсіз (3,452-бет). **Мұқым** диалектісі Қазақстанның әр аумағында әртүрлі мағына береді. Мысалға алынған сөйлемдегі мағынасына қарай Диалектологиялық сөздіктен екінші нұсқасын алдық: Мұқым 2// Мұқұм (Сем.: Ақс., Көкп., Абай., Тау., Қош., Шығ.Қаз., Больш., МХР) бүкіл, барлық [9,519]. Сонда мұқым дүние күллі дүние мағынасында жұмсалып тұр. Едіге сол жоғары қарап *самсоз* жатқан күйі әлі қозғалмаған (3,438). Диалектологиялық сөздікте *самсоз* Қызылорда облысының Қармақшы ауданында біреудің айтқанына көңілі толмау мағынасында қолданылатыны көрсетілген [9,571]. Төбесін маңдайшаға сыдырта-мыдырта **әжептарқы** үн шығарып, есікті иығымен ұрып ашты да, сыртқа секірді (3,517-бет). Біріншіден, романда Қазақстанның бір емес, әр аймағында кездесетін диалектілер бар. Екіншіден, романдағы диалектілердің біразы авторлық баяндауда қолданылған.

Романда әдебиеттану (повесть), саясаттану (*комсомол, коммунист*), география (оазис), өнертану (фильм, сценарий, кинотобыр), медицина ғылымына (*спазма, инфаркт*) қатысты терминдер баршылық. **Спазм** — сокращение мышц, судороги [10,96]. Инфаркт – ограниченный участок некротизированной ткани омертвевший в результате прекращения кровоснабжения [10,38]. Жазушы әдебиеттану ғылымына қатысты терминді басты кейіпкер Едігенің жазушылық қызметіне байланысты қолданса, саясаттану ғылымына байланысты терминдерді шығармадағы саяси-қоғамдық дәуір көрінісін баяндау мақсатында, *спазма, инфаркт* терминдерін Едігенің өзі өмір сүрген қоғамнан соққы алуына, тағдыр тәлкегіне ұшырауынан денсаулығының нашарлауын көрсету үшін ұтымды әрі нанымды қолданған.

Көркем шығармадағы **комсомол, совет мектебі, совет өкіметі, коммунист, Қызылотау, большевиктердің** т.с.с сөздер қазақ қоғамында орын алған тарихи оқиғаларға байланысты сол уақытта саясаттану ғылымының терминдері болып сөздік құрамға енген. Қазіргі таңда бұл сөздер тарихи кезеңді сипаттауда айтылатын тарихи сөздерге айналғаны баршаға мәлім. Автордың мұндай тарихи сөздерді кеңінен қолдануынан шығарманың тарихи кезеңмен байланысын, кейіпкер тағдырына өзі өмір сүрген қоғамның ақиқатын, қазақ қоғамының сол уақыттағы тілдік бейнесін анық танымыз. Ол – саяси идеология мен уақыт талабына сәйкес орыс тілінің мемлекеттік, қарым-қатынас құралы болып, қоғамның барлық саласын қамтуы еді.

Жазушы С.Елубай кейіпкерлердің эмоциясын, тұлғасын ашу үшін олардың тіліне ауызекі сөйлеу стиліне тән дисфемизмдерді қосады. Дисфемизмдер күнделікті қарым-қатынаста мағынасы жағымсыз сөздерді коддану құбылысы. Олар мағынасы жағынан эвфемизмге қара-қарсы болып табылады. Көркем шығармада дисфемизмдерді орынды қолдану - сөзді ауыспалы мағынада қолдану тәсіліне жатады. Мысалы: Жай **әпенді** емес,

қашан маңдайы тасқа тигенше ақылы кірмейтін тоңмойын әпенді көрінді (3,444). О, **жәдігөй!** Шегенің басын жұтқан **кэззап** (3,440). Өмірімде қол жұмсап көрмеген **қатынға** енді қалай қол жұмсаймын?! (3,420). Бұл сөйлемдердегі әпенді – алаңғасар, жәдігөй – көзбояушы, азғырушы, кэззап – сұрқия, алаяқ, қатын – әйел деген сөздердің орнына қолданып, сан түрлі жағымсыз эмоциялық мағына тудырып тұр. Соған сәйкес автор дисфемизмдерді кейіпкердің ішкі сезімін сыртқа шығаруының жағымсыз түрінде, стильдік мақсатта жұмсайды.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, жазушы С.Елубайдың «Жалған дүние» романындағы сөздерді лексикалық тұрғыда генетикалық талдау арқылы автордың сөздік қорының ауқымы кең, сөздік қордағы әрбір сөзді мақсатқа сай талғап қолданғанын зерделедік. Романдағы сөздердің лексикалық топтары белгілі бір мәнге ие, стильдік мақсатта жұмсалған. Жазушының тілі жатық, орыс тілінен енген сөздер жиі кездеседі. «Жалған дүние» романында қазақтың байырғы сөздерімен қатар, араб-парсы, орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген кірме сөздер кездеседі. Романдағы Кеңес үкіметі кезеңінде қолданысқа енген жаңа сөздер, қолданыстан шығып, тарихи сөздерге айналған. Қаламгер көркем шығармасында ғылым саласына термин сөздерді қолдануы романның идеялық мазмұнын ашуда маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер тізімі:

- [1] **Сыздықова, Р.** Абай шығармаларының тілі. Лексикасы мен грамматикасы: Көптомдық шығармалар жинағы. //Рәбиға Сыздықова. / - Алматы: «Ел-шежіре», 2014.
- [2] **Қалиев, Ғ.** Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Оқулық. – Алматы, 264 бет.
- [3] **Елубай, С.** Ақ боз үй. Роман-трилогия. Алматы: Атамұра, 2008. – 520 бет.
- [4] **Нұрмағамбетов, Ә.** Қос сөздердің құпиясы. – алматы: Жалын, 1991. – 96 бет.
- [5] **Ондасынов, Н.** Арабша-қазақша түсіндірме сөздік (Қазақ тіліндегі араб сөздері) I том / Толықтырылған және түзетілген екінші басылуы. Жалпы редакциясын басқарған академик Ә.Т.Қайдаров. Алматы: «Білім» баспасы, 2011. - 167 бет.
- [6] **Айғабылов, А.** Қазақ тілінің лексикологиясы. Оқу құралы. Алматы: «Зият Пересс» баспасы, 2004 ж. – 64 б.
- [7] **Құралұлы, А.** Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь» 1997. – 368 б.
- [8] Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
- [9] Диалектологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007.- 800 бет.
- [10] Словарь медицинских терминов. Учебно-методическое пособие для студентов медицинских вузов, врачей, аспирантов, ординаторов, интернов. — Киров, 2002. — 128 с.

МРНТИ 14.27.01

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ДЕТЕЙ В РОССИИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ РЕАЛИЙ И ИСТОРИКО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Мусафиров М.К.

Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего образования «Оренбургский государственный университет», Оренбург, Россия

Аннотация. Статья посвящена проблеме развития дополнительного образования детей в Российской Федерации в условиях современной действительности, определение направления её

трансформаций и перспектив развития в контексте актуальных вызовов мира. В ней представлена попытка систематизировать, проанализировать и охарактеризовать изменения, происходящие в системе дополнительного образования детей в современной России, определение наиболее актуальных трансформаций, необходимых как системе национального образования, так и российскому рынку труда в контексте существующих новаций и историко-педагогического подхода. Так как использование историко-педагогического подхода способно сформулировать актуальные модели ретроинноваций, способные стать актуальными, полезными и востребованными сегодня. В работе приведены наиболее актуальные изменения, происходящие в системе образования, проблемы с которыми оно сталкивается в аспекте развития человеческого капитала. Определен актуальный на сегодняшний день тренд на реализацию специальных индивидуальных траекторий развития обучающихся. Целью такой специальной индивидуальной траектории развития является подготовка высококвалифицированного специалиста, начиная с довузовского образования. На основе изучения и анализа не опубликованных архивных источников были сформулированы успешные практики советского внешкольного воспитания, способные быть успешно внедренными в рамках модели ретроинноваций сегодня в систему образования России и других государств постсоветского пространства. В данной научной статье были приведены и успешные примеры формирующейся в настоящее время модели трансформации дополнительного образования детей в России и мире.

Annotation. The article is devoted to the problem of the development of additional education of children in the Russian Federation in the conditions of modern reality, determining the direction of its transformations and development prospects in the context of current challenges of the world. It presents an attempt to systematize, analyze and characterize the changes taking place in the system of additional education of children in modern Russia, to identify the most relevant transformations necessary for both the national education system and the Russian labor market in the context of existing innovations and historical and pedagogical approach. Since the use of a historical and pedagogical approach is able to formulate current models of retro-innovations that can become relevant, useful and in demand today. The paper presents the most relevant changes taking place in the education system, the problems it faces in the aspect of human capital development. The current trend for the implementation of special individual trajectories of students' development has been determined. The purpose of such a special individual development trajectory is to train a highly qualified specialist, starting with pre-university education. Based on the study and analysis of unpublished archival sources, successful practices of Soviet extracurricular education have been formulated that can be successfully implemented within the framework of the retroinnovation model today in the education system of Russia and other post-Soviet states. In this scientific article, successful examples of the model of transformation of additional education of children in Russia and the world that is currently being formed were also given.

Tüinsózder:

Bilim, KSRO, Reser, balalarǵaqosymshabilimberý, perspektivalar.

Ключевые слова:

Образование, СССР, Россия, дополнительное образование детей, перспективы.

Keywords:

Education, USSR, Russia, additional education of children, prospects.

Введение. Происходящая сегодня технологическая и социально-экономическая трансформация требует изменений и в системе образования. В своих философских работах Д. Агамбен определяет современность как «уникальное взаимоотношение с собственным временем: тесное и вместе с тем отстраненное, в котором связь выражается через смещение и анахронизм» [9]. При этом именно развитие человеческих качеств и способностей является фундаментом общественных новаций и закрепление тренда общественного прогресса [7]. Все вышесказанное актуализирует исторический историко-

педагогический подход к пониманию процесса современных трансформаций и перспектив в обществе и его институтов.

Исторически система образования, как важнейший социальный институт и инструмент формирования человеческого капитала, всегда отвечала на вызовы, встававшие перед мировым сообществом [8]. Переход к постиндустриальной модели общества [4] и происходящая в настоящее время четвертая индустриальная революция требует воспитания современной, актуальной, востребованной, конкурентоспособной на рынке труда образованной личности [11, 16]. Это актуализирует приоритетность модернизации образования, переоценки существующих образовательных стандартов и приоритетов в системе воспитания детей и молодежи. Подобная трансформация характерна после каждой проходившей индустриальной революции, а также значительных политических или социально-экономических изменений [5].

Исходя из сложившихся реалий, необходимо констатировать, что понимание перспектив развития образования в современном глобальном мире, находящемся в процессе общественной трансформации, дает возможность создать необходимую инфраструктуру и среду для его развития. Значимое место в образовательном пространстве Российской Федерации имеет система дополнительного образования детей. Исходя из данных аспектов, мы и сформулировали актуальность проблематики перспектив развития дополнительного образования детей в России в контексте современных реалий и историко-педагогического подхода и актуальность её научного исследования.

Обзор литературы

Для понимания тренда развития общества нами были изучены фундаментальные философские, исторические труды таких ученых как: Арнольд Тойнби [8], Аурелио Печчеи [7], Джорджо Агамбен [9], исследовавших глобальные модели развития человеческого сообщества и выявившие их закономерности. Важное место в понимании развития современной России, российского человеческого капитала и общественных трансформаций имеют работы профессора Натальи Васильевны Зубаревич [16]. Существенное место в понимании трендов современного образования имеют работы профессоров Аиды Васильевны Кирьяковой [11, 14], Светланы Васильевны Сальцевой [13], Натальи Александровны Каргапольцевой [3], Катерины Николаевы Поливановой [12]. Системно и всесторонне вопросы и тренды развития советского и российского национального образования проанализированы Михаилом Викторовичем Богуславским [2].

Материал и методы исследования

В исследовании данной научной проблематики были использованы научные труды по педагогике, истории педагогики и философии, позволившие определить современные тренды в развитии общества и образования. Историко-педагогические труды по советскому внешкольному воспитанию и российской системе дополнительного образования детей, позволяющие изучить его генезис. Изучены существующие российские практики. Значимое место в исследовании занимают неопубликованные архивные документы Государственного архива Оренбургской области по истории внешкольного воспитания, позволяющие найти и выделить возможные актуальные модели ретроинновации. Был использован историко-педагогический подход, методы анализа и синтеза.

Результаты

В контексте происходящих сегодня в обществе технологических и социально-экономических изменений в системе национального образования можно выделить приоритетность гуманизации, демократизации, интеграции, диджитализации, индивидуализации, как сложившейся реальности социогенеза.

В рамках индивидуализации образования формируется тренд на реализацию специальных индивидуальных траекторий развития обучающихся. Целью такой специальной индивидуальной траектории развития является подготовка высококвалифицированного специалиста, начиная с довузовского образования [6]. Подобные траектории развития возможны только при усилении эффективного системного взаимодействия основного общего, профессионального и дополнительного образования детей, начиная со среднего школьного возраста. Без качественного данного взаимодействия невозможно создание единой личностно развивающей среды, предельно комфортной для всех образовательных субъектов и гармонично сочетающей принципы системности, вариативности, индивидуализации свободы ответственного выбора [3].

Новые вызовы современности и формирование специальных индивидуальных траекторий развития в значительной степени актуализируют значение системы дополнительного образования детей в образовательном пространстве Российской Федерации. Дополнительное образование детей способно создать необходимую развивающую аксиологическую среду [11, 13, 14], стать эффективным институтом довузовской подготовки, центром профориентационной работы для системы высшего образования и работодателей [6, 10, 12].

На основе проведенного исследования, мы можем констатировать актуальность модели ретроинновации [2, 5, 15] в вопросе взаимодействия вузов и учреждений советского внешкольного воспитания. Так, в шестидесятые годы XX века Станция юных натуралистов города Оренбурга активно взаимодействовала с научно-исследовательскими институтами СССР, к которым относились: Украинский научно-исследовательский институт сахара и свеклы, Сибирский научно-исследовательский институт, Центральный научно-исследовательский институт овощного хозяйства [1, л. 57]. На базе дворцов и Домов пионеров существовали научные объединения обучающихся, которые имели тесное взаимодействие с вузами [5].

При этом значимую роль в эффективной и качественной реализации данной траектории развития будут иметь работодатели, в лице крупных федеральных и региональных компаний, имеющих объективные сложности с привлечением высококвалифицированного персонала непосредственно с рынка труда. При ожидаемом ухудшении ситуации с персоналом, в контексте формирования кадрового дефицита, бесспорно, можно говорить о формировании тренда на создание корпоративных систем дополнительного образования детей, реализующих специальную индивидуальную траекторию развития для детей и молодежи. Подобные корпоративные системы дополнительного образования детей, работающие по специально созданным HR отделами компаний программам траекторий развития, способны всецело приводить как к формированию и развитию необходимых для корпораций *hard skills*, так и не менее востребованных сегодня на рынке труда *soft skills*. При этом являясь проводниками ценностей компаний.

Существующим успешным примером является инициатива российской компании DNS, которая под руководством Д. Алексева, для формирования кадрового резерва и осознания дефицита квалифицированных программистов на отечественном рынке, реализовала проект по созданию Центра развития робототехники в городе Владивостоке. Подобные корпоративные системы дополнительного образования детей способны всецело приводить как к формированию и развитию необходимых для корпораций *hard skills*, так и не менее востребованных сегодня на рынке труда *soft skills*.

Заключение

Исходя из проведенного нами исследования, можно выделить основные тенденции развития дополнительного образования детей в России как части образовательного пространства: диджитализация, усиление роли исследуемой нами образовательной

системы, формирование траекторий развития обучающихся на базе образовательных организаций дополнительного образования детей при системном взаимодействии со школами и вузами, формирование корпоративных систем дополнительного образования детей.

Список источников и литературы:

- [1] Государственный архив Оренбургской области. Ф. р. – 1893. Оп. 3, Д. 3445.
- [2] **Богуславский, М. В.** Ретроинновационные волны в современной российской образовательной политике: потенциал и риски / М. В. Богуславский // Воспитание и социализация молодежи: потенциал историко-педагогического познания в контексте вызовов современности. – Волгоград : ВГАПО, 2018. – С. 49-57.
- [3] **Каргапольцева, Н. А.** Формирование инновационной образовательной среды взаимодействия общего, дополнительного и профессионального образования в пространстве университетского округа [Электронный ресурс] / Н. А. Каргапольцева. – ОГУ. – Режим доступа: <http://elib.osu.ru/bitstream/123456789/579/1/3746-3750.pdf>. – (Дата обращения: 02.09.2022).
- [4] **Кун, Т.** Структуры научных революций / Т. Кун. – М. : Прогресс, 1977. – 300 с.
- [5] **Мусафиров, М. К.** Внешкольное воспитание в Оренбуржье во второй половине XX века : монография / М. К. Мусафиров, Н. А. Каргапольцева. – Оренбург : ООО ИПК «Университет», 2020. – 149 с. – ISBN 978-5-4417-0846-3.
- [6] **Мусафиров, М. К.** Перспективы взаимодействия медицинских вузов и образовательных организаций дополнительного образования детей по проблематике подготовки абитуриентов в контексте современных реалий и исторического опыта / М. К. Мусафиров // Оренбургский медицинский вестник : приложение : Медицинское образование. Пути повышения качества. – 2018. – Т. VI – №4 (24). – С. 50-55.
- [7] **Печчеи, А.** Человеческие качества / А. Печчеи. – М., 1980. – 302 с.
- [8] **Тойнби, А.** Постигание истории / А. Тойнби. – М., 2003. – 592 с.
- [9] **Agamben, G.** Nudità / G. Agamben. – Roma : Nottetempo, 2009.
- [10] Beregovaya, E. B. Organizational and methodical directions of integrative programs implementation for adolescent creative development and social adaptation / E. B. Beregovaya, O. B. Ushakova, M. A. Antonova, L. G. Pak, E. R. Saitbaeva, M. K. Musafirov, M. V. Olinder, O. E. Savenko // Humanities and Social Sciences Reviews. – 2019. – Vol. 7, № 4. – P. 1120-1127.
- [11] **Kiryakova, A. V.** Scientific and Pedagogical Projections of the Transformation of University Education [Электронный ресурс] / A. V. Kiryakova, N. A. Kargapoltseva, I. D. Belonovskaya // Vysshee Obrazovanie v Rossii, 2020. - Vol. 29, Iss. 8-9. - P. 155-167.
- [12] **Polivanova, K. N.** Historical Crisis of Childhood. 35 Years Later / K. N. Polivanova // Journal of Siberian Federal University. Series : Humanities and Social Sciences. – 2014. – Vol. 7 – № 12. – P. 2166-2172.
- [13] **Saltseva, S. V.** Polisphere realization of social and pedagogical approach in pedagogics and education / S. V. Saltseva // Middle East Journal of Scientific Research. – 2013. – Vol. 14. – № 8. – P. 1094-1097.
- [14] The Axiological Approach to the Analysis of the Problems of Modern University Education / A. V. Kiryakova, T. A. Olkhovaya, G. A. Meleskov, A. A. Presnov // Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – Vol. 6 – № 2. – S. 3. – P. 22-28.
- [15] The newschool movement in Russia: Konstantin N. Venttsel (1857-1947), the concept of «free upbringing» and the Declaration of the rights of the child / D. Caroli, G. Kornetov // History of Education and Children's Literature. – 2017. Vol. 12 – № 2. – P. 9-45.
- [16] **Zubarevich, N.** [Regional and Local Government](#) / N. Zubarevich // Russia: Strategy, Policy and Administration. – L. : Palgrave Macmillan, 2018. – P. 367-380.

Список источников и литературы:

- [1] The State Archive of the Orenburg region. F. R. 1893. Op. 3, 3445.
- [2] Boguslavsky M. V. (2018) Retroinnovacionnye volni v sovremennom rossiyskom obrazovanii: potencial i riski [Retroinnovation waves in modern Russian educational policy: potential

and risks]. Education and socialization of youth: the potential of historical and pedagogical knowledge in the context of modern challenges. Volgograd, VGAPO, 2018. pp. 49-57.

[3] Kargapoltseva N. A. (2021) Formirovanie innovacionnoy obrazovatelnoy sredy vzaimodeystviya obschego, dopolnitelnogo i professionalnogo obrazovaniya v prostranstve universitetskogo okruga [Formation of innovative educational environment of interaction of general, additional and professional education in the space of the university district [Electronic resource]. Access mode: <http://elib.osu.ru/bitstream/123456789/579/1/3746-3750.pdf> . – (Date of reference: 02.09.2021).

[4] Kuhn T. (1977) *Struktury nauchnykh revolyuchiy* [Structures of scientific revolutions]. Progress, 1977. 300 p.

[5] Musafirov M. K. (2020) *Vneshkolnoe vospitanie v Orenburzhie vo vtoroy polovine XX veka* [Extracurricular education in Orenburg region in the second half of the XX century : monograph]. Orenburg, OOO IPK "University", 2020. 149 p.

[6] Musafirov M. K. (2020) *Perspektivy vzaimodeystviya meditsinskih vuzov i obrazovatelnykh organizatsiy dopolnitelnogo obrazovaniya detey po problematike podgotovki abiturientov v kontekste sovremennykh realiy i istoricheskogo opyta* [The prospects of cooperation between medical universities and educational organizations of additional education of children on the issue of training of students in the context of modern realities and historical experience]. *Bulletin of the Orenburg medical : application : Medical education. Ways to improve quality.* 2018. Vol. VI. No. 4 (24). pp. 50-55.

[7] Pechchei A. (1980) *Chlovecheskie kachestva* [Human qualities]. M., 1980. 302 p.

[8] Toynbee A. (2003) *Postizhenie istorii* [Comprehension of history]. M., 2003. 592 p.

[9] Agamben G. *Nudità / G. Agamben.* – Roma : Nottetempo, 2009.

[10] Beregovaya E. B. Organizational and methodical directions of integrative programs implementation for adolescent creative development and social adaptation. *Humanities and Social Sciences Reviews.* 2019. Vol. 7, № 4. P. 1120-1127.

[11] Kiryakova A. V. Scientific and Pedagogical Projections of the Transformation of University Education. *Vyshee Obrazovanie v Rossii*, 2020. Vol. 29, Iss. 8-9. P. 155-167.

[12] Polivanova K. N. Historical Crisis of Childhood. 35 Years Later / K. N. Polivanova. *Journal of Siberian Federal University. Series. Humanities and Social Sciences.* 2014. Vol. 7, № 12. P. 2166-2172.

[13] Saltseva S. V. Polisphere realization of social and pedagogical approach in pedagogics and education. *Middle East Journal of Scientific Research.* 2013. Vol. 14. № 8. P. 1094-1097.

[14] The Axiological Approach to the Analysis of the Problems of Modern University Education. *Mediterranean Journal of Social Sciences.* 2015. Vol. 6, № 2. S. 3. P. 22-28.

[15] The new school movement in Russia: Konstantin N. Venttsel (1857-1947), the concept of «free upbringing» and the Declaration of the rights of the. *History of Education and Children's Literature.* 2017. Vol. 12, № 2. P. 9-45.

[16] Zubarevich N. [Regional and Local Government](#). Russia: Strategy, Policy and Administration. L. Palgrave Macmillan, 2018. P. 367-380.

МРНТИ 14.35

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ГУМАНИСТІК ПОЗИЦИЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Алмат А.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қаласы

Аңдатпа. Мақалада "өзін-өзі тану" курсына оқу барысында мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастырудың педагогикалық шарттары қарастырылады. Педагогикалық мамандықтар бакалаврларын дайындау кезінде тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жүзеге асыру арқылы педагог ретінде қалыптасуына үлкен көңіл бөлінетіні анықталды. Қазіргі заманғы педагогикалық білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі-жаңа педагогикалық практиканың

негіздерін қалап, үшінші мыңжылдық мектебінде орта білім берудің жаңа тұжырымдамасын іске асыра алатын жоғары білікті мұғалімді даярлау. Өскелең ұрпақтың адамгершілік бейнесін қалыптастырудағы жетекші рөл жалпы білім беру ұйымдарына, мұғалімдер мен тәрбиешілерге тиесілі болуы керек. Осыған сәйкес зерттеудің мақсаты қойылды: қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайда педагогикалық іс-әрекетті ізгілендіру деңгейін анықтау. Гуманистік бағыттағы білім беру жобаларын жүзеге асыру кезінде болашақ мұғалімдер гуманистік сананы дамытады, материалдық құндылықтардан рухани құндылықтарға қайта бағдарланады, болашақ мұғалімнің тұлғасы ізгілендіріледі. Зерттеу адамгершілікке жатпаудың ерекшеліктері қазіргі қоғамда және білім беруде көп жағынан көрінетіндігіне байланысты мәселені қарастырады. Рухани-адамгершілік құндылықтардың жоғалуы, әділеттілікке негізделген дүниетанымнан бас тарту, адамға деген назар мен құрметтің жетіспеушілігі барған сайын байқалады, оның өмірі мен адамгершілігі құнсызданады.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические условия формирования профессионально значимых качеств учителя в процессе изучения курса "самопознание". Установлено, что при подготовке бакалавров педагогических специальностей большое внимание уделяется становлению личности как педагога через самообразование, самореализацию. Одна из главных задач современной системы педагогического образования-подготовка высококвалифицированного учителя, способного заложить основы новой педагогической практики и реализовать новую концепцию среднего образования в школе третьего тысячелетия. Ведущая роль в формировании нравственного образа подрастающего поколения должна принадлежать общеобразовательным организациям, учителям и воспитателям. В соответствии с этим была поставлена цель исследования: выявить уровень гуманизации педагогической деятельности в современных социокультурных условиях. При реализации образовательных проектов гуманистической направленности будущие учителя развивают гуманистическое сознание, переориентируются от материальных ценностей к духовным, гуманизируется личность будущего учителя. В исследовании рассматривается проблема, связанная с тем, что особенности бесчеловечности во многом проявляются в современном обществе и образовании. Все чаще наблюдается утрата духовно-нравственных ценностей, отказ от мировоззрения, основанного на справедливости, недостаток внимания и уважения к человеку, обесцениваются его жизнь и нравственность.

Annotation. The article discusses the pedagogical conditions for the formation of professionally significant qualities of a teacher in the process of studying the course "self-knowledge". It is established that in the preparation of bachelors of pedagogical specialties, much attention is paid to the formation of a personality as a teacher through self-education, self-realization. One of the main tasks of the modern system of pedagogical education is the training of a highly qualified teacher who is able to lay the foundations of a new pedagogical practice and implement a new concept of secondary education in the school of the third millennium. The leading role in the formation of the moral image of the younger generation should belong to educational organizations, teachers and educators. In accordance with this, the aim of the study was to identify the level of humanization of pedagogical activity in modern socio-cultural conditions. When implementing educational projects of a humanistic orientation, future teachers develop a humanistic consciousness, reorient themselves from material values to spiritual ones, and the personality of the future teacher is humanized. The study examines the problem associated with the fact that the features of inhumanity are largely manifested in modern society and education. Increasingly, there is a loss of spiritual and moral values, a rejection of a worldview based on justice, a lack of attention and respect for a person, his life and morality are devalued.

Кілт сөздер – өзін-өзі тану, гуманистік көзқарас, рухани гуманизм, гуманистік позиция, адамгершілік, руханият, педагог.

Ключевые слова-самопознание, гуманистический подход, духовный гуманизм, гуманистическая позиция, нравственность, духовность, педагог.

Keywords-self-knowledge, humanistic approach, spiritual humanism, humanistic position, morality, spirituality, teacher.

Білім беруді ізгілендіру бүкіл білім беру жүйесінің маңызды сипаттамасы болып табылады. Ізгілендіру-мұғалімдер де, оқушылар да өздерінің шығармашылық тұлғаларын дамыту субъектілері ретінде әрекет ететін жаңа педагогикалық процестің негізгі

элементі[1]. Педагогикалық процестің негізгі мәні жеке тұлғаның дамуы болып табылады, оның өлшемі білім беру ұйымының жұмысының көрсеткіші болып табылады. Мұғалімнің кәсіби қызметі әрдайым гуманистік, жалпыадамзаттық принципті қамтиды[2].

Әрбір адам өз өмірінің мәні мен формасын анықтауға құқықты және міндетті болып келеді. Позиция дегеніміз – жай ойлар емес, адамның ерік-жігерін, оның әлем туралы мәлімдемелерін, әлемді көре білу бағытын білдіреді. Соның ішінде болашақ мұғалімге өзінің гуманистік позициясын айқындау аса өзекті мәселе болып табылады.

«Заманауи педагог қандай болуы тиіс? Оның білім және тәрбие беру аясындағы іс-әрекеті қалай құрылуы керек? Болашақ мұғалім өз бойында қандай құндылықтар мен адамгершілік қасиеттерді жарыққа шығарғаны жөн?» деген сауалдарға болашақ мұғалім әуел бастан ойланып алуы қажет. Жақсылық пен мәңгілікке бағдарланған өзін-өзі анықтау, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі кемелдендіруді жүзеге асыруы бүгінгі күннің көкейтесті мәселесі екенін жете ұққаны абзал.

Қазіргі уақытта ғылымда ізгілендіру мәселесін әртүрлі аспектілерде зерттеуге мүмкіндік беретін білімнің едәуір көлемі жинақталған. Қоғамда білім беру процесінде жеке тұлғаның немесе оның ұстанымының ішкі бағыттарын дамыту қажеттілігі туралы көзқарас қалыптасады.

Мәңгілік жалпыадамзаттық мәдениеттің қазынасы ретіндегі адамзат баласының рухани тәжірибесіне, ұлы ойшыл-гуманистердің еңбектеріне тереңдеп еңбестен «ізгілік» ұғымының мәнін жете ұғыну мүмкін емес. Осы тұрғыда көрнекті ойшыл Жүсіп Баласағұнидың адамның шынайы бақытын іздеуге арналған «Құтты білік» кітабы; ұлы ақын, ойшыл Қожа Ахмет Ясауидың ақиқатты танудағы дүниетанымдық көзқарастарын көрсететін «Диуани хикмет» шығармасы; ғұлама ойшыл Әбу Насыр әл-Фарабидің «Әлеуметтік-этикалық трактаттарындағы» бақытқа қол жеткізу мақсатындағы адам баласының бірігіне, рухани кемелдікке ұмтылуының жарқын белгісі болып табылады[3]. Сондықтан да ойшыл-гуманистерді адамзаттың Ұлы ұстаздары деп айтқан.

XIX ғасырдың көрнекті қазақ ағартушылары – Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаевтың ой-толғаулары жоғары адамгершілікті тұлға қалыптастыру жолындағы ғылымды және мәдениетті дамыту қажеттігін әділ көрсетті. XX ғасырдың басында қазақ ағартушылары, педагог-ғалымдары – Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, М.Дулатов, А.Байтұрсынов, Ш. Құдайбердиев өз шығармаларында адамгершілік ұғымдар туралы терең ой толғады[4].

Ұлы ойшыл және гуманист Әбу насыр әл-Фараби адам табиғатын зерттей келе, адамға тән үш ерік-жігер туралы айтқан. Мұндағы жоғары ақыл-ойдан шығатын тілектерді, жүзеге асыруға деген ерік-жігерді, яғни жақсы мінезге ие болу, өзін-өзі жетілдіру, жақсылық жасау, пайдалы мен зиянды ажырата білу, қоғамға риясыз қызмет ету деп көрсеткен. Егер адамның ақыл-ойы дамыған болса, осындай тілектер пайда болады дейді [5].

Ұлы дидакт Я.А.Коменский: "«Адамға сырттан бірдеңе әкелудің қажеті жоқ, бірақ оны дамыту керек, оның бойында бар нәрсенің мағынасын көрсете отырып, өзіне, тумысына тән нәрсені ашу керек» деп көрсетті [6].

Қазақтың көрнекті ағартушысы, гуманист-педагог Ы.Алтынсарин мұғалімнің рөлі жөнінде былай деген болатын: "Маған жақсы мұғалім бәрінен де қымбат, өйткені мұғалім мектептің жүрегі" [7].

Педагогикалық қолдау көрсету шарттарына және болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымының дамуын айқындайтын факторларға сәйкес педагогикалық қолдаудың мынадай кезеңдері айқындалды:

- диагностикалық - проблеманың фактісі мен сигналын белгілеу, проблеманы диагностикалау үшін жағдай жасау, педагогикалық қолдау көрсету шарттарымен байланыс орнату;

• іздестіру - проблеманың туындау себептерін іздестіруді, оны көрсетуді ұйымдастыру (білім беру субъектісімен бірлесіп); білім беру субъектісінің іс-әрекеттерін жобалау;

• қызмет:

а) іс-әрекет білім беру субъектісінің өзіне беріледі: мұғалім оның әрекеттерін мақұлдайды, ынталандырады, бастаманы қолдайды;

б) мұғалімнің өзі: өзін білім беру субъектісінің орнына қойып, білім беру субъектісіне тікелей қолдау және көмек көрсетеді [8].

Болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастырудың тиімділігін едәуір қиындататын қарама-қайшылықтар бар: гуманистік ұстанымы бар мұғалімге қоғамның объективті қажеттілігі мен педагогика ғылымында бұл мәселенің жеткіліксіз дамуы арасындағы; мұғалімдердің оқушыларды гуманистік бағытта өзін-өзі тану бойынша ұмтылысы мен университеттегі оқу процесінің ғылыми-әдістемелік жабдықталуының жеткіліксіздігі арасындағы. Білім беру процесінде болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастырудың тиімділігі келесі педагогикалық жағдайлармен анықталады:

- болашақ мұғалімнің балаға білім берудің құндылығы ретінде бағдарлануы;
- өзін-өзі тану мұғалімінің гуманистік әлеуетін өзектендіру;
- болашақ мұғалімнің шығармашылық қабілеттерін дамытуға бағытталған оқыту технологияларын пайдалану;
- болашақ мұғалімнің педагогикалық іс-әрекеттегі рефлексивті қабілеттерін дамыту [9].

Гуманизм, адамның жетілмегендігіне қатысты абсолютті кешірім мен қайғыға бой алдырмайтын сияқты емес, сонымен қатар оның шығармашылық әлеуетін өз мүддесі мен қоршаған ортасы үшін еркін жүзеге асыру үшін оған белсенді оң және сындарлы көзқарас. Бұл түсінік мұғалімнің іс-әрекетімен тікелей байланысты, оның міндеті оны одан әрі өзгерту үшін басқаның мінез-құлқына әсер ету, яғни авторитарлық емес, гуманистік педагогикалық әсерді жүзеге асыру деп санауға болады [10].

Беделділік пен авторитаризмнің түбір сөздер мен сабақтас ұғымдар ретіндегі жақындығы мұғалімнің билік идеясын қиындатты, оған этикалық өлшемдерді ұсынды. Студентті мұғалім олардың құндылық жүйелері, мінез-құлық үлгілері мен бағалары сәйкес келетініне қарамастан қабылдауы керек.

Гуманды педагогиканың негізгі қағидасы-баланың айналасындағы ортаны ізгілендіру. Сыныпта адамгершілікке толы болмайтын бірде-бір сөз айтылмауы керек. Айтылғанның бәрі дамытушылық және тәрбиелік мәнге ие болуы керек. Сөздердің мазмұны әрдайым түсіндірілмейді, бірақ олардың ішкі мағынасы міндетті түрде балалардың санасына енеді. Ынтымақтастық өнері баяу, біртіндеп жинақталуда. Дамып келе жатқан пәндік орта туралы айту мүмкін емес - бұл жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жүйесі. Пәндік орта балаға одан ақпаратты "жинауға" мүмкіндік беруі керек [11].

Біздің елімізде білім беру жүйесін демократияландыру және ізгілендіру рухында реформалау барлық оқу пәндерін оқытуға қатысты болды. Бұған еліміздің бірінші ханымы Сара Алпысқызы Назарбаеваның "Өзін-өзі тану" авторлық білім беру жобасын оқу-тәрбие үдерісіне енгізу жарқын мысал бола алады. Педагогикалық идеяның дамуының осы кезеңінде руханият пен гуманизмді біріктірудің шұғыл қажеттілігі туындады. Бұрын гуманизм мен руханият екі қарама-қарсы философиялық ұғым болған. Рух ұғымы руханиятпен, адам ұғымы гуманизммен байланысты болды. Енді бұл ұғымдар бірлікте қарастырылады. "Руханият" пен "адамгершілік" ұғымы бір-бірімен байланысты. Олар бірге гуманистік педагогиканың мәні. Осылайша, заманауи мектеп өзін-өзі тану пәнін енгізу арқылы ынтымақтастық педагогикасынан рухани гуманизм педагогикасына келді.

Білім беруді ізгілендіру-бұл оқушыға деген адамгершілік (адамдық) көзқарас, ондағы адамды көре білу және оны сол қалпында қабылдай білу және оны "түзетуге", қайта жасауға тырыспау. Жақынынды сүю [12].

Гуманистік тәрбие принциптері:

- Мұғалімнің әр оқушыға деген педагогикалық оптимизмі (әр баланың оң бейімділігі, қабілеттері бар)

- Баланың жеке басын құрметтеу. Оқушылардың іс-әрекеттерін талдау кезінде жеке тұлғаны тұтастай қарастыру.

- Адамның барлық әлеуетінің көрінісі (мүмкіндік ретінде адамға тән нәрсені жүзеге асыру)

- Оның психикалық жағдайын түсіну.

- Оқушының тағдырына қызығушылық.

- Мұғалімнің рөлінің өзгеруі (ол-оқытудың фасилитаторы, яғни оқушыларда айналадағылардың ықыласты және қолдаушы қарым-қатынасын табатын оқытуда белгілі бір атмосфераны құрушы);

- Табысқа жету жағдайын жасау.

- Адамгершілік педагогиканың негізгі қағидасы-баланың айналасындағы ортаны ізгілендіру. Сыныпта адамгершілікке толы бірде-бір сөз айтылмауы керек. Айтылғанның бәрі дамытушылық және тәрбиелік мәнге ие болуы керек. Сөздердің мазмұны әрдайым түсіндірілмейді, бірақ олардың ішкі мағынасы міндетті түрде балалардың санасына енеді. Ынтымақтастық өнері баяу, біртіндеп жинақталуда.

- Дамып келе жатқан пәндік орта туралы айту мүмкін емес - бұл жеке тұлғаның толық дамуын қамтамасыз ететін жағдайлар жүйесі. Пәндік орта балаға одан ақпаратты "жинауға" мүмкіндік беруі керек.

Болашақ студенттің педагогикалық категория ретіндегі ізгіліктілігі кәсіби дайындық процесінің мақсатты бағытын және түлектің дайындық деңгейіне қойылатын талаптарды көрсетеді. Болашақ мұғалімнің ізгіліктілігі мәні психикалық салаларды (мотивациялық, интеллектуалдық, пәндік-практикалық, эмоционалды, ерікті, экзистенциалды және өзін-өзі реттеу саласы) сипаттауда жатыр, онда ерте ересек адамның психикасының жас ерекшеліктерімен қатар студенттің қасиеттері мен қасиеттерінің кешені және мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттерінің жиынтығы бар оқу және педагогикалық қызметке байланысты. Болашақ мұғалімнің ізгілігі кез-келген басқа ізгіліктен бір уақытта оқу және кәсіби қызмет субъектісінің қасиеттерімен, кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастырумен ерекшеленеді. Болашақ мұғалімнің ізгілігі-бұл психиканың әртүрлі салалары, қасиеттері бір-бірімен байланысты күрделі, жүйелі білім. Бірлік, байланыс, жеке тұлғаның барлық компоненттерінің өзара шарттылығы оған сапалы сенімділік, тұтастық береді. Ізгілік икемділік, динамизм, өзгергіштік қасиеттеріне ие [13].

Адамзаттың бүкіл тарихы гуманизм әрқашан жеке адамның да, жалпы қоғамның да өмірінде маңызды рөл атқарғанын және жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесінде маңызды орын алғанын көрсетеді. Гуманизм идеялары адамның өмір сүруімен байланысты әртүрлі құбылыстарға қатынасын анықтайды. Олар оның қызметін ынталандырады, бағыттайды және негіздейді. Сондықтан гуманизм идеяларының мазмұны таза академиялық сипатта болмайды. Ол тәжірибеге тікелей бағытталған. Қоғамдық санадағы гуманизмнің шешуші рөлін бұрын құрылған және рухани және практикалық көшбасшы рөлін талап ететін философиялық, саяси немесе көркемдік бағыттар өздерін гуманизмнің үлгісі деп жариялай алмағандығымен бағалауға болады [14].

Өзін-өзі тану тәжірибесін қалыптастыру төрт кезеңнен тұратын педагогикалық практика бағдарламасын жүзеге асыру барысында жүзеге асырылады. Эксперименттік

жұмыс барысында бірінші кезеңде — проблемалық-іздеу-студенттердің педагогикалық практикадан өтуге дайындығын түсіну, құндылық көзқарастарын көрсету және өзіндік бейнені іздеу міндеті қойылды. Болашақ мұғалімдерге өз алаңдаушылықтарын анықтауға байланысты сұрақтар мен тапсырмалар ұсынылады. Екінші кезең — тағылымдама-рефлекстік-мектеп мұғалімдерінің тәжірибесін қабылдауды талдауға, өзін-өзі түсіндіру-мұғалімдердің тұжырымдамаларын түсіндіруге, өзінің кәсіби іс-әрекеттерін талдауға арналған.

Үшінші кезеңде — өзін — өзі бағалау-болашақ мұғалімдер өздерінің мүмкіндіктері мен қабілеттерін, болашақ мамандығы туралы идеяларының негізінде жатқан мақсаттары мен құндылықтарын зерттейді және бағалайды. Олар өз сабақтары мен іс-шараларын әзірлейді.

Төртінші кезең — тұжырымдамалық-жобалау-студенттердің жеке кәсіби-тұлғалық даму бағдарламаларын жобалауын және өзіндік тұжырымдама жасауын қамтиды. Бұл кезеңде педагогикалық практика кезеңінде алынған тәжірибе жалпыланады. Студенттер портфолио жасайды, жинақталған материалдарды жинайды, олардың өзін-өзі зерттеу тәжірибесін көрсетеді.

Осылайша, болашақ мұғалімдердің өзін-өзі тану тәжірибесін дамыту шеңберіндегі тәжірибелік-эксперименттік жұмыс педагогикалық практиканың дамыған моделі студенттердің өзін-өзі тану тәжірибесін қалыптастыруға ықпал ететінін көрсетті. Студенттердің мамандыққа деген қызығушылығы артты, педагогикалық тәжірибеге қатысты алаңдаушылық азайды. Коммуникативті, шығармашылық және зерттеу қабілеттерін дамытуды атап өткен жөн. Педагогикалық практика барысында болашақ мұғалімдер өздері үшін жұмыс істеудің маңыздылығын және қиын балалар, мамандықтың қиындықтары туралы ғана емес, сонымен қатар өздері туралы сұрақтарға жауап іздеу қажеттілігін түсінді.

Біздің зерттеуімізбен болашақ мұғалімнің гуманистік ұстанымын қалыптастыру проблемалары толық қамтылмаған. Бұл процесстегі жеке ғылыми пәндердің мүмкіндіктері, студенттердің гуманистік позициясын қалыптастыруға ұжымның әсері, студенттің өзі және т.б. мәселелер назар аударарлық.

Біз өзін-өзі тану тәжірибесін болашақ мұғалімдердің кәсіби білімімен байланысты негізгі қабілеттерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін білім беру мазмұнының құрамдас бөлігі ретінде қарастырамыз. Өзін-өзі тану пәндік (пәндік материалды білу), метапәндік (іс-әрекетті құрастыру) және тұлғалық (тұлғалық дамуды басқару) деңгейлері бар педагогикалық практика мазмұнының жүйе құраушы компоненті болып табылады. Ойын, дизайн және зерттеу әдістері біріктірілген кезде мұндай жұмыс интегративті және интерактивті болуы керек [15].

Студенттердің іс-әрекетін талдау көрсеткендей, қалыптасқан білім беру практикасы студенттердің өздерін болашақ мамандар ретінде зерттеуге деген қызығушылығын ынталандыруға ықпал етпейді. Ғылыми ұғымдар мен пәндік ақпаратқа басымдық беріледі. Педагогикалық практика процесі жиі рәсімделеді.

Мұғалімнің кәсіби ұстанымының гуманистік мәні оның табиғи атрибуты болады, бала "мұғалім" функционалды қатынасының объектісі болуды тоқтатқан сәттен бастап – оқушы және адамның барлық алуан түрлілігі мен бірегейлігінде табиғаттың ерекше жоғары туындысы ретінде пайда болады, автономды жеке әлемі бар, оның дамуында биологиялық тұлғадан жоғары рухани тұлғаға дейін жүреді және әлеуметтену және мәдениетке ену процесінде көптеген психологиялық қатынастарды көрсететін жеке қасиеттердің ерекше кешеніне ие болады.-оны басқа адамдармен және әлеммен байланыстыратын қатынастар .

Мұғалімнің гуманистік кәсіби ұстанымы феномені мамандық иесінің жеке өмірін мақсаттармен, жағдайлармен және оның кәсіби қызметінің негізгі объектісімен - баламен

байланыстырады. Ол жүйелік логикада адамның жетекші идеясын жоғары құндылық ретінде мұғалім мен баланың тәрбиелік өзара әрекеттесуінің практикалық әдістерімен байланыстырады, бұл "адам-адам" қатынасын олардың өзара өмір сүруінің детерминанты етуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер:

- [1] Манифест гуманной педагогики. Бушети. Грузия, 2011.
- [2] Основы гуманной педагогики и самопознания: Учебник /П. Ш. Амонашвили, Г. А. Омарова, Н. Анарбек. – Алматы: ННПООЦ «Бөбек», 2019. –128 с.
- [3] **Алпысқызы, С.** Өмір әдебі: Әдеби эссе, толғаныстар. –Алматы, 2003. – 104 бет.
- [4] **Амонашвили, Ш. А.** Воспитание и образование. Истина школы. – М., 2017.
- [5] **Әл-Фараби** Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, Ғылым, 1975.
- [6] **Коменский, Я.А.** Избранные педагогические сочинения в 2-х т.Т. 2. – М.: Педагогика, 1982.
- [7] **Алтынсарин, Ы.**Таңдамалы шығармалары. 3 томдық. – Алматы, 1943,1953.
- [8] **Абдуллина, О.А.** Жоғары педагогикалық білім беру жүйесіндегі мұғалімді жалпы педагогикалық даярлау. М., 1990. – 144б.
- [9] **Абильханова-Славская К.А.** Тұлғаның қызметі мен психологиясы. М.: Ғылым, 1980. 337б.
- [10] **Азаров, Ю.П.** Тәрбиелеу өнері. М.: Білім, 1985. – 448б.
- [11] **Афонина, Г.М.** Педагогика. Ростов: Феникс, 2001. 512 б.
- [12] **Леонтьев, А. Н.** Тұлғаның қалыптасуы // Отандық психологтардың еңбектеріндегі тұлға психологиясы: Хрестоматия. СПб., 2001. №5. 42-56б.
- [13] **Аминов, Н.А.** Мұғалімнің бейімділігі, қабілеті және дарындылығы. Б. М. Тепловтың қабілет теориясының кейбір мәселелері // білім беруді ізгілендіру. 1998. - № 1. - 59-72б.
- [14] **Амонашвили, Ш.А.** Педагогикалық үдерістің тұлғалық-гуманистік негізі. Минск, 1990. – 560б.
- [15] **Ананьев, Б.Г.** Адам таным пәні ретінде // Таңдалған психологиялық жұмыстар: 2 томда: Педагогика, 1980. -Т. - 13-178б.

МРНТИ 14.35.07

АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ ГУМАНИТАРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

**Майгельдиева Ж.М.¹, Фоминых Н.Ю.², Нурекешова Г.Р.³, Кеншинбай Т.И.¹,
Досмаганбетов Б.Т.¹**

¹*Кызылординский университет имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан),*

²*Российский экономический университет имени Г.В.Плеханова (Санкт-Петербург, Россия),*

³*Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Алматы, Казахстан),*

*jmussabek@mail.ru, fominyh.ny@rea.ru, Gulnaz_N71@mail.ru, kenshinbayt@mail.ru,
bulat_1966@mail.ru*

Аннотация. В статье рассматривается значение академического письма в развитии профессиональных навыков студентов-бакалавров. Авторы утверждают, что необходимость данного исследования обусловлена интерференцией у студентов, а также имеющимися трудностями коммуницировать в процессе их вступления в дискуссию, высказывании своей точки зрения, написании эссе, составлении небольших текстов о себе и окружающем мире, при употреблении терминологической лексики по специальности. Авторы отмечают, что недостаточное владение студентами академической устной и письменной речью нарушает языковую коммуникацию, отвлекает академическую аудиторию от восприятия и понимания ими

научной речи, в дальнейшем влияет на качественное выполнение будущими учителями и гуманитариями профессиональных функций и задач. В статье приводятся результаты исследования посредством проведения авторами анкетирования среди студентов гуманитарно-педагогических специальностей. Полученные результаты проведенных авторами экспериментальных методик показали наглядно, что для вузовского учебного процесса необходимо разработать методику обучения академическому письму, начиная с первого курса бакалавриата и дальше на всех уровнях высшего и послевузовского образования. Авторы считают, что разработанная методика будет способствовать еще более эффективной подготовке студентов-бакалавров к будущей профессиональной деятельности.

Ключевые слова: академическое письмо, профессиональные навыки, интерференция.

Аннотация. Мақалада бакалавриат студенттерінің кәсіби дағдыларын дамытудағы академиялық жазудың маңыздылығы қарастырылады. Авторлар бұл зерттеудің қажеттілігі студенттердің араласуымен, сондай-ақ олардың пікірталасқа түсу, өз көзқарасын білдіру, эссе жазу, өздері туралы шағын мәтіндер құру процесінде қарым-қатынас жасаудағы қиындықтармен байланысты деп санайды. Авторлар студенттердің академиялық ауызша және жазбаша сөйлеудегі жеткіліксіз білімі тілдік қарым-қатынасты бұзатынын, академиялық аудиторияны олардың ғылыми сөйлеуді қабылдауы мен түсінуінен алшақтатып, болашақ мұғалімдер мен гуманитарлық ғылымдар студенттерінің кәсіби функциялар мен міндеттерді сапалы орындауына одан әрі әсер ететінін атап өтеді. Мақалада гуманитарлық-педагогикалық мамандықтардың студенттері арасында сауалнама зерттеу нәтижелері берілген. Авторлар жүргізген эксперименттік әдістердің алынған нәтижелері университеттің оқу үдерісі үшін бакалавриаттың бірінші курсынан бастап, одан әрі жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі барлық деңгейлерде академиялық жазуды оқыту әдістемесін әзірлеу қажет екенін анық көрсетті. Авторлар әзірленген әдістеме бакалавриат студенттерін болашақ кәсіби қызметіне одан да тиімді дайындауға ықпал етеді деп есептейді.

Түйін сөздер: академиялық жазу, кәсіби дағдылар, интерференция.

Abstract. The article examines the importance of academic writing in the development of professional skills of bachelor students. The authors argue that the need for this study is due to the interference of students, as well as the existing difficulties in communicating in the process of their entry into a discussion, expressing their point of view, writing an essay, composing small texts about themselves and the world around them, when using terminological vocabulary in their specialty. The authors note that insufficient knowledge of students in academic oral and written speech disrupts language communication, distracts the academic audience from their perception and understanding of scientific speech, and further affects the quality performance of future teachers and humanities students of professional functions and tasks. The article presents the results of a study by the authors of a questionnaire survey among students of humanitarian and pedagogical specialties. The obtained results of the experimental methods carried out by the authors showed clearly that for the university educational process it is necessary to develop a methodology for teaching academic writing, starting from the first year of the bachelor's degree and further at all levels of higher and postgraduate education. The authors believe that the developed methodology will contribute to even more effective preparation of bachelor students for future professional activities.

Keywords: academic writing, professional skills, interference.

Введение. Значение академического письма в развитии профессиональных навыков студентов гуманитарно-педагогических специальностей бесспорно. Интерференция в академической речи бакалавров обусловлена неумением или отсутствием прочных навыков вступать в дискуссию, высказывать собственную точку зрения, составлять тексты о себе, окружающем мире, писать правильно эссе, компетентно и уместно употреблять терминологию по избранной профессии. Это нарушает языковую и речевую коммуникацию, отвлекает академическую аудиторию от восприятия и понимания научной речи, влияет на качественное выполнение будущими учителями и гуманитариями профессиональных функций и задач. В этом заключается актуальность и научная значимость исследуемой проблемы. Отсутствие успешных результатов в усвоении норм академического письма, несомненно, предполагает разработку и внедрение специальной

методики обучения, направленной на преодоление речевой интерференции у студентов и развитие их профессиональных навыков.

Обзор литературы. Обзор литературы по данной проблеме показывает важность и значимость исследований в этой области, актуальность разработки и внедрения технологии обучения академическому письму студентов гуманитарно-педагогических специальностей. Вопросы мировой интеграции современного общества, широкий диапазон культурного обмена, активное освоение новых технологий в образовательной практике обусловили приобретение обучающимися профессиональных навыков, позволяющих успешно вести профессиональную деятельность в соответствующей сфере, в том числе навыков академического письма [1, С.140]. Исследователи подчеркивают, что развитие академического письма у обучающихся в новых образовательных условиях находится на своем начальном этапе [2, С.134]. Барьеры связаны с отсутствием или недостаточной разработкой в зарубежной и отечественной системе образования определенного опыта поэтапного (дошкольное образование – школьное образование – высшее образование) формирования навыков академического письма. Академическое письмо предполагает в частности как владение логическим, критическим, аргументационным мышлением, так и способностью применять их на практике определенного «фундамента», без которого невозможно создание «качественного, профессионального текста» [3, С.186]. Данный фундамент способна заложить дисциплина «Академическое письмо», которая должна стать основной в вузовском учебном процессе [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10].

В литературе есть утверждение о том, что «проблема «академического письма» в наше время и в условиях функционирования высшей школы - это проблема, в первую очередь, социолингвистическая, во вторую – проблема собственно методическая [5, С.85]. Указывается на необходимость учета статуса дисциплины в университетской системе учебного планирования и на принципы его преподавания, в дальнейшем методически моделируется академическое письмо. Вместе с тем, имеются работы, в которых рассматриваются различные жанры академического письма «от рекомендательного письма и академического резюме до подготовки тезисов доклада или научной статьи, при написании которых важны навыки «делать ссылки, перефразировать, выстраивать аргументацию, правильно оформлять литературные источники» [6, С.9].

Казахстанские ученые также обращаются к вопросу о значимости академического письма в образовании и науке. По их мнению, «необходимо ... обращение к академической среде провести коллегальную письменную работу по определению стандартов преподавания курса академическое письмо. Так как эта ситуация обусловлена отсутствием продуктов «интеллектуального предпринимательства», разрозненной академической средой... [4, С.5]. Обзор научной, учебно-методической литературы показал, что в большинстве случаев ученые-лингвисты в большинстве своем рассматривают в своих работах академическое письмо на примере английского языка и применительно к экономическим специальностям [11; 12].

Материал и методы исследования. В настоящее время к вопросу необходимости владения выпускниками вузов академическим письмом все чаще обращаются работодатели, которые предъявляют претензии к уровню навыков академическим письмом претендентами на имеющиеся вакансии, что еще раз подчеркивает значимость разработки технологии обучения академическому письму в стенах университета. Нами предлагается контекстно-деятельностная технология обучения академическому письму, в которой с помощью всей системы дидактических форм, методов и средств моделируется предметное и социальное содержание будущей профессиональной деятельности специалиста, а усвоение им абстрактных знаний как знаковых систем накладывается на канву этой деятельности. Такое обучение придает

целостность, системную организованность и личностный смысл усваиваемым знаниям» [7, С.5]. В этой связи нами были определены следующие методы: а) теоретические как анализ, синтез, сравнение и б) эмпирические как наблюдение, анкетирование, изучение, обобщение передового педагогического опыта, изучение документации и результатов педагогической деятельности, которые могли нам провести педагогический эксперимент, результаты которого представлены далее в статье.

Результаты/обсуждение. В целях выявления достоверности исследуемой проблемы нами был проведен констатирующий эксперимент. В эксперименте приняли участие 100 студентов 1-2-х курсов гуманитарно-педагогических специальностей Кызылординского университета им.Коркыт Ата. В центре исследования уровня знания и понимания академического письма нами было взято понятие «эссе». Эссе - это наиболее знакомая форма для студентов, поэтому для достижения цели исследования нами было решено начать работу с эссе. Была поставлена цель - определить степень информированности студентов об эссе, его отличия от других видов письменных работ, развитие умственных мыслительных навыков, навыков свободного изложения собственной точки зрения, умение аргументировано отстаивать свою точку зрения, творческих способностей.

В данной статье результаты анкетирования студентов по выявлению знания и понимания эссе представлены в таблице 1.

Таблица 1. Результаты анкетирования студентов по выявлению знания и понимания эссе

Вопросы	Ответы студентов	Кол-во студентов
Что представляет собой эссе?	личный отклик на прочитанное	88
	передача информации	67
	воспоминание о прошлом	51
Какова основная цель при написании эссе?	уметь выражать своё отношение к определенной проблеме	96
	уметь красиво излагать свои мысли	65
	уметь отстаивать только свою точку зрения	72
Что проверяет написание эссе?	интеллектуальный уровень студента и его гражданскую зрелость	83
	академическую грамотность студента	55
	умение кратко излагать студентом свои мысли	7
Как ты думаешь, что развивает в человеке эссе?	творческие способности	85
	письменную грамотность	69
	культуру речи	51
Что, по-твоему, требует обязательного наличия в эссе?	Собственный комментарий по проблеме	81
	согласие с позицией автора текста-источника	60
	несогласие с позицией автора текста-источника	54
Как ты думаешь, что при написании эссе первоначально необходимо правильно выбрать?	заголовок текста	29
	объем текста	11
	план текста	83
Какой должна быть проблема, обсуждаемая в эссе?	актуальной	81
	сложной	60
	нерешаемой	54

О чем не стоит забывать при обсуждении и доказывании поднятой в эссе проблемы	о тексте-источнике	94
	о менталитете народа	62
	о традициях и обычаях народа	49
Какой должен быть вывод в концовке эссе?	краткий, лаконичный	73
	яркий, оптимистичный	45
	объемный	17

Результаты анкетирования студентов на выявление знания и понимания показали, что под понятием «эссе» 88 студентов понимают «личный опыт на прочитанное», 67 студентов - «передачу информации», 51 – «воспоминания о прошлом».

Несмотря на то, что большая часть студентов знакомы со значением понятия «эссе», следует отметить, что на вопрос об основной цели при написании эссе меньшая часть студентов (72) отметили, что это есть «умение выражать свое отношение к определенной проблеме», 65 – «уметь красиво излагать свои мысли», большинство студентов (96) – «уметь отстаивать только свою точку зрения».

Интересными оказались ответы на вопрос «Что проверяет написание эссе?», в котором большая часть студентов (83) обозначили «интеллектуальный уровень студента и его гражданскую зрелость», меньшая часть (7) – «умение кратко излагать студентом свои мысли», а также ответы на вопрос «Что, по-твоему, требует обязательного наличия в эссе?», среди которых 81 выбрали «собственный комментарий по проблеме», 60 – «согласие с позицией автора текста-источника», 54 – «несогласие с позицией автора текста-источника».

Для 29 студентов при написании эссе главное вначале правильно выбрать заголовок, для 11 – важен объем эссе, для 83 – план текста. Важность составления плана говорит о том, что студенты ясно понимают значимость составляемого ими плана к тексту для достижения хорошего, качественного эссе. Отвечая на вопрос «Какой должна быть проблема, обсуждаемая в эссе?», 81 студент ответил, что проблема должна быть актуальной в первую очередь, 60 студентов – сложной, 54 – нерешаемой.

При обсуждении и аргументировании проблемы, поставленной в эссе, студенты подметили, что нельзя забывать о тексте-источнике (94), о менталитете народа (62), о традициях и обычаях народа (49). Вывод в заключении эссе, по мнению студентов, должен быть кратким и лаконичным (73), ярким и оптимистичным (45), объемным (17).

Следовательно, по результатам исследования можем сделать вывод о том, что большинство студентов знают и понимают, что такое «эссе», но не полностью осознают, какие компоненты входят в его структуру и содержание, как обозначать проблему, как ее актуализировать, решать ее, пользоваться текстами-источниками, языковыми средствами академического письма, путают основные содержательные понятия, компоненты в частности эссе, и, естественно, академического письма,.

В ходе беседы со студентами нами были получены следующие результаты: знакомы с понятиями «эссе», «академическое письмо» и считают, что они связаны с изучением английского языка 56,2%, слышали данные понятия, но не совсем понимают, что они означают – 35,5%, эти понятия равнозначны по значению с понятиями «творческое письмо», «сочинение» - 7,9%.

На вопросы «Когда впервые ты узнал об академическом письме? Об эссе?» 52,7% ответили, что узнали в старших классах в школе, остальные 47,3% не изучали в школе.

На вопрос «Необходимо ли владеть студентам навыками академического письма?» 74,6% ответили положительно, 21,5% - нет необходимости, 3,9% - затруднились дать ответ.

Также, нами было проведено второе анкетирование, результаты которого представлены в Таблице 2.

Таблица 2. Степень владения академическим письмом

	да	нет	затрудняюсь с ответом
1. Умею вступать в дискуссию	34	57	9
2. Умею высказывать собственную точку зрения	46	39	15
3. Составляю тексты о себе	73	17	10
4. Умею правильно писать эссе	31	35	34
5. Умею компетентно и уместно употреблять терминологию моей будущей профессии	18	63	19

По результатам второго анкетирования установлено, что большинство студентов умеют высказывать собственную точку зрения (46), составлять тексты о себе (73). Однако, среди респондентов имеются большое количество студентов, которые не умеют вступать в дискуссию (57), не умеют компетентно и уместно употреблять терминологию своей будущей профессии (63). Данные показатели свидетельствуют о необходимости внедрения академического письма в вузовский учебный процесс, что позволит улучшить процесс подготовки более компетентных специалистов по избранной профессии, предупредить интерференцию в речи [13].

Заключение/выводы. Таким образом, академическое письмо имеет большое значение в развитии профессиональных навыков студентов-бакалавров. Полученные результаты проведенных экспериментальных методик показали наглядно, что в вузовском учебном процессе необходимо разработать методику обучения на основе развития навыков академического письма, начиная с первого курса и на всех уровнях высшего и послевузовского образования, что способствует еще более эффективной их подготовке к будущей профессиональной деятельности. Нами предлагается методика обучения от учебно-академической деятельности к учебно-профессиональной деятельности посредством использования форм, методов и приемов активного обучения в сочетании с традиционными.

Список литературы:

[1] **Аксенова Е.Е.** Обучение академическому письму в неязыковом вузе: социокультурный аспект// Проблемы современного образования. - 2017. - №6. – С.139-146 [Электронный ресурс]: URL: <http://www.pmedu.ru/index.php/ru/2017-god/nomer-6> (дата обращения 24.02.2021).

[2] **Степанов Б.Е.** Еще раз об «Академическом письме»: Критика академической критики //Высшее образование в России. – 2012. - № 7. - С.130-138 [Электронный ресурс]: URL:<https://cyberleninka.ru/article/n/esche-raz-ob-akademicheskome-pisme-kritika-akademicheskoy-kritiki> (дата обращения 24.02.2021).

[3] **Барбашина Э.В.** Академическое письмо: заметки заинтересованного лица //Профессиональное образование в современном мире. - 2016. – Т.6 - №1. – С.185-187 [Электронный ресурс]: URL: https://sibran.ru/journals/issue.php?ID=166969&ARTICLE_ID=166999 (дата обращения 24.02.2021).

[4] **Байгараева А.Е.** «Академическое письмо» в условия интеграции науки и образования на современном этапе// Вестник КазНПУ имени Абая. Серия: Исторические и социально-политические науки. - 2017. - №2 (53). – С.104-108 [Электронный ресурс]: URL: <https://articlekz.com/article/18081> (дата обращения 03.07.2021).

[5] **Базылев В.Н.** Академическое «письмо». Теоретические и прикладные аспекты. Монография. – М.: Изд-во СГУ, 2015. – 276 с. [Электронный ресурс]: URL: <https://e.lanbook.com/book/76974> (дата обращения 03.07.2021).

[6] **Федорова М.А.** От академического письма – к научному выступлению. Английский язык. Учебное пособие. - М.: Флинта, 2018. - 168 с. [Электронный ресурс]: URL: <http://in->

[jaz.omgtu.ru/wp-content/uploads/2012/09/Angl_yaz_Ot_akademicheskogo_pisma - k_nauchnomu_vystupleniyu.pdf](http://jaz.omgtu.ru/wp-content/uploads/2012/09/Angl_yaz_Ot_akademicheskogo_pisma_k_nauchnomu_vystupleniyu.pdf) (дата обращения 03.07.2021).

[7] **Короткина И.Б. Академическое письмо: на пути к концептуальному единству// Высшее образование в России. - 2016. - №3. – С.136-142.** [Электронный ресурс]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/akademicheskoe-pismo-na-puti-k-kontseptualnomu-edinstvu> (дата обращения 03.07.2021).

[8] **Гурская Л.В. Академическое письмо как ответ на вызов времени: Электронный архив УГЛУ. - Екатеринбург, 2016. – С.149-152** [Электронный ресурс]: URL: <https://elar.usfeu.ru/handle/123456789/5621> (дата обращения 03.07.2021).

[9] **Вербицкий А.А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение. Монография. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1997 - 75 с.**

[10] **Оспанов Е.Т. Академиялық жазылым. Оқу құрал. – Алматы: Лантар Трейд, 2019. – 127 б.**

[11] **Amanda French. Academic writing as identity work in higher education: forming a 'professional writing in higher education habitus'// Studies in higher education. – 2020. - Vol.45. – Issue 8. – PP.1605-1617** [Электронный ресурс]: URL: <https://doi.org/10.1080/03075079.2019.1572735> (дата обращения 24.02.2021).

[12] **Xue Wu, Anna Mayranen, Lei Lei. Syntactic complexity in English as a lingua franca academic writing// Journal of English for Academic Purposes. - 2019 - Vol.43. – №100798** [Электронный ресурс]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1475158518305253> (дата обращения 24.02.2021).

[13] **Майгельдиева Ж.М., Майгельдиева Ш.М., Кубенова М.А. Об интерференции в русской речи// Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. - № 3-4(45). – С.20-23** [Электронный ресурс]: URL: <https://research-journal.org/pedagogy/ob-interferencii-v-russkoj-rechi/> (дата обращения 24.02.2021).

References

[1] **Aksenova E, Obuchenije akademicheskomu pismu v nejazukovom vuze: sociokulturnuj aspect // Problemu sovremennogo obrazovanija. - 2017. - №6. – S.139-146** [Elektronnyj resurs]: URL: <http://www.pmedu.ru/index.php/ru/2017-god/nomer-6> (data obrashcheniya 24.02.2021).

[2] **Stepanov B.E Josho raz ob akademicheskom pisme: Kritika akademicheskoy kritiki. – Vushee obrazovanije v Rossii. – 2012. - № 7. - S. 130-138** [Elektronnyj resurs]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/esche-raz-ob-akademicheskom-pisme-kritika-akademicheskoy-kritiki> (data obrashcheniya 24.02.2021).

[3] **Barbashina E.V. Akademicheskije pismo: zametki zainteresovannogo lica. – Professionalnoje obrazovanije v sovremennom mire- 2016. – T.6 - №1. - S.185-187** [Elektronnyj resurs]: URL: https://sibran.ru/journals/issue.php?ID=166969&ARTICLE_ID=166999 (data obrashcheniya 24.02.2021).

[4] **Baigarayeva A.E. «Akademicheskije pismo» v uslovijah integracii nauki i obrazovanija na sovremennom etape»//Vestnik KazNPU. Seria: Istoricheskije i social'no-politicheskije nauki. - 2017. - №2 (53). – S.104-108** [Elektronnyj resurs]: URL: <https://articlekz.com/article/18081> (data obrashcheniya 03.07.2021).

[5] **Bazulev B.N. Akademicheskije «pismo». Teoreticheskije I prikladnuje aspektu. Monografija. – М.: Izd-vo SGU, 2015. – 276 s.** [Elektronnyj resurs]: URL: <https://e.lanbook.com/book/76974> (data obrashcheniya 03.07.2021).

[6] **Fedorova M.A. Ot akademicheskogo pisma – k nauchnomu vustypneniju. Anglijskij yazuk. Uchebnoje posobije.- М.: Flinta, 2018.- 168 s.** [Elektronnyj resurs]: URL: http://in-jaz.omgtu.ru/wp-content/uploads/2012/09/Angl_yaz_Ot_akademicheskogo_pisma_k_nauchnomu_vystupleniyu.pdf (data obrashcheniya 03.07.2021).

[7] **Korotkina I.B. Akademicheskije pismo: na puti k konceptualnomu edinstvu. – Vushee obrazovanije v Rossii. – 2016. - №3. – S.136-142.** [Elektronnyj resurs]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/akademicheskoe-pismo-na-puti-k-kontseptualnomu-edinstvu> (data obrashcheniya 03.07.2021).

[8] **Guskaja L.V. Akademicheskije pismo kak otvet na vuzov vremeni. – Elektronnyj arhiv UGLTU. - Екатеринбург, 2016. – S.149-152** [Elektronnyj resurs]: URL: <https://elar.usfeu.ru/handle/123456789/5621> (data obrashcheniya 03.07.2021).

[9] Verbickij A.A. Novaja obrazovatelnoja paradigmi i kontekstnoje obuchenije. **Monografija**. - M.: Issledovatel'skij centr problem kachestva podgonovki specialistov, 1997 - 75 s.

[10] Ospanov YE.T. Akademijalyq zhazylym. Oqy qural. – Almaty: Lantar Trejd, 2019. – 127 s.

[11] Amanda French. Academic writing as identity work in higher education: forming a 'professional writing in higher education habitus'//Studies in higher education.- Vol.45. – Issue 8. – PP.1605-1617 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://doi.org/10.1080/03075079.2019.1572735> (data obrashcheniya 24.02.2021).

[12] Xue Wu, Anna Mayranen, Lei Lei. Syntactic complexity in English as a lingua franca academic writing//Journal of English for Academic Purposes. - Vol.43. – №100798 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1475158518305253> (data obrashcheniya 24.02.2021).

[13] Maigeldiyeva Zh.M., Maigeldiyeva Sh.M., Kubenova M.A. Ob interferencii v russkoi rechi // Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal. - №3-4 (45), 2016.- S. 20-23 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://research-journal.org/pedagogy/ob-interferencii-v-russkoj-rechi/> (data obrashcheniya: 24.02.2021).

МРНТИ 14.25.09

К ВОПРОСУ РЕАЛИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ CLIL В КАЗАХСТАНСКИХ ШКОЛАХ

Каримова Б.С.¹, Жетпеисова Н.О.¹, Баимбетова Л.Р.², Макашева А.П.¹

¹*Кызылординский университет им.КоркытАта, Кызылорда, Казахстан*

²*Республиканский научно-практический центр экспертизы содержания образования,
Нур-Султан, Казахстан*

Аннотация: В статье излагаются основные принципы и особенности применения в учебном процессе казахстанских школ инновационной методики CLIL как предметно-интегрированного обучения. Content and Language Integrated Learning (CLIL) создает смысловой контекст использования целевого языка, который отсутствует в традиционном обучении иностранному языку. Постепенное внедрение трехязычного обучения на всех уровнях образования в Республике Казахстан является одной из основных целей образовательной политики. Для реализации технологии CLIL в республике проделана значительная работа по подготовке и переподготовке педагогических кадров, изданию интегрированной учебной литературы (билингвальных учебников и учебников по предметам на английском языке). Недостаточная информация по внедрению технологии предметно-языкового интегрированного обучения в казахстанских школах обусловили выбор темы данной статьи.

Ключевые слова: предметно-интегрированное обучение, CLIL, контент, билингвальный учебник, интегрированная учебная литература, подготовка педагогических кадров.

Аңдатпа. Мақалада қазақстандық мектептердің оқу үдерісінде пәндік кіріктірілген оқыту ретінде CLIL инновациялық әдістемесін қолданудың негізгі принциптері мен ерекшеліктері көрсетілген. Content and Language Integrated Learning (CLIL) дәстүрлі шет тілін оқытуда жоқ мақсатты тілді пайдалану үшін семантикалық контекст жасайды. Қазақстан Республикасында білім берудің барлық деңгейінде үштілді білім беруді кезең-кезеңімен енгізу білім беру саясатының негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Республикада CLIL технологиясын енгізу үшін педагогикалық кадрларды даярлау және қайта даярлау, кіріктірілген оқу әдебиеттерін (қос тілді оқулықтар және ағылшын тіліндегі пәндер бойынша оқулықтар) басып шығару бойынша елеулі жұмыстар атқарылды. Қазақстандық мектептерде пәндік-тілді кіріктірілген оқыту технологиясын енгізу туралы ақпараттың жеткіліксіздігі осы мақаланың тақырыбын таңдауды анықтады.

Түйін сөздер: пәндік кіріктірілген оқыту, CLIL, контент, екі тілді оқулық, кіріктірілген оқу әдебиеті, педагогикалық кадрларды даярлау.

Abstract: The article deals with the basic principles and features of the application of the innovative CLIL methodology as subject-integrated learning in the educational process of Kazakhstani schools. Content and Language Integrated Learning (CLIL) creates a semantic context for using the target language, which is absent in traditional foreign language teaching. The gradual introduction of trilingual education at all levels of education in the Republic of Kazakhstan is one of the main goals of educational policy. The significant work such as the publication of integrated educational literature (bilingual textbooks and textbooks on subjects in English) has been done on the training and retraining of teaching staff to implement the CLIL technology in the republic. Insufficient information on the implementation of the technology of subject-language integrated education in Kazakhstani schools determined the choice of the topic of this article.

Key words: subject-integrated learning, CLIL, content, bilingual textbook, integrated educational literature, teaching staff training.

Введение. В настоящее время в казахстанской образовательной системе одной из особо актуальных проблем считается изучение и реализация инновационного опыта преподавания иностранного языка на основе предметно-языковой интеграции (CLIL). Это обусловлено активизацией и нарастанием интеграционных процессов в профессиональном образовании, ростом взаимодействия образования, науки и производства. В соответствии с концепцией взаимосвязи, преемственности и интеграции учебных предметов возникает необходимость параллельного формирования у обучающихся иноязычных коммуникативных навыков и метапредметных компетенций.

Данный термин был введен в конце прошлого столетия (1994 г.) в Финляндии учеными-педагогами Дэвидом Маршем и Анной Мальерс в качестве методологии преподавания неязыковых предметов на иностранном языке. Затем трактовки цели CLIL изменились и были интерпретированы английским исследователем Д. Койл как дуальные, направленные одновременно на освоение и предметной дисциплины на иностранном языке, и непосредственно на сам язык [1, 35]. Данный подход включает в себя различные формы использования иностранного языка как средства обучения, обеспечивает ученикам эффективную возможность применять свои новые языковые умения сразу на практике, так как обучение иностранному языку имеет межпредметный характер и тесно связано с другими предметами из школьной программы.

Марш Д. выделяет образовательные цели CLIL. Посредством технологии CLIL каждый изучает (предметный) контент, одновременно изучая иностранный язык [1, 45].

Грэддол Д. предполагает, что мощным элементом технологии CLIL является ее роль в улучшении языковых навыков [2, 8].

Койл Д., Худ Ф., Марш Д. рассматривают CLIL в качестве двойного образовательного подхода, при котором иностранный язык используется для изучения и преподавания контента и языка с целью продвижения как контента, так и владения языком на заранее определенном уровне [1, 58].

Жетписбаева Б.А. рассматривает аспекты изучения CLIL технологии в условиях дистанционного обучения [3, 208]

Казахстанский педагог Р. Какенов излагает опыт преподавателей по использованию подхода CLIL при преподавании таких предметов как география, история Казахстана [4, 21-29].

Однако в изученной литературе и источниках уделяется недостаточно внимания современному состоянию, вопросам обеспеченности учебной и методической литературой а также проблемам реализации применяемой в учебном процессе школ технологии CLIL. Данный фактор обуславливает необходимость дальнейшего изучения

вопросов, связанных с интегрированным предметно-языковым обучением и выбор темы исследования: К вопросу реализации образовательной технологии CLIL в казахстанских школах.

Целью исследования, изложенного в данной статье, является определение места и роли предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) в Казахстане, описание педагогической и научно-методической обеспеченности данной технологии.

Объект исследования: инновационные технологии и методы обучения в образовании.

Предмет исследования: место и роль предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) в учебно-воспитательном процессе казахстанских школ.

Для достижения цели исследования потребовалось решить следующие задачи:

1) изучить вопросы становления и реализации интегрированного предметно-языкового обучения (CLIL) в Казахстане как инновационной образовательной технологии, выявить значение данной технологии как важнейших предпосылок актуализации методов обучения в современных условиях;

2) обосновать теоретико-методологические принципы CLIL как способа обучения учащихся профильным предметам через иностранный язык;

3) провести анализ обеспеченности школ, занимающихся по технологии CLIL, учебной и методической литературой;

4) выявить и охарактеризовать проблемы в реализации CLIL в казахстанских школах и пути их решений.

Материал и методы исследования

Специфика цели определила материал - «Государственная программа развития образования и науки РК (2020-2025гг.)» [5], психолого-педагогическая литература, посвящённая подходу CLIL в образовании; а также методы исследования - анализ, обобщение психолого-педагогической литературы, формулирование авторского определения на основе аналитического подхода к информации соответственно предмету исследования.

Основные принципы CLIL

Под всемирно распространенной аббревиатурой CLIL понимают концепцию обучения, означающую взаимосвязь между изучением иностранного языка и изучением предметов. При предметно-языковом интегрированном обучении (CLIL - Content and language integrated learning) наиболее наглядно проявляются принципы коммуникативного подхода в обучении иностранным языкам.

CLIL как методика основывается на 4 «С» [6, 7]:

Content - содержание - прогресс в знаниях, навыках и понимании, относящихся к конкретным элементам определенной учебной программы.

Communication - коммуникация - использование языка для обучения во время обучения языку.

Cognition - познание - развитие навыков мышления, которые связывают формирование концепций (абстрактных и конкретных), понимание и язык.

Culture - культура - знакомство с альтернативными точками зрения и общим пониманием и сравнением себя с другими.

CLIL зарекомендовал себя как общий термин для контекста интегрированного иностранного языка и предметного обучения и повлиял на позиционирование языков в образовании. Однако практические примеры по организации, реализации и развитию CLIL все еще в основном ограничиваются контекстом английского языка CLIL. Стремясь к диверсификации в области многоязычия, информационные ресурсы представляют примеры передовой практики в области CLIL на немецком, французском и др. языках, как «языках CLIL». [8, 155]

Билингвальное обучение считается эффективным школьным инструментом для подготовки учащихся к коммуникативным процессам, так как обучение ведется на иностранном языке, и для изучения в контексте уроков ученикам предоставляется более обширная тематика. Кроме того, предметно-интегрированное обучение обладает большим потенциалом в изучении и привитии межкультурных навыков. Интеграция предметного обучения и изучения иностранного языка меняет традиционную структуру предметного обучения: в ходе изучения предмета идет также изучение иностранного языка, а учителя-предметники выступают в качестве учителей иностранного языка.

Соответственно, они должны параллельно применять дидактические материалы и методические приемы как к обучению конкретному предмету, так и иностранному языку. Для успешного проведения занятий считается очень важным фокусировать внимание на языковой работе. Например, не делать большой акцент на предметной терминологии, а развивать конкретные речевые навыки учеников с использованием терминов. Речевая практика должна стать неотъемлемой составной частью каждого занятия по предмету, а знание предмета приобретает систематически вместе с лингвистическим компонентом.

Но при двойном акцентировании лингвистических и предметных целей обучения в классе все же необходимо соблюдать конкретные подходы и требования к преподаванию учебной дисциплины, равно и иностранного языка. Для этого нужно четко представить специфику данной технологии и выделить два основных фактора:

Таблица 1.

Фактор А.CLIL по предмету (жесткий CLIL)	Фактор В.CLIL по иностранному языку (мягкий CLIL)
Основная цель: предметные знания	Основная цель: языковые знания
Учебный план по предмету	Учебный план по языку
Преподают учитель-предметник	Преподают учитель иностранного языка
Область оценки: предметные знания	Область оценки: знания по изучаемому языку

Жесткий (hard) CLIL означает, что любой школьный предмет (химия, биология, математика и др.) можно преподавать на иностранном языке, при этом уровень знания иностранного языка ученика должен соответствовать уровню L2. Задачей мягкого (soft) CLIL является обучение иностранному языку с использованием обширной тематики касающихся различных сторон окружающей действительности деятельности человека.

Это сравнение показывает фундаментальные различия между двумя вариантами CLIL, что следует учитывать при обобщении результатов обучения.

При сравнении уровня знаний учеников, которые охвачены CLIL, с уровнем знаний их сверстников, изучающих иностранный язык традиционно в обычных группах, было выяснено, что учащиеся CLIL достигают значительно лучших результатов на выпускных и вступительных испытаниях, а также в целом имеют более высокие баллы по мотивации к изучению языка и языковым умениям и навыкам [9, 45]. Они опережают своих коллег по учебе в тестовых заданиях, а также часто (но не всегда) по остальным измерителям языковых знаний. Эффективным фактором является словарный запас учеников, обучавшихся по CLIL.

Причину этих достижений учеников CLILD. Coyle[7] видит в том, что опережение связано не только с более интенсивным изучением иностранного языка, но и с качественной разницей диапазона ситуаций, с которыми учащиеся сталкиваются по предмету.

Однако это лидерство не получает дальнейшего развития. Объяснить данный факт можно, если посмотреть используемые для контроля знаний тесты. Это общие и часто стандартизированные языковые тесты, которые измеряют повседневную коммуникативную компетенцию испытуемых. В классе же ученики CLIL в основном работают над своими специализированными языковыми навыками на изучаемом языке. Адекватное отображение языковых навыков в тестах и учебе является важным требованием для дальнейшего развития данной технологии.

О пользе CLIL говорят мнения, что предмет создает смысловой контекст использования целевого языка, который отсутствует в традиционном обучении иностранному языку [1, 75]. Но при этом имеется утверждение, что переход на CLIL не может автоматически подготовить учащегося ко всем ситуативным требованиям использования целевого языка.

CLIL в Казахстане

В Казахстане CLIL стал не только добровольным выбором учеников и родителей, а частью основной школы. Постепенное внедрение трехязычного обучения на всех уровнях образования в Республике Казахстан является одной из основных целей Государственной программы развития образования и науки (2020-2025 гг.), где сказано: «Должны быть разработаны новые Методические рекомендации, которые предусматривают инновационные подходы преподавания и современные стратегии обучения, предметно-ориентированное языковое обучение (CLIL) и др.» [5].

Выбор целевых языков в Казахстане основан на идее триединства языков, выраженной следующей формулой: развиваем государственный язык, поддерживаем русский и изучаем английский. Также, в соответствии с моделью трёхязычного образования в основной школе предметы «Казахский язык и литература» и «История Казахстана» должны изучаться на казахском языке, предметы «Русский язык и литература» и «Всемирная история» — на русском языке, а в старших классах изучение предметов «Естествознание», «Информатика», «Физика», «Химия», «Биология» — на английском языке.

Методическое сопровождение CLIL

В практике казахстанского образования CLIL представлен в трех возможных вариациях работы:

- тандем из филолога и учителя-предметника на одном уроке;
- преподавание предметного и языкового содержания одним учителем-предметником;
- использование на уроке иностранного языка предметного контента научного содержания.

Учебники и УМК (учебно-методические комплексы) по предметам биология, физика, химия, информатика, математика для работы по методам CLIL выпускают Издательских дома: Астана-кітап, ExpressPublishing. К учебникам прилагаются календарные планы, в составе УМК Teacher`sbook, Student`sPortfolio, DigitalResources с подробными комментариями и заданиями для подготовки и проведения интегрированных занятий.

В учебно-воспитательном процессе казахстанских школ используются билингвальные учебники по физике, химии, биологии и информатике (17 наименований): англо-русские учебники для русских школ – 8 учебников, англо-казахские учебники для казахских школ - 9 учебников. Кроме них для 7-11 классов рекомендованы учебники по предметам на английском языке: всего 30 (12 УМК и 18 учебников).

Для общего ориентирования к учебникам и УМК прилагаются краткосрочные и среднесрочные планы. Но задания для формативного (ежедневного) и суммативного (по разделам и четвертям) оценивания знаний учащихся составляются самими учителями в

соответствии с пройденными предметными и языковыми темами. Система оценивания в CLIL поначалу вызывала неуверенность у учителей: оценивать знания и умения по предмету, уровень знания языка или все вместе. К настоящему времени накоплен опыт по оцениванию индивидуальной, парной или групповой работы. Преподаватели оценивают обучающихся по определенным критериям, ориентируясь на «Модель критериального оценивания» АОО НИШ от 15 августа 2016 г. В Документе расписаны и утверждены дескрипторы и критерии для формативного и суммативного оценивания знаний учащихся. Также в технологии CLIL применяется *task-based learning* (обучение на основе заданий), когда для решения задачи обучающиеся применяют усвоенные языковые и предметные знания и навыки в комплексе. Очевидно, что оценка практической деятельности (*performance assessment*) может быть использована в качестве основной формы оценивания в CLIL [10, 97].

CLIL требует от учителя-предметника достаточно высокого уровня владения иностранным языком, а от учителя иностранного языка – знания предметной терминологии, владения методическими приемами и навыками преподавания школьного предмета с применением технологии CLIL.

Для того, чтобы иметь достаточный уровень развития иноязычной компетенции, казахстанские учителя-предметники обучались и продолжают совершенствовать свои знания и умения на курсах повышения квалификации по линии «Өрлеу», по линии ЦПМ НИШ и на других курсах, а также в рамках самообразования.

Проблемы в реализации CLIL

Серьезную проблему испытывают в этой ситуации как учителя-предметники, не владеющие английским языком на должном уровне, так и учителя английского языка, некомпетентные по содержанию профильных дисциплин. Краткосрочные курсы повышения квалификации стали результативными для активных учителей с предварительными знаниями английского языка, но для многих учителей обучение иностранному языку с азов и преодоление языкового барьера оказалось трудным испытанием. Учитель иностранного языка должен при этом одинаково хорошо разбираться в вопросах основных школьных дисциплин естественнонаучного цикла (математика, химия, биология, физика, информатика). Положительные результаты обучения по методам технологии CLIL во многом зависят от неустанной работы творческого тандема «учитель-предметник и учитель английского языка».

По результатам опроса преподавателей, работающих по CLIL, становится ясным, что для учителей-предметников наряду с недостаточным уровнем знаний английского языка не менее серьезной проблемой является дефицит дидактических и учебных материалов по изучаемым предметам. Разнообразить и обогатить имеющийся материал и при этом не перейти за рамки школьной программы - достаточно сложная задача. В билингвальных учебниках по биологии, физике и химии иногда можно встретить довольно сложные тексты, соответствующие материалам вузовской программы. Но эти учебники были изданы в качестве экспериментального учебного материала, что объясняет факт использования их в учебном процессе. Учитывая опыт других стран, некоторые учителя пытаются адаптировать иноязычную литературу по нужной тематике, но такая работа требует много усилий и времени. В свете вышеизложенного глобальной задачей в области развития CLIL является разработка интегрированной дидактической системы, включающей разнообразную методическую литературу и цифровые образовательные ресурсы [4, 28].

Для решения основных проблем и с целью выправления сложившейся ситуации необходимо определить не только общую стратегию ресурсного обеспечения трёхязычного образования, но и предусмотреть подготовку педагогических кадров, которые смогли бы уверенно работать по технологии интегративного обучения.

Необходимо также целенаправленно включить в образовательные программы педагогических специальностей вузов и колледжей изучение инновационных или специальных методик обучения трем языкам, в частности технологии CLIL.

В учебных программах бакалавриата по специальностям «Физика», «Химия», «Биология» иностранный язык изучается как общеобразовательная дисциплина в 1 и 2 семестрах в объеме 6 кредитов, и в цикле «Базовые дисциплины» в 6 семестре в объеме 2 кредитов «Профессионально-ориентированный иностранный язык». В пояснительной записке сказано «...Сущность профессионально-ориентированного обучения иностранному языку заключается в его интеграции со специальными дисциплинами с целью получения дополнительных профессиональных знаний и формирования профессионально значимых качеств личности...Согласно международному стандарту владения иностранным языком уровень знаний студентов должен соответствовать уровню B2» [11, 12, 13].

При достижении данного уровня знания иностранного языка будущий учитель-предметник, несомненно, будет готов преподавать свой предмет в соответствии с требованиями технологии предметно-языкового интегрированного обучения [14].

Таким образом, задача казахстанских педагогов состоит в том, чтобы разработать требования к учебным программам, которые определяли бы рамки школьного предмета для осуществления межпредметных связей и были адаптированы к лингвистическому уровню учащихся.

Заключение

Изучение и анализ опыта казахстанских педагогов в вопросах внедрения технологии CLIL позволили сделать выводы:

- предметно-языковое интегрированное обучение способствует повышению мотивации к изучению иностранного языка и расширению лексического запаса учащихся за счет предметной терминологии, позволяющей понимать тексты, связанные с конкретным школьным предметом;
- развивает навыки самостоятельной работы с использованием информационных и коммуникационных технологий.
- является перспективным образовательным подходом и обладает большим дидактическим потенциалом, позволяющим совершенствовать языковую подготовку учащихся казахстанских школ.

Вместе с тем имеются проблемы, которые необходимо решить в ближайшем будущем:

- подготовка и переподготовка педагогических кадров;
- издание учебной, методической и дидактической литературы;
- создание соответствующих электронных ресурсов.

Для реализации CLIL преподаватель должен проявить себя не только как практик, но и как методист и ученый. Он должен решать целый ряд возникающих научно-методических задач, связанных с проведением обоснованного отбора текстов предметного содержания, с разработкой лингвистических и когнитивных заданий. Вместе с тем перед ним стоят задачи по осуществлению подбора оптимальных методик, которые позволят учащимся приобрести необходимые знания и компетенции.

Библиографический список:

- [1] CoyleD., HoodD., MarshP.(2010) CLIL – Content and language integrated learning. Cambridge: Cambridge University Press.
- [2] https://www.academia.edu/12530018/English_Next_by_David_Graddol, p.8
- [3] Жетписбаева Б. А. CLIL как инновационная технология обучения предметам на иностранном языке / Б.А. Жетписбаева, А.Е. Кубеева, Т.Д. Асылбек // Наука и жизнь Казахстана. — 2018. — № 3 (59). — С. 208–211.

- [4] Kakenov, R. (2017) Teachers' experiences of using CLIL in Kazakh language classrooms. NUGSE Research in Education, 2(2), 21-29. https://nur.nu.edu.kz/bitstream/handle/123456789/3122/Kakenov_CLIL%20in%20Kazakh.pdf?=1.
- [5] <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/article/details/20392?lang=ru> 2
- [6] CoyleD., Key Strategies and Principles for CLIL Planning and Teaching <https://www.researchgate.net>
- [7] CoyleD.(2008) Content and language integrated learning: motivating learners and teachers. <http://blocs.xtec.cat/clilpractiques1/files/2008/11/slrcoyle.pdf> (accessed 3 January 2017).
- [8] Wicke, R./Haataja, K. (Hrsg.) (2015) Sprache und Fach: Integriertes Lernen in der Zielsprache Deutsch. München: Hueber. Press, 1978, 159 p.
- [9] Rumlich, D. (2016) Evaluating bilingual education in Germany: CLIL Students' General English Proficiency, EFL Self-Concept and Interest. Frankfurtetc.: PeterLang.
- [10] СалеховаЛ.Л., ГригорьеваК.С., ЛукояноваМ.А. ПедагогическаятехнологиядвуязычногООбучения CLIL: учебно-методическоепособие / Л.Л. Салехова, К.С. Григорьева, М.А.Лукоянова. – Казань, КФУ, 2020.– 101 с.
- [11] <https://perviydoc.ru/v42371> ТИПОВОЙ УЧЕБНЫЙ ПЛАН специальности 5В011000 – Физика
- [12] <https://perviydoc.ru/v5484> ТИПОВОЙ УЧЕБНЫЙ ПЛАН специальности 5В011200 – Химия
- [13] <https://sng1lib.org/book/3180322/ec30a7> ТИПОВОЙ УЧЕБНЫЙ ПЛАН специальности 5В011300 – Биология
- [14] CLIL: опыт учителей Казахстана. <https://novator.team/post/1056>

FTAMP 11.25.41

«ШЕТЕЛДІК ТЕРРОРИСТІК ҰЙЫМ» ҰҒЫМЫ ТУРАЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ДИСКУРС

Назарбек Қ.Ж., *Философия докторы (PhD)*

*Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті Академиясы,
Қазақстан, Алматы қ.*

Аңдатпа. Қазіргі заманауи жағдайда терроризм мәселесі кез келген мемлекетте өзекті болып табылады, өйткені ол орны толмас экономикалық, саяси және әлеуметтік зардаптарға әкелетіні белгілі. Жалпы терроризм саяси, ұлттық және діни жеккөрушілік жағдайларының туындауынан көрініс табатын зорлық-зомбылық идеологиясы болып табылады.

Ұсынылып отырған мақалада зорлық-зомбылық идеологиясын жүзеге асыратын «шетелдік террористік ұйымдардың» ұғымдық ерекшеліктері, олардың әрекеттері мен тәсілдері, ұлттың қауіпсіздігіне төнген қауіп-қатер көріністері, құқыққа қайшы әрекеттері талданады. «Шетелдік террористік ұйымдар» және «террористік іс-әрекет» туралы Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілері зерделенеді. Сондай-ақ «халифат» құру идеясын жақтаушы, исламдағы діни-саяси идеология болып табылатын «панисламизмнің» ерекшеліктері анықталады. Шетелдік террористік ұйымдардың жалпы сипаттамалары жіктеледі және оны түсіну үшін терроризмнің түрлері топтастырылады.

Сонымен қатар қазіргі кезде ортақ идеологиялық құндылықтармен реттелетін, кез келген сыртқы өзгерістерге оңай бейімделетін, икемді ұйымдық құрылымды құрайтыны желілік сипатқа ие террористік ұйымдардың әлеуметтік-құқықтық сипаты жан-жақты зерделенеді. Шетелдік террористік ұйымдардың интернет-кеңістігін және жаңа технологияларды пайдалану мүмкіндіктері қарастырылады және шетелдік террористік ұйымдардың шектен шыққан іс-қимыл көріністерін айқындай келе авторлық анықтамасын ұсынады.

Түйін сөздер: шетелдік террористік ұйым, терроризм, идеология

В современном мире проблема терроризма актуальна в любой стране, так как известно, что он приводит к непоправимым экономическим, политическим и социальным последствиям. Терроризм в целом - это идеология насилия, которая находит отражение в возникновении политической, национальной и религиозной ненависти.

В предлагаемой статье анализируются концептуальные особенности «зарубежных террористических организаций», осуществляющих идеологию насилия, их действия и методы, угрозы национальной безопасности, противоправные действия. Изучаются нормативные правовые акты Республики Казахстан об зарубежных террористических организациях и о «террористической деятельности». В исследовании выявляются особенности религиозно-политической идеологии в исламе «панисламизма», который поддерживает идеи создания «халифата». Классифицируются общие характеристики зарубежных террористических организаций и для их понимания группируются виды терроризма. При этом показано, что современные террористические организации имеют сетевой характер, они образуют гибкую организационную структуру, регулируемую общими идеологическими ценностями, легко адаптируемую к любым внешним изменениям. А также, рассматриваются информационно-пропагандистская деятельность террористических организаций в интернет-пространстве, возможности использования новых технологий. Автор дает свое авторское определение, выявляя крайние проявления действий зарубежных террористических организаций.

Ключевые слова: зарубежная террористическая организация, терроризм, идеология

In the modern world, the problem of terrorism is relevant in any country, as it is known that it leads to irreparable economic, political and social consequences. Terrorism in general is an ideology of violence, which is reflected in the emergence of political, national and religious hatred.

The proposed article analyzes the conceptual features of "foreign terrorist organizations" implementing the ideology of violence, their actions and methods, threats to national security, illegal actions. The regulatory legal acts of the Republic of Kazakhstan on foreign terrorist organizations and on "terrorist activities" are being studied. The study reveals the features of the religious and political ideology in the Islam of "pan-Islamism", which supports the idea of creating a "caliphate". General characteristics of foreign terrorist organizations are classified and types of terrorism are grouped for their understanding. At the same time, it is shown that modern terrorist organizations have a network character, they form a flexible organizational structure governed by common ideological values, easily adaptable to any external changes. And also, the information and propaganda activities of terrorist organizations in the Internet space, the possibility of using new technologies are considered. The author gives his author's definition, revealing the extreme manifestations of the actions of foreign terrorist organizations.

Keywords: foreign terrorist organizations, terrorism, ideology

Қіріспе. Шетелдік террористік ұйымдардың құрылымы мен іс-қимылын зерттеу ғылыми және тәжірибелік тұрғыдан өте өзекті. Күрделі және тармақталған желілік құрылымды білдіретін шетелдік террористік ұйымдардың қызметі, халықаралық қауіпсіздіктің қазіргі жүйесіне төнген нақты қауіп-қатерге жатады. Сондай-ақ бүгінгі күні шетелдік террористік ұйымдардың қызметі жаһандық және аймақтық мақсаттарға жету үшін саяси құрылымдардың құралына айналды.

Шетелдік террористік ұйымдар идеологиялық негіздерді қолданудан бөлек, зорлық-зомбылық акцияларын жасауда жаңа тәсілдерде қолданумен ерекшеленеді. Одан туындайтын факторлар террористік ұйымдарға қарсы іс-қимыл тұрғысынан зерделеудің қажеттілігі бар екендігін айқындайды. Шетелдік террористік ұйымдар тарапынан жасалатын заңсыз әрекеттерімен күресу ісінің күрделі болуының негізгі бірнеше себептері бар. Біріншіден, шетелдік террористік ұйымдардың қауіптілігін ескертетін арнайы немесе жеке құқықтық құжаттың әлі күнге болмауы оған қарсы іс-қимылдарды жүзеге асыруды терроризммен күресу аясында жүргізуге итермелейді; екіншіден, кейбір ұйымдардың діни идеологиясының негізі кейбір елдердің саяси-құқықтық ұстанымдарының халықаралық-құқықтық нормаларға сәйкес келмеуінен; үшіншіден, террористік ұйымдарға қатысты теориялық-әдістемелік және тәжірибелік маңызы бар мәселелерді ғылыми зерттеуге

негізделген еңбектердің аздығы немесе олардың бір-бірімен үйлесім таппай жатқандығымен де түсіндіріледі.

Тақырыпты ашу үшін осы мәселелерді зерттеу аса маңызды деп ойлаймыз. Осыған байланысты шетелдік террористік ұйымның ұғымын талдап, олардың әлеуметтік-құқықтық сан-қырлы ерекшеліктерін зерделеуді жөн көріп отырмыз.

Тақырыптың негіздемесі. Терроризм объектісі қоғамның қауіпсіздігі және адамдардың өмірі мен денсаулығы болып табылады. Аталған мәселе туралы, еліміздің Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың: «Қазақстанда терроризм, сепаратизм және экстремизм мәселелері бар. Әсіресе халықаралық терроризмнің кең қанат жайғанын және шетелдік қауымдастық пен аймақтардың саяси-әлеуметтік және экономикалық мәселелермен ұштасып, саясиланғанын ескерсек, олардың тарапынан туындаған қауіп ойдан шығарылған емес, нақты және шынайы өмірлік қауіп» [1, 55 б.], - деген пікірі маңызды және діни сипаттағы халықаралық терроризмге ұласуымен анықталады.

Бүгінгі әлемде саны, күші және әсер етуі жағынан әртүрлі 500-ге жуық шетелдік террористік ұйымдар бар және олар әлемнің барлық жерінде, сантүрлі бағыттарда әрекет етеді. Шектен шыққан құрылымдар өте жақсы ұйымдастырылған, өз әрекеттерін үйлестіру үшін заманауи байланыс құралдарын қолданады, өзін-өзі қаржыландыру және заңсыз қару-жарақпен қамтамасыз етудің сенімді көздеріне ие. Соның ішінде бүкіл дүниежүзі мұсылмандарының бірлігі мен оларды біртұтас ислам елдерін біріктіру туралы ойды уағыздаушы исламдағы діни-саяси идеология болып табылатын панисламизмнің идеясын белсенді түрде таратушылар – «Мұсылман бауырлар», «Талибан қозғалысы», «әл-Каида», «ДАИШ» және т.б. исламдық идеологияны қуаттайтын шетелдік террористік ұйымдарды құрайды.

Ұсынылып отырған ізденісте исламдық көріністегі шетелдік террористік ұйымдар тарапынан ұлттың қауіпсіздігіне төнген қауіп-қатерлерді, олардың өз идеяларын тарату және құқыққа қайшы іс-әрекеттерін жүзеге асырудағы ерекшеліктерін талдау қажеттілігінен туындайды.

Зерттеудің объектісі: шетелдік террористік ұйымдар.

Зерттеудің пәні: шетелдік террористік ұйымдардың әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктері.

Мақсаты мен міндеттері: Шетелдік террористік ұйымдардың ұғымын ашықтай отырып, әлеуметтік-құқықтық ерекшеліктерін талдау. Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттер белгіленді:

- «шетелдік террористік ұйым» ұғымын зерделеу және оның жалпы ерекшеліктерін сипаттау;

- шетелдік террористік ұйымдардың іс-қимылдары арасындағы сабақтастық, айырмашылықты айқындау және әлеуметтік-құқықтық сипатын саралап, көрініс беру себептерін, іс-әрекеттерінен төнген қауіп-қатерлерін талдау.

Ғылыми әдіснамалық негіздер. Зерттеуде гуманитарлық ғылымдар теориясы бойынша жинақталған білімді қолдана отырып, кешенді тәсіл қолданылды. Мақаланың ғылыми әдіснамалық негізін әлеуметтік құбылыстарды танып білудің диалектикалық әдісі, жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы талдау, логикалық және теориялық, кезеңдендіру, талдау-саралау, статистикалық сараптау әдістері құрайды.

Негізгі бөлім. Шетелдік террористік ұйымдардың жалпы сипаттамалары туралы айтпас бұрын, «шетелдік террористік ұйымдар» деген тіркестің мағынасын түсініп алу қажет.

Ұйым терминінің этимологиясы (*ұйым - грек тілінен аударғанда «құрал»*) қызметі ортақ мақсатқа жету үшін әрекеттері әдейі үйлестірілген адамдар тобы ретінде анықталады. Бұл термин негізінен белгілі бір мақсатқа жету үшін қатысушылар арасында тапсырмаларды орындауды бөлетін әлеуметтік топқа қатысты қолданылады [2, 154 б.].

Бұл анықтама ұйымдардың пайда болу себептерін зерттеуден бастап, ұйымдастырушылық әрекеттер нәтижесінде тиімді құрылым құруға дейінгі аралықты кешенді түрде қарастыруға мүмкіндік береді.

Ұйымдардың ішкі өмір принципін ескере отырып, оларды ресми және бейресми деп санауға болады. Ресми ұйым жарғыда, ережелерде, жоспарларда, мінез-құлық нормаларында бекітілген белгілі бір тәртіппен сипатталады. Олар белгілі бір ортақ мақсатқа жету үшін әлеуметтік өзара әрекеттесуді жүзеге асырады. Бейресми ұйымдар серіктестікке, байланыстарды жеке таңдауға негізделген. Бейресми ұйымдағы әлеуметтік өзара әрекеттестіктің ортақ немесе саналы түрде үйлестірілген мақсаты болмайды.

Ұйымдық құрылым ұйым ішіндегі міндеттер мен өкілеттіктерді бөлуді анықтайды. Мысалы, бөлімдер, лауазымдар және т.б. Өз кезегінде, бөлімшелердің жұмысын ұйымдастыруда ұйымдық құрылымдардың типологиясын анықтау маңызды рөл атқарады. Бұл шешімдер қабылдау барысында бөлімшелер арасындағы байланысты көрсету үшін қажет және шетелдік террористік ұйымдардың біздің елдің аумағынан тыс жерде орныққанын түсіну керекпіз.

Қазақстан Республикасының «Қарсы барлау қызметі туралы» Заңында шетелдік ұйымдар туралы түсінік берілген. Шетелдік ұйымдар – шет мемлекеттің заңнамасына немесе халықаралық құқық нормаларына сәйкес ұйымдарға қандай да бір мәртебенің берілуіне қарамастан, осы шет мемлекеттің аумағында басшылық жасайтын органдары бар не шет мемлекеттің, оның ішінде Қазақстан Республикасы танымаған шет мемлекеттің қолдауын пайдаланатын не шет мемлекеттің заңнамасында және (немесе) халықаралық құқық нормаларында тыйым салынған қызметті жүзеге асыратын, осы шет мемлекеттің оларға қарсы іс-қимыл жасауға объективті қабілетсіздігін пайдаланатын ұйымдар [3].

Әлемнің көптеген елдерінде террористік ұйымдардың қызметіне тыйым салу туралы сот шешімдері қабылданған. Бұл тізімге кем дегенде бір мемлекет немесе халықаралық ұйым террористік деп таныған ұйымдар кіреді. Осыған қарамастан, террористік іс-әрекетті заңсыз қандайда бір шетелдік ұйымдар бағыттайды деген тұрақты пікір бар. Демек, террористік ұйымдар белгілі бір ұйымның саяси, экономикалық және басқа мақсаттарына жету құралы ретінде әрекет етеді.

Террористік іс-әрекет – төмендегі әрекеттердің кез келгенін жасауды қамтиды: терроризм актісін ұйымдастыру, жоспарлау, дайындау, қаржыландыру және іске асыру; терроризм актісін жасауға айдап салу; терроризм актісін жасау мақсатында заңсыз әскерилендірілген құралымды, қылмыстық қоғамдастықты (қылмыстық ұйымды), ұйымдасқан топты ұйымдастыру, сол сияқты осындай құрылымдарға қатысу; террористерді азғырып тарту, қаруландыру, үйрету және пайдалану; терроризм актісін ұйымдастыруға, жоспарлауға, дайындауға және жасауға ақпараттық тұрғыдан немесе өзгедей жәрдемдесу; терроризм идеяларын насихаттау, террористік материалдарды тарату, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарын немесе телекоммуникация желілерін пайдалана отырып тарату; көрсетілген әрекеттер террористік іс-әрекетті жүзеге асыру не террористік ұйымды қамтамасыз ету үшін пайдаланатынын ұғына отырып, террористерге, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес іс-әрекеті террористік деп танылған ұйымдарға қаржылық, құқықтық көмек көрсету немесе өзге де жәрдемдесу [4].

Осыған байланысты автор аталған мәселені талдау негізінде шетелдік террористік ұйымдардың іс-қимылын, атап айтқанда жұмыс істеу әдіс-тәсілдерін, террористік көріністерін анықтайтын келесі анықтаманы береді. *Шетелдік террористік ұйымдар - Қазақстан Республикасында тыйым салынған, бір және/немесе бірнеше шет мемлекеттердің аумағында басқару органдары бар, сондай-ақ біздің елге қарсы зорлық-зомбылық іс-әрекеттер жасайтын ұйымдар.*

Шетелдік террористік ұйымдардың жалпы сипаттамаларын түсіну үшін терроризмнің түрлеріне тоқталу қажет:

Психологиялық терроризм - бұл халыққа қорқыту арқылы әсер ету және қорқытып пайда көру. Жәбірленушіге психологиялық қысым көрсету, әдетте, туған-туыстары мен жақындарын өлтіру арқылы, олардың жеке мүліктерін қирату арқылы үрей тудырады [5, 19 б.].

Саяси терроризм - саяси немесе әлеуметтік мақсаттарға жету үшін үкіметтің, бейбіт тұрғындардың кез келгенін қорқыту немесе зорлық-зомбылық пайдалану арқылы қорқыту (*адам өлтіру, жарылыс жасау, ұшақтарды және ғимараттарды кепілге алу және т.б.*).

Технологиялық терроризм - озық технологиялардың жаңалығы болып табылатын әртүрлі заттарды қолданумен сипатталады (*мысалы, түрлі улы қоспалар, радиоактивті және химиялық заттар және т.б.*), ал «дәстүрлі» терроризмге ұзақ уақыт бойы қолданылып келген құралдар мен заттар жатады (*суық қарулар, жарылғыш құралдар жінте т.б.*).

Бұқаралық терроризм - көптеген адамдарға қарсы қолданылады (қоғамдық көлікте, вокзалдар мен әуежайларда, яғни адамдар көп жиналатын жерлерде террорлық шабуылдар). Селективті терроризм белгілі бір адамға қатысты қолданылады (саяси тұлға, мемлекет қайраткерлері, журналистер және т.б.) [6, 76 б.].

Сондай-ақ ғалымдар идеялық негізге сүйеніп, идеологиялық, ұлтшылдық және діни терроризмді бөліп көрсетеді.

Идеологиялық, өз кезегінде, көптеген зерттеушілермен «солшыл» және «оңшыл» деп бөлінеді. «Солшыл» терроризм жалған революциялық сипаттағы тұжырымдамаға негізделген. Ал, «оңшыл» терроризм саяси либерализм, демократия және заңдылық институттарын теріске шығаруға бағытталған [5, 19 б.].

Ұлтшыл терроризм көптеген құрбандар мен ерекше қатыгездікпен сипатталады. Ол әлеуметтік шиеленіс пен ұлттық алауыздықты туғызатын бір ұлттың екінші ұлтқа қарағанда артықшылығына негізделген.

Діни көріністегі терроризм қазіргі уақытта кеңінен таралған. Шетелдік террористік ұйымдар саяси мақсаттарға жету үшін діннің атын жамылады.

Терроризм заң шеңберінен тыс жолмен, қорқыныш ұялату үшін зорлық-зомбылық актілерін жасау арқылы, қазіргі кезде аймақтық және ұлтаралық қайшылықтарды шешу тәсіліне айналып барады. ХХ ғасырда жоғарыда аталған терроризмнің түрлеріне халықаралық терроризм қосылды. Халықаралық терроризм, оның барлық түрінде, ұстанған жасыл, қара және т.б. жалауының түсіне қарамастан, бүгінгі күннің өте ауыр мәселенің біріне айналды. Ұйымдасқан қылмыстың, оның ішінде террористік әрекеттің қарқынды дамып кетуі, осы қылмыстар шеңберінің кеңеюіне әкеліп соқты. Өздерінің көздеген мақсаттарын іске асыру үшін шетелдік террористік ұйымдар барлық зұлымдық әрекеттерді жасауға дайын екенін де байқаймыз.

Шетелдік террористік ұйымдардың пайда болу себептерін шартты түрде ішкі және сыртқы деп бөлуге болады.

Ішкі себептерге: мемлекет ішіндегі ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстар; құқық қорғау және қадағалау қызметінің жеткіліксіз тиімділігі немесе оның террористерге қарсы тұруда дәрменсіздігі; насихаттық идеялар мен қозғалыстардың дамуына бақылаудың жасалмауы; азаматтық соғыс аясында террористік әрекеттердің жүзеге асуы; әлеуметтік, діни мәселелердің болуы; экономикалық, саяси, идеологиялық және этноұлттық салалардағы терең қарама-қайшылықтары.

Сыртқы себептерге: террористік ұйымдардың әрекеттерінен бір мемлекет өзінің айрықша белгілерінен айырылуы; содырларды, сепаратистерді, террористерді оқыту мен даярлауға арналған лагерьлердің, мектептердің, оқу орындарының болуы; діни

экстремизмнің таралуы; күрестің зорлық-зомбылық әдістерін насихаттайтын халықаралық идеологиялық қоғамдардың болуы [7, 226 б.].

Қазіргі шетелдік террористік ұйымдардың келесідей ерекшеліктерін атап өту қажет: заманауи қару-жарақтармен жабдықталуы және террористердің жаппай қырып-жою құралдарын қолды қылу ықтималдығы; саяси шиеленістер орын алған аймақтарда соғыс ошақтар пайда болуы; алпауыт шетелдік террористік ұйымдардың этноұлттық және діни идеологияның негізінде бірігу әрекеті; шетелдік террористік ұйымдардың ақпараттық, техникалық және адам ресурстарымен қамтамасыздандырылуы; шетелдік террористік ұйымдардың адамзатқа қарсы қатыгездігінің және құқыққа қайшы әрекеттерінің өсуі; терроризмнің жаңа түрлері пайда болуда (мысалы, кибертерроризм, компьютерлік терроризм және т.б.); террористік ұйымдардың интернет-кеңістігін пайдалану арқылы ақпараттық-насихаттық әрекеттерінің ауқымы кенейуде.

Шетелдік террористік ұйымдардың құрылымын толық түсіну үшін оның күш-құралдары сияқты маңызды элементіне жүгіну қажет. Жалпы, кез келген иерархиялық құрылымдағыдай, шетелдік террористік ұйымдардың құрамын қадағалауға болады: жетекші – қадағалушы – атқарушы. Айырықша ерекшелігі олардың діни негізге тәуелділігі, яғни барлық әрекеттер бір адамға бағыну және оның бұйрығын бұлжытпай орындау бойынша діни принциптеріне негізделген.

Шетелдік террористік ұйымдардың күш-құралдарының элементтері туралы жиі кездесетін түсініктер төменде келтірілген: әмір - террористік ұйымның жетекшісі, басшысы; найб әмір - террористік ұйым басшысының орынбасары; идеолог, діни тәлімгер - террористік ұйымның діни жетекшісі; шура - террористік ұйымның барлық құрылымдық бөлімшелерінің басшылығын қамтитын алқалы орган болып табылатын террористік ұйымның басқару кеңесі; амир сарии - террористік ұйым құрамындағы әскери басшысы; амният - меншікті күзет қызметінің қызметкері; федаин – жанкешті және т.б.

Жалпы, барлық шетелдік террористік ұйымдардың әртүрлілігіне және онда болып жатқан процестерге қарамастан, атқаратын қызметінің әдістері бойынша бір-бірінен ерекшеленетін, екі негізгі ағымды немесе бағытты атауға болады: «қалыпты радикалды» және «ультрарадикалды» (экстремистік). Дегенмен бұндай жіктеу жеткілікті, шартты және басқа топтамаларды байқап білу кезінде дұрыс әдіс жасауға көмектеседі және сәйкес қатынастарды анықтайды. Сондай-ақ, шетелдік террористік ұйымдардың барлығын бірдей жатқызуға болмайды. Себебі олардың көбінде екі бағытта бар. Бұл құрылымдарды - аралас түрдегі террористік ұйымдар деп атасақ болады. Алайда ресейлік ғалым, И.Добаевтің пайымдауынша, барлық радикалды исламдық террористік топтарды – өз елдерінің аймақтарында ислам мемлекетін *(немесе олардың жеке бөліктерін)* құру ортақ мақсат біріктіретіндігін атап көрсетеді [8, 14 б.].

Сондай-ақ қоғамдық-саяси қозғалыстар мен исламдық бағыттағы партиялардың негізгі мәселелері олардың қызметінің әдістері бойынша сараланады. Кейбір ислам мемлекеттерінде оппозициядағы экстремистік діни-саяси ұйымдар мұсылмандарды саяси-мемлекеттік өзін-өзі билеу міндеттерін алдына қою арқылы «жиһад» жасау, зорлық-зомбылықты қолданатындықтарын да жоққа шығармайды. Бұл ұйымдардың арасында – әртүрлі араб елдеріндегі «Мұсылман бауырлар», «Хамас», «Хезболлах», «Исламдық қайта даму партиясы» және кейбір радикалданған ұйымдарды жатқызуға болады.

Шетелдік исламдық сипаттағы террористік ұйымдарды іс-қимылына қарап, олардың идеологиялық және саяси бағытын жекелеп көрсетуге болады. Идеологиясында діни-саяси ұйымдардың барлығы екі негізгі бағытта қарастырылады: қалыпты және экстремистік. Оның үстіне қалыптылар экстремистерден бөлінуді артық көреді, билікпен ынтымақтасуға ықыласын білдіреді, бірақ шындығында олар және басқалары да ислам мемлекетін құру туралы ойын жүзеге асыруға тырысады. Ал исламдық көріністегі

шетелдік террористік ұйымдардың қызмет түрлері мен әдістерін қолданылуы немесе пайдалануы бойынша күштеу немесе күш көрсетпеу деп топтастырылады.

Күштеу акциялары жақтастарының өзгешелігі: жаппай құрбан ету және қиратумен бірге, диверсиялық-террористік акцияларды іске асыру дайындығының жоғары деңгейі; жангештілердің акцияларға жаппай қатысуына дейінгі, террористік ұйым мүшелерінің діни фанатизмінің төтенше асқынуы; экстремистік топтармен исламдық интернационал түрінде бірыңғай ұлттық ұйым құру мақсатында өздерінің пікірлестерімен жақындасудың байланыстары мен жолдарын іздеу және т.б.

Осылайша, жоғарыда ұсынған талдаудан шығатын нәтиже, ол отандық немесе шетелдік зерттеушілердің арасында исламдық діни ұйымдардың топтастырылуына қатысты бірдей көзқарас жоқ. Бұл жерде туындайтын қиындықтардың исламның барлық теоретиктері өз көзқарастарының негізі ретінде бірдей қайнар көзі етіп – Құранды, ал аз деңгейде исламның нормаларын алатындығына байланысты.

Өз алдына исламдық идеологиялық ұйымдардың жіктелуі туралы барлық көзқарастарға шолу жасау міндетін қоймай, бірнеше мысалмен тоқтағанды жөн көрдік. Соның ішінде, саяси исламның ірі білгірі З.И. Левин ислам доктриналары негізгі екі топқа – жаңа дәстүрлік және реформаторлық болып бөлінеді деп санайды, сонымен қатар, соңғылары қалыпты реформаторлық және радикалды модернистік (немесе қайта жаңғыру модернизаторлық) деп бөлінеді [9, 41 б.]. А.Малышенко өз жағынан діни саяси түсініктің үш түрін атап көрсетеді: *фундаментализм, радикализм, экстремизм* [10, 10 б.]. Сондай-ақ танымал исламтанушы И.Добаев қазіргі исламдық сипаттағы шетелдік террористік ұйымдарды *қалыпты радикалды және ультра қалыпты радикалды* деп екі топқа бөледі. Функционалды топтастыру жасау да қолға алынуда, соған сәйкес исламдық саяси-діни қозғалыстар билеуші тәртіппен байланысты дәстүрлі деп бөлінеді [11, 165 б.].

Исламдық догматикалық қағидаларға сүйене отырып, шетелдік исламдық сипаттағы террористік ұйымдарға қатысты топтама ұсынамыз. Атап айтқанда, қазіргі исламдық сипаттағы шетелдік террористік ұйымдарды реформаторлық, зайырлы және дәстүрлі деп топтастыруды жөн деп санаймыз. Бұлай топтасырудың себебі: реформаторлық – исламды қазіргі заманға бейімдеу үшін ат салысатындар. Қазіргі кезде дамыған, еркін қоғамды құрушылар. Ислам мемлекеттік дін болып қалуы тиіс, ал мемлекеттің басшысы – мұсылман болуы керек деп есептейді; зайырлы – дінді билікпен мемлекеттің ықпалдан бөліп алғанда ғана мүмкін болады. Мұсылмандардың қазіргі заманға қарсы тұра алмауынан олар дінді саясатқа енгізуінен, исламды саясиландыруға ұмтылуынан туындайды; дәстүрлі – өздерін дәстүрлі бағыттамыз деп есептейтіндер, олар бір догматикалық қағидаларға сүйеніп қана қоймайды.

Қорытынды.

- «Шетелдік террористік ұйымдар» ұғымы туралы әлеуметтік-құқықтық дискурс негізінде жан-жақты зерделенді. Мәселені талдау барысында шетелдік террористік ұйымдардың іс-қимылын, құрылымын, жұмыс істеу тәсілдерін, террористік көріністерін анықтайтын авторлық анықтама берілді. Сонымен қатар шетелдік террористік ұйымдардың іс-қимыл ерекшеліктерін ескере отырып терроризмнің түрлері топтастырылып, жіктелді. Исламдық догматикалық қағидаларға сүйене отырып, шетелдік исламдық сипаттағы террористік ұйымдарға қатысты топтама ұсынылды.

- Халықаралық терроризмнің өршуіне ерекше алаңдатушылық тудыратын тұсы, интернет-кеңістігіндегі барлық ақпараттық ресурстарды пайдаланулары, бірінші кезекте, әлеуметтік желілердің террористік әрекеттерді жүзеге асыру үшін қол жетімділігі. Атап айтқанда, террористік ұйымдардың идеологияларын насихаттау, жылдам ақпараттармен алмасу, қаржы ресурстарын тарту, әрекеттерін жоспарлау мен оларға бақылау жасау үшін, жаңа ақпараттық технологиялар мен интернет желісін пайдалану және т.б. кіреді.

- Бүгінде кез келген террористік ұйым желілік сипатқа ие, олар ортақ идеологиялық құндылықтармен реттелетін, кез келген сыртқы өзгерістерге оңай бейімделетін икемді ұйымдық құрылымды құрайды. Демек ұйым мүшелерінің әрекеттері бейресми қарым-қатынастарға негізделеді деуге толық негіз бар.

- Шетелдік террористік ұйымдардан төнетін қауіп-қатерлерді анықтау мәселесі өте ауқымды. Олардың жұмыс-істеу ерекшеліктерін топтастыру арқылы әрқайсысының мақсат-міндеттерін, әдіс-тәсілдерін анықтап алу қажет және ұлттың қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатерлерді анықтап қана қоймай, онымен күресудің аспектілерін нақтылап алу керек.

- Шетелдік террористік ұйымдарға қарсы іс-қимыл саласында негізгі екі міндеті тұр: біріншіден – шетелдік террористік ұйымдармен күресудің жүйесін құрып, ұйымдастырушылық және құқықтық тұрғыдан үйлестіру; екіншіден – жұмыстың барысы халықаралық шарттарға сәйкес жүйеленсе, ішкі мемлекеттік заңнамалар шеңберіндегі істерге игі әсері болар еді.

Әдебиеттер тізімі:

[1] Гаврилин, Ю.В. Смирнов Л.В. (2013) Современный терроризм: сущность, типология, проблемы противодействия: учебное пособие. - М: ЮИ МВД России, – 298.

[2] Дикман, Л.Г. (1976) Организация, планирование и управление строительным производством. – М.: Высшая школа, – 424.

[3] Добаев, И.П. (2002) К вопросу о типологии радикального исламского движения // Центральная Азия и Кавказ. – №3 (21). – 14-16.

[4] Добаев, И.П. (2003) Исламский радикализм: генезис, эволюция, практика. – Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ. – 234.

[5] Қарсы барлау қызметі туралы Қазақстан Республикасының 2016 жылғы 28 желтоқсандағы № 35-VI ҚРЗ Заңы.

[6] Левин, З.И. (1999) Мусульманское реформаторство и политика // Ислам и ислаимзм. – М. – 41.

[7] Малышенко, А.В. (1991) Ислам в политике и политика в исламе // Азия и Африка сегодня. – №8. – 10.

[8] Маргиани, А.Л. (2017) Понятие и основные признаки терроризма. // Вестник, №7. - Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, – 226-228.

[9] Назарбаев, Н.Ә. (2003) Сындарлы он жыл. – Алматы: Атамұра, – 532.

[10] Степанов, Е.И. (2000) Современный терроризм: состояние и перспективы. – М., – 332.

[11] Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі N 416-І Заңы.

References:

[1] Dikman L.G. (1976) Organizatchya, planirovanie I upravlenie stroitelnyim proizvodstvom. – М.: Vyeshaya shkola. – 424.

[2] Dobaev I.P. (2002) K voprosu o tipologii radikalnogo islamskogo islamskogo dvizheniya // Tcentralnaya Asia I Kavkaz. – №3 (21). – 14-16.

[3] Dobaev I.P. (2003) Islamskiy radikalizm: genesis, evoluchiya, praktika. – Rostov-na-Donu: SKNTC VSH. – 234.

[4] Gavrilin U.V., Smirnov L.V. (2013) Sovremenny terrorism: suchnost, tipologya, problem protivodeistviya: uchebnaya posobiye. – М: UI MVD Rossii, – 298.

[5] Karsy barlau kyzmeti turaly Qazaqstan Respublikasynyn 2016 jylgy 28 jeltoksandagy № 35-VI QRZ Zany.

[6] Levin Z.I. (1999) Musulmanskoe reformatorstvo I politiko // Islam I islamizm. – М. – 41.

[7] Malyschenko A.V. (1991) Islam v politike I politika v islama // Asia I Afrika segodnya. – №8. – 10.

[8] Margiani A.L. (2017) Poniyatie I osnovnye priznaki terrorizma. // Vestnik, №7. – Hakasskiy gosudarstvennyi universitet im.N.F.Katanova, – 226-228.

- [9] Nazarbev N.A. (2003) Syndarly on jyl. – Almaty: Atamura, – 532.
[10] Stepanov E.I (2000) Sovremenny terrorism: sostoyanie I perspektivi. – M., – 332.
[11] Terrorismge qarsy is-kimyl turaly Qazaqstan Respublikasynyn 1999 jylgy 13 shildedegi N 416-I Zany.

МРНТИ 16.21.49

О ВЕКТОРНЫХ АСПЕКТАХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКОВ (НА МАТЕРИАЛЕ КОНЦЕПТА «СЕМЬЯ»)

Тайбекова Л.С.¹, Майгельдиева Ж.М.¹, Есенова П.С.¹, Лыпкань Т.В.², Имаханова А.А.¹,
Исабекова А.А.¹

¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата (Кызылорда, Казахстан)

²Санкт-Петербургский государственный университет (Санкт-Петербург, Россия)

laura.taybekova@mail.ru, jmussabek@mail.ru, yessenova_pernekul@mail.ru, lypkan@mail.ru,
aijan198@mail.ru, aida_63_home@mail.ru

Аннотация. В настоящее, постковидное время вопрос исследования национально-культурной специфики картины мира носителей разных языков продолжает оставаться актуальным. Авторы статьи подчеркивают, что особую роль в вербализации картины мира играют фразеологизмы, значения которых тесно связаны с фоновыми знаниями носителей языка, с культурно-историческими традициями народа и жизненным опытом личности. По их мнению, существует большое количество исследований фразеологизмов, в которых фразеология рассматривается как культурный код нации, уточняется значение фразеологических единиц. также, отмечено, что в существующих работах ставится и обосновывается проблема фразеологизма и языковой личности, определяется функционирование фразеологизмов в художественном тексте, разграничиваются языковые и индивидуально-авторские фразеологизмы, выделяется прагматический аспект изучения фразеологизмов, их метафорическая природа, когнитивный аспект, лингвострановедческий и лингвокультурный характер фразеологизмов и др. В данной статье авторами рассматриваются фразеологизмы разносистемных языков, в частности векторные аспекты, семантическое содержание, универсальные и специфические свойства, связанные, несомненно, с национально-культурной спецификой картины мира рассматриваемых авторами языков, на материале концепта «семья». В статье авторы приводят результаты свободного ассоциативного и рецептивного экспериментов, на основе которых делают выводы о необходимости разработки специальной системы упражнений по изучению векторных аспектов фразеологизмов на материале концепта «семья».

Ключевые слова: фразеологизмы, векторные аспекты, концепт, семья, национально-культурная специфика.

Аңдатпа. Қазіргі уақытта әртүрлі тілде сөйлейтіндер әлемінің суретінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін зерттеу мәселесі өзекті болып қалуда. Мақала авторлары фразеологиялық бірліктердің дүние бейнесін вербализациялауда алатын орны ерекше екенін, олардың мағыналары ана тілінде сөйлейтіндердің мәдени-тарихи дәстүрлерімен, халықтың тұрмысымен тығыз байланысты екенін атап көрсетеді. Авторлардың пікірінше, фразеологизмдер ұлттың мәдени коды ретінде қарастырылатын, фразеологиялық бірліктердің мәні нақтыланған фразеологиялық бірліктерге қатысты зерттеулердің саны өте көп. Сонымен қатар, авторлар бар еңбектерде фразеологиялық бірліктер мен тілдік тұлға мәселесі қойылып, негізделіп, көркем мәтіндегі фразеологиялық бірліктердің қызметі айқындалып, тілдік және жеке-авторлық фразеологиялық бірліктер ажыратылады, фразеологизмдердің рөлі айқындалады, фразеологиялық бірліктерді зерттеудің прагматикалық аспектісіне тоқталып, олардың метафоралық табиғатын, когнитивтік аспектісін, фразеологиялық бірліктердің тілдік-мәдени және лингвомәдени табиғатын, т.б. Бұл мақалада авторлар әр түрлі жүйедегі тілдердің фразеологиялық бірліктерін, атап айтқанда векторлық аспектілерін, семантикалық мазмұнын, әмбебап және спецификалық қасиеттерін,

сөзсіз, авторлар тілдері қарастыратын дүние суретінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен байланыстыратындарын қарастырады. , «отбасы» ұғымына негізделген. Мақалада авторлар еркін ассоциативті және рецептивті эксперименттердің нәтижелерін келтіреді, соның негізінде олар «отбасы» тұжырымдамасына негізделген фразеологиялық бірліктердің векторлық аспектілерін зерттеуге арналған жаттығулардың арнайы жүйесін жасау қажеттілігі туралы қорытынды жасайды.

Түйін сөздер: фразеологиялық бірліктер, векторлық аспектілер, ұғым, отбасы, ұлттық-мәдени ерекшеліктер.

Abstract. At the present, post-view time, the question of studying the national-cultural specifics of the picture of the world of speakers of different languages continues to remain relevant. The authors of the article emphasize that phraseological units play a special role in the verbalization of the picture of the world, the meanings of which are closely related to the background knowledge of native speakers, with the cultural and historical traditions of the people and the life experience of the individual. In their opinion, there is a large number of studies of phraseological units, in which phraseology is considered as the cultural code of a nation, the meaning of phraseological units is clarified. Along with this, the authors noted that in existing works the problem of phraseological units and linguistic personality is posed and substantiated, the functioning of phraseological units in a literary text is determined, linguistic and individual-author's phraseological units are distinguished, the pragmatic aspect of the study of phraseological units is highlighted, the metaphorical nature of phraseological units, the cognitive aspect, the linguistic and cultural and linguocultural nature of the phraseological units, etc. In this article, the authors consider the phraseological units of different systems languages, in particular vector aspects, semantic content, universal and specific properties, associated, undoubtedly, with the national-cultural specifics of the picture of the world considered by the authors languages, based on the concept of "family". In the article, the authors cite the results of free associative and receptive experiments, on the basis of which they draw conclusions about the need to develop a special system of exercises for the study of vector aspects of phraseological units based on the concept of "family".

Key words: *phraseological units, vector aspects, concept, family, national and cultural specifics.*

Введение. Вопрос изучения национально-культурной специфики картины мира носителей разных языков продолжает оставаться актуальным и в настоящее, постковидное время. Особую роль в вербализации картины мира играют фразеологизмы, значения которых тесно связаны с фоновыми знаниями носителей языка, с культурно-историческими традициями народа и жизненным опытом личности. Фразеологические единицы представляют определенный «фрагмент языковой картины мира» [1]. Существует большое количество исследований фразеологизмов, где фразеология рассматривается как культурный код нации, уточняется значение фразеологических единиц. Наряду с этим, ставится и обосновывается проблема фразеологизма и языковой личности, определяется функционирование фразеологизмов в художественном тексте, разграничиваются языковые и индивидуально-авторские фразеологизмы, подчеркивается роль фразеологизмов в формировании идиостиля авторов произведений, выделяется прагматический аспект изучения фразеологизмов, метафорическая природа фразеологизмов, когнитивный аспект, лингвострановедческий и лингвокультурный характер фразеологизмов и др. В статье рассматриваются фразеологизмы разносистемных языков, в частности векторные аспекты, семантическое содержание, универсальные и специфические свойства, связанные, несомненно, с национально-культурной спецификой картины мира рассматриваемых нами языков, на материале концепта «семья». Актуальность исследования данного вопроса обусловлена тем, что коды культуры модернизированных обществ во всем мире свои истоки берут из прошлого [2]. Несомненно, в этом плане свою непосредственную роль и значимость приобретают фразеологизмы, отражающие специфику той или иной культуры.

Обзор литературы. Вопросы изучения фразеологизмов, их классификация, особенностей употребления, структурное, лексикографическое семантическое,

прагматическое, лингвокультурологическое описание в лингвистике рассматривались в работах российских (А.А.Потебня, И.И.Срезневский, Ф.Ф. Фортунатов, А.А.Шахматов, Е.Д.Поливанов, Л.А.Булаховский, В.В.Виноградов, А.И.Смирницкий, О.С. Ахманова, В.Л.Архангельский, В.Н.Телия, В.А.Маслова, Д.О. Добровольский, Н.М. Шанский, В.П. Жуков и др.) и отечественных ученых (Сабитова З.К., Жаналина Л.К., Копыленко М.М., Ахметжанова З.К., Шеляховская Л.А., Никитина С.А., Авакова Р.А.и др.). Также, анализ научной литературы по проблеме исследования на современном этапе показал, что, несмотря на большое количество содержательных лингвистических исследований, касающихся концепта [3; 4], остаются нераскрытыми векторные аспекты фразеологии разносистемных языков и пути их изучения студентами.

Материал и методы исследования. Фразеологизмы имеют метафорическую природу. Многие исследователи придерживаются мнения, что метафора, основанная на культурно-национальном мировидении, отражает культурные ценности народа, дает возможность изучать глубинные, непосредственно ненаблюдаемые, мыслительные процессы, происходящие в сознании человека и связанные с отражением и осмыслением окружающего мира [5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. В связи с этим, отметим векторные аспекты фразеологизмов концепта «семья». Выделяются пространственные вертикали «верх-низ», «правый – левый», прослеживаемые в национальной картине мира и обладающие национально специфическим выражением в языке. Так, понятие верха связано с мужским, деятельностным началом. Мужчина символизирует движение вверх, к небу, богу, солнцу, свету: *Без мужа, что без головы. Муж голова, жена душа. Муж в доме, что глава на церкви. Жақсы қатын жарының жақсысын асырар, жаманын жасырар (Добрая жена доблести мужа прославит, а недостатки сгладит). Ердің жақсысы елімен ойласады, әйелдің жақсысы ерімен ойласады (Умный джигит с народом советуется, умная жена с мужем советуется).* В культуре древних тюрков дуализм мужского и женского начал был воплощен в божественной паре Тенгри и Умай. Древние славяне обожествляли небо, представленное в мужском образе, землю называли матушкой, кормилицей. Слово Тенгри, Танери в значении «солнце-человек», «небо-человек» состоит, как утверждает З.К.Сабитова, из двух корней: таң+ери – слово таң во всех тюркских языках связан с восходящим солнцем, ер, ери означает муж, мужчина, герой [12, С.140]. Умай – женское божество, прародительница всего живого, олицетворение плодоносящего начала в мире. Словосочетание Май-ана, произносимое невестой (во время обряда возлияния жира в очаг жениха), роженицей (которая тоже бросает в огонь масло), ученые-востоковеды рассматривают как обращение к Умай, покровительнице женщин, детей и плодородия. Понятие низа имеет негативную окраску, оно соотносилось с нечистой силой, мыслилось как что-то плохое, злое. Движение вниз в разносистемных языках означает нравственное падение, потерю уважения, авторитета: *упасть в чьих-то глазах, удариться лицом в грязь; абырой түсіру.* Женщина в противоположность мужчине рассматривалась как символ нижнего мира, зла и греха: *Не верь коню в поле, а жене в доме. В людях ангел, не жена, а дома с мужем – сатана. Жақсы әйел – ырыс, жаман әйел – ұрыс (Добрая жена – счастье, плохая – несчастье).* По мнению В.А.Масловой, «в основе оппозиции правый - левый лежит миф о том, что каждый человек имеет и доброго, и злого духов рядом с собой: добрый ангел-хранитель располагается справа, а бес-искуситель – слева: *Бес слева ходит, да на грех наводит*» [13, С. 93]. Оппозиция «правый – левый» ярче представлена в казахском языке. Концепт «семья» в казахском языке объективируется фразеологизмами, содержащими элемент «правый» («оң») данной оппозиции: *оң батасын алды [берді] (ақ тілегін берді, жолының болуын тіледі); оңға [жәнге] келді (сәті түсті); оң жақтан айы, сол жақтан күні туды (бақыты жанды, жолы ашылды); оң жағыңмен [алғыңмен] тұрған екенсің (ойлап келген ісінің сәті түсіп, жолы оңғарылған кісі туралы айтылады); оң жол* и др. Анализ фактического материала русского и казахского языков [14; 15; 16; 17;

18; 19] показал, что семья – это мир для своих, не терпящий чужого вмешательства: *в чужой монастырь со своим уставом не ходят* и не желающий *выносить сор из избы*. Роль главы семьи очень велика. Муж должен принимать важные решения, касающиеся настоящего и будущего семьи: *За добрым мужем, как за каменной стеной, за худым мужем забора нет. За мостом, под мостом трава зеленеет, за хорошим мужем жена молодеет*. Женщина играет в семье тоже важную роль: именно она создает все условия, чтобы семья устоялась, сохранилась, она также мать, хозяйка, которая создаёт в доме уют и бережёт домашний очаг: *Мир в семье женой держится. Где один муж не может, там жена поможет. Жена мужу подруга, а не прислуга. Дитя плачет, а у матери сердце болит. Материнская ласка конца не знает* и др. Семья представляет взаимоотношения родителей и детей. В детях родители видят счастье, радость, продолжение рода, наследников: *Дети не в тягость, а в радость. Детей нет – в семье пустоцвет. Дитя хоть и криво, а отцу с матерью мило. Детки хороши – отцу-матери венец, худы – отцу-матери конец*. В казахском языке слово *ұрпақ* имеет огромное, значимое содержание в плане «потомство конкретного человека, конкретной семьи», отсутствие которого приравнивается горю, бедетные семьи лишены смысла жизни, ее радостей (*ұрпағы жоқ, ұрпақ қалдырмады*). Жизненное предназначение человека казахи видят в продолжении рода, потомства: *ұрпақ өсірді, ұрпақ қамын ойлады, ұрпақ тарады* и др. *Ұрпақ* предполагает преемственность поколений, преемственность во всех смыслах: языка, культуры, психологии, менталитета, традиций, обычаев (*ұрпақтан ұрпаққа жалғасты*). Нужно отметить, что в казахском сознании укрепилось понимание предопределенности семейного счастья, благополучия покровителем в лице Қыдыр Ата. Казахи говорят: «Қырықтың бірі қыдыр», т.е. один из сорока случайно встретившихся людей или один из сорока гостей, побывавших в доме, может оказаться Кыдыром, образом, имеющим древнетюркское происхождение. В казахских преданиях и поверьях Кыдыр появляется чаще всего в образе старика во всем белом. Казахи считают, что именно он приносит в каждый дом, семью счастье, удачу, благополучие: *Басына қыдыр дарыды. Жортқанда жолың болсын, жолдасың Қыдыр болсын! Алла оңдау; Алла рақым қылу; Алланың әмірі*. Как показывает анализ фактического материала, в русском и казахском сознании наблюдается осознание непостоянства и недолговечности материального достатка семьи, счастья, удачи в жизни человека: *зигзаг удачи; ловите миг удачи; фортуна улыбается; фортуна повернулась задом; бағы кесілді; бағы жанбаган; бағы қайтты; бақытты басқа тепті; бақ аусады* и др. В русских и казахских преданиях существует *птица счастья – бақыт құсы*, которая приносит счастье и благополучие: *бақыт құсы қонды*. Семейная пара всегда должна стремиться к тому, чтобы не *вспугнуть птицу счастья (бақыт құсы ұшты)*. Семья в жизни человека неразрывно связана с понятием *счастье*. Очевидно, что счастье – это важнейшая человеческая ценность. Поскольку *счастье* является одной из составляющих семьи, попытаемся определить векторные аспекты фразеологизмов, представляющих как объективное, так и субъективное восприятие счастья человеком. Для кого-то счастье – это удачное стечение обстоятельств, благоприятные условия жизни: *выпал счастливый жребий; счастливая планида выпала*. Некоторые люди считают, что счастье дается человеку свыше, поэтому люди рождаются счастливыми: *родиться под счастливой звездой; родиться в сорочке [в рубашке]*. Другой взгляд на счастье, которое будто независимо от человека, но предопределяется счастливой судьбой: *улыбка фортуны; фортуна улыбнулась; фортуна лицом повернулась; счастье улыбнулось*. В названных фразеологизмах русского языка проявляется объективное значение счастья, передается понимание счастья как удачное стечение обстоятельств, счастливый случай, благоприятные условия жизни. Наряду с данными фразеологизмами есть единицы, передающие субъективное понимание счастья, когда счастье связывают с приятными переживаниями, блаженством, с радостью, восторгом, восхищением: *быть на*

седьмом небе; прыгать от радости; не помнить себя от радости; ошалеть от счастья; не находить себе места (от радости, волнения); быть (чувствовать себя)/ почувствовать себя на вершине блаженства; не чуют под собой ног от радости. Таким образом, данные единицы интерпретируют концепт «семья» на эмоциональном уровне: когда человек счастлив в семье, он приходит в состояние наивысшего эмоционального подъема, он испытывает чувство удовлетворения собой и чувство бурной радости. В настоящее время все больше стали праздновать «серебряную», «золотую», «бриллиантовую» свадьбы, что подтверждает мысль о том, что, несмотря на катаклизмы, стихийные бедствия, многообразные, не всегда положительные, социокультурные факторы, в том числе и ковидный и постковидный периоды, сохранение семейных ценностей очень важна, значимость семьи в жизни человека достаточно высока.

В процессе анализа векторных аспектов фразеологизмов, нами было проведено экспериментальное исследование, которое явилось достаточно эффективным методом изучения структуры концептов в когнитивной лингвистике. Экспериментальное исследование включало в себя свободный ассоциативный и рецептивный эксперименты. «Ключом, открывающим доступ к смыслам, служит ассоциация. Ничто не приобретает значения без спонтанно возникшей ассоциации, или безымянное Ничто (Нечто) становится значимым благодаря ассоциации» [20, С.34]. Метод свободного ассоциативного эксперимента заключается в предъявлении испытуемым слов-стимулов, на которые они должны реагировать любой словесной реакцией, приходящей им в голову. Слово-стимул приводит в движение ассоциативные связи, формирующие его образ в памяти носителей языка: «...любое слово требует, так сказать, «продолжения», ищет свою пару, хочет превратиться в «модель двух слов». ...При этом каждая пара стимул-реакция – это еще не законченное высказывание, но уже необходимая его составляющая...» [21, С.751]. Также, для выявления содержания концепта «семья» нами был проведен и рецептивный эксперимент, под которым понимается экспериментальное исследование знания (понимания) значения языковой единицы носителями языка. Свободный ассоциативный и рецептивный эксперименты [21;22] были проведены среди жителей г. Кызылорда Республики Казахстан (возраста от 16 лет и выше независимо от образования и семейного положения). Перейдем к результатам и их обсуждению.

Результаты/обсуждение. В ходе свободного ассоциативного эксперимента было получено 300 ассоциативных реакций, или ассоциатов. Носителям русского языка (100) и носителям казахского языка (100) было предложено на слово-стимул *семья* записать 3 первых пришедших им в голову ассоциатов (слово, словосочетание). Полученные результаты нами распределились по 10 и 8 категориям соответственно (Таблица 1).

Таблица 1. Результаты свободного ассоциативного эксперимента среди носителей русского языка и носителей казахского языка

№	Категория ассоциатов	Кол-во ассоциатов	
		ру.яз.	каз.яз.
1	называющие людей по степени родства (родители, мать, отец, дети, кровные родственники/ата-ана, бала, туыскандар, ағайындар, бауырлар)	110	115
2	связанные с отношениями между членами семьи (любовь, взаимопонимание, доверие, уважение, тепло/ махаббат, сыйластық, татулық, ауызбіршілік)	60	65
3	называющие место обитания членов семьи (дом, стены, очаг/ шанырақ, үй, баспана)	55	63
4	свидетельствующие об ощущении плеча, на которое можно опереться, осознание того, что родные люди всегда придут на	25	3

	помощь (опора, поддержка, забота, взаимопомощь/ қамқорлық, көмек, отбасың қорғау)		
5	«чувственные» ассоциаты (счастье, нежность, родительская ласка и др./ қуаныш, бақыт, көңіл, жылулық)	17	21
6	связанные с проявлением человеческих качеств (ответственность, преданность, надежность/ бірлік, төзімдік, жауапкершілік, адалдық)	12	9
7	по проявлению коммуникативных способностей (умение ладить с другими, общение)	9	-
8	связанные с понятием «жизнь» (семейная жизнь, самое дорогое в жизни, самое святое в жизни)	5	-
9	связанные с определенными процессами, действиями, общностью интересов (воспитание детей, продолжение рода /ортақ мақсат, ортақ шаруа)	4	4
10	подчеркивающие официально закрепленные связи (муж, жена, законный брак/ ерлі-зайыб, неке)	3	20

Следует отметить, что наиболее частотными ассоциатами в языковом сознании носителей разносистемных языков являются слова, называющие людей по степени родства (110/115), связанные с отношениями между членами семьи (60/65). Результаты свободного ассоциативного эксперимента позволяют сделать вывод, что полученные ассоциаты значительно обогащая состав концептуальных признаков исследуемого концепта, способствуют прослеживанию пространственных вертикалей как «верх-низ», «правый – левый», которые отражены в национальной картине мира и в языке казахов и русских. Вместе с тем, нами был проведен и рецептивный эксперимент, применимый к исследованию содержания концептов, векторного выражения. Посредством метода субъективных дефиниций было выявлено реальное содержание значений слова *семья* в сознании носителей русского языка и носителей казахского языка. Эксперимент проходил в четыре этапа, было охвачено 200 человек: 1. Испытуемым предлагалось продолжить фразу: семья – это.../ Сөйлемді толықтырып, жалғастырыңыз: Отбасы дегеніміз - ... 2. Испытуемые должны были описать зрительный образ, который вызывает слово *семья*/ *Отбасы* деген сөзді сіз ауызша қалай бейнелейсіз? 3. Испытуемые называют слово, близкое по значению слову *семья*/ *Отбасы* деген сөзге мағынасы жақын сөздерді табыңыз. 4. Испытуемые называют слово, противоположное по значению слову *семья*/ *Отбасы* деген сөзге мағынасы қарама-қарсы сөздер табыңыз.

Представим результаты четырех этапов рецептивного эксперимента. На первом этапе эксперимента среди носителей русского языка были выявлены следующие определения слова *семья*: *Семья – это ...* ячейка общества (20); группа близких родственников (14); самые дорогие тебе люди (12); самое дорогое в жизни человека (11); самое главное богатство человека (9); счастье (8); домашний очаг (7); опора (6); живущие под одной «крышей» люди (5); объединенные одной целью, смотрящие в одну сторону люди (4). Единичные определения: стена, за которой можно спрятаться; фундамент жизни; одно единое государство; сад с плодовыми деревьями. Среди носителей казахского языка обнаружили следующие результаты: *Отбасы дегеніміз...* шағын мемлекет (26); қоғамның бір бөлшегі (16); бір шанырақта тұратын адамдар (13); ең жақын адамдар (10); ата-ана және балалары (9); өзінді жақсы көретін жандар (8); жанашыр адамдар (7); ыстық ұя (6); жылулыққа толы мекен (5). На втором этапе группе испытуемых (100) предлагалось описать зрительный образ, который вызывает у них слово *семья*. Большинство респондентов представило следующий образ семьи: уютный дом (22); счастливая семья (15); все близкие люди рядом (11); дом, в котором тебя ждут и любят (10); полная семья (9); взаимная любовь родителей и детей (8). Следующие не менее

интересные образы – дерево с глубокими корнями (6); улыбка всех членов семьи (5); слезы счастья (4); родители, радующиеся за детей (2); собственное гнездышко (2); солнце (2). Остальные испытуемые (4) не смогли ответить на этот вопрос. Большинство информантов (из 100 носителей казахского языка) зрительный образ слова *семья* представило как тату-тәтті өмір сүру (23); ата-ана балаларымен бірге (17); үлкен бәйтерек (14); берекелі жанұя (12); отбасы бір дастарқанның басында (10); бір біріне сүйіспеншілікпен қарау (8); көңілі толық ата-ана (6); бақытты жанұя (4); ата-ана балаға өнеге (3). Остальные информанты (3) не смогли ответить на заданный вопрос. На третьем этапе информанты подбирали слово, близкое по значению слову *семья*. Опрос выявил следующие синонимы: дом (40); очаг (37); счастье (10); родители (8); родня (3); Родина (2). Информантами-носителями казахского языка были названы следующие слова: жанұя (41); шанырақ (20); Отан (10); үй (10); бақыт (9); туысқандар (6); ата-ана (4). На четвертом этапе испытуемым предлагалось назвать слово, противоположное по значению слову *семья*. Результаты эксперимента показали, что основным оппонитом для информантов-носителей русского языка явились слова одиночество (70), развод (15); пустота (10); тоска (5). Информантами-носителями казахского языка выделены следующие антонимы: жалғыздық (78); жалғыз (10); ажырасу (8); дара (4). Полученные результаты выявили, что в сознании носителей как русского, так и казахского языка (независимо от образования и семейного положения) семья связана, прежде всего, с близкими и дорогими людьми в жизни человека. Семья ассоциируется в сознании носителя языка с образом домашнего очага. Зрительный образ семьи, предложенный информантами, предстает в виде большой дружной семьи, взаимных чувств. Интересны метафорические образы, предложенные информантами: улыбка, солнце, гнездышко. Не менее интересны образы счастливой семьи и радостных, довольных родителей. В качестве основного синонима выделено слово *жанұя* (41) и далее в порядке убывания *шанырақ*, *Отан*, *үй* и т.д. В числе слов, противоположных по значению слову *семья*, названы *жалғыздық*, *ажырасу*, *дара* и др. В наивном мировоззрении носителей русского языка *семья* тесно связана с *группой людей*, поэтому противоположным словом они выбирают одиночество, пустоту. Все отрефлексируемые ассоциаты составляют концептуальные слои и передают векторное содержание концепта. Как видно из результатов эксперимента, в языковом сознании носителей русского и казахского языков существует признание семьи как социального института, являющегося отправной векторной точкой. Таким образом, результаты эксперимента свидетельствуют об отношении респондентов к исследуемому явлению и отображают взгляд носителя языка на мир со своей национально-культурной спецификой.

Заключение/выводы. Исследование составляющих концепта, выявление концептуальных признаков, слоев, пространственных вертикалей, векторных аспектов, обращение к концептосфере человека остаются актуальными на современном этапе развития когнитивной лингвистики. Концепт «семья» является одним из наиболее значимых элементов культурной концептосферы, вопреки лакдаунам, он существует в коллективном сознании в виде совокупности представлений, образов человеческой ценности с характерной национально-культурной спецификой. Ее дальнейшее изучение, а также результаты проведенных экспериментов позволяют нам сделать вывод о необходимости разработки специальной системы упражнений по изучению векторных аспектов фразеологизмов и других составляющих концепта «семья» в условиях постковидного периода и повсеместной цифровизации образовательной среды.

Список литературы:

[1] Улазаева Г.В. Фразеологические единицы как фрагмент языковой картины мира (из практики преподавания русского языка как иностранного). – Вестник Бурятского государственного университета. - с.194-196 [Электронный ресурс]: URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologicheskie-edinitsy-kak-fragment-yazykovoy-kartiny-mira-iz-praktiki-prepodavaniya-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo> (дата обращения 24.11.2021).

[2] Программная статья Главы государства Н.А.Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» от 12 апреля 2017 года [Электронный ресурс]: URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (дата обращения 04.07.2021).

[3] Богуславская В.В., Чафонова А. Г. Концепт «семья»: актуализация в медиадискурсе российских, датских и финских СМИ// Дискурс.-2019.-Т.5, № 6 – С.155-165 [Электронный ресурс]: URL: <https://discourse.elpub.ru/jour/article/view/301> (дата обращения 24.11.2021).

[4] Халитова С. Е. К вопросу о соотношении понятий концепт и образ// Вестник КазНУ. Серия Филологическая. - 2010. - № 6 (130). - С. 130–134.

[5] Арутюнова Н.Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика)//Лингвистика и поэтика. – М.: Наука, 1979. – с.147-173.

[6] Блэк М. Метафора [Текст] // Теория метафоры: сборник/под. ред. Н.Д. Арутюновой и М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.

[7] Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура – М.: Индрик, 2005. – 1308 с.

[8]Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 243 с.

[9] Карабахян Э. К. Единицы международного фразеологического фонда в контексте межкультурной коммуникации // Молодой ученый. – 2012. – №2. – С. 182-184.

[10] Black M. Models and Metaphors (Studies in language and philosophy). - Ithaca, New York, Cornell Univ. Press, 1962.

[11] Мокиенко В.Фразеология и языковая игра: динамика формы и смысла// Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – 2012. – Т. 25 (64), № 2 (1). – С. 100-109.

[12] Сабитова З.К. Прошлое в настоящем. Русско-тюркские культурные и языковые контакты. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. – 320 с.

[13] Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. Учебное пособие. – 3-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 296 с.

[14] Фразеологический словарь русского языка./Под ред. А.И.Молоткова. – 3-е стереот.изд. – М.: Русский язык, 1978. – 543 с.

[15] Фразеологический словарь русского литературного языка/ Сост. А.И. Федоров. – М.: ООО «Фирма «Изд-во АСТ», 2001. – 720 с.

[16] Бирих А.К., Мокиенко В.М., Степанова Л.И. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник. – СПб.: Фолио-Пресс, 2001.- 704 с.

[17] Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі.- Алматы: «Ғылым», 1977. - 712 б.

[18] Кожаметова Х.К., Жайсакова Р., Кожаметова Ш. Казахско-русский фразеологический словарь. – Алма-Ата; Мектеп, 1988. – 224 с.

[19] Русско-казахский фразеологический словарь. – Изд. 2-е , доп. и испр. – Алма-Ата: Наука, 1989. – 232 с.

[20] Чернейко Л.О., Долинский В.А. Имя СУДЬБА как объект концептуального и ассоциативного анализа//Вестник Московского университета.- Серия 9. Филология. – 1996. - №6. – С.20-41

[21] Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности // Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т.1 От стимула к реакции. /Ю.Н.Караулов, Г.А.Черкасова и др. – М.: ООО «Издат-во Астрель», 2002. – С.750-782

[22] Samad, I.A., Fitriani, S.S., Patak, A.A., Weda, S. [Students' perspectives on genre approach in the 'neglected communicative event: Script defense examination in english department](https://www.elejournals.com/1912/asian-efl-journal/asian-efl-journal-volume-21-issue-2-2-march-2019/) (2019) - *Asian EFL Journal*, 21(2), pp. 31-48. [Электронный ресурс]: URL: <https://www.elejournals.com/1912/asian-efl-journal/asian-efl-journal-volume-21-issue-2-2-march-2019/> (дата обращения 15.02.2021).

References:

[1] Ulazayeva G.V. Frazеologicheskije jedinicu kak fragment jazukovoj kartinu mira (iz praktiki преподаvaniya russkogo jazuka kak inostrannogo). – Vestnik Bur'atskogo gosudarstvennogo universiteta.

- s.194-196 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/frazeologicheskie-edinitsy-kak-fragment-yazykovoy-kartiny-mira-iz-praktiki-prepodavaniya-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo> (data obrashcheniya 24.11.2021).

[2] Programmaja statja Glavu gosudarstva N.A.Nazarbayeva «Vzgl'ad v budusheje: modernizacija obshestvennogo soznaniya» ot 12 aprel'a 2017 goda [Elektronnyj resurs]: URL: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (data obrashcheniya 04.07.2021).

[3] Boguslavskaja V.V., Chafonova A.G. Koncept «semja»: aktualizacija v mediadiskurse rossijskih, datskih i finskih SMI// Diskurs. - 2019. - T.5, № 6 – S.155-165 [Elektronnyj resurs]: URL: <https://doi.org/10.32603/2412-8562-2019-5-6-155-165> (data obrashcheniya 30.11.2021).

[4] Khalitova S.E. K vooprosu o sootnoshenii pon'atij concept i obraz // Vestnik KazNU, Seriya Filologicheskaya. - 2010. - № 6 (130). - S. 130–134.

[5] Arut'unova N.D. Jazukovaja metafora (sintaksis i leksika)//Lingvistika i poetika. – M.: Nauka, 1979. – s.147-173.

[6] Blek M. Metafora [Tekst]// Teorija metafory: sbornik/pod red. N.D.Arut'unovoj i M.A. Zhurinskoj. – M.: Progress, 1990. – 512 s.

[7] Verershagin E.M., Kostomarov V.G. Jazuk i kul'tura – M.: Indrik, 2005. – 1308 s.

[8] Telija V.N. Russkaja frazeologija: semanticheskij, pragmaticeskij i lingvokul'turologicheskij aspekty. – M.: Jazyki russkoj kul'tury, 1996. – 243 s.

[9] Karabahcan E.K. Jedinicu mezhdunarodnogo frazeologicheskogo fonda v kontekste mezhkulturnoj kommunikacii // Molodoj uchenuj. – 2012. – №2. – S. 182-184.

[10] Black M. Models and Metaphors (Studies in language and philosophy). - Ithaca, New York, Cornell Univ. Press, 1962.

[11] Mokijenko V. Frazeologija i jazukovaja igra: dinamika formu i smusla // Uchenuje zapiski Tavrijskogo nacionalnogo universiteta im. V.I.Vernadskogo. Serija: Filologija. Social'naja kommunikacii. – 2012. – T. 25 (64), № 2 (1). – S. 100-109.

[12] Sabitova Z.K. Proshloje v nastojashem. Russko-t'yrkskije kulturnyje i jazykovyje kontaktu. – Almatu: Qazaq universiteti, 2007. – 320 s.

[13] Maslova V.A. Vvedenije v kognitivnyj lingvistiku. Uchebnoje posobije. – 3-e izd., ispr. – M.: Flinta: Nauka, 2007. – 296 s.

[14] Frazeologicheskij slovar' russkogo jazuka/ Pod red. A.I.Molotkova. – 3-je stereot.izd. – M.: Russkij Jazyk, 1978. – 543 s.

[15] Frazeologicheskij slovar' russkogo literaturnogo jazuka/Sost. A.I. Fedorov. – M.: OOO «Firma «Izd-vo AST», 2001. – 720 s.

[16] Birih A.K., Mokijenko V.M., Stepanova L.I. Slovar' russkoj frazeologii. Istoriko-etimologicheskij spravochnik. – SPb.: Folio-Press, 2001.- 704 s.

[17] Kenesbayev I. Qazaq tilinin frazeologijalug sozdigi.- Almatu: Gylym, 1977. - 712 s.

[18] Kozhakhmetova Kh.K., Zhaisakova R., Kozhakhmetova Sh. Qazakhsko-russkij frazeologicheskij slovar'. – Alma-Ata: Mektep, 1988. – 224 s.

[19] Russko-qazakhskij frazeologicheskij slovar'. – Izd. 2-e , dop. i ispr. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 232 s.

[20] Chernejko J.I.O., Dolinskij B.A. Im'a SUD'BA kak object konceptual'nogo i asociativnogo analiza// Vestnik Moskovskogo universiteta.- Serija 9. Filologija. – 1996. - №6. – S.20-41

[21] Karaulov Ju.N. Russkij asociativnyj slovar' kak novyj lingvisticheskij istochnik i instrument analiza jazykovoj sposobnosti// Russkij asociativnyj slovar'. V 2 t. T.1 Ot stimula k reakcii. / Ju.N. Karaulov, G.A. Cherkasova i dr. – M.: OOO «Izsat-vo Astrel», 2002. – S.750-782

[22] Samad, I.A., Fitriani, S.S., Patak, A.A., Weda, S. [Students' perspectives on genre approach in the 'neglected communicative event: Script defense examination in english department](https://www.elejournals.com/1912/asian-efl-journal/asian-efl-journal-volume-21-issue-2-2-march-2019/) (2019) - *Asian EFL Journal*, 21(2), pp. 31-48. [Elektronnyj resurs]: URL: <https://www.elejournals.com/1912/asian-efl-journal/asian-efl-journal-volume-21-issue-2-2-march-2019/> (data obrashcheniya 15.02.2021)

REPERCUSSIONS OF THE RESETTLEMENT POLICY OF THE TSARIST GOVERNMENT IN THE TURKESTAN AREA (XIX-XX CENTURIES)

Kozhakuly O., Abdrazakova A.U., Azirbekova A.Zh., Asanbaeva A.Zh.

Korkyt Ata Kyzylorda State University, 29A Aiteke bi Street, 120014, Kyzylorda, Kazakhstan, oteubay@bk.ru

Annotation. The article touches upon the repercussions of the resettlement policy of the tsarist government in the Turkestan area on the base of the documents collected compiled in the Central State Archives of the Russian Federation, Central State Archives of the Republic of Uzbekistan, Central State Archives of the Republic of Kazakhstan.

The given paper issues under consideration are as follows: features and methods of colonization of the Turkestan area; strengthening of the colonial and political domination of tsarist Russia and administrative reforms of the 60-90s of the XIX century; change in the political and legal status of Kazakhstan.

The repercussions of the colonial policy of the tsarist government and changes in the legal system in Kazakhstan are analyzed in detail.

In the XIX century, the Russian Empire abolished the traditional system of governance in Kazakhstan in force of administrative and political reforms.

As a result of the resettlement policy, the ethnic composition of the population of Kazakhstan has undergone significant changes, ethnic integrity and unity, formed over the centuries, have been violated.

Keywords: Settlement, colonization, agrarian reform, migration, demography

Introduction. The second half of the XIX - early XX century is characterized by an intensification of socio-economic, political contradictions in the Russian Empire and the strengthening of the colonial policy of the tsarist government in Kazakhstan.

Issues concerning the policy of the tsarist government on the territory of Kazakhstan require a comprehensive study.

As a consequence of the political and legal reforms, implemented by the Russian Empire, the Kazakh people were subjected to colonial oppression, political rights were infringed, the colonialists seized the natural resources of the Kazakhs and humiliated the cultural and spiritual heritage of the people.

To strengthen its colonial policy, the Russian government abolished serfdom and began to implement the resettlement of Russian peasants left without land on the territory of Kazakhstan at the state level.

As a result of this resettlement policy, the ethnic composition of the population of Kazakhstan has undergone major changes. The number of resettled Russian peasants in the Kazakh steppe began to prevail in terms of demographic indicators, i.e. in the Slavic settlement areas, the indigenous population lost their national identity, "ethnic continuity", the right to self-government in their native land, which was protected from enemies for many centuries. All this set bounds to the consolidation of the Kazakh people.

Presently, one of the topical issues is the objective scientific study based on archival materials of the resettlement policy in the Turkestan area, which was victimized by the colonial policy of tsarist Russia and was deprived of its statehood.

Materials and research methods. The source base of the subject under present observation is the materials of the Central State Archive of the Russian Federation (Fund 391, List 3, Case 849), Central State Archives of the Republic of Uzbekistan (Fund 7, List 3, Case 5040) and Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (Fund 74, List 4, Case 655), as well as monographs and materials of periodicals.

The article is of primarily theoretical aspect. The study uses comparative historical, chronological, topical, promising, logical, systematic methods, widely used in modern historical science. Besides, through studies, historical methodological methods and techniques were used; they were tested and justified in modern historiographic science. Use of these methods allows to analyze all aspects of the problem under study comprehensively.

In the course of considering the issue, we used the following methods of special source and archaistic study, along with the listed methods: methods of analysis, synthesis, factorial, critical, conceptual, meaningful analysis, systematization and generalization.

Results and analysis. The reforms of 1867-1868 years covered all regions of Kazakhstan, including the Syrdarya region. Article 210 of this reform, which proclaimed the Kazakh lands as the property of the tsarist government, formed the preconditions for changing the land use system in the area. The situation was complicated by the conquest of the Central Asia khanates by the tsarist government.

In 1870 the governor-general of Turkestan K.P. von Kaufman instructed the military governor of the Syrdarya region to find fertile lands in the Aulie-Ata, Shymkent, in the floodplains of the Chu, Talas and other rivers for the resettlement of Russian peasants [1, p.30]. As indicated in the explanatory notes of Kaufman to the draft "Regulations on the management of the Turkestan region" (1873), the resettlement was to be carried out in two directions. Attempts to organize Russian settlements on postal routes from Orenburg to Tashkent were unsuccessful. The reason was in unfavorable natural conditions: there were no conditions for agriculture in the arid region. All the conditions necessary for agriculture were on the territory close to the modern Kyrgyz Alatau, along the Talas Alatau ridge.

The first Russian settlement in the Syrdarya region was founded in 1874 on the border of Karabalta and Zhetysu region. Then the number of settlements of Russian peasants began to increase gradually. If in the period from 1874 to 1882 6 peasant villages were founded in the region, then in the period 1884-1890 there were 14, in 1891-1892 17 new settlements were founded. Over the years, 37 settlements of Russian settlers were formed in the Syrdarya region [2, p. 177-178]. On July 12, 1896, the Regulations of the Governor-general of Turkestan featuring new rules on the resettlement of immigrants were approved as follows:

- the resettlement of Orthodox Russian poor peasants in Turkestan was allowed without restrictions;
- the settlers were allocated lands in the amount of no more than 10 rectorial tithes per capita of the male population at the expense of the Kazakhs lands;
- the settlers were provided with some benefits, such as full tax exemption for the first 5 years and partial tax exemption for the next 5 years.

As a result of the implementation of the regulation, the colonization of the Syrdarya region has significantly increased.

The transmission of lands to Russian settlers in 1886-1890 exceeded the indicators of the previous ones, the scale of colonization significantly expanded. The resettlement to the districts of Shymkent, Khojent and Perovsk in addition to the districts of Tashkent, Auliye-ata, has started.

The commencement of the Orenburg-Tashkent railway communication lightened up, sliced from schedule and cut the cost of the way to Turkestan, resulted in a new influx of immigrants. And this further complicated the position of the Kazakh population. Over time, the tsarist government, strengthening its agrarian policy in the Syrdarya region, continued to bring pressure to bear on the local population in order to practical implementation of the outlined objectives. The instance of this policy was the planting in the region of settlements Karabalta, Shandavar, Kamenka, Nikolaevka, Merke, Kuzminka, Antonovka, Kornilovka, Aksu, Podgornoye [3, p. 306-318]. Engaging and accommodating Russian settlers was the key

objective set for the Russian colonial administration. The authorities also resorted to emergency measures. 1,300 families of settlers migrated to the Syrdarya area on January, 1890.

The famine of 1891 in Russia forced the Russian peasants to leave their settlements. As a result, the influx of the population to the eastern regions has increased. Despite the fact that 17 new settlements were built in the Syrdarya region in two years, it was not possible to provide all settlers with land.

It should also be noted that an influx of middling sort peasants began during that period. At first, the percentage of poor people among the new arrivals was low. However, the famine of 1891 and 1892 years completely changed the situation: during this period, the economic capabilities of the local administration were insignificant under placing "well-grounded hosts" and rich peasants. This notwithstanding, the placement of new settlers became general, especially after the revolution of 1905-1907 years. The Regulation on the "voluntary path" of widespread settlement of rural suburbanites in the Kazakh lands in the Syrdarya, Fergana, Samarkand regions, resulted in the displacement of the Kazakh villages, played a special reactionary role in the disposal of these issues.

The basic content of this provision, published on June 10, 1903, can be classified as follows:

- resettlement with the consent of the Ministry of Internal Affairs was allowed only to the Russians of the Orthodox faith;
- issue of the settlement permit to the lower-ranking military personnel of the Turkestan Military District, the discharged, if they do not mind being on an equal rights with other settlers;
- application on resettlement is submitted to local self-government bodies, with an allowance for property and operation standing;
- land property is allotted to settlers in the amount of 3 tithes per person in the family, and pasture land is accounted so far as necessary or on the possibility of farming;
- land is provided to settlers for permanent use;
- settlers are provided with land, located next to the house, the rest of the land is in the hands of the community;
- settlers pay land tax in the amount of temporary rent;
- settlers are provided with the following benefits:
 - in the first five years, they are exempted from paying the temporarily fixed tax, subsequently they pay its half; settlers over 15 years of age are exempt from the military draft if a length of service has not expired.

If we compare the laws of 1886 and 1903 years, then it is not difficult to notice the desire to regulate the colonial affairs to a certain extent.

At the same time, there is a policy of government restrictions on social groups in the Syrdarya region (as well as, of course, in other areas of Kazakhstan) that do not meet the above requirements. For comparison, according to the data of 1891, the number of immigrants to the Syrdarya region is much higher than to the Zhetysu lands. However, the stocks of "vacant land" have decreased significantly.

In this regard, the military governor of the Syrdarya region began compiling information about "vacant lands" on the instructions of the governor-general of Turkestan on June 17, 1892.

The process of migration of settlers, whose number was growing so rapidly, was accelerated: if there were 27 villages, consisting of 1607 families of 7702 inhabitants in the Syrdarya region in 1891, then a number of villages reached 48 in 1894, and a number of their inhabitants was 1548 people.

According to the expedition of the statistical party of the Syrdarya resettlement area under the leadership of P.A. Skryplev [4, p. 11-16; 24-31], there were 18 peasant villages, consisted of 1189 farms with a population of 8062 people in the Shymkent district in 1906.

The largest percentage (57.14%) of the resettlement of peasants falls on the Shymkent district in the period from 1891 to 1893 [5, p. 269]. Despite of the ban of the tsarist government, the unauthorized private resettlement of peasants was kept in practice. However, it is easy to show that the first direction was the most priority one compared to the results of official measures of the authorities on resettlement and unauthorized resettlement of individual peasant families.

The Regulations on "Management of the Semirechensk and Syrdarya regions" dated July 11, 1867 and the Regulations on the management of the Turkestan region, adopted in 1886, also specified the provision of the Russian resettled and settled peasants of the region with the agricultural implements. However, this point has not been implemented. In subsequent regulations, this condition was somewhat supplemented.

In accordance with the Regulations on the management of the Syrdarya and Zhetysu regions, the lands used by Kazakh and Uzbek peasants were considered as the state property. In reference to the Regulations on the resettlement of peasants and well-ground suburban in the rural areas dated June 6, 1904, a special right to resolve additional resettlement issues was signed away to the local authorities.

In this regard, the tsarist government organized several expeditions and in 1904-1906 years it divided the regions of Kazakhstan into 5 areas for settlers: Turgay, Ural, Akmola, Semipalatinsk and Syrdarya ones.

In order to plunder the lands of the local population and to impede the revolutionary movements in the internal provinces of the country, the tsarist government, with due regard for the "surplus" lands, organized a "fund of settlers". One of the organizers of the fund noted: "We need to look for free lands in Turkestan. The share of regions suitable for farming is insignificant. The land must be cultivated, and the freehold used by the nomadic population can be forcibly taken away" [6, p.58].

For the furtherance of principle goal - to plunder the lands of local nomads, especially the poors and middle-class ones, and to increase the number of kulak farms, making them a support for themselves - the tsarist government withdrew from the Kazakhs 25415 tithes only in the 27 districts of the Shymkent area [7, p.6] 3204696 tithes of the general fund of the region [8, p. 564] and handed them over to kulaks.

Of more than 12 thousand settlers resettled over three years, 8807 ones settled in only one district of Aulie-ata, the settlements Kazanskoye, Novo-Nikolaevskoye were founded in the districts of Shaldavar, Sarykan, Akshi, Tashkent district, and several small settlements - in the Perovski district.

Data of tables are presented in percent [7, p.5].

		Ratio of houses to their total number						
Having no livestock		Having livestock, heads						
total	work stock	1	2-3	4-5	6-7	8-9	10-12	12 and above
1. 32,6	16,3	18,6	25,6	4,6	2,3	-	-	-
2. 2,6	9,9	30,9	32,9	17,8	3,9	2,0	-	-
3. 2,1	2,1	11,9	29,6	29,6	19,5	4,5	0,7	-
4. 0,4	0,4	2,7	13,8	29,5	28,1	17,9	5,4	1,8
5. -	-	0,6	5,5	20,8	31,3	26,4	12,9	2,5
6. -	-	0,8	5,6	13,4	18,5	34,5	20,2	7,6
7. -	-	-	-	10,5	12,3	17,5	39,5	20,2
8. -	-	-	1,4	-	4,1	9,4	32,4	52,7

According to the data of 1907, 48,000 settlers lived in the area [7, p.5].

The peasants, who had spent their money and supplies on the road, experienced many difficulties, having arrived at the settlement lands. In addition, they had to buy the implements of

labor themselves, to be under construction, because, as we noted above, they were not provided with assistance from the government. They did not have a working transport for cultivating arable land. For example, there was a lack of working equipment in 25 families, constituted 2.1 percent of all farms in 18 villages of the Shymkent district. The same situation was encountered in the districts of Aulie-ata, Perovsk and Tashkent.

From the point of view of the presence or lack of working transport, the families of the settlers can be divided into the following groups. (The archival fund, to which we referred, does not indicate which counties of the Syrdarya region are covered. But when differentiating by the total percentage, it is clear that not all volosts of the region are enclosed).

The data in the table clearly shows a sudden change in the class classification of peasants-settlers. On average, 13 percent of settlers does not have livestock or has only one head of livestock. Consequently, they were forced to be hired as workers for the kulaks. 8 percent of farms used the hired labor in 18 villages of the Shymkent district in 1906.

The following information is provided for 18 verified villages of the Shymkent district [9, p. 48].

Groups	By crop area	Number of farms	On average per farm
I	crops without	43	4,46
II	up to 4 dessiatines	152	5,38
III	up to 4-8 dessiatines	287	6,36
IV	up to 8-12 dessiatines	224	6,65
V	up to 12-16 dessiatines	163	7,60
VI	up to 16-20 dessiatines	119	7,54
VII	up to 20-30 dessiatines	114	8,22
VIII	over 30 dessiatines	74	8,92
Total:		1157	6,97

As can be seen from the table, the settlers with 1 dessiatine of arable land belonged to farm laborers, up to 4 dessiatines - to impoverished peasants, up to 5-8 dessiatines - to the poor, up to 10 dessiatines - to medium-sized farms, over 15 dessiatines - to strong farms.

A similar situation was observed in such remote areas as Akmola, Semipalatinsk.

Only the kulaks were fully provided with agricultural resources. The overwhelming majority of poor peasants did not have enough funds to purchase plows worth 40 rubles and haymaking machines worth 240 rubles [10, p.92]. The high cost of agricultural equipment complicated their situation. Moreover, the funds they brought from Russia were insignificant. This can be traced to the financial condition of the settlers in the Shymkent district [11, p.45].

Groups of settlers	Per farm (rubles)
I	241,50
II	144,24
III	118,11
IV	143,06
V	128,19
VI	106,41
VII	181,97
VIII	110,30

As the above table showed, the funds of the settlers were insignificant and indicate that their overwhelming majority belong to the impoverished peasants of average income by social origin.

Based on the conclusions of the statistical lot of the resettlement department, the following data are provided on the state of economic groups of settlers in the Shymkent district [9, p.44].

Groups of farms by number of livestock head	Number of farms
Horseless	1831
Having one horse	3326
Having 2-13 horses	3404
Over 13 horses	360
Total	89,21

As is seen from the data given in the table, most of the settlers who moved to the Shymkent district were horseless poor. This circumstance, as is known, creates certain conditions for land development.

Thus, the poor settlers, who did not have the tools of agriculture, money and labor force, remained in distress as before. Kazakh peasants, in spite of the fact that they were driven out of their lands, exchanged production experience with peasant-settlers. They learned from the settlers some new methods of farming, and gave them livestock in exchange, helped to reap harvest.

Since most of the settlers came from the inner provinces, where capitalist relations were developed earlier, the process of penetration of capitalist relations into the Kazakh villages of the region had been accelerated. However, in the course of the development of new capitalist agrarian relations in the villages, located along the rivers Syr and Shu, Talas, as a result of social differentiation, property stratification also deepened.

The increase of the number of villages of kulaks, the deepening of the migration process destroyed the economic life of the Kazakhs.

The Stolypin reform was a major step in the implementation of the agrarian policy of the tsarist government in the national outskirts. By resettling the peasants from the center of the country to the outskirts, including Kazakhstan, the tsarist government did not intend to weaken the discontent of the peasants within the country, to weaken the aggravation of the problem. The basic goal of Stolypin's agrarian reform, which was adopted in connection with the aggravation of the political situation in the country, was to dissolve the communities, to strengthen the farmstead and cut-off farms in the villages and, in particular, to expand the process of colonization of Kazakhstan [12, p.203-214].

On November 9, 1906, a decree on the allocation of peasants from the communities to the farmstead and cut-off farms was adopted., The document becoming a law after the approval by the III State Duma in 1910, immediately entered into force. According to this law, each peasant could become separated from the community, taking ownership of his land share. This law was beneficial to the kulaks, they bought up lands of poor peasants for a pittance.

In general, from the end of 1906 to 1915, more than two million peasant farms separated from the community [13, p.98]. But these results still fell short of the government's hopes. And after the policy, pursued by Stolypin, communities predominated in the villages.

In accordance with the aforementioned decree, the peasants could “chop off” a piece of land belonging to them from another specific place and, subsequently, transfer their house and farm to a plot provided outside the village.

For a clear definition of the situation in the Syrdarya region, we will provide comparative data on the Russian provinces in the following table [13, p. 98].

Years	Farms and cut-off farms formed in one year	Area of their lands
1907	8315	88358
1908	43350	434624
1909	119380	1215729
1910	151814	1447125
1911	206723	2031507
1912	122522	1294439
1913	192988	1833556
1914	203915	1980273
1915	173502	1666875
1916	93578	896997
Total	1315087	12889483

At the early XX century, with due regard for the political results of the agrarian issue, the course of Russian language support, the authorities, noted the need to strengthen the colonization of the lands of Kazakhstan and Central Asia, suitable for agriculture and cotton growing, and approved the need to "pay attention" to this issue.

In accordance with this, analyzing the program in 1904, a vice director of the department of agriculture Masalsky identified the following basic tasks:

- to ensure the expansion of cotton, spinning production, to organize the production of cotton crops;

- in some southern regions it was considered necessary to take a number of measures to accelerate the development of the new area.

It was considered expedient to expand the organization of work on the resettlement of peasants from the inner provinces of Russia to the new irrigated lands of Turkestan [14, p.5]. In accordance with this program, the Ministry of Land Economy has proposed a plan for the withdrawal of land that has not yet become part of usage in Kazakhstan and Central Asia. The Russian-Japanese war and the aggravation of revolutionary events in Central Russia did not allow tsarism to begin to seize Kazakh lands in the Semirechenskoye and Syrdarya regions immediately. In this regard, on June 6, 1904, despite the law, it was announced that resettlement in these areas was limited. And after the suppression of social tension in Central Asia in 1905-1907, the tsarist government to a certain extent, began to reckon with the opinion of the Turkestan administration, fearing unrest from the Kazakh and Uzbek peasants. In 1907, Turkestan and an was again temporarily "closed" for " for settlers.

The fact that in March 1907 the central government again posed the question of a need for opening new outskirts for the resettlement of poor peasants from the European part of Russia, is a reflection of the fact that the authorities did not want to restrain the resettlement process. In the course of this period, the influx of poor peasants from the inner provinces to the outskirts of Russia gained an unprecedented scale before.

On June 10, 1903, the "Regulations on voluntary resettlement to the state lands of the Syrdarya, Fergana and Samarkand regions" were approved. In accordance with this, it was envisaged to seize land from the local population, including irrigation systems and water sources [15, p.365-368]. Under a preferential agreement, families of settlers were presumed to "travel expenses" in the amount of no more than 50 rubles for a period of 5 years, 100 rubles for setting up a farm, and walkers - for a period of 1 year. On June 6, 1904 the tsarist government in accordance with the "temporary regulations on the resettlement of countrymen and landowners - the low middle class" [16, pp. 23-24] granted a supplementary right to authorize the resettlement of peasants to the local authorities of Central Russia.

As can be seen from the above, with reference of the aggravation of the agrarian issue in the empire, the growth of discontent among the impoverished peasants, the government again put on the agenda the issue of resettlement of poor peasants to Kazakhstan, to regions such as the Syrdarya region.

In common with the second half of the XIX century, the resettlement of Russian peasants to Kazakhstan was carried out mainly through the Ural and Turgay regions.

In 1905, 29475 settlers and scouts passed through Uralsk, in 1906 – 200749, in 1907 – 661307, in 1908 – 716599 peasants [17, pp. 104-105].

In 1906, there were 8,062 settlers and 1,189 of their farms in the Shymkent county [18, p.174]. In 1906 (in August-December) 572 settlers arrived through the Tashkent resettlement station, in 1907 – 5407, in 1908 - 8127, in 1909 – 5140 settlers [14, p.6].

The head of the Syrdarya Resettlement Committee noted the following in the instructions to the local resettlement administrations: "In the interests of the state, nomads need to leave only lands unsuitable for agriculture" [19, p.41].

These instructions correspond in content to the recommendations addressed to the Turkestan Governor-General Grodekov: "In Turkestan, one should not look for empty lands, but, on the contrary, inhabited ones. Here, the land suitable for crops, is so small that it is very difficult to find them. Moreover, most often it is necessary to forcibly take them away from the nomadic population using these lands" [6, 58p].

The Tsarist government, in its requirements for resettlement administrations, allowed them to seize lands from the local population and to relocate them to semi-desert and desert areas with due regard for the local contexts of the Syrdarya area.

500 thousand dessiatines of land were seized in the Kazakh-populated areas of the Syrdarya area, including 181793 - in the Shymkent county, 104398 dessiatines - in the Auliye Ata County [20, p. 65].

[Summing up what has been said](#), 45147765 dessiatines of fertile lands, arable land and hayfields were seized from the Kazakhs and transferred to the settlers. Due to the distress riding among people, some of the settlers were returning back.

From Siberia and Kazakhstan, from 40 to 110 thousand families of settlers returned to Russia annually. Among them were families, returning from Kazakhstan, including from the Syrdarya area [21, p. 547].

These peasants were in dire straits. At first they lived in dugouts, huts, flimsy dwellings. Only a small part managed to carve out their home, way of living. Many settlers fell ill with typhus and other diseases due to poor living conditions, and they also suffered greatly because of food shortages. And this situation was not only in the Syrdarya region, but also in all other resettlement areas.

The amount of borrowed money and other assistance to displaced persons provided for by law was negligible. The heads of the settlements were obliged to thoroughly getting acquaintance with the situation of the peasants.

However, it was difficult for officials who were completely unfamiliar with the region, to determine the financial situation and living conditions of the settlers. Thus, the amount of debt allocated and the assistance provided was insignificant in order to purchase housing and arrange a household.

The government provided a loan to the settlers of the Syrdarya region in the following amounts: in 1906 -13417 rubles 2 kopecks, in 1907 -29676 rubles 61 kopecks, in 1908 -50482 rubles 30 kopecks; totally - 93576 rubles 02 kopecks [22, p. 93], counting the settlers of the Shymkent county who were allocated 3845 rubles, in 1909 -3340 rubles, in the period from 1910 to the October Revolution -5328 rubles [23, p.56].

However, the amount of money allocated to settlers does not exceed 100 rubles.

The following table shows to how many farms and in what amounts monetary assistance has been provided [10, p. 181]. (Of course, it is difficult to call this data complete).

Up to 25 rubles	Up to 25-50 rubles	Up 50-100 rubles
34,49	61,50	4,01

As you can see, most farms have received a loan from 25 up to 50 rubles. But for this amount, poor peasants could not buy housing. This amount was even enough for them to be able to support themselves for one or two years.

Part of the funds, allocated by the government for the displaced persons, settled in the pockets of corrupt officials.

Archival documents and the results of Count Palen's inspection testify to the cruel treatment of the tsarist government officials with the settlers. For example, in the report of the head of the resettlement station of Tashkent Kilchevsky, the loan amount issued to the displaced peasants exceeds 2-3 times the one that was actually designated to them.

That is, this money did not reach those to whom it was intended to.

According to the lists compiled for the settlements of Novo-Nikolayev and October, it turned out that some poor settlers received 313, 358, 396 rubbles and even 449 rubles each. Most certainly, these amounts were insignificant. During the inspection carried out by Count Palen, it turned out that none of the migrants received more than 225 rubles. When issuing loans to peasants, the heads of the resettlement stations did not indicate the amount in the receipts and forcibly made them to sign these receipts. Similar cases were found in the reports of the heads of resettlement sites in Auliye-ata, Shymkent, Zhelek.

The results of the audit made by K. Palen showed that the management system in the province is based on the old order, the state apparatus on the ground is arbitrary ignores the interests of the indigenous population, which leads to an aggravation of the political situation in the province. The results of Palen's inspection revealed the rottenness of the resettlement administration arranged by tsarism, its inconsistency with the realities of life, the colonial essence of the agrarian policy of the Russian Empire, but the withdrawal of land from local residents did not stop.

In the period from 1906 to 1909, many lands of Kazakhs and Uzbeks settlements were located were withdrawn, their residential buildings were demolished, irrigation canals and gardens became abandoned.

Settlers arrived in large numbers in remote areas, however, just few were settled. During these years, 65 thousand people arrived in Zhetysu, but only 5,113 people settled; out of 2 thousand families who arrived in the Syrdarya region, only 826 settled [22-23, p.91, p.101].

As already noted above, no one checked in advance the suitability for living and farming of the plots intended for settlers. As a result, the settlers' arable land was subjected to drought and failed to produce crops. Because of this, the peasants struggled because of the lack of food, many of them suffered severe hunger.

Every day the number of settlers who could not provide themselves with necessary amenities in the new settlement was under growing. Some of them moved to the indigenous areas and were hired as farmhands; the other part was hired as workers to Kazakh and Uzbek rich landowners. There is no data that would specifically show where the majority of the poor migrants have gone.

We did not find any data confirming this situation in the "Reviews of the Syrdarya region". However, it can be assumed that some of them returned to their former place of residence, the other part joined to the ranks of urban workers.

In the period from 1907 to 1912, there were only 29 new families of settlers [24, 166]. Location by counties was as follows: in Tashkent county -7; in Shymkent county - 9; in Auliye Ata county-2; in Perovsky county-2.

These data indicate that the mass resettlement of poor Russians to these regions was remote from the government's plan. Nevertheless, next years, when the tsarist government (colonization) spared no effort to develop the resettlement case, there was not much progress.

In 1913, the number of migrants throughout Turkestan was 406607 people, including 103500 people accounted for the Syrdarya area (adding in the urban residents) [25, p.82].

The data show that the results were insignificant from the quantitative point of view. The results from the quantitative point of view also fell the expectations of the tsarist government. It is known that the social stratification taking place among the settlers, gradually began to generate contradictions among them.

In 1913, 56788 people of 103 wintering grounds out of 97767 settlers of the Syrdarya region were provided with land, and the remaining 40979 settlers who could not adapt to any branch of the economy joined a large group of unemployed poor people of Turkestan. In 1913, the number of settlers without permanent residence reached 46455 [26, p.2-5].

Summing up the results of the colonial policy of the tsarist government in this region, it is necessary to note one feature: an increase in the number of settlers who failed to arrange their economy here and returned back to their homeland. For example, the following table, compiled on the basis of official documents, shows the number of settlers who returned from the Syrdarya region to their native lands [27, p.50].

Years	Number of settlers arrived in the region	Number of returned back ones	Percentage of returned ones
1907	1214	290	24,25
1908	3225	766	23,7
1909	4553	730	16,0
1910	1559	491	31,5
1911	995	420	42,2
1912	1106	412	38,3
1913	2454	391	16
1914	1345	127	9,3

According to P. Sharov, the number of returned peasants who failed to arrange their farms was the highest throughout the Turkestan region [28, p.32]. In 1909, the proportion of settlers, who returned from Turkestan to their homeland reached 21%, in 1911 - 81%, and in 1913 - 90%.

These figures prove that in comparison with the regions of Siberia and the Far East, where peasants also resettled to, the return of settlers from this region was of a general nature. On the other hand, the increase in the proportion of returned peasants has exacerbated the struggle in some Russian centers.

The official of the forest department Komarov wrote: "Return of elements with a tight squeeze can play a terrible role in the future. Those who returned cannot put down the places where they were farmhands all their lives and where they have acquired incredible, gigantic strength, like the ancient Antes. Those who returned did not even think about living independently on the land of the former land owner. These people could not settle in a new place, got into a difficult situation, they are dissatisfied with the activity of the government, so we must not forget that they are a terrible force for any state structure" [29, pp.73-74].

The power pursuit of the tsarist government to strengthen the share of the kulak social group in the Turkestan region is also evident from other sources about the settlers.

After the issue of the law on December 19, 1910, the Department for settlers affairs in the Syrdarya area considered it expedient and demanded from the local authorities to prepare more than 100 thousand dessiatines of land for Russian peasants and divide this land fund into two parts - farm and shared plots.

By the efforts of the colonial administration only in 1911, 88 farms of 3,5 thousand farms were new settlements of settlers in the counties of Auliye-Ata and Shymkent by removal of Kazakhs from their lands.

Alongside with this, about 10 additional plots, 4165 dessiatines were allocated to Russian peasants who had previously moved to the Shymkent County, and 2 additional voluntarily arrived peasants were placed in the Auliye Ata county [30, p.2].

In subsequent years, due to a decrease in the land fund, the allocation of land in the region decreased somewhat as a whole. However, the process of land withdraw from the Kazakhs did not stop.

On February 1, 1917, 5061 new settlers arrived in Tashkent, Auliye Ata, Shymkent counties; 2679 of them were transferred to individual families[31, p.2]. Gradually, the settlers of the irrigated area of the Syrdarya region transferred to the individual land use as a whole. This circumstance caused the further intensification of the social stratification among the settlers. This was the situation on the eve of the October coup.

In 1917, in the Turkestan Governorate-General, most of the settlements of settlers fell to the share of the Syrdarya region: according to the census, there were 190 settlements, 72,5 thousand inhabitants [32, p.71].

Among the counties, the largest number was in the Auliye Ata county: about 40 thousand people were accommodated in 84 settlements. For comparison: there were 69 settlements with a population of 22 thousand people in Shymkent county; 28 settlements and 8.5 thousand people in Tashkent County; 7 small settlements with 1,600 settlers in Perovsky county; there were only 600 Russian settlers in 2 villages of Amudarya county, the number of rural settlements was extremely insignificant in Kazalinsk county.

The data of archival documents analyzed in this article show that, in general, both in the Turkestan Governorate-General and in such steppe regions as Akmola, Turgay, there settled Russian peasants were provided for in economic terms to various extents.

The return of some settlers to their homeland, in some counties over 50%, did not weaken a process of land withdrawal from local Kazakhs of the Syrdarya region.

The displacement of nomads from their lands, which they have inhabited for centuries, although it happened differently in different counties, the process of colonization significantly exacerbated social tensions.

If we turn to comparative data, then in other regions, except for the Kazaly county, the agrarian contradiction was extremely tense, it aggravated the social stratification.

Conclusion. Only comprehensive study of the resettlement policy history of the tsarist government in Turkestan makes possible to fully determination of its place and significance. In response to the resettlement policy of the tsarist government, the main fertile lands were transferred to the Russian peasants, and the Kazakhs were expelled to deserted, barren lands, with the consequence that the demographic appearance of Kazakhstan had been changed.

In terms of the general population census of 1897, the share of Kazakhs in Kazakhstan fell below 87.1%. The settlers mostly resided in strategically important areas and began to arm themselves.

The territorial unity of the Kazakh people was violated, the khan's power was exterminated.

To address the land issue of Russian peasants, liberated due to the abolition of serfdom, the colonial empire hunkered down to their resettlement to the fertile lands of the Kazakhs at the national level.

Therefore, the mechanism of a subjection of the Kazakh people was comprehensive: it affected the economic, social, political and cultural areas.

References:

- [1] CSA of the Republic of Uzbekistan - I - fund-1. list-16, case - 2270
- [2] Palen K.K. Resettlement business in Turkestan. Proceeding of Publications. 1910.
- [3] Geyer fon I.I. Turkestan. Tashkent. 1909.
- [4] Auezova L.M. On the issue of the peasants resettlement and their role in the development of agriculture in Kazakhstan in the 70-90s of the 19th century // Review of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Ser. hist., archeol. and ethnogr. issue I.1958; Materials on the survey of the resettlement economy in the Turkestan area. T. // Russian settlements in the Chimkent district of the Syrdarya region, Tashkent, 1909.
- [5] History of the Kazakh SSR. From antiquity to modern times. v. 3. Almaty. 1982.
- [6] Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. fund-7. list-3, case-5040
- [7] RF CSHA. fund-1396, list-1, case-66
- [8] History of the Kazakh SSR.V 1. Almaty. 1937.
- [9] RF CSHA. fund-1396, list-1, case-443
- [10] Skryplev P.A. Materials on the survey of the resettlement economy in the Turkestan area. Russian settlements in the Chimkent district of the Syrdarya region, Tashkent, 1909.
- [11] Tursunbayev A. From the history of peasant resettlement in Kazakhstan. Almaty. 1950.
- [12] Galuzo P.G. Agrarian relations in the South of Kazakhstan. 1867-1914. Almaty. 1965.
- [13] Evremov P.N. Stolypin's agrarian policy. M., 1941.
- [14] Historical notes. 1940. №8.
- [15] RF CSHA. fund-1273. list1, file-444
- [16] Proceedings of instructions and orders on the release of settlers and the formation of resettlement areas. Proceedings, 1907.
- [17] Issues of colonization. 1910. №6.
- [18] Issues of colonization. 1909. №4.
- [19] RF CSHA. fund-391. list-3. case-849
- [20] CSA RK. fund -74, list-4, case - 655
- [21] History of the Kazakh SSR. 1 v. Almaty, 1957.
- [22] Report on the audit of the Turkestan region, produced by Count K. Palen. Resettlement business. Proceed. 1910.
- [23] Gavrilov N. Resettlement case about the Turkestan region. Proceed. 1911.
- [24] Review of the Syrdarya region for 1912. Tashkent. 1914.
- [25] Asian Russia. V,1. Ed. Resettlement Administration of Proceed. 1915.
- [26] Review of the Syrdarya region for 1912-1913. Tashkent. 1914-1916.
- [27] Results of the resettlement movement for the period from 1896-1914. Part 1. Proceed. 1910, Part 2. Proceed. 1916.
- [28] Sharova P. Resettlement policy of tsarism in the Central Asia. Historical notes. №8. 1940.
- [29] Komarov A.I. Truth about the resettlement case. Proceed. 1913.
- [30] CSHA RF. fund -391, list-4, case-1654.
- [31] CSHA RF. fund-391, list-6, case-671
- [32] Fomchenko A.P. Russian settlements in the Turkestan region at the late 19th and early 20th centuries. Tashkent. 1983.

NATIONAL EDUCATION OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF CIVILIZATION

Bekish E.T.¹, Sardarova E.A.¹, Madibaeva S.K.¹

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, postgraduate student, bekish_erbol@mail.ru*

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, postgraduate student, eliya_1228@mail.ru*

¹*Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, postgraduate student, s.madibaeva@mail.ru*

Abstract. This article examines the social conditions of the formation of national education in Kazakhstan in the second half of the XIX century. Some historical data about national education in Kazakhstan are derived from October socialist revolution period. The socio-political conditions at the heart of schools and pedagogy for teaching children in the Kazakh steppe were also taken into account. The history of formation and development of national education in Orenburg, West Siberian, Astrakhan and Turkestan educational districts are reflected in Russian scientific works. Quite many authors have devoted their work to the study of education, both in certain regions of Kazakhstan, and in certain regions, districts and educational districts of Kazakhstan and Russia. Today, the experience of the development of the state system of public education of the XIX century allows us to build an optimal model of education, helps us understand the capabilities of local authorities in solving problems in the field of education.

Keywords: national education, social conditions, Kazakhstan, history of pedagogy, education, mektebs-schools and madrassas.

The national education of Kazakhstan in the half of the XIX and early XX centuries was defined by a number of characteristic provisions. Education has a very important role in the development and formation of the ideology of the people, as well as on the state of culture and socio-political and economic processes. Research on the development of national education in various historical periods of Kazakhstan is the most important component of historical science in the formation of the Kazakh education and intelligence, as well as contributing to the formation of women's education and the development of public education. Considering the analytical review of the formation and development of national education in Kazakhstan, we can see that there is a significant lack of knowledge in the national historical science.

Today, much attention is paid to public education in Kazakhstan. In particular, huge works are holding in study of the formation and development of national education in Kazakhstan in the XIX and early XX centuries. In addition, socio-historical prerequisites are being studied in works of historians, teachers, educators and philosophers who contributed to the development of public education are studied. In the studies of educators of the late XIX-early XX centuries, folk education is also considered in the context of socio-economic and cultural development of the Kazakh people. The study of the problem of public education in Kazakhstan in the XIX-early XX centuries was not fully carried out. In this regard, the historical analysis of the problem of formation and development of public education has both practical and scientific and theoretical significance.

Depending on the prevailing understanding of the laws of education development in political and historical conditions in the XIX-early XX centuries, Kazakhstan built a certain ideology in relation to previous events. Based on the analysis of historical and political events in the development of public education, it is possible to identify the correct objective assessment. Today, scientists are faced with the task of conducting a critical analysis of the accumulated historical knowledge in the field of public education, identifying and systematizing new data based on archival unknown sources and transferring them to scientific circulation. The history of

formation and development of national education in Orenburg, West Siberian, Astrakhan and Turkestan educational districts are reflected in Russian scientific works. Quite many authors have devoted their work to the study of education, both in certain regions of Kazakhstan, and in certain regions, districts and educational districts of Kazakhstan and Russia.

These include t.Tazhibaev [1], M. G. Khrapchenkov [2], A. I. Anastasiev [3], V. P. Vakhterev [4], E. A. Zvyagintsev [5], N. I. Ilminsky [6], S. V. Rozhdestvensky [7], G. A. Falbork [8], V. I. Chernolusky [9] and many others. Taking into account a huge number of researches, there is no systematic analysis of the history of public education in Kazakhstan. Based on this, , it is necessary to study the process of formation and development of public education in Kazakhstan in the XIX and early XX centuries for identifying the main directions of challenge occurs in XIX century. It is necessary to comprehensively consider the issues of national education of the Kazakh people and other non-Russian peoples who inhabited the territory of Kazakhstan. On this issue, there are few historical works that significantly reveal the development of national education in Kazakhstan in the XIX century.

Currently, both scientists and Kazakhstanis understand the problem of studying the history of the development of the Kazakh people, and in this regard, the study of the evolution of public education is one of the most relevant areas. The need for scientific research of public education is also due to the essence of understanding the enlightenment of the Kazakh people and the activities of educators in this direction. The study of the history of the formation of national education is of great importance for the further development of the education system in modern conditions and contributes to the formation of new educational ideas. By studying cultural heritage and historical facts, we can successfully solve the problems that society faces today. Numerous educational reforms in the nineteenth century led to a major restructuring of public schools.

Today, the development of modern schools represents a huge transformation in the education system, so the study of the history of education formation is of scientific and practical importance, as it will allow us to consider the General trends in the integral development of school education, determine the role and place of schools in modern society.

Many factors that influence the evolution of the education system allowed us to analyze the features of the structural and content plan of schools in various regions of Kazakhstan. And even today, it is unlikely to be possible to recreate the full picture, without taking into account the history of development and formation of public schools. Today, the experience of the development of the state system of public education of the XIX century allows us to build an optimal model of education, helps us understand the capabilities of local authorities in solving problems in the field of education.

The study of public education requires a rethinking of theoretical materials and their clarification since previous approaches and assessments need to be analyzed from the point of view of up-to-date requirements in the field of education. Research on the development of the education system in Kazakhstan in the XIX-early XX centuries. assessed the contradictory processes of " foreign schools "as positive, ensuring the" progress and prosperity " of Kazakh nation, allowing the nomadic society of Kazakh people to flourish. Various reforms that took place in the field of qualitative changes in the national formation of the socialist state were considered by Soviet historians as confirmation of the progressiveness of social development. Of course, such evidence should be sought in the constant and vigilant influence of party ideology on scientific research, in the special social environment that determines the nature of the activities of representatives of pedagogical science. At the same time, the modern education system, the content of which largely depends on the expansion of the information space and the latest technologies, inevitably becomes one of the means of social progress. It is also important that political leaders from different countries take a closer look at their education systems and the ability of these systems to match new qualities.

The development of the education system is one of the conditions for the formation of tolerance in national relations. Today, building relations in many post-Soviet countries is impossible without understanding the history of colonization of Kazakhstan and Central Asia, rethinking the problems associated not only with political and economic problems, but also with education sphere, education of Kazakhs and many peoples of the region. Today, rethinking these processes in Kazakhstan's society allows us to find ways to resolve emerging ethnic conflicts, as well as creation more professional and competent national education system.

Currently, the education system as a scientific problem is studied in all directions and updated taking into account a wide range of historical factors. The education system has been studied for many decades of the socialist period in the history of Kazakhstan, and today a huge database of various problems of Kazakhstan's education has been created. Reliable information based on archival, statistical materials, documents of state and public institutions become the material for reproducing the picture of the past and building a modern model of the national education system on their basis. Systematization and interpretation of materials allows creating an objective scientific picture and prerequisites for the appearance of many works on certain aspects of the formation and development of public education in Kazakhstan.

The history of development of education in Kazakh environment is a unique layer of historical and cultural heritage of Kazakh and Russian people. Since the middle of the XIX century, a new type of school — Russian-Kazakh-has been opened in Kazakhstan, which corresponded to the goals of colonization policy. Such schools were Russian-Kazakh schools, which was opened in 1861 in city of Troitsk and four steppe fortifications: Orenburg, Ural, Fort #1 (Kazalinsk) and Fort Perovsky. The teachers of these schools were the first graduates of the Orenburg Kazakh school under the regional administration. And in 1862, Orenburg and Samara Governor - General A. p. Bezak approved the regulations on Kazakh schools with four fortifications [1].

The first school that accepted Kazakh children, the so-called "Arab school", was opened in the XV century. in Omsk (1779). The organization of Russian-Kazakh schools in the Inner Horde was started in 1841 with the opening of the first school for Kazakh children in territory of Kazakhstan, in Urda (the Khan's headquarters of Sultan D. Bukeev). The first secular school for Kazakh children with a seven-year term of study opened in Orenburg in 1850. It trained teachers for Kazakh schools. Over 19 years of its existence, the school has produced 48 qualified teachers. Some of them worked as translators. In 1866, the government decree allowed the opening of 7 Russian-Kazakh district schools, and in 1896 and 1897, 14 schools were opened. According to the "Regulations of 1868", the expansion of network of Russian schools for Kazakh children was envisaged. Therefore, in several county towns and villages, Russian-Kazakh schools were opened on the type of rural single-class schools.

Many schools had boarding schools. Teachers training schools for primary schools, Kazakh teachers' school was opened in Orsk in 1883. Kazakh women's schools were opened in 1887 in Irgiz, and in 1891-1893 in Turgay and Kustanay. The beginning of women's education in Kazakhstan is connected with these years. In 1916, there were already 78 schools in the Inner Horde, with 1,942 students, among them 1,224 students were Kazakhs. But these schools, due to their limited goals, narrow composition of students and their high cost, could not meet the needs of either Kazakh population or the tsarist administration. Therefore, the question of organizing General education schools that would be inexpensive and would cover children of a wider segment of the Kazakh population has repeatedly been raised.

In addition, there were senior or aul schools that were maintained by Kazakh societies; there were also Muslim schools. The school system was modeled on the Kazan district school system. In Turgay and Ural regions, schools which were part of the Orenburg educational district, County two-year Russian-Kazakh schools were in the position of the Central in relation to parish schools. At the end of the XIX century, aul schools were spread in the Turgay region,

created on the initiative of the Kazakh educator and outstanding teacher of the state. Altynsarin, who worked at that time as an inspector of Kazakh schools in the Turgay region. The same schools were later established in Ural region and in other regions of Kazakhstan.

Until the 1860s, despite all the demands of life, the tsarist government strongly hindered the opening of Kazakh schools, even when the initiative to open them came from the tsarist Kazakh officials. This is clearly evidenced by the history of the organization of the school at the rate of the Manager of the Eastern part of the region of Orenburg Kirghiz Ahmed Dzhantyurin. As can be seen from the letter of the Border Commission to the Orenburg military Governor dated September 2, 1849, Ahmed Dzhantyurin in 1845 asked the border Commission to allow him to open a Kazakh school at his rate [10]. But this request, as well as subsequent requests to open Kazakh schools among the Kazakh population, failed.

A number of requests to open schools are some reflection of the favorable economic development of the country, as a result of which we see a high demand among Kazakh population for education, at least for the well-off segments of the population, who exerted appropriate pressure on their rulers. This is also confirmed by a large number of sentences on the opening of schools, which were accepted by Kazakhs.

Russian-Kazakh schools under the fortifications remained homeless; the tsarist administration did not pay them due attention: they were not provided with premises, teachers, textbooks and teaching AIDS. And Kazakh population did not show much interest in these schools. In view of the use of eight thousand rubles annually allocated for the maintenance of schools in fortifications during 1869-1871, the government in 1873 reduced this grant by more than half, leaving only 3,465 rubles, which was a great loss to the further growth of the contingent of these schools. With the consent of Kazakh societies for the purpose of public education in the Turgay region, a daily fee of seven to ten kopecks was established. In addition, it was decided to allocate for these purposes a part of the income from fishing and fines, as well as to deduct a certain percentage from the income from the capital of public funds.

Given the unfortunate experience of organizing Kazakh schools in fortifications, the tsarist administration began to look for other types of schools that would better satisfy both the tsarist government and the Kazakh population.

The policy of the tsarist government regarding the education of Kazakhs was officially expressed in the "Temporary regulations" of 1867-1868 on the management of the Kazakh regions.

Even before the publication of measures for the education of "foreigners", N. I. Ilminsky, in his conclusion to the report of the Orenburg Governor-General N. A. Kryzhanovsky — "Opinion on the issue of measures for the education of Kirghiz", written on behalf of the Minister of national education D. A. Tolstoy, stated his thoughts on the education of Kazakhs. He assumed that Kazakh schools should have a Kazakh—Russian direction rather than a Tatar-Mohammedan one, so that education in schools would not only be popular, but also entertaining and useful for Kazakhs. Russian education should be spread as widely as possible among Kazakh population, and this education should be both "Russian" and "universal" [1]. And the tsarist government itself, represented by Tatar mullahs, saw not only the propagators of Mohammedan religion among Kazakhs, but also opponents of the spread of Russian influence in Kazakhstan and Central Asia.

Public education in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century was at an extremely low level. The state's expenditures on public education were minimal. Only 1/3 of Russian children were enrolled in primary education, and there is no reliable information about the number of Kazakh children who were trained in mektebahs and madrassas. Most of them were children of well-to-do people. Kazakh Mekteb schools in the village were adapted to the nomadic lifestyle of the Kazakhs. Classes at the school began after returning from summer and continued with the migration to summer pastures. In some areas of Kazakhstan, children were

also taught in summer: schools went with the village to dzhailau. Thus, the academic year in different places of Kazakhstan was different. The greatest difficulty in schoolwork was the lack of teachers. In the villages, children were taught by the mullahs. The most common types of schools were mektebs and madrassas - the oldest educational institutions in the region.

There were a significant number of mektebs for girls in the Turkestan region. In the female school in addition to reading religious texts were studied poetry. Mektebs and new madrassas were allowed to open only with the approval of the Governor-General "trustworthy Russian subjects". In the mektebs and madrassas were allowed to use printed books allowed the Russian censorship. Teachers could only be persons of the same nationality as the students. For the academic administration was assigned the monitoring of progress in lessons in the mektebs and madrassas, and for compliance with the rules. The 1916 uprising it further strengthened the supervision of denominational (religious) schools of all types. As for Kazakh language, it was admitted to mektebs and madrassas in the first two years of study as "having no written language and literature". In addition, mektebs and madrassas were recommended to be subordinated to the Russian Ministry of public education and its local authorities.

The organization of parish schools for Russian children, and Russian-Kyrgyz and Russian-native schools for children of Kazakh and other non-Russian population in Kazakhstan had improved the formulation of school education in the province. But this had not completed yet the construction of the school system in Kazakhstan: there were not enough elementary folk schools to teach the bulk of the Kazakh population. Such schools were "aul" schools established in Kazakh regions of Orenburg and steppe regions, as well as literacy schools-in Kazakh regions that were part of Turkestan region.

It was with the creation of such schools that a certain system of school education was established in Kazakhstan, which existed until the October socialist revolution.

References:

- [1] **Tazhibayev, T. T.** Education and schools of Kazakhstan in the " second half of the XIX century. - Almaty: Kazakh state publishing house of political literature. 1962. - 507 p.
- [2] **Khrapchenkov, G. M.** History of the school of national pedagogical thought of Kazakhstan. - Alma-ATA: Mektep, 1975, 168 p.
- [3] **Anastasiev, A. I.** Narodnaya SHKOLA: a guide for teachers and teachers of primary national schools: a desktop reference book, in 2 hours. CH. I-M.: type. A.D. Stupina. 581c.
- [4] E. Zvyagintsev. Project of new programs for primary schools. // Bulletin of education. 1913. # 6. with 53-76.
- [5] **Ilminsky, N.I.** About the system of education of foreigners and about the Kazan Central baptismal-Tatar school. - Kazan. Type. Imperial. UN-TA, 1913. - 85 p.
- [6] **Rozhdestvensky, S.V.** Historical review of the activities of the Ministry of National Education St. Petersburg, 1902. -785 p.
- [7] **Falborck, G. A.** Universal education in Russia. - M., 1908. - 172 p.
- [8] **Charnolusky, V.** and Teachers ' seminaries and schools. The system is a set of laws, regulations, rules, instructions, programs, and reference information. - SPb. 1901. Page 89
- [9] **Pallas, P. S.** Travel to different provinces of the Russian Empire. Part 1-St. Petersburg: Imp. Academy of Sciences, 1773. - 657 p.
- [10] **Gasprinsky, I.** Russian Islam. Thoughts, notes and observations // Zvezda Vostoka. - 1991. - № 4. - Pp. 105-119.

SOCIO-PEDAGOGICAL PREVENTION OF ANXIETY IN ADOLESCENT CHILDREN

Bulshekbayeva A.I., PhD, acting assoc. prof.

<https://orcid.org/0000-0002-6229-4783>

Suranshieva M.K., PhD, Senior Lecture

<https://orcid.org/0000-0002-0935-4708>

Argingazina Sh.B., Candidate of sciences in Philology, Senior Lecture

[https:// orcid.org/0000-0001-7307-7752](https://orcid.org/0000-0001-7307-7752)

BULSHEKBAYEVA A.I. *¹,

¹Kazakh National Pedagogical University after Abai

SURANSHIEVA M.K. ¹

¹ Academy of Sports and Tourism

ARGINGAZINA Sh.B. ¹

¹ Kyzylorda University after Korkyt Ata

Abstract. This article discusses the socio-pedagogical prevention of anxiety in adolescent children. The article presents modern scientific methods for solving the problem of the formation of personal anxiety in children. It is emphasized that the anxiety disorder observed in adolescents is not similar to the dysfunction observed in anxious adults. It reflects the views of domestic and foreign scientists on the emergence and development of childhood anxiety.

The influence of anxiety on the success of children's activities was considered. It is worth noting that high anxiety can lead to the development of personal structures and functions that violate the psychology of adolescents, as well as to the formation of personal structures that violate the whole child.

Keywords: anxiety, adolescence, socio-pedagogical prevention, factors, causes.

Аннотация. Бұл мақалада жасөспірім балалардағы мазасыздықты әлеуметтік-педагогикалық алдын-алу туралы айтылады. Балалардағы жеке мазасыздықтың қалыптасу мәселесін қарастырудың заманауи ғылыми тәсілдеріне шолу жасалған. Жасөспірімдерде байқалатын мазасыздықтың ересектерде кездесетін функционалдық бұзылуларға ұқсас еместігі баса айтылған. Балалық шақтың пайда болуы мен дамуы туралы отандық және шетелдік ғалымдардың көзқарастары көрініс тапты. Мазасыздықтың балалар қызметінің жетістігіне әсері туралы мәселе қарастырылады. Жоғары мазасыздық жасөспірім психикасының жеке құрылымдары мен функцияларының бұзылуына, сондай-ақ тұтастай алғанда балалар тұлғасы құрылымының қалыптасуының бұзылуына әкелуі мүмкін екендігі атап өтілген.

Кілтті сөздер: мазасыздық, жасөспірім, әлеуметтік-педагогикалық профилактика, факторлар, себептер.

Аннотация. В данной статье рассматривается социально-педагогическая профилактика тревожности у детей подросткового возраста.

В статье изложены современные научные методы решения проблемы формирования личностной тревожности у детей. Подчеркивается, что тревожное расстройство, наблюдаемое у подростков, не похоже на дисфункцию, наблюдаемую у тревожных взрослых. В нем отражены взгляды отечественных и зарубежных ученых на возникновение и развитие детской тревожности.

Было рассмотрено влияние тревожности на успешность деятельности детей. Стоит отметить, что высокая тревожность может привести к развитию личностных структур и функций, которые нарушают психологию подростков, а также к формированию личностных структур, которые нарушают всего ребенка.

Ключевые слова: тревожность, подростковый возраст, социально-педагогическая профилактика, факторы, причины.

Introduction. Currently, there is an increase in the number of children showing anxiety, which is often associated with school life, academic performance, relationships with parents, peers and emotional discomfort. Everyone experiences anxiety to a certain extent. This is a natural and important emotion that signals through excitement, anxiety, fear and signals a dangerous or sudden, threatening transformation. However, sometimes anxiety can become an exaggerated, unhealthy reaction. For some teenagers, anxiety becomes a chronic high-risk disease that prevents them from going to school and achieving academic success. Participation in extracurricular activities, meeting new people, communicating with friends, maintaining profitable, flexible relationships in the family becomes difficult for children. Sometimes anxiety is limited to a generalized, mild feeling of anxiety or discomfort. In other cases, it can also develop into panic attacks and phobias. If at this stage of development a child does not feel joy from studying, learning, self-improvement, does not acquire the ability to learn, does not learn to communicate and interact with others, is not confident in his abilities and capabilities, then in the future he will not do it. Therefore, the issue of creating favorable conditions for the comprehensive and harmonious development of each child is extremely relevant today. One of the reasons hindering the development of children is an increase in anxiety, anxiety, fear and, in general, a violation of the emotional field. Therefore, in the rapidly developing XXI century, one of the most pressing issues in the field of pedagogy, social pedagogy and psychology is to determine the causes and factors of anxiety in adolescent children. Anxiety is not only one of the main personality traits, but also a factor determining its development. Manifesting itself in adolescence, it negatively affects all areas of a child's life. Puberty is one of the most important stages of human life and is accompanied by many changes.

Material and methods of research.

To date, various definitions of the concept of anxiety are used in educational and psychological literature, but most researchers agree that it should be considered differentially—as a situational phenomenon and a personal trait, taking into account the transitional state and its dynamics. At first glance, there are similar concepts, such as anxiety and anxiety. Anxiety is the experience of emotional discomfort associated with the anticipation of trouble, with a premonition of impending danger. There is a difference between anxiety as an emotional state and as a stable attribute, characteristic of personality or temperament [1].

Anxiety as a violation of the personal emotional field is a stable education that lasts for a long time and indicates the lack of adaptability of the child to certain social situations. Anxiety is a serious risk factor for the development of many neurotic and psychosomatic diseases.

Anxiety is a mental state of increased anxiety in people with emotional stress. Anxiety can be used as a situation, that is, a temporary state of a person, and as a stable trait of his personality. There is a difference between anxiety as an emotional state (situational anxiety) and as a stable trait, an individual psychological trait (personal anxiety), which is manifested by a tendency to frequent and intense anxiety experiences [2].

To more accurately describe personal and situational anxiety, Charles Spielberger singled out the first as a "T-property", and the second as a "T-state". Personal anxiety as a category has more pronounced permanent characteristics and is determined by the type of the higher nervous system, temperament, character, upbringing and reaction skills acquired under the influence of external factors. Situational anxiety is mainly caused by current problems and experiences, therefore, in most cases, before responsible events, its level is significantly higher than in a person's daily life [3].

L.Ya.Bozhovich, J.Piaget, E.Erickson, B. Zazzo and many other psychologists and educators note that in adolescence (from 12 to 18 years), a person needs self-determination, a choice of life path. At this age, teenagers often make life plans based on the future, which often manifests itself in the appearance of complex, uncertain, frightening, stimulating fear and anxiety. Most children and adolescents feel the need to ensure the safety and protection of their

immediate environment (the basic needs of this age group). Therefore, anxiety at this age is the result of anxiety in relationships with close adults. Unlike preschoolers and elementary school students, teenagers can have a teacher nearby in addition to their parents. Adolescent anxiety becomes a stable personal education. In adolescence, anxiety becomes mediated. The child's self-image becomes a direct personality trait. In addition, the self-concept of adolescents is often contradictory, which creates certain educational difficulties and a full assessment of the child's own successes and failures, thereby supporting negative emotional experiences and anxiety, since at this age anxiety is generated by the need to maintain a stable, satisfied attitude towards oneself, most often associated with violations of relationships with other people of a certain value. In adolescence, anxiety tends to focus on changes in the appearance and well-being of adolescents, their social perception and conflicts related to their independence and independence. When a teenager is overwhelmed with anxiety, he may seem very shy and timid. For example, they may avoid normal activities or reject new experiences they feel. If they stay away from friends, they can express their feelings. Or, to reduce or refute their fears and concerns, they may engage in unsafe and risky behavior, drug experimentation, or aggressive behavior. Adolescents with excessive anxiety also often face some physical manifestations. They may complain of muscle tension and cramps, abdominal pain, headaches, limb and back pain, fatigue or discomfort associated with changes in adolescence. They can sweat, feel trembling and slight excitement, breathe quickly and retreat.

A.I.Zakharov, A.M.Parishioners, E.K.Lyutov, G.B.Monin [4], T.D.Zinkevich-Evstegneev and many other scientists, educators, psychologists claim that the relationship between children and parents is one of the main factors of increased manifestation of human anxiety.

A.I. Zakharov in his work "Psychotherapy of neuroses in children and adolescents" comes to the conclusion that "An increase in anxiety indicators in children may indicate a lack of emotional and psychological adaptation to certain social situations. As a result, a feeling of insecurity, anxiety and general self-doubt is formed" [5].

A.M. Parishioners notes that the most serious problem of anxiety is anxiety in adolescent children. Puberty is often referred to as the "age of anxiety." Teenagers worry about their appearance, about school problems, about relationships with parents, teachers and peers.

Principles of social and educational programs for the prevention of adolescent anxiety:

- The principle of humanism is faith in the inner potential of the child, a positive attitude towards him and the creation of conditions for the development of the child;
- A systematic approach involves understanding a person as a single integral system;
- A positive-oriented approach involves preventive work depending on the individual characteristics and goals of the child;
- Depending on the individual characteristics of the child, as well as taking into account his abilities, the method of individual differentiation involves changes in the forms and methods of preventive work.

Principles of creating prevention programs

1. Prevention programs should be constructive and positive. In particular, this means less demonstration of the negative consequences of risky behavior, more justification for a responsible attitude to health, as well as the development of skills for analyzing situations and choosing the best behavior.

2. Preventive programs should be comprehensive, which means consistent work at all levels of problem solving -psychological, pedagogical, personal, social, family and legal. At each level, young people themselves, their immediate environment and staff should participate in the program.

3. Prevention plans should act in advance. They will be more effective if they focus on the rejection of negative trends of origin, rather than on combating their consequences.

4. As part of the prevention plan, each incident must be timely. At the same time, if the intervention is timed to a certain date or is associated with a certain age group, the effectiveness of the intervention will be significant.

5. In each age group developing a plan, all components of the prevention plan should be provided. It also means the opportunity to participate in planned events, receive informational materials, receive the necessary consultations, discuss issues with interested parties and conduct a conversation.

6. Each component of the prevention program should complement each other. Active informational influence is complemented by the possibility of obtaining adequate services for the development of motivation to abandon risky behavior [6].

Thematic plan of the program of classes on socio-pedagogical prevention of adolescent anxiety

№	Lesson topic.	Lesson content	Hours
INTRODUCTORY STAGE			
1	Topic: "Introductory lesson". Goal: Create positive emotions, emotions and muscle relaxation for schoolchildren, introduce students.	Familiarize yourself with the goals and objectives of the plan. Perform diagnostics: "Phillips School Anxiety Test", conversations with children, interview topics: "Who am I?", "Who am I?", "Who am I?", "Who am I?", "Who am I?", "Who am I?", Exercises: "Hello again", "Island of Serenity", "Cactus", "Kangaroo", "Applause".	2
THE MAIN STAGE			
2	Subject: "What is anxiety?" How to deal with it? Purpose: To define the concept of anxiety, fear, anxiety and to study ways to overcome anxiety.	Cause of concern. The role of positive thinking in human life. Conducting the training: "Positive attitude". Exercises: "Good quality dictionary", "We will survive this trouble"..", "Desert Island", "Calm Birbal", "Praise".	2
3	Topic: "Anxiety and self-esteem". Objective: To determine the meaning of anxiety and self-esteem, the role of self-confidence.	Unlock the individual potential of each child. The topic of the debate contest: "Confidence and self-esteem - do we need them in life?"". Exercise: "Three qualities...", "Unfinished sentence", "Optimistic artist", "Chain", "Mirror", "I'm Lion", "I'm fine".	2
4	Topic: "My dream"..". Goal: To create an atmosphere of cooperation, a positive attitude so that children can actively participate in the course	Brainstorming on the topic: "The role of dreams in human life." How can I fulfill my dream?- Your name is a snowflake in your hands... ""Boat and wind", "Palm tree", "Light of the sun".	2
5	Topic: "I am grateful ..." Goal: To create positive emotional emotions that define the concept of gratitude.	Topic of the interview with students: "We thank and give good things."" Create a Thanksgiving diary. The gratitude diary serves as a way to radically change your attitude to life and become successful, happy and positive-minded. Exercises: "Typewriter", "Association", "Draw thanks", "Give a hand to a friend", "Group singing".	2
6	Theme: "Music as harmony of the soul".	A brief digression into the history of music development. The role of music in human life. The influence of music and its	2

	Goal: Create a positive mood, meditate, determine the influence of music on the emotional state of a person's soul.	genre on a person's mood. Exercises: "First violin", "Shepherd Paul jumps polka", "Group singing", "Types of rainbow", "Paintings and songs".	
7	Topic: "Together we are a force!" Goal: To determine the importance of friendship in a person's life, as well as the potential of friendship in some cases.	Conflicts and ways to resolve them. Group construction training. Parents of children participate in the course. Exercises: "Invisible line", "Exercise to relax all muscles", "Glue rain", "Two stars-one wish", "We unite with you".	2
8	Topic: "Audio fairy tales as a way to express your child's inner experience." Goal: Development of linguistic qualities of a teenager's personality by recording sound fairy tales.	Develop children's creativity and public speaking skills. Form the skills of acting, intonation, clear words, expressive reading and dubbing. Recorded audio fairy tales: "Oink - oink", "The Wolf and the seven goats". Exercise: "Who is next to you?", "Crocodile", "Feedback Throne".	2
9	Theme: "Puppet Theater". Goal: To create a positive attitude and develop the inner creative potential of the child.	Puppet shows serve as a way of self-expression and creative development for children. Create dolls from improvised materials together with the child's parents. Develop acting skills, stage speech, imagination. They perform a mini-performance: "Teremok", "Prince and Princess". Exercises: "Gift", "Point your finger", "Focus on breathing".	2
10	Subject: "Fairy tales are real, but there is a hint in them." Purpose: Formation and use of moral qualities among young people Fairy tales serve as a way of expressing the main thoughts of a child.	Determination of the role of restoring a person's physiological abilities. A way to get rid of the state of anxiety. Exercises: "Focus on breathing", "Learn by shaking hands", "Game 54321", "Tear the paper", "Gentle chalk", "Understand that I have no words".	2
1	Topic: "Meditation is the Way to Peace." Goal: Focus on breathing, positive attitude, definition of meditation.	Determination of the role of restoring a person's physiological abilities. A way to get rid of the state of anxiety. Exercises: "Focus on breathing", "Learn by shaking hands", "Game 54321", "Tear the paper", "Gentle chalk", "Understand that I have no words".	2
THE FINAL STAGE			
2	Topic: "It all depends on us." Purpose: To create a joint environment, the concept of life values, their role in the formation of personal qualities of a person.	Discussing the theme of the game: "It all depends on us." Analysis of the pedagogical situation. The topic of the child protection project: "My life is my rule." Implementation method: "Phillips School Anxiety Test." Exercises: "On a string with the world", "Instant Photography", "Group Sex", "The Light of the Sun".	2

Results/discussion. Each lesson in the prevention of adolescent social anxiety program includes exercises to create a positive mood, positive neuromuscular relaxation, mutual

understanding, increase self-esteem and self-confidence, create a team, provide feedback and general feedback.

At the beginning of the experiment, the children were passive, depressed, without emotions. From the point of view of self-affirmation of children, great importance is attached to the development of children's full self-esteem and respect for themselves and others. In the end, anxiety arises from self-doubt and self-behavior.

At the end of the course, it is worth noting that children are more interested in other people, show more compassion in different situations and try not to get into conflict situations, but try to resolve them. They also demonstrate the ability to negotiate, unite and establish connections.

According to our research, in general, students become more interested in learning activities: they do homework, are less distracted by other things in the classroom and answer teacher's questions without excitement. During the participation of children in social education programs aimed at preventing adolescent anxiety, children became more confident and active, their academic performance improved significantly, and the teachers of this course also noticed small changes.

Conclusion. Summarizing the point of view of scientists, it can be assumed that anxiety is an indefinite premonition, it is vague, "elusive", "meaningless" and may be the result of incorrect communication skills; a special property of anxiety is that, in turn, anxiety is defined and understood as a negative emotional experience associated with a dangerous premonition. The fact that anxiety, along with fear and hope, is a special anticipatory emotion explains its special place in other emotional phenomena.

The social and educational programs we have developed to prevent anxiety have proven to be very effective. As children participate in the program, their relationships in the team improve, their self-confidence and self-esteem increase, and their creative potential is revealed.

When determining methods and methods of preventing anxiety in adolescents, the personal and age characteristics of the child, determined by the level of anxiety, social adaptation, as well as the ratio of biological and psychosocial factors are taken into account. We also adhere to the dialectical relationship between theory and practice, the concept of individual creativity, as well as activity-based, systematic and personality-oriented concepts of student learning.

For the purposes of social education aimed at preventing and reducing school anxiety in adolescents, we recommend:

- To organize psychological and pedagogical support of the educational process taking into account the results of teaching students school anxiety;
- To create the necessary conditions for the development of general and personal abilities, creative potential of students, prevention of anxiety, self-esteem, self-confidence;;
- Carefully select teaching materials when preparing for the course, do not overload students with information;
- To argue about students' grades, to use reasoning as a means to achieve learning goals and objectives, as well as to establish an appropriate attitude to grades;
- To create a good psychological and pedagogical atmosphere in the classroom and provide emotional support to students;
- Prevention of anxiety in adolescents, familiarizing them with the ways of self-organization of educational and leisure activities, training in planning and allocation of their time; development of self-regulation, skills and abilities among students that contribute to self-confidence;
- To inform parents about the high anxiety and anxiety of the child, about his behavior, academic performance, communication with classmates and ways to reduce anxiety.

- To carry out diagnostics, research aimed at studying the level of anxiety in schoolchildren;
- Organize preventive measures aimed at preventing and reducing the general level of anxiety among students;
- Provide the necessary assistance, advice, inform parents and subject teachers about the results obtained for anxious adolescents;
- To teach children the techniques of self-regulation, stress tolerance, the formation of positive thinking and positive self-concepts, full self-esteem;
- To develop the communicative ability of young people to social interaction with other people, the ability to reflect on themselves, the ability to form an analysis of events, get positive experiences and make long-term plans;
- Organization of training seminars, classes with teachers and parents aimed at studying the concept of anxiety, factors arising from anxiety, and ways to overcome anxiety

List of references:

- [1] **Prikhozhan, A.M.** Anxiety in children and adolescents: psychological nature and age dynamics. - Moscow: Moscow Psychological and Social Institute; Voronezh: Publishing house of NGO "MODEK", 2007. -304 p. (Series "Library of a teacher-practitioner").
- [2] **Solovyova, S.L.** Anxiety and anxiety: theory and practice [Electronic resource] // Medical psychology in Russia: electron.scientific journal - 2012. - N 6 (17). - URL: <http://medpsy.ru>
- [3] **Karandashev, V.N.** The study of evaluative anxiety [Electronic resource] / V.N. Karandashev, M.S. Lebedeva, Ch. Spielberger // Books on psychology. Classics of Psychology, 2018. - Access mode: <https://www.livelib.ru/book/1000091120-izuchenie-otsenочноj-trevozhnosti-vnkarandashev-ms-lebedeva-ch-spielberger>.
- [4] **Lyutova, E.K.,** Monina G.B. Cheat sheet for adults: Psychocorrective work with hyperactive, aggressive, anxious and autistic children. - M.: Academy, 2010.-190 p. [Electronic resource]. - Access mode: <https://www.bibliofond.ru/view.aspx?id=797608#text> .
- [5] **Zakharov, A.I.** Psychotherapy of neuroses in children and adolescents / A.I. Zakharov. - St. Petersburg: 2009 - 642s.
- [6] **Horney, K.** Anxiety. M., 2002. pp. 345-349 [Electronic resource].- Access mode: <http://www.psychology-online.net/articles/doc-1799.html> .

ӘОЖ 159.9.072.432

АРНАЙЫ БІЛІМДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРЫ БАР ОТБАСЫНЫҢ ЕРЕКШЕ ПОЗИЦИЯЛАРЫ

Аслан Э.А., Мұқашева А.Б.

*«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығының 3 курс докторанты
Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
п.ғ.д., Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасының профессор м.а.
Әль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.*

Аннотация. Мақалада авторлар арнайы білім беру қажеттіліктері бар ерте және кіші мектепке дейінгі жастағы балаларды тәрбиелеп отырған қазіргі заманғы отбасының арнайылықтарын, ата-аналардың балаларды дамыту үшін түзету-педагогикалық технологияларға деген қажеттіліктерін зерттеуге арналған. Психологиялық-педагогикалық кеңес беру барысында авторлар ата-аналардың арнайы білім беру қажеттіліктері бар баласына қатысты бастапқы ұстанымдарын анықтады және сипаттады.

Түйінді сөздер. Арнайы білімді қажет ететін бар балалар, психологиялық-педагогикалық кеңес беру, ата-аналық позициялар, сауалнамалар, ерте көмек.

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей современной семьи, воспитывающей детей раннего и младшего дошкольного возраста с особыми образовательными потребностями, потребностей родителей в коррекционно-педагогических технологиях развития детей. В процессе психолого-педагогического консультирования авторами выявлены и описаны стартовые позиции родителей по отношению к своему ребенку с особыми образовательными потребностями.

Ключевые слова. Дети особыми образовательными потребностями, психолого-педагогическое консультирование, родительские позиции, анкетирование, ранняя помощь.

Abstract. The article is devoted to the study of the characteristics of a modern family raising children of early and junior preschool age with special educational needs, the needs of parents in correctional and pedagogical technologies for the development of children. In the process of psychological and pedagogical counseling, the author identified and described the starting positions of parents in relation to their child with special educational needs.

Keywords. Children with special educational needs, the family of a child with developmental disabilities, psychological and pedagogical counseling, parenting positions, questionnaires, early assistance.

Кіріспе. Отбасы қоғамның бастапқы бірлігі бола отырып, әр түрлі қызметтерді орындайды, олардың ішінде бастысы - балалар тәрбиесі. Отбасы баланың жеке басының қалыптасуына үлкен, көбінесе шешуші әсер етеді. Ерте және мектепке дейінгі жаста баланың дамуына отбасының мәдени әсері басым (Запорожец А.В., Кон И.С., Мухина В.С., Обухова Л.Ф., Рубинштейн С.Л., Смирнова Е.О.). [Куликова Т.А., 1999, 232 б.], әр отбасында азды-көпті білім алу мүмкіндігі немесе білім беру әлеуеті бар. Отбасының тәрбиелік әлеуеті бойынша қазіргі заманғы ғалымдар оның тәрбиелік алғышарттарын анықтайтын отбасы өмірінің әр түрлі жағдайлары мен факторларын бейнелейтін сипаттамаларды түсіндіреді: олар отбасын типі, құрылымы, материалдық қауіпсіздігі, тұрғылықты жері, психологиялық микроклиматы, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары, ата-аналардың мәдениеті мен білім деңгейі және т.б. барлық факторларды бір-бірінен оқшауламай, бірге қарастыру керек.

Арнайы білімді қажет ететін балаларды тәрбиелеп отырған отбасыларға көмек көрсетудің келесі тәсілдері арнайыленеді: әлеуметтік-құқықтық, медициналық, психологиялық-педагогикалық. Сонымен қатар, көптеген зерттеушілер кеңес беруді арнайы білімді қажет ететін және мектепке дейінгі баланы тәрбиелейтін отбасына көмек берудің жеке және тәуелсіз түрі ретінде қарастыра бастады (Дунаева З.М., Забрамная С.Д., Мишина Г.А., Сабуров В.В., Стребелева Е.А. және басқалар).

Баламен тәрбиенің әсерлері мен әдістерінің жүйесін әртүрлі зерттеушілер «отбасылық тәрбие» (Селевко А.Г., Селевко Г.К.), «білім беру стилі» (Баскина Ю.В., Карabanова О.А.), «тәрбиелеу типі» (Захарова А.И., Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В.), «ата-аналық позициялар» (Архиреева Т.В., Варга А.Я., Разумова А.В., Синягина Н.Ю., Столин В.В.). Ата-аналық позициялар ата-аналардың онымен өзара әрекеттесу тәсілдері мен формаларында көрсетілген баланың саналы немесе санасыз бағалауына негізделген білім беру қызметіндегі ата-аналардың нақты бағдары ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, ата-аналық позициялар әсер етудің бір немесе басқа тәсілдерімен, балаға деген қарым-қатынас сипатында және ата-ананың баламен қалыптасқан қарым-қатынасында жүзеге асырылады [Спиваковская А.С., 1981, 24 б.]. Ата-аналық позициялар баланың жеке басын қалыптастыруға сындарлы және деструктивті әсер ететіні дәлелденді.

Арнайы білімді қажет ететін баланың тууы нәтижесінде отбасындағы қатынастар, сонымен қатар қоршаған қоғаммен байланыс бұзылады. Құқық бұзушылықтардың себептері арнайы білімді қажет ететін баланың психологиялық арнайылықтарымен, сондай-ақ оның ұзақ уақытқа созылған стресске байланысты оның отбасы мүшелері көтеретін

үлкен эмоционалдық стресстермен байланысты. Көптеген ата-аналар мұндай жағдайда өздерін дәрменсіз сезінеді. [Ткачева В.В., 2008, 144 б.] олардың позициясын ішкі (психологиялық) және сыртқы (әлеуметтік) тұйықтыққа ұқсас жағдай ретінде сипаттайды. Дағдарыстық жағдайдан шығу процесі әр отбасында арнайы жүреді. Кейбір ата-аналар жаңа өмірлік жағдайды толығымен жеңеді, басқалары соққыны түсіну сатысында қалып, мамандардың қолдауына мұқтаж болып, әлеуметтік оқшаулануда қалады. [Левченко И.Ю., Ткачева В.В., 2008, 239 б.] арнайы білімді қажет ететін бар балаларды тәрбиелеп отырған отбасылардың өміріндегі сапалық өзгерістер әр түрлі деңгейде көрінеді: психологиялық, әлеуметтік және соматикалық.

Арнайы білімді қажет ететін баланың отбасын ерте жастан жан-жақты психологиялық-педагогикалық қолдау отбасы ішіндегі және бала мен ата-ана арасындағы қарым-қатынаста болуы мүмкін дисгармонияның болжаушыларын анықтауға, олардың дамуының қолайсыз нұсқасын болдырмауға, сол арқылы баланың дамуының әлеуметтік жағдайына үйлесімді әсер етуге мүмкіндік береді [Лазуренко С.Б., 2014, 266 б.].

Ерте көмек көрсету жүйесінің басты бағыты - арнайы білімді қажет ететін балаларды оқыту, әлеуметтендіру және оңалтуға арналған кешенді пәнаралық тәсіл. Барлық мамандардың (дәрігерлердің, арнайы мұғалімдердің, психологтардың, әлеуметтік қызметкерлердің) күш-жігерін біріктіру керек, бұл отбасын ауыстыруға емес, өзінің әлеуетін дамытуға бағытталуы керек [Приходько О.Г., 2015, 179-183 б.].

Негізгі бөлім. Эксперименттік зерттеудің негізгі бөлігі: арнайы білімді қажет ететін ерте және кіші мектепке дейінгі жастағы балалардың дамуының жеке типологиялық сипаттамаларын зерттеуге; ата-аналардың балаларды тәрбиелеу мен оқытуға арналған түзету-білім беру технологияларына қажеттіліктерін анықтау; ата-ананың өз баласына қатысты ұстанымын анықтау. Ол Талдықорған қаласының базасында, №1 мектепке дейінгі білім беру мекемесіне ерте көмек көрсету қызметінде жүзеге асырылды. Зерттеуге барлығы 147 бала (ерте жаста - 82 бала, кіші мектеп жасына дейінгі балалар - 65 бала) және олардың ата-аналары қатысты. Зерттеуді кезең-кезеңімен жоспар құрдық.

Бірінші (кіріспе) кезең танысуға және арнайы мұғалім мен ата-ана арасында байланыс орнатуға арналды. Ең бастысы, олардың арасындағы сенімділік пен өзара түсіністіктің қажетті деңгейіне жету болды. Бұл кезеңде ата-аналармен алғашқы әңгіме жүргізілді, әңгіме барысында баланың жас мөлшері, ата-аналардың шағымдары, консультациялардан күтілетін көмек түрлері нақтыланды. Ата-аналармен әңгімелесу барысында маман жалпы отбасының және баланың проблемаларына шын жүректен қызығушылық танытты. Бірінші кездесуде ата-аналардың сөздері мен іс-әрекеттері ашық бағаланбады. Ата-аналарға кеңес берудің мақсаттары мен міндеттері түсіндіріліп, бала мен мұғалім арасындағы бірлескен әрекетке деген көзқарас қалыптасты. Біз баланың болашақтағы дамуын болжап, оның білім беру маршрутына қатысты категориялық тұжырымдардан аулақ болдық.

Екінші кезеңде бала туралы құжаттама зерттелді: оның даму тарихын талдау, анамнестикалық мәліметтерді жинау, баланы медициналық мекемелерде тексеру нәтижелерімен танысу (клиникалық және психологиялық-педагогикалық зерттеулердің нәтижелері, білім беру және емдеу мекемелерінің сипаттамалары); ата-аналарға сұрақ қойылды, тәрбиелеу шарттары, отбасындағы микроклимат туралы ақпарат нақтыланды; отбасы туралы социологиялық сипаттағы ақпарат жинады; отбасы тарихымен таныстыру жүргізілді, оның құрамы нақтыланды. Ата-аналарға сауалнаманы жазбаша сауалнама түрінде арнайы әзірленген сауалнама формасы арқылы жүргізілді. Сауалнаманың мақсаты отбасындағы әр баланың өмір сүру жағдайы мен тәрбиесі туралы неғұрлым толық ақпарат жинау болды. Осы кезеңде баланың және оның

отбасының проблемалары туралы алғашқы түсінік қалыптасты (Бала дамудан артта қалды? Диагнозды нақтылау үшін. Әрі қарай не істеу керек: үйге кету немесе оқу орнына тапсыру? Оны қай оқу орнында анықтаған дұрыс?).

Үшінші кезең психологиялық-педагогикалық, соның ішінде баланы логопедиялық тексеруден өткізді, сонымен қатар оның коррекциялық білім берудегі мүмкіндіктерін болжады. Баланың алғашқы психологиялық-педагогикалық сараптамасы танымдық даму деңгейін бағалауға, іс-әрекетке жетекшілік етуге және оның нақты білім беру қажеттіліктерін анықтауға бағытталған. Кешенді психологиялық-педагогикалық диагностикаға мыналар кірді: баланың танымдық, әлеуметтік, сөйлеу, қимыл-қозғалыс дамуының жеке арнайылықтарын анықтау, сондай-ақ оның мінез-құлқының, эмоционалды-ерік саласының, ата-аналармен және басқалармен қарым-қатынас сипатының сәйкестігін бағалау; баланың дамуындағы арнайылықтар сипаты мен ауырлығын анықтау.

Төртінші кезең қазіргі заманғы отбасының арнайылықтарын және оның ерте және кіші мектеп жасына дейінгі арнайы білімді қажет ететінбалаларды тәрбиелеу мен оқытудың түзету-педагогикалық технологияларына қажеттілігін зерттеуге бағытталған (сауалнамалар мен әңгімелесуді талдау). Ата-аналардың балаларын тәрбиелеуге қатысты ұстанымдарын зерттеу жүргізілді. Алдымен маман кеңес алуға келген барлық отбасы мүшелерімен сөйлесіп, оларды мазалаған мәселелер анықталды. Баланың анасымен және жақын туыстарымен жеке әңгімеге арнайы назар аударылды, оның барысында сауалнаманың жауаптары нақтыланған. Бұл кезең ата-аналармен баланы және оның отбасын психологиялық-педагогикалық зерттеу барысында анықтаған нақты мәселелерді талқылауға арналды. Арнайы мұғалім мәселені түсіндірді, қажет болған жағдайда оны қайта құрды. Осы кезеңде кеңес берудің міндеті ата-аналардың назарын проблеманың шын мәніндегі маңызды және маңызды жақтарына аудару болды. Бұл талқылауда «кішігірім қадамдар» тактикасы қолданылды, диагностикалық зерттеу нәтижелері олардың позицияларының объективтілігінің дәлелі ретінде пайдаланылды, ата-аналардың өз баласының дамуындағы проблемаларға көзқарасы біртіндеп өзгерді. Бұл кезең ең қиын болды. Көп жағдайда ата-аналарды сендіру және олардың пікірін өзгерту бірден мүмкін болмады; кейбір жағдайларда ата-аналардың пікірі өзгеріссіз қалды.

Бұл жағдайларда ымыралы шешім таңдалды, ата-аналарға проблемаларды шешудің ұсынылған әдісін бірден емес, белгілі бір уақыт ішінде үйде талқылауға мүмкіндік берілді. Кеңес беру нәтижесінде біз арнайы білімді қажет ететінбалалармен кеңесуге келген отбасылардың негізгі мәселелерін шешу жолдарын анықтадық: балаға білім беру маршрутын анықтау (оқыту бағдарламасын және арнайы (түзету) білім беру мекемесінің түрін дұрыс таңдау); оның жағдайын объективті бағалау негізінде баланы дамытудың жеке бағдарламасын жасау; баланы отбасында тәрбиелеу жағдайына, ата-аналарға өз баласымен ынтымақтастықтың педагогикалық технологияларын үйрету бойынша ұсыныстар әзірлеу; отбасы мүшелерінің арасында адекватты қатынастарды орнатуға, отбасының барлық мүшелеріне қолайлы психологиялық климат қалыптастыруға көмектесу. Сонымен бірге ата-аналардың жағдайы ескерілді (шағымдар, абыржу, депрессия, проблемаларды шешу жолдарын іздеудің болуы немесе болмауы). Әр түрлі жағдайларда, арнайы тәрбиеші ата-аналармен сөйлесуді әртүрлі тәсілдермен құрды: кейбіреулері белсенді жанашырлық пен эмоционалды қолдауды қажет етті («Біз бұл өте қиын екенін білеміз, бірақ біз сізге көмектесуге тырысамыз»); басқаларға баланың психикалық және физикалық денсаулығы туралы нақты кәсіби ақпарат қажет болды; балаға көмектесу жөніндегі келесі іс-шаралар жоспарын құруға көмек. Бастапқы консультациялардың ең жақсы нәтижесі ата-аналар біздің ұсыныстарымызды тыңдап, нақты қолдау алу мүмкіндігін сезініп, қайтадан көмекке оралуы болды.

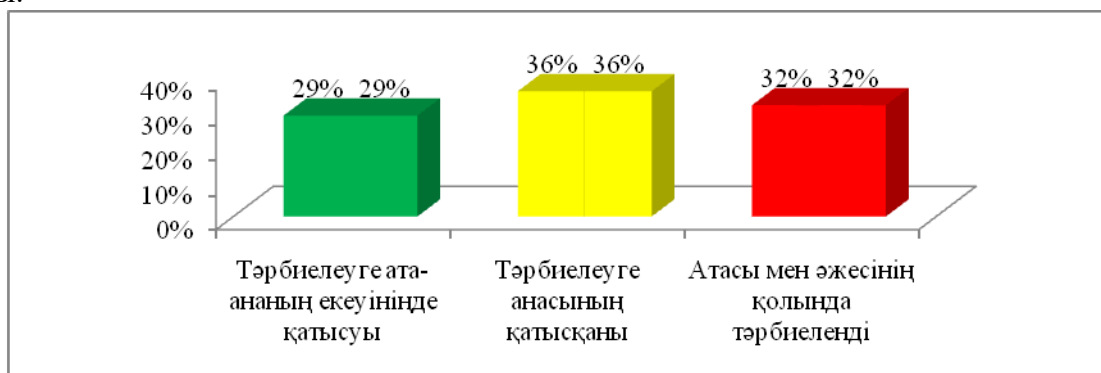
Қорытынды әңгімеде мұғалім отбасылық проблемалар мен бар отбасылық қиындықтарды қайта тұжырымдады және оларды шешу жолдарын көрсетті. Мәселелерге

жаңа көзқарас біртіндеп қалыптаса бастады: кейбір ата-аналар бастапқыда кеңес беру нәтижелеріне наразы болды, әсіресе олардың ұстанымдары күмәнданған жағдайда. Бұл жағдайларда баламен және оның ата-анасымен жұмыс істеу үшін қосымша шаралар қолданылды.

Эксперименттік зерттеу барысында келесі мәліметтер алынды.

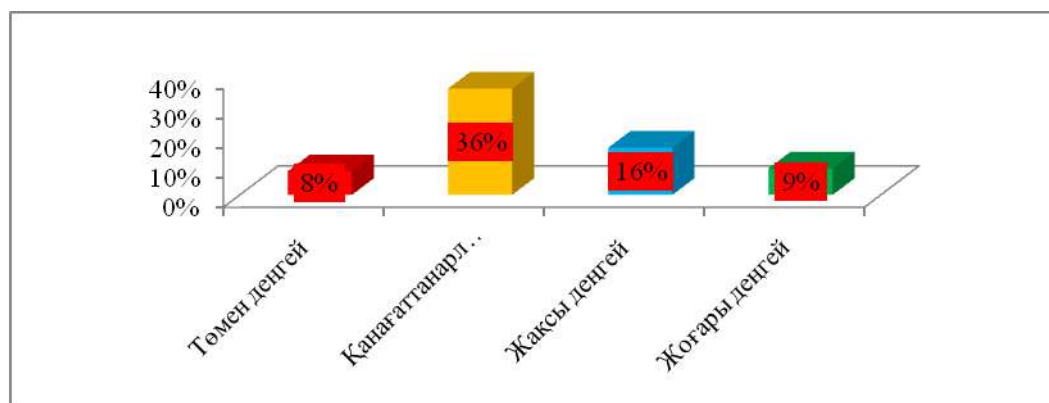
-Отбасы құрылымы. Тәжірибеге қатысқан балалар толық және толық емес отбасыларда тәрбиеленді (бұл әр отбасының арнайылықтарын жетілдіруге және құрылымына байланысты оның білім беру әлеуетін анықтауға мүмкіндік берді). Мектеп жасына дейінгі балалар арасында толық емес отбасылар басым болды (66%), жасбалалардан (44%) айырмашылығы. Толық отбасыларда 29% жағдайда ғана ата-аналардың екеуі де баланы тәрбиелеуге қатысқан. Сонымен бірге толық отбасында балалардың 36% -ын тәрбиелеуге тек аналар ғана қатысқан. Отбасылардың шамамен үштен бірінде, құрылымына қарамастан, балалар тікелей атасы мен әжесінің қолында тәрбиеленеді (32%).

Сурет-1. Отбасы құрамының арнайы білімді қажет ететін балалардың тәрбиесіне қатысуы.

-Отбасы табысының деңгейі. Ата-аналардан олардың қаржылық жағдайын бағалауды және ақылы білім беру мен медициналық қызметтерді алу мүмкіндігі туралы өз пікірлерін білдіруді сұрадық. Ол төмен (8%) бар отбасылар, ал кейде (67%) балаға қажетті іс-шаралармен қанағаттандыра алмады. Сонымен бірге, респонденттердің тек 25% -ы ғана кірістерінің деңгейін жақсы (16%) немесе жоғары (9%) деп таныды.

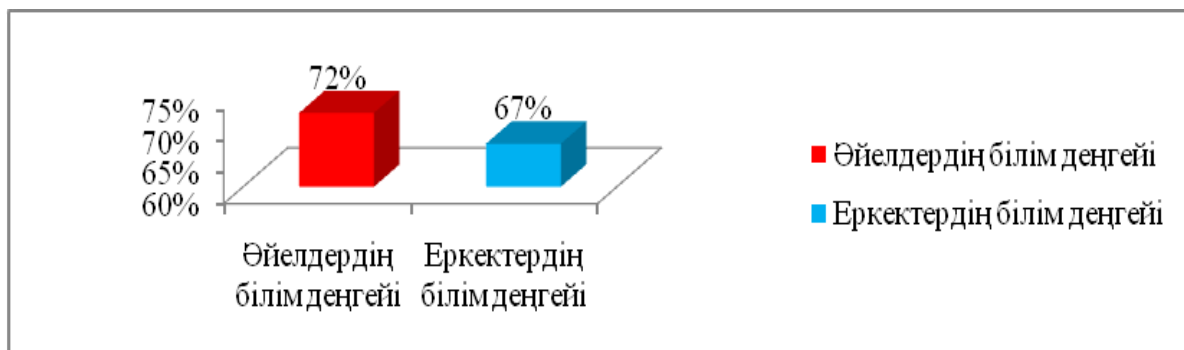
Сурет-2. Отбасылардың қаржылық жағдайын бағалауды және ақылы білім беру мен медициналық қызметтерді алу мүмкіндігі.

-Ата-аналардың білім деңгейі және кәсіби мәртебесі. Осы аспектілерді зерттеу олардың даму әлеуетін анықтауға бағытталған. Әйелдердің білім

деңгейі ерлерге қарағанда сәл жоғары болды (әйелдердің 74% -ы және ерлердің 67% -ы жоғары білімді болды). Жұмыс жасамайтын жас аналардың үлесі 72%, мектеп жасына дейінгі балалар 44% ғана құрады.

Сурет-3. Ата-аналардың білім деңгейі және кәсіби мәртебесі.

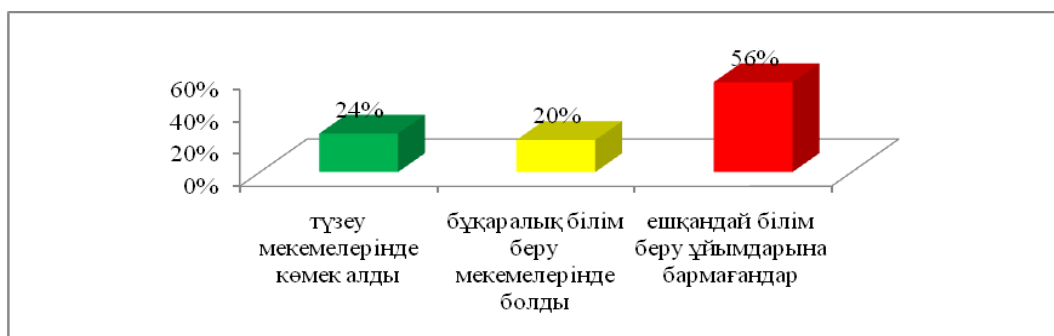
- **Баланың туылу кезіндегі ата-анасының жасы.** Баланың туылу кезіндегі ата-анасының жас мөлшері айтарлықтай өзгерді. Диагностикалық маңыздылығы бойынша ананың жасы болды. Аналардың жартысына жуығы кеш босанған (47% -ы 30 жастан кейін бірінші баласын туды). Анамнестикалық деректерді зерттеу көбінесе пренатальдық , интранатальдық және постнатальды кезеңдерде проблемалар туындағанын көрсетті .

-**Жүктілік және босану барысы.** Аналардың көпшілігінде (71%) жүктілік патологиясы болған. Сонымен қатар, әйелдердің 59% -ы жүктіліктің патологиямен болғанын, ал басқалары (12%) оның патологиясыз өткендігін баса көрсетіп, төменде токсикоз, ананың ауруы, жүйкеге шамадан тыс жүктеме бар екенін және олар басқа зиянды факторларға ұшырағанын жазды. анау. шын мәнінде, және олардың жағдайында жүктілікті сәтті деп атауға болмады. Босану ауытқуларының пайызы (62%) жүктіліктің ауытқуларынан аз болды. Алайда, бұл тек әйелдердің субъективті пікірі болды. Жүктіліктің патологиялық ағымын және тексеру нәтижелерін, сондай-ақ медициналық құжаттаманың деректерін ескере отырып, патологиямен туылғандар саны іс жүзінде әлдеқайда көп болды.

-**Отбасында басқа балалардың болуы.** Сауалнамаға қатысқан балалардың жартысынан көбі аға-әпкелерімен бірге өсті . Балалардың 14% -ында өздерінен кіші бауырлары болған, 28% -ы үлкен, ал 4% жағдайда олар егіз болған. Бала отбасында жалғыз болған жерде (54%), ата-анасында оның даму барысымен салыстыратын ешкім болмады; олар үшін өз баласының дамуындағы ауытқуларды байқау қиынырақ болды. Қаралған баланың ағасы немесе қарындасы болған жағдайларда, ата-аналар балаларындағы даму қарқыны арасындағы айырмашылықтарды байқады, сондықтан олар ертерек көмекке жүгінеді. Үлкен баласы сол немесе басқа ауытқулармен өскен кейбір отбасыларда ата-аналар кіші (кейінгі) балалардың дамуына әлдеқайда мұқият болды және ерте ауытқу жағдайларында да білікті медициналық-психологиялық және педагогикалық көмекке жүгінді.

-**Білім беру (немесе басқа) мекемеге баланың баруы.** Сауалнамаға қатысқан барлық балалар арасында белгілі бір бала күтіміне барғандар болды: олардың тек аз бөлігі (24%) түзеу мекемелерінде көмек алды, 20% - бұқаралық білім беру мекемелерінде болды. Сонымен бірге кеңес алуға келген балалар арасында аз (56%) және ешқандай білім беру ұйымдарына бармағандар болды. Алайда, психологиялық-педагогикалық сараптама нәтижелері барлық кеңес берілген балаларға медициналық-психологиялық педагогикалық көмек қажет екенін көрсетті.

Сурет-4. Арнайы білімді қажет ететін балаладың білім беру және оңалту орталықтарға бару деңгейі.

- **Консультацияға жіберу.** Көптеген балалар (38%) әртүрлі медициналық немесе білім беру мекемелерінің (педиатр, невропатолог, логопед, дефектолог, психолог және т.б.) мамандарының кеңесіне жіберілді. Бұл үрдістер негізінен балалар, олар мекемелерде тәрбиеленген фактісі байланысты болып табылады көзделмесе, барабар түзету көмек. Көптеген ата-аналар баласының дамуында неге көңіл бөлу керектігін және білікті көмекке қайда жүгіну керектігін білмеді. Ата-аналардың тек 25% -ы маманнан кеңес алу үшін тәуелсіз шешім қабылдады

-**Мамандардан кеңес алудың мақсаты** (себебі). Ата-аналардың көпшілігі (85%) балаларының дамуы бойынша көмек пен басшылыққа мұқтаж. Олардың кей біреулері үшін (8%) баланың денсаулығы мен даму арнайылықтері (диагнозы) жаңа болған жоқ, олар баламен жүйелі сабақтар өткізуге жақсы маман ұсынуды сұрады. Кейбір отбасылар материалдық қауіпсіздігі төмен немесе олардың тұрғылықты жерінде мамандар мен тиісті мекемелердің болмауына байланысты балаға түзету-дамыта оқыту мен тәрбиелеудің жеке бағдарламасын алып, болашақта оны өз бетінше оқығысы келді (12%). Олардың кейбіреулері (6%) емделуді сұрады. Күрделі құрылымы бар және басқа да ауыр бұзылыстары бар балалардың ата-аналары балалардың жағдайы мен әлеуметтік бейімделуін жақсартуда мамандардың көмегіне үміттенді (14%). Алайда кейбір ата-аналар (15%) оларды кеңеске не үшін жібергендерін мүлдем түсінбеді . -

- **Ата-аналардың білім беру қабілеттерін бағалауы.** Олардың бағалау кезінде □□ мүмкіндіктерін, ата-аналар өздерін (5-тен кем) төмен балл берген жоқ, бірақ ең жоғарғы балл алу үшін батылым жетпеді – Еңжиі 10., олар орташа-ақ олардың ата-ана қабілетін бағалады. Кейбір ата-аналар (21%) өзін-өзі бағалауды қаламады немесе бағалай алмады.

- **Ата-ананың балаға қатысты ұстанымы.** Деректерді талдау көрсеткендей, «Экстрим» лауазымдар болды. Толығымен пессимистік жауаптар болған жоқ («Менің балам ауру, оған ештеңе көмектеспейді»). Ата-аналардың көпшілігі (47%) балаларын сау деп санайды, бірақ даму арнайылықтерімен арнайыленеді, бұл әрқашан объективті бола бермейді. Әдетте, мұндай ата-аналар балаларының мүмкіндіктерінасыра бағалап, олардың жағдайларын жеткілікті түрде бағаламады. «Менің балам ауырып, үнемі күтімді қажеттеді» деп жауап берген ата-аналардың балалары (15%) ауыр моторлық патологияға, бұзылулардың күрделі құрылымына және айқын психикалық артқақалушылыққа ие болды. Арнайы мұғаліммен ынтымақтастыққа деген үлкен ықыласты ата-аналар «Менің балам ауру және өзінің дамуында проблемалар бар» деп жауап берді (28%).

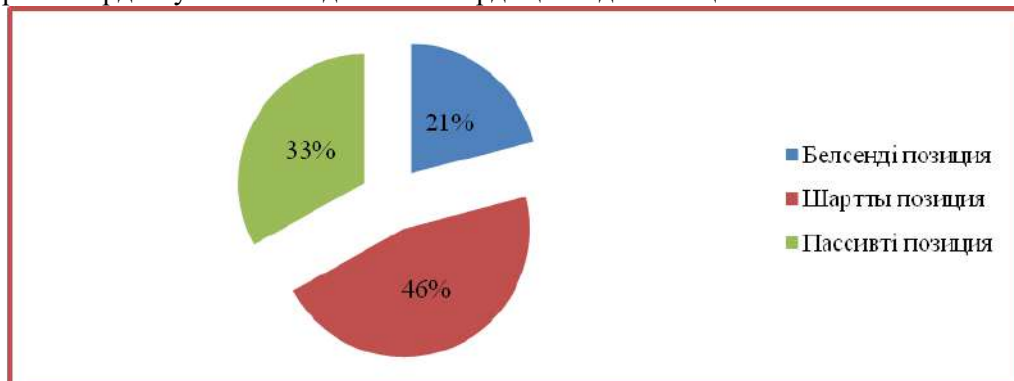
- **Ата-аналардың позицияларын зерделеу нәтижесінде** (ата-аналармен сөйлесу, оларға сұрақ қою, оларды балаларын психологиялық-педагогикалық тексеруге дейін және бақылау кезінде бақылау): келесі ата-аналық позициялар анықталды:

1. Белсенді позиция (21%). Белсенді көзқарастағы ата-аналар дамуында ауытқушылықтар және балалар проблемалары туралы белгілі бір білімге ие болды. Олардың көпшілігі өзбетінше кеңе салу үшін мамандарға жүгінді. Бұл ата-аналар реакциялардың жеткіліктілігімен, қызығушылығымен және баласына психологиялық-педагогикалық көмектің бірлескен процесіне қатысуымен арнайыленді. Олар оны өзінің жеке басы үшін қабылдады, позитивті, мұқият және шыдамды болды, өзбаласын тәрбиелеу үшін жауапкершілікті білді. Ата-аналар баланың даму перспективаларын адекватты және шынайы бағалап, оны тәрбиелеу мен оқытудың жалпы процесінде олардың рөлін анықтауға тырысты.

2. Шартты позиция (46%). Шартты түрде белсенді позициясы бар ата-аналар бір шама депрессияға ұшырады және арнайы мұғаліммен ынтымақтастыққа белсенді қызығушылық танытпады. Олардың баланың проблемалары туралы білімдері үстірт, жүйесіз болды. Олар өз балаларын жайлы өмір сүруді қамтамасыз етудегі басты міндеттерін ескере отырып, кездейсоқ тәрбиені жүзеге асырды. Балаларды психологиялық-педагогикалық қорытынды алу үшін ата-аналар хабарласқан басқа мекемелердің мамандары консультацияға жіберді. Көптеген ата-аналар арнайы мұғалімге жүгінуді қажет деп таппады. Балаға түзету-педагогикалық көмек көрсету мүмкіндігін мойындай отырып, олар көбінесе оның не екенін түсінбеді. Ата-аналар кепілдендірілген нәтижелер мен олардың минималды қатысуымен баланың дамуына қолайлы перспективалар алғысы келді, өйткені олар мұны мамандардың міндеті деп санады.

3. Пассивті позиция (33%). Пассивті позициясы бар ата-аналар өздерінің даму арнайыліктері мен балаларындағы бұзылулардың сипаты туралы білімінің жеткіліксіздігімен арнайыленді. Осы отбасылар үшін, проблема бала босанып факт әсіресе болып шықты травматикалық жеңуге және қиын. Біз осы позиция мен ата-аналардың екі тобын анықтадық. Кейбіреулер істің шынайы жағдайын мойындағысы келмеді, мамандардың қабілетсіздігіне сілтеме жасады, диагноз бен келіспеді, консультациялардан ештеңе қаламады. Басқалары, керісінше, арнайы мұғалімнің пікірін қабылдады, бірақ баланың өзін қабылдамады (балаға деген қарым-қатынаста көңіл-күйдің күрт өзгеруі, қанағаттанбаушылық, икемділіктің болмауы, көптеген кеблер болды, олар баланың эмоционалды әл-ауқатына жағдай жасайалмады). Бұл ата-аналар оңалту жұмыстарына жеке қатысудан босатылып, оны білім беру және медициналық мекемелердегі мамандарға ауыстырғысы келді. Көптеген ата-аналар баласының жағдайын жеткілікті түрде бағалай алмады және білім беру процесінің түзету бағытын қамтамасыз ете алмады. Олар онымен қалай және не істеу керектігін, қандай әдіс-тәсілдерді қолдану керектігін, қандай ойыншықтар мен оқу ойындарын сатып алу керектігін білмеді.

Сурет-5.Зерделеу нәтижесінде ата-аналардың өзіндік позициясы.

Отбасында басты назар баланың физикалық және соматикалық денсаулығына аударылды, ал когнитивті, сөйлеу және эмоционалды дамуы бағаланбаған. Көптеген ата-

аналар үшін баласына күтім жасау объектісі ретінде қарау тән болды, және тек 30% -ы бала мен ересек адам арасындағы ситуациялық-іскери байланысты атап өтті. Сонымен бірге ата-ананың балаға қатысты ұстанымы коррекциялық - дамытушылық білім берудің тиімділігіне тікелей әсерет етіні белгілі.

Ата-аналардың позициясы олардың дамуындағы бұзылулардың құрылымы мен ауырлығына байланысты емес екенін атап өткен жөн; бала тәрбиеленген отбасының құрылымы; баланың білім беру мекемесіне барған-бармағандығы. Сонымен бірге ата-аналардың позициясы мен баланың жас шамасы арасында белгілі байланыс болды; ата-аналардың өз жастары; бала тәрбиесімен айналысқандар; отбасының материалдық әл-ауқатының деңгейі; отбасында басқа балалардың болуы. Ата-аналардың қызметі, біздің ойымызша, консультациялардан қалағандарымен тікелей байланысты болды; оларды арнайы мұғалімге жіберген. Ата-аналық позициялардың қалыптасуына олардың жеке қасиеттері, моральдық-этикалық, жалпы мәдени-педагогикалық деңгейі үлкен әсер етті.

Қорытынды. Арнайы білімді қажет ететін балаларды және олардың отбасыларының арнайы білім беру қажеттіліктерін психологиялық-педагогикалық зерттеудің нәтижелерін талдау барысында біз келесі тұжырымдарға келдік:

1. Мектепке дейінгі және ерте жастағы жасөспірімдердің дамуында ауытқушылықтары бар, сөйлеу, когнитивті және қимыл-қозғалыс функцияларын дамытуда ауытқулардың көпдеңгейлі комбинациясы болды; барлық балаларда сөйлеуді дамытуда ауытқулар болды, ал олардың көпшілігінде олар жетекші болмады және когнитивті немесе моторлық дамудағы ауытқулармен біріктірілді; емтихан нәтижелері бойынша балалар дамуының негізгі бағыттары бойынша бұзылыстар құрылымына байланысты шартты түрде 4 топқа бөлінді.

2. Өз бастамалары бойынша отбасылардың тек 25% -ы кеңес алу үшін арнайы мұғалімге жүтінген. Балалардың көпшілігінде екінші дәрежелі даму ауытқулары дамыды және мамандарға кеш жіберілгендіктен (ерте балалық шақ пен мектеп жасына дейін) жасқа байланысты психологиялық неоплазмалардың дамуының сезімтал кезеңін өткізіп алды.

3. Ата-аналардың білім беру қызметтерін сұрауы көп жағдайда баланың нақты жағдайымен және проблемаларымен сәйкес келмеді. Әдетте, ата-аналарды қозғалыс пен сөйлеуді дамыту негізінен мазалайтын, сонымен бірге танымдық және әлеуметтік саланың дамуы олардың назары мен қызығушылығынан тыс болатын. Қате тұжырымдалған өтініш психологиялық-педагогикалық қолдау стратегиясын жасауда қиындықтар туғызды және түзетуді қажет етті.

4. Баланың отбасының әлеуметтік-экономикалық әл-ауқаты, оның ата-анасының білім деңгейінің жоғарылығы, бауырларының болуы, ананың денсаулығы және оған деген мұқият көзқарас, жүктіліктің және босанудың қолайлы жүрісі, баланың құрдастарымен қарым-қатынасы, ата-аналардың өз баласына қатысты позициясы және уақытылы болуы сияқты факторлар мамандардан адекватты өтінішпен көмек сұрап, баланың психологиялық-педагогикалық қолдауына және одан әрі дамуына қолайлы жағдай жасады. STATISTICA бағдарламасын қолдана отырып, дисперсиялық талдауды қолдану сенімділіктің жоғары деңгейімен ($p < 0,01$) баланың даму көрсеткіштеріне осы факторлардың үйлесімділігінің әсерін растауға мүмкіндік берді.

5. Сенімділіктің жеткілікті жоғары деңгейінде ($p < 0,05$) ата-аналардың бастапқы позициясы олардың балалары дамуындағы бұзылулардың құрылымы мен ауырлығына байланысты емес екендігі анықталды; бала тәрбиеленген отбасының құрылымы; оның оқу орнына барғаны туралы. Сонымен бірге ата-аналардың позициясы мен баланың жас шамасы арасында статистикалық маңызды байланыс анықталды; ата-аналардың өз жастары; бала тәрбиесімен айналысқандар; отбасының материалдық әл-ауқатының деңгейі; отбасында басқа балалардың болуы. Ата-аналардың белсенділігі олардың

консультациялардан күтулерімен тікелей байланысты болды; оларды арнайы оқытушыға жібергеннен. Ата-аналардың бастапқы ұстанымдарының қалыптасуына олардың жалпы мәдени, оның ішінде педагогикалық деңгейі мен жеке қасиеттері әсер етті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- [1] Куликова, Т.А. Отбасылық педагогика және үйде оқыту. Мәскеу: Академия, 1999.232б.
- [2] Лазуренко, С.Б. Ерте жаста денсаулығында ауытқуы бар балалардың психикалық дамуы. Мәскеу: ЛОГОМАГ, 2014.266 б.
- [3] Левченко, И.Ю., Ткачева В.В. Дамуында ауытқуы бар баланы тәрбиелеп отырған отбасына психологиялық көмек. Мәскеу: Білім, 2008.239 б .
- [4] Приходько, О.Г. Мүмкіндігі шектеулі балаларға және олардың ата-аналарына ерте кешенді көмек көрсету жүйесі // Қоғамдағы арнайы балалар: I Бүкілресейлік дефектологтар конгресіне қатысушылардың ғылыми баяндамалары мен баяндамаларының тезистері. 26-28 қазан 2015 ж.: АНО «NVC» SUVAG «, 2015. S. 179-183.
- [5] Спиваковская, А.С. Ата-аналардың адекватты емес позицияларын психологиялық түзетудің негіздемесі // Отбасы және тұлғаны қалыптастыру. М., 1981.24 б.
- [6] Ткачева, В.В. Дамуында ауытқуы бар баланың отбасы: Диагностика және кеңес беру. Мәскеу: Книголюб, 2008.144 б .

ДӘСТҮРЛІ ҚОЛӨНЕР ТУЫНДЫМЫЗДЫҢ БІРЕГЕЙІ- ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КИІЗ ҮЙІНІҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Әлайдарова А.Ә., аға оқытушы, п.ғ. магистрі,
Қазақстан қолөнершілер Одағының мүшесі
E-mail.ru: aidan76@mail.ru

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Қазақтың материалдық мәдениетін қалыптастыруының негізі болған қазақтың дәстүрлі қолөнері жөнінде сөз қозғар болсақ, сонау ықылым замандарды басынан кешіріп, баспана ретінде қолданылып отырған қазақ киіз үйінен аттап өте алмаймыз. Киіз үй - «Атамыз - Алаш, керегеміз - ағаш», «Киіз туырлықты, ағаш уықты қазақпыз» деп, аталы сөз айтып қалдырған ата-бабаларымыздың негізгі баспанасы болған. Киіз үй- тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл түркі, тіпті оған көршілес елдердің де тұрақ – мекені болған.

«Қай халықтың болса да рухани әлемі, ең алдымен, оның дәстүрлі өнерінен көрінетіні мәлім»- деп айтқан ғалым-этнограф Өзбекәлі Жәнібеков. Дәстүрлі қолөнер туындымыздың бірегейі – киіз үйдің бойынан да халқымыздың бүкіл рухани әлемі, ұлттық болмысы, дүниетанымы, эстетикалық көзқарасы менмұндалап тұр.

Киіз үй түрлері: Киіз үйлер қазақы және қалмақы де екіге бөлінеді. Қазақы үйлер дөңгелек, толық күмбезді болды. Ал, қалмақы үйлер төбесі шошақтау келеді. ^[4]

• Орда – салтанатты, жоғарымәртебеліадамдарбасынқосатынелдікмәселешешетіннемесе аса құрметті хан, би, сұлтандаротыратынүй. Мұның да бірнешетүрі бар.

- Алтын орда – 30 қанаттан (керегеден) тұратынхамәжілісордасы.
- Алтын үзік – 24 қанаттан тұратын аса лауазымды хан отбасытұратынүй.
- Ақшаңқан – 18 қанаттантұратынүй.
- Ақ орда – 12 қанаттантұратынүй.
- Ақ ала орда – 8 қанатты дәулетті бай үйі.
- Ақүй – 6 қанатты дәулетті бай үйі.
- Бозүй, қоңыруй – 4-5 қанаттыооташаларүйі.

- Қарашаүй – кедей үйі.
- Отау – жасжұбайлар үйі.
- Жолымүй, абылайша, жаппа – уақыт шағана отыратын шағын немесе жартылай тігілетін үйлер.

• Күрек, қос – ауылдас ас сақтайтын, далада малшылар тұратын немесе кедейлер үйлері.^[5]

- Ақтағыр - 2 қанатты, 2 үзікпен жабылатын шағын киізүй.
- Қарақұрымүй – киізінің тозығы жеткен, ескіүй.
- Ұрыңқай – уық тәрізді сидам ағаштардан басын түйістіріп тігілген киізүй.

Үйкиіздері

- Киіздер– киізден тұратын бөлшектер.
- Түндік– шаңырақ үстінен жабылатын төрт бұрышты киіз.
- Туырлық– ордада кереге бойы, шағын үйде шаңыраққа дейтін жабатын киіз.
- Дөдеге (үзіктіүй) – үй сыртында кереге басы тұсына киізден ою лап жасалған әшекейлі киіз.

• Керегеқап – сырлы кереге қажалмас үшін, әрі көгіне су тимес үшін қапталған киіз.^[9]

- Киізесік – үйдің есігін сыртынан жабылып тұрады
- Үзік – уықтардың үстін ала жабылады

Алып аспанды «көк күмбезі» деп атаған халқымыз аспанды шаңыраққа, одан төменгі кеңістікті уыққа, көкжиекті керегеге ұқсатып, киіз үйін ғаламның кіндігі деп танығандығына талас жоқ. Бұл жөнінде белгілі зерттеуші Атилла Сансызбайұлының «Киіз үйдегі кеңістік- қазақ дүниетанымының тоғысқан жері. Киіз үй – ғаламның моделі. Шаңырақ- күннің символы. Күлдіреуіш- төрт тарап. Уықтар- күннің сәулесі. Ошақ- адамның оты. Төр- ақ пен қараның аражігін ажырататын адамның орны. Сол жақ босаға- әйелдің, оң босаға- еркектің символы» деп түйіндегеніне қарағанда, қазақтың «Есігің- есің, босағаң- сесің, табалдырық- тәубең, маңдайша- мәртебең, шаңырақ- пірің, туыс- керегең, төр- дәрежең, ошағың- ырыс, түтінің- тыныс, белдеуің- қорған, түндігің- тегің, туырлық – елің, уығың- ерің, осының бәрін көтерер- қасиетті қара жерің» деп тұжырымдауында да үлкен мән жатыр.

Қазақ халқының сан ғасырлық ақыл- ойының , өмірлік тәжірибесінің шынайы еңбек пен табиғатты түсіне білуінің, сонымен қоса шын шеберлік және даналық суреткерлерінің құдіретті туындысы киіз үй десек болғандай.

-Көшпелілердің сан ғасырлық тәжірибесі, өмірлік қажеттілігі, ой-өрісі, талғам - танымы бір ғана киіз үйдің бойына шоғырланғандай. Олардың сұлулық туралы талғам- түсінігі, дүниені сұлулық заңдылықтарымен игеру мүмкіндігі негізінен, осы киіз үй арқылы көрініс тапты, – деп жазады атақты ғалым Ақселеу Сейдімбек.

Бағзы заманнан көшпелі тіршілікте өмір сүрген қазақ халқына киіз үй өте қолайлы баспана еді. Киіз үй бір жерден екіншісіне көшкенде тігу мен жығуға өте қолайлы болды. Қысқасы, ұлан-ғайыр даланың арғы-бергі қиырына қоныс аударып үйренген қазақ халқы үшін одан қолайлы баспана жоқ еді. Қазір ата-бабадан аманатқа айналған жәдігерді тек мақтаныш тұтамыз. Өйткені бүгінгі кезеңде біздің өткен тарихымызға көз жұма қарай бастағанымыз жасырын емес. Осы күндері мейрам кезінде ғана киіз үйлер көзге түскені болмаса, қалған уақытта мұражайдан суретін көретін мұрағатқа айналып бара жатыр емес пе?!

Кезінде алтын қолды шеберлер аз болған жоқ. Тіпті кешегі ұлттық ұстанымыз ұмытыла бастаған кеңестік кезеңде де Қазақстанда киіз үй жасайтын арнайы кәсіпорындар жұмыс істегені белгілі. Қазір ше? Олардың барлығы да көзден ғайып болды. Біз үшін ол тек мейрамда керек дүние секілді. Жаз айларында оның ішінде тынығудың өзі керемет емес пе? Жалпы, оны туризм саласында пайдалануға әбден болады.

1. Шетелден келген қонақтар біздің ұлттық байлығымызды бағалайды.
2. Біз осы дәстүрлі өнеріміз арқылы өзіміздің ұрпағымызды тәрбиелей аламыз.

3. Киіз үй біздің ұлтымыздың брендісі деп айтсақ болады. Өкінішке қарай, оған қазір ешкім көңіл бөліп отырған жоқ. Өткеніміздің тамырына балта шауып жатқан секілдіміз. Бір ғана киіз үйдің босағасынан шаңырағына дейінгі бөлшектердің жүзден астам атауы бар.

Қазіргі таңда соңғы 30-35 жылдар шамасында киіз үйді қолданыстан шығара бастадық. Кезінде барлық үйдің ішінде, яғни интерьерде төселіп тұтынатын киізді де үйіміздің бәріне шаң жинады деп қолданыстан шығарып, орнын синтетикалық кілемдерге ауыстырдық. Сонан экология, ауа жаман деп тізе сырқыраса, аллергиялық ауруларымыз шықса табиғаттан көретін болдық. Сөйтсек киіз барлық ауадағы қажетсіз шаң тозаңды жұтып астына тастап, біз жұтатын ауаны тазартатын қасиеті бар екен. Әжелерім, аналарымыз адамдар кейбір денесін жарақаттап қан тоқтамай жатқандада киізді отқа күйдіріп, соны жарақатқа басса қан бірден тоқтайтын.

Бүгінгі ұрпақ киіз үйді ұлттық мейрам кезінде ғана көреді. Сондықтан олар ішіндегі бұйымдары жайында мардымды ештеңе айта қоюы екіталай. Тағы да айта кетерлігі, киіз үй бөлшектерінің қандай ағаш түрлерінен жасалатыны жөнінде бүгінгі буын түгіл, орта жастағы адамдардың өздері де жөнді ештеңе біле бермейміз. Киіз үйдің сүйегі кереге, уық, шаңырақ пен есікті үйшілер арнайы жасайды. Олардың айтуынша, ағаш қаңқасы үйеңкі мен талдан дайындалады. Ал киіз үйдің ағаш есігі мен есіктің маңдайшасы, табалдырық және өзге бұйымдарына самырсын ағашынан жасалады. Киіз үй жасауда шеге қолданылмайды, оның құрамында сына да болмайды.

Қазір таңда киіз үйге қажетті шикізат көздері де азайып кетті. Бұрын Сырдың жағасында үйеңкі, самырсын және талдар көп еді. Бүгінгі кезеңде ол ағаштар мүлдем азайып кеткен. Біз, аға буын, осы дәстүрлі өнеріміздің қыр-сырын қазіргі жастарға үйретуіміз керек. Аталмыш ардақты дүниеміз арқылы ұлтымыздың дүниетанымы қалыптасты. Қазір ғаламдық деңгейде жаһандану жүріп жатқан уақытта біз ұлттық ұстанымызды сақтап қаламыз десек, осындай құндылықтарды өз деңгейінде бағалай білгеніміз абзал. Өркениетті өмірдің көшіне ілескен елдерге өзіміздің дәстүрлі қолөнер туындымыздың бірегейі – киіз үйді өзге жұртқа әспеттеп көрсеткенге не жетсін...

Сайын Назарбекұлының «Қазақтың киіз үйі» кітабында әр адам өскен ортасы мен алған тәрбиесіне байланысты, білімі мен көргеніне байланысты сан түрлі жауап қайтарар. Бірақ көпшілігінің: “Ұлттық болмысты ұстап қалу үшін ұлттың төл заттарын сақтап қалу керек!” – деп жауап береріне сенімдіміз. Қазақ халқына ұлттық өнер мен ұлттың төл заттарын сақтап қалу үшін не істейміз деген мәселеге оңай жауап беру қиын мәселе емес.

Қазақ халқының болмысы өзінің киіз үйі мен әдет-ғұрпында!

Қазақ халқының жаны-тәні күйі мен әнінде!

Қазақ халқының рухы қолөнері мен кәсібінде!

Қазақ халқы қазақ атын алып жүремін десе осы нәрселерді жоғалтпаса болғаны-деген.

Киелі киіз үйдің кереметі туралы бұдан артық мысалдың қажеті жоқ. Сан ғасырдың сынағынан сүрінбей өткен киіз үйдің соңғы кездері заманның дамуына, өндіріс-тұрмыстағы өзгерістерге ілесе, қолданыс аясы таралуымен қатар, сән-салтанаты жағынан да кетіңкіреп барады. Киіз үйдің толық зерттелмеуі, дұрыс насихатталмауы да оны елеусіз қалдырды.

Қазақстандық шеберлер де мұны ескеруіміз керек. Туризмді жетілдірумен қатар, көне мұраларды түгендей жүрген дұрыс.

Бүгінгі күні саны азайып бара жатқан алтын қолды шеберлерден көп құпияны үйреніп алуымыз керек.

Киіз үй- қазақ халқының өзімен бірге жасасып, тарих белестерінен бірге келе жатқан заттық, тұрмыстық мәдениеттің көрінісі. Қазақтың киіз үйі - қазақ баласы үшін адамгершілік ұясы, қасиет тұтар ордасы. Киіз үйдің ата- бабаларымыздың өмірінде алған орны туралы түрлі пікірлерді келтіре отырып, бүгінгі ұрпақтың бойына мәдени мұраларға деген көзқарасты қалыптастыру, тәуелсіз елімізге деген патриоттық сезімдерін дамыту болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Шаңырақ : Үй-тұрмыстық энциклопедиясы. Алматы : Қаз.Сов.энцикл.Бас ред., 1990 ISBN 5-89800-008-9
- [2] Т.Арынов “Қазақтың киіз үйлерінің түрлері туралы” (Жұлдыз,№ 11 1993 ж.)
- [3] <https://en.wikipedia.org/wiki/Yurt>
- [4] Қазақ халқының тұрмысы мен мәдениеті.—Алматы: «Алматыкітап» ЖШС, 2006. —384 бет, суретті.Кенжеахметұлы С. ISBN 9965-24-751-x
- [5] el.kz
- [6] Қазақтыңкиізүйі / СайынНазарбекұлы. - Астана :Елорда, 2005. - 93 б. : ISBN 9965-06-399-0
- [7] Қазақтың киіз үйі / Сайын Назарбекұлы. - Астана :Елорда, 2005. - 93 б. : ISBN 9965-06-399-0

А.АЛТАЙДЫҢ «СИРАТ» РОМАНЫНДАҒЫ ТӘУЕЛСІЗДІК ИДЕЯ

Зайкенова Р.З., филология ғылымдарының докторы, профессор м.а.,
ruda1957@mail.ru

Нұрланбекова Е.Қ., педагогика ғылымдарының кандидаты
nur.eriya@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0268-3768>

Нұрғазы Ұ. – 1 курс магистранты

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда, Қазақстан Республикасы
Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

Аңдатпа. Бұл мақалада белгілі жазушы Асқар Алтайдың «Сират» романындағы тәуелсіздік идея сөз болады. Роман оқиғасы өмірде болған нақтылы тарихи кейіпкерлер арқылы ашылады. Қазақтардың тартқан тауқыметі мен азапты тағдыры Совет өкіметі тұсында да, Гоминдан өкіметі тұсында да, Шығыс Түркістан өкіметі тұсында да, Қытай Халық Республикасы тұсында да оңай болған жоқ. Арғы бет, бергі беттегі азаттық үшін күрескен қазақ халқының тарихы Қауіпсіздік комитетінің архив деректері негізінде көркем шындыққа айналған. Сират деген сөз тозақ көпірі деген мағынада қолданылады. Кеңес өкіметінің құрылу тұсындағы Қазақстан мен Қытайдағы қазақ елінің ауыр тағдыры екі жақта да тозақ үстіндегі қыл көпірмен тең болған. Бұл сөз М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында да қолданылған. Жазушының бір шеберлігі – қазіргі оқырманға түсініксіз сөздердің мағынасын әр беттің соңында түсінік-сілтеме арқылы беріп отыруы дер едік. Жалпы А.Алтайдың бұл романында аласапыран, алмағайып кезеңдегі қазақ тағдырын шебер тілмен, кестелі көркемдікпен, өрелі оймен ашып шыға алғандығын астын сыза отырып, айтар едік.

Кілт сөздер: роман, тәуелсіздік, идея.

Аннотация. В статье рассматривается идея независимости в романе «Сират», написанный известным писателем Аскара Алтай. История романа раскрывается через реальных исторических персонажей. Трудности и страдания казахов при советской власти, так же как и при Гоминдане, господстве Восточного Туркестана, Китайской Народной Республики были непростыми. История казахского народа, боровшегося за полную и всестороннюю свободу, стала поэтической

реальностью на основе архивных данных Комитета безопасности. Слово «Сират» используется в значении «мост в аду». Бедственное положение казахского народа в Казахстане и Китае в период советской власти было подобно хрупкому мосту на поверхности ада с двух сторон. Это слово используется и в романе-эпопее М.Ауэзова «Путь Абая». Один из способов литературного мастерства – грамотно передать значение непонятных слов современному читателю в конце каждой страницы с комментариями. В целом можно подчеркнуть, что в своём романе А.Алтая удалось доступно, глубоко и проникновенно раскрыть судьбу казахского народа в тяжелые времена.

Ключевые слова: роман, независимость, идея.

Abstract. The article discusses the idea of independence in the novel “Sirat” by famous writer Askar Altay. The history of the novel is revealed through real historical characters. The difficulties and sufferings of the Kazakhs under Soviet rule, as well as under the Kuomintang, the statehood of East Turkestan, the People’s Republic of China were not easy. The history of the Kazakh people, struggle for complete and universal freedom has become a poetic reality based on the archival data of the Security Committee. The word “Sirat” is used to mean "bridge to hell." The poverty of the Kazakh people in Kazakhstan and China during the Soviet period was like a fragile bridge on the surface of hell on both sides. This word is also used in M.Auezov’s epic novel “The *path* of *Abay*”. One of the ways of literary skill is to competently convey the meaning of incomprehensible words to the modern reader at the end of each page with comments. In general, it can be emphasized that in his novel A.Altay managed to reveal easily, deeply and penetratingly the fate of the Kazakh people in difficult times.

Key words: novel, independence, idea.

Кіріспе. Жазушы Асқар Алтайдың «Сират» романы арнайы зерттеу еңбектің объектісі болмағандықтан, тақырыптың өзектілігі айқын. Зерттеуге негізгі арқау болып отырған жазушының «Сират» романындағы тәуелсіздік идея – мәдени-әлеуметтік маңызы жоғары ғылыми мәселе ретінде зерттеу нысанасына айналды. Асқар Алтайдың шығармашылық мұрасының қайнар көзі, мөлдір бастауы – туындының әлеуметтік-қоғамдық мәні, дүниетаным иірімдері мен шығармашылық шеберлігін тануда оның архив деректерін көркемдік толғанысқа айналдыруы жұмысымызға үлкен көмегін тигізді.

Сондай-ақ, ҚХР-да тұратын қазақтар тағдырына қалам тербеген Қазақстанның халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Қабдеш Жұмаділовтің, Қазақстанға еңбек сіңірген қайраткер, Халықаралық Алаш әдеби сыйлығының лауреаты Қажытай Ілиясұлының, көрнекті жазушы Жақсылық Сәмиттің т.б. ақын-жазушылардың шығармашылық шеберлігі жайындағы еңбектердің де қосар үлесі аз емес.

Осы тұрғыдан келгенде, Асқар Алтайдың «Сират» романын жазудағы ізденістері әдеби процеспен тығыз байланыста қарастырылады [1]. Ресей мен Қазақстандағы саяси-әлеуметтік өзгерістер, кеңестік төңкерістер, құлдыраулар мен жаңарулардың жазушы дүниетанымына өз әсерін тигізгені даусыз. Біздіңше, А.Алтайдың бұл бағыттағы ізденіс, көзқарастары өмірдің өзінен өрбіген, уақыт талап еткен ақиқат жайттар еді. Бұл бағыт зерттеу жүйесінен кең көлемде көрініс тапты. А.Алтайдың қаламынан туған мұралардың қай қайсысы да – оның кесек дарын иесі екендігінің, гуманист суреткерлігінің, жалтақсыз ұлтшылдығының жарқын айғағы. Оның шығармалары өзі ғұмыр кешкен заманның, өзі араласқан қоғамның мұқтажын өтеуге, оның ақ-қарасын парықтауға арналған. Сөйте тұра көркемдік тегеуріннің қуаттылығы, идеялық ұстанымдарының сонылығы, сөз қолданудағы шеберлігі А.Алтай шығармаларының өміршеңдігіне кепіл болмақ.

А.Алтайдың «Сират» романының көркемдік-эстетикалық деңгейін, танымдық-тағылымдық маңызын, шығармашылық шеберлігінің қыр-сырларын ашып, оның тақырыптық-идеялық ізденістері мен жанрлық сипатын, стильдік-тілдік даралығын айқындау жұмыстың негізгі мақсаты болып табылады.

Осы мақсатқа жету үшін мынадай міндеттерді алға қойдық:

- Жазушының «Сират» романының тақырыптық-идеялық бағыт-бағдары мен жанрлық, сюжеттік, композициялық құрылымын жаңа көзқарастар тұрғысынан қарастыру;
- Жазушының ізденіс арналарын айқындау;
- Қаламгердің өмір шындығын көркем шығармаға айналдырудағы, кейіпкер сомдаудағы өзіндік тәжірибесін саралау;
- Көркемдік бейнелеу тәсілдері мен стильдік құбылыстардың қыр-сырын ашу;
- Жазушы шығармаларындағы көркемдік ізденістер мен биік мұраттарға ден қоюы.

Зерттеу материалдары мен әдістемесі. Қазақстандағы ұлтшылдық идеяның қалыптасуына ұйытқы болып, ұлт-азаттық қозғалыстарға жол көрсеткен ұлт зиялыларының мақсаты ХХ ғасырдың бас кезінде Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Тынышбаев, С.Бабажанов, М.Шоқай, М.Дулатов, Т.Шонанұлы, Қ.Кемеңгерұлы, С.Асфендияров, Е.Бекмаханов т.б. еңбектерінде айқындалып, бұл мәселеге неғұрлым объективті түрде сипат берілді. Шығыс Түркістандағы қазақтардың қоғамдық тарихы туралы ХХ ғасырдың басына дейін жарияланған орысша материалдар жоқтың қасы. Дегенмен Н.М.Пржевальский, Г.Е.Грум-Гржимайло, Г.Н.Потанин, Певцев басқарған Ресейлік «ғылыми-зерттеу» экспедицияларының Қытайдың түкпір-түкпірін зерттеген материалдары, соның ішінде М.А.Терентьев, И.Ф.Бабков, Н.М.Пржевальский, Г.Н.Потанин сияқты ғалымдардың тақырыбымызға себі тиеді-ау деген кейбір еңбектерін шолып шықтық. Ал Кеңес Одағы тұсында да, 1990 жылдардан кейін де Мәскеуден жарық көрген орыс зерттеушілерінің Шыңжаң тарихына арналған еңбектерінде ілгерінді-кейінгі дипломатиялық байланысқа қатысты деректер де назарымыздан тыс қалған жоқ.

Шоқан Уәлиханов пен Құрбанғали Халидтің еңбектерін қазіргі сол өлкені зерттеуші тарихшылардың өзі өте жоғары бағалап, дерек көздерінің дәлдігін және де қытай деректерінде қатталмаған бірақ тарихта болған оқиғалардың жан-жақты сипатталғанын жазады [2,27 б.]. Ал көркем проза тұрғысынан алғанда, отарлау саясатының зардабы, мылтығын сүйрей келген отаршылардың өктемдігі, соған орай қазақ ауылының қорғансыз, панасыз халі 1920-шы жылдардың орта шенінде Ж. Аймауытовтың «Ақбілек» романынан айқын көрінді [3]. Қарастарып отырған жұмысымызға байланысты философиялық, педагогикалық, психологиялық ой-пікірлер, оқу бағдарламалары, оқу-әдістемелік құралдар пайдаланылды [4]. Тақырыпқа байланысты әдебиеттерге салыстырмалы-типологиялық талдау жасау, жинақтау, қорытындылау жұмыстары жүргізілді. [5, 55 бет].

Зерттеу нәтижесі және талдау. Романға түспес бұрын ең алдымен “Сират” деген сөздің мағынасын анықтап алу керек. Сират деген тозақ үстіндегі көпір деген мағына береді. Ақирет күнінде барлық адамға осы қыл көпірден өту бұйырылады. Жәннатқа баратындар көпірден зулап өтеді. Ал күнә арқалағандар көпірден өте алмай, қиналады [6].

Қоғам қайраткері Мұстафа Шоқай 1915 жылы түркі-мұсылман халықтарының азаттық қозғалысына іріткі салу мақсатында орталық билік орындары құрған «Сират-ул-мустақим» («Тура жол») партиясына алғаш қарсылық танытқандар қатарында болып, студент жастар тобымен бірлесе отырып, зиялы қауым өкілдеріне «Сират-ул-мустақим» партиясын қолдамау жөнінде үндеу тастады. Бұл үндеу сол кезде татар тілінде жарық көріп тұрған «Сөз» газетінде жарияланған [7,16 б.]. Бұдан кейін М.Әуезовтің «Абай жолы» романының 3-томында «Бірде-бір артына ергенді ұстатпады. Өзі де қылыштың жүзіндей қатердің үстінде жүрді. Ол үшін сират көпірі болмады ма?» деген сөйлем кездеседі. [8,225 б.]. Осы сияқты бір-екі жерде болмаса, сират сөзі – бұрын-соңды көркем шығармаға арқау болмаған тың тақырып. А.Алтай романында 1920 жылдардан бастап, Қытай мен Қазақстанға ауытқыған қазақ елінің ауыр тағдыры сират көпірі сияқты болғандығын нақтылы деректер арқылы ашып шығады. Бұл жерде сират деген сөз – қыл көпірдің

үстінде тұрған қазақ тағдыры деген мағынаға айналып, символдық образ сипатын береді. Романда автор ұлт санасында мәңгіге бергі бет – Қазақстан, арғы бет – Шығыс Түркістан болып таңбаланып қалған кең байтақ қазақ ұлысының қиямет-қайымға толы тағдырын тербейді.

Жазушының «Сират» романын қолға алғанда бірден көзге түсетін ең бірінші ерекшелік – шығарманың құрылымдық (структуралық) сипаты. Кіріспенің өзі бұрын-соңды кездеспеген «Қазықбау» деген атаумен алынған, яғни бұл романның іргетасы іспетті сөз. «Арда» (Қайың сауған, Ел ауған)деп аталған бірінші бөлім «Бас желі», «Белдеу желі», «Ірге желі» деген үш тараудан тұрады. «Бас желі» деген бірінші тарау «Бүлінген ел, бүгілген бел» деп аталып, мұның өзі үш арқау деп аталған үш тараудан тұрады: 1 – арқау. Марқа мырза, 2 – арқау. Қатынсу суреті, 3 – арқау. Балуан мен барымташы. «Белдеу желі» деген екінші тарау «Бусанған ер, буылған бел» деп аталып, 1 – арқау. Берилий бүлігі, 2 – арқау. Тарпаң, 3 – арқау. Зәр ішу деп аталады. «Ірге желі» деп аталған үшінші тарау «Бөріккен ел, шайқалған көл» деп аталып, «Алалық», «Сатқындық» (Тараншы Жолбарыс)» деген екі тараудан тұрады.

«Аза» (Тұман кешкен, Ер көшкен) деп аталған екінші бөлім де үш тараудан тұрады. «Бауыр желі»деп аталған төртінші бөлімге «Булыққан ер, бұрқаған жел» деген атау беріліп, 1 – арқау. Таслақат (АҚШ консулы), 2 – арқау. Хантәңірінің ұлы, 3 – арқау. Бомбейдегі бұлыңғыр; «Бауыздар желі» деп аталған бесінші бөлімге «Бұйдааланған ер, бұйраланған шел» деген атау беріліп, 1 – арқау. Үстүрт қашқыны, 2 – арқау. Қыран тұтқыны, 3 – арқау. Бұғалық деп аталады. «Жетім желі» деп аталған соңғы алтыншы бөлім «Буырқанған ер, буылған сел» деп аталып, «Құрбандық» деген бір тараудан тұрады.

Міне «Арғы бет, бергі бет» тарихын қозғайтын шығармалар болғанмен, [9,303 б.] А.Алтай романының құрылымына қарап-ақ тың тақырып екендігі бірден көзге түседі.

«Арда» деген бірінші бөлім ел ішінде «Марқакөл мырзасы» – Марқа мырза атанған Алпысхан тағдырынан басталады. Мыңдап мал айдаған Марқа мырза тағдыры ауыр да, аянышты. Шығыс Қазақстан облысына қарасты «найманның қалың қожамбет табы құртын қатырып, малтасын езіп» жаз – жайлауға, қыс – қыстауға шығып, жайбарақат отырған елдің 1917 жылы патша өкіметі құлап, кеңес өкіметі орнағаннан кейін берекесі қашады. Ақ пен қызыл болып, шайқасқан екі топ, тыныш жатқан елдің астын үстіне шығарды. 1928 жылы Алпысханның әкесі Жылқышының 3000 жылқысы кәмпескеге ұшырап, өзі күйікке шыдамай қайтыс болады. Алпысханды Кеңес өкіметі жер аудармақ болғанда, ол әйелі Рахиманы алып, қос атпен арғы бетке өтіп кетеді. Бірақ онда да «Советте қызыл орыс болса, Қытайда ақ қытай билікке таласқан» бүліншілік кеулеген тұсқа тап келеді. «Ақ қытай өкіметі деген – Гоминдан өкіметі. Гоминдан партиясы Шығыс Түркістанда 1928 жылы 1-шілдеде құрылып, 7-жұлдызында көтеріліс ашқан... Баяғы сорлаған қазақ. Ақ қытайдың қатыгездігі 1931 жылы жазда Хами жақта дүңген, қазақ, ұйғыр – жалпы мұсылман мен кәпірдің ғазауат соғысын бұрқ еткізді. Шығыс Түркістанның жерлік халқы – мұсылмандардың ақ қытай тонаушыларына қарсы әділетті көтерілісі аяусыз жаншылды. Бірақ ереуілге бет бұрған, азаттыққа ұмтылған жұрт отыз үшінші жылы көктемде қайта көтерілді. Аласапыранды оңымен пайдаланған гоминданшылар залым Шыңсысайды (Шэн Шисай – 1933 жылдан 1944 жылға дейін Шығыс Түркістанды билеген дубан (генерал-губернатор) өкімет басына қоя қойды. Ол бірден-ақ қорланған халықтың қамын жеген боп, «Алты ұлы ұранды» жариялаған. «Ей, алты жол, орындайық қолма-қол» деп қазақтар тағы да әнге қосты. Өйткені Шыңсысай үкіметі отыз төртте-ақ Мәжүни (Ма Жуни – дүңген ұлтынан шыққан генерал, 1930–1932 жылдары Дүңген көтерілісін басқарған. 1934 жылы қытайлар өлтірген) бастаған көтерілісшілердің түбіне жеткен [1,14 б.].

Мұның бәрі Алпысханның монологу арқылы беріліп, романның негізгі сюжеті 1931 жылы Алпысханның бергі бетке жасырын өтуінен басталады. Бірақ елді ашаршылық

жайлаған әрі байдың тұқымдарын қудалау тиылмағандығын бұрынғы сүйген қызы күйеуі қайтыс болып, жесір отырған Бәтиден жақсы ұғынғандықтан, Алпысхан Алтайдың арғы бетіне қайта өтуге бел байлайды. Жолда Кеңес өкіметінің сойыл соғарлары жолығып, «байдың күшігі» деп ұстамақ болғанда, Салмойын аттың мықтылығынан қашып құтылады. Елге жеткенмен, қатты жараланған Алпысхан көп ұзамай қайтыс болады. «Артында жиырма тоғыз жасар жесір Рахима мен тоғыз жасар Омар қалды аңырап...Қамшыгер Марқа мырза қамшы ұшынан қағынған дерттен дүниеден ерте кетті»деп 1 тарау аяқталады [1,21 б.].

Екінші тарауда Қатынсу өзенінің бойында орналасқан ашаршылықтан қырыла бастаған халықтың тағдыры сөз болады. Бір әулеттен тірі қалған Биқасым бәйбіше кезбеге айналып, бүкіл оқиға кемпірдің ойымен беріледі. Қытайға қарай көшкен елді қызыл шекарашылар жаппай қырып тастайды. Бір айға дейін қырғын болған жерге шекарашылар ешкімді жолатпағандықтан, мәйіттерді көмуге әрең қол жеткізген елдің арасында «Екі ақ бала қасиеті» туралы аңыз Тарбағатай өңіріне жайылады. Ит-құс пен қарға-құзғынға жем болған шейіттер сүйегін жинаған халықты Шаймерден мен Құрбанқажы мәйіттеріне аң-құстың тимегені, денелерінің аппақ қардай болып жатқаны жұртты таң қалдырады. Екеуінің зиратын бөлек көтереді. Кейін ол жер «Ақбейіт» атанып, қасиетті мекенге айналады. Қашқын ауылдың қалған туыстарын жер аударып, одан аман қалғаны аштыққа ұшырайды. Құрбан қажы – Тарбағатай өлкесіне танымал болыс болған ірі тұлға. Бұл кісі туралы М.Ж.Көпеев, С.Торайғыров, Қ.Жұмаділов шығармаларында жақсы мағлұматтар бар[10,62 б.].

Келесі тарауларда әкесінен тоғыз жасында жетім қалған Марқа мырзаның баласы Омар Алпысханұлы төбе көрсете бастайды. Романда Шығыс Түркістан ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірегейі, 1939 жылдан азаттық туын жықпаған халық батыры. 1951 жылы көктемде ұсталып, Үрімжіде қызыл қытайланған өкімет атып өлтірген – Оспан Исламұлы, Шығыс Түркістан ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірі, генерал-майор, 1949 жылы Бежінге ұшып бара жатқанда самолет апатынан басқа да Шығыс Түркістан Республикасы көсемдерімен бірге қаза болған – Дәлелқан Сүгірбайұлы басқа да тарихи тұлғалар бейнесі нақтылы деректер негізінде ашылады. Сондай-ақ 1957-1958 жылдары Құлжа қаласына жер аударылып, «Мәдени революция» кезінде ұсталып, Тарым құмына айдалып кеткен, Оспан батырдың тұңғышы, аса мерген, жүрек жұтқан ер Шердиман туралы да арнайы сөз болады. Осы тұлғалармен Омар Алпысханұлы қоян-қолтық араласады.

Романдағы бір ерекшелік тарихи тұлғалар туралы жазушы Одақтық Қпуіпсіздік комитетінің архив деректері негізінде мынадай түсінік-сілтеме беріп отырады:

Оспан батыр – Совет пен Қытай өкіметі «банды» атаған, Алтайдан 1940 жылы мұсылманның ақ туын көтеріп ақ қытайға, кейін 1947 жылдан бастап қызыл қытайға қарсы күрескен шығыс түркістандық халық батыры. 1951 жылы ақпанда қапияда қолға түсіп, 1951 жылы наурызда Үрімжіде атылды. Руы – абақ-керей ішінде молқы.

Қасен – Қалибек әкімнің ұлы Хасен Оралтай. 1933 жылы Шығыс Түркістанның Тарбағатай өңірінде туған. Руы – абақ-керей ішінде жәнтекей;

Хамза Шөмішбайұлы – Бала Қамза деген атпен әйгілі Қалибек әкімнің сенімді серігі, аса мерген адам болған. Түркияға өткен. Ол жақта «Хамза Ұшар» деген есіммен белгілі. Руы – абақ-керей ішінде жәнтекей.

Дәлелқан Сүгірбайұлы – Алтайдан шыққан тәуелсіз Шығыс Түркістан Республикасы басшыларының бірі, руы – шеруші, әскери шені – генерал-майор.

Дәлелхан Жанымханұлы – Жанымхан-тәйжінің ұлы, Түркияға өткен. Ол жақта «Дәлелхан Жаналтай» деген есіммен белгілі. Мәжит те – Жанымхан-тәйжінің ұлы. Бәрі де Түркияға өткен. Руы – абақ-керей ішінде жәнтекей-шақабай.

Сұлтан Шәріп – 1930-жылдары Құсайын-тәйжілермен Алтайдан Шинхай, Гансу өңіріне ауған ел басшыларының бірі, Зуха батырдың ұлы, бұдан басқа Шерияздан, Шахмардан деген ұлдары болған. Руы – абақ-керей ішінде ителі.

Кәрім Әкірами – 1917 жылы Семей облысы Тарбағатай өңірінде туып, 30-жылдары арғы бетке ауып, Майлы-Жайырда тұрған. Гоминданның Ланьчжоу барлау мектебінде оқыған. 1947 жылы жазда қызыл қытайдың (ҚХР) халық-азаттық армиясы ішкі жағында гоминданға (ақ қытай) қарсы жаппай шабуылға шығып, Янцзы өзеніне тықсырып келгенде, Үрімжідегі ШТР (Шығыс Түркістан республикасы) коолициялық үкіметі басшылары Сәліс бектер Кәрім Әкірамиға қазақтардан құралған «Қазақ атты әскері» полкын құрғызады. 1948 жылы жазда генерал Дәлелхан Сүгірбайұлының құпия тапсырмасымен Үрімжідегі ШТР үкіметі басшыларымен Алтайдағы Сақшы қызметкерлері байланыс жасасып отырған. Омар Алпысханұлы арнайы Сәліс бек Әміреұлына жіберілген. Үрімжіде «Алтай аймақтық полиция басқармасы» деген атпен болашақ ШТР-ның Алтай аймағы бойынша тәртіп органы Құтыби қаласында құрылған. Оған Кәрім Әкірамиды бастығы етіп бекіткен... Бірақ Құлжадағы Совет қолдаған «қуыршақ» ШТР үкіметі жол бергізіп үлгертпеді. Генерал Дәлелхан Құлжаға шақыртылып, 1949-жылы опат болды. Ал дәлелханшы Қами Асылханұлы, Құмар Алпысбайұлы бастаған, Сақшы қызметкерлері Совет пен Құлжалық ШТ үкіметі, кейін Үрімжі мен Бейжін тарапынан бақылауға алынып, Алтай аймағы «аса қауіпті аймақ» ретінде «құпия» құжатпен жарияланып, әскери күзетті бақылау қойылды. Алтайдағы қазақ азаматтары мен Үрімжідегі алтайлық, тарбағатайлық басшылықтағы азаматтардың арманы жүзеге аспай қалды.

Шәріпхан – Орта жүзден шыққан Әбілпейіз сұлтанның ұлы Көгедай төренің шөбересі. 1931–1933 жылдары Алтайдағы гоминданға қарсы көтерілісті ұйымдастырады. Ол – 1933 жылы 31-ақ жасында Алтай аймағының тұңғыш губернаторы (дутун) болды. 1939 жылы Шыңсысайдың гоминдандық үкіметі тұтқындап, 1942 жылы Үрімжіде азаптап өлтірген.

Қалибек әкім – Қалибек (Әлібек те дейді) Райымбекұлы, Шығыс Түркістан қазақтарынан шыққан қоғам қайраткері. Сауан ауданының әкімі болған. 1951 жылы Тибет арқылы Кәшмірге өткен. Түркияда қайтыс болған. Бала Қамза – Хамза Шөмішбайұлы, Қалибек әкімнің серіктесі, Түркияға бірге өткен. [1,95 б.]. Сондай-ақ арғы бетте ғана қолданылатын бұл жақта түсініксіз жекелеген сөздерге де сілтеме-түсінік берілген.

Бөке батыр – ХІХ ғасырдың соңына қарай Алтайда қытайға қарсы көтеріліс ашып, ақыр соңы Тибетке дейін елмен ауып, ХХ ғасырдың басында Тибетте «ыс» тиген тау ауруынан өлген. Руы – молқы. Қытайлар көшбасшысыз қалған елді Тибетте қоршап алып қырып-жойып, қалған-құтқанын кері қайтарады. Бөкенің басын көрден кесіп алып, елдің үрейін алу үшін Үрімжінің орталығына іліп қойған.

Елісхан – 1933 жылы Алтайдан ауған елді 1941 жылы Үндістанға алғаш рет алып өткен көшбасшы батыр. 1943 жылы 35 жасында Кәшмірде обадан қайтыс болған.

«Белдеу желі» (Бусанған ел, буылған бел) атты екінші бөлім Берилий бүлігінен басталады. Мұны түсіну үшін романнан мысал келтірейік: «Көктоғайға көз тіккен Совет жағы ұрланып алтын қазып қана қоймай, ең бастысы – атом қаруы үшін берилий кенін Сауырдағы Майқапшағай заставы арқылы Өскеменге тасуда еді. Былтырғы Оспан батырдың дүрбелені кезінде бұл кен орнының тас-талқаны шыққан болатын. Ол бір азаттық соғысы азамат соғысына айналып кете жаздаған кез еді... Өткен жылдың қыркүйек-қазанындағы жеңілістен кейін Оспан батыр Жемсары жеріне табан тіреп, жатып алды да, жігіттерін алыстан орағыта жіберіп, үш аймақшылардың тамырын басты. Нұрдан зәңгіні тұңғыш перзенті Шердиманмен қосып, Көктоғай жағындағы жағдайды біліп келуге жұмсаған» [1,63 б.].

Оспан батыр дүрбелеңі – 1947 жылы 28-тамызда Шіңгіл өзеніне оң жағынан құяр сағасы Шаған өзенінің Шаңқан жазығында Көксеген үкірдайдың асы берілісімен, Торғын көлі маңында 1-қыркүйекке дейін созылған соғыс. Азамат соғысы десе де болады. Оспан батыр сарбаздары мен генерал Дәлелқанға бағынышты Райымбай полкы, 3-ші Алтай атты әскер полкы арасындағы қантөгіс. Оспаншылар жағына өтіп кеткен кержақ-орыстар мен дүңген сарбаздары да бар.

Берилий бүлігіне Шердиман, Омар, Арқабай, Әбілқасым сияқты жас жігіттер ұйымдастырушы болады. Орыс пен Қытай «құйыршық», «банды» деп атап, қысым көрсете бастаған Оспан батыр бұларға жасырын түрде жалпы басшылық жасайды. Бұлар Көктоғайдағы бірнеше адамды атып, ұлты татар бір жансызды ұстап әкетеді. Жалпы «құйыршық, банды» деп көтеріліске шыққан қазақтарды атаған.

Осы кезде Оспан батыр жасағы Омар Алпысханұлы арқылы «Ішкі жақтан жасақталған қызыл Қытай өкіметінің мол әскері Шығыс Түркістан мен Тибетті біржолата тұншықтырмаққа аттаныпты деген мәлімет» алады. Ол Оспан батырдың өр Алтайға қарай өтуін қадағалап тапсырады.

Романдағы тағы бір ерекшелік Шығыс Түркістандағы АҚШ-тың Бас консулы Дуглас Маккернан туралы мол мәлімет берілуі. Маккернан туралы Халық жазушысы «Қабдеш Жұмаділовтің «Соңғы көш» романында азды-көпті мағлұмат бар. [11,63 б.].

«Сират» романында жазушы Маккернанның Шығыс Түркістан өкіметіне қолдау білдіргені үшін қудалауға ұшырағанын, оны қазақтар Үрімжіден жасырын алып шығып, Алтайдағы Оспан батыр аулына жеткізгенін тәптіштеп жазады. Тіпті «Таслақат» тарау АҚШ консулына арналған. Мұнда Оспан батырдың тапсырмасы бойынша Құсайын-тәйжі жасақтап берген адамдар арқылы Маккернан мен ұлты – неміс, АҚШ консулдығының референт-тілмашы Фрида Майер екеуін Ауғанстанға жеткізу сапары сөз болады. Қазақтар Фриданы «Фарида» деп атаған. Бұл сапар құрамында жоғарыда сөз болған Омар Алпысханұлы да болады. Бұлар жолай өздерінің соңына түскен қытай әскерлерімен қаша соғысып, із жасырып отырады. Сонда да Құсайын-тәйжі жасақтап берген 18 адамнан тек Омар бастатқан 3-4 адам ғана тірі қалады.

«Қаншама аманат арқалаған АҚШ консулы ажал торыған Тибетте мезгілсіз мерт болды. Тәнін темір табыт емес, ежелгі көшпенділерше таслақат жапты» деп тарау аяқталады. Яғни жартастың адам сиып кетерліктей табиғи қуысына АҚШ консулын шалқасынан жатқызып, қуыстың аузын «екі адам зорға көтеретін жалпақ тастармен тірей жауып» тастайды.

Қорытынды. Романда Қазіргі Шыңжаңдағы қазақтар қоныс еткен Алтай, Тарбағатай, Іле атты үш аймағындағы басты оқиғалар өмірде болған нақтылы тарихи тұлғалар бейнесін сомдау арқылы сөз болады. Шығыс Түркістан Республикасы (ШТР) – Шыңжаң өлкесінде 1944 жылдың 12 қарашасынан 1946 жылдың 6 маусымына дейін өмір сүрген мемлекеттік құрылым. Бұл өкімет Қытайдағы «Үш аймақ төңкерісіне» байланысты яғни Шыңжаңды гоминданшылардан (ақ қытайлар) тазарту үшін Кеңес Одағының қолдауымен құрылған. Бірақ 1949 жылы Коммунистік ҚХР-сы жарияланғанға дейін ықпалы болған. Бұдан кейін ШТР басшылары түгелдей қудалауға ұшыраған. Сол кезде бірнеше өкіметтің билігінде болған қазақ тағдырын жазушы тозақ үстіндегі «Сират» көпіріне теңейді.

Роман басында сөз болатын Алпысханның 10 жасар баласы Омарды шекара бойында жүк тасып жүрген жерінен барлаушылар ұрлап әкетіп, Мәскеу маңындағы Әскери диверсиялық барлау мектебінің Шығыс бөлімі курсанты болады. Қытай, мұңғыл, тибет, ұйғыр тілдерін еркін меңгеріп, Совет барлау мектебінің қыр-сырына қанығып, Шығыс Түркістанға тура он жеті жасында – 1943 жылы оралады. 1954-1956 жылдары Пекиндегі Қоғамдық қауіпсіздік институтының Заң факультетін бітіреді. Лақап аты – «Бозок. Оқу бітірген соң Алтай аймағында сақшы болады. 1955-1965 жылдары Совет

паспортын жасап беріп, талай адамның Қазақстанға бөгетсіз өтуіне себеп болады. 35 жасында Қазақстанға өтіп, ШҚО-ның Зайсан, Күршім аудандарын мекен етеді. Бірақ үнемі тергеуде, аңдуда болады. 54 жасында Алматыға көшуге рұхсат сұрағаны үшін Совет жансыздары у беріп өлтіреді.

Әдебиеттер:

- [1] Алтай А. Сират. Роман. – Астана: Арда, 2018. – 320 б.
- [2] Тағдыр тағлымы // Шынжияң қоғамдық білім мінбесі. – Үрімжі, ҚХР. 2009. – № 3. – Б.23-27.
- [3] Аймауытов Ж. Шығармалары. Алты томдық. – Алматы: Ел- шежіре, 2013.
- [4] Мақпырұлы С. Адамтану өнері. – Алматы: Арыс, 2009. – 214 б.
- [5] Жарылғапов Ж.Ж. Қазақ прозасындағы әдеби ағымдар және көркемдік әдіс. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Астана, 2009. – 55 б.
- [6] Махмұд қажы Нұрұлы. Муфтуат. КЗ. Бас муфти блогы.
- [7] Қамзабекұлы Д. Мұстафа Шоқайдың мұрасы және Түркістанның бұралаң тарихы // Қазақ, 2010. – 9-16 (№15/16).
- [8] Әуезов М. Абай жолы. Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 2009. – 384 б.
- [9] Илиясұлы Қ. Арғы бет... бергі бет... Романнан үзінді. Шығармалары. – Алматы: «Әдебиет» баспа үйі, 2020. – Б.303-340.
- [10] Зайкенова Р. Қазақ әдебиетінің тарихы: Ұлт тағдыры және көркем шындық. (Қ.Жұмаділов романдары негізінде). – Алматы: Қазмемкызпу баспасы, 2011. – 320-б.
- [11] Жұмаділов Қ. Соңғы көш. Роман-дилогия. Он екі томдық шығармалар жинағы. Төртінші том. Бірінші кітап. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 504 б.
- [12] Вишнякова С.М. Профессиональное образование: Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. М., НМЦ СПО, 1999. - 538 с.
- [13] Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация. М., Когито-Центр, 2002. -396 с.

References:

- [1] Altay A. Sirat. Roman. - Astana: Arda, 2018. - 320 s.
- [2] Uroksud'by // PlatformaobshchestvennogoobrazovaniyaSin'tszyana. - Urumchi, Kitay. 2009. - № 3. - S.23-27.
- [3] Aymautov ZH. Rabotayet. Shest' tomov. - Almaty: El'-Shezhire, 2013.
- [4] Makpyruly S. Iskusstvoantropologii. - Almaty: Arys', 2009. - 214 s.
- [5] Zharylgapov ZH.ZH. Literaturnyyenapravleniyaikhudozhestvennyyemetody v kazakhskoyproze. Avtoreferatdissertatsiinasoiskaniyeuchenostyependidoktorafilologicheskikh nauk. - Astana, 2009. - 55 s.
- [6] MakhmudKhadzhiNurovich. Muftiy. KZ. Bas-muftiy Blok.
- [7] Kamzabekovich D. NaslediyeMustafyChokayaiburnayaistoriyaTurkestana // Kazakh, 2010. - 9-16 (№15 / 16).
- [8] Auezov M. Put' Abaya. Roman-epos. - Almaty: Pisatel', 2009. - 384 s.
- [9] Il'yasovich K. Zadnyayastranitsa ... pervayastranitsa ... Otryvokizromana. Rabotayet. - Almaty: Izdatel'stvo «Literatura», 2020. - S.303-340.
- [10] Zaikenova R. Istoriyakazakhskoyliteratury: sud'bynatsiikhudozhestvennayareal'nost'. (Po romanam K. Zhumadilova). - Almaty: Izdatel'skiydom «Kazmemkyzpu», 2011. - 320 s.
- [11] Zhumadilov K. Poslednyayaulitsa. Roman-dilogiya. Dvenadtsatitomnyysborniksochineniy. Tom chetvertyu. Pervayakniga. - Almaty: Kazygurt, 2005. - 504 s.
- [12] Vishnyakova S.M. Professional'noyebrazovaniye: Slovar'. Klyuchevyyeponyatiya, terminy, aktual'nayaleksika. M., NMTS SPO, 1999. - 538 s.
- [13] ReyvenDzh. Kompetentnost' v sovremennomobshchestve: vyyavleniye, razvitiyeyerealizatsiya. M., Kogito-Tsentr, 2002. -396 s.

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК-ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАУЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ

Имангалиева Ш.Д., Ахметова А.С.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш мектеп оқушыларының сөздік-логикалық ойлауын психодиагностикалауда Э.Ф. Замбацявичене әдістемесінің Л.И. Переслени модификациялаған нұсқасы, «Сөздік субтестілерінің» тәжірибеде қазақша қолданылуы қарастырылған. Әдістемелердің мектепке дейінгі жастағы және бастауыш мектеп жасындағы, бейін алды мектеп жасындағы балалардың сөздік-логикалық ойлауының динамикасын анализдеуге арналған орыс тіліндегі нұсқасы қазақ тіліне аударылып, оларды бастауыш мектеп оқушыларының сөздік-логикалық ойлауын зерттеуге пайдаланылды. «Сөздік субтестілер» әдістемесін пайдаланып, бастауыш мектеп оқушыларымен психологиялық-педагогикалық эксперимент жүргізіліп, экспериментке қазақ және орыс тілін жақсы меңгерген респонденттер іріктелініп алынды. Эксперимент екі кезеңде жүргізіліп, I-кезеңде 9-10 жастағы балалардың сөздік-логикалық ойлауының және үрейлену деңгейінің дамуы қазақ тіліндегі әдістемені пайдаланып жүргізілсе, ал II-кезеңде осы жастағы балалармен әдістемелер орыс тілінде жүргізіліп, нәтижелеріне салыстырмалы талдау жасалынды. Экспериментте әдістемелердің орысша-қазақша нұсқасын қолданудағы нәтижелерінің өзара байланысы математикалық-статистикалық әдістермен талданып, айқындалды.

Түйін сөздер: бастауыш мектеп жасы, сөздік-логикалық ойлау, ойлауды зерттеу, психодиагностика.

Аннотация. В данной статье рассмотрены проблемы применения казахской версии методики Э.Ф.Замбацявичене, модифицированной Л.И. Переслени, «Словесные субтесты». Для анализа динамики словесно-логического мышления детей дошкольного и младшего школьного возраста, предпрофильный школьный вариант методики был переведен на казахский язык, и применен для изучения словесно-логического мышления учащихся начальной школы. Психолого-педагогический эксперимент был проведен с учащимися начальных классов с использованием вариантов методики «Словесные субтесты и для эксперимента отобраны респонденты, хорошо владеющие казахским и русским языками. Эксперимент проводился в два этапа, на первом этапе изучение развития словесно-логического мышления и тревожности у детей 9-10 лет проводилось по методике на казахском языке, а на втором этапе методики проводились на русском языке с детьми этого возраста. Результаты применения русско-казахской версии методик были анализированы с помощью математико-статистических методов исследования.

Ключевые слова: младший школьный возраст, словарно-логическое мышление, изучение мышления, психодиагностика.

Abstract. This article deals with the problems of using the Kazakh version of the method of E.F. Zambatsevichene, modified by L.I. Peresleni, "Verbal subtests". To analyze the dynamics of vocabulary and logical thinking of children of preschool and primary school age, the pre-profile school version of the methodology was translated into Kazakh and applied to the study of vocabulary and logical thinking of primary school children. A psychological and pedagogical experiment was carried out with primary school students using variants of the Verbal Subtests methodology and respondents who were fluent in Kazakh Russian languages. The experiment was carried out in two stages, at the first stage, the study of the development of verbal-logical thinking and anxiety in children of 9-10 years old was carried out according to the methodology in the Kazakh language, and at the second stage the methods were carried out in Russian with children of this age. The experiment carried out methods in both versions, and the results of the Russian-Kazakh version of the method were analyzed using mathematical and statistical research methods.

Keywords: primary school age vocabulary and logical thinking, study of thinking, psychodiagnostics.

Кіріспе. Қоғамдағы әлеуметтік-мәдени жағдай әр білім алушының қазіргі таңдағы қоғамның сұранысына және өзінің қажеттілігіне, қызығушылығына, мүмкіншілігіне сәйкес білім мен тәрбие алуын қажет етеді. Қазақстан Республикасының "Білім туралы" заңы білім беру жүйесінің басты міндеті ұлттық құндылықтармен, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде тұлғаның кәсіби қалыптасуы мен дамуына бағытталған білім беру үшін қажетті алғы шарттарды жасау[1]. Республикадағы жалпы әлеуметтік жағдай, оның ішіндегі тәрбие мәселесі бойынша рухани-адамгершілік құндылықтарды, ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетін, ұлттық дәстүр, құндылықтар, мәдени мұраны дамытудың жалпы мемлекеттік деңгейі негізінде жалпы ұлттық шаралар мен әрекет түрлерін жүзеге асыру қажет. Бүгінгі күн талаптарына сәйкес білім беру ұйымдары жаңартылған білім мазмұнын жүзеге асыру бағытында жүйелі түрде жұмыстар атқарылып жатыр. Осыған орай, білім алушы-лардың оқу-тәрбие үдерісіндегі құндылық бағдарларының мәні өзгеруде[2]. Білім алушылардың қоғамдық тарихи тәжірибенің таңдаулысын меңгеріп, ғылыми дүниетаным, ұлттық мұрат, азаматтық позициясы қалыптасуы үшін олардың интеллектуалдық және тұлғалық дамуына, психологиялық диагностикалау мен нәтижесіне сәйкес тұлғалық ықпал ету әдістерін пайдалану, сонымен қатар шет елдік психодиагностикалық әдістемелерді қазақ тілді аудиторияда адаптациялау мәселесіне де зор мән береміз.

Зерттеудің әдіснамасы. Д.Б. Эльконин, Л.В. Занков, В.В. Давыдов, Ж.Пиажениң ғылыми-психологиялық зерттеулерінде бастауыш мектепте баланың сапалы оқуының танымдық психикалық процестердің даму деңгейіне байланысты болуы қарастырылған (есте сақтау, зейін, ойлау, қабылдау). Бұл жаста ойлау жетекші қызмет атқарады, көрнекі-образдықтан сөздік-логикалық ойлауға ауыса бастайды, соның негізінде ойлаудың теориялық типі қалыптасады. Сол себепті де ойлау процесін зерттеуге арналған әдістемелерге талдау жасаймыз. Р.Амтхауэр өзінің тестісін (Amthauer Intelligenz-Struktur-Test?I-S-T) 1953 жылы ұсынды (1973 жылы қайта редакциялады). Тесті кәсіби бағдар беруге арналып, оны 12-13 пен 61 жастағы респонденттермен қолдануға болатын еді. Осы себепті бұл әдістеме жаңадан қалыптасып келе жатқан психологиялық қызмет психологтарының назарынан тыс қалды. Тест 9 субтестіден, I, II және III субтестілер 20 және IV субтесті 16 тапсырмадан тұрады, есептер, сандық қатар, фигураларды таңдау, кубиктермен тапсырмалар орындау болып табылады. Р.Амтхауэр интеллектіні тұлғаның бүтіндей құрылымындағы арнаулы шағын құрылым ретінде айқындайды. Бұл құрылым әр түрлі іс-әрекет түрінде көрінетін психикалық қабілеттердің құрылымдық бүтіндігі болып табылады деп түсіндіреді [1, с. 16]. Э.Ф. Замбацявичененің стандартталған әдістемесі Р.Амтхауэр тестісінен жас ерекшелік диапазонымен және ана тілі литва тілі болып табылатын балалармен жүргізілді (I мен V сыныптар аралығы). Зерттеуге қалыпты (жалпы білім беретін мектептің I-III сыныптары) және аномальді (қосымша мектеп, көру және есту қабілеті бұзылған балаларға арналған мектеп I-V сыныптар) балалар қатысты. Ол Р.Амтхауэр тестісінің алғашқы төрт вербалдық субтестісінің 10 тапсырмаға дейін қысқартылған нұсқасын пайдаланады. Э.Ф. Замбацявичене нұсқасы жарияланғаннан кейін осы әдістемемен жұмыс істеуге Л.И. Переслени, Е.М. Мастюкова, Л.Ф. Чупров кірісіп, В.Л. Подобед алғашқы математикалық статистикалық өңдеуді жүргізіп, әдістемені өтуде ынталандырушы көмекті қосуды ұсынды [3]. «Сөздік субтестілер» әдістемесінде бала бес түрлі баламалы жауаптың біреуін таңдауы керек, өз таңдауына түсініктеме беруі қажет. Таңдауы дұрыс болғанымен түсіндіруі қате немесе жеткіліксіз болуы мүмкін.

М.С. Певзнердің классикалық мысалы бар мынадай: «Бала: “Дәрігер, мен сізге метеор тәрізді ұшып келдім”. Дәрігер: «Метеор дегеніміз не?”. Бала: “Бұл ұшатын нәрсе?”. «Стандартталған тестілер» осы мәселені есепке алмайды. Э.Ф. Замбацявичене нұсқасы өңделіп, Л.И. Переслени, Е.М. Мастюкова, Л.Ф. Чупровтің «Сөздік субтестілері» қолданыла бастады (1989)[4]. М.К. Акимова басшылығымен әзірленген тесті 12 жастан

бастап қолданылады және Р.Амтхауэр тестісіне қарағанда өңделуі өзгеше болып табылады[5]. «Сөздік субтестілер» психодиагностикалық жиынтық үшін әзірленген болып табылады (Л.И. Переслени, Е.М. Мастюкова, Л.Ф. Чупров бойынша психодиагностикалық әдістемелер кешені 1990) [4].«Сөздік субтестілер» әдістемесін Ресейдің практикалық психологтары кең түрде пайдаланады. Украинада психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңес беруде қолданылады[6]. Әдістеменің төрт түрлі нұсқасы бар, мектепке дейінгі жастағы және бастауыш мектеп жасындағы, бейін алды мектеп жасындағы балалардың сөздік-логикалық ойлауының динамикасын анализдеуге мүмкіндік береді.Л.Ф. Чупров (2002), В.И. Распопов, Л.Ф. Чупров (2014) ұсынған мектепке дейінгі жастағы балаларға арналған нұсқа және классификациялау мен жалпылауға арналған әр субтесті бес тапсырмадан тұрады [7].Л.И. Переслени, Л.Ф. Чупровтің (1989) экспресс-диагностикаға арналған 4 субтестісі жалпы түсінікке, классификацияға, аналогия мен жалпылауға арналады, баланы бірінші сыныпқа қабылдау кезінде қолданылады[8].Л.И. Переслени, Е.М. Мастюкова, Л.Ф. Чупровтың бастауыш мектеп оқушыларына арналған нұсқасы 10 тапсырмасы бар төрт субтестіден (жалпы түсінік, ұғымдарды классификациялау, аналогиялар, жалпылау) тұрады (1989) [8] және Р.Д. Монгуш пен Л.Ф. Чупров (1993) тува тілінде сөйлейтін балаларды зерттейтін нұсқаны әзірлейді [9]. «Сөздік субтестілер» әдістемесінің бастауыш мектеп оқушыларына арналған қазақ тіліндегі нұсқасы әзірленіп, апробациядан өткізілді. Осы зерттеудің нәтижелерін ұсынамыз. Осы жоғарыда көтерілген мәселені шешу үшін бастауыш мектеп оқушыларымен психологиялық-педагогикалық эксперимент жүргізілді. Зерттеуге қазақ және орыс тілінде жақсы түсініп, сөйлей, оқи алатын 20 респондент іріктелініп алынды. Эксперимент екі кезеңде жүргізілді, бірінші кезеңде әдістемелерді қазақ тілінде, ал екінші кезеңде осы респонденттермен әдістемелер орыс тілінде жүргізілді. Эксперименттің I-кезеңінің міндеттері: 9-10 жастағы балалардың сөздік-логикалық ойлауының және үрейлену деңгейінің дамуын зерттеу, әдістемелерді қазақ тілінде жүргізіп, нәтижелеріне салыстырмалы талдау жасау. Эксперименттің II-кезеңінің міндеттері: 9-10 жастағы балалардың сөздік-логикалық ойлауының және үрейлену деңгейінің дамуын зерттеу, әдістемелерді орыс тілінде жүргізіп, нәтижелеріне салыстырмалы талдау жасау. Эксперименттік зерттеу барысында төмендегідей әдістемелердің қазақша-орысша нұсқалары қолданылды:

1. Э.Ф. Замбацявичененің бастауыш мектеп оқушыларының сөздік-логикалық ойлауы әдістемесі (Л.И. Переслени модификациясы).

Әдістеме төрт субтестіден тұрады [10]:

Бірінші субтест баланың жалпы түсінігін анықтауға арналған; Екіншісі – ұғымдарды классификациялауға арналған тапсырмалар;

Үшінші субтестіде ұқсастығы бойынша заңдылықтарды анықтауға арналған тапсырмалар берілген;

Төртінші субтестіде ұғымдарды жалпылауға берілген тапсырмалар ұсынылған.

Бұл әдістемелер орыс тіліндегі нұсқадан аударылды. Қазақша нұсқасын аударғанда және өңдегенде алғашқы және соңғы нұсқалар арасындағы сәйкессіздіктер анықталды, пікірлер талданып, олқылықтар анықталды. Аударманы тексеруге филолог-мамандар қатысты. Зерттеуге қатысушылар орыс және қазақ тілдерін жақсы меңгерген, әрқайсысы әдістемелерді қазақ тілінде, сосын бір аптадан соң орыс тілінде толтырды. Статистикалық өңдеу үшін SPSS.20 бағдарламасы қолданылып, параметрлердің орташа мәні мен стандартты ауытқуы анықталып, корреляциялық талдау жасалынды.

Зерттеу нәтижелері. Әдістеменің қазақша және орысша нұсқалар арасындағы орташа көрсеткішке салыстырмалы талдау жасау. Нәтижелерді өңдеуде әр субтесті мен 4 субтесті бойынша қосынды ұпай алынады және нәтижелілік көрсеткіші анықталады.

Нәтижелілік деңгейі төмендегідей формуламен есептелінеді, X – 4 субтесті бойынша жинақталған ұпайлар саны: $X \cdot 100\% / 40$.

Кесте-1. Э.Ф. Замбацявичененің, Л.И. Пересленидің модификациясы бойынша бастауыш мектеп оқушыларының сөздік-логикалық ойлауының нәтижелілік деңгейін анықтау, Қызылорда қаласы, №23 орта мектеп

Мектеп №	Сыныбы	Тілдік нұсқасы	%	Нәтижелілік деңгейі	Оқушылар саны
№23	3Г, 3Д, 3В	Қазақ тілі	100-80	IV	6
№23	3Г, 3Д, 3В	Қазақ тілі	79.9-65.0	III	11
№23	3Г, 3Д, 3В	Қазақ тілі	64.9-50.0	II	3
№23	3Г, 3Д, 3В	Қазақ тілі	49.9<	I	1
№23	3Г, 3Д, 3В	Орыс тілі	100-80	IV	2
№23	3Г, 3Д, 3В	Орыс тілі	79.9-65.0	III	8
№23	3Г, 3Д, 3В	Орыс тілі	64.9-50.0	II	5
№23	3Г, 3Д, 3В	Орыс тілі	49.9<	I	5

8-9 жастағы бастауыш мектеп оқушыларының 40%-ы нәтижеліліктің IV жоғары деңгейін көрсетті, I I I нәтижелілік деңгейі 40-55%, ал II нәтижелілік деңгейі – 4,5-10%, I нәтижелілік деңгейі 0,5-10%-ды құрады. Топтар арасындағы өзгешелік $P < 0,01$ мәнділік деңгейіне сәйкес келеді (Стьюдент критеріі бойынша). Алынған нәтижелер бойынша жалпы түсінік бойынша (I, I I субтестілер бойынша) және үшінші сынып оқушыларының (8-9 жас) жалпылауға байланысты тапсырмаларды шешу нәтиже-лілігінің артқандығы байқалды (IV субтест).

Кесте-2. Э.Ф. Замбацявичененің, Л.И. Пересленидің модификациясы бойынша бастауыш мектеп оқушыларының сөздік-логикалық ойлауының орташа мәнін анықтау, Қызылорда қаласы, №23 орта мектеп (қазақ тілінде)

	1-субтест	2-субтест	3-субтест	4-субтест	Жалпы ұпай
Орташа мәні	7,45	7,60	6,88	7,15	29,08
N респондент	20	20	20	20	20
Стд.ауытқу	1,78	1,66	1,66	2,15	4,46
Медиана	7,75	8,00	7,00	8,00	29,50
Минимум	3,00	3,00	3,00	1,00	18,00
Максимум	10,00	9,00	10,00	10,00	37,00
Дисперсия	3,16	2,75	2,76	4,63	19,90
Эксцесс	0,38	2,63	0,93	2,48	0,88
Асимметрия	-0,60	-1,67	-0,20	-1,37	-0,46

Кесте-3. Э.Ф. Замбацявичененің, Л.И. Пересленидің модификациясы бойынша бастауыш мектеп оқушыларының сөздік-логикалық ойлауының орташа мәнін анықтау, Қызылорда қаласы, №23 орта мектеп (орыс тілінде)

	1-субтест	2-субтест	3-субтест	4-субтест	Жалпы
					балл
Орташа мәні	5,98	6,60	4,80	6,20	23,58
N	20	20	20	20	20
Стд. ауытқу	2,43	2,34	1,79	1,85	6,41
Медиана	7,00	7,00	4,50	7,00	24,75
Минимум	2,00	1,00	2,00	0,00	10,50
Максимум	9,00	10,00	9,00	8,00	33,00
Эксцесс	-1,45	0,18	0,63	6,11	-0,79
Асимметрия	-0,50	-0,72	0,76	-2,19	-0,51

Дискуссия. Нәтижелерді талдау. Үшінші сынып оқушыларының (8-9 жас) ұғымдарды жалпылауға арналған тапсырмаларының орташа мәнінің 6,20 - 7,15-кеартқандығы және ұғымдарды классификациялаудың 6,60-7,60-кеартқандығы анықталды. Бастауыш мектеп оқушыларының сөздік-логикалық ойлауын зерттеуде екі нұсқа бойынша ойлаудың дамуының орташа деңгейінің басымдығы анықталды – 55%, ал 40% оқушылар сөздік-логикалық ойлауының дамуының жоғары деңгейін көрсетті.

Қорытынды. Субтестілердің корреляциясын және статистикалық өзгешеліктерін зерттеу нәтижесінде субтестілердің тапсырмаларының қазақ-орыс тілдерінде мағынасы жағынан дұрыс айқындалғандығы және респонденттердің тілге қатыссыз көптеген сұрақтарға дұрыс жауап бергендігі анықталды. Субтестінің қазақ тіліндегі нұсқасы қазақ балаларының орыс тіліндегі нұсқаны қабылдауымен сәйкес келді. Сондықтан субтестінің қазақ және орыс тіліндегі нұсқаларын бір-біріне эквивалентті ретінде зерттеу жұмыстарына пайдалануға болады. Пирсон критеріін пайдаланып корреляциялық анализ жүргізіліп, оның барысында сөздік-логикалық ойлау тестісінің қазақ-орыс тіліндегі әдістемелер нұсқалары арасында оң статистикалық байланыс айқындалды, сондықтан осы әдістемелерді қазақ тілді аудиторияда пайдалануға болады (әдістеменің орысша мен қазақша нұсқалары) ($p \leq 0,001$).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- [1] Білім туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі N 319-III Заңы.
- [2] Salikhova N.R., Akhmetova A.S. The comparison of content and dynamic parameters personal value-meaning systems of Kazakh and Russian undergraduates // *Mathematics Education*. – 2016. – №11(1). – P.221-230.
- [3] Переслени Л.И., Мастюкова Е.М., Чупров Л.Ф. Психодиагностический комплекс методик для определения уровня умственного развития младших школьников: Учеб.-метод. пособие. – Абакан: АГПИ, 1990. – 68 с.
- [4] Психодиагностика особенностей словесно-логического мышления младших школьников (метод.реком.) / авт.-сост.: Л.И. Переслени, Е.М. Мастюкова, Л.Ф. Чупров. – Абакан: АГПИ, 1990. – 28 с.
- [5] Чупров Л.Ф. Психодиагностический набор для исследования интеллектуальной недостаточности у детей младшего школьного возраста (краткое практическое пособие для психологов по использованию диагностической батареи). – М.: ОИМ.RU, 2003.
- [6] Чупров Л.Ф. Стандартизация методики диагностики уровня умственного развития первоклассников (Словесный субтесты) // *Психолог в школе*. – 2001. – №1-2. – С.51-62.
- [7] Чупров Л.Ф. Стандартизация методики диагностики уровня умственного развития первоклассников (Словесный субтесты) // *Журнал практического психолога*, 2001. – №3-4 (март-апрель). – С.51-62.

[8] Чупров Л.Ф. "Словесные субтесты": вариант для обследования детей дошкольного возраста // Психолог в детском саду, 2002. – №1. – С.60-69.

[9] Чупров Л.Ф. Методика В.М. Когана // Психология из Хакасии [Электрон.ресурс] / Web-сайт сообщества boom.ru – Режим доступа: WorldWideWeb.URL: http://psykhak.boom.ru/centralpart/new_page_4.htm. (Дата обращения: 13.05.2003).

[10] Чупров Л.Ф. Психологическая диагностика в работе практического психолога // Образование: исследовано в мире [Электрон.ресурс] / Под патронажем Российской академии образования, ГНПБ им. К.Д. Ушинского. – М.: OIM.RU, 2000-2003. – Режим доступа: WorldWideWeb.URL: <http://www.oim.ru/>. (Дата обращения: 09.07.2003).

МРНТИ 11.15.19

ҚҰҚЫҚТЫҚ ПЕРСПЕКТИВАЛАР ТҮРҒЫСЫНАН ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ДАМУЫ

*Кипшакбаев К.З. педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университетінің жоғары колледжі,
Қызылорда қаласы. k_zeinulla@mail.ru*

*Сейсекеев А.О. экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Қызылорда «Болашақ» университеті. seis-077@mail.ru*

Аннотация: Мақалада Қазақстан Республикасының әлеуметтік-саяси дамуы, оның құқықтық перспективалары туралы жазылған сонымен қатар сыртқы саясатының басым бағыттары қарастырылған.

Түйін сөздер: Елбасы, Қазақстан Республикасы, мемлекет, халық, ұлт, тәуелсіздік.

Аннотация: В статье описаны социально-политическое развитие Республики Казахстан, его правовые перспективы, а также приоритеты внешней политики.

Ключевые слова: Президент, Республика Казахстан, государство, народ, нация, независимость.

Resume: The article describes the socio-political development of the Republic of Kazakhstan, its legal prospects, as well as the priorities of foreign policy.

Key words: President, Republic of Kazakhstan, state, people, nation, independence.

«1991 жылғы 16 желтоқсанда біз, Қазақстан халқы, егемендікті, бостандықты, әлемге ашықтықты таңдадық. Бүгінгі таңда бұл құндылықтар біздің күнделікті өміріміздің бір бөлігіне айналды. Біздің басты мақсатымыз – 2050 жылға қарай мықты мемлекеттің, дамыған экономиканың және жалпыға ортақ еңбектің негізінде берекелі қоғам құру».

**Қазақстан Республикасының Тұңғыш
Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев**

Төрткүл дүниеге тарыдай шашылған қазақ халқының басын бір тудың астына біріктіріп, тәуелсіздік туын көкке желбіреткен күннің 30 жылдық мерейтойын атап өтудеміз.

Жасампаз отыз жылда бір ғасырға татитын ұланғайыр жолды басып, биік белестерді бағындырдық десек, артық айтқандық болмас.

Қазақ мемлекеттілігін құруға сан ұрпақтың сан ғасырлық ғұмыры мен күш-жігері кеткені айдан анық. Дегенмен, тәуелсіздікті жариялау, оны құру, ал тәуелсіздікті сақтап,

оны нығайтудың орны бөлек. Сондықтан, ата-бабамыздың арманы болған тәуелсіздікті ойдағыдай орнатып, елдің басын қосып, бүгінгідей керегесі кең, әлем елдерімен терезесі тең мемлекет құрудағы Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың қосқан үлесі тарихта алтын әріппен жазуға лайықты екені даусыз.

1991 жылы 16 желтоқсанда Қазақстан Республикасы дүниежүзілік қоғамдастықтың толыққанды мүшесі болып жарияланды, ол өз тәуелсіздігін қорғау және ұлттық мемлекеттілігін нығайту шараларын жүзеге асыруда. Республиканың ажырамас құқығын құрайтын мәселелерді шешуге кез келген араласу оның мемлекеттік тәуелсіздігіне қол сұғу болып саналады.

1992 жылы Қазақстан әлемдік аренаға шықты. Мемлекетіміз ЕҚЫҰ, ИЫҰ, НАТО Ынтымақтастық Кеңесі, Дүниежүзілік банк, ХВҚ, Еуропалық қайта құру және даму банкі, ЭЫҰ және басқа да халықаралық ұйымдарға мүше болып қабылданды. Орталық Азияның барлық мемлекеттерінің инвестициялық қорын барынша тартуға қол жеткізілді. Демократиялық әріптестік туралы Хартияға жетекші капиталистік ел АҚШ-та қол қойылды, бұл Орталық Азияда да прецедент орнатты және салыстырмалы түрде жас мемлекеттің сөзсіз жетістігі болып табылады. Қазақстан бірінші болып тағы бір қадам жасап, 1991 жылы 30 тамызда Семей ядролық полигонын жауып тастады. Республика тағы да өркениетті әлемнің назарын аударды [1; 100 б].

Мемлекетіміздің елдің сыртқы саяси ведомствосын қайта құру, оның бағыт-бағдарын жасау Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың тікелей басшылығымен жүзеге асырылды. Осы шаралардың атқарылуы барысында «Дипломатиялық қатынастар туралы Вена конвенциясы», «Халықаралық құқық», Қазақстан Республикасының заңдары т.б. ресми құжаттар зерттеліп, сараланды. КСРО-ның ыдырауы салдарынан барлық экономикалық байланыстарымыз үзіліп, нарықтың қыспағына тірелген кезде, ауыр экономикалық дағдарысқа тап болдық, жас мемлекетізге шетел инвестициясын тарту үшін, ең алдымен, екі жақты дипломатиялық қатынас орнатудың қажеттілік шарттары туындады. Қазақстанмен ықпалдастыққа ынталы мемлекеттермен қарым-қатынастың кешенді құқықтық негізін жасау қажет болды. Алғашқы жылдары Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігін, сыртқы саясатымызды айқындау үшін, шет елдерде мекемелердің жоқтығын ескере отырып, әлемдік аренада тәуелсіз Қазақстанның толық ауқымдағы таныстырылу рәсімі Елбасымыздың және үкімет делегацияларының шет елдерге ресми сапарларын ұйымдастыру арқылы жүзеге асырылды. Тәуелсіздіктің тек алғашқы екі жылында ғана Қазақстан Президенті әлемнің 19 еліне ресми сапар жасады. Осы қатарда әлемнің жетекші елдеріне – Австрияға, Ұлыбританияға, АҚШ-қа, ГФР-ге, Францияға, Жапонияға, сондай-ақ Үндістанға, Пәкістанға, Қытайға және басқа елдерге сапармен бару стратегиялық әріптестікті орнату тұрғысынан неғұрлым маңызды оқиғалар болды [2; 132 б б].

Осы бағытпен жұмыс жасай отырып, қиын-қыстау кезеңде, қаншама қиыншылықтарды бастан өткере отырып, 1991-1992 жылдары Қазақстан дипломатиясы өзінің қалыптасуының алғашқы кезеңінен өтті. Елбасының тікелей араласуымен және қадағалауымен Сыртқы істер министрлігін қалыптастырудың құқықтық, әлеуметтік-саяси және ұйымдастыру, дипломат мамандармен қамтамасыз ету мәселелері оң шешімін таба бастады. Мемлекеттік егемендікті қол жеткізуі Қазақстан Республикасының алдына, өзінің сыртқы саясатының жалпы принциптерін қалыптастыруға байланысты міндеттер қойды. Бұл елімізге халықаралық қатынастар жүйесіндегі орнын анықтауға мүмкіндік берді және Қазақстанның стратегиялық мүдделеріне сай келді. Бұның іргетасы – әлемдік саясаттың, геосаясаттың және геостратегияның, ХХ ғасырдың аяғына қарай қалыптасқан және мемлекеттер арасындағы қатынастарды реттейтін жалпы принциптері болды. Қазіргі таңда Қазақстан халықаралық қатынастар жүйесінде өзіндік орны мен ролі бар беделді мемлекет және сенімді сыртқы саяси серіктес ретінде қарастырылады. Сонымен қатар,

әлемдік қауымдастық Қазақстан Республикасының ядролық қаруды таратпау және халықаралық лаңкестікпен күреске қосқан үлесін жоғары бағалайды. Халықаралық аренада Қазақстан көпұлтты және поликонфессионалды қоғамның озық үлгісі ретінде танылды.

Мемлекетіміз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы сыртқы саясатының және ішкі саясатындағы күрмеуі қиын күрделі мәселелермен бетпе бет кетті. Осы мәселелерді тәжірибелі шешу ғана мемлекет болашағының бұлыңғыр болмауының кепілі бола алды. Солардың ішінен ерекше тоқталатынымыз, ол сол уақыттағы Қазақстанның Ресей Федерациясымен өзара ықпалдастығының құлдырауы басты себептердің бірі болды. 1990-1994 жылдар аралығында Ресейдегі саяси элитаның бұрынғы кеңестік мемлекетермен қарым-қатынастарды өздеріне тиімсіздігі жөнінде саяси пікірлер мен көзқарастар пайда болды. Бұл негізінен сол кезеңдегі РФ сыртқы саясатында жылдам түрде Еуропа елдері қатарына кіру бағыты басшылыққа алынғандығына байланысты болды. Осы уақытта Ресейдің Орталық Азиядағы істерден оқшауланып, Батыспен өзара қарым-қатынастарға баса назар аударуымен сипатталады. Ресейдің сыртқы саяси стратегиясында өзін Еуропамен, бүкіл Батыспен теңестіруге ұмтылыс жасағаны анық байқалды. Осыған байланысты Орталық Азиядағы мемлекеттер, оның ішінде Қазақстан да Ресейдің батыс еуропалық өркениетке жылдамырақ енуін тежейтін кедергілер ретінде қарастырылды.

1992 жылы 1 сәуірде РФ Жоғарғы Кеңесі территориялық бүтіндікті және егемендікті сақтау әр мемлекеттің өз міндеті екендігін жариялағаны барлық одақтас болған мемлекеттерге қиындық туғызды. Бұның нәтижесі Ресей парламентінің бұл қадамы бұрынғы КСРО-ның ортақ қарулы күштерінің тарауына және барлық посткеңестік республикаларда, оның ішінде Орталық Азияның тәуелсіз мемлекеттерінде де ұлттық армияның құрылуына әкеп тіреді. 1993 жылы Ресейдің бастамасымен Қазақстан рубль аймағынан шығарылып, өзінің ұлттық валютасы - теңгені енгізді. Бұл Мәскеудің өзінің жақын көршілерімен қарым-қатынастарға деген қызығушылығының төмен деңгейін көрсетті. Сонымен қатар, Қазақстан сыртқы саясатын қалыптастыру кезеңінде ең қиын мәселе болғаны – Кеңес Одағынан қалған ядролық қару арсеналы еді. Сол кезеңде Қазақстанды ядролық державаға айналдыруы мүмкін стратегиялық арсеналды қалай пайдалану жөнінде әртүрлі пікірлер мен сын ескертпелер айтылды. Бір тараптан, осы ядролық қаруды сыртқы басқыншылықтан қорғанудың кепілі ретінде қарастырылса, екінші жағынан оны пайдалана отырып, азиялық субконтинентте көшбасшы болудың құралы айналдырғысы келгендер де табылды. Қазақстан сыртқы саясатындағы ең өзекті мәселелердің бірі – Шығыстағы алып көршісі Қытай Халық Республикасымен тең дәрежеде қарым-қатынастар қалыптастыру басты мақсаттарының бірі болды. Кеңес Одағы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы қарым-қатынастар көптеген жылдар бойы шиеленісті жағдайда болғандығы белгілі. Қазақстан Бейжіңмен қарым-қатынастарды жаңадан қалыптастыруға мәжбүр болды. Осы шешуші кезеңде Кеңес Одағынан қалып қойған шекаралық мәселелерді ескерсек, әлі мемлекеттілігі қалыптасып үлгермеген Қазақстан үшін жаңылыс қадам басу халқы миллиардтан асып жығылатын экономикалық әлеуетті көршісімен келіспеушілікке алып келуі әбден мүмкін болатын [3; 313 б].

Ал енді саяси бағыттарға келетін болсақ, Қазақстан Республикасының сыртқы саясатының басым бағыттары мыналар болып табылады:

Посткеңестік республикалармен интеграция.

Республикасы өз тәуелсіздігін жариялаған кезеңнен бастап мемлекет алдында дербес мемлекеттің мақсат міндеттеріне сәйкес ел мүддесін алдыға қойған қоғамдық ғылым даму қажет болды. Осы арнада да, заң ғылымы алға жылжуды бетке алған болатын. Ел тәуелсіздігін жариялағанға дейін мемлекет және құқық теориясы таптықсарында өрбіп келген болса, жалпы өркениеттің жетістігіне сүйенген жаңа бағыттың негізінде даму өмір қажеттілігі екендігін уақыт көрсетті.

Қазақстандық дипломатия «посткеңестік кеңістіктегі» мемлекеттермен ынтымақтастықты дамыту бағытын жалғастыруы керек. Біріншіден, екі жақты негізде байланыстарды дамыту қажет. Екіншіден, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығындағы белсенділікті төмендетпеу. Шекара саясатының негізгі міндеттері: тұрақтылықты, қауіпсіздікті және шекаралардың мызғымастығын қамтамасыз ету; Достастық елдерінің біртұтас экономикалық және кедендік кеңістігін қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасау; халықаралық және ішкі есірткі айналымына қарсы тиімді күресті қамтамасыз ету; бейбітшілікті қамтамасыз ету; шекарадағы оқиғаларды және шекарадағы аумақтық дауларды шешу.

Ресеймен қарым-қатынас.

Басымдықтар туралы айтқанда, Ресей Федерациясымен қарым-қатынасты атап өту керек. Ресеймен әріптестікке, тату көршілікке, ынтымақтастыққа балама жоқ. Ресейдің демократиялық дамуы Қазақстанның тұрақты және қауіпсіз дамуының алғы шарты болып табылады.

АҚШ-пен ынтымақтастық.

Қазіргі әлемдегі ең ірі держава – Америка Құрама Штаттарымен жан-жақты қарым-қатынастарды дамыту басты рөл атқарады. Қазақстан бұл қатынастарды халықаралық аренада өзінің ұлттық мүдделерін ілгерілетумен байланысты ұзақ мерзімді серіктестік ретінде қарастырады. Бұл көптеген факторларға байланысты, олардың ішінде ең маңыздылары АҚШ-тың халықаралық аренадағы саясис алмағы, аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге жәрдемдесу, қазақстандық экономикаға америкалық капиталды тарту.

Қазақстанның Қытаймен қарым-қатынасы.

Азия континентінде ҚХР-мен қарым-қатынастар маңызды болып қала береді. Бұл ел, сарапшылардың пікірінше, осы ғасырдағы әлемнің экономикалық және саяси даму бағытын айқындайды. Қытайдың Ляньюньган портын пайдалану туралы келісім бізге Тынық мұхитына, ең перспективалы әлемдік нарықтар қалыптасып жатқан аймаққа жол ашады.

Еуропамен ынтымақтастық.

Еуропада интеграциялық процестер қарқын алуда, сондықтан болашақта Еуропалық Одақ ерекше қызығушылық танытуда. Қазақстан онымен байланыстарды сыртқы саяси қызметінің маңызды саласы ретінде қарастырады. Ынтымақтастық үшін негізгі ынталандыру техникалық көмек пен несие берушілерді алу мүмкіндігі болып табылады. Басымдық берілген елдердің ішінде ең маңыздысы – Германиямен ынтымақтастық. Н.Назарбаев Қазақстан ГФР ықпалына басымдық беруі керектігін, Қазақстан Республикасының стратегиясында Ұлыбританиямен, Франциямен, Италиямен, Бельгиямен, Голландиямен және Еуропалық Одақтың басқа да мүшелерімен достық байланыстарды сақтау қамтылғанын атап өтті. Қазақстан ЕО-ны экономикалық және саяси интеграцияның жақсы үлгісі ретінде қарастырады және көпжақты байланыстардың нәтижесінде осы құрылымның құнды тәжірибесін өз бойына ала алады.

Ислам мемлекеттерімен ынтымақтастық.

Қазақстан Түркиямен, Иранмен, сондай-ақ араб елдерімен, еңалдымен, біздің республика үшін инвестиция және тиімді экономикалық көмек көзі болып табылатын аймақ – Таяу Шығыс елдерімен байланыстарды нығайтуға ниетті [4; 85 б].

30 жыл бойы біз оның әлемдік аренада қалай білім алып, қалай көтеріліп, мәртебе мен құрметке ие болғанын бақылап келдік. Осы 30 жылдан астам уақыт ішінде бейбіт, көпұлтты, зайырлы мемлекетте өмір сүріп келе жатқанымыз үшін Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевқа құрмет көрсетуіміз керек. 19 миллиондық елдің тұрақтылығын сақтау шынымен де мақтауға, құрметке лайық!

Әлеуметтік саладағы мәселелерге назар аударғымыз келеді.

Әлеуметтік мемлекет ретінде құрылғанына байланысты Қазақстан қандай ауыртпалықтарға кезіксе де, халық алдындағы әлеуметтік міндеттемелерін орындап келеді. Жалпыға ортақ қолжетімділік пен қоғамға қолайлы маңызды әлеуметтік игіліктерді қамтамасыз ету мақсатында пайда болған және қазіргі кезде қолданылып жүрген мемлекеттік ең төменгі әлеуметтік стандарттар: күнкөріс деңгейі, еңбекақы мен зейнетақының ең төменгі мөлшері, еңбек шарты мен төлем стандарттары, әлеуметтік қызметтерді ұсынудың нормативтері қабылданды. Мемлекеттік жәрдемақылардың шекті мөлшерлері халықаралық нормаларға жақындады.

2011 жылдың кезеңіне ең төменгі жалақы мөлшері 15 999 мың теңгені құрады. Бұл көрсеткіш біздің елімізде «өмір сүру деңгейі» деп аталады.

Ең төменгі зейнетақы мөлшері 2012 жылы 16 047 теңге болып табылады. Қазіргі таңда 2021 жылы ең төменгі жалақы 42 500 теңге мөлшерінде құрады.

Ал жәрдемақы және өзге де әлеуметтік төлемдерді, айыппұл, салық және басқа да төлемдерді есептеу үшін қолданылатын айлық есептік көрсеткіш (АЕК) өсті. Енді 1 АЕК 2 917 теңгеге тең. Өткен жылы 1 қаңтардан ол 2 651 теңге болса, 1 сәуірден 2 778 теңгеге дейін ұлғайды. Базалық әлеуметтік төлемдерді есептеу үшін ең төменгі күнкөріс деңгейі 34 302 теңге болып бекітілді. 2020 жылы жазда еңбек министрлігі 2025 жылға дейін ең төменгі жалақы мөлшерін кезең-кезеңмен арттыруды көздеп отырғанын мәлімдеген еді.

«Ашық, демократиялық қоғамның іргетасын дәйекті түрде нығайта отырып, біз демократия мен құқықтық мемлекет бір-бірінен бөлінбейтін нәрселер екенін, бірінсіз екіншісі болмайтынын ұмытпауымыз керек. Сондықтан бізге азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді жүйесі қажет.

Біріншіден, құқық тәртібін қамтамасыз ету саласындағы ұйымдастырушылық және заңнамалық шараларды жетілдіру бойынша құқық қорғау және басқа да мемлекеттік органдардың іс-әрекеттерін үйлестіруді күшейту. Екіншіден, өсіп келе жатқан кәсіпкерлікке толмағандар арасындағы құқық бұзушылық мәселесіне назарымызды аударып, оны азайту шараларын қарастыруымыз керек. Үшіншіден, біз өзіміздің құқық қорғау органдарын есірткі және трансұлттық қылмыс сияқты сын-қатерлерге қарсы тұру үшін қосымша ресурстар мен құралдармен қамтамасыз етуіміз керек. Төртіншіден, елімізде құқық бұзушылықтың алдын алудың жалпыұлттық жүйесін құру мен оның жұмыс істеуін қамтамасыз ету, бұл жұмысқа қоғам мен халықты кеңінен тарту қажет» [5; 3 б].

90-шы жылдардың басынан бастап Орталық Азия мемлекеттері мен Қазақстан қатысуымен аймақта әртүрлі деңгейде интеграциялық бірлестіктер құрылды. Олардың ішінде Орталық Азия аймағындағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтауда маңызды роль атқаратын ұйымдардың қатарына құрамына әлемнің 15-тен астам мемлекеті мүше болып табылатын және 10-жуық мемлекет бақылаушы болып табылатын, беделді халықаралық ұйымдар да қатысатын АӨСШК ұйымы. Қазақстан сыртқы саяси қызметіндегі атқарылған ең ауқымды маңызды шаралар – 2010 жылғы Қазақстанның ЕҚЫҰ-ға төрағалығы болды. 2010 жылы 1-2 желтоқсанда өткізілген ЕҚЫҰ-ның Астана саммиті әлем жұртшылығының назарын аударған маңызды халықаралық оқиға. Астана Саммиті Еуразия аумағында қауіпсіздікті сақтаудың жаңа жүйесін қалыптастырудағы әлем мемлекеттерінің конструктивті диалогының айқын көрінісі. Осы жоғарыда келтірілген дәйектерге байланысты дипломдық жұмыстың өзектілігі келесі төмендегі мәселелермен түсіндіріледі: Біріншіден, басқа елдермен, оның ішінде бұрынғы Одаққа кірген республикалармен, Азия, Тынық мұхит, Таяу Шығыс аймағы, Еуропа елдері және АҚШ-пен халықаралық байланысты өркендету. Екіншіден, шет елдермен тек дипломатиялық байланыс қана орнатып қоймай, сонымен қатар, олармен мәдени-экономикалық байланысты күшейту, сол арқылы алдыңғы қатарлы өркениетті елдердің қатарына қосылу. Үшіншіден, Қазақстанның қауіпсіздігін қамтамасыз ету, дүниежүзілік соғысты, ядролық қаруды

қолдануды болдырмау. Қазақстанның ұлттық мүддесіне сәйкес сыртқы саясаттағы негізгі күш-жігер мынадай негізгі мақсаттарға қол жеткізуге шоғырландырылады:

1) елдің ұлттық қауіпсіздігін, қорғанысқа қабілеттілігін, егемендігін және аумақтық тұтастығын жан-жақты қамтамасыз ету;

2) «2050 Стратегиясын» ойдағыдай іске асыру, халықтың жоғары тұрмыс деңгейіне қол жеткізу, көпұлтты қоғамның, құқықтық мемлекеттің және демократиялық институттардың бірлігін нығайту, адамның құқықтары мен бостандықтарын іске асыру үшін қолайлы сыртқы жағдайлар жасау;

3) әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына ену;

4) Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) орталық және үйлестіруші рөлі арқылы әділ әрі демократиялық әлемдік тәртіпті орнатуға ықпал ету;

5) орнықты ұстанымдарды қамтамасыз ету және әлемдік қоғамдастықта мемлекеттің жағымды бейнесін қалыптастыру;

6) шет елдерде Қазақстан Республикасының азаматтары мен заңды тұлғаларының құқықтарын, олардың жеке, отбасылық және іскерлік мүдделерін қорғау;

7) шет елдердегі қазақ диаспорасына және қазақ тіліне қолдау көрсету. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігіне 30 жыл, осы кезеңдерде еліміздің сыртқы саясат бағытында төмендегідей бірқатар ғылыми нәтижелерге қол жеткізді: - сыртқы саясат зерттеудің теориялық-әдістемелік негіздері нақтыланды; - халықаралық қатынастар теориялары жүйелендіріліп, қазіргі уақыттағы саяси, экономикалық және әлеуметтік үдерістермен байланысы анықталды; - қоғамдағы сыртқы саяси тұрақтылық пен ынтымақтасты келісімді нығайтуға пәрменді сыртқы саясатты жүзеге асырудың факторлары айқындалды; - Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының қалыптасуы мен дамуының жалпы және өзіне тән ерекшеліктері белгіленді [6; 90 б].

Тәуелсіздіктің 30 жылы тарих үшін аз уақыт емес. Бірақ біз үшін бұл қысқа мерзім тұтас бір дәуірге айналды. Халқымыз өзінің ежелден келе жатқан арманын жүзеге асырды-өз мемлекеттілігін құрды.

Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздікке қол жеткізуі әлі де дамып келе жатқан және әлі де аяқталмай келе жатқан бірқатар процестердің бастауы болды. Ал енді ғана уақыттың алғашқы ауыр сынынан өтіп, мемлекетіміздің әлемдік қауымдастықтағы беделінің сөзсіз мойындалу фактісін сеніммен айтуға болады. Біздің егемендігімізді әлемнің 120-дан астам мемлекеті мойындады. Бас Ассамблеяның 46-шы сессиясы еліміздің тарихына жаңа егеменді мемлекеттің құрылуына және оның халықаралық деңгейде танылуына үлес қосқан форум ретінде енді.

Бағдар мен белес Биыл қастерлі Тәуелсіздігімізге 30 жыл толады. Бұл-қайта жаңғырған қазақ бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес. Ендеше жалпыға бірдей мерекемізді лайықты қарсы алайық! Тәуелсіздігіміз патриоттық рухымен асқақтай берсін!

Әдебиеттер тізімі:

[1] Н. Назарбаев. Ғасырлар тоғысында. Алматы Атамұра 2003, 220-б

[2] Султанов, Б.К. Музапарова Л.М. Становление внешней политики Казахстана. Алматы. ИМЭП баспасы 2005 5-6 б.

[3] «Қазақстан Республикасы және Еуразия кеңістігі: қазіргі заман мен даму келешегі» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның мақалалар жинағы, III б. 452 б. / Жалпы ред. бас. Е.Б. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы

[4] Темирова, А. Б., Абдимомынова А. Ш. Социально-экономическая дифференциация регионов Республики Казахстан // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. 2016. № 1. С. 58–69. Регионы Казахстана: статистический ежегодник. Астана, 2015. [www. stat.gov.kz](http://www.stat.gov.kz) Exclusive сравнил ИРЧП в регионах Казахстана. www. exclusive.kz

[5] **Болатбекова, Г.** Әлеуметтік саланың даму қарқыны. // Экономика газеті, 2011.- 29 желтоқсан.

[6] **Хан, Г.Б.,** Суворов Л.С., Рахманова Г.Б. Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты. Алматы, - 2003.- 143 б

FTAMP 21.15.00

МОНОТЕИСТИК ДІНДЕРДІҢ ЭСХАТОЛОГИЯ ТҮСІНІГІНДЕГІ АДАМЗАТҚА ОРТАҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР

Әділова Ш.

*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
Алматы, Қазақстан*

Аңдатпа. Адами құндылықтар қай заманда болмасын өзектілігі мен қажеттілігін жойған емес. Адамзаттың жаратылуынан бастап келе жатқан діндер де бұл мәселенің маңыздылығын алға тартқан. Қазіргі кезге дейін жетіп отырған монотеистік діндер де адами құндылықтарға аса зор басымдылық береді. Әсіресе бұл діндердің мұндай құндылықтарды барынша жеткізе білуіне ол діндердегі өлімнен кейінгі өмірге деген сенімнің әсері зор. Себебі Иудаизм, Христиандық және Ислам сынды монотеистік діндердегі эсхатология түсінігі ең алдымен адамға өзінің барлық істеріне жауап беретіндігін үйретеді. Ал барлық ісінің амал дәптеріне жазылып жатқанын білген жан адами құндылықтарды барынша сақтай отырып өмір сүрмек. Бұл жерде ақыретке деген сенімнің әлеуметтік маңызын да көруге болады.

Әлемдегі толықтай монотеистік, бастауы бір болған кітап түсірілген аврамдық діндерде адамзаттық құндылықтар ортақ болып келеді. Осы діндердің барлығында діндарлардың мұндай құндылықтарды сақтай отырып өмір сүруіне өлімнен кейінгі өмірге деген сенім өз септігін тигізеді. Адам баласы тек бұл өмірмен шектелмей, арғы дүниеде де бірге өмір сүретінін білгендіктен, бір-бірімен барынша адамгершілік қарым-қатынаста болуға тырысары белгілі. Осы тұрғыдан эсхатология түсінігінің маңызы орасан зор.

Кілт сөздер: адами құндылықтар, монотеистік діндер, эсхатология; человеческие ценности, монотеистические религии, эсхатология; human values, monotheistic religions, eschatology.

Кіріспе. Кез келген діннің адамзатты тек жақсылыққа шақыратыны белгілі. Ал ақиқатқа сүйенген діндер адамзатқа жақсылық жолында өмір сүрудің екі дүниелік маңызы бар екендігін ұғындырады. Сондықтан монотеистік діндер адами құндылықтарға аса зор басымдылық береді.

Қазақстан тәуелсіздігін алып, ел тұғыры өз қолымызға тигеннен бастап мемлекет діндерге рұқсат беруімен бірге Дінтану саласына да ғылыми түрде көңіл бөле бастады. Ел аумағында түрлі дін өкілдері өмір сүргендіктен, сол діндерді ғылыми деңгейде зерттеу күн тәртібінде тұрары белгілі. Елімізде бірқатар жоғары оқу орындарында дінтану мамандық ретінде ашылып, көптеген зерттеулер жүргізіліп, мамандар дайындау жолға қойылды. Мұның барлығы еліміздегі тұрақтылық пен тыныштықты сақтауға өз үлесін қосып келеді.

Қазіргі таңда да дінтанулық зерттеулер өз дейгейінде жалғасын тауып келеді. Дінтану ғылымы өз ішінде бірқатар салалар мен көптеген тақырыптарды қамтитына белгілі. Соның ішінде көптеген діндерде көздестіретін эсхатология түсінігіне талдау жасай отырып, бұл сенімнің адамзатты қалай тәрбиелей алатынына көз жеткізуге тырысамыз.

Философияда өлімнен кейінгі өмірге қатысты қолданылатын ең маңызды ұғымдардың бірі – эсхатология. Бұл сөз грекше «eschatos» (соңғы, ақырғы) немесе

«eschata» (соңғы нәрселер), «logos» (сөз, ілім) деген сөздерден алынған. Екі сөздің бірігуі нәтижесінде «Эсхатология» болған бұл ұғым «ақырет ілімі», «арғы дүние туралы ғылым», «әлем мен адамның ақырғы тағдырлары туралы діни ілім» ретінде түсіндіріледі. Басқаша айтқанда, «эсхатология» сөзі ақырзаман, есеп беру күні, барлық нәрсенің соңы, өлім мен өлімнен кейінгі өмір тақырыптары үшін қолданылады [5, 373-б.].

Эсхатология сөзі ағылшын тілінде 19-ғасырға дейін қолданылмаған. Кейінірек бұл сөз қолданыла бастады, әсіресе христиан дінінде кең мағынаға ие болды. Батыс тілдерінің барлығына дерлік ортақ болған eschatology (эсхатология) сөзі көбіне ақырзаман, жеке адамның қайтыс болғаннан кейінгі жағдайы, қайта тірілу, сый мен жаза сияқты сатыларды да қамтиды [11, 148-149-бб.].

Бұл ұғым екі мағынаға ие: 1) жеке тұлға ретіндегі адам өмірінің аяқталуы, яғни өлімі; 2) жалпы алғанда бұл әлемнің ақыры, қиямет. Сөздік мағынасын тарылта түссек, адамзат ұрпағының өмірінің соңы мағынасына да саяды. Олай болса, бірінші мағынасы бойынша адамның, ал екінші мағынасы бойынша ғаламдық тұрғыдан бүкіл әлемнің және әлеуметтік құбылыс ретінде адамзат ұрпағының соңы ретінде түсінуге болады. Сондықтан мұнда жеке және әлемдік мағынада екі түрлі қиямет жайлы сөз қозғалуда. Эсхатология сөзі осы екі мағынаны да білдіре алады [11, 148-150-бб.; 5, 372-374-бб.].

Эсхатология сөзіндегі бұл ерекшеліктің Дінтану ғылымы тұрғысынан маңызы бар. Мысалы, Платон адам жаны дүниеде тәнмен бірге болған кезде жасаған жақсылығы немесе жамандығы үшін қайтыс болғаннан кейін есеп беретіндігін айтса, Марксистік теорияға сәйкес жеке адам үшін өлгеннен кейін өмір болмайды. Эсхатология сөзінің екінші мағынасындағы әлемнің ғаламдық тұрғыда соңы бар ма деген мәселені аврамдық діндер қабылдайды да, үнді және ежелгі грек түсініктерінде қабылданбайды. Реинкарнацияны қабылдайтын сенімдерге жататын азиялық діндердің бірі Индуизмдегі мокша мен Буддизмдегі нирвана сияқты нанымдарды қоспағанда, бұл сенімдер жүйесінде жеке адам баласының эсхатологиясы жайында сөз қозғалмайды. Тек қана үнемі өмірге қайта оралып отыратын адами фактор бар. Дәл осы нәрсе конфуцийлікке де қатысты. Себебі өлімнен кейінгі өмір мен ғаламдық тұрғыдағы ақырзаман бұл сенім жүйесінде де кездеспейді [6, 48-49-бб.; 10, 516-517-бб.].

Олай болса, бұл мақалада эсхатология түсінігін барлық тұрғыдан қарастырған монотеистік діндердегі өлімнен кейінгі өмір сенімі негізге алынады.

Ақырет өміріне қатысты адамзат тарихымен тығыз байланысты ең маңызды көзқарас – бұл аврамдық діндердің монист (біртұтас) адам көзқарасы мен ақырзаманнан кейінгі қайта тірілуге сенімі. Аврамдық діндер бұл әлемде өмір сүретін және арғы дүниеде қайта тірілтілетін адамды жан мен тәннің бірігуінен тұратын монист адам ретінде сипаттайды. Адам – денесі мен оған жан беріп тұрған рухтан тұратын жаратылыс. Рух денеден бөлінгеннен кейін өлім орын алады. Қайта тірілу әрбір рух денеге қайта оралған кезде болады. Құранда адамдардың дәл осы дүниедегі өз денелеріне қайта оралатыны жайлы нақты мәлімет жоқ [1, 50-б.].

Эсхатологиялық тұрғыдан адамға байланысты Ескі Өсиетті қарастырар болсақ, уақыттың аяқталуы, ақырзаман мағынасына келетін «ахарит ха ямим» терминін көреміз (Екінші 4:30). Сонымен қатар «Яхвенің күні» немесе «Иеміздің күні» деп келетін сөздер де ақыретті білдіреді (Амос 5:18-20; Ишая 2:12; Иеремия 9:24). Мұса пайғамбардың дінінде ақырет нанымның болғандығы жайлы Құранда да айтылады (Құран, 20:15-16). Ескі Өсиетте «шеул» деп келетін орын қараңғы жер, кіргендердің қайта шығуы мүмкін болмаған, құдды барлығы жоғалып кететіндей жер, адамның табан тірейтін соңғы орны, қабір, бұл дүние өмірінің соңы (Ишая 38:18), ізгілердің сый көретін, залымдардың азап шегетін және барлығы кіретін мекен ретінде бейнеленген (Иов 3:17). Паул Бадхамның айтуынша, Ескі Өсиет толықтай зерттелгенде, шеулден басқа ешнәрсе табылмаған, алайда

Ескі Өсиеттегі құдай туралы түсінік зерттелгенде, одан қайта тірілу түсінігінің ортаға шығуы табиғи жайт саналған [8, 173-б.].

Ескі Өсиетте ақыретке деген сенімді анықтайтын негізгі нәрсе – Құдай туралы монотеистік түсінік. Яғни, Құдай – барлық жаратылыстың негізі. Яхве – тіршіліктің және адамның өмірінің қайнар көзі (Иеремия 38:16). «Міне, дүниедегі жамандықтары себепті жазалау үшін Құдай орнынан шықты...» (Ишая 26:21) деп айтылған «Құдайдың келуі» Оның дүниенің соңында жасайтын істерін көрсетеді [8, 158-б.]. Израил пайғамбарлары ақыретті ғаламды қамтыған үкім берілетін күн ретінде санаған. Олар негізінде эсхатологиялық хабармен келген және үкім берілетін күннің болатынын хабарлаған. Әсіресе Еврейлердің тарихындағы маңызды адамдар саналған Амос, Ишая, Софония, Иеремия сынды беткеұстарлар да осы хабарды жеткізген [8, 189-205-бб.].

Яһудилікте қайта тірілу тақырыбына Месопатом, Ханаан және Иран діндерінің әсері болғандығы айтылғанымен, ақиқатында тек қана Құдайға деген сенімге негізделгендігі қабылданған [8, 171-173-бб.]. «Жер астында ұйқыда жатқандардың арасында мыналар мәңгілік өмірге және мыналар ұят пен мәңгілік өшпенділікке оянады» (Даниил 12:2) аяты жақсы адамдармен бірге күнәһарлардың да өлім ұйқысынан ояматынын, есеп бергеннен кейінгі өмірдің мәңгілік екендігін алғаш рет баяндайды [9, 117-б.]. Сонымен қатар Ескі Өсиеттегі Езекиел 37:1-14 аяттары да қайта тірілу түсінігінің яһуди пайғамбарларында болғандығына ишарат етеді. Жоғарыда аталған аяттарда Езекиел Жаратқан Иенің құрғақ сүйектерге ет қаптап, оларға жел үрлеу арқылы жан беретіндігін айтады. Сонымен қатар бұл аяттар Жаратушының қайта тірілту күшін де көрсетеді. «Міне қараңдар, Мен бармын. Менің алдымда басқа құдай жоқ. Мен өлтіремін әрі тірілтемін, Мен жаралаймын әрі сауықтырамын. Және Менен қашып құтылғандар жоқ» (Екінші 31:30-32). «Иеміз өлтіреді әрі тірілтеді. Өлілер мекеніне (шеул) кіргізеді және шығарады. Иеміз кедей де, бай да етеді. Әрі төмендетеді, әрі жоғарылатады» (Патл 2:1-6). Ақырет туралы ең көп айтылған IV Езра кітабында ақыреттегі қайта тірілудің тәндік тұрғыдан әрі толықтай болатындығы білдірілген [9, 136-б.]. Ескі Өсиетте адам денесімен және жанымен біртұтас болатындығы қабылданғандықтан, қайта тірілудің тәндік тұрғыдан орын алатындығы алға тартылады [8, 188-б.].

Христиандықта да адам біртұтас жаратылыс ретінде қарастырылады, бұл әлемдегі өмірден басқа арғы дүниенің болуы сенім негізі ретінде қабылданады (Қор1 15:16-17). Христиандық теологияда ақыретке қатысты «тылсым аспан әлемі» деген маңызды ұғым бар. Құдайдың соты болатын күні барлық істер туралы шешім қабылданатындығы айтылады (Матта 11:20-24). Иудаизмдегі сияқты Христиандықта да Құдайдың жалғыздығы түсінігі алғашқы кезекке қойылады. Құдайдың күші осы дүниені, аспан әлемін және арғы дүниені бақылауда ұстайды. Солайша Құдай – есеп күнінің де иесі (Матта 19:26; Лука 1:37; Маркос 1:15). Христиандықтағы аспан әлемі ретінде қабылданған орын негізі бұл әлемнен өзгеше (Евр 9:11), тек ізгі жандардың кіретін және мәңгілік бақытты өмір сүретін мекені саналады (Қор1 6:9-10). Ол мекенге кіргендер Құдайды көре алады және періштелер секілді болады (Жох1 3:2; Маркос 12:25).

Христиан теологиясында қайта тірілу құдіретті, хакім әрі әділ Құдайға деген сенімнің нәтижесі. Үш Інжілде (Матта, Маркос, Лука) өлімнен кейінгі өмір ешқандай талқылаусыз қабылданады. Негізінде, өлгеннен соң қайта тірілу мен рухтың мәңгі өмір сүретіндігі мәселесі Христиан эсхатологиясының ең көп қарастырған тақырыптарының бірі [2, 8-б.]. Қайта тірілудің рухани дене арқылы орын алатынына ишарат етілген аяттармен (Қор1 15:36-44) қатар, жан мен тән бірге тірілетінін жеткізген аяттар да кездеседі (Жох1 5:28-29; Матта 5:27-30). Дәл сол сияқты арғы дүниеде ізгілердің сыйға кенеліп, жаман болғандардың жазаланатынын баяндайтын аяттар (Лука 14:13-14) мен есеп күнін білдіретін аяттар (Матта 25:3-46) да ақырет пен ақыретке қатысты тақырыптарды

көрсетеді. Есеп беру күнін тек Құдайдың білетіндігі және Оның құдіретімен есеп алынатындығы баяндалады (Лука 17:22-37).

Христиан дініндегі жұмақ пен тозақ түсінігі Ескі Өсиет және еврей дәстүрінен алынғанымен, кейінірек христиандықтың өзіне тән әр түрлі түсіндірмелер де пайда болды. Ол бойынша жаннат барлық ізгі жандармен бірге Иисус та кіретін сыйға бөленетін орын ретінде сипатталады (Лука 24:43, 16:22-31). Інжілдегі түсіндірме бойынша тозақ – күнәһарлар кіретін қараңғылық пен жаза мекені (Матта 8:12; Лука 16:22). Ондағылар жанымен де, тәнімен де азап шегеді (Матта 10:28). Тозақтағы азап от арқылы болады әрі мәңгілік (Матта 18:8; 25:41). Сонымен қатар жазаның дәрежесі күнәларының ауырлығына байланысты болады (Матта 10:15; Лука 10:12-15). Расында, христиан дінінде жақсыларды сыйға бөлеп, залымдарды жазалайтын әділ үкім беруші Құдайға деген сенім өте айқын. Бұл жайында ізгі адамдар өлімнен кейін Құдайдың жүзін көре отырып, мәңгілік сыйға ие болатындығы баяндалады (Матта 5:8, 25, 46).

Бәрзах әлемінде күту орны саналған бір жерде бірқатар адамдар болады. Жаннат пен жаһаннамның арасындағы күту орнында болатындардың арасында шоқындырылмай дүниеден өткен балалар бар. Сонымен қатар толық тазармағандар мен күнәлары жойылмағандар да сол жерде тазаланғанша күтуге мәжбүр болады. Үлкен күнә жасаушылар мен имансыздар мәңгілікке тозаққа түседі. Ол жерде Құдайды көру нығметінен мақұрым қалып, от азабы мен оларды үнемі кеміретін қасқыр арқылы мәңгілік азапқа ұшырайды (Маркос 3:29, 9:48; Матта 3:12). Бәрзах әлемінде азапты немесе рақатты тек рух арқылы сезінетін болса, қияметте денелер қайта тірілтіліп, әрбір адам жаны өз денесіне оралады. Солайша ақырет өміріндегі нығмет немесе азап әлдеқайда жақсы сезіледі [7, 204-б.]. Өлгендердің барлығы қайта тірілтіледі, имансыздар мәңгілік азапқа душар болады, имандылар жас әрі қуатты күйінде мәңгілікке жұмаққа кіреді. Қияметтің белгілері ретінде дажжал, яжуж-мәжүждің келуі, күн мен айдың сөнуді, жұлдыздардың құлауы, жер мен көктің басқа жер мен көкке ауысуы және олардың бірігуі сияқты қиямет күнгі көріністер христиандықта да кездеседі (Жох1 2:18, 22; Аян 20:8). Христиандықтағы эсхатология мен Исламдағы ақыретке иманның негізгі тұстары сәйкес келетінін көруге болады. Исламдағы сияқты христиандықта да ақырзаман мен қияметтің орнауы, өлгендердің қайта тірілуі, есеп беру, жұмақ пен тозақ өмірі секілді ақыретке байланысты наным-сенімдерді алға тартады [12, 216-220-бб.].

Кітап түскен монотеистік дін ретінде Ислам діні ақыретке деген сенімді қабылдау жағынан иудаизм мен христиан діндерінің жолын ұстанады. Ақыретке сену Ислам дінінің иман шарттарының бірі саналады. Құранның негізгі үш тақырыбы: таухид, пайғамбарлық және ақырет. Ақырет турасында да Алланың шексіз құдіретіне деген сенім айқын көрінеді. Алдымен Құранда адамның жан мен тәннен тұратын жаратылыс екені баяндалады. «Оған толыққанды кескін-келбет беріп, ішіне Өз Рухымнан үрлеп жан бітіргенімде оған бірден сәжде етіндер» (Құран, 15:29; 38:72), «Кейін оған ең лайықты да, ең керемет кескін-келбет берді һәм Өзінің рухынан үрлеп (жан бітірді)» (Құран, 32:9) аяттары адамның рух пен денеден тұратынын көрсетеді. Аяттардан түсінгендей, адам тәнімен осы әлемге және рухымен ғайып әлеміне тән болмыс ретінде есептеледі [1, 57-б.].

Адамды кемел жаратылыс ретінде қарастыратын Құран адамның бастапқы жаратылуын да, өлімнен кейін ақыретте қайта тірілуін де Алланың абсолютті күшімен түсіндіруге тырысады. Міндетті түрде қиямет орнайтыны және адамның қайта тірілетіні – Құранда сенімді түрде баса айтылған мәселе (Құран, 40:59). Мүшріктер мен материалистік түсініктегілердің: «Өмір тек осы дүниеден тұрады. Өмір сүреміз де, өлеміз. Бізді уақыт қана жоқ етеді. Шіріп, топыраққа айналғаннан кейін қайта тірілмейміз» сынды ойларына Құран нақты түрде кері жауап қайтарады: «Аспан әлемі мен жерді жоқтан жаратқан һәм оларды жаратқанда мүлдем шаршамаған Алланың өлілерді қайта тірілтуге толық құдіретті екенін» (Құран, 46:33), тіпті «өлгеннен кейін қайта тірілту (Алла үшін) бір жанды

жаратып, қайта тірілтумен бірдей» екенін (Құран, 17:99; 18:41-44; 29:20; 30:25, 27; 31:28) алға тартады. Солайша аспан әлемі мен жердің жаратылуы адамның жаратылысына қарағанда қиынырақ екендігіне назар аударады. Құран адамзаттың босқа жаратылмағанын (Құран, 23:115; 38:27) және міндетті түрде қайта тірілетінін (Құран, 20:55; 21:1, 35; 22:7) баяндайды [3, 38-б.].

Құран кәрімде қияметтің сөзсіз орнайтыны және барлық адамдардың ақырет әлемінде есепке тартылып, дүниедегі амалдарының қарымтасын алатыны анық та ашық баяндалған. Құранда да, хадисте де қиямет уақытын тек Алла Тағала білетіні нақты айтылады. Адамдарға тек қана қияметтің жақын қалғанын білдіретін ишаралар, яғни белгілері білдірілген.

«Қиямет» сөзі «қиямда тұру, яғни тік тұру» деген мағыналарды береді [13, 9-б.]. Ақыретте адамдардың қайта тірілуі, өлілердің қабірден тұруы және оянуы мағынасында. Құран кәрімде ақыретте адамдардың Алланың құзырында тұратыны жөнінде «Сонда олар өлгеннен кейін қайтадан тірілетінін ойламай ма?! Ұлы күн үшін (қайта тірілетіндеріне сенбей ме?!) Сол күні барша адамзат күллі ғаламның Раббысының құзырында есеп беру үшін қабірлерінен түрегеледі» (Құран, 83: 4-6) деген аятта айтылады.

Ақыретке иман мен қиямет күні – Құран кәрімнің негізгі тақырыптарының, Құранның адамдарды сендіруге тырысқан иман негіздерінің және Құранның жетуге тырысқан мақсаттарының бірі. Бірқатар аяттарда қиямет-қайым мен қиямет күніне байланысты ақпараттар анық та, тұспалдап та сөз етілген. Құран кәрімде жиі қайталанатын «йәум» (күн) сөзі көбіне адамзат үшін ең маңызды күн саналатын «қиямет күні» мағынасында келеді. Қиямет сөзі Құранда 69 аятта «йәумул-қиямә» (қиямет күні) сөз тіркесі түрінде өтеді. Тіпті Құран кәрімнің 75-сүресінің атауы – «Қиямет сүресі». Қиямет күні туралы бұл сүренің алғашқы аяты «Жо-жоқ! Қиямет күніне серт!» деп, қиямет күніне ант етумен басталады.

Белгілі болғандай, Құран кәрімде маңызды жайттарға ант етілген. Қияметке ант етілуі оның адам баласы үшін қаншалықты маңызды ақиқат екенін көрсетуде. Одан соң қияметтің орнайтынына сенбейтін адамдарға бағыттап: «Сондай-ақ өзін-өзі жазғырушы нәпсіге де серт! Адам баласы Бізді өлімінен кейін шашылып қалған сүйектерін жинап, қайтадан тірілтпейді деп ойлайды ма?! Әрине, жинағанда қандай, тіпті, Біз оның саусақ іздерін де қайтадан қалпына келтіруге құдіреттіміз» (Құран, 75:2-4) деу арқылы қияметтің міндетті түрде болатынына баса назар аударуда. Сүренің жалғасында қияметті жоққа шығарушыларға қияметтің бірқатар белгілерін санамалап береді: «Алайда адам баласы (дүниеде күнәға батып, өз білгенінше өмір сүру үшін) алдындағы қиямет күнін жоққа шығарғысы келеді. Сөйтіп ол (ақырет сенімін мазаққа айналдырып): «Әлгі қиямет күні қашан?» – деп сұрайды. Қатты үрейден көздер қарығып, қарауытқан, ай тұтылған, және күн мен ай бір-бірімен тоғыстырылған кезде; Міне сол күні адам баласы: «Қашатын жер бар ма?!» – дейді. Жо-жоқ, (ол күні) бас сауғалап, паналайтын жер жоқ!» (Құран, 75:5-11) Одан соң бұл сүреде қиямет күні суреттеліп, адамдардың қиямет күнінде Раббыларының құзырында қалай есеп беретіндігі айтылады: «Ол күні адам баласына (дүниеде өз қолымен істеп, ақыретке) жолдаған жақсы-жаман істері мен істемей кейінге қалдырған барлық істері түгелдей білдіріледі» (Құран, 75:13). Байқағанымыздай, «Қиямет» сүресі қиямет пен оның белгілерін, адамдардың есеп беру күніне дайындалуы мен өмірлерін ізгілік пен жақсылық арнасына бұрулары қажеттігін түсіндіруді мақсат тұтқан [14, 83-85-бб.].

Қиямет пен ақыретке иман – Исламның «усулуд-дин» деп аталатын алты иман негіздерінің ең маңызды үшеуінің (Аллаға, пайғамбарларға, ақыретке иман) бірі. Сондықтан әсіресе Меккеде түсірілген сүрелердің басты тақырыптарының бірі – қиямет. Құран кәрімде қиямет туралы айтылатын басқа да бірқатар сүрелер бар [13, 10-12-бб.].

Ақырет өмірі қиямет орнауымен басталатындықтан, Исламдағы эсхатология қияметтен бастау ала отырып, ақыретке жалғасып, ондағы махшар алаңына жиналу, есеп беру, амалдардың таразыға тартылуы, амал дәптерлерінің таратылуы, сырат көпірінің құрылуы, жаннат пен тозақ және ондағы мәңгілік өмір түсініктерімен толықтырылып, тамамдалады.

Қорытындылай келе, негізінен монотеистік діндерге тән болған эсхатология түсінігі адамзатты тек діни тұрғыдағы жауапкершіліктерге шақырып қана қоймай, дін белгілеген адамзаттық ортақ құндылықтарды барынша сақтауға үгіттейді. Өлемдегі толықтай монотеистік діндер бастауы бір болған кітап түсірілген аврамдық діндер болғандықтан, олардың өлімнен кейінгі өмірге деген сенімінде де, адами құндылықтарында да көптеген ұқсастықтар кездеседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- [1] Çapku A., İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbn Rüşd'de eskatoloji, Doktora Tezi. – İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2007. – 446 s.
- [2] Erbaş A., Pavlus'a Göre Diriliş ve Ruhun Ölümsüzlüğü Meselesi // Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2001. – № 3. – s. 7-15.
- [3] Haris el-Muhasibi, Farzet ki öldün... – İstanbul: Polen Yayınları, 2013. – 96 s.
- [4] Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil). – The Bible Society in Turkey (Kitabı Mukaddes Şirketi) & The Translation Trust / Yeni Yaşam Yayınları, 2014. – 1370 s.
- [5] MacCulloch J. A., "Eschatology", Encyclopedia of Religion and Ethics, James Hastings (Ed.). – Edinburgh: T. & T. CLARK LTD., 1981. – Vol. V. – 534 p.
- [6] Owen H. P., "Eschatology", The Encyclopedia of Philosophy, Paul Edwards (Ed.). – New York: Macmillan Publishing Co., 1967. – Vol. 3. – 419 p.
- [7] Özemre A.Y., Hazret-i İsa'nın 114 Hadisi. – İstanbul: Sufi Kitap Yay., 2005. – 314 s.
- [8] Paçacı M., Kur'an'da ve Kitab-ı Mukaddes'te Ahiret inancı. – İstanbul: Nun Yay., 1994. – 320 s.
- [9] Taşpınar İ., Duvarın Öteki Yüzü – Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilikte Ahiret inancı. – İstanbul: Gelenek Yay., 2003. – 337 s.
- [10] Topaloğlu B., "Kıyamet", Diyanet İslam Ansiklopedisi. – Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 2002. – C. XXV – 615 s.
- [11] Werblowsky R. J., "Eschatology", The Encyclopedia of Religion, Mircea Eliade (Ed.). – New York: Macmillan Publishing Company, 1987. – Vol. V. – 470 p.
- [12] Yıldırım S., Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık. – İzmir: Işık Yay., 1996. – 412 s.
- [13] Әділова Ш., Ақырзаман және қияметтің белгілері. – Алматы: «Самға» баспасы, 2019. – 240 бет.
- [14] Қадыров А., Спатай Қ., Аман З. Ақырет өткелдері. – Алматы: «Qasiet Qaz» ЖШС, 2020. – 272 бет.
- [15] Құран Кәрім. Қазақша түсіндірмелі аударма. Аударғандар: Әкімханов А.Б., Анарбаев Н.С. – Алматы «Көкжиек» баспасы, 2015. – 632 бет.

References :

- [1] Chapku A. (2007) Ibn Sina, Gazzali ve Ibn Rushdde eskatoloji [Eschatology According to Ibn Sina, Gazzali and Ibn Rushd]. Doktoral Thesis. Istanbul: University of Marmara, 446 p.
- [2] Erbash A. (2001) Pavlusa Gore Dirilish ve Ruhun Olumsuzlugu Meselesi [The Matter of Resurrection and Immortality of the Spirit According to Paul]. University of Sakarya, Journal of the Faculty of Religious Studies. no 3, pp. 7-15.
- [3] Haris el-Muhasibi (2013) Farzet ki oldun... [Suppose you died...]. – Istanbul: Polen Publishing, 96 p.
- [4] Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil) [The Bible, Old and New Testaments (Torah, Psalms, Bible)] (2014) The Bible Society in Turkey & The Translation Trust: New Life Publishing, 1370 p.
- [5] MacCulloch J. A. (1981) "Eschatology", Encyclopedia of Religion and Ethics, James Hastings (Ed.). – Edinburgh: T. & T. CLARK LTD, vol. 5, 534 p.

- [6] Owen H. P. (1967) “Eschatology”, The Encyclopedia of Philosophy, Paul Edwards (Ed.). – New York: Macmillan Publishing Co., vol. 3, 419 p.
- [7] Ozemre A.Y. (2005) Hazret-i Isanin 114 Hadisi [114 Hadiths of Prophet Jesus]. Istanbul: Sufi Book Publishing, 314 s.
- [8] Pachajı M. (1994) Kuranda ve Kitab-i Mukaddeste Ahiret inancı [Belief in the Hereafter in the Qur'an and the Bible]. Istanbul: Nun Publishing, 320 p.
- [9] Tashpinar I. (2003) Duvarın Öteki Yüzü – Yahudi Kaynaklarına Gore Yahudilikte Ahiret inancı [The Other Side of the Wall – Judaism Belief in the Hereafter According to Jewish Sources]. Istanbul: Tradition Publishing, 337 p.
- [10] Topaloğlu B. (2002) “Kiyamet” Diyanet İslam Ansiklopedisi. [“Hereafter” Islamic Encyclopedia Diyanet]. Ankara: Turkish Religious Foundation Publishing, vol. 25, 615 p.
- [11] Werblowsky R. J. (1987) “Eschatology”, The Encyclopedia of Religion, Mircea Eliade (Ed.). – New York: Macmillan Publishing Company, vol. 5, 470 p.
- [12] Yıldırım S. (1996) Mevcut Kaynaklara Gore Hristiyanlık [Christianity According to Current Sources]. Izmir: Light Publishing, 412 p.
- [13] Adilova Sh. (2019) Aqyrzaman jane qiyamettin belgileri [Signs of the End of the World and Doomsday]. Almaty: Samga Publishing, 240 p.
- [14] Qadyrov A., Spatai Q., Aman Z. (2020) Aqyret otkelderi [Passages of the Hereafter]. Almaty: «Qasiet Qaz» LTD, 272 p.
- [15] Akimhanov A., Anarbayev N. (2015) Holy Quran: Explanatory translation into Kazakh. Almaty: Kokzhiiek Publishing, 632 p.

М.ХАКІМЖАНОВАНЫҢ ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІСІ

Кайпбаева А.,¹ Амантайқызы Ә.,² Аубакирова Г. Н.³

¹ *ф.ғ.к., доцент, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік өңірлік университеті, Қостанай қ.,*

² *аға оқытушы, ф. ғ. магистрі, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік өңірлік университеті, Қостанай қ.,*

³ *филология мамандығының докторанты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік өңірлік университеті, Қостанай қ.*

Лингвистикада фрейм ұғымының негізін қалаған ғалым – Ч.Филлмор. Ол өзінің ойын екі мәселе сабақтастығы негізінде тұжырымдап көрсетті:

сөз мағынасы жіктеуге келетін бөлшектер жиынтығы түрінде ғана емес, сөйлеуші мен тыңдаушыға әсер ететін таныс деректерден жинақталған тұжырымды құрылым не пайыммен тоқталған тәжірибе үлгісі ретінде қарастырылуы керек;

фреймдер белгілі бір сценарий үлгісі бойынша, соның баламасы ретінде дүниеге келетін лингвистикалық нұсқалар жиынтығы болуы қажет [1].

«Әйел» лексемасы сөз болған жерде, әйел-сұлулық, әйел-сүйікті жар, әйел-ана баламалары қабаттасып, сабақтасып жатуы заңды. Осы аталған баламаларға жеке-жеке тоқталатын болсақ:

1-фрейм: **Әйел – сұлулық, әдемілік.** Ақын шығармашылығында әйел адамды сұлулықтың символы етіп суреттейді. Дүниедегі барлық әдемілікті әйелден іздейді. Әйел болмысы, оның еркектен ерекшелігі, ең алдымен, әйелдің сұлулығынан көрінеді. Сұлулық – тек әйел затының өлшемі. Сондықтан, әрбір әйелдің сұлулыққа ұмтылуы, ал ақындардың бүкіл адамзат баласы секілді сұлулыққа құмарлығы, ынтықтығы – заңдылық. Оны мынадай фреймдер арқылы бейнелеген: *«жас бұлбұл», «айдынның аққуындай», «бота көз», «ерке қыз», «жүрген жерің тасып жатқан дария», «аяулым», «қарақат көз», «түсі жүзім», «оймақ ауыз», т.с.с.*

2-фрейм: **Әйел – махаббат, сүйікті жар.** Халық арасында «Ер жігіттің аты жақсы болса - бір бақыт, Алған жары жақсы болса – мың бақыт», «Балаң жақсы болса – екі көздің шырағы, Алған жарың жақсы болса – абыройыңның тұрағы» деген мақал-мәтелдердің айтылуы сүйікті жар сөзінің жиі қолданылатынының дәлелі. Ақын оны мына сөздер арқылы дәлелдей түскен: «жарым», «жаны жарқын», «сүйген жарым», «ердің жары», «сәулем», «азбай күткен жар - алтын», «сүйгенім», «жарын күткен жас ару», «өмірдің қызыл гүлі» т.б

3-фрейм: **Әйел – анаң, әйел – балаң.** Ақын шығармаларында аяулы жар, жанашыр ана, сүйікті келіншек, еңбекқор жеңеше тақырыптарына жүрек жарды сырын ашқан жырлары көп. Ақын, әсіресе, өзінің ана болған шағынан бастап бұл төңіректе қаламы мұқалмаған. Ол төмендегі фреймдер арқылы көрініс тапқан: «бөбегім», «құлыным», «ақ тілеулі ана», «апатайым», «Ардақты ана», «ана жүрек», «үмітім», «қызығым», «немерем», «жас ботам», т.б. Ақын құрған бұл фреймдердің көпшілігі халықтық қолданыста да, поэтикалық тілде де молынан кездеседі.

«Әйел» фреймдері ақындар тілінде, адам санасында белгілі бір суретке еніп, поэтикалық сипат алады. «Әйел»-тірліктің мазмұнын толықтырушы, табиғатын түзуші ретінде адам санасында бейнеленіп, тілінде көрініс табады.

М.Х.Шығармаларындағы «Әйел» концептісінің схемалық құрылымы:

Схема – фразеологизмдердің мағыналық құрылымын үлгілеуде қолданылатын тәсіл. «Әйел» концептісінің лингвистикалық сипаты этностың өзіне тән ерекшелігін танытатын, мақал-мәтелдер мен фразеологиялық тіркестерде де жиі кездеседі. Сонымен қатар әйел болмысының табиғатын көрсететін танымдық ерекшеліктердің ұқсастығын, ақындар поэзиясымен өзара сабақтастықта қарау арқылы, «әйел» концептісінің табиғи бітіміне қатысты ақпараттармен танысуға болады. М.Хакімжанова шығармасындағы «әйел» микроконцептісі-ғаламның тілдік бейнесін жасауға қатысатын лингвокогнитивтік категориялардың бірі десек қателеспейміз. «Әйел» концептісінің болмысы Мариям Хакімжанова шығармаларындағы схемада әр түрлі аспектіде көрінеді:

*Бәрі де ұшты қанаттанып ұямнан,
Кейде аңсаймын, күлкілерін қиялман.
Немерем мен шөберелер келгенде,
Қуаныштан кең дүниеге сия алман. [2,16 бет]*

ҰЯДАН ҰШЫРУ – баланы өсіріп, тәрбиелеп, үлкен өмірге жіберу немесе қызды ұзату. Құрылымына тоқталсақ, бәрі де ұшты қанаттанып ұямнан деп, араларына сөз қосылып тұрса да, «ұядан ұшыру»- тіркесінің лексика-семантикалық шеңберінің аясында қарастырылады.

Өсіп келе жатқан ұл мен қызға өз табиғатына тән тәлім тәрбие беру- олардың болашағы үшін өте маңызды. Алған тәрбиесі жас отбасылардың жарастығы және қоғам үшін де пайдалы. Ұлдың да, қыздың да отбасында атқаратын міндеттерін алдын-ала білуі қажет. Өсіп келе жатқан ұл келешекте әке болатынын, жанұяның басы болатынын алдын ала білуі керек. Ал бойжетіп келе жатқан қыз баланың тәрбиесі тіпті ерекше. Сөйтіп, әбден қанаттары қатайғанда ғана ұядан ұшыру кезегі келеді.

Құтты орнына қонады деп үміттеніп отырған қыздарының бағы ашылмағандары қаншама?

*Үндістанның күңдікте жүр қыздары,
Қыз жүрегі қайғыменен сыздады.
Бостандыққа қолы жетпей зарланып,
Талай ару талақ құзда мұздады. [3,54 бет]*

ТАЛАҚ АЙТУ – діни некеден айырудың ең көп тараған түрі. Егер ері ешқандай себебін түсіндірмей-ақ ажырасудың айрықша түрін (Талақ) айтса, зайыбы барлық некелік міндеттен босатылады. Талақ сөзінің халықтық қолданыстағы негізгі мағынасы осы болса, М.Х. «талақ құзда» окказионал тіркесін құрып, жыр жолдарына экспрессивтілік мән үстеген.

*Теңейтін мал басына қыздың құнын,
Қыз туса «қырық жеті» дейтін бұрын.
Қыз бала жат-жұрттықтың адамы деп,
Көретін ата-анасы артық ұлын. [3,163 бет]*

ҚЫРЫҚ ЖЕТІ - Қазақтың ежелгі әдетінде қыз туғанда "қырық жеті", ұл туғанда "ат ұстар" деп сүйінші сұрайтыны немесе "Қалың малға қырық жетіні матап берді", – дейтіндері бар.

*Сабыр түбі – сары алтын,
Алтын азбас, ар азбас,
Азбай күткен жар – алтын,
Ондай жарды кім жазбас. [3,94 бет]*

АЗБАЙ КҮТКЕН ЖАР АЛТЫН - Алтын тозбайды, Адал жар азбайды – деген мақалға мәнделс келіп, жарды алтынға балап, метафоралық түйіндеме жасаған.

М.Х жыр жолдарындағы «ҰЯДАН ҰШЫРУ», «ТАЛАҚ АЙТУ», « ҚЫРЫҚ ЖЕТІ», «АЗБАЙ КҮТКЕН ЖАР АЛТЫН», тіркестері «әйел» концептісінің құрамдас компоненттері болуымен қатар, балама ретінде жұмсалып, әйел өмірінің, тіршілік етуінің логикалық модельдері негінде ұсынылған.

«Әйел» концептісі бір орнында тұрмайтын, жылдар өткен сайын жетіле түсетін, әулетінде дәрежесі өсіп, мазмұны күрделене беретін әйел өмірін құраушы бірліктер екені белгілі.

М.Х.Шығармаларындағы «әйел» концептісін құрайтын ойсурет қолданысы.

Ойсурет – санада бейне, метафора, символ көмегімен танылатын концепт қалыптастыратын ең күрделі форма.

«Әйел» - ақын шығармаларында майданда жүрген жарды күтіп, оған демеуші, қуат беруші, сәулесі.

*- Сағынарсың,
сарғаярсың,
Бірақ,
сәулем, күт мені.
Ұмытпассың,
ойға аларсың
Болса есінде ел кегі. [3,92 бет]*

*Сағынған жарын сарғайып,
Есіне сонда бір алсын.
Отырса сәулем мұңайып,
Сергіп бойы, қуансын. [3,93 бет]*

Берілген өлең жолдарында сүйген жарын жылу берер, демеу болар жарық сәулеге алмастыру арқылы концептуалды метафора жасалған. Бұл мысал әйел концептісінің мазмұнын толықтырып, ойсуретін айрықшалай түседі.

Ақын әйел затының арлылығын, махаббатқа адалдығын *кестелі орамал* символы арқылы береді.

Кестелеп тіктім орамал,

*Атын жазып жарымның,
Жүрегім соған оралар,
Айғағы болып арымның.
Егер алса сүйгенім,
Сұртер көздің жанарын.
Басар жүрек күйгенін
Естісе елдің хабарын. [3,104 бет]*

Ақын кестелі орамал-махаббаттың символы арқылы сүйген жанның үмітіне талшық, дәтіне дәрмен беріп, сезіміне бұлдыр қылмай, сенім ұялатар, халқының, елінің хабарын да естен шығармайтын азаматтығын қоса сөз етеді.

М.Х.Шығармаларындағы «әйел» концептісінің мәнін ашатын скрипт қолданысы. Скрипт – күрделі формадағы концепт типі. Скриптті қалыптастыратын басты элемент – фрейм. Скрипттің санадағы көрінісі – сценарийлік құрылымның кеңейтілген формасы. Скрипт көзбен көрген, нақты тәжірибеден өткен оқиғалар арқылы, балалық шақтан келе жатқан стереотиптік ақпараттары арқылы жинақталған ақпараттардан құралады. Яғни санадағы дайын сценарийлер мен фреймдерді топтастырып ұғыну. Скрипттің күрделілігі шындықтың шынайылығын тануда өзге бір іс-әрекеттерді көз алдынан өткізіп, одан концептінің бір қырын көрсететін детальдерін шапшаң түрде салыстырып, не қиялмен ұқсатып сол дүниенің бүтін бейнесін жасауда байқалады [10,19-б].

*Өміріңнің қызыл гүлін
Жырыма орап, қоям сақтап.
Гүл қасиетін сен де ұғын,
Босқа жүрмей қылжақтап.
Жақсы қызды сүйе білсең,
Күте де біл, сыйлай біл,
Өз жарыңды сыйлап жүрсең, -
Үй ішің де, сыйлайды ел. [3,105 бет]*

*Хатты оқып, қақты кірпік жас ару,
Түсті үзіліп, жалғыз тамшы тым ауыр...
...Жаңбыр болып жауып өткен жаңағы,
Жас арудың сағынышын қабыл ал! [3,102 бет]*

Мәриям Хәкімжанованың поэтикалық тілінде бұл шумақтар «әйел» концептісінің мәнін ашатын скрипт құрайды. Өлең тармақтарындағы құрылымына келсек, өмірдің қызыл гүлі, жас ару, жас арудың сағынышы сынды синтаксистік тіркестер жекелей қолданыста фрейм болса, өлең тармақтарымен бірлесіп келіп «әйел» концептісінің мәнін ашатын скриптке айналады, сонымен қатар, бірінің мазмұнын бірі толықтырып тұрады.

Мәриям Хәкімжанованың когнитивтік құрылымындағы «әйел» концептісінің сценарийі.

Тірек сөздермен мәтін идеясы тақырыптық құрылым түзеді. Осыған сәйкес ойлау құрылымының әр түрлілігін көрсететін сценарий мәтінді интерпретациялау барысында жасалады. [4,108 б]

*Қамқорым, қара орманым, қайран анам,
Қарашы, көзіңді ашып, бір рет маған.
Шынымен тоқтады ма ана жүрек.
Шынымен суыды ма екі мамаң. [3,121б]*

Ақ самауыр үкі тағып жалыннан,

*Көк желегін желпи тастап жамылған.
Жанында отыр жабырқаңқы жас ару,
Сүйген жарын алыстағы сағынған.* [3,102 б]

Берілген өлең жолдары әйел концептісінің сценарийін құрайды. Яғни, өлең шумақтарында белгілі бір оқиға суреттеліп тұр.

Образ тура мағынасында емес, бейнелеу мағынасында айтылса оны символ деп атайды. Белгілі бір ұғымды, идеяны заттық образбен білдіруді айтады. Бұған мысалды төменнен қарастырайық:

Әйел адамдарға қатысты еркелету, жақсы көру мәнді сөздер: Мұның мәні түсіндірмелі сөздікте: *еркелету-бұла етіп өсіру, ерке қылу, жақсы көру-ұнату, жарату деп беріледі. М.Х шығармаларындағы еркелететін, жақсы көретін объектіге тыңдаушының назарын аудартатын өлең ұйқастарына зер салайық:*

*Жанды тілек, жанды еңбек көріңдер,
«Ақ шағалам» қонды келіп ұяға.
Жан қанатын, ту қанатын керіңдер,
Жетсін даусым қиыр менен қияға.* [3, 221 б]
*Автор «Ақ шағалам» тіркесін махаббаттың символы ретінде беріп тұр.
Әке шығып, даладан бұған заты
Алып келді анаға Махаббатты:
- Міне менің сыйлығым, сүйген жарым,
Аз да болса көптей көр, қабыл алғын!* [3, 191 б]

*Сіңілім десем, сыр сандығын ашқандай,
Сыр маржанын, жер маржанын шашқандай,
Ана деген, ана деген ыстық сөз,
Алатаудан асып мені құшқандай.* [3, 184 б]

*Бибігүлім – жан шуағым,
Ұзақ болсын өмір жасың.
Махаббаттың құдыреті,
Алдыңнан сені жарылқасын!* [2, 29 б]

*Ыққа қарап, бір жамбастап,
Киді баса тымағын.
Ыңғайланып сөзді бастап,
Деді маған: - Шырағым..* [2, 97 б]

*Қадырлым, қанатым сен, қамқорым сен,
Сен түгіл қымбат маған әр көлеңкең.
Серігім, сенерім сен саспайтұғын,
Аяулым, әдепті жолдан аспайтұған.* [2, 126 бет]

Ал М.Х шығармаларындағы «әйел» концептісінің сценарийі бойынша әйел өмірінің сан қыры қарастырылып, әйелге қатысты еркелетулер де қалыс қалмайды.

Яғни, М.Х шығармаларында *жақынын еркелету - ақ шағалам, сүйген жарым, сіңілім, жан шуағым, шырағым, қадырлым, серігім, аяулым деген халықтық қолданыстағы есім сөздері арқылы жыр жолдарына қиюы келістіріліп орын тебеді.*

Шын мәнінде, қазақ тарихы мен мәдениетін зерделесек, сан ғасырлар бойғы күресте елдігін ерен еңбегімен, асқан парасатымен, шексіз шыдамдылығымен және сүйіспеншілігімен сақтай білген, ұлттық рухты ұрпағының бойына ақ сүті арқылы, бесік

жыры мен туған тілі арқылы сіңіре білген әйел-аналар аз емес. Қазіргі таңдағы ана тілінің тағдырында да, бүгінгі мен ертеңінде де бағзы замандардағыдай аналардың алатын орны, атқаратын рөлін көрсету мен жаңғыртудың мәні ерекше.

М.Хакімжанова туындыларында әйел бейнесін мүсіндеп, әйел сипатын бейнелегенде ұлттық салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптық ерекшеліктерімен бірге рухани дүниенің сырлары, эстетикалық сезімдері, ұлттық таным, болмыс, тәлім-тәрбие ерекше орын алатыны мәлім. Сол сияқты ақын өлеңдерінде «әйел» концептісін білдіретін бірліктердің ұлттық дүниетанымға сай берілгені аңғарылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

[1] Оспанова Б. Лингвомәдениеттану: оқу құралы. Астана: Фолиант, 2018-152б.

[2] М. Хакімжанова шығармалары

[3] М. Хакімжанова. Өткелдер;

[4] С.А.Жиренов Когнитивтік лингвистика. Оқу құралы. Алматы, 2010-108 б

МРНТИ 11.15.37

«МӘңГІЛІК ЕЛ» ИДЕЯСЫ АЯСЫНДА БІРТҰТАС ҰЛТ ҚҰРУ КЕЛЕШЕГІ

Тухмарова Ш.К.

*Қорқыт Атаатындағы Қызылорда университеті тарих кафедрасының аға оқытушысы,
саяси ғылымдар кандидаты*

Қазақстандық бірегейлік пен бірліктің негізі мәдени, тілдік және діни сан алуандылыққа сүйенетін жалпыхалықтық құндылықтар жиынтығы. Қазақстандық бірегейлік пен бірлік – Қазақстан халқының мәдени құндылықтары, олар Қазақстан жерінде өмір сүретін және болашағын осы елмен байланыстыратын адамдардың ұрпақтарынан ұрпақтарына берілетін болады. Осы орайда Қазақстанның мемлекеттілігінің тарихына көз жүгіртер болсақ осыдан 550 жыл бұрын қазіргі мемлекеттің негізі Қазақ хандығының құрылуымен байланысты. Қазақ хандығы негізін басым бөлігі қазақ тайпалары құрғаны белгілі. Ал басқа этностардың қазақ жеріне қоныс тебуі өткен ғасырда Кеңестік одақтың құрамында өмір сүрген кезеңі тарихи оқиғалармен байланысты. Жалпы кеңестік кезең қазақ халқының тек тарихи тағдырын ғана өзгертіп қоймай, сонымен бірге болашағына да зор таңба қалдырды. Яғни, қазіргі Қазақстанның көпұлтты мемлекет болуының себебі кеңестік тарихтың нәтижесі деп айтуға болады. Қазіргі кезде азаматтық бірегейліктің құрылуы осы жерде қазіргі қазақстандық қоғамның мүддесінен шыға отырып мемлекеттік және территориялық біртұтастықты сақтау тұрғысында топтастыру қажеттілігінен туындап отырған жайт.

Осыны ескере отырып мемлекеттің барлық күш-жігері қазақстандық қоғамның бірлігін арттыруға негізделген саяси құрылым мен әлеуметтік қарым қатынастарды нығайтуға жұмсалуды тиіс. Жаңа қазақстандық азаматтық бірегейлік моделі әрбіразаматтың, мемлекет пен қоғам бірігіп өзара күш жұмылдырғанда ғана іске асуы мүмкін. Қоғам өзгерісінің негізгі қозғаушы күші саяси элиталар болып табылады және солар ғана этностық бірегейлікті қалыптастыруға бар күшін салатыны белгілі. Сондықтан бұл жағдайда осы сияқты сұрақтарды қазақ элиталарының мүдделерін республикалық бірегейлікті қалыптастыру үрдісінің құрамдас бір бөлігіне жатқызуға болады. Алайда ауқымды түрде әлеуметтік өзгерістерді әлеуметтік негізсіз – елдің тұрғындарының басым бөлігінің мүдделері мен көңіл-күйін ескермей іске асыру мүмкін емес. Сондықтан

жаңадан құрылған мемлекеттің жалпыазаматтық негізінде жаңа қазақстандық бірегейлікті құру қажеттілігімен қатар бір уақытта этноқазақ бірегейлігін алып жүру мүмкін болмады, себебі тұрғындардың этностық санасының оянуы мен этносаралық қолайсыздық туындауына түрткі болды [1, б. 81].

Оған тарихта саяси ұлттардың қалыптасуында этностық негізде қалыптасқан еуропалық мемлекеттің үлгілері мысал болаалады. Атап айтқанда Ұлы француз революциясы нәтижесінде басым бөлігін француздар құраған француз ұлтының қалыптасуын айтуымызға болады. Ал қазіргі таңдаазаматтық құқық және теңдік негізіндеазаматтық ұлтты қалыптастырып, азаматтық ұстанымдарға сүйенген мемлекетті табысты құрған Америка Құрама штаттары айқын үлгі болаалады. АҚШ сияқты эмигранттық елдердеазаматтық ұлт моделі мен балқыту қазаны тәсілі бүкіл әлемге кең танымал десек артық айтпаймыз.

Осы жөніндеатақты американдық саясаттанушы Френсис Фукуяма өзінің танымал «Тарихтың ақыры және соңғы адам» атты еңбегінде либералды демократия батыс елдері үшін мемлекеттік құрылымның соңғы формасы, қоғамдық дамудың ақырғы фазасы ретінде көрсетеді. Сонымен бірге бірегейлік мәселесін де терең қарастырады, әсіресе, нәсілдік, діни, азаматтық, этностық, ұжымдық, топтық және т.б. түрлерін жан-жақты талдап зерттейді. Автордың ойынша ұлттық бірегейліктің жалпыға ортақ азаматтық түрі ақ нәсілді американдықтарға кері әсереткендігін айтады. Сондықтан олар бірегейліктің басқа да топтарына өздеріне қарсы қойып, олардан өздерінің мүдделерін талап ете бастағанын айтады [2].

Жалпы қоғам дамуының кез-келген сатысында мемлекеттік саяси бағыт-бағдарлар бұқара халықтың қолдауы мен қарсылығына тап болуы табиғи заңдылық болып табылады. Алайда мемлекеттік пайда болуы мен дамуына қатысты сұрақтар ұлттық құрылыс пен ұлттық-мәдени бірегейлік мәселесімен тығыз байланысты екенін естен шығаруға болмайды. Осыған байланысты қазақстандық қоғамдағы ұлттық бірегейлікке қатысты сұрақтарды толықтай шешуде қоғамда жалпыға халыққа ортақ идеологияның қажеттілігі сезініледі.

Қазақстандық ұлттық бірегейлік пен бірлікті нығайтуғаарналған, сондай-ақ, қазіргі қазақстандық қоғамның идеологиясы ретінде қабылданған Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Мәңгілік Ел» жалпыхалықтық патриоттық идеясын 2016 жылы 26 сәуірде Қазақстан халқы Ассамблеясының XXIV сессиясында ұсынды. Бұл туралы Елбасы өзі: «Мен қоғамда Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдарететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы. Тәуелсіздікпен бірге халқымыз Мәңгілік Мұраттарына қол жеткізді. Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – Мәңгілік Елордамызды тұрғыздық. Қазақтың Мәңгілік Ғұмыры ұрпақтың Мәңгілік Болашағын баянды етугеарналады. Ендігі ұрпақ – Мәңгілік Қазақтың Перзенті. Ендеше, Қазақ Елінің Ұлттық Идеясы – Мәңгілік Ел!» – деп атап айтады [3].

Президенттің «Мәңгілік Ел» қазіргі қазақстандық қоғамның күрделі де өзекті мәселесін көтеріп отырғаны ақиқат. Қазақстан өзінің тәуелсіз мемлекет ретінде дамуының жиырма жылдық тарихында посткеңестік кеңістікте бейбітшілік пен төзімділіктің, өзара түсіністіктің кеңістігі ретінде танылып, ұлтаралық және конфессияаралық келісімнің жарқын үлгісін көрсетіп келеді. Қазіргі таңда ұлттық мәселелер төңірегінде шиеленісті және қауіп-қатерге толы жағдай қалыптасқан уақытта, еліміз өзінің салықалы саясатының нәтижесінде өзінің полиэтносты қоғамдық ерекшеліктеріне қарамастан ұлтаралық келісім мен этносаралық үйлесімділікті сақтай отырып, мемлекеттік және ұлттық құрылысты дамытуда қазақстандық қоғамның ұлттық бірегейлігін анықтауды тиімді жүзегеасыруда жоғарыдааты аталған мемлекеттік деңгейдегі құжаттар қоғамға тың серпіліс береді.

Осы орайда, азаматтардың өздерінің ұлттық бірегейлігін анықтауда қазақстандық

қоғамда тарихи тәжірибесіз қалыптасқан көзқарастар, бағыт-бағдарлар мен құндылықтар жиынтығы Қазақстанның саяси мәдениетінің қалыптасуының бір қырын ашып береді. Оған қазіргі таңда қазақстандық қоғамда ұлттық бірегейліктің анықталуына байланысты бұқаралық ақпарат құралдарында туындап отырған қызу пікірталастардың өзара таласы дәлел болаалады. Сонымен қатар ұлттың өткен тарихы мен даму кезеңдеріне арналған соңғы жылдары жарық көрген іргелі ғылыми еңбектер мен басылымдар ғылыми және көпшілік қауымның көтеріліп отырған мәселелерге үлкен қызығушылық танытып отырғанын көрсетеді. Бірақ осы өткір мәселеге терең үңілу әлі де көптеген мәселелердің мәні мен ғылыми танымдық ауқымының толық анықталмағанын байқатады.

Сонымен Елбасы жалпыхалықтың келісімнің ерекше қазақстандық моделі ретінде «Мәңгілік Ел» идеясын алға жылжыта отырып, болашақтағы қазақстандық ұлттық дамуының бет-бейнесін анықтап берді. Бұл өз кезегінде қарапайым халық тарапынан жылы қабылдауға ие болып, қазақстандық бірегейлік пен бірлікті, келісімді нығайтуға бағытталған құндылықтар жүйесі ретінде қабылданды. Мәңгілік ел идеясын жүзеге асырудың келесі негізгі қадамдары мемлекет басшылығымен «Ұлт жоспары - 100 қадам баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» пен «Мәңгілік Ел» идеясының патриоттық актісін әзірлеу мен оның іске асырудың нақты қадамдары дайындалды. Қазіргі таңда Елбасының анықтап берген ел өмірі үшін стратегиялық мәні бар құжаттарды мемлекет пен қоғам болып бірігіп іске асыру алда тұрған басты мәселе.

Осы орайда біздің тақырыптың негізгі өзегіне айналып отырған Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан – 2050 Стратегиясын жүзеге асыруда «Ұлт жоспары - 100 қадам баршаға арналған қазіргі заманғы мемлекет» атты алдағы уақытта жүзеге асырылуға тиісті бес институционалдық реформалардың бірі ретінде азаматтық қоғамның бүтіндігін сақтау үшін қазақстандық бірегейлікті нығайтудың маңыздылығына ерекше назар аударылды [4]. Осы орайда, аталмыш жұмыстың еліміздегі ұлттық мәселелерді жете түсінуде, ұлттық бірегейліктің анықталуында, саяси мәдениеттің даму динамикасын болжауда және белгілі бір концепцияларды ұсынуда мемлекеттік бағдарламалармен тығыз байланысын атап өткен маңызды.

Бұл мәселелер Қазақстанның саяси жүйесінің нығаюы барысында қазақстандық қоғамда ұлттық мәселелердің туындауының негізін өткен кеңестік кезеңмен тарихи тұрғыда салыстыру арқылы терең түсінуге болады. Қазақстандағы саяси жүйенің заман талабына сай өзгерісі нәтижесінде ұлттық бірегейліктің қалыптасуында президент институтының рөлі мен орны ерекше екенін атап өткен жөн. Оның басты себебі осы уақыттар аралығында кеңестік жүйеден толықтай бас тарту және көпэтносты қазақстандық қоғамның ұлттық бірегейлігін қалыптастыру, кеңестік сананы құрайтын рәміздерді қазақтың төл мәдениетімен ауыстыру кез-келген мемлекет басшысы үшін табандылық пен қажыр-қайратты қажет ететіні белгілі. Онымен бірге мемлекеттің сыртқы географиялық орналасу жағдайы мен халықтың құрамы көп жағдайда ұлттық саясатты еркін жүргізуге мүмкіндік бере бермейтіні түсінікті.

Қазақстан ұлттық бірегейлігін қалыптастыру барысында ұлттық және тарихи сананы қалпына келтіру мәселесі назардан тыс қалмады. Осы мәселе төңірегінде біздің мемлекет посткеңестік елдердің тәжірибесі есепке ала отырып, тарихтың ұлттық сананы жаңғыртудағы қызметін қоғамның саяси мәдениеті мен ұлттық бірегейлігінің қалыптасуының айқын көрінісі ретінде дамытып келеді. Оның ішінде қазақстандық қоғамның ұлттық бірегейлігінің қалыптасуы шеңберінде кейбір тарихи тұлғалардың төңірегінде қалыптасқан түрлі көзқарастар мен пікірталастар бұқаралық ақпарат құралдарында жиі көрініс береді. Бұл әлі де болса қоғам ішінде бұрынғы кеңестік

көзқарастың жаңа көзқараспен өзара қарама-қарсылығы тұрығысында жағасын тауып отырғандығын байқатады.

Сонымен «Мәңгілік Ел» идеясының өмірге келуіндегі ең негізгі қажеттілік Қазақстанның идеологиялық кеңістігінде пайда болып жатқан түрлі қазақстандық қоғамда жаңа қазақстандық ұлттық және тарихи сананы жағырту мен халықты бір идея төңірегінде топтастыру, бұрынғы ескі сананың қалдықтарынан айрылту болып табылады. Елбасы барлық қазақстандықтардың біріктіретін басты құндылықтарды атап көрсетеді. Бұл құндылықтар қазіргі қазақстандық қоғамды біріктірудің негізгі элементтері, олар мыналар:

- Бірінші, Қазақстанның тәуелсіздігі және Астана;
- Екінші, ұлттық бірлік, біздің қоғамдағы бейбітшілік пен келісім;
- Үшінші, зайырлы қоғам және жоғарғы руханилық;
- Төртінші, индустриализация мен инновация негізіндегі экономикалық өсім;
- Бесінші, жалпы еңбек қоғамы;
- Алтыншы, жалпыға ортақ тарих, мәдениет пен тіл;
- Жетінші, ұлттық қаіпсіздік пен жалпыәлемдік және аймақтық проблемаларды шешуге біздің елдің жаһандық қатысуы [5].

Қазақстандық қоғамдағы жаңадан ұлтты біртұтастандыратын идеяны әзірлеуге деген сұраныс пен қажеттілік туралы мәселенің көтеріліп келе жатқанына біраз уақыттың жүзі болды. Тоқсаныншы жылдары кеңестік коммунистік идеологияның күйреуі қазақстандық қоғамда идеологиялық вакуумды туындатты. Осы тұста түрлі діни ағымдағы идеологиялық бағыттар пайда болуының нәтижесінде біздің қоғамда теріс ағымдағы діни көзқарастардың белең алуына да септігін тигізді. Бүгінгі күні қазақстандық қоғам бірнеше әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен реформаларды бастан өткерді. Азаматтардың діни сауаттылығының артуы мен халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруы қоғамға басқаша жаңаша идеяның қажеттілігіне алып келді. Сондықтан Мәңгілік Ел идеясының дүниеге келуі қазақстандық қоғамның қазіргі даму сатысын нұсқайтын идея тұрғысында насихатталуда.

Осы орайда «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» және «Мәңгілік ел» идеясы шеңберінде Елбасының қоғам мен мемлекеттік органдар алдында қойған талаптары бойынша маңызы осында екенін атап өтуге болады. Сонымен бірге басқа идеялық мәні бар тұжырымдар мен стратегиялар, мемлекеттіктің ұлттық саясат бағдарламалары, ұлттық және мемлекеттік құрылысты қалыптастыру бағыты, соның ішінде елде азаматтық қоғамды құру тұрғысынан қарастырғанда жаңа үдерісін орнықтыруға ғылыми алғышарт болатыны анық.

2015 жылы 28 желтоқсан айында Қазақстан Республикасы Президентінің № 147 Жарлығымен «Қазақстандық бірегейлік пен бірлікті нығайту мен дамыту» тұжырымдамасы бекітілді. Бұл құжатты қабылдаудағы мақсат елде біртұтас ұлтты қалыптастыру саясатын одан әрі жетілдіре түсу еді. Дегенмен тұжырымдамада алға қойылған негізгі міндеттер «Мәңгілік Ел» жалпыхалықтық патриоттық идеясының құндылықтары мен азаматтық ұстанымдарына негізделеді, олар:

- 1) «Мәңгілік Ел» жалпыхалықтық патриоттық идеясы құндылықтары негізінде жаңа қазақстандық патриотизм, азаматтық ұстанымдары арқылы қазақстандық бірегейлік пен бірлікті дамыту мен күшейту бойынша азаматтық қоғам институттары мен барлық деңгейдегі мемлекеттік органдардың жұмысының бірегей жүйесін құру;

- 2) жаңа қазақстандық патриотизм, қазақстандық бірегейлік пен бірлік ұстанымдары арқылы тәрбиеленген, елдің дамуының стратегиялық мақсаттары төңірегінде шоғырланған «Мәңгілік Ел» жас ұрпағын қалыптастыру;

3) отбасы, достық, бірлік, сонымен қатар еңбекқорлық, адалдық, білімділік пен алғырлық, үштілділік сияқты құндылықтарға негізделген еңбек және кәсіби шеберлер қоғамын қалыптастыру;

4) халықтың рухани-мәдени мұрасы мен тарихи санасын нығайтуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар мен жобаларды орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдардың іскеасыруы;

5) бірыңғай болашақ ұлтын қалыптастыру мен тұжырымдаманың іс-шараларын жүзегеасыру бойынша орталық мемлекеттік және жергілікті атқару органдарының қызметін есепкеалу мен бақылау, мониторинг тетіктерін іскеасыру қажет деп табылған [6].

Осы тұжырымда көтеріліп отырған ұлттық бірегейліктің қалыптасу тақырыбы біздің қоғам үшін өзектілігі айқын екенін көруімізге болады. Бұл тақырыпты зерттеуде негізінен қазіргі уақыттағы ғылымдағы белгілі батыстық әдіснамалық тәсілдерді басшылыққа алған жөн, атап айтқанда этносимволизм, конструктивизм, примордиализм тәсілдері кез-келген ұлттық тақырыптағы мәселелерді терең түсінуде кең қолданылады. Әсіресе, жаңа қазақстандық қоғамның саяси мәдениеті мен ұлттық бірегейлігінің қалыптасуын ғылыми тұрғыда арақатынасына батыстық концепциялар арқылы салыстырмалы талдау арқылы ғана жүйелеуге болады. Одан елдегі саяси жүйенің тарихи эволюциясы қоғамның саяси санасының жаңғыруы мен қалыптасуына ерекше ықпал еткендігін қазіргі уақытта көріп отырмыз. Қазақстандағы қоғамдық сананың жаңғыруы жаһандану үрдісінен туындайтын қауіп-қатерлерге төтеп беру мен қазақстандықтардың рухани құндылықтарын қайта түгендеуге арналған.

Елімізде ұлттық бірегейлік құбылысының зерттелуі қоғамдық ғылымның дамуына зор үлесін қосатындығымен ерекшеленеді. Өйткені, зерттеу жұмысында ұлттық бірегейліктің қалыптасуы мен әлеуметтік интеграцияның қозғаушы күші ретінде халықтың әл-ауқаты мен әлеуметтік жағдайының жақсаруы мәселесі зерттеу нысаны ретінде алынып, кешенді әрі жүйелі, теориялық және тәжірибелік тұрғыда байланыстыру арқылы негізделген зерттеу болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

[1] Нургалиева Ж.К. Поиски новой этнической идентичности в Республике Казахстан как национализирующем государстве. Сер. 12. 2009. Вып. 3. ч. I Вестник Санкт-петербургского университета. – С. 77-84

[2] Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. - М.: Издательство "АСТ", 2017. – 576с.

[3] Назарбаев Н.А. «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын әзірлеу мен қабылдау жұмысын жүгізуді тапсырды. <https://strategy2050.kz/news/5146/> 17.04.2019

[4] Мемлекет басшысының «Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол мақаласы. 6 қаңтар 2016 жыл» http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-ult-zhospary-kazakstandyk-armanga-bastaityn-zhol-makalasy

[5] Илеуова Г.Т. Мәңгілік ел : между национальной идеи и патриотическим актом <https://www.ofstrategy.kz/index.php/ru/research/politic-research/item/443> Қаралған уақыт 17.03.2019

[6] Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 28 декабря 2015 года № 147.

https://tengrinews.kz/zakon/prezident_respubliki_kazahstan/konstitutsionnyiy_stroy_i_osnovyi_gosudarstvennogo_upravleniya/id-U1500000147/

ПАТША ӨКІМЕТІНІҢ ТҮРКІСТАН ӨЛКЕСІНДЕГІ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫНЫҢ САЛДАРЫ (XIX-XX ҒҒ)

Қожақұлы¹ Ө., Абдразакова² А.У., Азирбекова А.Ж., Асанбаева А.Ж

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Әйтеке би көшесі, 29А, 120014, Қызылорда, Қазақстан, oteubay@bk.ru

² Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Әйтеке би көшесі, 29А, 120014, Қызылорда, Қазақстан, abdrzakova.a@inbox.ru

Аннотация. Мақалада Патша өкіметінің Түркістан өлкесіндегі қоныстандыру саясатының салдары негізінен Ресей Федерациясы Орталық Мемлекеттік архиві, Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві, Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архивтерінде жинақталған қор құжаттары бойынша қарастырылады.

Патшалық Ресейдің отарлық-саяси өктемдігінің күшеюі және XIX ғасырдың 60-90 жж. әкімшілік реформалар, Қазақстанның саяси-құқықтық статусының өзгеруі, Түркістан өлкесін отарлаудың ерекшеліктері мен әдістеріне зерттеу жүргізілді.

Қазақстанда отаршыл-құқықтық жүйенің орнығуы және өзгерістерінің салдары жан-жақты талдап, XIX ғасырда Ресей империясы әкімшілік-саяси реформалар арқылы Қазақстанда басқарудың дәстүрлі жүйесін жойып, генерал-губернаторлықтарға, округтерге бөлшектеп, қазақтың саяси элитасы сұлтандар мен билер биліктен біржолата шеттетілгендігі айқындалды. Қоныс аудару саясатының нәтижесінде Қазақстан халқының этникалық құрамы күрделі өзгеріске ұшырап, ғасырлар бойына қалыптасқан халықтың руға тиесілігі, этникалық бірлігі, тұтастығы бұзылғандығы зерделенді.

Түйін сөздер: Қоныстандыру, отарлау, аграрлық реформа, миграция, демография

Кіріспе. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басы Ресей империясында әлеуметтік-экономикалық, саяси қайшылықтардың шиеленісуімен, Қазақстанда отарлық саясаттың күшеюімен ерекшеленді. Ресей империясының жүргізген саяси-құқықтық реформалары нәтижесінде қазақ халқының империя тарапынан отарлық езгіге қалай ұшырағаны, саяси құқығының қалай тапталғаны, отарлаушылардың жердің асты мен үстіндегі қазақтың байлығын қалай талап-тонағаны және мәдени-рухани қорлағаны байыппен зерделеуді қажет етеді. Отарлау саясатын оңтайландыру үшін орыс әкімшілігі басыбайлы құқықтан босатылып, жерсіз қалған орыс шаруаларын қазақ жеріне қоныс аударуын мемлекеттік деңгейде қолға алып, реттеп отырды. Осыған байланысты қоныс аудару саясатының нәтижесінде Қазақстан халқының этникалық құрамы күрделі өзгеріске ұшырады. Орыс шаруалары қазақ даласында сан жағынан өсіп, демографиялық көрсеткіштер бойынша басымдыққа ие болды. Яғни, славян қонысаударушылары орналасқан жерлерде ұлттық біртектілікті дәрмездендіріп, «этникалық сабақтастықты» жоғалтып, ғасырлар бойына жаудан қорғап келген өзінің туған атамекенінде өзін-өзі билеу құқығынан айрылып қалды. Мұның өзі қазақ халқының тұтастануын тежеді.

Міне, сондықтан да, патшалық Ресейдің отарлық саясатының құрбанына айналып, мемлекеттіліктен айырылған Қазақстанның Түркістан өлкесіндегі қоныстандыру саясатын объективті түрде архив құжаттары негізінде ғылыми тұрғыдан жан-жақты талдап көрсету-өзектілігі күн тәртібінен түспеген тақырыптардың бірі.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылып отырған мәселенің деректік базасы Ресей Федерациясы Орталық Мемлекеттік архиві (391 қор. 3 тізбе. 849-іс.), Өзбекстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архиві (7-қор. 3-тізбе, 5040-іс.) және Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік архив (74-қор, 4 тізбе, 655-іс.) материалдарымен қатар монографиялар мен мезімді басылымдар деректерін құрайды. Мақала ең алдымен теориялық сипатқа ие. Зерттеу барысында бүгінгі тарих ғылымындағы салыстырмалы-тарихи, мерзімдемелік, өзектілік, перспективті, логикалық, жүйелілік әдістер кеңінен қолданылады. Зерттеуде заманауи тарихнама ғылымында сыннан өткен және өзін-өзі

ақтаған тарихи методологиялық әдіс-тәсілдері қолданылды. Оларды пайдалану зерттеу аумағына алынған мәселелерді толыққанды саралауға жол ашады. Зерттеуде арнайы деректанулық және архивтанулық әдістер: талдау, синтездеу, фактілік, сыни, тұжырымдамалық, контент талдау, мазмұндық талдау, жүйелеу мен қорыту пайдаланылды.

Нәтижелер мен талдаулар 1867-1868 жылдардағы реформалар Қазақстанның басқа да аудандарымен қатар Сырдария өлкесін де қамтыды. Осы реформаның 210 Бабында қазақ жерін патша үкіметінің меншігі жариялауы, өлкедегі жер пайдаланудың жүйесін өзгертуге алғышарттар қалыптастырды. Патша үкіметінің Орта Азия хандықтарын жаулап алуының барысы да осындай жағдайды күрделендірді.

1870 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.П.фон Кауфман Сырдария облысының әскери губернаторының Әулие-Ата және Шымкент уездерінде Шу, Талас және басқа өзендер алқабынан орыс шаруаларын қоныстандыру үшін шұрайлы жерлер іздестіруді тапсырды [1, 30 п.]. Кауфманның «Түркістан өлкесін басқару туралы Ережесінің жобасына» (1873 жыл) жазған түсінік жазбаларында көрсетілгендей қоныстандыру екі бағытта жүргізілуге тиіс деп анықталды. Орынбордан Ташкентке дейінгі пошта жолдарына орыс қоныстарын ұйымдастыру әрекеттері нәтиже бермеді. Оның себебі осы жерлердің табиғи жағдайларының қолайсыздығы: құрғақшылық өңірде егіншілік кәсібі үшін өте-мөте қолайсыз жағдай қазіргі Қырғыз Алатауына жақын өлкеде, Талас Алатауы жотасы бойында жер шаруашылығы үшін барлық қажетті шарттар бар еді.

Сырдария облысындағы алғашқы орыс поселкасы – Қарабалтаның негізі Жетісу облысымен шекарада 1874 жылы қаланды. Алайда келімсек орыс шаруаларының қоныстары біртіндеп көбейе бастады. 1874 жылдан 1882 жылға дейін облыста 6 шаруалар селосы құрылса, 1884 жылдан 1890 жылдар аралығында 14, 1891-1892 жылдарда 17 жаңа поселка, жалпы осы жылдарда Сырдария облысында барлығы 37 поселка құрылды. [2, с. 177-178]

1896 жылы 12 шілдеде қоныстанушыларды орналастыру туралы жаңа қағидаларды қамтыған Түркістан генерал-губернаторын басқару ережесі бекітілді:

- Түркістанға қоныстануға православие дініндегі орыс кедейлеріне шексіз рұқсат етілді;

- қоныстанушыларға, әрбір ер адам басына шаққанда 10 десятинадан аспайтын көлемде қазақтардың жерінің есебінен иелік бөлініп беру көзделді;

- қоныстанушыларға алғашқы 5 жылда толық, келесі 5 жылда ішінара алым-салық төлемдерден босату сияқты кейбір жеңілдіктер жасалды.

Соңғы ережені іске асырудың нәтижесінде Сырдария облысында өлкені отарлау біршама күшейді. 1886-1890 жылдардағы жер иелену бұрынғы 2 жыл нәтижесінен де асып түсті. Оның үстіне отарлау шеңбері мейлінше кеңейді. Ташкент, Әулиеата уездерінен басқа Шымкент, Ходжент, тіпті Перовск уездеріне де орналасу басталды.

Орынбор-Ташкент темір жолы бойынша қатынастың ашылуы Түркістан жолын жеңілдетсе, қысқарта және арзандата түсуі қоныстанушылардың жаңа (топтары) партиялары легінің ағылып келуі қазақ шаруаларының жағдайын тіпті қиындатты. Уақыт өткен сайын патша өкіметі Сырдарияда өзінің аграрлық саясатын нығайта отырып көздеген мақсатын іс жүзіне асыруда жергілікті халыққа қысым көрсетуден тайынбады. Облыс өңірінде Қарабалта, Шандавар, Каменка, Николаевка, Мерке, Кузминка, Антоновка, Корниловка, Ақсу, Подгорное қоныстарының ашылуы осы саясаттың бір көрінісі еді. [3, с. 306-318]. Қоныстанушыларды тарту және орналастыру Ресей отаршыл әкімшілігінің басқаруы алдындағы басты міндет болды. Өкімет төтенше шаралардан тайынбады. 1890 ж. 1 қаңтар айында тек Сырдария облысы бойынша қоныстанушылардың отбасы саны шамамен 1300-ге жетті.

1891 жылғы Ресейдегі аштық орыс кедейлерін өз қоныстарын тастап кетуге мәжбүр етті. Шығыс аудандарға бет алу тағы да күшейді. Екі жыл ішінде Сырдария облысында 17 жаңадан поселка салынса да барлық келімсектерді жермен қамтамасыз ету мүмкіндігі болмады. Сонымен қатар, бұл кезеңде орта ауқатты шаруалар тарапынан да көп келе бастағанын атап өткен жөн. Алғашында келушілердің арасында тақыр кедейлер аз ғана процент құрады. Алайда, 1891 және 1892 жылдардағы аштық жағдайды мүлдем өзгертті, осы кезден бастап «ауқатты қожайындарды» және кулактарды орналастыруда шындығында, жергілікті әкімшіліктің экономикалық мүмкіндіктері де шамалы еді. Оған қарамастан жаңа келімсектерді орналастыру әсіресе 1905-1907 жылдардағы революциядан кейін жалпы сипат алды, орыс революциясына дейін Сырдария сонымен қатар Ферғана, Самарқанд облыстарында қазақ жеріне селолық мешандарды кеңінен қоныстандырудың «ерікті жолы» туралы Ережесі осы мәселелерді реттеуде, дәлірек айтқанда патша үкіметінің сойылын соғуда, қазақ ауылдарын ығыстыруда ерекше реакциялық роль атқарды. 1903 жылы 10 маусым айында жарық көрген бұл ереженің негізгі мәнін мынандай жіктеуге болар еді:

- Ішкі істер министрлігінің келісімімен православие дініндегі орыстарға ғана қоныстануға рұқсат ету;
- егер Түркістан әскери округінің төменгі шенді запасқа шыққан әскери шені қоныстанушылармен бірдей құқықта болуға қарсы болмаса қоныстануына рұқсат беру;
- қоныстану жөнінде өтініш мүлік пен шаруашылық жағдайы есепке алына отырып, жергілікті отбасындағы басқару орындарына беріледі;
- жер участогі қоныстанушыларға отбасындағы ерлерге шаққанда әрқайсысына 3 десятина мөлшерінде кесіліп беріледі де, ал жайылымдық жерлер қажетіне қарай немесе шаруашылық жүргізу мүмкіндігі еске алынады;
- жер қоныстанушыларға тұрақты пайдалануға беріледі;
- қоныстанушыларға үй маңындағы жерлер пайдалануға беріледі, ал қалған жерлер қауымның қолында болады;
- қоныстанушылар жерге салықты уақытша оброктың мөлшерінде өткізеді;
- қоныстанушыларға төмендегіше жеңілдіктер беріледі:
- алғашқы бес жылда олар уақытша белгіленген алыс-салық төлеуден босатылады, кейінгі жер пайдалану мерзімін жарты мөлшерде төленеді; 15-тен жасы асқан келімсек қызмет мерзімі етпесе, әскерге шақырылудан босатылады.

1886 және 1903 жылдардағы заңдарды салыстырар болсақ отарлау ісін белгілі дәрежеде ретке келтіруге ұмтылушылықты аңғару қиын емес. Сонымен қатар осы қабылданған заңдар баптары Сырдария облысына (әрине, басқа да Қазақстан облыстарындағыдай) жоғарыдағы талаптарға сай келмейтін әлеуметтік топтарға үкіметтің шек қою саясаты да байқалады. Салыстырып қарасақ Сырдария облысында Жетісу өңірінен гөрі 1891 жылғы мәліметтерге қарасақ тез өскен. Алайда «бос жатқан» жерлердің қоры тым азайып кетті. Осыған байланысты Сырдария облысының әскери губернаторы Түркістан генерал-губернаторының тапсырмасына сай 1892 жылғы 17 маусым айында «бос жерлер» туралы мәліметтер жинауға кіріскен. Саны тез өскен қоныстанушылар қозғалысы тез қарқынды: егер 1891 жылы Сырдария облысында 7702 тұрғыны бар 1607 отбасынан құралған 27 селодан тұрса, 1894 жылдың өзінде ол сан 48-ге жетті, олардағы тұрғын саны 1548 адам болды. Сырдария қоныстандырылу ауданы статистикалық партиясының П.А.Скрыплев басшылық еткен экспедициясының деректеріне қарағанда [4, с. 11-16; 24-31], 1906 жылы тек Шымкент уезінде 18 шаруа селосы болған; олар 8062 тұрғыны бар 1189 шаруашылықтан тұрған. Қоныстану қозғалысының ең жоғары проценті Шымкент уезінде 57,14 процент 1891-1893 жылдар кезеңінде келеді [5, 269 б]. Шаруалардың өз бетімен қоныс аударуы патша үкіметінің жеке шаруалармен тыйым салуына қарамастан толастамады. Алайда өкіметтің ресми қоныстандыру шараларының

нәтижесі мен жеке шаруа отбасыларының өзінше қоныстануын алып қарасақ, әрине, бірінші бағыттың мейлінше басым болғандығына көз жеткізу қиын емес.

1867 жылғы шілде айының 11-дегі «Жетісу және Сырдария облыстарын басқару» туралы және 1886 жылы қабылданған Түркістан өлкесін басқару жөніндегі ереженің жеке таптары сонымен қатар қоныстанған, осы өңірде тұрақтанған келімсек орыс шаруаларын ауылшаруашылық құрал-жабдықтармен қамтамасыз етуі көзделген еді. Алайда бұл жағдай іске аса бермеді. Кейінгі ережелерде бұл жағдай біршама толықтырылды. Сырдария мен Жетісу облыстарын басқару туралы ережеге сәйкес қазақ пен өзбек шаруалары пайдаланып отырған жерлер мемлекет меншігі деп есептелінгенін айтып өтті. Ал 1904 жылы маусым айының 6-ндағы ережеге сай шаруаларды село тұрғындары мен мешан жер иеленушілерді қоныс аударудың басқа қосымша мәселелері туралы жергілікті үкімет орындарына арнайы құқы берілді. Осыған орай патша үкіметі бірнеше экспедициялар ұйымдастырып, 1904-1906 жылдары Қазақстанның облыстарын қоныс аударушылар үшін 5 ауданға бөлді: Торғай, Орал, Ақмола, Семей және Сырдария облыстары. Патша үкімет орындары жергілікті халықтың жерін талан-таражға салу үшін және елдің ішкі губернияларындағы революциялық қозғалыстарға кедергі жасау үшін «басы артық» жерлердің есебін ала отырып, «қоныстанушылар қорын» ұйымдастырды. «Түркістанда бос жерлерді іздеу керек. Дақылға жарайтын өңір шамалы. Жер еңбек сіңіру арқылы өңделеді және көшпенді халықтың пайдалануындағы иеліктерді күшпен тартып алуға болады, - деп көрсетілген осы қоныстану қорының ұйымдастырушыларының бірі». [6, 58-п]

Осыдан царизмнің қоныс аудару саясатын жергілікті көшпенділердің, әсіресе, әрине, кедейлердің және орташалардың жерлерін талан-таражға салып, кулак шаруашылығын ұлғайтып, оны өзіне тірек жасауға тырысқан осындай басты мақсатты іс жүзіне асыру үшін бір ғана Шымкент уезінің 27 ауданынан 25415 десятина [7, 6-п] жалпы облыс қорынан 3204696 десятина [8, 564-б] жер қазақтардан тартып алынып, оны кулактарға үлестіріп бергендігі анықталған.

Үш жылдың ішінде жіберілген 12 мыңнан астам келімсектің 8807-сі бір ғана Әулиеата уезінде қоныстанды да, олардың Шалдавар, Сарықан, Ақши, Ташкент уезінен Қазан, Ново-Николаевка, ал Перовск уезінен бірнеше майда қоныстар құрылды. 1907 жылғы мәліметтерге қарағанда облыста – 48000 қоныстанушылар тұрақтады. [7, 5-п]. Өздерінің қаражаттарын жолда тауысып алған шаруалар облысқа қонысқа келгеннен кейін де көптеген қиыншылықтарды бастан кешірді. Оның үстіне еңбек құралдарын сатып алып, шаруашылық құрылыстарын жүргізуге (жоғарыда айтқандай) үкімет тарапынан ешқандай септік көрсетілмеді.

Кесте мәліметтері процентпен берілген. [7, 5-п].

Олардың жалпы санына үйлердің ара қатысы								
Малы жоқтар		Малы барлар бас						
жалпы	жұмысшы	1	2-3	4-5	6-7	8-9	10-12	12 және одан жоғары
1. 32,6	16,3	18,6	25,6	4,6	2,3	-	-	-
2. 2,6	9,9	30,9	32,9	17,8	3,9	2,0	-	-
3. 2,1	2,1	11,9	29,6	29,6	19,5	4,5	0,7	-
4. 0,4	0,4	2,7	13,8	29,5	28,1	17,9	5,4	1,8
5. -	-	0,6	5,5	20,8	31,3	26,4	12,9	2,5
6. -	-	0,8	5,6	13,4	18,5	34,5	20,2	7,6
7. -	-	-	-	10,5	12,3	17,5	39,5	20,2
8. -	-	-	1,4	-	4,1	9,4	32,4	52,7

Тіпті өздерінің егістік жерлерін өңдеу үшін олардың жұмыс көлігі де жетіспеген. Оған бір мысал Шымкент уезіндегі 18 селодағы барлық шаруашылықтың 2,1 процентіне тең боларлық 25 отбасының көлігінің болмауы. Осындай жағдайларды Әулие-Ата, Перовск, Ташкент уездерінен де кездестіруге болады. Жұмыс көлігі жағынан алып қарағанда қоныс аударушы үйлердің топтары мынадай. (Біз сілтеме беріп отырған архив қорында Сырдария облысының қандай уездерін қамтитындығы көрсетілмеген. Жалпы проценттік үлеске саралағанда, осы облыстың барлық болыстарын қамтымайтындығы байқалады).

Келтірілген кестеде облыста қоныс аударушы шаруалардың таптық жіктелуінің кенеттен өзгеруі анық көрініп тұр. Орта есеппен шаруашылықтың 13 проценті малы жоқ немесе бір бас малы болғандықтан кулактарға жалдануға сатуға мәжбүр болды. 1906 жылы Шымкент уезінің 18 селосында шаруашылықтың 8 проценті жалдамалы жұмысшы күшін иеленді.

Шымкент уезінің тексерілген 18 селосы бойынша қоныс аударушылардың мәліметі төмендегідей [9, 48-п]

топтар	Егіс көлемі бойынша	шаруашылық саны	орта есеппен бір шаруашылыққа келетіні
I	егіс, жоқтар	43	4,46
II	4 десятинаға дейін	152	5,38
III	4-8 десятинаға дейін	287	6,36
IV	8-12 десятинаға дейін	224	6,65
V	12-16 десятинаға дейін	163	7,60
VI	16-20 десятинаға дейін	119	7,54
VII	20-30 десятинаға дейін	114	8,22
VIII	30-дан жоғары	74	8,92
Барлығы:		1157	6,97

Кестеде көрініп отырғандай, 1 десятина егістік жерлері бар қоныс аударушылар батрактарға, 4 десятинаға дейінгілер кедей шаруаларға, 5-8 десятина-кедейлерге, 10-десятина – қуатты тапшы орташалар шаруашылығына, 15 десятинадан жоғарылар – қуатты шаруашылығына жатты. Осындай жағдай Ақмола, Семей сияқты қашық облыстарда да байқалды.

Ауыл шаруашылығының құралдарымен толық қамтамасыз етілген кулактар ғана еді. Кедейлердің басым көпшілігінің қаржысы жоқ болғандықтан 40 сом тұратын плугтер мен 240 сомдық пішен шабатын машиналарды сатып алуға қаражаттары жетіспеді. [10, с.92]. Ауыл шаруашылығының жабдықтарының қымбат болуы олардың жағдайын қиындатты. Оның үстіне өздері Россиядан әкелген қаржылары да мардымсыз болатын. Оны Шымкент уезіне қоныс аударғандар қаржысынан байқауға болады. [11, с.45]

қоныс аударушылар топтары	бір шаруашылыққа келетіні (сом)
I	241,50
II	144,24
III	118,11
IV	143,06
V	128,19
VI	106,41
VII	181,97
VIII	110,30

Бұл кестеден көрініп отырғандай, облыстағы қоныс аударушылардың қаражаты мардымсыз және олардың басым көпшілігінің әлеуметтік тегінің кедейленген орташалардан шыққандығын дәлелдейді.

Қоныс аудару басқармасының статистикалық партиясының тексерілген мәліметі бойынша, Шымкент уезіндегі экономикалық топтардың жағдайының қорытындысын төмендегі мәліметтер көрсетеді. [9, 44 п]

мал басына шаққандағы шаруашылық топтары	шаруашылық саны
Аты жоқтары	1831
бір аты барлар	3326
2-13 аты барлар	3404
13-тен жоғары	360
барлығы	89,21

Кестеге қарағанда, Шымкент уезіне қоныс аударушылардың көпшілігінің аты жоқ, кедейлер екенін байқауға болады. Бұл жағдай жер игеруге жағдай жасалғандығы белгілі.

Сөйтіп, ауыл шаруашылығының барлық құралдарынан ақша қаражаты мен жұмыс күші көлігінен кемтарлық көрген қоныс аударушы кедейлер бұрынғысынша кіріптарлық күйде қала берді. Қазақ шаруашылары, өз иеліктерінен ығыстырылса да қоныс аударушы шаруалармен өндірістік тәжірибемен алмасты. Келімсектерден егіншілікті жүргізудің кейбір жаңа тәсілдерін үйренді, ал оларға айырбасқа малын беріп, жатақтар егіннің өнімін жинап алуға көмектесті.

Қоныс аударушылардың көпшілігі капиталистік қатынастың бұрынырақ дамыған ішкі губерниялардан келгендіктен, облыстың қазақ ауылында капиталистік қатынастың енуін тездетті, алайда жаңа капиталистік аграрлық игерудің барысында Сыр және Шу, Талас өзендері бойында орналасқан ауылдарда әлекметтік жіктелудің барысында мүліктік дифференциация да тереңдеді. Алайда кулақтық деревнялардың санының көбеюі, миграциялық процестің тереңдеуі қазақ шаруашылық өмірін күйзелтті.

Столыпин реформасы патша өкіметінің аграрлық саясатын ұлттық аудандарда іске асыруда ірі қадам болды. Шаруа халқын елдің орталығынан шеткері аймақтарға, соның ішінде Қазақстанға да қоныс аудару арқылы патша үкіметі шаруалардың ел ішіндегі наразылығын сейілтуді, мәселенің шиеленісуін бәсеңдетуді көздеп қойған жоқ. Саяси ахуал шиеленісіп тұрған қабылдаған Столыпиннің аграрлық реформасының негізгі мақсаты – қауымдарды таратып, деревняларда хуторлық және отрубтық шаруашылықтардың күшеюіне өмір беріп, әсіресе Қазақстанды отарлауды кеңейту еді. [12, с.203-214]

1906 жылы қараша айының 9-ында шаруаларды қауымнан хуторға және отрубқа бөліп шығару туралы жарлық қабылданды. 1910 жылы III мемлекеттік дума бекіткеннен кейін заңға айналған құжат бірден іске аса бастады. Осы заң әрбір шаруаға өзінің үлес жерін меншігіне алып, қауымнан бөлініп шығуға рұқсат етті. Әрине заң әсіресе кулақ шаруаларға тиімді еді, бұлар кедей шаруалардан арзан бағаға жер сатып алып отырды. Жалпы расталған есерке қарағанда 1906 жылдың аяғынан 1915 жылға дейін екі миллионнан астам шаруалар шаруашылығы қауымнан бөлініп шықты. [13, с.98]. Бірақта оның қорытындысы әлі де үкімет орындарының күткеніндей болмады.

Бұдан Столыпиннің саясатынан кейінде, деревняларда қауымның басым болғандығын көруге болады. Жоғарыда аталған жарлыққа сәйкес шаруалар өздеріне тиесілі жерді белгілі бір жерден «кесіп» алуға және кейіннен өздерінің үйі мен шаруашылығын деревня сыртынан берілген учасютке көшіре алатын болды.

Сырдария облысында қалыптасқан жағдайды нақты анықтау үшін Ресей губерниялары бойынша салыстырма мәлімет берсек, оны мына кестеден анық көруге болады. [13, с.98]

Жылдары	Бір жылда құрылған хуторлық және отрубтық шаруашылықтар	олардың жер көлемі
1907	8315	88358
1908	43350	434624
1909	119380	1215729
1910	151814	1447125
1911	206723	2031507
1912	122522	1294439
1913	192988	1833556
1914	203915	1980273
1915	173502	1666875
1916	93578	896997
барлығы	1315087	12889483

XX ғасырдың басында аграрлық мәселенің саяси нәтижелерін, орыстандыру бағытын ескерген өкімет Қазақстан мен Орта Азияның егін, мақта шаруашылығына қолайлы жерлерді отарлауды күшейтудің керек екендігін айта келіп, бұл мәселеге «көңіл аудару» қажеттігін мақұлдаған еді.

Осыған сәйкес егін шаруашылығын департаментінің вице-директоры Масальский 1904 жылы оның бағдарламасын талдай келе, мынадай басты міндеттерді айқындады:

- мақта, жіп иіру өндірісін кеңейтуді қамтамасыз етуде, мақта егуді жолға қою расталды;

- кейбір оңтүстік аудандарда жаңа өлкені игеруді тездетуде бірқатар шаралар қолдану қажет деп табылды.

Түркістанның жаңадан суландырыла бастаған жерлеріне Ресейдің ішкі губернияларынан шаруаларды қоныс аударту жұмысын ұйымдастыруды кеңейту дұрыс деп табылды. [14, с.5]. Осы бағдарламаға сай жер шаруашылығы министрлігі Қазақстан мен Орта Азиядағы әлі де айналымға кірмеген жерлерін тартып алу жоспарын ұсынды. Орыс-жапон соғысы мен Орталық Ресейдегі революциялық оқиғалардың пісіп жетілуі царизмге Жетісу мен Сырдария облыстарындағы қазақтар иеліктерін тартып алу ісіне бірден кірісуге мүмкіндік бермеді. Осыдан да 1904 жылы маусым айының 6-ындағы заңға қарамастан сол облыстарға сөз жүзінде қоныс аударуға шек қойылды деп жарияланды. Ал 1905-1907 жылдардағы Орта Азиядағы әлеуметтік қобалжуды басқаннан кейін, патша үкіметі қазақ, өзбек шаруалары тарапынан толқу шығып кете ме деген қауіптен белгілі дәрежеде Түркістан әкімшілігінің пікірімен санасуға барды. 1907 жылы Түркістан тағы да «қоныстану» үшін уақытша «жабылды».

Орталық өкіметтің 1907 жылы наурызда Ресейдің Еуропалық бөлігіндегі кедейлердің қоныстануы үшін жаңа өлкелер ашу қажеттігі туралы мәселені қойғаны шаруаларды қоныстандыруды тоқтатпау еді. Осы кезде Ресейдің шет аймақтарына ішкі губерниялардан кедейлердің келіп орналасуы бұрын болып көрмеген дәрежеде өріс алды. 1903-жылы маусым айының 10-нда «Сырдария, Ферғана және Самарқанд облыстарындағы қазыналық жерлерге өз еркімен қоныстандыру туралы ережелер» бекітілді. Осыған сәйкес суару жүйелері мен су көздерін де қоса жергілікті халықтан тартып алу көзделді. [15, 365-368 п]. Қоныс аударушылардың семьяларына жеңілдік шарты бойынша 5 жыл, ал ходоктарға 1 жыл мерзімге 50 сомнан аспайтын мөлшерде «жол шығыны» және шаруашылық құруына 100 сомға дейін қаражат дұрыс деп танылды. 1904 жылғы маусым айының 6-нда патша үкіметі «село тұрғындары мен жер иеленуші

мещандарды қоныс аударту туралы уақытша ережелерге» [16, с.23-24] сәйкес Орталық Ресейдегі жергілікті өкімет орындарына шаруалардың қоныс аударуына рұқсат ету қосымша құқы берілді.

Сөйтіп, империяда аграрлық мәселенің шиеленісуіне байланысты үстем таптарға наразылықтары күшейген және мұқтаждықтың ауыр азаптарын бастан кешіріп күйзелген шаруаларды үкіметтің Қазақстанға, сонымен қатар оның Сырдария сияқты аудандарға қоныс аударту міндеті тағы да күн тәртібіне қойылды.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы сияқты келімсек орыс шаруаларын Қазақстанға жеткізу негізінен Орал – Торғай облыстары арқылы іске асырылды.

Орал арқылы 1905 жылы 29475 қоныс аударушылар мен ходалтар өтсе, 1906 жылы олардың саны – 200749, 1907 жылы – 661307, 1908 жыл – 716599 шаруалар өтті. [17, с.104-105]

1906 ж. Шымкент уезінде 8062 адаммен бірге қоныс аударушылардың – 1189 шаруашылығы болды.[18, с.174]. Ал Ташкенттің қоныс аудару пункті бойынша 1906 жылы (тамыз-желтоқсан айларында) -572, 1907 жылы – 5407, 1908 жылы – 8127, 1909 жылы – 5140 қоныс аударушылар келген.[14, с.6]

Сырдария қоныс аудару комитетінің меңгерушісі жергілікті қоныс аудару басқармаларына жолдаған түсініктемелерінде былай деп атап көрсетті. «Мемлекет мүддесі үшін таза көшпенділерге тек егіншілікке жарамсыз жерлерді ғана қалдыру қажет».[19, 41-п]. Бұл тәрізді нұсқаулар мазмұн жағынан Түркістан генерал-губернаторы Гродековқа жіберген ұсыныстармен сай келетін «Түркістанда бос жатқан жерлерді емес, қайта керісінше, жұрт қоныстанған жерлерді іздеу керек. Дақыл егуге жарамды жерлердің біршама аз екендігі сонша мұндай жерлер бірден-сірге үлкен мехнатпен, әрі көбінесе осындай жерлерді пайдаланып отырған көшпенді халықтың еркіне зорлық жасау арқылы табылуда».[6, 58-п]. Патша үкіметі қоныс аудару басқармаларына талаптарында Сырдария бойы ерекшелігін ескеріп, жергілікті халықтың жерін өз қалауынша тартып алып, оны шөлейт және шөл өңірлерге қоныс аудартуға рұқсат берді.

Сырдария облысының қазақтар қоныстанған аудандарында 500 мың десятинадай жер, соның ішінде Шымкент уезінде 181793, Әулиеата уезінде 104398 десятина жер тартып алынған. [20, 65-п]. Сөйтіп ең шұрайлы деген 45147765 десятина егістік және шабындық жер қазақтардан алынып келімсектерге берілген. Келімсек шаруалардың жағдайының ауырлауы олардың бір бөлігінің қайтып оралуына себепші болды.

Сібір мен Қазақстаннан Ресейге жыл сайын 40 мыңнан 110 мыңға дейін қоныс аударушылар отбасылары қайтып оралып отырған. Бұлардың дені Қазақстаннан, оның ішінде Сырдария облысынан қайтып оралушылар болған-ды [21, 547 б]. Бұл шаралардың жағдайы өте-мөте ауыр болды. Жаңа қоныстағы учаскелерге орналасқан қоныс аударушылар алғашқы кіндерден тұруға ауыр жер кепелерде, шалаштарда, лашықтарда тұрды. Олардың аздаған бөліктері ғана үй-жайын жөндеп алды. Көптеген қоныс аударушыларда тұрмыс жағдайларының нашарлығынан сүзек т.б. аурулары күннен-күнге көбейді, оның үстіне астықтың жетіспеуі салдарынан қатты азап шекті. Бір ғана Сырдария емес, барлық қоныс аударушы пункттерде жағдай осыған жақын еді. Заңға сай қарыз ақша, басқа да көмек мөлшері мұқтаждығына қарамай өте аз бөлінетін, ол үшін қоныс аудару бастықтары шаруалардың жағдайымен жете танысуға міндетті еді. Алайда олардың материалдық жағдайын, қалай тұратындығын анықтау өлкемен мүлде таныс емес қоныс аудару чиновниктеріне қиын еді. Сөйтіп, жеке алғанда қарыздық мөлшері үй алуға, шаруашылықтарын дұрыс жолға қоюға айтарлықтай көмек көрсету үшін мардымсыз еді.

Үкімет Сырдариядағы қоныс аударушыларға қарыз ақша беру үшін 1906-13417 сом 2 тиын, 1907-29676 сом 61-тиын, 1908-50482 сом 30 тиын, барлығы 93576 сом 02 тиын болды. [22, с.93]. Соның ішінде Шымкент уезінде – 3845 сом, 1909 жылы – 3340 сом, 1910

жылы қазан революциясына дейін – 5328 сом қаржы бөлгенді. [23, с.56]. Дегенмен қоныс аударушыларға берілген ақшалай қаржының мөлшері 100 сомнан аспайды.

Ақшалай жәрдем көрсетілген шаруашылықтар мына кестеден көруге болады. [10, с.181] (Әрине, бұл мәліметтерді толық деп көрсету қиын-ақ)

25 сомға дейін	25-50 сомға дейін	50-100 сомға дейін
34,49	61,50	4,01

Кестеге қарасақ, шаруашылықтың басым көпшілігіне 25 сомнан 50 сомға дейін берілген және оған үй сатып алмақ түгіл, онсыз да кедейленген шаруалардың бір екі жыл бойына тамақ асырауы да мүмкін емес еді. Үкімет орындарының қоныс аударушылар үшін бөлінген қаржысының бір бөлігі жемқор қызметкерлердің қалтасына түсті. Архив құжаттары мен граф Паленнің тексеру қорытындылары патша үкіметінің қоныстандыру чиновниктердің келімсектерге қиянат көрсеткені дәлел. Мысалы, Ташкенттегі қоныс аудару пунктінің бастығы Кильчевскийдің есебіне қарағанда, қоныс аударушы шаруаларға берілген қарыз ақшаның мөлшерін 2-3 еседен арттырған, ал шаруаларға ол қаражат жетпеген.

Ташкент уезінің Ново-Николаев және Қазан поселкаларына жасаған тізімі бойынша, кейбір қоныс аударушы кедейлер, 313, 358, 396-тіпте 449 сомнан қарыз ақша алған. Әрине, бұл қаржы өте аз еді. Паленнің жүргізген тексеруінің барысында шаруалардан осыны сұрастырғанда олардың 225 сомнан артық ақша алмағандығы расталды. Қоныс аудару пунктінің бастықтары шаруаларға несиеге қаражат бергенде оның мөлшерін көрсетпей, квитанцияларға күштеп қол қойғызаты. Осындай жағдайлар Әулиеата, Шымкент, Желектегі қоныс аудару учасоктері бастықтарының жасаған есептерінде де кездесті. К.Паленнің жүргізген тексеруінің қорытындысы өлкедегі басқару құрылысының көне, ескі замандағы тәртіпке негізделгендігін, мемлекеттік аппарат орындарының бетімен жіберілгендігін, жергілікті халықтардың мақсаттарын елемегендігін, осылардың бәрі өлкенің саяси ахуалын шиеленістіріп жіберді. Паленнің тексеру қорытындысы царизмнің ұйымдастырған қоныстандыру басқармаларының шірігендігін, оның өмір шындығына сай еместігін Ресей империясын аграрлық саясатының отаршыл мәнін ашып берді, жергілікті тұрғындардан жерді тартып алу тоқтамады.

1906 ж. 1909 ж. аралықтарында қазақтар мен өзбектердің көптеген қоныстары жерлері тартып алынып, тұрғын үйлері құлатылды, суландыру каналдары мен бау-бақшалары қаңырап қалды. Шеткері орталық аймақтарға қоныс аударушылар көптеп келгенмен аз қоныстанды. Бұл жылдардың ішінде Жетісуға – 65 мың ерікті қоныстанушылардан не бәрі – 5113 адам, Сырдария облысына 2 мың семьяның – 826 ғана қоныстана алды.[22-23, с.91, с.101]. Жоғарыда айтқандай, қоныс аудару учаскелерінің орналасуға жарайтындығы, күні бұрын жете тексерілмеді. Соның салдарынан олардың егістік жерлері құрғақшылыққа ұшырап, өнім бере алмады да, астықтың жетімсіздігінен қатты азап көрді, олардың көпшілігі ашаршылыққа ұшырады.

Жаңа қоныста баспана салып орналаса алмаған қоныс аударушылардың саны күннен-күнге көбейе берді. Олардың бірсыпырасы жергілікті жерлерден байырғы аудандарға барып, батрақ болып орналасты да, екінші бір бөлігі қазақ пен өзбектің байларына жалданды. Көпшілік қоныс аударушы кедейлердің қайда кеткенін анық көрсететін деректер жоқтың қасы.

Осы жағдайды дәлелдейтін деректерді біз «Сырдария облысының шолуларынан» да таппадық. Әрине, олардың бір бөлігі байырғы қоныстарына оралғандығы, екінші бір бөлігінің қала жұмысшы табының санын көбейткені шындыққа келеді.

1907-1912 жылдар аралығында небәрі 29 жаңа қоныстанушылар отбасы өмірге келді.[24, 166]. Уездер бойынша орналасу төмендегіше еді: Ташкент уезінде – 7; Шымкент

уезінде – 9; Әулиеата уезінде – 2; Перовск уезінде – 2. Әрине, осы мәліметтер орыс кедейлерін бұл аймақтарға жаппай қоныстандырудың үкімет жоспарынан алшақ екенін көрсетеді. – Алайда, кейінгі жылдарда да патша өкіметі (отарлау) қоныстану ісінің дамуына бар күшін аямаған кезде де, айрықша ілгерілеу бола қойған жоқ. 1913 жылы бүкіл Түркістан бойынша қоныстанушылар 406607 адам болды, оның ішінде Сырдария облысы бойынша 103500 адам (қала тұрғындарын қоса есептегенде) болды. [25, с.82]. Бұл мәліметтер сандық қатынас жағынан нәтижелердің шамалы екендігін көрсетеді.

Жаңа сапалық нәтижелер де патша өкіметі үшін аса мәнді болмады. Келімсек шаруалардың арасында тереңдей бастаған әлеуметтік жік біртіндеп келімсек орыс шаруаларының өз арасында қайшылықтар тудырғаны белгілі. Сырдария облысында қоныстанушы 97767 тұрғынның 1913 жылы құрылған 103 қыстақтағы 56788 адам жермен қамтамасыз етілді, ал қалған 40979 қоныстанушы шаруашылықтың әр саласына бейімделе алмай Түркістандық жұмыссыз кедейлердің үлкен тобына қосылды. 1913 жылы тұрақты орналаса алмаған осындай қоныстанушылар саны – 46455-ге жетті. [26, с.2-5]

Патша өкіметінің осы өлкедегі отарлау саясатын қорытындылағанда байқаған бір өзіндік ерекшелігі шаруашылықтарын жөнге келтіре алмаған қоныстанушылардың еліне қайта оралудағы сандарының көбеюі. Мысалы, Сырдария облысынан қайта кері көшкен қоныстанушылардың мөлшері толық анықталмаған ресми құжаттарда жасалынған мына кестеден анық аңғарылады. [27, с.50]

жылдар	облысқа келген қоныстану адамдар саны	қайта қайтқандары	қайтушылар процент
1907	1214	290	24,25
1908	3225	766	23,7
1909	4553	730	16,0
1910	1559	491	31,5
1911	995	420	42,2
1912	1106	412	38,3
1913	2454	391	16
1914	1345	127	9,3

П.Шаровтың мәліметтеріне қарағанда осындай шаруашылықтарын үйлестіре алмаған шаруалардың қайтып оралғандар саны Түркістан өлкесі бойынша мейлінше көп болды. [28, с.32]. 1909 жылдары Түркістаннан еліне қайта оралған келімсектердің үлесі 21 проценті 1911-81 проценті, және 1913 жылы – 90 процентке дейін жетті. Бұл мәліметтер басқа шаруалар қоныс аударған өңірлермен салыстырғанда Сібір, Қиыр Шығыс салыстырғанда осы аймақтан қайтып оралу жалпы сипат алғанына дәлел. Екінші жағынан, оралған шаруалар үлесінің артуы Ресейдің кейбір орталықтарында күресті шиеленістірді. Себебі «жағдайы ауырлаған элементтердің қайтып оралуы», - деп жазды Орман ведомствосының бұрынғы чиновнигі Комаров, - болашаққа аса қорқынышты роль атқаруы мүмкін. Қайтып келіп жатқандар бүкіл өмірі батрақ болған және өзіне, ертедегі Антей сияқты адам айтқысыз, алып күш берген жерден қол үзіп кете алмас. Қайтып жатқандар күні кешегі қожайынының жерінде дербес өмір сүруді әрқашан ойына да алып көрмегендер. Міне, бұл адамдар орналаса алмай, азып-тоза хал-жағдайы мүшкіл болған, үкіметке деген ерегесі әлі де қалмаған, осында қанды – кек тұтқан осы шаруалар мемлекеттік құрылыстың қандайына болса да қорқынышты екендігін ұмытпасақ». [29, с.73-74]

Патша өкіметінің Түркістан өлкесінде кулақтық әлеуметтік топтың үлесін күшейтуге ынталылығы жерге қоныстанушылар туралы басқа деректерден анық көрінеді.

1910 жылы желтоқсан айының 19-ында заң шыққаннан кейін Сырдария облысы бойынша қоныстанушылар басқармасы жергілікті отаршыл әкімдерден 100 мың десятинадан астам орыс шаруалары үшін орын дайындауды және осы қорды екіге хуторлық және үлестік учас­токқа бөлуді дұрыс деп тапты. Осындай отарлық әкімшіліктің жанталаса қазақтарды жерінен ығыстыру барысында тек 1911 жылдың өзінде Шымкент және Әулие-Ата уездерінде 3,5 мың шаруашылықтың 88-қоныстанушылардың жаңадан құрылған қоныстары болды. Сонымен қатар Шымкент уезінде бұрыннан орналасқан орыс шаруаларына қосымша 10-ға жуық 4165 десятина учас­ток кесінділері бөлініп берілді, ал Әулиеата уезіндегі 2 өз еркімен келуші шаруалар да қосымша орналастырылды. [30, 2-п]

Бұдан кейінгі жылдарда жер бөлу жалпы өлкеде жер қорының азаюына байланысты біршама қысқарды. Солай бола тұрса да жер бөліп беруден қазақтардың жерсізденуі толастамады. 1917 жылы 1-ақпанда Ташкент, Әулиеата, Шымкент уездерін қосқанда 5061 жаңа келімсектер орналастырылды, оның 2679-ы жеке жанұяларға берілді.[31, 2-п]. Бара-бара Сырдария облысының суармалы өңіріндегі қоныстанушылар жалпы жерді дараланып пайдалануға көшті. Бұл жағдай келімсек шаруалардың өз арасында жіктелуді күшейтті. Осындай ахуал Қазан төңкерісі қарсаңында сақталынды.

1917 жылы Түркістанның генерал-губернаторлығында қоныстанушылар поселкелерінің басым бөлігі Сырдария облысының үлесіне тиді: 190 поселка 72,5 мың тұрғын санаққа ілінген. [32,с.71]. Осы уездер арасынан көрсеткіш Әулиеата уезі бойынша басым болды: 84 поселкеде 40 мыңдай адам орналасқан; Шымкент уезімен салыстырсақ 69-22 мың Ташкент уезінде – 28-8,5 мың, Перовскі уезінде – 7 шағын поселка ғана болды, және онда 1600 келімсек тұрғын тіршілік етті, Амудария бөліміндегі 2 поселкада 600 орыс тұрғыны, Қазалы уезінде олардың селолық қоныстары саны тым мардымсыз.

Осы мақалада талданған негізінде архив құжаттары жалпы алғанда Түркістан генерал-губернаторлығында, мысалы, Ақмола, Торғай сияқты далалық облыстардағыдай, келімсек орыс шаруаларының орын тебуі, шаруашылық жағынан қамтамасыз етілу дәрежесі әртүрлі болғандығын көрсетеді. Шаруалардың бір бөлігінің, кейбір уездер бойынша 50% артығының еліне қайтып оралуы жалпы Сырдария өлкесі бойынша жергілікті қазақтардың жерсізденуін әлсіретпеді. Көшпенділерді ғасырлар бойы қоныстанған жер мұрасынан ығыстыру, әрине, әртүрлі уездерде әркілі болғанмен отарлау процесі әлеуметтік шиеленісті мейлінше шиеленістірді. Салыстырмалы деректерге жүгінсек Қазалы уезінен басқа өңірлерде аграрлық қайшылық тым шиеленісті, ол әлеуметтік жікті тереңдетті.

Қорытынды. Қорыта келгенде патша үкіметінің Түркістандағы қоныстандыру саясаты тарихын кешенді зерттеу арқылы ғана оның орнын, маңызын толыққанды анықтауға болады. Патшалықтың қоныс аудару саясатының нәтижесінде негізгі құнарлы жерлер орыс шаруаларына берілді, ал қазақтар шөлді шөлейт, жарамсыз жерлерге қуылып, Қазақстанның демографиялық келбеті өзгерді. 1897 жылғы жалпы халық санағы бойынша Қазақстандағы қазақтардың үлесі 87,1 пайызға дейін төмендеді. Қоныс аударушылар негізінен стратегиялық нүктелерге қоныстанып, әскери қарулармен қарулана бастады.

Қазақ халқының территориялық біртұтастығы бұзылды, хандық билік жойылды. Ресейдегі басыбайлық құқықтан азат етілген орыс шаруаларының жер мәселесін шешу үшін отаршыл империя қазақтардың шұрайлы жерлеріне қоныстандыруды мемлекеттік деңгейде қолға алды. Сөйтіп қазақ халқын бағыныштылықта ұстаудың механизмі экономикалық, әлеуметтік, саяси, мәдени салада жан-жақты жүргізілді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- [1] ОРОМА – И – 1-қор. 16-тізбе, 2270-іс.
- [2] Пален, К.К. Переселенческое дело в Туркестане. СПб.1910.
- [3] Гейер,И.И. Туркестан. Ташкент. 1909.

- [4] **Ауезова, Л.М.** К вопросу о переселении крестьян и их роли в развитии земледелия в Казахстане в 70-90-х годах XIX века// Известия АН Каз.ССР.Сер. ист., археол. и этногр. вып. I.1958; Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Туркестанском крае. Т.//Русские селения в Чимкентском уезде Сыр-Дарьинской области, Ташкент, 1909.
- [5] Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. т. 3. Алматы. 1982.
- [6] ӨРОМА. 7-қор. 3-тізбе, 5040-іс.
- [7] РФ ОМТА. 1396-қор, 1-тізбе, 66-іс.
- [8] Қазақ ССР тарихы. Т. 1. Алматы. 1937.
- [9] РФ ОМТА. 1396-қор, 1-тізбе, 443-іс.
- [10] **Скрыплев, П.А.** Материалы по обследованию переселенческого хозяйства в Туркестанском крае. Русские селения в Чимкентском уезде Сыр-Дарьинской области, Ташкент, 1909.
- [11] **Турсунбаев, А.** Из истории крестьянского переселения в Казахстане. Алматы. 1950.
- [12] **Галузо, П.Г.** Аграрные отношения на Юге Казахстана. 1867-1914. Алматы. 1965.
- [13] **Евремов, П.Н.** Столыпинская аграрная политика. М., 1941.
- [14] Исторические записки. 1940. №8.
- [15] РФ ОМТА. 1273-қор. 1-тізбе, 444-іс.
- [16] Сборник указаний и распоряжений о возвращении переселенцев и образовании переселенческих участков. СПб, 1907.
- [17] Вопросы колонизации. 1910. №6.
- [18] Вопросы колонизации. 1909. №4.
- [19] РФ ОМТА. 391 қор. 3 тізбе. 849-іс.
- [20] ҚРОМА 74-қор, 4 тізбе, 655-іс.
- [21] Қазақ ССР тарихы. 1 т. Алматы, 1957.
- [22] Отчет по ревизии Туркестанского края, произведенный графом К.Паленом. Переселенческое дело. СПб. 1910.
- [23] **Гаврилов, Н.** Переселенческое дело о Туркестанском крае. СПб. 1911.
- [24] Обзор Сыр-Дарьинской области за 1912. Ташкент. 1914.
- [25] Азиатская Россия. Т. 1. Изд. Переселенческого управления СПб. 1915.
- [26] Обзор Сыр-Дарьинской области за 1912-1913 гг. Ташкент. 1914-1916.
- [27] Итоги переселенческого движения за время с 1896-1914 гг. ч. 1. СПб 1910, ч. 2. СПб. 1916.
- [28] **Шарова, П.** Переселенческая политика царизма в Средней Азии. Исторические записки. №8. 1940.
- [29] Комаров А.И. Правда о переселенческом деле. СПб. 1913.
- [30] РФ ОМТА. 391-қор, 4-тізбе, 1654-іс.
- [31] РФ ОМТА. 391-қор, 6-тізбе, 671-іс.
- [32] **Фомченко, А.П.** Русские поселения в Туркестанском крае в конце XIX-начала XX вв. Ташкент. 1983.

МРНТИ 15.31.31

ЖАСӨСПІРІМДІК ЖАС КЕЗІНДЕГІ ТЕМПЕРАМЕНТТІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сапарқызы Ж., Махан А.Р.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Аннотация. Мақалада элеуметтік орта мен генетика әсер ететін жасөспірім жас кезіндегі темпераменттің даму ерекшеліктері қарастырылған. Автор жүргізген зерттеулер темпераментті есепке алу тәрбие мен оқыту жұмыстарын сәтті жүзеге асырудың кепілі екенін көрсетті.

Түйін сөздер: ерекшеліктер, жасөспірім жас, элеуметтік орта, темперамент

Темперамент-бұл жауап беру қарқындылығы мен жылдамдығының динамикалық сипаттамаларын, эмоционалды қозғыштық пен тепе-теңдік дәрежесін, қоршаған ортаға бейімделу ерекшеліктерін анықтайтын адамның туа біткен ерекшеліктері [1, 68б.]. Темперамент латын тілінен аударғанда қоспа, сәйкестілік деген мағынаны білдіреді. Темпераменттің ежелгі сипаттамасы медицинаның «әкесі» Гиппократқа тиесілі. Ол адамның темпераменті дененің төрт сұйықтығының қайсысы басым болатынына байланысты деп қарастырған. Нәтижесінде ол темпераменттің төрт негізгі түрін анықтады: қанның басым болуы («sangvis») –сангвиник типі, яғни жігерлі, көңілді, қиындықтарға оңай төзеді. Егер өт басым болса («chole»), онда темперамент түрі холерик деп анықталады, яғни көңіл-күйі тез өзгертін, тітіркендіргіш және өзін ұстай алмайтын адам. Егер шырыш басым болса («flegma»), онда флегматик темперамент түрінің өкілі тыныш, баяу және жаңа жағдайларға нашар бейімделеді. Егерде неде қара өт басым болса («elmana-chole»), онда бұл темперамент түрі меланхолик деп аталады– ұялшақ және әсершіл адам. Академик И.П.Павлов темпераменттің жүйке жүйесінің түріне тәуелділігіне назар аударып, темпераменттің физиологиялық негіздерін зерттеді. Ол екі негізгі жүйке процесі – қозу және тежелу – мидың белсенділігін көрсететіндігін атап өтті. Осыған байланысты ғалым жоғары жүйке қызметінің төрт негізгі түрін анықтады:

«Ұстамсыз» (жүйке жүйесінің күшті, ширақ, ұстамсыз түрі – холериктің темпераментіне сәйкес келеді).

«Еті тірі» (күшті, ширақ, ұстамды – жүйке жүйесінің түрі сангвиник темпераментіне сәйкес келеді)

«Салмақты» (жүйке жүйесінің күшті ұстамды инертті түрі флегматик темпераментіне сәйкес келеді).

«Әлсіз» (жүйке жүйесінің әлсіз ұстамсызтұйық түрі меланхолик темпераментіне сәйкес келеді) [1, б.69].

И.Кант темпераменттің төрт қарапайым түрін енгізді: сангвиник, меланхолик, холерик, флегматик [1,149б.]. Қазіргі уақытта темперамент түрлерінің психологиялық сипаттамалары темпераменттің келесі негізгі қасиеттерімен анықталады. Оларға мыналар жатады:

Сезімталдық (жоғары сезімталдық). Оны қандай да бір психикалық реакцияны тудыру үшін қажет сыртқы әсерлердің ең аз күшімен бағалауға болады.

Реактивтілік, эмоционалдылық. Бұл қасиеттің функциясы адамның сыртқы және ішкі қоздырғыштарға эмоционалды реакциясының күші мен анықталады.

Қарсылық-бұл әрекетті тежейтін қолайсыз жағдайларға төзімділік. Темпераменттің бұл қасиеті күшті жүйке қысымы бар белсенділіктің функционалдық деңгейінің төмендеуі болмаған кезде стресске төзімділікте айқын көрінеді.

Созылғыштық – ширақ емес. Бірінші қасиет сыртқы жағдайларға бейімделу діни кемсіздігімен сипатталады, екінші қасиет оған қарама-қарсы, яғни пластикалық темпераменті бар адам қоршаған ортаның өзгеруіне оңай және икемді бейімделеді.

Әсершілдік-әртүрлі қоздырғыштардың әсер ету дәрежесі, оларды есте сақтау уақыты және осы әсергері жауапкүші.

Эмоционалдылық-эмоционалды процестер мен жағдайлардың жылдамдығы, мазмұны, сапасы, тереңдігі, динамикасы.

Импульсивтілік-адамның сыртқы әсерлердің немесе кенеттен пайда болған эмоциялардың әсерінен алғаш әрекететуге бейімділігі.

Мазасыздық – адамның өмірдің барлық жағдайларында аландаушылықты сезінуге жоғары бейімділігі. Бұл концепция невротизм ұғымына жақын. [2, 244б.].

Экстраверттілік-интраверттілік. Оларды адамның реакциялары мен іс-әрекеттері неғұрлым көп дәрежеде неге байланысты болатыны бойынша бағалауға болады – қазіргі

кездегі сыртқы әсерлерден (экстраверттілік) немесе, керісінше, өткен және болашақпен байланысты бейнелерден, идеялардан және ойлардан (интраверттілік).

Назардың қозғыштығы. Жаңалықтың дәрежесі неғұрлым көңілді аударатын болса, соғұрлым ол осы адамға әсеретеді [1, 70б.].

Осылайша, темперамент әркеге қасиетпен емес, олардың заңды қатынастарымен анықталады. Кез-келген адамқандай-да бір дәреже де мінезінің әртүрлі қасиетін көрсетеді және тек олардың белгілі бірқатынасы осы темпераменте айқындалады. Жоғарыда аталған қасиеттер темпераменттің жоғарыда аталған түрлерінде әртүрлі көрінеді [1, 71-72б.]. Жоғарыда келтірілген сипаттамалар категориялық емес, өйткені темперамент түрлерінің бөлінуі шартты болып табылады. Тек темперамент адамның психикалық өмірінің ағымын және соның салдарынан психикалық белсенділігінің динамикасын анықтайтыны нақты. Темпераменттің басым түрін балалық шақта көруге болады. Баланың темпераментінің түрін оның іс-әрекетін, сыртқы мінез-құлқын және әртүрлі әсерлерге реакциясын талдау негізінде бағалау керек. Сонымен қатар, бала неғұрлым өскен сайын, бұл жіктеу соғұрлым қиын бола түседі [3, 563б.].

Туа біткен типологиялық қасиеттер адамның этикалық бағытын анықтамайды, яғни жүйке қызметінің түрі жеке сипаттарды да, жалпы сипаттарды да анықтамайды, бірақ уақытша байланыс жүйелерін (динамикалық стереотиптер) қалыптастыру үшін әртүрлі жағдайларды қамтамасыз етеді, мінезге әсер етеді, оның белгілі бір белгілерінің қалыптасуына ықпал етеді [3, 564б.]. Тәрбие баланың туа біткен қасиеттеріне сүйенуді қамтиды. Темпераментті дамыту процесі біртіндеп жүзеге асырылады. Темперамент дамуының табиғаты жоғары жүйке қызметінің жалпы түріне байланысты және генотип ретінде түсінілетіндіктен, В. С. Мерлиннің пікірінше, ол туылған сәттен бастап көрінбейді, бірақ жүйке жүйесінің негізгі қасиеттері піскен кезде ғана байқалады. Дені сау балада темпераменттің алғашқы белгілері соңғы күндегі айқайлардың санынан байқауға болады. Сору қозғалыстарының қарқындылығы мен жылдамдығы бойынша алғаш өздігінен жасалған қозғалыстардың үйлестіру дәрежесін анықтауға болады [2,248б.].

Темпераменттің біртіндеп дамуының ерекшелігі-оның әртүрлі қасиеттері әр түрлі жаста пайда болады және көрінеді. Мысалы, қозғыштықтың жоғарылауы және қорқыныш реакциясының қарқындылығы түріндегі мазасыздық өмірдің алғашқы айларында, импульсивтілік жеке қасиет ретінде – өмірдің екінші жылының басында, агрессивтілік – 2,5 жаста көріне бастайды. Сондай-ақ, темпераменттің белгілі бір түрінің барлық психикалық қасиеттері және ересек адамға тән жеке психологиялық сипаттамалары балалық шақта байқалмайтындығын атап өткен жөн. Темперамент түрі белгілі бір ретпен дамиды. Бұл дәйектілік жоғары жүйке қызметінің жетілуінің жалпы заңдылықтарына және тұтастай алғанда баланың психикасына байланысты. Сонымен қатар жүйке жүйесінің белгілі бір түрінің жетілуінің нақты заңдылықтары да әсер етеді.

Жасөспірім жас және жоғары мектеп жасындағы жүйке жүйесінің жас ерекшеліктеріне мыналар жатады: қоздырғыш және тежелу процестердің әлсіздігі, олардың теңгерімсіздігі, сондай-ақ жоғары сезімталдық. Сондықтан жүйке процестерінің әлсіздігі мен тұрақсыздыққа байланысты темпераменттің жеке ерекшеліктері жалпы жас ерекшеліктерінен ерекшеленбейді және әдетте бұл жаста сирек кездеседі. Баланың жүйке жүйесінің әлсіз түрімен ұқсастығы жас ерекшелігі болып табылады және үлкендерге қарағанда жас балаларда айқын көрінеді [3, 565б.]. Көптеген зерттеушілер жасына байланысты жүйке процестерінің қозғалғыштығының сипаты өзгеретінін айтады. Балада негізгі жүйке процестерінің қозғалғыштығы жасқа байланысты әлсіздікке және қозу мен тежелудің тұрақсыздығына, сондай-ақ осы процестердің өте әлсіз және баяу шоғырлануымен күшті және жылдам иррадиацияланудың ерекше қатынасына байланысты болады [2, 249б.]. В.Э. Чудновский мектепке дейінгі балалық шақта тепе-теңдік, негізгі жүйке процестерінің қатынасы өзгеретінін және онымен бірге баланың жас және

типологиялық ерекшеліктерінің арақатынасы өзгеретінін баса айтты. Жоғары мектепке дейінгі жаста байсалдылықтың жоғарылауы орын алғандықтан, жүйке жүйесінің тұрақтылығының түрі бар жасөспірім типологиялық тұрақтылықпен сипатталатын бастауыш сынып оқушысына қарағанда байсалды болады [3, 568б.]. Жасөспірім жас кезінде темперамент түрі өзгеріске ұшырайды. Жасөспірім қоғамға бейімделе бастайды, жаңа ортаға түседі және достар табады. Бүлөтпелікезең 5-7 сыныптарда орын алады. Демек, жасына байланысты баланың темпераменті өзгереді. Өтпелі жаста көрінетін темпераменттің ішкі құрылымын зерттей отырып, Б.М. Теплов және В. Д. Небылицын адамның темпераменті үш негізгі, жетекші компоненттерден тұрады деген қорытындыға келді [5,143б.].

Жалпы психикалық белсенділік-адамның қоршаған ортамен (физикалық және әлеуметтік) өзара әрекеттесуінің қарқындылығы мен көлемі болып табылады. «Белсенділік дәрежелері бір полюсте ұйқышылықтан, инерттіліктен және пассивті пісіп жетілуден энергияның жоғары деңгейіне дейін, күшті әрекеттің жылдамдығымен және басқасында тұрақты көтерілумен ерекшеленеді» [осы жерде, 168б.]. Қозғалыс сферасының ерекшеліктері – қимыл-қозғалыс және сөйлеу аппаратының қызмет ету жағдайына байланысты болады. Ол баланың жылдамдығы, күші, айқындылығы, бұлшық ет қозғалысы мен сөйлеу қарқындылығымен, сыртқы қозғалғыштығымен (немесе ұстамдылықпен), сөйлеуімен (немесе үнсіздігімен) байқалады. В.Д. Небылицынның айтуынша, қозғалыс сферасының ерекшеліктері бөлек қарастырылуы мүмкін және жалпы психикалық белсенділіктің бір бөлігі болып табылады. Эмоционалдылық – әртүрлі сезімдердің, аффекттердің және көңіл-күйдің пайда болу, ағымы және тоқтау ерекшеліктерін сипаттайтын қасиеттер мен сапалар кешені. Ол эмоционалдық сезімталдықта (эмоционалдық әсерлерге бейімділік пен сезімталдық), импульсивтілікте, эмоционалдық ұтқырлықта немесе тұрақтылықта (эмоционалдық күйлердің өзгеру жылдамдығы, олардың басталуы мен аяқталуы) байқалады. [5,144 б.].

Сонымен, өтпелі жаста балада мынадай белгілер көрінеді: қоғаммен қарым-қатынас сипаты, өйткені жасөспірім тәуелсіздікке ұмтылады, белсенді немесе енжар; сөйлеу-қозғалыс аппаратының қызметі (жылдам сөйлеу немесе реакция, немесе керісінше, баяу) және болып жатқан нәрсенің эмоционалды әсерленуі (жасөспірім эмоционалдық әсерге сезімтал, немесе керісінше, тыныш және оқшауланған). Балалық шақта баланың темпераменті сыртқы көрініске ие болса (сөйлеу, сыртқы бет-әлпет, т.б.), жасөспірімдік шақта темпераменттің ішкі белгілері пайда бола бастайды: жасөспірімнің сөйлеуі балаға ұқсамайды, ол жетілген және қызықтырақ; жасөспірім өз сезімдерін жасыра алады немесе өте сирек көрсете алады, эмоциялар басқаша көріне бастайды, өйткені эмоционалдық тұрақсыздықпен, ересек адам сияқты көрінуге ұмтылумен және қарама-қарсы жынысқа қызығушылықпен сипатталатын жасөспірімдік дағдарыс пайда болады. Айта кету керек, И.П. Павлов жоғары жүйке қызметінің түрлерін жіктеуде жүйке жүйесінің күшті типіндегі байсалды және тұрақсыз типтерін ажыратады. Ал жасөспірім жаста екі жүйке процесінің әлсіздігімен тепе-теңдіктің бұзылуымен сипатталады [3, 568б.]. Өсу процесінде тұқым қуалайтын және жүре пайда болған темпераменттің арақатынасы мәселесі өте маңызды. Жануарлардың жоғары жүйке белсенділігін қалыптастырудағы тұқым қуалаушылықтың ролін зерттеуге бағытталған бірқатар зерттеулерде жүйке процестерінің күші мен инерциясының пайда болуына тұқым қуалайтын фактордың қатысуын тікелей немесе жанама түрде көрсететін, сондай-ақ олардың қозғалғыштығы туралы көптеген фактілер алынды. [5, 87б.].

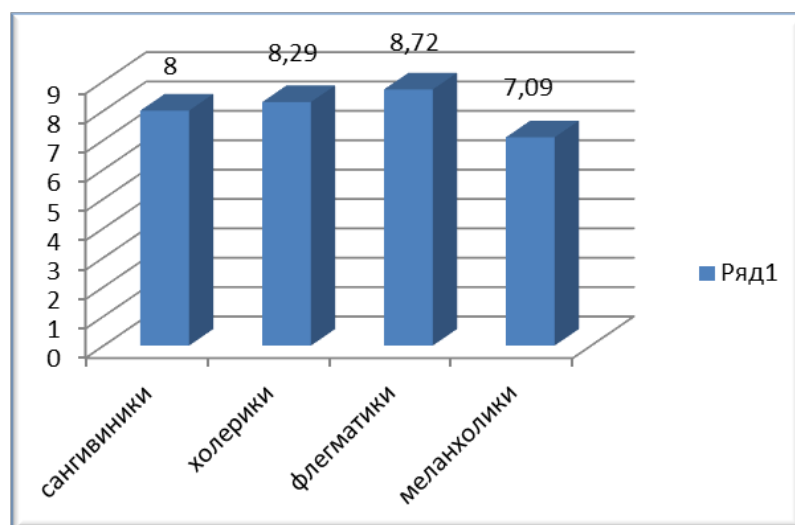
Темпераменттің пайда болуындағы тұқымқуалаушылықтың ролін зерттеу үшін әдетте егіздік әдіс қолданылады. Әртүрлі және бірдей жағдайда тәрбиеленген бірдей және туысты егіздердегі темперамент қасиеттерін зерттеу барысында алынған мәліметтер темпераменттің кейбір қасиеттерінің пайда болуына тұқым қуалаушылықтың қатысуын

растайды (интроверсия – экстраверсия, невротизм, тиімділік). Темперамент қасиеттерінің генетикалық механизмінің өзіндік ерекшелігін көрсететін фактілер де бар. Темперамент тұқым қуалаушылықтың негізі полигендік механизм екендігі анықталды. Тұқым қуалаушылықтың тасымалдаушысы, темперамент қасиеттерінің кешені өзара әрекеттесетін гендердің байланысы болып табылады. Тұқым қуалайтын фактор, демек, әрбір жеке қасиет үшін емес, қасиеттер жиынтығы үшін бар болып табылады [3, б.559]. Сонымен қатар, ғалымдар жүйке жүйесі типінің қасиеттерінің өзгергіштігі фактісін жоққа шығармайды. И.П. Павловтың психологиялық мектебі жүйке жүйесінің қасиеттерінің қалыптасуы мен өзгеруіндегі әртүрлі сыртқы жағдайлардың рөліне үнемі назар аударған. И.П.Павлов адамның мінез-құлқы «жүйке жүйесінің туа біткен қасиеттерімен ғана емес, сонымен бірге оның жеке өмір сүруі кезінде денеге түсетін және үнемі түсетін әсерлермен, яғни кең мағынада тұрақты тәрбие мен жаттығуға байланысты болатын әсерлермен анықталады» деп атап көрсетті. Өйткені жүйке жүйесінің жоғарыда аталған қасиеттерімен (күш, тепе-теңдік, қозғалғыштық) қатар, оның ең маңызды қасиеті де – жоғары икемділікпайда болады» [3, 572 б.]. И.П. Павлов жүйке жүйесінің табиғи қасиеттерін өзгерту тұрғысынан жүйке процестерін мақсатты жүйелі оқытуға үлкен мән бергені белгілі. Осыны ескере отырып, тәрбиеші балалардың іс-әрекетіне бағыт-бағдар бере алады, әрбір жас өспірімде жүйке жүйесінің осы дайындықты ерекше қажет ететін қасиеттерін тәрбиелеуге ықпал ете алады. Сонымен, тіпті күшті қозу процестерімен сипатталатын қозғыш түрі де жаттығу кезінде күшті тежелу қабілетін дамыта алады.

Кейбір зерттеулерде темперамент қасиеттерінің өзгеру фактілері тұрмыстық және материалдық жағдайдың күрт нашарлауымен, ауыр аурулардан кейін, отбасындағы қайғылы оқиғалардың әсерінен, сондай-ақ тәрбие жұмысының нәтижесінде анықталды. Дегенмен, сыртқы жағдайлардың әсерінен өмірлік өзгерістер жалпы түрдің өзіне емес, тек жеке қасиеттерге қатысты [4, б.263]. Жасөспірімдердегі темперамент өзгергіштігінің физиологиялық шарты-жүйке жүйесінің жоғары икемділігі болып табылады. Осы жаста жоғары жүйке қызметінің түрі қалыптасуын жалғастырады. Жүйке процестері әлі күшейген жоқ, өйткені жүйке процестерінің күші, әсіресе белсендік ортикальды тежелу жеткілікті түрде көрсетілмеген. Бұл жүйке жүйесі түрінің әр түрлі әсерлерге сәйкестігін анықтайды. Темпераменттің өзгермелілігінің психологиялық алғы шарты ретінде жасөспірімдердің әсер ету қабілетінің жоғарылауы, олардың қалыптасу процесінде қалыптасқан басым тұлғалық қасиеттермен темпераменттің әлсіз қатысы болуын айтуға болады [осы жерде, 265 б.].

Біз Жаңақорған ауданы, Қожакент ауылы И.Әбдікәрімов ат. №168 орта мектептің 8 «В» сынып оқушылары арасында темперамент түрі мен үлгерім деңгейінің арасындағы байланысты зерттедік. Зерттеу жұмысы Г.Айзенктің «ЕРІ темперамент тесті» тұлғалық сауалнамасы арқылы жүргізілді. Зерттеудің соңында темпераменттің флегматикалық типі бар жасөспірімдердің оқу үлгерімі жоғары болатыны анықталды, содан кейін оқу үлгерімі келесі ретпен бірте-бірте төмендейді: холерик-сангвиник-меланхолик. Мұндай нәтижелерді флегматик жасөспірімдердің эмоционалдық тұрғыда тұрақтылығымен, табандылығымен, өз зейінін таңдаған пәніне ұзақ уақыт шоғырландыра алатындығымен, олардың көңіл-күйінің аз бөлінуімен және жұмысқа қабілеттілігі мен түсіндіруге болады. Ал меланхолик жасөспірімдердің, керісінше, жүйке жүйесі әлсіз, олардың жүйке-психикалық белсенділігі тез таусылады, бұл шаршауға, зейіннің алшақ болуына және жалпы алғанда оқуға деген ынтасының төмендеуіне әкеледі. Бұл өз кезегінде олардың мектептегі үлгерімін етікелей әсеретеді. Темпераменттің холерик және сангвиник түрлерінің жасөспірімдерің жақын нәтижелерді көрсетті. Олар меланхоликтерге қарағанда табысты, өйткені олар ауыр жүктемелергет өтеп бере алады, бірақ флегматиктерге қарағанда табысты емес, өйткені олардың жүйке-психикалық процестері

қозғалмалы және олар эмоционалды түрде тұрақты емес. Нәтижелерді қарастыруда көбірек ыңғайлы болу үшін біз оларды диаграмма түрінде ұсынамыз (1-сурет).

Сурет 1. Жасөспірімдердегі темперамент түрін зерттеу нәтижелерінің көрінісі

ҚОРЫТЫНДЫ. Сонымен, жасөспірімнің темпераментінің ересек адамның темпераменті біртүрлі болса да белгілі бір айырмашылықтары бар деген қорытынды жасауға болады. Жасөспірімдік жаста темпераменттің өрістеу ерекшеліктері оқу-тәрбие жұмысын табысты жүзеге асыруға бірқатар мүмкіндіктер береді. Бұл жұмыс мінез-құлықтың "зиянды" немесе "кедергікелтіретін" жас көріністеріне қарсы күрес негізінде емес, жасөспірімдердің мінез-құлқының туа біткен (биологиялық) детерминанттары ретінде оларға сүйене отырып, темпераменттің анықталған ерекшеліктерін ескеру негізінде құрылуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

- [1] Абрамова Г. С. Жас психологиясы / Г. С. Абрамова. – М.: Академиялық жоба, 2003. – 570б.
- [2] Батаршев А.В. Темперамент және мінез диагностикасы / А.В. Батаршев. - СПб.: Питер, «Жаңа ғасыр оқулығы» сериясы, 2006. – 368б.
- [3] Гамезо М.В., Домашенко И.А. Психология атласы / М.В. Гамезо, И.А. Домашенко. - М.: Ресейдің педагогикалық қоғамы, 2004. - 276 б.
- [4] Гребнева В.В., Виниченко М.А. Адам психологиясы: (тәжірибелік-бағдарлы әдіс): Оқу құралы/ В.В. Гребнева, М.А. Виниченко. - Белгород, «Белгород мемлекеттік университеті» баспасы, 2007. - 214б.
- [5] Шаповаленко И.В. Даму психологиясы: (Даму психологиясы және жас психологиясы) / И.В. Шаповаленко. - М.: Гардарики, 2005. -283б.

THE LEADERS OF ALASH ARE ALIKHAN BUKEIKHAN AND MUSTAFA SHOKAI

Bakir A., Taiman S., Zharbulova S.

1 Doctor of Political Science, Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: abdizhalel_bakir1939@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6304-4022>

2 Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan. E-mail: st-1968@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0547-9837>

3 Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer, Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan., E-mail: zharbul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6485-5452>

Abstract: The article examines the mentoring role of Alikhan Bukeikha who was the head of Alash National Liberation Movement that gave rise to the formation of the political figure of Mustafa Shokay. And there are many similarities about the lives and political activities of the two future greatest figures of Alash. Mustafa Shokai is the grandson of Turgai datka, the son of a volost leader, Shokai Bi. Alikhan Bukeikhan is a khan-born descendant who descended from the eldest son of khan Zhoshy, Shyngiz. Both, dissatisfied with their education with the mullah, continued their studies in three-year schools. After which, one of them graduated from the Tashkent Gymnasium, the other from the Karkralinsky Technical School. Mustafa Shokay completed his studies at the Law Faculty of the St. Petersburg Imperial University in 1914, whilst Alikhan Bukeikhan completed his study at the Faculty of Economics of the St. Petersburg Imperial Forestry Institute. It was extremely important to study and work with interruptions for 6-7 years in St. Petersburg. He had a complex social and political life, with communication with Russian democrats and representatives of the Turkic-speaking peoples. Amidst of this background, he then visited Turkistan as a translator by the offer of Alikhan Bukeikhan who was a secretary and a specialist researcher of the Muslim fraction of State Duma delegation, work in a bureau of this supreme legislative body - all of the above served as the social and political beginning of Mustafa Shokay's world famous personality. Both figures dedicated their lives to the struggle for national independence. Both of them fought side by side in political struggles and respected each other, their names and legacy are considered to be immeasurable values in history today.

Keywords: Bukeikhan, Shokai, Tashkent, St. Petersburg, Turkestan, Alash, liberation movement, autonomy, emigration.

Introduction. At the beginning of the twentieth century the Alash intellectuals made a special contribution to the development of Kazakh society. Together with independence, research and study of the noble heritage of the native people, we could learn more deeply and try on meaningful, high civil and active relations between them, join the necessary values of social and human consciousness, which has become the ideal of the National image.

Alikhan Bokeykhan, who headed the Alashorda Government, had a special place in Mustafa Shokai's formation as a political figure who became an Alash giant. He played a leading role in determining the direction of the liberation struggle of the Kazakh intelligentsia of that time and subsequent generations. Much has been written about this in publications. We also decided today to pay attention to the relevant moments from the life and political activities of these ancestors of Alash.

Materials and methods. In preparing the article we were guided by such scientific methods as the collection of materials, the use of memories, analysis, historical and systematic, as well as special methods and methodological principles.

New documents concerning Mustafa Shokaya's enrollment and studies at St. Petersburg University were taken as the basis of the research question (Zhusyp 2011:12). These materials shed light on Mustafa Shokaya's obvious and hitherto unknown connections with his political mentor and ideological partner Alikhan Bukeykhan, who had a special influence on Mustafa Shokaya's formation as a political figure. Mustafa Shokay knew Alikhan Bukeykhan while he was still a student in Tashkent Gymnasium, and his closest meetings began between 1914- and

1915 when he was a student. It was rumored that Mustafa Shokai stayed in Petersburg after graduation and even went abroad on the advice of Alash leader. It is also known that the basic idea of both figures is common. Therefore, it should be noted that comparative, typological methods on the problem in question became the basis of the article.

Discussion. Alikhan Bokeyhan played a special role in Mustafa Shokay's formation as a political figure. Mustafa Shokai always recalled in his writings how the two giants of the Alash movement Mustafa and Alikhan treated each other with respect throughout the national liberation struggle, one as a teacher and the other as his pupil.

It is known that the formation of the political outlook of each figure depends on historically complex processes, and becomes more complicated in accordance with this. The impermanent period in the history of our nation has brought positive changes in the political positions of both figures. Nevertheless, the contradiction of opinions on some issues which did not spoil the relationship between the two figures on the path of the national liberation struggle. This issue was also considered in the memoirs of M. Shokai's followers A. Oktay, and T. Shagatay, in researches of famous Alashologists K. Nurpeisov, M. Koigeldiyev, philosopher A. Nysanbayev, foreign mustafologists A. Kar, A. Rajapov, domestic mustafologists - K. Yesmaganbetov, H. Tursyn, A. Bakir, G. Akhmetov and others.

Results. In the life and political activities of Mustafa Shokai, Alikhan Bokeyhan occupied a permanent place as a rising star. M. Shokai himself in 1939 while staying in France, recalling his school days in Tashkent, said: "Alikhan always told us: "If you want to be useful to your nation, first of all, try to carefully study the land policy of our ancestors in the Russian power. What you should do will be shown by the policy itself" (Shokai 2007: 369). Under Alihan's leadership, the nation's intellectuals identified the main purpose of the "leader's problem" and understood well its colonial purpose. They, indeed, were not mistaken. This is evidenced by the fact that thirty years we are an independent country from the colonial consequences, but it still affects the state of the Kazakh language, our native language, as the most important spiritual indicator of our nation, as well as the national code of our independence. It is also possible to highlight the point that our national traditions have undergone serious changes. Mustafa Shokai, during his 6-7 years in Russia, first of all, received systematic and comprehensive education at Petersburg University. The 13th issue of "Aikap" magazine in 1912 provided information that Mustafa Shokai is from Perovsk district of Syrdarya region had been studying at Petersburg University for two years. The flip side of this report is the fact that the student has done much about the complaints of his fellow countrymen. While still studying in gymnasium in Tashkent, Mustafa, who had observed the situation experienced by the local population, became more aware of their life. In his work "Excerpts from Memoires of 1917" he was returning from St. Petersburg and stopped in Akmeshit and described the attitude of the local population to him: "Especially the Kazakhs considered me their confidant, protector.... More than once I saved the lands and waters of the people who were victims of the Russian colonial policy from the clutches of the Resettlement Department" (Shokai 2007: 21)".

Mustafa Shokai absorbed the democratic tendencies in the Russian community of that time and became thoroughly familiar with the programs of political parties and movements established after the first Russian revolution of 1905-1907 in Russia. About these political events in 1933 in his article "From Memoirs... (From the Life of Turkish Students in Russia), Mustafa wrote about students making anti-government decisions and going out to demonstrate while studying in St. Petersburg (Shokai 2007: 352) was noticeable during the Turkish-Balkan War of 1912-1913, together with Turkic youth who openly opposed Turkey and protested against the Slavic policy of the Tsarist Government. Mustafa Shokai was actively involved in collecting funds to support and help Turkey. Together with his friend Sadyk Otegenov, he handed over the collected funds to the Turkish Embassy (Shokai 2012: 50). Together with a group of students, Mustafa sent a congratulatory letter to the first national newspaper "Kazakh", which had been

published in Orenburg since 1913 (Shokai 2012: 15). It is impossible not to know such a talented young man, the nationalist Alikhan Bukeykhan, his material noted in the newspaper "Kazakh", one of the main organizers of this edition, who closely followed the course of thought of the Turkic peoples, including our nation. At this point, it would not be out of place to recall the opinion of the Turkish expert of Mustafa's history, Abduakap Kara. "Alikhan Bukeykhan noticed the witty Mustafa Shokai in his student years" (Shokai 2011: 34).

The Petersburg period in the life of Mustafa Shokai was especially influential in sharpening his political views. He regularly attended gatherings of Turkic-Muslim peoples, which at the time were held in St. Petersburg. He also participated in gatherings not only in St. Petersburg, but also in the country, especially gatherings in the house of Serali Lapin, where he was with Alikhan Bukeykhan. At one of such meetings, Alikhan Bukeykhan, noted that M. Shokai and the youth supported Turkism and was forming in this direction, warned them "not to deceive themselves with any hopes" and suggested that the national movement should focus primarily on the religious and land issue, rather than on political freedom (Shokai 2012: 51).

At that time there were no representatives of the Kazakh people elected to the State Duma. In this connection on March 13, 1913 the chairman of the Muslim fraction of State Duma K.-M. Tevkelev made a report at the Duma session "about changing the rules of elections to State Duma". As a result, Alikhan Bukeikhan from Kazakh velayat was included in the bureau of Muslim fraction of the Duma. He raises the question of the necessity of one representative from Turkistan, says that Mustafa Shokai deserves to be him, that he is comprehensively prepared for this work, knows well the situation in Turkistan, lives in Petrograd and has been helping the Muslim fraction for a long time (Shokai 2012: 62).

In early April 1916, Kozhakhmet Orazayev, Mustafa Orazayev and Junusbek Baimenov sent an "open letter to the people" to the newspaper "Kazakh", in which they raised for the first time the question of the assistance to the Muslim fraction of the State Duma. They noted that there are no deputies from the Kazakhs in the State Duma, deputies of other nations do not know much about the life of Kazakhs, that the few Muslim deputies have a lot of work, and that even Nugai people join the deputies. At a time when there were various problems, there were no people to help the Muslim faction, it was necessary to have an adviser to conduct Kazakh activities, and Alikhan Bukeikhan was considered as worthy for this purpose.

In 1916, at the suggestion of Alikhan Bukeykhan, Mustafa Shokai arrived in Tashkent with a delegation of the faction to the State Duma as translator, secretary and research specialist. The State Duma delegation visited the sites of atrocities committed in many regions of Ferghana, Samarkand and Syr Darya regions, as well as destroyed towns, regions and ruined villages. The head of the commission, A. Kerensky, wishing to see the ruined city of Zhizak, went there. A. F. Kerensky, passing by the impregnable ruin, asked: "when will we get to the center of the city? Is it still far?" "We are now in the central part of the former city," said Kerensky, covering his eyes with both hands, - "Ah, what a shame, I can't stand it anymore, let's go back" (Oktay, 1950: 23).

After the delegation of the State Duma visited Turkestan, a letter from a group of people from Turkestan, published in the newspaper "Kazakh" from 1917 "about appointing a second person to the Bureau", stated that when people wanted to elect Alikhan to the Bureau last year, he said that "I do not know much about the situation in Turkestan region, so there should be one person from Turkestan region itself in the Bureau". After that we turned to Mustafa, who said that he did not have time, that he was very busy. This year when he came with K.M. Tevkelev, when this question was raised again, he said that he would help in any way he could (Nysanbayev, 1998: 353).

This issue was discussed in the special newspaper "Kazakh" and it was approved that Mustafa, a law student, joined the bureau under the Muslim faction along with Alikhan. Mustafa was found suitable for this position, he liked it and started working on November 1 (Nysanbayev, 1998: 341). The Muslim Committee here was the Central Committee of Public

Organizations of Muslims of Russia, elected at the congress of representatives of Muslim public organizations in December 1914 (Shokai 2012: 62). There was an evidence that Mustafa Shokai should remain here in the service after graduation but was truncated due to Alikhan Bukeykhan's interference in his further destiny, which was then known.

Mustafa Shokai began his work as bureau-advisor of the Muslim faction on November 1, 1916. Despite the fact that the structure of the State Duma did not have the power to directly solve the issue, Mustafa Shokai resolutely intervened in delivering appeals and complaints of the population to the faction, and thus to the deputies, providing them with the necessary Information. Mustafa Shokai wrote about his work in this faction in his writing "Extracts from Memoirs of 1917" that he had been collecting and preparing materials related to Turkestan for the representatives of Muslims in the State Duma. In particular, summarizing specific facts about the uprising of the whole Turkestan in 1916, he records the speech of the deputy Muhammad Yusuf Zhagyfar, speaking on behalf of the Muslim group (Shokai, 2007: 15).

Had it not been for the February Revolution of 1917, Mustafa Shokai would have been elected to the State Duma. According to a Tsarist decree, Turkestan was not allowed to send a representative to the Duma, one of the Kazakh Sultans S. Zhanturin, who lived in Ufa velayat (a member of the State Duma, a well-known political figure - A.B.), gave his land to Mustafa and gave his consent to his nomination to the Duma from this region (Shokai 2007: 218). However, a different fate awaited Mustafa Shokai. We will talk about this a little later.

Since the decree of the Russian Tsar Nicholai II dated 25 June 1916 the Kazakh intelligentsia led by Alikhan Bukeykhanov was on the line of the Western Front and participated in many activities. He regularly wrote in the newspaper "Kazakh" about the general situation of Kazakh citizens who were taken to do menial work for the front, receiving appropriate medical care in the places where they were stationed.

M. Shokai was also involved in this work. For example, in an article "about the situation of the working class" from Petrograd on 29 October, Alikhan Bukeykhan and Mustafa Shokai wrote that from Pavlodar-685, from Semey-463 workers met in Petrograd, that they then left for Pskov and Gatchina; he also wrote about the injustice of sending them inside the country, about "the country's rich, not knowing all the hardships of poverty, and surviving on the cattle" (Nysanbaev 1998: 344). Mustafa Shokai was personally involved in the preparation of such information. In his article, published on 15 November, under the above-mentioned heading, he talked about the situation of 1,148 workers in Pskov, who were brought to work from the Pavlodar and Semipalatinsk districts (Nysanbayev, 1998: 346).

In 1917, when the February Revolution overthrew the Tsar and the Provisional Government came to power, A. Bukeyhan headed to Minsk at the headquarters of the Western Front which was the unsupervised committee that he had opened, attracting Kazakhs to work at the fronts. In March, when he was approved by the Provisional Government as Commissar of the Turgai region, he summoned M. Shokai from St. Petersburg to continue his activities in Minsk. However, after the road between the two cities closed, Mustafa could not go to Minsk (Shokai, 2007: 16). In the last days of March of that year Mustafa Shokai received a telegram from Tashkent. It said that he had been invited to Tashkent and on his way to Orenburg, he participated in the Kurultai of the Kazakhs of Turgai region, where he was to give a speech about Turkestan on the invitation of Alikhan Bokeykhan.

Then at the beginning of April, before his departure from Petersburg, during his meeting with Nikolay Semenovich Chkheidze, the long-known chairman of the St. Petersburg Soviet of Workers' and Soldiers' Deputies, who played an important role on a scale of all Russia, Mustafa said about himself: "we want Turkestan to get autonomy. That is why we prepare for it" (Shokai 2007: 47). Indeed, this, firstly, shows that the Alash chiefs at that time were firmly entrenched in the creation of autonomy and, secondly, expanded Mustafa Shokai's political outlook.

Mustafa Shokai travelled from St. Petersburg to Tashkent from April 1 to 14 and on the way took part in the Kurultai of Turgai Kazakhs, which was held in Orenburg. After that, Mustafa Shokai stopped in Akmeshit and then, arriving in Tashkent, finds himself at the center of the political movement. He was in the center of the struggle between the Provisional Government in Tashkent and the workers' and soldiers' deputies, as well as between different structures. However, showing a special example of multi-branch political and organizational work and effectively uniting leading representatives of the local population, Mustafa Shokai made a special contribution to the establishment of Turkestan Autonomy. This was the result of the activity of the southern wing of Alash national liberation movement, its goal, and achievement of the goal. About Mustafa Shokai's activity and authority in the country, who in the most troubled times was the only sponsor of the national movement in Turkistan and the main organizer of the Kokand autonomy, told the former Minister of Foreign Affairs of the Ukrainian People's Republic A.Y. Shulgin: "At that time Mustafa Shokai was not yet thirty years old. His youth would not prevent him from becoming a real leader of the renewed Turkestan" (Isymuly 2015: 341). This was the speech that was delivered at the memorial ceremony in a Parisian mosque commemorating the 40 days of Mustafa Shokai's death. (Shokai 2007: 329).

After the proclamation of Kokand Autonomy, Mustafa Shokai went to Orenburg to take part in the second All-Kazakh Kurultai, convened from December 5 to 13, 1917, in time for the last day of the assembly. One of the important decisions of the congress was the election of Mustafa Shokaya as Minister of Foreign Affairs of Alashorda to the council and government of the nation. This was, on the one hand, a clear indication of the integrity of Alashorda and Turkestan government, on the other hand, a great honor to Mustafa. Mustafa Shokai shared the news of Turkestan region to the delegates of the congress.

He urged the delegates of the second All-Kazakh Kurultai to be with Turkestan, stressing that the goal of both the Kokand autonomy and the newly created Alashorda power was for national unity. This question was specifically considered at the first meeting after the congress, and it was decided that the question of accession should be decided by the Syr Darya Kazakhs themselves. Then Alikhan Bokeykhan and Mustafa Shokai together signed a telegram about the invitation to the kurultai of the Syr Darya region's Kazakhs. In it: "The Second All-Kazakh-Kyrgyz Congress decided to unite all Alash people and make them autonomous.

In order to coordinate with the Turkestan Kazakh people, Alash-Orda convenes the 5th congress of the Syrdarya region in the city of Turkestan (Bokeyhan, 1917: 3)". Mustafa Shokai in the newspapers Birlik Tuy and Kazakh made an appeal to the Syrdarya Kazakhs in which he said: "For my part I want to tell the Syrdarya people that exactly today starts the beginning of the Alash line. If we disperse, then it will be difficult to collect people. There won't be a single Kazakh who won't respond to the slogan of the Alash leaders. We hope that the Syrdarya Kazakhs will immediately gather under the banner of the Alash leaders" (Shokai 2012: 55). During the discussion it is supposed to send Baktygerei Kulmanov, Mirzhakyp Dulatov and Turagul Kunanbaev as their representatives to the congress. Such Kurultai was held on January 6-9 in the city of Turkestan. It was attended by 20 representatives from Turkestan district, 5 from Akmeshit district, 10 from Shymkent district, 3 from Aulieati district, 9 from Tashkent district, 3 from Alashorda, 14 were specially invited (Shokai, 2012: 144). However, the Syrdarya Kurultai, taking into account the different political situation at that time, decided that while the Syrdarya region was in the Turkestan autonomy, let it remain in this composition for the time being.

The Soviet system soon revealed its nature. The IV Congress of the Turkestan Soviets, held in Tashkent on 19 January 1918, adopted a resolution "to declare the government of Kokand autonomy illegal, arrest its leaders and liquidate the autonomy". All this led the Bolsheviks to a bloody massacre of Kokand autonomy. The city was turned into a heap. The main leaders of the Turkestan autonomy were declared "enemies of the people and illegal". Having learned that the

man who would deliver his head was promised 1,000 rubles, Mustafa Shokai rambled the Fergana Mountains for several days and made his way to Tashkent.

Fate has tied him to his future wife, Maria Yakovlevna Gorina. Now, in order to save Mustafa's life, he would have to leave Tashkent. So, on May 1, 1918, he left for Moscow. As soon as Mustafa Shokai reached Aktobe in the second half of May, the train stopped, unable to get to Moscow through the Urals. After experiencing many events, a year after their departure from Tashkent, that is, on May 1, 1918, they both met in Tiflis. One of these events was the Council of the Ufa State, held in September 1918, which subsequently led the two to take different paths. Alikhan Bokeykhan and other representatives of Turkic origin took part, Mustafa Shokai was actively involved in the issues raised. This time, at a meeting of representatives of Russia's democratic organizations in Yekaterinburg, one committee will be created to represent Kurultai deputies, with V. Chernov elected as chairman and M. Shokhai as deputy chairman. Chernov will be elected chairman, and M. Shokai will be elected deputy chairman. By another decision taken here, M. Shokai, V. Chaikin, I. Alkin and Yu. Miner went to the United States and asked President Wilson to support the forces advocating democracy in Russia. Preparations were made, but the idea would remain unrealized (Kara, 2011: 39). Obviously, the proposal to include the candidacy of M. Shokai, who was declared as having no right to live in the country, belongs to A. Bukeyhan.

The meeting between Alikhan Bukeykhan and Mustafa Shokai of the State Council of Ufa was the last meeting of this level. But the two figures, who had always been together spiritually, had different fates. The Soviet regime dissolved Alashorda two and a half years later. After an amnesty was declared in history, A. Bukeyhan devoted the rest of his life to scientific research. However, fearing his great authority in Kazakhstan, the Bolsheviks deported him to Moscow, kept him under house arrest for ten years, arrested him again in August 1937, and sentenced him to be shot with a false accusation.

And Mustafa Shokai was forced to go abroad from suffering and distress. But in 1941, secretly, unrelenting in the center of Europe, he did everything for the liberation of Turkestan, sparing neither common sense nor effort. At the same time, being abroad, Mustafa Shokai did not remain indebted to the leaders of the national liberation movement Alash and always kept in mind, remembered them with a kind word, honored them. This reverence began back in the country. Let's recall one incident that happened in the summer of 1918, when Mustafa Shokai was traveling along the Turgai steppes. Then, when people close to him came and the Argyns, along with Tore Alikhan Bukeykhan, asked Akhmet Baitursynov and Mirzhakyp Dulatov to become political leaders. Mustafa Shokai was very angry about it, saying that such separation not only of Kazakhs, but also of Turks would cause confusion (Shokai, 2007, v1: 208). In the depths of these thoughts lay the attachment of the Alash chiefs to horses, which became widely known in the Kazakh steppes. It is known that on May 27, 1925, Amre Kashaubaev took part in an ethnographic concert at the World Exhibition in Paris. Then Mustafa Shokai came to the hotel where they were staying and they talked for a while. In between, Akhmet Baitursynov and Mirzhakyp Dulatovich were asked about how they were doing. Amre said: "Baitursynuly is a teacher in Kyzylorda, and Dulatov is engaged in literature" (Bakiruly 2009: 56). In the article "On national intelligentsia" written in 1931, Alikhan Bukeykhan and Ahmet Baitursynuly, who graduated from a Russian school, speaking about intelligentsia educated in other countries, in another language, writes that: "they rendered unforgettable services to lead our fatherland out of darkness ... public figures" (Shokai, 2007:180).

Mustafa Shokai resisted with all his might against the attempts of Soviet propaganda to tarnish the national intelligentsia, the authority of their leaders. In his work "Russian Missionary" written in 1935, Mustafa Shokai defended Alikhan, telling everyone who knew Bukeykhan even a little that such words were a real lie: "It is somehow unreasonable to believe that supporting the foundation of the Kazakh National Party "Alash", being the author of the "Alash" program,

heading the Alashorda government, Alikhan could say such things" (Shokai 2007: 108). The article "Awakening", published on January 7, 1926 in the Paris newspaper "Days", on the page of the newspaper "Yenbekshi Kazakh" (Kyzylorda, 17.X1.25) covered the questions asked by a group of young Kazakh communists to prominent party leaders of Soviet Kazakhstan.

One of them asked what assessment we should give to the nationalist movement led by Ahmet Baitursynov and Alikhan Bukeykhan. Mustafa Shokai specifically stopped on this question and warned the young people to distinguish between friends of the people and enemies: "they fought against the resettlement policy of the old regime and voluntarily went to the front in 1916 following the working Kyrgyz (Kazakhs - A.B.), in the years of total hunger, as Baitursynov wrote, "the Kyrgyz (Kazakhs A.B.) ate dog meat", said to the youth always remember that the real help to the people was provided by Bokeykhanov and his supporters (Shokai, 2012:122).

According to Mustafa Shokaya, in 1935 the book "Essays on the History of Alashorda" by S. Brainin and Shafiro was published by the Kazakhstani regional party publishing house. It was first parsed by institutions such as the Marx-Engels Scientific Research Institute of Kazakhstan and the Institute of History of the Communist Academy under the Central Executive Committee of the Soviet Union. After the authors analyzed and evaluated the Alash movement in the Bolshevik way, they decided to present the entire program of the Alash Party to the readers. These steps were not successful. As soon as they knew, a loud scandal broke out in the Pravda newspaper, calling the book a "defender of Alashorda" (Shokai, 2007: 91). Mustafa Shokai in his article "repulsing slander and falsifications" makes this issue the main goal of his special policy. "The Alash Party is the most radical of the political parties among the Turks under Russian rule," is how he praised the first truly democratic political party of the Kazakhs, a member of which he was (Shokai 2007: 90). On other issues, the leaders of the Alash party Alikhan Bukeykhan, Ahmet Baitursynuly, and Mirzhakyp Dulatuly, who were dishonestly slandered, were boldly defended. Also, in the article "The slanderous campaign of the Bolsheviks" Mustafa Shokai noted that the Bolshevik attack on the Alash movement continued, and in the newspaper "Kazakh Truth" dated April 22, 1937 the defeated nationalists (about Alash people - the authors.) hated fascist Trotskyist-Zinoviyev spies and saboteurs joined the gangs and moved under the direct supervision of Japanese snoopers. Because the Bolsheviks thought we were agents of the French staff, not the British, and now after they had established relations with those countries, their enemies being Germany and Japan, they have joined us to the Japanese-fascists. The author also told the newspaper that Alikhan Bukeykhan had Japanese-Fascist connections with Baron Ungern von Stenberg, that he had a letter from him, that he might want to contact an influential Ungern man such as Alikhan, but Alikhan could never tie the fate of the Kazakh steppe to the adventure of people like Baron Ungern (Shokai, 2014: 412). Also, Mustafa Shokai in his article "Kazakh tribes in khakynde" talking about the book wrote by Bek Yaki Validi (A. Z. Validi, the leader of the Bashkir national liberation movement-authors.) "Turkestan Today", wrote:"a person familiar with the activities of Alikhan Bokeykhan in the national movement and the actions of an agent of Tsarist Russia Bakytzhan Karataev, cannot agree that Zaki Bek made Alikhan Bokeykhan an enemy, and the real traitor Bakytzhan Karataev defender of the interests of the Kazakh people" (Shokai, 2007: 27).

It is known that the Turkestan Mukhtaryat was the first liberation struggle of the peoples of Kazakhstan and Central Asia in history, which left a prominent mark. But it is a pity that among those who did not want to give a positive assessment of Mustafa Shokai, who was both the organizer and ideologist of this struggle, and " the true leader of revived Turkestan", were the front-line workers on the field of the struggle. About this we will say a few words. Akhmet Zaki Validi was the chairman of Bashkir autonomy in 1917-1919, and he wrote in his book "Reminiscences: Struggle of Turkestan People and Eastern Muslim Turks for the Preservation of National Life and Culture" in 1994 that the initiative to establish the Kokand autonomy was

taken not at the 4th General Kurultai in Kokand but at the Orenburg office of Alikhan Bukeykhan. (Validi, 1994: 215).

We cannot agree with this. Because, firstly, Alikhan Bukeykhan, whom Mustafa considered his teacher, who knew well the political situation in the Turkestan region, could not give such a specific instruction. Secondly, at the second All-Kazakh congress the delegates of Mukhtariyat Turustan were not informed about its creation until Mustafa Shokai announced it to them. M. Dulatovich also talks about this in his response to OGPU investigators. (Koigeldiev, 2008: 446). However, there is only one truth in the above information. After the October Revolution, Mustafa Shokai visited Orenburg to discuss the state of national forces in Turkestan, where he consulted with the Kazakh intelligentsia. At this meeting it was decided not to recognize the Bolsheviks in the struggle for independence. But it is not logical that Alikhan gave such a direct order to create the Turkestan Mukhtaryat.

Alihan and Mustafa never gave up their ideals in the struggle for freedom. In the last minutes of his life, Alikhan openly told the investigator that he "does not like the Soviet authorities" (Bukeyhan 2016: 17), and Mustafa, after visiting the prison camps, said in his letter to the German state: "There is no point in saying that you are a cultured people. Addressing the German officer, warning that nothing good would follow, Mustafa said: "In this connection, I will be grateful to you even if you impose on me the punishment of being shot or hanged. It is better to die than to live in such a cultured society" (Shokai 2007, v3: 315).

After a special talk about Alikhan Bokeykhan and Mustafa Shokai, it is not superfluous to dwell on one very important and instructive opinion of the outstanding Alashologist M. Koigeldiyev. He noted that in line with the intertwining of all-Russian and Kazakh liberation movements of the late XIX-early XX centuries, one can trace how these two currents converge in the opinion of Alikhan Bukeykhan, who lived an influential political life. At the same time, Alikhan Bukeykhan lived most of his life in Russia, in the Russian environment, especially at a mature age. However, this did not prevent Alikhan Bokeykhan from always steadfastly defending the national interests of the Kazakh people and always being at the top of his game.

And Mustafa Shokai, too, was looking for ways to keep his country in step with world development. But he understood the possibility of achieving this goal somewhat differently. Mustafa's family-home of the datka Turgai and Shokai volost, his first education was in a madrassa, the environment in which he lived Syr boiy, the city of Tashkent, where he was educated, was one of the centers of traditional Islamic culture. Mustafa Shokai married Maria Yakovlevna Gorina in 1918 and registered his marriage in a Tashkent mosque. In-between 1910-1917, while in St. Petersburg and then in Western Europe, he assumed himself as a representative of Turkestan culture and, at the same time, brightly combined his national knowledge with Western knowledge and the spirit of the East. Before Alikhan Bukeykhan's departure from active political activity he considered himself a disciple of Russian democracy, and M. Shokai, initially cooperating with the Russian democrats who had emigrated to the West, disagreed with their great-power positions and soon distanced himself from them altogether. Speaking about this, M. Koigeldiyev dwelled on some such features between the two Alash leaders, but stated that in all fundamental issues concerning the struggle for freedom and equality of the country, their conclusions and chosen positions were relevant and very close (Bukeyhan, 2016: 2). In 1917, Alikhan Bukeyhan wrote about Turkestan autonomy in his article "the all-Siberian congress": "we and Turkestan are of the same faith, relatives. To be an autonomy means to be an independent state. It is not easy for a state body as an executive power. If our Kazakh was dark blind, Turkestan would be ten times bigger. If Kazakh would have one autonomy with Turkestan, the autonomy would have a couple of camels and donkeys on a cart. Where are we going, riding on this cart?" (Koigeldiyev, 2006: 2).

However, some researchers attribute this to the fact that they oppose the unification of the Alash autonomy with Turkestan. But this is not true at all. There is no doubt about the cohesion

with the integrity of the strategic course, however, it is undeniable that there were features of the tactical. Otherwise, when the second All-Kazakh Congress would have raised the question of merging Alashorda and Turkestan, Alikhan Bokeykhan together with Mustafa Shokai would not have signed the telegram on convening the Kurultai of Kazakhs of Syrdarya region.

The documentary film "Support of Alash: Alikhan and Mustafa", filmed in 1997, about the leader of the national liberation movement Alikhan Bukeykhan and the "right hand" of the leader of this movement Mustafa Shokai, was named so and was not filmed for nothing. The film talks about national figures, "as long as I live, Kazakhs will have all the rights, and even khan's children, I will never stop serving Kazakhs" - together with Bukeykhan devoted his conscious life to all the Turkic people, both in Turkestan, and in Europe. The film is dedicated to the comprehensive disclosure of M. Shokai's life path and merits to Alash, who gave his life on this path (Toibayev, 2018:93).

Conclusion. In conclusion, we would like to note that we are proud of such people with encyclopedic knowledge who fought for freedom and independence of Turkic peoples who suffered from the Kazakh nationality, a colony of Russia, sparing neither mind, nor persistence, nor life on this path, one of whom is the main leader of the Alash national liberation movement Alikhan Bukeikhan, and the other who was the head of the southern wing of this movement Mustafa Shokai. Each of them left not only a rich heritage and lofty ideas in fifteen and twelve volumes respectively, but along with this, always supported each other in the political struggle, and this feat shows an inexhaustible example of genial attitude.

References:

- [1] Bakyruly. A. Parijdegý kupia kezdesy: tarihi angimeler, suhbattar, estelikter, pikirler [Secret meeting in Paris: Historical stories, interviews, memoirs, comments.]. Kyzylorda: Kyzylorda – Kanagaty, 2009-168 p
- [2] Bokeihan.A. **Shygarmalary-soshinena**. [Works-Essays] Tolyktyrylgan ekinshi basylym. **V.1.** – **Astana:** Saryarka. 2016. – 608 p.
- [3] Bokeihan.A. **Shygarmalary-soshinena**. [Works-Essays] Tolyktyrylgan ekinshi basylym. **V.9.** – **Astana:** Saryarka. 2016. – 576 p
- [4] Bokeihanov.A. Ensiklopedia. /Bas redaktor. Toibaev.Zh. [Bukeikhanov Alikhan. Encyclopedia]. – **Almaty.** 2018.: **Kazakh** Ensiklopediasy. -784 p
- [5] Bokeihan.A. Zhedel hat. [Urgent letter]. // Kazakh. – 1917. 18 zheltoksan. (255). – 3 p.
- [6] Doktor Oktai. Turkistan ul'tyik kozgalysy zhane Mustafa Shokai (Markymyn tuganyna 60 zhyl toluyna orai). [Turkestan national movement and Mustafa Shokay (60th Birthday of the Deceased Munasebelile)] (Tyrkistan milli hareketi ve Mystafa Shakay (Merhumun 60 inci Dogum Yili Munasebelile). – Stambul, 1950.- 55p [in Turkish]
- [7] Zhusyp S. Alikhan and Mustafa.[Alikhan and Mustafa]. – Altyn gasyr., 2011 (№15), 8 april, 12p.
- [8] Zaki Balidy Togan. **V.1.** Bospomynania: Borba narodov Turkestana I bostoshnyh musulman-tyirkov za nasionalnoe bytia I sohrantnie kultury. [Memories: The struggle of the peoples of Turkestan and Eastern Muslim Turks for national existence and the preservation of culture]. – Ufa: Kitap, **1994.** - **400p**
- [9] Kara.A. Saisatka baulygan – Alihan Bykeihanov. [Alikhan Bokeikhanov was involved in politics] Alash ainasy . – 2011. (№123.)-6 p
- [10] Kara.A. Shetelge Bokeihanovtyn tapsyrmasy boinsha shykkan. [Went abroad on behalf of Bokeikhanov]. Anyz adam.№.7, 2011. 37-39 p.
- [11] «Kazakh» gazety [«Kazakh» newspaper]. Nysanbaiev.A. – Almaty: Kazakh encyclopedia, 1998. - 560 p
- [12] Koigeldiev.M. Alash kozgalysy. V.1. [Alash movement]. – Almaty: Mektep, 2008.- 480 p
- [13] Koigeldiev.M. Talasyp-tartyspagan kisige de, halykka da baige zhok. [There is no race for the people who do not fight]. Zhas Alash. 2006. (№56). 2 p.
- [14] Shokai M.. Tandamaly Shygarmalary. [Shokai M. Favorite works]. Ush tomdyk, Volume 1.. – Almaty: Kainar. 2007. – 352 p

- [15] Shokai M. Tandamaly Shygarmalary. [Shokai M. Favorite works]. Ush tomdyk, Volume 2. – Almaty: Kainar. 2007. – 352 p
- [16] Shokai M.. Tandamaly Shygarmalary. (2007). [Shokai M. Favorite works]. (Ush tomdyk, Volume 3.. – Almaty: Kainar. 2007. – 384 p
- [17] Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy [Shokai M. Complete collection of works]: Volume 1 – Almaty: Daik Press. 2012-544 p
- [18] Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]: Volume2 – Almaty: Daik Press.- 20127 -640 p
- [19] Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]: Volume 3 – Almaty: Daik Press. 20127-664 p
- [20] Shokai M. Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. [Shokai M. Complete collection of works]: Volume 9– Almaty: Daik Press. 2014.-568 p
- [21] Ysymuly. A. . Mustafa zholy. Zhertteyler, estelykter, arnaular. [Mustafa's way. Research, memories, dedication]. – Astana: Saryarka. 2015. – 568 p

ӘОЖ 950(574)

СЫР БОЙЫНДАҒЫ АЛТЫН РУЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІМ

Ахметбек Б.М.

педагогика ғылымдарының магистрі, Қазақстан Республикасының "Тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының" академигі

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Біздің көне тарихымыз, соның ішінде қазақ халқының ат үстінде жаугершілікпен күн кешіп өткен уақыттары туралы тарихи деректер санаулы. 12 Ата Байұлы Алтын тайпасы жөнінде мынандай мәліметті келтірейін. Кіші жүздің ханы Әбілқайыр Қажыұлының бейіті көптеген алтын мен жаппас руының молаларының арасында жатыр. 1820 жылдары Ресей империясының экспансиясына қарсы көтеріліс бастаған Абылай ханның немерелері Есенкелді мен Саржан сұлтандардың сарбаздарының көпшілігі Алтын руынан және аталған екі сұлтан осы Алтын руына жиен болғанын естіп өстік. Алтын тайпасынан аттары тарихымызда алтын әріппен жазылуға тиісті батырларымыз туралы бүгінгі ұрпақтың білетіні әлі мардымсыз. Енді оларды қысқаша таныстырып өтейін

Алтын тайпасы төрт рудан тұрады. Олар Жапалақ, Көзала, Шұңғыр, Қасқұл. Бұл кісілер XVI ғасырдың екінші жартысы, XVII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген. Жапалақтың шың есімі Жармұхамед, Жапалақ аталу себебі былай болған.

Ел жайлаудан қайтар кезде басқа ауылдың балаларымен ойнауға кеткен бір топ бала көштен қалып қойыпты. Бір уақытта жаңбыр жауады. Күн жауып тұрғанда Жармұхамед бұта түбінде отырса керек. Жолмен келе жатқан атты кісіні көрген бала: - «Ата» - деп тұра келгенде астындағы аты үркіп, үстіндегі кісі құлап қала жаздайды. Сонда ол кісі: - «Ой жапалақша жалбандаған неме, бұл қайсысың еді» - деп кейіп қалады. Сонда бала көштен қалып қойғанын айтқан соң, әлгі кісі баланы атқа мінгестіріп, ауылына алып келеді. Өнгіме үстінде: « Жолда мына бір Жапалақты тауып алдым» - дейді. Осыдан кейін Жармұхамед Жапалақ аталып кетеді. Ал ұрпағы Жапалақ елі аталады. Жапалақтың Малай, Өтеп, Өтес, Ырсымбет, Мөңке деген балалары болады. Осы Жапалақтың баласы Малай батыр елін жаудан қорғаумен аты шығады. Еділдің бойында түркімендермен болған бір шайқаста Жапалақұлы Малай батыр ерлікпен қаза тапты. Қазіргі уақытта бейіті белгісіз болып отыр. Ал Малай батырдың «Үш дәу» деп аталған ұрпақтары, Қабыланның балалары Баймұрат, Жалмұрат, Қожамұрат ата жолын қуып, батырлықтарымен елге аты шығады. [1]. Қазіргі уақытта Малай батырдың ұрпақтары Астана, Алматы, Ақтөбе,

Қызылорда, Байқоңыр қалаларында және Қызылорда облысының Қармақшы ауданында тұрып жатыр.

Алтын тайпасының екінші руы – Көзала, Көзала батыр, рубасы XVI ғасырдың екінші жартысы, XVII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген. Көзала батырды 1908-1990 жылдар аралығында өмір сүрген Сыр бойының белгілі шежіреші ақыны, Әлімбаев Әлиасқаров 1943 жылы жазылған «Қазақ шежіресі» атты еңбегінде былай дейді:

Сарымнан туған екен Ер Көзала,
Мекені жаугершілік болған дала.
Мәметек, Ораз туған ол кісіден,
Халқына болды ақылды қорған пана [2-108 б].

Көзала батырдың Мәметек деген баласынан Сәлтеке батыр дүниеге келеді. Сәлтеке Мәметекұлы тарихи тұлға - әрі батыр, әрі қолбасшы, әрі би, әрі ақын болған. Тегі – Алшын, он екі ата Байұлы, Алтын, Көзала аталығынан. Сәлтеке батыр қазіргі Қызылорда облысының Қармақшы ауданы мен Ақтөбе облысының Ырғыз ауданы және Батыс Қазақстан облысының өңірлерінде XVII ғасырдың соңында, XVIII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген. Батырдың бейіті - Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданы, Орал тауының оңтүстік бетіндегі «Сәлтеке асуы» деген жерде [3]. Қармақшы ауданы, Иіркөл ауылының маңайындағы Ақшеңгел деген жерде Сәлтеке қорымы бар. Бірақ, мұнда батырдың сүйегі болмағанымен, оның ұрпақтары жерленген. Сәлтеке Мәметекұлы рубасы Көзала батырдың немересі болып келеді.

Сәлтекенің Есеке есімді батыр ағасы болған. Сәлтеке - Сыр бойының киелі батыры, батырлығымен қоса ел басқарған тұлға. Ол қазақ құба қалмақ, қазақ-жоңғар, қазақ-башқұрт соғыстарында орасан ерлік көрсеткен. Сәлтеке батыр табыннан шыққан Сәрке батырмен, шектіден шыққан Киікбай батырмен, кете руының Болат батырымен бірге жорықтас, серік болған.

Сәлтеке батыр туралы Әлімбаев Әлиасқаровтың аталмыш еңбегінде:
Мәметектен Сәлтеке туған батыр,
Есеке, Байгелдісі тіккен шатыр.
Сәлтекеден Тойғұлы, Құттықадам,
Қосқадам, Жәңке тайпа ел боп жатыр [2-109 б], - делінген.

Кезінде батыр қалмақтардың (Астрахан қалмағы) қолында он жылдай тұтқында болады. Ал басқа деректерде екі жыл тұтқында болады. Тұтқында отырған Сәлтекенің батырлық тұлғасына риза болған қалмақ ханы қалмақ қыздарын батырға берген екен, ойы одан тұқым алу болған. Алайда ханның бұл ойына Сәлтеке қарсы болып көнбейді. Бір күні қалмақтардың ту сыртынан жау шауыпты, сонда қалмақтар Сәлтеке батырды пайдаланбақ болып, құрсаудан босатады. Батыр садақты тартса жебесі 4-5 кетпеннен әрі өтпейті. Сонда Сәлтеке: « Атаңа нәлет қалмақ жауырынымның шеміршегін сындырған екенсің» - деген екен. Содан кейін қалмақ емшілері Сәлтеке батырды емдеп, аяққа тұрғызады. Қолайлы бір күні Сәлтеке батыр Қарақұл деген кісімен бірге қашады. Жолай Сәлтеке қалмақтың ханы Шегірді өлтіріп кетеді [4-61,62 бб].

Бұл оқиғадан Сәлтеке батырдың тағдырдың тәлкегіне мойынсұнбағаны көрініп тұр.

Деректерге көз жүгіртсек : «Сәлтеке батыр башқұрт биі Алдарбаймен кездесіп, Еділ бойындағы Кіші жүз қазақтары мен башқұрттар арасындағы үлкен мал дауында табандылық көрсетіп, бейбітшілікпен шешуге қол жеткізеді» [5-61, 239 б].

Енді Сәлтеке батырдың жау қолынан қалай қаза болғанын айтайық. Сәлтеке батыр бірнеше күндік жорықтан келе жатып, шаршаған әскерімен түнде бір жерде ұйықтап қалады. Сонда қазақ қолының осы жағдайын пайдаланып қалмақтар ұйықтап жатқан Сәлтеке батырды әскерімен бауыздап кетеді. Қайран есіл ер Сәлтеке батыр жігіттерімен осылай көз жұмады.

Сәлтеке батырды Сыр сүлейлері де жырларына қосқан. Мысалы, Сыр сүлейі Тұрмағамбет Ізтілеуов Сәлтеке батырды:

Алтыннан шықты ыңырана,

Сәлтеке сынды арыстан

Қалатын еді қан болып,

Шамасын бітпей шіреніп,

Олармен қас боп қарысқан [6- 468 б], - деп жырына қосқан.

Арыстанбай мен Сәлтеке,

Айбаты бейне арыстан.

Қасарысқан дұшпанды

Табанға басып жанышқан! [7- 68 б], - деп ерлік рухын асқақтата түседі.

Сәлтеке батырды Сыр бойының жырауы Шегебай Бектасұлы да:

Алтыннан шыққан Сәлтеке,

Садағының алдынан

Өтпеген дұшпан көлденен [8- 139 б], - деп жырлаған.

Сыр бойының тағы бір ақыны Оразымбет жырау Есентайлақұлы Сәлтеке батырды:

Батырлығын Базеке,

Қоңырдың ұлы Қыстаубай,

Дәуітбай, Қасым, Сәлтеке,

Бұрынғы өткен Тарғындай [9], – деп баяндаған.

Сәлтеке батырдың Тойғұлы, Қосқадам, Құттықадам, Жәңке есімді балалары болған.

Батырдың шөберелері Туған би, Барқы батыр, шөпшегі әрі би, әрі батыр Науша батыр Барқыұлы, ұрпақтары Байназар би (1825-1880) Наушаұлы және 1840-1918 жылдар аралығында өмір сүрген әрі ақын әрі би Топжан би Байназарұлы баба жолын қуып, елге қадірменді кісілер болған. Енді Сәлтеке батырдың шөбересі Қобыландыұлы Барқы батыр жайлы толық баяндайық. Барқы батыр – XVIII ғасырдың екінші жартысы, XIX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген.

Ресейдің 1803 жылғы дерегінде Барқы батыр ағасы Туған бимен 5000 (бес мың) отбасы құрайтын елімен Троицк пен Бұқара арасында сауда жүргізгені туралы жазылған. Барқы батыр Алтын руының ұранына да айналған [10].

Сыр сүлейі Дүр Оңғар Дырқайұлы Барқы батырды былайша бейнелейді:

Оңғардан оншақты ауыз жолданды сөз,

Би Науша, батыр Барқының әулетіне,

Қараның ханы болған атаң Барқы,

Кісі екен абыройлы, қымбат нарқы.

Жасанып жауға шыққан сапарында,

Қайратпен болушы екен, халықтың жарып [11].

Шегебай жырау Сәлтеке батырдың ұрпағы Топжан биді:

Әркімдерге айтса, сөз жарастықты.

Сарыбай Бекіш пен Алтын Топжан [8-132 б], - деп жырлаған.

Сәлтеке батырдың ұрпағы Науша батырды Сыр сүлейі Дүр Оңғар жырау Дырқайұлы:

Батырдан бүтін болып туған Науша,

Әлсізге пана болған асқар тауша.

Жарақпен жабдықтанып жауға аттанса,

Дұшпанның қырқып басын кескен бауша.

Мал түгіл, достан жанын аямаған,

Сарп етіп, сақилыққа кеуілі ауса [11-57 б], - деп мадақтаған.

Жиенбай жырау Алтын Науша батырды Тұрымбет жырауға жазған хатында :

Байназар, батыр Науша ар жағынан,

Кеңестің келе жатқан кемеңгері, - деп атап өтеді [12-57 б].

Сәлтеке батырдың ұрпағынан XIX ғасырда атақты Сарыкөбен би Мұсылманұлы 1875-1885 жылдары болыс болған. Сарыкөбен биді Сыр сүлейі Дүр Оңғар жырау:

Алтын да бір жақсы адам – Сарыкөбен,

Қараның ханы болып ел билеген [8-221 б], - деп жырлайды.

Алтын Сарыкөбен бидің мөрі болған [10-366 б].

Сары Көбен би 1860 жылы Ресей әкімшілігінен арнайы сыйлық барқыт тақия алған [10-369 б].

Алтынның мәметек аталығынан Тасыр Дайыров деген құрметті кісі шыққан. Бұл кісінің есімі орыс құжаттарында 1851-1853 жылдарда көріне бастаған [10- 66,67,367 б].

Алтын Тасыр Дайыровтың арнайы мөрі болған [10-365 б].

Сәлтеке батырдың ағасы, Есеке батыр ұрпақтарының арасынан да елге белгілі кісілер шыққан. Солардың бірі Қарамахан бай. Қарамахан Сыр бойының атақты байларының бірі болған. Одан Омар дүниеге келген. Есеке батырдың ұрпағы Алтын Мақан бүкіл қазақ еліне мәшһүр болған [13].

Мақан Жиенбайұлы (1870-1931) – қайраткер. Саудамен аты шығып, байыған. Орынбор, Үргеніш, Троицк, Бештау қалаларында сауда жүргізген, елді отырықшылыққа, мәдениетке ұмтылдырған. Қызылорда қаласында көптеген үйлер салған. 1908 жылы Алтын мен Табын руларының арасында үлкен жанжал туады. Осы жанжал Ақмешіттегі Алтын Мақанның 100 адамдық керуен сарайында шешімін табады [14- 354 б].

Ғылым саласында да Алтын Сәлтеке батырдың ұрпақтары өзіндік із қалдырған. Солардың ішінде педагогика ғылымдарының докторы, профессор, академик Байзақ Көпірбайұлы Момынбаев. Қазақстан-Ресей білім академияларының академигі. Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері. Алтын Сәлтеке батырдың белгілі ұрпақтары, танымал кәсіпкер Момынбаев Жомарт Байзақұлы пен мемлекет қайраткері Досаев Ерболат Асқарбекұлы да Қазақ Елінің дамуына өзіндік үлесі бар тұлғалар.

Алтын Көзала батырдан Мәметек, Ораз дүниеге келсе, Ораздан Айдар батыр мен Сығай батыр дүниеге келеді. Айдар батырдың Мәмбетияр, Бекбаулы, Тілеуке би, Жәдік палуан деген балалары болады. Бекбаулының ұрпағы бүкіл қазаққа аты шыққан ақын болады. Ол 1874-1938 жылдар аралығында өмір сүрген Сыр сүлейлері арасындағы шоқтығы биік тұлғаларының бірі Сейітжан сал Бекшентайұлы.

Сейітжан Бекшентайұлы Таубайға өзінің тегін:

Кіші жүз, асылым Алтын, Алшын едім,

Туысқан түбім бірге жалпы менің - деп айтқан екен.

Келесі жолы Сейітжан ақын Арыстанға:

Алтын, Жаппас бір тудың

Тұтам жақын қарыстан [15- 28 б], - деп мадақтап жырлайды.

Сыр бойының белгілі сүлейі Молдахмет жырау Дабылұлы «Өлеңді қастерлейік, жас ұрпақтар!» атты еңбегінде:

Атақты Сырдың ақын сүлейлері,

Қозатын Жүйріктердің дүбірімен.

Үш Жүсіп, Тұрмағамбет, Ыспан қари,

Жиенбай, Сейітжан, Омар, Молдағали [16- 162 б], - деп Алтын Сейітжан ақынды жырлаған екен.

Осы кезеңде ел ағасы болған Ешмұрат, 1925-1930 жылдары болыс болған Нұрмұрат және Омар ақын Қошманұлы (1910-1988) халыққа аты шыға бастады.

XVII ғасырдың 2-ші жартысы мен XVIII ғасырдың 1-ші жартысында өмір өмір сүрген Айдар батырдың балалары Тілеуке би мен Жәдік палуан жөнінде дерек келтірейін. Тілеуке би елмен араласып, билік жүргізіп жүрсе, Жәдік мал шаруашылығымен айналысқан.

Бір күні Тілеуке би: «Жәдік аркасында менің атым екі рет шықты. Енді бұдан бастап, атымыз бірге аталатын болсын» - деген екен. Енді екі рет аты қалай шыққанын баяндайық. Бір күні қазақтар жаудан қашып келе жатады. Жолда олар бір сайға түнеп шығады. Ертеңіне сайға бір керуен, су, азық-түлік алып келеді. Қашқындар аңтаң: «Керуен кімдікі?» - дегенде, керуеншілер: «Жәдіктікі, Тілеукенің інісінің» - дейді. Кейін Жәдіктен, сен қалай үстімізден түстің десе, Жәдік: «Мен сіздердің жаудан қашып келе жатқандарыңызды естідім. Уақытында осы жерлерде мал бағып жүргенмін. Сонда барымташы, ұрылардың жасырынатын жерлері осы жер болғанын көрген соң, осы жерге керуенді жібергенмін.» - дейді. Жәдік палуанның Тілеуке бидің атын екінші рет шығарғаны былай өрбиді. Бір күні қазақ елінде ас па, той ма болып жатады. Онда бәйге, палуан күресі болатыны белгілі. Күресуге бір түйе палуан шығады, бірақ өзіне қарсы шығатын палуанды таба алмайды. Енді болмаған соң палуан өзіне тиісті жүлдені сұрағанда, Жәдік палуан шекпеннің шетін белбеуіне салып, күреске шығады. Ел шулап: «Ей, ол сенің қабырғанды сындырады ғой, сен әлі жассың ғой» - дейді. Бұл Жәдік палуанның жас жігіттік кезі еді. Жәдік халықтың тоқтатқанына көнбей, онымен белдеседі. Күрес басталып, Жәдік қарсыласының жамбасын сындырады. Халық дән риза. Халық: «бұл жігіт кім?», - десе, білетіндер: «Жәдік қой» - дейді. Сонда Жәдік өзін таныстырып: «Мен Тілеуке Жәдікпін» - деген екен. Сөйтіп Жәдік палуан Тілеуке бидің атын екі рет шығарады. Кейін еліндегілер Жәдіктен: «Сен өмірі күреспейтін едің, қалай күреске шықтың.» - десе, Жәдік: «Мен өзімде қайрат барын шамалаған едім. Өйткені тобылғыны жұлып алып тұрғанда екі жағынан су тамшылап тұратын. Содан өзімде қайрат барын сезгенмін» - деген екен. Осы Сәлтеке батырдың немере бауыры Тілеуке бидің балалары қазақ-жоңғар соғысында батырлықтарымен аты шығады. Үлкен ұлы Тілеулі батыр бір шайқаста ерлікпен қаза болады. Тілеуке бидің екінші ұлы Жайнақ батыр, үшіншісі Мойнақ батыр болса, төртінші ұлы Дербісәлі үлкен бай болады, одан Қожан, Итен мырза т.б. дүниеге келеді. Қожанның, XIX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Айбасұлы Айшуақ батыр елін қорғаумен аты шығады. Итеннен атақты бай, Құлты әулие және 1798-1881 жылдар аралығында өмір сүрген Уәлі би дүниеге келген.

Шежіреші ақын Әлімбай Әлиасқаровтың еңбегінде:

Тілеукеден Тілеулі, Мойнақ, Жайнақ,

Дербісәлі жүрген жер болған ойнақ.

Мұнан туған балалар он бір екен,

Қожан, Итен, Тұрымтай өскен жайнап.

Қожаннан туатұғын алты бала,

Итеннен Құлты, Уәлі, бұған қара.

Құлтыдан он бір, Уәліден он үш ұл бар,

Ел болып өсіп кеткен дара-дара [2- 110 б], - делінген.

Құлтының баласы Медет батыр (1814-1887), одан 1853-1927 жылдар аралығында өмір сүрген Сүйінқара батыр дүниеге келген. Бұл кісілерде өзіне қарасты ауыл-аймақты ұры-қарыдан қорғап, жөнсіз келіп қорқытып, көз алартқандар болса, олардың сазайын беріп отырған.

Құлты әулие науқастарын сөзбен, шөппен, отпен, пышақпен және қобызбен емдеген. Құлты әулиенің бейіті қазіргі Ақтөбе облысы, Ырғыз ауданы, Нұра ауылының Мамыр бөлімшесінің аймағында орналасқан. Құлты әулиенің бейітің бүгінгі кезге дейін жұрт Құлты әулиенің қара моласы деп қастерлеп келген.

Құлты әулиенің шөбересі Байсүгірұлы Искендір молда (1886-1968) үлкен шежіреші әрі ақын болған. Құлты әулиенің келесі шөбересі атасының жолын қуып, дәрігер болады. Ол белгілі ғалым, академик Камал Сәруарұлы Ормантаев.

Ормантаев Камал Сәруарұлы (1936 ж.т.) – хирург, медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық ғылым академиясының академигі, Қазақстанның еңбегі сіңген ғылым қайраткері. [14- 411 б].

Академик Камал Ормантаев Қызылорда қаласының құрметті азаматы [Бақытжан Ахметбектің дерек қорынан]. Құлты әулиенің тағы келесі ұрпағы - Мақым Қараұлы (1890-1976) Қармақшыда ауылнай болған.

Ал Құлты әулиенің інісі Уәлі биге келсек, Уәлі би Ресей экспансия кесірінен елін сонау Еділ бойынан Ырғыз арқылы Сыр бойына алып келеді. Өзі Кенесары ханды қызу қолдаған адам. Сыр елінде әділдігімен қоса батырға сай тұлғасымен аты шығады.

Зерттеуші Тынышбек Дайрабайдың деректерінде Созақ қамалын алуға 12 батырдың барғаны, басшысы Жанқожа болғаны айтылады. Енді осы деректі растайтын құжатта сол 12 батырдың бірі батыр алтын Уәлі би екенін көріп тұрмыз. ҚР Орталық мемлекеттік мұрағатының №4 қорындағы 2757 істе 1841 жылдың қыркүйегінде Кенесары хан шөмекей, төртқара, табын руларынан жасақталған 4 мың әскерімен Ташкентке бет алды деп жазған. Осы жолы Созақ, Жаңақорған, Жөлек қорғандарын қоршаған. №4 қордың №2333 ісінде Орынбор Шекара комиссиясының төрағасы, генерал-майор Ладыжинскийге хорунжий Красноярецев жолдаған (1845 жыл, 22 қазан) рапортында ханға Қоқан бекіністерін алуға шөмекей, керей, кете, алтын және әлім руларының басты адамдары көмектескенін айтады. «Шөмекей руының батыры Тоғанас Бәйтіков, Дәрмен Сарманов, Қараш Тұғалан, сұлтан Сәдірмек, керей биі Жұбан және сұлтан Тоғым, алтын руынан Науша, Көшкінбай Мажығұлов, Уәли Итенов, әлімнен Жанқожа батырлар бастаған жасақтар негізгі күшке 16 қыркүйекте келіп қосылды», – деп жазған [17].

Уәлі би кейін 1860 жылдары халықтың қамы үшін Қаракұмда құдық қаздыртады. Бұл құдықты Жалағаш пен Қармақшы аудандарының малшылары 1975 жылға дейін қолданып келді. Уәлі бидің он үш балаларының ішінде Әлімбай, Топышбай сері, Байұзақ (Байзақ) деген балаларының есімдері елге кең тараған. Уәлі бидің шөбересі Әлімбаев Зинабдин Әлменұлы (1929-2016) КСРО-ның еңбек сіңірген мұғалім, Қармақшы ауданының Құрметті азаматы. Бұл кісі Қармақшыда қырық жылдай мектеп директоры болған.

Уәлі бидің баласы Байзақ (1867-1943) ел билеген кісі, Қармақшы ауданындағы «Байзақ тоғай» деген киелі жер, осы кісінің ата мекені. Қармақшы ауданының алғашқы педагогтарының бірі, Байзақтың баласы Байзақов Ысқақ (1888-1958) Байзақ тоғайында алғашқы мектеп директоры болған. Жас кезінде мықты көкпаршы да болады. Екінші баласы, Байзақов Әбдірәсіл Байұзақұлы Жосалыда үлкен қызметте болған. Үшінші баласы Уәлиев Ахметбек Байұзақұлы (1904-1973) Қармақшы өңірінде завферма, колхоз председателі болады, елде көкпаршылығымен қоса атсейістігіде шығады. Байұзақ би, бұл баласын 13 жасында, 1917 жылы Троицк қаласына кіреге жіберген екен. Төртінші баласы Байзақов Дастан Байұзақұлы (1906-1978) пушнинный заводтың директоры және т.б. лауазымда болады. Байзақ бидің бесінші ұлы Байзақов Әбузар Байұзақұлы (1929-1978) Шаған ауылында агроном болып жұмыс атқарды. Байзақ бидің бес ұлы ата жолын қуып, елде жақсы аттары қалады.

Уәлі бидің шөбересі Байзақов Нурадин Ахметбекұлы (1934-1956), 1956 жылы Венгриядағы бүлікшілік кезінде ерлікпен қаза болады. Қазірде, Қармақшы ауданының орталығы Жосалы кентінде Байзақтегі Нурадин атында көше және мектептің ұйымына Байзақов Нурадин есімі берілді.

Уәлі бидің шөбересі Байзақов Болат Дастанұлы (1939-1984) – Қармақшы райком партиясында жалпы бөлім басшысы, Қармақшы райсобес басшысы болып лауазымды қызмет атқарса, Уәлі бидің келесі шөбересі Байзақова Бибіайша Әбдірәсілқызы 1935 ж.т. Қызылорда облысының обком партиясында үгіт және насихат бөлімінің инструкторы болып абыройлы жұмыс атқарған.

1968 жылдан бері Қызылорда облысының Бас стоматологы болып келген, «Стомед» тіс емханасының директоры Ысқақов Жәнісбек Ысқақұлы да Уәлі бидің шөбересі болып келеді. 2003 жылы 17 тамызда Уәлі бидің мазарының құлаған жері манайына осы Ысқақов Жәнісбек Ысқақұлы ескерткіш орнатты

Айдар Алтын руынан Әмзе Сүлейменов деген ақын болған. Бұл кісінің біраз еңбектерінің ішінде, 1956 жылы Венгриядағы бүлікшілікте ерлікпен қаза болған, жандосы әрі етжақын бауыры Байзақов Нұрадинге «Нұрадинге» атты балладасын шығарған.

Жәдік палуанның ұрпақтары да халқының жадында қалған. Олар ХІХ ғасырда өмір сүрген Көлдей жырау Сәдірбайұлы, мен ХІХ ғасырдың екінші жартысы, ХХ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Көздібай палуан Базаралыұлы.

Жәдік палуанның ұрпақтарынан діндарлығымен көптеген кісілер шыққан. ХІХ ғасырда Ерниязұлы Абау молда елге діни-ағартушылық қызмет жасаған. 1881 жылы Алтын Уәлі би Итенұлы қайтыс болғанда жаназасын осы Абау молда шығарған. Жәдік палуанның ұрпағы Базар молда (бейіті Қармақшы ауданы, Кеңтоғай ауылында), оның балалары Қошым (Қошыммұрат) кәлпе, әулие, Жүсіп қажы, Бейсенмұрат елге мықты діни ұстанымдарымен белгілі еді.

Жәдік палуанның атақты ұрпақтарының бірі Әбдірахманов Жаңалық Ниязұлы (дұрысы Әбдірахманұлы Бақытжан Ахметбектің дерек қорынан) (1935-2004) – ғалым, медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ұлттық ғылым академиясының академигі. 1990 жылдан өмірінің соңына дейін Қазақ онкология және радиология ғылыми-зерттеу институтының директоры болған [14-128 б].

Алтын тайпасының Сығай батыр Оразұлының ұрпақтары жайлы деректер келтірейін. Бұл кісінің ұрпағынан да елін жаудан қорғаған талай батырлар шыққан. Соның бірі Сығай батырдың шөбересі Есболат батыр Алматыұлы. ХVІІІ ғасыр қазақ тарихында жаугершілік болған кезең. Есболат батыр Алматыұлы ерлігімен көзге түскен. Өкініштісі Есболат батырдың ұрпағы жайлы мәлімет жоқ.

Сығай батырдың шөбересі Жақапұлы Шобдар батыр болған кісі. Бұл кісі ХVІІІ ғасырдың екінші жартысы, ХІХ ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген. Сығайдың шөпшегі Құрым деген кісі үлкен жылқышы бай болған. Сырдария өзенінің жағасындағы «Құрым шығанағы» деген жер осы кісінің иелігінде болған. Осы кісіден дүниеге Созақбай батыр (1812-1894) келеді. Ал інісі Жұрыннан Өтеген батыр тарайды. Бұл кісілер ХІХ ғасырда өмір сүрген. Созақбай батыр Кенесары ханның қозғалысына қатысқан. Сыр бойы батырлары керейіт Нысанбай батыр-жырау Жаманқұлұлымен, табын Бұқарбай батыр Естекбайұлымен, табын Қабан батырмен, және Арқадан келген шұбыртпалы арғын Ағыбай батыр Олжабайұлымен бірге жорықтас болған. 1847 жылы Кенесары хан қырғыздардың қолына түскенде Созақбай батыр, Ағыбай, Бұқарбай, Наурызбай батырлармен бірге құтылып шығады. Бірақ Наурызбай ағасына көмектеспек болып, қырғыздарға қайта жалғыз шабады. Батырлардың айтқанына көңбей кеткен жас Наурызбай ағасымен бірге қаза табады. Кейін бұл оқиғаны керейіт Нысанбай жырау «Кенесары-Наурызбай» жырына қосады. Енді Созақбай батырдың аты керейіт Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» жырында неге кездеспейді деп ойланасың. Ол мәселе былай болған екен. Кенесары хан қырғыз елінде қаза табады. Созақбай, табын Қабан, табын Бұқарбай, арғын Ағыбай батырлар қазақ еліне қайтады. Керейіт Нысанбай жырау әйгілі жырын шығарады, жолда алтын, күміс, ер-тұрмандарды берген кісілерді жырына қосады. Созақбай батыр ондай заттар бермеген соң, оны Нысанбай жырау жырына кіргізбейді.

Кенесары хан қозғалысынан кейін, Созақбай батыр Сыр бойының ханы Елкейдің (Елікей) қолын басқарған. Созақбай батырдың алты баласы болған. Солардың ішінде Қара ауылнай, Қашақ батыр-мерген болады.

Созақбай батырдың белгілі ұрпақтарының бірі, қоғам қайраткері Қодар Әуезхан Әбдіраманұлы (1958-2017) – мәдениеттанушы, философия ғылымдарының кандидаты,

1994 жылдан Қазақстан халықтарының мәдениетін қорғау жөніндегі «Алтын ғасыр» қоғамдық бірлестігінің президенті [14-313 б].

Созақбай батырдың бейіті Жалағаш ауданы, Қаракеткен ауылынан қырға қарай 100 шақырым жердегі жәй төбеде жерленген. Ал немере бауыры Өтеген батыр Жұрынұлынан ұрпақ жоқ. Тағы бір атап кететін жәйт, Сәлтеке батырдың Сығай бауырынан тараған белді ұрпақтары, Қауменнің балалары Әлібай би мен Далдабай билер Сыр бойына өзіндік ізін қалдырған арда азаматтар. Бұл билер XIX ғасырдың екінші жартысы, XX ғасырдың басында Жалағаш өңірінде өмір сүрген. Әлібай биді Сыр бойының белгілі ақыны Шоңбай Жұбанұлы:

Әлібай болыс, Тобжан би атанып,
Артылған абыройы, сыйлап халқы, - деп жазады.

[10-67 б].

Сыр бойлық Тұрымбет жырау Салқынбайұлы 1911 жылы, Қаратамыр Төребай би қайтыс болғанда айтқан көңілқосында:

Алтында Әлібай мен Тобжан қажы,

Солардай халық жақсысы қайғырды көп [18-67 б], - деп Алтын Әлібай мен Алтын Тобжан билерді атайды

XIX ғасырда Сығай Алтын руынан Есекұлұлы Есір бидің есімі белгілі болған. Есір бидің өзінің арнайы мөрі болған [10-366 б]

Сығай Алтын руынан елге ақындығымен аты шыққан кісілер аз болмаған. Солардың бірі Мұхамедияр жырау Жабағыұлы (1908-1989). Қазіргі уақытта Қызылорда қаласының маңайындағы Қаракөл ауылында Мұхамедияр жырау атында көше бар.

Сығай Алтын руынан біраз қол өнер иелері шыққан. Солардың бірі XX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Өтешұлы Әптіхан ұста. Әптіхан темір ұстасы болған. Бұл кісі бір құлақты шиті мылтық жасаған.

Сығай Алтын руынан үлкен дәрежелі әскери шенді кісілер шыққан. Соның бірі Әбдіраманов Әбдібек (1923-1977) – полковник. Ұлы Отан Соғысына 1941 жылдан бастап қатысқан. Соғыс аяқталған соң әскери оқуды аяқтап Өскемен, Семей қалаларында әскери құпия бөлімдерінде жұмыс атқарған. Гурьев (Атырау) қаласында әскери комиссар болып жүргенде генерал-майор атағын алуына алты ай қалғанда кенеттен қайтыс болады. Баласы Әбдіраманов Илья Әбдібекұлы 1951 ж.т. ҰҚК полковнигі.

Көзала батырмен туысқан Шұңғыр жайлы айтсақ. Шұңғыр қазақ елін қорғаған айтулы батыр. Аталмыш ақын Әлімбаи Әлиасқаров Шұңғыр батырды:

Еділбайдан туады Шұңғыр батыр,
Атасы өсиет айтып сырласқан сыр.
Шұңғырдан Алсай, Бұйра – екі бала,

Ер болып аралаған ой мене қыр [2-111 б], - деп жырлаған.

Шұңғыр батыр XVI ғасырдың екінші жартысы, XVII ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген. Шұңғыр батырдың ұрпақтарынан да елін жаудан қорғаған атақты батырлар шығады. Мысалы, XVIII ғасырда өмір сүрген Барақ батыр Алсайұлы, Дәнен батыр Бұйраұлы, Әсір батыр Жапақұлы, XVIII ғасырдың екінші жартысында өмір сүрген Шұңғыр батырдың ұрпағы Жанай батыр Маңғыбайұлы. Жанай батырдың ұрпағы қазір бір қауым ел болып отыр.

Шұңғырдың XIX ғасырда өмір сүрген ұрпағы Кішкенбай батыр Мажығұлұлы. Кішкенбай батырды Сыр бойының белгілі ақыны Шоңбай Жұбанұлы: Кішкенбай белді кісі, батыр өткен,

Жайылған атырапқа шығыпдаңқы,
- деп жырласа, Кішкенбай батырды ақын Әлімбаи Әлиасқаров:
Жанайдан Бұйра, Маймақ, Мажығұл, Сепен,
Мажығұлдан Кішкенбай батыр екен [2-113 б], - деп жырлайды.

Шұңғыр батырдың XIX ғасырда өмір сүрген ұрпағы Жөнелбай Төлеп деген кісі де елін қорғаған батыр болған. Жөнелбай Төлеп батырдың ұрпақтары Қармақшы ауданы Жосалы қыстағында тұрады.

Шұңғыр батырдың ұрпағы Мұстафаұлы Жұмабай (1897-1961) – палуан, аңшы, молда болған кісі. Жұмабай палуан 1932 жылы, аштық кезінде Тәжікстан Республикасының Қорғантөбе деген аймағында 1952 жылға дейін тұрған. Осы өлкеде Жұмабай палуан палуандығымен аты шығады. 1952 жылы Жұмабай палуан Өзбекстан Республикасына көшіп келіп, осында қайтыс болады.

Шұңғыр батырдың XIX ғасырдың екінші жартысы, XX ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген аты-шулы ұрпағы шығады - ол Қожбан батыр, хан. Қожбан батыр Жұбанұлы Кеңес үкіметіне қарсы шығып, көтеріліс бастаған. Алдымен бұл көтерілісті 1878-1931 жылдар аралығында өмір сүрген Сығай Алтын руынан шыққан, молда Жұмағазы Бәйімбетұлы басқарады. Халық бұл кісіні хан сайлайды. 1930 жылы есіл ер Жұмағазы хан қолға түседі, 1931 жылдың 21 қарашасында атылады [14-243 б].

Сосын Қызылорда облысының Қармақшы, Жалағаш, Сырдария аудандарының тұрғындары ұйымдасып Қожбан батырды хан сайлайды. Көтерілісшілердің саңы 2000 адамға жетеді. Бірақ, өкінішке орай мұздай қаруланған кеңес әскері көтерілісшілерді қырып тастайды. Қожбан батыр қаза болады. Көтерілісшілердің көбісі Алтын елінен шыққандықтан, бұл көтерілісті Алтын көтерілісі дейді. Көтеріліске шыққан Алтындардың азаматтарын Кеңес үкіметі Қызылорда қаласының маңайындағы Қарауылтөбе, Бірқазан ауылдарының жанында атып тастайды. Алтын елінің Қасқұл аталығынан шыққан ағайындарының көбісі осы қырғында жойылады, кейін аштықта қырылады. Одан соң 1941-45 жылдары болған Ұлы Отан соғысында көпшілігі майданнан қайтпайды. Сондықтан Қасқұл ағайындары қазіргі уақытта тым аз.

Алтын тайпасының Қасқұл руынан Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Ғылым академиясының академигі (1946), Қазақстанның еңбегі сіңірген ғылыми қайраткері Кеңесбаев Ісмет Кеңесбайұлы шыққан [19-516 б].

1991 жылы Алтын баба ұрпақтары Қызылорда облысының, Жалағаш ауданында, Қайыршақты деген жерде бабаларына арнап үлкен ас берді. Бұл ұрпақтардың бабаларына жасаған тағзымы еді. Кейін, 2015 жылы Қызылорда облысы, Қармақшы ауданында Алтын баба ұрпақтары, бабасына ас беріп, зәулім ескерткіш тұрғызды және ескерткіштің арғы жағына Қарақұмда болған Алтын көтерілісіне белсенді қатысып, құрбан болған Алтын тайпасынан шыққан батырларға ескерткіш орнатады. Бұл Алтын тайпасынан шыққан батыр бабаларына алғыс іспеттес болған шаруа. Аттарын тірілту, ұмытырмау секілді. Негізі сонау 1789 жылы Ресейдің тарихи құжатында мынандай дерек бар. Онда былай жазылған: "Орск бекінісінен 15 күндік жердей қашықтықта (При горе Иргис по сю сторону Кули котон) мекендеген 1500 түтүннен тұратын Алтын руын Тілеу батыр, Төлеген батыр, Төлес батыр, Өмірбек батыр, Кішкентай батыр, Айтқожа батыр, Байбай батыр, Меңді батыр басқарған" деген тарихи құжат бар. Сонымен қоса 1840 жылдардың тұсындағы құжатта Алтын тайпасының жері сол кездегі әкімшілік-территориялық бөлініс бойынша 49 дисстанцияға қараған. Осы рудан тарайтын Мәметектің Есеке, Сәлтеке және Байкелді бөлімдерінің барлығы 49 дисстанцияның бастығы, Алтын руының биі Дайыр Жанжігітұлының басқаруында болса, жекелеген бөлімдері Бәйкелдіге Ерғара Қабайұлы, Сәлтекеге Әбіл Сақауылы, Есекеге Сарамбай Тұңғашұлы билік еткен екен [20]. Елім деп еңіреп өткен ардақты бабаларымыздың ұрпақтары ретінде, біз ұлтымыздың тарихын, мәдени құндылықтарын күндіз-түні тынбай жаза беруіміз керек. Сонда біздің тарихымыздан сусындаған ұрпақтар Қазақ Елінің қадірін біліп, халқына адал болады. Мемлекетіміз Мәңгі болсын!

Пайдаланылған әдебиеттер:

- [1] Бақытжан Ахметбектің дерек қорынан; мәліметті берген Алтын Малай батырдың ұрпағы Баймаханов Үсен ақсақал.
- [2] Ә. Әлиасқаров. Қазақ шежіресі. Қызылорда: Тұмар, 2003, 108, 109, 111, 113 б. б.
- [3] Бақытжан Ахметбектің дерек қорынан; мәліметті берген Алтын Сәлтеке батырдың ұрпағы Тәжібаев Жұмахмет ақсақал Тәжібайұлы (1936-2018).
- [4] М. Түйімбетов «Сопылар әлемі» Қызылорда: Тұмар, 2004, -61,62 б.
- [5] З. Қари «Келмембет батыр» Алматы:1998, 239 б.
- [6] М. Байділдаев. М. Мағауин. Бес ғасыр жырлайды. Алматы: Жазушы, 1989, 468 б.
- [7] И. Бекмаханұлы - / Арыстанбай батыр. – Алматы, 2011, 68 б.
- [8] Сырдария кітапханасы. Шегебай жырау шығармалары. Астана: Фолиант, 2009, 132, 139, 221 бб.
- [9] Т. Дайрабай. «Сырдың сырлы сыры» Алматы: Арыс, 2005.
- [10] Т. Дайрабай. Сыр перзенттері. Алматы: «Арыс», 2010. 66, 67, 366, 367, 369 б. б.
- [11] Сыр сүлейлері. Дүр Оңғар. Алматы Арыс, 2004, 576.
- [12] Сырдария кітапханасы . Тұрымбет Салқынбаев Шығармалары . – Астана, «Фолиант», 2009, - 90 б.
- [13] Бақытжан Ахметбектің дерек қорынан; мәліметті берген Алтын Сәлтеке батырдың ұрпағы "Ашықбай" атанған Бижан ақсақал Махмұтұлы.
- [14] Сыр елі Қызылорда облысы энциклопедия. Алматы: Атамұра, 2005,- 128, 243, 313 , 354 , 411 б.б.
- [15] Сырдария кітапханасы Сейітжан Бекшентайұлы. Шығармалары.– Астана, «Фолиант», 2009, 28 б.
- [16] Сырдария кітапханасы . Молдахмет Дабылұлы Шығармалары . – Астана, «Фолиант», 2009,-162 б.
- [17] Т. Дайрабай / Қысқа күнде қырық шапқан Тоғанас батыр туралы байлам // Түркістан – 19 қыркүйек 2013.
- [18] Т.Дайрабаев. Ж.олбарысты Төребай би. (Жинақ) Жинаушылар: Т.Дайрабаев, Ә.Сәрсенұлы. – Алматы, - «Арыс», 2000, 67 б.
- [19] Қазақстан ұлттық энциклопедия. 4 том. «Қазақ энциклопедиясыны» Бас редакциясы. – Алматы, 2002, 516 б.
- [20] Бақытжан Ахметбектің дерек қорынан; мәліметті берген тарихшы- ғалым Жәнібек Исмурзин.

МРНТИ 14.25.01

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Сапарқызы Ж., Исламбек А.А.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Аңдатпа. Мақалада білім алушылардың зерттеу әрекеттерін сипаттау, құрылымын түсіну, олардың ынтасын дамыту мәселелері қарастырылған. Авторлар жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартының негізгі міндеттерінің бірі ретінде қарастырады. Бұл жайғана білімді меңгеру емес, өзбетінше оқу мақсаттарын қою, оны жүзеге асыру жолдарын жобалау, олардың жетістіктерін бақылау және бағалау дағдыларын қалыптастыру болып табылады. Бұл мұғалімнің оқу тәжірибесінде білім алушыларды белсенді танымдық іс-әрекетке, атап айтқанда, зерттеу әрекеттеріне қосу үшін белгілі бір жағдайлар жасауды талап етеді. Берілген іс-әрекетте білім алушылардың ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескере отырып, зерттеу мәдениетінің барлық құрамдас бөліктерінің сатылай және мақсатты түрде қалыптасуы бар екендігі баса айтылды. Бұл мақалада білім алушылардың іс-әрекетінің осы түрін тиімді ұйымдастыру үшін

мұғалімдерге ұсыныстар берілген. Бұл ұсыныстарда ұйымдастырушылық, ізденіс, ақпараттық және бағалау сияқты зерттеу дағдыларының қажетті құрамдастары анықталған.

Кілтті сөздер: зерттеу, зерттеушілік іс-әрекет, дағды, іскерлік, шығармашылық, зерттеушілік тәсіл, құзыреттілік.

КІРІСПЕ. Қазіргі білім беру кеңістігінде білім алушылардың танымдық белсенділігін қамтамасыз ететін оқыту жүйесіне көшуге көбірек көңіл бөлінуде. Білім алушыға ақпарат беріп қана қоймай, оның зерттеушілік әрекетін қалыптастыру өте маңызды болып табылады. Білім беру ұйымдары жалпы орта білім берудің жаңартылған мазмұнына көшуде. Оқыту мен тәрбиелеудің танымдық технологиялары жеке тұлғаны таным процесінде жетілдіру мен дамытудың тұлғалық-бағдарлы моделімен алмастырылуда.

Жалпы орта білім берудің міндеттерінің бірі «Білім алушылардың жобалық-зерттеу іс-әрекетіндегі дағдыларын дамытудағы жүйелілікті қамтамасыз ету, бұл оқу орындарындағы оқу-тәрбие процесін ұйымдастырудың негізгі қағидаларының бірі» [1, 83]. Бұл жаңартудың негізгі мәні – қазақстандық білім беруді дамыту, сапаны арттыру, білім берудің жаңа нәтижелеріне қол жеткізу жөніндегі стратегиялық мақсатты шешуге жағдай жасау. Білім беру мазмұнының сапалы жаңаруы үшін қазіргі білім беру нәтижелерінің негізгі құрамдас бөліктерін нақты анықтау қажет.

Білім беру нәтижелері деп білім алушылардың алдында тұрған кез келген мәселелерді шешуде шығармашылықпен айналысуға, өз ойлары мен құндылықтарына сүйене отырып, өз іс-әрекетін басқаруға мүмкіндік беретін жеке ресурстардың кеңеюі түсініледі.

Нәтижелерге мыналар жатады:

- табиғат, қоғам, адам, ақпараттық жүйелер туралы ғылыми білімдер мен түсініктер;
- зерттеу және тәжірибелік дағдылар;
- коммуникациялық және ақпараттық дағдылар;
- оқу және практикалық мәселелерді шығармашылықпен шеше білу;
- айналадағы шынайылықты талдай білу [3].

Тұлға дамуының қажетті деңгейіне жоғары мектеп жасының соңына қарай тиісті білім беру жағдайында қол жеткізуге болады. Сондықтан жаңартылған білім беру мазмұнының стандарттары өз бетінше зерттеушілік іздеу әдістеріне негізделеді. Д. Пойа балаларды зерттеуге қосу қажеттілігін атап өтіп, «Анда сандабілім алушыларға бай аясымен, әрі қарай өңдеуге лайық, сонымен қатар ғылыми жұмыстың талғамына еруге мүмкіндік беретін қиынырақ тапсырмалар беру керек, деп атап өтті» [2, 29].

Зерттеуді ұйымдастырудың бұл тәсілі оқу процесінің қазіргі заманғы көзқарасының пайда болуымен байланысты, онда білім алушы дайын білімді қабылдайтын объект қана емес, зерттеуші, яғни өз бетінше сұрақ қоятын, қайшылықтарды шешетін адам ретінде көрсетіледі. Қазіргі жалпы білім беретін мектепте оқыту мен тәрбиелеу әдістерін таңдауда мұғалім мектеп оқушыларының ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін ескеруі қажет. Заманауи білім берудің айрықша ерекшелігі – мүмкіндігі шектеулі адамдарға сапалы білім беруді қамтамасыз ету және оның қолжетімділігі [1, 71]. Білім алушылардың шығармашылық және ізденіс белсенділігін басымдықпен қалыптастыруды көздейтін білім берудің белсенділік түрлерін арттыруға сүйену қажет. Бүгінгі таңда жалпы интеллектуалдық қалыптасуына, шығармашылық пен дербестікті ынталандыруға баса назар аударылуда. Бұл тұжырым әрбірбілім алушыға өзінің таланттарын, дарындылығын анықтауға және жаңартуға мүмкіндік беретін шығармашылық қызметтің тиімді түрі болып табылады.

Ғылыми-зерттеу қызметі оқу процесінің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі болып табылады. Зерттеушілік білім берудің негізгі мақсаты – білім алушының адам мәдениетінің кез келген саласында іс-әрекеттің жаңа тәсілдерін өз бетінше,

шығармашылықпен меңгеру және қайта құру қабілеттерін қалыптастыру болып табылады [3,218]. Мектеп оқушыларының оқу-тәрбие жұмысын жандандыра отырып, оған шығармашылық, ізденімпаздық сипат беру – зерттеушілік білім берудің басты ерекшелігі екенін айта кеткен жөн. Ол үшін оқушыларға өздерінің танымдық іс-әрекеттерін ұйымдастырудағы бастаманы беру қажет. Осыған сәйкес мұғалімнің ұстанымы «баланы ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне дайындаудан» «зерттеу әрекеті жағдайында оқытуға» ауысады [3].

Зерттеушілік білім берудің негіздерін Қайта өрлеу дәуірінің гуманист педагогтарының ілімдерінен, педагогика классиктері Я.А.Коменскийдің, Дж.Локктың, Ж.Ж.Руссоның, И.Песталоццидің және т.б еңбектерінде табуға болады [3]. ХХ-ғасырдың басында американдық ағартушы және философ Джон Дьюи бұл идеяны алға тартып, дамытқандардың бірі болды. Зерттеушілік дағдыларды қалыптастыру мәселесіне қатысты көптеген заманауи зерттеулерде (Е.Д.Андреева, Г.А. Боровик, Г.Г. Гранатов, М.А. Данилов, В.Н. Донцов, В.Н. Зимин, Т.А.Ильина, В.И.Качнев, Е.А. Климов, Л.Л. Любимов, С.Д. Смирнов, А.В.Кхуторской, А.В. Л.А.Яшина және т.б.) қоғам мен экономика білім беру талаптарын айтарлықтай өзгерткені атап өтіледі. А.И. Савенков динамикалық ортада табысты өмір сүру үшін табиғат адамға зерттеушілік мінез-құлық қабілетін бергенін атап өтті[4]. Қазіргі білім берудің басты міндеті-оқушыны ғылыми-зерттеу іс-әрекетіне дайындау, оны зерттеушілік ізденіс дағдылары мен іскерліктеріне үйрету болып табылады.

Жалпы білім беретін мектеп мұғалімдерінің кәсіби іс-әрекетінде оқушыны білім алудың, өздігінен білім алудың және өзін-өзі дамытудың белсенді түрлерімен таныстыруға бағытталған білім беру технологиясы ретінде оқушылардың ғылыми-зерттеу іс-әрекеті кең таралған. Мұғалімнің зерттеушілік тәжірибесі балалардың зерттеушілік дағдылары мен іскерліктерін меңгеруіне негізделген.

"Дағдылар" және «іскерлік» ұғымдары педагогикалық энциклопедиялық сөздікте "қайталану арқылы қалыптасқан, дамудың жоғары деңгейімен және элементтік саналы реттеу мен бақылаудың болмауымен сипатталатын іс – әрекет, дағдылар-адамның алған білімі мен дағдыларының жиынтығымен қамтамасыз етілген іс-әрекетті орындау тәсілдері" ретінде анықталған [5].

Негізгі дағдылар педагогикалық зерттеудің жетекші элементтеріне негізделеді: зерттеу пәнін, мақсаттары мен міндеттерін анықтау, гипотеза ұсыну, эксперимент жасау және жүргізу, зерттеу нәтижелерін өңдеу.

Студенттердің ғылыми-зерттеу іс-әрекетінің әлеуетін жүзеге асыруға заманауи көзқарас білім алушыға бағытталған оқыту принциптеріне негізделуі керек. Зерттеу дағдылары мен іскерліктерінің классификациясы туралы бірнеше көзқарастар бар. Сонымен, Н.А. Семенова ғылыми-зерттеу қызметін жүзеге асыру үшін оқушы меңгеруі тиіс барлық дағдылар мен іскерліктерді ұсынып, төрт блокқа бөлді:

- 1) өз жұмысын ұйымдастыру дағдылары мен іскерліктері;
- 2) зерттеушілік сипаттағы дағдылар мен іскерліктер;
- 3) ақпаратпен жұмыс жасау дағдылары мен іскерліктері;
- 4) өзжұмысыныңнәтижесінкөрсетудедағдыларыменіскерліктері [3].

А.И. Савенков мектепке дейінгі және бастауыш мектеп жасындағы дағдылардың ең қолайлы классификациясын ұсынды. Автор білім алушылардың жалпы зерттеушілік дағдыларына мыналар жатады деп есептейді: мәселелерді көре білу, сұрақтар қою, гипотеза жасау, ұғымдарды анықтау, жіктеу, бақылау, тәжірибе жасау, қорытынды жасау және өз ойын қорғай білу[4]. «Мектеп жасындағы балаларға зерттеушілік ізденуге қажетті арнайы білім, білік және дағдыларды, сондай-ақ алынған материалдарды өңдеу әдістерін қалай үйрету керек деген мәселе оңай емес», - деп атап өтті А.И. Савенков. Балада ойлау мәдениетінің негіздерін қалыптастыру және зерттеушілік мінез-құлық дағдылары мен

іскерліктерін дамыту үшін әртүрлі әдістерді қолдануға болады»[6]. Бұл дағдыларды белгілі дәрежеде меңгеру жеке тұлғаға білімнің кез келген саласында ғылыми-зерттеу қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі психологияда зерттеушілік іс-әрекет ізденіс әрекеті мен зерттеушілік мінез-құлық механизмдерінің қызметімен анықталатын интеллектуалдық және шығармашылық әрекеттің ерекше түрі ретінде қарастырылады [4]. Ойлау адамда ізденіс әрекетінің механизмі ретінде әрекет етеді. Белсенді оқу іс-әрекеті процесінде студент өзінің зерттеу нәтижелерін мағыналы абстракциялар, жалпылаулар және теориялық тұжырымдар арқылы алады. Оқушылардың осындай әмбебап қабілеттері мен құзіреттіліктерін қалыптастыруға бағытталған оқитудың зерттеушілік тәсілі [7]. Шығармашылық ізденіс әрекетінің жасқа байланысты қажеттілігін жүзеге асыру үшін қажетті жағдайлар жасау өте маңызды. Білім беру мазмұнының жаңартылған кезеңінде мұғалімдер ой-өрісін мақсатты түрде қалыптастырып, оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамытып, өз бетінше есеп шығаруға жұмылдыра алады. Бұл шығармашылық тұлғаның дамуына, оның өзін-өзі анықтауына және өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасайды.

Жалпы білім беретін пәндер бойынша жаңартылған оқу бағдарламалары зерттеушілік дағдыларды ескере отырып әзірленіп, оқушылардың тек білім деңгейін ғана емес, сонымен қатар құзыреттіліктерін де анықтайды [8]. Ғалымдардың зерттеулерін, озық педагогикалық тәжірибелерін және өз әзірлемелерін қорытындылай келе, мұғалім жоғарыда аталған бағыттар бойынша зерттеушілік дағдыларды қалыптастырудың белгілі бір схемасын құрады. Мысалы, «Жаратылыстану» пәні бойынша білім беру бағдарламасы зерттеу дағдылары мен біз өмір сүріп жатқан әлем туралы білімге бағытталған. Бағдарламаның «Мен зерттеушімін», «Жануарлар әлемі», «Заттар және олардың қасиеттері», «Жер және ғарыш» бөлімдерін оқып-үйрену студенттердің зерттеушілік дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Педагогтардың ғылыми-зерттеу іс-әрекетін қалыптастыру мәселесін қазақстандық ғалымдар біртұтас педагогикалық үдеріс контекстінде зерттейді (Н.Д.Хмель, Т.Н. Бидайбекова, А.А. Молдажанова, В.К. Омарова және т.б.) [9]. Бұл зерттеушілік құзіреттілігі бар мұғалімнің нақты ақпаратты өз бетінше тиімді талдауға, жаңа тиімдірек алгоритмдерді, ресурстарды, технологияларды құруына байланысты [10]. Ш.Таубаева мұғалімнің ЗУН зерттеушілік іс-әрекетінің кезеңдерін анықтайды [11].

Оқытушының ЗУН зерттеу іс-әрекетінің кезеңдері (Ш.Таубаева бойынша)

Кезеңдер Іс-әрекет Зерттеудің мәні

1 кезең Мұғалім педагогикалық білім беру тұжырымдамасының әдістемелік жұмысының дәстүрлі түрлерін меңгереді; біліктілікті іарттыру

2-кезең Мұғалімнің жұмысы педагогикалық шығармашылық тұжырымдамасына бағытталған, озық педагогикалық тәжірибені зерттеу және жалпылау

3-кезең Мұғалім өзінің зерттеу қызметінің қажеттілігін түсінеді оқу бағдарламаларын әзірлеуге қатысу; пәнді оқыту және оқыту технологиялары

4-кезең Мұғалім өз тәжірибесін зерттейді, авторлық бағдарламалар мен оларға арналған оқу-әдістемелік кешендерді; оқыту технологиясының жеке элементтерін әзірлейді.

5-кезең Мұғалім өз тәжірибесіне сүйене отырып, ғылыми мақалалар дайындайды; ғылыми еңбектер жазады; оқыту мен тәрбиелеудің жаңа әдістерін құрады; жаңа білім беру технологиясын құрады.

Жалпы білім беретін мектеп мұғалімі ғылыми-зерттеу тәсілін жүзеге асыру барысында мектеп оқушыларының зерттеушілік дағдылары мен іскерліктерін қалыптастырады, бұл оқу-зерттеу іс-әрекеті процесінде ерекше психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасауды талап етеді. Мақсатқа жету мұғалімнің алдына қойған міндеттерін шешу арқылы қамтамасыз етіледі.

ҚОРЫТЫНДЫ. Сонымен, білім беру мазмұнын жаңарту тек пәндік нәтижелерге қол жеткізуге ғана емес, сонымен қатар оқушылардың жеке тұлғасын қалыптастыруға, олардың оқу іс-әрекетінің әмбебап әдістерін меңгеруіне, одан әрі білім берудің барлық кезеңдерінде танымдық іс-әрекетте табысқа жетуге бағытталған.

Бұл мақалада теориялық деңгейде мектеп жасындағы балалардың зерттеушілік дағдыларымен іскерліктерін дамытуға қатысты мәселелер қаратырылды. Оқушының зерттеушілік іс-тәжірибесі оқыту әдістерінің бірі ғана емес, ол оқу іс-әрекетінің ерекше стилін қалыптастыру тәсілі болып табылады. Жаңартылған білім беру бағдарламаларында білім алушылардың ғылыми-зерттеу әрекеттері үлкен рөл атқарады. Бұл мақсаттылықпен, белсенділікпен және объективтілікпен сипатталатын, құрылымы бойынша ғылыми іс-әрекетке сәйкес келетін білім алушылардың тек қана жоспарланған, танымдық шығармашылық әрекеті болып табылады [12]. Ғылыми-практикалық жұмыстың нәтижесі білім алушылардың танымдық ынталарын, зерттеушілік дағдыларын, жаңа білімдерін қалыптастыру болып табылады. Білім алушылардың ғылыми-зерттеу әрекеті кезең-кезеңімен құрылуы керек. Зерттеудің барлық кезеңдерінде біз негізгі күтілетін нәтиже оқушының шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру, жаңа білім, білік, дағдыларды меңгеруі, зерттеушілік мінез-құлық және алынған материалды өңдеу деп түсінуіміз керек.

Оқу-зерттеуіс-әрекетінің жоғарыда келтірілген анықтамаларын талдау және жалпылау оны мұғалімнің оқытудың әртүрлі формаларымен дидактикалық құралдарын пайдалана отырып ұйымдастыратын, білім алушылардың іс-әрекетіретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мұның бәрі теориялық тұрғыдан талданатын немесе эксперименталды түрде бақыланатын фактілердің, құбылыстардың, процестердің тұрақты байланыстарын анықтауға бағытталған. Бұл жағдайда танымның ғылыми әдістерін өз бетінше қолдану басым болады, соның нәтижесінде білім алушылар белсенді түрде білімді игереді, олардың зерттеушілік дағдыларымен іскерліктері қалыптасады.

Қолданылған әдебиеттер:

[1] Государственный общеобязательный стандарт общего среднего образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 31 октября 2018 года № 604.

[2] Сергеева Л.А. Формирование исследовательской деятельности младших школьников в процессе решения открытых практико-ориентированных заданий // Герценовские чтения. Начальное образование. 2017, т.8, №2. – С. 35-40.

[3] Середенко П.В. Формирование исследовательских умений и навыков младших школьников в условиях перехода к образовательным стандартам нового поколения. Монография. 2014г. – 207с.

[4] Савенков А. И. Психологические основы исследовательского подхода к обучению. – М.: Ось-89, 2006. – 480 с.

[5] Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад. — 3-е изд. — Москва: Большая российская энциклопедия, 2009. — 527 с.

[6] Савенков, А. И. Содержание и организация исследовательского обучения школьников / А. И. Савенков. – М.: Сентябрь, 2003. – 204 с.

[7] Stukalenko N.M., Murzina S.A., Kramarenko B.V., Ermekova Z.K., Rakisheva G.M. Implementation of competence approach in the professional education of prospective teacher in the higher education conditions // International Review of Management and Marketing. – 2016. – VOL 6 — NO 3S. – PP.175-181. [Электронный ресурс]: URL: <http://econjournals.com/index.php/irmm/article/view/2209/> pdf (Scopus).

[8] Образовательная программа курсов повышения квалификации педагогических кадров по предметам начальных классов. Центр педагогического мастерства АОО «НИШ», 2015. — 53с.

[9] Ахметова К.К. Содержание профессиональной компетентности педагога в условиях поэтапного перехода к 12-летнему образованию // Педагогика және психология, №3 (36), 2018, КазНПУ им. Абая.

[10] N.M. Stukalenko, B.B. Zhakhina, A.K. Kukubaeva, N.K. Smagulova, G.K. Kazhibaeva. Studying innovation technologies in modern education. //International journal of environmental & science education. – 2016, VOL.11, NO. 15, 7297-7308. (Scopus).

[11] Таубаева Ш. Исследовательская культура учителя. — Алматы: Алем, 2000. – 370 с.

[12] Владимирова Н.Ю. Теплых Е.А. Исследовательская компетентность как основной компонент профессионализма педагога // Инновационные педагогические технологии: материалы IV Междунар. науч. конф. – Казань: Бук, 2016. – С. 191-195.

МРНТИ 14.07.01

АКСИОЛОГИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПЕДАГОГА И ОБУЧАЮЩИХСЯ ПОКОЛЕНИЯ АЛЬФА

Озтюрк Д.С.

*Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение
высшего образования «Оренбургский государственный университет»,
г. Оренбург, Российская Федерация*

Аннотация: В статье рассматриваются особенности образовательного взаимодействия современного педагога и обучающихся поколения Альфа. Обозначены новые глобальные вызовы для образования, обоснованные масштабными индустриальными преобразованиями. Описаны другие изменения в образовательной системе, которые оказывают существенное влияние на будущее уже нынешнего поколения учащихся начальной школы.

Большая часть статьи посвящена рассмотрению теории поколений и детальной характеристике поколения Альфа, которое ведет свой отсчет примерно с 2011 года и в настоящий момент уже начинает оказывать значительное влияние на глобальное пространство в совершенно разных отраслях.

Приведен анализ отличительных особенностей поколения Альфа, в частности: уважение к себе, своей личной свободе и границам, определенный набор ценностей, более высокий уровень эмоционального интеллекта, специфика когнитивных процессов, способность к более детальному анализу, но при этом часто позднее взросление на основе критериальной оценки предыдущих поколений.

При этом, мы предполагаем, что именно аксиологическое образовательное взаимодействие педагога и обучающихся поколения Альфа позволит наиболее полно раскрыть потенциал, заложенный в этих детях, что будет способствовать гармоничному изменению нашего будущего.

The lead of the article: The article examines the features of the educational interaction of a modern teacher and students of the Alpha generation. New global challenges for education, justified by large-scale industrial transformations, are outlined. Other changes in the educational system are described that have a significant impact on the future of the current generation of primary school students.

Most of the article is devoted to the consideration of the theory of generations and detailed characteristics of the Alpha generation, which dates back to about 2011 and at the moment is already beginning to have a significant impact on the global space in completely different industries.

The analysis of the distinctive features of the Alpha generation, in particular: respect for oneself, one's personal freedom and boundaries, a certain set of values, a higher level of emotional intelligence, the specificity of cognitive processes, the ability for more detailed analysis, but at the same time often late growing up based on the criteria-based assessment of previous generations.

At the same time, we assume that it is the axiological educational interaction between the teacher and the students of the Alpha generation that will most fully reveal the potential inherent in these children, which will contribute to the harmonious change of our future.

Аннотация: Мақалада заманауи мұғаліммен Альфа буын оқушыларының білім берудегі өзара әрекеттесу ерекшеліктері қарастырылады. Кең ауқымды өнеркәсіптік қайта құрулармен негізделген білім берудің жаңа жаһандық сын-қатерлері көрсетілген. Бастауыш сынып оқушыларының қазіргі ұрпағы болашағына айтарлықтай әсерететін оқу жүйесіндегі басқада өзгерістер сипатталған.

Мақаланың көп бөлігі ұрпақтар теориясын және Альфа буынының егжей-тегжейлі сипаттамаларын қарастыруға арналған, ол шамамен 2011 жылдан басталады және қазіргі уақытта мүлдем басқа салаларда жаһандық кеңістікке айтарлықтай әсер ете бастады.

Альфа буынының ерекше белгілерін талдау, атап айтқанда: өзін-өзі құрметтеу, адамның жеке бостандығымен шекарасы, белгілі бір құндылықтар жиынтығы, эмоционалдық интеллекттің жоғары деңгейі, когнитивтік процестердің ерекшелігі, неғұрлым егжей-тегжейлі талдау қабілеті, бірақ сонымен бірге көбінесе алдыңғы ұрпақтардың критериялды бағалауына негізделген кеш өседі.

Сонымен бірге, дәл осы балаларға тән әлеуетті барынша толық ашатын, болашағымыздың үйлесімді өзгеруіне ықпал ететін Альфа буынының мұғалімімен оқушыларының арасындағы аксиологиялық тәрбиелі көзара әрекеттестік деп есептейміз.

Ключевые слова: аксиологическое взаимодействие, поколение Альфа, теория поколений, образовательные вызовы, модернизация, ценностные ориентиры

Keywords: axiological interaction, generation Alpha, theory of generations, educational challenges, modernization, values

Түйінсөздер: аксиологиялық өзара әрекеттестік, ұрпақ Альфа, ұрпақтар теориясы, білім беру міндеттері, модернизация, құндылықтар

Современное образовательное пространство сталкивается с новыми глобальными вызовами, основанными на трансформации классической модели ввиду масштабных институциональных преобразований.

Происходящие в настоящий момент технологические изменения выдвигают новые требования к работникам ближайшего будущего, к осваиваемым ими навыкам в рамках массового школьного образования, которые должны формироваться уже у современных учеников.

В частности, уменьшение доли труда, связанного с механическим выполнением рутинных манипуляций, обуславливает значимость развития мышления нового типа. Коммуникативные навыки, способность организовать себя и пространство вокруг, умение сотрудничать, решать возникающие задачи в группах, принимать индивидуальные и коллективные решения и нести за них ответственность - становятся не только критериями для подбора профессионального персонала, но и значимыми навыками, которые общество ожидает от выпускников средней школы.

Другие изменения в образовательной системе связаны с растущим уровнем неопределенности в перспективе будущего. Это обуславливает необходимость формирования личности с высокими адаптивными способностями. Сотрудники, которые раз и навсегда освоили специально отобранные и структурированные знания не отвечают вызовам мира, в котором всё чаще приходится решать нестандартные задачи в условиях частичной или полной неопределенности. Для достижения успеха, в этом случае, требуется привлечение эмоциональных и когнитивных ресурсов, и знаний, связанных с социумом, что позволяет постоянно обновлять свои знания, получать новые компетенции и оценивать существующие риски.

Новые знания связаны с овладением новой грамотностью, что дает право считать их значимыми для всех.

Современные образовательные тенденции демонстрируют существенное расширение перечня видов грамотности, количество которых превышает пятьдесят и включает в себя финансовую, экологическую, цифровую, правовую, медиаграмотность, дата-грамотность, технологическую грамотность и др.

Вместе с тем, дополняется и понимание традиционной грамотности. Так, сейчас к ее компонентам относят способность взаимодействовать с информацией (понимать и передавать) разных форматов. Повысилась значимость и скорости работы с этой информацией, поскольку этот фактор является определяющим в контексте непрерывного образования и выступает своеобразным «допуском» к социально-экономической составляющей жизни.

В докладе «Универсальные компетентности и новая грамотность: от лозунгов к реальности», представленном в качестве итогов одноименного проекта, реализованного по инициативе и при поддержке Благотворительного фонда Сбербанка «Вклад в будущее» международным консорциумом университетов во главе с Институтом образования Национального исследовательского университета «Высшая школа экономики», были обозначены обобщенные тенденции разных образовательных систем, отвечающих на внешние вызовы:

«— Разработка программ подготовки учащихся к работе/образованию/жизни по окончании школы: формирование профессиональных и «общих» навыков, умений применять знания.

— Целенаправленное развитие образовательных инициатив, связывающих школу и мир труда: расширение возможностей для прохождения стажировок, практического обучения в проектах и получения опыта в рамках местных сообществ.

— Обеспечение цифровой грамотности и получение навыков самостоятельной работы с цифровыми ресурсами.

— Предоставление предпринимательских возможностей в рамках формального и неформального образования.

— Широкое использование технологии смешанного обучения, рассмотрение возможностей автоматизированного обучения.

— Внимание развитию и поддержанию навыков общения и сотрудничества.

— Глубокий анализ данных об успеваемости учащихся в социальном и культурном контексте для разработки политики равных образовательных возможностей.

— Приведение программы подготовки и профессионального развития преподавателей в соответствие с навыками XXI века.

— Внедрение коллективных форм образовательного процесса. [1]

Данные этого масштабного проекта говорят нам о системном характере обновления образовательных тенденций, которые в контексте непрерывного образования затрагивают несколько поколений обучающихся. Чаще всего к теории поколений обращаются экономисты и маркетологи, которым важно детально понимать специфику каждого из поколений для проектирования долгосрочных перспектив развития компаний и оценки перспектив рынка спроса. Мы полагаем, что рассмотрение теории поколений, а в частности специфики поколения Альфа, способствует обогащению аксиологического потенциала образовательного взаимодействия педагога и обучающихся нового поколения.

Теория поколений была сформулирована Уильямом Штраусом (William Strauss) и Нилом Хоузом (Neil Howe) на основании масштабных и продолжительных исследований в социологии, психологии, экономике и политике таких стран, как США, Европа, Латинская Америка, Южная Корея, Япония, Сингапур, ЮАР и др. Она была представлена и опубликована в 1991 году в работе «Поколения. История Американского будущего. 1584–2069»

В своем исследовании Штраус и Хау дают определение поколению как совокупности всех людей, рожденных в определенный промежуток (длительность промежутка составляет около 20 лет) или одну стадию жизни (детство, молодость,

зрелый возраст, пожилой возраст). Согласно теории, поколение может быть идентифицировано, в соответствии со следующими критериями:

- в одинаковые жизненные фазы люди одного поколения сталкиваются с одинаковыми значимыми историческими событиями и социальными явлениями (общая историческая эпоха);

- людям одного поколения свойственны общие паттерны поведения и схожие убеждения;

- восприятие себя единым поколением на основе опыта.

В России и странах СНГ наиболее масштабные и системные исследования были осуществлены в рамках проекта «RuGenerations – Теория поколений в России» в 2003 году. [2]

Одним из исследователей теории поколений в России в контексте образования является Мирошкина М.Р., которая формулирует специфику российской истории развития поколений следующим образом: «В отличие от поступательной траектории смены поколений, представленной в классической теории У. Штрауса и Н. Хоува, траектория смены российских поколений XX–XXI вв. носит не поступательный, а дискретный характер. Каждое поколение является участником либо современником судьбоносного исторического события, значительно меняющего либо устои жизни страны в целом, либо правила жизни в определенный период времени»[3].

Периодизация поколений представлена следующим образом:

- 1901–1925 гг. «Победители», «Величайшее поколение»;

- 1925-1944 гг. «Молчаливое поколение»;

- 1944-1967 гг. «Беби-Бумеры»;

- 1967-1984 гг. «Поколение X»;

- 1984-2000 гг. «Поколение Y», «Миллениалы»;

- 2000-2011 гг. «Поколение Z»

- с 2011 г. «Поколение Альфа».

Термин «Поколение Альфа» был введен Марком МакКриндлом, который является австралийским демографом и исследователем. Обновленный отсчет поколений частично обусловлен необходимостью обновления алфавитного ряда поколений, и по принятому в науке порядку, после окончания обозначений с использованием латинского алфавита, переход осуществляется на греческий. В одной из статей для Нью-Йорк Таймс ученый называет их «поколение стекла», поскольку эти дети рождены в эпоху цифровизации и практически с рождения взаимодействуют с экраном смартфонов, компьютеров и прочих гаджетов.

Основной отличительной чертой поколения Альфа, которая значима для нас с позиции педагогического взаимодействия – это факт того, что дети не проводят четкую грань между реальным и виртуальным мирами. Это первое полностью цифровое поколение, которое в отличие от предыдущих преобразует хаотичное потребление информационного контента в осознанное. Контент, с которым сталкиваются дети-Альфа подобран для них на основе рекомендаций искусственного интеллекта.

Те вызовы, которые стоят перед поколением-Альфа связаны с изменениями, которые связаны с будущим нашего общества.

Открытость границ мира будет способствовать более легкой смене стран проживания и профессий, которых по подсчетам исследователей будет около 6 за жизнь, а количество рабочих мест, которые будут менять представители поколения-Альфа будет доходить до 18. Более того, больше 60% тех, кто сейчас начинает обучение в школе будет работать по профессиям, которых в настоящий момент еще

не существует, в частности в сфере нанотехнологий, блокчейна, кибербезопасности и виртуальной реальности.

Новые рабочие места будут связаны не только с развитием технологии, но и с объективными демографическими особенностями. «Старение» общества будет задавать направление деятельности в рамках профессий в секторе ухода за людьми и прочих смежных отраслях.

Зрелость, психологическая и социальная, будет наступать раньше, при этом критерии, которыми определяется эта зрелость будут отличаться. Они не будут определяться возрастом создания семьи, приобретения или найма жилья, карьерные успехи. В связи с этим, с большей долей вероятности, дети этого поколения останутся дольше рядом со своими родителями

Дети поколения-Альфа оказывают существенное влияние на своих родителей и окружающую их действительность. Цифровой след, который уже сейчас оставляют дети этого поколения впечатляет. Зачастую, практически с самого рождения для детей создаются аккаунты в социальных сетях, которые ведут их родители, YouTube-каналы, с огромным количеством подписанных на них сверстников и удивляющими масштабами монетизации.

В статье Анны Лукьяновой, написанной на основе мнений современных педагогов, методистов и нейропсихологов, представлены следующие характерные черты детей поколения Альфа в контексте образования[4]:

- сокращенный период концентрированного удержания внимания. В настоящий момент учащиеся младшего школьного возраста удерживают внимание 3-5 минут, в то время, как для прежних поколений эти значения находились на уровне 15 минут. Это обусловлено скоростью восприятия контента в социальных сетях. Для них в равной степени важен качественный и динамичный аудио и визуальный контент.

- дети поколения Альфа быстрее устают. Этот показатель напрямую связан с неспособностью к длительной концентрации. Им свойственно быстрое выгорание или переход в состояние гиперактивности.

- ценность обучения с позиции полученного удовольствия, без акцента на оценку. Для обучающихся этого поколения наибольшую значимость несет процесс получения знаний, поэтому в работе с ними важна динамичность и интерактивность форм взаимодействия.

- поколение-Альфа ставят краткосрочные цели. Для них получение знаний привязано к конкретным краткосрочным целям в ближайшей перспективе (иностраный язык – для путешествия, русский язык – для написания текстов публикаций).

- поверхностный характер получаемых знаний. Информацию, которую получают дети-Альфа носит поверхностный характер. Производится широкий охват разнообразных тем, но без получения глубоких оснований.

Все это приводит к тому, что работавшая на протяжении многих десятилетий модель взаимодействия «учитель-ученик», основанная на передаче готовых универсальных знаний в минимизирующем индивидуальный подход обучении, перестает отвечать потребностям современного общества.

Учитывая все специфические особенности обучающихся поколения-Альфа, очевидной задачей для педагога становится поиск методов гуманного интегрирования личности обучающегося нового типа в заданные образовательные векторы.

Наиболее актуальным, в данном контексте, представляется нам аксиологическое взаимодействие педагога и обучающегося, основанное на ценностных ориентирах гуманной педагогики.

В современной компетентностно-ориентированной парадигме российского образования ключевыми аксиологическими механизмами содержательного обновления являются различные формы «наследования, освоения, присвоения, критического восприятия и даже отторжения ценностей», которые осуществляются каждым новым поколением самостоятельно. [5]

Согласно академику Фельдштейну Д.И. базовым ориентиром такого обновления должен выступать «новый», «растущий человек нашего времени», обладающий «высокой культурой», способный к «конструированию новой реальности» и творческому «самостроительству».

Во взаимодействии с ценностями, с тем, что значимо для человеческой жизни, с тем, что является ценным, происходит ориентация развивающегося человека на окружающие его ценности, что способствует «их утверждению в реальной жизни – личностной и общественной». [7]

Как отмечает профессор Кирьякова А.В., педагогический смысл термина «ориентация», имеет, по крайней мере, два аспекта, – результирующий и процессуальный, в ходе реализации которых растущий человек приобретает жизненные ориентиры, осваивает окружающую действительность, ищет свое место в мире, оптимизирует взаимоотношения с окружающими средовыми факторами и феноменами.[8]

Таким образом, мы видим, что начинающие свою жизнь представители нового поколения-Альфа существенно отличаются от предыдущих поколений. Они четко осознают свои личные границы личности, обладают самоуважением, не боятся подвергать сомнению установленные истины и на основании полученной информации формируют собственные ценностные ориентиры. Они очень быстро обрабатывают информацию, знают где именно ее найти и проводят детальный анализ. Но при этом есть и объективные сложности с которыми сталкиваются представители этого поколения. В частности, это неспособность долго удерживать внимание, получаемые новые сведения и базовые навыки ориентации в социуме. В связи с этим, нам предстоит провести качественные преобразования образовательной системы, которые должны быть ориентированные на ценности нового поколения-Альфа.

Список литературы:

[1] Универсальные компетентности и новая грамотность: от лозунгов к реальности / под ред. М. С. Добряковой, И. Д. Фрумина ; при участии К. А. Баранникова, Н. Зиила, Дж. Мосс, И. М. Реморенко, Я. Хаутамяки ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2020. — 472 с. — 500 экз. — ISBN 978-5-7598-2177-9 (в обл.). — ISBN 978-5-7598-2074-1 (e-book).

[2] **Шамис, Е.** Теория поколений: необыкновенный Икс [Текст] / Е. Шамис, Е. Никонов. – М. : Университет «Синергия», 2016 – 140с

[3] **Мирошкина, М. Р.** Интерпретации теории поколений в контексте российского образования / М. Р. Мирошкина // Ярославский педагогический вестник. – 2017. – № 6. – С. 30-35.

[4] **Анна Лукьянова** – Интернет-издание «Комсомольская правда» – 6 августа 2021г. ; [электронный ресурс] ; режим доступа: <https://www.kp.ru/daily/28313/4455313/>

[5] **Крылова, Н.Б.** Культурные практики детства и их роль в становлении культурной идеи ребенка / Н.Б. Крылова // Новые ценности образования. Самобытность детства. – 2007. – № 3 (33). – С.79-101.

[6] **Фельдштейн, Д.И.** Проблемы психолого-педагогических наук в пространственно-временной ситуации XXI века : Доклад на общем собрании РАО 18.12.2012 г. / Д.И. Фельдштейн. – 13 с. : [электронный ресурс] ; режим доступа: <http://www.smolin.ru/actual/public/pdf/feldchteyn.pdf>

[7] **Щуркова, Н.Е.** Образ жизни, достойной Человека, и его формирование у школьника :методич. пособие для педагогов шко-лы / Н.Е. Щуркова. – Смоленск : Смоленский областной институт усовершенствования учителей, 1995. – 62 с.

[8] **Кирьякова, А.В.** Аксиология образования. Ориентация личности в мире ценностей: монография / А.В. Кирьякова. – М. : Дом педагогики, ИПК ГОУ УГУ, 2009. – 318с.

МРНТИ 14.07.05

СОЦИАЛИЗАЦИЯ ЛИЧНОСТИ В ЦИФРОВОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ УНИВЕРСИТЕТСКОГО КЛАСТЕРА

Каргапольцева Н.А.

*Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение
высшего образования «Оренбургский государственный университет»,
г. Оренбург, Российская Федерация*

Аннотация: В статье рассматриваются особенности социализации личности обучающихся в цифровом образовательном пространстве университетского кластера. Охарактеризован социализирующий потенциал образовательных институтов в условиях появления новых этапов развития общества и таких вызовов VUCA-мира, как информационная доступность, глобализация, цифровизация профессиональной деятельности, трансформация рынка труда, масштабное переобучение в течение всей жизни, появление новых профессий.

Актуализирована проблематика социально-образовательного партнерства, построения продуктивных моделей сетевого взаимодействия образовательных организаций, форм и технологий социализации личности в цифровом образовательном пространстве.

В статье представлен опыт проектирования системы взаимодействия университета с организациями общего, среднего профессионального и дополнительного образования в рамках университетского образовательного кластера, проведен анализ многолетней деятельности Ассоциации «Оренбургский университетский (учебный) округ» по созданию условий успешной социализации личности, обогащению социального опыта педагогов и обучающихся региона в условиях онлайн взаимодействия, реализации индивидуальных образовательных траекторий освоения дополнительных образовательных модулей, в том числе на основе асинхронной самостоятельной работы в электронной обучающей среде Moodle, с использованием цифровых платформ Zoom и Teams.

Мы отмечаем значимость социально-образовательной деятельности университетского округа как организационно-инновационной, интегративной образовательной структуры в рамках университетского кластера Оренбургского государственного университета, способствующей успешной социализации личности обучающихся в условиях взаимодействия субъектов общего, дополнительного и профессионального образования.

The lead of the article:

Orenburg, Russian Federation

Abstract: The article examines the features of socialization of the personality of students in the digital educational space of the university cluster. The socializing potential of educational institutions is characterized in the context of the emergence of new stages in the development of society and such challenges of the VUCA world as information accessibility, globalization, digitalization of professional activities, transformation of the labor market, large-scale retraining throughout life, the emergence of new professions.

The problems of social and educational partnership, the construction of productive models of network interaction of educational organizations, forms and technologies of personal socialization in the digital educational space are updated.

The article presents the experience of designing a system of interaction between the university and organizations of general, secondary vocational and additional education within the framework of the university educational cluster, an analysis of the long-term activities of the Association "Orenburg University (Academic) District" to create conditions for the successful socialization of the individual, enrichment of the social experience of teachers and students of the region in the context of online interaction, the implementation of individual educational trajectories for the development of additional educational modules, including on the basis of asynchronous independent work in the Moodle e-learning environment, using digital platforms Zoom and Teams.

We note the importance of the social and educational activities of the university district as an organizational, innovative, integrative educational structure within the university cluster of Orenburg State University, contributing to the successful socialization of the personality of students in the context of interaction of subjects of general, additional and professional education

Аннотация:

Мақалада университет кластерінің цифрлық білім беру кеңістігінде студенттер тұлғасының әлеуметтену ерекшеліктері қарастырылған. Білім беру мекемелерінің әлеуметтендіргіш әлеуеті қоғам дамуының жаңа кезеңдерінің пайда болуы және ақпараттық қол жетімділік, жаһандану, кәсіби қызметті цифрландыру, еңбек нарығын өзгерту, кең ауқымды қайта даярлау сияқты VUKA әлемінің сын-қатерлері жағдайында сипатталады. өмірбойы, жаңа мамандықтардың пайда болуы.

Әлеуметтік-білім беру серіктестігінің мәселелері, білім беру ұйымдарының желілі көзара әрекеттесуінің өнімді үлгілерін құру, цифрлық білім беру кеңістігінде тұлғаны әлеуметтендіру нысандары мен технологиялары жаңартылуда.

Мақалада университеттің білім беру кластері аясында жалпы, орта кәсіптік және қосымша білім беру ұйымдары мен университеттің өзара әрекеттесу жүйесін жобалау тәжірибесі, «Орынбор университеті (Академиялық) қауымдастығының ұзақ мерзімді қызметіне талдау жасалған. Аудан» жеке тұлғаның табысты әлеуметтенуі үшін жағдай жасау, онлайн-өзара әрекеттестік жағдайында облыс мұғалімдері мен оқушыларының әлеуметтік тәжірибесін байыту, қосымша білім беру модульдерін әзірлеудің жеке білім беру траекторияларын жүзеге асыру, оның ішінде негізінде Zoom және Teams цифрлық платформаларын пайдалана отырып, Moodle электрондық оқыту ортасында асинхронды өзіндік жұмыс.

Орынбор мемлекеттік университетінің университеттік кластері аясындағы ұйымдастырушылық, инновациялық, интеграциялық білім беру құрылымы ретінде университеттік ауданның әлеуметтік-ағартушылық қызметінің маңыздылығын атап өтеміз, субъектілердің өзара әрекеттесу жағдайында студенттердің тұлғасын табысты әлеуметтендіруге ықпал етеді. жалпы, қосымша және кәсіптік білім

Реализация в России государственных программ «Развитие образования», «Цифровая экономика РФ» осуществляется в соответствии с образовательной политикой в сфере цифровой социализации граждан на основе таких приоритетных проектов, как «Современная цифровая образовательная среда в РФ», «Цифровая школа», направления «Кадры и образование», а также Программы стратегического академического лидерства «Приоритет-2030» [1].

Влияние информационных технологий на жизнь современного государства, общества и человека подчеркивает актуальность социализации всех слоев населения в цифровом образовательном пространстве. Социализирующий потенциал образовательных институтов способствует адекватному включению обучающихся в продуктивную деятельность, формирует готовность к выполнению различных жизненных ролей в условиях появления новых этапов развития общества и VUKA-мира.

Среди новых вызовов постоянно меняющегося мира выделяют такие, как информационная доступность, глобализация, цифровизация профессиональной деятельности, трансформация рынка труда, масштабное переобучение в течение всей жизни, появление новых профессий.

Характеризуя социализацию личности в современных условиях, наряду с традиционным освоением накопленных обществом знаний, норм и ценностей, в процессе

формирования социального опыта обучающегося как нового субъекта образования и успешной жизнедеятельности необходимо акцентировать такой значимый аспект для людей всех возрастов как социализированность сетевой личности. Социализация личности в цифровом образовательном пространстве рассматривается нами как «интериоризация ролей сетевого сообщества, его правил и норм, вхождение в цифровую культуру и цифровую среду глобального информационного пространства на основе современных технологий» [2].

Важной миссией отечественного образования, как утверждается в основных программных документах, является развитие сферы *непрерывного* образования, охватывающей *всю* среду образовательной социализации личности и предполагающей проектирование *современных* сред самообразования на основе таких доминантных идей непрерывного образования, как: открытого образовательного сообщества, структурно-компонентного расширения границ образовательной общности, поляризации образовательной среды посредством выделения специализированных образовательных пространств; создания высокотехнологичной информационно насыщенной образовательной среды на принципах сетевого взаимодействия и социального партнерства, в том числе, в рамках реализации общероссийского проекта «Школа цифрового века»; реализация кластерного подхода к построению образовательного пространства, включая создание образовательно-предметных кластеров, совместную разработку комплексных развивающих программ, социокультурных практик и образовательных взаимодействий [3].

Расширяющиеся реалии процессов цифровизации во всех сферах жизнедеятельности современного человека, усиление интеграционных влияний проникающего глобализма предельно актуализировали проблематику социально-образовательного партнерства, где вопросы организации и построения продуктивных моделей сетевого взаимодействия выступают в статусе одной из определяющих образовательных диспозиций социализации личности в цифровом образовательном пространстве.

Федеральный закон «Об образовании в Российской Федерации» определяет возможности введения в образовательный процесс сетевой формы реализации образовательных программ по освоению обучающимися образовательной программы с использованием ресурсов нескольких организаций, осуществляющих образовательную деятельность и обладающих необходимым ресурсным потенциалом.

Сетевое взаимодействие в сфере образования понимается нами как *социальное сотрудничество* между образовательными учреждениями по распространению функционала и ресурсов для достижения общих целей и решения общих задач.

Сетевое взаимодействие основывается на совместной деятельности нескольких образовательных учреждений по обучению, взаимообучению, совместному изучению и исследованию, обмену опытом, проектированию, разработке, апробированию или внедрению учебно-методических комплексов, методик и технологий обучения, воспитания, новых механизмов управления в системе образования [3].

В Программе стратегического развития Оренбургского государственного университета реализованы два проекта по модернизации системы взаимодействия университета с организациями общего, среднего профессионального и дополнительного образования.

Во-первых, создание университетского образовательного кластера как общественного объединения образовательных организаций региона, в рамках которого кроме нормативно-методического обеспечения этого процесса, были открыты филиалы кафедр, лаборатории ранней профориентации школьников и университетские профильные классы в системе общего и дополнительного образования, обеспечивалось сопровождение

учебно-исследовательской деятельности обучающихся, реализовывалась программа обучения и консультирования одаренной молодежи на базе учебных и научных подразделений университета. Таким образом, формировалась новая система образовательной деятельности, в которой консолидировались различные управленческие и образовательные структуры в единый организм и общностью целей и учетом интересов каждого образовательного субъекта.

Второй проект предусматривал формирование среды по поддержке одаренных обучающихся в системе очного, очно-заочного, дистанционного обучения и консультирования, независимо от их места жительства. Таким образом, в соответствии с Федеральной целевой программой «Одаренные дети» обеспечивалась доступность мотивированных обучающихся региона к участию в олимпиадах, интеллектуальных конкурсах и состязаниях, конференциях.

В успешной реализации кластерного подхода к формированию образовательного пространства Оренбургского государственного университета важную роль играет деятельность Ассоциации «Оренбургский университетский (учебный) округ», созданная в 2000 году на базе ОГУ решением учредительной конференции 69 различных образовательных структур Оренбурга и Оренбургской области и в настоящее время ее субъектами являются 134 образовательных организаций общего, среднего профессионального, высшего образования, а также учреждения дополнительного образования детей, учреждения культуры, духовные образовательные структуры и другие формы общественных объединений

Двадцатилетний опыт организации образовательного сотрудничества и сетевого взаимодействия в рамках деятельности Ассоциации «Оренбургский университетский (учебный) округ» на базе Оренбургского государственного университета, который является не только системообразующим центром, но и стратегическим вектором формирования инновационной образовательной среды университетского округа, синергетически усиливающим эффективность социально-образовательного взаимодействия и партнерства в региональном образовательном пространстве [4].

Активный поиск инновационных форм взаимодействия и сотрудничества образовательных организаций, соответствующих вызовам времени, позволяет создавать условия для успешной социализации личности в цифровом образовательном пространстве университетского кластера, формирует готовность личности к жизни в условиях высокотехнологичного, постоянно изменяющегося и конкурентного мира [5], [6].

В соответствии с такими целевыми ориентирами сотрудниками научно-методических лабораторий Ассоциации «Оренбургский университетский (учебный) округ» более десяти лет успешно разрабатывалась комплексная тема «Создание единого образовательного пространства университетского учебного округа» в рамках Южно-Уральского научно-образовательного центра Российской академии образования (РАО). Внедрение результатов комплексного исследования позволило не только создать единую информационную среду научно-образовательной деятельности субъектов университетского округа, но и обеспечить их успешную образовательную интеграцию в региональном университетском кластере в процессе реализации 14 комплексных социально-образовательных проектов, программ и инициатив университетского округа.

Одним из важнейших направлений региональной образовательной интеграции в системе общего, дополнительного и профессионального образования является работа университетов с высокомотивированными, способными и одаренными школьниками. ОГУ принадлежит инициатива создания Губернаторского многопрофильного лицея для одаренных детей Оренбуржья и уже 21 год осуществляется научно-методическое сопровождение его образовательной траектории.

Большинство проектов университетского округа, такие как «Интеллектуальное

будущее Оренбуржья», «Оренбургское региональное научное общество учащихся», «Открытие таланта», «Педагогика медиаобразования» активизировали свою деятельность за счет пространственного расширения цифровой образовательной среды, позволяющей обогащать социальный опыт педагогов и обучающихся региона в условиях онлайн взаимодействия.

Наряду с вышеназванными, на базе и при непосредственном участии преподавателей Оренбургского государственного университета, активно реализуются такие инновационные формы и методы социального взаимодействия со старшеклассниками и студентами колледжей, как: «Университетский тьюториал», «Портал регионального образовательного сообщества», «Университетский лекторий», «Конкурс исследовательских работ учащихся и студентов Оренбуржья», способствующие интеллектуально-творческому развитию личности в исследовательской деятельности, их успешной социализации в цифровой образовательной среде.

Образовательная тематика университетского лектория включает широкий спектр современных научных проблем, среди которых: "Особенности коммуникативного общения и взаимодействия молодежи в глобальной сети Интернет", "Дизайн третьего тысячелетия", "Техносферная безопасность", "Основы построения автоматизированных систем", «История повседневности как современное направление исторической науки», «Электронная цифровая подпись: теория и практика разработки информационных систем»; «Кластерный подход к экономическому развитию Оренбуржья»; «Молекулярная и квантовая электроника как современные направления физики», «Методы искусственного интеллекта в обработке текстов» и другие. Ежегодно занятия университетского лектория для старшеклассников и студентов колледжей в ОГУ посещают более тысячи школьников.

Успешной социализации обучающихся с 2003 г. способствует проект «Университетский тьюториал», в рамках которого профессорско-преподавательский состав ОГУ во взаимодействии со школьными учителями осуществляют индивидуальное и групповое консультирование старшеклассников по подготовке и публичной защите исследовательских работ в таких образовательных областях, как история и краеведение, экономика, информатика и электротехника, русский язык и литература, иностранные языки, биология, физика, математика, химия на научно-практических конференциях различного уровня. В последние годы занятия в «Университетском лектории» и «Университетском тьюториале» проходят в смешанном формате с использованием цифровой платформы Zoom.

Образовательный проект «Университетский тьюториал» в каникулярное время организует профориентационную практику для обучающихся в таких университетских подразделениях ОГУ, как научная библиотека, ботанический сад, метеорологическая учебная станция, музей истории университета, музей геологии, правовая клиника, японский информационный центр, лабораториях кафедр, что безусловно обогащает социальный опыт взрослеющей личности, способствует формированию мировоззрения и коммуникативной культуры.

Важной формой кластерного взаимодействия с образовательными организациями общего, среднего профессионального и дополнительного образования является научно-методическое сопровождение онлайн-конференций, научно-практических конкурсов, организации профильных кафедр, участие в городских и областных мероприятиях инновационно-образовательной направленности.

Оренбургский государственный университет и университетский учебный округ инициируют, разрабатывают и реализуют компетентностно-ориентированные образовательные программы повышения квалификации для педагогов школ и организаций профессионального и дополнительного образования, проведение онлайн

вебинаров по актуальным направлениям профессионального развития педагогов, среди которых:

- «Психолого-педагогическое сопровождение индивидуальной образовательной траектории школьников в условиях нелинейного или асинхронного расписания»;
- «Создание цифровой образовательной среды взаимодействия общего и дополнительного образования детей»;
- «Диагностика образовательных результатов на основе цифровых инструментов и педагогическое сопровождение развития личностного потенциала обучающихся» и др.

На ежегодной Всероссийской научной конференции ОГУ одними из самых многочисленных являются секции «Университетский учебный округ в региональном образовательном пространстве» и «Университет и школы: образовательный кластер», обсуждаются доклады педагогов организаций общего, среднего и высшего профессионального и дополнительного образования.

Достижение современного качества образовательных результатов, повышение компетентностной эффективности процесса социализации личности предполагает существенную модернизацию образовательных программ, прежде всего в системе общего образования.

Информационно-сетевое расширение школьной среды за счет активного использования цифровых образовательных ресурсов нового поколения и электронного потенциала интерактивного взаимодействия с вузами обуславливает возможность качественного изменения содержания и методов школьного преподавания с акцентом на развитие интереса и активности обучающихся, обеспечения учебной успешности каждой личности. Тем самым значительно повышается реалистичность действенного выхода современной общеобразовательной школы на уровень открытого образования, неотъемлемой частью которого является сотрудничество и социальное партнерство в университетском образовательном кластере.

Электронные портфолио учителей и учащихся школ, педагогов дополнительного образования и их воспитанников ежегодно пополняются сертификатами и дипломами участников международных, всероссийских, региональных научно-практических конференций, дистанционных школ, в том числе областном дистанционном конкурсе по информатике и информационным технологиям «Компьютер и Ко»; областном конкурсе исследовательских работ учащейся молодежи и студентов Оренбуржья.

Устойчивая положительная динамика ежегодного состава участников проекта «Конкурс исследовательских работ учащихся и студентов Оренбуржья» свидетельствует о востребованности учащейся молодежью формата его проведения: так в 2021 году в нем приняли участие около 500 человек из 65 образовательных учреждений Оренбургской области. Причем, тенденция к увеличению характерна не только для количественных показателей представленных исследовательских работ, но и относительно формируемых научно-предметных секций, что свидетельствует о качественном расширении поля научного поиска юных исследователей.

В реализации инновационных векторов модернизации образовательных организаций в региональном пространстве важная роль принадлежит *системе дополнительного образования*, поскольку взаимодействие основного и дополнительного образования создает единую социализирующую личностно развивающую среду, максимально учитывающую специфику всех образовательных субъектов и гармонично сочетающую принципы вариативности, индивидуализации и свободы ответственного выбора.

Социально-воспитательное партнерство Оренбургского государственного университета и университетского округа с учреждениями дополнительного образования г. Оренбурга и области, прежде всего с Дворцом творчества детей и молодежи им.В.П. Поляничко, Дворцом творчества детей г. Оренбурга, переросло в

сетевое взаимодействие по реализации таких социально- значимых образовательных проектов, как «Педагогический Олимп», «Оренбуржье: знаем, любим, бережем!», «Оренбуржье многонациональное».

Примером успешного стабильного сетевого взаимодействие вузов и учреждений дополнительного образования детей Оренбуржья в реализации социализирующего влияния единого образовательного пространства является договор о сетевом взаимодействии и сотрудничестве между Оренбургским государственным университетом, Оренбургским государственным педагогическим университетом и Оренбургским областным многопрофильным центром с целью развития дополнительного образования детей, предоставления индивидуальных образовательных траекторий каждому обучающемуся, обеспечения высокого качества реализации дополнительных образовательных (сетевых) программ, в том числе на основе асинхронной самостоятельной работы в электронной обучающей среде Moodle, а также онлайн консультаций с использованием цифровых платформ Zoom и Teams.

В реализации этого проекта задействованы ведущие преподаватели университетов, лучшие педагоги дополнительного образования, организующие образовательную деятельность обучающихся в предметно-профильных творческих объединениях. Асинхронная самостоятельная работа обучающихся организуется в электронной обучающей среде Moodle как вид учебно-познавательной деятельности, которая обеспечивает регистрацию учащихся и преподавателей, а также выполнение комплекса разноуровневых заданий в индивидуально распределенном временном режиме при консультационно-координирующей поддержке педагогов. Участники включаются в различные виды взаимодействия по освоению предметного содержания учебного материала, четко структурированного и наглядно представленного, активно используют доступные электронные средства обучения, распределенные информационно-образовательные ресурсы. Продуктивному освоению содержания образовательной программы способствуют составление индивидуальной траектории обучения, выбор темпа, времени и места аудиторной и внеаудиторной работы; возможность проверки знаний и контроля успеваемости обучающихся; хранение портфолио выполненных работ обучающимися; наличие журнала учебных достижений, посещаемости и активности каждого.

Успешный опыт сетевого взаимодействия ОГУ, университетского округа с областной очно-заочной школой «Академия юных талантов «Созвездие» и «Кванториум», объединяющей более 400 учащихся из 39 территорий области по таким направлениям, как эколого-биологическое, физико-математическое, историко-краеведческое, программирование, робототехническое реализуется в таких инновационных формах профориентационной работы, как тематические вебинары, кейс-стади, интернет-олимпиады, проектная деятельность, интерактивные познавательные программы в формате 3D-проекции.

В образовательных субъектах университетского комплекса и университетского округа успешно апробированы научные исследования проектной лаборатории «Эпистемотека» (координатор И.Н. Чарикова) в расширении пространства сетевой коммуникации, электронного онлайн обучения, что способствовало формированию готовности педагогов, обучающихся и родителей к персонализации образовательного процесса в условиях цифровой образовательной среды. Цифровая обучающая платформа, образовательные модули, индивидуальные треки, горизонтальное обучение, геймификация, атомизированный контент, образовательная коллаборация, чаты и другие компоненты цифровой социализации успешно осваиваются педагогами, студентами и школьниками в университетском образовательном взаимодействии [7].

Таким образом, социализация личности в цифровом образовательном пространстве обеспечивается успешным освоением взрослеющей личностью социальных ролей сетевого сообщества, его правил и норм, вхождением в цифровую культуру и цифровую среду глобального информационного пространства на основе современных технологий.

Социально-образовательная деятельность университетского округа как организационно-инновационной, интегративной образовательной структуры в рамках университетского кластера Оренбургского государственного университета способствует успешной социализации личности обучающихся в цифровой образовательной среде в условиях взаимодействия субъектов общего, дополнительного и профессионального образования.

Список литературы:

[1] **Мирошников, С.А.** Оренбургский государственный университет в условиях трансформации // Высшее образование в России. 2021. Т. 30. №8-9. С.105-114.

[2] **Кирьякова, А.В.,** Каргапольцева Н.А., Белоновская И.Д. Научно-педагогические проекции трансформации университетского образования // Высшее образование в России. 2020. Т. 29. №8-9. С.155-167.

[3] **Кирьякова, А.В.,** Каргапольцев С.М., Каргапольцева Н.А. Образовательная интеграция в региональном университетском кластере // Высшее образование в России. 2018. №10. С.115-124.

[4] **Поташева, Г.А.** Синергетический подход к управлению: Монография / Г.А. Поташева. - М.: НИЦ ИН-ФРА-М, 2016. - 160 с [Электронный ресурс]. - URL: <http://znanium.com/bookread2.php?book=467699>

[5] **Кирьякова А.В.,** Каргапольцева Н.А., Белоновская И.Д., Дужников С.А. Университет как среда инновационных взаимодействий // Высшее образование в России. 2021. Т. 30. № 8-9. С. 115-124.

[6] **Солдатова, Г. У.** (2018) 'Цифровая социализация в культурно-исторической парадигме: изменяющийся ребенок в изменяющемся мире', Социальная психология и общество, Т. 9, 3, сс. 71–80. DOI:10.17759/ sps.2018090308. [Soldatova, G. U. (2018) 'Digital socialization in the cultural-historical paradigm: a changing child in a changing world' [Tsifrovaya sotsializatsiya v kul'turno-istoricheskoy paradigme: izme-nyayushchiysya rebenok v izmenyayush-chemysya mire], Social psychology and so-ciety, Vol. 9, 3, pp. 71–80. (In Russ.)].

[7] **Чарикова, И.Н.** Научно-образовательный проект «Эпистемотека», 2020г. <http://okrug.osu.ru/> сайт научно-образовательного проекта «Эпистемотека» Ассоциации Оренбургский университетский (учебный) округ»

PEOPLE MIGRATED FORCIBLY TO KYZYLORDA REGION DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR YEARS

Orazbakov A.Zh., Taiman S.T., Satbai T.I., Ibrayev U.S. Omarov D.K.

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi Street 29 a, 120000 Kyzylorda,, Republic of Kazakhstan, aorazbakov1961@mail.ru, st-1968@mail.ru, dastan.satbai@mail.ru, uali_ibraev@mail.ru, daulet_omarov_2014@mail.ru

Abstract. The article describes the reasons for the resettlement of people migrated forcibly to Kazakhstan during the Second World War, the process and placement of ethnic groups from the Republic of Kazakhstan in Kyzylorda region, occurred problems and obstacles, their solutions by means of local authorities and people and solution problems.

Key words. Persecuted peoples, Kyzylorda region, Chechens and Ingushs, Meskhetian Turks, Kalmyks, labor front, Crimean Tatars.

INTRODUCTION. After the collapse of the USSR, many politicians argued that there was a high risk of inter-ethnic conflict and civil war in the post-Soviet republics. There was a reason for that. During the Soviet era, millions of people from the central and western regions of the USSR were migrated to Siberia, the Central Asian republics, and Kazakhstan, who often opposed the Soviet system or people who might oppose it or possible to be against. After the deportation to Russia's vast Siberia, the largest part was deported to Kazakhstan. This was the worst period of forced migration and the trampling of the USSR's constitution and laws during World War II. At the beginning of the Soviet era, the persecution of people and deportation to Kazakhstan was class-invented by Soviet ideologues, since 1937, entire ethnic groups were named enemies of the people, and hundreds of thousands of people were persecuted at the same time. With the outbreak of World War II, the indigenous peoples of the 12 autonomous republics and regions with their own territorial and administrative power in the USSR began to be migrated from their ancestral homeland to other regions, including Kazakhstan. Thus, due to the resettlement of millions of people in Kazakhstan, the ethno-demographic situation in Kazakhstan has changed dramatically, leading to social and political problems. This is, first of all, the first step in the policy of russification, which led to the requirement to know Russian without using the local Kazakh language in circulation. Due to the difficulty of learning the Russian language by the Kazakhs and the forcibly migrated people the convenient conditions were created for the representatives of the Russian-speaking people in the administration of the vast territory of Kazakhstan. Thus, in their homeland, the Kazakhs became not the second class people, but the third class.

In our article, considering these issues, first of all, we would like to inform how people of other nationalities came to Kazakhstan. At present, since the independence of Kazakhstan, work is underway to unite the multiethnic people of Kazakhstan into a single nation, to introduce the concept of Kazakhstan in circulation. This is being opposed by some groups. But our idea is to support the concept of "Kazakhstani" in order to preserve the sovereignty, integrity and unity of Kazakhstan. After all, other ethnic groups in modern Kazakhstan, together with the Kazakh ethnos, work together for the prosperity of Kazakhstan. After this year's inter-ethnic clashes in Kordai, it is clear that this issue is still on the agenda. In this regard, we preach that the history of the arrival of other ethnic groups in all regions of Kazakhstan, the contribution to the development of our country should be studied and communicated to the people of Kazakhstan. This is because the ancestors of these people came to Kazakhstan not voluntarily, but on the basis of the left-wing policy of the Soviet system. For our part, we begin with the study of the problems of the Second World War, when many other ethnic groups came to Kyzylorda region.

LITERATURE REVIEW. Many scholars have studied the history of repression of ethnic groups during World War II. First of all, Russian scientists: Bogai N.F., Vert A. etc. However, in the works of these scholars, the people who migrated to Kazakhstan were not divided into regions, but mainly throughout Kazakhstan. In order to write the paper, materials related to repression of some ethnic groups who moved to Kazakhstan have been taken from the works published by A.V. Malgin and E.A. Bembeeva. Among the Kazakh scholars, scholars of the Academy of Sciences of Kazakhstan Aldazhumanov K.S., Aldazhumanov E.K., Mendikulova G.M., Abylkhozhin Zh.B., Burhanov K.N., Kadyrbaev A.Sh., Sultanov T. I., Balakaev T.B. and others were. Their works were based on many national and regional archives. Unfortunately, the materials about Kyzylorda region are also superficial in their works. Therefore, when writing our work, we focused on the Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan, the State Archive of the Republic of Kazakhstan and local regional archival documents. These documents, which are often issued for the first time, increase the value of our work and expand our work.

METHODOLOGY. Various methods of historical research were used in writing the work. First of all, the method of mathematical analysis, because the work contains many figures, and these figures are shown differently in the archival documents. That's why we used local

archive materials first of all because this information comes first from people who have seen the problems with their own eyes. We had to use the historical-comparative method more in the work, because we wanted to explain to the reader the scale of the events that took place at that time, and the data provided by this method really showed that Kazakhstan became a prison of the USSR at that time. In writing this article, we used the method of logical analysis to predict the reasons for the inconsistency of historical and political processes during the war in the system of historical development, the fact that abnormalities in human development take place around an entire ethnic group. And we used historical-systematic and historical-periodic methods to show that the machine of repression of entire ethnic groups started from small steps without gaining great speed at once.

RESULTS. As a result of our work, a map of the persecuted peoples of Kyzylorda region was created and disseminated to the general public. Another result of our work was the rejection of the notion that other ethnic groups came to Kyzylorda region as “soldiers” of the colonial policy, and it became clear that they were victims of the political system. Another result of our work was that the ideology of the Soviet era, “the Soviet government helped to develop the land of Kazakhstan and provided it with personnel”, was found to be negative.

People migrated forcibly to Kyzylorda region during the Great Patriotic War years

Today, the Republic of Kazakhstan ranks the 9th place in the world in terms of territory and the 62nd in terms of population. Despite its small population, Kazakhstan is home to 140 ethnic groups [pp. 1-9]. The concentration of such ethnic groups in the Kazakh lands was mainly in the second half of the XIX century, during the era of Stolypin's agrarian reform, on the eve of World War II and during the war.

On the eve of the Second World War, the ethno-demographic situation in Kazakhstan underwent significant changes. While the famine in the early 1930s devastated and reduced the population of Kazakhstan, pre-war repression almost destroyed the national intelligence, and the forcible migration of other peoples to Kazakhstan further exacerbated the already suffering population. The ethno-demographic situation of the village, especially the ethno-demographic situation in South Kazakhstan, where only the Kazakh people used to live, has changed dramatically due to the resettlement of the displaced people, mainly in rural areas. In 1939, there were 5,446,100 people in Kazakhstan and 290,479 in Kyzylorda region [2. 3p.].

On the eve of World War II, 8,423 Finns from Karelia, 98,454 Koreans from the Far East, 28,580 Germans from the western borders of the USSR, and 35,739 Poles were deported to Kazakhstan as a result of the Soviet government's efforts to clear the border areas of the USSR from peoples outside the USSR. In addition, 1,121 Armenians and Kurds were evacuated from the border areas of the Caucasus, and 2010 families of Iranians, with an average of 15,655 people evacuated from the Caucasus. In 1939, Poland was divided between Germany and the USSR, and another 60,667 Poles were deported to Kazakhstan.

Table 1. Peoples forcibly migrated to Kazakhstan before the Second World War.

Nationality	Number	Migrated year
Finns	8423 people	1935
Germans	28 580 people	1936
Poles	35 735 people 60 667 people	1936 1940
Koreans	98 454 people	1937
Greeks	200 people	1937
Armenians and Kurds	1121 families	1937
Iranians	2010 families	1937
Total:	247 718 people	

The list does not include those who have been prosecuted or imprisoned in Kazakhstan for their social status and political views.

Before the war, the Germans were evacuated from the border areas, and in 1939, despite the signing of a treaty with Germany, the persecution of the Germans ceased, but the Germans were not returned to their homeland. In 1941, however, the situation changed dramatically with the outbreak of the German war against the USSR. The defeats of Soviet troops in the early stages of the war led to the deterioration of interethnic relations in some areas of the USSR. The main propaganda work of the German propaganda machine carried out by nationalist organizations in the territory of the USSR and in exile tried to weaken the power of the Soviet government by pitting the peoples of the multinational USSR against each other. At the same time, the Soviet government resumed the deportation of peoples. It should be noted that such a policy was not applied only by the USSR at that time. For example, when the Japanese bombed the US Pearl Harbor naval base and launched a war against the United States, the U.S. government recruited 110,000 Japanese, including 62% American citizens, in 10 special camps and held them there until the end of the war.

In 1941, the situation in Kazakhstan was difficult. Due to the lack of industrial facilities in Kazakhstan, the people of Kazakhstan were “swept away” and sent to the army. According to incomplete data, 1,366,164 people were drafted from Kazakhstan during the Second World War, including those who enlisted in the army in 1938, 1939, 1940 and 1941. 601,011 of them did not return to Kazakhstan from the battlefields. The number of casualties on the battlefields of Kazakhstan is the fourth largest, after Ukraine, Belarus and Russia. Representatives of the peoples deported to World War II were not included. They joined the 700,000-strong labor army formed in Kazakhstan during the war [p. 3,231] and worked in the factories of Kazakhstan, the Urals, and Siberia. In 1928, N.M. Zhansonov, the Deputy People's Commissar of the USSR Inspectorate of Workers' Peasants, suggested to Stalin that the mass use of the labor of convicts and persecutors be a joke. In 1938, N.M. Zhanson himself became a victim of repression [p. 4,115].

The deportation of peoples during World War II was severe, with thousands of deaths. In 1937-1944, there were 12 peoples who were completely evacuated without leaving a single person, whose state symbols and autonomous structures were destroyed. Their deportation is a classic genocide against the people. They were used only for heavy work during the war. The NKVD did its best to make sure that they did not become friends with the local population.

On August 12, 1941, a joint resolution of the Council of People's Commissars of the USSR and the Central Committee of the CPSU (b) № 2060-935ss “On the resettlement of Germans living in the Volga region” was adopted. The Germans of the republic knew in advance that the Germans on the Volga would evacuate the Germans in the autonomous republic. E.F. Daines, chairman of the Rassvet village council of Olkhovsk district, said: “In June, we were summoned to the district executive committee and warned that we would be relocated to collective farms and villages. However, he did not say exactly where we will move” [p. 5.38]. In a letter to the People's Commissariat of Internal Affairs, L.P. Beria said, “They must be relocated, urban dwellers to cities, rural dwellers, existing collective and state farms, and echelons loaded with Germans should begin on September 3, 1941”.

According to the 1939 census, there were 1,427,222 Germans in the USSR. 92 thousand of them settled in Kazakhstan [6,172 p.]. By the end of the fall of 1941, 1,120,000 Germans had been evacuated to Kazakhstan, the Urals, and Siberia. This was 84% of the Germans in the 1939 census [p. 7.36]. According to the plan, 467 thousand Germans were to be relocated to Kazakhstan by October 25, 1941, 15 thousand of them in Kyzylorda oblast, but according to archival data, 420 thousand - 444 005 Germans were resettled in Kazakhstan. 3145 of them were placed in Aral and Kazaly districts of Kyzylorda region, 1291 in Aral district and 1854 in Kazaly

district. Later, including evacuees, the number reached 4,082. In addition, 14 Austrians born in Austria, who were forcibly annexed to Germany in 1938, were resettled in the region.

The migration of the Germans and their assimilation took place in very difficult conditions. The Soviet government allocated 3.5 million rubles, 1,680 tons of flour, 60 tons of sugar, 3,500 pairs of shoes and other items for the German emigration, but these items were not enough and in many cases were misused and looted as a result of various scandals. Along with the Germans deported to Kazakhstan in 1941, 15-20 Greeks were brought from Sevastopol. They were settled in Akmola region. In April-October 1942, about 4,000 Greeks were brought to Kazakhstan from Krasnodar. Greeks were brought from Krasnodar settled in Kostanay, Pavlodar, North Kazakhstan, Kyzylorda, Aktobe, Akmola, Karaganda regions. In 1942, the Greeks evacuated from Maikop were settled in the Kazaly district and settled in the Kyzylorda region. Then, in 1944, 1240 Greeks were brought from the Crimea to Guryev, and Kazneftkombinat was settled in the production facilities. In simple words, they were taken to the labor front. Thus, the shortage of labor caused by conscripts was eliminated.

One of the first peoples of the North Caucasus was the deported Karachai people. According to many sources, the reason for the repression of the Karachay people was that when the Germans occupied the region, one of the Karachay princes called the Germans, Hitler, “for liberating us from the Bolsheviks”. However, we have not found any evidence of this [8, p. 203]. The main reason for this was that on October 12, 1943, the Supreme Soviet of the USSR abolished the Karachay-Cherkessia Autonomous Oblast, and on October 14, the USSR Council of Commissioners adopted a secret resolution to evict the Karachays. 11,711 families and 45,529 people were resettled in Zhambyl and South Kazakhstan regions of Kazakhstan. 23,300 people were resettled in Kyrgyzstan and 353 in Uzbekistan. When the Karachays arrived in Kazakhstan, the Central Council of the Communist Party of the Bolsheviks of Kazakhstan and the Council of People's Commissars adopted a resolution on the resettlement of immigrants from the North Caucasus in the southern regions of Kazakhstan. According to the decree, Karachays will be located in 7 districts of Zhambyl region and 8 districts of South Kazakhstan.

Table 2. Location of Karachays in Kazakhstan (number of families)

In the Zhambyl region		In Southern Kazakhstan region	
Zhambyl district	1000	Kirov district	2000
Sverdlov district	900	Pahta – Aral district	1200
Talas district	300	Kuzulkum district	400
Lugovoi district	400	Aris district	400
Merke district	700	Sary - agash district	500
Korday district	700	Sairam district	800
Shu district	1000	Shauldir district	100
		Kalas district	600
Total	5000 families	Total	6000 families

The Karachays who settled on Kazakh lands were, as far as possible, one Karachay kolkhoz and were completely united into one Kazakh kolkhoz or sovkhos. They were given vacant collective farm buildings or moved into Kazakh houses.

Local authorities were tasked with repairing houses, building houses for visitors, and even replacing houses and livestock that had passed through the North Caucasus. This means that the government put the issue of immigrants entirely on the minds of the Kazakhs, who at that time were mainly rural. However, local collective and state farms must have realized that this would be difficult, as the government decided to provide migrants with a loan of 5,000 sums for 7 years [pp. 9,232-236]. These funds were allocated for the construction or purchase of housing.

The next people to suffer during the Stalinist dark years were the Kalmyks. In accordance with the resolution of the Supreme Soviet of the USSR and the Council of People's Commissars of the USSR of October 28, 1943, 99,252 Kalmyks were relocated to the eastern and northern regions of the USSR. According to the Central Archives of the Republic, 2268 of them were resettled in Kyzylorda region [10,8-10 items].

However, the data of the Republican archives often do not correspond to the data of the regional archives. This is due to the fact that in some areas, when the wagons were opened, there were a lot of dead bodies, especially during the winter months, when the Chechen-Ingush and Kalmyks were evacuated. In some cases, field reports varied. The data on the Kalmyks relocated to Kyzylorda show such a different number. 1160 families of Kalmyks brought to Kyzylorda, 3861 people were settled in the Aral region as a whole [11,11p.]. In our opinion, the information received from the regional archives that 1160 Kalmyk families have been resettled in the region is true.

At the same time, 8,000 Kalmyk citizens were awarded orders and medals on the fronts of the Great Patriotic War, and 21 were awarded the title of Hero of the Soviet Union. One in every 5,000 Kalmyks, including women, is a Hero of the Soviet Union. Which people in the USSR had such an indicator? Nevertheless, the Kalmyk people were expelled. The commanders of the army, knowing that the Kalmyks were good warriors, changed their nationality and tried to capture them. By the end of the war, there were about 4,000 Kalmyks fighting in the Soviet army [pp. 12,141-143]. Kalmyks settled mainly in the Altai and Krasnoyarsk regions, and in the Omsk and Novosibirsk regions. But some of them were separated from their families and relatives and went to Kyzylorda to look for each other. Due to the large number of Kalmyks who moved from one place to another, the Central

The other people, who had suffered during the war, were the Chechens and Ingushes. During World War II, a Chechen cavalry division was formed and sent to the front. In the first battles they were placed against German tanks. There were many cases of Chechens fleeing from the front to their homes without any measures against the illiteracy and cruelty of the commanders. In addition, there were Chechens, who worked with the Germans during the German occupation of Chechnya. Instead of catching and punishing these traitors, Stalin and Beria tried to solve the problem by deporting the entire Chechen-Ingush people.

In accordance with the decision of the State Defense Committee of January 31, 1944, it was decided to relocate the Chechens and Ingushes to the Kazakh Soviet Socialist Republic and the Kyrgyz Soviet Socialist Republic. Each family was allowed to take 500 kg with them. In fact, they hurried the people and shot them in the face. During the evacuation operation on February 24-29, 478,479 people, including 91,250 Ingushes, were loaded on trains. On February 29, 157 echelons were shipped, and 20 echelons were ready to depart with additional loads.

The first echelons arrived in Kazakhstan in mid-March 1944.

The distribution of 344589 people planned to be sent to Kazakhstan was as follows [13.6-10 p.].

Zhambyl region – 16565 people

Almaty region – 29089

East Kazakhstan region – 34157

South Kazakhstan region – 20808

Norh Kazakhstan region – 39542

Aktobe region – 20309

Semey region – 31236

Pavlodar region – 41230

Karagandy region – 37938

In addition, Chechen and Ingush men on the front were sent to areas where their relatives lived. In 1944, a letter from the Chairman of the Council of People's Commissars of Kazakhstan

N. Undasynov to the Secretary of the CPSU (b) G.M. Malenkov stated that there were 420 thousand Chechens and Ingushes in Kazakhstan [14,13 p.].

Although the resettlement of Chechens and Ingushes in Kyzylorda region was not planned, in fact it was the opposite.

According to Khvorat, the head of the department in charge of resettlement of deportees in Kyzylorda region, in February-March 1944, 6,191 Chechen and Ingush families, 26,924 people, were resettled in Kyzylorda region according to the following table.

Table 3. Location of Chechens and Ingushes in the districts of Kyzylorda region

Located district	Number of families	Number of people	Number of people involved to work		
			Men	Women	Teenagers
Aral district	323	1381	296	173	
Kazakly district	790	3932	724	863	261
Karmakshy district	852	3863	1626	728	125
Zhalagash district	785	3885	656	128	
Terenozek district	751	3684	735	671	717
Surdarya district	868	2867	519	833	313
Shiely district	1076	4182	714	744	463
Zhanakorgan district	746	3130	659	784	89
	6191	26924			

5311 men, 4865 women and 1524 adolescents of these 26924 people were recognized as able-bodied. During World War II, 5,000 Balkar sons enlisted in the army, many of them died on the battlefield. In Balkar, 2188 civilians were killed by the Germans, and in Balkar villages 500 people were killed, 150 of them children. In one Balkar village alone, 63 out of 512 residents were brutally killed and 52 out of 125 houses were set on fire. 600 people from Gundelen village died at the front. Many Balkars fought in partisan groups. And among the Balkars there were those who served the Germans, but there were also Russians, Belarusians and Ukrainians. But I think the government was punishing few people to teach them a lesson.

On April 8, 1944, the Kremlin signed a resolution of the Supreme Soviet of the USSR on the forcible resettlement of Balkars living in the Kabardino-Balkar Autonomous Soviet Socialist Republic. This law unjustifiably persecuted the Balkar people. In fact, on April 8, 1944, when this law was passed, a month had passed since the persecution and resettlement of the Balkar people, and this law was adopted to cover up the lawlessness.

At that time, 19000 soldiers and officers were mobilized to evacuate 40900 Balkars. Representatives of 25000 Balkars from 4660 families were brought to Kazakhstan. Most of the Balkars were settled in the southern regions of Kazakhstan [p. 15.39].

According to the People's Commissariat of Internal Affairs of March 17, 1944, all 14 echelons that had set out before March 9 were still on the road. 2742 Balkars were sent to Semey, 5541 - to Almaty, 5278 - to South Kazakhstan, 5219 - to Akmola, 2614 - to Pavlodar regions, the rest were sent to Kyrgyzstan and Siberia. This was followed by 2,467 reports that representatives of the nation's "close contacts with the Germans" were sent to South Kazakhstan and Zhambyl regions at the direct suggestion of Beria.

Due to the lack of vacant houses in the new areas, the Balkars lived in barns. They worked with everyone, although they were not awarded with orders and medals, but some of them were awarded as well. For example, in 1945 Lyuba Salnikova was awarded the title of Hero of Socialist Labor, and there is no mention that only Balkars worked in Luba's section.

Although the Soviet government understood the difficulties associated with the deported peoples of Kazakhstan, it was reluctant to provide assistance, as all assistance was provided to the army. The displaced people in 1941, with the help of local authorities in 1942 and 1943, repaired their houses, and barns. Persecution from the Caucasus to Kazakhstan aggravated the situation. The simultaneous arrival of half a million people limited their ability to help locally. All the houses, palaces, and even the barns were empty, and there was no space left. This has led to an increase in morbidity and mortality among those from the North Caucasus.

By November 1, 1944, 3454 of the deportees in the Kyzylorda region had died, most of them Chechens and Ingushes. Initially, 26924 Chechens and Ingushes were brought to the region, but by January 10, 1945, 22214 people remained. More than 10 percent of them died less than a year later. The highest number of deaths was in Kazaly - 585 people, in Karmakshy - 678 people, in Terenozek - 639 people.

Table 4. Number of died people who were forcibly migrated to the region in 1944.

№	District	Number of died people
1.	Aral district	206
2.	Kazakly district	585
3.	Karmakshy district	678
4.	Zhalagash district	696
5.	Terenozek district	639
6.	Surdarya district	64
7.	Shiely district	347
8.	Zhanakorgan district	239
	Total:	3454

The main reason for the high number of deaths was the outbreak of mass epidemics. Primarily due to typhoid fever and dystrophy there was the weakening of the human body due to malnutrition. The low mortality rate in the Syrdarya region can be attributed to the fact that the settlements of the region are located around the city and, in this regard, access to medical care is more accessible than in other areas. The above data is from 1.11.1944, and the situation worsened and the death toll rose again. This can be seen from the statements in the archives. However, at that time the death rate was high among the local population in 1941-1944.

Until August 1, 1944, 1638 houses were built for immigrants to Kazakhstan, 10858 houses were vacated, and 6355 of them were overhauled. In addition to the construction materials used for the above construction, 1894 thousand bricks, 4322 thousand straw bricks, 4480 cubic meters of reeds; and 7150 cubic meters of timber were harvested in local forests.

In 1943-1944, 55900 houses had to be built to provide housing for the displaced people in Kazakhstan, 2900 houses had to be built in 1944 for the poor and disadvantaged people. In 1944, as mentioned above, only 1638 houses were built, which was less than 3%. For this purpose, in accordance with the USSR Government Decree № 1118-342 from October 14, 1943, 600 wagons of wood, 28 tons of nails, and 20,000 square meters of glass were imported to Kazakhstan by the end of 1943 and the first quarter of 1944. In accordance with the additional resolution of the Council of People's Commissars of the USSR of January 16, 1944 9796 it was planned to import another 70 thousand cubic meters of wood, 65 thousand square meters of glass, 170 tons of nails and 1,200 tons of cast iron. However, only 6500 cubic meters of wood, 9.5 tons of nails and 4337 square meters of glass were delivered to Kazakhstan. This was 5% of wood, 4.8% of nails, 5.1% of glass, and most of the imported wood was found to be rotten.

3403 Kalmyk, Chechen and Ingush families resettled in Kyzylorda region were provided with permanent apartments. 1093 families were employed in production facilities and provided with apartments at the expense of production facilities, and 2310 families were provided with

apartments purchased or vacated from local collective farms. In addition, the government provided loans to residents of the region in the amount of 1820 thousand rubles for the construction of houses. Until January 1, 1945, 1485 thousand sums of this loan were disbursed. Most of the loans were allocated to Karmakshy district - 255,000 sums, Zhalagash district - 260,000 sums, Zhanakorgan district - 245,000 sums. However, by the end of 1944, only Syrdarya, Zhalagash and Aral districts had fully utilized the loan.

Out of 68969 households located on collective farms of Kazakhstan, 60429 families were admitted to collective farms. In Kyzylorda region, 2857 families of settlers located in rural areas were placed on collective farms.

Table 5. The number of Chechen, Kalmyk, Ingush families admitted to the collective farms of Kyzylorda region and the number of families who received land for gardening.

District	Number of families accepted to collective farms	Number of families taken the land for harvesting
Kazaly	364	460
Zhalagash	488	455
Surdarya	89	110
Zhanakorgan	376	13
Karmakshy	248	180
Terenozek	521	79
Shiely	769	599

The situation on the collective farms was not good. But the settlers, together with the locals, had difficult time, lived and worked together thanks to the small wages and food they received from the collective farm. The situation at this stage is well illustrated in the film about the youth of the first President of Kazakhstan, the Head of State. 61104 families were provided with garden plots near their homes. In 1944, more than 50000 settlers planted their gardens with the help of collective farms, or with the help of specially obtained state loans. 1896 of them were in Kyzylorda. (See Table 5) The lack of developed land limited those who wanted to buy land and plant a garden. However, in 1943-1945, the evacuees moved to the liberated areas, and their lands were given to those who wished to acquire them as soon as they left. As a result, by the end of 1945, those who wanted to work as gardeners were fully provided with land. This means that they will not experience the famine of the winter of 1943-1944. The famine was severe, and USSR People's Commissars Council on May 29, 1944, provided assistance to the immigrants. In accordance with this decree, 9208 tons of grains were distributed to special settlers; each resident was given 12 kilograms, regardless of age. Chechens, Ingushs and Kalmyks in Kyzylorda region received 493.4 tons of grain, according to the regional harvest preparing. Chechens, Ingushs and Kalmyks in the region weighed 17.5 kg per head. This can be interpreted as self-help of local collective farms [p. 16,12].

In addition, milk, meat and wool, 87521 dairy cows were provided at the expense of the People's Commissariat of Meat and Dairy Production, 10600 cows and 14000 sheep at the expense of the People's Commissariat of State Farms. As a result, the situation of special settlers changed dramatically, and now they have to repair their living conditions with their own hands, build barns, mow the lawn and other agricultural activities, when they are free from work on collective and state farms. The fact that the special settlers interfered in such work and created their own situation, the situation of their families, reduced the number of unemployed, prevented crime and encouraged them to work.

Chechens, Ingushs and Kalmyks in Kyzylorda region were provided with livestock to improve their living conditions. According to archival documents, they were given cattle until January 10, 1945, according to the following schedule.

Table 6. Number of cattle given to Chechens, Ingush, Kalmyks [16,12].

Regions	Cattle (head)	Small cattle (head)
Aral	124	537
Kazakly	243	193
Karmakshy	36	76
Zhalagash	148	1971
Terenozek	133	1806
Surdarya	183	1026
Shiely	120	1324
Zhanakorgan	38	1145
Total	1025	8088

These animals were given only to 2902 families in the region. Many angry settlers slaughtered and ate the animals, ignoring the idea of government officials that they would drink the milk, use the wool, and increase the number of animals. Due to the large number of such cases, the regional party committee had to make a special decision.

The situation of the Chechens, Ingush and Kalmyks who came to the region later, was really difficult. The Chechen-Ingush, who arrived in the cold, had a difficult time, while the previous people had been there for some time, and some of them had recovered in the warmer months.

The cold weather of Kazakhstan was difficult for the Chechens, Ingush, Kalmyks and Turks. The number of cases increased when workers didn't go to work because of cold weather in the winter, even when went to work they had frostbites and got colds more often. With this in mind, the executive committee of the regional council allocated 116 quintals of wool for the production of winter boots for the deportees in Kyzylorda region, and in November-December 1944 instructed to produce 2840 pairs of winter boots. It was planned to give 520 pairs to Kalmyks and 2320 pairs to Chechens. After that, another 58 quintals of wool were allocated for the needs of forcibly migrated. Each migrant received 230 grams. This includes wool socks, etc. had the opportunity to knit something useful. However, the task was not completed on time. During the period of 2840 pairs of fur, only 190 pairs were ready, instead of 200 tons only 66 tons, and only 500 pairs of 500 pairs of other shoes were ready.

At that time Kyzylorda residents came to help. In addition to the warm clothes they had gathered for the war, they also collected clothes, food, and shoes for the deportees. For example, residents of Karmakshy district, despite the fact that they do not have enough, saw the situation and gave 152 pairs of shoes, 360 different clothes, 25 kg of wool, and 150 liters of milk. The Mechanical factory in Karmakshy provided 698 meters of fabric for the needs of the settlers working here. Residents of Zhalagash district collected 7 coats, 313 pairs of shoes, 202 kg of wool, 20 pants, and 4500 rubles. The islanders collected 57 warm clothes, 6 cotton pants, 53 pairs of fur coats, 39 pairs of shoes, 3 pairs of rubber boots. Such assistance was provided to special settlers in institutions such as the "Chelyuskinets"artel in the city.

In order to carry out explanatory work among the immigrants, the Central Committee of the Bolshevik Communist Party of Kazakhstan in June 1944 gathered the Chechens and Ingushes, who were in leadership positions, and sent them to the farms as instructors working with special settlers.

Before joining the Russian Empire, Crimea was inhabited by Tatars. In 1921, the Autonomous Soviet Socialist Republic of Crimea was established and legally incorporated into the Russian Soviet Federative Socialist Republic. As of April 1, 1940, there were 1126800 people living in the Republic of Crimea, of which 218,000 were Crimean Tatars. During World War II, 90,000 Soviet troops were recruited from Crimea. 20,000 of them were Crimean Tatars

[p. 17,151]. Crimea was a resort of the USSR, for many years it was a place where people could rest, agriculture was successful, and the weather was favorable, so the Germans wanted to settle Germans in these places. When these lands came under German control and the partisans movement spread on the region, the Germans used Crimean Tatars to fight the partisans. The Germans also used other nationalities in the fight against the guerrillas, but the above information states that the Tatars were mostly used in the fight against the partisans. Traitors who were with the Germans during the liberation of Crimea, including Russians and other nationalities, turned the war against the Soviet government into partisans sabotage. Beria's deputies, Kabulov and Serov, said that when Soviet troops withdrew from Crimea, 20000 Crimean Tatars fled the army and a German-based German agency was identified in Crimea, prompting Beria to report to Stalin that Crimean Tatars were traitors. Recent research has shown that partisans groups in Crimea during the war had a large number of Crimean Tatars, who were present in all detachments. It was even found that some detachments consisted entirely of Tatars [p. 18,12]. However, the fate of the Crimean Tatars was decided by the words of high-ranking officials without a thorough study.

The following information can be cited as evidence of the heroic struggle of the Crimean Tatars in partisans groups. In two of the three partisans groups in Crimea, the commissars were Tatars. 2 commissars of 7 brigades were Tatars, 10 commissars of 28 detachments were Tatars. Although the contribution of other peoples to the guerrilla movement after the end of the war and the expulsion of the Tatars was studied, the role of the Tatars was not studied.

On April 13, 1944, Beria issued an order "On the cleansing of the territory of the Autonomous Soviet Socialist Republic of Crimea from anti-Soviet elements". This order was adopted during the liberation of the Crimean peninsula. According to the plan, by June 1, 1944, 140-160 thousand Tatars had to be relocated to Uzbekistan. Yusupov, secretary of the Central Committee of the Uzbek Bolshevik Communist Party, ordered it. During the operation, which began on May 18, by the evening of the same day, 90000 Crimean Tatars had been mobilized along the railway and 19 echelons had been sent. The next day, the number of those gathered reached 140000, and 119424 of them were sent east in 44 echelons. As for the evening of May 19, the number of sent east had reached 136,412. Thus, in two days, the long-established hero, who once shook the whole of Eurasia and repeatedly burned down Moscow, began to drive out the people. The evacuation continued on May 20. On the same day, Beria was informed that "191044 Tatars had been evacuated from the Autonomous Soviet Socialist Republic of Crimea" [p. 17,152]. Recent events have shown that not all Crimean Tatars have been relocated to Uzbekistan. 4501 people were placed in Kazakhstan. Crimean Tatars settled in Kazakhstan were settled in Ust-Kamenogorsk, Zyryanovsk, Ayakoz, Glubokovdny, Kurchum, Ulan, Urdzhar districts and Karaganda region [19]. During this operation, Crimea must be completely "clean". 7,000 Bulgarians and Greeks were evacuated from Crimea [20, pp. 8-10]. In order to completely eradicate the memory of the Tatars in Crimea, the Presidium of the Supreme Soviet of the Russian Soviet Federative Socialist Republic issued an order "On renaming the Crimean village councils", which is not subject to publication. In addition, the names of the villages of the Crimean Tatars living there were changed.

There is almost no data on which region of Kazakhstan the Crimean Tatars are actually settled. In the post-war years, the notion of Crimean Tatars gradually disappeared in Kazakhstan, and Crimean Tatars were considered together with the local Tatar ethnos. The Meskhetian region of present-day Georgia was under Turkish rule in the 16th century, and the Turkish diaspora remained there after the Russians arrived in 1829. During World War II, there were no Germans there. However, representatives of the Turkish people living here were deported. One wonders whether the reason for the resettlement of the Turks was that Beria did this to give the fertile lands to the Georgians. Otherwise, the Turks had nothing. Yes, there was a threat that Turkey would start a war with the Germans in the Union of Soviet Socialist

Republics, but in 1944 Turkey declared war on Germany on the side of the Allies, so there was a danger that the Soviet Turks would side with Turkey if there was a war. In November 1944, 110000 people were relocated to Central Asia and Kazakhstan from the 220 settlements of Meskhetia (Soviet Socialist Republic of Georgia) [p. 21,256].

By the decision of the State Defense Committee of July 31, 1944, the leadership of Kazakhstan was instructed to resettle 40 thousand people evacuated from Georgia on the territory of Kazakhstan [14.8 p.]. 6309 Turkish families - 27833 people were relocated to Kazakhstan, 10756 families - 53127 people were relocated to Uzbekistan. At that time, 40,000 Meskhetian Turks were fighting on the fronts of the Great Patriotic War. 26,000 of them died on the battlefields. They were released from the Turkish army and sent to the place where their relatives moved. Turks evacuated from Georgia were settled in 5 regions of Kazakhstan.

Almaty region - 2544 families - 11004 people

Zhambyl region - 822 families - 3415 people

Kyzylorda region - 373 families - 1826 people

Taldykorgan region - 337 families - 1441 people

South Kazakhstan region - 2233 families - 10147 people

Total: 6309 families - 27833 people.

According to the archival documents of the head of the department responsible for the resettlement of special migrants in Kyzylorda region, 356 families of Meskhetian Turks (1857 people) evacuated from northern Georgia were placed in 6 districts of Kyzylorda region [11,11-12 p.].

Table 7. Placement of Meskhetian Turks in the districts of Kyzylorda region.

Migrated district	Number of families	Peoples number
Shiely district	61 families	327 people
Aral district	72 families	354 people
Kazakly district	53 families	327 people
Karmakshy district	65 families	324 people
Surdarya district	49 families	250 people
Zhanakorgan district	56 families	275 people
Total	356 families	1857 people

Previous data put the number of Turkish families relocated to Kyzylorda at 373 and later at 356. In fact, the former is correct, as the January 10, 1945 report put the number of Turkish families in the region at 366. They might be those who came later, or may be those who were separated because of the difficult situation and then they reunited.

Crimean Tatars and Georgians deported to Kazakhstan are in the same predicament as other deportees. First of all, it was necessary to provide housing and food. The government had to provide them with arable land. However, the existing lands were previously allocated to deportees and evacuees, and there were no new lands. However, as the front moved westward, the evacuees moved to the liberated areas and their lands began to be given to newcomers.

At that time, there were about 600 thousand evacuees in Kazakhstan and more than 30 thousand in Kyzylorda region. Although it was difficult at first, the government began to take care of the newcomers. By the decision of the Council of People's Commissars of the USSR of September 14, 1944, it was planned to provide 1200000 meters of cotton fabric to those who came from Georgia, and in the fourth quarter of 1944, another 2 million meters. But before January 1, 1945, they managed to get only 390.8 thousand meters of fabric [14.8 points].

By the decision of the State Defense Committee of September 25, 1944, 172 tons of flour, 8.5 tons of wool, 2134 sheepskins were provided for the evacuees from Crimea. However, 100 tons of potatoes specified in the decree were not provided. There have been many such

cases. The deportees had to be placed mainly on collective and state farms, but due to the lack of housing and jobs, in some cases they were taken to workplaces.

It can be seen in the letters of the Chairman of the Council of People's Commissars of the Kazakh Soviet Socialist Republic Undasynov and the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Kazakhstan Borshov to Molotov. It is written: "109,339 families of special settlers who were relocated from the Soviet Socialist Republic of Georgia to the Kazakh Soviet Socialist Republic in 1943-1944 were resettled in the following places.

a) 62436 families on collective farms

b) 46903 families with state farms and production facilities"[p. 14.5].

Thus, the deported population worked on collective farms, state farms, transport, and production facilities. The death rate among the deportees to Kazakhstan was very high. For this reason, the number of people displaced after resettlement in Kazakhstan varies from data to data, and is often reduced. According to 1945 data, the birth rate among migrants was 8039 people, the number of deaths was 89659 people, the natural increase was minus 81620 people [p. 22.34]. Although the situation improved considerably after the end of the war, the deported peoples did not reach their pre-war level for a long time. The main reason for the high number of deaths was the lack of medical care in rural areas, and over time, people died before they could get permission to leave the village without going to the city.

When the men went to the front with the slogan "All is for the front, all is for victory", the deported citizens were sent to the labor front in the rear. Instead of handing those rifles, the Soviet government often gave them shovels and crowbars and sent them to hard labor. Before the Second World War, Kazakhstan did not have many production facilities. It can be seen from the statistics of 1940. In 1940, Central Asia and Kazakhstan had only 3.5% of the workers in the then USSR [p. 23,190]. When the war broke out, many factories were relocated to Kazakhstan, and new factories were opened. Therefore, the recruitment of deportees began. The recruitment plan was implemented, albeit by force, in connection with the mobilization of deportees to work in the workplace [p. 24.57]. Accordingly, 700 thousand people from Kazakhstan were mobilized to the labor front. 50670 of them are Germans. Thus, the Soviet government took the money from the Germans in the rear. According to some data, the number of Kazakhstanis on the "Labor Front" is 750 thousand [p. 24,277]. However, not all of them were deported, including 200000 Kazakhs.

The labor front can be seen in the statistics of the Germans, no less than on the battlefield. Of the more than 420000 Germans deported to Kazakhstan during World War II, only 330000 survived the war [p. 25,321]. Looking at the documents on the labor front, one wonders whether the Soviet government deliberately devised deportations to increase free labor. In any case, it can be said that the fate of the deported peoples during the Second World War - the convicted peoples. Along with the persecuted peoples who came to Kazakhstan, during the Second World War, the indigenous people of Kazakhstan suffered great demographic losses from the Kazakhs. 6 million Kazakhs in 1917 were less than 2 million in 1939, and 1.8 million in 1945 [p. 26,192]. This situation is typical for all the peoples of the USSR at that time, the peoples of the world who took part in the war, so the victory in World War II was the victory of the peoples of the world. However, over time, there are those who are trying to rewrite the pages of history and steal the victory [p. 27.1], who can guarantee that if we allow them to remain silent, the situation will not happen again tomorrow.

DISCUSSION. The information and conclusions of our article were discussed at conferences, round tables, meetings and parties dedicated to the Day of Repression in Kazakhstan on May 31, the Victory Day in World War II, the Day of Unity of the People of Kazakhstan on May 1, published in various media and tested, corrections were made and supported.

References:

- [1] **Nazarbayev, N.A.**, Strategy “Kazakhstan 2050” is a new political direction of the established state. Address of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev to the people of Kazakhstan // Egemen Kazakhstan, 2012, December 15.
- [2] **Orazbakov, A.Zh.** Years of the Great Patriotic War: mobilized for the army and industry, Akmeshit Week, 2020, № May 35.12.
- [3] **Abilhozhin, Zh. B.**, Burhanov K.N., Kadyrbaev A.Sh., Sultanov T.I. Country in the heart of Eurasia. Stories on the history of Kazakhstan. Almaty, 1998, 566 p.
- [4] **Medikulova, G.M.** Historical destinies of the Kazakh diaspora. Origin and development. Almaty, Science, 1997, 264 pages.
- [5] **Bugai, N.F.** “Joseph Stalin - Laurentia Beria”, They must be deported ... “. - M. Friendship of Peoples, 1992, 286 p.
- [6] **Bugai, N.F.** “40-e years” Autonomy of the Germans in the Volga region should be liquidated ...” // History of the USSR. 1991, №2.
- [7] Military Historical Journal, 1990№9.
- [8] Vert A .Russia in the war of 1941-1945, M.1987.
- [9] Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Fund -708, List - 1, File - 6
- [10] Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund -1987, List -1, File -16
- [11] Branch of the Kyzylorda regional state archive, Fund- 268, List -2, File -2964
- [12] **Bembeeva, E.A.**, Activity of women of Kalmykia in the years of the Great Patriotic War (1941-1945): Extended abstract. diss. hist. candid. science: 07.00.02., Elite, 2008. - 30 p.
- [13] Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund - 1987, List -1 list, File -9
- [14] Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund -1987, List - 1, File
- [15] **Bugai, N.F.** The truth about the deportation of the Chechen and Ingush people // Questions of History, 1990, №7, 32-44 p.
- [16] Branch of the Kyzylorda regional state archive, Fund -268, List -2, File - 2964
- [17] **Bugai, N.F.** Immersed in echelons and sent to the places of settlements ... // History of the USSR, 1991, №1. 143-160 p.
- [18] **Malgin, A.V.**, Partisan movement in Crimea and the "Tatar question". 1941-1944, Simferopol: SONAT, 2009. 194 pages.
- [19] **Shaimukhanova, S.D.** , Makalakov T.Zh., The contribution of special migrants and deported peoples in the development of the economy of Central Kazakhstan // Modern problems of science and education, 2012. № 3. <http://www.science-education.ru/103-6498>
- [20] Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, Fund -1987, List - 1 list, File -6
- [21] **Aldazhumanov, K.S.**, Aldazhumanov E.K. Deportation of the people is a crime of a totalitarian regime. , Almaty: XXI Century Foundation, 1997. 168 p.
- [22] **Kabdoshev, B.**, How did other nations move to Kazakhstan? // Law and time., 1998. № 1. p. 30-35.
- [23] The national economy of the USSR: Stat.collection / TsSU USSR. M., State Statistical Publishing House, 1956. 264 pp.
- [24] **Balakaev, T.B.** The collective farm peasantry of Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941-1945). / Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Alma-Ata., “Science” of the Kazakh SSR, 1971. 351p.
- [25] **Aldazhumanov, K.S.** Workers of Kazakhstan of history and fate // The peoples and time deported to Kazakhstan., Almaty, 1998, 315-340 p.
- [26] **Taiman, S.T.** Political repressions and Mustafa Shokai // “Respects to the lessons of history”. International Forum (collection of materials), Zhezkazgan, 2016; Kyzylorda 2017, Assembly of the People of Kazakhstan, 2017.
- [27] **Satbay, T.Ya.**, A new approach to victory. // Kazakh literature, 07.05.1993.

THE PROGRAM “CULTURAL HERITAGE” AND FOREIGN ARCHIVAL KAZAKHSTAN

Taiman S.,¹ Tursun Kh.,² Khazretalikyzy R.,² Orazbakov A¹, Zharbulova S.¹

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, st-1968@mail.ru, aorazbakov1961@mail.ru, zharbul@mail.ru

² Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, e-mail: tursunhazret@mail.ru, raygul.khazretali@mail.ru

Abstract. The state program “Madeni Mura” (“Cultural Heritage”) has acquired great importance in the development of science and culture of Kazakhstan. When adopting this program, the experience of foreign programs in this area was taken into account. The Kazakhstani program is guided by laws and regulations, adopted by international organizations, relating to the development of culture, and relied on the experience of similar programs in the Russian Federation, France and others. The program that appeared in the post-Soviet space and based on the revival of national statehood is aimed at the formation of historical knowledge, historical identity in the country and popularization of cultural values of the young state.

One of the important objectives of the program is to develop the archaeological work of Kazakhstan. Considering that archival documents have special scientific and cognitive significance, the state measures are determined for the development of this sphere. Primary among these measures is the archaeological work in foreign archives on the history and culture of Kazakhstan, relating to archival documents and valuable manuscripts. The article analyzes and evaluates the impact of the “Madeni Mura” program on the development of archival issues and experience in the area of foreign archival Kazakhstan. We took the direction of the Kazakhstani program regarding the archival sphere for the analysis.

Keywords: state program “Madeni Mura”, foreign archival Kazakhstan, Kazakhstan archeography experiences.

Introduction. From the first years of independence, Kazakhstan was able to declare itself as an active participant in international cooperation in the global information and cultural space. On May 22, 1992, the Republic of Kazakhstan became a member of UNESCO and has provided dynamic development in the humanitarian sphere and the expansion of cultural ties and cooperation. To implement large-scale and important projects in 1993, the National Commission for UNESCO was established in Kazakhstan, the main vectors of interaction with this international organization were identified. Kazakhstan in 1994 joined the Convention on the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. The subject of our analysis is the issues related to archives among 11 categories of cultural property adopted by the UNESCO Convention in 1970 with respect to measures to transfer ownership of cultural property, prohibiting and preventing the illegal import and export of them from the country.

On April 15, 1993, the Law on the Export and Import of Cultural Property was adopted in the Russian Federation. Then the “Basic Law of the Russian Federation on the Archival Fund and Archives” was approved, on March 17, 1994 the law “On Archival Funds of the Russian Federation” was adopted. Cultural heritage that are not subject to export from the Russian Federation include especially valuable objects: lists and registers subject to state protection; stored in state and local museums, archives and libraries; values created more than 100 years ago (Polyakova, 2018: 313-314). The laws adopted by the Parliament of Kazakhstan on the model of Russia regarding the development of archival affairs "On the Protection and Use of Historical and Cultural Heritage", "On Culture", "On the National Archival Fund and Archives" laid the foundation for regulatory documents governing development, management and use this sphere. Based on these documents, work was begun on inventorying, storing documents in foreign archives relating to the history and culture of the country. According to recent estimates, the number of identified cultural property of Kazakhstan abroad is about 30,000 documents. Most of the documents cover the period before the beginning of the twentieth century.

Materials and methods. Growing popularity among researchers of contemporary foreign cultural heritage has the theory of commodification, which forms the basis for turning cultural heritage into a commodity. In addition, researchers point to the need to consider the cultural heritage in the system of "local-global" coordinates in the process of demobilization. Today, as a result of the positive impact on identity, cultural heritage is considered as a powerful factor in the dialogue of cultures (Polyakova, 2018: 342). Thus, if the Kazakhstani archival documents as a cultural heritage represent a "local" coordinate, then the documents acquired through the Foreign Archival Kazakhstani become "global".

Preservation of historical memory is one of the social functions of the archive. And the failure of archives to restore historical memory due to various factors is the concept of "archival silence". In this regard, Rodney G.S. Carter, in his article on "areas of white spots" or "silence" of archives in historical memory, concludes "He explores archive pauses, including how they appear, the consequences of silence for groups that excluded, and the impact on public memory in general. If documents are destroyed, altered, or deleted, group stories cannot be transmitted over time. Their stories will not be heard, and, ultimately, they may disappear from history" (Rodney G.S. Carter, 2007).

Soviet ideology, which supported this archival silence, formed many "white spots" in the history of Kazakhstan. Such white spots appeared in the form of colonization of the Kazakh land by the Russian Empire, mass political repressions, interethnic relations, the environmental situation, etc. "Ethnodeformation is the negative changes that the nation's existence has undergone under the influence of external forces. They forcefully change the direction of further development of the nation. Ethnic deformation is a kind of negative type of modernization. If modernization makes positive changes in society, being an incentive for national renewal, then ethno-deformation on the contrary separates the nation from its cultural, spiritual, socio-economic and political existence, translating its evolutionary development into a catastrophically harmful course" (Tursun, 2018). For example, the totalitarian government supported the "archival silence" that the colonial policy of the tsarist government laid the foundation for ethno-formation processes in Kazakhstan.

James Lowry, in his research, uses the terms "moved archive", "migrated archive" and gives a definition. Archival movements have been a problem for nation states, peoples, communities, archivists and other people for centuries. A full historical study of this phenomenon has not yet been done (James Lowry, 2019). On issues of Kazakhstan in foreign archives there are no problems of "moved archive", "migration archive".

For the Migrated Archive, these concepts support legal theory and traditional archival theory, which requires the return of these documents, but these concepts offer new tactics to achieve this goal (James Lowry, 2019). Kazakhstani archaeographers are faced with the problem of legal and traditional archival theories of access and extraction of documents from foreign archives.

Currently, Kazakhstan archaeographers are faced with the task of searching for archival documents from foreign archival funds as a cultural heritage and transferring the obtained data to circulation according to the new methodology.

Discussions. The first experiments in the field of foreign archival Kazakhstan were the studies of K. Esmagambetov (Esmagambetov, 1979: 136). Over the years of independence, the scientific works of M.T. Laumullin, T.K. Beisembieva (Laumullin, 1992), K.R. Nesipbaeva (Nesipbaeva, 1997: 196) and S.I. Kovalskaya (Kovalskaya, 2006: 116-124) course basics Foreign archival Kazakhstan. As historiographic analysis shows, if national archeography in Kazakhstan is undergoing a process of development and formation, then the foreign archival Kazakhstan can be considered a completely new direction. Work in this direction was first systematized in the work "Foreign Archival Kazakhstan. Information and analytical review" (Kovalskaya, Sadykov, 2006: 221).

Results. The process of preserving and studying the cultural heritage of Kazakhstan constitutes for more than two centuries - during this period a legal system and basic methodological principles for the protection of cultural heritage have been developed.

The "Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage", adopted by UNESCO on November 16, 1972, was ratified by the Decree of the Supreme Council of the USSR dated March 9, 1988. The Republic of Kazakhstan ratified this Convention on April 29, 1994 and determined its policy. For this purpose, the concept "On the Formation of Historical Consciousness in the Republic of Kazakhstan" (1993) was adopted. In accordance with this concept, measures of scientific and organizational work on the formation of historical consciousness were identified.

In order to adopt the state program "Cultural Heritage", the First President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev in April 2003 instructed the Government of the Republic of Kazakhstan "to develop the program "Cultural Heritage", combining a number of large-scale projects" (Nazarbayev, 2003: 1-2). On January 13, 2004, the Government of the Republic approved the "Concept of the state program "Cultural Heritage" for 2004-2006". In the article "Creating an Integrated System for Studying the Cultural Heritage of the Kazakh People" of the Decree "On the State Program "Cultural Heritage" for 2004-2006," adopted on the basis of this concept, the organization of "research expeditions for work in the archives and libraries of countries is considered far and near abroad for the identification and acquisition of manuscripts of rare editions, books and archival documents of historical importance in the cultural heritage of the Kazakh people." It identified specific organizational measures for the implementation of archaeological work.

In this regard, the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 10, 2007 "On the approval of the Cultural Heritage program for 2007-2009" defined the tasks and specific activities of the program. In accordance with it, research expeditions were organized in the archives and libraries of Russia, China, and Western European countries to identify and acquire manuscripts, written editions, books, and archival documents of historical significance in the cultural heritage of the Kazakh people (Government Decree of the Republic of Kazakhstan, 2007). During these expeditions, research expeditions were organized to China, Turkey, Mongolia, Russia, Japan, Egypt, Uzbekistan, Armenia, the USA, a number of countries in Western Europe and about five thousand previously unknown manuscripts and printed publications about history were found in the scientific community, ethnography, art of Kazakhstan. About three and a half thousand previously unexplored facts on the history and culture of Kazakhstan were discovered in the People's Republic of China alone. In general, about 5,000 copies of materials related to Kazakh history were brought to Kazakhstan in 2004-2009 years.

Almanac, consisted of the three-part "The History of Kazakhstan in Documents and Materials", prepared and published by the National Center for Archeography and Source Studies in 2011-2013, is the first experience of this scientific center. In the first issue of the almanac, a record of the second half of the 19th century was first collected. Chairman of the Orenburg Border Commission G.F. Gens "From a Brief Historical Review of the Administration of the Orenburg Kyrgyz", previously unpublished essays by Baron F.A. Buler about Kazakhs, Tatars, Karakalpaks and Turkmens of the Astrakhan province, notes and letters from Captain N.M. Izraztsov reporting on the customs of the Kazakhs of the Semirechensk region, ethnographic essays on the Kazakhs N. Mallitsky and materials on the history of Kazakhstan of the 19th-20th centuries from the archival funds of Kazakhstan, Russia and Uzbekistan. (History of Kazakhstan in documents and materials, 2011: 436).

In the second issue of the almanac, little-known materials on the history of Kazakhstan of the XVIII-XX centuries are published from funds AFPRE (Archive of the foreign policy of the Russian Empire), RSAAA (Russian State Archive of Ancient Acts), RSMHA (Russian State

Military Historical Archive), Russian State Historical Archive (RSHA). Documents and materials collected from handwritten texts and printed data in compliance with transliteration and spelling features of the primary sources are devoted to various topics. The collection includes the logs of negotiations between the head of the Orenburg expedition V.N. Tatishchev and Abulkhair Khan in 1738 and negotiations between the Orenburg Governor-General I.I. Neplyuyev with Kazakh beats and sultans in 1749. In addition, the natural resources and ecology of Saryarka and Betpakdala, special topographic characteristics of their reliefs of 1843, 1849, 1851-1852, travel diary to Akmeshit in 1853 the translator Iskender Batyrshin (History of Kazakhstan in documents and materials, 2012: 438).

The third issue of the almanac (History of Kazakhstan in documents and materials, 2012: 496) includes letters from the monarchs of Eurasia, officials and public figures to the Kazakh khans of the second quarter of the eighteenth century. and the middle of the 19th century, unpublished records of officials T.Sh. Burnashev and M.S. Pospelov on a visit to Tashkent through the Kazakh steppes in 1800. In addition, the almanac contains documents with various chronological frames and contents concerning Kazakh khans.

Documents collected from foreign archives in the framework of the Cultural Heritage program, which opened a long way for the development of Kazakhstan's archeography, not only replenished the national archival fund, but also allowed to publish a large number of archaeological works. Based on the materials collected from archives of far abroad countries in the framework of the Cultural Heritage program, multivolume serial documents and materials entitled "History of Kazakhstan in Western sources of the XII-XX centuries", "History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries. " and etc.

One of the main results of the National Center for Archaeological Research (NCAR) work on domestic archeography in recent years can be called the information directory "History of Kazakhstan in foreign archives." The work, consisting of 8 volumes, 10 books, became a publication that systematized the scientific direction "Foreign Archival Kazakhstan". If "Foreign Archival Rossika" in the broad sense means all foreign archival materials "related to Russia" (Kozlov V.P., 1994), then the concept of "Foreign Archival Kazakhstan" means a general set of documents relating to the history of Kazakhstan, which according to various reasons have survived and formed abroad. We saw that the data related to the Archive of Kazakhstan Abroad allow us to scientifically reconstruct the events of Russian history from two archaeological experiments.

The first experience concerns the emergence of archiving in Kazakhstan. Under the Kazakh Khanate (XV-XVIII centuries) there was no modern archival work. Its formation and formation dates back to the second half of the 18th century, when the colonization of the Kazakh land by the Russian side began. This was officially noted in the resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan dated August 17, 1995, "200 years of archival work in Kazakhstan," which states that "The first archive was formed in the Inner Horde of the West Kazakhstan region and was known as the archive of the Bukeik Khanate". (Brief information, 1996: 17). At the origins of archiving in the Inner Horde was a descendant of Abulkhair Khan, Sultan Bukey. The report of the archive bureau of the Bukeev province dated May 9, 1925 states that Zhangir Bukeuyuly continued conducting archival affairs in the Inner Horde (Extract from the minutes, 1933: 25).

In August 1845, shortly after the death of Zhangir Khan, the Provisional Council for the Administration of the Khanate was created in the Bukeev Horde. In the lists compiled on the basis of the inventory on the construction of public institutions of the Provisional Council for the Management of the Internal Horde No. 49 of March 18, 1876. considered the preparation of "estimates of the house of the archive subordinate to the Office" (GAAO, F. 1, Op.11, D. 827., l. 28). The estimates of these state-owned enterprises built in the Inner Horde were compiled by the architect, academician Webel in January 1876. According to the journal of the Technical and

Construction Committee, the project was reviewed and approved on January 15, 1876 by a commission chaired by N. Bogdanovsky, members of the commission were K. Maevsky, E. Kiber, A. Shtukenbirg, V. Lvov, V. Merkulov. The original draft was approved on January 23 of the same year in St. Petersburg by the Minister of the Interior, Adjutant General Timagiev. (GAAO, F.1, Op. 11, D. 827, p. 101).

Actual documents indicate that attention on Kazakh land was paid to preserving from the destruction of archival documents as the cultural heritage of the people. At the first congress of the All-Russian Provincial Scientific-Archival Commission in May 1914, the chairman of the Orenburg Scientific-Archival Commission A.V. Popov said: "Archival commissions have in their charge only the archives of the Ministry of Internal Affairs, the so-called provincial archives of other departments of historical significance, where we are not allowed at all. For example, there are archives of the control sheet, the Ministry of Education, the court, military schools, etc. These institutions have never asked us what can be destroyed and what is impossible. For example, according to the military register, I know that over the past 12 years, out of hundreds of thousands of destroyed cases, the mass concerns the conquest and accession of Wed Asia, about campaigns of military expeditions to Khiva and Bukhara "(Proceedings of MGIAI, 1972: 316). In his report, A.V. Popov told delegates about even more absurd matters: "We were especially worried about the death of the archives of the former Bashkir military administration and the Sultan administration of the Kyrgyz steppes. All these archives contained a mass of highly scientific materials ... At present, with the settlement of the steppe, nomadic life is disappearing, and living witnesses of this nomadic life are also disappearing "(Proceedings of MGIAI, 1972: 6). that important sources relating to history and culture, traditions and customs, the rights of the Kazakh people were destroyed before reaching our days. In 1936, S. Nazin (Proceedings of MGIAI, 1972: 27-28) spoke of the barbaric destruction of historical documents: "The death of the curfew of the Orsk fortress was especially sad for us - more than 200 (pounds) cases were sold before our eyes, because not there was no way to influence the military authorities. Meanwhile, in this archive there were cases of military expeditions, of the performances of the Aral Flotilla, which played a big role, helping our troops from the Aral Sea and from Amu-Dar'ye and Syr-Dariye; here there were cases of exiles of different nationalities, of French captives, the case of the poet G.T. Shevchenko and many others - and all this died before our eyes."

The second experience concerns the events of the colonization of the Kazakh land. In the creative heritage of a prominent representative of the Kazakh school of writers, Maylykozha Sultankozhauly (1835-1898), his historical work "A Trip to St. Petersburg" (Maylykozha, 2005: 864) has special significance as a traditional source. The work, consisting of sixty stanzas and 242 lines, is dedicated to the trip of noble people of the Turkestan region in 1867 to St. Petersburg for a reception to Emperor Alexander II. Although they were neither the first nor the last deputation, which were under the jurisdiction of the emperors of Russia from the Kazakh steppe, only the Turkestan deputation was sung in the poem. This historical work is one of the sources about the Turkestan deputation. However, such traditional data do not allow the scientific restoration of a historical event without the facts of archival documents. During research work for this purpose, a document was found in the Orenburg Regional State Archive entitled "On sending a deputy from residents of the cities of Turkestan, Chimkent, Tashkent and others to the Emperor Emperor to give thanks for accepting them into Russian citizenship" (GAOO. F. 6, Op. 10, d. 8102). In September 1866, the Orenburg Governor-General, Adjutant-General Kryzhanovsky, asked the Minister of War to give permission to the noble people of Turkestan Territory to attend a deputation at the reception of his Imperial Majesty in order to express appreciation for accepting imperial citizenship. Considering that before them such deputation had also been from other areas, we see that this is the normal action of the colonial authorities to resolve the political situation in the conquered lands. Under this action, one can see

the political interest in showing the noble people of the people the greatness of the Russian Empire and through the power of Russian weapons and the triumph of imperial power to suppress their superiority.

In January 1867, a letter from the office of the Turkestan Regional Military Governor to the Orenburg Governor-General said that the estimated cost of deputations was 10,223 rubles and the permitted expenses were covered by local income in the Tashkent region.

From this document we were able to determine the composition of the Turkestan deputation of 16 people. (GAOO. F. 6, Op. 10, D. 8102, L. 23-30). All of them were people who were awarded government awards and valuable gifts from such generals as Kryzhanovsky, Romanovsky, Chernyaev, Perovsky.

The evidence that Emperor Alexander II accepted the deputation on March 26, 1867 in the Golden Room of Empress Maria Alexandrovna in the Winter Palace is found in the camera-furrier magazines of the Russian State Archives of Religious Art. The deposition of 18 people is presented to the emperor by the Orenburg Governor-General Nikolai Andreevich Kryzhanovsky. The emperor, personally speaking with each of the deputies, presented them with various gifts and ranks, and also “thanked them for their loyalty during the hostilities in the Turkestan region” (RGIA, F.516, Listing 1, D, 147, L.38-39) The Grand Dukes Konstantin Nikolaevich and Nikolai Nikolaevich accepted the deputation on March 29, 31.

These two experiences of the scientific restoration of historical events based on documents from the archives of the Russian Federation indicate that the foreign archival Kazakhstan, as a cultural heritage, has great potential.

Kazakhstan at one time as a subject of historical Russia and Soviet power could not independently conduct foreign policy. This dependence has embraced all spheres of spiritual and cultural life. Therefore, just as historical science was not able to obtain national content, there was no direction of Archival Kazakhstani Archive in the archeography that was not fully formed in Soviet society. After the independence parade in 1991, all union republics became neighboring countries. This situation, along with other industries, spread over the centuries-old humanitarian space and led to national-state isolation. Due to this isolation, archival documents relating to Kazakhstan, formed during the period when it was part of Russia and the Soviet Union, became the "property" of foreign countries. Such a problem, which greatly impeded scientific research, had to be solved at the international level. Thus, the need for an inventory and delivery to the country of documents related to Kazakhstan in the archives of the far abroad, together with the neighboring countries, has become the core of cultural policy in accordance with the goal of forming the historical consciousness of an independent state. The experience of implementing the state program “Cultural Heritage”, implemented as a result of cultural policy, made it possible to justify the so-called scientific direction “Foreign Archival Kazakhstanika”.

In foreign archives, the problem of generating data related to Kazakhstan requires clarity. The Kazakh Khanate, since its foundation in the middle of the 15th century in connection with historical circumstances, begins diplomatic trade with its neighbors. From this period, archival documents began to be stored in Russian archives. And from the end of the 18th century, the colonization of Kazakh lands by Russia began. Due to the fact that Kazakhstan was part of historical Russia and the Soviet Union, a system of entire sets of documents related to the history of Kazakhstan was formed in the archives of Russia. Currently, in the central archives, starting with the archives of the cities of Omsk, Tomsk, Orenburg, Barnaul, bordering Kazakhstan, huge data have been collected and stored. Kazakhstani archivist researchers are actively establishing contacts with Russian federal archives and archival institutions in the regions.

As a result of archaeological expeditions, many archival documents on the history of Kazakhstan were revealed, many of them were brought to Kazakhstan in the form of different copies. According to the statistical analysis of the data of the multivolume informational reference “History of Kazakhstan in foreign archives”, the following archival documents have

been established on the history of Kazakhstan: from the Russian State Autonomous Autonomy - 900, AVPRI - 464, the GARF - 16682, the Russian State Autonomous Ecological Authority - 84, the Russian State Archive of Television and Radio Broadcasting - 2162, the Russian State Archive of Autonomy - 524, and the Russian State Archives - 147, TsGAMO - 7, RGIA - 5921 storage units. And from the regional archives, 9324 storage units from the GAOO, 3512 from the historical archive of the Omsk Region, 130 from the State Archive of the Tomsk Region, 1208 from the Central State Archive of the Republic of Bashkortostan, 667 from the National Archives of the Republic of Tatarstan, 43 - from the State Archive of Altai Krai, 157 - from the State Archives of the Astrakhan Region, 120 - from the National Archives of the Chelyabinsk Region, 2963 - from the Central Administration of the Republic of Uzbekistan. In the Republic of Uzbekistan, Kazakhstani archaeographers face legal barriers to copying these documents.

Currently, all identified documents on the history of Kazakhstan has become the basis for the compilation of the information guide "History of Kazakhstan in foreign archives". This time is not all of the identified, including collected, thoroughly studied by scientists. In our article, we examined two examples of the scientific restoration of historical events and for sure these documents are fraught with many more discoveries.

Conclusion. In particular, the state program "Cultural Heritage" which was implemented in Kazakhstan, formed the basis of the course Foreign Archives of Kazakhstan, that has not yet been systematized. As a result, a huge database of the most valuable data was created, supplementing the content of the thousand-year history of Kazakhstan and contributing to the scientific restoration of historical events and phenomena. A close relationship has been established with foreign archival institutions, the experience of collaboration in the field of archeography has been formed. It should be noted that the work carried out by archival institutions of the Russian Federation on the common humanitarian space in the implementation of the tasks outlined by the program was the most successful in theoretical and practical terms.

References:

[1] Vypiska iz protokola, 1933 – Vypiska iz protokola № 4 zasedaniya Polnomochnoi Komissii Ural gubispolkoma po reorganizatsii Gubotdelov byvshei Bukeevskoi gubernii [Extract from the protocol No. 4 of the Plenipotentiary Commission meeting of the Urals executive committee for the reorganization of the Gubotdel of former Bukeev province] //Buleten Tsentralnogo arhivnogo upravleniya Kazahskoi ASSR,1933. - № 1, S. 25.

[2] GAAO – Gosudarstvennyi arhiv Astrakhanskoi oblasti RF. [State Archive of the Astrakhan Region of the Russian Federation].

[3] GAAO – Gosudarstvennyi arhiv Orenburgskoi oblasti RF. [State Archive of the Orenburg Region of the Russian Federation].

[4] Esmagambetov, 1979 – Esmagambetov K.L. Kone Kazakstandy korgender. [Those who have seen ancient Kazakhstan] Almaty, 1979, S.136. [in Kazakh].

[5] Zarubezhnaya arhivnaya Kazahstanika [Foreign archival Kazakhstan], 2006 Informatsionno-analiticheski obzor // Sost. S.I. Kovalskaya, T.S. Sadykov. Astana, 2006. S.221 [in Russian].

[6] IKDM, 2011 - Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah: Almanah. [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac] Vyp.1. Almaty, 2011. S.436 [in Russian].

[7] IKDM, 2012 – Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah: Almanah. [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac] Vyp.2. Astana, 2012. S. 438 [in Russian].

[8] IKDM, 2013 – Istoriya Kazahstana v dokumentah i materialah: Almanah. [History of Kazakhstan in documents and materials: Almanac] Vyp.3. Karaganda, 2013. S. 496 [in Russian].

[9] IKZA, 2011 – Istoriya Kazahstana v zarubezhnyh arhivah (XVI-XX vv.). [The history of Kazakhstan in foreign archives (XVI-XX centuries.)] Tom I. Informatsionnyi spravochnik. Astana, 2011. S. 526 [in Russian].

[10] Kozlov, 1994 – Kozlov V.P. Zarubezhnaya arhivnaya Rossika: problemy i napravlenie raboty //“Novaya i noveishaya istoriya. [Foreign Archival Russia: Problems and Direction of Work] 1994. №3. S.13 [in Russian].

[11] Kovalskaya, 2006 – Kovalskaya S.I. Arhivy i fondy akademicheskikh nauchnyh tseftrov SShA kak istochnik po izucheniyu istorii Kazahstana // Istoriya stolitsy – v materialah arhivov. Materialy respublikanskoi nauchno-teoreticheskoi konferentsii [Archives and Funds of US Academic Research Centers as a Source for studying the History of Kazakhstan The history of the capital is in the archives. Materials of the republican scientific-theoretical conference]. Astana, 2006. S.116-124. [in Russian].

[12] Kratkaya informatsiya, 1996 – Kratkaya informatsiya ob arhivnyh uchrezhdeniyah Respubliki Kazahstana [Brief information about archival institutions of the Republic of Kazakhstan]. Almaty, 1996. S.17. [in Russian].

[13] Laumullin, 1992 – Laumullin M.T. Zapadnaya shkola kazahstaniki i issledovateli sredneaziyavedeniya. [Western school of Kazakhstan and researchers in Central Asia] Alma-Ata, 1992. [in Russian].

[14] Mailykozha. Shygarmalary. Kurastyrgan A.Ospanuly. [Maylikozha. Works. Compiled A.Ospanuly] Almaty, 2005, 864 b.

[15] Nesipbaeva, 1997 – Nesipbaeva K.R. Sovremennaya anglo-amerikanskaya istoriografiya russkoi ekspansii i kolonizatsii Tsentralnoi Azii (XVII-XX vv). [Modern Anglo-American historiography of Russian expansion and colonization of Central Asia (XVII-XX centuries)] Almaty, 1997. S.196. [in Russian].

[16] Nazarbaev, 2003 – Nazarbaev N.A. «Madeni mura» bagdarlamasy memlekettik bagdarlama boluy tiyis. [The program «Cultural heritage» should be a state program] // «Egemen Kazakstan», 29 karasha 2003 zhyl. bb. 1-2 [in Kazakh].

[17] Polyakova, 2018 – Polyakova M.A. Kulturnoe nasledie Rossii: Sohranenie i aktualizatsiya: Uchebnyk. [Cultural Heritage of Russia: Preservation and Updating: Textbook] Moskva, 2018. S. 395 [in Russian].

[18] Postanovlenie Pravitelstva RK, 2007 – Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazahstan ot 10 dekabrya 2007 goda № 1203 Ob utverzhdenii Programmy «Kulturnoe nasledie» na 2007 - 2009 gody. [in Russian].

[19] RGIA – Rossiiskii gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv [Russian State Historical Archive].

[20] Trudy MGIAI, 1972 – Moskovskogo gosudarstvennogo istoriko-arkhivnogo instituta. [Proceedings of the Moscow State Historical and Archival Institute] Moskva, T. 29. 1972. S. 316 [in Russian].

[21] James Lowry, 2019 – James Lowry. Radical empathy, the imaginary and affect in (post)colonial records: how to break out of international stalemates on displaced archives//Archival Science, June 2019, Volume 19, Issue 2, pp. 185–203.

[22] RODNEY G.S. CARTER, 2007 – RODNEY G.S. CARTER. Of Things Said and Unsaid: Power, Archival Silences, and Power in Silence //Archives & Social Studies: A Journal of Interdisciplinary Research Vol. 1, no. 0 (March 2007) pp. 215-233.

[23] Tursun, 2018 –Khazretali Tursun, Hakan As, Bazarbaev Kanat. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation. pp.147-157 (p.148) /Utopía y praxis latinoamericana. Año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. Revista internacional de filosofía y teoría social. Cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-venezuela. Issn 1315-5216 / issn-e: 2477-9555.

THE IMPORTANCE OF THE FORMATION OF A NATIONAL IDEA IN KAZAKH SOCIETY IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Ansatova M.N., Tukhmarova Sh.K., Yessengeldieva S.M., Tolepbergen K.K., Zhusupbekova B.A.
Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29A, 120014 Kyzylorda. Republic of Kazakhstan
mansatova@mail.ru, tukhmarova@mail.ru, saule_aa@list.ru, kkairatovna93@mail.ru
bota4905@mail.ru

ABSTRACT. In this article the author tries to study deeply the formation of a national idea in the Republic of Kazakhstan. In particular, author will tell in detail that in the era of globalization, the deep penetration of advanced transnational technologies into the national space of the world abroad has opened

the way to an intensive movement of interstate integration. It is clear that this current trend poses a huge threat to the national young developing countries. However, it is obvious that modern states cannot be excluded from this modern trend, therefore, the author emphasizes in this work that the development of a national idea is a way to prevent the threat of globalization.

Keywords: national idea, globalization, reflection, ideology, revival, spiritual modernization.

INTRODUCTION. The creation of a social formation in each epoch of human development depends on the level of development of social consciousness, directly related to the physiological qualities of people. In every social formation, the appearance, development, and change in the quality of productive forces are directly related to the development of the natural social consciousness of people. The initial simple relationships, which began with the interaction of people, gradually led to the formation of complex communities and social systems and the emergence of states. It is known that the first communities, tribes, and people that led to the formation of the state's skeleton now form a single nation, uniting representatives of ethnic groups living in the region. And this is a natural pattern in the development of humanity. It can be seen in the experience of the developed and developing countries of the world. Therefore, if we are interested in the Kazakh people becoming an independent, sovereign state, then we must define and legalize the national idea, which is the cornerstone of our future independent state and not deviate from our position in this direction. The core of the political position of the world's States, that is, national ideas, is subject to the common rights of all States. This pattern (national idea) is *the commitment of the state to the eternal preservation of the economic, political, and spiritual independence of the nation, the unity of the country and the land, as well as the constant improvement of the social situation and spiritual development of the nation.* This law applies to all as *the main core of the national idea* of the development process of all states. Because only these values can unite the entire population of each country in common interests. Therefore, it is natural that this value is the core of the national idea of the state created by the Kazakh people. We can clearly see this political credo of the major developed countries like Great Britain, France, China, Germany, Russia, Japan, India, Turkey, Italy and others. This pattern was very obvious during the global economic crisis. The consolidation of development in this direction prevents countries with the concept "we will meet the world's democratic standards and globalize" from entering the effective framework of world economic expansion. Our current government, which has not created a national idea under the guise of "building a democratic and open society", cannot determine whose interests and values it defends and for whom it builds, thoughtlessly accepts international organizations that serve the interests of superpowers. Unscientific attempts to imitate "we will be a developed country" threaten the future of the nation. If we want to become an independent nation-state, then in order not to fall into the sphere of economic and political integration, the policy of entering international integration characteristic of globalization must be very careful and rational, without compromising the prospects for its independence. The way to survive from this threat, first of all, will be to create a state based on a national idea. *On the base of the national idea, the characteristic pattern of state building is the ideology of its economy, internal and external policy, science, legal system, ecological security, education system, culture, dissemination of information, education of generations, formation of public consciousness and spiritual development is intended to strictly protect the interests of the state (nation) and preserve its national identity[1].*

LITERATURE REVIEW. The theme of the national idea has been of particular importance since the independence of the Republic of Kazakhstan. This interested many scientists of the Kazakh scientific community to study this topic. In particular, we can note the works of academician N. Nysanbayev, D. Kshibekov, M. K. Koigeldiev, K. N. Naribayev, S. E. Nurmuratov, Zh. Moldabekov, Z. N. Sarsenbayev, K. N. Nurov, A. S. Kaidarov and other kazakh scientists.

However, despite the fact that the issue of the national idea has often been raised in the media during the years of independence and has been the core of many scientific works, today it is necessary to revise this issue from a new angle.

This is especially important for Kazakh society, which requires a new look and reflection in the framework of Western methodology.

METHODOLOGY. The author reveals the topic from all sides and uses common scientific and methodological approaches and theoretical and methodological to achieve the goal set during the writing of this article. In particular, historical, systematic, comparative and sociological methods widely used in the field of humanitarian sciences were applied. These approaches not only emphasize the importance of the topic, but also show that it is an appropriate problem for developing societies. In addition, the percentages of Kazakhstan's sociological surveys and appeals to the results of the population census reveal the essence of the topic.

DISCUSSION AND RESULTS. For today, the notes issued by a nation is considered to be tens and hundreds. In our opinion, a nation is a large community of people who understand their Kazakh (Russian, German, Japanese) personality with a deep consciousness and can distinguish from others linguistic, spiritual, geopolitical, etc.

An idea is a greek word, image, concept. And in accordance with the task, the idea manifests itself in diversity. For example, once it was a form of social consciousness that reflected the external world, now it is visible from the point of view of the basic beliefs of a person, that is, the essence of the problem of the national idea lies in the desires, intentions and thoughts of the nation. Therefore, if we accept the national idea as the ideal of a nation, we would find a solution. The national idea is an ethnic feeling formed by the influence of the native land and the environment, systematized through the language, oral literature, customs, traditions, and rituals of the nation. This is the essence of the nation, a psychological feature. Where is a nation. there is a national idea. It lives with the nation, does not disappear and does not change [2]

«If six people are apart, they lose what's in their mouths, the ancestors said. And since there are more than six of them, ethnic differences pose a threat to the future of the nation and the state. How can we ignore the wisdom of the ancient Turks, who wrote on the stone of Kultegin XVIII centuries ago, that the loss of national integrity will lead to the loss of the state, sons and pure daughters will be slaves. In this case, in the inscription of the head of state N. A. Nazarbayev: "For the first time, the Kazakh consciousness in the past, present and future flow of history has the opportunity to understand its national self. But this is only an opportunity: it must become a reality that is rooted not only in the minds of Kazakhs, but also in the minds of all Kazakhstan citizens"[3], there is a vital truth.

We want and believe that the national idea should become a powerful force that reveals the efforts and actions of all the people, finds a way to solve a very important historical task set by time. In general, any state needs a national idea, and the objective law is that its concept, name and term are different at different stages, that is, in different social formations. If we combine the above terms "idea" and "nation", then the national idea is the idea of a nation, goals that are reflected in the mind. [4]. In Kazakhstan, the discussion about the national idea has been going on for two decades. However, it should be about the essence of the matter, the strategic content of the idea, and only then about its form, the motto where it will be directed. But in practice everything is different: the essence of the idea seems to be clear to everyone, it is not even discussed, and its formal side is discussed very hotly and acutely. [5].

If the essence of the national idea in Kazakhstan is revealed today by the concept of “Kazakh people, Freedom, Unity” the great idea of the nation is to put forward the strategy of Kazakhstan to become one of the 50 most competitive countries in the world. This means that

the Kazakh is a nation that has embarked on the path of a new formation, is looking for a new form and appearance and has acquired the power of passion.

In this regard, we are reminded of the drive energy of L. Gumilyov in accordance with the theory of ethnogenesis. According to the scientist's theory, every nation on earth goes through different phases, such as growth, rise and fall. In his work, Gumilyov began to develop with great speed at some point in history. This is due to a promising group of people who at that time had strong internal principles and were trying to change the environment. Gumilyov closely links this phenomenon, that is drive energy, with the influence of solar energy. Due to the increase in solar activity, the protective layer of the ionosphere begins to weaken, resulting in sparks of quantum energy that easily reach the earth's surface. Radiation from this energy leads to mutational changes. In this regard, the increase in the driving energy of ethnic groups is influenced by the biogeocenosis that occurs as a result of the interaction of the surrounding landscape and culture [6].

In fact, there is no doubt that the Republic of Kazakhstan is today on the Renaissance threshold of rebirth, that is, on the threshold of entering a new social formation. The new stage shows that the time has come, which requires new thinking, the use of methods and techniques on a methodological base, reflection, theoretical analysis of the future, logical continuation, which in practice gives certain results and requires responsibility - to know who we are and show others.

It is well known that assumptions about what we have achieved during the years of independence and what situations we can survive have become the rule of time. Time of the Renaissance-time of chances, brothers!!! It is well known that in such a society in transition it is necessary to unite as a nation in response to the demands of the times. The large-scale process of globalization can be considered as one of the defining factors of the beginning of the concept of rethinking the values of the famous German philosopher F. Nietzsche and drawing the sword in the modern era [7].

So, the Kazakh Renaissance is a civilized reflection, the process of Kazakhstan's civilization inevitably comes to the idea of a Renaissance. As for the positive aspects of the Kazakh Renaissance: strengthening the social state, accelerating political modernization, stabilizing the system of quality education, improving light industry, which results in the development of entrepreneurship, the formation of new technological habits, behavior, traditions, getting rid of old stereotypes, children, women, the disabled, and the elderly. Expanding opportunities for state and public assistance, introducing advanced foreign technologies, education, creating a scientific complex, conducting national and religious harmony within the country on a civilized basis, strengthening state borders, i.e., forming neighboring countries and alliances in geopolitical affairs.

The most important effort for the rapid development of market relations is to create opportunities for population growth and create favorable conditions for the return of Kazakhs to their homeland, which was once scattered around the world. Firstly, this is the purpose of various censuses, secondly, find out what is a sign of an increase in the number of Kazakhs. According to the last census of the population of Kazakhstan, the number of Kazakhs reached 61%, and in 10 years will reach 70%, in 20 years - 80%, and in 30 years - 90-95%. It is pleasant to note that in the next 20-30 years, when the ethnicity of the Kazakhs will be 90-95%, in Kazakhstan there will be three largest diasporas: Russians, Uzbeks and Uighurs. And the number of ethnic groups that do not tolerate demographic competition will continue to decline. In addition, the main thing is that the national census eliminates misconceptions about the state language, social and statistical chaos. And this, in turn, neither a step back, nor the repetition of someone, on the contrary, in a new situation will certainly lead to creative search, big changes, progress and prosperity. Thus, the Kazakh Renaissance is a demonstration of a national idea, even a formula,

and now the time has come when each Kazakh has the opportunity to realize their potential. This is the golden cradle of the Kazakh Revival, the core. (Renaissance).

The people cannot live without ideas, and a state without ideology. As we know from world experience, a powerful ideology is necessary to maintain the largest multinational state. In the context of the perception of the nation as a citizen in the West, the content is truly national, and the ideology of citizenship has been formed and firmly fixed for many years. And in Kazakhstan, the peace-loving and generous, like its vast steppes, mentality of the Kazakh people, the establishment of political stability and inter-ethnic harmony in the country, certainly performs the function of an interesting powerful ideology. The ideology itself should not become a stronghold of the state, but a common case for all citizen of Kazakhstan.

In this case, the President puts forward five issues as the main columns of the state ideology: friendship, national ideas and culture, educating people to comply with the law and transform people from a harmonious economic unit into a single civil and political community of different nationalities. The national idea is peculiar to the political and ethnic community, which is a subject of the state, in turn, is recognized as a common value that unites various interests and communities and in turn, forms one state ideology, combined with the national spirit in the process of transforming society, both the meaning and the subject. [8].

As Dostoevsky wrote: "Neither man nor nation can exist without a sublime idea" [9, p.48] we know that the sublime idea in it is a national idea formed in connection with the nature of each nation. The national idea arises on the basis of ethnic feelings, but despite the fact that the national idea is a modern spiritual philosophy that defines centuries-old and epoch-making ideals, which could become a beacon for future generations, find the lost by history in the present, meet the demands of today from mistakes in history, comprehend the future through the philosophy of the history of the people. And now our scientists, who are trying to turn the idea of the "Kazakh nation" into a national idea, are trying to preserve the historical place of the Kazakh nation in Kazakhstan and create a so-called civil association, in which the Kazakh ethnic blood is diluted and deprived of the right to inherit the land and state. It is not known what is the need to create a "Kazakh nation" in the country. Maybe we are trying to dilute the ethnic feelings of representatives of other nationalities and turn them into Kazakhs? Did we want to create a Kazakh model of globalization? It would be a sin that would not be forgiven by history, present or future. I assume that this is an attempt by russian-speaking tyrants in our modern government to purposely destroy with their own hands the people who survived with the power of the arm and the point of the spear.

Patriots of the nation, adhering to the national orientation, firmly believe that the Kazakh nation in Kazakhstan should be United only around the Kazakh people. At the same time, supporters of the Russian-speaking community support the view that nation-building should only be conducted in a civil manner. In addition, the dispute on this issue has become a hot topic of discussion among Kazakh political scientists and experts. Thus, in Kazakhstan society, due to conflicting views on national construction, different opinions continue to differ. Kazakhstan's political elite is a key group in discussing the state of national identity and commitment to its version [10, p. 65].

Therefore, it is necessary to form a state based on a national idea, amend the Constitution, delete the word "Kazakhstan" from the name of the state and instead call it "the Kazakh Republic", and in the current Constitution " We, the people of Kazakhstan, United by a common historical fate..." in general, it is necessary to exclude the cosmopolitan concept that does not recognize the history and interests of the Kazakh people, insert an article specifying that the Kazakh people form this state [1]. At the same time, we can relate to the independence of the future of the Kazakh people without any doubt, only if the article approving the creation of the state on the base of the national idea is implemented.

The effectiveness of modern intellectuals, all citizens who care about the future of the nation, and those who claim to be patriots in power, to increase the level of the state language depends only on creating conditions for the survival and development of the Kazakh language.

The importance of language and spiritual education in the formation of the state occupies a special place in the development of mankind, said the famous king Darius, who lived about two thousand five hundred years ago «In order to become a strong state, it is necessary to ensure that the people were in one language and one religion» [11]. No one can doubt that this principle shows its viability with the experience of strong states in history and at the present time. To do this, *it is necessary first of all to implement the concept of economy, politics, science, technology, education and spiritual education, information space in the Kazakh language* [12]. Our civic duty is to carry out the progress of our nation using scientific achievements, not deviating from the laws of nature and not allowing voluntarism. Special attention should be paid to the issue of onomastics, which has a great influence on the formation of this environment and removes the influence of colonialism.

We know that on this difficult path, we need a "national idea" that will be the beginning of our country, that is, the great ideal of a nation that unites the nation. As al-Farabi, the world's second-largest teacher said: "You cannot step into the future without knowing your past" - it is difficult to imagine the idea of any state or nation without its main features and values that have developed over thousands of years in the history of the state and nation. Today there is a need to form a national idea based on the philosophical, spiritual and social features of the Kazakh people, passed through the centuries.

It would be obvious to the observer that now the Kazakh nation is trying to spiritually renew itself, fade away and be reborn. In this regard, we will be fully convinced that at present the value of the national passion tension is really on the rise. Therefore, the next passionate explosion should not be too far away for the ethnic space. The national idea is not only a state of cognitive understanding of people that reflects the structure of life, but also aimed at changing the structure of life. It reflects the dreams of the past and present generations about the future, as well as the possibility of changes available to the current generation [13, p. 32]

In the current historical period, at the beginning of the XXI century, a lot of work has been done in order to revive the national consciousness and worldview of the Kazakh people, self-knowledge, self-realization, respect for their rich ancient history and national traditions, knowledge of the world of great personalities and thinkers, and enrichment of the rich spiritual and cultural treasury of world civilization. However, the base of these actions in the sense of a real spiritual revival of modern significance is intertwined with the true patriotic activity of the Kazakh intelligents of the early XX century. Therefore, by reviving the manifestation of historical roots, we renew the spiritual appearance of our ethnic and cultural heritage, and preserve the names of the wise men in the memory of the people.

It is known that historical bridges will continue due to the spiritual continuity between generations. Therefore, in this era when older brothers look to the East and younger brothers look to the West, the problem of generational succession and spiritual continuity will remain unsolved. If our grandfather Abay is a person who gives knowledge, and there is no one who accepts it, what will be the result of the model of the brothers, and what is the position, reasoning and example of the younger generation? The problem of fathers and children must be reviewed today, that is, there must be a situation in which the views and opinions of the next generation about the direction of society will be fairly evaluated. Nevertheless, the national idea should answer the questions of cosmopolitan brothers, whose content in such a relentless battle, and the main task of the national idea is to reach the top of modernity. In general, on the way to the formation of the Kazakh nation, the development of the Kazakh nation – on the way to the national heritage, there are only to be strong as Bogenbay and Kabanbay, to think like Abay and Akhmet, and to feel like Shamshi and Nurgisa. [14].

There are winding roads, impassable passes, impassable rivers and lakes, and endless oceans. In this long and exciting journey, one nation has taken a risky journey side by side with others. This is the Kazakh people. It should have its own guide, and it has, and we believe that it will appreciate the spirit of its people and will cross the oceans of the world under a white sail, not giving an opportunity to get lost, but will raise the pride of its people. Therefore, in Kazakhstan, the national idea should become a driving force, a pillar of national policy [15, p. 60].

CONCLUSION. The national idea is not only the formation of the national "Me", but also the force that lifts everything up, a person without a dream is like a bird without wings, the people say. From this we can conclude that it is clear that we will be without a national idea, but the urgency and need for a national idea is growing day by day, so as not to be crushed by the spread of globalization. It is clear that you can no longer sit idly by and look blank. We should not forget that the Kazakh people will never understand and support the policy of entering the sphere of influence of a superpower that pursues the policy of the former Imperial policy, which is unable to clear itself from the residual influence of colonial policy.

References:

- [1] **Abzhanov, Kh.** "The national idea praised by Alash» // Sovereign Kazakhstan; 2008 year. №174 (13 june).
- [2] Problems of forming a national idea. <https://e-history.kz/kz/contents/view/1206> 05.09.2013
- [3] **Nazarbayev, N.A.** In the history stream. Almaty: Atamura, 1995.
- [4] Amazhol Kuzembaiuly. Why do we need a national idea? Our Kostanai, 2016 year, 27 december (№ 103), p. 8.
- [5] **Nysanbayev, A.** Kolchigin S. Secularism and the national idea. <https://kazislam.kz/eislam-620/> review time: 14.06.2020
- [6] **Gumilyov, L.N.** (1989) Ethnogenesis and the earth's biosphere.: Science. – p.252
- [7] **Nysanbayev, A.** Human and the open society. Almaty, 1998. -135
- [8] **Seidimbek, A.** National idea // Kazakh literature.- №33. 15.08.2003year.
- [9] **Aitaly, A.** National idea. Almaty, 2006.
- [10] **Dostoevsky, F. M.** Writer's diary for 1876 (November-December) // Dostoevsky F. M. Complete works in 30 volumes, 1971-1990. Vol. 24. - P. 5-65
- [11] **Aitymbetov, N.Y.** Features of formation of national identity in Kazakhstan. Individual monograph. – Almaty: SC of MES of RK Institute of philosophy, political science and religion, 2018. – p. 200.
- [12] **Aryn, R.** New national idea-the way to stability of Kazakhstan // Newsletter of KazGU, political science Series. 1999.- №2.
- [13] **Gabitov, T.** Typology of Kazakh culture. Almaty, 1998. –p.194
- [14] **Kaidarova, A.S.** National idea as a category of political science. KazNU newsletter. Political science series. № 1 (34) 2010. – p. 30-33
- [15] **Kishibekov, D.** National idea. The truth, 2008. – № 5. – p. 18-23
- [16] **Telewova, S.O.** National idea and national policy: realities and problems of Kazakhstan. Newsletter of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan.– Almaty, 2009. – № 3. – p. 54-60

FEATURES AND PROBLEMS OF YOUTH CULTURE IN KAZAKHSTAN IN THE MODERN ERA OF GLOBALIZATION (SOUTH KAZAKHSTAN REGION)

Omar K.K.¹, Omarov D.K.², Abenov E.M.², Orazbakov A.Zh.², Taiman S.T.,
Sakhiyev S²

¹ Shanghai University, Shangda Road 99, Baoshan District, 200444 Shanghai, China,
kana_9209@mail.ru

² Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi 29a, 120014 Kyzylorda, Republic of
Kazakhstan, daulet_omarov_2014@mail.ru, erbolabenov@mail.ru, aorazbakov1961@mail.ru
st-1968@mail.ru, saulet_sahiev@mail.ru

Abstract: This research aims to consider the youth culture of the Republic of Kazakhstan on the example of South Kazakhstan, from the perspective of determining their priorities and values. The current culture of building youth policy in the Republic of Kazakhstan is characterized by an increase in the national identity of youth and an increase in the role of the national language in the Republic of Kazakhstan. Analyzing the features of the development of Kazakh nationalism among young people after the collapse of the USSR, it is necessary to determine the reasons for the growth of national identity. The paper considers the key features of the analysis of national identity from priority factors that affect the current formation of youth culture. The SPSS statistics program was used for the study, the purpose of which was to process the results of assessing the impact of factor impact on the national identity of Kazakh youth using the example of Southern Kazakhstan.

Keywords: Youth culture, Kazakhstan, Central Asia, Kazakh identity

Introduction. Youth culture is one of the most complex phenomena. This is evidenced by the fact that, until recently, its very existence was questioned. Nowadays, the number of those who doubt its availability has become insignificant, but the problems and difficulties associated with it have remained.

This chapter contains the following objectives:

- Background
- Research objectives & purpose
- Hypothesis research

1.1 Background

Youth culture as a phenomenon of subculture is a rather relevant topic. The increased role of youth subcultures in modern society can be explained by understanding the role that subculture plays. Subculture is a kind of compensatory mechanism that reduces the pressure of mass ("global") culture on the individual. Youth subculture is a culture of a certain young generation, having a common lifestyle, behavior, group norms, values and stereotypes. Youth subcultures can be defined as a system of meanings, means of expression, life styles. At the same time, subcultures created by youth groups reflect attempts to resolve contradictions related to a wider social context. Subcultures are not a kind of foreign formation; on the contrary, they are deeply accelerated, in the general socio-cultural context. Entering adolescence, the individual is removed from the family, looking for a new company that allows him to undergo socialization. Official youth organizations group adolescents of the same age, but often only claim to "social (public) life," without affecting their personal lives. That is why young people prefer not the official structure, but the youth subculture, where they have the opportunity to realize themselves at the level of social communications in their social environment. Participation in a subculture is a "game of adulthood", where young people construct a kind of life situations and learn how to behave in them. The only thing worth considering is that subcultures are often influenced by commercial companies that dictate their fashion and model of consumer behavior. At the moment, sociologists, marketers, and social psychologists face an urgent problem - replacing the social model of youth with consumer behavior.

As part of a large society, youth culture acts as the subject of legal regulation on such important social issues as:

- 1) The fundamental rights of man and citizen;
- 2) The freedoms and duties of citizens;
- 3) The place and role of public organizations in the state system and society;
- 4) Affordable and quality education.

These aspects determine the importance of youth culture.

1.2 Dissertation's structure

The dissertation provides in the following chapters:

1. Introduction - includes description of the key issue and the relevance of the study, and the research background.

2. Literature review - includes a detailed review of the essence of literary work related to the research topic.

3. Youth culture and social features in South Kazakhstan - Age-related features also determine the self-realization of young people, their attitude to the culture of society. An important characteristic in this process is the emotional - sensual attitude to culture in general, and to art in particular. This is manifested in a deeply personal perception of cultural information, in empathy, in identifying oneself with the heroes of the novel, in imitation of their invented idols. Young people in culture seek not only emotionally - moral, but also entertaining content. The paper considers the features of the formation of youth culture on the example of South Kazakhstan.

Research Methodology - detailed description of research methods, data analysis and processing methods. Data analysis process is planned to be analyzed using the SPSS program

Discussion & conclusions – this chapter provides in assessment of the significance, results' reliability, and recommendations for future research.

Literature review. This chapter considers the features of the formation of youth culture from the perspective of various scientists. Nowadays due to a sharp increase in the period of education - the upper limit of youth has risen to 30 or even more years. The same thing happens with the lower border, however, in the opposite direction. However, most scientists agree that the age limits of youth are between 14 and 30 years (Hodkinson, Deicke, 2007).

These boundaries indicate that young people constitute a huge social group - almost half of the population. Because of this, its role in social and cultural life is constantly growing (Mallan, Pearce, 2003). Largely for this reason, a completely new phenomenon has arisen in our time: if before, young people sought to become adults or similar to them as quickly as possible, now there is a counter movement from adults (Kumar, 2011). They are in no hurry to part with their youth, strive to maintain their youthful appearance by borrowing from the youth its slang, fashion, form of behavior and ways of entertainment. This phenomenon, be the opinion of Giardina, (Donnelly, 2012) once again testifies to the fact that youth culture exists, that it forms primarily a phenomenon of our time.

By supporting youth initiatives to integrate into public associations, the state will facilitate the consolidation of Kazakhstani youth based on interests based on the principles of freedom of choice. Patriotic, educated, healthy, responsible and energetic, successfully working in an innovative economy, fluent in Kazakh, Russian and English, absorbing the values and culture of the Kazakh people, tolerant, recognizable and respected in the world - this is how Kazakhstani youth of the year is seen. For this:

- it is necessary, taking into account the provisions of this Concept, to carry out the correction of all existing state and industry programs with a view to introducing special sections on youth policy and taking into account the needs and interests of youth;

- state authorities in the center and in the localities should provide for their activities in their strategic plans with relevant measures and indicators in the framework of state youth policy;

- Further, when developing new state and industry programs, national plans, it is necessary to separately determine the tasks of young people and take into account their needs. The modernization of state youth policy, carried out as part of the country's social modernization, will provide young people with greater opportunities to realize their talents and abilities, will bring the standard of living of the Kazakhstan young generation closer to high world standards.

In the youth environment, a pragmatic orientation is being strengthened; in a number of life values, the striving for material wealth is becoming the most significant.

Moreover, often life success, achievement of a high social status is not associated with the ability to work hard and efficiently, and consistently achieve goals. Paternalistic sentiments and social infantilism World practice shows that the growth of the state's economy increases the growth of social expectations of society, which in turn increases the degree of paternalistic sentiments among young people.

In addition, unlike older generations, young people expect a rapid improvement in their youth policy in Kazakhstan. The lack of bright youth leaders lacks of desire to stand out from the crowd, from the general mass Among the youth there are not enough bright leaders who can captivate young men and women with their initiatives. Opinion polls show that more than half of young men and women do not see any of their peers as true leaders.

3. Methodology

3.1 Research design

This chapter provides in the SPSS program analysis to confirm in the following hypotheses, which are posed during the research process.

3.2 Data collection

To confirm the hypotheses it is necessary to analyze the secondary data and the primary data.

The secondary data represented by the literature review sources. And the primary data represented by the questionnaire of the 200 young people of the South Kazakhstan region.

3.2.1 Secondary data

The secondary data related to the following objectives:

- The idea of "lifelong education";
- The fashionable preferences of young people;
- The growth of national self-awareness;
- The increasing role of the national language;
- Affordability of government policy.

The idea of "lifelong education".

The concept of lifelong learning provides an opportunity for young people to use vocational training in different universities in order to be able to acquire professional skills that they lack. For example, if a young man lacks the skills of public speaking and financial analysis, they can buy courses on these skills at various universities.

That is, the concept of lifelong learning involves the following design: the missing skill - acquiring a course from a university - increasing professional competencies.

The fashionable preferences of young people.

Fashion plays a key role in the self-determination of young people, in their moods and lifestyle. Fashion plays a key role in the self-determination of young people, in their moods and lifestyle. Fashion is closely related to lifestyle. The susceptibility to fashion and the nature of following it largely depend on the person himself, on his independence, level of consciousness, culture, moral and aesthetic development. Society is impossible without culture. Each culture

includes many cultural phenomena. Fashion is one of them. So, we can assume that the emergence of fashion was necessary for humanity. Fashion translates external forms of culture. It is closely related to cultural conditions. Modern society will not exist without such a sociocultural phenomenon as fashion.

The growth of national self-awareness.

Over the short historical period since independence, our country has made great strides in socio-economic and socio-political development and is confidently continuing to expand its horizons. What kind of Kazakhstan will be in the future depends largely on the younger generation? Modern Kazakhstani society requires the education of conscious citizens who are actively involved in the process of further strengthening and development of our state. This is facilitated by the awareness of the youth of the Republic of Kazakhstan of their role in the further history of the country. Much attention is paid to the problems of the formation of national self-consciousness of young Kazakhstanis on a scientific basis, which can be achieved with the help of knowledge about Russian history, which together form a certain system of information about the past, its evolutionary connection with the present and future trends in the development of society.

The increasing role of the national language.

With the acquisition of independence, Kazakhstan experienced a difficult time, which was marked with a period of dramatic changes from literally all areas of the life of Kazakh society. First of all, it is patriotism. The article substantiates the concept of patriotism as one of the most important values of the state, identifies the main tasks to achieve the goal, which occupy an important role in the formation of Kazakhstani patriotism.

Throughout the long history of Kazakhstan, the problem of patriotism has been the subject of special attention. For more than one millennium, the process of educating patriotism among the Kazakh people has been counting. We, the citizens of Kazakhstan, have developed a culture based on nationality, patriotism, spirituality, solidarity and respect for traditions. The issues of upbringing the feeling of love for the Fatherland in the rising generation are of great importance. The main institution providing the organization, functioning and control of the entire system of patriotic education is the state. Patriotic education of youth is one of the directions of the state youth policy of the Republic of Kazakhstan at the stage of transition and for the long term. Patriotic education is directly related to the formation of a certain worldview of Kazakh youth through their mastery of the Kazakh language. Recently, young people in Kazakhstan began to speak the Kazakh language freely, to understand their own culture and heritage, which is a key factor in the further self-awareness of young people.

Affordability of government policy.

The actual problem today is the problem of patriotic education of youth. Particular attention should be paid to the processes of education and national politics as a means of forming an individual. The national policy of the state is a powerful impact on the upbringing of a person; therefore, pedagogy should actively use the upbringing of patriotism in practice. Patriotic education is aimed at the formation and development of a person who possesses the qualities of a citizen and patriot and is able to successfully fulfill civil duties in peacetime and wartime. The aim of patriotic education is the formation of the young generation of high qualities, readiness to realize them in the interests of society and the state. To achieve this goal, the following basic tasks are required:

- Organizational activities in schools, colleges, universities, with the aim of promoting patriotic education;
- To affirm in the feelings and knowledge of youth patriotic values, views and beliefs;
- To cultivate respect for the past of the Motherland, for traditions, customs;
- Strengthen youth loyalty to the homeland and readiness to defend their state. The content of patriotic education is determined by the characteristics, dynamics and level of development of

our society, the state of its economic, spiritual, socio-cultural, and political and other spheres of life, the problems of the formation of the younger generation, the main trends in the development of this process.

The Government of the Republic of Kazakhstan is making every effort to maximize self-determination of Kazakh youth by promoting a policy of the value of national self-identification and rallying youth around the key values of the Kazakh people.

3.2.2 Primary data

Primary data includes in the following features:

- Social characteristics of the respondents;
- Factor loading;
- Hypotheses confirmation.

Social characteristics of the respondents

There were 200 young people from 16 to 28 ages, live in the South Kazakhstan.

Table1: Basic information of survey sample

Respondent's profile	Category	Frequency (%)	Percentage Allowed (%)	Accrued interest (%)
Age	16 - 24	70	35,0	35,0
	24 - 28	130	65,0	100,0
Gender	Male	118	59,0	59,0
	Female	82	41,0	100,0
Marital status	Single	188	94,0	94,0
	Married	12	6,0	100,0
Education	Bachelor degree	128	64,0	64,0
	Master degree or higher	72	36,0	100,0
Occupation	Students	167	83,5	83,5
	Company employee	28	14,0	97,5
	Freelance	5	2,5	100,0
Personal MonthlyIncome	Less than 1000 \$	188	94,0	94,0
	1000 - 2000 \$	8	4,0	98,0
	More then 2000 \$	4	2,0	100,0

The social characteristics of the respondents allow us to see that most of the respondents aged about 24-28 years, 59% of them are male, and the 41% are female. Educational level of most of respondents demonstrates that they are students. Their personal income is less than 1000\$.

Then it is necessary to make an alpha Cronbach Analysis the factors are relevant if they are more then 0,7.

All the factors demonstrate mean more then 7.0, so the analysis may be relevant.

Table2:Descriptive statistics of research variables

	Items	Mean	Std.dev	Min	Max	Cronbach's Alpha
The idea of "lifelong education";	4	4.17	1.09	3	7	0.95
The fashionable preferences of young people;	5	6.28	0.44	3	7	0.81
The growth of national self-awareness;	4	6.05	0.58	3	7	0.82
The increasing role of the national language	4	6.12	0.59	3	7	0.7
Affordability of government policy	4	5.67	0.71	3	7	0.73

As it is demonstrated from the Alpha Cronbach analysis the questionnaire is relevant, and the questions correspond to each other.

Then it is necessary to have a look at the coefficient matrix, to check the correlation between questions and make the factors loading. The factors over 0.7 are relevant.

Table3:The Coefficient Matrix Between Different Questions

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5	Q6	Q7	Q8
Q1	1.000							
Q2	.912	1.000						
Q3	.892	.908	1.000					
Q4	.872	.920	.896	1.000				
Q5	.753	.770	.742	.855	1.000			
Q6	.745	.788	.785	.872	.809	1.000		
Q7	.737	.818	.772	.858	.735	.898	1.000	
Q8	.708	.776	.747	.795	.688	.836	.895	1.000
Q9	.748	.814	.731	.799	.704	.774	.864	.901
Q10	.778	.821	.735	.814	.714	.789	.881	.917
Q11	.734	.745	.634	.690	.607	.660	.732	.802
Q12	.709	.804	.663	.722	.570	.615	.717	.693
Q13	.766	.739	.732	.713	.606	.705	.744	.749
Q14	.732	.744	.712	.698	.514	.685	.760	.751
Q15	.727	.695	.678	.695	.560	.611	.671	.701
Q16	.757	.723	.725	.724	.649	.657	.716	.762
Q17	.820	.772	.745	.756	.652	.671	.718	.737
Q18	.810	.790	.719	.742	.664	.716	.731	.731
Q19	.817	.674	.795	.856	.773	.833	.811	.802
Q20	.680	.821	.651	.676	.649	.648	.735	.704
Q21	.794	.790	.806	.826	.731	.722	.767	.785

Continued Table

	Q9	Q10	Q11	Q12	Q13	Q14	Q15	Q16
Q1								
Q2								
Q3								
Q4								
Q5								
Q6								
Q7								
Q8								
Q9	1.000							
Q10	.932	1.000						
Q11	.871	.863	1.000					
Q12	.858	.789	.853	1.000				
Q13	.758	.727	.745	.729	1.000			
Q14	.778	.761	.731	.800	.818	1.000		
Q15	.743	.759	.611	.645	.735	.782	1.000	
Q16	.807	.821	.743	.698	.721	.818	.802	1.000
Q17	.780	.801	.692	.677	.792	.796	.904	.906
Q18	.800	.799	.790	.787	.799	.772	.798	.778
Q19	.800	.831	.710	.701	.785	.744	.787	.822
Q20	.772	.780	.688	.669	.654	.714	.651	.815
Q21	.863	.837	.758	.791	.744	.765	.725	.805

Continued Table

	Q17	Q18	Q19	Q20	Q21
Q1			,		,
Q2					,
Q3					,
Q4					,
Q5					,
Q6					,
Q7					,
Q8					,
Q9					,
Q10					,
Q11					,
Q12					,
Q13					,
Q14					,
Q15					,
Q16					,
Q17	1.000				,
Q18	.850	1.000			,
Q19	.856	.837	1.000		,
Q20	.765	.720	.754	1.000	,
Q21	.790	.756	.827	.757	1.000

As it is seen from the analysis all the factors are more than 0,7, so the analysis is relevant and the questionnaire is full and reliable.

Results

Data confirmation may be done using the correlation analysis. The correlation analysis provides in a data bounding and co – influence between them and to each other. Correlation analysis shows the relationship between the variables, which, in turn, explains the representativeness of the study and its practical significance.

If correlation indicators are rated as high, then the study has an acceptable degree of reliability.

It is necessary to take into account that the indicators of medium and high correlation are important (0,7 - 0,9 value indicators), which demonstrate the relationship between the research indicators and the logical sequence of presentation of the material as well as the absence of missing answers in the study.

The following table will show the correlation analysis indicators between the values. Since a large amount of data was analyzed, to confirm the representativeness of the sample, it suffices to present the correlation data of the first five questions. The results will allow clearly demonstrating a sufficiently high value of the correlation dependence between the indicators. All the questions are checked using the SPSS program.

Table4: The Correlation analysis between different dimensions of values (N=243)

	Q1	Q2	Q3	Q4	Q5
Q1	1				
Q2	.914**	1			
Q3	.892**	.915**	1		
Q4	.879**	.930**	.895**	1	
Q5	.755**	.786**	.744**	.869**	1

**The correlation is significant at the level of 0.01

As it is seen from the table all the answers may be checked as the representative, and demonstrate in the following questionnaire results:

- The idea of “lifelong education” tends to be accepted by young people in the south Kazakhstan;

- The fashionable preferences of young people tend to reveal in the ecology, less consumption and “lifelong education”;

- The growth of national self-awareness of young Kazakh people may be counted as the consequences of the globalization of social ties and the erasing of international borders for people’s connection;

- The increasing role of the national language and affordability of government policy is a consequence of the increasing role of national identification;

To confirm the hypotheses, it is necessary to make regression tests. The more would be the R square indicate the more accurate analysis results will be considered.

Table5: Regression Analysis of Youth Cultural Growth

	Model 0	Model1	Model2	Model3	Model4
Gender(Male=1)	-.340** (.641)	-.126 (.077)	-.163* (.083)	-.290** (.109)	-.141* (.072)
Age	-.043** (.020)	-.005 (.009)	.004 (.010)	-.024 (.433)	.010 (.023)
Family Status	-.063 (.095)	-.045 (.044)	-.047 (.053)	-.027 (.062)	-.041 (.072)
Degree	-.049 (.133)	.063 (.078)	-.023 (.066)	-.060 (.087)	-.053 (.057)
Occupation	.303 (.189)	.008 (.036)	.116 (.073)	.292** (.095)	.078 (.063)
The idea of “lifelong education”		.872*** (.027)			.090* (.072)
The fashionable preferences of young people			.814*** (.032)		.553*** (.055)
The growth of national self-awareness				.747** (.038)	.270*** (.069)
Constant	4.418*** (.641)	.985*** (.315)	.550* (.334)	1.431*** (.433)	.564* (.288)
N	299	299	299	299	299
R ²	.063	.800	.768	.597	.828

Note: *The correlation is significant at the level of 0.1; **The correlation is significant at the level of 0.05; ***The correlation is significant at the level of 0.001

Table6: Regression Analysis of Self-awareness

	Model 0	Model1	Model2	Model3
Gender(Male=1)	-.335* (.178)	-.189* (.111)	-.244* (.104)	-.220* (.102)
Age	-.052* (.021)	-.018 (.013)	-.005 (.013)	-.008 (.012)
Family Status	-.044 (.102)	-.010 (.063)	-.052 (.060)	-.037 (.059)
Degree	.033 (.142)	-.002 (.089)	.036 (.083)	.023 (.082)
Occupation	.482** (.155)	.276** (.097)	.133 (.092)	.168* (.091)
The increasing role of the national language		.832*** (.039)		.607*** (.083)

Affordability of government policy			-.244* (.104)	.303*** (.080)
Constant	4.102*** (.667)	.499 (.447)	.329 (.422)	.208 (.414)
N	299	299	299	299
R ²	.062	.638	.673	.695

Note: *The correlation is significant at the level of 0.1; **The correlation is significant at the level of 0.05; ***The correlation is significant at the level of 0.001

Through the above model analysis, we can find that: firstly, the idea of “lifelong education” contributes to the growth of youth culture in the South Kazakhstan region; secondly, fashionable preferences influence the formation of youth culture in the South Kazakhstan region; thirdly, the growth of national self-awareness positively affects the formation of youth culture of in the South Kazakhstan region; fourthly, the increasing role of the national language has a positive effect on the self-awareness of in the South Kazakhstan region; finally, affordability of government policy positively affects self-awareness of in the South Kazakhstan region. So the five research hypotheses in this paper have been verified.

Conclusion. The youth of Kazakhstan is a generation that grew with the country. Over the years, with their selfless work, in peace and harmony, with faith in themselves and the country, with a dream of a better future for their children, the older generation of Kazakhstanis has built an independent, rapidly developing, competitive and respected state in the world. It has created a solid foundation for Kazakhstani boys and girls to be equal among the best anywhere in the world. Today, the country sets itself new ambitious tasks for social modernization, innovative industrialization and mutually beneficial economic integration. Having consolidated the achievements of independence, Kazakhstan intends to become one of the developed countries of the world in the third decade of the 21st century.

Modern realities of social development show that state youth policy is an instrument of state development, since it is young people who make up the main reproductive potential. The young generation acts in this process in the role of a leading subject and determines the development vector of this direction.

With the modernization of society and the increasing requirements for human capital, any socially significant sphere of life is subject to constant transformation. Young people often act as the initiator of various social transformations, since there is a high level of mobility, intellectual activity and health, which contribute to the rapid adaptation to new life factors.

Youth is the main factor in the driving force of social development, since the state youth policy, despite its territorial features and level of implementation, should take as a basis, first of all, the specific characteristics of youth and the solution of the most pressing youth problems. Consequently, it becomes possible to improve the situation of youth in the basic areas of society, and increase its contribution to the level of competitiveness of the state. The solution of significant youth problems through the combination of state and non-state resources helps to reduce the social inequality of youth, depending on other social groups, and to minimize the consequences of errors, objectively owned.

It is necessary to popularize among young people the activity of creating a family and developing their own professional qualities. It is necessary not only to provide grants for training young people, but also to contribute to their further employment and the development of professional prospects. For unemployed youth, it is necessary to organize the possibility of free attendance of various courses on working specialties, after which young people can be guaranteed employment.

It is important to conduct educational work on the danger of crime, as well as the danger of the impact of destructive religious movements on the future life of young people. For this purpose, youth policy should include educational work.

The regulatory framework of youth policy poorly defines the mechanism for the participation of youth and youth organizations themselves to represent and lobby for their interests in government bodies, especially at the level of regional and local authorities and empower them with legislative initiative. In our opinion, it is necessary to create conditions and incentives for young people to independently solve their own problems.

Given the creative power of modern media, it is necessary to combine information efforts at the regional level and across the whole country to cover the law on youth policy and its implementation, which, no doubt, can contribute to the effective implementation of youth policy and the achievement of the measures taken by state bodies to implement youth projects and programs for employment, solving housing problems, and developing the diverse abilities of young people are not effective enough due to their small and partial provision. They cover only a small, “elected” and insignificant percentage of young people, which is why the share of the housing market, education, employment, etc. turn out to be extremely small without creating a range of real social opportunities and a range of transparent and feasible ways of social action.

In all universities, centers should be created to stimulate student entrepreneurial activity and scientific activity, in which students can maximize their scientific and entrepreneurial potential. It is necessary to solve the housing problems of young families, and to stimulate the development of housing for young families. It is necessary not only to provide a low interest mortgage for young families, it is necessary to introduce the possibility of obtaining paid parental leave for both parents in large families in which the number of children exceeds three.

It is advisable to create conditions for the most comfortable work of young specialists in state and private enterprises, to develop a professional adaptation strategy for them, to prohibit arranging a probationary period and entrance examinations for young specialists who have just graduated from the institute. For an enterprise where young specialists work, it is necessary to provide for the possibility of obtaining additional tax benefits.

It is necessary to transform the existing infrastructure of the youth strategy to maximize the solution of the problems of modern realities of youth policy. For this purpose, it is necessary to consult with young people about the problems that are significant for them. For example, problems such as the difficulty of finding jobs at the end of the institute, the low salary for which it is impossible to pay a mortgage and support a family, the high mortgage rates, the difficulty of obtaining a mortgage with a grace period, and the inability to combine work with raising children, for example, are highlighted that in a large family one of the spouses is forced to sit with the children, while the second spouse works, the difficulty of obtaining free social housing, the reluctance to support entrepreneurial startups of young people in South Kazakhstan.

References:

- [1]. **Abraham I.** 2019. *Evangelical Youth Culture: Alternative Music and Extreme Sports Subcultures.* Bloomsbury Academic.
- [2]. **Abazov R.** 2007. *Culture and Customs of the Central Asian Republics.* Greenwood Publishing Group.
- [3]. **Abazov R.** 1999. Central Asia's conflicting legacy and ethnic policies: Revisiting a crisis zone of the former USSR. *Nationalism and Ethnic Politics*, 5 (2), 62-90.
- [4]. **Acemoglu D.** and Robinson J.A. 2012. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty.* 1st ed. New York: Crown.
- [5]. **Akyildiz S.,** Carlson, R. 2013. *Social and Cultural Change in Central Asia: The Soviet Legacy.* Routledge.
- [6]. **Akbarzadeh S.** 1997. The political shape of Central Asia. *Central Asian Survey*, 16 (4), 517-542.
- [7]. **Akbarzadeh S.** 2004. Keeping Central Asia Stable. *Third World Quarterly*, 25 (4), 689-705.
- [8]. **Akimbekov S.** 2012. Bitvazayazyk, I ne tol'ko. <http://www.asiakz.com/bitva-za-yazyk>

- [9]. **Akiner S.** 1998. Social and Political Reorganization in Central Asia: Transition from Pre-colonial to Post-Colonial Society. In Atabaki, T. and O’Kane, J. (eds.) Post-Soviet Central Asia. London: Tauris.
- [10]. **Akiner S.** 2003. Political Processes in Post-Soviet Central Asia. *Perspectives on Global Development and Technology*, 2 (3-4).
- [11]. **Aksholakova A.** and Ismailova N. 2013. The language policy of Kazakhstan and the state language in government service. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 93, 1580 – 1586.
- [12]. **Aldashev A.** and Dietz B. 2014. Economic and spatial determinants of interregional migration in Kazakhstan. *Economic System*, <http://dx.doi.org/10.1016/j.ecosys.2013.10.004>
- [13]. **Anacker S.** 2004 Geographies of Power in Nazarbayev’s Astana. *Eurasian Geography and Economics*, 45 (7), 515-533.
- [14]. **Brake M.** 2013. *Comparative Youth Culture: The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada.* Routledge.
- [15]. **Brake M.** 2013. *The Sociology of Youth Culture and Youth Subcultures (Routledge Revivals): Sex and Drugs and Rock 'n' Roll?* Routledge.
- [16]. Beisenbaev O. 2018. On youth policy in modern Kazakhstan. *Power*.
- [17]. Bhat M. 2018. *The Sociology of Central Asian Youth: Choice, Constraint, Risk.* Routledge.
- [18]. **Begum L.,** Dasgupta R. K., Lewis, R. 2018. *Styling Asian Youth Cultures: Fashion, Media and Society.* Bloomsbury Publishing.
- [19]. **Dillabough J.-A.,** Kennelly J. 2010. *Lost Youth in the Global City: Class, Culture, and the Urban Imaginary.* Routledge.
- [20]. **Dimitriadis G.** 2008. *Studying Urban Youth Culture Primer.* Peter Lang.
- [21]. **Dunkels E.** 2010. *Youth Culture and Net Culture: Online Social Practices: Online Social Practices.* IGI Global.
- [22]. **Diener A. C.** 2005. Problematic Integration of Mongolian-Kazakh Return Migrants in Kazakhstan’, *Eurasian Geography and Economics*, 46 (6), 465-478.
- [23]. **Dzhunusova Z.** 1998. Kazakhstan's political transformation since 1991. *Nationalities Papers* 26 (3), 545-555.
- [24]. **Dzhigo A.** and Teplitskaya A. 2007. National Bibliographies of the Post-Soviet Central Asian States. *Slavic & East European Information Resources*, 8 (4), 3-17.
- [25]. **Edelbay S.** 2012. The Islamic Situation in Kazakhstan. *International Journal of Humanities and Social Science*, 2 (21), 208-218.
- [26]. **Edmunds T.** 1998. Power and powerlessness in Kazakhstani society: Ethnic problems in Perspective. *Central Asian Survey*, 17 (3), 463 — 470.
- [27]. **Essipova N.** and Ray, J. 2013. Former Soviet Countries See More Harm From Breakup, m/poll/166538/former-soviet-countries-harm-breakup.aspx.
- [28]. **Falk G.,** Falk U. A. 2005. *Youth Culture and the Generation Gap.* Algora Publishing.
- [29]. **Erwin P. J.** 2010. *A Critical Approach to Youth Culture: Its Influence and Implications for Ministry.* Zondervan.
- [30]. **Epstein J.** 1998. *Youth Culture: Identity in a Postmodern World.* Wiley.
- [31]. **Omarov D.K.** Maigeldiyeva S. Utegenov Z. Maigeldiyeva Z. Daribaeva S. On the Problem of Formation of the Future Teacher’s Willingness to the Museum Materials Usage in Teaching and Educational Process of University *International Electronic Journal of Mathematics Education-IEJME*(ISSN 1306-3030) (Scobus) //2016. Vol.11-Iss.6 -p.1607-1620.
- [32]. **A. Orzabakov,** Zh. Dzhumanova. Demographic trends in the region of Syrdarya // *Young scientist*// 2016, march.№ 5.2 (109.2)
- [33]. **Omarov, D.K.** Spiritual and moral culture of students as a pedagogical category. The scientific journal "The Way of Science" (No. 5 (27), May 2016) -Russia, Volgograd RSCI, Impact factor of the journal "The Way of Science" - 0.543 (GlobalImpactFactor, Australia).
- [34]. Zhannat Saparkyzy1,* , Sharbanu Maygeldiyeva1, Zannat Maygeldiyeva1, Sagat Taiman1, Sandigul Daribaeva1
- [35] «Influence of innovative health-saving education technologies on improvement of mental activity of students» E3S Web of Conferences 159, 09011 (2020) *BTSES-2020* <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202015909011>

THE ISSUE OF THE INSURGENCY IN TURKESTAN IN THE WORKS OF MUSTAFA SHOKAI

Taiman S., Zharbulova S., Zhumadildaev M., Zhussupbekova B., Omarov D.K.

KorkytAta KyzylordaUniversity, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, [st-1968](mailto:st-1968@mail.ru)

zharbul@mail.ru, mzhumadildaev@mail.ru

bota4905@mail.ru, daulet_omarov_2014@mail.ru

Abstract . After the massacre in Kokand in February 1918, the Bolsheviks launched attacks on other parts of the region to radically restructure traditional social relations and order through revolutionary measures, which the locals saw as a new colonial goal. The power of Kenestik against the power of the population has become known as the "basmachi" for the region added to the motion. The uprising against the Soviet regime began spontaneously and then spread to the whole of Turkestan. The author is studying the history of the movement Mustafa Shokai basmachi out of traffic in works of reasons, "the meaning of the word" basmachi, the nature and importance of the movement, its social structure, leaders on the basis of the opinions and conclusions of this issue, the Soviet historiography based on the results of the historians in comparison with the analysis . The article considers the Basmachi movement as an integral part of the national liberation movement of the Turkic peoples in Turkestan .

Keywords : Mustafa Shokai, Turkestan, the national liberation movement, Bolsheviks .

1. Introduction . The power of Kenestik ideology basmachi, basmachi movement to absorb the most erroneous opinions formed in the minds of the population, they recorded several studies textbooks, basic definitions , and even a special feature film arts, several Soviet fiction novel, the story was written and talked about a lot of ground pac. In Soviet historiography, the movement was considered a class struggle of foreign feudal and religious forces against Soviet rule in the Turkestan region with the support of foreigners, but in the works of today's scholars , the nation is considered an integral part of the liberation struggle . Yet this around a number of historians of the former approach. Therefore, the study of this issue is still relevant in historical science.

2.Literature review. Basmachi on the movement of Turkestan to study for the first time , the memory of the historian of G. N. Safarova " revolution " work (Safarov , 1921 : 89) in the Turkestan Soviet authorities openly colonial character wrote. Author movement of agriculture the main cause of serious economic crisis, which led to mass putting agricultural producers and the Bolsheviks in the region " class " elements in views was due to say, " on the nature of the movement Kenestik colonial mode of power against the gross national movement , " concludes. G. Safarov's work was later sharply criticized by Soviet historians, and the author was shot in 1942 as an "enemy of the people" as a member of a Trotskyist-Zinovievist group. G. Safarova then basmashi wrote about the history of motion F. Khodjaev, Di-Moore, R.Alekseenkov, E. Kozlovsky and others. These works distort the historical truth and accuse the Turkic peoples of "pan-Turkism" and "pan-Islamism" in their efforts to preserve their national identity, traditions, religion and language, and to live on an equal footing with other peoples. F. Hodjajev's "Material from the history of the revolucii Bukhara work" he said, tribal leaders, and the leaders of the uprising "under the guise of religion and religious slogans" mullah only their Eco o Dick tried to improve the situation but (Hodjajev, 1970 : 3) , Directive 23 Moore " basmachi mass flow of the reaction feudalism program panislamdiq best all united against counterrevolutionary elements in the meeting , " he concludes (Di-2 Moore, 1925: 83). Mustafa Shokai owned Turkestan "movement" in the article "... Ergesh and Madaminbek's actions are putting the country , which have led to the Fergana region divided, each ruled qurbaşınıñ its discretion, other than the Bolsheviks as a result of refusal to recognize any government basmachi team won individually, allows you to print. Mustafa Shokai said that Ergesh, Madamin Bek and others did not understand the role of

the national struggle at a high level, and that the people who followed them did not have a clear national political program. Many of Muslims in the former Soviet Union on the rebirth of religion, trade freedom, in the rank of a "victim" of the authorities to provide pastime among his teammates and demanded the right to choose a reliable bodyguard. These requirements only after they go under the Soviet flag, and even their way against the disciples. Both Ergesh and Madaminbek ended their lives in the Soviet service "(Shokai.2014: 57).

P. Alekseenkov's 1928 work, *The Peasant Uprising in Fergana*, described the unification of Russian kulaks and insurgents in the struggle against Soviet rule, the defeat of the Andijan defense and insurgent forces, and the role of local party organizations in combating them (Alekseenkov, 1928 :39). Kozlovsky's book, *The Red Army in Central Asia*, chronicles the struggle against Junaid Khan of Khiva (Kozlovsky, 1928) . However, these historians did not analyze the background of the insurgent movement on the basis of the events and facts of that time. In 1931 P. Alekseenkov "What is publishing?" a book called "owned - a kind of socialist struggle against the capitalist elements in the development of Central Asia , and were by nature and kingdom against kingdom ," said wrote (Alekseenkov, 1931: 48) . The author also said, "In essence and content, the post-revolutionary revolution was not a continuation of the pre-revolutionary dictatorship. Although the post-revolutionary dictatorship took the form of pre-revolutionary dictatorship, it was a movement with its own socio-economic causes and goals " (Alekseenkov, 1931: 38) . Here's how Safarov, after another Soviet historian himself refused to hear any "owned s price movement". However, Alekseenkov remained adamant that national policy was not the reason for the emergence of the leadership, citing the subjective factors of the formation of the leadership. However, the author writes that the social composition of the publishers was not uniform, their main contingent was peasants .

For a long time after Alekseenkov's book, large-scale works on this topic were not written . It was only in the 1960s that A. Kh. Babaxodjaev's English and significance of the interventions to overthrow basmachi movement deployed in Afghanistan and Iran, Central Asia , the relationship between the peoples of the party on the basis of the documents on the problem wrote "Proval angliyskoy politics in the Middle Asia and the Middle East" monograph " in Central Asia workers against basmaşılarda socialism under the leadership of the Communist Party basmachi Central East nations fought for national liberation struggle of the findings as " wrote (Babaxodjaev, 1962 : 56) .

There is no denying the historical evidence that the British provided arms and financial assistance to the invaders through their agents in order to achieve their goals in the fight against the Soviets . However, assistance and organization are two different concepts. These works , such as the authors of the past basmachi objections are not against civilization and democracy as a wild motion picture basmachi movement was organized by the British wanted to make a legend. If we take political myth as knowledge that does not need to be verified, then it does not need to be proved. And "backward" peoples of the empire modernization tool, the "backward" peoples of the empire against modernization objection is considered. Therefore, in the words of Mustafa Chokai's status to Soviet authorities, and the legend that the Soviet regime's national Turkistan Russian proletariat was necessary to hide the existence of the grounds diktatwrasınıñ.

The next historian M. Although Irkayev does not mention that the Basmachi movement was a national liberation movement in his *History of the Civil War in Tajikistan*, he does not rule out that it was a nationwide movement (Irkayev, 1963: 255). In his work, the researcher made the following changes in the history of the struggle against the insurgents in Tajikistan : the middle of 1921-1923 - the expansion of the insurgency, the middle of 1923 - the end of 1924 - the weakening of the insurgents, the middle of 1925-1926 - the abolition of the insurgency (Irkayev, 1963: 223). The purpose of the author of the whole stage basmaşılardıñ was the elimination of Soviet power, and basmaşılardıñ clergy and the rich, the social base of the former officials and political illiterate cheated a small group of

farmers amounted wrote. In 1917-1931 Turkistan basmachi the formation of the movement, its development and led by Ibrahim-bek written in the last basmachi group on the final destruction of Y. A. Polyakov, A. I. Chiginov's book "The End of Publishing" (Polyakov, Chuginov, 1976) describes the strengths and weaknesses of the insurgents in battles with the Red Army, based on historical data. However, since this work was written mainly in the direction of military campaigns, it did not thoroughly analyze the reasons for the emergence of the insurgency. Soviet historiography on this issue could not go beyond political ideology. Only after gaining independence from the Soviet Union broke up, only to revise the history of the national liberation movement of the Turkic peoples in the direction of modernization of the national historical consciousness studies that reveal the truth of the historical movement, a new historical price began to be issued.

Materials and methods. The October Revolution of 1917 dealt a severe blow to the forces of the national liberation movement in Turkestan, which had hoped for the democratic reforms of the February Revolution. The Turkestan uprising in Petrograd and its consequences were not accepted by the Turkic peoples. From the very first steps of the Bolsheviks to establish a Soviet-based national autonomy in Turkestan, the nation's intelligentsia understood that this was only a covert form of Russia's preservation of Russian colonialism in the region. Therefore, on November 27, 1917, at the IV Extraordinary Congress of Turkestan Muslims in Kokand, the autonomy of Turkestan (Kokand) was proclaimed. The first Prime Minister of the Government was M. Tynyshbayev, then M. Chokai was elected (Zholmakhanova, Tuyakbaev, 2018: 115). The Turkestan Autonomy believed that relations with Russia should be based on equality and mutual interests (Agzamkhodjaev, 2006: 180). Shortly afterwards, a Kazakh government was formed in Orenburg, headed by Alikhan Bokeikhanov. Thus, the people of Turkestan took the first step towards the modernization of their national statehood in order to control their own destiny . However, on February 2, 1918, the Soviet government overthrew the autonomy by force , fearful of the idea of a whole Turkestan, the first of the former colonies of tsarist Russia . After the Bolshevik Turkestan overturn Muxtaryat century is out attacks against other parts of the region, traditional public relations and disciplined revolutionary actions in the name of radical restructuring measures by the local population as a new act of colonial objectives, a part of the population receiving advice "to resist the rule of the region basmashi Joins the movement known as The word "basmashi" is derived from the ancient Turkic verb "basmak" , which means "suppression", "violation", and in Uzbek "basmaji" - "bully", "robber", "criminal". According to Mustafa Chokai, the word "oppressor" became a major movement until February 1918, meaning "bandits", "hooligans", and after the fall of the Kokand Autonomy, political insurgents who fought against Bolshevik rule (Shokai, 20 07 : 210).

Mustafa Shokai warns that the rise of the insurgency in Turkestan was due to the violent abolition of the Kokand autonomy, but that there was no connection between his struggle and the insurgents. He wrote in the newspaper "Posledniy Novosti" on August 30, 1924, "The movement of the insurgents in Turkestan" that "... as the president of the government of Kokand, I had nothing to do with the organization of the insurgency. It came out spontaneously ” - explains the reason for the movement (Shokai. 2012: 437).

Together with the peasant army led by Monstrov, they captured the cities of Osh and Jalal-Abad . In October 1919, Madamin-bek was elected head of the Fergana government and commander-in-chief, formed by the decision of the Congress of Muslim Troops in Irgashtam According to Koigeldiyev, in 1919 the total number of insurgents in Turkestan reached 150, and the number of people there reached 60 thousand. The Kazakhs of the Middle Zhuz, who came to the Fergana region after the famine of 1917-1918, also took an active part in this movement, providing the insurgents with transport and food (Koigeldiev, 2014). K. L. In the work of Esmagambetov , in addition to the Ergesh detachment in Fergana in 1

What kind of person was Ergesh the Younger? In an article "Against a Scientific Lie" dedicated to the 14th anniversary of Kokand's autonomy, Mustafa Shokai refuted Zaki Walidi's claim that "the mainstay of the Kokand government was Ergesh, the leader of the insurgents." Explaining the two meanings of the word M.Shokai in his article, he wrote that Ergesh was a tyrant until 1917, when he left the gang and became the head of the city militia, he fought against the bandits near Kokand, and had nothing to do with the organization of the Turkestan Autonomy. In this article, he described the insurgents as "fighters against the Russian dictatorship in Turkestan, bloodthirsty and self-sacrificing in the name of saving Turkestan," and said that just as the two sides called each other "bandits" during the war, the Bolsheviks called our fighters "oppressors." put a name and a title. The blood of the insurgents shed in the name of our national ideals "proves that the name" basmashi "was a slander against them" (Shokai. 2007: 208).

Madaminbek's letter to Safonov, the commander of the Fergana front, can be seen in his opposition to the Soviet government's arbitrariness in Turkestan . It reads: "The consciousness of our people has not reached the level of understanding the logic of Marx and the programs of the Bolsheviks, their implementation. If you, the ruler of Turkestan, are familiar with the life of Muslims, you will be able to bring your dry ideas to the attention of the local population.

You would realize that you are trying in vain to absorb it. Not only our Muslims, but also the European Russians are not ready to approve and implement the idea of communism ... You said that we will allow the people to take power, create a federation and unite. Give us the opportunity to live and work as we know how, to govern our country, to be our own master, we have every right to do so " (Akhmedov, 1996: 83)

For the first time, Shokai diligently studied the causes and driving forces of the insurgent movement, emphasizing its national liberation character, despite its weaknesses. Mustafa Shokai, in his article "Basmashylyk", gives a historical assessment that "Basmashylyk was a nationwide movement born against the oppressive colonial policy of the Soviet authorities in Turkestan" (Shokai, 2013: 28)

It is known that as a result of the Red Army's attack on Bukhara, Soviet power was established in the region and a "puppet" state called the Bukhara People's Republic was established. In March- April 1920, a group of young people who had allied with the Bolsheviks rebelled against Soviet rule. Bukhara's military minister, Abdulhamid Arifov, and foreign minister, Hashim Shaikh, have demanded the withdrawal of Red Army troops from Bukhara (Abdullayev, 1990: 51) . At this point, Mr. intellectuals interested in basmashilik t movement from the political organization of different collections in order to give maximum support. At that time, intellectuals such as Sadriddin Khan and Kerimov, realizing that their lack of weapons in the fight against the Bolsheviks and the weakness of the insurgents as a military force would not work, sought the help of the British consul in Kulja. However, the capture of the ambassador to Kulja by the Bolsheviks did not achieve their goal (Kydyrali, 2012: 147). However, members of the Central Asian United National Liberation Committee convened a congress in 1921 and decided to declare Turkestan an independent democratic republic . However, this decision did not materialize due to the weakening of national consciousness and the fact that the Soviet government had won the civil war and regained its strength .

During the Ottoman Empire's internal strife in 1918-1922, the youths came to power, and one of its leaders, Anwar Pasha, saw the situation in Turkestan and called for the unification of all Islamic people and the establishment of a Muslim state in Central Asia. This "Mustafa Shokai on October 27, 1920 Volny Highlander" In an article published in the newspaper "Nuri" meeting the leaders of Turkey intervention will not be able to change the situation in the country. Anuar's brother Nuri Pasha, who presented a plan of military action in Turkestan in 1919, told him that it was impossible to liberate Turkestan through war at that time, and that he was completely opposed to the armed conflict in Turkestan due to the situation at the time. Even

if the Bolsheviks were expelled as a result of the war, they believe that in the end the result will be used by the Russian reaction - the White Guards (Shokai, 2012: 219).

Another proof of the spontaneity of the insurgent movement in Turkestan is that in 1918, the elders of the Turkmen tribes, unaware of the establishment of the Kokand Autonomy, formed their own Majilis. H. Iomudski was elected captain, and General Oraz was elected commander-in-chief. Until 1920, six well-armed regiments of the "Wild Division", which defended Tsar Nicholas II, fought the Bolsheviks between Krasnovodsk, Merv and Ashgabat with the help of the British, but did not come to the aid of the Uzbeks and Kazakhs in Kokand. Later, when the Bolsheviks gained the upper hand, most of the defeated Turkmen regiments were scattered in the Turkmen steppes, and were later captured and killed by the Red Guards (Polyakov, Chuginov, 1976: 175).

Specific-problematic, historical-comparative methods were used when considering the movement of the insurgents, which was widespread as an integral part of the national liberation movement.

Results. In the war with the Red Army, the insurgents used guerrilla tactics and often avoided open conflicts with large military units. They often ambushed small military units, factories, railway stations, warehouses, and small villages, killing Soviet officials. In the war with the insurgents, the Red Army used the method of taking their families hostage and destroying entire villages. His wife and children were shot dead if they did not drop their weapons within the amnesty period. In 1922, the chairman of the Turkestan People's Committee K. Atabayev said: "At one time we wanted to destroy the press with fire and sword. To this end, the "oppressed" large villages were ruthlessly destroyed, as a result of which the settlements continued to distance themselves from Soviet rule, and although we conquered all of Fergana, the local population hated us "(Polyakov., Chuginov., 1976: 84). This is how the working peasant community began to join the rebels in large numbers. In some structures their number reached 8-10 thousand.

In the struggle against the insurgents, the Bolshevik army consisted mainly of criminal groups. They carried out mass robberies, rapes, and murders of the natives in each campaign, and their actions were no different from the punitive detachments of the tsarist government. According to researchers, in the first 3 years of the struggle against the oppressors, more than three hundred thousand oppressors were destroyed (Polyakov., Chuginov., 1976: 142). While the facts show that the number of oppressors did not reach this level at that time, these figures show that at that time many civilians were massacred by the perpetrators. V.A. Chaikin's March 22, 1922 M. Shokai wrote a letter to the Red Army in the fight against basmashi's 56 of the local people at any time, fire is often the facts of the flag notify tool. In his articles "Visual Barbarism", "Again on the Uprising in Central Asia", and "In Turkestan", Mustafa Shokai denounced the barbaric, medieval actions of the Soviet government to suppress the insurgency. On August 30, 1924, Mustafa Chokai wrote in the Paris-based newspaper *Poslednie Novosti*, "Visible Barbarism," that "the Red Army, which had failed to capture the Friday victim, attacked a peaceful village and took the victim's brother, a simple peasant, as a hostage." Any assistance to Shirin's family was considered assistance to the enemy of the Soviet government, and those who provided assistance were severely punished. Also taken from the organs cut off the head assistant qurbaşınıñ Haji Hafiz, however, the Bolsheviks had not been presented to the heads of such is not the first visual aywandıqtarı regional party conference in Tashkent in September 1922, the head of the Moscow delegate, Samara rising's Bahram back and Uzbek Kemal cut the head with a teacher writes that he showed it on the podium. Even asmashi's outstanding Sakhmurad's one of the leaders of the Bolshevik head after crossing the village, Kanimax killed in the marketplace hung. Mustafa writes, "Making a sacrifice with a severed head was a bloody tradition of Leninism established in Central Asia" (Shokai, 2012: 16).

Anuar Pasha gathered an army of 16,000 people from a scattered group of rebels who had retreated from the Fergana region at that time, and in the spring of 1922, Bukhara occupied a large part of the Soviet People's Republic. Ishan Sultan, the revolutionary committee of Darbaza district, and Davlatmand bi, the revolutionary committee of Kulyab district, overthrew the Soviet government and followed Anuar Pasha. They will be joined by about 8,000 Tajiks and as many Uzbeks from Hisar, Baljuan and Karategin districts. Emir of the Afghan tribes Habibullah-Bacha Saka and Abdulhamid Aripov, former military commissar of the Bukhara Soviet government, also joined the army with more than 300 troops. Turab Bek, a former spy for the Emergency Commission, also joined the insurgency in May 1922 and fought alongside Anwar Pasha and Turkish officer Haji Sami against Soviet rule. At the same time, riots broke out in the eastern part of Bukhara, Tajikistan, against the violence of the Soviet authorities, and Mukhitdin Magzom, a prominent representative of the youth, joined the rebels with 300 men. (Ahmedov, 1996: 89) .

1922 Anwar Pasha in the city of Dushanbe and then click, in February and June territory of the Ferghana valley, Samarkand and Bukhara were opting to red areas in the eastern part of the bloody battles. In a short time he drove all the Bolsheviks out of the eastern part of Bukhara and laid siege to Samarkand, Bukhara, Ashgabat, Karshi and Fergana for several months . In May 1922, Anuar Pasha demanded that Russia withdraw Soviet troops from Turkestan.

Noticing the escalation of the situation in Turkestan, the Bolsheviks sent troops to Turkestan in April. He sends Ordzhonikidze. May 18, 1922 (b) Political Bureau of the Central Committee of the Communist Party of Turkestan "Bukhara" specific decisions, for CPU x arğa red commander-in-chief of the army S. C. Kamenev , the Red Army soldiers in addition to 4.5 thousand bayonet, 3 thousand soldiers and 20 cannon updated by the sword, re-team status . In addition, this will help to suppress the movement . В. Куйбышев, А. Н. Troops led by Todorovsky were also sent (Alekseenkov, 1928: 39) . However, Anuar Pasha , despite the correctness of his intention to help Turkestan get rid of the Russian dictatorship, is not able to fully implement his plan. The reason for that is M. Shoqay " Emir of Bukhara former Seid World-Alim Khan" article : " during the reign of his tyrannical and become known to anyone, because of the former ruler of the Masses Pasha," the son of the hands of the eunuch to take the position of "hate - Bukhara princes It has led to the exclusion of such influential figures as Ibragimbek, Ishan Sultan , and Fuzail Maksum ” (Shokai, 2013: 37) . Here's how Anwar Pasha actions taken Subsequently Start failure status . On July 15, 1922, the Red Army, which had already gathered a large force , attacked and Anuar Pasha, who had lost most of his army as a result of a skirmish between the rebels , was killed on August 4, 1922 in a battle in the village of Japa. M. Shokai after excerpts from the rest of the mind played arqum Anwar Pasha article : "... If Anwar most of Turkestan edge Conti are not included in the Council is still considering Kenes's mass unrest in the years 1918-1919 in the areas, which differ from the fate of atameken's could be solved. What defeated us in 1918-1919 was not only the armed forces of the Russian Bolsheviks, but also our inability to be organized and courageous, and our inability to organize our national struggle with courage ” (Shokai, 2007: 262) .

Soon after, in 1920, the Bolsheviks began a long struggle with Junaid Khan. However, the struggle against the Bolsheviks, which began to gain strength with the support of the Khiva communists, began to weaken Junaid Khan. However, in 1924, Junaid Khan gathered 6,000 cavalry under his command and on January 19 liberated the city of Khiva from the Bolsheviks (Vdovin, 2018: 152). PP soon after the Red Army Khiva surrounding jumildırwınan Jünayd Khan forced to leave the city, buckwheat, and then shifted to the future will be forced to cross the border. Shortly afterwards, Junaid Khan proposed to the first Soviet All-Turkic Congress that he apologize and ask permission to settle in the Karakum Desert, which is part of Turkmenistan. The Bolsheviks gladly supported this proposal and allowed Junayd Khan and his supporters to settle in the territory of Orta Kui, Peshke Kuduk, Sharyshly. However, when the

Turkmen people began to protest against the Soviet agrarian reform, Junayd Khan, along with his supporters, such as Ahmed-bek, Yahshigeldi, and Shaltay Batyr, began the uprising of the Turkmen people against the Bolsheviks. An experienced soldier repeatedly strikes the Red Army. Fearing the scale of the uprising led by Junaid Khan, the Bolsheviks gathered a large army and made every effort to suppress the uprising led by Junaid Khan. Following the insurgents, the sand poisoned all the wells in the steppe and even dropped bombs and poison gas on the rebels by plane. Only in the middle of 1928 the Red Army was able to oust Junaid Khan to the border. Junayd spent eight years abroad, first in Persia and then in Afghanistan, and died in Herat at the age of 70. Junayd will not be able to resume his campaign against the Soviet army for the fourth time. Many people died as a result of the Bolsheviks' punitive measures at that time, and the Soviet government significantly strengthened its military position in Central Asia at that time. In an article titled "Junaid Khan" written by Mustafa Chokai in connection with the death of Junaid Khan in Herat, he compares a prominent representative of the Basmachi movement, which was part of the national liberation movement in Turkestan, with the eighteenth-century Syrym Batyr. According to Mustafa, the biographies of Syrym and Junaid Khan and the tactics of the liberation struggle were very similar. The uprising, which began in secret, was initially directed against Nuraly Khan, the son of the Younger Zhuz khan Abulkhair, and in 1792 he turned the liberation struggle against the colonial policy of tsarist Russia. Junaid Khan also first fought against Seit Asfendiyar, the Khiva khan in the service of tsarist Russia, and then fought against Russia. However, Mustafa Shokai noted the difference between the two: "The tribal structure in the eighteenth century, on which Syrym relied, was different from the tribal structure in which Junaid Khan believed in the twentieth century. In the eighteenth century, the Kazakhs were recognized as the strongest and most traditional tribal organization based on the economy of the time. In the twentieth century, it could not satisfy the people as a weak, lost organization, and its economy emerged from the "tribal territory" and became part of the empire. It was." At the end of the article, Mustafa Shokai lamented the death of the son of a Turkic hero, who served faithfully for the liberation of the people, and said that the heroic army was not equipped with military equipment at that time, and that the most courageous leader of the Turkestan rebels wanted to learn from these shortcomings.

Mustafa Chokai wrote in the December 14, 1924 article in the newspaper "Poslednie Novosti" "Again about the uprising in Central Asia" that despite the losses, on the eve of the 8th anniversary of Soviet rule, the insurgents are still fighting (Shokai, 2012: 24). During this time there were 422 military clashes with the Soviet army, and the insurgents lost 50 casualties and about one and a half thousand men. In 1921, 4 thousand soldiers was in the year 1926, Ibrahim after the failure will be forced to leave Afghanistan (Polyakov., Çwginov., 1976: 64). Attempts by the comrades Fuzail Maksim and Kurshirmat in 1929 and by Ibrahim Bek in 1931 to capture the border towns with 1,200 troops were unsuccessful. In 1929-1931, the peasants' opposition to the collectivization policy of the Soviet government in Kazakhstan and the Central Asian republics was brutally suppressed.

Conclusion . Basmachi Analyzing the results of the study of the history of the movement, the movement after the elimination of the Turkestan Muxtarlati spontaneously began in February 1918, a step-by-step 1931 last up to a year. However, recent data show that until 1942, the resistance of the insurgents in Turkestan was not completely suppressed. Judging by the number of people in the detachments of the Kurbash, it is clear that they had a significant reputation and the people trusted them.

In short, the Basmachi movement became an integral part of the national liberation struggle of the Turkic peoples under Russian rule. However, despite the protracted movement, the insurgents were unable to establish their own national institutions, the nation-state. The Soviet government, in the process of forcibly suppressing the insurgency, committed many crimes, shed the blood of the civilian population and did its part. At the same time, took place in

Turkestan M. failed rebellion asmaşilar networks Shokai said insurgents enough weapons-equipped pressure, lack of up spontaneously erased in a single management , that is, all the people of the Muslim influential person and a certain lack of political program , as well as factors.

References:

- [1] **K.N. Abdylloev.** From the history of Bukhara post-revolutionary emigration (to the historiography of problems) // Public sciences in Uzbekistan. 1990. №4. with .51
- [2] **Agzamkhodjaev, S.** History S. of Turkestan Autonomy (Turkestan Autonomy) ., About TV. ed. D.A. Alimova ; AN Republic of Uzbekistan. This is the Institute of History-; " Tashkent " Islamicuniversity, 2006 . 268 p .
- [3] **Alekseenkov, P.** Peasant uprising in Fergana. Tashkent: Sredazkniga, 1927. 108 p.
- [4] **Alekseenkov, P.** What is publishing? Tashkent., U zbe gosizdat . 1931 . 94c
- [5] **Akhmedov, G.** Alash was "Alash": Memories and historical facts. Apple name: Flame . 1996. 224 p.
- [6] **Babakhodjaev ,A. Kh..** Failed English policy in Central Asia and the Middle East (1918-1924) Moscow. 1962. 162 p .
- [7] **Vdovin, A.I.** USSR. History of a great power. 1922 - 1991. M ffcie : Prospect, 2018. 768 pp.
- [8] **Di-Moore.** Civil war in Tajikistan. with b. Art. Tash kent ., 1925. , 312 p .
- [9] **Esmagambetov, K. L.** A person recognized by the world (Mustafa Chokai's worldview and personality). Almaty: Dyke Press, 2008. 504 p.
- [10] **Zholmakhanova, AB,** Tuyakbaev, GA, Abdrazakov, K., Oralova, GS, Serdali, BK Kazakh Emigration and Historical significance of mem - ories of Mustafa Shokay // Utopia and praxis latinoamericana. 2018, p. 115.
- [11] **Irkaev, M.** History of the Civil War in Tajikistan. Dushanbe., 1963. 450 p.
- [12] **Kozlovsky, E.** The Red Army in Central Asia. Tashkent: Central Asia Publishing House. 1928. 72 p.
- [13] Kara Abduvakap. Mustafa Shokai . Research. Astana: Ped Agogika-Press Publishing House, 2012. 372 p.
- [14] **Koigeldiev, M.** Press movement. http://el.kz/news/archive/basmashylar_-oz-alyisy_/2014
- [15] Let's go for a walk. D. K. Mustafa. Astana: Del ovoi Mir Astana, 2012. 276 p. Mustafa Shokai. Epostolar heritage . 2 volumes, comp. G. Isaac. Almaty: SaGa Publishing House, 2006. Volume 2. 372 p.
- [16] **Polyakov, Yu.A.,** Chugunov AI The end of publishing. Moscow: Nauka, 1976.184 p
- [17] **Safarov, G.** Colonial revolution. (Experience of Turkestan). Moscow, Gosizdat, 1921. 269 p .
- [18] **Khodjaeva, F.** Selected works in three volumes. (Ed. Coll. AA Agzamkhodjaev et al.) T. I. Tashkent: " Fan " , 1970. 500 p .
- [19] Shokai M. Selected works: three volumes. Volume 1 Almaty, Kainar Publishing House. 2007. 352 p.
- [20] **Shokai M.** Complete collection of works: Twelve volumes. Volume II. Almaty: Dyke Press, 2012. 640 p.
- [21] **Shokai M.** Complete collection of works: Twelve volumes. Volume III. Almaty: Dyke Press, 2012. 664 p.
- [22] Complete collection of works by Shokai M.: Twelve volumes. Volume VI. Almaty: Dyke Press, 2013. 524 p.
- [23] **Shokai M.** Complete collection of works: Twelve volumes. Volume VII. Almaty: Dyke Press, 2013. 572 p.
- [24] **Shokai M.** Complete collection of works: Volume IX of twelve volumes . . Almaty: Dyke Press, 2014. 568 p.
- [25] **Shokai M.** Complete collection of works: Twelve volumes. Volume XII. Almaty: Dyke Press, 2014. 476 p.

HEROIC SONGS ABOUT THE LIBERATION STRUGGLE OF THE TURKIC PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: HISTORY AND INFLUENCE

Zhumadildayev M.M.¹, Alpysbes M.A.², Taiman S.T.¹, Karamanova M.S.¹,
Utkelbaev Q.Z.¹

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University, 29A Aiteke bi street, 120014, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan, mzhumadildaev@mail.ru, st-1968@mail.ru, skaramanova@mail.ru, kadir201068@mail.ru

² L. N. Gumilyov Eurasian national University, 2 Satpayev str., 010000, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan, alpysbes@mail.ru

Abstract. This scientific article studies the history of Kazakh history with the help of poems and archival data of Zhyrau poets published by neighboring Turkic peoples-Kazakhs, Karakalpaks, Uzbeks, and Kirghiz in connection with the General feat against the colonial policy. The historiography and data bases of the liberation struggle of the Turkic peoples in the Turkestan region against the tsarist Russian aggression of the XIX century are analyzed. In particular, the penetration of tsarist Russia into the Kazakh steppes and the resistance of the local population to it, the development of the process of political relations between the Turkic peoples during this struggle, the heroic zhurs of the Zhyraus of that time. The influence of the colonial policy of Khiva, the Kokand Khanate and tsarist Russia on the political relations of the local Turkic peoples and their documentary basis for the problems of the national liberation movement are considered through national zhyr (songs).

Keywords: zhyr,, sources, historiography, Tsarist Russian Empire, Kokand, Khiva khanate, Turkestan region

Introduction. The historical memory and in mind of the people contains a lot of historical, archeological, ethnographic, folklore data that prove the existence of political, socio-economic ties between the peoples of Central Asia. One of such original facts is the historical zhurs common to the Turkic people. Zhyr is the general name of poetic works. Zhyrau is a representative of folk poetry, who sings and sings epics. The name Zhyrau comes from the word "zhyr". The word "iyr" in the ancient Turkic language is also used in the modern sense of the term "poetry". This name is still used in this sense in modern Karakalpak, Kyrgyz, Nogai, Karachay, Balkar, Bashkir, Tatar and other Turkic languages. Today, the disclosure of these links is a very serious problem. If for thousands of years the experience and memories of mankind are skillfully interpreted by scientists-historians, as a result, various opinions are evaluated well or may publish some dark spots formed in history [1, p. 50].

It is known that during the Soviet era, the focus was on international relations, and most of the complex issues were not studied scientifically. However, it cannot be ruled out that there are great similarities in the history, way of life, customs and traditions of the peoples inhabiting these lands.

The fraternal Turkic peoples, in spite of all difficulties and hardships, have shown compassion, destiny, mutual support and sign of closeness. In this regard, in June 1993 in Ordabasy, the President of Kazakhstan - N. Nazarbayev, President of Uzbekistan - I. Karimov was mentioned at the meetings of the President of Kyrgyzstan Askar Akayev. It says that the peoples of Central Asia during the Dzungar invasion in the 18th century, such as Uzbeks, Kyrgyz, Turkmen, Tajiks, and Karakalpaks, often helped the Kazakhs as a sign of friendship and brotherhood. The Soviet historiography, which tried to portray the whole Turkish people as historically rootless, led to the disappearance of our own history. Kazakhstan's independence and sovereignty have awakened the national consciousness of our people and created a special desire to know the roots, the place of our ancestors in the history of our country, the political positions in relations with neighboring and distant countries. Thus, one of the key steps towards achieving territorial integrity and political independence has been taken.

The revival of historical memory has given historians the task of writing the true history of independent Kazakhstan, on the basis of which to restore the historical consciousness. The study of the history of relations with the Uzbeks, Karakalpaks and Kyrgyz in Central Asia is also important in shaping the true history of the Kazakh people.

In the course of its historical development, the Kazakh people have always had ethnopolitical ties with fraternal peoples. "The history of each nation is always closely linked with the history of its neighbors. This connection, of course, can vary in nature, intensity and size, but it always will be, - wrote the famous orientalist-scientist N.I. Conrad. - Therefore, in the history of nations there are factors that come from the common historical life. Such a partnership is territorial in nature, ie it may cover several neighboring countries, or it may be even larger and cover a group of several countries" [2, p. 17].

In order to gain a deeper understanding of the political and social situation in the Turkestan region, it is important to study the specifics of individual regions under tsarist Russia on the basis of concrete materials. For this reason, We have made the study of the domination of tsarist Russia in the Turkestan region and the movement of the local population against it the object of a scientific article.

A special study of this issue in historical science will open the way to a deeper understanding of the history of Russian colonization. The Russian Empire, which wanted to bring the Turkestan region under its control, first of all aimed to destroy the traditional structure of Kazakh society. They tried to divide the Kazakh steppe and destroy our state. As a result, during the policy of aggression, the invasion of the Turkestan region by the tsarist Russian Empire provoked popular protests, and finally the liberation struggle of the local Turkic peoples began, which was followed by a continuous national liberation movement.

The rich heritage and original history of the Kazakh people, one of the Turkic peoples, lies in the centuries-old folklore, oral literature, legends, proverbs and sayings of our nation. Commenting on and writing about the folklore heritage, including historical zhurs, which is one of our national values, dates back to the XIX century. The ancient tradition of singing dates back to the VII-VIII centuries from the writings of Iolgy tegin of the Turkic period, Korkyt of the Oguz period, Ketbuga of Genghis Khan, Sypyra of the Golden Horde, Asan kaygy of the Kazakh Khanate and other poets. Their works were passed down, memorized and preserved from generation to generation through the tradition of oral tradition in a nomadic society. Therefore, the oral spiritual heritage, such as folklore and oral literature, is important in revealing the history of the Kazakh people [3, p. 8].

The image of the difficult period of the XIX century is most widely reflected in the art of talented poets of the Turkic peoples of Central Asia, who are always aware of the requirements of the times. Therefore, it is important to reveal the domination of tsarist Russia in the Turkestan region under study and the liberation movement of the local population against it on the basis of data.

Literature review. In the analysis of the research work, we proceeded from the latest events and cardinal changes taking place in the world historical science. Before that, the history of the struggle against the colonial policy of tsarist Russia and the liberation struggle of the local people in the Turkestan region did not become a source of research at the proper level. The history of the liberation struggle of the people who inhabited the Turkestan region, which left its mark in the national liberation movement of the Kazakhs on the path of independence, was described from the point of view of narrow-party approaches to the history of the Soviet period. That is why the research process is guided by research presented in terms of new historical views, scientific opinions and conclusions.

The most important role in revealing the struggle of the Kazakh, Karakalpak, Uzbek, and Kyrgyz peoples against the expansion policy of tsarist Russia is played by the analysis of source materials to identify historical significance, analyze historical events, and objectively evaluate

them. The study of a new aspect of the problem and the identification of previously undisclosed points depends on the data. In this regard, during the study of the problem, archival documents, materials published in the press, folklore data and periodical printed information were widely involved in scientific circulation. Its analysis involved documents specific to the liberation struggle, stored in the funds of the Central State archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK), the Central state archive of the Republic of Uzbekistan (CSARU) and the state archive of the Orenburg region of the Russian Federation (OSARF).

The Kingdom of the Turkestan peoples in the middle of the NINETEENTH century, together with the Kokand army against Russia, was described in the works of Uzynagash, Pishpek, Aulieata, Chimkent, kurgans – Iskhohon Ibrat, Mullah Olim Makhдум Hoji, Mirzoolim Mushrif, Avaz Muhammad Attor Khukandiy, Muhammad Yunus Toib. I. Ibrat's work deals with the policy of the Kazakhs who served the Kokand khanate: Baizak Datqa, Mynbay Datqa and the Kyrgyz rulers Alimbek Datqa, Molda Alimkul Emiralashkar, etc. (Datqa is a rank established in the Kokand and Bukhara khanates and in the system of life. Datqa was considered to be superior to the biys and equal to the sultans in the system of power). In particular, the problem of protecting Kazakhs from Russian invaders in Aulieatinsky, Chimkent, Tashkent and other cities is raised in the works of Kokand historians Avaza Muhammad Attor Khukandiy, Muhammad Yunus Toib.

And in 1865, the Kyrgyz poet Mulda Niyaz sings the heroism of the hand led By Kipchak Alimkul in the defense of Shymkent. His zhyr helps to identify the names of other people who took part in the defense of Shymkent. In this regard, a well-known historian writes in his research work: "data on works of Kyrgyz poet Niyaz Mold coincide with the information of the Kazakh poet Mailykozha on the protection of Shymkent Kazakh-Kyrgyz-Kokand hand and complement each other" [4, p. 47]. For example, in the battle of near Shymkent against the armies of the Russian Empire, the great feat of the Kokand khanate of Emir Alimkul was sung by the poet of the Kyrgyz people, Molda Niyaz:

The Russian came and arrested,
Aulie-Ата and Shymkent.
Considered everyone looked
Said that breded
Alimkul heard
Receiving twelve thousand armies,
Taking the bullets,
Alimkulov appeared in the newspaper.
Seven Russian infidels
To destroy with the army,
For seven days
Arrived in Shymkent
Alimkul fought.
To kill and become a believer,
He thought he would be a martyr if he died
He imprisoned the Russian
Dust over Shymkent,
Sincerely,
Yermekbay gave a lot.
Alimkul built a mound
Protected Shymkent [5, 70 p.].

Mynbay Datqa, one of the heroes who fought valiantly to defend the city of Shymkent from the Russians, was wounded and died two days later while fighting. The fiery songs of the

Kazakh poet Maylykozha, who witnessed the battles at that time, testify to the fact that Mynbay Datka showed a heroic example and commanded the Kazakh detachment:

The sound of gunfire continued,
Doomsday is likely to be like this.
Horizontally on the side of the hood,
Kypshak Mynbay showed courage there.
... Er Mynbay was a shield from the enemy,
He turned his back on the bullet.
How many were thrown out of the cart,
Esil shot again.
Mynbay died and Kokand became not as before
He would fight until the last breath [6, 35 б.].

The National Center for Manas Studies and Art Culture of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic under the editorship of Professor A. Akmataliev began to publish historical zhurs, epics and contributions, poems of folk poets preserved in manuscripts in the series "Country Literature". The publication of these works in Arabic script in the modern Kyrgyz language encourages Kazakhstani researchers to pay attention to the documentary significance of the heritage of Kyrgyz poets.

Kyrgyz poets of the 19th century were able to truly reflect the horrors of imperial colonialism that they witnessed. They also knew about the neighboring Kazakhs. Kazakhs in the south of Kazakhstan were considered a brotherly, fraternal country.

In General, against tsarist Russia, the liberation struggle of the Turkestan peoples, along with archival documents, there is a large number of manuscripts in the Kazakh and Kyrgyz languages, written on the basis of sources of oral literature. Some of them are kept in the Fund of manuscripts of the Central library of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, Fund of manuscripts of the Institute of literature and art.M. Auezov National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Fund of manuscripts of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Fund of rare books and manuscripts of the National library of the Republic of Kazakhstan, Fund of manuscripts of Institute of Oriental studies of the National Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Fund of manuscripts of the library.

Folklore analyze data, get historical information the value of the national heritage of national history according to statistics, in the need of knowledge, which is very important for today, shows that in the course of the development of historical science. At the same time as last year, due to the fact that the country has conducted more than 20 actions to combat terrorism, including by preventing and combating crime, including the prevention and fight against crime, including the fight against crime to combat crime and prevent and combat crime, to combat crime. And in order to prevent such rejection, it is necessary to analyze the exhibits stored in the memory of the country, trying to find the historical truth if possible. To do this, it is necessary to widely involve the data of Kazakh, Karakalpak, Uzbek, and Kyrgyz oral literature in scientific circulation. While studying the problems of the history of Kazakhstan, as a fact, folklore is of great importance, the famous historian E. Bekmakhanov noted: "the value of folklore material in it gives an accurate and reliable assessment of historical events and individuals, since the direct participant in the history and described events is the people themselves" [7, p. 42].

One of the requirements for a historical zhur is that it arises on the basis of historical facts, and the fact itself is taken from life. The peculiarity of the poems dedicated to the national liberation struggle of the XIX century is that the historical truth, which began with the reality of life, is combined with the artistic reality when it becomes a literary work. Moreover, the reality of life is not in the same state, but only when it is a work of art, it is filled, clarified, and deeply penetrated. "History and folklore are mutually beneficial and complementary. In order to

properly and deeply understand the oral literature of the people, it is necessary to know its history, and in order to fully understand the history, it is necessary to have oral literature". [8, p. 16].

When it comes to a historical question, the opinions of scientists are highlighted by two. "If there are different historical and scientific facts. at the same time, as last year, it was one of the first in the history of the Kazakh people to be published in Russian, the second wing was well preserved in Kazakh poetry on the example of folklore" [9, p. 262] - said K. Esmagambetov: "most of the history of the left in their own interests people, passed down from generation to generation, oral information, zhyr-epics. In the book "An incredibly long day for a century" writer Chingiz Aitmatov noted: "Historical fact is not just a few sentences, numbers, written by an illiterate official, but a zhyr, a legend, the grave of a famous person, which is indelibly preserved in the memory of the country." [10, p. 65].

The heroes and nobles of Zhankozha and Eset and other Kazakhs of the Younger Zhuz, longing for the dawn of freedom, fought selflessly for the freedom of their people, and other peoples of the Syrdarya region never stopped protesting against the colonialists. Under the leadership of Kenesary's sons and the troops of Kokand, Khiva, and Tashkent, the Kazakhs opposed the Russians' construction of Perovsk and other fortresses in the Syrdarya region and frequently organized attacks. Because the enemy was trying to enter Central Asia. They also raided the villages of the Kazakh rulers who had sided with the Russians.

Methodology. Historical science has its own theory and methodology of research. For example, the principle of historiography differs in determining the degree of historical knowledge. Theories and concepts formed in the science of history cannot be unreasonably refuted and, if necessary, improved. This is evidenced by the fact that until recently, the position based on the one-sided Marxist doctrine, which dominated the history of the country, went through periods of formation, development and decline.

The work of the classics of Marxism was considered the methodological basis of Soviet historical science in the first quarter of the twentieth century and served to distinguish Marxist historians from bourgeois historians. According to Marxist teaching, the world historical process was interpreted as an exchange of socio-economic formations one after the other. The formation position, as the only position in the study of the historical process, fixed in the Soviet historical science and refuting other theories, damaged the scale of scientific knowledge in the country and the system of historical education. The methodology of Marxist teaching, which seeks to normalize the historical phenomena of the last century, put researchers on the back burner, not paying attention to the specifics and complexity of the historical development of any particular country and people, paying special attention to the class struggle, provoking revolutionary development, giving importance to the evolutionary process in development. Because of this, many problems in historical science remained outside the scope of research.

The formational position did not allow researchers to go beyond the theory and practice of building socialism and the corresponding system of education and upbringing. Accordingly, the relationship between the Kazakh, Uzbek, Karakalpak, Turkmen and Kyrgyz peoples in Central Asia in the second half of the eighteenth century and in the nineteenth century was interpreted only in the form of primitive relations between the peoples of the feudal stage. When considering the relationship between the Turkic peoples living in the Turkestan region of that historical period, such as the Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, Uzbek, it is important to keep in mind that these peoples are also representatives of the same civilization.

The principle of civilization was born long before Marxism and was constantly evolving. This process is still ongoing. However, within this framework, the Eurocentric approach did not fail. For example, the European Enlightenment of the eighteenth and nineteenth centuries sought to prove that the European conquests of the East were "objective" by portraying nomadic or steppe civilizations as enemies of sedentary life and culture, "savages." In order to justify the

legitimacy of the dominance of the developed countries of Europe in the East, the conservative used Eurocentric ideas as a methodological basis.

Such Eurocentric concepts were later used by a number of Russian scholars in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century to prove Russia's expansionist policy in Central Asia as a "Russian civilizational mission." Proponents of this view have argued that the colonial powers between the Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, and Uzbek peoples serve as a "bridge" between the local population and European civilization, putting the interests of the great power first.

Of course, from this point of view, the political ties of the Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, and Uzbek peoples were explained in the form of ties between peoples at a low stage of development, the rest of civilization. And the attempts of the Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, and Uzbek peoples to jointly resist the colonial policy of tsarist Russia were evaluated as a protest against the adoption of "progressive civilization", "Khan's kingdoms". Therefore, the Eurocentric approach should be fairly evaluated as a principle aimed at justifying the dominance of one people to another, that is, the European parliaments. Besides, there should be no place on the principles of civility for such a view. Only then can we explain the mutual resistance of the Kazakh, Kyrgyz, Karakalpak, and Uzbek peoples against the colonial policy of tsarist Russia in the form of clashes of civilizations based on civilization. After all, every civilization has the right to resist for the purpose of original defense, immunity in preserving its culture and national existence. In some cases, to a certain extent, it finds harmony with the theory of "clash of civilizations".

The civilizational position is harmoniously combined with the historical principle of the methodology of historical research. This position in the first half of the NINETEENTH century in Germany was built as an intellectual current, and then spread to the entire West. At that time, Professor Leopold von Ranke of the University of Berlin was recognized as the largest representative of the supporters of the historical worldview. He said that the main task of the historian is the mentality of the last century, that the people of that era did not act differently, and then the historical truth is not distorted. One of his followers, IG. If Droysen, developing this opinion, the historical position along with the direct concept of the past, can give direction to society, how it should go further, then in historical research it was concluded that an error can not negatively affect the development of any society [11, p.82].

Therefore, We have given the scientific methodology and theoretical basis of this scientific article through the laws of dialectics and the methods of civilization, relativity, analysis and generalization. In addition, the historical principles and conceptual rules and the foundations of the existing scientific and cognitive theory were obtained.

The results and discussion. In the middle of the XIX century, the tsarist government, which invaded the Turkestan region, prepared a project to merge with the Siberian region, capturing the fortress of the Kokand khanate on Syr in order to complete the annexation of the entire Kazakh steppe to the Empire. In the project of V. A. Perovsky, presented to the tsarist authorities, great importance is attached to the fortress of Akmechet and emphasizes its importance: "the Orenburg Kazakhs have broad opportunities for administrative management. Through a strong consolidation in the middle reaches of the Syr Darya, we are approaching the Central Asian khanates. Undoubtedly, the Syr river and the Akmeshit river will become the main support in political and trade relations with Central Asia." On July 18, 1852, Colonel Blaramberg, who went out to fulfill the instructions of V. A. Perovsky, reached the fortress of Akmechet, and on July 20, before morning, attacked the fortress. However, the main force of the Kokand people, whose part consists of Kazakhs, will retreat after July 23 after the Russians suffered heavy losses due to the timely arrival of aid to the fortress. In 1937, the Orenburg region was created by the Orenburg Governor-General V. A., who took extensive lessons from the previous two campaigns and collected valuable exploration data and analyzed them. Perovsky,

having come to the conclusion that in order to get akmet, it is necessary to first build several fortresses on cheese and make a statement to the tsarist authorities. In addition, V. A. Perovsky instructed the Sultan-rulers of the Younger Zhuz to kill camels transporting items for camping purposes, unwittingly from the Kazakhs. At the same time, as in other countries, in Kazakhstan in peace and harmony live representatives of more than 30 nationalities, including in Kazakhstan, Kazakhstan, Kazakhstan, Kazakhstan, Kazakhstan, Kazakhstan, in Kazakhstan, in countries near and far abroad, in Kazakhstan, in countries near and far abroad, countries of CIS and far abroad.

On April 22, 1853, after determining the troops, the campaign to Akmechet begins. The campaign was attended by 1 General, 6 staff officers, 34 chief officers, 16 officials, 113 non-commissioned officers, 9 senior officers, 1561 enlisted men, 424 soldiers out of service. At the same time, after analyzing the situation, V. A. Perovsky ordered on July 8, 1853, to fire from all the batteries to the fortress. Despite the fact that the enemy prevails in military-technical terms and in terms of numbers of people, the strong defenders fought with courage and fought the Russian army for more than three weeks, despite the weakness of their forces. Despite the readiness of the serfs to transfer, Perovsky captures about 3 thousand well-armed troops in the fortress on July 27. In the battle for Akmechet, 206 people were killed by the defenders, 35 people were injured, 9 people were killed by the Russians, 16 people were seriously injured, and 30 people were lightly injured. If only one of the 74 slans who were captured, then all the others were Kazakhs of the same place and all of them were returned to the villages after a promise that they would not go out against the Russian government. The tsarist government, which captured Akmeshit, along with about a thousand armies, placed a powerful garrison with 16 guns in the fortress [13, p. 322], on August 26, renamed the fortress of Nicholas akmeshet I to the Fort "Perovsky" in honor of the Orenburg Governor-General [14, p.229]. Thus, the exciting campaign of Russian troops on the cheese was particularly important for the Russian Empire in the military-strategic and political-economic part. Not captured by the deprivation of the fortress of akmet, the Kokand people fought, making every effort to return it from the Russian power. Several attempts of the Kokand khanate to return Akmese, forced the tsarist government to strengthen the defense of the Fort. In 1854, by decree of the Tsar of Russia, the Syr Darya military line was formed, which consisted of Perovsky Fort, Fort # 1 (kazalinsky), Fort # 2 (karmakshinsky) and Fort # 3 (Kuandariya). Since the formation of the Syr Darya military frontier, the Kazakhs of Syr, who came to power in Russia, were subordinated to the Sultan, the ruler of the middle part of the region, who is assigned several tasks based on the management of the Kazakhs of the Syr Darya.

Over time, the Kazakhs became increasingly dissatisfied with the colonial policy of the tsarist administration, which sought to subjugate the whole of Syr Darya. The uprising of the Kazakhs of Syr Darya, which began in December 1856, was directly directed against the colonial policy of the Russian Empire, and was led by the leader of the Chekists Zhankozha Nurmukhamedovich. Basically, the uprising begins as a protest against the actions of the head of the fortress, who allocated land for planting to settlers in the area of Fort No. 1. The uprising spread throughout the Kazalinsk region, involving more than three thousand people and centered on the fortress of Zhanakala.

In mid-December 1856, Zhankozha's troops first destroyed the Cossack settlement of Soldatskaya Sloboda, moved closer to the fortifications of Fortress Kazaly and Perovsk Fortress, and suddenly attacked the Syr Darya. Then V.A. Perovsky instructed Major General Fitingoff, the commander of the Syrdarya military line, to march immediately to punish the uprising.

The decisive battle with the rebels took place on January 9, 1857 in the Arykbalyk valley near Kazaly. Defeated rebels because of unequal power were severely punished by the royal army. Until 1860, Zhankozha, Bori Sultan, his son Itzhemes and grandson Zhankuly did not stop their actions against the Russian authorities. In a letter to the Minister of War in March 1860,

Katenin wrote: "The army near Zhanadarya, led by Sergeant Elekei Kasymov, was defeated in the winter of 1860 by Zhankozha's troops" [12, p. 50].

However, the cold policy of colonial tsarist Russia and the divisions of the Kazakh sultans, who became the tsar's henchmen, led to the death of the hero of the Aral Sea region, Zhankhozha. The historical zhyr is connected with historical facts:

Elekei Khan went and gathered the people.

Heavy hands can't walk ...

Zhankhozha was a great hero,

Why did he kill him? [15, p. 39],

The poet reveals the reality of life in that society. Fearing a repeat of the Syrdarya Kazakh uprising, the Tsar issued a Decree in 1858 pardoning the Kazakhs who had taken part in the uprising. However, the uprising continued. On August 10, 1860, Kazakhs led by Biman Sarzhanov attacked Syr, on July 31, 1860, between Little and Big Borsuk in the Aral sea region, Kazakhs of different breeds led by Kanabet, belonging to the Akkete family, attacked Russian pickets and stole 200 horses. The uprising affected the local Kazakhs, and yeset himself, who accepted Russian power, tried to resume the uprising again and switch to Kyava. However, the tsarist administration, which became a strong control over the end of yeset, managed to prevent it [12, P. 50]. Russian troops invaded the Kokand fortresses of Zhanakorgan and priest at the end of 1861, expressing that the entire lower tributary of the Syr Darya had passed to the Russian Empire and allowed Russian troops to move to southern Kazakhstan. At the end of this, attempts were made to rebel against the colonial system of the Kazakhs. In 1862, the Kipchaks, led by Otegen and Baubek, and the Konyrats, led by Zhantore and Kudas, attacked the Russian frontiers along the Syr Darya.

The Karasakal, led by Ertay, and the Kazakhs, led by Zhanmyrza, a relative of Zhankozha, did not stop attacking the Russian troops with the help of the Khiva Khanate. In June 1863, Syzdyk with 400 troops repeatedly tried to capture Zhanakorgan. Despite such Kazakh objections, the border between the Russian Empire and the Kokand Khanate was demarcated as follows: 1-2 forts on the Orenburg side, through the Perovsk and Zhulek fortresses, and the Ili region, Verny, Tokmak and Pishpek on the Siberian side. The distance between the two routes was 650 km, and the Russian Empire suppressed the Kokand Khanate in two directions. In 1860, the Khan of Kokand was the authority and was left subordinate to the Beck. Until then, the Khan of Bukhara, who promised to fight the Russians together, in the person of his former Kokand Khan Kudiyar, did not turn his neck to the Khan of Malla, who was on the throne in 1858. Thus, Malla Khan cannot join forces with the troops of the Bukhara and Khiwa khanates, and the combined forces of the Kirghiz, Kazakhs, and Uzbeks appoint two generals instead of starting themselves, and will entail a way out of the truth of the decisive moment of the battle. This is reported by the press service of the Ministry of foreign Affairs of Kazakhstan. At the same time, as last year, this year in Kazakhstan it was decided that last year it was decided that last year it was decided to allocate funds from the national Fund to support small and medium-sized businesses, and this year-to support small and medium-sized businesses. When they met with Russian troops between Kastek and Alma-ATA, upset and entered the battle, Galimbek roared victory, pushed his army" [16, p. 23-24].

The Battle of Uzynagash, which was the beginning of the first Russian expedition to Central Asia, took place on October 18-21, 1860 at the bottom of Uzynagash, along the Karakastek River. Russian troops were also well prepared for this battle. The Kastek fortress was strengthened, and Major Ekeblad was appointed commander of the troops. About 100 Cossacks in Kaskelen were led by Yesaul Butakov. Lieutenant Sarkovsky's troops were stationed in the Sauryk fortress between Uzynagash and Kastek fortresses.

The captured strongholds of Pishpek and Tokmak were immediately sent to Semipalatinsk. The defenses of the Greater Almaty, Lesser Almaty, Kaskelen, Talgar and other places inhabited

by Russians will be strengthened, and the inhabitants of these settlements will be mass-armed. Kolpakovsky was so disturbed by the fact that half of the Dulats sided with the Kokands that he wrote letters to the rest of the Great Zhuz, urgently sending men to help the Russians in the fight against the Kokands and promising to give all the spoils from the Kokands to the Kazakhs. Kolpakovsky immediately summoned a number of suspects, such as Tezek Tore and Zhangazy Tore, to Almaty with the intention of arresting them, but they showed up only at the end of the battle. Under the command of Colonel Kolpakovsky, 3 companies of infantry with 4 cannons and 2 missile machines, 400 Cossacks, a total of 799 people will take part in the Battle of Uzynagash. October 18, 1860 in Kastek 4 companies, 4 Cossacks, 3 heavy cannons, 4 light cannons, 1 company and rocket machine in Sauryk fortress, 1 company in Uzynagash, 1 Cossack hundred and 2 light cannons, in Kaskelen 1/2 hundred Cossacks, in Almaty There were 2 companies and 1 1/2 hundred Cossacks, 1 company, 1 Cossack hundred and 2 cannons in Ili fortress. During the battle, the Russian troops were led by Lieutenant Vrochensky, Lieutenant Kurkovsky, Staff Captain Obukh, Esaul Butakov, Lieutenant Sobolev, Lieutenant Rostovtsev, Lieutenant Sarkovsky, Shanyavsky, Esaul Usov, Captain Zherebyatev and others [4, 47 б.]. Most of them were experienced soldiers.

There are various accounts of the number of Kokand people, including Kazakhs, who ruled the city of Turkestan from 1846 to 1847 and were ruled by the Tajik commander Kanagatshah, who ruled Tashkent from 1850 to 1860. Molda Niyaz Mohammad Kokandi said that 7,000 troops led by Shagman Khoja from Tashkent and 12,000 troops led by Alimbek, the ruler of Andijan (including people from Andijan, Kurtka, Ketpentobe, etc.) took part. V.E. Nedzvetsky said that 12 thousand Kokand, 10 thousand Kazakhs, in total 22 thousand troops were subordinated to Kanagatshah, 2 thousand acted separately, I. Zhansugurov states that the Dulats helped more than 1000 men [17, p. 36]. K. Khalid Alimbek and Kanagatshah wrote that there were 6,000 troops under his command, while Ahmet Sultan Kenesaryuly, who took an active part in the battle, wrote that Kanagatshah's paratrooper went to Almaty with 40,000 troops. During the war, the Russians were in hiding, and the Kokand people fought on horseback. That is why Russian artillery played a key role in the battle. Kazakhs, who took part in the battle for the fate of their homeland, showed selfless courage. Kazakh and Kyrgyz guys were advised and supported by Baizak, Batyrbek, Sypatay, Momynbek, Kozhabek datkas and Sypatay batyr, Kyrgyz manab Zhantai and other elders. Baizak Dat was greatly influenced by the fact that the Kazakhs around Kordai and Uzynagash sided with the Kokands. Syzdyk Tore, Suranshy Batyr, Baiseit Batyr, Arystan Batyr, Akmola Batyr will lead the Kazakh-Kyrgyz team. Shabdan, the son of Zhantai Manap, who was 21 years old at the time, fought bravely. There are also reports that Umbetali and Toregeldy from Sarybagysh, Osmon, the son of Tailak from Sayak, and Korchu Batyr from Solto were actively involved [18, p. 31]. P. Pichugin points out that the Kyrgyz cavalry was about 3,000 men, and that the Solto clan was led by Baiseit, the son of our enemy, Toyshibek, who was expelled from the Ili. This information means that Baiseit Batyr also commanded the Kyrgyz men.

The great poet Zhambyl also wrote about the battle of Uzynagash in the epic "Suranshy batyr":

"Heads up the country,
 Turned into a game
 Soldiers lined up,
 Cartwright,
 The cannon,
 The horror of the face,
 The king entered the tabernacle.
 Let the dung rise,
 Cursed on the throne.

Kudiyar, who destroyed Kokand,
Oratobe Tajik
At the wedding as Kokpar.
Against the king,
With no power,
Kyrgyz drowned in blood,
Sold to everyone,
Orman Khan has:
Let's go and rob Kazakhs,
Before the king,

This goal was in his mind " - describes that The great poet says in another part of this zhyr:

Rising from Ural to Altai,
The king was eager to receive it.
To the Kazakh who shot a bow,
asked for a gun.
Crossing the Irtysh,
Achieved Zhetysu...
A few days later,
Kolpakov and Chernyaev,
When they reached Zhetysu,
Kudiyar Khan was angry,
He missed the blood again,
"You get Russian, Kazakh,
He said he would take everyone! " - there are lines [19, p. 122].

B. Symanov, a researcher of Zhambyl's zhyrs, said that "according to the great poet's politicians and literary advisers at that time, in accordance with the requirements of the Soviet era, under the influence of the Red Communist ideology, he helped the Semirechye Kazakhs in the struggle against the Kokand Khanate." , as an ally, in the form of a liberator, a compassionate savior of the royal power. In fact, when Kolpakovsky and Chernyaev conquered the Semirechye, it was Mallakhan, not Kudiyar, who was the khan of Kokand. That is, through this zhyr we can see that the Soviet policy used the creative power of the great poet to his advantage. In general, in this work we see that not only the Kazakhs, but the whole Turkic nation, the whole people of Turkestan united against the colonialists, all of them fought together.

On June 21, 1864, the Commander-in-Chief of the Western Siberian Army, General A.O. Dugamel, sent a telegram to the Russian Minister of Defense, D.A. Milutin, as follows: The Kokand people suffered a serious blow. There were only 4 wounded soldiers. The full final message will be sent from Captain Krasovsky, "he wrote about the capture of Aulieata. The poet Maylykozha in his poem "Shalkyp zhatkan elim-ai ..." said:

Tokpagym and Pispegym,
It was like a dream,
Russian climbed the mountain,
It was difficult to fall.
Aulieata, Talas-ai,
Alash-ai lying above,
The fund remained in Russia,
The child of a Muslim is the moon.
Suly and Bili lakes,
Light the moon,
Remained in Russia as a hunting fund,

My country is spreading [6, p. 35], - he clearly explained. The contents of this letter of Colonel Chernyaev to the prince of the fortress of Aulieata Niyazali Datqa in June 1864 come to mind. From this official letter we can see the aggression of the invader, the extreme violence, the suicidal cruelty: "Our words are as follows: I came to conquer the Holy Land at the behest of His Majesty the King. First of all, I consider it my duty to tell you that in order to prevent bloodshed, you must hand over the fortress to the White Tsar's troops. You can't protect it from us. The situation in Koskorgan, Kumiskorgan, Akmeshit, Zhanakorgan, Dinkorgan and Pishpek, the most fortified of all the fortresses of the khanate, comes to your mind. During the actions of the Kokand troops on the battlefields near Qumsuat, Akmeshit, Uzynagash, they also noticed the infinite power of Russian weapons. If the fortress is handed over without fire, then I declare on behalf of the mighty king that I will protect the lives, property and freedoms of almost all the citizens of Kokand and the fortress. You cannot change the destiny of the Saints without accepting my offer. It's your choice to protect yourself, but if you suffer, see for yourself. I'll give you three hours to respond...Colonel Chernyaev", - prints the seal and signs the signature. This data is the source of ancient history. Countries, lands, passage, unique replacement of people's intellectual heritage they say I know the history, priceless treasures. After all, any historical event is based on real reality. With the help of such transparent and inescapable data, the country-people deeply and systematically understand the essence of how the Kazakh steppe became part of the tsarist Russian Empire, based on concrete evidence. The poet Kalybai tells about these in the epic:

Seeing this letter, Alimkul,
He whispered.
Kazakh, Kyrgyz, Sart, Kypshak,
To the country in the village.
He wrote a letter,
Andijan, Kasan, Margulan,
To the head of Namangan
Let Besaryk and Badam come,
Let Balykshy, Oshta come.
Torekorgan, Zharmazar,

Let come about twelve thousand people [20, 101 p.], – the names of such men as Kassym Mynbasy, Zhalau Kushbegi, Alimbek, Seitbek, Molda Sapar, Gazibek, Zhumatai, Esengeldy, Muhammad Zhuzbasy, Mynbay, Molda Alimkul Batyr are described in verse.

The actions of Bekmuhammed Tore, Alimbek, Seitbek, Berdibay Kushbegi, Akim Khoja, Molda Salibek Akhun, Abylkasym Ishan, Makhdum Gusfenduz, Karabas Khoja, Sherali Kal, Zhigan Datqa, Kudaishi will also be the focus of the conversation.

It is noteworthy that the army of Molda Alimkul, who was seriously wounded in the bloody battles in Tashkent and Sortobe after Shymkent, addressed the heroes and pansats, datqas, and the good people of the country.

Don't call me dead,
Do not grieve for me!
Until you lose your head,
Shoot the enemy,
Don't lose your honor!
Do not leave Tashkent,
Do not be mischievous
What can I tell you?
Each of you has a mind.
Everyone did their job,
Approve in your opinion.

Kypshak, Kyrgyz disorder,
If Tashkent is in the hands of Russian,
One day you will be close too.
Donkey overtakes a horse,
The sparrow overtakes a falcon.
Dumb overtakes a speaker,
Men stay after,
From a bedridden disease, - says Molda Alimkul [20, p. 101].

Later that evening, he was taken to the ancient cemetery in Tashkent's Shaikhantaur, where Tole Bi was buried. Molda Salibek Ahun will be in charge of the Kokand Khanate's patriotic troops. The historical facts described in the saga are confirmed by a number of other ancient sources of the Uzbek people and the works of modern researchers. The movement of the tsar's troops to Central Asia along the Semirechye and the Syr Darya caused many difficulties for the local population. After all, Kazakhs are once again forced to find trucks carrying all the weapons and food of the troops.

In May 1864, the readiness of Russian troops to attack the Kokand khanate was completed, two independent military hands, Colonel Verevkin, who left Perovsk 1500 people, went to Turkestan, and from the faithful 22 guns and 2500 enemies, Colonel Chernyaev Merke without a fight, went on a campaign to the fortress of Aulieata. When a Siberian military group led by Chernyaev captured Aulieata, Verevkin, who left the Syr Darya, was heading to Turkestan, which is the "door" of southern Kazakhstan, on May 24, 1864, 1200 troops attacked it. Then on September 22, Chernyaev led the troops from the three wings to attack and moved to Shymkent. In the previous battle, Russian troops, who received an unforgettable blow from them, ruthlessly plundered the city's population [4, p. 199].

In the spring of 1865, Chernyaev's second expedition to Tashkent began. Alimkul was seriously wounded and died while defending the city, and Sultan Syzdyk took over the defense of the city. Despite the selfless efforts of the city's defenders, after a three-day battle, the Russians captured Tashkent in May 1865 and annexed it to the Russian Empire.

Thus, the military campaigns of General Chernyaev and Colonel Verevkin completed the annexation of the Kazakh steppes to Russia, and the Orenburg and Syrdarya frontiers were annexed. The occupation of Shymkent and Tashkent will radically change the political situation in Kazakhstan and Central Asia in favor of the Russian Empire. As a result, the entire territory of the Syrdarya fell into the channel of the colonial policy of the tsarist government. That is, the annexation of Semirechye and South Kazakhstan by the Russian Empire ended its complete conquest of the Kazakh steppes. The tsarist government, pursuing a policy of colonialism, ruthlessly suppressed the independence of the Kazakhs throughout Syr Darya and began to establish a colonial-administrative system in the region.

On July 11, 1867, Tsar Alexander II of Russia signed a Decree establishing the Governor-General of Turkestan as part of the empire. At the same time, the "Draft Rules of Management of Zhetysu and Syrdarya regions" will be approved. As a rule, oblasts are divided into districts. The Syrdarya region, with its capital in Tashkent, included Kazaly, Perovsky, Turkestan, Shymkent, Aulieata, Tashkent, Khujand, Zhizak, Zeravshan district with Samarkand as its center in 1868, and the Amu Darya region with its center in Petroalexandrovsk in 1873.

Although the Syr Darya region came under the rule of the Russian Empire in the 1860s, the struggle for independence in Central Asia continued. This situation motivates the peoples of the Syr Darya region to regain their lands with the help of fraternal and religious peoples. In 1873, representatives of the insurgents in the Kokand Khanate came to the Syr Darya region and called to join them.

The end of the spontaneous uprisings of the local population in the 80s and 90s of the XIX century against the colonial policy of the tsarist government was followed by the liberation

uprising in Fergana in 1898, known in history as the "Andijan uprising". The Andijan uprising was directed against the colonial policy of the tsarist government. In all, more than 500 Uzbeks, Kazakhs, and Karakalpaks who took part in the Andijan uprising were deported to Siberia and imprisoned in Andijan. 252 of them were Kazakhs. Even after the Andijan uprising, the struggle of the local people for liberation did not stop.

Conclusion. XIX century It is clear that the second half was one of the most difficult periods in the history of one of the Turkic peoples - the Kazakh people. During this difficult period, the fate and prospects of not only the Syrdarya region, but the whole of Central Asia were decided. The invaders of tsarist Russia, who wanted to destroy our independence and our country, fought for every step of our land. Not only did the tsarist government completely conquer the Kazakh steppes along the Syr Darya, but the main rivals in Central Asia were the Kokand and Khiva Khanates, so the attack on the Syr Darya was very effective. Therefore, the interest of the Russian Empire in the Syrdarya region was a political phenomenon. As a result of the expedition to Akmeshit, the Kazakhs of the Syr Darya joined Russia, the fortresses of Akmeshit, Kumiskorgan, Shymkorgan, Koskorgan entered Russia, and on the basis of these fortifications the Syrdarya border was formed. After the conquest of these territories, the tsarist government introduced administrative changes in the region, subjugated the local population with the help of military force and collected various taxes and duties from them.

Longing for the dawn of freedom, Zhankozha and Azbergen, Eset batyr, Syzdyk sultan, Alimkul mullah and other heroes and nobles of Turkestan fought for the freedom of their people, and other peoples of the Syrdarya region never stopped protesting against the colonialists. Under the leadership of Kenesary's sons and the troops of Kokand, Khiva, and Tashkent, the Kazakhs opposed the Russians' construction of Perovsk and other fortresses in the Syrdarya region and frequently organized attacks. Because the enemy was trying to enter Central Asia. They also raided the villages of the Kazakh rulers who had sided with the Russians.

The main driving force of such an uprising, along with the Kazakhs, were the Uzbek, Kyrgyz and Karakalpak peoples. However, the narrow circle of the people's movement, their lack of unity, clear goals and lack of a unified leadership had a negative impact on the course of the uprising, which eventually led to defeat.

The history of the Kazakh people is an integral part of the history of the world, which is intertwined with the Turkic peoples. Therefore, the study of its topical issues and its promotion and presentation to the world from the position of the state at the international level. After all, the history of the Kazakh people covers the period from ancient times to the present day. That is, as one of the nations living in the world, it has its own history.

At the world level, research papers and books should be translated into Kazakh, Russian, English and Turkic languages to present the liberation struggle of the peoples of the Turkestan region, the history of the heroic deeds of the heroes. Afterwards, films on the liberation struggle of the peoples of the Turkestan region, the colonial policy of the Russian Empire in the region and other important historical events will be made and translated into foreign languages for world-class unification. As a result, the world-class place and image of the Turkic-speaking peoples in the modern information age is formed only when they are able to present and reflect the national history.

References:

[1] **Fahri Sakal.** The use of folklore as a source for studying history. Milli folklore. 20 year, No. 77, spring 2008, 50-60 p.p.

[2] **Konrad Nikolay.** West and East. Moscow. The main edition of oriental literature, 1966 - 517 p.

- [3] **Zhumadildayev, M.M.**, Alpysbes M.A. The work of Turemurat zhyrau «Extermination under the town of Suzak» as a historical source. Bulletin of the L.N.Gumilyev Eurasian National University No. 2 (123) / 2018. 8-15 p.p.
- [4] Mahaeva Aitkul. History of Kazakh-Kyrgyz political relations (second half of the XVIII century - beginning of the XX century) Almaty, 2007
- [5] Moldo Niyaz. Sanattar. 1990.
- [6] Maylykhodja. Peace. Poems, humorous poems. Compiled and written by A. Ospanuly. - Shymkent: Shymgan, 1993. -- 2 book. - 102 p.
- [7] **Bekmakhanov Ermukan**. Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century. - Almaty: Sanat, 1994. - 416 p
- [8] **Berdibayev Rakhmankul**. Problems of Kazakh historical songs. - Almaty: Gylym, 1979. - 312 p.
- [9] **Konyratbayev Auelbek**. History of Kazakh folklore. - Almaty: Ana tili. 1991. - 288 p
- [10] **Esmagambetov Koshim**. History of heroes - our spiritual wealth // Kazakh history.-2007, №4. Pp. 65-66
- [11] **Kirilenko E. II**. Tradition of historical-methodological researches in German liberal historicism // Methodological and historiographical questions of historical science. Tomsk, issue. 20. (1992) 70-83 p.
- [12] **Salmyrza Zhaina**. The liberation movement of the local peoples in the Syr Darya region under the rule of Tsarist Russia (second half of the XIX century - beginning of the XX century) History. science candid. diss. - Uralsk, 2010. 146 p.
- [13] Central State Archive of the Republic of Uzbekistan. Fund 715, List 1, Case 14.
- [14] Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fund 384, List 1, Case 9.
- [15] **Nurmakhanov Nurlan**. Poems about Dzhankozha batyr. Astana: Foliant, 2007
- [16] **Khalid Kurbangali**. Tauarikh Hamsa. Translated by Totenaev B., Zholdasov A. - Almaty: Kazakhstan, 1992. - 304 p.
- [17] **Zhansugurov Ilyas**. Zhetysu. Almaty: Tsennye Bumagi, 2001. - 180 p.
- [18] **Zakirov, S.** Essay on Shabdan Baatyr // Shabdan Baatyr / compiled by N. Kaparov. - Bishkek: magazine attachment "Ala Too", 1992. - pp. 30-43.
- [19] **Zhabaev, Zh.** Collection of selected works: 2 vols. - Almaty: Gylym, 1996. - Vol. 1. - 312 p.
- [20] **Smanov, Bakhtiyar** "Lessons of historical song". Aqiqat journal January 6, 2014. №1. Pp. 95-103.

THE ACTIVITIES OF THE UNION OF CINEMATOGRAPHERS OF KAZAKHSTAN IN THE POST-WAR YEARS (1946-1970)

Satbai T.Ya., Orazbakov A.Zh., Tanybergenova S.S.

Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi 29a, 120000 Kyzylorda, Republic of
Kazakhstan

dastan.satbai@mail.ru, aorazbakov1961@mail.ru, saule_sultan@mail.ru

Abstract. At present, the identification of the place and role of the National and artistic intelligentsia and their creative unions is of particular significance in the spiritual modernization of Kazakhstani society. This is possible only in the case of a scientific and historical analysis of the paths passed by creative unions during the period of Soviet totalitarianism. The article deals with activities of the Union of cinematographers of Kazakhstan in 1946-1970. It is noted that in spite of the Soviet ideological dominance, which were reflected in the works of cinematographers of Kazakhstan, as a whole the cinematographers of the republic made an invaluable contribution to the development of domestic culture. In 1960-1970 the formation of national Kazakh cinema was completed.

Keywords: Union of cinematographers; Creative union; Cultural system; Soviet cinema; Art culture.

Introduction The work of the Creative Unions of Kazakhstan in the late 1940s and late 1960s was closely linked with the evolution of the Soviet political system and the "palace revolutions" of its upper classes. In the late 1940s and early 1950s, the dominance of the ruling groups in the work of creative unions increased. This was reflected in the activities of the Union of cinematographers of Kazakhstan. Despite moving Central film studios to Almaty during the war years and the work of famous Soviet cinematographers, it was very difficult to further develop their noble initiatives. First of all, there was a lack of specialists.

Nowadays, when the Sovereign Republic of Kazakhstan is engaged in the development of national culture and spiritual renewal of society, it is important to determine the place of creative intelligentsia and the role of creative unions, including cinematographic ones, and their role in the spiritual healing of society. This is possible only if creative unions conduct an objective scientific analysis of the period of totalitarianism. Over the years of independence, Kazakh cinema has achieved significant success. The achievements of modern Kazakhstani cinema are based on the experience gained in Soviet times. Therefore, rethinking the Soviet period of "slippery track" of domestic cinema and other creative unions will allow to get rid of stereotypes, concepts and sketches of the past in literature and art. This will be an excellent objective for domestic professional historians.

Methodology. During the research, the author relies on the basic principles of scientific knowledge - objectivity, consistency, determinism and historical principles. The objectivity of expanding data, the introduction of new facts regarding the object of study into the scientific circulation was carried out taking into account the various concepts and views of historians of modern Kazakhstan. Based on the historical principle, the events and materials are presented in chronological order. The periods in the history of the artistic intelligentsia and creative unions, which correspond to the evolution of the Soviet totalitarian system, are considered separately. Following the principles of determinism and complexity, one could determine the main social, economic and cultural directions of state policy in relation to the artistic intelligentsia. The achievements of modern history, literature, philosophy, and cultural studies were used in the research as well.

Literature review. The representatives of each branch of art participated in the study of art and creativity of the intelligentsia of Kazakhstan. In the 60s and 70s of the last century a serious research dedicated to the art of cinema appeared in Kazakhstan. In this regard, it is worth noting the research of Novozhilov G.N., Fedulin A., Siranov K., Smailov K. (Novozhilov G.N. Newsreel of Kazakhstan. A. 1962; Fedulin A. Cinema in Kazakhstan. A. 1967; Siranov K. Cinematography of Soviet Kazakhstan. A. 1966, The story of cinema. 1973; Cinema. Years. Thoughts. Collection of articles. A. 1983; K. Smailov. So the film was born. A. 1986; Nugerbekov. B. When fairy tales come to life. A. 1994)

However, despite the fact that such articles and research contain valuable new opinions about Kazakh art, the work of the Creative Unions of Kazakhstan is not specifically considered.

Results. In 1958-1963 the Union of cinematographers of Kazakhstan was still in the process of formation. In 1958-1959 the masters of domestic cinema Sh. Aimanov, A. Karsakbayev, S. Kozhykov, M. Begalin and others took an active part in the work of the organizing committee. The All-Union Film Festival in Moscow in June, 1958 marked a breakthrough in the creativity of Kazakhstani film makers. The Almaty film studio showed such films as "Our favorite doctor", "We live here" (directed by Sh. Aimanov), "Botagoz" (directed by Aron E.), "Shokan Valikhanov" (directed by M. Begalin). "We live here" (directors - Sh. Aimanov and M. Volodarsky) won the third prize at the festival, B. Meshelnikov and B. Tetkin, who wrote the script for the film "Steppe birches", won the second prize. Documentary films "Struggle for a billion", "Soviet Kazakhstan" won the second prize [1]. Sh. Aimanov's film "Our favorite doctor", originally conceived as a theater film, became a highly professional musical

comedy and took a worthy place in the gold fund of Kazakh cinema. The main special feature and success of the film was that the cast was completely from Almaty. Previously, the actors from the Center (Moscow and Leningrad) went to "Kazakhfilm" to "promote" local films. This time only Kazakh actors appeared in this film. The great Kazakh singers Bibigul Tulegenova and Ermek Serkebayev were invited to star in the film due to the lack of actors. The film also showed a huge aesthetic impact on the audience, as an amazing view of Almaty that year was presented there. According to representatives of the next generation, they are still watching the film to feel the "wonderful Almaty" of those years. Yuri Pomerantsev, who starred in this film, said that one of the Almaty residents, who moved abroad, took the film "Our lovely doctor".

Kazakhstani cinematographers took an active part in the festival of Asia and Africa film directors, which was held from August 20 to September 5, 1958 in Tashkent. One of the largest public events for Kazakhstani filmmakers was the decade of films made by the Almaty film studio on September 20 last year in Karaganda.

A council of cinematographers and the Ministry of Culture of Kazakhstan was held On November 17, 1959. The plenum noted that the main drawback in the work of Kazakhstani filmmakers was the lack of professionalism. In 1958, Kazakh films were very successful at the Moscow Film Festival, but the next year they were unsuccessful. The reason was the need for screenplays. As a director Sigedin said at the plenary session, "In early 1958, the work of the Almaty studio was on the verge of closure due to the lack of a script" [2].

In the early 60s, sections on promoting dramaturgy, newsreels, amateur and Soviet cinema appeared in the Creative Union. Contacts between Kazakhstani cinematographers and foreign countries continued, and in 1961 Shaken Aimanov participated in the International Conference of Filmmakers of Asia and Africa in Cairo. On a special tourist trip, Kazakh filmmakers M. Begalin visited Mexico, A. Karpov - France, K. Satybaldin - India, O. Zekki and I. Vereshchagin - China. During these years, Kazakhstani cinematographers have been actively mobilizing the efforts of all the creative unions of the republic in the film industry. In November 1961, a joint plenary meeting of the Union of writers, cinematographers, composers and artists of Kazakhstan took place, at which "the objectives of the XXII Congress of the CPSU and creative unions" were discussed.

At the plenum, filmmakers and creative representatives of Kazakhstan discussed such current issues as strengthening the material and technical base of the Union, strengthening creative ties, and training specialists. The lack of screenwriters and national actors impeded the development of Kazakh cinema in those years. Therefore, special attention was paid to these issues at the joint plenums of Creative Unions, which took place on March 26-27, 1962 and November 21-22, 1962.

G. Musrepov and Sh. Aimanov worked hard to convene joint plenums and mobilize writers and filmmakers. The speeches of G. Musrepov and Sh. Aimanov at the plenary sessions played an important role in uniting the efforts of writers and filmmakers. Despite the fact that the scripts were written by famous Kazakh writers M. Auezov and G. Musrepov, this tradition did not find its continuation in the early 60s. The reason for this is the complexity of the script genre, but the Union of Cinematographers and the Ministry of Culture could not motivate authors in this genre.

At the March plenary session of Kazakhstani cinematographers Shaken Aimanov said: "Providing high-quality scripts for our studio, for the art of Kazakh cinema, has become the most acute and vital problem. The success of our cinema depends on it ... we must say again and again that we do not have professional scriptwriters yet, and professional scriptwriters are working not on a film now, but on television or elsewhere" [3]. S. Aimanov explains the indifference of Kazakhstani writers to the script genre as follows: "There is no doubt that ignorance of the specifics of the cinema, and sometimes unwillingness to master it, impedes the widespread involvement of our writers. And we, the filmmakers, are guilty of not helping the writers to effectively get acquainted with all the features of the cinema as a whole, in particular, drama"

[4]. However, due to the low salary, "some people" who are professional screenwriters could not pay attention to this genre.

The 1st Founding Congress of cinematographers of Kazakhstan which was held on January 9-10, 1963, focused on the problems in the script genre. The congress elected the Board and the Secretariat of cinematographers of Kazakhstan and completed the formation of the Union. The sections of film drama, popular science, documentary, amateur cinema, acting and dubbing were approved by the Board, protocol No.2 of January 15, 1963.

From 1963 to 1964 Kazakhstani filmmakers participated in the Karlovy Vary International Film Festival and film competitions in Central Asia and Kazakhstan. The feature film "The Legend of Mother" (director Karpov) received a prize at these festivals and competitions. Amina Umirzakova, who played the leading part, was awarded the honorary nomination of the best actress of Central Asia and Kazakhstan. The 111th Moscow International Film Forum in 1963 was an important event in international cinema. The best directors and actors of world cinema came to the capital of the Soviet Union: Juliet Mazina, Federico Fellini, Yves Montana, Simon Signori, Jean More and others. The chairman of the jury, People's Artist of the USSR Grigory Chukhrai, in his book "My Cinema" said that Shaken Aimanov's ingenuity helped to choose the Grand Prix. The Kazakh director compared the work of F. Fellini with an airplane, and the work of others with a cart. The jury agreed with this argument. F. Fellini won the Grand Prix.

However, the system of requirements and orders of the Soviet-style civilization, planning, had a negative impact on the work of Kazakhstani filmmakers. Speaking at the III Plenary Session of the Union of Cinematographers of Kazakhstan on November 10, 1965, a director A. Karpov noted the exacerbation of the existing problem in practice: "We always care about the issue of production planning and creative quality, the contradiction between these two questions: "Try and follow the annual plan. Why does the author (screenwriter) impose his studio work? This is because the studio is forced to send low-quality scripts to fulfill a third of the plan. If a third of the work is done, money is not paid and etc. After all, all conditions are outdated, and it is impossible to turn art, studio production, which produces an ideological product into sausage production. In this case, the studio cannot make good films" [5]. This practice of organizing the film business in the Soviet system gave rise to meaningless films of poor quality.

All the organizational work of Kazakhstani cinematographers in 1966-1967 was dedicated to the 50th anniversary of Soviet power. During these years, the feature films "The legend about mother", in 1967 "The wings of a song" (directed by Sh. Aimanov), won the State Prize of the Kazakh SSR. This year, the feature film "My name is Kozha" received an encouraging diploma at the International Children's and Youth Film Festival for Children and Youth in Cannes.

The festivals of new films of "Kazakhfilm" studio were organized by filmmakers of Almaty city and the region. The film premieres took place in Almaty, Karaganda, Zhezkazgan, Kyzylorda, Shymkent, Panfilov, Kaskelen, Guryev and Zhambyl with the participation of the authors of the feature films "My dream", "The wings of a song", "Pine in rocks", "Alarm morning" [6]. The premiere of Sh. Aimanov's new feature film "Motherland" took place at the Central House of cinema in Moscow, in which the director, producer and the starring actors took part.

In 1968 Kazakhstani filmmakers took part in the International Film Festival in Sofia, Frankfurt am Main and received diplomas and awards. In the same year, Kazakhstani films won 8 diplomas at the V Filmmakers Competition in Central Asia and the Republic of Kazakhstan in Ashkhabat. At the festival in Frunze, the feature film "Moscow behind us" was awarded a diploma of the 1st degree.

On January 23, 1969 the Second Congress of Filmmakers of Kazakhstan was held, in which filmmakers of the republic with extensive professional training took part. Among the participants of the congress were veterans of domestic cinema, directors Sh.Aimanov, M.Begalin, S.Kozhikov, Sh. Beisembaev, A.Karsakbaev, film actors N.Zhantorin,

Yu.Nogaibaev, A.Moldabekov, A.Umirzakova, R. Koysibaev, K.Boderov H.Bukeeva, R.Mukhamedyarova and other worthy representatives of Kazakh cinema. The feature films directed by M. Begalin “His time will come”, S. Kozhikov “Kyz Zhibek”, A.Ashimov and a Kyrgyz director B. Shamshiev “Shot on the Karash pass”, A. Karsakbaev “My name is Kozha”, Sh. Aimanov “The wings of a song”, “Aldar Kose” and “Skullcap angel” are included in the golden fund of Kazakh cinema, and Kazakh filmmakers made a significant contribution to the development of the culture of the republic. The Russian-speaking experts sent from central film studios also contributed to the development of Kazakhstani cinema. However, the creative potential of Kazakhstani filmmakers was limited by the ideological and political requirements of a totalitarian society.

At the Second Congress of Cinematographers, the chairman of the Union Sh. Aimanov and other directors sharply criticized the planned release of films. The congress confirmed the need for scripts for the weakest generation of Kazakh cinema. However, in subsequent years it was not possible to overcome such a painful practice. In the context of the authoritarian system, even the few enthusiastic writers who wanted to write in the genre of film script were faced with bureaucratic or political obstacles. This is evidenced by the experience of the poet O. Suleimenov, who voluntarily went into the genre of film script. Before the congress delegates, he shared his experience in this genre: “I didn’t come to the cinema easily, I didn’t look for work, I wanted to serve... I came here after unpleasant conversations about the fate of our cinema, after such conversations I regretted that our culture was so awkwardly portrayed” he said. “After I wrote the script, the era of good friends with experience began to relate to it carefully. At first I got some advice. I listened to all the advice, believing that my friends understood new business better than me. After that, the range of trustees expanded, the committee included in the group, and then colleagues from Moscow began to enter the group. Only after so many insults to my creative honor ... Only now I realized that Suleimenov as the scriptwriter was killed consistently and calmly” [7]. It can be seen from the fact that the planned production of films, political censorship did not allow creating a real creative atmosphere at “Kazakhfilm” studio. In the command and control system, even simple experiments with films were closed. Only the “right” films were required.

The lack of film actors also contributed to the poor quality of film production in Kazakhstan. In the 1960s and 1970s, actors often moved from one film to another, often bored the audience. Sh. Aimanov called this practice of using actors “predatory”. For these objective and subjective reasons, Kazakhstani cinema developed more slowly despite some successes in 1946-1970. This is evidenced by the fact that for a long time there was no new era in the cinema of Kazakhstan. There were no changes in the artistic and plot quality of the first films that appeared in Kazakhstan in the 30s and 60s. The first Kazakh feature film "Amangeldy", released in the 30s, was on a par with films released in the 60s. Only in the late 60s the signs of a new era appeared.

Conclusion. The slow development of Kazakhstani cinema, the level of popularity, distribution and consumption of its products among viewers were also reflected. There were also deep contradictions in the distribution of film production among the population. Compared to the size of the republic and its population, “Kazakhfilm” studio produced fewer feature films and was not able to satisfy the needs of the population for cinema. From 1946 to 1965, only about 40 feature films were released. That was very minimal for Kazakhstan. Besides, the technical quality of a small amount of ‘Kazakhfilm’ products was low, and their copies were not reproduced in sufficient quantities. According to the director A. Karpov, for this reason 50% of the republic population could not see the products of “Kazakhfilm’ studio [9].

Due to the poor technical quality and irresponsibility of the projection mechanics, even in the first months, the films were broken and became unusable. However, there was a directive that one copy of the film should be shown 700 times [10]. This practice did not help distribute

the products of “Kazakhfilm” studio among the audience, and effectively promote it. Kazakh film festivals were held in the cities of the republic, and their reputation among the population was low. The ideological, substantial, plot, thematic similarity of films of “Kazakhfilm” studio also bored the audience.

Thus, in 1950-1970, conflicting trends were observed in the activities of the Union of Cinematographers of Kazakhstan. On the one hand, the formation of Kazakhstani cinema and the activities of the Union of Cinematographers contributed to the development of the culture of the republic and on the other hand, many works of film production began to fade. This was due to the strict conditions and requirements of a totalitarian society.

References:

- [1] Siranov K. Cinema art of Soviet Kazakhstan. Alma-Ata, 1966
- [2] Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). Fund 2128, inventory I, file 11, p.12
- [3] CSARK. Fund 2128. Inventory I, file 23, p.79
- [4] Siranov K. Movies. Years. Thoughts. Almaty.1983, p. 16-77
- [5] CSARK. Fund 2128 , inventory I, file 78, p. 7
- [6] CSARK. Fund 2128 , inventory I, file 78, p. 10
- [7] Kanapin A. Cultural construction in Kazakhstan. Alma-Ata, 1964 p.150
- [8] CSARK. Fund 2128, inventory I, file 139, p.17-18
- [9] The art of the peoples of the USSR. Leningrad 1977, p. 211
- [10] CSARK. Fund 2128, inventory I, file 162, p.2
- [11] CSARK. Fund 2128, inventory I, file 216, p.102-103, file 215, p.169
- [12] Sosonkin I.L., Rybak L.A. Artistic culture in the conditions of non-capitalist development. Ashkhabad. 1983, p. 219
- [13] Siranov K. Cinema art of Soviet Kazakhstan. Alma-Ata, 1956
- [14] CSARK. Fund 2128, inventory I, file 139, p. 21-22
- [15] CSARK. Fund 2128, inventory I, file 139, p. 29

GENRE CHARACTER AND THEMATIC, ARTISTIC FEATURES OF POEMS AND EPICS OF BAZAR ZHYRAU

Karbozuly B., Botabayeva Zh.T.

Korkyt Ata Kyzylorda University, 29 A Aiteke bi str., 120000 Kyzylorda, Republic of Kazakhstan,
sirdaria@inbox.ru, janat_kz_83@mail.ru

Abstract. This article discusses the main topics, artistic features and the genre nature of the thoughts of Bazar Ondasuly. Information about the published works and the life of Zhyrau, his childhood. The name of Bazara Zhyrau Ondasuly, known as "Jampoz Zhyrau", a natural talent that was not indifferent to thoughts and words, reminded the Kazakh memory of the moment of his life. As the proverb says: “The country will become new in fifty years”, and times are changing, people's consciousness will be revived. In such cases, the task of science and culture is not only to ensure that the best people in our history are not forgotten by the young generation, but also the moral duty of the older generation. The secret of the great achievements of our nation, the unique creative attitude to the art of its creation, the sacred art of speech, is the fact that the works of our poets of the past centuries, which nourish the spiritual world of our people, respect the sacred art of speech. The article also tells about several subtypes of Bazar Zhyrau, on the basis of the classification of its effects.

Keywords: SyrSuley (the greatest natural speaker, poet of Syr land), Zhyrau (Poet, epic performer), Akyn (poet), Literature, Scripture, Zhyr (epic song), Dastan (poem)

Introduction. Bazar Zhyrau Ondasuly (1841-1911) is one of the leaders of the Leader poets of Syr land, whose works have a special place not only in the spiritual world of the Syr land, but also in the Kazakh people.

Bazar Zhyrau's poems, whose creative life dates back to the second half of the XIX century and the first 10 years of the XX century, spread not only in Syr Darya, but also in all parts of the country, West and East, South and North, as well as the fact that the artists of these regions began their careers with the songs of Bazar Zhyrau.

They were S.Seifullin, M.Zhumabayev, A.Divaev, A.Margulan, M.Auezov. The fact that his works entered the literary and scientific circulation earlier than their contemporaries and entered the collections of literature is not only due to the fact that Zhyrau's legacy is widely spoken and memorized, but also because of its exemplary and artistic style that inevitably attracts the attention of scientists and intellectuals. S.Seifullin said: "The largest Kazakh zhyrau after Bukhar Zhyrau is Bazar Zhyrau" [1], M.Zhumabayev said: "He took care of the country and was deeply involved in it" [2], - so he appreciates the ability of Bazar Zhyrau. The fact that our talented poets, taking into account the works of Bazar Zhyrau and based them on scientific research, proves the beginning of a positive assessment of Zhyrau's heritage in professional literature and science. The work of Bazar Zhyrau, of course, is best known to the people of Syr Darya.

A.Tokmagambetov, an expert on the literature and culture of the Syr region, one of the classics of Kazakh literature of the Soviet era, in the last years of his life, based on the work of Leader poets of Syr land, wrote wonderful works: "Dome of Song" and "Raised Dome". There is a logical unity in the fact that these novels, based on the creative biographies of Bazar Zhyrau Ondasuly and Turmagambet Iztleuov, reflect the creative attitude of the people of Syr Darya to art, as well as the complete artistic chronicle of the country of Syr Darya. In these novels,

A.Tokmagambetov proves the essence of traditional Zhyrau art by painting the image of Bazar Zhyrau in the "Dome of Poetry". Many issues related to the psychology of literature and art, the historical and theoretical background of the works of SyrSuley, agreed with the artistic decision of A.Tokmagambetov's novels, which in the context of the general laws of art is capable of delivering-collecting and creating artistic images. From this we can conclude that Bazar Zhyrau Ondasuly was a jeweler of words led by SyrSuley. It should be noted that the work of SyrSuleys is an integral part of the great art of Kazakh literature. It is not appropriate to study any issue of the second half of the XIX century and the beginning of the XX century, which is considered to be closer to the full record than in other periods of our literature, and therefore without the works of SyrSuley. It is also necessary to mention the original place and features of the works of SyrSuley in the history of literature in accordance with the requirements of today's literary criticism.

The development of art in general is a spontaneous phenomenon with its own laws. Literature, a special kind of art, first matures in its own national cauldron. Only then will he reach out to other models of civilization. In our opinion, the aspiration of Kazakh literature to such a world civilization was manifested in the second half of the XIX century and the beginning of the XX century in the form of the great Abai's work on Russian and Western literature, Eastern civilization through religious and educational movements. It should be noted that at the forefront of this process are the works of SyrSuley. The SyrSuleys, who were mainly literate in the old (Arabic) language, paid close attention to the traditions of classical Eastern literature in their works. Such progressive processes, which took place in the context of the inherent legitimacy of the development of literature and art, faced many difficulties and obstacles because they did not correspond to the policy of the Soviet government. Such an obstacle to the growth of our national art in the creative connection with the literature and art of civilized countries, both externally and internally, was experienced by the works of SyrSuley. Many of the stories, which were full of religious plots, adventures, and mostly humanistic ideas, were short-

lived. There is nothing in the content of such stories, which have survived in the hands of blind and vigilant people that can poison the human brain and negatively affect the spiritual world. On the contrary, such works, written in the tradition of Eastern civilization and literature, propagate the humanistic ideas and moral qualities of the Muslim religion. If we say that these words are directly related to the works of Eshniyaz Sal, Bazar Zhyrau, Karasakal Yerimbet, Shorayak's Omar, Kanly Zhusup, Kete Zhysyp, Turmagambet Iztleuov, we are not far from the truth. Thus, many poems and stories in the works of SyrSuleyu, both named and unnamed, have disappeared from the history of literature of their people. We have only a handful of such rich and valuable things. Therefore, the full collection and study of the works of not only Bazar Zhyrau, but also other SyrSuleys in accordance with the requirements of today's literature, using all available opportunities, is also on the agenda today.

Literature review. A. Tokmagambetov, one of the classics of Kazakh literature of the Soviet era, wrote in his novel "Dome of Poetry" [3] about the life and art of Bazar Zhyrau. In this novel, the essence of traditional Zhyrau art is revealed by painting the image of Bazar Zhyrau.

Works of Bazar Zhyrau in the Soviet period "Ush gasyr zhyrlaidy" [4], "Bes gasyr zhyrlaidy" [5], "Zhety gasyr zhyrlaidy" [6], "Aldaspan" [7], "Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries" [8] He was included in the book "Works of Bazar Zhyrau", and when he became a sovereign country he was published in the form of collections "Zhamygy Kazakh Bir Tugan" [9], "Nazbedeu" [10] and in the "Syrdarya Library" in 1 volume.

The literary heritage of Bazar Zhyrau has long been the subject of research in the training of philologists for term papers, dissertations, master's, candidate's and doctoral dissertations. In this regard, S. Kosanov's: Literary heritage of Bazar Zhyrau Ondasuly (Poetic tradition, genre, poetics) [11].

In addition, the works of Zhyrau were published in the republican literary, scientific and educational magazine "Bazar Zhyrau".

Methodology. The methodology of our article "Literary Heritage of Bazar Zhyrau" is devoted to the study of Bazar Zhyrau's work, firstly, our exemplary poetry of the XIX-XIX centuries, and then the whole Kazakh literature, the traditions of classical literature of the eastern peoples. The article is based on a comparative historical-typological method of studying the literature. On the basis of this method, any work of Bazar Zhyrau is studied not only in detail, but as a whole. If the works of Bazar Zhyrau are grouped according to the principle of research, then their similarities and differences are taken into account. The study of Bazar Zhyrau's epics is based on the achievements of Kazakh, Russian and world literary criticism.

Results. In the foreword to the book of Sh. Aldashov, collected and compiled the works of Bazar Zhyrau for the last time, wrote the foreword and commentary: "The youth of Bazar Zhyrau is spent in poverty and orphanhood. Let us remind you that today's demand is to critically study and accept from the point of view of knowledge and science of a country with a high pedestal and stability of independence, [12] The one-sidedness of the recognition of the literary heritage under the dominance of the communist ideology of the Soviet era has sometimes led to the falsification of biographical data of our historical figures. The creative method of Soviet art is based on the requirements of socialist realism, and life itself proves that it is not right to push genus contradictions and genus symbols everywhere! Gathering biographical data of our poets and poetesses of the past centuries, to say that they came only from the poor, as we have said before, is a one-sided notion, formed under the influence of the Marxist-Leninist worldview, the policy of the Soviet government. In the Kazakh society, which is based on a deliberate tribal and patriarchal structure, the division of labor between rich and poor is based on tribal, fraternal, moral features, not on genus characteristics and genus contradictions. Violence in Russian capitalism did not exist in Kazakh society until the second half of the 19th century. Helping parents - what does a young person do in Kazakh life, whether he is a child of a rich man or a poor man, when he is not taking care of sheep, lambs and helping adults? Isn't it a

simple way of life of the Kazakhs, who deprive themselves of four livelihoods, a traditional profession?! Therefore, in our opinion, the search for class contradictions in the Kazakh life of past centuries is not always correct.

The famous zhyrau himself said:

"At the age of sixteen

First I became Bazar Zhyrau,

Under the BaiKokshe's party»

It's not easy to shine at the age of 16, no matter what kind of talent you have, if you just kill sheep and it is not easy to shine at the age of 16, no matter what innate talent, if you are just a shepherd and take care of a lamb. Scientific knowledge should be excluded from politics. Time has shown that it is fair to find out what our historical figures did, what works they gave birth to, and to tell the truth, rather than to take a free inventory of the rich and the poor. More than 80% of the authors of our famous collection "Bes gasyr zhyrlaidy" are from rich people, dancers and heroes, poets and orators. Thanks for that too. It's the truth. True, no grass grows on bare ground.

So who was Bazar Zhyrau? Bazar Zhyrau was first and foremost a traditional poet. Growing up memorizing folk songs and epics was a time typical of Zhyrau's childhood, and the rich treasures of folklore, the instructive heritage of historical literature, the art environment in which he lived - these were his life and art textbooks.

"Even if the world clings to you,

Probably Korkyt's death day must have come to me "[13], says Bazar Zhyrau. We should not think that the name Korkyt is simply mentioned on these lines. Interestingly, all the SyrSuleys use the name of Korkyt in their poems, calling their works a continuation of the Korkyt tradition. Therefore, we consider the works of SyrSuleys to be valuable treasures that originated in the Korkyt tradition, as well as developed in close connection with the works of poets and poetesses from all over the country and became a golden resource in the history of literature. Bazar Zhyrau's works are also naturally rooted in the previous literature and continue the national literary tradition. Despite the vastness of our vast territory, the delays in publishing, the spread of literary traditions in all parts of the country, the stability of works of historical literature to the black national tradition - this is a miracle. The stability of the works of oral literature to the national traditions of that literature proves the longevity and fruitfulness of the traditions of Kazakh art.

The mission of art is to serve humanity. The theme of art is human destiny. In terms of genre, the traditional form of Kazakh poetry is a channel of birth, formation, development, as well as the work of each literary figure, and the contribution of each literary figure to the national literary tradition depends on his artistic ability, talent, life experience and knowledge. will be directly related. From this point of view, Bazar Zhyrau is not only a continuation of the national literary tradition, but also its enrichment. In the work of Bazar Zhyrau, in our opinion, a special place is given to the story of man, the destiny of man, for the first time in the history of our exemplary poem, the story of morality, human qualities and human qualities in the form of a work of art. Bazar Zhyrau's works have improved the genre of reflection by singing a clear, documentary song on any issue, and the work of art itself raises the most pressing issues of the epoch in which it lives, harmonizes with time, and increases its realistic character.

The clearer the image of a person in any work of art, the more clearly it is created, the more clearly this feature proves that literature is on the path of effective development and growth. Therefore, it is safe to say that Bazar Zhyrau, one of the most mature works in the history of our poetry, which deeply sang the philosophical meaning and significance of the phenomena of life, the political and social problems of human life, was the best work of its time. For example, in the poem "For every perfection - one goal" the image of man, birds and animals is typed, the meaning of life phenomena is revealed, the falsity and transience of the world, variability is sung in such a way as "hero - one arrow, rich - one swallow." A swift beast, a wild

ass, a wild horse, an eagle, a rich man and a hero, - In Bazarsha's words, everything is in danger, nothing lasts forever. The same is true of the saying, "You still have no dreams."

"The eyes are filtered,
Lined with pearly teeth,
Come on
Broken off
Become a famous beauty fund -
From whom he did not weep "[5],

It is said about beauty, then about tulpar horse, batyr. The story of a brave man, a hero and a wrestler, a leader and an orator, a rich man and a dancer, a beautiful woman is also deeply rooted in "The Poor Man". It is not difficult to see that the imagery of figurative thinking, the literary language enriched the traditional Kazakh poetry of Bazar Zhyrau with a clear poetic signature. Bazar Zhyrau continues to transform such exemplary thoughts, which he introduced into the traditions of Kazakh literature in his own style. "In the best of the country" sings about famous people of the Syr region: Otkelbay sypa, Beketay molda, Kulbarak batyr, Samyrza, Kobek, Basykara biy, Bekmyrza, Baimen, Tortkara, Umbet. Singing of such historical figures, each of whom is given the names of places and waters from different parts of the country of Syr Darya, sings as an example for others. This trend will continue in the "Dark World". They all died: They are Abulkhair, Nuraly, Esim, Tauke, Zhanibek, Abylai and Zhangir khans, they are Baba hairy saints Aziz, Seitpembet, Magzam, Maralshan, Sofi Aziz saints, they are Zhabagy, Sypa, Otegen, Akmyrza, Kuan, Kushermen batyrs, they are Kazybek, Tole, Aiteke, Monke, Kobek, Utetleu, Sarytai, Tampysh, Murat, Kiikbai, they are Zhankozha, Eset, Kystaubai, Kasym, Seil, Bukarbai, Malaysary, Zhantaylak, Samet, Toganas, Karados, Uske, Budabay, Serali, Sadyr, Orynbay, Sherniyaz, Shyman, Otegen, etc. heroes and dancers, akyns and zhyraus. These are well-known names not only in the Syr Darya region, but in the whole Kazakh society. The amazement of the wide and perfect poetic orbit of Bazar Zhyrau in itself, the singing of so many historical figures, the excitement of their lives as an example to others, has never existed before Bazar Zhyrau. Singing the names of the most important people of the region and the country, turning their lives into an artistic genealogy - the only signature of Bazar Zhyrau. It should be noted that the fact that today's Syr-Darya people are not indifferent to the above-mentioned names, revives their souls by hearing the names of their ancestors, is the result of meaningful information and valuable information that has reached us through the market. The names of so many people in these reflections, their descriptions, sometimes directly and sometimes indirectly, are used to describe justice, street wisdom, beauty and courage, patriotism, loyalty to the homeland, etc. The propagation of human qualities is a great achievement of our exemplary poetry in the days of Bazar Zhyrau. Although at first glance it seems that the names of the people, the characters of the reflection, which are targeted at human nature and moral qualities, are sung only in the background, in the background of the main issue, in fact, such a distinction is the time and space of the genre. It expands the possibilities for the future and creates conditions for the life of the poem to become more and more humane. Bazar Zhyrau proves the essence and significance of the issue he raises by revealing the human nature and moral qualities of these characters. The main function of such a genre character in terms of a literary work is to allow it to fully perform the function of life and human expression. Of course, since these characters are real people, the reasoning is that the subjectivity of the poem seems to be more objective than the subjective. Thus, Bazar Zhyrau's thoughts are characterized by lyrical melody, mysterious sorrow, epic intensity and energy. Secondly, it is a great contribution to the history of literature in the form of the best examples of the genre of thought. Bazar Zhyrau's reflections had a positive impact on the development of the works of the representatives of the literature of his time; he played a leading role in this direction. M. Baidildayev's "Kenshimbai, Ongar, Zhienbai, Zhorykbai, Kete Zhusup, etc. poets, singers, zhyraus are graduates of the school of Bazar zhyrau

”- the most fair opinion [5]. The famous T.Iztleuov himself sang Bazar Zhyrau as his great teacher until his death. Most importantly, the works of talented representatives of our literature were in a position to be a full prerequisite for the formation and development of Kazakh professional written literature. We would like to conclude that the fertile soil of Kazakh literature, which immediately began to flourish and developed on the path of professional literature, was the work of such rare talents as Bazar Zhyrau.

Any work of art is valuable because it can show not only the sun, but also the shadows of the phenomena of life. The main themes of Bazar Zhyrau's thoughts are: the transient world, the changing life, the shortness of human life, etc. In addition to the positive aspects of human behavior, the negative aspects of human behavior are also tested. His thoughts on "Narman", "About Lepes", "Mautan", "Karazhan bolys" are works in this direction. "Karazhan bolys" is a voluminous work consisting of 220 lines. One of the secrets of the long-term development of Bazar Zhyrau in terms of its size must be that they were recorded at that time.

Bazar Zhyrau in the poem "Karazhan bolyska":

"His son is a hero Kabak, a mullah Kisyk,

Take a pen and write a letter.

For some reason,

I have written the word to test the good” [13].

Unaware of the possibility of writing a long thought in an instant, we know that it is difficult to give birth to a series of thought-provoking, figurative words, imaginative images, which require a rare talent, creativity and improvisational power of the artist. We can't pass without saying that. Given the fact that the publication of such works as "Karazhan Bolyska", which can compete with the works of written literature, takes place in the nineties, a complex creative act, a process, we pay more attention to the innate talent of our ancestor Bazar. The theme of "Karazhan Bolyska" is Bazar Zhyrau's resentment against the Bolsheviks, who invited him to his wedding and sang under him, and his idea is just a test of greed. Bazar Zhyrau has been working on this issue for 220 lines. The compositional structures of the reflections, the plot lines are skillfully combined to reveal the main idea. Bazar Zhyrau does not immediately expose Karazhan's greed it invites the reader to think, shocks the listener, and reveals the secrets of human behavior for a long time. As the saying goes, "Someone is generous, someone is fair, someone is kind", he sings about the place and importance of long-distance relationships in Kazakh life. Every way of thinking that inevitably captivates the audience is thoughtful, concise; every word is golden, figurative, exemplary.

Opening remarks:

"A horse can't ride after sweating,

A thin horse snorts after a man has sunk”[13], - a frequent repetition of poetic contrasting lines - a unique style of Bazar Zhyrau. In "Karazhan bolyskada" it is said that the thoughts and feelings in Bazar Zhyrau's thoughts are conveyed by a certain series of events, a plot line:

“After I listened and said,

Those who heard were silent

After the Council liked it,

Bolys allowed me only at the dawn”[13] - the lines say. We cannot deny that the repetition of the main idea from several angles through such presentations is a vivid example of professionalism in opening a topic. Before talking about the greed of the Bolsheviks, the Karazhan tribe loved the good people and famous people from Kete: Bekmyrza, Piren, Tungyshbay, Daumshar, Kitar, Zhubanbay, Nysanbay, Beket, Aman, Barak Batyr, Sadyr Molda, Mynzhasar, Eshniyaz, Myrzabek points out. After swinging the dombra as if to say:

“Karazhan was born more than Jienbai,

I will treat you no less than Atimtay,

To please the world

Many are devoid of honor
Himself thin, himself fat, crazy blue,

Where did this come from in your hands?"[14] Tirads of this content are repeated several times over a long period of time. It is obvious that it is not easy for a person who understands words to scratch the secret of greed like a cotton swab. It seems that Bazar Zhyrau killed Karazhan alive by the power of rhetoric. We can say that Zhyrau's thought "Every man is perfect" is no less than a small philosophical treatise. But "Every perfection is a challenge" is not a philosophical treatise, but a thought-provoking poem. The world, its transience, is a philosophical concept based on pure thought, but it is emotionally watered in the context of the poem. Because this world is left from a hero, a dancer, a beauty, horse, a falcon, everything. There is nothing eternal in the world. It's a pity, it's a pity, it's a pity.

"At the end of the measured breath,
At the point of death
The bulb is a sturdy vessel of the eye
Would be equal to his shame
To a naked man "says Bazar Zhyrau.

At the same time, Zhyrau, with his eyes bulging with a strong armor and a naked cap, is still wondering how death will come and how human beings will submit to death. It's a pity, so it's a heavy feeling that weighs on the heart. It would be a mistake to say that common thoughts are made up of pure thought and reason. It is also a characteristic of poetry to express deep thoughts and feelings.

As short and short as the world is, so interesting is it. This motif is often sung in Bazar Zhyrau.

"This is a world without dust,
Not caught, chased,
How many varieties have changed », -has long been concerned.
The same is true of the saying, "I have seen the betrayer of the world with my own eyes."
Zhyrau:

"The world is a thing born from within,
You were chased away without a boyfriend"
The same goes for stops. Bazar Zhyrau is worried about death one day.
"The rich have passed, the king has passed and the hero has passed,
In the end, this man died.
You wonder how long I will not die
If you don't die, where did your ancestors go? "

Bazar Zhyrau says that "there is a neck and there is a death". This is a clear and unambiguous truth, a natural and real fabric of the philosophy of the desert, conveyed in the language of thought.

Bazar Zhyrau sings to learn from death itself.

"Learn a lesson,
From the corpse at the top,
All together
Why are they saying that? "[15]

Although there is a hymn to the dead, and a hymn to propagandize to learn from the corpse itself, it is not only the depth of thought, but also the essence of Bazar Zhyrau, which he said to explain the value of life.

Another aspect of reflection is related to the fact that the phenomena of life, the relationship between man and society, the place of life of man - the place of life and social status are given a relative focus and definition.

Bazaar Zhyrau clearly convinces and convinces that there is only one life and he will not return. Therefore, Bazar Zhyrau regrets his past life in old age. Surprisingly, in the songs "Bazar Zhyrau" there is no such thing as singing about the world, about this world, one-sided submission to religious myths and concepts.

Such sadness is sung in the content of Zhyrau's thoughts "Hurry up, my day is over", "Let's play and laugh", "There is no time to scratch".

There are two sides to everything in life, and comparing them to the truth is one of the main features of the genre of thought. Such yellow is found in Bazar Zhyrau. Bazar Zhyrau in his poem "How is a good ancestors" - a combination of grandfather, mother, wife, brother, son - in his poem "What is better" reveals its essence by comparing two different objects and phenomena. What is a woman better than a woman if she is beautiful but not paid, and Bazar Zhyrau says:

"After answering the black,
It is better to give to the white"

It is important to note that Bazar Zhyrau is a unique feature of the Kazakh worldview, which is based on the Kazakh worldview.

One of the virtues in Bazar Zhyrau's thoughts is destiny. In general, the cornerstone of the Kazakh worldview is the notion that "you see what is written on your forehead." Obedience to destiny is not due to the influence of any religion, but to the way of life, life skills, relationship with the environment. that the attack is a sham, that what is ordered does not escape, and so on. will be sung.

"Fate does not die without it,
Imprisoned
Even if you aim to close
The day you measured your breath
Death is not ugly
Hidden inside the box,
Even, if you are covered with stones. "

Such poems prove the worldview of not only Bazar Zhyrau, but of all Kazakhs, a true, real knowledge, formed from the natural views of life without any color.

Focusing on the worldview of life with one's own destiny is a peculiarity of Bazar Zhyrau's songs, especially in the last years of his life. The thinker, who is able to clearly recognize the truth of everything, still regrets the transience of life, the brevity of the world. He sings that he is not satisfied with modern trends and social phenomena of his time. In his reflection, "There is nothing more beautiful than the moon," there is a sense of remorse for the past, saying, "Not a just leader, but a horde in its place." It is the free will of Bazar Zhyrau to evaluate the innovations of the modern age in comparison with the market age - youth and adulthood.

For example, in the reflection "The old epoch is gone":

"Like the crescent moon,
The lake was drawn from the source.
Singing like a box,
From the words of the tongue "-
It is said:

"The old days are gone,

From the market itself »ends with the following lines. Repentance for the past of life, singing to it with your mood, inner feelings and sorrows - this is a real artistic character, the transformation of the state of the soul into a song, the birth of an emotional state.

Bazar Zhyrau is also human. Nevertheless, he is a smart man who has his own ideas and views on the Kazakh way of life and worldview. When it comes to Zhyrau art, our ancestor Bazar expressed his views and principles of life, civic position, attitude to social phenomena, his

assessment, resentment, etc. He is known for his free use of the genre's opportunities for publication, and for his outstanding contribution to the promotion and development of the history of literature in this area. Therefore, if the content of our poems proves that it is possible to become a philosopher without reading Hegel and Kant or others, we can confidently say that Bazar Zhyrau is at the forefront of our poems. Thus, Bazar Zhyrau's thoughts and poems are thoughtful, moody, valuable things that can respond to the worldview of our people, their views on nature and the environment, the various phenomena of life and social phenomena.

The theme of Bazar Zhyrau reflections also includes political and social issues. One of the main topics of Zhyrau's concern is the issue of national unity. His so-called "Zhamygy Kazakh birtugan" and "Tubi tuis baytak el" can be revealed in several ways. First of all, these reflections sing a different theme for Kazakh reflections - the issue of national unity. This theme has been sung by Shalgez, Bukhara and others since the time of Asan Kaigy, and proves that its authors are not only amateurs, but also "title" holders, wise men of khans and beks. The theme of Zhyrau's poetry is not a trivial matter, but a big issue on the theme of the country, the land, the homeland - a certain social group in the political arena, which is directly related to the historical structure of the country's social structure, state system and life. It reflects the social status and prestige of the Zhyrau in the Kazakh society. Bazar Zhyrau's reflections on this topic also reveal different types of people. According to Bazar Zhyrau, the human factor plays a key role in such a big political and social issue as the unity of the country.

The idea of such poems is reflected in the great poetic process and poetic pathos, which is sung: This is the theme of Bazar's legacy.

In our opinion, the issue that Bazar Zhyrau pays more attention to than its other colleagues is language. In particular, Zhyrau emphasizes the social and artistic nature of language and speech. Bazar Zhyrau has been trying to define the role of language and speech in society and art. Zhyrau's songs include: reflections

"Type the word,
If you are a poet, with honey tongue,
Your fat speech,
Like a barren mare for ten years. "
"Flood of words,
Like an argali on a mountain"[16]

From these lines we can see that there is a great artistic demand for the words of the poem.
When it comes to speech,
Like a black leech in the water,
The red tongue is stuck! ...
Move, red tongue,
My light is probably dark [17].

It is now the language of Bazar Zhyrau, which is based on the demands of others. In his own language

"Named for the month of birth,
Gave a letter on white paper,
Two lips, tongue, palate, to speak "
Bazar, who received a certificate:

"I don't understand what you're saying,

The stupidity of a human being "[18]. The phrase wind is more common in Bazar. In this case, it is easy to see that Zhyrau speaks poetic, Zhyrau language, the word of inspiration.

Conclusion. Poets and songwriters, who have a special place in the history of literature, must be distinguished, first of all, by their artistic language, vivid thoughts and figurative speech. Qualified writers say that the history of literature has passed only two stages of thinking. They are: Mythological thinking; Metaphorical thinking.

The relevance of these stages to image thinking can be considered as a qualitative measure of the history of literature and the works of prominent representatives of literature, it can be concluded that metaphorical thinking corresponds to the mature and epochs of literature.

The following examples prove that Bazar Zhyrau's poetry can be one of the rare examples of metaphorical thinking.

"The world is a deer, man is a dog,

In search of »

or:

"I'm a bitch,

Chewing water and rising "as well as:

"Death is an eagle, man is a soul"

or:

"Death is a pit, life is a road,

Gradually counting the days,

Can't stand it anymore

Shaking press »

as well as:

"Mood is like a tireless rider."

or:

"I am a carp of the river

Who wagged his tail,

Not to mention metaphors and epithets, metaphors, but only through metaphor can be easily found a unique signature in the poetics of Bazar Zhyrau's thoughts, a marble-like beauty of words, the best examples of figurative thinking, which gives birth to a rare talent.

So, Bazar Ondasuly is a great artist, a great artist, who led the SyrSuleys. There is no doubt that his works, which are marked only by the unattainable heights in the development of Zhyrau poetry, will inspire and energize the soul of any generation of the Kazakh people.

References:

- [1] Kazakh poets of the XIX century. - Almaty: Science, 1988. - 352 pages.
- [2] **Zhumabayev, M.** Works: Poems, obscenities / Compiled by: Abdullin H., Darimbetov B., Zhumabayeva Z. - Almaty: Writer, 1989. - 448 pages.
- [3] **Tokmagambetov, A.** Dome of Poetry: Novel.- Almaty: Writer, 1975.- 352 pages.
- [4] Three centuries sing. Compiled and written by Y.Duisenbaev. - Almaty: Writer, 1965.
- [5] Five centuries sing Volume II. Almaty: Writer, 1984.
- [6] Seven centuries sing. Volume II. Compiled by: Dyusenbayevich E. - Almaty: Writer, 2008.
- [7] **Magauin, M.** Aldaspan: an anthology of ancient Kazakh poetry. - Almaty: Atamura, 2006. - 312 p.
- [8] Kazakh literature of the XVIII-XIX centuries. Compiled by: SuinshalievKh. - Almaty: School, 1981.
- [9] Zhamygy is a Kazakh. Compiled by: S. Kosan. - Almaty: DeshtyKipchak, 2008.
- [10] Ondasuly Balky Bazar. Nazbedeu (complete collection): Tolgaular, ... Compiled by: Aldamzhar B.- Almaty, 2007.
- [11] **Kosanov, S.K.** Literary heritage of Bazar Zhyrau Ondasuly: (Poetic tradition, genre, poetics): abstract Almaty: Miras-K, 2005.
- [12] Works of Bazar Zhyrau. Compiled by: Sh. Aldashev. - Almaty: Writer, 1986. -199 p.
- [13] Works of Bazar Zhyrau. - Astana: Foliant, 2008.
- [14] **Karibozuly, B.** Bazar zhyraulolgaulary genre character and artistic features // Republican scientific-methodical magazine "Kazakh history". - 2019. - №7 (174) - P.45-48.
- [15] **Karibozuly, B.** Yrys. - Astana: Foliant, 2010. 384 p.

[16] **Karibozuly ,B.**, Beketova U.K Thematic artistic features and genre character of Bazar Zhyrau's thoughts // Bulletin of Al-Farabi Kazakh National University. Journalism series. - 2019. - №1 (51) - P.122-127.

[17] **Zharmukhamedov, M.** Bazar Zhyrau // Altyn Besik, 2004, - №2.

[18] Works of Bazar Zhyrau. Almaty: Arys, 2014.

THINKERS OF THE TURKISH WORLD: THE HARMONY OF THE WORKS OF AL-FARABI AND ABAI

Oralova G.S., Aitbayeva A.E., Zhanbershieva U.H.

Korkyt Ata Kyzylorda University. Kazakhstan, Kyzylorda
gulzi-oralova@mail.ru, aiman_aitbaeva@mail.ru, Ulzhan1954@mai.ru

Abstract: The article draws an ideological parallel between two prominent representatives of humanity, scientists Al-Farabi and Abay. “Abai and Kazakhstan in the XX century”, the world of Abai was created based on the article of the President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokaev. To revive national identity, history needs to be revived. Thus, using Abai’s works, the national code was revealed and the wisdom of the poet's life was analyzed.

One compares the joint philosophical, social and ethical ideas of the poets Abai and Al-Farabi. The works of two thinkers, which are in harmony with each other, are rich in the idea of wisdom passing down from generation to generation. The logical harmony about the possibility of intelligence and dignity between the works of Al-Farabi and Abai is also analyzed. Al-Farabi’s philosophical teachings about “Zhan Kouat” (strength of soul) are deeply rooted in Abai’s words of wisdom, about the peculiarities of his philosophical wisdom, which are interpreted as “Zhan Kumary” (passion of soul), “Zhan Kouat” (soul of energy), “Zhan azygy”(soul of food). Farabi’s humanistic ideas are also reflected in the works of Abai, their wide distribution among people and propaganda role are determined by the works of literary scholars. The theory of mastery of Al-Farabi and Abai in poetry is evaluated by analyzing their works. Thanks to the harmony of worldviews of Hakim Abai and Al-Farabi, their unity of the system of human-aesthetic views summed up the nature of world literature, leading readers into the world of artistic and aesthetic knowledge.

The future of the whole spirituality of culture was proved by the deep feature of Abay's creativity. In addition, referring to the work of scholars exploring the essence of Abai’s works, the term “full-fledged” person was noted in the poet’s work. The exemplary life of Abai's works is connected with his spiritual integrity. The life principles and attitudes of the poet were expressed in significant and valuable works that answer the most important questions of the present and future. The ideas of love for the man, greatness of the mind, knowledge, wealth, truth, kind deeds, aspirations of the heart, aspirations to be strong, aspirations for good deeds were justified first of all. National identity, national honor, national quality, all this revealed the spiritual face of the poet. The role of Abai’s national spirituality was identified. Features in his poems and words of wisdom were analyzed in the literary and theoretical context. Some of Abai's mysterious secrets have been proven by facts. The natural qualities of a person and the passion to know the world around us are analyzed in the knowledge of Abai’s creativity. With a final opinion on life, the works of Abai, which have become a philosophical recognition of the path of life, are analyzed. A scientific review was conducted that Abai was a critic, a sage, a deep thinker, and a witty person. Abai's legacy is the legacy of the younger generation and the continuation of the waves of the era.

Key words: complete personality, thinker, spirituality, words of wisdom, national being, national heritage and religion, energy of soul, passion of soul, food of soul, wisdom, philosophy, teaching, worldview, logical harmony, words of wisdom, theory of poetry

1.Introduction. Abai Kunanbayev is a founder of the new truthful literature of his nation, a poet-thinker who directed Kazakh poetry to the advanced level of social development,

accurately portrayed the realities of his time and drew the right conclusions. He served for the future of the Kazakh people and called them to the light of culture. It is impossible to revive the national consciousness without reviving history. Therefore, it is necessary to recognize the genius of the poet Abai, who rose to the heights of world literature with his black Kazakh poetry.

Abai is a great phenomenon for Kazakhs, who symbolizes the peak of the mind and culture of the Kazakh people in a single epoch.

President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Zhomart Tokayev in his article “Abai and Kazakhstan in the XXI century” wrote that “In Abai's works, national identity, harmony, way of life, worldview, character, religion, mentality, language and spirit were reflected, and later the world of Abai became a phenomenon” [1, 4]. In world civilization, the harmony of worldviews of writers is determined by their system of philosophical and psychological thinking. From time immemorial, man's ability to think artistically and emotionally has always been in the hearts of mankind.

The artistic nature of the harmony of worlds, which are spiritual values, is reflected in its influence. The harmony of literary heritage is a common movement of the people. The instructive thoughts of the thinkers, who are the noble heritage of our people, are the inexhaustible sources of our national literature, which demonstrate that science and education originated and flourished in the Kazakh steppes from ancient times.

Abai, the poet of deep thought and great vision, looked back and forth and showed the way not only to the Kazakh literature, but also to the future of the whole spiritual culture.

In 1913, Akhmet Baitursynov published an article entitled “Kazakhstan's main poet” and concluded that “in the last days the Kazakh people hadn't had the poet greater than Abai”. These evaluations are still valid. It will be confirmed in the future. [2.,217] There are enough scholars who study Abai's works; however one has studied him like Auezov. The great scholar, who has founded Abai Studies, stated: “The mysteries of Abai's works have not yet been revealed”. Abai himself said:

“Deep down in my heart,

I am a mysterious person, think about it”, - the mysterious secrets of Abay's world will still be revealed. Abai reveals his secrets to the next generation and mourns [3,169].

In order to understand Abai, one needs to rise to the level of Abai. Although we understand his great thoughts, we cannot say that we have understood his mysteries. Although scholars of Abai studies have written many studies on Abai, there are many aspects and secrets that have not been discovered yet.

Abai's greatness lies in the fact that he did not get lost in the historical situation; he found the right path, adapted the Kazakh people to the brotherhood of the great Russian people and embraced the great culture of that great nation. Thoughtful poet Abai correctly recognized the true identity of the Russian people even during the colonial period. The first result of a full dialogue with the Russian classics was that other countries have undergone the state that of Kazakh poetry has

The main direction of Abai's work is the image of social construction, the state of the people, and, consequently, the fate of the entire Kazakh nation, its future, the fate of future generations. First of all, Abai says to love people, to follow the example of the great people, he looked for a complete person, he wants to see all the good in young people. These thoughts were in his poem:

The youth of the end of life,
Will never combine.
Enmity with each other,
Stones in their pocket.
Trade - conscience and faith,
don't be discouraged [4.,140].

The lesson from the poem is to turn the whole human doctrine into a spiritual wholeness. In Abai's awareness, a complete person is a person who devotes his mind, knowledge, wealth, justice, good deeds, and courage to good deeds. He created a profound knowledge by contrasting full and half people.

The fate of the people at any time, in any epoch, depends on social construction, the policy pursued by the country's rulers. The poet who understands this the most:

The fate of the people at any time, in any epoch, depends on social construction and the policy pursued by the country's rulers. The poet who understands this the most:

Place in the country,

Leader in the thought

Does not improve anything.

He boldly criticized the monarchy, which caused trouble to the people.

The poetic art of the great thinker is a deep, valuable work that answers the main questions of his time. There is a connection with the policy of the country. If a person is distinguished by his mind in the eighteen thousand planets, Abay seeks the manifestation of the mind in the full human signs.

Keep your mind, heart, and strength equal,

Then you will be completing different in the country.

The concept of warmth, radiant mind, and warm heart means that man is superior to other souls. This thought is also mentioned in the seventeenth word of wisdom. He enriched the appreciation of the importance of courage and intelligence and the power of the heart.

He said: "The mind, the strength, the heart, these three should be united, lead everything by the heart," – this is explained by the science"[5., 41b].

If Abai said to be strong and conquer yourself, there is no a rich, judge or power. If you want to be wise, think, be great, be rich.

He built the concept of the mind on philosophical wisdom and called the owner of goodness man, which is reflected in the mind of that person.

The country's power and national honor are abundant in Abai's words of wisdom. A country without a national basis has no country, no country without national honor, no national character. Therefore, the spirit of national identity, national unity, national character, religion and language are reflected in Abai's works.

M. Auezov stated: "Abai's people loving is that he was the spiritual source of his people, he was able to see the farthest, to think for the people, to feel for the people, to show thier historical future" [6., 189].

This is how Auezov revealed Abai's childhood, civic knowledge and spiritual image. Therefore, Abai wanted to bring his nation to national perfection. Many generations have passed since the Abai's era, history has left its mark, and over time it has grown.

M. Orynbekov praised Abai's wise thinking: "Have we tried to understand Abai's mystery? Let's see what we understand! How did we understand Abai's thought? that "The world is a big lake, the wind blows, the front waves, the back waves, die in turn, look the same" [7, 15]? G. Yesim said: "Two worlds are false, the other is eternal. The nature of piety denies this world, and those who are obedient to this world will forget it for the rest of their lives. Abai, on the other hand, is on the side of searching for a common consciousness. "- Abai explains the secret of nature in the language of philosophy as a condition of reason. In short, the recognition of truth is the recognition of God.

This is the source of Abay's humanism. Abay said that the condition for submission to the cause of God and becoming a Muslim is to be humane [8., 93]. Analyzing the importance of art and its relation to society, the poet thinks that writing poetry is not a hobby, but the value of art. Abai, who clearly understood the good intentions of art:

I do not write a song for fun,

Not to list the fairy-tale term,
With sensitive chest, curled tongue,
I wrote to give an example to young people [9.,103]

The poet, who wrote the poem, was recognized as a teacher and propagandist of life, and showed a masterful example of writing poems, which is sensitive, flexible, and exemplary for young people. “What will find the noisy people, if they are not led by one person?”, “If you don't address each other, everything is empty”, “Conscience, shame, honor are out of our country”, “Everyone keeps a dog to add to the good of the soul” today, one of these words, are used as a proverb and a rule, by people who knows the meaning of the word,.

It is well-known that every time you study the creative heritage of the poet-thinker, it is impossible to dig into the depths and study it immediately. Hakim Abai has created a leading example of many characters in Kazakh literature that are worth studying and have their own secrets. He created his own gallery of unique characters, focusing on the best examples of Kazakh oral literature and the direction of critical realism of Russian literature in the description of the characters.

2. Methodology. The continuity of the worldviews of the great thinkers Al-Farabi and Abai determines the individuality and similarity of each of them. Our goal is to show the ideological harmony between the two great scholars Al-Farabi and Abai, who are outstanding representatives of the human mind. Recognizing the similarities and harmony in the worldview of Abai and Al-Farabi in terms of logical connections, we decided to consider the discovery of the source of wise thinking in the context of spiritual renewal. The scholar wrote commentaries on the works of such great thinkers of his time as Al-Farabi, Plato, Aristotle, Galen. Knowing that the mind can solve all the problems of mankind in society, his genius and wisdom were continued in the works of thinkers and writers of his time.

One of them is A. Kunanbayev, who with great knowledge conveyed the wisdom of the scholars to the Kazakh people. To substantiate our opinion, let us quote the opinion of the scientist H. Suinshaliev: Was Abai limited to knowing only Ferdausi, Hafiz, Sagdi, Saikhali, and Nawawi? Didn't he know Nizami, Ibn Sina, Farabi, Issawi and Balasagun? Although their names do not appear in the works of the poet, it is obvious that Abai knew, learned and imitated these geniuses. In our opinion, Abai is full of these eastern stars. He was able to draw spiritual strength from them”[10., 78]. According to the scholar's opinion, it seems that Abai got acquainted with the philosophical, social and ethical ideas of Al-Farabi. Through the harmony of the worldview of Hakim Abai and Al-Farabi, the unity of the system of humanistic and aesthetic views in world literature leads to the world of artistic and aesthetic cognition.

3.Results. For example, Al-Farabi, in his book “On the Meaning of the Word of Intelligence”, speaks of the mind, which is innate and walks. He analyzes the human mind in detail and divides it into several philosophical categories. Al-Farabi said that a person is not born intelligent and educated, but he or she develops by hearing, seeing and knowing. If every generation fills himself with the intellectual ideas that call him to be a good person, to be intelligent, and to satisfy the human heart, the problems of life would be solved. Everyone educates society by educating himself. And the progress of society is the perfect future of the country's interests. This is the reason why every word of thinkers shines in a new way today.

The same thoughts were expressed in Abai's nineteenth word of wisdom. Abai said: “A person is born without consciousness, if he hears, sees, touches and tastes, then he knows and sees a lot in the world of good things and he becomes educated” [4., 173]. It is in line of Al-Farabi's views on the possibility of intelligence and dignity. In the works of the two scholars, one can often find places of harmony and convergence.

Al-Farabi wrote that celestial bodies, such as the stars, the moon, and the sun all work miraculously with each other and no human being can do that. There are also eighteen thousand universes. Their owner is the only one. According to Socrates “I know that I know nothing”,

“The most important sign of a bad person is to know everything”. There is nothing that he doesn’t know. He tries to adapt the whole world to his advantage. Its benefits include drinking, eating, sleeping, and boasting”. If such fools were given power, they would destroy the world. This is the essence of Al-Farabi and Abai.

They could penetrate the ears,
Good song and sweet mood
They direct to different thoughts,

If you love a song, love it as I do, - these lines mean that where there is traffic, there is light, and the sound of light emits sound is similar to the idea expressed in Farabi's conclusions.

For example, while Farabi points out that “the beauty of the universe is the way to know its owner”, Abai repents to the owner of the universe, saying: “God is the master who decorated the earth”. In fact, it is the influence of the social environment of that time that led to the emergence of typical images that were taken from the realities of life, based on advanced ideas, and sifted through a real poetic sieve. In particular, he skillfully portrayed negative images. The characteristics of the Bolsheviks, one of the representatives of the ruling class created by Abai, are especially great and significant. For example,

When the strong speak,
I nod as a fly.
Compare the words of the weak,
I don’t understand ...

From this passage we can imagine the negative image of the Bolsheviks, because at that time in the Kazakh steppes, governing the country depended not on personal abilities, but on wealth. It is obvious that the deeds of an ignorant person, who has achieved prosperity by the power of animals and money, and who has no skills or abilities, can be a way to please the powerful and exploit the worker. Abay tries to exaggerate the image of the Bolsheviks, to emphasize the negative character. The revelation of such a character is most vividly described in Abai's sarcastic poem “Bolys boldym minekey” (I became a volost). In this poem, not only the external portrait of the Bolsheviks, but also the inner world is fully revealed and is considered as a psychological work with a deep meaning. According to T. Kakishev “The great Russian satirists Gogol and Shedrin paid special attention to psychological analysis in order to create negative types. The words and deeds of many negative people do not come from the same place, if you allow him to fully express his thoughts - he will be a completely different person, which should be studied and demonstrated in the literature”[12., 37].

Abai Kunanbayuly in his works implemented Shedrin’s principles. The mastery of the poet is determined by the combination of his inner world, describing the character's appearance, image and height. It is also important to sculpt a portrait of the protagonist in order to fully reveal his character. Therefore, attention is paid to the portrait description of the character in different situations, in the course of the struggle, defining it through his relationships with other people, his actions, and deeds. The poet pays special attention to the vivid depiction of the main characters' appearance, personality, behavior and speech.

For example:
If there is a place
my heart does not settle.
Without showing to outsiders,
Blinking empty smile, - he didn’t show not only weakness,
In solitude,
I do not praise my country.
I tell my country:
“I am not giving my waist, but also shows duality”

In his poem “Eight legs” dedicated to social life, the poet focuses on each of the issues related to Kazakh life. Through this work, the poet exposes ignorance, apathy, deceitful people who do not keep their word, shameless, rude, gossipy, arrogant, and warns the country against such behavior.

If gossip gets more,
Whistles lump
Completely out of passion.
To be proud.
Female coffin -
Stalking, grazing.
Compassion, shame, deep thought
Nobody thought, shut up.

One of Abai's wisdoms was that he was ahead of his time and propagandized in his poems and swear words the ways of cultivating the people and inculcating them in goodness. And how these noble qualities are formed in a person, of course, are developed through study, education, research and work. There are the following lines in “Eight legs”:

Don't be vindictive,
Be sociable
Do your best.

In these ways, the poet's humanity is not in himself, but in the heart of a man who loves other people, do not be vindictive, work with people, and in one way:

In search of science,
Aiming for the world,
I looked in both directions ... – with these lines he invites the whole country of Kazakhs to the path of art and science.

The wise poet, who has a general enlightening quality, puts knowledge against ignorance, unity against strife, morality against corruption and cruelty. During Abai's time, he paid attention to the above-mentioned prejudices and feared that they would become a habit among people. Although he knows that it is not easy to fight against evil because of lies, gossip, and “round statements”, he often focuses on the harm of bad habits and ways to get rid of them, trying to expose evil and guide to good.

He struggles with such bad habits and feels that his life is not enough to bring people to light. However, he tried to wake up and go his own way, but the "ignorant" who ruled the country did not let go. He was sorry about that:

I went to the rock,
I shouted every day.
There was an echo,
Hear the voice,
I want to know,
I searched a lot, wandered,
The same rock.

On the one hand, the poet's criticism, satire, and on the other hand, the “Eight Legs”, full of precepts and instructions, is a work that shows the realities of life at that time and how to get out of it.

As we have observed, the poet Abai studied the realities of the epoch in which he lived and discovered the inner and outer secrets. He exposed the slaves and swindlers in the country and ridiculed the killing of the swindlers. Then he criticized the actions of the Bolsheviks:

Boil your eyebrows,
Sympathy for peaceful life.
When you view the character. These lines show how he suffers because of the people.

If we exemplify with poet's words:

I cover my face,
I was embarrassed,

Went away quickly. These lines show that he stopped talking with them and entered the people.

Thus, Abai opposes the country rulers, suppresses their crimes, and openly pays attention to their needs. He reflected the image of the country that suffered:

In his famous poem "My Kazakh people"

Each of you, who have a bier in person,
Destroyed the people's life.

I can't say you will fix yourselves,
If you don't get out of your hands.

After that he wants to awaken the consciousness of the population and think:

Lies, theft,
Power, violence

He left many awards, Achilles to think.

The participants, think of it,

Think of it as a word [5]. In fact, he critically examined social recognition, clearly, with enthusiasm, chanting the poetic inequalities and contradictions.

In Abay's poems, one of the social problems is the state of Kazakh women, the problem of love and freedom of youth. This topic is associated with the idea of morality. In particular, he noted that currently Kazakhstan is actively working on the development of small and medium-sized businesses, including in the field of small and medium-sized businesses. In his poem "one beautiful girl in the hands of the Khan", he sings of the strength of the girl's heart which held her at the top.:

The body that is palmed by the old man
Could be eaten by a worm,
The girl fell off a cliff into the deep water.

In his poems, the humanist poet calls people to friendship. He says that it is interesting to be at home, to

be a true friend and to live in peace:

Profit, pride - all widows,

Without a friend, you can't eat [5], - he said.

Enlightenment ideas have a special place in the works of the wise poet. His poems on art, education and upbringing are unique.

In order to include the Kazakh people in the list of developed countries, the whole Kazakh society believed that it was necessary to get rid of this scourge - the violence of the country's rulers, fraudulent schemes, ignorance, apathy and lack of demand among the people. Therefore, in order to rid the country of such a negative attitude, he called on young people to pursue art and education. He said that the key to prosperity and culture is in art, education and science, and called to learn from cultured countries.

The world itself, the animals themselves,

If we pay attention to science, we must recognize and understand the moral precept that the world and animals are easy to find with science. Abai studies scholar M. Myrzakhmetov says: "Abai considered his opinion about the truth in 38 words of wisdom in connection with Gulama Dauani" [13., 28]. This is Abai's program song. If you want to be human, there are three types of knowledge. Abay A. Through Navoi, he learned the works of the Tajik scholar and poet Gulamahi Dauani. It was written by a slave Gulamahi Dawani". He sincerely advises us to pay attention and get to the end of science. He also stands out in terms of language skills and created a model of verse in Kazakh literature. He was a fighter of poetic art, infused with the best ideas

of the time. In the poet's own words, "Words are corrected; you correct yourself" as if explaining the social mission of poetry.

4. Discussions. Prominent philosopher A. Kasymzhanov wrote that "Al-Farabi's influence on the further development of culture, including the culture of the peoples of East, Central Asia, Kazakhstan and the Caucasus, was multifaceted and long-lasting. In the works of Mahmud Kashgari and Yusuf Balasagun in the Turkic language, traces of the rationalist and humanistic ideas of the great encyclopedic scientist Al-Farabi are clearly visible" [14., 100].

Al-Farabi said, "Everyone has a place in the universe", and Abai said, "You are born of a brick". Abai expresses these thoughts in his words. In the words of wisdom 7, 17, 27, 38, and 43, he uses the term "soul power" in Al-Farabi's "On the Meaning of Intelligence". The conversations of the ancient rulers with their disciples are differentiated according to the nature of the subject, so Al-Farabi's ideas about the intellect seem to be the formulation of the human mind.

In modern psychology and culturology it is explained that "Intellect in culturology, psychology and philosophy is a concept, a term that reflects the constant features of the ability of a person to consciously analyze and evaluate information" [15.,122]. Thus, it is clear that the repetition of Al-Farabi's philosophical statements about "mind", "strength", "heart", "ability" in the works of Abai is a logical harmony. "Speaking of Abai's philosophy, it is impossible to bypass the philosophy of "heart", - said O. Bekzhanov. For example, Abai in his seventeenth speech said: [16., 3] "Courage, mind and heart argued, analyzed and addressed to to science. Science has heard the words of those three and stated:

"It's my job to get the three of you together" he said. But the ruler can be a heart. The mind, you have many facets, the heart has many weapons, you have a lot of strength, and it does not let you go. The name of the one who says that all three of them are ways to the heart is science. If you succeed as one of these three, as I said, then the soil of your feet is a sacred person" [17., 38].

In this eloquent speech, Abai enriched the appreciation of the importance of strength and intelligence and the power of the heart. Through the dialogue of the mind and energy, the dialogue of the heart, the conscious being individualizes the personality of man. Al-Farabi's philosophical statement summed up that the nature of the intellect is in the intellect, and the intellect is in the human mind. Thus, in Abay's words, the idea that the development of society through the human mind is a qualitative level of the concept of "mind" echoes the views of Al-Farabi. Al-Farabi said that the intellect is innate, healed, brought up through upbringing, and that human beings are not born intelligent and educated, but are formed only by hearing and seeing.

Al-Farabi's intellectual conclusions in the study of science and knowledge are reflected in Abai's nineteenth word of wisdom.

"A person is born with no sense: if he hears, sees, touches, tastes and takes into account, he knows the good and the bad in the world, and the one who knows and sees a lot from them will be educated" [17., 42]. Farabi's philosophical treatises also show that his humanistic position as a role model is present.

It is known that the world literary connection enriches the central traditions of the citizen and creates new benefits, so it is clear that the ideas of Al-Farabi's worldview continue in the works of Abai.

In the works of Abai, which are logically connected with the concept of "Courage", "mind", "heart" in Al-Farabi's work "Views of the people of the good city", Abai summed up and wisely summed up these three cases. From this it is clear that the source of Abay's wisdom came from Al-Farabi. The examples of wisdom of the two scholars were reflected in the example of learning. It is no coincidence that Abai wrote educational works under the influence of Farabi, one of the brightest stars in the human mind. Thought, intellect, and sense are intellects, and intellectual works that form philosophical ideas became a model for later thinkers and writers.

Farabi's philosophical ideas about “Courage”, “Mind” and “Heart” in Abai's poem “Don't be greedy”:

Mind and strength will find their way,
To run away and to be chased justice, who has mercy,

It is obvious that it is reflected in the lines: Not only Farabi's scientific conclusions, but also his current ideas had a great influence on the latter.

Prominent philosopher A. Kasymzhanov stated that “Al-Farabi's influence on the further development of culture, including the culture of the peoples of East, Central Asia, Kazakhstan and the Caucasus, was multifaceted and long-lasting. In the works of Mahmud Kashgari and Yusuf Balasagun in the Turkic language, traces of the rationalist and humanistic ideas of the great encyclopedic scientist Al-Farabi are clearly visible”. [14., 100]. According to this opinion, Farabi's humanistic ideas were reflected in the works of Abai and spread among the people.

The scientist A. Mashanov wrote in his book “Al-Farabi and Abai” that in his poem “Eight legs” Abai combines his ideas about the concept of the world with those of Al-Farabi, who mathematically proved the eight characteristics of the world” [18., 102].

Abai's twenty-seventh word of wisdom contains an interview with Socrates' disciple Aristotle. The main theme is worship of God. The first comparison of the Creator with the natural genius, the genius of the creator of works of art, was based on the conversation of Socrates with Abai. Abai conveyed the ideas of Plato and Socrates in a cognitive style, and the essence of the word was given by the common position of the Kazakh and world peoples in a moral and ethical way. Therefore, we focus on the fact that the conclusions of the wise men in the history of mankind are in logical harmony. The views expressed in the works of al-Farabi on the theory of literature have not lost their relevance. He wants each word of the poem to have a traditional meaning according to the object and phenomenon they represent. At the same time, he demanded that the rhythm of the poem, the number of syllables are limited and in order. He wrote on the basis of the fact that the rhythms of the poems find harmony in the order, that the end of the verses ends in words that sound the same. Al-Farabi also noted that there are three types of poets. The first type is poets with a natural talent, able to create figurative expressions, but theoretically illiterate from the principles of poetry, the second type - a group of poets who fully master the theory of poetry, able to form figurative, masterful expressions, the third type - imitating the above two groups called poets.

Al-Farabi said that the lyrical genre can be systematized according to the size and content, including comedy, aitys, riddles, satire, and poetics, etc., which were found in the Arabic-Persian poetry of his time. He was able to evaluate the choreography, drama, epic, tragedy, diagram, rhetoric, difiramba, comedy, yamb, poem, amphibenosos, and acoustics in accordance with the genres of Greek poetry, and to give a scientific assessment and interpretation to each of them. The harmony of the honest poet Abai, who deeply enriches the phenomena of life, is proved by the fact that the poet is well versed in the theory of poetry, an expert in the art of speech.

Poetry is the king of words, the master of words,
A man creates it from difficult words.

It is easy for the tongue and light for the heart,

Let it be smooth, - says the poet Abai, demanding the artistic level of the form and content of the poem. Pointing to the influential role of poetry in society, he insists that poetry is not just a word, but a great art, and that imitating poets should not be “tainted with other people's words”.

I do not write a song for fun,
Not to list the fairy-tale term,

With sensitive chest, curled tongue,

I wrote to give an example to young people. He invites the youth to master the dignity of words, the artistic principles of the poem with high taste, talent, demand, and search. The works of Abai, a master of the art of speech, are a mirror of Kazakh life. We can say that Abay's poetry

gave a complete picture of the whole historical epoch in which the poet lived. But it is not enough to say that his works represent a historical epoch spanning half a century. By depicting a significant period in the life of the society, the destiny of the people, the behavior of the nation was taken from a broad historical point of view, and the society was able to show not only where it came from, but also its past. It is impossible to analyze all the works of the poet, his poems, obscenities, poems, etc. there are many things, each of which needs to be studied individually. We focused only on the role of Abai's poems in public life, the ideological harmony in the works of thinkers. It is necessary to be able to properly combine the two principles of analysis, both in general and in the discussion of Abai's works. One of them is the historical principle, i.e. the connection of the poet's works with the time, social environment, social situation, and the other is the assessment from the point of view of the present.

Academician S. Kirabayev: "The wide disclosure of Abai's political, social, historical and philosophical views is one of the tasks for the future. We need a new generation to talk about Abai" [19., 37]. Today, there is no doubt that the poet's legacy will be passed down from generation to generation, a continuum of historical and literary development.

5. Conclusion. If we pay attention to the works of Abai and Al-Farabi, we can see that both scholars were always sincere in their desire for the progress and prosperity of the country, and glorified the idea of enlightenment. And we know that the basis of progress is in education and science. "Do not boast without knowledge", one said, urging to acquire knowledge, and left a moral commandment: "Do not think for profit, think for yourself, and demand more". The ideas in the works of scholars instill in every young person a sense of patriotism for their people, country and land. We all know the treasured thoughts in Abai's poems: "If you work, you will not be lazy, if you are full, you will not be hungry", "If a person is full, and has no job, he will be degrade", Therefore, it is important to inculcate in the minds of the younger generation the works of the ruler Abai and the genius Al-Farabi and to turn them into food for life - one of the most important steps in the revival of the nation. "Science is an important part of the national heritage, which is a fundamental resource of economic and social change in the country. In many cases, the scientific potential determines the country's position in the world community, the prospects for competition in foreign markets and the possibility of solving its internal problems"[20]. The works of Abai, a master of the art of speech, are a mirror of Kazakh life. Today we know that his legacy is passed down from generation to generation and continues in the historical epoch. In conclusion, comparing the works of Abai and Farabi, we see a similarity of thought. By naming two scholars, we became known in terms of world literary relations and opened the source of intellectual power. Although Abai was not completely influenced by Al-Farabi in terms of deep feelings, ideas and content, he was looking for an example in terms of thought and form. He showed a true taste for mastery through his philosophical thoughts in harmony with the system of artistic thinking. However, Abai could not go to the field of Al-Farabi. Through the harmony of the worldview of Abai and Al-Farabi, the unity of the system of humanistic and aesthetic views in world literature leads to the world of artistic and aesthetic cognition. Both scholars were able to prove the perfection of mind and thought through their humanistic ideas.

References:

- [1] Tokayev, K. "Abai and Kazakhstan in the XXI century". The newspaper "Kazakh literature". 10.01.2020. 4-p.
- [2] Baitursynov, A. "White Road Articles and Literary Research" - Almaty: Writer 1991-464 p.
- [3] Kunanbayev, A. "Complete collection of works" - Almaty: 1995
- [4] Abai words of wisdom, poems-Almaty: Writer 1992-272p.
- [5] Abay Kunanbayev Collection of works in 2 volumes-Almaty: Writer, 1986-304p.
- [6] Auezov M. "Abay Kunanbayev" - Almaty: Sanat 1995-320p.
- [7] Orinbekov M. "Philosophical views of Abai" - Almaty: Science, 1999-260p.
- [8] Esim G. "Hakim Abai" - Astana: Foliant, 2012-400p.

- [9] Abai. "Poem is the king of words" - Semey - Zhidebay: International Club, 2006-543p.
- [10] **Suinshaliev, Kh.** History of Kazakh literature. - Almaty: Sanat, 1997-928 p.-book
- [11] **Kabdolov, 3.** The art of speech. - Almaty, 1992, -15p.
- [12] **Kakishev, T.** Manograph "Lonely family", -Almaty: 1985.-37p.
- [13] **Mirzakhmetov, M.** "History of Abai studies" - Almaty: Mother tongue, 1994-192p
- [14] **Kasymzhanov, A.** Al-Farabi. - Almaty: Kazakh 1994-115 p.-book
- [15] **Gabitov, T.,** Kulsarieva A., Alimzhanova A. Cultural and philosophical encyclopedia. - Almaty: Rapitet 2007-336 p.-book
- [16] **Bekzhanov, O.** Kazakh literature newspaper. №August 16, 8, 2006 – Newspaper
- [17] Words of wisdom and poems of Abai. - Almaty: Country 1992 -272 p.-book
- [18] **Mashanov, A.** Al-Farabi and Abai. - Almaty: Orken 1994-192 p.-book
- [19] Topical Issues of Modern Abai Studies (collective monograph) - Almaty: Science, 2002-274p.
- [20] **Tlesova, Elvira,** Hoych Aizhan, Kurash Nazerke \ \ «Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences and Humanities Series.5 (321), 2018 \ \ <https://orcid.org/0000-0001-7057-0461>;

KAZAKH MILITARY LITERATURE IN THE XXTH CENTURY

Tuyakbayev G.A., Utkelbayev K.Z.

Korkyt Ata Kyzylorda University

turmagambet@mail.ru, kadir201068@mail.ru

Abstract. The Soviet-Afghan war, which lasted for ten years between 1979 and 1989, was significant event of the world political situation in the history of the XX century. The war involved 620,000 Soviet citizens, thousands of soldiers died on the battlefield, and thousands returned home wounded. The young men, who went to fulfill their duty in front of the Motherland, experienced a brutal war between life and death in the midst of bullets and fire.

Literature is an art chronicle of our time. Historical and political events in the history of nation, state, people and society at any time do not remain aloof from literature. A lot of literary and journalistic works were written about the Soviet-Afghan war in the XX century. Most authors of such works are soldiers and officers who took part in this war, and went through difficult times.

The main task of literary studies is to study and evaluate any works of art and journalism that appear in the literary process and attract the reader. The article considers Kazakh military literature of the XX century, its genre, artistic and poetic features, artistic skills.

Keywords: military literature, genre, literary tradition, military lyrics, military prose, warrior's memoirs, warrior diary, oda, dedication, trench prose, staff literature.

1.Introduction. The independence of the country allows not only the socio-economic prosperity and political modernization of our country, but also to glorify the spiritual values of our nation, to review and study the "white spots of the page of history". This gave new impetus to the humanities, socio-political sciences, such as history, literature, linguistics, pedagogy, philosophy, and gave new topics for research.

In his programmatic article, "Focusing on the Future: Spiritual Revival," President N.Nazarbayev said: "Competitiveness is the nation's ability to offer better world in terms of price or quality in a regional or global market. This can be not only material product, but also knowledge, services, intellectual products or high-quality labor resources.

The future success of nation is determined not by its natural resources, but by the competitiveness of its people. Therefore, every Kazakh, and therefore the whole nation, must possess the qualities of the XXI century." [1] This president's opinion shows that the main requirement for competitive person is his spiritual wealth and high intellectual level.

And the head of state K.K. Tokayev said: “Now the world is changing not every day, but every hour. New tasks and new requirements are established in all areas. Innovations in science lead man forward. It's time to go beyond the mind. To keep up with the times and move forward, we must ensure openness of consciousness. This step requires the ability to combine the advantages of civilization with national interests. In this case, we need to abandon our stereotypes and habits,” [2] setting new challenges for the science of the nation.

The most important thing for science is the ability to keep up with the development of society and satisfy its needs. Science should serve the country at all times. Undoubtedly, this is special responsibility, especially in the humanities, including literary criticism, which form national ideology. From this point of view, one of the most important issues facing the study of literary criticism is the analysis of Kazakh military literature, its genre, artistic and ideological, linguistic and stylistic features and historical significance. “Modern Kazakh literature must find its modern analysis in contemporary literary criticism. It is well known that time is complex problem both for art and for its doctrine” [3.3]. This follows from such an urgent problem before the science of literary criticism.

Of course, it cannot be said that Kazakh military literature was not studied at all. Few scientists, led by professor M. Myrzakhetuly, wrote scientific articles about the work of B. Momysuly. Kazakh military literature, which began with Kazakh epic songs and continued in the poetry of historical songs and poets that flourished during the Great Patriotic War, is a broad branch of the national art of speech. Therefore, it is impossible to study it at the level of one or more scientific articles. It is important to conduct comprehensive study of Kazakh military literature, identify its representatives and literary works in national literature and identify their individual characteristics.

When it comes to military literature, literary and artistic works on the theme of Afghan war should not be ignored. “The war in Afghanistan is one of the darkest pages in the history of the Soviet era. The young generation, full of energy and prosperity, true to its duty to the Motherland and confident in its future, was the victim of political game. Hundreds of young people died in foreign countries, and thousands of our compatriots returned from gunshot wounds. Afghanistan remained an eternal wound in their hearts ”[4.3]. This wound was later born as literary work. It describes the heroism of soviet, including Kazakh soldiers, moments of their life and death during the Afghan war.

2.Literature review. After the 80s of the XX century, the theme of the Afghan war came into the Kazakh literary process as legitimate continuation of the Kazakh military literature with its own character and individual character. The war in Afghanistan not only brought a new theme to literature, but also affected the authenticity and documentary nature of fiction. As a result of genre and poetry studies, the authors brought a new form, new content and form to the military literature. The reader was also reunited with images of heroes and historical epics, fiction from the Great Patriotic War, which are familiar examples of heroism and courage.

Such works include the prose and poetry of Bakhytbek Smagul, a veteran of Afghan war and a famous writer.

Smagul Bakhytbek - in 1979-1981 served in the Soviet Army. After special training, he was sent to military service in the Democratic Republic of Afghanistan on December 27, 1979. He graduated from Al-Farabi Kazakh National University with specialty journalism. He is the author of the books “The War I Saw” (Men korgen sogys) [5], “Bloody Days” (Kan keshken kunder) [6], “Hell of Fate” (Tagdyr tozagy) [7], “Bullet and Homeland” (Ok pen Otan) [8], “Kazakh Black Major” (Kazaktyn kara maiory) [9] and others.

“The second Muslim (special forces from Kazakhstan)” [10], “Rocky youth (Muslim battalion of the black major)” [11] of A. Zhantasov, “Afghan captive or young poplar” of S. Bekrahimov [12], “Kandagar diary”[13] of S. Kazakbaeva,“Pain of Afghan”[14] of F. Bokarev were also contribution to the Kazakh military literature.

Literature is a mirror of society. "Changes in the digital sphere of society affect the content and form of speech, the flow and personality of the writer, the theme and ideological content of the work - the protagonist's structure, storyline, system, language [15.17]. Modern military literature, including literature of Afghan war, reflects the true face of this society.

"The military prose of the late 1980s and 2000s, with its artistic, ideological, thematic and genre-stylistic features that affect the modern historical and literary process, attracts the interest of literary scholars." [16.3].

At the same time, it should be noted that in Russian literary criticism this topic is far ahead of us. "Military prose" by O.V. Klyuchinskaya, O. N. Ermakova: "The problem of genre-stylistic unity", "The conceptual sphere of modern military prose" by V. B. Volkova, "Young military prose in the second half of the 2000s and early 1990s: names and trends" by N. S. Vygovskaya, "Modern Chechen military prose: historical and cultural context, genre composition, poetics (1990-2010)" by L. M. Dovletkireeva, "Military prose of the late 1950s - mid 1980s in the context of literary traditions" by G. F. Khasanova, these dissertations show that this topic is in scientific circulation. It was analyzed its genre, language, style of literary works depicting Afghan and Chechen wars, and studied artistic and poetic features.

The main feature of general military literature is that it is based on the most realistic, and the second feature is that this subject is often written by Afghan war veterans who survived the war. This difference is also reflected in the choice of genre. If we look at the genre features of the works depicting the theme of Afghan war, we will see that this is a documentary story, an essay story, memoir prose, including memoirs, diaries, portraits, dedications, hymns, elegy and epitaphs.

3.Methodology. If we look at the history of the nation, there were more than 300 large-scale uprisings for freedom. From the XV-XVI centuries, various battles to protect the country and the land from external enemies, as well as the Great Patriotic War and the Soviet-Afghan war of the XX century brought many heroes from Kazakh steppes. These historical wars did not go unnoticed in the literature. Literary and journalistic works dedicated to the glorification of heroism and courage, which began with the songs of the heroes in oral literature, brought to life works that accurately depict the images of the front. Warriors with pens and weapons passed on to future generations the heroic deeds they had witnessed. Unfortunately, such works, which could become a real example of Kazakh military literature, were evaluated only by themes and genres and were classified as historical literature, political literature, and patriotic works. The concept of "military literature" was not used in the world of literary criticism.

The concept of "Kazakh military literature" was fully formed in Kazakh literary criticism, the process of its formation and development, the genre, thematic, artistic and ideological features of works about Afghan war are still beyond the attention of literary criticism. Despite the presence of examples of military literature and its early appearance in the literary process, the concept of "Kazakh military literature" has not yet fully entered the scientific community and formed as a term.

The poems "Tonykok", "Kultegin", songs of Kazakh heroes and historical songs that can serve as an example of heroism and patriotism became the object of studying the literature of the Great Patriotic War, studied from the point of view of genre, art, ideology, language and style.

The article discusses the problems of Kazakh military literature of the XX century in comparison with the studies of Kazakh and foreign literary scholars, including studies on Russian literary criticism.

The importance of the theoretical results of the study is confirmed by the formation and scientific dissemination of the concepts of Kazakh military literature, military lyrics and military prose, the study of genre, stylistic and artistic-ideological features of works about Afghan war.

4.Results. The soldier-writer, who faithfully performed his duty to the Motherland during the war in Afghanistan, grew up imitating such literary heroes as Alpamys, Kobylyandy, Er

Targyn. It is based on the works of Baurzhan Momyshuly and Gabit Musrepov, who talked about the realities of the war. The passion for the art of speech in Kazakh nature is probably due to the fact that the heroism of his comrade-in-arms, the struggle for life and death, the selfless acts of Kazakh warrior who showed loyalty to the oath to the Motherland, turned into literary work. The fiction created for such a real event brought a new, fresh theme to national literature. This is a manifestation of the continuity of literature, the continuity of traditions. The goal of literature that was born thousands of years ago and passed down from generation to generation is to glorify heroism and courage.

The literary genre is the main tool for realizing the ideal of the artist. The author is the first to choose the genre in which he writes his work. Thus, the genre fulfills the goal of finding an ideological solution to the work. It should be noted that the lyrical genre stands out among literary works written on the theme of Afghan war. This is not a coincidence, because Kazakh people are poetic people by nature. A. Baitursynov about the poem: "The essence of the poem is a kind of word used for entertainment. People play, dance, fight and compete for pleasure. The song was also fun, like games, dances, wrestling, competitions. The entertaining quality of the poem in its beauty"[17.90]. Although the scientist's opinion about the art of poetry is very simple, he suggests that lyricism is connected with the inner soul, mood and emotions. At the same time, "beauty" is the first requirement for the art of speech, including poetry. Poetry is the beginning of all creative art for Kazakh people who see the height of this demand.

Lyric poetry is one of the most active genres in the literature of Afghan war. Madak is a genre that attracts literary scholars with its unique nature. Its feature is, firstly, that it is one of the oldest genres in literature, and secondly, that this work was born of the author's passion and his feelings for the subject. "A man born of dust and exalted by the wonders of the world, the first voice of his joy, surprise and gratitude, was to fulfill the lyric instruction. This is the true and primary source of fire, "- [18.516-517] reports that in addition to the depth of the history of the poem, there is a desire and good intentions for its occurrence. "Praise as a literary theme has existed in ancient Egypt since the time of the Pharaohs. Initially, this was reflected in speeches and literary works dedicated to the gods and pharaohs" [19.187]. "Oda is one of the lyrical genres which history goes back to ancient Greek literature. In Greece, oda was originally called solemn, inspiring song performed by the choir ... Over time, person praised the special events of public life (victory in battle, the heroism of generals, heroes, etc.), as well as special phenomena in the nature of famous people. Poems are called an oda "[20.135]. As you can see, scientists who have studied the genre of praise do not differ in the nature and history of origin of this lyrical genre. As far as we know, Yusuf Balasagun began his work "Kutadgu Bilik" with poems in honor of God, Prophet Muhammad and his associates. In general, it seems that praise in Kazakh literature was originally introduced not as genre, but in the poetry of poets as an introduction to compelling poems. In any case, praise for Kazakh literature is not uncommon.

The lyric poem about Afghan war is continuation of the literary tradition that has been handed down for centuries from generation to generation. For example, the works of the warrior-writer B. Smagul in the genre of poetry can be divided into poems, hymns, elegy, epitaphs and ballads. "... At this moment, the secret is heard. This is a state of deep excitement, as if emerging from the abyss. As if the hero's young grave is mourning with mourning mothers, who was buried in the bowels of sorrow, looking for their only son. A conspiracy that does not want to give up life, but does not find a way to catch it and falls into the abyss, is similar to the roar of an arrow. The soul, hungry for the truth, and the wounded body and soul of the country, destroy the chest, like the grief of warrior who hates politics. It awakens feeling of jaundice and nostalgia, which have long since frozen in the depths of the heart, and soothes the heart "[5.8]. This is the secret of warrior writer. Heartbreaking, which can only be shared with its readers. Regardless of the genre in which the writer writes, he focuses on this turbulent feeling that "goes" into his inner world. This is elegy, epitaph and anthem.

Bakhytbek's poems are not false praise, but empty praise. These are real works that show the whole image of an armed friend who survived the bloody war in Afghanistan. The purpose of the poem is to show the hero's achievements to the country, people, nation, homeland, his heroism or achievements in the art world. At the same time, in madak poem written by B. Smagul, we see the courage of a veteran of Afghan war, his civic character.

The life of war, the heroism and courage of each soldier, his loyalty and citizenship are known only to those who were with him, who survived the massacre together, who shared grief and sadness. A person can feel and understand intolerable difficulties with his soul. That's why only real songs come to life from pen of such writer. The literary method was chosen by the first poet to reveal the image of his character and show his laudable qualities. This refinement, one of its forms is repetition. "Repetition is the process of repeating something or a phenomenon that you want to draw the reader's attention to several times, enhancing the effect of the word and thoroughly assimilating the idea and mystery" [22.229].

The author says in his work: "The war in Afghanistan left its mark not only on our bodies, but also on our souls. I still see in my dream my friend, who was killed by shell, and my friends, who died in front of me.

God also gave me the opportunity to write some verses. On some sleepless nights, I weighed the war in Afghanistan and the sun of peace with me. Even if such wonderful things are not born, the truth of war cannot be hidden by poetry" [6.5]. Probably, from the level of artistic requirements for the work, as the author himself said, "there are no such wonderful things." But the peak of art is realism. Each line of the poem, written by warrior poet who lived in the middle of the battle in his youth and survived the hard days of life and death, is precious and impressive.

We can say that the main feature of prose works on the theme of Afghan war is that they are based more on documentary than on fiction. The active form of the fantasy genre is one of the main genres of memorable military prose. «Memories are not only the reality of the past society, but also the historical consciousness of active members of society according to the author's assessment and presentation. In most cases, due to the fact that the author justifies personal memory and personal impressions of the events that he witnessed and observed, one of the distinctive features of memories also contains data that is not observed in other sources. It is also important that social scientists and researchers are given detailed description of individual events in the past. The most important thing is that clarity, accuracy, and journalistic style prevail in the memoirs, rather than artistic thought and language. Unlike other genres, the connection between man and time is obvious» [23.120]. Memoirs that tells the true story about Afghan war in the works of B. Smagul "The War I Saw", "The Hell of Fate", "The Second Muslim (Special Forces from Kazakhstan)", A. Zhantasov "Rocky Youth (Battalion of Muslim Black Majors)"

Some of the works written about Afghan war are war diaries. It is also sign of diligence and responsibility to record your daily experience at the crossroads of life and death. An ordinary writer of fiction is not required to write. "Everyone has a story, just like country and people have a story. It consists of every moment, hour, day, week, month, year. Thus, your whole life is your life" [24.3] reveals the features of the genre diary. At the same time, the "warrior's diary" is undoubtedly the reality of those days. The biography of Afghan war veteran S. Kazakbaev's "Kandahar diary" is one of such documentaries.

5. Conclusion. In short, Kazakh military literature, including fiction and scientific literature on Afghan war, is one of the richest legacies of national literature. Undoubtedly, one of the main tasks of modern literary criticism is the study and new assessment of the Kazakh military literature of the XX century in terms of genre, art and poetry. Of course, it is impossible to cover this topic in detail in one article. We mentioned only the basic premises of this problem in the science of literary criticism.

References:

- [1] **Nazarbayev, N.A.** Orientation to the future: spiritual renewal. Akorda.kz.
- [2] **Tokayev, K.K.** Abay and Kazakhstan in the XXI century. Sovereign Kazakhstan. January 9, 2020.
- [3] **Karibaeva, B.** Channels of artistic development of modern Kazakh literature. Critical research. Astana: Elorda, 2001. - 312 pages.
- [4] **Glory.** Encyclopedic reference. Editor-in-Chief. B.O.Zhakyp. - Almaty: Sozdik-Slovar (Dictionary) LLP, 2009, - 496 pages.
- [5] **Smagul, B.** The war I saw. "War, which I saw", Almaty: Public Association of Disabled People of the Afghan War. 2007. - 188.
- [6] **Smagul B.** Bloody days. Poems. Almaty: Public Association of Afghan War Invalids. 2007. - 212 p.
- [7] **Smagul, B.** "Hell of Destiny". Book in Kazakh and Russian languages. Almaty: Khantaniri. 2016. p.488.
- [8] **Smagul, B.** Bullet and Motherland: book of songs. Almaty: 2014. - 208 p.
- [9] **Smagul, B.** Kazakh black major. Almaty: Atamura. 2014. - 160 p.
- [10] **Zhantasov, A.** "The second Muslim (special forces from Kazakhstan)." Almaty: Ol-Zhas Publishing House LLP, 2017. - 288 p.
- [11] **Zhantasov, A.** Rocky youth detachment (Muslim battalion of the Black Major. Almaty: Khantaniri. 2018. - 624 p.
- [12] **Bekrahimov, S.** Afghan film or Young poplars. Almaty: Kazinform. 2004. - 105 p.
- [13] **Kazakhbayev's personal archive fund.**
- [14] **Bokarev, F.** Poems, ballads. Almaty: RIMP "Exito". 1992. - 128 p.
- [15] **Rais G.** Theory of word art. Almaty: Tamgaly, 2010. - 524 pages.
- [16] **Volkova, V.B.** The concept of modern military prose. Author's abstract of the dissertation on the degree of Doctor of Philological Sciences. Yekaterinburg, 2014. 43 p.
- [17] **Classical research.** Multi-volume. - Almaty, the world of literature. 2012. Vol.9: Alash literary criticism of the early XX century. - 368 p.
- [18] **Derzhavin, G.R.** Discussion of lyrical poetry or rhetoric // Essays of Derzhavin, with explanatory remarks by JK Grot. SPb., 1868. V. VII. p 516-517.
- [19] **Zhemeney, I.** Haidar Dulat is a historian and writer. Monograph. - Almaty: Zerde, 2007. - 352 p.
- [20] **Makpyrovich, S.** The art of anthropology. Textbook for students of the Faculty of Philology. Almaty: Arys. 2009. - 214 p.
- [21] **Smagul, B.** Kazakh "Black Major". Almaty. - 2004. Atamura, - 160 p.
- [22] **Kabdolov, Z.** Word of art. Almaty: Kazakh University, 1992. - 352 p.
- [23] **Zholmakhanova, A.B.,** Tuyakbayev G., Abdrazakov K., Oralova G., Serdali B. Kazakh Emigration and Historical significance of memories of Mustafa Shokay // Utopia y praxis latinoamericana. Revista internacional de filosofia y teoría social cesa-fces-universidad del zulia. Maracaibo-Venezuela. - 2018. - AÑO: 23, n ° 82 (julio-septiembre), P. 111-120.
- [24] **Zholdasbekov, M.** Witness of my days. Diaries. Astana: - Kultegin. 2007. p.352.

MUSTAFA SHOKAY IS THE FOUNDER OF KAZAKH EMIGRANT JORNALISM

Tuyakbayev G.A.

Korkyt Ata Kyzylorda University

turmagambet@mail.ru

Abstract. The article deals with the formation and history of Kazakh emigrant journalism. The author emphasizes the relevance of the study of the history of the formation and development of Kazakh emigrant journalism in the context of the concepts of diaspora, emigrants, irridents, based on the research in political sciences. It is recommended to consider publications in Kazakh language published in and

abroad in terms of the status of emigrant publications and Kazakh language publications abroad, analysing the history and direction of their publication.

Mustafa Shokay was public and political figure. He has special place in our national history. Analyzing his editorial and journalistic works he is portrayed as a founder of Kazakh emigrant journalism. According to sources, he used the media as the main political tool in the struggle for the unity and freedom of Turkic people, and himself initiated the emergence of several emigrant publications.

Keywords:emigrant, diaspora, irrident, emigrant journalism, publication, language.

1. Introduction. According to researchers, nowadays in more than 40 countries around the world there are approximately three and a half million Kazakhs. There are different ways and reasons for migration from their homeland. Political science considers those Kazakhs who are abroad as diaspora, irridents and emigrants due to the reasons of settlement and migration from historical homeland. Diaspora is the relocation of a certain part of the population to another country due to economic, geographical and political factors [1.239]. An emigrant is an involuntary migrant from his homeland due to political , economic, religious and other issues, irrident is a part of the population living in their historical homeland, but remaining in another state due to certain political circumstances [2.162]. If we apply these definitions to Kazakh people, we can say Irrigations of Kazakh people living in Astrahan, Orenburg, Qorgan, Omby, Altay Autonomous region in Russia; Altai, Tarbagatai, Ile, Qulja in China; Bayan-Ulgii region in Mongolia; Syrdarya, Shyrshyq, Qyzylqum, Myrzashol districts in Uzbekstan. Kazakhs who were forced to emigrate from China, Mongolia, Central Asia to European countries due to political, historical or other circumstances, should be called emigrants.

Russian scholars also distinguish between the status of the diaspora and migration. Tishkov offers his version ‘The diaspora is a place of migration under the influence of political influence, while migration is dominated by the social situation’ [3.42-63]. A. Zelenin’s offer is ‘Those who emigrated from Russia before 1917 were migrants and those who emigrated after 1917 were emigrants. They formed Russian diaspora in the early twentieth century. They formed Russian diaspora in the early twentieth century [4.30].

Since the independence time, more than twenty years the sciences of history, cultural studies, ethnography, philosophy, literary criticism, linguistics began to be studied the lifestyle, ethnography, language, literature of our compatriots abroad. Researchers of the history of journalism are not left out of this topical issue in national science. We can call as innovative researches the works on Kazakh publications published in and aboard as works of R.Sh. Nuriden (International Radio Journalism. Almaty. 2012) R.Sharipovna (Foreign Radios Broadcasting in Kazakh. Almaty. 1997), Baimolda (Radio Liberty. History and Experiences. Almaty. 2009), In the works of N.Omashev and Sh.Begimtaeva (Modern foreign journalism. Almaty. 2000). Several candidate dissertations were also defended on these issues. However, this does not mean that Kazakh publications published abroad have been fully studied. There are still issues in the history of journalism that need to be studied in detail. One of them is Kazakh emigrant journalism. The first and most fundamental research in this area is the monograph “The person recognized by the world” of Doctor of Historical Sciences, Professor K.Esmagambetov. (Almaty, 2008).

2. Literature review.While political science considers our compatriots living abroad in terms of the status of the diaspora, emigrants, irridents, studying the history and principles of publications published in Kazakh-language abroad and to determine their status in terms of emigrant publications and Kazakh-language publications abroad is one of needs for the history of journalism. As not all publications published abroad can be considered as emigrant publications.

The history of Kazakh emigrant press is directly connected with the name of Mustafa Shokay. He understood the importance of newspapers and magazines in the political struggle even before emigration. Therefore, he took an active part in publication of newspaper “Birlik Tui” and in the identification of its direction. Unfortunately, the newspaper published in

Tashkent in 1917 was closed a year later in the middle of April in 1918 [5.75]. At the same time, M.Shokay was the member of editorial board of the newspaper “Ulig Turkistan” that began to publish from April in 1917 at the initiative of National Center of Muslims of Turkestan region. And also he actively participated in the work of the newspaper. The newspaper published several articles according to the unity of Turkic people, the colonial policy of newly established Soviet government, land, national liberation and liberty. Although, as the editor of newspaper was Fatih Keremi, Tatar from Kazan, we can see that M.Shokay’s opinion prevailed in determining the main position of the publication. From these two editions we can recognize M.Shokay’s journalistic, publicistic, editorial and organizational skills. Mustafa Shokay was forced to leave the native country realizing from the first day of its establishment that the Soviet government would not allow any democratic movements and also the new state was a legitimate continuation of Tsarist Russia. While in exile, he pursued a political career as a journalist and editor. He uses the media as the main weapon in the struggle for national liberation.

Arriving in Tbilisi in April 1919 M.Shokay participated in the publication of newspapers in Russian “Abroad” and in Turkish “Shafak”. However, both publications were closed after the establishment of the Soviet government in the Caucasus. Realizing the danger of staying in the Caucasus M.Shokay moved to Paris in May 1921. But he seems to be hesitant if he would stay in one of county of Western Europe or move to the United States. In 1922 he visited Italy. He spent six month of 1923 year in Germany. At the end Mustafa decided to stay in Paris, the capital of political emigration [6.225].

At that time Turkey and Paris were the countries with the largest concentration of emigrants from the Central Asia and the Tatar and Bashkurt emigrants had good relations with Turkey. In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, after the October Revolution of 1917 thousands of Tatars settled in Turkey. A.I. Galyamutdinov is one of the researchers of Tatar emigrant journalism offers his point as “Tatar intellectuals as Y.Akchury, G.Iskhaki, S.Maksudi, G.Battala, A.Z.Validi, R.Rahmati, H.Zubayra and others were forced to move to other countries. Turkey has become their second home” [7]. It is clear that Shokay’s main goal in choosing Paris was to continue his struggle with like-minded, oriented political immigrants and to establish closer ties with Turkey. After the arrival to Paris M.Shokay achieved this political goal. He established contacts with the above-mentioned Tatar intellectuals and emigrants of other Turkic people. “In the autumn of 1923, on the initiative of G.Iskhaki, S.Maksudi, G.Battala, G.Teregulov, F.Tokhtarov, I.Akchurin, A.Shafeev, Z.Validi, M.Bokeyhanov and other Tatar, Bashkur and Kazakh emigrants gathered in Berlin. The decision was made to publish the magazine “Mili Yul” in Tatar language” [8]. It should be noted that the author of the article mentioning “M.Bokeyhanov” might be M.Shokay. It is known from history that among Tatar, Bashkurt and Kazakh intellectuals there was no political figure named as M.Bokeyhanov. If he referred to Alihan Bokeihanov who had not been in exile in Turkey, Berlin or Paris. On the contrary, we can see through archival documents and historical memories that M.Shokay was in agreement with Tatar and Bashkurt emigrants, including G. Iskhaki, S.Maksudi, I.Akchurin.

Russian emigrants in Paris also acknowledge the comprehensive knowledge of Mustafa writing about his political foresight. Therefore newspaper editorial offices keep their doors open for him. In 1922 M.Shokay was invited to work in two or three publishing houses in Berlin. This is evidenced by the words of M.Shokay in a letter to N.P.Arhangelsky on the 12th of May, 1922: “I edited and published magazines in Russian, published two newspapers in Turkish and was the editor-in-chief of another newspaper in Russian” [6. 281].

3. Methodology. Due to the policy of Soviet ideology, we have been unaware of legacy of M. Shokay for many years. Only in the post-independence years it was begun to study his legacy, political and military activities, and the period of emigration. Nowadays magazines published by M.Shokay are mentioning and studying just in the history of Kazakh journalism. In

fact, the magazines published by M.Shokay in exile should be considered and studied in the context of Kazakh emigrant journalism. The article analyzes the works of foreign and domestic literary critics, historians, political scientists on the history of journalism and identifies the magazines published by M.Shokay as emigrant publication. In addition, conclusions were drawn through the analysis of domestic and foreign archival materials related to the life and journalistic activities of M.Shokay and his political and military career.

4. **Results.** No matter where Shokay went, he never gave up the press. He tried to implement his ideas of nationalism and Turkizm through periodicals. His articles were published in French in Prometheus, Orient and Oxidan, articles in English in Asian Review. He published articles in Russian in his fellow student, Russian emigrants as Kerenski "Days" newspaper and Milukov's newspaper as "Latest News". However M.Shokay soon realized that Russian democracy could not be a reliable for Turkestan national movement [6.229]. Therefore, Mustafa with his ideological partner A.Z. Validi raised the issue of opening a publication of Turkestan National Union. A.Z. Validi was Tatar intellectual, who clearly felt the need for an independent publication that could mourn the loss of Turkic people and was a true sympathizer of the whole idea of Turkestan. There was made a decision on the publication of the newspaper, its language and program in May 12th in 1925 [6.281]. In October on the same year this issue was finally discussed and the organization of publication, the organization of funding for it was entrusted to A.Z.Validi as organizer of National Unity of Turkestan [9]. In accordance to this decision the first number of Yeni Turkestan magazine was published in Istanbul in June 1927. About the work of M.Shokay in the publication of the magazine A.Z.Validi's mentions: "Organizing the magazine Yeni Turkestan the role of Shokay was special, Shokaev was the first to earn money and first the idea of publishing a magazine came to Shokaev [10].

The magazine aims to strengthen the unity of language and mentality between the people of Turkestan and people of Turkey. The main purpose was to acquaint the emigrants with the life of Turkestan, their dreams and interests, the national liberation movement of Turkestan, the socio-economic and political situation, Turkish culture [6.282].

Yeni Turkestan plays an important role in spreading the idea of national liberation and Turkic ideas and promoting the spiritual unity of the Turkic people. M.Shokay published articles in the magazine as "Ideological and practical aspects of the Bolshevik national policy in Turkestan", "Soviet hunger policy in Turkestan", "Turkestan is facing famine", "On the national question", "On the state of Turan and others". These articles were valuable at that time as they revealed the true nature of Soviet ideology.

The growing political activity of Turkestans and the growing demand for national publications require the Turkestan National Unity to have a new publication that will co-operate with the Yeni Turkestan magazine. M.Shokay prepared for its organization sending a representative to Turkestan at his own expense and establishing contacts with people in Afghanistan and Iran. He will be out of France for more than two weeks to raise funds [11].

On December 2, 1926, M.Shokay wrote to his colleagues in Warsaw about the opening of a new edition: "If it is implemented, the publication of the magazine will require me to be free. I attached great importance to this work... We have just started to look for a practical way of national struggle. We do not expect immediate results and do not make such promises... but from the point of view of long-term state interests, our work is already useful [12]. As the result of such work, in December 1929, the first number of the magazine "Young Turkestan" was published in Berlin. This magazine was in Turkish-Chagatai language with Arabic letter and it was funded by the Prometheus Foundation.

Initially, approximately the magazine had 40 pages, and it had only two or three sections. However, it is obvious that each heading served to reveal the content and increase the value of the publication. For example, in the first number of the magazine Politics section the main articles of the editor M.Shokay "Our way", "From Editorial Board 'Young Turkestan'", in

Literature section The poems of Magzhan Zhumabaev, In News section news from Turkestan were published.

M.Shokay in his main article “Our way” outlined the main tenet of the magazine saying that Bolsheviks wanted to create republics with “type is national, content is socialist” in Central Asia and Kazakhstan, but under the guise of various slogans it openly states that it is a continuation of the former of Tsarist colonial system, Russian chauvinism. In fact, this was the political foresight of M.Shokay. In the article dedicated to the fifth anniversary of “Young Turkestan” (M.Shokay, 1934) “There is not a single source of Turkestan emigration that does not read Young Turkestan. Letters from Arab countries, Turkey, Persia, India, Afganistan, China, The Far East and other countries can be a clear proof of the scale of Young Turkestan and their great respect for it” [13].

According to archival data The Turkish ambassador in France to M.Shokay expressed his opinion that Young Turkestan magazine was of great interest in the capital of Turkey and asked him to send the magazine to the embassy regularly [14]. these two archival data prove that the magazine was distributed in several countries and had thousands of readers.

In general, Young Turkestan magazine was the most outstanding work of M.Shokay showing his journalistic, editorial and organizational skills.

K.Esmagambetov is the scientist of studying Shokay according to archival data substantiates the fact that in addition to the above-mentioned magazines Shokay published the magazine “Turkestan”. The magazine previously unknown in the history of journalism was published in Germany. The magazine published articles about the life of Turkic emigrants abroad, the socio-economic and political situation in the Central Asian republics, the unity of the Turkic people, the attitude of the Soviet authorities to the colonial nations. One of the main news of the magazine was the publication of new materials on the history and culture of Turkestan in French and German Literature. Political commentaries such as “Soviet Colonies” and “A Conference on Turkestan in Berlin” also differed in content. Unfortunately, the magazine did not last long. The magazine publishing in five numbers from October 1934 till February 1935 was closed. Due to the lack of data we cannot say under what circumstances this publication was closed. It is known that the Turkish state was reluctant to distribute this publication on its territory. With 51th part of Law according to “On publishing” the Foreign Ministry’s ban on the entry of the magazine “Turkestan” in Turkey in connection with the publication of harmful articles about our country was issued on 11.12.1934. proposal in letter № 805 by the delegation of the Executive Representatives dated 20/12/1934” . The document signed by the President testifies to this [15]. This was a time when Turkey established and strengthened ties with the USSR. Therefore it is known that the Turkish state was reluctant to spread anti-Soviet view in emigrant press.

M.Shokay began his journalistic career with publications :BirlikTui”, “Ulig Turkestan”, then founded the magazines “Yeni Turkestan”, “Young Turkestan”, “Turkestan” and contributed to their formation and development. The magazine has been distributed in several Turkic-speaking and Muslim countries. It is noteworthy that all the magazines founded by M.Shokay are associated with the name of Turkestan. In fact, this is a manifestation of his Turkic dream in his journalistic and editorial work. Most importantly, Shokay laid the foundation to political journalism and Kazakh emigrant journalism through his article on the creation of a common state for the Turkic people, the unity and alliance of the Turkic people awakening of national and militant consciousness.

5. Conclusion. Studying the history and trends of M.Shokay publications, we can see the following features of emigrant journalism: first, all of the above mentioned media (from magazines opened by M.Shokay to bulletins) were initiated by emigrants, and even they were published with their own funding; secondly, no matter where the emigrant publications were published, he did not propagate the ideology of that state, on the contrary, he focused only on the

propaganda of the Kazakh national ideology or the Turkic ideology; thirdly, emigrant publications were published not only in Kazakh, but in the media regardless of the language, mainly national issues: language, religion, customs, traditions and other national values were promoted, and most importantly, the colonial of Soviet government, chauvinistic stance on non-Russian made public; fourthly, the main purpose of such publications was to awaken the national consciousness, to call the colonial nations to the struggle for liberation.

So, not all Kazakh language media outlets abroad were involved in Soviet power and national political issues. Therefore, we can say that emigrant journalism has served to create an independent, free state to inspire national consciousness.

References:

- [1] Soviet encyclopedia. Volume 8. Moscow. Publishing.BSE.1972.
- [2] Soviet encyclopedia. Volume 30. Moscow. Publishing.BSE.1972.
- [3] V.A.Tishkov. Historical phenomenon of the diaspora // EO. №2. p.p. 42-63. 2000.
- [4] A.Zelenin. The language of Russian emigrant press. (1919-1939). 2007.
- [5] K.Aldabergenuli. Zh.Nuskabai. F.Orazbay. The history of Kazakh journalism. Almaty. Rauan. 1996.
- [6] Complete collection of works by Mustafa Shokay. 12 volumes. "Dike Press" LLP. ALmaty - 2012.
- [7] The magazine "Milli Ul" (1928-1939) in the system of the Tatar emigrant press. Author's abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. Kazan, 2012.
- [8] T. Nasyrov. Tatar emigrant press.
- [9] Central State archive of Republic of Bashkortstan. *F.4917. Description 1-A. L.8.*
- [10] BROMM . Foundation 4917. List 1. Case 44. page 8.
- [11] RGVA. f. 1358 C. op. 3.d, 45 b. l.44 (Ros. State Military Archive, fund 1358 book, inventory 3. Case 45, sheet 44)
- [12] RGVA. f. 1358 C. op. 3.d, 45 b. l.45
- [13] RGVA.f.461k.op.1.d.431.l.174
- [14] The personal archive fund of M.Shokay in France. Carton 5. Dossier 2. p.36
- [15] Turkiye Gumhuriyet Basbakanlik Gumhuriyet Arsivi. Arsiv 080. Dolap 18. Goz 01. Klasor 1197. Dosya 50. Fihrist 57. S.6.

THE HISTORICAL SIGNIFICANCE OF THE LETTERS OF MUSTAFA SHOKAY

Tuyakbayev G.A., Urazova A.K.

Korkyt Ata Kyzylorda S niversity

turmagambet@mail.ru, asyl.7777777@mail.ru

Abstract. Mustafa Shokay is the first Kazakh emigrant, public figure who fought for national freedom, state independence and the unity of Turkic people in political emigration abroad. He is the founder of Kokand Autonomous Republic. He was forced to emigrate under the pressure of Soviet ideology on ethnic minorities and their politicians. He strongly opposed Bolshevik government, which came to power in 1917 and fought for the unification of Turkic people of Central Asia.

He published his political views and principles in foreign media in Kazakh, Russian, English, French and Turkish languages and recognized himself as political fighter for political figures of eastern, western and European countries. In the first half of the XX century, he established contacts with world politicians.

Mustafa Shokay traveled abroad, opened several political and social magazines and established himself as a publicist and editor. He left behind himself journalistic articles and memoirs, speeches at meetings and forums at various levels. Among such heritage, special place occupies letters of M. Shokay, which he wrote to politicians, scientists, heads of state, relatives and artists.

The article discusses the epistolary heritage of M. Shokay and its historical significance.

Keywords: emigrant, emigration, epistolary genre, history of the nation, emigrant journalism, ideology, soviet government, genre, letter, point of view, historical fact.

1.Introduction. The main difference between social sciences and the humanities from other branches of science is that it depends on the ideology of the state and society. Although science and politics, science and ideology seem to be separate concepts, it is true that the main object of study is the political, social, spiritual and cultural situation in society. This is especially evident in the history of colonial states and colonial peoples. The history of the Kazakh people and the history of science (historiography), which has been ruled by the Russian Empire and the Soviet Union for more than three hundred years, is vivid confirmation of this.

Before the independence of Kazakhstan, it was not possible to speak, write or study Kazakh emigrants abroad, their life and political activities, the causes and stages of emigration, and their work. "Before independence, the study of Kazakh culture abroad, not to mention the social sciences, did not include the field of diaspora, which deals with the problems of our compatriots living abroad" [1.5]. The main reason was that Soviet ideology did not allow studying the history of people of the Union republics. Only the history of the USSR and the history of the CPSU were taught at schools and universities of the Union republics. It did not contain real information and information about the intellectual of the nation, except of nation-state (Russian nation). For example, Kazakh people abroad are perceived as traitors who betrayed their homeland. As a result of the study of Kazakh diaspora and irrigation, Kazakh emigrants have become "closed" topic for domestic scientists.

This abuse of Kazakh science under Soviet rule began to recover after our country gained independence. There was an opportunity to study new direction in the social sciences - the problem of Kazakh people abroad. At the same time, it is worth to mention studies about the life and struggle of the first Kazakh emigrant Mustafa Shokay.

Over the past 20-25 years, several scientific works of M. Shokay have been published by scientists from Turkey, Tatarstan and Kazakhstan, and a new direction of science "Mustafatanu" has appeared in Kazakh science. Of course, this does not mean that the life and political struggle of M. Shokay is fully studied. Because M. Shokay is multifaceted person.

He is a figure who determined the strategy and tactics of the struggle for the national liberation of not only the Kazakh people, but also the entire Turkic people. At the beginning of the XX century, M. Shokay was the founder of the autonomous state of Turkestan, which included the Syr Darya, Ferghana and Samarkand regions.

2.Literature review. As a politician, he regarded the newly created Soviet government as a legitimate extension of royal Russia. He also realized that as a successor of Russian Empire, which had previously colonized Kazakh lands, he would continue to pursue policy of colonization. Mustafa Shokay was forced to leave the country because he knew that Kazakh intellectuals like him would be persecuted. M. Shokay went to Paris in May in 1921. But he seemed to be skeptical about which country in Western Europe he will settle in or move to the United States. In 1922 he returned to Italy. He spent six months in 1923 in Germany. As a result, Mustafa decided to stay in Paris, the capital of political emigration "[2.225].

At that time, Turkey and Paris were the countries with the highest concentration of emigrants. Emigrants from Central Asia, Tatar and Bashkir emigrants had good relations with Turkey. "In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, after October Revolution of 1917, thousands of Tatars settled in Turkey. Tatar intelligentsia - Y. Akchury, G. Ishaki, S. Maksudi, G. Battala, A.Z. Validi, R. Rakhmati, H. Zubayra and others were forced to move to other countries. Turkey has become their second homeland", - said one of the researchers of journalism of Tatar emigrant A.I. Galyamutdinov [3.12]. It is clear that Shokay's main goal when choosing Paris was to kneel with like-minded, oriented political

immigrants, continue the struggle and establish closer ties with Turkey. When Shokay arrived in Paris, he achieved this political goal. He established contacts with the aforementioned Tatar intellectuals and emigrants of other Turkic people, and thereby began the life of emigrants and struggle away from home.

In addition to journalistic articles of M. Shokay, who used the media as the main weapon on his political and warlike path, his letters and memoirs with inspired intellectuals of his time are one of the most important topics of research in modern science. "The genre of letters in the world of literature is still very common in everyday life and has left significant mark in the spirituality of human history. Epistolary culture has formed tradition of dialogue between man and man, society and society, nation and nation, generation and generation in social, political, social and literary, cultural phenomena, provided variety of speech genre" - [4.9] The importance of epistolary heritage, including written heritage of the political figure such as M. Shokay became clear.

K. Ergobek about the epistolary genre, which Herzen called "... document of era". "Looking at the backgrounds of letters, paying attention to their socio-political significance, generalizing them as an epistolary genre, paying attention to their history and theory, it did not become trend for Kazakh literary criticism, - he says [5.245]. In fact, it cannot be said that literary criticism fully revealed the originality and style of the epistolary genre, its nature, and most importantly, its importance as historical source. The correspondence genre, which tells the history of the psychological state of a person and the history of society as a whole, remains one of the most important topics that need to be studied and investigated. In this regard, many researchers say that "... the material for study in this area is not the letters of a person about everyday life, the house, but the meaning of certain public figures, writers, scientists, often social or other". "There must be consistency with existing content", - says in the context [6.229]. However, as mentioned above, from historically significant letters of public figures of different periods to letters of closeness to each other (according to researchers - ed.), over time they have their value. Scientists M. Balakaev, E. Zhanpeisov classify letters as follows: "1) official letters; 2) business letters; 3) internal letters that distinguish between two types: letters of intimacy and friendship", - confirms another researcher [7.5]. We agree that in most cases letter cause small interest only to specific person and consists only of response from specific addressee. Thus, it is true that many scientific studies do not see letter as genre. The origin of this idea is preserved in the relief of several years in the work "Ancient Epistology": "When genres created by ancient literature and inherited by modern European literature are listed, the epic, lyrics, tragedy and comedy, historical, oratory and philosophical prose are usually called and very rarely recall another genre. This genre is letter" - such words have been confirmed [8.3]. Similarly, the study also notes that the genre of letter is rarely mentioned more often than other genres: "...When writing letters, concern for artistry usually comes last; and you get works that are interesting and important for the writer and the recipient, but for no one else" [8.3].

Speaking about the epistolary genre, it should be noted that many researchers who laid the theoretical foundations of world literature are Russians who were at the forefront of studying epistolary literature as an early genre. They also argue that the text of the letter formed over time, has become a stable norm and is developing in accordance with external social changes on the basis of the process of internal development. Researcher N.I. Gainullina in the history of the development of the epistolary genre in terms of structure, style and writing requirements shows that this has changed. She: «In the historical perspective, the epistolary genre has undergone significant changes at all levels of structural, substantial, expressive-emotional, functional. In this paradigm, we find no less significant changes in it at the level of naming. And here the private letter did not turn out to be static and unchanging, but changed or expanded the circle of its name depending on external circumstances and the place that this genre as a whole occupied in the system of functional genres at different periods of the history of Russian literary

language»,- confirms both the linguistic and the literary and normative character of the so-called genre [9.426].

3.Methodology. The epistolary heritage of M. Shokay was emigrated abroad by his ideological comrades, emigrants, Azerbaijanis, Tatars, Bashkirs, Uzbeks, Uyghurs, emigrants of Caucasian people Ayaz Iskhaki, Zaki Validi, Abdulvakab Oktay, Tahir Shaghatay, Mazhidadin Delil, Yusuf Akshora, Alimardan Topchibashi and others. He also wrote letters to relatives during trip abroad. About 300 surviving letters were written mainly in Chagatai and Russian languages, as well as in English and French. "Historical science today pays special attention to the person, his inner world, his perception of historical events. The study of personal historical data (diaries, memoirs, letters) as historical source that reflects psychology, the level of spiritual life, public consciousness, thoughts, feelings, moods of people who lived in certain period, allow you to look at history from new point of view, [10.3] reveals the importance of historical documentation in letters between people". Thus, the letters of M. Shokay are of great value not only because of his struggle in emigration, but also as historical fact in the study of the history of nation. For example, in the letter of V. A. Chaykin to M. Shokay dated March 22, 1922, we see some historical secrets. Chaykin Vadim Afanasevich (1886-1941) - member of the Central Committee of the Party of Social Revolutionaries (Socialist Revolutionaries), candidate for deputy of All-Russian Constituent Assembly, member of Turkestan Committee of Provisional Government. He was deported from 1923 to 1933, persecuted in 1938, and was shot in 1941 in Ural prison with several politicians. In addition to his political activities, he was engaged in scientific work and wrote several scientific works [2.536].

4.Results. A. Oktay, who worked with "Yash Turkestan" magazine, said: "He tried to protect people of Turkestan from Russian dictatorship, but he especially respected the representatives of the progressive and honest Slavic people — Y. Gazovsky, I. Pilsudsky, V. Chaykin, V. Nalivkin" [11] and the name of scientist K. Esmagambetov among Turkestan figures as V. A. Chaykin, A. A. Chaykin, U. Kozhaev, N. P. Arkhangelsky [12.13] Political positions of V. Chaykin and M. Shokay indicated that it was close.

The letter of V. A. Chaykin was voluminous, written from March 22 to 26, 1922. The letter clearly indicates the day and time of the meeting. V. A. Chaykin wrote his letter in several paragraphs.

He was in Turkestan from December 29, 1921 to January 23, 1922. During a visit to Turkestan, he mentioned that he would meet with N. Torekulov and A. Rakhimbayev.

He said that he was well received in Turkestan and informed about the political situation there. For example, in connection with the "rebellious" uprising, Turkestan media often reported that the "rebellion is over," but no one, even the authorities, can predict when it will end and also he said that he had witnessed such an attack and that six people had died in front of him.

Baimyrza Khait, Turkestan scholar living in Germany, wrote in his book "Turkestan in the XX Century: "The Basmash movement is legitimate continuation of the national liberation struggle of Turkic people, who gave their lives to the ancient invaders and colonialists. They are patriots who defended their country, their nation, their land, their families, their freedom, their human rights and freedom of people". M. Shokay said: "So-called "basmashs" are rebels and fighters against Russian dictatorship in Turkestan, who shed blood and sacrificed their lives to save Turkestan".

We still have soviet view of the repressive movement in the republics of Central Asia, which was widespread in the early XX century and continued until the end of the 30s and 40s. In fact, rebellion was an integral part of the national liberation uprisings against soviet government. So, we think that the time has come to look at this movement from today's point of view and make historical assessment.

On May 30, 1921, in letter from M. Shokay to E.K. Miller, we witnessed historical event that was discussed in the world political space of that time. This is the answer of M. Shokay to letter of E.K. Miller which was on May 5th. Letter "To Mr. Major Miller of British Service. The headquarters of British Black Sea Fleet. Your Majesty!" started like that.

The first thing that follows from the letter of E. K. Miller and M. Shokay, written on May 5, is an official letter.

In response to the letter from E.K. Miller on May 5, M. Shokay said that V.A. Chaykin collected all information about the death of 26 Baku commissars during visit to Ashgabat in early March 1919 and was with him. Zimin said the information that led to Chaykin's accusation was obtained from L. A. Zimin, member of the Transcaucasian Committee for Public Salvation, and from Funtikov and Sedykh, former members of the Transcaucasian Regional Executive Committee, who was in Ashgabat prison. Most importantly, M. Shokay says that the information in V. Chaykin's article was not baseless and that A. Zimin, who provided him with this information, was a very honest person. "I don't think that such an honest person like L. A. Zimin can invent this or even falsify Druzhkin's words," he said. Druzhkin was in Ashgabat at that time. He had the opportunity to meet with Chaikin at any time and find out the truth. Moreover, in the information collected by Chaykin about the death of Baku commissars, Druzhkin knew that he was one of the main witnesses "[12.55], which indicates that he was fully aware of the problem and did not doubt its truth.

Shokay studies scientist K. Esmagambetov does not agree that in many historical sources, because M. Shokay helped V. Chaykin in collecting data and information about the deaths of 26 Baku commissars. "Mustafa was not an indifferent witness to the "investigation" conducted by his partner V. Chaykin, he took an active part in this matter," [13.195] said. This is also clear from the answer of M. Shokay to Miller.

The letter says: "Please, my lord, accept my respect for you. Constantinople, Pera, Kishik Bayram street, 18. My address in Paris is 179. Re de la Pomp".

The peculiarity of the letter is that it is written not only between two people, but also for the writer himself, where he addresses the most pressing problems, solves them and leaves them for future generations. Moreover, the statement "The letter of the scientist does not die" is becoming more and more valuable. In this regard, "Mustafa Shokay short letter about trip to London" [14.98] states that this figure should go to London to read reports on two topics: one is the Soviet Union and East Turkestan, and the other "After 15 years of Bolshevik dictatorship in Turkestan", it will be saturated. Although he will be in London in 3-4 days due to the author's illness, he will look forward to his report, which will be of great value to the British who are waiting for him with such interest. Speaking several in languages, M. Shokay surpassed in such a way that other officials, starting with Mr. Percy Sykes, who for many years was consul of Great Britain, Persia and Kashgar, shared their views. Faced with important political problems during his many-day visit to London, the letter shows that Shokay once again showed his activity to foreigners, looking at documents that are really necessary for East Turkestan.

The speaker's report about the railways connecting East Turkestan and Turksib caused huge sensation among the audience. To the headaches of British, who were looking for the basis of this map, the author reports that it is an addition to the book "Turkestan-Siberian Highway" (Turkestan-Sibir magistraly), published in 1929.

The relevance of the speech of Mustafa Shokay is also reflected in the fact that the famous colony of emigrants from East Turkestan in India, especially in Amritsar, became a victim of Bolshevik politics and forced to run from the country. Mr. Malcolm, chairman of the Institute of International Relations, wrote special letter to Shokay, who returned after this visit, and wrote that the audience is very receptive to his words and expressed his gratitude to the author. The author's second speech was also hotly debated by an audience that was surprised to learn that Russian informants had always heard that Ancient Russia cared only about Turkestan, and that they had first heard completely conflicting views in Shokay's speech.

Report about Turkestan will be published in the journal "Central Asian Society".

After the important questions raised in London, special reception was organized for M. Shokay. But although the writer had to stay for several days, he returned to the country because of his financial situation.

During his visit to London, M. Shokay will again take part in "Ukrainian action". It is also worth getting acquainted with the situation in two well-known London organizations of V.K. Korostovets: "Ukrainian Bureau" and Skoropadsky. Realizing the internal and external situation, Korostovets heard from his own lips that between Ukraine and Ukraine people there are three

main currents: communists, petlura, and the third, hetmans. He also told M. Shokay that hetmans, they will never defeat Ukraine or Poland, but will only work in peace.

Reading the works of Mustafa Shokay, you can immediately see that as scientist, journalist, true master of his craft, universal man, he was zealous in everything that he did, in his works, in his hard work. We recognize his thoroughness in international and domestic affairs, as well as seemingly simple affairs. In another letter of M. Shokay to the editorial board of the "Nasha Zarya" newspaper, he said that Turkestans and Tatars living in Tianjin voluntarily raised 3856 francs and 40 cents to subscribe to "Zhas Turkestan" magazine [14.107].

The author indicates the names of all subscribers. He asks the publication he appreciates to publish all letters of thanks in letter. In the end, he does not forget to mention that he is the editor-in-chief of "Zhas Turkestan".

He wrote another letter: "Dear Vladimir Alexandrovich!" In the letter, the author asks for help in finding a template for the linotype of old Turkish or Arabic letters. He says that he does not understand anything in his printing business and does not know whether the term "stay for linotype" exists. He says that some people suggest that you can find normal Parisian, but he needs possible meeting to understand some aspects of the problem. He concludes his letter with the confidence that he will say when and where to meet and support [15.142].

5. Conclusion. The main and fundamental feature of epistolary literature is that it is based on facts. The letter is the source. From this point of view, we see the historical documentary significance of the letters of M. Shokay. From the letters of M. Shokay we can get a lot of new information about the history of the nation, the state, including the history of Kazakhstan at the beginning of the XX century. Of course, it is known that in the volume of one or two articles it is impossible to analyze M. Shokay's correspondence, its historical significance and literary features. Our goal is only to draw the attention of the scientific community to this problem.

References:

- [1] Kazakh folklore abroad. Monograph. Institute of Literature and Art named after M.O. Auezov. Editor-in-Chief: B. Azibaeva. –Almaty: Evo Press, 2014. –452 p.
- [2] Complete collection of works by Mustafa Shokay. 12 volumes. Volume 1 Dyke Press LLP. – Almaty, 2012. p 225
- [3] The magazine "Milli Yul" (1928-1939) in the system of Tatar emigrant press ". Author's abstract of the dissertation for the degree of Candidate of Philological Sciences. –Kazan, 2012. p 12
- [4] Pirali G. Epistolary legacy of M.O. Auezov. –Almaty: Eltanym, 2017. –160 p. On page 9
- [5] Ergobek K. Lions and streams. –Turkistan: Turan, 2006. –320 p.
- [6] Syzdykova R. History of Kazakh literary language (XV-XIX centuries): Collection of multi-volume works / Rabiga Syzdykova / - Almaty: "El-shezhire", 2014. - 352 p.
- [7] Abikenova G.T. Linguistic characteristics of epistolary style in the Kazakh language. Monograph. –Semey, 2008. –158 p.
- [8] Ancient epistolography. Essays. –Moscow, 1937. P.307
- [9] Gainullina N. The epistolary legacy of Peter the Great in the history of Russian literary language. Diss. doc. science. –Almaty, 1996. – 494 p.
- [10] Pavlovskaya S.V. Memoirs and diaries of domestic historians as historical source of study of socio-political and scientific-pedagogical life of Russia at the end of the XIX - beginning of the XX centuries. Abstract on the dissertation of the candidate of historical sciences. 2006 Russia. - Nizhny Novgorod.
- [11] Oktay A. Mustafa Shokay and Turkism. // Turkestan. –1997. - March 26.
- [12] Shokay M. Epistolary legacy. 2 volumes. Compiled by: G. Isakhan. –Almaty: SaGa, 2006. – Volume 1. –424 p.
- [13] Shokay M. Complete collection of works: 12 volumes / R.B. Suleimenov's name. Institute of Oriental Studies; worked K. Esmagambetov. – Almaty, 2014. –Volume 12. –24 p.
- [14] Complete collection of works by Mustafa Shokay. 12 volumes. –Vol. Dyke Press LLP. – Almaty, 2013. –527 p.
- [15] Epistolary heritage of M.Shokay. - Volume 2. –Almaty, 2006. –372 p.

GENRE AND STYLISTIC FEATURES OF MEMORIES

Abasilov A.M., Kypshakbay N.K., Yermaganbetova Z.N., Abasilova A.Zh.

Korkyt Ata Kyzylorda University

aman_abasilov@mail.ru, kenzhebekkyzynkg@bk.ru, zuhra_9195@mail.ru
aiman.jakanovna@gmail.com

Abstract. The article, characterizing the peculiarities of the peculiar style and nature of the genre of remembrance, states that it can be considered as literary, historical and journalistic genres. Due to the fact that memories can be written by any person, taking into account their goals and objectives, the author and addressee, historical and literary significance, as well as their style, genre differences are considered (the author's image, the number of people sharing memories, the subject of memories, type of the content of the dictum and the image of the addressee). In this regard, there are two types of this genre depending on the image of the author (personal memories and the memories of others), which are analyzed on the basis of the memories of Kazakh emigrants (Mustafa Shokai, Maria Shokai, AlimAlmat). It is possible to note analyzes of three types of dictum content in the text of the memoirs (character of a person, locality, traditional way of life).

Keywords: memoirs, genre, stylistics, author, own memories, memoirs of other persons, emigrant.

Introduction Each of the language tools used by the author has a special place in determining the nature of the memory. Any linguistic unit in the language of memory is not used inappropriately. Its syntactic structures and tokens, phraseologies, proverbs, figurative devices - all are among the "lines" involved in the service of the artistic idea. A memorable writer, even if he is not professional, has his own style, his own style of writing, his own way of thinking. The degree of stylistic load of language tools is clearly seen in the text and in its use. A. Baitursynov says: "The use of language means the ability to choose words that correspond to the idea and put them in the right place in the sentence" [1].

Literary review Memories are literary works, a kind of memoir genre. Memories are the recollections of great people and eyewitnesses of significant events in the history of the country. However, the data in the memoir does not have to be as accurate as in the historical work. The memoir is told in terms of the author's own knowledge. The author has the right not to deviate from the truth in the memoir, but to convey it artistically and figuratively. Memory by its nature of genre is similar to the types of memoirs, as diaries and stories about travels, etc. [2].

A characteristic feature of the genre of memoirs is the autobiographical nature. The memoir writer draws conclusions by connecting what he saw and witnessed with his own life. In the first part of the memoir, he evaluates the event or political situation he witnessed, expresses his views on the society in which he lives. It all depends on life experience and worldview [3]. Therefore, it is necessary to analyze the narrative skills of the author and the extent to which he used the capabilities of language tools to show their uniqueness in the study of the language of memory.

In memoirs, as we have already noted, biographical character prevails. Hence, in comparison with other genres in them, the connection between personality and time is more clearly traced, which, in turn, emphasizes their documentary nature. Getting acquainted with the memories of M. Shokay, it can be noted that the information contained in them, corresponds to the life truth as much as possible. As we have already noted above, memories are of a biographical nature. But they are not limited only to information about the personal life of the author. In the case when the author of the memoirs is an active participant in significant political and social events, memories acquire special historical significance [9, 115].

Memory is a story about a life event (personal or public) witnessed by the author, expressing one's involvement in real life events. Memories are close to a diary, but not one. It differs from it in its chronological approach to real life. Here the events of the past are

considered neither near nor far. In other words, this difference depends on its main task, as well as the material being presented. While the diary covers all the important moments of life, the memory is the most pragmatic: the result of events, the essence of what is happening, it is seen by the author as a fact left behind. And in the diary, these are important for the author for the future.

Memoirs can be written in several forms. One memoir may be written to summarize what you have seen and learned, while the other may be spoken and recorded. Another is written as an interview by asking specially prepared questions to the other person. Literary art does not have to be in memory. Because it is not a work of art. Therefore, it is not necessary for the writer to write it. It is a **non-literary** genre. In this regard, the memoir can be considered as a literary genre, historical genre, and journalistic genre. Therefore, since a memoir is written by anyone, it is intended for its purpose and objectives of the addressee and sender, its literary and historical significance, narration and transmission, and so on should be considered in detail.

In order to determine the stylistic features of the genre of memoirs, first it is necessary to determine its internal typology on the basis of the **genre-forming features**. In the authors' opinion, they include **the image of the author, the number of narrators, the form of memory, the type of dictation content and the image of the addressee**. The most important of these is **the image of the author**. T.A. Demeshkina says that the image of the author in the genre of story-memoir can be described in terms of his direct or indirect participation in the event [4].

Methodology The results of the authors' study show that it is better to consider the image of the author of the memoir in terms of his relationship with the narrator. According to these criteria two cases can be said: **1) the author of the memoir is the narrator and 2) the author of the memoir is another person (not the narrator)**. Then it can be said that there are two types of genres under consideration: **1) personal memory and 2) someone else's memory**.

1. Personal memory. The author of the memoir uses the modal use of "I did / I said / I saw" in the presence of the narrator. The peculiarity of this type of memory is to reconsider your memory and often use the first part of the individual form of the verb "I remember".

The authors' analysis allows them to identify another type of genre-forming features, **the form of memory**. If the author is the narrator himself, the story can be of **two types: 1) the narrator himself and 2) the third person** is a person (people) who knows the narrator well and is a witness to his past life. Accordingly, the following subtypes of personal memory emerge: **a) a memory of oneself and b) a memory of others**.

Memories of oneself usually do not describe the narrator's whole life in stages and in detail. It is only a memory of certain moments of his life (childhood events, work, family history, etc.). For example, Mustafa Shokai in his memoir "Excerpts from the memoirs of 1917" gives only the following information about himself: "I was in St. Petersburg when the revolution of 1917 began. I also represented Turkestan in the bureau of the Muslim group (fraction) of the Russian State Duma (Parliament). I collected materials about Turkestan and prepared the necessary materials for Turkestan representatives of the State Duma related to Turkestan ..." [5, 257]. One day he said: "When I left St. Petersburg, I was very nervous and excited. I will not hide the truth. When I was a student, I loved St. Petersburg (1910-1914) when I was among the revolutionary democrats of the whole Russian intelligentsia at the university. At that time the community of Russian students and Russian revolutionary democrats were very loyal ..." [5, 258-259]. Once again: "Akmeshit is where I was born and raised, where I first went to school. I know almost all Uzbeks, Kazakhs, Tatars, Russians and Jews living here. All the townspeople know me well. The country used to show me a lot of respect in the tradition of our people, as I was "the child of a nobleman should be respected" [5, 262]. As we can see from these excerpts, we get only very brief information about the place where M. Shokai worked, his student life and place of birth.

Memories of others can be considered as thematic additions to the memory of oneself. Here the narrator, for example, can describe the life of the people involved in it, given the events of childhood. In this case, the informant may be close relatives, parents, siblings, as well as friends or villagers. For example, the memory of Mustafa Shokai's wife Maria Shokai "My Mustafa" is a proof of this. This memoir provides valuable full information about Mustafa Shokai.

Another genre-creating feature, that the authors consider important for **one's personal memory** is **the number of narrators**. There are two types of this feature: **1) individual memory and 2) collective memory**.

A **personal memory** is what only one person is the narrator. And when several people take part in the commemoration, it is called a **collective memory**. Collective memory participants, on the one hand, are listeners, on the other hand, participate in the process of reminiscing about people they know and witnessed in a short period of time. The authors do not specifically analyze this memory subtype in order not to deviate from the object of their study and depending on the size of the article. They consider it as a matter of self-study.

2. Memories of someone else. If the narrator is not the "first source" of the memory, it has a modal frame of "told / told to me". Formal definitions of this type of memory include the use of "my mother said / my father said / my grandfather said". In this case, the narrator expresses that he has nothing to do with the events he describes, that he is not a witness, using words such as "I don't know how they met / my grandmother didn't say / my mother said / I forgot" and so on. Even so, the narrator often uses direct words to make his story as real as possible. The narrator tries to preserve the individuality of the author of the original word in the use of words in giving the word of another as an original word. The authors have noticed that Maria Shokai's memoir "My Mustafa" can fully answer this type of memoir. Therefore, the authors analyze these statements with excerpts from the memoirs of Maria Shokai. The sections of the memoir, "The Chronicle of Mustafa Shokai", "Mustafa is at School", "Mustafa is in Tashkent", and "Mustafa is in Social Life" are often narrated on the third person using the adjectives "according to Mustafa" and "according to him".

Some aspects of Mustafa's name are also mentioned on the first person. Now the chronology, which was once described, is broken, it goes back to the past and proves what she witnessed. For example, Mustafa's date of birth, place of birth, parents, relatives, and life are written on the 3rd person, recalling what she heard from Mustafa. Mustafa talks on behalf of Mustafa, who met the teacher, returned to the village, spent the summer with the village children before going to school, fell ill and studied at the school at the railway station instead of going to Akmeshit. Here the author breaks the chronological continuity and goes forward 25 years, giving the whole autobiographical letter of Mustafa written in 1923: "The letter also mentions the school" - proves the authenticity of his memory [6, 396-399].

Here is a more detailed example: "According to Mustafa, he learned to read and write from his mother when he was a child, when he was less than five years old. At the age of five he learned to play the dombyra. Mustafa was a good listener and loved music. I still remember visiting the ethnographic museum in Trocadero with him in 1922. Mustafa saw a dombyra there and lost his temper. He asked the permission of the staff, took the instrument in his hands, listened to it and sang a beautiful Kazakh song. Then he put the instrument back in its place. He was depressed and full of tears. It was then that I saw Mustafa's tears for the first and last time" [6, 392].

One of the peculiarities of memory is the narration of the event through dialogue. The author uses the same approach in the section "Mustafa is in public life". The difference here is that, as in fiction, the author presents the story of the time to the reader in the form of a dialogue with his character. For example: "The general saw that the lyceum student Shokaiuly was a translator who knew his job very well and said that after graduating from the lyceum he would

invite him to his office as a translator. However, Shokaiuly refused the offer, saying that he wanted to go to St. Petersburg to continue his studies.

- - In what field do you want to continue your education? I don't think at the law school.
- - I want the law faculty.
- - Scholarships at the Faculty of Law are given only to Russians ...
- - I still want to study. I was promised a scholarship from the Kazan Tatars. [6, 400].

This approach is repeated in this section in a conversation with the professor. "Professor Petrozhitsky took the exam instead of one of his comrades, who failed to pass the lesson. The teacher recognized him and said:

- It was as if you passed my exam, - said. Mustafa without hesitation:

- Yes, dear professor. He replied that he had taken the exam but had failed. So he passed the exam for his friend Tasbolat". [6, 400].

In her memoirs, Maria Shokai recalls Mustafa's childhood and tells the story of his memory. "We came to Akmeshit and went to a big building. The city seemed very big and noisy to me. I was afraid I would get lost. I did not lose my father's hand. For the first time in my life I heard Russian spoken. I thought that I would never be able to speak like that, that I would never be able to learn Russian. I saw people wearing hats and caps. We entered houses with signs. The people in the house ate and drank with dishes and forks that I had never seen before. I was afraid to look at them when I put the fork in their mouths. He ate and talked and beat the table with a fork. At times, they even pointed at others with knives or forks. My father and I quickly got tired of sitting on the chairs around the table and went outside".

Here (because it was a market day) the crowd was overwhelmed. The people were very angry. From somewhere came the sound of music. I told my father that I could not live in such a noisy place and begged him to return home. However, my father explained to me and comforted me. I listened to him and believed him. We visited the shops, which amazed me with their richness and variety of things. My father bought something. I also saw money for the first time. Dad took a small bag from his belt, gave it to the salesman, and bought some things. One of the things was surprising to me (p. 393).

First of all, the view of Akmeshit was described through the eyes of a child in this text. It is also observed that at that time most of the inhabitants of Akmeshit were Russians or Russian-speakers. Secondly, the author quotes the person who was reciting the memoir in several parts of it. It is called **the memory within the memory**. For example, the memoir in such a memoir is given in the section "Mustafa is at school" on pages 392-396, i.e. in the volume of 5 pages, and then on the pages 396-399 the whole letter of Mustafa is used. This also applies to the memory within that memory. Because Mustafa wrote in the letter a memoir about his brother, mother, father's brother Ospan, his life and cousin.

Recalling what Mustafa said about his childhood, he described the teacher of the Kazakh village as follows: "There was a Turkish teacher in the village. He knew the Qur'an by heart. He taught all the children of the village" [6,392]. In the words of Mustafa, the same teacher is described as follows: "I was afraid to call him a Turkish teacher of the red shoes" [6,392].

Sometimes the author of the memoir writes his own thoughts and actions, substantiating them in the original words of the protagonist: "Most people performed ablution first, and then everyone got up to pray. After the prayer, the men started to milk the camels and the women started to milk the sheep and cows. Mustafa called me and we walked around, and he told me that everyone here was pleased with my handkerchief and my actions. "Until now, they had a different opinion of his Russian wife. Although they resented not marrying a person of my own nationality, they soon forgave me and respected me for being able to adopt Asian customs to a European woman" [6, 424].

Results L.G. Gyngazova shows that the content of the memoir is presented with a complex polypropositive dictum, which is a typical feature of this genre [7, 167-174]. In the analysis of

the narrative text, the authors identified three main types of **dictum content** (objective content of speech): **the character (portrait) of a person, the description of the local area, the description of traditional life.**

1. The character (portrait) of a person. The character of the person in the memory is often reflected in his actions. Memoirs are a documentary genre that tells the story of real life events and real people. Therefore, it is legitimate to portray the characters of the story from the author's point of view. Mustafa Shokai writes about this in the first part of his "Excerpts from the Memoirs of 1917": "In these notes and in my future memories I will write about this era of the revolution in Turkestan. I will tell you many stories about fighters. Thus, I would like to introduce Turkestanian youngsters to recent events that have played an important role in our national life." [5, 256].

Discussion. In his memoirs, the author presents a positive image of several "fighters" and an appreciation of their work for the country, and now he criticizes the negative actions and personality of the characters. For example, in the memoirs of Mustafa Shokai the image of A. Baitursynuly and M. Dulatuly is described in connection with the choice of the city of Orenburg to host the First All-Kazakh Congress. "Orenburg, which is located not far from Semey and Tashkent, along the railway, turned out to be a good place for this. There was a Russian teachers' institute in Orenburg. Every year several Kazakh teachers were trained there. In addition, the great scientist, public figure, talented writer Ahmet Baitursynuly and Mirzhakyp Dulatuly lived in Orenburg. Thanks to the powerful pen of these two public figures, it was published and distributed in the newspaper "Kazakh", which attracted the attention of the people. This was the main reason why the First All-Kazakh Congress was convened here, where Orenburg, a sparsely populated city, became the center of the national movement of the Kazakh steppe for a long time" [5,260]. Here the image of a fighter was described with the epithets as **a scientist, an outstanding public figure, a talented writer.**

M. Shokai's memoirs contain three new pieces of information about **Alikhan Bokeikhanov**, a great Kazakh citizen and honorary citizen of Alash. In the first, we see that Mustafa and Alikhan were in constant contact, complementing each other in political activities. "On the day the tsar abdicated, I received a telegram from Alikhan Bokeikhanov in Minsk inviting him there. The telegram said that Alikhan, who wanted to go to the All-Russian Farmers' Union and see the condition of Turkestan workers sent to work on the battlefield, would then go to the Turkestan region, where he was elected. But I could not leave St. Petersburg because the connection between the battlefield and St. Petersburg was broken" [5, 258].

The second information about A. Bokeikhanov in the memoirs is given in connection with the First All-Kazakh Congress. "The congress was held in the building of the former Turgai province. It was opened by the recently appointed commissioner of Turgai region Alikhan Bokeikhan. Here, the author adds the following information to the readers: "The Orenburg newspaper "Uakyt" (time) congratulated Alikhan as "the first mayor from Muslims in Russia" [5, 260]. The third is the information that A. Bokeikhanov was a member of the first composition of the Turkestan Committee. "The first composition of the Turkestan committee of the interim government was 9 people. 1. N.N. Shchepkin, 2. Preobrazhensky, 3. Lipovsky, 4. Elpatovsky, 5. Shikovsky, 6. General Abdul Aziz Dauletshin, 7. Sadri Maksudibek, 8. Muhamedzhan Tynyshbay, 9. Alikhan Bokeikhan. Alikhan Bokeikhan, who was the commissioner of the Turgai region at the time, could not even attend the Turkestan committee and even come to Tashkent. That is why he was appointed to a committee of the Turkestan government" (p. 277). In addition, the author of the memoir gives the following information about Bokeikhan: "Many Turkic from politicians at that time, such as Yusuf Akchura and Ali Mardanbek Topchi Bashi to our Alikhan Bokeikhan were all in the cadet party led by Milyukov" [5, 278].

Another activist whose name is often mentioned in the memory of Mustafa Shokai is Mukhamedzhan Tynyshbayev. The author describes him as one of the members of the Turkestan Committee of the Provisional Government: “The third Turkish member of the Turkestan Committee of the Provisional Government is a Turkestan engineer Mukhamedzhan Tynyshbayev. This man’s political views were also very close to the cadets. According to those who knew him well, a talented engineer could not be a great politician. The people of Turkestan had high hopes for this man, who entered the political movement after graduating from the St. Petersburg Institute of Engineering!... ” [5, 278-279].

Erali Kasymuly is another activist who is honored in the memory of M. Shokai. “I knew a good man among the translators. He is Erali Kasymuly, a translator under the head of the Akmeshit department. I can say with confidence that he is spiritually pure, not interested in the world of money or immorality. He was a very religious man. He always performed ablution. Lying was considered a sin, and bribery was considered unclean. He believed that a Muslim who took a bribe would lose his religion and become an infidel. So he did not get promoted. In his mind, dissatisfied infidels, who were firmly rooted in the Russian establishment, clung to the leader, plundered his native people and sucked the blood of his brothers, were promoted to high positions” [5, 263]. We believe that the life, work and political activity of this well-to-do citizen, described with special care in the memoirs of M. Shokai, should still be the subject of special research.

Hussein Ibrahim and Serali Lapin, whose names are often mentioned in the memoirs, are in the middle of various events. “Small translators in Akmeshit received help from their colleagues in power in the provocations against Yerali. One of the assistants was Hussein Ibrahim, a translator at the former Samarkand regional legal department, and the other was Serali, a translator who later worked as a translator for the former Samarkand military governor. Both are natives of Akmeshit. Hussein Ibrahim was fired before the revolution on charges of making false translations. Serali resigned from the military governor of Samarkand and began to investigate complaints. His actions, both unprofitable and involved in large-scale trade, deprived Serali of his compatriots in Akmeshit. Serali returned to Akmeshit after the revolution. Although he was a smart and talented man, he was selfish and envied the reputation of Yerali, who was highly respected among the people. He tried to kill Yerali without the help of the Russian soldiers. But the Akmeshit National Committee did not follow Serali. At that time, Serali founded an organization called the Council of People’s Representatives. Not many people wanted to join this organization, which started with a very large program. He also attracted the above-mentioned Hussein Ibrahim to this organization ... ” [5, 264]. Such information about **Serali Lapin** was mentioned in the memoir: “When I had a personal relationship with Serali Lapin, I can say that he loved me as much as his brother. Only on political issues we could not get along with each other. When we met in private, I asked him, “Why are you so involved with Hussein Ibrahim, who has lost his reputation in the country?” To my question, Serali Lapin asked about Zinoviev: “Why do you need such disgusting dervishes?” “It’s a bad idea to put it in a hole in a shipwreck,” he said. Therefore, the term “evil beggar” refers to the revolutionary, Marxist Lenin, who is far from Marxism and revolution, and the real enemy of Marxism is in agreement with our Serali” [5, 266].

The memoir also describes the brutal and cruel actions of General Dokhovskiy, General Ivanov, General Samsonov, General Martens and Governor-General Kuropatkin, who, in the words of the author, “are remembered only by tragic events in Turkestan”. Here are a few examples. “After the Andijan uprising of 1898, **General Dokhovskiy** forced scientists and clerics from all over Andijan to gather in a mosque, kneel at their feet, and bow down. This is Dokhovskiy, who passed the heads of some of the most respected scholars in prostration. This insult was probably not forgotten by Turkestans” [5, 267]. “**General Ivanov** is one of the young invading officers who took part in the Russian occupation of Tashkent. He told his governors

that “the local people should not be spared, but should always be shown the power of the Russian fist” [5, 267].

“The most ruthless and bloodthirsty of Russia’s tyrannical governors, **General Samsonov**, once said, “The battle of the Russians is better than any Turkestanian people, its saint”. This is why the heads of the region and oblasts ordered to reject the complaints of Turkestans about the abuse of the country by the Department of Settlement. It was Samsonov who hung a picture of the king and himself in the mosque of Auliata ... ”[5, 267-268].

2. Description of the local area. Significant events described in the memoir and its participants and witnesses live in a certain territorial space, in a social environment. That is why there are a lot of names of local places, people, ethnic groups, personalities, and ways of life, cultural and social environment. In this regard, the authors have reviewed many large and small studies of Maria Shokai’s memoir “My Mustafa” and decided to consider its still unexplored issues, including the linguistic side, i.e. the onomastic names used in it and some ethno linguistic aspects.

Reading this memoir of Maria Shokai, the authors first listed the onomastic names in it and divided it into several groups. In total, 176 names were used in the memoir. 40 of them are names of big and small cities. Names of 17 countries (states), 6 names of regions, territories, provinces, 5 names of different seas, islands, bays, lakes, rivers, 22 names of regions, fort, district, village, land, hospital, museum, 4 names of mountains and forests were used. 18 ethnonyms, 21 different job titles and 43 anthroponyms were used in the memoir. Now let’s talk about these onomastic names.

The names of the cities are Akmeshit, Ashgabat, Tashkent, Berlin, Paris, St. Petersburg, Tbilisi, Moscow, Warsaw, Zhizak, Orenburg, Krasnovodsk, Aktobe, Yekaterinburg, Vladivostok, Chelyabinsk, Troisk, Vienna, Baku, Samara, Petrovsk, Batrovsk Istanbul, Marseille, Nogent, Dunkirk, Trabzan, Irkutsk, London, Galata, Campien, Odessa, Versailles, Philadelphia, Strasbourg, House, Kokand, Fergana, Shchadrinsk, Orsk, Mazhion.

Names of countries (states) in the memoir are Russia, Switzerland, India, Iran, America, Georgia, Azerbaijan, France, England, Italy, Turkey, Turkmenistan, Greece, Poland, Portugal, Germany, Turkestan Autonomy or Kokand Autonomy.

Names of regions, territories, provinces are Turkestan, Ufa, Kazan, Fergana, North Caucasus, Siberia. **Sea, island, bay, lake, river names** are Telkol, Caspian, Tsesarevich (Veshakht) is the name of the bay (later called Komsomolsky - ed.), Proryv is an island, Temir is a river in the Zhem basin.

The following **regional, fort, district, village, land, hospital, museum names** are used in the memoir: Kyzylsu, Merv, Uralsk, Temir are district centers, Nobel company, Emba oil company, Kyzylkurt is a village name (West Kazakhstan region H. Dosmukhamedov’s village, Zhypity, Sarshyganak is modern Sulutobe village, Trocadero is a museum, Dossor is Nobel oil production center, district center (West Kazakhstan region), Akbulak is a village name (West Kazakhstan region), Shekunovka is a modern Aktobe region, Kobda district center, Pokrovka is a village name, Miyaly is a village name, Khandakul is a place name, Fort Alexandrovka is modern fort Shefchenko, Ketik is a fort Alexandrova, fort Shevchenko, Aktau, Karatobe is village name, Zhiloy Kost, Mailovsk is a place of production, district where workers lived (Baku), Victoria is the name of the hospital.

Mountain, forest names are Pamir, Elburs, Daut, Vencen.

Ethnonyms are Kyrgyz-Kaisak (Kazakh-ed.), Kipchak of the Middle Zhuz, Shashty of Toraigyr, Turkestans, Uzbeks, Russians, Volga Tatars, Crimean Tatars, Caucasians, Ural Bashkirs, Turkmen tribes, Tajiks, Germans, Austrians, Czechs, Turkish prisoners, Hungarians, French.

There are some **titles** that reflect the social, political and cultural nature of the period: Bi, Datka, Khan of Khiva, army, general, admiral, commander, police officer, Turkish teacher,

merchant, member of the Muslim Council, chairman, khan of the Lesser Horde, general governor, democrat, lawyer, politician, secretary of the State Duma, secretary of the Muslim faction of the State Duma, landlord, sultan, imam, general manager of the region, "Jege khan", "Princess" - the name given to Maria by Sergei Spridonov.

If the general memory is considered as a real person in real life and significant events in the history of the country, eyewitnesses recall the past and tell it on their own behalf, then the use of anthroponym is a natural phenomenon. The following human names are used in the memory of Maria Shokai: Maria Yakovlevna Shokai, Mustafa Shokai, Shokai is Mustafa's father, Turgai is Mustafa's grandfather, Bakty is Mustafa's mother, Syzdyk is Mustafa's brother, Nurtaza is Mustafa's brother, Vaska is Mustafa's first child, Nikolai is a Russian tsar, Ospan is son of Turgai, Mustafa's father's brother, Yelikey is khan of the Lesser Horde, Samsonov is general manager of the region, general, Gramenitsky is director of the gymnasium where Mustafa studied, Zepromentov is a classmate who wanted to give a gold medal to Mustafa, professor of Petrobatsky - Peter Nikolai Dmitrevich Sokolov, a lawyer, social democrat who helped Mustafa in legal matters, Mustafa Kemal Ataturk, a role model for Mustafa, Alikhan Bokeikhan, a member of the State Duma, a political figure, Salimgerei Zhantorin, a Kazakh sultan, who took the exam instead of Mustafa. member, political figure, Ivnov-Rikov - General, Kutlug Muhammad Tevkelev - Chairman of the Muslim faction of the State Duma, AF Kerensky - Member of the State Duma, Yamudkhan - Chairman of the Turkmen Assembly of Elders, Oraz - General of the Turkmen Assembly of Elders, General, Ivanova - cook, Kolesov - Bolshevik leader, MA Belodedova - Wife of the head of the Tashkent military hospital, Maria's friend, Pelageya - cook, Marusia - Maria's friend, Lida - Marusia's eldest daughter, Yenikeev - general (Tashkent), Eaterina Ivanovna - lawyer's wife, Maria's acquaintance, Mrs. Siegel, Dutov - royal general, ataman Zhloba is one of Kolchak's soldiers, Sergei Alexandrovich Kovalsky is Mustafa's classmate in the gymnasium, Kolgul is the grandson of the imam, Khalel Dosmukhamedov is an Alash activist, Ilyas Alkin is an elected member of the Kazan region, Yusup Solomonoviya Minor is a founding member of the founders, Vadim Afankin is a founding member. Member, Wilson - President of the United States.

In the memoirs of Maria Shokai, as mentioned above, there are many place-names. There were not many Maria in the Kazakh land, so she gave some names as they were used at that time, but now she gives some as she heard. For example, at the beginning of the memoir he tells about Mustafa's ancestry: "Shokai bi lived in the same village with more than thirty relatives. Before the 1917 revolution, they lived near Sarshyganak on the Tashkent railway, 5 kilometers away. The name "Sarshyganak" is given by book editors as "Sulutobe" station [6, 390].

"But I had to go home earlier. From there, according to Mustafa, I had to take a sledge to Ketik (Fort Alexandrova) on the Caspian ice". Editors refer to it as Modern Fort Shevchenko.

"The long-awaited hour has finally arrived. The house was contacted by phone." Editors refer to it as Guryev, now Atyrau [6, 390].

3. Characteristics of traditional life. In the memory of Maria Shokai there is a lot of information about Kazakh traditions and customs. For example: "Kazakh women do not cover their faces, they are always open. Kazakhs have a lot of respect for women. Men do not talk about women among themselves. When they meet each other, they ask for names, greyhounds, do not talk about their wives. Also, if the wife wants to entertain someone, the husband cannot do anything. Everything in the house is judged by his wife. His wife may not make tea, cook, or open the door. The husband is always submissive to his wife. "It is well said that the Kazakhs always call her a "girl-guest", respect her as the mother of the family, and that a man does not interfere in the housework on the principle that "a woman's business is at home, a man's business is straight" [6, 422].

In her memoirs, Maria Shokai repeatedly mentions that Kazakhs love tea. “The young girls are the imam's grandchildren. They poured tea. The tea was very tasty, thick with sour cream, like the English. In general, Kazakhs drink tea well.” [6, 423].

“... There was no milk because it was winter. Kazakhs drink iced tea like the British ...” [6, 441].

“... It was my tea that caused this incident. Tea is refreshing, for Russians it is like a bath, and for Asians it is a source of energy. Kazakhs are ready to give for tea”[6, 444].

Kazakhs serve tea before lunch. While serving tea, he takes a sheep or a lamb from the pasture and shows it to his guest, and then slaughters it [6, 443].

The memoir also conveys the author's lyrical mood, which gives the impression of writing an ordinary work of art. For example: After a while he brought a white sheep, and all the guests caressed it. I didn't know that this sheep would be slaughtered; I thought it would be sold. People talked to each other a lot, most of the time Mustafa was talking, people were asking him questions, and we only left the yurt at sunset. The green meadow is covered with white felt, a white tablecloth is spread on the felt, and new napkins are placed everywhere. I can't even describe the aroma of the night air, it is almost incomparable. If you look at the horizon, you will see that the earth and the sky meet, just as the ocean and the sky meet. The birds are singing and the insects are chirping. It is as if through this harmonious beauty we express gratitude to the Creator of peace and tranquility [6, 423].

There is another difference in the memoirs of Maria Shokai in describing the traditional way of life. For example: “When you think of a person who has died, you can imagine his past life and actions, and when you read what is written, you see that some aspects of his life have been forgotten. You see, you want to add, your thoughts run wild [6, 389]. This is not unique to any nation or ethnic group, it is human thinking. Everyone has a relative, close friend, close friend, etc. When you think about it, keep in mind the natural positive process that takes place in the human brain.

And now there is a sentence about Maria Shokai's unfamiliarity with the Kazakh way of life, which is not suitable for Kazakh thinking, and is based on other people's thinking. “Shokai Bi lived in the same village with more than thirty relatives” [6, 390]. “His ancestors were nomads, and Mustafa's own father, Shokai, was a settler. He was engaged in agriculture, and the public called him a dancer” [6, 390]. In the last sentence, the author describes the way of life of the Kazakh people to the period he describes, using 4 words: **nomadic, sedentary, farming, dance.**

The following passage can also be considered as an opinion of the author, who did not have a deep knowledge of Kazakh traditions and customs, or could not understand it under the influence of absurdity in comparison with the life of his people and environment. “According to Mustafa, their family was often scattered, that is, they did not appreciate what they had,” he said. Any horizontal blue horse would come to their house and eat and drink as freely as in their own house. Some employees sometimes stayed with their children for weeks at a time. Both father and mother welcomed the visitor and took him out” [6, 391].

The author says that Kazakhs measure wealth by livestock, and used the words “**nomadic**” and “**sedentary**” as antonyms to convey the concepts of “**rich**” and “**poor**”. “Shokai village was considered poor. In general, Kazakhs measured wealth by livestock. Extensive pastures are needed for sheep, camels, horses and cows. Therefore, the nomads were considered the owners of wealth, and the sedentary people were considered poor”[6, 390].

This list shows only the basic versions of the dictum content of the text of the memoir genre.

In the texts of this type of consideration, called “**someone else's memory**”, we also came across a situation where the narrator does not really know the author of the memoir at all, it is transmitted through a third person. Such a memory object usually belongs to a third person. In

other words, they are people who know only in appearance, but do not see or recognize with their own eyes, which saw with their own eyes, but did not witness the events of his life due to his youth at that time. Evidence of this type of memory is the interviews of Alim Almat among Kazakh emigrants [8].

Thus, summarizing the above, the internal typical differences in the stylistics of the studied genre (one's own memory and someone else's memory) are determined by the category of mode in it. **Modus** is the speaker's subjective opinion of the listener. As for the category of dictum (**dictum** is the objective content of speech), it is considered as a common feature for all types of genres of memory, which we have distinguished. From this we can conclude that **storytelling is a complex genre, presented in several versions, with a complex multifaceted dictum, which tells the story, the person, the place, the traditional way of life, as well as various actions.** If the content of the dictum is common to the genre of memory, the category of mode, as an authorization, allows you to determine whether the genre under study has two types: **1) personal memory** and **2) someone else's memory.** In turn, the personal memory is divided into two depending on the form of the memory and the number of narrators. Thus, the typology of the genre of memories can be presented in the form of the following table.

References:

- [1] Baitursynov A. Works. –Almaty: Writer, 1989. -318 p.
- [2] Wikipedia is an open encyclopedia.
- [3] Zholmakhanova A.B. Study of memoirs and memoirs of Kazakh emigrants. Thesis for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). - Kyzylorda, 2019. -164 p.
- [4] Demeshkina T.A. The theory of dialectical expression. Semantic aspects. - Tomsk: Tomsk Publishing House. Un-ta, 2000.
- [5] Shokai M. Optional. –Almaty: Kainar, 1999. Vol.2. -520 pages.
- [6] Shokai Maria. My Mustafa // Mustafa Shokai. Optional. The second volume. - Almaty: Kainar, 1999.
- [7] Gyngazova L.G. On the speech genre of memories (on the material of the language of personality // Actual directions of functional linguistics. Materials of the All-Russian scientific conference “Language situation in Russia at the end of the XX century”. - Tomsk: Tomsk Publishing House, 2001.
- [8] Begmanov K. By way of Mustafa Shokai. Historical and documentary analysis. - Almaty: Daur Publishing House, 2011. Vol.2. -352 pages
- [9] Zholmakhanova A.B., Tuyakbaev G.A., Abdrazakov K., Oralova G.S., Serdali B.K. Kazakh Emigration and Historical significance of memories of Mustafa Shokay // Utopia y praxis latinoamericana. 2018, p115.

HISTORICISM IS THE REALISTIC BASIS OF THE ARTISTIC IMAGE (BASED ON THE NOVEL-HAMSA R. TOKHTAROV «THE PHENOMENON OF ABAY»)

Aitimov M. K., Kamzaeva K.C , Yessembecova Sh , Zhumadildaev M.M.

Korkyt Ata Kyzylorda University

mak0307@mail.ru, kamzaeva_k@mail.ru, iesiembiekova@mail.ru, mzhumadildaev@mail.ru

Abstract. The article systematizes the artistic features (author's narration, dialogue, monologue, characterization, portrait, etc.) used by Ramazan Tokhtarov in his novel –Khamisa “The Phenomenon of Abay” to convey the integral images of Abay and his disciples. According to the author, a number of the main features of the new novels are the reflection of the truth of life with historical authenticity, when historicism becomes the basis for a work of art, when there is a connection between realistic character and artistic fiction. The creation of generalized images of historical figures and events, the validity of literary images on prototypes, psychological features of individualization and character characteristics affect the

complexity of the poetics of the modern novel. In modern Kazakh novels, the interrelation of real and artistic fiction, i.e. the combination of motives of realism and romanticism, finds an artistic solution.

Keywords: documentary, historical figure, life reality, historical truth.

INTRODUCTION. All works of art making up the stages of formation and development of the Kazakh literature history are our spiritual values. The social events and living conditions of our people are reflected only in the works of epic, lyrical, dramatic literary genres. It is true the continuity of views between the worldviews of ancestors and future generations, which proves the popularity of folklore and literary heritage of the ancient Saka, Hun and Turkic civilizations of Kazakh literature, is reflected in the works of art and continues to the present day. This is the law of artistic continuity in the development of world literature.

Artistic continuity is the basis for the development of works of art and the viability of romanticism and realism methods. And the artistic continuity in the development of literature considers the outstanding figures of human development, their social environment, the appearance of time in time and space in the context of the laws of historical reality in the works of art.

Historical reality is an artistic expression of life reality in a historical work. "Historical reality is based on real phenomena in public life, events, people who lived. The nature of the past is recognized by imagining the true nature of history, people's lives. However, the historical reality in a literary work is the reality of life conveyed through artistic means, that is, the artistic reality "[1, p. 95].

LITERATURE REVIEW. Modern Kazakh novel is a genre developing at the classical trend level of world literature. Traditional and artistic bases are the heritage of Kazakh folklore and literature. We determine our level in the space of world civilization by analyzing and enriching the works of national art of speech, developed in the integration conditions and connection with the classical models of different world literature. In dealing with the general poetic problems of the Kazakh novel the conclusions of Akhmet Baitursynov, Sabit Mukanov, Mukhtar Auezov, Kazhym Zhumaliev, Zeynolla Kabdolov, Serik Kirabayev, Tursynbek Kakishev, Hasen Adibav, Rakhmankul Berdibayev, Rymgali Nurgaliyev and the other older generation of scientists were followed.

Our modern literary scholars specially considering the works of the novel genre in Kazakh prose and wrote fundamental research on the history, theory and criticism (M. Atymov, Sh. Eleukenov, T. Sydykov, T. Rakhimzhanov, T. Esembekov, Zh. Dadebaev, D. Ibragimov, of literature. Iskakuly, M. Khamzin, B. Maitanov, K. Abdezovich, A. Isimakova, G. Piralieva, etc.) are important for innovative research directions .

Continuing to study the findings of our researchers is a topical issue of time.

Many novels in Kazakh prose of the 90s of the XX and beginning of the XXI century were distinguished by mastering the poetic laws of depiction of many unspoken issues in national history with historical reality. " Land of Syr" by Zh. Shukirov. Doszhanov's "Giant's Torment", "White Horde", " The Phenomenon of Abay» " by R. Tokhtarov, M. Magauin's "I", B. Tlegenov's "Secrets of a closed life", "White yurt" by S. Elubaev. K. Shabdanovich's novel "Crime" were true example of the artistic method of realism in modern Kazakh romance presented to readers .

Historical figures in these novels (Kenesary, Zhankozha, Kunanbay, Hakim Abai, D.A. Kunayev, N.A. Nazarbayev, etc.) and the contradictions in their period, time and space is observed by including in terms of creative features such as artistic time, artistic reality, poetic collection, author's decision of the Kazakh national history. The periods included in the thematic, ideological

and compositional plot of these novels fully correspond to the re-evaluated state orientation of the new history of independent Kazakhstan.

In this regard, the first President N. A. Nazarbayev's opinion in the book "In the Wave of History" highlights the importance of the works of writers for the rewriting of national history:

"For today's Kazakh humanism, where national unity and the time demands coincides, there is no more important issue than finding a way out of the most difficult field. This is not only a political also a scientific issue "[2, p. 12].

METHODOLOGY. The development of reading skills in teaching of historical works of art is a complex process carried out only through continuous learning and practice accordingly with the age characteristics of students, readership and life experience. Scientists proved the earlier a student learns a work of art, the earlier he develops both reading skills and perception of the work, and develops deeply and thoroughly. By reading historical images, students are brought up through the life, work and heroism of historical figures, to contribute to the development of their country in future, raise the status of our country, respect its history.

Kazakh literature of the independence years is a new branch in the history of the national art of speech. This is due to the fact that in the 90s of the XX and beginning of the XXI century in the literary process, unnoticed works appeared only in literary genres. Prominent historical figures in Kazakh history, important events reflected in new works. The main features of the depiction of historical figures in modern Kazakh prose are:

Table 1

№	Kunanbay's Artistic image in "The path of Abai" by M.Auezov	In R. Tokhtarov's novel " The Phenomenon of Abay" Kunanbay's image-representation of historical reality
1	Kunanbay is a negative character, a staunch supporter of old time	Kunanbay is a historical figure. He supports Kenesary khan and his followers
2	Kunanbay is a very difficult and dangerous person. Kunanbay's image is ideologically an obstacle to the penetration of innovation into the Kazakh steppes at that time through the culture of the Russian people.	Kunanbay is an accumulated figure of the ancient field achievements of the Kazakh civilization
3	Strong image with trick	He asked the government to open a school in Kazakh and Russian, to build a mosque in Karkaralinsk, to make a pilgrimage to Mecca, to build a special house for Kazakhs in Mecca, etc.

In teaching Kunanbay's new image historical reality, historical analyses should be taken into account.

Students are formed at the level of mastering the continuity of world civilization and Kazakh spiritual values by studying historical figures of the independence era .

To quickly recognize the Kazakh nation in the world and define its own state image, most outstanding personalities' anniversaries in national history were celebrated at the international level. The celebration of Hakim Abai, Zhambyl, Mukhamed Haidar Dulati, Mukhtar Auezov, Gabit Musrepov, Alkei Margulan on the occasion of international anniversaries proved Kazakh history has been developing at the level of world civilization for centuries through the heritage of national art of speech.

This is the nature of the eternal movement of development of Kazakh civilization. Outstanding works of art published in recent years of Kazakh literature are indicators of artistic thinking in national consciousness. We see literary works and scientific research written in the context of the full realization of all the historical and cultural values that reflect the Kazakh

civilization formed over the millennia. The eminent scientist, forming a new scientific and methodological direction of the Kazakh civilization, E. C. Omarov's statement is noteworthy:

“Kazakh civilization is a unique space of the Kazakh people and their ancient ancestors, preserved from the Kassaks, Sumerians, Aryans, Scythians, Sakas, Huns, and since then from Khorezm, Kazars, Turks, Kipchaks is the result of the history of the development of life and culture with a strong statehood in the world ”[3, p. 15].

RESULTS AND DISCUSSION. In four books of the novel " The Phenomenon of Abay" (the first book "Tolgak", the second book "Zhuldyz Kurbandyk", the third book "Kyzganysh", the fourth book "Haqiqat mekeni") we see Kunanbay’s image represented with true historicity.

In books Kunanbay is depicted with historical reality in such poetic collections: possession of the administrative lever of the governing system of the Russian Empire, acting in full contradictory positions in order to govern the Kazakh community in the temptation of their own views.

The main thing is Kunanbay was benevolent to Kenesary Khan fought for national liberation. Among those who elected Kenesary as khan in Ulytau on white felt was his father Uskenbay fought with Kazakh rulers but did not follow through ”[4, p. 24]. The author summarizes the action of "Kenesary was protected from bullets" [4, p. 24], linking Kenesary Khan's bet with the fact that they were praying when the Russian punitive detachment surrounded him.

"Kunanbay ruled and held Tobykty long. He chased Kenesary with the royal detachment. Even he fights his heart is on the side of the rebel”[4, p. 24]. Kunanbay's individualized nature is evident in his family attitude:

... the village children asked for suinshy rode on their horses beaten with silver coins from their chests ...", - "This is the name of the prophet who straightened the road. Kydyrgaleissalam gave a vision in the form of Anet Baba ... ”, he named the boy Ibrahim and announced the call to prayer to the mullah. Kunanbay grew up in the care of his mother Zere, changed to Ibish, Abish and Aben, and finally rocked the cradle of his old grandmother:

Aldi-aldi, Abai,
I put a saddle on a horse.
Your father is lost
Where can I find him? ”

After singing [4, p. 63], Abay took special care of his son from the day of his birth. The main ideological and compositional plots of the novel are the moments when Kunanbay’s recognition Abay deeply. According to Dautbay Haji, Kunanbay, who knew about Abay's birth through the vision of Kydyr-galeissalam, who appeared in the image of Anet's ancestor, said:].

Kunanbay's attempts to use his power for educational and social purposes for the Kazakh people is shown. The desire to make them settled down and learnt the achievements of education (asking the government to open a school in Kazakh and Russian, build a mosque in Karkaralinsk, go on a pilgrimage to Mecca, build a special house for Kazakhs in Mecca, etc.) - is proved.

Kunanbay is an accumulated figure of the ancient achievements of the Kazakh civilization. His relationship with Genghis and his son Chokan was unrecognized fact of him . The writer created plot episodes typical of artistic thinking. From arrogant and cruel Kunanbay’s first encounter with Genghis Khan, we can recognize the character of the Kazakh nobility.

"As Chingiz didn’t come to express condolence , Kunanbay went himself disregarding for shame. He did not greet loudly put his hand on his chest:

"Aldiyar, my lord!" He jumped over the threshold and stood still ”[4, p. 124]. After this meeting by the story of the trauma when Genghis visited the Hermitage in St. Petersburg and

saw Kenesary's skull in a rectangular glass, the writer clearly expressed the bravery of ancestors who fought forever enslaved generation:

"Meanwhile, the naked skull with gritted teeth looked straight at me and said, Why you came? Dreams came true? You know my dignity when you become sad!" he cried echoing the palace "[4, p. 125].

Kunanbay and Genghis' shocks when Chokan was not attached to the senior sultanate the author described in the unity of historical and artistic reality. Genghis's father couldn't give up after Chokan's death only Kunanbay could sooth him.

"Never give up!" - said Kunanbay, without sitting. - Where your ancestors went if they were alive? You are the one who burns in the light of the life! May her soul be at peace, a noble among six alashes!" [4, p. 263].

Kunanbay is a historical figure. Kunanbay's didactic and philosophical thoughts are expressed by author's own style.

The diversity and similarity of life movements goes together. Literary critic Z. Serikkaliev's opinion reminds us of the lessons of the diversity and harmony of the content of life:

"History should be recognized not only by the events of the sea battles, army leaders also by the instructive nature" [5, p.157].

Thus, works of art can cover all life movements, the independence of each of the living and non-living beings in time and space. Awareness and natural intuition, perception, generalization of the worldview of the author of the work of art from the national and human moral traditions allow him to summarize the history of works of art.

The system of content and form of literary works summarizes the actions of people in the midst of various social events. The main object in the basic ideological and compositional plot of works of art is the issue of artistic image.

Academician 3. Akhmetov made theoretical conclusions on this issue in the construction of literary works:

"Artistic image is a realistic representation of life phenomenon described in the form of art, including literary works, the image of the person summed up in the artistic imagination of the protagonist. There are two distinctive features in the artistic image - generalization and individualization of common features. Artistic image is a way of depicting the realities of life, social phenomena, nature, human destiny in literature and art" [1, p. 14].

A tendency to continue the creative development of classical trends in fiction is noticed in modern kazakh prose. The poetic peculiarities in depicting historical figures on the basis of an artistic image (Kenesary, Kunanbay, Abai, Chokan) in "The Phenomenon of Abay" by R.Tokhtarov were differentiated.

Studying famous figures in Kazakh history is historical evidence of novel-hamsa. The writer decided to individualize Kenesary Khan as a complex image.

The first and second books of the novel-hamsa "Tolgak" and "Zhuldyz Kurbandyk", cover the period of national liberation uprisings by Kenesary Khan from the Kazakh steppes to Turkic peoples. This struggle in history of modern independent Kazakhstan was openly opposed to the colonial policy of the Russian Empire, took place in 1837-1847 is really valued under the title "The uprising under the leadership of Kenesary Khan" [6, pp. 225-231]. It is known in the 40-50s of the XX century in a special study of historian E. Bekmakhanov [7] the reality of this historical period, based on historical-scientific-theoretical principles, was reflected in the works of art in Kazakh literature. M. O. Auezov's historical tragedy "Khan Kene" [8], the third book of I. Esenberlin's trilogy "Nomads" novel "Wrath" [9] formed a creative way to write this national liberation movement in Kazakh history with artistic reality.

"The government tried to oust Kenesary Khan from the Orenburg region by building several fortresses in the Aral-Syrdarya valley. Kenesary had to leave Saryarka and move the center of the uprising to the Great Zhuz.

The Siberian authorities sent a large contingent of artillery under the command of General Vishnevsky to Semipalatinsk to conduct a census to prevent the arrival of Kenesary troops in the region. Under the pressure of his superior forces, Kenesary crossed the right bank of the Ili River and moved to the Alatau foothills threatening the Alatau Kyrgyz "[6, p. 231]. Researcher Zh. Tilepov says such events in Kazakh history are the basis of the works [10].

E. Bekmakhanov proved the program of the national liberation movement by Kenesary Khan "... Kenesary's demand to return the Kazakh lands seized by government and the destruction of fortifications, stop collecting taxes and fight with the Kokand and Khiva khanates for the return the Kazakh lands were fit the vital interests of the Kazakh people.

Kenesary lamented the seizure of Kazakh lands also called on the people to fight for the return of the homeland. "I will destroy and burn the fortresses built on the land of our ancestors"- he frightened the government [11, p. 271].

Historicality - the realistic basis of the artistic image. Such features of the artistic image, based on historical data strengthening the folk character of the literary work are determined in terms of the writer approach.

In conclusion, one of the outstanding examples of modern Kazakh novels, Kenesary Khan's artistic image in "The Phenomenon of Abay" is closely represented by the creative historicality. It is recognized complex fateful actions, behavioral traits, images of historical figures are written by artistic decision, preserving the national and ethnographic basis.

The historical documentary plot is preserved in creating artistic image. The role of prominent figures in the history of the people in "The Phenomenon of Abay" is assessed by this pattern. Literary critic - scientist Zh. Tilepov's opinion confirms the historical facts of the story:

"... no matter how skillfully a certain author writes his work on the history of the country, the issue raised in it is distinguished by the fact of reality. Attention is paid to the historical search of the work compared with the historical documents containing facts. It is better to talk about the historical problem "[10, p. 7].

Another historical sequence in novel is the artistic depiction of creative people around Hakim. According to Mukhtar Auezov's study "Abay's poetry", there were four such poets: those who brought up by Abay. Two of them Akylbay and Magauiya are Abay's children. [10, pp. 19-20].

This is a historically scientific opinion. In the novel-epopee "The Path of Abay" by Mukhtar Auezov and in tragedy "Abay" the work of these historical figures around the ruler and their relationship with the teacher was not portrayed in its entirety due to the pressure of the period. "The Phenomenon of Abay" contains artistic images of poets directly influenced by the ruler teachings.

In the fifth book "Nursipat" each of the poet students of the ruler is expressed in the poetics of artistic truth. Hakim's students are fascinated by the fact that Magauia, Shakarim, Kokbai and Kakitai look real.

Shakerim's artistic image is characterized by poetic features: the first - a habit of free behavior from an early age, the second - the formation of poetic creativity in accordance with the assessment of Abay;

the third is creative contacts with representatives of the poetic surrounding Abay. The way Shakarim was formed is an indicator of the influence of the ruler Abay. The writer tried to show Shakarim's way of formation through epic narratives, dialogues of the characters, and sometimes through reflections and monologues.

In Shakarim's historiographical work "Chronicles of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and Khans" he gave the following information about his formation:

"After my father's death, I was brought up by our great-grandfather Haji, but we lived in different places, he could not make me study because of my orphanage. I grew up without education. However, I learned Turkish and Russian.

My last teacher was Ismagul Gaspirinsky, the owner of the Tarzhyman newspaper, and I used to read his newspaper a lot.

May God achieve his goal in both worlds, amen! [12, pp. 45-46].

This is a very valuable documentary material a historical basis for the characterization of Shakarim's personality on the basis of an artistic image. Shakarim is depicted as an aesthetic learner from Abay's poems.

The fifth book "Nursipat" is written in unity of historical and artistic solutions of the encounters of Abay and Mashkhur Yusup and Shakarim. During the life of Abay, Mashkhur Yusup and Shakarim, their words and interactions were not kept, but remembered and passed down to generation.

"Abay told" stories memorized and spread, contain short phrases of the ruler on various topics in different situations from the age of ten to his death. Particularly, short stories related to the governor's friend Baimagambet, brothers Maibasars, Korpebai, Kiyasbai, disciple Kokbai and others are preserved" [13, pp. 95-104].

"The Phenomenon of Abay " contains numerous eloquent dialogues with a similar historical fact:

- "Abay greeted Mashkhur Yusup, who came.

- Famous, tell me, where is God? - he said.

- Mashkhur was a little stunned:

- In the heart! - he said, beating his chest with his right hand.

- Abay stood still:

- You are real Mashkhur. Sit down! - He pointed to a place next to him.

- Mashkhur's excuse: Abay aga, don't scold me. I am a simple person Abay spoke over his shoulder.

- If the earth enters between the moon and sun, the moon is eclipsed, if the moon enters the middle of the sun and earth, the sun is eclipsed. What happens if speech appears between us?

Mashkhur beat his heart for the second time with his right hand. Abay nodded his head.

- You are really Mashkhur, - he said [4, p. 660].

Shakarim's very cordial relationship with Mashkhur Yusup is also a moral page of our history.

Artistic images in the historical field are collected in the context of artistic reality poetics. Artistic reality is a poetic approach that combines the common features of historical figures in the course of life in accordance with the criteria of aesthetic cognition.

The period of Kazakh literature in the 90s of the XX and beginning of the current XXI century was a time when writing works within the political and ideological class approach was prohibited. It was stopped in independence period. Our literature gained creative freedom.

We see an attempt to portray Alikhan's historical figure in novel as a literary and artistic image.

"The ultimate basis for the depiction of historical figures in artistic reality is their notes, historical heritage and materials about them. It is clear in the works of modern Kazakh literature there is a documentary on the legacy of Alikhan Bokeikhanov distinguished by his role in the social environment" [14, p. 142].

Correspondence of Alikhan's personality represented by his own name with the historical data in novel is fully preserved. In the fifth book "Nursipat" it is interesting to depict the historical figure Alikhan's talk with a Russian scientist Dolgoplov on the banks of the Neva in St. Petersburg, and their appearance. The author depicts Alikhan's appearance accordingly with his age at that time.

Based on the development of the Russian state in the late nineteenth and early twentieth centuries, the novel discusses such topical issues in an interview with Alikhan Bukeikhanov and Dolgoplov: the first - socio-political, economic and social situation in Russia in the late twentieth and early twenty-first centuries; the second - plight of the colonized Kazakh state within the Russian Empire.

Alikhan is one of the pioneers of Abay studies in the Kazakh state history. Literary scholar Mekemtas Myrzakhmetov in his work "History of Abay Studies" says: "The first step in grouping Abay's life and work in Russian was taken by Alikhan Bokeikhanov. But in the Soviet era all his valuable works and his name were banned. A. Bokeikhanov's obituary about Abay "Abay Kunanbayev" is the unique step in Abay studies. After all, for the first time the Russian community received a detailed information of Abay.

For the first time in Abay studies history, Alikhan Bukeikhanov's competent opinion on the most difficult issue of Abay's attitude to the art of poetry and Islam is a significant news for that period, a meaningful opinion for today's generation "[15, pp. 46-47].

In the novel there is another important work of A. Bokeikhanov published before this obituary. According to the writer: "... The 18th book of the multi-volume annals of the Russian Geographical Society named after Abay, published in St. Petersburg, contains a lot of valuable information about the Kazakh steppe. This chapter includes a lengthy article by Alikhan about Abay. Alikhan came to Abay, referring to the rich Kazakh oral literature: This author also has good translations of "Eugene Onegina" and many poems by Lermontov so in the Semipalatinsk singers can listen, for example "Tatiyana's letter" first briefly introduces "[4, pp. 715-716].

It is true in depicting the real-life events of historical figures writers combine their imaginative ideas with poetic threads.

Documentary stories spread about the character and actions of prominent people in history, contribute to characters poetic beauty. The information of outstanding historical figures in novel, preserved in the memory of the people, passed down to each other, is valuable. For example, one of the most talked facts about Abay's childhood one of the giants of world literature Mukhtar Omarkhanovich Auezov, is that he saw the ruler, heard his feelings for him. Evidence of this event is mentioned in Mukhtar Auezov memoirs:

".... they took little Mukhtar as a guest to Kunanbay's village he saw Abay for the only time in his life. Mukhtar Omarkhanovich remembered he was whimsical and cried, Abay rebuked him. That was the meeting of the future author of the epic with his future hero ... ". (From the memoirs of VN Auezov // RF NCC "House of Auezov", p №615, l. 28) [16, p. 13].

The writer and scientist Tursyn Zhurtbayev wrote in his book "Teach children all about life" that Mukhtar Auezov saw Abay at the age of six, kissed him and blessed him.

In " The Phenomenon of Abay " this documentary event is represented in poetic and logical accuracy by the writer's artistic decision. The writer describes the historical events of the characters combining appearance and mood during conversation, their words in connection with the national-ethnographic process.

"He has a six-year-old grandson with him. An old man from Burli, Auez, is coming down the sledge, screaming and spitting.

They belong to Mamai clan and Tobykty dynasty he is close to Abay. He often came to know Magauia's condition. Abay knew from the aitys that he had a grandson from his son Omarkhan, and he saw him for the first time when he brought him. His bold head was curled up like an ant. The mouths of the coal-black eyes gleamed like silver.

- Your name, my little? - Abay said, interrupting his conversation with his grandfather.

- Mukhtar.

- My future. Come here. Want to sit into my cape? " [4, p. 722].

The writer realistically described both the natural meeting of the boy Mukhtar and Abay's interest in him. From the point of view of the ingenuity of the artistic decision-maker, we take

the words of wisdom of the protagonist, which testify to the wisdom of the ruler, who felt the future perfection of the young generation, ignoring the mischievous behavior of "hung on his grandfather's neck, whispered something and multiplied whistles" [4, p. 722]:

"You are my little " Your future is bright ... - he called out to one of the hosts outside: - This is a promising boy. Put a silver saddle on top of it and bring five burul besins in the barn! Be his prosperity! - Auez continued conversation with the old man.

The author's artistic solution of the documentary plots in the novel is based on the doctrine of artistic thinking derived from historical figures.

CONCLUSION. Understanding, imagining, predicting, making decisions and other cognitive issues are systematized. Various moral worldview achievements of the people since ancient time are summarized. The artistic problems of the characters are introduced into the possible problems of the world of thinking formed in the historical consciousness. This is the main poetic principle of the work of art.

In conclusion, in writing the content and form of novels in poetic integrity, it is determined writing the reality of life with the poetics of historical reality leads to artistic mastery. R. Tokhtarov's extensive epic plot of the novel-hamsa " The Phenomenon of Abay " reveals both the ideological harmony of historical figures and the individuality of each of them. The life of the people with the best indicators in the space of world civilization in the history of the Kazakh people is summed up in the poetics of historical and artistic reality, and the eternal legacy of the Kazakh spiritual values is determined. The modern Kazakh novel is characterized by the continuation of the classic process of epic depiction of documentary periods in the history of the nation, the words of wisdom of eminent personalities. This is an indicator of a new breakthrough in the development of the Kazakh art of speech.

References:

- [1] White H. Introduction: Historical fiction, fictional history, and historical reality //Rethinking History. – 2005. – V. 9. – №. 2-3. – pp. 147-157.
- [2] Kadyrov b., Kurpyakova n. The people in the wave of history // Kazakhstanskaya Pravda. - 2013.
- [3] Human civilization - history and modernity. Proceedings of the International Scientific Conference, July 5-9, 2005. - Almaty: University "Kainar", 2005. – p.266 .
- [4] R.Tokhtarov The Phenomenon of Abay : Roman-hamsa. - Almaty: Al-Farabi, 1999. - 752 p.
- [5] Samuratova T. K. et al. Space and Time as the Fundamental Elements of Kazakh World Image //Mediterranean Journal of Social Sciences. – 2015. – T. 6. – №. 5. – C. 127.
- [6] Sabol, Steven. "Kazak resistance to Russian colonization: interpreting the Kenesary Kasymov revolt, 1837–1847." *Central Asian Survey* 22.2-3 (2003): 231-252.
- [7] Tillett L. R. Nationalism and History //Probs. Communism. – 1967. – V. 16. – P. 36.
- [8] Abdigapbarova Z. Forming the historical consciousness of the student through teaching fiction //International journal of linguistics, literature and culture. – 2020. – V. 6. – №. 4. – P. 27-37.
- [9] Abdikulova R. M., Ospanova A. M. National originality of I. Esenberlin's artistic style (based on the trilogy «The nomads»). – 2019.
- [10] Zh.Tlepov History and literature. - Almaty: Science, 2001. - 376 p.
- [11] Kussainova M. et al. The image of historical figures in kazakh literature. – 2016.
- [12] Sh.Kudaiberdiyevich Chronicles of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and khans. - Almaty: Kazakhstan, Sana, 1991. - 80 p.
- [13] A.Beisegaliev,S.Abilmasin,S,Karamendin.There is nothing wrong with finding words: Funny stories, eloquent words, thoughts / Collected from the mouth of the country: - Almaty: Writer, 1988. - 608 p.
- [14] A. Bukeikhanov Works. - Almaty: Kazakhstan, 1994. - 354 p.
- [15] Khudaibergenov n. et al. Early Reflections of Universal Human Values in Kazakh Prose //Astra Salvensis. – 2018.
- [16] Life and work of M. O. Auezov. - Almaty: Science, 1997. - 768 p.

LANGUAGE RELEVANTS OF NATIONAL CULTURE IN THE LITERARY TEXT (ON THE NOVEL “KAZAKH SOLDIER” BY G.MUSREPOV)

Yelemessova Sh., Almutova A., Kamisheva G., Saryshova K., Bekmaganbetova G.

Korkyt Ata Kyzylorda University

almauytova73@mail.ru, zhansy_2000@mail.ru, kamisheva_gulnur@mail.ru

K.sarysheva@mail.ru, gumil778@mail.ru

Abstract. This article considers the language of the novel “Kazakh Soldier” by G. Musrepov [Musrepov G., 2008] in the context of culture and language within the program articles of the President “Spiritual Revival” and “Seven Edges of the Great Steppe”. The literary text defines the role of the author in showing the level of knowledge and its application. The complex function of language in the interpretation of the character // cognitive features of the author, the inner world and nature, the quality of actions, connections and relationships Linguostylistics - psycholinguistics; linguopoetics-anthropolinguistics; cumulative function - communicative function - aesthetic function is analyzed in context. Linguistic features in the description of the beauty of the text of the novel, the “linguistic personality” of the author pays special attention in the historical and cultural context. In this regard, the linguistic-stylistic, linguopoetic analysis of the linguistic features of the literary text is considered in connection with the psycholinguistic basis. According to the content of the literary text, linguistic representation is interpreted on the basis of cognitive structures - thesaurus, conceptual system.

Key words: language of the novel “Kazakh soldier”, literary text, national culture, cumulative function of language, psycholinguistics, author's “linguistic personality”.

Introduction. The self-knowledge of any generation will never be realized without knowing its history and spiritual foundations, which take place in the succession of time and culture. This is probably why, over time, the issue of language is of concern not only to linguists, but also to all human-related professions. Thus, it is natural for linguists to form different directions of research, to try to analyze and research at different levels of linguistic reality.

Such an approach to the nature and function of language is due to the recent intensification of comprehensive research on complex issues in linguistics, such as language and thinking, language and cognition. These include cognitive linguistics in relation to the historical and ontological aspects of language, and ethnolinguistics, which considers the nature of language in close connection with national thinking, national cognition.

Cognition, recognized through generalized language models based on deep associative structures, is the result of perceptual, cognitive, affective processes of language activity that create a subjective image of the objective world through words (language) corresponding to emotional-evaluative perception as personal wealth.

In determining the complex nature of language, topical and complex issues are intertwined with its psychological and linguistic aspects. From this point of view, individual lexical units, firstly, are incapable of supporting a complete psycholinguistic analysis, and secondly, it is fully revealed by other methods of structural linguistics.

And the area that requires special research in such a psycholinguistic context is the scope of language, the literary text and its associative-verbal structure.

The world of art of the outstanding Kazakh writer G. Musrepov, which has a special place in the Kazakh national culture, literature and art of speech and provides a wide range of opportunities for the subject of such research. Because G. Musrepov is the main credo of the art world, in his own words: “Art word is the light of the soul”.

Fiction has the power to inspire. Thus, the writer “forms a clear concept of the value of life”, creating an artistic reality based on life experience and knowledge [Novikov LA, 1988]. A work of art connects the writer and the reader through its artistic world (cognition) and literary language, combines both with reality, and if the combination of two truths - artistic and mental - is realized, then the reader interacts with the book. That is, the reader enters the “world of

knowledge” and “world of language” of the author. For the implementation of thoughtful and effective reading, it is necessary to have: the presence of mental reality (the reader) and the activity of the owner of this truth (the inner need of the reader). As a result, through the perception and perception of the work of art - in the art world, the reader creates an independent reality. An incomprehensible work of art does not exist: its interpretation is realized through the association, structuring of images and artistic reality, which are an integral part of its essence. As a result, there is a special “language world” that attracts the reader and reflects the artistic world of the author. This world is different for everyone, it is based on the peculiarities of each person's inner experience, and it is not repeated. Thus, it can be said that the interaction of artistic reality and mental reality takes place in the following table:

<i>Impression of the reader</i>	<i>Importance of his own experience</i>	<i>creating a story of artistic reality</i>
---------------------------------	---	---

Analyzing the literary text, we recognize its aesthetic and linguistic nature, its direct or modified, its sharpness, its communicative cultural significance.

Literature review. Psycholinguistics was defined as a “linguistic discipline that studies the psychological reality of linguistic models and theories” in the 70s after the ideas of N. Chomsky and J. Miller.

Analysis of the work of psycholinguistics of the last decade (including the introduction of English to the subject “Introduction to Psycholinguistics”) indicates arrival. Similar articles based on the analysis of undoubtedly similar features that unite the objects and objectives of research in psycholinguistics and pragmatics are also presented in scientific works [Linguistic Encyclopedic Dictionary., 1990]. Such an approach involves a unified approach to the intersection of a number of future sciences. It is known that until recently, language was considered a secondary issue in psychology. In foreign science, in the main books on psychology, only one or two paragraphs are devoted to the analysis of language. The same cannot be said about psychology in Russia. L.S. Vygotsky, A.N. Leontiev, P.Y. Galperin, N.I. Zhilin and others. The works prove it. The issue of ethnocultural life of each nation is closely connected with the national language, worldview, the issue of expression in the social sciences is realized in the field of ethnolinguistics, which is deeply rooted in the scientific field of linguistics today. One of the directions is linguocultural studies. F. Saussure, W. von Humboldt, A. Potebnya, W. Steinthal, N.I. Tolstoy and others. It can be said that linguocultural studies was formed as an independent scientific field on the basis of the research of V. Vorobiev, V.I. Telia, E.M. Vereshchagin, V.T. Kostomarov, V. Maslova, representatives of the Russian school of phraseology, who further developed the scientific ideas of scientists. The continuity of the concepts of language and culture is recognized in a new way in the research work of E.M. Vereshchagin and V.T. Kostomarov.

In his works, Wundt also pays special attention to the role of complex intellectual activity in the recognition of national culture. In this regard, the factors that reflect and revive the national spirit - traditions, their development and role in folk culture, are undoubtedly the origin of national culture as a social and spiritual phenomenon. A. Potebnya, a Russian scientist, has re-evaluated this connection and considered it in a new scientific direction. He defines language as a concept that is intertwined with folk culture: “Language is the fruit of the national 'spirit', so language reflects national identity”. He elaborated on the fact that culture is recognized by the marking of the language, as evidenced by the examples of folklore: “The spirit of the people is first expressed in language, then in customs, traditions, art of singing, folklore” [Potebnya A. ,A., 1989, p.117].

Methodology. The basic principles and scientific methods of modern linguistics were used in solving the set tasks. Depicting the artistic world of an individual writer is a literary text in cognitive linguistics, psycholinguistics, ethno-linguistics, etc. Methods such as text analysis, psycholinguistic analysis, interpretation, comparison, description, grouping, systematization, and summarization are used in order to determine in terms of theory.

Vocabulary and language system of the literary text is formed in accordance with the laws of the national language and national cultural traditions. In such a sequence, the analysis of the research-oriented text helps to determine the true artistic value of the work. Therefore, the study of the linguistic image of reality, illustrated by the author's knowledge, is one of the most pressing issues in cognitive linguistics. The historical and cultural space in the literary text, which is widely covered in the study, reflects the spiritual mentality and ethnoculture of the nation.

Results. Academician A.T. Kaidarov in the article "The language of the work - the core of fiction" describes conditions for the use of beauty, the need to master the language - a thorough knowledge of the life of the people are described in detail and in depth" [Kaidar A., 1986, p.42-56].

For example, the opinion that "the meaning of repeating words and phrases should not be avoided, the use of style loads, use words in different aspects, in different combinations, repeat the video as one leitmotif, serve a certain stylish purpose" is of particular importance. For example. G. Musrepov creates an internal psychological rhythm by repeating the same word for the second or even third time. For example, "I'm in a hurry, I'm in a hurry. I'm running backwards ... I'm running away - I'm running away, I'm running backwards - I'm scared".

At the same time, along with the communicative function of language, aesthetic and accumulative functions are combined. The magical secret of the writer's eloquence, which is born from a special knowledge, illuminates our souls and evokes an impressive and beautiful feeling - its aesthetic function.

It is this function of language that determines the time when each writer's individual character is differentiated by his own personality, the art of speech, the talent of the group. And if the language has an accumulative function, it is due to the fact that the people absorb the great wealth and spiritual treasures, which are passed down from father to son, from generation to generation. We can not explain more than G. Musrepov himself.

"Regardless of the nation" G. Musrepov said, "the heights that society has been able to rise on the path of growth and prosperity are forever preserved in the native language." The depths of the mind of any nation are branched out, multiplied, and added to the golden fund of that mother tongue. The epochs of any nation cannot go unnoticed in their mother tongue. The native language has been developed and rejuvenated for centuries. The dialectic of language is getting younger every time you do it. The mother tongue is an eternal problem of the eternity of the people who created and continue to create that language, reflecting the past, present and future "[G. Musrepov, 1970, pp. 100-101]. .

Here are the words of the great master of words, the author of the law that shows how important it is to know nature.

E. Zhanpeisov, one of the first researchers of the language of fiction in Kazakh philology, proposes the following principles of the study of the language of fiction: the need to analyze the language of the work in both literary and linguistic terms. The scientist also mentions the "artistic nature of the whole context" in the work of art [Zhanpeisov E., 1968, p.4-7].

According to the well-known journalist-scientist K. Umiraliyev, in the analysis of the language of fiction, the preservation of its integrity and consideration of genre features are important principles of the analysis of the language of fiction.

The answer to the question of how to analyze the language of fiction can be the following words of the scientist: ... "Every tool is born of a certain need. He spent his time on

that. Therefore, each instrument will be recognized and evaluated only when it is taken and considered in conjunction with the activity”[Umiraliev K., 1983, p.19].

In the works of the scientist B. Shalabay, who laid the scientific and theoretical foundations for the study of the language of fiction, the following aspects of the study of the language of fiction are proposed:

1. Pure language. Whatever the work, it is a reflection of its linguistic face. Similarly, a work of art is marked by a system of tools and techniques at different levels of language. It reflects not only the usage, but also the language norm (uzus), the system. At the same time, it is connected with the fact that normative linguistics takes examples from works of art to prove its well-established principles.

2. Stylistic aspect. In this case, the peculiarities of the literary word as a functional style of literary language are revealed. This is the object of study of literary word stylistics. Since it reveals the peculiarities of the literary word, it determines the essence of the poetic (artistic) function of the language. However, it does not consider the literary language in a broad connection with other structural elements and content of the work of art, it is not part of its task.

3. Artistic and aesthetic aspects. The language of a work of art is defined as an aesthetic category that creates (organizes) the artistic content of the work. In this case, the language, together with the artistic images it creates, is considered as one (and main) component that creates the artistic world. The study of the language of fiction in this context reveals the aesthetically oriented work of the writer in the organization of language tools to convey an artistic idea. This belongs to the branch of stylistics of fiction [Shalabay B., 1997, p.16-17].

It is known that the secret of the relationship between culture and language, based on the scientific findings of well-known scholars in this field Vorobiev, Maslova, Telia, is associated with the principle of the American scientists E. Sapir and Wharf that this is due to the fact that the discipline of linguocultural studies is related to the science of ethnolinguistics. In this regard, the commonalities and even similarities between the disciplines of ethnolinguistics and linguocultural studies have been identified. However, researchers in this field emphasize the peculiarities of the science of ethnolinguistics: “Ethnolinguistics is a complex ethnography that studies the culture and origins and distribution of history. In modern science, ethnolinguistic, the purpose of the study is to consider the influence of linguistic, ethnocultural, ethnopsychological factors on the development and functioning of language, to combine it with national identity”[Vorobiev V.V., 1993. P.44].

Thus, based on the definition of academician A. Kaidar, the founder of ethnolinguistics in Kazakh linguistics: “The object of study of ethnolinguistics is the” world of language “that reflects the essence of the ethnos as a whole” [Kaidar A., 1985, pp. 18-22]. At the same time, its linguistic expression of national culture and spiritual values is reflected in fiction, folklore, etc. It can be seen that in this regard, the introduction of national culture and identity in the Kazakh linguistics, starting with the works of Sh. Valikhanov, A. Margulan, K. Zhubanov, M. Auezov, scientists-journalists I. Kenesbayev, A. Kaidar, R. Syzdyk, E. Zhubanov, E. Zhanpeisov, K. Umiraliev, B. Shalabay, N. Ualiyev, Zh. Mankeeva, G. Smagulova, A. Seilkhan and others in the works of scientists on the basis of linguistic data. “There is no monument in the world that is older than words, nothing is stronger than words ... Nothing can match the power of words ... The Kazakh language is one of the richest, most embossed and figurative languages in the world. “It is the language of the nomads, who used to say, “Art is the red language”, the street dancers who paid for the land in two words. Today, due to the revival of anthropological methodology in philology, the intensification of the study of the features of speech in human life, the return of philology to the achievements of active synthesis of all anthropological sciences, linguistic poetics should expand the field of anthropological-deductive methodology. In the field of linguopoetic study of human speech, the anthropological-deductive methodology as a subject of special interpretation of human creativity, speech, or the author-creator pays special attention to

the findings of academician M.M. Bakhtin. Accordingly, the author, as the subject of direct speech in our everyday understanding, does not participate in the oral, aesthetic integrity, but the researcher of any artistic speech seeks to determine the author's creative image immediately or gradually by explaining the real poetic truth. Here he uses in-depth methods to determine how the truth is created by the author. The encounter of an individual's linguistic creativity with the world, identified on the basis of such a research process, is called his (the author's) view of the world.

However, there may be another way: the main purpose of the study may be in the context of the creative image of a particular modern speaker and the space of the mind (noospheres) that defines his aesthetic culture or the semiosphere that defines the artistic reality of this author.

For example, Y.N. Karaulov believes that "the last direction in the interpretation of artistic integrity is a special achievement in the study of exemplary texts, ie high-quality works of art, which are important achievements of oral creativity of mankind in the noosphere". In this case, the main stage in the interpretation of the aesthetic and creative activity of the individual is the author's spiritual nature, behavior and his creative world, which has mastered the general human level. In linguistic poetics, through such anthropological-deductive methodology, individual theoretical substances in human creative activity can be identified, and the development of artistic creativity at the same level can be predetermined in the human mind.

Descriptive-analytical or inductive methodology used in the study of the literary word in linguistic poetics as a special anthropological-deductive science is no exception. Consideration of different levels of poetic language units, their function in the literary text, the categories of speech in linguistics and literary criticism in synthesis, individual-author behavior in the poetic system have a solid basis and a strong tradition in the study of linguistic poetics. Researchers in this field [Novikov, 1988] interpret the literary text as a special linguistic form of aesthetic mastery of man, the material and ideal reality at the level of description-analysis.

In this regard, the first type of descriptive-analytical interpretation of a literary text is linguistic interpretation or immanent analysis. The purpose of the study of the artistic structure of the "object of aesthetic value" through language; interpretation of the text (a set of means of expression) by distinguishing the next features of the language at all levels, depending on the small size, and may be in the development of their "artistic volume"; the text of a particular author - a set of texts - an idiolect. This type assumes the comparison of formal and poetic units of the text "with the elements and forms of the common national language and its styles, as well as with non-literary means" (V.V. Vinogradov). The object of linguistic interpretation - tokens, combinations of tokens, sentences, complex syntactic whole sounds. Linguistic interpretation of literary texts of different genres is the most well-known and traditional way of descriptive-analytical interpretation of oral aesthetic integrity. It can begin with an explanation of the lexical meaning of a word unfamiliar to the reader and end with a quantitative, qualitative description of the language system of the entire set of speech in the text. That is, in this case, the researcher consciously draws attention from the aesthetic action to the personal units of the textual world.

The second type of descriptive-analytical interpretation of a literary text is linguistic-stylistic interpretation. Its purpose is to update the description of the aesthetic integrity of the structure of the text, textual or expressive-stylistic, language units in this and that artistic context. In this case, the poetic text is described as a system of tools that played an active role in the author's speech. The leading direction of the second type of descriptive-analytical interpretation of a work of art is to determine the conceptual and constructive role of oral imagery in the context of idiolect, idiostyle, reality, ie to describe the artistic effectiveness of specific visual and expressive means.

The third type of interpretation of a literary text is linguopoetic analysis. The ideas of O.G. Revzina are very important for the linguopoetic methodology. Its summary is as follows: "Linguistics has always played a significant role in literary criticism. But in the twentieth century

since the second half, the linguistics itself has changed slowly but steadily. Now he has tackled many issues in a "non-linguistic" way. The new generation must take a decisive step in the linguistic study of the literary text" [Revzina OG, 1999. Pp. 301-315].

It reinforces the inductive and deductive approaches that characterize the oral aesthetic integrity in scientific practice. That is, from simple (individual) to complex (general). The main purpose of linguopoetic interpretation is to find the unity and artistic form, similarity to the artistic content, to determine the objective and subjective factors associated with the creation of a world of literary text through the continuous strengthening and transformation of the aesthetic properties of language units of one or another speaker (writer, poet).

The main factors include determining the ideological and aesthetic direction of the author, the genre of the work, the image of the author, etc., which affect the overall form, content, interaction of the work of art and determine its organizational features. Therefore, this type of interpretation of a literary text is syncretic, using both inductive and deductive descriptive methods and analyzing the aesthetic integrity of the speech, that is, such a level of interpretation of a work of art is characteristic of philological interpretation.

Anthropological and deductive methods have been used in the linguopoetic interpretation of literary texts. Example: the author, who defines the image of the author, or who can cover everything, says that "me" as the highest poetic category and determinant of the work of art reflects the linguistic consciousness in the dynamic textual structure of the work, the specific ideological direction, its poetic structure, its means, their style: this is the writer's concern, how to convey it, and therefore how to define himself in his work.

In these works, special attention is paid to the author-quasi-object relationship, the main object of interpretation of linguopoetics.

The relevance of the concept of "quasi-object" is explained in psychopoetics as follows: "In a quasi-object cannot be divided into many features of the complete representation of art that we have achieved. Therefore, the perception of art, in the process of non-numerical search, assumes that we do not simply synthesize the image of this quasi-object by perceiving any individual behavior, but also perceive the image of the weight of personal meaning introduced into it by the creator. Art can be said to be an individual in a quasi-objective form. Here it is a kind of testing ground for the development of each of us in the individual emotional - will, motivational and other aspects"[Leontiev A.A., 1999. P.200].

Here, the scientific interpretation of the very deep definition of the object, called the "quasi-object", pays special attention to the broad enrichment of the creative spirit of man: "an individual is an industrial quasi-objective form".

The research of G.O. Vinokur in Russian philology has a special place in research in this area.

G.O. Vinokur's philological view in the field of linguopoetics corresponds to the "special context of culture" in which the scientist lived and worked.

Along with linguists, the ideas of the creators of fiction also play an important role in the development of the theory of the study of the language of literary texts. For example, without G.Musrepov's views on the Kazakh language, the richness and purity of the language of today's nation would be insignificant. Along with aesthetic education through his works of art, G. Musrepov's original expressions in his vocabulary, which made an indelible contribution to our native language, became more and more active over the years. G.Musrepov's valuable opinions on the art of our language and the use of each word in its place are still a mystery in science. But its true nature is determined by the traditional branches of literary criticism and linguistics, poetics and stylistics, etc. cannot be determined only within. In this regard, it is known that in the research of V.V. Vinogradov the concepts of "linguistic personality" and "author" are considered in parallel [Vinogradov V.V., 1980. P.360].

According to the anthropolinguistic direction of modern linguistics, the discovery of the image of each character in a work of art is determined by language tools that determine his personality, soul, feelings. It is like a fragment that reflects the inner world of the whole “world” that reveals the nature of the protagonist. In this regard, G. Musrepov's principle “Fiction is the light of the soul” is the credo of his work, but in our opinion, it is important to determine the nature of language tools based on his artistic world through its psycholinguistic aspects. From this point of view, no matter what work of G. Musrepov you read, in addition to the social issues he raises, the author's ability to use every word, the logic of individual sentences to find a real and artistic solution to the problem is surprising.

Literary scholar T. Kakishev said: “I do not despair of the literary society of the writer G. Musrepov. Even if he writes a little, when the work of a composer is inherited, the reader will enjoy the depths of the art of speech. A justified hope enhances a writer's reputation. ”At the same time, the fact that G. Musrepov, as a progressive writer, always thinks about the state of our native language, its present and future, proves the continuity of the writer's own thoughts and individual language.

In this regard, it is worth noting the contribution of G. Musrepov to the mastery of the language of the people.

It is a fact that G. Musrepov does not need to prove that he is a writer who made a significant contribution to the development and perfection of our literary language. And one of the real manifestations of this fact is that many old Kazakh words are revived and blossomed in his pen. For this purpose, G. Musrepov was able to find many deep treasures of the national language, as evidenced by the linguistic data of his works. In this regard, he brought to our literature a wide range of harmonious examples of word usage. In each of G. Musrepov's works new aspects and rich possibilities of our language are recognized. For example, let's pay attention to the following linguistic data in the content of the novel “Kazakh soldier”, which is the subject of our study. For example, Arandai was surrounded by bullets, a roaring machine gun, a tied-up dog, and the sea was in turmoil. Our product is like a regiment, our courage is like a yellow hand behind us ... [Musrepov G., 1967, p.319].

These are the examples in the pen of the master of art G. Musrepov, the word table is so sharp, sharp and powerful embellishment tool, G. Musrepov is not a neutral narrator, so G. Musrepov's vocabulary is not neutral, he has his own attitude to each character, each event described as expressive vocabulary that expresses anger in words. Because: “The language of fiction is the language of sophisticated talents who have passed the test of eloquence. The main factor that conquers the literary language is the language of fiction” [G. Musrepov, 1970, p. 19].

While the above research theoretically explains the “key” to the beautiful linguistic expressions of the writer's true mastery, there are also definitions that explain the phenomenon of G. Musrepov as a special linguistic figure with his inner world and his own world. For example, academician-writer S. Mukanov said: “Gabit's writing as a whole has its own peculiarities. First of all, Gabit doesn't stick to a topic that isn't absorbed in him; secondly, he is not in a hurry to write down the topic he has absorbed, so his works are less raw; thirdly, he chooses a state for the topic to be written, and if he does not have enough state, he does not write the topic he has mastered; fourthly, he is very careful with his work, so he publishes it in a dignified manner; fifth, it is frugal in language, does not use words that do not help in describing the story; sixth, he tries to speak fluently, using a lot of flashy words; Seventh, he is one of the best Kazakh writers in the field of human portraiture. Academician-literary critic Z. Kabdолоv said: “In the Kazakh art of speech there is a language called”Gabit's language”. What language is it? It is a beautiful language, “like silver on a wire”

... it is not just a word, but a picture drawn with words. It is a high intellect, a deep philosophy. It is a secret, a feeling ... Gabit's language is a mysterious and magical language”(Kabdолоv Z.).

A. Baitursynuly said: "Every poet, every writer composes his own words and lists them in his own way. He thinks as he knows how. That's why each of them has its own differences and peculiarities in the dictionary," he said. In other words, we understand that there is no artist without the opinion of the scholar [Baitursynov A., 1989, p.141-142].

Here are a couple of excerpts from the novel "Kazakh Soldier" depicting wartime pictures of such a "mysterious and magical language" beautifully woven only by G. Musrepov:

"The surface of the river turned gray and began to turn as dark as iron on fire. The morning wind was not as clean as usual, and it smelled of fire. The air, which at that time felt light as blue as a thin silk, has evaporated today, and it feels both thick and heavy. A bright red sun rises over the gloomy world. The mountain slopes and the foothills began to turn red as if they were on fire" [Musrepov G., 1967, p.130].

"The Don River burst its banks and overflowed", he said. Heavy shells from the river hit the sky and splashed on the high bridge. The thin blue ice glistens like a broken mirror, bursts with water, rattles, and lands on the shore. Blue ice piled up on both sides of the river like a glass factory warehouse ... " [Musrepov G., 1967, p.187-188]. *"It was only at that farewell that we saw the Caucasus and the beautiful Terek, where there are thousands of fairy tales on each pass and an eagle nesting on the cliff. Before that, we did not fear Terek like our sister and did not taste the (ethnolinguistic) enemy, but we could not stop ourselves. It was as if we had just seen the mountain of documents, which was our impregnable fortress.*

It is as if the great poet, who wrote the poplar, was standing on the top of a blood-red rock. Sometimes the poet himself is seen, thinking and putting his head on his chest. The poet's eyes are fixed on the river Asau, which flows like a whirlwind. If you listen to the flow of the river, you will remember the flow of the poem written by the poet. Words that you have not remembered for a long time come back to your mind in detail, and you inevitably respond to their rhythm with a sigh "(psychological state, meditation).

In the morning, the sun was shining in the mountains, only to be embarrassed (young girl). Cold-blooded brown rocks began to shine, and (human nature) eyebrows began to warm. At first, the sun's rays fell on the sides of giant ridges, but now they do not caress the old man's back and rise to his chest "[Musrepov G., 1967, p. 269].

We find such accurate images of natural landscapes at different times throughout the novel. Such images have always been associated with the mood of the characters as an associative image. In fact, the abundance of landscape paintings is one of the artistic features of the "Kazakh soldier". There are no isolated, alien images that do not touch the nature of the image.

One of the peculiarities of G. Musrepov's writing style is the abundance of associative and symbolic comparisons. Although he sometimes shows pictures of nature, he can imagine the realities of human life. *"The sea sighs a little and sighs lazily"* [Musrepov G., 1967, p. 11], *"It's as if the shy morning sun is just beginning to look in that mirror ... brings to mind the low hills. The golden lashes of the sun began to rise above the low houses and shine like the light of the windows of tall buildings"* [Musrepov G., 1967, p.13].

"It seems that the Ural's morning eyebrows are bright, his chest is full of sunshine and he is smiling" [Musrepov G., 1967, p.269].

Conclusion. In conclusion, the linguistic representation of national culture in G. Musrepov's novel "Kazakh Soldier" is studied on the basis of psycholinguistics, the writer's personal style as a whole artistic unit, as a special type of aesthetic language structure. That is, it was found that the concept of individual style should be based not only on the established set of lexico-phraseological and grammatical features, but also on the principle of internal expressive-semantic selection, integration, coordination and motivated use of language elements. In other words, it is considered on the linguistic basis of the actual literary text that the work of art gives rise to artistic thought in accordance with a special lexical form, and as a result of the interaction

of elements of the literary text is formed artistic world in accordance with the individual linguistic and cognitive personality.

References:

- [1] **Baitursynov, A.** Works: Poems, translations, research. -Almaty: Writer, 1989. -319 p.
- [2] **Vinogradov, V.V.** On the language of fiction. // Favorite works. - M.: Science, 1980. - 360p.
- [3] **Vorobiev, V.V.** On the concept of linguoculturology and its components. // Language and culture. Second
- [4] International Conference. Reports. –Kiev: Ukrainian Institute of International Relations, 1993. P.42-48.
- [5] **Zhanpeisov, E.** The language of Kazakh prose. –Almaty: Science, 1968. -268 p.
- [6] **Kaidar, A.** Art is a red language. Collection of articles. –Almaty: 1986.
- [7] **Kaidar, A.** Ethnolinguistics. // Education and labor, 1985. №10.
- [8] **Leontiev, A.A.** Basics of psycholinguistics. -M.:, 2003.- 287p.
- [9] **Musrepov, G.** Kazakh soldier (Roman). –Almaty: Writer, 1967. -368 p.
- [10] **Musrepov, G.** The duty of the artist: literary and critical works. -Almaty: Writer, 1970. -544p.
- [11] **Novikov, L.A.** Artistic text and analysis. –M.: Rus.l., 1988. -300 p.
- [12] Linguistic encyclopedic dictionary. –M., 1990. -688 p.
- [13] **Novikov, L.A.** Artistic text and analysis. –M.: Rus.yaz., 1988. -300 p.
- [14] **Umiraliev, K.** Genre and style of Kazakh poetry. –Almaty: Science, 1983.-239 p.
- [15] **Potebnya, A.A.** Word and myth. - M.: Pravda, 1989. -624 p.
- [16] **Revzina, O.G.** Methods of analysis of artistic text. // Reports of the VII International Conference. -M., 1998.P.-301-316.
- [17] **Shalabay, B.** Scientific and theoretical bases of studying the language of fiction. ph.d. ... dis.author. –Almaty, 1997.

ABOUT SOME METHODS OF GENETIC STUDY OF THE INTERNAL WORD FORM

Bekmagambetov Sh, Bekmagambetova G, Yessembecova Sh' Abadildaeva Sh

Korkyt Ata Kyzylorda University

shanzharhan-bekm@mail.ru, gumil778@mail.ru, iesiembiekova@mail.ru

shyryn.abadildaeva@mail.ru

Abstract. Questions related to the study of the semantics of a word, as an important unit of language, begin as early as the middle of the 19th century and are considered with various well-known American and Western scholars in various aspects. Scientists from different countries and various linguistic schools have different approaches to this problem. The semantics of the word is also studied in relation to polysemy, synonymy and homonymy, as well as component analysis of its semantic structures, etc. In this article, this question is considered in a different way: from the point of view of genetic linguistics, a new direction, the internal form of a word is investigated by determining the linguistic material-ideal primary principles of specific lexical units based on their tamga-symbolic designations. When compared with such a traditionally established method of studying a word as its component analysis, which in many respects operates with various types of semantic components that do not have a direct connection with the initial word formation, genetic analysis aimed at determining material-ideal primary elements contributes to a more accurate identification of universally the original genomes in the composition of the word. The article demonstrates some examples of the use of genetic analysis on the lexical material of modern languages.

Keywords: genetic linguistics; ideal material primary elements; logical concepts of the basic type; paired sound materials; tamga-symbol designations, genetic analyses, internal form of the word.

1. INTRODUCTION. The so-called “structural approach” in the classical form, as described by J. Lyons, using component analysis, in principle, does not address the issue of the connection of the semantics of a word with its original formation. He writes in his famous work: “... we will focus on how the intralingual part of the lexical meaning is considered in modern linguistic semantics: we will focus on the meaning, and not on denotation, on the relationship between words, and not between words and external the world ”[1,p.106]. The ideas of J. Lyons, which had received rather high resonance in the linguistic environment once, were continued in their work by other authors, but works in this direction are not of particular interest from the point of view of genetic linguistics.

Because “such an approach in which the semantic component is considered as something aggregate that defines the meaning of the whole sentence excluded interest in the meanings of individual elements that make up the given sentence, that is, in the meanings of lexical units as such” [2, p.34]. Linguistics will not be able to finally solve the basic issues concerning not only the formation of the language, but also the understanding of the laws of its current functioning, without first revealing the secrets of the initial formation of words - the basic elements of the language.

2. LITERATURE REVIEW. In component analyzes of the plan for the content of a word with the component features, those properties of the subject are identified that are not directly related to the naming of the subject. V.G. Gak writes: “As different signs can have different significance for the classification and distinction of objects, the semes reflecting them receive different specific importance in the structure of the word's meaning ... Archishemes reflect the signs inherent in whole classes of objects. For example, in the words of coming, leaving, running, the archisheme is the meaning of “movement”. For the words bus, plane, train, motorcycle, etc. archisema - “means of transport” [3, p.14]. But these indicated archishemes are not basic for naming these objects, they only unite them under one heading, which is in no way necessary for understanding the internal form of these words.

In this regard, we take into consideration E.M. Mednikov’s opinion, where the formulation of this issue in linguistics is very clearly characterized. Separating such clearly different approaches to the study of the semantics of the word as textocentric and lexicentric, he writes: “... we believe that the object of a semasiology study for a lexicenter is a word that, realizing its meanings in contexts of use, is nevertheless considered as invariant unit of language. The text-centric approach, which is a part of modern formal linguistics, which has replaced structural linguistics purely 1) does not recognize the autonomy of the word and 2) limits the concept of context to those relationships that can be found by formal means in printed text. ” Thus, it is said further, the extralingual context is ignored. In other words, these two directions can be characterized as linguistically itself ... ”[4,p.35]. What does the author mean by extralinguistic factors? There are many such factors. For example, the influence on the formation of a word or its structural change, other languages neighboring the territory, or social and social conditions of the country's development, etc.

However, he clearly described what the purpose of lexico study of the language is: “Lexicentric semasiology ... deals with the study of the meanings of words, determined, on the one hand, by the correlation of the word with the concepts and objects behind them, and on the other, by the place of the word in the lexical system language ”[4, p.61]. A lexicographic study of semasiology in its first sense, that is, “with the correlation of a word with concepts and objects behind them”, if you look deep into the issue, in modern linguistics it is, in most cases, viewed through the prism of the so-called semantic triangle of Richards and Ogden or other versions of this model offered by different authors. In reality, the “triangle”, which is very primitive in structure and content, cannot in any way explain the process of naming and the modern, especially the original one, which we dwell on in detail in our work, and proposed a new approach to this issue in the form of a “genetic rhombus” [5,p.82].

The question of the correlation of the semantics of the word with the denotation, the further deepening of which goes deep into the initial formation of the words of the language, that is, the initial naming, without which it is impossible to correctly understand the linguistic essence of not only individual words, but also the whole linguistic phenomenon, has long been not addressed in linguistics proper level. Linguistic science has ceased to deal with this issue for almost two centuries, if we consider the exception of some attempts, which were unsuccessful and were rated in due time as anomalous phenomena in science [6]. Apparently, there is a good reason for this: although this is not often mentioned in the literature, it is associated with prohibitions on the study of the issue of the initial formation of the language [7-50]. Scientists did not dare to go against the tide and tackle such a "dangerous" case, doomed to failure in advance. In addition, various other directions of studying the semantic side of the word as the central unit of language have appeared in the science of language. But the problem of the connection of the semantics of the word with the outside world — in our case, the world of denotatus — remained largely outside the field of vision of scientists or replaced with other non-true, even sometimes invented, "linguistic" questions. In this regard, the following expressions of VG Gak about the state of studying the semantics of words in the French language, no doubt, can be attributed to the state of affairs in studying the issue as a whole in linguistics. He writes: "For decades, starting with Breal and Darmsteter, the French language has been studied by lexicologists in and of itself. If the facts of this language were compared with the facts of another language, it was mainly comparatively historical: the fate of some Latin root in related Romance languages or the distribution of various means in them for expressing the same concept were traced ... "[8 - 6].

Questions related to the initial appearance of the language, that is, to the original naming, were replaced by the question of the modern nomination of derivative words, etc. The modern theory of nominations, according to which, for naming an object, its particularly distinctive feature is selected, that is, a distinguishing feature that can lay claim to the basis of the naming of this subject, like the above "semantic triangle", will not help to clarify this issue.

An attempt to choose a distinguishing feature of an object for naming was not always successful and became the center of disagreement between lexicologists. A. A. Leontiev writes about this: "Compilation of the interpretation begins with the fact that the linguist-lexicographer considers his linguistic consciousness, that is, act of introspection. At this stage, he decides for himself what information the name carries about the denotation. Further, the linguist, not without reason, puts forward the assumption that the inner worlds of other speaking individuals are similar to his own. Based on this, the linguist makes an act of introjection that is absolutely fundamental for further generalizations: he gives other native speakers a "linguistic consciousness" that is not too different from their own. For example, Yu.D. Apresyan does not like the interpretation of pink as red with a high degree of brightness and weak saturation, because pink does not seem to be such an ordinary native speaker of the Russian language "[9,p.71].

3. METHODOLOGY. Thus, the question of the initial naming of modern language theory is still open. "Problems in linguistics, as in other sciences, come in different ranks. There are eternal problems that are always addressed and for which each period of the development of science offers new solutions, ideally, obviously, it is more and more approaching the truth. Such, for example, is the question of the origin of the language, of the very mechanism of its occurrence," writes Yu.N. Karaulov [10,p.8]. Our genetic approach to the study of the issue of the initial formation of words of the human language allows us to consider each lexical unit inextricably linked to the original material-elementary primary elements that are in its composition, regardless of the ethnic characteristics of each individual national language. Because these initial linguistic material-ideal primary elements are common to the whole language of mankind [11].

Thus, the genetic approach offers great opportunities for deep insight into the linguistic essence of not only every word and its components but even each individual grammatical form. The fact is that genetic linguistics considers the initial formation of both material, sound and ideal elements - each separately and simultaneously in their natural totality, in close connection with their genetic laws, the basic principles of which are commensurate with the laws of a global scale by the structural-semantic system of the WORLD -Universe. Owing to such a natural connection between the formation and functioning of the life of a language and the basic principles of the organization and functioning of universal life, a language, which as a whole is a great product of the human mind, displays universal laws in every cell of its natural organism that are transformed through the human mind into natural linguistic ones.

Here we will dwell only on some aspects of the use of genetic analyzes on materials of languages that are not, according to the modern understanding, genologically related to each other. In modern linguistics, there are attempts to study the composition of words on the allocation of relict root morphemes on the material of Russian and other (English, German, French, etc.) languages. In this direction, they are mainly guided by the work of famous scientists like A.K. Reformed, A.A. Berezin, E.S. Kubryakova, etc. This is sometimes called relict root morpheme (RCM) studies or "lexical remnants," etc. (12,p. 612). For example,

N. S. Isabaev referring to A. A. Potebnya gives his opinion about the unmotivated "simple root word" of the language. She writes: "But finding out the motivation for one word or a whole group of semantically related words, we finally come to a simple root word that is not motivated in any way. The question of how such names were completely unmotivated for us rests on the question of how the first words arose. This last problem has not yet been resolved, although many hypotheses have been proposed"[13, p.627].

Of course, the recognition in many cases of unmotivated naming is not new in the scientific community. A peculiar "scientific" beginning of such an understanding was laid by

F. de Saussure. V.G. Gak recalls this in this way: "Based on the position that the linguistic sign as a whole is characterized by arbitrariness, F. de Saussure believed that the loss of motivation by the sign is the main tendency of the language. Indeed, in the history of the development of language, absolute motivation constantly turns into relative, full is replaced by partial, direct - indirect and, finally, the sign becomes unmotivated,"writes V.G. Gak. [14, p.37]. Such a statement about the impossibility of studying the initial motivation, on an equal footing, and the ban on research of the genetic principles of the language as a whole and from the point of view of genetic linguistics, shows the incompetence of modern science of language in this matter.

4. Results. The opinion of the gradual transition of the initial absolute motivation of a word to its final loss, during a certain historical time, gravitates to the fact that the human language, by its natural nature, is "changeable" and "forgetful". Although it is impossible to ignore the facts of some structural and semantic changes in the language, or even cases of the disappearance of many languages as a result of different situations, in general, language is a constant phenomenon both structurally and semantically. The inviolability of the phenomenon of language is primarily due to the fact that it was originally created according to the structural-semantic model and the laws of functioning of the World-Universe [10]. Therefore, in the language does not occur the absolute disappearance of the original material, as well as ideal, fundamental principles laid at the very beginning of education in its foundations. It is only necessary to find a suitable method for detecting them and further research.

5. Discussion. We will try to briefly demonstrate below some aspects of the genetic analysis of words in comparison with the works of some authors who tried to solve this issue by component analysis of the composition of words. D.A.Aushakhmanova, by means of pomorphic analysis, tries to establish the "elements of past eras" as part of modern words, to clarify the further development of the concept of cognitive semantics in the field of word formation, to

show that the cognitive approach to language phenomena has not yet exhausted its capabilities; on the contrary: it allows one to see the well-known facts of language in a new light, because cognitive linguistics is directly related to the process of understanding a language, to how the language and its units are represented in our consciousness” [15, p.294]. But modern cognitive science considers the issue of language in a narrow national-ethnic aspect, at the level of a national-ethnic worldview. Therefore, it is clear that the human language, which has its origins from time immemorial of the prehistoric cosmos of time, that is, from the era of the original word-making, cannot reveal its secrets to science limited only to narrow national circles.

According to the author, the words *vstretit*, *sretenie*, *obretat* are derivatives from one root *ret*. And the elements in their composition –s, -eni, -ob, -a, t are affixes. [15, p.289]. But here it’s not entirely clear why the author considers this element [ret] common for these words as the root morpheme and what semantically means this element as a common root lexical material for them. It is also necessary to explain the meaning of these individual suffixal parts, as grammatical forms. Further, the author writes: “True, we can assume that the *ret* root and the anomalous prefix -*vst* are represented in the word *vst*, just as the prefix (submorph) -*n* and the root - *utr* should be distinguished in the word *nutro* (cf. , and the word *raznuzdannyi* root - *uzd* and the prefix -*razn*. ” The author does not stop with this and further separates these elements (by the author: prefixes), *vst* and *razn*, which, according to the author, are regular prefixes of the Russian language that correspond to the entire system of prefixes of the Russian language, and the elements -*t* and -*n* are irregular, single , insignificant elements of the word.

But from a genetic point of view, these author’s pomorphic analyzes do not undergo any criticism. Firstly, in the composition of any word there is no insignificant element: the whole language is a completely living organism. Genetic linguistics even denies the existence of the so-called “dead roots and dead grammatical elements” in the language, the existence of which the representatives of comparative historical linguistics of Turkic languages confidently write [10].

The entire semantic arsenal of language, in the initial basis of its formation, is concentrated in various semantic fields of seven paired-element sound material unity: UN - UT - UR - US - UL - UK - UP, each of which, representing certain logical concepts typical of the basic type, is used in speech in various phonetic invariants [10].

According to genetic analysis, the element *vst* in the word ‘*vstretit*- meet’ is not a suffix, but the main core part of this word, which is split (divided) into its constituent elements: *v* (in / into) + *s* (axis of the “eye”), cf. *zrenie*-vision , *zorkii*-vigilant, *zrachok*-eye, etc. (“*z*” – is genetical sound, S-derived sound). The US- basis, which is presented in the form of the sound “*s*” and genetically has a semantic field “*svet*-light, *solnstce*-sun” can depict the concept “*glaz-eye*” [10, p.315]. The other sound elements in the structure of the word (*m-m*, *p*, *m-m*, *m-m*), representing UT (*t*) and UR (*r*) stems respectively, are verb forms that are the results of a structural change of the word in various historical periods. Thus, the element *vst* (*v*+ the axis + *yet-er*) means “to catch the eye”, which means the concept “*vstretitsia*-meet.”

US- basis is used in the same meaning in other languages. For example, in the Kazakh language the word *ser / zer* (*serleu* “*smotret*- watch”), *zer salu* (to pay attention) [16, p.367]., *nazar* (*na* + *zar / zer*) – *vzgliad*-look corresponds to this meaning. In the word *smotret*- watch the very US- basis denotes the concept of “*glaz-eye*” (*s*) + *mo / om* “*oblik*-appearance, *obraz-image*” + *ur* + *yet* (UT), the latter (*ur* and *ut*) are verbs.

The same concept in a language genetically can take different material forms, that is, different linguistic material principles, which ensures the universality of the language as a whole. Thus, according to genetic theory, the concept “*glaz-eye*” can be depicted by means of several other linguistic primary principles, one of which is the UQ-basis. Based on studies of the historical grammar of Turkic languages in the words of the Kazakh language: *qarau* (*smotret*-watch); *qoru* (*uvidet*-see) etc. *qa* and *qo* –elements(invariants of the genetic UQ-basis) denote the concept *glaz-eyes*. In Slavic languages, this sample is illustrated in the words *glaza*, *gliadet*

with some phonetic changes: glia <> qala (qara - look); the elements lia and ra as verbs are identical in meaning. In the Kazakh (Turkic) language, the word kezdezu (vstrechatsia) <kez / koz "glaza" + de /-yet-delat) also means "to meet the eye" + «yes "suffix of reciprocal voice, which is in the form - sia: vstretitsia" in the Russian language

In German: wir uns oft zehen –my chasto vstrechaemsia (we often meet), the main attribute of the vstrecha-meeting is the human glaza-eye: zehen - to see, that is: We will often see [17]. My chasto vstrechaemsia -We often meet - Wir treffen uns oft. Here we see the use of the UP basis: UT + UR + UP + UP + UN > treffen;

In English, the concept vstretitsia-meet is conveyed differently: in meet the elements mee (from the UP basis) denote the concept of "vstrecha-meeting", due to its meaning "unification, connection ..." [5-325]. Here we know the genetic law of the interchangeability of linguistic primary principles, which ensures the universality of linguistic primary elements use and, in general, the universal use of the language. English: meet is a phonetic version of the German treffen - in both words the main seme "vstrecha-meeting" is formed by the UP-basis (uf-version): ut + ur + uf + uf + un.

The author writes: "For example, in words such as obliech-clothe, obloko-clouds,obladat-possess, obitel-cloister, obniat-hug and under the prefix -ob it is impossible to distinguish, since in the course of history the roots in such words have lost their initial v-b, and thus, the verb obliech-clothe cannot be correlated with the root vlyech, etc. " [15,p.291]. Firstly, from a genetic point of view, these words do not have and from the very beginning there was no initial v- b, as in the word vlyech-entail. Because in all these words, the initial ob-element, which in the genetic plan, acts as an invariant of the UP basis, is an independent lexical unit. It denotes various logical concepts, one of which is the concept of "pokryvat-cover, oblagat - tax ...", its tamgovov-symbolic form is depicted in the form of a geometric figure "circle", in reality, "globe-environment", which personifies the concept of "World-Universe" [11,p.331]. -

In the word obliech- clothe the main verbal root is the element liech-to lie down <lek / liekat /liegat/ liezhat-lie where the phonetic change or transition of k (g)>c h occurred, which is a natural phonetic change as in the words privliekat-to attract / privliech-attract, uvliekat-carry / uvliech-carry away in words, etc. . The root lek / liech has the meaning "liezhat-liech-lie" (lie down), that is,raspolagatsia- settle down,razmiestitsia- settle down ... and the other part of the word "ob" depicts the form or mode of action, that is, how this action occurs: not differently, but oblegaia- fitting, that is pokryvaia- covering. Here, in the word "pokrivat-cover" the same "ob" -element is found in the form of "po".

In the composition of the following word obladat- to possess the main lexical element is the initial one, which is also an invariant of the UP basis, "ob" -element, which in the literal sense has the meaning of okruzhat-surround, oblagat-tax, which in the symbolic meaning means the concept of "have, possess, assign". The word obitel-abode also has the same meaning - to have (a certain place). The word obloko-cloud denotes the meaning of "oblachivayuchii-clothed," that is, covering the sky, here the "ob" element also appears, in the same meaning. In this series, the word obnyat- hug is a little different, where the element -n (invariant of the UN base) denotes the meaning of "v, vnutr-in, into," which, together with the "ob" element (obn <UP + UN) + UT yet / at "delat "), means to take inward (into a hug), that is, obniat-to embrace. We observe this phenomenon in the principle of forming such words as priniat-accept, zaniat-borrow, poniat-understand, etc., and in their full forms as obnimat- to hug, prinimat-accept,zanimat- hold,ponimat- understand, etc., in the latter cases of which, added by "im "-elements together with" un "-elements (UN + UM> him) having formed again the same meaning" obladat-possess, imet-have etc.) are simultaneously grammatical indicators of the imperfect form of the verb, that is, the incompleteness of the action, and the state of its continuation, leaving the initial "ob" -elements in the meaning of various grammatical indicators.

Conclusion. The fact is that in modern structural (descriptive) linguistics there is no concept of primary linguistic fundamentals, and their semantic arsenals - logical meanings of the basic type, which were laid in the foundations of initial linguistics. Modern linguistics even confuses the places of the terms root and stem, defining the stem as a derivative of the root (root + suffix), when, by simple logic, the stem of the word should be before the root, like a seed from which the root grows, and not vice versa.

In the article, we mainly wanted to introduce our colleagues interested in these issues, only to some aspects of the genetic analysis, which could not be fully described due to difficulties, the limited volume of the article, and also due to the relatively low awareness of this issue in the scientific community, which the use of a limited number of words to be analyzed taken from authors previously involved in research on component analysis is explained. Thus, we want to state that the genetic approach to studying the composition of words is the most effective method not only in identifying the specific genetic components of certain lexical units, but also opens up great opportunities for a correct understanding of the deep structure of the language as a whole.

References:

- [1] **J. Lyons.** - Linguistic semantics. Introduction M.: Languages of Slavic culture, 2003.
- [2] **V.G. Gak.** Comparative lexicology. M., 1977.
- [3] **E.M. Mednikova.** The meaning of the word and methods of its description. Moscow, 1974.
- [4] **E.M. Mednikova.** The meaning of the word and methods of its description. Moscow, 1974.5. Bekmagambetov Sh. 7 lectures on the theory of genetic linguistics, Almaty, 2020.
- [5] N.Ya. Marr. Selected works. t. 1-5. - M. — L., 1933–37.
- [6] R.R. Gelgard. Sources of the study of glottogenesis in connection with anthropogenesis (From materials for the course of general linguistics). Sat Reports and messages of the linguistic society. IY. - Kaliningrad State University. Kalinin., 1974.].
- [7] **Leontiev, A.A.** et al. Psycholinguistic problems of semantics. Moscow, 1983.
- [8] Yu.N. Karaulov. Linguistic construction and thesaurus of the literary language. Moscow, 1981
- [9] **Bekmagambetov, S.** Til genetics: tildik taba-nishandy zhye (Translated: Genetics of language: linguistic-symbolic system) Monograph., Almaty, 2014.
- [10] **Zhakupova, S.Kh.** About the basic principles of relict root morpheme isolation. // Academician A.T. Khaidar and questions of linguistics. Materials of the scientific-theoretical conference., Almaty, 2004.
- [11] **Isabaeva, N.S.** Prefixation as one of the ways to form new words in the English language. Academician T.T. Almaty, 20014, 627s.).
- [12] **V.G. Gak.** Comparative lexicology. Moscow, 1977.
- [13] **Aushakhmanova, D. A.** The semantic structure of relict root morphemes in the light of cognitive linguistics. // Intercultural communication and current problems of Kazakh, Russian philology. T. 1, Almaty, 2004.].
- [14] **Aushakhmanova, D. A.** About the functional-cognitive analysis of relict root morphemes of the Russian language // Intercultural communication and actual problems of Kazakh, Russian philology. T. 1, Almaty, 2004.].
- [15] Kazakh-Russian Dictionary, Almaty, 2008.
- [16] German-Russian and Russian-German dictionary. Moscow, 1990.

NATIONAL CHARACTER OF MYTHOLOGICAL IMAGES IN ENGLISH-KAZAKH-CHINESE WORKS

Nurekeshova G.R., Maigeldiyeva Zh.M.
Korkyt Ata Kyzylorda University
Gulnaz_N71@mail.ru, jmussabek@mail.ru,

ABSTRACT. A national myth is a legend or fictionalized narrative which has been elevated to a serious [mythological](#), symbolic, and esteemed level so as to be true to the nation. Such [myths](#) often serve as an important [national symbol](#) and affirm a set of national [values](#). A national myth may sometimes take the form of a [national epic](#) or be incorporated into a [civil religion](#). The concept of [national identity](#) is inescapably connected with myths.^[5] A complex of myths is at the core of every ethnic identity.^[6] Some scholars believe that national identities are supported by invented histories,

Mythological works that are the ancient cultural heritage of the Anglo-Kazakh-Chinese peoples are considered in the article from the linguistic point of view.

Important relevance of comprehensive study of nature and the application of linguistic phenomena by determining the linguocultural features of mythologems in mythological works that are the source of national culture, the semantic transformations, the study of cognitive information determining the national and cultural characteristics which point to national consciousness is analyzed in this article in three languages. Along with creativity, originating from mythical reflections and continuing in contemporary works of art, mythological images have been studied as an indispensable tool in the study and presentation of national identity in defining the global image of the language.

KEYWORDS: mythologeme, mythology, values, national consciousness, cultural spirit, an anomic representation, ethnic stereotype.

1.INTRODUCTION. The human worldview is formed by the knowledge of space. One of the main problems of modern linguistics is the study of human knowledge, experience, intelligence, thought and spiritual world, life experience in isolation from the spoken language, in particular, the study of the national and cultural language of any nation. Proverbs, phraseologies, legends and fairy tales, which are found in our language, contain information about the life and experiences of nations in the language treasury, reflect their mythical consciousness. It will be important to consider the linguistic image of the world. This is because a language is a concept closely related to the worldview. Every nation has its own worldview. National worldview is a unique way of life of a nation, its attitude to the human and to the life in that world.

2.LITERATURE REVIEW. Therefore, the language reflects the national worldview of each nation. In mythology, there was no clear boundary between the external world and man, thought and feeling, object and idea, objective and subjective worlds. Mythological and philosophical notions about time play an important role in the history of art and culture of mankind. It is known that the reason for the emergence of these concepts is closely linked with social life. For example, A.Losev writes about mythical consciousness: "Of course, from the scientific point of view, mythology is a fantasy world. However, mythical consciousness is not an imaginary world. Myth should not be taken as a figment of imagination, but as real life "[1]. Thus, language is a means of thinking, and thinking, that is, knowledge, is the image of the real world. The fact that the image of the universe is reflected in language, that is, the definition of information about the universe through language symbols, gives rise to the notion that the linguistic image of the universe. The linguistic image of the universe reflects not only the notions of man about the universe, but also his national worldview, such as life, customs, beliefs, as well as his mythical consciousness.

Although the theory of myth is still incomplete, various concepts and assumptions about myth have been formed since the middle of the XIX century. Among them are the scientific conclusions of E.Taylor, G.Spencer, W.Wundt, K.G.Jung, R.Bart, J.Fraser, F.Losev and

Kazakhstani researchers A.T.Kaidar, B.M.Tleuberdiev, N.Ualiuly, B.Akberdieva, S.Kondybay, S.E.Kerimbayeva can also be put forward.

The findings (The approaches) of the researchers show that myth concepts have a unifying nature. The essence of the cognitive position lies in the expression of concepts and notions that give national characteristics to the worldview of the people.

Since the origin of myths is based on intuition and the inability to interpret them as objects in the mystical world, it is worth noting that researchers have been able to convey ideas through images that can be feared, that is, myths are imaginary, poetic behaviors that represent different concepts assumed that there is an ideal picture.

It is clear that the peculiarities of perception of the world lie in the depths of the mythical name. This position is based on the analytical work of the Kazakh researcher B.M.Tleuberdiev from the linguistic and cultural point of view.

Kazakh researchers B.M.Tleuberdiev, S.Kondybay, N.Ualiuly, S.E.Kerimbayeva explain in their research works that the linguistic expression of the mythological worldview can be found in common nouns, in phraseological units, and in proverbs. According to them, the content of research on mythological cognition has proved that language is the main tool in the artistic depiction of the world.

It is impossible to define the system of thinking in the deep structures of the English-Kazakh-Chinese languages, which is characterized by the nature of unity and complexity, only within the framework of linguistic laws. The relevance of the work is determined by the principle of "unity of language and nation" or "recognition of man through the world of language" proposed by academician A.T.Kaidar, despite the language and cognitive classified, but to consider it as a process, in succession [2].

According to S.Kondybay, "myth is a" technical language "that preserves the knowledge, truth, information of antiquity, this language is illustrated, that is, it is an octagonal, one-sided artifact" [9, 203].

Myths are about the universe and man, about gods and monsters, about spirits and ghosts, about the first humans and about heroes. The ancients did not consider the myth to be a fiction, but the only reality of the whole world.

Myth is the initial, inseparable stage of modern science, art and culture. Such an inseparable state is usually called syncretism in science. For example, at the beginning of a fairy tale and a song there is a myth, that is, today's fairy tales and songs can be sorted out and sorted out by looking at them carefully and analyzing them according to certain laws.

The English, Chinese and Kazakh people have gone through different ages, have been sorted, became beautiful, collected and preserved, and have a rich folklore that has survived to the present day. There is no consensus among scientists on the origin and existence of the myth. Only mythical images of natural phenomena, memories of historical events, magical stories describing superstitions, images of life phenomena occurring in the human mind (in the psyche), assumptions and conclusions as the process of depiction are told. However, myth has such an impact on people that mythical characters are still preserved in the minds of mankind and serve spiritually in the culture and art of different countries, showing their meaning in the lives of people with a cultural spirit (especially artists).

In other words, the first people in the community perceives as his direct blood relatives. This leads to the mythologicalization of the world: mythologicalization is the process of reviving the world around us, animating it, and then interpreting it, arising from cognitive needs.

In general, this process is a prerequisite for the idea of the first conceptualization of the world at the human-dimensional level, the creation of a mythological model of the world in terms of human dimension.

While the French scholar K. Levi-Strauss, who studied the logic of mythical consciousness, held that the ways of thinking and the ability to think have always been the same, Levi-Brule suggests otherwise: "The first people in the community viewed the world through our eyes, but they perceived it differently."

3.METHODOLOGY. Myth led to the emergence of literary songs. Myth led to the emergence of literary songs. The historical development of the peoples of the world is very similar to that found in mythological systems, are determined by common principles and common laws, they are mythical archetypes that reflect the universal nature of the myth, variable plots in architecture and structure, as well as a certain typology of characters, "creative heroes" (tribal leaders, tribal owners). The basis of the heroic poems "Odyssey" and "Iliad", which describe the clash of powerful forces in Greek literature, is in mythology. That man invents myths and voluntarily obeys them. There are signs of encouragement and power in the interpretation of the mythical image. The first epic songs "Er Tostik", "Tolegen Batyr", "Sur Mergen", "Kara Mergen" and others, which were born in the Kazakh people's mythological consciousness, became fairy tales. On the base of Chinese mythology, the legends of Huang Di and Yan Di have been appeared.

The beginning of the study of language in modern general linguistics with special emphasis on the cognitive origin of language requires a deeper study of mythical cognition, one of the oldest forms of language and cognition, language and thinking in the Anglo-Kazakh-Chinese languages.

So, let's talk about the similarities and differences between the mythological images in the English-Kazakh-Chinese languages. For example, the national image of England is determined by the combination of air and water, the country is an island and a ship, and it is ruled by a self-made man. In the land of experience and technology, both thought and language are paradoxical. In England, there is no fear of contradictions; the contradictions of thought and cognition are regulated by patience and radicalism. Although English lived in perfect harmony between reality and fantasy, polytheism prevailed in the Chinese concept. The Chinese people believed in the afterlife of their ancestors and buried the deceased's personal belongings and food in the grave together. This belief is also formed in our people. There is also the notion that man was created from clay and gave life to it.

In Kazakh literature, a person with an ugly face and very bad behavior is called a "vicious old woman, copper", that is, we perceive him as a negative character. The meaning of the English word "witch" is close to it. Now, if we compare them on the basis of differential sign, their importance in terms of appearance, character traits and through the precedent situation shows the relevance of these precedent names.

Kyz Zhibek and Tolegen in Kazakh literature, Romeo and Juliet in English literature, and Dingek Kushkan in Chinese literature are formed and preserved as characters of pure, true, but unhappy, unrequited love. In English literature, a widow is widely described as a widow, while in Kazakh culture, an orphaned child is adopted by relatives in the same family.

The children left by their first wives were taken care of by their last wives or sisters and treated no less than their own children. That's probably why there was no such negative character in Kazakh culture. In the Chinese sense, they are all born as a result of an innocent connection. For example, the Indian ancestor accidentally swallowed the egg of the sacred Kankuren Bird, and the first Zhou's mother followed in the footsteps of Daewoo. This statement about the first man was once said that "man did not know his grandfather, but only his mother." It is like a relic of the first mother's epoch.

In English and Russian literature there is a precedent name Evil stepmother ("Morozko", "Rapunzel"), and in Kazakh culture there is no such character, because the orphan was adopted by relatives in the same family. The children left by their first wives were taken care of by their

last wives or sisters and treated no less than their own children. That's probably why there was no such negative character in Kazakh culture.

Turar Ryskulov, Admiral Nelson, Shin Ji Huang (真嗣 华) are national heroes who performed unforgettable feats for the motherland. The names Hodja Nasir in Kazakh, Joker in English, and 滑稽角色 (Huájī juése) in Chinese mean a funny but insecure person, careless person, that is, they are similar in character.

The national consciousness of the Kazakhs is recognized through the assessment of its own national values and the manifestation of its national character, that is, it is recognized by its mentality. The national mentality is formed due to the peculiarities of the national structure of the Kazakhs, based on the natural and geographical profile of life, economic conditions, nomadic lifestyle, the system of zhuz and tribal kinship. The mentality of all ethnic groups is not equally clear, it depends on the natural and geographical living and working conditions of a particular population, the internal structural features of that nation and the system of socio-economic formation. For example, the Kazakh people's self-awareness and perception of the environment has formed in their minds a special understanding of the nature of life, time and space and the inner spiritual world of man, the meaning of life, moral and ethical norms.

The mentality of the Kazakh people is characterized by the following features formed in different historical periods: patronymism, the influence of the Soviet mentality, paternalism, respect for the state, the rise of national consciousness, the emergence of national values in a multinational society, as well as a critical approach to development, reluctance to new structural changes, negative attitude to some alien phenomena in society, in particular, the "new" Kazakhs, respect for the national values of other nations and ethnic groups living in Eurasia, the process of "learning from the bad, learning from the good" and so on. The mentality of any nation is reflected in its character and language. The Kazakh national character is characterized by naivety and trustworthiness, simplicity and kindness.

One of the traditional stereotypes of the Kazakhs is their hospitality. It is a fact of history that this quality, developed over many centuries, has always fascinated foreign travelers and scientists.

Hospitality, which is one of the stereotypical behaviors and qualities of the Kazakh people, is described in detail in the paremiological fund. The proverb of our hospitable and friendly people, which says that you can't satisfy a guest with words, "the only horse under him will be slaughtered" shows this quality. Based on their beliefs, their linguistic consciousness is clearly reflected. In particular, it can be said that linguistic consciousness is firmly established in regular expressions. We find many manifestations of beliefs in the culture, customs and traditions of the great Chinese people, which has a centuries-old history and is now one of the most fundamental nations, and even in the literature of the people. For example, the traditions and beliefs of ancient Chinese culture are revealed in the novels "Dream in the Red Palace", "By the water".

English writer John Tolkien's story "The Hobbit, or There and Back Again" which was written in 1937, is a vivid picture of the English world. In order to study the truth or falsity of ethnic stereotypes that are often attributed to the English nation, the image of the protagonist of this story, Bilbo, was taken [3, 287]:

«Жалпы алғанда, мен хоббитпін (бойым биіктеу демесек). Мен ағаштарды, бақтарды және механикалық өзгеріске ұшырамаған ауылдың кең жазықтарын сүйемін. Мен түтікпен темекі тартамын және қарапайым ауылдық тамақты сүйсіне жеймін. Кестеленген көкірекшені ұнатамын және оны біздің сүреңсіз күндерімізде киіп жүруден қаймыққан емеспін. Менде тым қарапайым, ақкөңіл әзілқойлық бар, кеш ұйықтаймын және кеш тұрамын, әрине, егер орайы келсе. Айтарлықтай көп саяхат жасамаймын. Уэльсті (әрине, мына шахталар мен теңіз жағалауындағы жағымсыз курорттар құрылысынан кейін қалған дүниені) және валл тілін сүйемін, бірақ Уэльсте көп жылдан бері болғаным жоқ. Ирландияда жиі боламын (Эйрада – оңтүстік Ирландияда), бұл аралды және оның

тұрғындарының көпшілігін жақсы көремін, бірақ осы ирланд тілі менде жиіркеніш тудырады» Дж.Р.Р.Толкин [4].

The British owed much of their national character to their ancestors: the Saxons and the Celts. Saxon characters are vividly portrayed as self-confident, independent, freedom-loving John Bull. The Chinese, on the other hand, consider it their sacred duty to obey and imitate the

benefactors rather than the mysteries of existence and the issues of life and death. The Chinese believed that life was a gift from God's supernatural forces, that everything in the world was in constant motion, and that the world was constantly changing due to the collision of two cosmic forces, light and darkness.

If we look at the similarities between the Anglo-Kazakh-Chinese mythological images, the ancient Greeks, like Umai Ana, who was revered as sacred by the Kazakh people, had a goddess named Gera, and the Chinese had a mother Queen named Sivan Mu. In addition, the Chinese people designated animals for each year and named them after different animals for 12 years. They are: mouse, bull, tiger, rabbit, dragon, snake, horse, sheep, monkey, rooster, dog, pig.

In Kazakh nation, the term "father" in the matriarchal period is not used in the sense of kinship, but in the sense of a totem or leader. In the era of patriarchy, the word "father" changed to kinship. Then the word 'ata' in the names of the four food owners, preserved in our language: Shopan ata, Zengi baba, Kambar ata, Shekshek ata, was originally used in the sense of totem, leader, and owner. The Chinese people believed that the ancient Greeks had guardian deities in every field of farming, agriculture, animal husbandry, hunting, and handicrafts. One of the peculiarities of the English is that they are optimistic in desperate situations. An Englishman who does not show joy, on the contrary, can show himself in difficult situations, or rather, cannot be indifferent to it. At such difficult moments, his humorous optimism is evident. If he is not lucky, he will not complain, he will not blame anyone for his problems. The English have a talent for mitigating unpleasant things, and if there are too many of them, they are ready to ignore them.

"The Eternal Land of the Holy Kazakhs is not in real geography, but in our consciousness and intuition, that is, in our "inner country", which is located inside each Kazakh, completely frozen, dusty and unrecognizable. Mythology is one of the keys to rediscovering such a space. This mythology is a way to remember the present, to remember who we are (that is, to be Muslims), to unravel the forgotten layers of the past, to remember the forgotten Spirit, God, Heart, Cognition" wrote the famous mythologist S.Kondybay. [5, 39-43].

4.RESULTS. A number of well-known characters from ancient Kazakh folk tales: zhezyrnak, witch, diyu, dwarf are the basis of legends that are now forgotten, but widespread in their time. In the novel "The Hobbit, or There and Back Again" by the English writer John Tolkien, we can find mythologies that represent a lower indicator of the English world image [6]. Lower mythology includes mythical creatures without divine status.

Elves are the common name for supernatural beings that came to Britain with the English Saxons and gradually replaced the fairies.

The Great Eddalar speak of the Liosalfar people - the pleasant and kind bright elves, and the Dockalfar people - the underground tyrants, the dark- tongued elves.

In English, elf - locks - "elf braid" - tangled hair, elf - arrows - "elf arrow" - stone mounds, elf - shot - the word "elf" meaning "magic" is a derivative of the word elf (Figure 1).

In any ancient mythology, the world around man is given in the form of a miraculous force, which is generously given certain attributes, functions and qualities. Dwarfs - "dwarfs" - an important component of German pagan mythology. Little fairies have an intermediate place between humans and spirits.

Symbols of dwarfs are colored hoods (both with blue hoods), silver belts, yellow beards, a bag of tools and a spade. The dwarfs built large halls and workshops on the slopes. They produced gold and precious metals there. The dwarfs were rewarded not only for their wealth but also for their craftsmanship. The Dwarf mythology symbolizes such qualities as diligence, perseverance, and dedication.

The history of the mythology of the "goblin", in turn, goes back several eras. In the twelfth century, the Latin word "gobelinus" (gobelin) was used as the name of a spirit following the French city. Probably, it is a shortened version of the personal name "Gobel" (now Gobeau) as a complaint, which in turn is synonymous with the Greek word "kobalos", the Latin word "cobalus" - spirit - stop, difficult, is synonymous with the word varmint. The English-Norman word "gobelin" is still preserved in the Norman dialect. Goblins live in houses, mines and hollows. The goblin is a vicious creature. Legend has it that goblins stole horses from stables, spent the night with them and tired the horses. You can see these horses galloping before dawn. Legend has it that goblins also abducted babies and replaced them with ugly ones. In the context of a fairy tale, goblins are cruel warriors who live in deep caves.

Dragon originates from the Latin word "dracon, draco" - dragon. This word is synonymous with the Old English word "torht" meaning "bright, shining" (Figure 2). The first dragons were associated with water because they came from reptiles.

However, in medieval fairy tales, dragons were considered to be land creatures. English dragons are sometimes called "knucker" or "nucker". The word comes from the Anglo-Saxon word "nicor" (water monster) and is mentioned in the ancient English heroic poem "Beowulf" [7].

Among the Chinese people, Huang Di is considered a living image of the magical forces of the earth. Ancient works contain a myth about the fierce battles of these two brothers (Figure 3). In the battle, Huang Di wins. It is based on the concept of fire and earth struggle can be predicted. According to the legend, one day a red bird brings nine spikes full of grain to its beak. The bird drops the seeds.

Huang Di puts them on the ground. The soul that tastes the sprouted seeds will live forever. People say that the ancestor is a hero named Fusi. It is believed that he invented the gusli, taught people to hunt and fish, taught them how to cook meat, and formed the rules of marriage. Huang Di's assistant Chzhumin supervised the summer weather [8, 119].

Xi Wang Mu (縫制它) looks like Umai Ana of the Turkic people, they both have similar functions (Figure 4). Her face: a leopard with a tail, a tiger with teeth, long hair is characterized as a woman. It is not clear what gender he was, with

colorful hairpins attached to his hair. Only looking at her long hair, she looked like as a "woman" [9].

According to scientists, the basis of myths is an animistic assumption, because in myths inanimate objects are considered as living beings and have a soul. The actions of living beings can be easily explained [10].

Mythology is the key to rediscovering ancient space. Mythology, which allows you to unravel the forgotten layers of the past and recall the cognition, is still relevant today.

The origins of human culture are rooted in mythological concepts. Concepts of any ethnic group about the universe, such as national and cultural features, worldview, customs, traditions, knowledge, way of life, customs, beliefs, are reflected not only in the national image of the world, but also in its mythical consciousness.

The role and importance of mythological images in English-Kazakh-Chinese languages in the creation of a linguistic image of the world is special.

5.CONCLUSION. According to the research, the following conclusions have been made:

1. The source of the mythological image of the world - mythology - is a discrete unit of collective consciousness, as it reflects the national and cultural identity of individual people.

2. Linguistic representation of the world is realized in stereotypes, constant images that reflect a person's perception of the world. National character is a set of behaviors, customs and skills of a nation, formed under the influence of cultural and historical development of the country.

With regard to the connection between language and thought, language is not only a tool for the simple expression of ideas, but also a tool for the formation of ideas, the transmission of the acquired national spirit. Mythical cognition is not only the first stage of the ancient people's objective knowledge of the world in a simple way, but also a manifestation of the subjective knowledge of the world by its own nature. The concept of "global image" has been considered in close connection with language.

The terms "national behavior" and "stereotype" are similar terms in the broadest sense, as they are formed in relation to the influence of the cultural and historical environment of a particular nation. The difference is that the notion of national behavior is ancestral, including stereotypes as part of the whole. The ancestral national character of the British is serious, disciplined, etc. Kazakhs are known as a hospitable, kind and gentle nation. In accordance with the above-mentioned characteristics of national behavior, English and Kazakh societies have different cultural stereotypes about those nations.

Each language depicts the world in its own way, that is, conceptualizes it in its own way. If we say that each language has its own linguistic image, then a linguist must be able to clearly convey the content of the linguistic image. Hence, the understanding and comprehension of the world depicted in language is unique to mankind. Language reflects the thinking function of the human mind, reflecting first mythological and then collective stereotypical and precedent concepts. Mythologies are considered to be the foundation of the nation's worldview. Its analyses help us to show the uniqueness of the national culture of that nation.

REFERENCES:

[1] Akberdiyeva B. Mythological elements in the meanings of words // History of language and the nature of words. Almaty: Science, 1997, p.p. 59-63.

[2] Kaidar A. Topical issues of Kazakh language. Almaty: Native language, 1998.

[3] Tolkiyen J.R.R. The Hobbit. - *M. : Yupiter-Inter*, 2003. – p. 287.

- [4] "[Tolkien's Hobbit fetches £60,000](#)". *BBC News*. 18 March 2008. Retrieved 6 June 2008.
- [5] **Kondybay S.** The role of mythical cognition in the formation of language elements // *Kazakh linguistics: Continuity of generations and continuity of traditions*. Almaty: Arys, 1999, p.p. 39-43.
- [6] [Drout, Michael D.C.](#), *Tolkien J.R.R. Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment*. Routledge, ed. (2007). ISBN 0-4159-6942-5.
- [7] **Kaskabasov S.** Kazakh myth and world mythology // Zhuldyz, 1998. №12.
- [8] **Akberdieva B.** Mythical-cognitive structures in the lexical-phraseological system. Candidate of philological sciences dissertation: - Almaty: Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, 2000. - p.119.
- [9] **Ybraev Sh.** Korkyt and shamanism // Korkyt Ata. Encyclopedic collection. - Almaty: Kazakh encyclopedia, 1999. - p. 595.
- [10] **Islam A.** Bilateral unity of language and thinking in cognitive science // *Linguistics*. -Almaty, 2003. № 2. p.p. 70-74.
- [11] **Kaskabasov S.** Kazakh myth and world mythology // Zhuldyz, 1998. №12.
- [12] **Kondybay S.** Ancient Kazakh mythology. Volume 1. Almaty: Dyke Press, 2004.-512-p.
- [13] **Hübner K.** The truth is a myth. Translation from German. M.: Respublika, 1996.
- [14] **Eliade M.** Aspects of myth // "World cultural thought" Ten volumes. Volume 2, Mythology: structure and symbols. - Almaty: Writer, 2005. – p.p. 22-26.
- [15] **Tleuberdiev B.M.** Linguocognitive aspects of Kazakh onomastics // Almaty: Arys, 2006.

INTERNET RESOURCES

1. <https://study.kz>
2. pps.kaznu.kz
3. bigox.kz kytay-filosofiyasy

LINGUISTIC STUDY AND CONCEPTUALIZATION OF TIME IN KAZAKH LANGUAGE

Beknazarova U1., Saduakasuly Zh1., Suleimenova Zh²

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University

becnazarova@mail.ru, zhenis56@mail.ru

² Kazakh National Women's Teacher Training University
zharkyn123@mail.ru

Abstract. This paper is a study of conventional concept that concern *TIME* in Kazakh language. The theoretical background is based on the conventional conceptual metaphor that has the relationship between language and culture. In Kazakh culture, time and space are always regarded as fluctuating phenomena. So the main questions were how TIME is conceptualized in Kazakh according to the metaphoric meaning, how the conceptual metaphor *Time is money* pervades Kazakh cognition. In order to find an answer, a survey was conducted as identifying the classification of Time and its use in Kazakh idioms and phrases, then have been analysed the use of Time in a novel grouping into several to state the conceptualization, the last was a questionnaire to conceptualize Time in communication.

Key words: Conceptual metaphor, concept, culture, cognition, time.

1. Introduction. Lakoff and Johnson (1980) refused to consider metaphor as a decorative device used in language. In "Metaphor We Live By" Lakoff and Johnson's (1980) gave evidence that conceptual metaphor refers to understand one idea in terms of another or one conceptual domain in terms of another conceptual domain. Following this viewpoint, metaphor is considered as a cognitive phenomenon so that it can be described using the Conceptual Metaphor Theory (CMT). in CMT, most central metaphors are grounded in bodily experience and these

metaphors may be shared by different languages (A. Deignan and L. Potter, 2004) (Deignan, 2005). Moreover, Kövecses (2002) stated that determining the universality of conceptual metaphors is not an easy task because there are more than 4000 languages currently spoken around the world. He recommended in order to determine the universality of conceptual metaphors, one can look at some conceptual metaphors in one language and check if the same metaphors exist in typologically very different languages.

In other words, CMT expected that metaphor is mainly a conceptual phenomenon and creation of linguistics. Based on the theory that linguistic expressions in part reflect cognitive processes and structure, CMT further suggests that linguistic metaphors which are instantiations of conceptual metaphors are a good evidence of what our conceptual system looks like. To identify conceptual system of TIME in Kazakh language, first, we decided to determine the types of classification; second, as Kazakh national value is “The way of Abay” we grouped concept Time into several according to ancestors’ lifestyle; the last is the result of questionnaire among different age of using (understanding) TIME in their cognition.

2. Theoretical background . The theoretical framework of the study is based on CMT (Lakoff, 1993), talking about the definition of conceptual metaphor in general and using these facts to conceptual metaphor *Time is money* (Lakoff & Johnson, 1980), (Kövecses, 2011), if it pervades Kazakh cognition. Kazakh language does not belong to western culture in which time really seems to be money. Is it completely true to our culture? However, in our previous ‘Conceptual metaphor Life is a journey in Kazakh cognition’ research declared that *Life is a journey* is universal conceptual metaphor that exist in Kazakh cognition (Beknazarova U., Saduakasuly Zh., Suleimenova Zh., 2020) .

Time is money is one of the well-known conceptual metaphors in the Western world that is known not just by cognitivists as well known as in everyday life. The simplest explanation of a conceptual metaphor is the following: conceptual domain A is conceptual domain B, so that one domain is understood in terms of another. There are special terms for the two domains that form a conceptual metaphor. The conceptual domain which contains metaphorical expressions by means of which we understand another conceptual domain is called source domain, when the conceptual domain that is understood this way is target domain. Love, life, time and others are target domains, while war, journey, money and others are source domains. We try to understand the target domain through the use of the source domain.

Time is money conceptual metaphor is one of the constantly quoted examples. And understanding *time* through *money* is a cognitive predisposition within western culture. Time is an abstract concept that is difficult to express directly. Westerns understand time in money terms. That means they concentrate on more concrete domain of knowledge ‘such as money’ and map it onto time.

Money	→	Time
-------	---	------

Understanding conceptual system is inevitably radical and controversial, as new knowledge will inevitably threaten old perspectives. However, in this culture, empiricism conceptually prevails and given more research and authorship.

✓	Valueable commodity	→	✓	Precious quantity
✓	Spend to buy goods	→	✓	Spend working
✓	Can be invested to make a profit	→	✓	Can be used in order to benefit person using it
✓	Lost if not saved carefully	→	✓	Wasted if not managed wisely
✓	Can be borrowed	→	✓	Can be extended

According to Lakoff and Johnson (2003), sub-categorization relationships characterize entailment relationships between the metaphors: *Time is money*, *Time is limited resource* and *Time is a valuable commodity* as they are the single system based on sub-categorization.

George Lakoff and other cognitive colleagues compiled a long list of common metaphors in English. I am not sure if this list was ever formally published, but it's floating around the web. I've made a few explanatory examples.

TIME IS LANDSCAPE WE MOVE THROUGH - *Thanksgiving is looming on the horizon.*

TIME IS MONEY - *She spends her time unwisely, You don't use your time profitably, You are wasting my time, This gadget will save time.*

TIME IS A CHANGER - *Time heals all wounds.*

Why do people speak about time in this way? The answer to this question lies in the fact that concept time is an abstract and people try to explain it in more simple terms. This explanation is provided by conceptual metaphor theory and corresponding mapping. E.g. people understand money as an abstract idea through its usage in English as something that can be wasted, spent, lost the same as time can be. In such case language influences the way people think and enables them to comprehend certain conceptualizations. That is a conceptual motivation for how English speakers understand time as money and it is the basis of western culture. In some other culture as our time is not used to see as money. Time is not used to be really money.

3. Methodology. Nomadic Kazakh people traditionally led to understand TIME and SPACE in unity not separating from each other. The united concept of time and space is broadly divided into two categories. The first one is mythical time and space and the second is the real time and space. The mythical sense is usually associated with the cognition of the first creation of the world. In this case it is often referred to as "forgotten old times", "early in the old", "long long ago", in an ancient time". There is no interconnection (continuity) in the mythical dimension. It is only for certain period of time. The essence of mythical time is not depended on the fact of succession of concrete life, but on the beyond of real time dimension and responds to cognitive insights regarding the creation of life. That is why that actual story about the mythical epoch is marked by its subjective peculiarity. And when it comes to the real time and space, all nomadic Kazakh people have a direct experience from life. In this context, traditional Kazakh cognition TIME can be divided into four different categories: **ecological time, genetic time, situational moment of time and historical time.** In ecological terms as spring, summer, autumn and winter have special meaning in the knowledge of folk as in all the world. Natural phenomena that occur within each season and the actions that are directly related to those natural phenomena are from time to time. At the same time, the phenomena of the environment, nature, celestial bodies and actions that arise with these phenomena will be the basis of time. There are examples of seasons' temptation as follows: көктем шыға – in the early spring, жаздың басында – at the beginning of summer, қыстың соңында- at the end of winter, құралайдың салқын кезінде – from the 20th of may for about 10 day there will be very cold, windy spring, this is best time for the calve of saiga for walking, текенің бұрқылы басталса – it is the time when there is very cold December, saiga conceiving time and est.

Measures that are directly related to natural phenomena that time and space are taken as single in the way of moving animals from one place to another according to the season, when the village is moving to convenient place as follows : ел жайлауға көшкенде – it the season time when moving to summer pasture, малды көктеуге шығарғанда – it is the spring time to pasture animals to field and others.

Situational moment of time is related to the specific event or social way of life that is in the memory of the folk are: ақтабан шұбырынды кезінде – when there were hunger in the country, ақ тышқан жылғы жұтта - when there were hunger in mouse year, қадірбектің әйелі

ұл тапқан кезде – the time when wife of Kadirbek had a son, күзем жүнінің қырқымында – it is the time when cutting wool of sheep off, биенің бас сауымында – it is camel's first milking time, құс қайта – time when birds come back, қансонарға шығарда – the first snowing time and other situational time events are from the real life of people.

There are situational time that indicate a certain period of moment: қас қағым сәт – very short period of time measuring with a second, сүт пісірім уақыт – time measuring with boiling milk, шай қайнатым – time measuring with boiling water, ет асым уақыт – it is measured with the time cooking national meal beshbarmak for two hours, бие сауым уақыт - *time of milking camel* is measured a shot time - about an hour, it comes from the meaning that every milking time of camel is in an hour, көз шырымын алғанша – it is time with the period of having a snar, қой терісін сыпырғанша, оң қолын танығанша – till the period of time when a person becomes intelligent, азамат болғанша - , ақ сақалды сары тісті болғанша – it is the period of time to be old and others.

Historical measures of time are calendar counting as day, night, week, month, season, year, century. Nomad Kazakhs measuring time is in unity with space, for example, the meaning of the word “long” in Kazakh equally refers to time and space as “long road”, “to lengthen road” and “to lengthen time”. Nomads assumed that in greatest steppe on the basis of dimension of time getting from one spatial time to another time approximated with certain procedures. In this regard in folk cognition there were summarized such idioms as ‘a day distance’, ‘six months distance’, ‘a week distance’ est.

Genealogical time is the origin of family's descendants. The term genealogical is derived from the meaning that any origin of every family is from chronically seven descendants' worship as from ‘ancestor’ – ‘great-grandfather’ – ‘grandfather’ – ‘father’ – ‘son’ – ‘grandson’ – ‘great’ – ‘grandson’. This worship rule is male descendants.

Kazakh vocabulary is very rich for phrases and idioms that their structure and meaning are different. To introduce Kazakh customs and traditions through Kazakh idioms there are a great deal of different researches. A lot of proves that in the meaning of phrases there are cultural traces we can see in the works of A.Qaidar(1998), G.N.Smagulova (2010) and others.

Phrases and idioms are spiritual work of the folk and result of the treasure of Kazakh language that can be transmitted from ancestors to generation. While translating Kazakh idioms we came across as there are the same phrases in Kazakh and English in meaning: time heals all wounds, time cures all things – уақыт емші, it is a question of time - уақыт еншісінде, only time will tell - уақыт көрсетеді, all in good time, there is a time for everything – әр нәрсе уақытымен қызықты, time works wonders - уақыт тас екеш тасты да тоздырады

Kazakh literature is famous with its national value to the world with the literature “**The way of Abai**” by M. Auezov (2006). We investigated utilising the concept TIME in this book and grouped them into several and presented just several examples, how the folk use TIME in everyday life. So, everyone who reads this book can see Kazakh nationality, national cognition and a great number of information about our ancestors' lifestyle.

The meaning of TIME as *at the moment, during the time* – How he concealed from me *when we were together on the way to the city!* / Қала мен жолда талай күн бірге болған *уақытта*, бірде-бір сездірсеңші!/ At this moment Zhirenshe was tying the leg of last horse. /Бұл уақытта Жиренше соңғы атқа шідер салып жатыр екен./ as in this *morning* there was hiss in his ears for several times / Қазіргідей *таңғы уақытта*, мұның құлағына бірнеше рет осы бір ызың естілді де тұрды./ osran does not cry from father's beaten, but cries when mother bearts Оспан әкесі ұрғанда жыламаса да, шешесі ұрған уақытта тіпті жылауық.

The meaning of TIME as *fate and life* – Two suffering people were going to the cemetery as *life* and *time* destroyed oldness, pain struck gentleness Сондықтан, *өмір* мен *уақыт* бүлдірген бір кәрі, дерт пен зар бүлдірген бір сорлы боп, екі шерлі баяу басып, бейіт басына қарай аяңдады.

The meaning of TIME as *a period of time* – He stayed for a while Тағы да бірталай уақыт отырып қалып еді. Is it the results of experiencing a painful feeling and deep suffer over the last days? Соңғы уақыттар көңілінен кешкен ауыр сезім, терең азап салдары ма?

As we noticed from the above given examples that in the everyday life of Kazakh people the word TIME (уақыт) is often used to show the action was or was not at any period of time. At those time Kazakh people did not know about clock or watch to show the concrete time, they used to describe time when the incident acted.

The proper method to identify national and cultural peculiarities of understanding the concept TIME while communicating is associative experiment, as associative experiment allows us to discover the traditional models of behavior that can affect the inclusion, therefore to relate the reference word to conceptualize with time in the characteristic of our society. To analyze the concept TIME in Kazakh we used free associative method. In our experimental questionnaire 50 Kazakh language speaking people attended with secondary, professional secondary and high educated ones between 20-70 years old. Our questionnaire consisted followings as:

“What is your association when you hear the word *time*?”

- a) Will you write the first words that occurred in your mind,
- b) Will you write the other words that come after thinking?

Based on the answers to the associative questionnaire we can group the concept of time and repetition rate as following:

1. Time is a thing. (It is a clock (watch) – 7 occurrences)

Thing	→	Time
-------	---	------

In Kazakh mind time is associated with the clock; it is the thing that shows the time. In the mind of many people there is not an abstract side of time, but rather a specific substance or means. The group of association that dominated time as clock concretely mentioned to the wall clock and hand watch.

2. Time is an action (it is a life passing in everyday – 8 occurrences, go to work or university – 12 occurrences)

Action	→	Time
--------	---	------

Comparing time with life: *it is a life passing in every day*. From this answer we can see that people tend to show their life is measured by time. From the example *survive the test of time* we can see that they work or endure with a very difficult life. In everyday life there are constant experiences as *go to work or university*, as while these people associating time such reflexive forms to their mind is conceived.

3. Time is movement (time is going – 8 occurrences, time passes – 15 occurrences , time changes – 11 occurrences)

Movement	→	Time
----------	---	------

Time is always moving, not standing in one place showing its speed: *time is going quickly as rocket , time passes very quickly, time changes in an instant*. From these examples we can see that time is mostly used with the phrases as go quickly as rocket, pass very quickly and change in an instant.

4. Time is material value (money - 27 occurrences)

Money	→	Time
-------	---	------

To spend, to kill, to waste, are associated with time. Those examples interested us that most of respondents used these examples. From equating time with money we can see that our national consciousness is changing in response to globalization policies. Our national mentality is also changing due to the influence of Western culture. In early proverbs and phrases there were no such combinations, that they are emerged in new era. This is evidenced by the fact that all respondents who responded do not reach the age of 23.

5. Time is gold - 25 occurrences

Gold	→	Time
------	---	------

Examples equating time with gold and expensiveness. As well as those respondents who gave that time is gold tend to show that their time is expensive, as there is no cost for time. This does not seem to be analogue to the material substance.

6. Time is life – 12 occurrences

Life	→	Time
------	---	------

Time was associated with life as there was also association of time with death. From these examples we can see that everything in the world has dual sides as “Where is a life, there is a death”.

7. Time is measure – 18 occurrences

Measure	→	Time
---------	---	------

We came to Time is a measure association from the answer as ‘I waste my seven year in prison’, ‘from sunrise till sunset I survive for living’ that every occasion in our life is measured with time.

8. *Time is praying* – 31

Praying	→	Time
---------	---	------

As most of Kazakh people keep Islamic religion there are examples associating with praying Namaz. To pray is an action to read Namaz at a certain time of the day.

4. Results

From these questionnaires we came to the conclusion that answers to the question to write about time after thinking has a little difficulty among youth as they have not experience of spending time for valuable things. On the contrary, middle aged and old respondents’ responses seem meaningful. They are having a great experience from life can show the value of time, at the same time sharing their experience can advice how to waste time for worth things. Here are some examples: “Time is the most important thing in the life of the person, it is wealth. Every person has to waste his wealth for useful things. What a pity as most of us understand it very late. At this scroll time we have to appreciate our wealth – time”. “Time is the limiting strength of everything that is alive on the earth. Time is the gift of the Great Creator (Allah) to test and improve humanity. Time is like a worth admiring bird in the garden that will disappear when you try to fold feather. When you try to catch it, you will be tired. As life is like running river, so time goes invisibly by, there we cannot stay, wait or go slowly, even cannot buy for any value”.

Summarizing their responses we grouped them as following:

- Time is not standing, its flying
- It is impossible to buy time, the power of humanity is insufficient for it
- To use and spare time effectively
- To evaluate time
- Time is limited
- Time is now, past and future

5. Conclusion

Researching concept TIME in Kazakh national cognition from ancestors’ use till nowadays’ generation and summarizing them associative concept TIME we came to the conclusion that time in Kazakh ethnic culture is universal category. It has a meaning as concept and in other concepts it has own national peculiarities. It is noteworthy that in our analysis we identified and introduced next metaphors for time which recur throughout Kazakh applying. These metaphors are Time is measure, Time is changer, Time is a material concept, Time is gold, Time is an adventure concept.

In our modern culture time is being seen as a valuable commodity and limited resource which is being used to achieve some goals in life whereas in previous time that was not in this case. In the ancient time our ancestors used to count everything with gold, so in our cognition time is conceptualized with gold as *Time is gold*, but it can be said that this practice is relative in our culture in the history of mankind, but *Time is money* concept arises in modern society and in

social contexts and also is transformed into a daily activity of humanity. From these facts we can say that we live in a scroll time. On the other hand, understanding of conceptual metaphor and its meaning in Kazakh language is deeply rooting into our modern society. So it is being connected to the modern culture we belong to.

References:

- [1] **Lakoff, G.**, & Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live by*. Chicago: The University of Chicago Press. Illinois.
- [2] **Diegnan, A.** and Potter, L. 2004. A corpus study of metaphors and metonyms in English and Italian, *Journal of pragmatics*, 36(7), p.p. 1231-1252.
- [3] **Diegnan, A.**, 2005. *Metaphor and corpus linguistics*, Vol. 6. John Benjamins Publishing
- [4] **Kövecses, Z.** 2002. *Metaphors: A practical introduction*. Oxford University Press. UK.
- [5] **Kövecses, Z.** 2011. Methodological issues in conceptual metaphor theory. *Windows to the Mind: Metaphor, Metonymy and conceptual blending*, p.p. 23-40.
- [6] **Beknazarova, U.**, Saduakasuly, Zh., Suleimenova, Zh., Sarysheva, K., Abasilov, A. 2020. A conceptual metaphor "Life is a journey" in Kazakh cognition. *Opcion*, 36 (Special Edition 27), p.p. 1339-1356.
- [6] **Qaidar, A.**, 1998. Actual problems of Kazakh Language: Almaty., p.p. 9-11 (In Kazakh).
- [7] **Smagulova, G.N.**, 2010. *National-cultural aspects of Phraseologies* (Second edition) Monograph. Almaty.
- [8] **Auezov, M.**, 2006. *The way of Abai*. 1-2 book. p.p. 591
- [9] **Lakoff, G.** 1993. *The Contemporary Theory of Metaphor*. In *Metaphor and Thought*. Ed. Andrew Ortony. New York: Cambridge University Press. USA.

CULTURAL CONNECTION BETWEEN KAZAKH AND CHINESE NAMES

Asemkhankyzy M, Anuar I.A., Kanaeva I.T

KorkytAta Kyzylorda University

mubilan@inbox.ru, indira.anuar@mail.ru, i_kanaeva@mail.ru

Abstract A person's name is an information symbol with an objective social and linguistic phenomenon and close connection. It reflects social life, national psychology, historical culture and the aesthetic mood of each nation. This article demonstrates the deep connotation of national culture by comparing the structure, history and naming methods of personal names in Chinese and Kazakh.

Keywords : A person's name, Chinese and Kazakh names.

A person's name is a feature that distinguishes him in long-term social relations between people. Along with other linguistic phenomena, a person's name is a system, his internal forms and structures have a certain pattern. At the same time, the human name system is closely linked to complex external social phenomena. Due to the geographical environment, life experience and differences in cultural traditions, each of them has formed its own customs of name, that is, a model of name and culture, which differs from other groups. The name of mankind is like a mirror, reflecting the aesthetic mood of different peoples and very rich in cultural features.

Introduction The purpose of the article is to compare Chinese and Kazakh names, study the differences in the culture of Chinese and Kazakh personal names, the similarities and differences between them, an understanding of history, language, psychology, religion and other

cultures of Chinese and Kazakh peoples. Also deepen understanding of Kazakh and Chinese culture and promote the cultural exchange of Chinese and Kazakh names.

Differences in the structure of human names in Chinese and Kazakh languages and cultural reasons.

The development of human society and culture has led to significant changes in human names. The form of a person's name began with a simple structure and over time became more and more complex. The structural features of different ethnic human names reflect different national characteristics and cultural differences. In Chinese, a person's name consists of two parts: a special name and a family name. There is no special surname in the Kazakh language, the name of the father and the name of the child are registered, that is, they are written between their name and the name of the father. There are significant differences in the structure of Chinese and Kazakh personal names. In Chinese, a person's name has a special surname, but in Kazakh, he does not have a special surname, which is one of the biggest differences between them. This reflects the various cultural traditions of the two peoples. The history of the origin of the Chinese nation is very deep, it preceded the name, was considered a representation that connects generations and kinship, and is transmitted from generation to generation. This concept means respect for the ancestors. He also noted that the Chinese advocate family cultural traditions that put the name above the family name.

Obviously, this shows the interaction of the two cultures with the ancient Kazakh culture. The order of names of the modern Kazakh nation is ordered not in the grammatical order of the modern Kazakh language (i.e., before the name, at the end of the name), but as a result of cultural transmission in kinship (i.e., before the name, at the end of the family name).

Materials and methods Comparison of the origin of nouns in Chinese and Kazakh

1) The history of the origin of the Chinese name

The Chinese nation has a lot of descent, mainly from an ancient matriarchal society. For example: 姜 Jiāng (Zhang), děng , 姚 yáo (iau) are the names of ancient countries. For example, the names 齐 Qí 、 秦 qín 、 ú wú . Also used as officials last name, status and position. For example, NSW dāirinde open the granary " yǔ yǔ " , said that at the top of the grain warehouse " lǐn lǐn " , the so-called "names of the owner of the grain warehouse yǔ yǔ " " lǐn lǐn " , he noted. In addition, zhōu_wén_wáng Zhōuwén Wang (name) is the seed name of the Kingdom of Weni Veni , sòng_wǔ_gōng the seed name of Sòngw Sgōng - Wǔ is called Wǔ . Lǐ_shì_mín Lǐshímín and go to war for hard work Xu Xu , bǐng bǐng , AN, Du his 16 tags , as 李 Lǐ was given by emperors . There are also names associated with geographical names, such as 东郭 dōngguō , 西郭 xī guō , similar to 西门 xīmén , 东门 dōng mén . The worship of animals and plants have their own names, such as 马 mǎ horse , 牛 Nu

cow , 熊 Xiong bear , 狐 hú fox , 杨 yan , sheep , 花 hua flower , 梅 mei apricot.

Analyses. The history of the origin of personal names in the Kazakh language

The Kazakh people use the name of their father as a surname. The origin comes from the names of the nation, the main symbol of Islam, Allah, as well as from the names of people from Arabic, Russian and Mongolian languages.

The main predominance of the Kazakh ethnic group in the language of their nation was formed even before the advent of ancient Islam. This tradition is associated with the living conditions of the Kazakh people and nomadic life. Islam became the main religion of the Kazakh nation in the XVIII century, the introduction of Islam, Arabic script and culture had a great influence on the Kazakh nation. Some Arabic dictionaries were included in the Kazakh dictionary and influenced the names of the Kazakh people. Therefore, Kazakh names were associated with some names in Islam. In the Kazakh language, this is found in the names of some

Mongolian peoples. Personal names include Mongolian and Turkish, such as 布拉Bù lā (male camel, mule), 布喀Bù kā (male cow, bull). Some of them come from the Mongolian language, for example, 阿依阿依yī mǎ kè, 巴巴bā yáng. In the Kazakh language, sometimes there are Russian personal names copied directly from the Russian language, for example, 耐耐Bō lā tè nài (Bolatnai), 玛丽亚Mǎ lì yà (Maria).

Comparison of these methods and the field of culture in the Kazakh-Chinese language

Correction of the objective and subjective world of mankind in the depths of culture. It includes the value of life of individuals or groups, the concepts of nature, trust and kinship. By analyzing personal names, you can find out the cultural characteristics of personal names of different ethnic groups. The Chinese nation has many surnames, an unlimited number of names, and they are freely combined. The Chinese nation pays attention to the naming order, its form, sound, beauty of meaning and analyzes words with deep meaning and art. The meaning of the personal names of the Kazakh nation is very deep, the Indian pays attention to harmony, rhythm, analyzes and uses names that are easy to pronounce and pleasant to the ear. Be it Kazakh or Chinese names, they all reflect the cultural characteristics and aesthetic value of the nation.

Result. Determines the cultural characteristics and aesthetic value of all nations. Based on a certain superstition or belief, this shows that parents have high expectations and trust their children.

Commonness in the method of naming names in Chinese and Kazakh. A general aesthetic connection between a man and a woman.

For men, parents hope that their children will be strong, healthy and courageous, and compare them with majestic animals, giant mountains and rivers, strong rocks and tree names. Chinese names include tiger, dragon, and pine, while Kazakh names include Ayubai (Bear), Orman, Almas, and Shokibay (Mountain Hill). He expects the boys to be healthy and live long, and in Chinese and Kazakh, personal names are used to describe longevity. For example, Mynjasar (longevity), Umiruzak (longevity).

For women, parents usually named their beautiful plants after flowers, plants, perisats, stars of the sun and moon and precious stones, dreaming that their daughters would grow as beautifully as flowers. This means that in the personal names of the two peoples there is a common aesthetic concept and worship of the sun and moon. The Chinese names are 菊仙Jú xiān (Bakhytgul), 秋月Qiūyuè (Autumn Moon), and the Kazakh names are Gauhar (stone for eyebrows), Nursulu (beautiful as light), Aizaule (moonlight). Parents often used the names of beautiful animals and birds to name their daughters. Kazakh language more common names such as Karla, Sandugash, Toty. The sun, moon, mountains and rivers, birds and animals are symbols of the forces of nature, so the personal names of men and women of two peoples are deeply rooted in the natural phenomena of rivers and mountains, amazing rocks, natural spiritual strength and aesthetic mood.

The importance of paying attention to personal names

The birth of a new life is very important for family and people. People usually call a child as soon as he is born to celebrate his birthday. The Chinese give names such as 金龙(Golden Dragon)、大虎(tiger), 铁牛等(Cow) depending on the year of birth. According to the date of birth, it is called 春露(Spring dew)、ə p (Winter apricot)、ah (Autumn moon), and the birth method is associated with the holiday, for example, 冬至winter stagnation. The birth period of the Kazakh nation was called Kystaubay (winter), May (April), spring.

Parents often call their children in connection with their place of birth. Chinese names include 新新Xiāng xīn 湘Xiāng (abbreviation Hunan), 思蜀Sī shǔ (abbreviation 蜀shǔ Sichuan), and Kazakh names include Ilebay (Or Rich), Kunesbay (Kunes's Rich).

Date of birth and place of birth are names, but Chinese personal names and Kazakh personal names have similar features and meanings.

parents name their children in birth order

Earlier, Chinese nationality BO "Bo", "the Zhong the Zhong Shu", "shū argued that" for the first time, the number of people, "Public DÀ da da I", "èr_hǔ the ER hǔ, such as names, too." If a Kazakh family has many children, they often call their children Seter (first child), Kenzhe (the youngest child) and others. placement of ordinal names.

The epochal characteristics of Kazakh and Chinese personal names also change in the perceptions and mentality of people in connection with the development of society, in connection with which the naming of the child has changed significantly. Social changes in Chinese and Kazakh personal names, new terms related to material civilization, began to be used to influence the human name. For example, the names of China at the time of liberation 解放Azat 杰恩斯Victory, etc. Symbolize the joy of the independence of the people, and in Chinese 哲Zhé (Philosophy) the Bailanists 博bó - thanks to the desire of people for dreams, knowledge and reforms. (Doctor) 硕shuò (Master) is a common name. In Kazakh, the names Erkin, Zhenis, Arman, etc. Express the desire of people and zeal for a new life.

Differences in the methods of naming people in Kazakh and Chinese

In Kazakh, personal names focus on the closest relatives of the father (i.e., father-son, father-daughter). Therefore, in the Kazakh language, the father's surname is used as a social function to indicate the relationship of people.

The Chinese equivalent is not only in the name, but also in the name. Chinese names have been known as "descendants" since ancient times, which means that the family must have the same surname in addition to the same surname, a tradition still found in Chinese personal names. This shows that the idea of fatherhood is deep in the names of the people of the Chinese nation.

1) Religious differences In the history of the development of Chinese and Kazakh personal names, religion has had a significant impact, especially on Kazakh names, and the Chinese nation has had little influence on personal names. Before the adoption of Islam, the Kazakh people believed in religions such as shamanism, Buddhism, Manichaeism, Nestorianism, which left an indelible mark on the names of the Kazakh people. For example: Burkhan (name of Buddha), Buvei (magician). In the tenth century, Islam penetrated into China, then gradually spread to the Kazakh lands and influenced the political, economic and cultural spheres of the Kazakh people, including in personal names. The most common names in the Kazakh language are Ahmet (Arabic, praise), Zhappar (Arabic, a person who seizes power by force, very strong). All this reflects the religious respect of Muslims to the Prophet Muhammad.

Immigrant Buddhism and ancient Taoism are widespread among the Chinese, and the idea of Confucianism occupies a special place in human names. Influenced by the ideas of Confucius the Chinese nation has advocated ethical and moral values, using the name "char (charity), 义(justice), 礼(courtesy), 智(wisdom), 信(faith)" in the theory of celestial theory of "gold, wood, water", Fire, soil. "

Tabo of the personal name system in Chinese:

Results. There are large differences between the prohibitions on personal names in Chinese and Kazakh, that is, the prohibitions on the name of the Khan, the name of the father, and the name of the teacher. And for the Kazakh people there are no such prohibitions. In honor of the great scientists, celebrities and our ancestors, they call their children, for example: Abay (a famous Kazakh writer), Abylay (a hero of the Kazakh people). The bans on Chinese personal names are embodied in the historical feudal idea of the Chinese nation and in the fact of the coexistence of the policy of the nation and the patriarchal system. The system of prohibitions

in the kingdom and the system of prohibitions in religious law coexisted, and these prohibitions still affect people. The Chinese ban system has changed the names of many people.

The strict search system in ancient China does not call a person directly to the emperor, sages, elders, but leads to a change of name. For example, during the life of the king he was called the "honorary title", "chronicle." In addition, chronicles are the main features of the names of the ancient Chinese. Compound and different personal names are not found in Kazakh names. This difference in Kazakh-Chinese names reflects cultural differences that do not occur between different nationalities.

In conclusion, names are a valuable asset of every nation, even if the national cultures in which the Chinese and Kazakh names are represented are similar or different. Personal names are the life force that shines with the development of society and the constant study of the population. This is a sign that occupies a special place in human life and distinguishes it from others. The cultural exchange of names in Chinese and Kazakh forms new ideas and new concepts.

References:

- [1] Chinese –English dictionary Beijing 2001.
- [2] **Kenzheahmetov, S.** " Traditions and customs»of Kazakh people
- [3] **Zhanuzakov, T.**,Belaysov Ya "What kind of name do you like"
- [4] **Esbaev, K.S.** "Kazakh names"
- [5] **Zhanuzakov, T.** "What's your name"
- [6] Chong U "Chinese names"

VIEW OF THE GREAT STEPPE CULTURE IN ARAB EAST ETHNOLINGUISTIC VALUE OF WRITTEN MONUMENTS IN THE TURKISH- KIPCHAK LANGUAGE

Aubakirova K., Baimakhanova Sh., Abenova R.

Korkyt Ata Kyzylorda University

aubakirova.kunduzay@gmail.com,

b.y.sholpan1966@gmail.com,

abenova130555@mail.ru

diana-141289@mail.ru

Abstract.The article deals with Turkic – Arabic cultural - linguistic relations during the Mamelukes' rule (XIII-XV centuries) on the basis of medieval Arabic, Turkic-Kipchak manuscripts within the President's program frameworks "Spiritual Revival" and "The Seven Edges of the Great Steppe"; the appearance of DeshtiKipchak culture in Arab East is determined. The works of the Mameluke era also play an important role in determining the Turkic-Arabic cultural and linguistic relations during the Mamelukes' rule and the manifestation of the Deshti -Kipchak culture in Arab East, the status of the Turkic- Kipchak language in the Egyptian society. The topicality of modern lingo cultural studies and linguistics is to consider the relationship between the language and culture, the impact of the culture on the formation and development of the language. It is obvious that Turkic-Arabic relations, which went back to antiquity and continued for several centuries, influencedon the culture and language of both peoples. The history of centuries - old linguistic and ethno cultural ties between the Arab and Turkic peoples, revived by the relations between Egypt and the Golden Horde, is distinguished by its special place in the system of human values.

Keywords: DeshtiKipchak culture, cultural and linguistic ties, linguoculturology, ethnolinguistics, medieval manuscripts.

INTRODUCTION. The written data that have survived to our time are a valuable treasure in determining the lexical fund of a particular language in a particular era, the state of its

functioning, and its place in the society. Linguistic source studies play an important role in determining how, when, why, and under what conditions appeared monuments, the author, and the lexical fund of medieval texts. In synchronous or diachronic learning of Turkic languages, along with fiction, documents, official documents, various philological treatises and dictionaries, it is possible to determine objectively the state of the language development at a certain stage and its place in the society. The importance of philological treatises and dictionaries in determining the history of the language development is also mentioned in turkologists' writings. Linguistic works provide comprehensive and valuable information about the language, which served as a means of communication at that time. Lexical and grammatical system of any language over a period of its history of development and formation because of political, economic and cultural contacts in various forms is affected by foreign language, as a result of which they are exposed to certain change [Aubakirova, 2016]. The Mamelukes, who founded the Mameluke state in 1260, opposed the destructive forces of the Mongol invasion and crusaders and influenced the course of the world history not only with their heroism, but also left a big mark in history as builders of magnificent buildings, mosques and madrassas, mausoleums, scientists, journalists and poets. Egyptian historians and scholars who had studied the Mamelukes called the era of Mamelukes' rule in Egyptian history the Golden Age, because science, education, culture, architecture developed rapidly at that time. The Mameluke - Kipchaks laid the foundations of the steppe culture and left traces in the spiritual and material culture, military-political, socio-economic system, life, and architecture of that time. Manifestations of the steppe culture in Arab East are clearly visible in historical and cultural monuments, dictionaries and grammatical works written in the Turkic-Kipchak language, and literary works are preserved to present days. In medieval historians' works that lived during the Mamelukes' rule, there is also a lot of information about the relationship between the Mameluke state of Egypt and the Deshti -Kipchak and the Kipchak culture in the foreign land. Various household items and material monuments of that period, known as the golden age in the history of Egypt, are kept in museums around the world, especially in the Museum of Islamic Art in Cairo. The Kipchak-Mamelukes, who ruled Egypt for centuries, left traces of the steppe culture in all areas. They didn't influence only on power, the military system, science, literature, culture and language, but also the architecture. The Mamelukes occupy a special place in the history of Islamic civilization, creating the most powerful states at that time. They were distinguished by a unique style of advanced architecture, such as mosques, madrasses, bazaars, khanaki and sabila.

LITERATURE REVIEW. The manifestation of the steppe culture in Arab East, the influence of the Turkic-Kipchak language on the Arabic language, political, military, diplomatic, religious, literary and cultural ties between Egypt and the Golden Horde were studied by Arab scholars Amin al-Kholi and Salah ad-Din Muhammad Nawar. Since most of the Mameluke - Kipchak inscriptions have been preserved in Turkish libraries and archives, Turkish scholars have translated Mameluke -Kipchak inscriptions into Turkish. Regarding the written monuments have been mentioned in A.Inan ,R.Toparly's works and other Turkish scientists. Researches on Mameluke's ruling period, the Golden Horde and the Mameluke -Kipchak began in the XVII-XVIII centuries in Western Europe. The first researchers of this field were Zh. Degin, G. Wale, J. Sauvaget, C. Lan-Pauel, M. William, M. Gaudephre, A. Poliak, E. Kombe, M. Canard, E. Katreme, E. Bloshe, Д. Ayalon and etc, they told mainly about the history of Egypt under the Mameluke's power, the state structure, a foreign policy, diplomatic relations with Western Christian countries. In addition, such scholars as M.T. Khoustma, A. Zayonchkovsky, Sh. Telegdi have published Mameluke-era inscriptions and translated them into Western languages [Houtsma M., 1894]. A Dutch scientist, turkologist R. Ermers studied the "al-Idrak" manuscript and translated it into English. [Ermers R., 1995]. In addition to E.N. Najip's works, the language of literary works written during the Mameluke's rule had been considered and general information was given on grammatical works in the Turkic-Kipchak language and Arabic-

Kypchak dictionaries. [Najip E.N., 2004]. The language of written monuments was investigated by such scholars as E.I. Fazylov, I. Ziayeva, A. Kuryshzhanov, M.N Mazhenova, T.Arynov and S.Dusenov. Research data on Kipchaks' history were investigated in Kumekov's work, A. Alibekuly's research work considers Turkic-Kipchak literature. Relations between the Mameluke state of Egypt and Deshty -Kipchak in the XIII-XV centuries can be found in Batyrshauly's work. [Batyrshauly B., 2005].

METHODOLOGY. The basic principles and scientific methods of modern linguistics were used in solving the tasks. Such methods as historical-comparative, comparative-typological, empirical, diachronic, component analysis, structural-grammatical analysis, numerical calculation, systematization, grouping, generalization, description, analysis for the definition of Arabic-speaking culture, linguistic relations and translation methods are used. The Kipchak words in the monuments "Al-Cauanin", "Ad-Durra", "Translator", "Dictionary of historical names of the Mameluke era" and "Ayyubis in Arabic, Persian, Turkic, terms of Mamelukes and Ottomans' period" were used as a research material to determine the appearance of the Great Steppe cultures in Arab East. Turkism associated with the Mamelukes' rule in the Arabic language are used in the dictionary of terms.

RESULTS. Mamelukes from the Kipchak steppes ruled Egypt in the 13th and 16th centuries, even during the Ottoman Empire. They did not only rule, but also influenced on the formation of the Deshti -Kipchak civilization cultural center in Egypt, which became the center of the Arab-Muslim world in the Middle Ages. Many Arab sources state that the Mamelukes came to Egypt from the Kipchak land. They came as hired slaves, rose to the rank of sultan, and later some of the Mameluke -Kipchaks, who held high positions, invited their relatives from the Kipchak lands. It is known that the Mameluke sultans, who suffered from the socio-economic shocks of the country as a result of the Mongol invasion, emigrated to Egypt after hearing the great respect and care of Deshti - Kipchak people. Thus, the Mamelukes did not come only as slaves to Egypt, but also voluntarily and freely. As an evidence of it, on the basis of the famous medieval scholar and historian IbnHajar al-Asklani's writings, the Egyptian historian al-Holi says: "The number of Mamelukes in Egypt has increased. This is because of the Mamelukes, who had more power, took their relatives from their countries and appointed them to high posts" [Amin al-Holi, 1962, p.12] Egyptian historian Mohammed al-Navawar, who conducted a special study of the Mongols' invasion in Egypt, also said that "as a result of constant wars between the descendants of Genghis Khan, women and children began to migrate from Deshti - Kipchak to Arab East, especially to the Mameluke state in Egypt. "The increase in the number of immigrants to the Kipchak steppe due to social conditions caused by the middle Ages is confirmed by the data cited of medieval Arab historians' works. During the Sultan's reign al-ZahirBaybars and Zayn al-Din Ketbugibn Abdullah al-Mansouri (1294-1296), the founders of the first Egyptian Mameluke state, the number of immigrants from Deshti - Kipchak to Egypt increased. In general, the Kipchaks' arrival in Egypt dates back to Sultan Beybars's reign. It is stated in Ibn 'Abd al-Zahir and al-Makrizi's works that "in 660 AH (1261 AH) the first group of the Golden Horde came to Egypt from the land of Kulagy". Al-Makrizi's work also states that as a result of the resettlement of the Deshti - Kipchak people, a new district, Orda was inhabited exclusively by Tatars, emerged to Cairo. In our opinion, this place may be called the area of "Mameluke Sahara", located in the heart of the old Cairo city now. This is because of the area, known as Madinat al-Mawt popularly, which is home to monuments from the Mameluke period. In connection with the large-scale migration of the Desht- Kipchak peoples to Egypt and Syria, a special territory was allocated for them, and an area called "Lauk" was created, where the Mamelukes lived only. The Mamelukes, known for their courage and perseverance, rose to the rank of military commander, the Sultan emir, who held high posts and played a key role in the domestic and foreign policies of the state. Mamelukes had a special status and formed a special aristocratic class in the new country. Al-Kalkashandi writes that their number has been

increasing day by day, while al-Makrizi says that "the lands of Egypt and Syria were filled with Mongols, their traditions and customs began to spread." It meant that their influence among the local population had been increased. Other medieval inscriptions tell us about the Turkic-Kipchak's influence on the Egyptian society and also their military, political, social, cultural and linguistic influence. The correspondence of Mameluke sultans with the kings of the Golden Horde in Arabic and Turkic-Kipchak languages and the dictionaries and grammatical works in the Arab-Kipchak languages written at that time can be used as backing of Scholar's words. Because Kipchak language during the rule of Mamluks had been widely used and its' influence was very strong, and we can notice it from preserved Turkism which assimilated into Arabic language. Medieval Arabic sources mention that the Mamluks who ruled in Egypt for nearly three centuries, spoke between themselves in Kipchak language. During Middle Ages, in Egypt and Greater Syria there was a great interest in the Kipchak language. As result literary, religious, grammatical, lexical, equine and military related written manuscripts were born in Mamluk-Kipchak language (in Arabic sources it is used as Halis Turkic language) [Aubakirova, 2015]. The Mameluke sultans who inhabited the Deshti- Kipchak lands tried to establish relations with peoples close to them, especially with the Kipchaks. According to medieval historians, most of the Mameluke sultans who founded the Mameluke state in Egypt, who influenced the course of the world history in the 13th-15th centuries, came from the Kipchak tribe. For example, it is said in the works of some medieval historians that ZahirBeybars came from the Kipchak family, from the Burzhugly clan; Mansur Kalaun was from the pure Kipchak tribe, from the Turkmen-Kazagly tribe. In addition, some evidence suggests that the cultural ties between the Mameluke state and the Deshti- Kipchak peoples were very strong. It is a natural phenomenon that comprehensive friendly relations between the two countries, which have existed for almost three centuries, also contributed to the cultural development ties. As a result of such contacts between the two peoples, complex and important processes have occurred, such as mutual cultural enrichment and Turkic-Arab cultural synthesis. Due to various political events in the history, the Mameluke-Kipchaks who immigrated to Egypt took their native culture, language and customs with them. At the same time, as a result of military-diplomatic relations between the Volga and the Nile, cultures interacted, and under the influence of the Deshti -Kipchak culture, the "Turkish style" was formed in the Arab world. The famous Egyptian scientist and historian Amin al-Kholi in his book "The Bond between the Nile and the Volga" his work was based on the contribution to the Mameluke -Kipchaks to eastern civilization, on the medieval historians' works such as al-Makrizi, IbnYas and Tagriberdi. [Amin al-Holi, 1962, p.64]. In addition to, D.V. Bartold confirms the strength of the Turkic people in their native culture and language: "The Turks were never completely subordinate to Arab-Persian culture, they never lost their language " [Bartold DV, 1968, p.111]. We can see that the Turkic people, although they lived on foreign lands, they did not lose their culture and language, on the contrary, they formed the centers of Kipchak culture in the new environment. The interaction and integration of Kipchak and Arab cultures in Egypt can be seen in other authors' works who had studied the Mameluke era. The historian B.E. Komekov, who studied the political system of Deshti-Kipchak and the ethnic structure of the peoples who had lived there, tells about the relationship between Deshti - Kipchak and Egypt: «Many Kipchak tribes who suffered from the Mongol invasion were forced to emigrate. The rulers of the Mameluke state, who ruled Egypt and Syria since the 60s of the XIII-th century, were mainly Kipchaks from the steppes of the south Russia and Kazakhstan. The establishment of diplomatic, commercial, and military-political ties with the Golden Horde strengthened their interaction between the Mamelukes and Deshti-Kipchaks further, who were constantly enslaved by the Mongol invaders. Of course, in a foreign and ethnic environment, far from their homeland, the Kipchaks tried to preserve their own traditions, customs and ethnic characteristics. It is clearly seen in the written monuments that have reached us [Batyrshauly B., 2005, p. 24]. On the basis of the Arab historians' works, A.Alibekuly who had studied Turkic-Kipchak

literature during the Mamelukes' rule also confirms that the Kipchak Turks brought Kipchak culture to Egypt: «As a result of diplomatic relations between the two countries, ambassadors, soldiers, traders, poets, scientists, young people who wanted to do science and those who were sold into slavery in their youth brought with them Kipchak's customs and traditions, the language and mentality. They kept them like the apples of their eyes. Some Mameluke sultans from Kipchak forced the Arabs to follow the ancient traditions of the Turkic world. For example, for some reasons, the rulers of the country guarded the people during the fun, as in the Turkic-Mongolian era. Trumpeters sounded, trumpeted and sounded the alarm about the arrival of the ruling group. [Alibekuly A., 2008, p. 29]. Linguistic works written during the Mamelukes' rule contain many lexical phrases and translation of terms in Arabic, which reflect social, everyday, cultural realities. A comprehensive analysis of words in various fields cited in medieval Arabic-Kipchak dictionaries provides a lot of information on the spiritual worldview of living peoples in this society. The language of any nations reflects the cultural aspects of the country. Language is not only a means of communication, but also a centuries-old heritage that reflects the culture, customs and lifestyle of a particular nation, it does not only reflect, but it also passes from generation to generation. Therefore, in order to determine the place of the Kipchak culture and language in medieval Egypt and Syria, it is not necessary only to study the phonetic, morphological and structural features of the ancient Kipchak inscriptions common to all Turkic peoples, but also to study their history, culture and religion that can be used as a valuable source. For example, having studied the linguistic materials of Mameluke - Kipchak monuments, you can find words that are not characteristic of these regions, but you can find many words that characterize the Kipchak culture and lifestyle, such as dombra, cradle, night, keli, keski, syurgiy, zhailau, koumiss, bosa, kurt, sour cream, kefir, smoked meat. The Kipchak Turks, who played on horseback during the Mamelukes' reign brought with them the traditions of martial arts, horse caring, horse riding and wrestling on horseback riding in accordance with the Kipchak steppe traditions. They are reflected in various treatises on martial arts and horsemanship, stored in the archives of the Egyptian library "Darul-Kutub". Even medieval Arabic-Kipchak dictionaries contain a few words about horses. For example, in "Al-Kawanin's" work طاي [at] – a horse; طاي [tay] – a mare; قسراق [qisraq] – a mare; ايجر [ayğır] – a stallion; قطر [qatır] – a mule; [64, п. 69/A] are given, the following words in "Ad-Durra" indicate that the horse played an important role and it was widely used in the Mameluke society: ايجر [ayğır] – a stallion, طاي [at] – a horse, قسراق [qisraq] – a mare, طاي [tay] – a mare, طوري [tori] – a spotty horse, قرايط [qara at] – a black horse, طور [torı] – a patchy horse, بوز [boz] – a grey horse, ياشلايط [yaşıl at] – a green horse, صارييط [sarı at] – a yellow horse [66, п. 8/A]. There are two sections about horses in the dictionary «Translator». In the section «Breeds and colors of horses» names of horses are given according to the sex and age, such as «الخيلواجناسهاوالوانها») طاي [at] – a horse, ايجر [ayğır] – aigur, قسراق [qisraq] – qisrak, با [be] – sutemgenqisrak, قونلانجيقسراق [qulanjqisraq] – tolbergenqisrak, الاكديشقسراق [qisraqisraqigdiş] – qisrak, طاي [tay] – таї, قولن [qulun] – colt, قونان [qunan] – kunan, دنان [dönen], then word combinations with the word 'horse' are given ايطكشندي [at kişnedi] – at kisinedi, ايطكشنار [at kişner] – at kisiner, ايطقشندي [at qaşındı] – at qasyndy, ايطقشنور [at qaşınr] – at kasynaidy, تزك [tezek] – tezek, ايطاغندي [at ağnadı] – at zhatypaunady, ايطاغنار [at ağnar] – at zhatypaunar [65, п. 13/A]. The next section is «Horse colors», different colors of horses are given: الالوانها [al-'alūānuhā] such as بوز [boz] – boz, أل [al] – qyzył, طوروا [torı] – tory, قرا [qara] – kara, صارو [saruw] – sary, قلا [qula] – karaaralassary, الجا [alaşa] – alasha [65, п. 14/A]. The manuscript section is «A Horse harness». The words concerning a horse harness are given in it. كملدرک [kömüldürük] – omildirik, قسقن [qusqan] – kyuskan, ايكان [üygen] – zhugen, تزكن [tizgin] – tizgin, يولار [yular] yular or نقطا [noqta] – nokta, يولارصابي [yularsabı] – noktasaby, قمجي [qamşı] – kamshy, كشان [kişen] – kisen, قشاغو [qaşağu] – kashak and etc. [Tardzman, п. 14/B].

Frequent use of the above-mentioned words about horses in these Mameluke –Kipchak’s dictionaries shows the importance of horses. We can also see such words as to ride a horse, to look after horses, techniques of wrestling on the horses and horse games on the monuments, that all the traditions associated with the horses in Arab East were taken from the Kipchak steppes. A study of the Mameluke cuisine in medieval Arab sources shows that they were very different from the cuisine of local Egypt and other Arab countries in the region. On the contrary, when comparing them with Kazakh national cuisine, they had much in common. There is much evidence that horses were often slaughtered as traditional food, for the Mameluke feasts or other gatherings. It is obvious, this tradition, which had not existed before in Egypt and the Arab world, was introduced by the KipchakMamelukes. [Batyrsauly B., 2005, p. 153] The Mamelukes brought the tradition of eating horse meat and drinking kumis to Egypt. During the Mamelukes’ reign, along with lamb and beef, horse meat was used. The evidence of it can be found in medieval Arabic inscriptions. For example, fifty sheep, several geese and a horse were slaughtered for Mameluke –Emir Beshtek’s table every day.[Amin al-Kholi, 1962, p. 23]. The Mamelukes often used horse some horse meat not only for the daily table, but also for large official meetings, special holidays and weddings. We can see that kumis was widely used in Egypt during the Mamelukes’ reign, analyzing the linguistic materials of the Arabic-Kipchak dictionaries compiled at that time. For example, The second section of the monument «Ad-Durra» is «Names of drinks», it includes names of drinks. أسماءالمياء [’asmā’u-l-miġā’] «kumis» means «قِيمِز» [qimīz] «horse milk» لبناالخيل [labanu-l-ḥajl]). Here «kaf» («ق») and «mim» («م») the letters are given in kasra and read as "kumis".The author included only the words that were widely used at that time work in the dictionary, so we can conclude that kumis was used as a beverage in everyday life [Addura, p. 4 / B]. Al-Cawanin’s work «Food and Drinks» (الأكولوالمشروب [al-’ukūlūa-l-maṣrūb]) written during the Mamelukes’ reign, contains some names of drinks as шағыр (شاغر [šagır]), боза (بوزه [boza]). Its explanation is that shagır is a wine made from wheat, which is sometimes called boza [al-Cawanin, p. 70 / B]. The drink is located in the second part of the Ad-Durra’s monument under the name “Names of the drink” (أسماءالمياء [’asmā’u-l-miġā’]), “shagır” (“شاغر” [šagır]), “boza” (“bosa”) or if it is “aqmiq” (“aqmiq”) [ad-Durra, p. 4 / A], in the section “Drinks” (المشروب [al-maṣrūb]) of the Kipchak-Arabic dictionary, written in 1343, it is given as «shakır» («شاغر») [šagır] and «boza» “invite” (“شافر”) [šagır] and “boza” (“بزا”) [boza]. [Tarjuman, r. 17 / A]. In the dictionary «Tarjuman», the word «kurt» (“قورت”) [qurt]) is used in the section "Milk and Dairy Products" (اللبنانومايصنع [al-labānu ma māiṣna ‘]). It is said that its black color is called «a black kurt» [Tarjuman, p. 17 / B]. The monument also contains «a piece of meat» (“كسكات”) [keseket]), tail fat (“قيرعماغ”) [quyrı’ mag]), sogum (“سقم”) [soġım]), ayran (“اورن”) [ayran])-airan. [Tarjuman, p. 17 / A]. It is clear that according to these names and historical data,that were used in the Egyptian society during the Mamelukes’ rule, those dishes and drinks had been used among the nomadic Turkic peoples for a long time. The Kipchak’s influence, who became an influential class in Egypt, in the Egyptian society was not limited to food and Mameluke warriors, but also the emirs and sultans’ dress code. Mamelukes wore different types of clothes for holidays and gatherings. For example, the Mameluke army wore a Tatar sagebrush (وجالتتري of السرا [as-sarāqūġu-t-tatariġ]) from the Mongol Kipchaks of the Golden Horde. L.A. Mayer, who studied the Mamluks’ dress code, says that Berke Khan wore this hat himself . The study also states that many items of clothing were brought by Tatars from Desht-Kipchak and that the Mamelukes wore them with great pride. In this work طاقية [taqiya] - taqiya, كوفية [keffiyeh] - taqiya, الأقبيةالتتريية [al-qaqbīiatu-t-tatariġiġa] – a Tartar headpiece, صولق [šulaq] - dorbashā - a Tartarshapan, or coat تنريقباء [qubā’ tatariġ] – a Tatar headdress, السلاري [as-sallāriġ] - type of clothing, زيالاتراك [zī-l-atrāk] -a Turkish clothing, خاصكية [ḥaṣakiġiṣ - belt]] and كلوته [al-kalūtah] - types of hats, سو - types of clothing, such as shoes, according to medieval historians. It is said that most of them are typical to Deshti- Kipchaks. Medieval inscriptions in the Mameluke -Kipchak language also provide examples of clothing

and jewelry that were widely used by the Mamelukes in Egyptian society. For example, in the manuscript "Al-Cawanin", which is taken as the source of the research work, its section is devoted to «Clothing» طن [ton] – a coat made from the leather and wool; كملك [kömlek] – a dress for women and a shirt for men; كنجك [könjek] - clothes; كيمك [kimek] - a long dress for women Kimek; كفية [kefye] - the crown; قشاق [qušaq] - a hug; كيمك [kimek] - kimek, women's long dress; فلق [bracelet] - bracelet; بشمق [bašmaq] - shoes, اتك [etik] -boots; بوج [babuj] - there are some names of shoes such as high heels [al-Cawanin, p. 71 / B]. The influence of the steppe culture on the Arab East can be clearly seen in the architectural monuments preserved in Egypt to this day. Mameluke sultans and high-ranking emirs built mosques, madrassas, libraries, charitable institutions, sabilas, khanaks and bridges. In the 13th century, after the fall of Baghdad from the Mongol army all the intelligentsia started to move to Egypt from the capital Caliphate, which was the center of culture and science for many years. There were scientists, poets, writers, theologians, artists, architects, artisans and others among them. Under Mameluke sultans' leadership, important construction work took place not only in Egypt and Syria, but also in all the kingdoms of the Middle East, such as Mecca, Medina and Jerusalem. The Mameluke sultans who came to power didn't build only on spiritual and religious purposes, but they also carried out a lot of construction work in industry and agriculture, which had an indirect effect on the economy development. Even some of them are still working for the people's benefit. The historian B.V. Batyrshauy states in his work: "Dozens of mosques and madrassas were built in Cairo more than six centuries before Beybars, 136 mosques were built during the two and a half centuries of the Mamelukes' reign" [Batyrshauy B., 2005, p. 149]. This is because almost all the monuments built during the Mamelukes' rule are located in this area. The construction sites built under Sultan Beybars' leadership, a well-known general who ruled Egypt from 1260 to 1277, are of great value. Historians and chroniclers of that time, such as al-Makrizi Abu al-Muhasin, describe the military fortifications, mosques and madrassas, canals and bridges, charitable institutions and hospitals that he had built. ZahirBeybars also participated in the reconstruction of previous constructed buildings, mosques and madrassas. One of them is Al-Azhar University, which was founded during the Fatimid era and is currently the most prestigious university in the world in the field of religious education. Beibars renovated and expanded the Al-Azhar mosque, where he created a religious education system based on four sects, rather than a Shiite one, which was common during the Fatimid dynasty. Sultan Beybars also built the As-Sibaa Dam, which regulates the flow of a large canal starting from the Nile. One can see the image of about forty leopards, which have become the main symbol of Sultan Baybars from this dam. The Lahore Dam, built by al-ZahirBeybars's order is still in use. The image of two leopards is clearly visible in the part of Al-Zahiriya Madrasah, located in the center of Al-Muiz Street in the center of Cairo. Today caravanserais, bazaars, mosques, madrassas, sabilas, kuttabs, baths and other architectural complexes built in the unique "Mameluke style" have become a tourist zone of great historical and cultural significance In Cairo. The Ministry of Culture and Education is currently restoring abandoned and destroyed monuments, especially those that were built during the Mamelukes' rule with the aim of restoring the country's historical monuments and relics in Egypt. The Mameluke sultans left traces of the DeshtiKipchak culture not only in Egypt, but also in Syria, and even in the Mamelukes' possession, such as Mecca, Medina, and Jerusalem. You can see the "animal style" patterns of the Saka civilization in each unique architectural structure in the Mameluke style. Unique and complex architectural works in Arab East went down in the history as a result of the interaction of traditional Arab art culture and the new "Mameluke style", created under the Turkic-Kipchak's influence who have dominated Egypt for centuries. Studies of Egyptian historians and architects have shown that buildings built in Mameluke period are distinguished by a unique pattern called the "Mameluke style". This is evidenced by the drawing of a ram's horn, which is found in all the architectural Mameluke monuments in Egypt. The original Kazakh ornament is still used in the decoration of various household items. It was at

that time that the “Mameluke model” appeared consisting of complex patterns of various architectural forms. The historical and cultural symbiosis of Muslim culture and the steppe civilization in the Mameluke era raised the architecture to a new level. [Batyrsauly B., 2011, p. 13] This architectural model is distinguished by the so-called “ram” and “knot” patterns typical of the Kipchak culture. Elements of Kipchak motifs are clearly visible on the walls, ceilings, the chairs, altars and frames of mosques and gates of buildings built during the Mameluke period. During the research internship in Egypt, it was discovered that all the monuments erected during the Mameluke’ reign were photographed and featured ornaments depicted in the “animal style” typical of the Saka civilization. Sorting the available images, we can say that Kazakh people’s ornaments are clearly visible on most historical monuments. Kazakh ornaments are mainly associated with the appearance of animals with horns, claws, necks and other organs. In addition, the leopard’s image is often found on monuments in Egypt. In other words, the leopard, whose history is common to the Turkic peoples, is distinguished by the courage and it is considered as a symbol of nobility and strength for Kazakh people. It is clear that the leopard’ s symbol and ornaments in animal style are associated with the worldview of the Turkic peoples. This is due to the fact that cattle and birds, such as camels, bulls, cattle and birds, were more important than small animals in the nature and culture, they were of great importance in the nomadic Turkic people’s life. Therefore, ornaments in the "animal style", have been found only in historical monuments of the Mameluke period, it should not be considered as a parallel phenomenon of two cultures, but as the influence of the Kipchak culture on Arab culture. All Arab authors who studied medieval architecture acknowledge that the architecture of the Mameluke period was characterized by “animal style” patterns such as sheep and goats. Later, during the Ottoman period, Egyptian architecture became more characteristic. Samples preserved only in buildings built during the Mamelukes’ reign are a vivid manifestation of the Desht-Kipchak culture in Arab East. The works of Arab historians such as al-Makrizi, al-Aini, al-Kalkashandi, Abu al-Muhasin and Baybars Davadari, who lived during the Mamelukes’ reign, contain information that the Mameluke Kipchaks brought their own culture, customs and traditions to Egypt. In the Mameluke-Kipchak inscriptions, such as At-Tukhfa, Tarjuman, Ad-Durra and Al-Kawanin, there are a lot of words about horses and weapons in several sections, they indicate that they are of great importance in Turkic Kipchak’s life. Besides, there are such denotations as dombra, besik, tunglyk, tyuin , kumis, boza, kurt, which are unique for Kipchak culture, they are ones of the manifestations of Deshti- Kipchak culture in Arabic East.

CONCLUSION. Medieval artifacts written in the ancient Kipchak language should be considered as a common heritage of the Turkic peoples. Considering that the linguistic materials of the ancient Kipchak language are preserved in the modern Kipchak language, modern Turkic peoples, including Kazakhs, Karakalpaks, Nogai, Tatar, Bashkir, Karaites, Karachay-Malkar, Kumuk, Crimean Tatar, Crimean, Kyrgyz and Altai people belong to the Kipchak group. Written monuments in the Mameluke-Kipchak language occupy a special place in the study of social, ethnographic, political, social, literary, cultural, civilizational and linguistic history. Studying the language of literary, religious, military-tactical and philological treatises written in Egypt, during the Mamelukes’ rule, being a valuable ethno linguistic source, showed that their elements were written in a mixed Kipchak language. It was proved, that researchers made some investigations on studying Kipchaks to present days, they showed that the culture, literature and language of the Mameluke - Kipchak is directly related to the Kazakh people. Numerous language studies have been shown that written monuments in the Mameluke-Kipchak language is close to the Kazakh language among the Turkic languages. In addition to the aforementioned literary, religious, military-tactical inscriptions in the Turkic- Kipchak language, we can see the importance of the Kipchak language in the Egyptian society during the Mamelukes’ rule of all grammatical works and dictionaries. By studying these works, that are the direct historical heritage for the Kazakh people, you can get valuable information about the people’s past history, life, literature, culture

and language. However, written monuments in the Mameluke -Kipchak language have not been completely translated into the Kazakh language and studied in detail yet. Each of these works can be a subject of one scientific work. Speaking of bilateral Turkic-Arab cultural and linguistic relations, it is necessary to consider various written monuments which appeared during the Mamelukes' rule as a linguistic source, because linguistic units and images in the monument reflect the Turkic-Kipchak people's worldview and national character, who speaks and uses this language.

References:

- [1] Al-Holi. Relations between the Nile and the Volga in the 13th-14th centuries, An abridged translation from Arabic. -M.:Publishing house of oriental literature, 1962. - 40 p.
- [2] A. Turkic-Kipchak literature during the Mamelukes' rule (development, literary representatives, the size of the poem) - Almaty: Arda, 2008. - p 176.
- [3] **Aubakirova, K.**, Jubatova, B., Zhiyekbayeva, A., Zhumazhanova, F., Mustafayeva, A. Turkic-arabic cultural and linguistic relations. Analele University din Craiova, Istorie. – Romania, 2016. – No1(29). Pp. 133-143. <http://www.scopus.com/inward/record.url?eid=2-s2.0-84973487387&partnerID=MN8TOARS>
- [4] **Aubakirova, K.**, Jubatova, B., Mustafayeva, A., Mukhitdinov, R., Zhiyekbayeva, A. Written manuscripts in ancient Kipchak language of 13-15th centuries and their research problems in Kazakhstan. Mediterranean Journal of Social Science and educational Research, Vol 6 No 5, September 2015.Pp. 575-581.
- [5] **Bartold D.V.** // Works. - M., - 1968. Ch.5. -p111
- [6] **Batyrshaully B.** Relations of the Egyptian state with Deshti - Kipchak. XIII-XV centuries. - Almaty: Economics, 2005. - p 652.
- [7] **Batyrsha-uly B.**, Komekov B.E, Batyrsha-uly S. History of Mamluk architecture in Egypt. - Astana: Saryarka, 2011. - p 321.
- [8] Houtsma M. Th. Eintürkisch-arabischesGlossar. – Leiden: Brill, 1894. – 114 p.
- [9] Weimarn BV, KolpinskyYu.D.The general history of art.In six volumes. – M .: Art, 1961. - Vol.2. - p1025
- [10] **Erners, R.** Turkic Forms in Arabic Structures: the description of Turkic by Arabic Grammarians. Nijmegen, 1995.– p 260.
- [11] **Komekov, B.E.** Arab and Persian sources on the history of the Kypchaks of the 8th-14th centuries - Alma-Ata: Science, 1987 .-- p 42
- [12] **Najip, E.N.** Culture and Turkic literature of Mameluke Egypt of the 15th century. Monograph study, transcription, textlogical notes. - Turkestan: Turan, 2004 .-- 291 p
- [13] المكتبة السوليمانية: اسطنبول – الرقم 1559. – ص 85 – القوانين الكلية لضبط اللغة التركية
- [14] كتابمجموعترجمانتركيوعجميومغلي – 517 ليدين، الرقم – ص 63
- [15] الجزء الأول – 1998. دارالكتبة العلمية، بيروت – السلوك لمعرفة دول الملوك. المقريزي 81 ص 566
- [16] الرقم المكتبة لورينزيانا: فلورانس – كتابالدرء المضيقفيللغةالتركية عندالتماموالكمال ص 24

THE CONCEPT «LIFE» IN ABAI'S POETRY

Abadildayeva Sh.K., Essembekova Sh.T., Mamyrbayeva M.K., Baimakhanova Sh.U.

¹Korkyt Ata Kyzylorda University

shyryn.abadildaeva@mail.ru, iesiembiekova@mail.ru, home_england@mail.ru,

b.y.sholpan@mail.ru

Abstract. In Linguistics language is considered as the key to the human worldview, a code of knowledge discovered through cognition, a link between reality and mentality, as well as the result of the activity of consciousness. The concept “Life” in the poetry consists of language models, figurative names of characteristics that combine images of various complex notions. Its content structure follows from the continuity of laws of language and imaginative thinking. The meaning and content of the concept “Life” in the Abai’s poetry is reflected in the logical model of the image through the language model.

Keywords. Concept, cognition, ethnos, logical model, language model, national character, language model.

INTRODUCTION. People have been thinking about the mystery and secrets of the concept “Life” for a long time which differs by its complexity and has become a cognitive phenomenon for many thinkers. Although the concept “Life” is common to all mankind, people understand it differently depending on their cognition. According to such peculiarity of the concept “Life” it can be divided related to the specific national, ethnic distribution. The concept “Life” in the Kazakh poetry is quiet different and has its distinct features. In the Kazakh poetry we can see the folk wisdom and philosophy in the proverbs and phraseology from the lexical and semantic meaning of the phrases, especially in the cognitive thoughts and oratory speech of poets [1].

In the Kazakh poetry based on the concept “Life” we can see world perception of the nation, its reflection in national cultural cognition. Life experience and world perception is clearly reflected in the Kazakh poetry.

LITERATURE REVIEW. At present, Linguistics has accumulated a sufficient amount of research under study [2;3;4;]. Everything in the world is described through language. In this case to study linguocultural units related to life as language and conceptual picture of the world is important. Great poets, thinkers, philosophers wrote about it in their works..

The issues of development of the philosophical, methodological ideas about theoretical basis of anthropocentric paradigm in the Kazakh language was covered in works of A. Baitursynov, S. Amanzholov, N. Sauranbayev, I. Kengesbaev, A.Kaidar, R. Syzdyk, N. Ualieva, N.D Arutunova, V.A.Maslova, A. Islam, A. Vezhbitskaya, G.Lakoff, M.Johnson.

Each ethnic group perceives the world through his mental cognition. As the humanity develops so his worldview, level of cognition increases. Linguocultural units are connected with the cognition of the ethnos and language[5]. Despite a significant number of philosophical, methodological studies on the problem, linguocultural, cognitive-conceptual analysis of poetic language style is still topical. To study the concept “Life” through the works of poets is necessary for the generation as it displays national, cultural cognition.

METHODOLOGY. The idea of anthropocentricity of the language at the present time can be considered generally accepted. This scientific paradigm sets new tasks in the study of the language, requires new methods for its description, new approaches in the analysis of its units, categories, rules. The idea of anthropocentric of the language is key in modern Linguistics. The purpose of linguistic analysis is the identification of various characteristics of the linguistic system. In accordance with the above such research methods as diachronic, synchronic, comparative-historical, cognitive, analytical analysis on this problem were used.

RESULTS. Language is the most complicated phenomenon. E. Benveniste wrote several decades ago: “The language is so peculiar that one can essentially say that the language has not one, but several structures, each of which could serve as the basis for the emergence of integral linguistics.” Language is a multidimensional phenomenon that has arisen in human society: it is both the system and the anti-system, and the activity and product of this activity, and the spirit and matter and the spontaneously developing object and the orderly self-regulating phenomenon, it is both arbitrary and produced, etc. Characterizing the language in all its complexity from opposite sides, we reveal its very essence[6].

To reflect the most complex essence of the language, Stepanov explained in the form of several images, for none of these images can fully reflect all aspects of the language: 1) language as the language of the individual person; 2) language as a member of the family of languages; 3) language as a structure; 4) language as a system; 5) language as an accumulator; 6) language as a space of thought, 7) language as a result of the complex cognitive activity of a man. Language is the result of man’s creative activity. Language units containing cultural information is getting

more significant in the study the relation between culture and language. The content of these units express national mentality[7].

Concept “Life” in the poetry consists of language models describing different complex notions and ideas. The combination of language and imaginary thought forms the content structure of it. Through language models we can see logical models in the concept. Inner structure of the concept “Life” in the poetic texts accumulated all the valuable information about Kazakh ethnos. Ethnos means the national image, historical personality and reality. The existence of an ethnos is a mirror of life that ethnic groups experience from early childhood to the present, a rich spiritual and cultural treasury that is formed in the language, preserved in memory and passed from generation to generation” says Academician A. T. Khaidar[8].

Through poetry people considered life as a mysterious, lively thing from the physiological part. From the religious point of view every member of the community feels, sees the world in his own way. In poet’s cognition life is like a path which has the beginning and the end. In some works it is described as an endless journey.

Fire, the sun, a flowing river is a symbol of life for Kazakh people. Every lexis forming concrete concept consists of symbol and image. That’s why inner content structure of the concept is cultural, cognitive information. We can consider them as set expressions in the language model. The combination of meanings of these units makes the inner structure of the concept. Images from everyday life is described with the help of language descriptive tools and acquire poetic image. We can say that they are language mechanisms which describe, define the concept.

When we speak about the notion life as a linguo-philosophical unit, we mention a complex philosophical category “time”. If we consider the concept “Life” from the philosophical point of view time measures life. Life and time are binary notions. With the help of linguo-logical analysis of theoretical ideas about the concept we can learn the cognitive nature of the concept on the basis of Abai’s poetry. A man has always thought about life and its meaning. National personality is important in learning definite nations. They help to define the mentality, nature, and worldview. In the poetry every phenomenon is compared, studied, thought over, felt and this shows that a poet had a strong ability of association which was reflected in his works. The most common technique used by a poet is comparison. The poet describes the world using complex structures, abstract notions.

The concept “Life” is common to all the humanity, a special role is given to it in defining national characteristics. According to scientists’ opinion poetic text and also figurative speech, imaginative speech is in language compositions. Taking into consideration this we can say that we learn cognitive picture of the concept ‘Life’ from the works of poets. The concept is a complex logical and philosophical structure. Its content depends on the complexity and dominant meanings of the models that make this concept. The more complicated the logical model the more complicated the language unit according to the structure and meaning. Figurative language unit serves to open cognitive sides of the logical model [9]. Humanity has been using language in learning these concepts. Psychological actions can be seen from these language models.

In the knowledge of the world, a person perceives life in a single unity, but considers its various parts separately. In the process of learning the world a man uses a variety of cognitive methods. One of these cognitive methods-based on thinking through language, the secrets of the world are revealed and analyzed. Language is universal, but in connection with its genetic, typological, areal, etc. It is dominated by the national character[10]. In this regard, based on the national cognitive analysis of the concept “Life”, one of the types of national and cultural knowledge in the poetry of Abai, you can get acquainted with its linguocognitive, ethnolinguistic nature. National mentality and image is based on the mode of life. Life is not stable, it is not eternal. In the poet’s works this feature of life is reflected as follows:

Duniege eshkim kelmepti,

*Olmeitugin atak kaldyryp,
Duniege kongil bolmepti,
Zharlygyna Allanyng. (Abai)*

From these lines, we can analyze various logical models of the concept “Life”. One of them indicates that the life in the human mind was transmitted with understanding temporarily impermanent. In these cognitive nature of poetic lines *Zhas kartaimak, zhok tumak, tugan olke, Tagdyr zhok, otken omir kaita kelmek* life is given to a person only once and it means “the area of transmitted trials”.

The poet connects the meaning of these lines *Okinishti kop omir, Otkizdim bir narsege bolmai zhetik* with the folk wisdom that a man shouldn’t regret past life. The following logical model of the concept "Life" is that life is interesting, life is love. It is reflected in the language by the following language models. *Omirdegi kzygyng bari olengmen, Oilansangshy bos kaqpai eleng-seleng, Omirding kzygyngan kuder uzdik, Kai kzygy tatidy ku omirding. Tatydy araz zhaqyndy zhat kylarga?, Bul omirding kzygy mahabbatpen, Korge kirsek ulgili zhaksy atakpen (Abai)*. The poet describes the life as fun and love, explains that all human activities over time get interesting for a person during the entire past period.

The next logical model of the concept “Life” is that life is a path. Such notion in the poet’s language reflected in these lines *Omir zholy – tar sokpkq, bir igen zhok, Otkeno omir –ku sokpak. Kydyrady talaudy (Abai)*. In the poet's work life is false in the linguistic image of the world. One of the most common logical units in the poet's concept is the deceptiveness of the concept “Life”. It is described in his poetry like *Aldy umit, arty okinish aldamschy omir, Adamzat - bugin adam, erteng topyraq. Bugini omir zharkyldap aldar birak.*(Abai). If we translate these lines directly its meaning is that you hope, but then regret, today you are a man, but then you become just a piece of soil. Life attracts man with pleasures.

Life is described in terms of nature. Life is depicted as a cold autumn. *Karasam kaigyrar zhurt bul zamangy, salkyn, kuys – omir, karangy*(Abai). In these lines life is darkness and indicates that it is a definite movement.

In addition, the generalization of the poetic image, outlined by the concept of “Life” in the background knowledge, life experience of the people with the following principles: life is a big-school; life-struggle, love interest, no eternal life, etc.

Life basically refers to the lexeme of struggle. Struggle between life and death, struggle of people. The condition of the struggle is victory and defeat. The logical model of the concept “Life” represents an interesting life character in the language of Abai.

*Tuganda dume esigin ashady oleng
Olengmen zher koynyna kirer deneng
Omirdegi kzygyng bari olengmen
Oilasanshy bos kaqpai eleng-seleng. (Abai)*

In this lines the poet conveys that pleasure of life is in songs. In the Kazakh culture a person's life, starting from birth to death occurs in songs. Abai’s lyrics is the deepest, most valuable and refers to a man’s spirit, melody of the soul, chanting of the nature, song of love. He describes joys and sorrows of the nature and adds mood to it. The expressions are in harmony with his inner world. He admits with sadness that the life is too short. Whatever happens in your life it is a destiny.

*Dami kaitpas, buzylmas tatti bar ma?
Bir bes kunning orny zhoq arttagyga
Kai kzygy tatidy ku omirding*

Tatidy araz zhakyndy zhat kylarga? In this logical model life is false and temporary. It is not a good thing to feud with close people. These lines show the author's expressive emotional character. Sometimes it occurs when people deliberately refuse pleasures of life. These lines express disappointment. For example:

*Men kordim gashyq zhardan uadesizdik
Omirding kyzygynan kuder uzdik
Zhyly zhurek suidy, zhara tusti.
Shyqpagan shybyn zhanmen kun otkizdik.*

The poet compares life with different phenomenon in his poetry. He writes that life is unique to all humanity. A man's character changes due to the difference of man's age range and experience, facts of life. The poet used symbolic character to describe abstract notions and language picture of the world in his own way. Abai expresses the concept of "Life" in linguophilosophical terms as follows:

*Omirding aldy - istyq, arty - suyk
Aldy - olyn, art zhagy munga zhuyq
Zhaqsy andi tyngdasang oi kozingmen,
Omir saule korseter sudai tunyq.
Bul omirding kyzygy mahabbatpen
Korge kirseng ulgili zhaqsy ataqpen
Artagyga sozing men ising kalsa,
Olseng de olmegenmen bolasyng teng.*

The concept "Life" is complex filled with philosophical content. The logical models of the concept "Life" in the poet's poetry include the concepts *warmth, movement, ray, path, lie, interest, love*, etc. The concept "Life" in the works of the poet can be studied in social, psychological, and philosophical cognitive terms. When considering any concepts, the need to cover other concepts in relation to it indicates the complexity of cognition [11]. While considering the concept "Life" in the works of the poet by analyzing national-cultural-cognitive concepts based on language units, we view culture, language and religion. It is a way to reveal the essence of spiritual and cognitive values transmitted from generation to generation].

Life is a continuous movement. *Dongelengen dunie, shir ainalgan dunie, dunie alma kezek* are the expressions with the meaning that the world is spinning, everything goes round, comes back to a person. The main logical models of the concept "Life" are movement, deceptiveness, love, ray, interesting, dear, false, road, river. Therefore, the deceptive life, life-struggle, life-path in language models is given in the following way:

*Omir zholy – tar sokpak, bir igen zhok
Iltip eki basyn ustagan hak
Iilgen zholda tanaq, tegistik zhok,
Kulap ketpe tura shyq kozinge baq. (Abai)*

It can also be noted that the concept "Life" is transmitted as *a raging, flowing river*.

*Shynymen – ak etken engbek esh kete me?!
Urlanup esil omir bosqa ote me?!
Takapar uly omirding zor tolkyny
Shetine laktyryp shoshka ete me?! (Abai)*

In Abai's poetry concept "Life" consists of logical and language models. They are displayed in the table.

Concept «Life»

	Logical model	Language model
1	Life is short	<i>Duniege eshkim kelmepti, Olmeitugin atak kaldyryp, Duniege kongil bolmepti, Zharlygyna Allanyng. (Abai)</i>
1	Life is temporary, false, not eternal.	<i>Aldy umit, arty okinish aldamsy omir, Adamzat - bugin adam, erteng topyraq. Bugingi omir zharkyldap aldar birak. (Abai).</i>
3	Life is a struggle	<i>Dami kautpas, buzylmas tatti bar ma? Bir bes kunning orny zhoq arttagyga</i>

		<i>Kai kzygy tatidy ku omirding Tatidy araz zhakyndy zhat kylarga?</i>
4	Life is a song	<i>Tuganda dunie esigin ashady oleng Ólengmen zher koynyna kirer deneng Ómirdegi kzygyng bari olengmen Oilasanshy bos kaqpai eleng-seleng. (Abai)</i>
5	Life is a road, a river, a school	<i>Omír zholy – tar sokpak, bir igen zhok, Otkeno omír –ku sokpak. Kydyrady talaidy (Abai).</i>
6	Life is a natural world, the motion (dynamic phenomenon, space, sky, sun, earth, soil)	<i>Karasam kaqyrar zhurt bul zamangy, salkyn, kuys – omír, karangy(Abai).</i>
7	Life is a continuous movement.	<i>Dongelengen dunie, shir ainalgan dunie, dunie alma kezek</i>

CONCLUSION. In the analysis of the worldview of the poet, as the main determinant of his creativity, we see national cognition, language and coloring. National conceptual system is a basis of his works. Imaginative thinking of the people's cognition contributes to the perception in which it is depicted in an artistic language. You can study the background foundations of the poetic figurative word in his poetry, which expresses the way of life, the internal structure consisting of an artistic image, the idea of people's life. Concepts exist in the real mentality of people, therefore, it is necessary to verbalize them for communication i.e. express them using language means. In language concept can be verbalized by separate words, phrases, sentences or the whole texts, this depends on the concept itself. The choice of verbal shape depends on the personal meaning, mental representation and the internal lexicon of the speaker, which are all interconnected among themselves. The notional component of the concept is stored in the mind in verbal form and can be described or interpreted. Concept "Life" is one of the basic concepts in any culture. It takes an important place in the Kazakh poetry. The interpretation of the concept "Life" involves: temporary, unstable, natural phenomenon, fun, false, deceitful, regretting, a road. Logical models are *Life-time, Life-school, Life-light, Life-struggle, Life-Love, Life is a dear thing*. Concept "Life" has national, cultural, cognitive character. The creativity of Abai is a great treasure. Abai's poetry shows people's fate, their national characteristic features.

References:

- [1] Syzdyk, R. 7 Abai zhane kazaktyng ulttyk adebi tili.-Almaty, 2004,-p61
- [2] Maslova, V.A. Linguoculturology. Moscow,2001, p208
- [3] Islam, A. Linguocultural analysis of the concept "Life" Language literature series. 2003 №4
- [4] Mankeeva, Zh. Cognitive basis of the research of the Kazakh language. Tiltanym-Almaty, 2001 №4-p 137
- [5] Sybanbayeva, A.S. Function of conceptual metaphor in the Kazakh language. Candidate thesis, Almaty, 1999.-p130
- [6]. Arutunova, N.D. Obraz (experience of conceptual analysis) Referents and problems of test formation. Moscow, Nauka, 1998. P198
- [7] Stepanov ,U.S. Constants. Dictionary of Russian culture. Moscow. 1997, p 824
- [8] Khaidarov, A.T. Kazakh Ethno Linguistics. Topical issues of the Kazakh language. Almaty, 1988, p8-29
- [9] Islam, S. Concept "Tagdyr" in the context of national culture. Izvestyia NAN RK Phylology series 2003 No 6
- [10] Zaisanbayeva, G.N. Cognitive aspect of metaphors. Almaty, 2004, p136
- [11] Khaidar, A. Khalyk danalygy. Almaty, 2004, p559
- [12] Kolesov, V.V. Concept of culture. St Petersburg University 1992 Series 2
- [13] Compilation of Abai's poems. Almaty. Zhazushi. 2002
- [14] Irgebayeva, A.B. Concept Life-death in the works of L.Tolstoy. Almaty, 1992 p160
- [15] Abakan, E. Cultural philosophy of the language Almaty. 200 p184

CONCEPT AND WORD

Yessembecova Sh, Abadildaeva Sh, Mamyrbayeva M.

Korkyt Ata Kyzylorda University

iesiembekova@mail.ru, abadildaeva@mail.ru, home_england@mail.ru

Abstract. The article identifies the concept as the main form of manifestation of the thought process. Differences between the meaning and concept is distinguished. Peculiarity of the concept meaning is shown in the article. Different authors' views of the concept is taken into account. The main two types of analyses – semantic and conceptual are considered as the basic indicator of the difference between the concept and word. In the article a special attention is paid to the different definition of the concept. The meaning of the concept is derived from the accumulation of results of meaning. Research results is shown in the table.

Key words: concept, semantic analyses, mental unit, cognitive activity.

INTRODUCTION. Concept is a widely used term in linguistics. It is firstly closely connected with anthropocentric paradigm, cognitive pragmatic methodology in linguistics. It is used with the terms 'discourse', 'language picture' representing worldview, intellectual and emotional intentions of the personality.

The relationship between the lexical meaning of the concept and the word is still relevant in domestic linguocognitology. One of the main differences between concept and meaning is their internal content. The relationship between concept and meaning is determined by their categorical status.

Meaning is the unity of the semantic space of a language, i.e. an element of an ordered set of meanings of a particular language. Meaning is characterized by only a few semantic features that are relatively common to a particular community. The semantics of the word provides mutual understanding of the population in the process of communication.

Lexical meaning is a visible language structure. And the concept is the main form of manifestation of the thought process. It is an invisible complex, multifaceted, ambiguous linguistic-cognitive construct. Meaning is a part of a concept that is fixed by a language sign for communication purposes. Concept and meaning are cognitive phenomena that reflect the result of the radiance of truth in the mind.

The concept is the result of cognitive activity of an individual and a society with a relatively ordered internal structure, which is the main unit of human thought code, and contains comprehensive, encyclopedic information about the object or phenomenon, the interpretation of information in public consciousness and the relationship of public consciousness to the phenomenon or object, discrete mental unit [2, p7].

LITERATURE REVIEW. The question of the relationship between the concept and word was first raised by S.A. Askoldov in his work "Concept and Words"[1, p12].

In distinguishing concept and meaning scientific researches by V.V. Kolesov, V. Nikitin, M.V. Nimenova, V.D. , Z.D. Popov, I.A. Sternin were taken into consideration.

«Basic drawings of semantic-cognitive approach to language» by Y.S. Stepanov, «Methods and principles of modern linguistics» by M.G. Kushtaeva «Semantic structure and linguocultural content of the concept of "Tary"», V.A. Maslova «Linguoculturology», D.S. Likhachev «The concept of the Russian language» are the main scientific bases for our research.

Y.D. Apresyan comments on the concept in his work "Russian and English emotional concepts": "Every natural language reflects a specific way of perceiving and shaping the world. In it, the meaning is grouped into a system of thought, such as a certain collective philosophy. The way of conceiving the world is complemented by both universal and national features. The worldview is very primitive. It's different from the scientific picture of the world, but it's not a simple concept[3, p25]."

Y.S. Stepanov called the concept "layered" education, the three main layers emphasizes: real meaning (internal form), passive (historical), new (actual and active).

According to V.N. Telia, "the concept is the result of the human mind and the phenomena and beings in it are ideal. It is not only about language, but also about the human mind. Therefore, the concept defines the knowledge that is recognized and reflected in the human mind".

METHODOLOGY. We made a survey on the problem of the term "concept". To find the difference between the meaning and concept we took into the object of research scientific studies by V.V. Kolesov, V. Nikitin, M.V. Nimenova, V.D. Sternin, Z.D. Popov, Sternin I.A. Concept is the key to recognizing the world. Its meaning can't be found isolated. It has layers and semantic field.

Not every word in a language is a concept. The number of concepts is not infinite. Only real phenomena that are relevant and valuable in a certain culture, with a growing number of linguistic units, which are the subject of proverbs, poetic and prose texts of that language, can be a concept. It is no coincidence that the concepts are the carriers and custodians of the cultural memory of the people. It was noted above that the concept is a layered structure. Thus, different layers reflect the manifestations and results of cultural life of different epochs

Cultural nuance is one of the distinguishing features of the concept, that is, all concepts are both universal and emotional. Research shows that the concept is deeper and richer than the word. The concept is close to the mental world, culture and history of man. That is why it has a special character. The concept reflects the spiritual culture of the people, the culture of spiritual life. The concept expands the meaning of the word, allowing further thinking, imagination, the formation of the emotional aura of the word. Concepts form the conceptsphere: individual, microconcepts, macroconcepts, national, civilization concepts.

The concept is a mental unit that combines linguistic and cultural knowledge, vision, assessment, which characterizes the image of the world. In cognitive science, a concept is seen as a constantly changing mental unit. In order to consider a concept, first of all, it is necessary to have an idea of the meaning of the concept. The concept is a mental unit, 1) a small unit in a beautiful view of human experience; 2) the basic units of processing, storage and delivery of this knowledge; 3) the concept has a moving limit and a specific function; 4) the concept of social, its associative field represents its pragmatics; 5) the main cell of culture. Concepts form the conceptual system, reflecting the world in the human head, consciousness, cognition, and the symbols of human language represent the content of this system [5, pp 35-36].

RESULTS AND DISCUSSION. In modern linguistics, it is still relevant. Russian linguists pay special attention to the concept. With the help of the concept, an ordinary person has the opportunity to learn about that culture. The concept is, on the one hand, a unit that stores information, and on the other hand, reflects the cultural identity of the ethnic group.

The concept is not the meaning of the word, but the result of the intersection of the meaning of the word given in the dictionary and the meanings formed on the basis of human own and folk experiences. Considering the word, the meaning, the concept in an inseparable unity, we can not exclude a person. The main thing here is a person, his experience, knowledge, language skills. The wider and richer a person's cultural experience, the richer the potential of the concept.

According to D.S. Likhachev, the richness or weakness of the concept is determined by the individual's own cultural experience, skills and knowledge, information resources. The concept depends, first of all, on the cultural experience, knowledge and skills of the whole humanity, the individual who speaks that language; second, the concept depends on the specific situation in which it is seen. The context may limit certain features of the concept, its perception by the addressee in certain circumstances. Then the mental knowledge conveyed by the concept sometimes goes beyond the language. This is where the "non-linguistic meaning" in the context of the context is activated [6, p40].

In analyzing the term concept, a number of researchers focus on the terms "internal form of the word", "prototype" as concepts that reveal its meaning in detail.

Kushtayeva M.T. points out it is difficult to distinguish the meaning of the terms "Concept and internal form". These terms are the key to explaining the original meaning of words, the specifics of the national cultural-linguistic phenomenon. Their differences are in storage and function. The internal form of the word can disappear, and the concept always lives with the word. Therefore, the number of concepts is said to be constant [7, p24].

A word may have different meanings in the dictionary, but meaning of the concept is rather wide and deep. To open the meaning of the concept we need encyclopedic, background knowledge and more information.

When it comes to the motivation of meaning, the internal form is mentioned, and if the first mental concept that gave rise to the word and introduced it into the cultural-linguistic context is explained, ie considered as a supporting element of information, then the term concept is used. The relationship between concept and word meaning is determined by semantic analysis and conceptual analysis. This is because the interpretation of the semantics of individual words is related to conceptual analysis, but the results of the two analyzes are different: determines. While semantic analysis serves to explain and define the word, conceptual analysis is aimed at

understanding the world. During our research we have noticed main differences between the word and concept. It is given in the table below:

Table 1

№	Meaning	Concept
1	Meaning is an element of linguistic consciousness	Concept is an element of cognitive consciousness
2	Meaning is the unity of the semantic space of the language.	Concept is the unity of the conceptsphere.
3	Any word has meaning	Any word can't be concept
4	Semantic analyses	Conceptual analyses

The term concept is used in the works of A. Vezhbitskaya, R.M. Frumkin. According to V.V. Angelova 'concept is a way of representing the meaning'[8 ,p6].

N.D. Arutyunova distinguishes the tern concept as follows: it is a cultural layer between the person and world[9 ,p15]. E.S.Kubryakova identifies the term concept as a mental unit[10, p27].

Different points of views about the concept were given by linguists. We can see the concept is different from the word. The meaning of the concept is rather deeper than a word. It is analysed from the axiological points of view that shows the culture difference.

CONCLUSION. Concept and word are not the same terms. We have in numerated basic differences between them. We can find the answer to the question what the word is but there are some definitions of the concept. What unites them is that concept is not a language element, it is a term like an umbrella. We should open its meaning wider and wider.

According to the point of view of scientists, the sign is primary in relation to the concept. The concept, by its nature, is analyzed in the context of other phenomena. If the word realizes itself in the context of speech, then the concept manifests itself in the context of culture. Thus, the concept is studied on the basis of proverbs and sayings, idioms, clichés of literary works. In addition, not all words that express a particular phenomenon can act as a concept. Considering the essence of the concept, researchers especially note its belonging to human culture. The content of the concept is to represent the "ethnocultural code" of the nation.

The concept has an emotionally expressive connotation, respectively, this term is associated with different concepts, imaginations and knowledge. Unlike the concept that passes

through the individual consciousness, the concept requires complex means of expression: emotions, likes, dislikes and sometimes even collisions.

Meaning is part of the concept; it represents narrow content. However, meaning is a product of the reflection of objects and phenomena of our consciousness, which is expressed by the internal meaning of the structure of the word. Rethinking the correlation of the concept and the meaning of the word is very important, since both the definition of the subject of cognitive linguistics and the development of methods for analyzing the semantics of the language depend on it. A concept is a product of a person's cognitive consciousness, meaning is a product of a language consciousness. The meaning (sememe) forms the concept, but it is always only part of the semantic content of the concept. It is the components of lexical meaning that can convey the basic conceptual features, but not in full. The concept is voluminous in relation to the lexical meaning of the word. The structure of the concept is much more complex and multifaceted than the lexical meaning of the word.

References:

- [1] Askoldov, S.A. Concept and word. Russian literature. From the theory of literature to the structure of the text. Anthology. Ed. Prof. V.P. Neroznak.-M.: Academia, 1997
- [2] Popova, Z.D., Sternin IA The main features of the semantic-cognitive approach to language // Anthology of concepts.-Volgograd: Paradigm, 2006, T-1, S.7-10.
- [3] Apresyan Apresyan Yu.D. Selected Works: In 2 vols. M., 1995.V. 1: 56-59
- [4] Stepanov, Yu.S. Methods and principles of modern linguistics.-M., 1975.-348c.
- [5] Maslova, V.A. Linguoculturology.-M.: Academy, 2001 S. 35-36.
- [6] Likhachev, D.S. The conceptosphere of the Russian language // Bulletin of the Russian Academy of Sciences. Series lit. and lang. 1993. No. 1.
- [7] Kyshtaeva, M.G. "Tara" conceptual semantics кырылымы мен linguaeday mazmұny. Filol. ... author-Altay, 2005.-24b.
- [8] Angelova, M.M. "Concept" in modern linguoculturology / M.M. Angelova // Actual problems of English linguistics and linguodidactics. Collection of scientific papers. Issue 3. - M., 2004.-- S. 3-10.
- [9] Arapova, G.U. Concept, concept and significance of the words // International Journal of Applied and Basic Research. - 2016. - No. 1-4. - S. 591-593;
- [10] Kubryakova, E.S., Demyankov V.Z., Pankrats Yu.G., Luzina L.G. A Brief Dictionary of Cognitive Terms / Edited by E.S. Kubryakova .-, 1996

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL ANALYSIS IN CREATING A FAMILY CHRONICLE IN L.N. TOLSTOY'S NOVEL «ANNA KARENINA»

Zhalelova G.Zh.

Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan,
gulnar_zhalelova@mail.ru

Abstract. L.N. Tolstoy's mastery, a psychologist is a kind of model for beginner writers. The writer's philosophical, sociological, ethical, aesthetic views contain the formulation of many questions relating to a man's social development and fate, which is the main task of the 21st century. The main objective of the article is to analyze L.N. Tolstoy's work from the mastery point of view of psychological images analysis in the novel "Anna Karenina." L.N. Tolstoy's characters' chief research is a human relationship, and Tolstoy's characters' life credo is the pursuit of true, human happiness. Studying the writer's psychological skill has become a tradition in the science about L.N. Tolstoy.

Key words: L.N. Tolstoy, a novel, criticism, philosophy, psychology, a family chronicle, realism.

INTRODUCTION. The relevance of this topic lies in the fact that the most part of the legacy that L.N. Tolstoy had left us retains its lasting importance in modern conditions. This doesn't apply only to his works of art, but also to his theories of life. L.N. Tolstoy's creativity was a whole stage in the development of Russian literature. Artistic expression, the nature of the entire historical era of 1861-1905 were reflected in it., the pinnacle of excellence was reached by the writer during this period. The novelty of this topic is to systematize the features of the disclosure of the inner world created by L.N. Tolstoy heroes, in a comprehensive examination of the characters' identity in the writer's works, written in different periods of his life. And, as a result, the amazing talent of a philosopher and psychologist L.N. Tolstoy served for his contemporaries as the basis on which the question of psychological analysis was posed and partially developed as an essential element of artistry. It is in the age of the Internet, in the age of the dominance of television, that people don't have enough time to communicate with each other, they don't have such spiritual qualities as sensitivity, kindness, understanding, sympathy that are necessary in the age of isolation. People have forgotten how to talk, to communicate, to be sincere. The problems posed and highlighted by Tolstoy in his novels are relevant right now. A deep, detailed study of the "soul dialectic" of Tolstoy's heroes will help modern youth find the true, right path in the life.

LITERATURE REVIEW. This topic has been studied both by researchers of the 19th century, and by modern researchers who, to a certain extent, characterized L.N. Tolstoy-psychologist. Features of psychological analysis in L.N. Tolstoy's works attracted the attention of researchers constantly.

So, I.V. Strakhov analyzed the structure of internal monologues in Leo Tolstoy's work carefully; L. Myshkovskaya researched the style of L.N. Tolstoy's late works ; Z. Bezrukova studied the forms of psychological analysis in the novels "War and Peace" and "Anna Karenina" [1,2,3]. The complex structure of the human person in Leo Tolstoy's depiction has attracted the literary scholars' attention for a long time. The idea that L.N. Tolstoy seeks to reach the root in the man's study of, to its primary foundation and to separate it from secondary, other phenomena and formations was first expressed by A.P. Skaftymov in the book "Ideas and Forms in the Works of Leo Tolstoy" [4].

Scientists B.M. Eichenbaum, A.V. Chicherin, B.I. Bursov, E.N. Kupreyanova, A.A. Saburova, S.G. Bocharova, T.L. Motyleva, G.Ya. Galagan studied L.N. Tolstoy's diverse aspects of the art world in their fundamental works, and "human-science" questions appear in the context of the entire aesthetic system of the writer in all of his multifaceted relationships. The "Tolstoy Man" is always represented in its close conjugation with the world. [5,6,7,8,9,10,11,12].

METHODOLOGY. The choice of the methodological foundations of the study is determined by the search orientation of the work, the nature of the goal and the specifics of tasks to be solved at each stage of the study, the need to use a wide arsenal of means of theoretical study of L.N. Tolstoy's philosophical, pedagogical, journalistic heritage. Methods of historical-philosophical, cultural, historical and pedagogical analysis are used in the research process, that allow to deconstruct L.N. Tolstoy's basic philosophical and methodological principles of pedagogy, to carry out a counter-reconstructive movement to identify the underlying positive issues as well as.

The methodological base of the study is composed of philosophical, pedagogical and literary works of domestic authors, dedicated to the Russian thinker's legacy. Research methods are descriptive, comparative analysis.

RESULTS AND DISCUSSION. As you know, Russian novelist writers investigated a historical reality, its development through a character's worldview. We can say that the central character of the Russian novel is the character's worldview. Dostoevsky's characters developed

philosophical ideas themselves, and the writer sometimes showed the process of their creation / “Crime and Punishment” /, as for I. S. Turgenev’s character, a man follows concrete socio-political ideas, promotes and defends them. These people are outstanding, uncommon in their own ways, although they are perceived as more ordinary ones in comparison with F.M. Dostoevsky’s characters. L.N. Tolstoy used to take the next step along the steps of the character’s hierarchy “ordinariness”. He, like the aforementioned Russian novelists, explores the worldview, but in contrast to them, pays a special attention to convictions learned unconsciously. If Dostoevsky, Turgenev’s characters are aware of their views and defend them in disputes with ideological opponents, but Tolstoy’s characters do not doubt the truth of their beliefs, they never argue about them, they live simply, guided by them. All above mentioned Russian novelists have an essential common element in the composition, it is a dispute, in which, in general, and the right person wins. On the contrary, in accordance to Tolstoy’s view, a person who is far from the truth and deep understanding of life, with genuine convictions especially vulnerable and defenseless is stronger in the verbal battle. As Levin said about his opponents, “they have impenetrable armor, but I am naked” [1]. In general, it was important for Turgenev and Dostoevsky to evaluate the characters’ worldviews, to reveal their social, historical and ethical values. The topicality of L.N. Tolstoy’s novel “Anna Karenina” is the problem of the authenticity of beliefs. What are the man’s views for himself, their place in his inner world, and finally, if they move a person’s life? As a rule, the characters of “Anna Karenina” live independently on their theoretical views, science, art, and politics. These views are the least organic to the person in Tolstoy’s descriptions and they constitute the individual’s periphery. Steve Oblonsky had certain views “and he changed them only when the majority changed them, or, rather, he did not change them, and they were changed themselves imperceptibly in him” [2]. Of course, these imperceptible changes could occur only because his views were insignificant for the character, and, in fact, they had no effect on his life. Oblonsky is not presented as an exceptional phenomenon in the novel, but as the most widespread one. Vronsky was the same, who “indispensable for himself, he was a supporter of all progress now” [2].

Most of the characters, the main and episodic ones are somehow characterized according to their attitude to their views and occupations at work, who are unexpectedly brought together, characters who are very distant from each other in everything, such as a good-natured play man Steve Oblonsky, a famous writer Koznishev, a brilliant officer Vronsky, a pietist Madame Stahl, an active leader Sviyazhsky, a descended nobleman Levin. According to L.N. Tolstoy, only the anchor was “salvation from the contempt for himself” for Nikolai Levin, who had been engaged in the creation of the artel. S.I. Koznishev was fond of the Slavic issue to forget the failure of his book, Vronsky went to the war to get rid of the grief. Vronsky, Koznishev, Oblonsky, Nikolai Levin are not so much carried away by their affairs and reasoning, as they are distracted from purely personal life problems. Tolstoy’s first question to a man: how genuine and serious is your life? Are you attached to it with your heart or head, do you play a role, save yourself from the life, or you really live? Over the years, starting with “Anna Karenina”, Tolstoy’s specific criterion for the life seriousness has become more and more substantial and urgent. Apparently, this intuition was Tolstoy’s deep personal feature, the understanding of its relevance and social value were constantly growing in his mind. Anna Karenina’s character life is determined with a degree of seriousness. Kitty stops helping the sick people, because it isn’t bad in herself, but “because everything is invented, and it is not from the bottom of the heart”. Tolstoy’s characters reason that “To be evil, but not to lie or not to be a liar!” at least. Let’s recall how Kitty’s disappointment began in Madame Stahl, who seemed a woman with exalted Christian feelings to her. “What is a pietist, dad? - Kitty asked, who had been already frightened of Mrs. Stahl that she valued so highly in her, had its name” [2]. So, something that Kitty liked in Madame Stahl so much does not actually belong to her –

since it has had a name. It means that this is a teaching, a general idea, and it is not an old aristocrat's organically characteristic quality. We can't find such a logic in any other Russian novelist: the character is negatively evaluated only because of confessing a certain general, ready-made idea. In Tolstoy's opinion, the main problem of the time was a mismatch between the colossal number of spiritual culture works available to a contemporary man and his life's spirituality. Tolstoy was always convinced with having a higher ideal for each person, guiding them in the chaos of the endless influences of the external world and internal impulses and desires. But he clearly saw the unchanging companions of all moral doctrine: hypocrisy and sanctimony, sometimes leading a person to sophisticated cruelty. No wonder Tolstoy speaks about "great sorrow" and prefers a person without any ideals to one whose ideals do not come from the heart, becoming a moral drug that lulls his conscience. There are two episodes portraying Karenina as a Christian in the novel. At Anna's bedside, who was dying from a maternal fever, he had had a completely unexpected feeling: "... he suddenly felt that what he considered a mental disorder was a blissful state of mind on the contrary, that suddenly gave him a new happiness that he had never experienced. He did not think that the Christian law that he wanted to follow his whole life ordered him to forgive and love his enemies; but a joyful feeling of love and forgiveness began to fill his souls." It is important for L.N. Tolstoy that his character without thinking about his duty, religious requirements, he only experienced love and forgiveness. At the moment, he felt himself as a true Christian, when the ideal of love and forgiveness became an undeniable reality, his soul's state that transformed into the "ministerial machine", with "these muddy eyes", and a man of the highest spiritual beauty. "There were tears in his eyes, and their bright, calm gaze struck Vronsky." Tolstoy revealed the action of the "higher law" in connection with the "family thought" in his work "Anna Karenina." A person is born and dies in the family, all his life passes in it at once. He first encounters the requirements of the "general", goes through the first school relations with people and learns with full evidence and irrefutable certainty that his happiness is inseparable from the happiness of others and that he himself is the others here. Tolstoy was convinced that "the human race develops only in the family." Therefore, its destruction in his eyes was fraught with the most terrible consequences for all of humanity. The family is the foundation, source, race and personality. It is necessary for the existence of both "general" and "personal." If the "common" the human race, people, society, state - cannot do anything without a family, then an individual, according to Tolstoy, lives a full, serious life only in the family. A general need in the form of a deep personal need. The writer's contemporaries have lost the proper understanding of the family, its deepest significance in the individual's life and society. Tolstoy gives a whole series of views on the family in the novel. Yashvin and Katavasov are episodic characters, but they are with their definite and characteristic views on the marriage. Both of them think of the family as an obstacle to something more important: one prefers to a game of cards, the other to science. A young prosperous general, Serpukhovsky's dream "getting married means to live with the comfort without any obstacles to love and do one's job." And finally, Vronsky and the youth of that period have the most fully developed attitudes towards a family life. Vronsky and his friends see something vile, prosaic: boring, a lot of gray, ordinary people in family life. Tolstoy showed a lot of very different people in the novel: Oblonsky, Yashvin, Katavasov, Serpukhov, Vronsky, Petritsky, who treat the family as a matter of secondary importance. Moreover, their views are not theoretical, but purely practical on the family. Characters are guided with them in their lives, therefore their beliefs are real, although incorrect, from the author's point of view. They created a spiritual atmosphere that pointed to the deep trouble of modern society, which was expressed tragically most clearly in Anna Karenina's fate. Tolstoy's "family thought" is revealed in the complex combination of all episodes, events, and characters' descriptions, but nevertheless, its kernel is formed with two plot lines: Anna - Vronsky, Kitty - Levin. One should not forget that, although the

novel is named after one character, her story occupies only about a third of the total volume of the work.

No less attention is given to Levin, who has no direct relation to Anna's fate than her. The reason for the characters' opposite fate is their different attitude to the family and marriage. These views do not clash with opponents in the public arena of disputes, and therefore the plot connection between the two lines is impossible. But the essence of characters' views is fully revealed with their life and fate. Tolstoy follows the philosophical traditions of the Russian realistic novel: Pushkin, Lermontov, Goncharov, Turgenev here. The author just like his predecessors and contemporaries, uses the same techniques for arranging positive and negative principles; he shows the effect of the environment on humans [3].

One can't often meet the opinion about Vronsky as an unworthy person of Anna's high love, which is the main reason for the character's death in the critical literature. However, Tolstoy does not idealize Vronsky at all. He writes that the character was a very kind-hearted man. Anna's charm, beauty, justice, spiritual and intellectual extraordinary are without any doubts. Hence, the thought often follows a stable rut: all the best perishes and must perish in this damned world of bourgeois hypocrisy and lies [2]. Indeed, we know a lot of novels narrating about the obstacles to lovers suffering from broken hopes. The tragic situation develops after and as a result of the implementation of the characters in "Anna Karenina". The gravity center is transferred from the courtship, rivalry, expectation of love to the lovers' life images.

All the poetry of languor and expectation, including the main interest of many novels, is polemically ignored by Tolstoy as something inconsequential. Vronsky's courtship for Anna is devoted to several pages literally: a brief meeting at Moscow train station, at Betsy's evening ball. And it lasted almost a year. Tolstoy does not describe the first love dates between Anna and Vronsky, but he talks about what follows him, quite in the spirit of constructing the whole novel. Characters experience the criminals' feelings. "There was something terrible and disgusting in the memories of what was paid for this terrible price of shame. The shame before her spiritual nudity crushed her and communicated to him." One can see Tolstoy's polemic with the traditions of the European novel. Later in the treatise "What is art?" he will give too sharp, but a characteristic assessment. "Adultery is not only a favorite, but also the only theme of all novels." The most responsible and serious period began for the writer, when the lovers, united, led a life together, just then a person is revealed and the true price of his ideals and beliefs is clarified. Undoubtedly, the society is guilty of the main character's tragedy, but it isn't guilty of the hypocritical condemnation of Anna's relationship with Vronsky, but her actual encouragement. The impact of social ideals on the person and his fate were analyzed in "Anna Karenina" as in the novels of the above mentioned Russian writers. Tolstoy's personality has several levels, the true essence, its core, determining actions and deeds, it is not realized fully by the characters. Characters' ideals do not become the subject of discussion and debate. They are not theoretical, but organic in nature and they are perceived by the characters as something indisputable, true and accurate, which are recognized by all advanced, real people. Telling about Vronsky's relationship to Kitty, the chapter starts with "Vronsky never known a family life". The phrase is key to the character's image to define and explain Vronsky and Anna's love story. It is here that one should look for the tragedy origins of the these characters. According to Tolstoy, Vronsky did not receive a true and elementary, but the most necessary education in the family. He didn't get that education, which introduces a person to the spiritual foundations of life, through the direct communication with his mother, father, brothers, but not through books, educational institutions. He did not go through primary educational school of a mankind, where the foundation of personality was laid. "The marriage was never an opportunity for him." An accordance with the general view of the idle world in which he lived, he did not only like the family life, but especially in the husband, he imagined something alien, hostile, and most of all - funny." Tolstoy emphasizes the character's isolation, separation in a word, "impenetrability"

describing Anna's relationship with her husband. "She contrasted him with an impenetrable wall of some kind of funny perplexity, in all his attempts to summon her for explanations" [2]. Anna's eyes were terrible for Karenin, because of her "impenetrability". She "felt dressed in an impenetrable armor of lies." The idea of an inevitable fate, expressed frankly in Anna's words is cross-cutting in the novel. Prophetic dreams, forebodings, omens, creating an ominous gloomy atmosphere in "Anna Karenina" is an expression of the same predestination, tragic rock. Forebodings, prophetic dreams mean that characters know about the crime of their unshakable moral law, but they do not want to admit them. The society depicted in the novel is hostile to the man's spiritual and moral principles, it did not condemn, but it loved adultery. No one condemned Anna and Vronsky in the soul and neither was sympathetic with Karenina. The lawyer, whom Karenin turned to divorce his wife, could not hide his joy. And this joy was universal. Everyone is happy with Karenin's misfortune and hates him for being unhappy. Thus, L.N. Tolstoy leads us to the idea that a family protection that has been the source of life and the school of humanity for thousands of years cannot be entrusted to transient state institutions or public opinion protection in his novel "Anna Karenina". The family is preserved with a more powerful and completely inevitable force - the internal man's nature and the absolutized form which is God.

CONCLUSIONS. As a result of the study, it was concluded that L.N. Tolstoy's work underwent evolution, fluctuations, change of mood, however, the methods and techniques of psychological analysis of images in the writer's works are characterized by certain features: the writer's attention is directed to the process of the person's spiritual life; the continuity of the process is shown. L.N. Tolstoy's works are ones of the master psychologists of the human soul in world literature that contains a huge wealth of facts that are important in the study of the character's psychological understanding. Tolstoy's main subject of the character and research is human relationships, and the life credo of Tolstoy's heroes is the pursuit of true, human happiness.

All this puts the ethical side of evaluation at the center of the writer's artistic world. In Tolstoy's world, a man, being alone with himself, experiencing the most personal, is revealed in relation to all people. The study of a person's movement towards lofty goals in the process of the growth of a human personality is L.N. Tolstoy's human soul's psychology. Noting the importance of Tolstoy's work for the Russian literature development, we come to the conclusion that, the writer reveals the depth and complexity of the inner world of the characters he created using artistic means.

List of references:

- [1] **Strakhov, I.V.** Critical articles about I.S. Turgenev and L.N. Tolstoy (1862-1885). - St. Petersburg, 1887. - 55 p.
- [2] **Myshkovskaya, L.** Tolstoy. Work and style. - M.: Sov.writer, 1938. -- 300 p. Bezrukova
- [3] **Bezrukova, Z.** Forms of psychological analysis in L. N. Tolstoy's novels L. N. Tolstoy "War and Peace" and "Anna Karenina." - M., 1956. - 188 p.
- [4] **Skaftymov, A.P.** Ideas and forms in L.N. Tolstoy's work of. - M., 1876. -142s
- [5] **Chernyshevsky, N.G.** Full Sobr. Op., vol. Sh. - M., 1947. - 428 p.
- [6] **Eichenbaum, B.M.** New World. - M., 1988., No. 4- S. 260-264
- [7] **Chicherin, A.V.** Ideas and style. On the nature of the poetic word. - M.: Sov. Writer", 1965. - 300 p.
- [8] **Tolstoy, L.N.** Childhood / Entry. Art. B. Bursova. - SPb.: Detgiz, 1970. - 380 s.
- [9] **Kupreyanova, E.N.** Russian and Soviet literature in Denmark. // Problems of international literary relations. - L., 1962, - P.174-191.
- [10] **Saburova, A.A.** "War and Peace" by L. N. Tolstoy, problems and poetics. - M., 1959. -44 p.
- [11] **Bocharov, S. G.** Roman L. Tolstoy "War and Peace". - M.: Fiction", 1963. -59 p.
- [12] **Motylev, T.L.** History of World Literature. - T. 7 - - M., 1991 - p. 130-151
- [13] **Romanova Natalya Ivanovna** Roman L. N. Tolstoy "Anna Karenina" in Russian criticism: on the history of the issue // Philological Sciences. Questions of theory and practice. 2017. No. 7-1 (73).

URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/roman-l-n-tolstogo-anna-karenina-v-russkoy-kritike-k-istorii-voprosa> (accessed: 06/20/2020).

[14] L.N. Tolstoy "Anna Karenina" // AST, AST Moscow, 2009.

[15] **Turgenev, I.S.** Turgenev's letter to Tolstoy from Spassky on May 13 (25), 1855 //

NATIONAL EDUCATION OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF CIVILIZATION

Bekish E.T.¹, Mukhametshin A.G.², Sarsenova G.K.¹, Zhapbarov N.A.¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda University

bekish_erbol@mail.ru, kundauletkyzy@mail.ru, nurramazan@mail.ru

²*Naberezhnye Chelny State Pedagogical University, Nizametdinova st., 28, 423806 Naberezhnye Chelny, Tatarstan, Russian Federation, doctor of Pedagogical Sciences, Professor, magnpi@mail.ru*

Abstract. This article examines the social conditions of the formation of national education in Kazakhstan in the second half of the XIX century. Some historical data about national education in Kazakhstan are derived from October socialist revolution period. The socio-political conditions at the heart of schools and pedagogy for teaching children in the Kazakh steppe were also taken into account. The history of formation and development of national education in Orenburg, West Siberian, Astrakhan and Turkestan educational districts are reflected in Russian scientific works. Quite many authors have devoted their work to the study of education, both in certain regions of Kazakhstan, and in certain regions, districts and educational districts of Kazakhstan and Russia. Today, the experience of the development of the state system of public education of the XIX century allows us to build an optimal model of education, helps us understand the capabilities of local authorities in solving problems in the field of education.

Keywords: national education, social conditions, Kazakhstan, history of pedagogy, education, mektebs-schools and madrassas.

The national education of Kazakhstan in the half of the XIX and early XX centuries was defined by a number of characteristic provisions. Education has a very important role in the development and formation of the ideology of the people, as well as on the state of culture and socio-political and economic processes. Research on the development of national education in various historical periods of Kazakhstan is the most important component of historical science in the formation of the Kazakh education and intelligence, as well as contributing to the formation of women's education and the development of public education. Considering the analytical review of the formation and development of national education in Kazakhstan, we can see that there is a significant lack of knowledge in the national historical science.

Today, much attention is paid to public education in Kazakhstan. In particular, huge works are holding in study of the formation and development of national education in Kazakhstan in the XIX and early XX centuries. In addition, socio-historical prerequisites are being studied in works of historians, teachers, educators and philosophers who contributed to the development of public education are studied. In the studies of educators of the late XIX-early XX centuries, folk education is also considered in the context of socio-economic and cultural development of the Kazakh people. The study of the problem of public education in Kazakhstan in the XIX-early XX centuries was not fully carried out. In this regard, the historical analysis of the problem of formation and development of public education has both practical and scientific and theoretical significance.

Depending on the prevailing understanding of the laws of education development in political and historical conditions in the XIX-early XX centuries, Kazakhstan built a certain ideology in relation to previous events. Based on the analysis of historical and political events in the development of public education, it is possible to identify the correct objective assessment.

Today, scientists are faced with the task of conducting a critical analysis of the accumulated historical knowledge in the field of public education, identifying and systematizing new data based on archival unknown sources and transferring them to scientific circulation. The history of formation and development of national education in Orenburg, West Siberian, Astrakhan and Turkestan educational districts are reflected in Russian scientific works. Quite many authors have devoted their work to the study of education, both in certain regions of Kazakhstan, and in certain regions, districts and educational districts of Kazakhstan and Russia.

These include t.Tazhibayev [1], M. G. Khrapchenkov [2], A. I. Anastasiev [3], V. P. Vakhterev [4], E. A. Zvyagintsev [5], N. I. Ilminsky [6], S. V. Rozhdestvensky [7], G. A. Falbork [8], V. I. Chernolusky [9] and many others. Taking into account a huge number of researches, there is no systematic analysis of the history of public education in Kazakhstan. Based on this, , it is necessary to study the process of formation and development of public education in Kazakhstan in the XIX and early XX centuries for identifying the main directions of challenge occurs in XIX century. It is necessary to comprehensively consider the issues of national education of the Kazakh people and other non-Russian peoples who inhabited the territory of Kazakhstan. On this issue, there are few historical works that significantly reveal the development of national education in Kazakhstan in the XIX century.

Currently, both scientists and Kazakhstanis understand the problem of studying the history of the development of the Kazakh people, and in this regard, the study of the evolution of public education is one of the most relevant areas. The need for scientific research of public education is also due to the essence of understanding the enlightenment of the Kazakh people and the activities of educators in this direction. The study of the history of the formation of national education is of great importance for the further development of the education system in modern conditions and contributes to the formation of new educational ideas. By studying cultural heritage and historical facts, we can successfully solve the problems that society faces today. Numerous educational reforms in the nineteenth century led to a major restructuring of public schools.

Today, the development of modern schools represents a huge transformation in the education system, so the study of the history of education formation is of scientific and practical importance, as it will allow us to consider the General trends in the integral development of school education, determine the role and place of schools in modern society.

Many factors that influence the evolution of the education system allowed us to analyze the features of the structural and content plan of schools in various regions of Kazakhstan. And even today, it is unlikely to be possible to recreate the full picture, without taking into account the history of development and formation of public schools. Today, the experience of the development of the state system of public education of the XIX century allows us to build an optimal model of education, helps us understand the capabilities of local authorities in solving problems in the field of education.

The study of public education requires a rethinking of theoretical materials and their clarification since previous approaches and assessments need to be analyzed from the point of view of up-to-date requirements in the field of education. Research on the development of the education system in Kazakhstan in the XIX-early XX centuries. assessed the contradictory processes of " foreign schools "as positive, ensuring the" progress and prosperity " of Kazakh nation, allowing the nomadic society of Kazakh people to flourish. Various reforms that took place in the field of qualitative changes in the national formation of the socialist state were considered by Soviet historians as confirmation of the progressiveness of social development. Of course, such evidence should be sought in the constant and vigilant influence of party ideology on scientific research, in the special social environment that determines the nature of the activities of representatives of pedagogical science. At the same time, the modern education system, the content of which largely depends on the expansion of the information space and the

latest technologies, inevitably becomes one of the means of social progress. It is also important that political leaders from different countries take a closer look at their education systems and the ability of these systems to match new qualities.

The development of the education system is one of the conditions for the formation of tolerance in national relations. Today, building relations in many post-Soviet countries is impossible without understanding the history of colonization of Kazakhstan and Central Asia, rethinking the problems associated not only with political and economic problems, but also with education sphere, education of Kazakhs and many peoples of the region. Today, rethinking these processes in Kazakhstan's society allows us to find ways to resolve emerging ethnic conflicts, as well as creation more professional and competent national education system.

Currently, the education system as a scientific problem is studied in all directions and updated taking into account a wide range of historical factors. The education system has been studied for many decades of the socialist period in the history of Kazakhstan, and today a huge database of various problems of Kazakhstan's education has been created. Reliable information based on archival, statistical materials, documents of state and public institutions become the material for reproducing the picture of the past and building a modern model of the national education system on their basis. Systematization and interpretation of materials allows creating an objective scientific picture and prerequisites for the appearance of many works on certain aspects of the formation and development of public education in Kazakhstan.

The history of development of education in Kazakh environment is a unique layer of historical and cultural heritage of Kazakh and Russian people. Since the middle of the XIX century, a new type of school — Russian-Kazakh-has been opened in Kazakhstan, which corresponded to the goals of colonization policy. Such schools were Russian-Kazakh schools, which was opened in 1861 in city of Troitsk and four steppe fortifications: Orenburg, Ural, Fort #1 (Kazalinsk) and Fort Perovsky. The teachers of these schools were the first graduates of the Orenburg Kazakh school under the regional administration. And in 1862, Orenburg and Samara Governor - General A. p. Bezak approved the regulations on Kazakh schools with four fortifications [1].

The first school that accepted Kazakh children, the so-called "Arab school", was opened in the XV century. in Omsk (1779). The organization of Russian-Kazakh schools in the Inner Horde was started in 1841 with the opening of the first school for Kazakh children in territory of Kazakhstan, in Urda (the Khan's headquarters of Sultan D. Bukeev). The first secular school for Kazakh children with a seven-year term of study opened in Orenburg in 1850. It trained teachers for Kazakh schools. Over 19 years of its existence, the school has produced 48 qualified teachers. Some of them worked as translators. In 1866, the government decree allowed the opening of 7 Russian-Kazakh district schools, and in 1896 and 1897, 14 schools were opened. According to the "Regulations of 1868", the expansion of network of Russian schools for Kazakh children was envisaged. Therefore, in several county towns and villages, Russian-Kazakh schools were opened on the type of rural single-class schools.

Many schools had boarding schools. Teachers training schools for primary schools, Kazakh teachers' school was opened in Orsk in 1883. Kazakh women's schools were opened in 1887 in Irgiz, and in 1891-1893 in Turgay and Kustanay. The beginning of women's education in Kazakhstan is connected with these years. In 1916, there were already 78 schools in the Inner Horde, with 1,942 students, among them 1,224 students were Kazakhs. But these schools, due to their limited goals, narrow composition of students and their high cost, could not meet the needs of either Kazakh population or the tsarist administration. Therefore, the question of organizing General education schools that would be inexpensive and would cover children of a wider segment of the Kazakh population has repeatedly been raised.

In addition, there were senior or aul schools that were maintained by Kazakh societies; there were also Muslim schools. The school system was modeled on the Kazan district school

system. In Turgay and Ural regions, schools which were part of the Orenburg educational district, County two-year Russian-Kazakh schools were in the position of the Central in relation to parish schools. At the end of the XIX century, aul schools were spread in the Turgay region, created on the initiative of the Kazakh educator and outstanding teacher of the state. Altynsarin, who worked at that time as an inspector of Kazakh schools in the Turgay region. The same schools were later established in Ural region and in other regions of Kazakhstan.

Until the 1860s, despite all the demands of life, the tsarist government strongly hindered the opening of Kazakh schools, even when the initiative to open them came from the tsarist Kazakh officials. This is clearly evidenced by the history of the organization of the school at the rate of the Manager of the Eastern part of the region of Orenburg Kirghiz Ahmed Dzhantyurin. As can be seen from the letter of the Border Commission to the Orenburg military Governor dated September 2, 1849, Ahmed Dzhantyurin in 1845 asked the border Commission to allow him to open a Kazakh school at his rate [10]. But this request, as well as subsequent requests to open Kazakh schools among the Kazakh population, failed.

A number of requests to open schools are some reflection of the favorable economic development of the country, as a result of which we see a high demand among Kazakh population for education, at least for the well-off segments of the population, who exerted appropriate pressure on their rulers. This is also confirmed by a large number of sentences on the opening of schools, which were accepted by Kazakhs.

Russian-Kazakh schools under the fortifications remained homeless; the tsarist administration did not pay them due attention: they were not provided with premises, teachers, textbooks and teaching AIDS. And Kazakh population did not show much interest in these schools. In view of the use of eight thousand rubles annually allocated for the maintenance of schools in fortifications during 1869-1871, the government in 1873 reduced this grant by more than half, leaving only 3,465 rubles, which was a great loss to the further growth of the contingent of these schools. With the consent of Kazakh societies for the purpose of public education in the Turgay region, a daily fee of seven to ten kopecks was established. In addition, it was decided to allocate for these purposes a part of the income from fishing and fines, as well as to deduct a certain percentage from the income from the capital of public funds.

Given the unfortunate experience of organizing Kazakh schools in fortifications, the tsarist administration began to look for other types of schools that would better satisfy both the tsarist government and the Kazakh population.

The policy of the tsarist government regarding the education of Kazakhs was officially expressed in the "Temporary regulations" of 1867-1868 on the management of the Kazakh regions.

Even before the publication of measures for the education of "foreigners", N. I. Ilminsky, in his conclusion to the report of the Orenburg Governor-General N. A. Kryzhanovsky — "Opinion on the issue of measures for the education of Kirghiz", written on behalf of the Minister of national education D. A. Tolstoy, stated his thoughts on the education of Kazakhs. He assumed that Kazakh schools should have a Kazakh—Russian direction rather than a Tatar-Mohammedan one, so that education in schools would not only be popular, but also entertaining and useful for Kazakhs. Russian education should be spread as widely as possible among Kazakh population, and this education should be both "Russian" and "universal" [1]. And the tsarist government itself, represented by Tatar mullahs, saw not only the propagators of Mohammedan religion among Kazakhs, but also opponents of the spread of Russian influence in Kazakhstan and Central Asia.

Public education in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century was at an extremely low level. The state's expenditures on public education were minimal. Only 1/3 of Russian children were enrolled in primary education, and there is no reliable information about the number of Kazakh children who were trained in mektebahs and madrassas. Most of them

were children of well-to-do people. Kazakh Mekteb schools in the village were adapted to the nomadic lifestyle of the Kazakhs. Classes at the school began after returning from summer and continued with the migration to summer pastures. In some areas of Kazakhstan, children were also taught in summer: schools went with the village to dzhailau. Thus, the academic year in different places of Kazakhstan was different. The greatest difficulty in schoolwork was the lack of teachers. In the villages, children were taught by the mullahs. The most common types of schools were mektebs and madrassas - the oldest educational institutions in the region.

There were a significant number of mektebs for girls in the Turkestan region. In the female school in addition to reading religious texts were studied poetry. Mektebs and new madrasas were allowed to open only with the approval of the Governor-General "trustworthy Russian subjects". In the mektebs and madrasah were allowed to use printed books allowed the Russian censorship. Teachers could only be persons of the same nationality as the students. For the academic administration was assigned the monitoring of progress in lessons in the mektebs and madrasahs, and for compliance with the rules. The 1916 uprising it further strengthened the supervision of denominational (religious) schools of all types. As for Kazakh language, it was admitted to mektebs and madrassas in the first two years of study as "having no written language and literature". In addition, mektebs and madrassas were recommended to be subordinated to the Russian Ministry of public education and its local authorities.

The organization of parish schools for Russian children, and Russian-Kyrgyz and Russian-native schools for children of Kazakh and other non-Russian population in Kazakhstan had improved the formulation of school education in the province. But this had not completed yet the construction of the school system in Kazakhstan: there were not enough elementary folk schools to teach the bulk of the Kazakh population. Such schools were "aul" schools established in Kazakh regions of Orenburg and steppe regions, as well as literacy schools-in Kazakh regions that were part of Turkestan region.

It was with the creation of such schools that a certain system of school education was established in Kazakhstan, which existed until the October socialist revolution.

References:

- [1] **Tazhibayev, T. T.** Education and schools of Kazakhstan in the " second half of the XIX century. - Almaty: Kazakh state publishing house of political literature. 1962. - 507 p.
- [2] **Khrapchenkov, G. M.** History of the school of national pedagogical thought of Kazakhstan. - Alma-ATA: Mektep, 1975, 168 p.
- [3] **Anastasiev, A. I.** Narodnaya SHKOLA: a guide for teachers and teachers of primary national schools: a desktop reference book, in 2 hours. CH. I-M.: type. A.D. Stupina. 581c.
- [4] **E. Zvyagintsev.** Project of new programs for primary schools. // Bulletin of education. 1913. # 6. with 53-76.
- [5] **Ilminsky, N. I.** About the system of education of foreigners and about the Kazan Central baptismal-Tatar school. - Kazan. Type. Imperial. UN-TA, 1913. - 85 p.
- [6] **Rozhdestvensky, S. V.** Historical review of the activities of the Ministry of National Education St. Petersburg, 1902. -785 p.
- [7] **Falbork, G. A.** Universal education in Russia. - M., 1908. - 172 p.
- [8] **Charnolusky, V.** and Teachers ' seminaries and schools. The system is a set of laws, regulations, rules, instructions, programs, and reference information. - SPb. 1901. Page 89
- [9] **Pallas, P. S.** Travel to different provinces of the Russian Empire. Part 1-St. Petersburg: Imp. Academy of Sciences, 1773. - 657 p.
- [10] **Gasprinsky, I.** Russian Islam. Thoughts, notes and observations // Zvezda Vostoka. - 1991. - № 4. - Pp. 105-119.

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF PUBLIC EDUCATION OF YOUTH ON THE BASIS OF THE GENDER APPROACH

Maigeldiyeva Sh.M., Igenbaeva R.T., Omarova LT., Baibolova D.,
Kereybaeva A.

KorkytAta Kyzylorda University

sharban56@mail.ru, igenbayeva.rabiga@bk.ru

Abstract. The article states that the gender of factor always has been the most important component of serious socio-political, demographic, psychological and socio-pedagogical changes in society. The increasing complexity of social relations and the growing tendency for moral decline, especially among the younger generation, and many other phenomena, one way or another, directly or indirectly affect to the life of all Kazakhstan people. In this situation, the importance of the social education of the young generation sharply increases, which, in turn, makes the problem of developing a social education system for students of universities on the basis of a gender approach relevant. The article presents the results of studying on this problem.

Keywords: education, social education, gender approach, psychology of relationships

Introduction. The socio-psychological basis of “gender” acts as a complex mechanism that determines the subject, both male and female, in the process of normatively and regulating what a person should become in accordance with the projections (its social expectations and others), and also acts as a social norm, to which the individual adapts due to regulatory, informational pressure and the prevailing stereotypes of ethnic culture in society. Considering that social reality asks the question of taking into account the gender factor and gender differences, modern social pedagogy as a science and social practice cannot ignore this problem.

In different historical periods of Kazakhstan, the most diverse educational models based on gender identity "worked". The pedagogical theory considered the problems of gender-role education in the context of established cultural norms and traditional social education. Great experience has been accumulated in the social education of the younger generation, taking into account the gender component.

At present, in the theory and practice of domestic social education, the gender approach of social education of youth students is poorly presented, which is adequate to the social expectations of society and the characteristics of the Kazakh culture of the new millennium. This actualizes the real problem, justifies the need to develop theoretical and methodological foundations of social education of college students taking into account the gender approach.

Literature review. The decision adopted today "Strategy of gender equality in the Republic of Kazakhstan for 2006-2016." Based on specific objectives, indicating the deficiencies of gender education and gender knowledge among the population. The decision offered tasks [1].

Gender education is widely understanding as education that contributes to the formation of gender equality and helps to overcome negative gender stereotypes. In this understanding, gender education is present at all levels of the holistic pedagogical process in the university and is part of the ideology of higher education. Gender education in the narrow sense is, first of all, educational programs on gender issues, which are read in different versions for students mainly of socio-humanitarian specialties.

Among the priorities of modern education stands out the humanization of all its spheres, which presumes the preservation of human integrity. The actualization of the problems of the integrity of human life is a consequence of the loss of the ability of its humanitarian worldview, which allows us to see "peace in unity." Humanitarianization in the context of gender studies is, first of all, an approach to reality from the point of view of a man and a woman and in the name

of developing an integral person in each of them, at the same time, it is an attempt to see the world in its gender dimension.

The category “gender” was introduced into the conceptual apparatus of science in the late 60s - early 70s of the XX century and was used first in history, historiography, sociology and psychology, and then was adopted in pedagogy. The concept of "gender" was introduced into the social sciences by Ann Oakley in the 70s of the XX century. It comes from the Greek word "genos", which means origin, the material carrier of heredity, born.

The “Dictionary of Tender Terms” gives such a definition of the concept of gender: “By the concept of gender, modern social science means a set of social and cultural norms that society requires people to fulfill depending on their biological gender. Not biological gender, but sociocultural norms determine, ultimately, psychological qualities, behaviors, types of activities, professions of women and men ” [2].

Gender - socially determined differences and relations between men and women (definitions of “women”, “men”, “men and women” include all age categories of the corresponding sexes and also apply to boys, girls, boys, girls, elderly women and men). Identified through analysis and may be different in different societies and cultures. Changing with the progress of time. Unlike the concept of gender, which reflects the biological differences between a man and a woman does not change of which is universal in nature.

From these positions, it is widely to understand “gender” as the social gender of a person, which is formed in the process of personal education. Gender indicates the social status of a person and its socio-psychological characteristics that are associated with a person’s gender and arise in the process of interaction with other personalities within a certain culture. The concept of gender also includes psychological, cultural and social differences between women (girls) and men (boys).

It is generally accepted that gender consists of 3 components:

- cognitive or gender identity (I know that I am a man / woman).
- emotional or gender identity (I feel like a man / woman).
- Behavioral or gender roles and specifics of behavior (I behave like a man / woman).

In science, there are 3 gender types (see table 1)

Table 1 - Classification of gender types

№	Gender types	Characteristics of men	Characteristics of women
1	masculinity	Energetic, freedom-loving, ambitious, not too sensitive	Have a strong will, can compete with men
2	femininity	Appreciate human relationships, sensitive	Gentle, caring, faithful
3	androgyny	Combine sensitivity and productivity.	They can solve men's problems using women's means (sociability, flexibility)

Let us give some scientific explanation of the above gender types. Masculinity is an expression of a preference for instrumental styles of activity, energy, assertiveness, the ability to significant, but short-term effort.

Femininity - a commitment to activities related to communication, perception of nuances, subtlety of feelings, the ability to maintain activity, which does not require significant effort, for a long time.

Androgyny is a manifestation of masculine and feminine traits at the same time.

It is well known that the gender types of parents are also manifested in children (see table 2)

Table 2 - Characterization of children by gender

№	Masculine children	Feminine children	Androgynous children	Undifferentiated children
1	appreciate the authority and independence of Conduct	prefer male authority, need to communicate with a significant man	show high social activity, independently overcome difficulties	masculine qualities are constructive (help, protection)
2	focused on achieving individual of high results	love to take a leading position	communicate well and interact with adults and children of any gender	passive
3	have a competitive style of behavior	do not tolerate the objections	reject both feminine and masculine behaviors; do not have gender roles	avoid contacts, have a low real achievements
	in relations with other children are inclined to authoritarianism	be careful, not initiative not independent	independent, persistent, achieve high results	peculiar rejection by peers
5	differ in subordinate, dependent of behavior, do not strive for leadership	a great need for expressing support, faith in their capabilities and strength limits its research space and		
		don't come in contact with masculine children		

Currently, the problem of gender education of children has become very urgent. Among the reasons, the following can be noted:

- unification of sexes, feminization of men and masculinization of women;
- dulling of a sense of gender;
- the growth of inappropriate forms of behavior among young people;
- the growth of problems associated with loneliness and instability of marital relations.

The gender approach is different in that it focuses on women and men, and not on women individually. The gender approach highlights:

- differences between the interests of men and women, even within the same household, how they interact and express themselves;
- traditions and hierarchical representations that determine the position of women and men in the family, community and society as a whole, through which men usually dominate women;
- differences among women and among men based on age, wealth, nationality and other factors;
- the direction of changes in gender roles and relationships, which often occurs quite quickly, as a result of social, economic and technological trends.

The essence of gender identification is that a person (individual) identifies himself with one of the groups - men or women. In each society at a certain time there are various (un) written guidelines for men and women. Men and women can fulfill them or evade, but in either case they will act according to certain strategies.

Since the first half of the XIX century. from I.F. Herbart, who for the first time tried to bring philosophical, ethically and psychologically reasoned theory under pedagogy and divided pedagogy (as the science of education) into separate but closely related parts: didactics and the theory of education, understanding of the essence of pedagogy, its goals, content changes towards expansion and deepening, the unity of socialization, education and development in the holistic process of personality formation. The subject of pedagogy has changed, gradually encompassing upbringing not only the younger generation, also adults.

By the end of the XIX century. The sociological approach to the subject of pedagogy has noticeably intensified. It was enriched with social ideas, relations with social interests and social

practices were revised, the social vision of education was strengthened, and interest in the problems of socialization of an individual increased (O. Wilman, P. Bart, D. Djoi, F. Paulssn, etc.).

On the theory and practice of social education in European countries of the 18th – 19th centuries influenced the works of I. G. Pestalozzi, I. F. Herbart, F. Disterweg, C. Mater and P. Natorp.

At the beginning of the XX century. Professor P. Natorp, representative of the Marburg school of neo-Kantianism, came up with the idea of combining all the educational opportunities of society. It is P. Natorp who comes to the idea of a universal pedagogical organization based on the integration of the educational forces of society. He believed that "the education of the people is not an isolated task, but it must come into contact with the whole of the whole people's life" [3].

The formation of the educational potential of society as a means of social education has a long history, the history of the development of social and educational ideas abroad and in Russia.

Even in the Ancient World ideas and even traditions of taking into account social factors in the process of training and education of members of society are emerging.

The introduction to the discussion on the upbringing of the term "social pedagogy" by C. Mager, further disseminated by F. Disterweg, contributed to the emergence of new concepts about the educational opportunities and resources of the social environment, which were later revealed by P. Natorp.

P. Natori put forward the idea of integrating the educational forces of society in order to disseminate culture and enlightenment among the people, i.e. in fact, he stated about the educational opportunities of society in its modern sense: "In view of the fact that two separate sciences - the doctrine of society and the doctrine of education, it was necessary not only to bring into external communication with each other, but also to show that they are in their deepest roots united and inextricably linked, - in view of this, it turned out to be necessary to reach the philosophical foundations of both."

This statement outlines the meaning of the modern approach to the unification of views on society and personal education. He advocated the universal pedagogization of society and called for the creation of educational unions, "citizens' unions", which could contribute to the implementation of this idea, that is, actually called for structuring the potential of society and purposeful reliance on it.

At the same time, it should be noted that from the moment the concept of "social pedagogy" arose to the present, two different interpretations are traced in German literature that define different approaches in the development of this branch of scientific knowledge.

Much of what F. Disterweg and P. Natorp put into the phrase "social pedagogy" was also contained in the pedagogical views and practical activities of their predecessors - teachers of various countries and peoples. One thing that united them was the social aspect, which took place in both the first and second approaches.

Representatives of the first approach were K. Mager, P. Natorp, E. Bornemann, F. Schlipper, D. Pegeler, etc. [4,5,6} The most prominent representative of the social aspect of education in social pedagogy is the famous German philosopher P. Natorp, who considered social pedagogy not only as part of general pedagogy, but also as the most important tool for socializing a person on the basis of the educational forces of society.

The second approach is reflected in the writings of F. Disterweg, G. Zero, G. Boymer, K. Mollengauer and others. F. Dysgerweg, putting forward the idea of cultural conformity, noted that "in education it is necessary to take into account the conditions of the place and time in which a person was born or he has to live." However, F. Disterweg did not reach a complete understanding of the social essence of upbringing and focused on pedagogical assistance to the disadvantaged by society.

An analysis of the views of Russian scientists: philosophers, teachers, writers highlights their common feature - the importance of the social environment, and therefore its educational potential for personality development. The combination of the personal with the public is one of the main ideas of the pedagogical theory of A. I. Herzen. Even N. G. Chernyshevsky emphasized the thesis that human activity and upbringing are conditioned, interconnected with the social environment. II. F. Lesgaft spoke about the formation of a comprehensively developed personality, as well as the creation of a theory of child development in the family.

VV Zenkovsky paid great attention to the study of the social environment and its role in the socialization of personality [7]. S. T. Shatsky, noting the variety of factors of the social environment, in his studies emphasized the importance of not only its study, but also the development (pedagogization of the environment) [8]. A. S. Makarenko emphasized the importance of the work on the development of the pedagogical capabilities of social institutions by the example of creating a children's team, which turned into an educational environment for the individual, for a difficult teenager [9].

II. P. Blonsky attached great importance to the pedagogical possibilities of the social environment of the individual [10].

B. II. Shulgin dreamed of pedagogy of a new type - pedagogy of social education [11].

Teachers of the 20s - 30s XX century creatively developed the concept of social determinism of upbringing, studied the problems of preparing young people for life, investigated the characteristics of the microspheres of the immediate environment of the individual.

Theoretical basis of the social function of the school in the 20s. last century belongs to S. T. Shatsky [8]. The question of education was posed as "... o the community of all people for the benefit of all. Normal education is social, from the point of view of the question of the goals of education, the contradiction between individual and public education disappears." Explaining this position, A. V. Lunacharsky emphasized that "it is necessary to develop a citizen in a person, such a person who knows how to cooperate, which is connected with other sympathy and thought socially." By this process should not develop to the detriment of each individual.

In the 50-60s. XX century interest in the scientific development of issues of social education and the role of the educational potential of society is being revived. The initiators are a number of German scientists (K. Möllenhauer, G. Pfaforsnberg, H. Miskes, A. Mehringer, A. Flyutnsr). Social pedagogy "in the eastern bloc" is gradually being instituted as a theoretical understanding and justification of mass "social education", as work in society. A child is not only an object for upbringing, but first of all a person who has vital needs, and in a situation where he is only a "schoolboy" at school, it means that only his "part" is taken into account. This, unfortunately, is the position of our "non-social" school.

In the late 80s - early 90s. XX century the socio-pedagogical approach focuses on harmonization of relations between the individual and society, man and the environment, spiritual and moral education of people. The ingredient of social education is social and pedagogical knowledge as an integral part of the general culture and social policy, a kind of catalyst for the intellectual and moral potentials of a person in macro- and microsocium, and the pedagogical functions inherent in education and upbringing are an important regulator of relations in social policy, in creating comfortable moral and psychological conditions for the development of personality in various environments of its habitat.

Thus, social education is aimed at transforming the environment, creating humane relations in society, and searching for pedagogically competent solutions in various, including personal crisis situations. Transforming the social environment, social education develops the potential of the individual, solves the problems of its socialization.

In his modern interpretation, social education is understood as the creation of conditions and stimulation of the development of a person, his social formation using all social influences and influences. Socialization is the process of assimilation by an individual of social experience,

which involves the inclusion in the system of social relations and independent reproduction by the individual of these relations. Socialization is determined by a variety of social, socio-psychological, psychological, pedagogical and psychological factors. Among them, it is necessary to distinguish between the purposeful efforts of society and its various social institutions for the formation of personality, which means actually “education”; the influence of the environment and the immediate environment of the person; the activity of the individual, manifested in a selective attitude to the immediate environment, to its norms and values, to pedagogical influences, self-education and self-regulation of behavior.

Based on the foregoing, on social education, on the process of personality socialization, we identified factors that affect the need to take into account the gender approach in the development of social education of a person (see Table 3)

Table 3 - Factors affecting the development of social education with a gender perspective

№	Socio-cultural factors	Political factors:	Organizational and financial factors:	Personality factor:
1	changes in society	revitalization of independent women's organizations	availability of financial resources for gender studies	the appearance of supporters of the gender approach in education among teachers - scientists
2	roles and behavior in family	penetration of feminist theories	support for gender educators	their development of programs and teaching aids
3	changes in the discourse in society about typically feminine and typically masculine			

Gender education, according to I. Kostikova, should be considered as the education of schoolchildren, students, adults [12]. Education of schoolchildren should be aimed at helping them cope with the problems of socialization, an important component of which is the identification of the child as a boy or girl and their adoption of a certain social role. Students' education is based on clarifying the gender stereotypes that young people face when entering adulthood, and in a joint search for means to overcome these stereotypes. Adult education is primarily of an adaptive nature, helping to adapt to changes in society or to deal with emerging difficulties.

Having analyzed numerous sources on the issue of gender approach to learning, we concluded that there are erroneous ideas about the meaning and application of the gender approach to learning. As the study showed, many researchers equate a gender approach:

□ - only for separate education of boys and girls at school (V.F. Bazarny, A.V. Khutorskoy, E.N. Belova),

□ - only to sexual education in a sexual or physiological aspect (V.E. Kagan, A.V. Martynova, L.Yu. Orlova),

□ - only taking into account the psychophysiological differences of boys and girls (V.A. Geodakyan, G.M. Breslav, V.D. Eremeeva, B.I. Khasan),

□ - to the sex-role approach (A.V. Mudrik, L.I. Stolyarchuk).

In our study, we proposed the following definition of the term “gender approach to learning”: the implementation of educational programs aimed at harmonizing gender equality based on the psychophysiological and sociocultural characteristics of young men and women, their interests and ways of relationships.

Thus, the gender approach in pedagogy and education is an individual approach to the child's manifestation of his identity. This approach gives a person greater freedom of choice and self-realization, helps to be flexible enough and be able to use different behavioral options [13, S.355]. And ultimately, such an approach, allowing girls and boys to develop freely, giving them the right to choose, shapes men and women who, following their natural inclinations and not limiting themselves to gender stereotypes, set organic goals for themselves, achieve them and become really happy people.

Methodology. The methodological basis of the study is made up of the humanistic principles of philosophical and pedagogical anthropology about man and his upbringing, about man as a subject and personality; about the universal interdependence of the development of the real world, society and man. The theoretical basis of the study is: the provisions of the general methodology of pedagogy and historical and pedagogical research;

- ideas, concepts and provisions in the study of pedagogical phenomena and processes in higher education: systemic, axiological; cultural, synergetic, competency-based approaches.

- scientific ideas, concepts, ideas and provisions on the nature, trends and prospects of development of social education in Kazakhstan.

In the course of the study, we applied theoretical methods, such as analysis, comparison, generalization, classification, forecasting, etc .; and empirical, including observation, conversation, interviewing, questioning, interviewing, expert assessment method, generalization of experience, mathematical methods.

Results. Для экспериментального обоснования эффективности обозначенных условий в развитии системы социального воспитания студентов на основе гендерного подхода нами были созданы контрольная и экспериментальная группы.

Экспериментальная работа по формированию гендерной культуры будущих педагогов осуществлялась в несколько этапов на базе КГУ им Коркыт Ата. В эксперименте приняло участие 80 студентов, обучающихся на педагогических специальностях, и 20 преподавателей.

На этапе констатирующего эксперимента была обоснована актуальность проблемы исследования и намечены пути её решения.

В период констатирующего эксперимента первоначально мы начали проверку состояния быта университета. В университете быт студентов устроен с учетом гендерного подхода, однако отметим, что нет специальных гигиенических комнат для девушек, отсутствуют в большинстве случаев тренажерные залы для юношей (и специальные — для девушек). Режим дня не учитывает разные нормы подвижности у юношей и девушек. В университете во всех корпусах имеются столовые, здесь питание унифицировано и по времени приёма пищи, и по ассортименту.

It is more difficult with the gender approach in organizing the educational process, because both in terms of content and in the style of interaction, it is feminized in our way as an adult, which does not mean its beneficialness for girls, but only indicates its uninterestingness for young men. The famous psychologist I.S. Kon gives the following data: young men are more brilliant than girls who show a love of risk, a lack of concern for personal safety, neglect of their own lives, a desire to stand out, a tendency to deviance, high competitiveness, the need to achieve, the desire for dominance of power. This must be taken into account, taken into account and used, organizing the educational work in accordance with their type and functions. In some cases, it is necessary to apply, having previously developed, a system of situations of acceptable and insured risk, in others - forms of behavior, to some extent replacing deviant or competing with them, in the third - channeling into the socially acceptable channel the need for desire to stand out, etc. . [14, C.236].

According to our studies conducted during the period of the experiment, the teaching staff of the Humanitarian Pedagogical Institute is 84.6% women. In the university staff, the proportion of men is 35.4%.

It should be noted that the teaching style, forms of communication in the classroom also affect the gender socialization of students. So, exams in the form of tests, individual reports, competitions for grades encourage, first of all, they are aimed at the development of masculine personality traits. Both boys and girls suffer from this, because they have poorly developed critical thinking skills, the ability to ask questions, and collectively discuss problems.

At the same time, the hidden curriculum can be changed towards democracy and humanism. To this end, we have developed tips for teachers who wish to create an atmosphere of tolerance and equality in their classes.

In accordance with the foregoing, our further research was built.

A survey of teachers showed that they understand the term “gender culture” ambiguously, sometimes very broadly. For example, as the ability to communicate with people of different sexes or as the ability to behave as a representative of one gender or another. Failed to answer the question 11.10% of the teachers surveyed. Most teachers consider it necessary to create a gender culture of students. However, 13.8% of respondents did not put the task of its formation into the university; set, but do not solve 44.6%. It should be noted that 41.6% of teachers did not at all decide on the answer to this question.

Questioning was also conducted among students.

The results of the study showed that 27.3% of students experience communication difficulties when communicating with representatives of the other sex.

Answering the question “Do students of different gender identifications communicate freely between themselves?” The following results were obtained: never - 11.8%, sometimes - 60.2%, often - 27.9%. According to 51.6% of linguistic teachers, students' language difficulties are reflected in their academic performance, respectively, 39.1% of teachers think so in pedagogical specialties.

To the question “Do students of different gender identifications have difficulty communicating with each other?” the answer is received: they never experience it - 69.2%, sometimes they experience it - 18.4%, they constantly experience it - 12.4%. At the same time, communicative relations were distributed as follows: friendly ones make up 35.5%, neutral ones are slightly lower than half, that is 40.8%, tolerant people make up 16.7%; hostile attitude is absent.

On the question: “Do students of one gender and one nationality show interest in students of the opposite sex of another nationality?” The following answers were received: yes, 2.4%; by the answer “sometimes” - 28.7%; negative answer - 62.2%; “I find it difficult to answer” - 6.8%.

To the question regarding interpersonal relationships of boys and girls of different nationalities: "Do girls and boys in your group of different nationalities meet on the basis of deep feelings?" The answers were distributed as follows: yes - 8.2%, no - 63.2%, I find it difficult to answer - 28.6%.

Statistical data were revealed showing the number of students who entered into a legal marriage and the so-called “civil” during their studies at the university:

- in general, for the humanitarian and pedagogical institute, they registered their relationship with the registry office to the final course of 12 pairs;

- are in a “civil marriage” - 0%.

The most important reasons and factors for the lack of deep feelings and affection for students of the opposite sex among students of the pedagogical specialties were: my ideal is not - 18.8%; I want to live for myself - 18.9%; psychologically not ready for serious family relationships - 36.1%; economically not ready to create a family — 26.2%. It should be noted that the indicated reasons do not impede the entry of students into a civil marriage.

Most of the teachers working in pedagogical specialties (81.2%) stated the need to organize special educational work on the formation of a gender culture among university students. To the question “How often do you encounter problems of interpersonal relations between students of different sexes in your work?” The answers were distributed as follows: very often - 9.1%, often - 18.6%, rarely - 19.3%, I find it difficult to answer - 53%. A large percentage of university teachers (53%), who find it difficult to answer the question posed, is most likely due to their complete exclusion from the problems of educating students.

To the question “Do students discuss inter-gender relations with you?” the following answers were received: discuss - 32.3%, do not discuss - 56.7%; I find it difficult to answer - 11%. 76.5% of teachers expressed the need to introduce additional electives and special courses on the formation of gender culture of students. Two-thirds of teachers (69.6%) consider it necessary to participate in continuing education courses, the program of which is directly aimed at a deeper understanding of gender culture issues and in the future to conduct relevant special courses and electives. Together with study groups, about half of the teachers (46.9%) expressed a desire to participate in activities to create a gender culture for university students ..

Among the whole arsenal of methods, forms of organization, and teaching aids in the classes at the university, verbal methods and forms dominate, while students prefer them to perform through practical and research work, and design work. And among the arsenals for the implementation of educational work in terms of the development of social education, they have a rather poor idea (10% of teachers are often used, 15% are rarely used, 75% do not use at all). In addition, the main difficulties of teachers were identified, which are the lack of information on the methodology for the formation of gender culture, including methodological and didactic material.

Subsequently, according to the research plan, a training pedagogical experiment was organized and conducted.

I period of the formative (training) experiment. At this stage of the study, we developed and offered students a methodology for the formation of a gender culture. This technique consists in developing a system of pedagogical tasks, situations in conducting informative lectures.

The second period of the formative experiment was accompanied by the organization and conduct of elective course classes on the topic: “Fundamentals of Gender Pedagogy”. The program contains thematic plans for a lecture, practical lesson.

In connection with the tasks set in the Gender Strategy of the Republic of Kazakhstan, there is an urgent need for the introduction of training courses in universities, aimed at understanding their positions on issues of gender socialization of an individual. In this regard, we have developed an elective course program called “Fundamentals of Gender Pedagogy”. The course covers such relevant topics as the gender aspects of the family, the socialization of boys and girls, male and female roles in politics and economics, and problems of discrimination based on gender. The creation of this course in the amount of 1 credit (lectures -10, practical -5 hours, IWL-5) is designed to include gender education in the training of future teachers.

The course program, aimed at gaining a gender-oriented knowledge system, accepting male and female social and sexual roles, preparing for professional activities and family life, was developed for students studying in pedagogical specialties (See table 4).

Table 4 - the program of the elective course "Fundamentals of gender pedagogy"

№	Theme	Number of hours		The introduction path
		Lecture	Practice	
1	The purpose, objectives and content of the elective course. On the essence of the concepts of “gender” and “gender”	2	1	Introducing students to the basics of gender pedagogy. Gender-based educational work plan for the group
2	The development of gender identity in	2	1	To develop topics for mastering the

	pedagogical science			"Pedagogy" course in issues related to the problems of the pedagogy system as a science.
3	Gender and role-based approaches in education	2	1	Seminars on the theme "Pedagogical views of scientists on the problems of gender pedagogy"
4	The problem of joint and separate training of boys and girls	2	1	Organization of a round table on the problems of modern pedagogical science on gender in training and education.
5	Gender socialization of pupils. The main directions of work with children of different sex and gender	2	1	Conducting a discussion on the problem of separate and joint training of students. Conducting a seminar on the topic: "Problems of personality socialization."
	TOTAL	10	5	

–The purpose of this course is the formation of gender self-awareness of students as a condition for successful gender socialization, professional self-determination and a person's life strategy, and the introduction of norms of tolerant behavior in the practice of gender interaction. The objectives of the course are: awareness and correction of gender stereotypes of consciousness, the significance of the problem of educating in oneself the qualities of a tolerant personality,

- development of the ability to accept different types of gender identity,
- mastering a model of tolerant behavior in gender relations.

–In the course of mastering the content offered as part of the elective course, students consolidated, systematized knowledge about pedagogy as a science, about the features of highlighting gender pedagogy, about the gender strategy of our republic and its tasks, and also learned to distinguish features of gender and gender-based approaches in education.

–The developed curriculum curriculum is important in preparing the future teacher for the management of educational work, taking into account the gender approach.

–In the process of studying this course, students should master the following knowledge, skills:

- awareness of the concepts of "gender" and "gender";
- understanding the process of developing gender identity;
- understanding the content of gender and gender-based approaches in education;
- mastery of the principles of gender socialization of an individual;
- the ability to build educational work in the school, taking into account the gender approach;

At the lectures of the elective course it was emphasized that one of the important directions in the development of pedagogical science at the present stage is the formation of a new branch of scientific knowledge - gender pedagogy, which studies the features of teaching and raising children of different sexes. The subject of the study of gender pedagogy is the correction of the process of socialization of the younger generation depending on gender in the era of global socio-economic and cultural transformations. The importance of reforming the education system, taking into account the inclusion of gender approaches, is indicated in the Gender Strategy of the Republic of Kazakhstan "[1]. Pedagogy in general and education as a pedagogical phenomenon, according to L.V. Shtylyova, they need to comprehend their positions on the issues of sex-role socialization of pupils, since the strict standards reproduced by the school regarding femininity and masculinity become an objective obstacle to the effective socialization of pupils [15]. The development of gender education is necessary to maintain the national security of the state: the country cannot continue to ignore or underuse the potential of any gender in all spheres of life in Kazakhstan. The egalitarian policy of the state is based on the gender model of the symmetrical and equilibrium inclusion of men and women in all spheres of public life. Therefore, the development and implementation of a gender approach in education, which is based on a

comprehensive consideration of the interests of both socio-sexual groups of society, becomes vital and important. Educational institutions, in turn, reflect the gender stratification of society and culture as a whole, demonstrating by their example the unequal status of men and women. The deconstruction of traditional cultural restrictions on the development of an individual's potential depending on gender, the creation of conditions for the maximum self-realization of boys and girls in the process of pedagogical interaction is the most important goal of gender education. Its development allows us to form the idea that gender is not a basis for discrimination in any sphere of life and enables school graduates to freely choose the ways and forms of their self-realization.

Conclusion. The gender approach assumes the harmonization of gender-role interaction on the basis of egalitarianism as the principle of equal rights and opportunities of an individual regardless of gender, believes S.P. Rykov [16]. To implement a gender approach in the education of children means to put the personality and individuality of the child in the development and upbringing above the traditional gender framework.

The goal of the gender approach in the school should be to overcome gender stereotypes that impede the successful development of the personality of the child, boy and girl. So L.N. Nadolinskaya emphasizes that the introduction of gender approaches in the school favors the development of partnerships between the sexes and educates them in the spirit of tolerance [17].

Directly in upbringing, the gender approach has as its goal the creation of such conditions for the upbringing of young men and women in which, according to A.V. Mudricu, their "development and spiritual-value orientation will contribute to the manifestation and positive formation of individual masculine, feminine and androgynous traits; relatively painless adaptation of the younger generation to the realities of sex-role relations in society and effective sex-role isolation in society" [8, p. sixteen].

The essence of the gender approach in education is an individual approach to the child's manifestation of gender identity. From the standpoint of this approach, gender identity is not uniform, rigid, the same for all men and women within the framework of their gender, the plurality, individuality, plasticity of gender differences are recognized. This means that the task of individualization of gender identity and the study of the subjective meanings of creating a particular model of identity by each pupil faces the task of education.

Thus, one of the tasks of introducing a gender approach into education is to create conditions for the growth of self-awareness and opportunities for self-realization of an individual with an individual set of masculine, feminine and androgynous characteristics. The lectures presented the views of academic teachers on the main problems of gender pedagogy. For example, as I. Kostikova notes, "the point is not that representatives of different sexes need a differentiated approach from the teacher, but that they are forced to face the complex world of changing gender stereotypes that come in contradiction with personal desires and inclinations of a person. Explain the nature of stereotypes, show their variability and social conditioning - these are the tasks of a gender approach in education" [15, p. 68]. For the effective implementation of a gender approach in education, according to L.V. Shtylyova, it is necessary to study the factors of the pedagogical environment that affect the process of forming the gender identity of pupils, the forms of school work that are significant for gender socialization, and to prepare pedagogical staff for this [19]. Consequently, understanding gender issues, mastering the main provisions of the gender concept becomes an urgent task in the field of upbringing and education of young people, as well as in the training of specialists who are professionally involved in its education.

Thus, increasing the knowledge of college students on gender issues, their systematic information support, equipping teaching aids, as well as the activity of students and teachers themselves in promoting the theoretical and methodological foundations of gender knowledge in the field will contribute to the implementation of the Gender Strategy of the Republic of Kazakhstan, the promotion of ideas of gender equality in society .

References:

- [1] Strategy of gender equality in the Republic of Kazakhstan for 2006-2016 - Astana, 2006
- [2] Dictionary of Gender Studies / ed. A. Denisova / Regional public organization "East-West: Women's Innovation Projects". - M.: Information - XXI century, 2002. -- 256 p.
- [3] **Natorp, P.** Social pedagogy. The theory of education of will based on community. Per. A.A. Grombach from 3rd add. German publishing house. - SPb., 1911. --XXVI, 360 p.
- [4] **Pegeler, A.,** Smirnov N.M. Pedagogy and psychology of higher education. From activity to personality. - Moscow: Academy, 2001.
- [5] **Sarybekov, M.N.** KR bilim take zhyesi: damudyk zhana salalary // Bilim take mekemesi bashylarynyk anyqtamalygy. - 2011. - No. 9 (57). - B. 6-13.
- [6] **Schutz, A.** Structure and personality development. - M.: Nauka, 1986.-254 p.
- [7] Gender pedagogy / Edited by V. Zenkovsky - M., 2017
- [8] Educational system of S. T. Shatsky / comp. G. A. Malinin, F. A. Fradkin. -M.: Prometheus, 1993.-153 s.
- [9] **Makarenko, A.S.** Soch. - M., 1958. -- T. 5. - 244 f.; vol. 7.- p. 420.
- [10] **Blonsky, P.P.** Pedagogical foundations of the formation of student independence. A guide for teachers. - M.: Education, 1982. - 143 p.
- [11] **Shulgin, S.R.** Gender pedagogy. - M., 2013
- [12] **Kostikova, I.,** Mitrofanova, A., Pulina, N., Gradszkova, Y. Perspectives of gender education in Russia / I. Kostikova, A. Mitrofanova et al. // Higher education in Russia. - 2001. - No. 2. - S. 68 - 75.
- [13] **Vorontsov, D.V.** What is gender // Workshop on gender psychology / Ed. I. S. Kpetsina. SPb.: Peter, 2003.
- [14] **Kon, I.S.** Introduction to Sexology. -M., 1990. -- 336 p. 41.
- [15] **Shtyleva, JI. B.** Gender approach in education: curriculum and guidelines for the course. - Murmansk: MGPU, 2004. -- 78 p.
- [16] **Rykov, S.P.** Gender studies in pedagogy / S.P. Rykov // Pedagogy. - 2001. - No. 7. - S. 17 - 22.
- [17] **Nadolinskaya, L.N.** The influence of gender stereotypes on upbringing and education / L.N. Nadolinskaya // Pedagogy. - 2004. - No. 5. - S. 30 - 35.
- [18] **Mudrik, A.V.** On the sex-role (gender) approach in social education / A.V. Mudrik // Educational work at school. - 2003. - No. 5. - S. 15 - 19.
- [19] **Mukhambaeva, A. X.** National customs and traditions of the Kazakh people and their influence on the upbringing of children and youth: author. dis. ... Cand. ped. sciences. - M., 1974. -- 27 p.
- [20] Sveta Berdibayeva, IssabekNurdaulet, Saparbaikyzy Sholpan, AkhmetovaGulmira, Mursaliyeva Agaisha, Maigeldiyeva Sharban M. Psychological Features of Gender Relations in Self-Regulation of Personality// Procedia - Social and Behavioral Sciences 171 (2015) 203 – 208p.// ISSN 1877-0428

TRAINING FEATURES OF PHILOLOGY STUDENTS IN THE CONTEXT OF DIGITAL EDUCATION

Karimova B.S., Imakhanova A.A., Yessenova P.S., Taybekova L.S., Zharbulova S.T.

Korkyt Ata Kyzylorda University

karimovab72@mail.ru, aijan198@mail.ru, yessenova_pernekul@mail.ru
laura.taybekova@mail.ru, zharbul@mail.ru

Abstract. This article considers issues regarding the educational transition from informatization to digitalization, the process of forming the professional competence of future philologists, namely from the partial and substantive use of information and communicational teaching technologies to the sustained and systematic usage of digital technologies. The digitalization of educational process will lead to the globalization, internationalization and informatization of the system of continuous level training of future competitive specialists. The process for academic condition requires the renovation of educational

programs. Currently, new approaches for strengthening of teaching methods and techniques are acquiring particular significance in the formation and development of professional competence among philologists. The task which ensures the quality of digital education is being maintained, moreover the means are outlined regarding educational research for the preparation of bachelor students in Russian Language and Literature, such as educational content of digital resources, the regional aspect, the pedagogical conditions for the transition and transfer to the global network of university education.

Keywords: educational digitalization, digital technologies, specialist training, language learning, innovational methods, model of digital competency.

Introduction. The global digitalization process which is being experienced virtually by all over the world considerably influences on educational sphere, moreover this process sets new tasks ahead of knowledge system, which is not only connected with content level. The new competence requires reconsideration and scientific understanding, that important for technological formation of digital environment. All these procedures facilitate active search by scientists of pedagogical technology, corresponding to time demands, requests, also to interest of modern society, that significantly require qualified specialists of new level.

Digital technologies represent unique facilities, allowing us to develop educational programs, technologies that are already available (functioning), to optimize internal institute resources; moreover it gives an opportunity to create new, actual principles which lead to the improving competitiveness and enhancing academic status. Furthermore technologies make a favorable environment for successful integration of institute on a global educational area as well as a creation of additional values for learners.

Digital transformation in education, undoubtedly, is changing system of attitudes, including in the educational sphere. In current conditions training could not be focused only on tutors, as coordinator or coach. Now students, striving to be active participants in the educational process, and have the opportunity to build an individual educational trajectory, which implies a shift in emphasis on the development of their independence, a creative approach, responsibility for receiving, selecting as well as mastering information. At the same time, the teacher must have a certain digital literacy, culture, master the methods of receiving, selecting and processing information, skillfully use digital resources in teaching practice. The most provisions of traditional didactics, pedagogical technologies, and linguistic research demand their redesigning according to the modern realities. Researchers underline three significant methodological issues with serious profound and applied value, requiring consideration regarding digital realities, especially psychological, pedagogical and linguistic. Modern children of “Generation Z”, with their psychological peculiarities, require different methods and techniques in updating the content of education, moreover presentation in the educational process, and the creation of educational literature. The didactics of digital training and upbringing (digital didactics) demand transformation (modernization) of traditional principles, methods and techniques. There is a need for a new textbook theory, in particular for digital textbook (in fact, it becomes an educational electronic environment) not for paper one. In linguistics, semiotic system of new (display, digital) communication problem is being researched with a thorough and great importance [1].

Nowadays, various innovative techniques are widely utilized during the practice of training specialists in institutes, including language acquisition (native, foreign). Among them following techniques can be underlined: interactive learning, integrative learning, learning using distance educational technologies, etc. Comparatively recently, the concepts of “digital literacy”, “digital technologies”, “digital educational environment” and “digital school” have been widely utilized in scientific and practical colloquial life. Besides, the key concept of “digital technology” is frequently confused or even replaced by the concept of “information and communication technology”. In our understanding, the educational digitalization is a fruitful application of digital technologies by students, helping to broaden the horizons of their knowledge, ensuring for

them self-sufficiently search and selection of information, its creative utilization, and participation in project activities [2].

Literature review. The introduction of digital technology demands the modernization of professional training of contemporary specialists from various profiles with steady digital competencies. Educational modernization is accepted as an objective process determining its reform and improvement in the direction of the new semantics and value creation, the educational content and approaches to teaching methods, monitoring and evaluating the results of educational activities. It is assumed that the educational program content for training specialists in the field of Russian language and literature will be updated, a basic model of digital competencies of the graduate and criteria for determining the level of their formation was proposed, textbooks and programs of disciplines of the university component within the framework of the problem under study were developed.

The methodological ground of contemporary higher education in the country is the setting of the Kazakhstan-2050 Strategy, the Patriotic Act Mangilik El, the programmatic article of the First President of the country “A Look into the Future: Modernization of Public Consciousness”, the State Program for the Development of Education of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, and the Law Of the Republic of Kazakhstan “On the level of a teacher”, the State program “Digital Kazakhstan” (2017) moreover other strategically essential documents focusing on further redesign and development of the activities of educational organizations, a total reconstruction of the educational process, the forming of a competitive personality of a teacher who is capable of adaptation, mobile re-orientation and self-development on the condition of global digital society. Moreover teacher could manage to master ongoing general educational and professional level advancement, accomplishing large-scale transformation in the republic regarding their professional activities [3, 4; 5; 6, 7, 8].

The new level-based training of teachers is of huge importance, including in the Russian language and literature sphere, on the condition of updating content of the general secondary education, in the forming innovative system of higher pedagogical education, by maintaining fundamental framework of national mentality and state policy in educational sphere, moreover the fulfillment of state political trinity of languages, implementing of multilingual education, creating multicultural personality, increasing competitiveness, also in integration in a global educational arena. Today it can be observed significant focus on the linguistic formation of personality. Currently the competent command of language (native or foreign) is one of the main indicators of person’s competitiveness as a specialist in every sphere, also as his professional success. Language acquisition is considerably accepted as communication learning, even so the matter concerns the digital and display type which are the new format of communication. In its term, this sets a new task regarding linguistic description of present new communication ahead of scientists. The system of right and effective communication should be described with its exception and assumption similar to the usage of rhetoric, orthography, calligraphy [1]. This task of the future, its gradual decision will find appropriate reflection in the educational practice of Russian language and literature and in the specialist training in this sphere.

The educational digitalization demands content reconsideration of educational discipline in the context of contemporary realism. In particular, current changes in society according to the shift of language priorities and transformation of Russian language in Kazakhstan could manage to find its reflection in the specialist training practice of a given sphere. Undoubtedly, the content of philological disciplines should be reconsidered, adapted in the context of digital technology.

In this connection, it is particularly important to take stock of the current situation and trends in the training of teachers of Russian language and literature in the new format, development of scientifically based recommendations on improvement of the quality of educational programs of bachelor’s and master’s degree programs, development of draft

programs of higher education component such as “Digital technologies in teaching of Russian language” and “Digital technology in the teaching of Russian literature”.

The above-mentioned strategic state documents are aimed at resolving current issues in the domestic system of education as well as science and at its further development in accordance with the best world practices, since the assessment of the literacy level and competencies of the population of Kazakhstan reveals backwardness from many countries of the world.

Thus, the state program for the development of education system of Republic of Kazakhstan for 2020-2025, which was approved in December 2019, is aimed at solving the significant problems developing the educational and scientific system in order to increase its competitiveness and approaching to the best world practices. It is notably marked, that Kazakhstan needs to take fundamental measures in the next 6 years to improve the quality of education and science. One of the main tasks of national education is to modernize pedagogical education along with ensuring the high status of the teaching profession [6].

The state program “Digital Kazakhstan”, aimed at “acceleration of the economic development of the state and improvement of the quality of the populations’ life”. Moreover this program is oriented to “the advancement of digital literacy in secondary, technical and professional, higher education”. The objectives of the skills program are to completely modernize the educational system in accordance with the global best practices. The updated education will respond to the needs of the digital economy, first and foremost with an emphasis on skills in information analysis and on the development of creative thinking rather than on learning facts and formulas. In the field of higher and postgraduate education, standard curricula and programs will also be updated based on professional standards and labor market requirements”[8].

At the time, the first President of the country, N.A. Nazarbayev in his message to the population of Kazakhstan Republic “The new opportunities of development in the condition of the Fourth Industrial revolution” (2018) thoroughly defined the task of developing human capital by creating its own advanced educational system. This is possible only if domestic education is appropriately adapted to the requests of the new innovative industrialization, which demands the development of learners’ creative thinking skills and creative approach to self-sufficient search and selection of the necessary information, also the ability to use it properly.

Despite the adopted State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, the "road map" of multilingualism, the issues of improving the training of qualified teachers of the Russian language and literature of a new formation, the organization of systemic professional orientation for the teaching profession of students with linguistic abilities based on the best international and Kazakhstani experience is of great significance.

There is a clear contradiction between the needs and demands of the modern digital society in the quality training of teachers of the Russian language and literature and the current system of teacher education, which is expressed in the lack of scientific, methodological and linguo-didactic recommendations for the effective use of digital educational technologies in pedagogical practice. The modern teacher should be methodically «flexible», in particular adequately, effectively, methodically and justifiably apply in his professional activity both traditional, developed teaching methods, and modern digital resources, taking into consideration the specific conditions of education, including technical resources of educational institution, regional conditions of education.

The problem of the educational digitalization in Kazakhstan has been actively designed in recent years. Many domestic and foreign scientists have been engaged in research on issues related to the society and educational informatization. At the same time, current problem was considered in various aspects, including social and philosophical (E. Bidybekov, Sh. Blyal,

B.K.Kudaibergenov, etc.), political and legal (M.K. Suleimenov; M.A. Tolegen, M.M. Arenov); economic aspects (S.B. Abdygapparov, J. Borambaeva, etc.).

A certain potential had been formed in Kazakhstan's pedagogical science in the use of digital technologies in the educational process, including at various levels of the educational system (secondary, vocational and higher education). For example, the authors of the studies analyse the main trends of digitization (a transformation for a digital type) of domestic education (Karimova B.S. et al.) [9], methods of remote interaction of educational subjects at various stages, including motivational targeted, substantive, operational activities and evaluative component of the learning process, on the context of the patterns and principles of learning based on the integration of different activities. Pedagogical techniques and tools are being researched to create info-communication educational environment through new modern information and communication technologies (E.V.Artykbaeva, A.J.Arystanova, Zh.Sh.Bakhtybaev, A.A. Dosmakhanova, U.T. Nurmanalieva, Zh.M. Tusubaeva and others).

The psychological and pedagogical aspects of the educational digitalization are the subject of works by researchers such as A.J.Abdrahmanova, G.B.Alipkalieva, B.A.Abdikarimov, A.A.Abdukadyrova, M.S.Malibekov, M.R. Nurguzhin, G.K.Nurgalieva and others.

The authors consider various aspects of the problem, including the creation of information and educational environment, the use of information and communication technologies in education, the role educational environment and educational culture in ensuring digital literacy of the population, etc.

Thus, G.K. Nurgalieva, A.I. Tajigulova determine the indicators with which to describe the current state of the process. Researchers have underlined that monitoring and evaluating the impact of the implementing of information and communication technologies in education is crucial in determining the further strategy for the development of informatization in education. Besides it is important to monitor the impact of the computerization of education on the development of the student's personality and the professional development of the teacher. G.K. Nurgalieva and A.I. Tajigulova studied the issue of the content maintenance of the digital educational environment of the institution. Scientists believe that «information-educational resources are national heritage, which ensures the systematic accumulation of educational content in digital framework as a bank of pedagogical experience, that will be passed on to the next generations in the future» [10].

A number of scientists are studying the role of educational culture and space as indicators of the level of general development of society (Tukenova N., Shchetiyeva K., etc.) [11].

Digital literacy among college students and teachers is also being addressed. Thus, programs are being developed for the development of digital secondary vocational education, with the aim of updating the content of educational programs in accordance with the requirements of employers and the labor market [12].

Researchers also consider the use of information technology in the advance training of teachers, and the role of the information and educational environment in ensuring the quality of advance training. Thus, A.J.Abdrahmanova, G.B.Alipkalieva consider the implementation of digital technology in practice of teachers' advance training, underlining three priority direction of domestic education development - «development of informatization in the system of secondary education, automation of processes of education management, training of IT specialists» [12, p.6].

Conclusion. An analysis of the special literature on the subject of the study underlines insufficient research on the issues of preparing students for professional and digital activities in the framework of future substantive activities, including the teaching of Russian language and literature. This evidences to the need for scientific, methodological and methodical developments, covering the whole range of problems of digital education conceptually in a specific subject area. The tasks demanding significant and urgent decisions:

- Scientific development of various educational content and learning options based on digital opportunities;
- Taking advantage of modern didactics to improve the efficiency of the digital educational environment;
- Practical foundation for the integration of modern digital technologies and education as a condition for a transfer of a student's learning system to professional activity. «Realization of present tasks assumes updating of the content of the teaching, development and introduction of new methods of organization of educational process of the institute on the framework of information technologies» [13].

The issues of digital transformation of the educational system are also being widely studied in the CIS countries. The main trends are being considered in the scientific work of academics, in particular trends such as in the development of digitization in a modern higher education institution, the prospects of their interaction, their mutual influence, the advantages and disadvantages of digitization, and its negative consequences for schoolchildren and students (D.A.Toropov, O.I.Popova, N.B.Strekalova, M.Kushnir, G.A.Mavlutova, I.N.Rosina, I.A.Voevodkin, E.V.Tsaregorodtseva, N.P.Petrova, etc.)

Thus, D.A. Toropov, analyzing the experience of leading foreign countries in the field of digital education, stresses that the program «Education in the Digital World» was adopted in Germany in 2016, according to which every student should have access to digital technologies. A review of the content of the competences, which should include integrative, interdisciplinary knowledge, is foreseen. It is recommended to divide these «competences in the digital world» into six directions, namely:

- Search, process, save;
- communicate and cooperate;
- produce and demonstrate;
- protect and act in a judicious and reliable manner;
- solve problems and act;
- analyze and reflect.

In terms of methodology, this implies “a completely new organization of the educational process. The focus should be on such teaching that will orient students towards achieving results, creative comprehension and, at the same time, a critical attitude towards the task they are performing. The teacher is increasingly playing the role of a consultant, a kind of accompanying in the learning process” [14, p. 114].

The transformation of the management of universities in the digital age is being actively researched. “In the conditions of unprecedented modernization modern university is obliged to adapt for maintenance of its unique qualities and competitive advantages, to properly build strategy of its development, directions of expert development and scientific-research model of development” [15, p.6].

Researchers emphasize the inevitability of transforming the role of the teacher in a digital environment. O.I.Popova predicting possible changes in higher education, notes: “Digital technologies radically change the content and presentation of the taught subject, which is not the routine electronic presentations or the use of videos. Direct connections to electronic databases, news, transmitted forums, video broadcasts, stimulation systems, electronic simulators are possible. The education is being transformed. A teacher is no longer accepted as a relay of knowledge. There is a need to motivate consumers to learn, skills transfer and mentoring as mentor” [16, p.159].

N.B.Strekalova, emphasizing that «the introduction of digital technologies will require a revision of the content of the training of contemporary specialists, including scientific and pedagogical professionals», at the same time notes the need to forecast possible risks of “digital colonization” and related changes in the education system. Among them we can note the

deprivation of basic cognitive competences (writing, reading, and logic), the decline in the quality of teaching, the “public” model of the teacher, high requirements for his psychological qualities, the growth of conflicts, etc. [17, p.87].

If Kazakhstani researchers will focus on the formation and development of an information and education environment (IEC) as well as an information and communication environment (ICE), the role of the digital educational environment in Russian pedagogical science will be actively explored (DEI), which the researchers believe will be the foundation of digital education, the foundation of the education of the future. According to M.Kushnir, the digital education environment is an open set of information systems designed to provide the various objectives of the educational process. The word “open” means the possibility and the right to use different information systems within the DEI, replace them or add new ones at your own discretion” [18].

The issues of effective use of modern information technologies and electronic educational resources in Russian language and literature classes in a modern school is considered in the work of Russian teachers-experts (I.V.Demin, E.A.Maximenko, G.N.Aleshina, etc.) academics, on the basis of their own experience, emphasize that the challenges facing the philologist teacher are different from the challenges of other subject teachers. Our main goal is the maintenance of the child’s soul and the development of creative personality. These tasks suppose, first and foremost, work with text, with artistic word, with a book» [19].

Results. The analysis of Scientific Literature gave an opportunity to establish one of the topical tasks of modern higher education is the training of specialists with stable “digital competences” and capable of perfect applying them to their professional activities. Today it is important to develop a basic model of competences of a contemporary professional in the sphere of digitization, to define a list of significant competences and mechanisms for their updating, including taking into consideration regional peculiarities and fixing the personal direction of the student’s development” [15, p.6]. There is a great need to develop and validate educational and methodical complexes, training simulators, training simulators, virtual laboratories for advanced study of various subjects (mathematics, computer science, financial mathematics and digital economy). There is a necessity to support teachers by improving the quality of their training, teaching methods, management, educational environment, scientific development and expertise, and independent monitoring.

If, in the past decades, society has debated concerning our need for distance learning, today the sudden onset coronavirus pandemic has brought this protracted debate to a close and proved the importance and demand of distance learning. However, some countries have remained using traditional education, while others, including Kazakhstan, have shifted to distance learning. On the basis of a study of the foreign countries experience, the recommendations of the World Bank and UNESCO have defined a teaching techniques and strategy (for example, in secondary schools they experience internet education and lessons on television and radio). Moreover there is a huge work should be done in this direction. As for the acknowledgment of A. Aimaganbetov, a Minister of MES RK, “despite the time when world will recover from pandemic, we need to be prepared for any consequences. We have to live in a world of instability, uncertainty, complexity and ambiguity. The educational system must be adapted to this» [20].

Today, school students and students of universities actively use the digital educational resources recommended by the Ministry of Education. For example, platforms such as Bilim Media Group, Daryn Online, Opiq Platform (for schoolchildren); Platonus, Moodle, Coursera, etc. are available for university students.

The main problems connected with digital transformation of the educational sphere need to be solved: 1.The need to legislate the concept of «distance learning» with its necessary regulation; 2. Creation of domestic online-platform; development of national digital educational resources; 3. Improvement of the information competence of teachers through PC courses,

training for basic digital skills concerning the preparation of future teachers in higher education, etc. One of the tasks in this direction is to define the circle (list) of «digital» competences which the graduate should have, to develop criteria for determining the level of formation of important competences.

Thus, the objective of the academic staff of the teacher-training college is to develop a scientifically well founded experimental correct, methodically supported technology for the training of teachers of Russian language and literature in a new format, which considers the following:

- updating of the contents of the educational programs «Russian language and literature» (what to teach?) at the levels of bachelor and master (who to teach?), the most effective methods and techniques were revealed for teaching through transformation of traditional and use of modern, the more optimal digital educational environment (how to teach?);

is the development of the basic model «digital» competences of the graduates of the educational program «Russian language and literature», which includes a list of significant competences and criteria for determining the levels of their formation. Ultimately, it contributes to better preparation of students for digital and professional activities, which can be understood as the process of intellectual digitization of learners activities in a given subject area.

In the context of these highlighted trends, the scientific and methodological basis of the educational process is being updated. This requires a review both for the substantive component (philological disciplines, for example), furthermore for the variety of teaching methods, technologies, knowledge of digital educational resources and the ways in which they are used in schools.

We analyzed the educational program on preparation of bachelors “Russian language and literature” of Kyzylorda University named after Korkyt Ata, taking into consideration the requirements of modern «digital» society for preparation of teachers-philologists. Besides only philological disciplines, in particular, “Modern Russian language” (by sections), “Russian Literature», «Foreign Literature”, “Literature Theory”, “General Linguistics”, “Techniques of teaching Russian language” “Techniques of teaching Russian literature” etc., in the institute component of the program there are practical-oriented courses (research work of schoolchildren, MREAM in a small school, etc.). With the aim of strengthening digital content of learning in 2020-2021, it is envisaged to include in OP the disciplines “Digital technologies in Russian language classes” and “Digital technologies in Russian literature classes” which is focused on teaching the principles and techniques of working with diverse information in a digital society.

Implementing this task, the regional dimension of training is also given great importance, as the regional characteristics and educational conditions influence digital educational content, methods and learning acquisition. Thus, practically all the students of this educational program at the Kyzylorda University named after Korkyt Ata are foreign, with rare exceptions. Moreover, there are many remote, small schools in the area. These regional features of training will also be taken into account in the design of the project. We note that, in recent decades, Kyzylorda region experienced an acute need for teachers of Russian language and literature. For various objective reasons, the number of students who want to study with this program is decreasing every year. The akimat of the region, aware of the urgent need of schools and colleges of the city and of region for qualified teachers of Russian language and literature, grants for graduates of general education schools are allocated every year to support the applicants. The aim of the university is to prepare a qualified, competitive person who has the necessary digital skills and who is able to apply them in his or her professional activity.

The digitization of the educational system for future philologists will undoubtedly change the quality of traditional teaching methods. Digital technologies, which include the creation and development of future language skills, could manage to make education more productive and creative. On the basis of the aforementioned information, it can be assumed that teachers should

focus on updating the content of education with national and global experience, while integrating pedagogical technologies with the digitization of the professional training system.

References:

- [1] **Rusetskaya, M.** Modern Russian education in the era of digitalization// Capital Moscow – 2018. - №1 (11).
- [2] **Nikulina, T.V.,** Starichenko E.B. Informatization and Digitization of Education: Concepts, Technology and Management//Pedagogical Education in Russia. - 2018. - №8.- P.107-113.
- [3]Strategy «Kazakhstan-2050». New policy direction of the held state. Message of the President of the Republic of Kazakhstan - Leader of the Nation N.A.Nazarbayev to the People of Kazakhstan dated 14 December 2012//Electronic resource: https://w/ww.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/poslans_predentie-zidenta_respublikiah-stanlidera----Ina-nacsultana_evabazar-narodu-kazahstana-strategiya-kazahstan-2050-novyipoliticheskii- (date of referral 31.05.2020).
- [4]The Patriotic Act - «Мәңгілік Ел». Full text// Electronic resource: <https://www.kazpravda.kz/news/politika/patrioticheskii-akt---mangilik-el-polnyi-tekst> (date of circulation 31.05.2020).
- [5]Nazarbayev H. Looking to the future: Modernizing public consciousness (April 12, 2017)// Electronic resource: https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/_pressences/yastatglavygosudarstva-vzglyad_d-v-ush-modernizaciyahestacehehegovanno-soznaniya (date of conversion 31.05.2020).
- [6] Approval of the State Programme for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025. Decision of the Government of the Republic of Kazakhstan dated 27 December 2019 №988// Electronic Resource: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33927070 (date of conversion 31.05.2020).
- [7] Law of the Republic of Kazakhstan «On the status of pedagogue»//Electronic resource: <http://online.zakon.kz> (date of circulation 31.05.2020).
- [8] State program «Digital Kazakhstan» //Electronic Resource: <https://primeminister.kz/ru/documents/gosprograms/cifrovoi-kazahstan> (date of circulation 31.05.2020).
- [9] **Karimova, B.S.,** Dinis Sousa, R., Gorlov, S. Digitalizationas a New Directionin in Education Sphere//E3S Web of Conferences (2020) 159, 09014.
- [10] **Tajigulova, A.I.,** Nurgalieva G.K. «Indicators for estimating ICT penetration in educational institutions». - Almaty, CNI, 2010.
- [11]**Tukenova, N.,** Shchetiyeva K. and etc. Digitization of education in the Republic of Kazakhstan https://znanio.ru/media/tsifrovizatsiya_obrazovaniya_v_respublike_kazahstan-364547
- [12] **Abdrahmanova, A.,** Alipkalieva G. Digitalization of Kazakhstan's education. Branch JSC «NCPD «Orleu»// Materials of the scientific and practical conference “Smart technologies as a means of introducing updated educational content into school practice”. Institute of further training of pedagogical workers in West Kazakhstan oblast. – 2019.
- [13]**Tajigulova, G.O.** and etc. Conceptual bases of informatization of the transport industry in the content of students' education/International Journal of Applied and Fundamental Research. - 2016. - 1 (part 3). - P. 426-429.
- [14] **Toropov, D.A.** Digitalization of education: pros and cons, prospects // Pedagogy 6, 2018.- P.109-116.
- [15] **Mavlyutova, G.A.** Digitalization in a modern higher education institution// Economic security and quality. 2018. № 3 (32). – P.5-7.
- [16] **Popova, O.I.** Transformation of higher education in the digital economy//Management issues, 2018. – P. 158-160.
- [17] **Strekalova, N.B.** Risks of introduction of digital technologies in education // Messenger of Samara University. History, Education, Philology. Tom 25. 2, 2019. - P.84-88.
- [18] **Kushnir, M.** Digital Educational Environment//Directory-online: Electronic Resource: <https://medium.com/direktoria-online/the-digital-learning-environment> (date 31.05.2020).
- [19] **Aleshina, G.N.** Introduction of information and communication technologies in teaching Russian language and literature. Electronic resource [<https://textarchive.ru/c-1021022.html>].

[20] **Aimagambetov, A.** The pandemic will pass, but we need to be ready for «black swans»//
//Electronic resource: https://M./rmburo.kz/interview/t_aymagambetov_pandemi-panyaproydyot-namnuzhno--go--govymk-rnymyornymlebed-yamht.ml (date of circulation 31.05.2020 г.).

COMPONENTS OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF A FUTURE TEACHER BASED ON A MULTILINGUAL APPROACH

Zhorabekova A.N.¹, Abilkhairova Zh.A.², Sagdullaev I.I.³, Kudabayeva P.A.⁴, Tulenova Kh.B.⁵

¹ Silkway International University, Shymkent, Kazakhstan, ainur-zhorabekova@mail.ru

² Korkyt Ata Kyzylorda University, Kyzylorda, Kazakhstan, zhan_aa@mail.ru

³ Hodja Akhmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan, Kazakhstan,
ibos8005@mail.ru

⁴ Taraz State Pedagogical University, Taraz, Kazakhstan, perizat_2003@mail.ru

⁵ S.Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan, холи сайрам k.sayram@mail.ru

Abstract. The paper concerns the issue of the formation of professional competencies of a future teacher based on a multilingual approach. The analysis of the contents of the concepts of "competence", "professional competence" is given. The structure of professional competence is studied, various approaches to the classification of professional competencies are described, including foreign language competence in the aspect of bilingual education is considered. On the basis of these approaches, based on the aims and objectives of multilingual education, the following competencies of a teacher are highlighted: general-language, foreign-language professional-communicative, general-pedagogical, content-language integrated and organizational-methodological competences.

Key words: competence, foreign language competence, professional competencies, future teacher, multilingual approach.

1. Introduction. The problem of the formation of professional competencies of a future teacher on the basis of a multilingual approach is especially acute during social transformations and reforms. In these conditions, the question of quantitative and qualitative indicators of human activity becomes a matter of paramount importance. Since the involvement of a person in professional activity depends on the personality of the subject of activity, professional preparedness, experience and professionally important qualities that allow him to successfully solve his professional tasks, carry out productive professional activities and update his personal resources.

In this regard, it requires a deep understanding of the competency-based approach, its basic categories as "competence" and "competency", an analysis of the content of these concepts, and identification of ways to improve the professional development and development of the future teacher.

2. Literature Review. Meanwhile, the analysis of the studies showed that the concept "competence" in the psychological and pedagogical literature highlight one or another of the main components of education, focused on the outcome, however, among the authors of works on the issue of the formation of professional competencies there is no consensus ratio, classification and species.

2.1. Concept 'Competence' So, in particular, from the general scientific point of view, the concept of "competence" is interpreted in various aspects. Note that *competentia* (translated from lat.) means 'expertise'. Competence is understood as a characteristic of possessing knowledge that allows one to judge something, to express a strong authoritative opinion, awareness, and authority in a certain area. The translation of the word *competens* (lat. – corresponding to, appropriate, capable) allows us to formulate the following definition: "Competent is a knowing,

aware specialist in a certain field, having the right to do or decide something by his/her knowledge and authority, to judge by something, having the right to resolve issues as subordinate” [1, p. 107].

In Collins' English Dictionary, the following definition of competence is given - “the ability to do something well and efficiently” and the definition of “competent” - “having the ability, knowledge and skills to do anything productively (efficiently, skillfully)” [2, p. 283].

2.2. *Concept 'Professional Competence'*. The concept of “professional competencies” is most often used intuitively to express a high level of qualification and professionalism of a specialist.

Thus, a number of scientists (N. Rozov, E.V. Bondarevskaya, and others) consider this category as a derivative component of "general cultural competence." Others (B. S. Gershunsky, A. D. Shchekatonova and others) interpret it as a level, "educated specialist." Still others (T.G. Brazhe, N.I. Zaprudsky and others) understand professional competence as a systemic phenomenon, including knowledge, skills, professionally significant qualities of a specialist's personality, ensuring his/her own professional duties are fulfilled [3, p. 28]. Some scholars define professional competence as the characteristic of an expert as a personality, expressed in the unity of theoretical knowledge, practical readiness, ability to carry out all kinds of activities [4].

The point of view of M.V. Semenova is of great importance, who interprets this concept this way: “a qualitative characteristic of the personality of the future teacher as a subject of professional activity, manifested in the gnostic, procedural, personal, communicative, creative and reflective components integrated in the experience of practical activity, the basis of which is the personality orientation” [5, p. 13].

An analysis of the literature on the issues of the formation of professional competencies of a future teacher allows us to holistically comprehend and characterize in general terms the content of this concept:

- professional competence are an integral quality of the personality of the future teacher, representing the unity of his/her theoretical knowledge, practical skills, pedagogical abilities and personal characteristics, in the aggregate, ensuring successful professional and pedagogical activity;

- professional competence are associated with the willingness of the teacher to successfully solve pedagogical problems and tasks at a high professional level;

- professional competence of a future teacher is formed in stages, develops dynamically through all stages of professional and pedagogical education of the future teacher at the university - theoretical (general professional) training, special training (basic and special elective courses), pedagogical practice, diploma work.

2.3. *Structure of professional competence*

A productive pedagogical activity of a future teacher is possible on the basis of studying the types and structure of professional competence.

Considering the structure of professional competence of future teachers, M.V. Semenova distinguishes her following components:

- the gnostic component presupposes general professional, special and general cultural knowledge;

- the procedural component synthesizes various skills of future teachers;

- the personal component reflects the presence and level of formation of the pedagogical orientation, pedagogical abilities and professionally significant qualities of the personality of the future teacher;

- the communicative component considers the level of effectiveness of pedagogical interaction and communication with other participants in the pedagogical process, mastery of the methods of pedagogical communication;

- the creative component characterizes the formation and development of creative abilities and skills, creativity of thinking;
- the reflective component acts as a regulator of personal achievements, a driver of professional growth, improvement of pedagogical skills, without which adequate self-esteem by students of their educational and professional activities is not possible;
- the experience of pedagogical activity integrates into a single whole content of all components of competence;
- the orientation of the personality is expressed as the basis of professional competence of future teachers and determines the effectiveness of its formation” [5, p. 13-14].

Regarding the structure of the teacher’s professional competence, N.N. Lobanova identifies its components:

- professionally informative (theoretical knowledge on the basics of sciences that study a person’s personality);
- professional-activity (professional knowledge and skills tested in action, mastered by the individual as the most effective);
- professional-personal (professional and personal qualities that determine the position and orientation of the teacher as a person) [6, p. 58].

Yu.G. Tatur defines professional competence as “the quality of a person who has completed a certain level of education, expressed in readiness (ability) on its basis for successful activity, taking into account its social significance and social risks” [7]. The researcher identifies 5 components of professional competence:

- competence in a narrow field of professional activity;
- competence in a wide area of professional activity;
- competence in the general scientific field;
- competence in the field of social relations;
- autopsychological competence (critical self-esteem, continuous training) [8].

Thus, the foregoing allows us to identify the general, special, reflecting the core elements of the teacher’s professional competence, as well as the teacher’s competence structure, which is composed of professional knowledge, skills, qualities and traits of the person and their normative features.

2.4. Classification of Professional Competences

Analysis of the literature on the research problem showed that there are various approaches to their classification.

So, in most scientific and pedagogical works, the professional competencies of a future teacher are classified according to the content and purpose into communicative, methodological and organizational [9, 10, 11].

Defining competencies as a general ability and willingness to mobilize one’s own knowledge, skills, as well as generalized methods of performing actions acquired in the learning process, E.F. Zeer offers the following structure of socio-professional competencies of a specialist [12]:

- 1) social competence (ability to cooperate, conduct discussions, perceive criticism, readiness for concerted actions aimed at achieving set goals, etc.);
- 2) cognitive competence (the ability to systematize, evaluate educational and professional information, self-identification of their own educational needs, etc.);
- 3) methodological competence (ability and readiness for independent selection and application of the mastered methods, methods when performing professional tasks);
- 4) organizational competence (ability and willingness to independently organize professional activities based on its planning and evaluation);

5) special competence (the ability to independently solve professional problems in a specific practical situation on the basis of knowledge gained in compliance with relevant standards).

The process of formation of organizational and managerial competence of students, according to N.A. Run, includes the following types of competence: emotional, intellectual, communicative, official, personal, organizational [13]. L. Abdalina also highlights organizational and reflective research competence [14]. B.T. Barsai explores the professional didactic competence of the future primary school teacher [15].

In the work of N. Koshel, the professional competence of a teacher is considered as an integrated structure, including special readiness, qualifications in activities and organizational and activity competence [16].

According to T.E. Isaeva, the professional competencies of a teacher are divided into four groups:

- socio-organizational competencies (knowledge, skills, abilities to solve specific social situations leading to a change in relations between people);
- professional (subject and methodological competencies);
- communicative (ensuring the success of the implementation of the main tasks of communication and self-realization of the person and expressed in the possession of linguistic skills, observance of socially significant cultural norms);
- value-semantic (stability of the individual in relation to external influences, preservation of the "self") [10, p. 94-97].

For our study, the list of key competencies proposed by the Council of Europe is interesting:

- political and social competencies (the ability to take responsibility, jointly develop a decision and participate in its implementation, tolerance for different ethnic cultures and religions, the manifestation of the conjugation of personal interests with the needs of the enterprise and society, participation in the functioning of democratic institutions);
- intercultural competencies (contributing to positive relationships between people of different nationalities, cultures and religions, understanding and respect for each other);
- communicative competence (defining the possession of oral and written communication technologies in different languages, including computer programming, including communication via the Internet);
- socio-informational competence (characterizing the ownership of information technology and a critical attitude to social information distributed by the media);
- personal competence - a willingness to constantly improve the educational level, the need for updating and realization of one's personal potential, the ability to independently acquire new knowledge and skills, the ability to self-development [17, p. 27].

So, we consider the approaches of various authors to the definition of the concept of "professional competence of a teacher" (Table 1)

Table 1 - the Approaches of various authors to the definition of the concept of "professional competence of the teacher"

Author	Definition of the concept "professional competence"	Components of professional competence
1	2	3
A.K. Markova	teacher awareness of knowledge and skills and their normative signs that are necessary for the implementation of this work; possession of psychological qualities desirable for its implementation, real	- Special competence - Social competency - Personal competency - Individual competence

	professional activity in accordance with standards and norms	
E.F. Zeer	an integrative quality of a individual's personality, including a system of necessary knowledge, skills sufficient to carry out a certain type of professional activity	- social and legal competence; - special competence; - personal competence; - autocompetence.
T.E. Isaev	a unique system of knowledge, skills and traits of an individual, united by a humane-value attitude to others, a creative approach to work, a constant focus on personal and professional improvement	- adaptation-civilizational - social competencies - socio-organizational professional (content / methodical) - communicative - value semantic
T.Ya. Reshetova	a professional activity, ability of a graduate to design it at a sufficiently high level	- special; - social; - personal; - individual.
T.M. Sorokina	the unity of his/her theoretical and practical readiness for the implementation of pedagogical activity	- the pedagogical orientation of the individual (per child); - humanistic pedagogical worldview; - a system of professional integrative knowledge and skills; - a system of diagnostic and managerial professional actions.
Sh.K. Zhantleuova	a holistic personality education, consisting of three interconnected components: professional knowledge, professional skills, professionally significant qualities of a teacher's personality, realized in pedagogical activity	- professional knowledge; - professional skills; - professionally significant personality traits of the teacher
M.S. Sapieva	the integrative characteristic of a specialist, reflecting the willingness and ability of a person to use theoretical knowledge and practical experience to solve certain problems	- cultural; - methodical; - performing.
M.M. Mirzakhmetov	Common ability and readiness of an individual for activity, based on knowledge and experience gained through training, focused on independent participation of an individual in the educational-cognitive process, are aimed at its successful inclusion in professional activities.	- value-motivational; - informative-content; - activity-technological; - reflective and communication

3. Foreign Language Competences

We note that the foreign language communicative competence is considered to be the basic competence in the process of forming professional competencies of a future teacher [18-20].

According to the issue under study, foreign language competence is a complex structure that includes a hierarchy of various levels:

- linguistic competence (the ability to generate and understand meaningful statements that are created in accordance with the rules of the language);
- sociolinguistic competence (the ability to use and transform language forms in accordance with the situation);

- discursive competence (the ability to use adequate strategies to generate and understand texts);
- strategic competence (the ability to use verbal and non-verbal strategies to compensate for gaps in the knowledge of the language code by the user);
- sociocultural competence (knowledge of the sociocultural context in which the language is used, knowledge of behavioral, etiquette information);
- social competence (desire and ability to interact with others, including motivational and installation aspects, self-confidence, empathy, the ability to cope with various situations prevailing in society) [21].

A review of pedagogical research on the issue of bilingual education showed that researchers consider its results as a synthesis of competencies such as:

- content competence (the level of development of the content inherent in the bilingual discipline);
- linguistic competence (knowledge and skills in various aspects of the language and the ability to use them in prepared and unprepared speech);
- intercultural competence (the ability to carry out social interaction in a multicultural society) [22, p. 88-89].

As the study outcome of bilingual education N.E. Sorochkina considers the basic bilingual competence, which combines the general linguistic, special linguistic, content, communicative and cultural components and provides the individual's ability to use the language as a means of self-education [23].

The outcomes of bilingual education M.S. Melnikova defines how the formation of basic bilingual competencies, which is an integrative unity of the following components:

- subject competence (knowledge and skills, about
- subject competence (knowledge and skills related specifically to the studied bilingual discipline);
- foreign-language communicative competence (knowledge of a foreign language, practical knowledge of a foreign language, the ability to interact and collaborate with others in a foreign language);
- bilingual educational and cognitive competence (independent cognitive and practical activities in the native and foreign languages);
- competencies of personal self-improvement (knowledge, skills and abilities of self-development, emotional self-regulation and self-support, including in the process of learning and practical activities in a foreign language) [24].

4. Components of Professional Competence of a Future Teacher Based on a Multilingual Approach

Based on the existing approaches to the classification of professional competencies, taking into account the logic of our research, we single out the following competencies of a future teacher, which are formed by students in the learning process of the university, based on the aims and objectives of multilingual education. We will characterize these competencies at the hierarchy level of the multilingual learning process and divide them into such groups in accordance with Figure 1:

- 1) general-language competences;
- 2) foreign-language professional-communicative competences;
- 3) general-pedagogical competences;
- 4) content-language integrated competences;
- 5) organizational-methodological competences [25].

Figure 1 - Components of professional competencies of a future teacher based on a multilingual approach

5. Conclusion. Thus, an analysis of the literature on the research problem shows that currently there are various types of professional competencies of the future teacher: pedagogical, methodological, diagnostic, social, communicative, organizational, reflective, analytical, research, cognitive, methodical, special, etc. This kind of professional competences directs the design of the content of the future teacher training at the university to specific outcomes. They also characterize the readiness of a university graduate to work successfully in a certain area of pedagogical activity, his/her ability to timely and qualitatively solve pedagogical problems.

References:

- [1] **Verbitsky, A.A.**, Larionova, O.G. (2012). *Lichnostnyi i kompetentnostnyi podhody v obrazovanii: problemy integratsii* (Personal and competency-based approaches in education: problems of integration). Moscow: Logos. 336 p.
- [2] Collins Cobuild English Language Dictionary. (1992). London and Glasgow. 1703 p.
- [3] **Druzhilov, S.A.** (2005). Professional'naya kompetentnost' i professionalizm pedagoga: psihologicheskyy podhod (Professional competence and professionalism of a teacher: a psychological approach). *Siberia. Philosophy. Education*, 8, 26-44.
- [4] **Almetov, N.**, Zhorabekova, A., Bolysbayev, D., Buletova, L., Kornilko, I. (2017). Professional teaching competence in the aspect of multilingual education. *Espacios*, 38 (45), 26
- [5] **Semenova, M.V.** (2005). Pedagogicheskiye usloviya formirovaniya professional'noi kompetentnosti buduschih pedagogov v vuze (Pedagogical conditions for the formation of professional competence of future teachers at the university): ped.sc.candidate's abstract . Pavlodar, 25 p.
- [6] **Lobanova, N.N.**, Kosarev, V.V., Kryuchatov, A.P. (1997). Professional'naya kompetentnost' pedagoga (Professional competence of the teacher). Samara: SamGPU, 106 p.
- [7] **Tatur, Yu.G.** (2004). Kompetentnost' v strukture modeli kachestva podgotovki specialista (Competence in the structure of the quality model of specialist training). *Higher Education Today*, 3, 20-26.
- [8] **Tatur, Yu.G.** (1999). *Obrazovatel'naya sistema Rossii. Vysshaya shkola* (The educational system of Russia. High school). Moscow: Research Center for Quality Problems of Training: Publishing House of N.E. Bauman MSTU, 278 p.
- [9] **Derkach, A.A.**, Zazykin, V.G. (2003). *Akmeologiya: (Acmeology: an educational book)*. St. Petersburg: Peter, 252 p.

- [10] **Isaeva, T.E.** (2006). Klassifikatsiya professional'no-lichnostnyh kompetentsii vuzovskogo prepodavatelya (Classification of professional and personal competencies of a university teacher). *Pedagogy*, 9, 55-60.
- [11] **Mitina, L.M.** (1994). Uchitel' kak lichnost' i professional (Teacher as a person and a professional). Moscow: Delo, 215 p.
- [12] **Zeer, E.F.,** Pavlova, A.M., Symanyuk, E.E. (2004). Modernizatsiya professional'nogo obrazovaniya: kompetentnostnyi podhod (Modernization of vocational education: competency-based approach). Ekaterinburg, 230 p.
- [13] **Ran, N.A.** (2012). Soderzhatel'noye napolneniye protsessa formirovaniya organizatsionno-upravlencheskoi kompetentnosti studentov tehnikeskogo vuza (The content of the process of formation of organizational and managerial competence of students of a technical university). *Bulletin of the Orenburg State Pedagogical University*, 1(1), 98-104.
- [14] **Abdalina, L.,** Berezhnaya, I. (2008). Professionalizm pedagoga: komponenty, kriterii otsenki (Professionalism of the teacher: components, evaluation criteria). *Higher Education in Russia*. - No. 10. - S. 146-148.
- [15] **Barsay, B.T.** (2008). Nauchno-pedagogicheskiye osnovy formirovaniya professional'no-didakticheskoi kompetentnosti buduschih uchitelei nachal'nyh klassov (Scientific and pedagogical foundations of the formation of professional and didactic competence of future primary school teachers): abstract ped.sc.doc: 13.00.08. Ust-Kamenogorsk, 51 p.
- [16] **Koshel', N.N.** (2005). Professional'naya kompetentnost' kak bazovaya kategoriya poslediplomnogo obrazovaniya (Professional competence as a basic category of postgraduate education). *Adukatsyya i vykhavanne*, 9, 8-15.
- [17] **Zeer, E.,** Symanyuk, E. (2005). Kompetentnostnyi podhod k modernizatsii professional'nogo obrazovaniya (Competency-based approach to the modernization of professional education). *Higher Education in Russia*, 4, 23-30.
- [18] **Vyatyutnev, M. N.** (1977). Kommunikatsionnaya napravlennost' obucheniya russkomu yazyku v zarubezhnyh shkoleh (Communicative orientation of teaching the Russian language in foreign schools). *Russian language abroad*, 6, 38-45
- [19] Hymes, D., Pride J. B., Holmes, J. (1972). On Communicative Competence. New York: Harmondsworth: Penguin, pp. 269-293.
- [20] **Savignon, S. J.** (1997). Communicative Competence: Theory and Classroom Practice / Sandra Journal Savignon. New York: McGraw-Hill, 272 p.
- [21] **Nevirko, L. I.** (2003). Formirovaniye kommunikativnoi kompetentsii v ramkah novoi modeli podgotovki uchitelei angliiskogo yazyka (Formation of communicative competence in the framework of a new model of training English teachers). *Pedagogy of development: the formation of competence and the results of education in various approaches: Digest materials of X scientific and practical. conf. Krasnoyarsk*, pp. 51-58.
- [22] **Pevzner, M.N.,** Shirin, A.G. (1999). Bilingval'noye obrazovaniye v kontekste mirovogo opyta (na primere Germanii) (Bilingual education in the context of world experience (on the example of Germany)). Novgorod: NovSU, 96 p.
- [23] **Sorochkina, N.E.** (2000). Integral'naya model' bilingval'nogo obucheniya v sovremennoi rossiiskoi shkole (Integral model of bilingual education in a modern Russian school): dis. ... ped.sc.cand.: 13.00.01. Veliky Novgorod, 228 p.
- [24] **Melnikova, M.S.** (2008). Konstruirovaniye mezhdisciplinarnykh modul'nykh programm v sisteme bilingval'nogo obrazovaniya (Design of interdisciplinary modular programs in the bilingual education system): dis. ... ped.sc.cand.: 13.00.01. Veliky Novgorod, 263 p.
- [25] **Zhorabekova, A.N.** (2015). Formirovaniye professional'nyh kompetentsii buduschego uchitelya na osnove polilingval'nogo podhoda (Formation of professional competencies of a future teacher based on a polylingual approach): dis. ... PhD. Astana, 203 p.

DIGITAL EDUCATION RESOURCES (DER)-IN ENGLISH LESSONS

Biltekenova G.B, Shukenova K.S, Mukhanova M.Zh.

Korkyt Ata Kyzylorda University, Aiteke bi, 29a, 120000 Kyzylorda, Republik of Kazakhstan,
2013.gulmira70@mail.ru, shukenova_1@mail.ru, zhan.ina@mail.ru

Abstract. This article provides information on what digital educational resources are, the methods of their use and the directions, types of digital education resources, the effectiveness of the use of digital educational resources in English. All technologies work to improve the quality of education. The whole process requires a systematic, consistent and comprehensive approach. Digitization helps to increase the availability of education and science, improve management and administration. In this regard, we can say with confidence that the use of digital technologies in English lessons is a great reason for rational, optimal lessons. First of all, is the teacher ready for this from the article? What courses can be used to improve technological knowledge? The article also discusses the level of access to technology, what are the obstacles and why.

Keywords: Digital, education, resources, English, new technologies, student, teacher

Introduction. Digital educational resources (DER) are a key component of the e-learning system. These are photographs, art fragments, dynamic models, sound recordings, symbolic objects, text documents and other educational materials in digital form necessary for the organization of the educational process. Explains new materials on each topic with multimedia presentations and confirms them through interactive tasks and tests. Using it allows the student to memorize and understand each topic in depth. Areas of digital education resources are the formation of students' understanding and reflection on the areas of study and their interest in the material or topic of study. Types of digital education resources are: multimedia sound logic block, diagrams; interactive tasks; automated questionnaires; game tests.

Methods of using digital education resources:

Animation, sound files, display of graphic images, organization of independent student activities;

Organization of controls;

Use for laboratory work

The teacher has a responsibility to ensure that students are trilingual and fluent in English. A variety of new methods in the classroom increase their interest. In this case, the influence of the digital education resources is very large. In June 2019, we passed advanced training courses on "Modern pedagogical technologies in higher education in the context of modernized educational content" at the National Center for Professional Development "Orleu". From the first day of the course, we received answers to many questions, got acquainted with the peculiarities of the content of general education. During this training we listened to lectures and trainings on teaching the Kazakh language in a new context, understood the structure, goals and objectives of the updated educational program, learned to use pedagogical approaches, criteria-based assessment system to achieve educational goals in the educational program. We got acquainted with the active learning strategies, methods of teaching without translation, used in the formation of language competencies in the teaching of the Kazakh language in Russian-language schools. We not only got acquainted, but also practiced, developed various tasks and exercises. In this course, we learned new teaching methods that are necessary for the teacher and put them into practice. Previously, we considered only the teacher-interpreter, the student-listener, but now we are focusing on the study of the topic as a guide in a new way. For example, in a variety of ways learned in a course, a student can work together in a group to find new words, find new words, translate them, read them eloquently, and tell them what they are talking about. Students open and explain the new text without our help. These methods help students to search independently, to achieve good results, to study together, to reveal the research abilities of students. One such

method is reflection. This can be done in different ways, at the end of the lesson, at the end of each topic, between the stages of the lesson, at the end of the chapter. At the same time, the importance of teaching English in results-oriented education for us is a reflection written at the end of the lesson.

There is no doubt that the method of "brainstorming" helps to increase the cognitive abilities of the learner, who learns the types of logical work both in the introduction to a new topic and in the course of revision.

Perform exercises to develop students' communication with each other through individual or group projects;

Work with new texts;

Organization of various competitions the optimal type of exercises that lead to the formation of competitiveness, the formation of competencies.

Modifying and increasing the amount of information used can not only increase students' interest, but also broaden their horizons and even lead to new approaches.

Use of slides - when teaching a subject in a foreign language, you can easily find the Kazakh equivalent of new words and phrases obtained by using different pictures. This allows you to determine the boundaries between the content of the English language and science.

Skills in mastering various terms related to the topic not only enrich the vocabulary of learners, but also have a positive impact on the achievement of the goals set by the educator.

Creating a lesson plan that reflects students' thoughts through reflection will increase students' interest in the lesson. The use of digital education resources in the application of new methods will undoubtedly make the lesson even more effective. Unfortunately, the number of specially equipped classrooms is small, students are not allowed to connect to the WI / FI network in the buildings, the number of computers and laptops in the classrooms is small. Due to these circumstances, we can't conduct lessons on a daily basis.

Literature review. With the use of digital education resources, the whole traditional pedagogical situation changes: the teacher becomes a partner, rather than a source of truth for the student [4]

Presentations are used effectively at different stages of the lesson; visual perception of the studied objects allows you to quickly receive the claimed material. The use of hyperlinks when updating knowledge on any topic allows you to check immediately in the classroom. [5]

Creating slides when explaining new material, allow you to use animation to help present the learning material step by step. The choice of objects, their movement on the slide, draws students' attention to the main thing in the study material, helps to create a plan for the study of the topic [3].

One of the features of English lessons is the large amount of work that students need to do to acquire the relevant knowledge, skills and abilities, as well as the nature of this work: painless execution of exercises, writing didactic material from a textbook or other book while performing any grammatical text. [2]. High-level processes and skills are the ability to create a clear mental model of the text with the help of teaching methods "[6]. According to Kinch, "... understanding is not a single unitary concept, but a set of many skills and actions [12]. However, Gresser does not think that even a student who is well versed in the language may not know that he understands the text adequately [2]. According to Kinch, "the process of comprehension is useful when it is necessary to create a mental reproduction of the information in the text and, conversely, to recall the information on the material later [12].

Results. Requirements for digital educational resources:

Compliance with the curriculum and textbook content;

Provide interactive and multimedia learning based on modern forms of teaching;

Ensuring the ability to differentiate and individualize learning according to the individual and age characteristics of students;

Providing forms of learning aimed at the formation of life experience in solving problems based on the skills acquired by students in this subject;

Organization of group and individual work;

Rely on real data;

Increase the volume of the relevant sections of the textbook;

Possibility to use only when methodologically expedient;

User-friendly interface

Results of the use of digital educational resources:

1. The use of different methods helps to reveal the real meaning of the lesson.

2. It is possible to involve all students in the lesson.

3. You can determine the level of each of them.

4. It is possible to assess the majority of students.

5. Encourages students to search and work independently

6. Students' abilities, organization, creative activity increase.

7. Develops self-confidence in the development of personality, creativity.

Methodology. While digital technology is endlessly innovating and improving itself as a tool to support teaching and learning, the cognitive process of language learning itself remains perennially the same. However, digital technology has created new learning opportunities and introduces new elements into the cognitive process of foreign language learning. The contributors of this well-edited collection examine foreign language learning primarily from a user perspective and explore these underlying questions: How does digital technology support existing foreign language learning needs and processes? What new learning experiences does it entail for the learner? The book situates new insights into the value of digital technology for foreign language learning within the context of evidence from prior research and of educational policy-making and examines key pedagogical uses of digital technology in relation to effective foreign language learning by pupils. It provides an in-depth description of the use of a range of digital media and combines practical ideas for teaching and learning with critical analysis of evidence drawing on an analysis of technology-focused language learning across different sectors and in different Anglophone contexts. The priorities of the methods of digital education resources were to develop learners' relationships in the group, to encourage the learners' feeling of security and belonging to a group as well as asserting their personal identity. "Learner autonomy" became a new and much discussed concept. Affective learning and learner anxiety were taken seriously as an important factor of effectiveness. Instead of the formulaic knowledge (the product of behaviorism) teachers tried to develop in heuristic knowledge learners. Special attention was given to the issue of "debilitating anxiety", which unlike "facilitating anxiety" could hinder and even block the process of language acquisition. As a result of debilitating anxiety during the lesson, learners usually develop a "defense mechanism". Some of them withdraw from the work of the class, make a game of a task, fidget and let their attention wander or plunge into the world of fantasy. Some learners accuse others of their own learning problems. As expression of protest the learners join subgroups of other failure-learners. An important issue which is tackled by the humanistic approach to teaching is the rejection of the learners by their teachers. The rejection of this type can be hidden and the show itself indirectly. These teachers prefer not to look at the learners, which they dislike (gaze of avoidance). The whole teacher's body movement is in the opposite direction to the learners they dislike. The teachers keep these learners at a greater distance and give them less verbal contact and addresses. These learners are denied teacher's supportive intervention and detailed feed-back that other learners formally enjoy. They are given a reduced teacher's waiting time. The humanistic approach advocated "non-conflict", "non-judgment" and "empathy" in the relations of the teacher and learners. The

importance of the humanistic approach lies not only in the effectiveness of language learning but also in the development of personality. The humanistic approach facilitates the self-fulfillment of learners. Self-fulfilled people have a healthier psyche and are more capable of a creative non-stereotyped behavior. This helps them to identify easily with the group. They demonstrate a more accurate perception of reality and accept it without unnecessary conflicts. They focus more on cognitive problems and less on themselves. These learners possess the capacity for peak experiences and a greater aptitude for empathy with other people. They are able to see things other than in black and white. Self-fulfillment of learners is achieved through learner-centered teaching by using interactive tasks in pairs and small groups, creating a supportive environment and building confidence in learners.

Conclusion. In conclusion, to teach communication in a foreign language, you need to create real, real life situations that will stimulate the study of the material and develop adequate behavior. New technologies, in particular the Internet, are trying to correct this mistake. One of the main requirements for teaching foreign languages using computers and Internet resources is to create interaction in the lesson, which is commonly called interactivity in the methodology. Interactivity is "the unification, coordination and complementarity of the efforts of the communicative goal and result of speech means." Teaching in a genuine language, the Internet helps in the formation of speaking skills, as well as in teaching vocabulary and grammar, providing genuine interest and, therefore, effectiveness. Interactivity not only creates real life situations, but also makes students adequately respond to them through a foreign language. One of the technologies that provide student-centered learning is the project method as a way to develop creativity, cognitive activity, and independence. The typology of the projects is diverse. The project method contributes to the development of active independent thinking of students and focuses them on joint research work. In our opinion, project-based training is relevant in that it teaches children to cooperate, and cooperation training educates such moral values as mutual assistance and empathy, forms creative abilities and activates students. In general, in the process of project training, the continuity of training and education is traced. The introduction of information technology in training significantly diversifies the process of perception and processing of information. Thanks to the computer, the Internet and multimedia tools, students are given a unique opportunity to master a large amount of information with its subsequent analysis and sorting. The motivational basis of educational activity is also expanding significantly. In the context of using multimedia, students receive information from newspapers, television, interview themselves and conduct television bridges.

With the digital era taking over, it's important to include digital and online tools into the learning process. Students rely on smart devices and internet more than on conventional learning methods. Keeping up with this trend is what allows the teacher to better understand students and their needs. Additionally, these tools make the learning process more interactive and allow easier flow of information, which makes the teacher's job much easier.

The task of digital educational resources is not to replace the teacher with technology, but to provide additional learning materials, to allow the use of new multimedia, information and communication technologies in the presentation of educational content, to draw students' attention to the most important aspects of learning topics; Ensuring that the content of the lesson is closely linked to life, the needs of society, students' personal life experiences and experiences and interests, we believe that today there is access to this technology. It would be great if we could use these technologies not only for open lessons, but also on a daily basis, in all classes.

References:

- [1] **Amphiloksieva, M.V.** Traditions and innovations in the teaching of literature in grades 9-11. - SPb. : «Parity», 2003. - 160 p.
- [2] **Gershunsky, B.S.** Computerization in the field of education: problems and prospects. - M. : «Pedagogy», 1987. - 264 p.

- [3] **Selevko, G.K.** Pedagogical technologies on the basis of information and communication tools. - M.: Izd-vo NII school technologies, 2004. - 224 p.
- [4] **Girkin, I.V.** New approaches to the organization of the educational process with the use of modern computer technology // Information technology. - 1998. - № 6. - C. 44-47.
- [5] "Teacher's Guide." Third (basic) level. Fourth edition. Center of Excellence, 2015
- [6] "Problems of application of interactive methods in higher education." A.K Alimov
- [7] "Methods of teaching a foreign language" Amandykova G.N, Mukhtarova S.H, Baimukanova B.S
- [8] Republican scientific-methodical magazine "English at school" №6, 2016
- [9] **Graesser, A.** An Introduction to Strategic Reading Comprehension. In: Danielle, S. et al. (eds.) Reading Comprehension Strategies. - New York: University of Memphis, 2007.
- [10] Wallace Wallace C. Reading. - Oxford: Oxford University Press, 1992
- [11] **Lunzer, E.** and Gardner K. The Effective Use of Reading. - London: Heinemann Educational Books Ltd., 1979.
- [12] **Kintsch, W.** and Kintsch E. Comprehension In: Stahland, S. And Paris S. (eds.) Children's reading comprehension and assessment. - Mahwah, N.J: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 2005.

RELATIONSHIP OF RESULTS OF THE TEST "VOCABULARY SUBTEST" AND "SCALE OF AWARENESS" AT KAZAKH- RESPONDENTS PEOPLE IN USING OF KAZAKH AND RUSSIAN VERSION

Imangalieva Sh.D., Akhmetova A.S., Amanbaigyzy R.

Korkyt Ata Kyzylorda University

sholpan1114@mail.ru, balakai_80@mail.ru, raikhan.83@mail.ru

Abstract. The subject of article refers to the problem of cross-cultural equivalence of test methods, that appealing to the verbal self-report of respondents. This article is devoted empirical comparison of the results and the application of the Kazakh-Russian-language versions of the research methods of intellectual sphere of the person, namely, «Vocabulary subtest». Respondents were 20 pupils of Kazakh nationality, who performed the test of «Vocabulary subtest» in two versions: the original in the Kazakh language, and a week later - in Russian. It was found that the results of both versions (the Kazakh and Russian) are closely correlated with each other and have similar mean values. Consequently, they give equivalent results, which allow us to use any variant of this method in research for respondents of Kazakh nationality.

Key words: person, intellectual test, cross-cultural comparison, the technique of personality, intellectual sphere, cognitive sphere.

INTRODUCTION. The process of personality formation is carried out in the process of joint activity and communication in a sociocultural community, which, as a rule, is a carrier of a certain ethnic specificity. At the same time, a person becomes a carrier of group consciousness and adopts a system of values, outlooks on the world, beliefs characteristic of the group. An important mediator of these processes is language as a means of communication and thinking.

Since human consciousness and self-consciousness is mediated by speech, psychologists have the opportunity to use verbal means of data collection in research in the form of numerous and widespread forms of self-reports (tests, questionnaires, interviews, essays, etc.). When transferring the methodology from one ethno-cultural environment to another and translating it into another language, the problem of equivalence of the obtained version of the original methodology arises. Therefore, any transfer of a technique from one culture to another, from one language to another, requires additional validation. This is important for the practice of planning and conducting cross-cultural research and does not lose relevance even if representatives of another ethnic group know the language in which the methodology was originally constructed.

At present, in the post-Soviet countries, representatives of many peoples, differing in their traditions, worldview, way of life, speak the Russian language, which, after the collapse of the common union state, continues to be the language of interethnic communication. Many studies in the field of psychology conducted in Kazakhstan in recent years have usually used Russian-language versions of psychological techniques, since the population of Kazakhstan, especially its urban part, speaks the Russian language as much as Kazakh. However, for almost 25 years after the collapse of the USSR, the prevalence of the Russian language in the daily life of the Kazakh people, and accordingly, its role as an instrument of self-awareness, could change. As a result, the question arises of how legitimately used in conducting psychological research methods created or adapted in Russian. To answer it, it is necessary to find out the degree of equivalence for the Kazakhs of the statements, questions or statements included in the tests when they are formulated in Russian and Kazakh languages. Therefore, the aim of this study was to identify the degree of equivalence of the results of the Kazakh- and Russian-language versions of the methods of studying the intellectual development of personality.

Relevance of the subject. Kazakhstan is a country with a large multi-ethnic composition of the population and one of the most stable countries of the post-Soviet space in interethnic relations. The language policy of the country is carried out carefully in relation to representatives of different language groups. In schools, Kazakhs, in addition to their native language, study Russian as the main subject, and most Kazakhs know and speak two languages. According to the latest census, 94.4% of the country's population indicated that they understand spoken Russian, 84.8% know how to read and write in Russian, 3.4% only read [14]. It is important to note that in different regions of Kazakhstan, the use of the Russian language is distributed to varying degrees. The eastern regions of Kazakhstan are more Russian-speaking, for the majority of the population in them the Russian language is not a barrier to communication; moreover, often people of Kazakh nationality in these regions do not speak the Kazakh language. In the southern regions of the country, the majority of the population uses mainly the Kazakh language in the everyday and cultural-educational sphere of life. In relation to the representatives of these regions, one can expect, on the one hand, a greater cultural specificity of the individual's self-awareness, including its value-semantic structures, and, on the other hand, the unevenness of the Russian and Kazakh versions of the methods.

Problem statement. Comparative psychological studies of the ethnic characteristics of the Kazakhs are carried out when it is compared with other peoples, including the Russian. So, the influence of cultural and historical traditions and national psychology of Kazakhs and Russians on behavior and interaction was studied (N. A. Ladzina [6], L. S. Nazyrova [10], Yu. I. Danilevich [4]); on family and parent-child relationships (E.G. Grishchenko [3] I.K. Matskevich [9]). E.I. Barabanova [2] revealed the specificity of the protective mechanisms of the psyche of Kazakhs and Russians in mono-and multi-ethnic groups. A.O. Shomanbaeva [17] investigated the system of value orientations and ethnic prejudices of the identity of Kazakhs and Russians in the structure of ethnic self-awareness. B.K. Zhumagalieva [5] described the ethno cultural features of the cognitive sphere of the personality and the manifestation of hemispheric asymmetry of people of Kazakh and Russian nationalities in different age groups. The problem of values in Kazakh culture is highlighted by A.B. Khamitova [16], the structure of the value sphere of Kazakhs was studied by F.A. Sakhieva, S.K. Berdibaeva A.I. Garber (Klyueva) [18] using the methods of S. Schwartz and M. Rokich.

In some of these studies, translation and adaptation of the methods into the Kazakh language were not carried out (L.S. Nazyrova [10], E.G. Grishchenko [3], I.K. Matskevich [9], E.I. Barabanova [2]) In other works, only some methods have been translated and adapted into the Kazakh language. For example, in the research of N.A. Ladzina [6] and Yu.I. Danilevich [4] translated into the Kazakh language and adapted the methodology for diagnosing the interpersonal relationships of Leary, the methodology of the level of subjective control E.

Ksenofontova, the methodology for studying the value orientations of M. Rokich and its modification E.B. Fantalova, the methodology for determining the style of behavior in a conflict situation of C. Thomas, the method of color metaphors I. Solomin, the methodology for studying frustration reactions of S. Rosenzweig. B.K. Zhmagalieva [5] used a large number of techniques for diagnosing the cognitive personality style, but only the questionnaire "Side Selection" by V. Taggard and "Style of Thinking" A.A. were translated and adapted in Kazakh. Alekseeva, L.A. Thundering.A.O. Shomanbaeva [17] a translation was made into the Kazakh language of the methodology "Ethnopsychological Questionnaire" G.V. Starovoitova, "KCD" G.U. Soldatova, methodology for the study of social distance E. Bogardusa. At the same time, for reliability, all translated methods were subjected to the "reverse" translation method.

In most of the above psychological studies, the respondents were Russians and Kazakhs, who live in the East Kazakhstan region, which is mostly Russian-speaking. Perhaps that is why the problem of equivalence of methods did not arise and was considered. In our research project on the socio-cultural specificity of the individual as a subject of life, the central link of research is its value-semantic sphere. To identify this specificity, it is important to cover different regions of Kazakhstan, including those in which the Kazakh language prevails in everyday use. Therefore, it is necessary to justify the possibility of using the existing Russian-language versions of these methods for those Kazakhs who live in the southern regions of Kazakhstan.

And, finally, the design, which consists in creating a completely new tool. In our study, we used the first and second forms of translation of techniques from Russian into Kazakh, retaining the general meaning, ordinariness and colloquiality of statements.

As the main sides of the intellect sphere of the personality as a subject of development [1], we consider its intellectual and cognitive aspects. To study these aspects, Russian-language methods have been developed and validated. For the correct comparative study, it is necessary to find out the degree of equivalence of the available tools for the Kazakhs when using them in both Russian and Kazakh languages.

Objective of the research. The methodology of E.F. Zambatsavichene was published in 1984 on the pages of the journal "Defectology" called "Towards the development of a standardized methodology for determining level of mental development of normal and abnormal children "[1]. As indicated by the author, the methodology was a set of four verbal subtests adapted for the Lithuanian children based on the R. Amthauer test. The Rudolf Amthauer intelligence structure test, one of the most famous group tests widely used in German-speaking countries, was created in 1953 (last revised in 1973) and is designed to measure the level of intellectual development of people aged 13 to 61 years.

The test was developed primarily for diagnosing the level of general abilities in connection with problems of professional psych diagnostics, in particular, for differentiating candidates for various types of training and activities in the practice of professional selection.

The most logical in the study of the intellectual development and professional thinking of modern students seems to be the use of the test version by R. Amthauer, adapted by V.N. Namazov and A.N.Zhmyrikov, who standardized the test results on representative samples of high school students, vocational schools, as well as university students and cadets [2]. As a result of the statistical processing of data [3] obtained through the use of the R. Amthauer test, age-gender differentiation was established in theoretical inductive thinking, practical and speech thinking, understanding of relationships, the thoroughness of students' thinking; in the ability to abstraction, operating with verbal concepts, to spatial generalization; and also in mathematical thinking as one of the specific types of professional thinking Valiullina G.G. to the question of the creative component of professional thinking and its development among students. A comparative analysis of the methods of E. F. Zambatsavichene "Methodology for determining the level of mental development of normal and abnormal children" and variants of the methodology "Verbal Subtests" [4], aimed at studying the features of verbal development of

children from 5 to 13 years of age, is carried out. At the same time, the stimulus material of the methodology of E.F. Zambatsavichene was used to create a new diagnostic tool - "Verbal Subtests", work on which began in the same 1984 a group of researchers (L.I. Peresleni, E.M. Mastjukova, L.F. Chuprov). This option has already been adapted and tested on the Russian-language sample. The first results of this work will be published already in 1987 [5]. Verbal subtests (other names: research methodology of verbal-logical thinking; verbal subtests; R. Amthauer's test, adapted by L.I. Peresleni and L.F. Chuprov - see: Peresleni, Mastjukova, 1989 ;. Peresleni, Mastjukova, Chuprov, 1989; 1990; Relocation, Chuprov, 1989) [6]. The methodology has been introduced into the practice of the Montenegrin psychological service (Khakassia), the republics of Komi, Tuva, Kemerovo, Kirov, Tambov region, etc., is included in the training program for specialists in psychological, medical and pedagogical consultations (Rožanova T.V., 1995). Designed to study the characteristics of verbal and logical thinking of primary school children as a separate psychodiagnostic technique and as an integral part of the psychodiagnostic complex according to L.I. Peresleni, E.M. Mastjukova, L.F. Chuprov (1990) - in the diagnosis of states of mental retardation, mental retardation, general speech underdevelopment, to distinguish these states from the norm. The methodology can be used, as the experience of its use by Montenegrin psychologists shows, for the diagnosis of school maturity (Bukharkina, Chuprov, 1996), for studying the dynamics of the mental development of younger schoolchildren [7]. Initially, two versions of the methodology were developed: complete (Translations, Mastjukova, Chuprov, 1989) and short for express diagnostics (Peresleni, Chuprov, 1989). The full form has been adapted in the Tuvan language (Mongush, Chuprov, 1993). [8]. The methodology is based on the first and fourth subtests of the R. Amthauer test adapted for the Lithuanian language, E.F. Zambatsavichene (1984), suitable for examining younger schoolchildren (normal, mentally retarded and children with sensory impairments) [9]. The initial method is built on a psychometric basis, where each of 40 samples has its own success rating in the range from 1.9 to 3.0 points. Part of the tasks in it were focuses on the knowledge of Lithuanian schoolchildren. A number of authors who published the methodology (Astapov, 1994. S. 148-151), replaced these samples, but did not change the estimates of the samples and did not submitted testing data [10]. E.F. Zambatsavichene did not take into account the possibility of increasing the effectiveness, with stimulating care (term V. L. Podobeda), i.e. upon repeated presentation of the sample:

"Not right, wrong, think again." It was this indicator that turned out to be more sensitive for differentiating children with mental retardation from the norm and the mentally retarded, since violations in the regulation of cognitive activity, manifested in the lack of voluntary attention, are one of the central symptoms of mental retardation states (Peresleni, Mastjukova, 1989; Peresleni ; Mastjukova, Chuprov, 1989; 1990; Chuprov, 1987; 1988) [11]. The variety of theories of intelligence can conditionally be divided into two large groups. The psychometric approach to the diagnosis of intelligence is currently widely used in clinical and psychological-pedagogical diagnosis. Test methods have standardized diagnostic and decision-making procedures, they are valid and reliable, have age standards, their results are more objective and comparable.

METHODS

Data collection methods

Kazakh-Russian versions of the following methods were used in the experimental study:

1. The method of lexical and logical thinking ("Vocabulary subtests") of students of junior classes E.F. Zambatsavichene (modified L.I. Peresleni).

The methodology consists of four subtests:

The first test is to determine the general concept of a child.

The second is the task of classifying concepts.

The third subtest contains tasks to determine the regularity of the meeting.

In the fourth subtest the tasks on generalization of concepts are presented.

2. CMAS Awareness scale (modified by A.M. Prikhozhan)

Childhood Awareness Scale (CMAS) is an indicator of anxiety in children at the age of 8-12 years.

These methods were translated from the Russian version and O. Werner and D. Campbell's method was used (Stefanenko TG, 1999, 142-143). This method differs in that the method translates from the original into another language, and the other translator translates the text into the original.

The method of "Vocabulary subtests" is developed and tested the Kazakh version of for primary school students. We present the results of this study. To solve this problem, a psychological and pedagogical experiment was conducted with the pupils of the primary school. The survey selected 20 respondents who could freely understand, speak and read in both languages: Kazakh and Russian. The experiment was conducted in two stages, the first stage was conducted in the Kazakh language, and the second stage - in the Russian language with these respondents.

On the 1st stage of the experiment: to study the development of verbal-logical thinking and anxiety in children at the age of 9-10 years, to conduct the method in Kazakh language and to conduct comparative analysis of results.

On the 2nd stage of the experiment: to study the development of verbal-logical thinking and anxiety in children at the age of 9-10 years, to conduct the method in Russian and to make a comparative analysis of the results.

During the translation and editing of the Kazakh version, there were inconsistencies between the first and last versions, analyzed comments and identified gaps. Philologists took part in the translation.

The participants of the study spoke fluently in Russian and Kazakh, each of them learned the method in Kazakh, and then a week in Russian. SPSS 20 program was used for statistical processing, it was determined the average value of parameters and standard deviation and correlation analysis was performed.

Methods of data processing. The data were processed applying the descriptive statistics procedures, independent two-sample Student t-test, correlation analysis based on the Pearson's formula.

RESULTS. The results obtained for each version of the methods - Kazakh and Russian - were compared with each other by methods of quantitative and qualitative analysis. Qualitative analysis was used after the first stage and was carried out only for those questions and statements, the answers to which differed significantly in the two versions of the methodology. The interviewer discussed with the respondents the nuances of understanding the meaning of the questions and statements, and then discussed this with philologists. For quantitative data processing, descriptive statistics methods, Student t-test for related samples, as well as Pearson's correlation analysis using the SPSS.20 software package were used.

When processing the results, the total score is obtained for each subtest and 4 subtests, and the efficiency index (EI) is determined by the following formula: the number of points collected

for the subtest X - 4:
$$OY = \frac{X \cdot 100\%}{40}$$

Comparative analysis of the average between the Kazakh and Russian versions of the method is in the table 1.

40% of primary school pupils at the age of 8-9 years showed a high level of effectiveness of IV, the level of effectiveness of 40 was 40-55%, and the level of effectiveness of II was 4.5-10%, the level of effectiveness was 10-10%.

The difference between the groups corresponds to the level of significance $P < 0.01$ (according to the criteria of the Student). According to the results obtained, there is an increase

in the effectiveness of the solution of the task, related to the general concept (subtests I and IV) and the third class (8-9 years) (subtest IV).

Table-1. Parameters of method "Vocabulary subtests" determination of the level of effectiveness of verbal and logical thinking of pupils of primary school by modification Peresleni

Language version of method	%	Level of success	Quantity of respondents
Kazakh	100-80	IV	6
Kazakh	79.9-65.0	III	11
Kazakh	64.9-50.0	II	3
Kazakh	49.9<	I	1
Russian	100-80	II	2
Russian	79.9-65.0	III	8
Russian	64.9-50.0	II	5
Russian	49.9<	I	5

Table 2. Parameters of method "Vocabulary subtests" determination of the average value of lexical and logical thinking of pupils of primary classes by modification Peresleni (in Kazakh language)

Parameters	Subtest 1	Subtest 2	Subtest 3	Subtest 4	All points
The average	7,45	7,60	6,88	7,15	29,08
N respondents	20	20	20	20	20
Standard deviation	1,78	1,66	1,66	2,15	4,46
Median	7,75	8,00	7,00	8,00	29,50
Minimum	3,00	3,00	3,00	1,00	18,00
Maximum	10,00	9,00	10,00	10,00	37,00
Dispersion	3,16	2,75	2,76	4,63	19,90
Exceeding	0,38	2,63	0,93	2,48	0,88
Asymmetry	-0,60	-1,67	-0,20	-1,37	-0,46

Table 3. Parameters of method "Vocabulary subtests" determination of the average value of verbal and logical thinking of pupils of primary school by modification Peresleni (in Russian language)

Parameters	Subtest 1	Subtest 2	Subtest 3	Subtest 4	All points
The average	5,98	6,60	4,80	6,20	23,58
N respondents	20	20	20	20	20
Standard deviation	2,43	2,34	1,79	1,85	6,41
Median	7,00	7,00	4,50	7,00	24,75
Minimum	2,00	1,00	2,00	0,00	10,50
Maximum	9,00	10,00	9,00	8,00	33,00
Exceeding	-1,45	0,18	0,63	6,11	-0,79
Asymmetry	-0,50	-0,72	0,76	-2,19	-0,51

It was found that the average value of the task of the third grade (8-9 years) in terms of general concepts increased to 6.20 - 7.15, and the classification of concepts increased to 6.60-

7.60. When studying the lexico-logical thinking of students of primary classes in two variants (using the Russian and Kazakh versions of the method), the priority was given to the average level of development of thinking - 55%, and 40% of the level of thinking

It was found that the average value of the task of the third grade (8-9 years) in terms of general concepts increased to 6.20 - 7.15, and the classification of concepts increased to 6.60-7.60. When studying the lexical and logical thinking of students in the primary classes in two variants (using the Russian and Kazakh versions of the method), the priority was given to the average level of development of thinking - 55%, and 40% of the level of thinking.

As a result of the study of correlation and statistical differences of subtests, it was established that the tasks of subtests in Kazakh and Russian languages are correctly defined in terms of meaning, and respondents correctly answered many questions, including. The Kazakh version of the test coincided with the adoption of the Russian version of the Kazakh children. Therefore, the Kazakh and Russian versions of the subtest can be used as scientific equivalents.

Analysis of the results of the anxiety test in children (Scale of anxiety forms in children - CMAS).

1. Accounting for the results of the "Social Support".
2. Accumulation of points on the scale of alarm.
3. The initial assessment is carried out on the stand, for which the results of the tests are carried out in accordance with the age standard.

Table 4. Average results Child Scale (CMAS), modified by A.M. Prikhozhan) (in Kazakh language)

parameters	CMAS	subscale "Social support"
The average	6,45	6,55
N respondents	20	20
Standard deviation	1,96	2,09
Median	6,00	6,50
Minimum	2,00	2,00
Maximum	10,00	10,00
Dispersion	3,84	4,37
Exceeding	0,10	-0,15
Asymmetry	-0,10	-0,14

Table 5. Average anxiety test results in children (Child Form Awareness Scale (CMAS), modified by A.M. Prikhozhan) (in Russian language)

parameters	CMAS	subscale "Social support"
The average	5,00	7,25
N respondents	20	20
Standard deviation	2,34	2,05
Median	4,50	8,00
Minimum	0,00	3,00
Maximum	10,00	10,00
Exceeding	0,15	-0,52
Asymmetry	0,14	-0,66

The normal development of anxiety in children of junior school age (Russian and Kazakh versions of the method) was 85-90%.

The level of anxiety in three-year-olds (8-9 years) corresponds to the norm, with an average of 5 to 6.45 points.

Correlation analysis was performed using Pearson's test, in which there is a positive statistically significant relationship between the test of verbal-logical thinking and the test of anxiety (Russian and Kazakh version 0.1).

After the first stage of the study, a statistical check of the significance of differences (by t-student test) between the Kazakh and Russian versions was carried out, both for individual points of the test and for the scales of the LSS test, in general. She showed that there are no differences in the overall score or in the individual scales of the methodology, while the results of both versions correlate with each other at a significant level. Analysis of statistical differences and correlations for individual test items revealed that the bulk of test items are also equivalent in both languages and respondents answer the same questions most of them regardless of language.

At the second stage of the study, during the test, an updated version of the translation of these items into the Kazakh language was used. The results of statistical verification of the significance of differences (by Student t-test) and correlation analysis are presented in table 1.

CONCLUSIONS. As you can see, for the Kazakh-speaking audience, the test of "Vocabulary subtests" and CMAS in Russian is perceived identically to the test in the Kazakh language and the Kazakh version of the methodologies is completely equivalent to the Russian version of the methodology. Moreover, the answers to the corrected items also did not reveal significant differences in the average scores and a positive correlation appeared between them at the level of $p < 0.05$.

So, an empirical comparison of the indicators of the methods of the Kazakh-language and Russian-language versions of the test of "Vocabulary subtests" showed that in the Kazakh sample between the total parameters of both individual scales and the methodology as a whole, there are no significant differences in the means, while the results correlate with each other. This means that the test version data is equivalent to each other.

For the Kazakh sample, the results of the "Vocabulary subtests" and CMAS, both on separate scales and on the total score of the general points when using its Kazakh- and Russian-language versions, are equivalent.

This makes it possible in further studies to use the methodology in both languages depending on the preferences of the respondents.

REFERENCES:

[1]**Zambatsavichene, E. F.** To the development of a standardized methodology for determining level of mental development of normal and abnormal children // Defectology. - 1984. - No. 1. - S. 28-34.

[2]**Valiullina, G.G.** R. Amthauer's intelligence structure test in the study of gender and age features of students' professional thinking. In: Problems of Personality Development in a Changing Russia: Materials of All-Russian. scientific and practical Conf., September 20–23, 2006 Astrakhan: Astrakhan. state University, 2007c. S. 76–77.

[3]**Valiullina, G.G.** Age-gender characteristics of the development of professional thinking of students: dis. ... cand. psychol. sciences. Astrakhan, 2007a.

[4]**Chuprov, L.F.** Study of the features of verbal and logical thinking of children (practical guide for psychologists). - Moscow - Chernogorsk: SMOPO, 2009. - 62 p.

[5] **Peresleni, L. I.,** Chuprov L. F. Determination of the level of development of verbal-logical thinking in first graders // Questions of psychology. - 1989. - No. 5. - S. 154-157. Mode Access: World Wide Web. URL <http://www.voppsy.ru/issues/1989/895/895154.htm>

[6]**Mastyukova, E.M.,** Chuprov L.F. Psychodiagnostic complex methods for determining the level of mental development of younger students (educational Toolkit). - Abakan: AGPI, 1990. - 68 p.

[7]**Rozanova, T.V.** Training programs for PMPK. PsychologicalA basis of diagnosis and correction. // Defectology. 1995. No4. S. 82-89.

- [8] Psychodiagnostics of the features of verbal-logical thinking of the younger schoolchildren (methodological recommendations) / Avt.- sost. : Peresleni L. I., Mastyukova E. M., Chuprov L.F. - Abakan: AGPI, 1990. -- 28 p.
- [9] Almanac of psychological tests / Comp. : R. R. and S. A. Roman. - M. : "KSP", 1995. - 400 p.
- [10] **Chuprov, L. F.** Methods of studying the verbal development of children: comparative analysis of the methods of E.F. Zambatsavichene and "Verbal Subtests" // Psychological diagnostics. - 2006. - No. 1. - S. 86-109.
- [11] **Khoroshilov, B.M.** Methods of quantitative and qualitative analysis diagnostic data in tests of intelligence and general abilities // Bulletin of Novosibirsk State University. Series: Psychology. - 2007. - T. 1. - No. 2. - S. 137-144.
- [12] **Burlachuk, L.F.**, Morozov S.M. Dictionary Guide for Psychodiagnostics. - SPb: Peter, 2000.
- [13] **Anastazi, A.**, Urbina S. Psychological testing. - St. Petersburg: Peter, 2003.
- [14] **Barabanova, E.I.** Socio-psychological features of the manifestation of the protective mechanisms of the psyche of Kazakhs and Russians in mono-and multi-ethnic groups: on the example of the Republic of Kazakhstan: diss ... candidate of psychological science / E.I. Barabanova. - Moscow, 2010.
- [15] **Grishchenko, E.G.** Socio-psychological features of parent-child relationships in the family systems of Kazakhs and Russians in a single multicultural space: the example of the Republic of Kazakhstan: diss ... candidate of psychological sciences / E.G. Grishchenko. - Moscow, 2010.
- [16] **Danilevich, Yu.I.** The influence of national psychology on the behavior of Kazakhs in conflict situations: diss ... candidate of psychological sciences / Yu.I. Danilevich. - Moscow, 2001.
- [17] **Zhumagaliev, B.K.** Ethnocultural features of the cognitive style and worldview of a person with different hemispheric asymmetries based on the materials of the study of Kazakhs and Russians: diss ... candidate of psychological sciences / B.K. Zhumagalieva. - Moscow, 2002.
- [18] **Ladzina, N.A.** The influence of national psychology on the interaction and behavior of people in an organization (based on the study of Kazakhs and Russians in the Republic of Kazakhstan): diss ... doctor of psychology / N.A. Ladzina. - Moscow, 2002.
- [19] **Matskevich, I.K.** The study of the individual psychological characteristics of members of remission families in a multi-ethnic state (based on research in the Republic of Kazakhstan): diss ... candidate of psychological sciences / I.K. Matskevich. - Moscow, 1999.
- [20] **Nazyrova, L.S.** Features of national stereotypes of Russian and Kazakhs: on the example of the Republic of Kazakhstan: diss ... candidate of psychological sciences / L.S. Nazyrova. - Moscow, 2001.
- [21] **Shomanbaeva, A.O.** Interrelation of value orientations and ethnic prejudices of a person in a multi-ethnic environment: diss ... candidate of psychological sciences / A.O. Shomanbaeva. - Yaroslavl, 2008.
- [22] **Sakhiyeva, F.A.**, Berdibayeva S.K., Garber (Klyueva A.I.) A.I. Investigation of the structure of the value sphere of the titular ethnic group of Kazakhstan / F.A.Sakhiyeva, S.K. Berdibaev, A.I. Garber (Klyueva) // Bulletin of KazNU named after al-Farabi. Series of psychology and sociology. - Almaty. - 2014. - No. 1 (48). - S. 21-35.

A BRIEF EXCURSION ON THE THEORY OF GENETIC LINGUISTICS: MATERIAL AND IDEAL FIRST FOUNDATIONS OF THE LANGUAGE

Bekmagambetov Sh., Mamyrbayeva M.K.

¹ Korkyt Ata Kyzylorda University

shanzharhan-bekm@mail.ru, home_england@mail.ru

Abstract. The question of the initial formation of the language and related problems are considered in the article from the point of view of the theory of genetic linguistics, a new area of linguistics, which the author of this article has been dealing with for a quarter century. The author has published two monographs in the Kazakh language and one textbook for Russian-speaking students, published more than fifty scientific articles on this issue. A new approach to solving the problem is different in that the author considers the formation (origin) of the language in close, lively connection with practical activity in the knowledge of the surrounding World (Universe) by people of the era of the original language creation. The result of such universal world-cognitive thinking is the formation of logical concepts of the basic type, which served as ideal elements of paired-element sound materials, which are easily detected by genetic analysis of the composition of modern words. The article also addresses the issues of linguistic and symbolic tangas and some patterns of their functioning.

Keywords: genetic linguistics, the origin of language, world-cognitive thinking, basic-type logical concepts, paired-element sound materials, the era of the original word-making, the structural-semantic model of the World.

1. Introduction. The human language still contains the undisclosed secrets of its origin, primary education and further development, although great minds have been trying for thousands of years to get to the bottom of the mystery of its origin. For centuries, the inquiring mind of a person could not leave aside the unraveling of this great mystery relating to the searches of the so-called "Genomes" of the language. But recently, this problem has been forgotten, and the whole science of language has begun to deal with more practical "modern" issues, one of which, apparently, is the cognitive direction of linguistics. Promising, for its part, on the bright future of linguistics, this direction, associated with the Humboldt national-ethnic restriction, of course, does not set itself the goal of studying the language on a genetic plane and on a universal scale. The cognitive study of language, in the broad sense, should cover the universal human issues of thinking and language, which could adequately overcome genetic linguistics, which would direct its sharp-sighted gaze into the cosmic depths of prehistoric Time and Space.

2. Literature review. The beginning of genetic studies of the language, although intuitively, it can be said, was laid in the writings of the great philosophers of the East and West. Since ancient times, many assumptions and hypotheses have been expressed regarding the initial word creation, including the eternal "name dispute" started by ancient philosophers.

In the Middle Ages and at the dawn of the so-called new time: in the XVI - XVII centuries up to the XX century - various ideas were put forward about the origin of the language of mankind, the authors of which were such great scientists as G. Leibniz, I. Gerder, V. Von Humboldt (hypothesis of sound imitation), A. Steinthal, A. Potebnya, C. Darwin, and others, (interjection hypothesis), L. Noire, C. Bücher (hypothesis of the cry of buzz), J.J. Russo, Adam Smith (public hypothesis consent), F. Engels (Marxist hypothesis), etc.

But the incessant works of scientists who were looking for, but have not yet reached the "shining heights" of their scientific research, did not always meet with support from their colleagues and the then society. So, in the history of the science of language, there are two such cases when, one after another, over the centuries, even a ban was put on this kind of research - raising and resolving the issue of the original origin of human language. The first - in 1866 - the prohibition of the Parisian Linguistic Society, which in different years was led by famous scientists: M. Breal, A. Meye, J. Vandries, E. Benvenist, S. Balli, F de Saussure, I.A. Baudouin de Courtenay and etc.; and the second - in 1964 in Moscow - at the международном II International

Congress of Anthropologists and Ethnographers. [1, p.64]. Despite the fact that these blows, it can be said, were crushing, this burning issue never left the agenda of global science. Regarding this, the same RR Gelgardt wrote: "... However, the failure of attempts to solve the problem should not entail their ignoring" [2,p.50]. At the same time, he recalls the works of archaeologists, biologists and anthropologists studying the original formation of the earth and life on earth.

But despite such an optimistic mood of individual scientists, the resumption of the question of the initial formation of the human language, on a large scale, did not take place after the cruel "pogroms" described above, and its comparative place in the science of language was occupied by a comparative historical linguistics, which, in turn, did a lot in studying the history of the language and in determining groups and families of typologically and genetically related languages of the world.

It seems appropriate here to cite Reformed's opinion on the specific goals of research in this direction. He writes: "... The question of the origin of the language and the question of the formation of real or existing languages should not be confused. These are two different questions. Any language that really exists or previously existed and does not exist now, but witnessed in some notes, should be understood in the real facts of its existence (phonetics, grammar, vocabulary, and above all through writing), and "primitive language" is an area of general assumptions and hypotheses. From such a "primitive" language there are no real remnants that lend themselves to direct study, there can not be. " [3, p.249]. But in fact, studies of language education directly relate to the initial source (foundation) of existing languages, and for a correct understanding of their current state it is necessary to know the universal laws of their functioning.

Comparative historical linguistics, which studies the historical changes in the composition of the word of individual phonetic units - dismembered linguistic sounds, in their established, traditional sense in modern linguistics, could not penetrate into their genetic features, such as linguistic material of a special nature, formed at the dawn of the appearance of man the rational - homosapiens. This led to the consideration of linguistic sound (a separate letter in the letters) only as a mechanical sound. On this occasion, "The main tool of comparative-historical linguistics is the comparison of sounds," says Vs. Vyach. Ivanov. [4]. The sound of language, as such, perceived as a dissected phonetic unit in linguistics, has been established in science for a long time and continues to this day. On this occasion, Potebnya writes: "A constant sign of language is articulate sound. The concept of language is exhausted by a certain kind of combination of articulate sound and thought "(5, p.27). From a genetic point of view, such an approach to understanding the linguistic essence of sound material is unacceptable.

By the way, the genealogical division of languages into certain related groups, on the other hand, negatively affected the further development of science, restricting certain groups of languages to certain circles of kinship, as a result of which "unrelated" languages were removed from each other when studying their language materials, not to mention the presence of on earth and many "isolated", little studied languages, although in reality science should not ignore their universal roots. Unfortunately, a similar opinion among scientists continues to exist to this day.

Although comparative historical linguistics is called genetic linguistics in science, in reality, it is not really it, due to its limited research capabilities, ignoring the prehistoric periods of the origin and development of the language. This does not mean at all that comparative historical linguistics, painstakingly exploring the historical development of the language, having achieved enormous results in this direction for almost three millennia, has already exhausted its capabilities. There is no doubt that it can worthily continue in this direction, improving its methods, taking into account the latest developments in new branches of linguistics, including genetic linguistics.

The fact is that it, comparative historical linguistics, being essentially a direction related to structural, comparatively contrastive descriptive studies of language, is deprived of the possibility of a deep, cognitive-philosophical approach to understanding the essence of a linguistic phenomenon, which does not allow us to consider the language as a whole like a living organism.

The direction of phonosemantic research has long been involved in the problem of categorizing reality with human consciousness, the first paths that were opened by C. Fillmore, M. Minsky, E. Roche, J. Lakoff, M. Johnson and others. V.Z. Demyankov writes about this: Unlike the method used in comparative historical linguistics, reconstruction in cognitive linguistics is aimed at restoring not so much the external form of linguistic signs - how they looked or sounded in ancient times, - how much a hidden system of laws connecting linguistic signs with each other and with their meaning in speech "[6, p.92]. But this direction, with various concepts, leaves out of sight the connection of the initial word formation with the thought process, purely privileging psychological processes.

3. Methodology. Genetic linguistics, which we presented in our studies over the past twenty-odd years, allows us to bring some clarity to the fundamental question of linguistics - the initial formation of the human language[7]. Here we want to briefly outline the main points in the formation of the material and ideal fundamental principles of the language of mankind in terms of genetic linguistics.

From a genetic point of view, it is found that the human language is a product of an intellectually highly developed generation of mankind, "their creative wisdom, which was manifested in the" first language "[1, p.21], and not a crazy group of underdeveloped monkey-like ones. The process of the formation of the initial paired-sonic material-ideal primary principles of modern words is associated with the world-cognitive activity of people of the era of the initial word-making, which is fundamentally different from the concept of worldview activity that has become established in modern science. World-cognitive thinking of that era, the results of which, according to the genetic theory of the language, as basic logical types concepts were laid down in the ideal elements of the initial paired-sound linguistic foundations, it was originally aimed at practical knowledge of the structural-semantic model of the World-Universe and the laws of its functioning. And the linguistic categorization of objects and phenomena of being was made on the model of the same model of the World. Therefore, the initial formation of material-ideal primary elements of the language as the main elements of the linguistic picture of the World is considered by us against the background of the natural picture of the World (Universe) and its main laws.

5. Results. Thus, seven main types of material fundamentals of the language are identified, formed as a result of man's word-making consciousness for many thousands of years, starting with the original figurative and expressive tamga symbols that are "described" in space by hand movements (chorea - hand language) in combination with hypothetical lumpy and diffuse sound materials - until the formation of their final version. The process of education and the basic primary ideal elements of the language - the so-called logical concepts of a basic type - the basic matrix of which was also structurally-semantic elements of the same thing - the World (Universe).

As mentioned above, a feature of this area of linguistics is two aspects of the language that are inextricably interconnected: material-sound and ideal-semantic. Traditional linguistics, including its comparative historical direction, considers linguistic sound as divided into vowels and consonants of the opposition, supposedly initially opposed, randomly created on the basis of voice and noise, random, empty, that is, having no linguistic meaning, mechanical materials. Therefore, a language sound and even a word formed from these sounds are a priori declared conditional and random language signs [8,p.125]. This approach to understanding linguistic sound - the main material of a language whose purpose is to express and transmit in a linguistic

form all that is semantically significant in being - fundamentally contradicts their linguistic essence (sound-sign system of a special order) and is easily refuted from a genetic point of view.

From the point of view of genetic linguistics, a linguistic sound, in essence, is not empty, random, conditional mechanical material, on the contrary, the entire ideal (semantic) arsenal of language is contained in these original linguistic sounds, but not in their modern understanding, but in the genetic content perceptions of their linguistic nature. Linguistic sounds from the very beginning of education are not separate, dissected, as modern linguistics presents them, but consisting of a combination of two natural genetic principles - a vowel and a consonant, the existence of which is inconceivable without each other - two-part material elements of a language. That is, in a naturally living language there are no separate self-sufficient vowels or consonants.

According to genetic linguistics, a linguistic sound is a natural “vowel-consonant” genetic unity (integrity) gradually formed over many millennia, consisting of two initial material elements - vowels and consonants, which one cannot exist without the other as linguistic material. According to the theory of genetic linguistics, there are seven such basic paired-element sound materials: UN, UT, UR, US. UL, UK, UP, where one of the constituent components - the U-element represents any vowel of the language, and the consonant adjacent to it from the rear in front is the main genetically native speaker of a certain language value, in the form of logical concepts of the basic type, which will be described below. Sevenfold, which is the basic law of cosmic being, is also transformed to the laws of the language, which initially arose according to a single model of the World-Universe. [9,p.30].

The fact is that a separately dissected, so-called in modern linguistics - “consonant”, even a muffled sound can hardly be pronounced practically and physically without the participation of the “voice” element, which serves to reproduce as the conductor (air) the main element of any linguistic value, i.e. "Consonant." At the very beginning, serving as a “conductor” in the form of air waves, vowel elements gradually acquired certain semantic loads in the course of historical development. Such an understanding of the essence of the original linguistic sound as living, paired-element sound material is the main advantage and “discovery” of genetic linguistics, which stepped forward over traditional linguistics, considering linguistic sound, artificially dividing (as in writing) into vowels and consonants, for which it was torn apart natural-organic connection between language and human thinking, which led to the artificial definition of linguistic sound that does not have semantics, as to empty, mechanical, random material that does not matter.

By the way, in the Kazakh and other Turkic languages, the consonant sound is called the term “dauyssyz dybys” which means “sound without a voice element”, which does not correspond at all to the natural genetic nature of this sound material. That is, modern classical linguistics unreasonably calls them terms inappropriate in content - vowel and consonant, which in many ways allows the incorrect interpretation of many linguistic phenomena. In terms of terminology, the situation is more correct in Russian linguistics, where these sounds are called "with + vowels", that is, sounds pronounced "together with the element of" voice ", although their essence remains the same.

Each of these paired-element sound materials in speech can be transformed and “clothed” in its genetic invariants. For example, UP-sound material can be used in speech in such its invariants:

Samples of possible combinations of P-derivatives of consonants with phonetic invariants of vowel on the material of the Russian language							
	f	p	b	v	m	u*	i
a	af	ap	ab	Av	am	au	ai
o	of	op	ob	Ov	om	ou	oi

e	ef	ep	eb	Ev	em	eu	oi
iu	iuf	iuf	iub	iuv	ium	iuu	iui
u	uf	up	ub	uv	um	uu	ui
i	if	ip	ib	iv	im	iu	ii
e	ef	ep	eb	ev	em	eu	ei
7 * 7 = 49 GS-type + 49 SG-type = 98 options (approximately).							

And other paired-element sound materials (except for UR, UR, UL-bases, which were originally created as single, without genetic invariants), can be transformed in speech in their invariants in the same way, which is the result of their historical development in various socio-social and natural conditions, and at the same time, which is one of the possibilities of the universal functioning of language sound materials.

Thus, a new, genetic approach to the nature of linguistic sounds allows us to correctly understand their linguistic nature. For example, the word world contains not three sounds (m, u, p), as they now understand, but only two sounds: *mi* (from the UP base) + *ir* (from the UR base). The vowel elements in the composition of this word with the combined use of two paired element sounds are combined into one. The initial education and the process of gradual establishment (execution) of these sound materials is described in detail in the monograph, starting with the *language of the hands* (the initial form of language communication, according to the theory of genetic linguistics, is not the language of facial expressions and gestures, but the language of the hands (chorea), which is quite clear can depict in space the original linguistic tamga-symbolic images of the basic logical concepts of the basic type.

From the very beginning of their education, paired elementary linguistic sounds were adapted (intended) to transmit (vestments - zhamylgy) ideal primary elements of the language, which were formed in the linguistic consciousness as the basis-type logical concepts of people of that ancient era of the initial word-making as a result of world-cognitive thinking common to all mankind.

As we noted above, the main advantage of genetic linguistics is its cognitive-philosophical approach to the study of language. It learns the language in an inextricable living connection with the world-cognitive thinking common to all mankind of the people of the era of the original linguistics, the main results of which in the form of *logical concepts of the basic type* are embedded in the ideal fundamental principles of the language, that is, in separate concrete pair-element sound materials. Thus, paired-element sound units are the material shells of the universal human logical concepts of the basic type - ideal primary elements, which can be completely detected through genetic analysis of any language. What are these ideal primary elements that we call *basic logical concepts* and where do they come from, how did they form and in what forms are manifested in the language? Here we can briefly outline only the main points of their formation.

The term "concept" in linguistics is understood differently: in established linguistics, although it is not formulated so clearly, this term is understood to mean the usual material concept of the subject of the name, which can be called the lexical meaning of the word. In genetic linguistics, the term logical concept of the basic type means the figurative and symbolic designations (signification) of the object-denotation, which are formed in the linguistic consciousness of a person from the era of initial word-making as a result of world-cognitive thinking common to all mankind and forever fixed as the basic concepts for the formation of thousands and thousands words in a language that go back to the same basic concept. [9,p.58].

By world-cognitive thinking in genetic linguistics is meant (understood) the practical thinking of people of that era, by acquiring (appropriating) the human mind with a peculiar structural and semantic system of its BIG HOUSE of residence - the UNIVERSE WORLD with

its basic unshakable laws of existence, as BEING COSMIC. “A person’s cognitive attitude to the world grows out of the need to navigate the world. Cognition proceeds from the external certainty of an object to its internal content, from a phenomenon to an essence.” [9, p.130]. This means that nothing else is laid on the basis of the language of mankind, but the model of WORLD-COSMOS with its main cosmic laws. The entire arsenal of figuratively-ideal semantic wealth of the language is based on these basic-type world-cognitive (cosmo-cognitive) logical concepts generated by cosmic laws, which are ideal elements of the seven paired elementary sound materials of the language.

The most important of these basic logical concepts is the fundamental concept-symbol: “Ball-environment”, which depicts (personifies) the material concept of “WORLD-Universe”, and materializes in the language of UP-paired-element sound unity, with a rich fan of various invariants modified in speech. The next concept is the concept-symbol of the "coordinate system", which also in various forms ("coordinate system" and its various configurations) depicts and denotes the real concept of "WORLD-Universe", materialized by the UX-sound unity, which can also manifest itself in speech in their various invariants.

In the same way, the logical concept of the “world axis” is distinguished, which is depicted in the form of a vertical U (game) axis and also represents the concrete-material concept of the “WORLD-Universe”, clothed in the shell of the sound material of the US unity, which also has many their genetic invariants. In this series, the logical concept of a “world center”, represented by the central point of the “circle sphere” and materialized by a paired-element sound unity - UN, which does not have any other genetic sound invariant other than itself, is strictly different from others.

In addition to these four basic logical concepts, there are UT and UR elements, which are the main sound materials that transmit various forms of “world movement” in speech and the UL- base, which, represented by the tamga-symbolic form of interconnected axes in the shape of the letter “L” in its various configurations, denotes the concept of "worldwide communication".

As you can see, all paired-element sound materials in the language have their own specific logical concepts, each of which figuratively symbolically depicts the basic semantic elements of the World-Universe with its laws playing special roles in the form of basic types of logical concepts in the language expression of objects and phenomena of being.

These material-ideal unity, in principle, exist and function in all languages, mutating in relationships and material and ideal principles, into their genetically related invariants and thus creating universal opportunities for the implementation of all the basic functions of the language. Here it seems appropriate to cite the statements from the article “On the Tasks of the Language” by G. O. Vinokur: “Different languages are understood as different, historically conditioned manifestations of the same essence - the human language in general. The purpose of such a study is not to establish the presence of certain phenomena in a particular language or even in many languages, but to find out what is always in the whole language and how the same thing manifests itself in different ways in different languages” [11, p.17].

Each of these logical concepts and their genetic invariants, created on the basis of certain structural and semantic elements of the World-Universe, can be mentally and materially depicted in the figurative and symbolic form of various geometric figures, which we call linguistic tamga-symbolic characters [9]. Genetic linguistics does not recognize the concept of a linguistic sign, in its established understanding, in the theoretical principles of modern general linguistics, in which a linguistic sign means a word of language. “When speaking of a linguistic sign, linguists, as a rule, mean the word. And this is naturalThe word is related to all other units of the language,” writes V. A. Grechko [12, p.57]. But genetic linguistics approaches this issue in a completely different way: here we are not talking about any substitute object of reality for the lexical unit of language. In fact, in the language there are linguistic signs of a tamga-symbolic nature, the formation of which is associated with the world-cognitive thinking of

people of the era of the original word-making. Linguistic signs are not lexical units separating from each other objects of reality, as it is understood in modern linguistics. Language tamga-symbolic signs, presented in the form of geometric figures, are figurative-symbolic designations of basic type logical concepts, combined as an ideal element universal for them, contained in various objects and phenomena of reality around a person.

Each word in a language cannot be a separate linguistic sign due to the fact that it is impossible for an inexhaustible set of signs to exist in a language. That is, linguistic tamga characters, in their genetic understanding, in their various symbol configurations, are already laid in the foundation of any word of the language. In order to correctly understand the modern meaning of the word and the origins of their initial formation, we must first determine its main symbolic tamga image.

The tamga-symbolic character of logical concepts of a basic type, the formation of which is associated with certain structural and semantic elements of the World-Universe, are universally built-in logical mechanisms that allow the language to fulfill all its language missions as a universal means of communication at a high level. In this, a particularly important role is played by linguistic patterns, which too are essentially formed on the basis of the laws of existence and functioning of the World-Universe.

Let us try to show the basic principles of the “work” of tamga-symbolic images-expressions, demonstrating by the example of the fundamental UP-basis. The main tamga-symbolic image of the UP-base is a geometric figure in the form of a “Ball sphere”, in which the basic-type logical concept “Ball sphere” in language use manifests itself in its various configurations, thus adapting itself to universally express a wide variety of objects and phenomena in their static, dynamic and mental states.

Meanings of UP-base	Kazakh	English	Russian
statics: "whole"	bir (one), butin (whole), bari (all), bai (rich)...	Trap <ut+ur+ap «enclosure»	mir (world), mono(mono) , polny (full), micro (micro)
dynamics "rotation"	burau (rotate),), bailau (to tie), bi (dance)	Trebl –(ut+ur+eb+ul)< «three» + op «rotation»	vrachat (rotate) , oborot (turnover), bolt (bolt), vint (screw), burit (drill), vitok (coil), vihr (vortex)
mental "mind"	mi (mind), umytu (forget), man , magina (meaning)	barmy - < ba «rotation» + r(verb) + my « mind consciousness »	um (mind), mysl (think), mozg (brain), dumat (think)
Note: The English version indicates the individual language basics in the composition of words. In the Kazakh and Russian languages given analyses is possible.			

6. Conclusion. In the monograph we have indicated more than 30 meanings of the UP-basis, each of which form hundreds of words in different languages. Thus, paired-element sound materials of a language are not empty mechanical sounds, but material-ideal fundamental principles of modern words of a language that can be easily recognized with the help of genetic analyzes and comprehensively investigated as a genetic code for language formation.

REFERENCES:

[1]. R.R. Gelgard. Sources of the study of glottogenesis in connection with anthropogenesis (From materials for the course of general linguistics). Sat Reports and messages of the linguistic society. IY. Page: - Kaliningrad State University. Kalinin., 1974.].

- [2]. A.A. Reformed. Introduction to linguistics. Moscow, 1967.
- [3]. Bs. Vyach. Ivanov <https://rideo.tv/video/133013/>
- [4]. A.A. Fuck .. Thought and language. - Kiev: SINTO, 1993 .-- 192 p.
- [5]. F. de Saussure. General Linguistics Course. Yekaterinburg. 1999.
- [6]. Bekmagambetov S. Seven lectures on the theory of genetic linguistics. Almaty, 2020.
- [7]. Bekmagambetov S. Seven lectures on the theory of genetic linguistics. Almaty, 2020.
- [8]. A.A. Khamidov. Freedom of scientific creativity and responsibility of the scientist. Almaty, 2014. 301.
- [9]. V.A. Zvegintsev. The history of linguistics of the XIX and XX centuries. in essays and extracts. Part II M., 1960.
- [10]. V.A. Grechko. Theory of Linguistics. Moscow 2003